

गोस्वामिश्रीविद्वलनाथचरणविरचितं

विद्वन्मण्डनम्

गोस्यामि-श्रीमद्विठ्ठलनाथप्रभुचरण-विरचितायां
ग्रन्थावल्यां प्रथमं स्तनं

विद्वन्मण्डनम्

चतुर्भिः विवृतिभिः समेतं

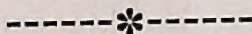

विवृतयः

१. सुवर्णसूत्रं
२. हरितोषणी
३. गङ्गाधरभट्टी
४. सिद्धान्तशोभा

निर्मातारः

- श्रीपुरुषोत्तमचण्डाः
श्रीगिरिधरचरणाः
भट्टश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणः
केचित्

प्रकाशक :

श्रीवल्लभविद्यापीठ-श्रीविठ्ठलेशप्रभुचरण आ.हॉ.ट्रस्ट,
वैभव कॉऑपरेटिव सोसायटी,
पुना-बेंगलोर रोड, कोल्हापुर,
महाराष्ट्र. ४१६ ००८.

मूल संस्करण : वि.सं.१९८३. **प्रकाशक :** चतुर्थपञ्चमपीठ.
विद्याविभाग, कामा, भरतपुर, राजस्थान.

प्रस्तुत फोटोओफसेट संस्करण : वि.सं.२०५९.

प्रति : १०००.

निःशुल्कवितरणार्थ

मुद्रक :

शैलेश प्रिन्टर्स,
१४, चुनावाला इन्डस्ट्रियल एस्टेट,
कॉडी-वीटा,
अंधेरी (पूर्व),
मुंबई ४०० ०५९.

प्रकाशकीय

गोस्वामी श्रीविठ्ठलनाथ प्रभुचरणोंका लेखन अनेकविधाओंमें उपलब्ध होता है. —

उनमें सर्वप्रथम उल्लेखनीय हैं : निजजनक श्रीमहाप्रभुके अपूर्ण ग्रन्थ भाष्य सुबोधिनी निबन्ध के पूरक अंश.

द्वितीयतया : उनपर व्याख्यारूपा टिप्पणी, प्रकाश विवृति आदि.

तृतीयतया : गायत्रीमन्त्रविवरणम्, श्रीमद्गीतार्थविवरणम् गीतातात्पर्यनिर्णयः, श्रीमद्भागवतकी विभिन्न कारिकाओंपर स्वतन्त्र लेख. चतुर्थ स्कन्धके आरम्भिक तीन अध्यायोंपर सूक्ष्मटीका.

चतुर्थतया स्वतन्त्र लेखनमें : 'विद्वन्मण्डना'दि वादग्रन्थ, 'सर्वोत्तमा'दि स्तोत्रग्रन्थ, 'स्वप्नदर्शना'दि लीलावर्णनात्मक ग्रन्थ, 'शृंगारसमण्डन' 'नवविज्ञप्तयः'.

पञ्चमतया भगवत्सेवांगभूत लेखनमें : आर्यात्रयी, मङ्गला-पर्यङ्गहेमन्तवसन्तर्तु-गेयपद-चतुष्टयी, प्रबोध-सेवाविधिभावना-श्लोकाः, 'जन्माष्टमीरामनवम्या'दि उत्सवनिर्णयात्मक ग्रन्थ.

षष्ठतया उपदेशात्मक लेखनमें : प्रकीर्ण प्रकरणग्रन्थ तथा पोडशपत्राणि.

सप्तमतया सम्प्रदायेतरग्रन्थोंपर व्याख्या : श्रीरामानुजसम्प्रदायके श्रीनिगमान्तदेशिकके न्यासविंशत्यन्तर्गत 'न्यासादेशोपु'-कारिकापर विवरण, श्रीजयदेवकृत अष्टपदीपर व्याख्या, 'श्रीकृष्णप्रेमामृत'स्तोत्रव्याख्या.

इन लेखनोंमेंसे किसी-किसीपर परवर्ती विद्वानोंकी व्याख्या भी

उपलब्ध होती हैं तो कुछ अद्यावधि अव्याख्यात भी उपलब्ध होते हैं. इस प्रस्तुत ग्रन्थमालामें हम श्रीमत्प्रभुचरणोंके वादग्रन्थोंको एककायतया दो खण्डोंमें प्रकाशित करने जा रहे हैं. यह हमारे लिये न केवल हर्ष अपितु परमसौभाग्यका भी विषय है.

मूलमें मनोरथ तो यही था कि आधुनिक रीतिसे सम्पादित कर इन्हें प्रकाशित कर पाते परन्तु दीर्घाग्येन समयावकाशकी न्यूनतावश वह शक्य न होनेसे, पूर्वमें नित्यलीलास्थ गो. श्रीदेवकीनन्दनाचार्य महाराजकी स्मारिका ग्रन्थमालाके प्रथमरत्नतया चतुर्थ-पञ्चमपीठ (कामा-भरतपुर) से वि.सं.१९८३९(तदनुसार ई.१९२६)में प्रकाशित संस्करणका यह ऑफसेट प्रॉसेसद्वारा पुनःप्रकाशित संस्करण प्रकट कर रहे हैं. उस संस्करणके सम्पादक श्रीजगन्नाथ कृष्णलाल शास्त्री तथा प्रकाशक गोस्वामी श्रीवल्लभलालजी महाराज थे. उन दोनोंके प्रति हम अपनी हार्दिक कृतज्ञता प्रकट करते हैं. उस मूल संस्करणमें प्रस्तावना भाग तथा ग्रन्थभाग एवं सरलीकृत सानुवाद प्रश्नोत्तररूप विद्वन्मण्डन यों तीन खण्डोंमें प्रकाशित हुवा था उसमेंसे प्रथम तथा द्वितीय खण्ड यहां इस संस्करणमें एककायतया मुद्रित हो रहे हैं. अन्य सब कुछ यथावत् है.

प्रस्तुत ग्रन्थमालाके द्वितीयभागतया श्रीमत्प्रभुचरणविरचित भक्तिहंस भक्तिहेतुनिर्णय भक्तिजीवनम् मुक्तितारतम्यनिर्णयः तथा उल्लिखित सरलीकृत प्रश्नोत्तरात्मक विद्वन्मण्डन प्रकाशित हो रहे हैं. एतदर्थ हमारे श्रीमनीष वरार्ई, जिन्होंने मुद्रणार्थ अपेक्षित सर्वविध सहयोग प्रदान किया उनका तथा श्रीवल्लभविद्यापीठ-श्रीविड्वत्प्रेषप्रभुचरण आ.हो.ट्रस्टके सहयोगी ट्रस्टी श्रीहंसराज गो. वेद आदि सभीके प्रति अपना आभार प्रकट करते हैं. शेष भगवत्प्रदत्त सामर्थ्य एवं अवकाश के अनुसार...

पौषशुक्ला पञ्चमी, वि.सं.२०५९.

गोस्वामी श्याम मनोहर
(पाल्ले-मुंबई)

S'ri Vitthales'vara and his Vidvanmanḍana.

S'ri Vitthales'vara Deekshita, the author of the *Vidvanmanḍana* was the second son of S'ri Vallabhāchārya. He was born at Charaṇāta near Allahabad on the 9th day of the dark half of Margas'ṛsha, 1572, Samvat. Vallabhāchārya in his later life adopted Adel as his permanent residence, and therefore Vitthales'vara passed his childhood there. When Vallabhāchārya took up Tridanda-Sannyāsa in 1587, Vitthales'vara was a boy, fifteen years old. His elder brother S'ri Gopinātha was senior to him by five years. His Upanayana ceremony was performed by Vallabhāchārya, but his early education seems to have been of a desultory character. A Gāthā current in Sampradāya states that Vitthales'vara in his childhood was given to playfulness. He did not seem to realise the heavy responsibility that lay on his shoulders, so Damodaradasa, the chief among Vaiṣṇavas, is said to have remonstrated with young Vitthales'vara and persuaded him to study, and thus be fit to bear the responsibility as the worthy son of a worthy father. There is no doubt that Damodaradasa had his share in turning Vitthales'vara from worldly playfulness to the meditation of Kṛishṇa-Leelā. Chāchā Hari-vams'aji was another personality who influenced Vitthales'vara in the successful discharge of his duties as Achārya. Chāchā Hari-vams'aji's proselytizing tendencies were great. It was he who generally visited a place in advance and prepared it for the acceptance of Vitthales'vara's teachings. It is not known from whom Vitthales'vara got direct help in the profound learning which is manifest in his works which are available now. A Gāthā says that Vitthales'vara was sent by Vallabhāchārya to Madhava Sarasvatī for his studies, but instead of studying anything at his place, he devoted his time to reading S'ṛimad Bhāgavata. Whatever may be the truth in the above Gāthā, it is an undisputed fact that like his father, Vitthales'vara had a very great hold on and absorbing attachment to S'ṛimad Bhāgavata. After Vallabhāchārya passed away in 1587, Gopinātha and Vitthales'vara lived together at Adel. Except perhaps two small works named *Sādhana-dīpaka* and *Sevāpaddhati*, we are not aware of any important work of S'ri Gopinātha, and so we have not got materials to decide how far Vitthales'vara was indebted to his elder brother S'ri Gopinātha, for his future literary activities. S'ri Gopinātha and his son Purushottama seem to have passed away between

Vallabhāchārya's teachings. In answer to this query, Vitthales'vara sent to him a beautiful couplet which summarises the doctrine in the choicest words. It runs as follows:—

श्रीवल्लभाचार्यसत्ते कर्त्तुं तत्प्राक्तम्यमवाप्तव्यमिष्टादिहेतुः ।

मेदैव तस्मिन्मयोक्तमकिलप्रोचयोऽनोऽसिद्धसाधनायाद् ॥

According to the view of Vallabhāchārya, भगवत्प्रापक्य is the कल, and the unfailing remedy for it is love for him, while all other Sādhana's are useful in generating this love. Nāgaji Bhatta remained in company of Vitthales'vara not only in Gujarat, but he often visited Adel to pay his respects to him. He is said also to have visited the shrine of Śrī Nathaji-Govardhanadhara-at Jatipura on the Govardhana Hill, and stayed there for a couple of months. Thus it would seem that Nāgaji Bhatta was familiar both with the practice and theory of the Sampradāya, and he was instrumental in the rapid spread of the Sampradāya from Samvat 1600 onwards in Gujarat.

Another personality who helped in the spread of Sampradāya was Bhāila Kothari of As'arva near Ahmedabad. When Vitthales'vara visited Dwarka or Gujarat, he used to put up with him for a couple of months. Bhāila's son-in-law Gopaladāsa has given the Sampradāya a charming and unique poem in Navākhyāna. The Sampradāyika Gāthā relates that this Gopaladāsa was Narsinha Mehta in his preceding birth. Whatever that may be, it helps one in furnishing the latest date of Narsinha Mehta. Vitthales'vara's first visit to Gujarat was in 1600 St, and Gopaladāsa was then nine years old. The poem of Gopaladāsa (Navā Khyāna) has been the most popular and revered among Vaiṣṇavas. Every Vaiṣṇava, male and female, recites it. Commentaries in Sanskrit and Vraja Bhasha are written on it. The commercial people of Gujarat have been fascinated by it. This poem, it seems, has been instrumental in shaping Vaiṣṇava attitude towards the Mahārājas. The intensely tender feelings with which the Mahārājas are looked upon have their genesis in the spread of this lyric. It speaks of Vitthales'vara as Goswāmiji. He assumed the surname of Goswāmi in 1634, after he was granted permission by Emperor Akabar to graze his cattle on all lands including the Royal ones. From this it would seem that this poem of Gopaladāsa could not have been composed before 1634. The Sampradāyika Gāthā informs us that the inspiration of this poem came to Gopaladāsa from Vitthales'vara himself. It is said that Gopaladāsa who was dumb, miraculously got his powers of speech as a result of the chewing of the betelleaf offered by Vitthales'vara.

When he visited Bhāila's house, numerous persons came to see him and joined his Sampradāya.

In Cambay, Jivā Parekh, a celebrated Bania merchant was instrumental in the early spread of Vaishnavism. On the whole the spread of Vaishnavism in Gujarat was not only rapid but complete. Numerous castes and sub-castes wholly embraced the Vaishnava Cult. This continued in increasing proportions during the times of the succeeding generations of Vitthales'vara.

Vitthales'vara himself visited Gujarat not less than six times. His first visit was in 1600 from Adel. The second one was also from Adel in 1613. The third one was from Gaḍā in 1619. The fourth one was from Mathurā in 1623. The fifth one was in 1631 from Gokula. And his sixth and last visit was also from Gokula in 1638. This would show that for nearly forty years Viitthales'vara exercised his influence over Gujarāt and Kathiāwād. The visits to Gujarāt were incidental to his visit to the shrine of Dwārakā-nāthaji at Dwārakā. His desire for and interest in Dwārakā and Gujarāt were created by the early reception of his father and his elder brother Śrī Gopinātha. Rānā Vyāsa, a learned pupil of Vallabhāchārya, was an active worker at Siddhapura. So also there was one Gopālādāsa of Naroda. Vallabhāchārya himself had visited Dwārakā not less than three times, his last visit being in 1585. He is said to have stayed at Dwārakā for over six months. The Swarūpa of Dwārakānāthaji at Bet-Dwārakā was installed there by Vallabhāchārya.

In the year 1616 Māhā Vad 13th Vitthales'vara visited the shrine of Jagannātha in Puri (Orissa). He was there accompanied by his wife Rukmini, his eldest daughter S'obhājī and his eldest son Giridharaji. He stayed there for nearly six months. After witnessing the Rathotsava at Puri, he seems to have returned to Adel. During his visit to Puri he had taken with him a carpenter by name Rāsā. This was with a view to see the model of the Jagānnātha Car. It is said that when Vitthales'vara returned to Adel, he got a car prepared of a similar model, and took his deity round the village of Adel in a procession. During his stay at Gaḍā also he celebrated a Rathotsava similarly. But when he shifted his abode to Mathurā he had to give up the public celebration of Rathotsava on account of the Mahomedan fanaticism. During his stay in Jagannātha, Vitthales'vara came in contact with the immediate followers of Chaitanya, living there. It is possible that the composition of Swaminīyastaka (स्वामिनीस्तक) Swaminīstotra (स्वामिनीस्तोत्र) and several

other minor stotrās, in which the Eternal consort-Rādhā-of S'ree Krishna is extolled, date from this period; or their composition may be due to the direct or indirect influences of Chaitanya saints. There is no stotra or writing of Vallabhāchārya to our knowledge where Rādhā is extolled in the strain in which Vitthales'vara has done. How far and how much of this influence was retained by Vitthales'vara is difficult for us to determine from the materials available, though the conclusion of the Anu-Bhāshya where Navanīta-priya (नवनीतप्रिया) and Govardhanadhara (गोवर्धनधरा) only are remembered would show that Vitthales'vara in later times had completely freed himself from the Chaitanya influences. His commentary on Krishnapremāmrita (कृष्णप्रेमामृता) and S'ringāra-rasamandana (शृङ्गाररसमन्दन) may be due to Chaitanya mould of thought.

Or that was the time when the wave of Rādhā-Krishna worship swept over the whole of India and it would be difficult to say exactly how far the influence of Chaitanya thought is there in the above Stotra. The originality of thought and method of expression are Vitthales'vara's own. But we would not be wrong if the composition of the above Stotras was assigned to this period. It is possible that these Stotras are due to Sarasvatī Samvāda and nothing else.

After his return in Samvat 1616 Ashadh to the beginning of 1619 Vitthales'vara seems to have resided at Adel. On the analogy of Jagan-natha, car-festival was celebrated here. It was during this period, that he composed his Vidvanmaṇḍana. A manuscript dating from ११८९ श. १६१९ leads us to this inference. In any case we cannot assign any later date than this to the composition. In 1619 it appears that Malomedan invasion made Vitthales'vara give up his abode at Adel for good.

From Adel, after his stay at two or three places, he seems to have moved over to the kingdom of Bandhe Gadli. Ramachandra, a Waghela Rajput, was the king of the place. He seems to have received Vitthales'vara well, who stayed at this place for a couple of months. The relations of Giridharaji the eldest son of Vitthales'vara were very cordial with this prince. The eldest son of Giridharaji by name Muralidharaji was born here on Vijaya Dasami day. Tansen the famous minstrel was formerly a musician of king Ramachandra, but he had to hand him over to Emperor Akbar. This Tansen seems to have come into contact with Vitthales'vara here. But Vitthales'vara did not stay here long. In later days when Vitthales'vara adopted Gokula as his permanent residence, this king Ramachandra visited Gokula. He was well received by Vitthales'vara and Giridharaji then.

From Banthegadh, Vitthales'vara seems to have moved over to Gaḍa. It is difficult to say whether the modern Jubbulpore on the banks of the Narbada was Gaḍa of those times. Vitthales'vara's Bethak near Jubbulpore would go to show that Gaḍa was situated somewhere there. The havoc wrought by Akbar's general Asafkhan is so complete that it has become difficult to identify the place. Vitthales'vara's desire to go to Gaḍhā was natural. Gaḍhā was ruled over by queen Durgāvati. She was a princess of great reputation. She was married to Dalpatishāh in a very romantic manner and out of this union a son was born. When he was three years old, Dalpatishāh died. Since then Rani Durgāvati was the *de facto* ruler of Gaḍha acting as Regent for her son Vira Narayana. Even after he was of age she continued to rule over the kingdom. Fiftytwo Gaḍhas (fortresses) were included in her kingdom. She fought many battles and on account of her exceptional valour she was called Durgashah. She was very religious and patronised numerous learned Brahmins. Some of the Telugu Brahmin families who were connected with Vitthales'vara's family by marital ties lived there. Besides, next to Vijayanagara, the only independent Hindu kingdom where Vallabhāchārya was recognised as the greatest Achārya by the then ruling king Krishnadeva, this princess Durgāvati was the only independent Hindu princess in whose kingdom Brahmins were encouraged and people were extremely happy. Her government was a faultless one and Akbar's attack on this princess is considered by competent historians to be nothing more than wanton destruction for self-aggrandizement. When Vitthales'vara came to her Capital first of all, he put up on the banks of Jammniya-talao or the Rani-talao, Durgāvati was so much impressed with his saintly character, high learning and sublime devotion to Krishna that she visited his As'rama frequently and requested him to accept Gaḍhā as his permanent residence. Suitable arrangements were made for his stay. During his three years' stay the relations between him and the Queen were very cordial. Vitthales'vara's first wife Rukmini passed away about this time, and he had absolutely no desire to marry again. But under the pressure of Rani Durgavati Vitthales'vara had to marry Padmawati daughter of Krishnaraya Bhatta on Akshaya-Trītiyā day of 1620. On another occasion Durgavati gave a gift of 108 villages to Vitthales'vara which were in their turn gifted away by him to Bhattas, his caste people, who were living there and whose descendants to this day are in the enjoyment of the same. During his stay at Gaḍhā, a Brahmin by name Brahma-

dasa came in his contact. He was blessed by Vitthales'vara by giving him his own waist-coat. From this day the fortunes of this Brahmadasa began to rise and ultimately he became one of the trusted advisers of Emperor Akbar under the now well-known name of Birbal (बिर्बल). This Birbal's relations with Giridharaji were very intimate, as could be gathered from the letters of Vitthales'vara. He seems to have helped Vitthales'vara a great deal when the possession and control of the shrine of Shree Nathaji on the Govardhana Hill were taken over by Vitthales'vara some time later from the Bengalee worshippers.

After his stay for about three years, Vitthales'vara perhaps noticed that even this kingdom of Durgavati would ultimately be invaded by Akabar's armies. In samvat 1621 (1564 A. D.) a pretext was found out by Asafkhan by demanding from her, her favourite elephant Gurudār. She naturally refused to comply with the demand. The attack of Asafkhan is the more glaring because Durgavati's prime minister Adhāradasa was deputed by her to the court of Akbar. This seems to have influenced Vitthales'vara in giving up his residence at Gaḍhā. He therefore expressed his desire to Rani Durgavati that he wanted to go and reside on the banks of the Yamuna (Jumna). To meet Vitthales'vara's desire Rani Durgavati caused to be built at Mathura the Seven Houses which became ultimately known as 'Sat-garā'. Vitthales'vara and his seven sons lived at Mathura in this Satgarā. It was in these Satgarās that for about two months or so Shree Nathaji was brought on Falgun Krishna 7, 1623 from the Govardhana Hill by Giridharaji when Vitthales'vara was on his visit to Gujarat. These seven houses do not exist now, but the place on which they stood is to this day known as Sat-garā at Mathurā. It is situated behind Chhatta Bazaar on the west, and the pilgrims for Parikrama start from this place. At Gaḍhā, Vitthales'vara had very pleasant times. He celebrated the Rathotsava festival. The car was taken in a big procession round the capital in which Rani Durgavati took part with all the nobles of her court. In fact all the resources of the state were requisitioned for the celebration of the Rathotsava.

When Vitthales'vara left Gaḍhā, Rani Durgavati sent her minister Adhāradasa, to accompany him with a large escort.

After he left Gaḍhā Vitthales'vara does not seem to have been visited by Rani Durgavati. She lost her life while fighting valiantly with Asafkhan, and her son Veerañārāyana also seems to

have met with a similar fate. The rich treasures of the Royal treasury were looted by Asafkhan, and were carried away by him. The ravage done was so complete that no definite marks of this illustrious princess's kingdom could now be traced by historians. The traces of Vitthales'vara's stay in Gadha are fortunately preserved by his Bethak, near Jubbulpore which is said to be the place where his second marriage with Padmavati was celebrated as mentioned above.

From Gadha,¹ Vitthales'vara seems to have migrated to Prayāga (Allahabad). Here he stayed for some time in great happiness. He engaged himself in the worship of Krishna and the performance of Somayāga.

From Prayāga Vitthales'vara seems to have migrated to Gokula on *श्रावण* 3, 1622. Here he resided in a place where his father and his elder brother used to reside during their visits in Chāturamāsa. Vitthales'vara is said to have stayed in Gokula for about 84 days. Then on *कर्म* 11, 1623 he seems to have removed to Mathurā. He lived in Sat-gara built by Rani Durgavati. From 1623 to 1629 Vitthales'vara passed his time in Mathurā. In 1623 when he visited Gujarat, the image of S'ree Nāthaji was brought by Giridharaji from the Govardhana Hill to his house and was installed in his house in Sat-gara. The image continued to be worshipped for about two months and 21 days in Vitthales'vara's house in Mathura. Vitthales'vara did not approve perhaps of this on account of the irksome preponderance of Mahomedan influence. After his visit to Mathura Vitthales'vara gave up the public celebration of the Rathotsava festival for the same reason. Vitthales'vara seems to have preferred the place of Govardhana Hill selected by his father. And by the time he reached Mathurā, from his visit to Gujarat in 1623, the image of S'ri Nāthaji was again taken over to Girirāja and again installed therein on the 14th day of the bright half of *वैशाख*, *सं.* 1624. Vitthales'vara somehow preferred

1. *वदन्ती पूर्ववत्तन् विद्वत्परीक्षिताः । देवि प्रशमनायमुत्तमोपद्रवमवे ॥*
वदुनालीरनाभिल सत्र बाधे प्रचकिरे । भीष्मपदेवामिरताः सोमनाभियाविनः ॥
वदुन्वैष्णवास्तत्र स्वयन्मरका मुदा ॥ अथ तेषां मजे बाधे चतुर्मिच्छामवत् फल ।
खेवपेयो गिरिवेत्र भीमहन्तावत् नवा । मधुराणि हरिवेत्र मितं संसिद्धिदो विभुः ।
सह भावस्य मधुरं कुटुम्बसिद्धिना इह । संविद् क.से मुरावास्तुर्वमुनाहरिदेविनः ॥

संशाखली मधुमन्मदहृता (1717 Samvat)

the quiet place of Gokula to the city life of Mathurā and in the year 1629 Falguna Kṛṣṇa 7 he adopted Gokula as his permanent residence.

मधुरागरे विलोचनं पार्श्वं वपवादिप्रसरेण भूषितावयम् ।

अथ विदुषीक्षिता विविक्तं रथसमाप्तस्थितये स्वपारम्यं ॥ १ ॥

कदाचिज्जलदेग्रेण परमागमिनिर्णये । गृहारनदीयमग्नेहानपाकुर्वन् सवृत्तिभिः ॥ २ ॥

प्रसन्नेनाथ तेनोक्ताः किमपि प्रार्थयतामिह । तस्याग्रहमथालोपय हृदि सम्प्रतिपद्यते च ॥ ३ ॥

आरम्यः सुदयासाथं महावनसमीपतः । वसुनातीरमाश्रित्य रथले रम्यमवाचिषुः ॥ ४ ॥

अथ स्थापिकृतैर्भूमेः पथं संलेख्य भूषति । स्वनाममुद्रामक्षितं दीक्षितेभ्यस्तदार्पयत् ॥ ५ ॥

ततो मीढूर्तिकारिणे मुहूर्ते विधिपूर्वकम् । ग्रामं गोकुलनामानं स्थले तत्र व्यवसाययत् ॥ ६ ॥

अद्वैतहमेन्द्रादीमहीप्रमाणे(१६२८)वपस्वमातस्य तमिरपक्षे ।

दिने • दिनेसस्य शुभे मुहूर्ते श्रीगोकुलग्रामनिवास आसीत् ॥ ७ ॥

कुलान्तमिममकथं सज्जानीया विजोचयतः । कुटुम्बसहितरुद्रं वासायै समुपाययत् ॥ ८ ॥

मार्गणाः क्षत्रिया वैश्यः क्षत्राथ बहवस्ततः । त्वं त्वं कुटुम्बमादाय निवासोक्ताः समावयुः ॥ ९ ॥

समागतैश्च सर्वैश्च निवासाय यथावययत् । स्वानि ह्यपवातामुर्विद्वलेष्वरक्षितः ॥ १० ॥

(पंजावली-मधुसूदनमहर्षा)

From the the year 1628 upto his passing away in 1642 Vithales'vara resided at Gokula and carried on his literary and other religious activities. Emperor Akbar took delight in discussion of questions relating to the world beyond. He is said to have paid a visit to Goswāmīs of Brindāwan by this time. Vitthales'vara Dikshita was invited by Emperor Akbar for the elucidation of the nature of the Supreme Being. Akbar was much pleased with his explanations, and he requested him to ask for a gift. Vitthales'vara asked the Emperor to give him Gokula, which being a quiet place was congenial to his tastes and requirements, being situated on the banks of the river Yamunā near Mahā Vana. Thereupon Emperor Akbar made a grant to him of Gokula under his Royal Seal and handed over the Firman to Vitthales'vara in the year samvat 1634 corresponding with 29th of Jamādi the 2nd, A. H. 985 (1577 A. D.). Vitthal-es'vara was the recipient of three other Firmans granting him the privilege of grazing his cattle on all lands including Khālsā or Jagir. Another Firman was granted to him by Hamidah Bānu Begum, mother of Emperor Akbar. He was also the recipient of the grant of the Jatipurā village where the Shrine of Govardhanadhara was situated. During his stay at Gokula he visited Gujarāt twice, once in the year 1631, and then in 1639. It was perhaps during this last visit that Gopaladasa, the author of Navakhyāna, came into his contact and wrote his beautiful poem describing

in the last chapter the whole family of Vitthales'vara. This last chapter mentions seven sons of Vitthales'vara and their wives. It does not mention the names of either of the wives of Vitthales'vara. The inference is that this poem is written after Vitthales'vara's both wives had passed away and his youngest son Ghanas'yāma, if not actually married, was betrothed to Krishnāvati. All his four daughters were married, and the two widowed daughters of his elder brother Gopinātha, Lakshmi and Satyabhāmā, were residing with him, and passed their widowhood in complete happiness in the service of S'ree Navantapriya.

Thus from the year 1629 to 1642 Vitthales'vara lived at Gokula in complete tranquility. During his stay there, he carried on and perfected the mode of worship (Sevā-Prakāra), both at Govardhan-dhara's temple at Jatipurā and in Navantapriya's temple at Gokula. Poet Gopaladāsa describes beautifully how Vitthales'vara daily went on horseback from Gokula to Govardhana. 'गुरुय चात्सो नातुदेगे उदावळो, काये मोक्ष चातो शिष्यु तरता.' Vitthales'vara translated his father's teachings into actual practice and turned them into a divine religion. His father mentioned two alternatives in the verse दूहे सर्वात्मना स्वायं तत्प्रेत्यर्हं न अवनये । कृष्णार्थं तद्विनिवृत्तिं कृष्णोऽनर्थस्य शेषकः ॥ (निवृत्तिः). The first alternative of स्वाय (complete renunciation) cannot be translated into practice as an inflexible rule, by each and everyone. Hence Vitthales'vara accepted the second alternative of अन्त्याय by which every thing was to be utilised for Krishṇa, thereby ultimately the goal enunciated in the first alternative of स्वाय was to be gradually reached. With this end in view he promulgated an elaborate mode of rituals for the Sevā-mārga. The Sevā-mārga was based purely on the dictates of the finer sentiments of heart. The result was that the very household of Vitthales'vara became free from the experiences of the miserable surroundings of the worldly life. The mode of worship was carried on in such a way that all the members of his family, young and old, males and females, could take part in the daily worship with such fervour and pleasantness that his house was a sight which gods would envy. The poet Gopaladāsa gives expression to this fact in the following couplets:—

हार कंदल कले भूषण बाद बाबा दीडता । पान गादे स्वर सुहावे जीवनवीतविचजीने पोडता ॥
सगंधासने घुंगार ध्वन कूल गुंवे सी मळी । सदनसोमा विरजता ते कदमी जन पाव्या रळी ॥

Emperor Akbar's two ministers Todarmall and Birbal seem to have come into closer contact with him during this time and gave him their help whenever required. The shrine of S'ree

Nāthaji came into existence under circumstances under which the followers of Vallabhāchārya and those of the Gaud school both worshipped it with equal reverence. S'ree Nāthaji or Govardhanadhara was worshipped by the local people as Devadamana (देवदमन). It is alleged that originally this shrine was set up by king Vajra of the Yadava race who was brought to Muttra by Arjuna after the destruction of the Yadava race. The said image which remained under-ground was then discovered. When Vallabhāchārya visited Vraja, he installed this image of Govardhanadhara or S'ree Nāthaji in the year 1576, अष्टवत्सीया. He appointed Mādhavendra-puri a Tailānga Brahmana Sannyāsi of the Mādhva school to carry on worship of Govardhanadhara. This Mādhavendra-puri was a Krishna-worshipper. He was the guru of Ishvarapuri who initiated the Bengal saint Chaitanya into Krishna-worship. Mādhavendra-puri was instrumental in introducing Krishna-worship in Bengal. To carry on the daily worship of S'ree Nāthaji was a task difficult for a single individual. Hence he kept some Bengali Vaishnavas to help him. Rāmdāsa, another saint, was commissioned by Vallabhāchārya to act as first गुरुद्वयपत्तक. He was a Chauhana Rajput. Krishnadāsa was appointed as the Adhikāri. Vallabhāchārya and his son Gopinātha used to visit Vraja during the Chāturmāsya of every year, and during their absence they used to carry on the Sevā themselves. After the passing away of Vallabhāchārya and Gopinātha, some disagreement seems to have arisen between the Bengal Vaishnavas and Vallabha Vaishnavas. So long as Mādhavendra-puri was there, no disagreement seems to have arisen. The image is spoken of as Gopāla and described as such in the works of Chaitanya writers. When Mādhavendra-puri went to the south to bring Malayāgara chandana (sandal-wood) he passed away there at an advanced age of about 130 years and the Bengal Vaishnavas used to carry on the worship of S'ree Nāthaji under the control and supervision of Krishnadāsa Adhikāri. Gopinātha's visit to Gujarat brought him about a lakh of rupees as Sevā. The same was dedicated by him to S'ree Nāthaji. Vitthales'vara's frequent visits to Gujarat attracted its rich people to visit the shrine of S'ree Nāthaji and they made rich presents to the Deity. It seems, Bengal Vaishnavas who used to carry on worship, secretly carried away these presents to their Goswāmis who lived at Brindāvan. This created great dissatisfaction among the Vaishnavas of Gujarat. One Anantadāsa raised an emphatic protest against this misuse of the offerings to the Deity. He persuaded Krishnadāsa Adhikāri to put a

stop to this and drive out the said Bengali worshippers. Krishnadāsa could not do it unless he had the sanction of Vitthales'vara. For this purpose he was persuaded to approach Vitthales'vara, who at first hesitated, because these Bengalees were appointed by his father. But after some deliberations, Krishnadāsa succeeded in obtaining a letter of recommendation to Rājā Birbal to help him in his mission. With this letter Krishnadāsa saw Birbal, then collected a number of men with him and set fire to the huts of the Bengalees. The moment the latter came to know of this, they came down from the Govardhana hill where the shrine was situated. At first they offered great resistance to Krishnadāsa, but ultimately yielded, and he got exclusive control and possession of the shrine. Rājā Birbal was intimate with Giridharaji, the eldest son of Vitthales'vara. Perhaps to establish his absolute control, Giridharaji brought the shrine of Gopala-S'ree Nāthaji to his own house in Mathurā in 1623. From this date the mode of worship was greatly elaborated by Vitthales'vara. It became the exclusive resort of Vallabha Vaishnavas, and Bengal Vaishnavas began to forget their early connection with it. The personal relations of Vallabhāchārya and Chaitanya were very cordial as can be inferred from the above facts regarding the setting up of the shrine of S'ree Nāthaji. The Chaitanya writers, and especially Krishnadāsa, who lived in Bengal and who is the author of Chaitanya-Charitāmrita perhaps felt bitterly this loss of the control of the above shrine. In their zeal to extol Chaitanya they try to belittle the achievements of Vallabhāchārya. Vallabhāchārya's records are singularly devoid of any unpleasant reference to Chaitanya, while the statement of Chaitanya writers that Vallabhāchārya, though praising Chaitanya, slighted his companions, and that he had to take lessons in Bhagavata at Puri from Jagadānanda, pupil of Chaitanya, is merely out of prejudice and historically impossible. There can be no greater nonsense than this. The present Bengal writers like Dr. Sen and others who copy this, seem to be rather uncritical. We believe the above statements are the result of the disappointment felt by Chaitanya Goswāmīs of Brindāvana on account of the loss of S'ree Nāthaji as mentioned above. We are told that in an early work, Brindāvandāsa's Chaitanya Bhagavata, there is no reference to the incident of Puri. The transference of the control of the shrine to Vitthales'vara had very marked results. Emperor Akbar presented the Jatipura village to Vitthales'vara by a special Firman. The inner worship became con-

lined to the agnates of Vitthales'vara and their wives and daughters only. Among Brāhmaṇas, Geernārās and Sāchorās who early joined the Faith were allowed to take part in the worship. But the mass of Vaishṇavas were henceforth excluded for ever from the touch of the holy shrine, a result which it is doubtful whether Vallabhāchārya or Vitthales'vara could have had in their minds, when Vallabhāchārya installed the shrine and Vitthales'vara got its exclusive control. His immediate object then was to exclude the Bengalees only. Perhaps it would not be out of place to remark that this was the occasion when Vitthales'vara lost all traces of Chaitanya thought which he had gained during his visit to Jagannātha in 1616.

During his stay at Gokula in Samvat 1629, Rājā Todarmall paid a visit to Vitthales'vara. He was ordered by Emperor Akbar to take the command of the Imperial forces in Behar against king Daud. This was an onerous task and before setting out on his expedition, Todarmall came to Vitthales'vara to invoke his blessings. He was given by Vitthales'vara, a 'Pitāmbar' which Todarmall tied over his head, while he started on his expedition. This would show that Todarmall held Vitthales'vara in very high esteem.

Rājā Birbal's connections with Vitthales'vara were equally intimate as stated above. When Vitthales'vara was on his visit to Gujarat, a controversy seems to have arisen as regards the date on which the Janmāshtami fast was to be observed. On his return he came to know about this and composed a work named जन्मष्टमीविधिः stating his view about it with reasons. Possibly the रत्ननवमीविधिः was also written by him under similar circumstances. Having quietly settled at Gokula, he gave definiteness to the religious practices initiated by his father.

After Vallabhāchārya, Vitthales'vara's elder brother S'ri Gopinātha succeeded as Achārya. S'ri Gopinātha was a great devotee. Vitthales'vara entertained great respect for his brother. We have not got materials enough to learn how S'ri Gopinātha understood and expounded the tenets promulgated by his father. We know that he used to reside at Adel for the most part of the year and like his father used to visit Vraja during the monsoon. There he used to perform Gopāla-upāsana. There is a work called *Sādhana-Deepaka*, the authorship of which is attributed to him.

From this work we do not learn much. One rule laid down in it is that a widow is to worship Krishna with Bāla-bhāva, while a woman whose husband is living, is to worship Krishna with Bhartri-bhāva. Though we have failed to trace this distinction to any of the writings of Vallabhāchārya which are extant, we feel that there is some ground for the above rule which is based on common sense. Again, this work, though purporting to detail Sādhana as a Bhakta had to follow, it omits any reference to the process of Nivedana which is practised in the Sampradāya even to this day. Beyond this, there is not much in this work elucidating any other point of Vallabhāchārya's philosophy. It seems therefore clear that Vitthales'vara had to depend on his own exertions to understand the works of his father. In this effort an unfortunate incident seems to have damaged the cause of the Sampradāya to a considerable extent, and in spite of Vitthales'vara's attempts, one would feel that the loss to the Sampradāya is irreparable.

It is not certain when S'ri Gopinātha passed away. It seems after his death some unpleasantness was caused between Vitthales'vara and his sister-in-law, and these feelings of unpleasantness became more embittered on the part of the sister-in-law when her only son S'ri Purushottama also passed away soon after. The result of this was that the original works of Vallabhāchārya which were in possession of S'ri Gopinātha as the eldest son of Vallabhāchārya were consigned to oblivion by her. The greatness of Vallabhāchārya's personality was so much felt by his devotees during his life-time that none of them seems to have contributed anything to the composition of his works. In the case of S'ankarāchārya and Ramanujāchārya one feels that their respective Bhashyas are written, re-written, revised and recast with the collaboration of their learned pupils. In the case of Vallabhāchārya the distance felt by the devotees was so great that none has upto this day ventured to add or subtract anything from them. This being the position and the devotees being wholly engrossed in Krishna-worship as taught by Vallabhāchārya, they did not try to get the copies of his writings. Another reason for the loss of the original works of Vallabhāchārya seems to be the great fire which destroyed almost the whole village of Adel at the time he took to Sannyāsa. When the helm of the Sampradāya came into the hands of Vitthales'vara it was a problem to him as to how he should get authentic texts of his father's works. On the side of Adel counter influences were working, and it was difficult, if not impossible, to get

all the works. He seems to have secured the original copy of the Brahmasūtra-Bhashya of his father upto 3-2-34. *Nibandha* seems to have been secured by him, and he has attempted to finish *Prakāśa* on *Nibandha* by writing commentaries on the Fourth skandha, and a portion of the Fifth of the *Bhāgavādartha-prakāraṇa*. From Gujarat Vaishṇava Rāpa Vyāsa he secured the *Subodhini*, a commentary on *S'rimad Bhāgavat* of Vallabhāchārya. We have no materials to learn whether he got Pūrva-mīmāṃsa Bhashya of Vallabhāchārya, though there is plenty of evidence in *Anu-Bhāshya* to show his great hold on the Sūtras of Jaimini, to which he refers as a master. It is possible, as Purushottamji says, that the Pūrva-mīmāṃsa Bhashya became *उत्तम* in his times. We may infer from this that Vitthales'vara might have been in possession of the Pūrva-mīmāṃsa-Bhashya of S'ri Vallabhāchārya, which became lost to us during the period, so to say, of interregnum, between 1642 and 1724 Samvat. Thus it would seem that Vitthales'vara had before him almost all the works of S'ri Vallabhāchārya which are now available to us. From these materials we shall presently see how he has developed the system promulgated by his father, both on the practical as also the theoretical side.

On the formation of the Sāmpradāyika practices Vitthales'vara's influence seems to be very marked, the nucleus having been supplied by his elder brother Gopinatha in his *Seva-Paddhati*. Vallabhāchārya established the shrine of S'ri Nāthaji on the holy mount of Govardhana and initiated a mode of worship which was extremely simple. This shrine was entrusted by him to the devotees who resided there. The initiation of Vaishnavas was a very simple formula, as he puts it somewhere in his *Subodhini*, viz; *Krishna, I am Thine*. कृष्ण त्वस्मि. This would seem to be the ordinary mode of initiation as communicated to Vallabhāchārya by Lord S'ri Kṛishṇa. But for the practical purposes of the Sāmpradāya, some solemn declaration was a necessity, and hence we feel it is possible that the language used in the explanation incorporated in the *Gāḍya* formula (गदगादिवस्वस्मिन्नात्मनात्कृष्णवियोगनिवृत्त्याद्वैद्यान्मन्त्रिगेभाषोऽयं भगवते कृष्णाय देहेतिश्रवणान्तःकरणानि तदस्मिन् दायमायुष्यामर्षिनेद्वारमन्त्रात्मना सह त्वय्यस्मि, दातोऽहम्, 'कृष्ण त्वस्मि ') is the work of S'ri Vitthales'vara. For the Sāmpradāya which was expanding in all directions, some grave and solemn declaration appeared to Vitthales'vara to be a necessity, and he without adding or subtracting anything to the sense of कृष्ण त्वस्मि added a solemn declaration by which the sense of the Mantra became abundantly clear. The Sāmpradāyikas do understand

that the portion of the *Gadya* preceding कृष्ण वरासि is explanatory of the same. This being an explanation coming from Vitthales'vara accounts for the difference in the readings in the formula among 1's seven sons. This change was most essential as it added to the solemnity of the initiation ceremony. Vitthales'vara's personality was second to none in the Sampradāya after S'ri Vallabhāchārya, and one feels admiration for his wisdom when he sees how he has added to the gravity without sacrificing the sense of the original.

We are informed by Goswami S'ri Gokulanathaji Maharaja of Bombay that the whole *Gadya* in the handwriting of S'ri Vallabhāchārya is preserved in the daily worship in the temple of S'ri Damodaraji at Junagadh in Kathiawar. We have not been able to satisfy ourselves as to the authenticity of the same, but if it were so, the above reasoning would be inapplicable.

It is rather difficult now to appreciate how much Vitthales'vara contributed to the development of the aesthetics in the mode of worship, Seva-P'rakāra. All the fine arts were requisitioned in the performance of the daily worship. Vitthales'vara was himself a master musician. He knew both the theory and practice of the Indian Music. Some of the most charming songs which are sung before the deity were composed by him. The song 'संगले संगले' is daily sung in every Pushtimārgiya temple in the early morning when the (सङ्कल) is made to awake. The famous P'rabodha is also daily recited. Another song 'प्रैतपर्वदयनम्' is always sung in 'Rama-kali' in the morning when the (सङ्कल) is swung in the cradle (Pālnā). During the Vasanta season an Ashtapadi 'प्रसन्नमुखसिद्धदेवे' is daily sung when Vasanta is being played during the Raja Bhoga Dars'ana. This Ashtapadi can best compare with the finest ones of Jayadeva in Gita-Govinda. Govindaswami, the greatest musician of the times, was appointed by him as the chief kirtana-kāra in the temple of Nathadwara. Nandadasa, Chaturbhujadasa, Chhitiswami and Govindaswami composed some of the finest songs in the local vernacular (Vraja Bhasha) under the direct inspiration of Vitthales'vara. The songs of Vitthales'vara are all in Sanskrit. The Ramanujiya saint Tyagarajaswami composed beautiful songs in Sanskrit. Vitthales'vara's mother-tongue was Telugu, and his activities were confined to Gujarat, Kathiawar, and Rajputana where Telugu was least known. Hence Sanskrit was preferred by him as the medium of communication. Almost all the letters of Vitthales'vara which are now available are in Sanskrit.

Thus after preparing materials for music, he utilised them in the *Sevā-Prakāra* with consummate skill and erudition. The music to be sung before the deity was in conformity with each season. Music in the morning *Sevā* was to be sung in *Rāgas* which are to be sung in the morning. Music in the evening is to be sung in *Rāgas* which are to be sung in the evening, the rule being relaxed during the big festivals of *Janmāsthmi*, *Annakuta* etc., when any *Rāga* can be sung. In music, *Rāgas* change according to season. The finest musical instruments (*Tambura*, *Bin*, *Mridanga*, *Sārangi* etc.) of the age were made use of in the daily *Sevā*. This practice is continued to this day in the *Sampradāya*. *Vitthales'vara's* son *Raghunāthaji* was, we believe, literally correct when he speaks about his father as गीतसेवीतलावर.

The daily worship changed according to seasons. Everything was so arranged that if one entered a *P'ushtimārgiya* temple during winter, the moment he was within the precincts of it, he would least feel the unpleasantness of winter cold. Similarly during summer, entrance in *Vitthales'vara's* temple would make you forget that it was summer. The perfection was carried to such an extent that the richest dainties that were daily offered to the deity varied according to time and season. *Akbar* sometimes did pay visits to *Vitthales'vara* and the latter made an exception by allowing the former {*Dars'an*'. A *Sāmpradāyika* *Gāthā* records the following incident of *Akbar's* visit on one *S'ārada* full-moon day (रासपूजिमा). *Krishṇa* is the symbol of highest *Rasa* *S'ringāra*. He is described as *S'yāma* (रत्न). Accordingly everything in the *Sevā* i. e. पीतवस्त्र, चिह्नल, etc. was naturally रत्न. This was changed to white silver cloth at *Akbar's* request, and this practice continues to this day.

Painting too was a favourite pastime with *Vitthales'vara*. A beautiful painting of his deity *Navanita-priyārāya* drawn by him is in the possession of *Goswāmi Dwārkes'jee* of *Bombay*. On *Utsava* days beautiful *Ārtis* were drawn and filled with pearls and it was filled with harmonious blending of colours. These *Ārtis* designed as they were by the ladies of *Vitthales'vara's* family are still current in the *Sampradāya* under their respective names, such as *Ārti* of *Rukminiji* etc. Some of these *Ārtis* show a considerable amount of accurate drawing. During the *Vasanta* season beautiful prints both in dried and wet colours were utilised in the curtains etc. of the

daily worship. Similarly during the Sānji days, beautiful Sānjis in the choicest colours depicting the particular sports of Krishna were prepared for the deity under the inspiration of Vitthales'vara.

Choicest flowers such as rose, jasmine, Bakula, Kadamba, lotus etc, were utilised in preparing the garlands to be offered daily to the deity. During summer, flower-houses (फूलमंडली) were organised in such a way that flowers were knit and strung together in the most artistic way. In short, the finest arts which were developed during the Akbar-period were all availed of in the daily worship of Krishna.

Vitthales'vara's field of activities lay chiefly in Gujarāt and Kāthiāwād. The people of those countries were by instinct commercial. It would be rather difficult to make them take interest in books dealing with the subtle and abstruse problems of philosophy. It was a question to Vitthales'vara as to how he should make them accept Krishna-Sevā as their goal. For this purpose Vitthales'vara organised bands of amateurs who would give life-like representations of the various sports of Krishna. This method proved very successful and whole communities of Gujarāt accepted the Krishna-Sevā-creed with marvellous zeal and rapidity. In fact everything that belongs to any one is to be dedicated to Krishna. There was no actual parting with the thing, but there was the ingrained remembrance that everything of you is not for your own self but for God; a doctrine like this which Vallabhāchārya preached in अविष्ठा पूतना नष्टा मन्मथाग्रामकेचिता was translated into the daily life of Vaishnavas by turning this अईता and ममता from संसार towards God. Vitthales'vara achieved this for his devotees by this simple and sure remedy of Krishna-worship in which every member of the family could take part and all their belongings could be best utilised. Thus Vitthales'vara made Vaishnavism a living religion among the masses of Gujarāt. The influence of Vitthales'vara was so deep-rooted, and in course of time it went on increasing to such an extent that when one speaks of a Vaishnava in Gujarāt the reference is generally understood to be to a Pushtimārgiya Vaishnava. Dr. Bhāndarkar's remark that Vallabha's mode of worship was more dramatic than emotional seems to be rather unfounded. All the paraphernalia of the Sevā without the deity's special grace अनुग्रह and intense love was a thing never approved of nor preached by Vitthales'vara. Dr. Bhāndarkar's remark was rather due to the learned scholar's unfamiliarity

with or distant acquaintance from hearsay evidence with the Sevā-Prakāra followed in Pushtimārgiya temples. Our own experience of the temples of Rāmānujas, Madhvas, Godias, and the chief shrines of Jagannātha and Vitthala leads us to the inevitable conclusion that in the mode of Kṛishṇa-worship Vitthales'vara's position is unique and unrivalled. This fact was whole-heartedly acknowledged by 'one great Vaishṇava teacher Swāminārāyaṇa of Gujārāt when he speaks of Vitthales'vara as the king of Vaishṇava teachers in his *Śaṅkṣā*, where he preaches his followers to follow the mode of worship as laid down by Vitthales'vara. The fact is that the Sevā-Prakāra was modelled to develop the finer sentiments of the human heart, and to term it dramatic would certainly do injustice to the great Āchārya. Experience has proved that by following this Sevāprakāra the devotees not only forgot the bonds of Sansāra, but it helped them in feeling the living presence of the deity. In actual practice, flaws might be noticed, the ideal set up by Vitthales'vara might not be attained, but to term the whole Sevāprakāra as dramatic is rather an abuse of language.

In the construction of temples, Vitthales'vara followed a plan of his own. He did not approve of the idea of rich and costly buildings for temples. He realised that gorgeous temple buildings were not safe under the mahomedan rule. For this reason he constructed temples of an extremely simple style. Nothing could be seen from outside. From outside appearance his temple would appear to be a simple dwelling-house. But at the same time, inside the temple, great care was bestowed on its construction. Free passage of light and air was always borne in mind. The temple of Śrī Nāthaji to this day is a building of an exceptionally simple type. Inside the temple, in the middle, there was kept a chawk surrounded by three arched-doorgalleries. Behind one of such galleries was the inner chamber called Nija-Mandira. On one side of this Nija-Mandira was kept the sleeping-apartment or Śāyana-gṛiha which was always constructed in the most costly and artistic fashion. On the other side was kept the Bhoga-gṛiha—dining apartment—where the deity was offered Bhoga—food etc. Beyond the Bhogagṛiha were situated two rooms where food to be offered to the deity was prepared. Separate rooms were kept for preparation of flower-garlands, vegetables, betel-leaves, and baths, known as Fula-gṛiha, Śaka-gṛiha, Pāna-gṛiha, Jala-gṛiha etc. Valuable ornaments and

dressess with which the deity was adorned were similarly kept in a safe place. This temple was situated in the centre and round the temple were raised dwelling places for the Mahārāja and his prachārakas. The idea that the deity was the Lord and the others including the Goswāmi Mahārāja were His servants was kept in mind in the construction of their dwelling places.

Side by side with the development of the Sevā-prakāra, he devoted himself with equal earnestness with elaborating and expounding the doctrines of his revered father. He wrote his literary works with maturity of thought and expression. The completion of the Anu Bhāshya on the Vedānta-Sūtras belongs to this period. His reputation as a great religious teacher was established beyond question. Rich presents from Vaishṇavas of Gujarāt flowed to him here. The patronage of Emperor Akbar and his famous ministers Todarmull, Birbal, Rai Purushottama and others came to him unsolicited. The learned men of his caste who stayed with him at Gadghā came to him and they were all patronised by him. With these men he entered into matrimonial relations. His daughters were given in marriage to the sons of these learned men and their daughters were taken in marriage by him for his sons. These people of his caste came to be known as Bhattas. Vitthales'vara's connection with the country of his forefathers now being no longer necessary was practically severed. He became naturalised in Gokula. Gradually the mother-tongue Telugu came to be replaced by the local language. Both Vaishṇavas and Bhattas began to revere Vitthales'vara with intense devotion. The result was that Vitthales'vara was made conscious of his greatness to such an extent that he could with equal propriety speak of himself in plural. While explaining the Subodhinī to Vaishṇavas, during the evening recess, he wrote out notes on difficult passages on Subodhinī. These notes were ultimately put together and given the name of चिदिचित्र. The मंगलाचरण, 'चिदिचित्रे' कियते suggests the above-mentioned self-consciousness.

Vallabhāchārya had given several Swarūpas to his devotees. When these devotees and their descendents became extinct or unable to carry on the Sevā of the Swarūpas, they returned the same to Vitthales'vara. Of these about seven or eight were received by him. These Swarūpas were distributed by Vitthales'vara in Daya-Bhāga among his seven sons in Samvat 1634. All the seven sons were given a joint right to Sevā of Ś'ri Nāthaji, the eldest son Giridharaji

being left in control of the same under the primogeniture rule. These seven Swarūpas came to be known in the Sampradāya as the seven Nidhis. Separate houses for all the seven sons (except perhaps for Yadunāthaji who being the youngest son of Rukmiṇi remained joint with Giridharaji, the eldest son), were built in Gokula and given to each of the sons. Each son thus set up the Swarūpa given to him in Dāyabhāga as a shrine of his own. These came to be known in the Sampradāya as seven Gādīs or seats. In a letter Vitthales'vara asks his sons to select a site for the house of Yadunātha. It seems he passed away before the house of Yadunātha actually came to be built. The result of this has been rather undesirable in the Sampradāya, because it proved fruitful in giving scope to as many as four persons to put forward their claims to the Gadi of Yadunātha.

The last years of Vitthales'vara were passed very happily at Gokula. One Murari Pandit wrote to him to give him a work which would explain to him the fundamental principles of Pushti-mārga in such a way that he could silence all his opponents on his side of the country. For him Vitthales'vara wrote out the Bhakti-hansa and sent it to him. On receipt of the same the Pandit was much delighted and asked for a further explanation of the root cause of Bhakti. Thereupon Vitthales'vara wrote out the Bhakti-hetu. Both these works together in a nutshell explain that the cause of Bhakti is God's Grace (अनुग्रह) alone and that the Supreme Purushottama plays among his select devotees, unapproached by मन्त्र, मन्त्र etc.

Vitthales'vara lived for over 70 years. His was a life in which there was a happy perfection of the theory and practice of the Sampradāya. His devotees have drawn a veil on the manner of his passing away, but from one Gopāldāsa of Vyāra we learn that he had fever and some pain in stomach when he passed away on Magha Krishna seventh, Samvat 1643. Thus a life full of events was closed, the happy memories of which are enshrined in the hearts of the Vaisnavas even to this day.

Good comes out of evil is well illustrated in an incident in the life of Vitthales'vara. Krishnādāsa was appointed as the Adhikāri in the temple of Nāṭhādewāra on Govardhana hill by Vallabhachārya. On account of some disagreement with Vitthales'vara, Krishnādāsa prohibited his access into the temple. Vitthales'vara submitted to the order of the Adhikāri, and lived at Chand Sarovara, Parasoli, for

about six months of the exile. During the period he has penned some of the finest Vijnaptis-prayers. It is said that one such Vijnapti was written per day and the same was taken to S'ri Nāthaji by Rāmdāsa. These Vijnaptis reveal the depths of Vitthales'vara's heart. In them there is a harmonious blending of thought and expression. A perusal of these Vijnaptis leaves a lasting impression on our mind. They are the outcome of a burning heart yearning passionately to meet the object of its intense love. A veil has been drawn as to the reason which led to the exile of Vitthales'vara by Krishṇadāsa. However, ultimately Krishṇadāsa came round, begged Vitthales'vara's pardon and requested him to return to the temple. In these Vijnaptis each verse stands by itself. One publisher grouped them together into a collection of 25 each, but there seems to be little warrant for the same. It would not be out of place to record our own view as to the origin of these Vijnaptis. Vitthales'vara was a great letter-writer. He used to send and receive letters from a good many Vaishṇavas. These letters were in Sanskrit prose, but in the beginning and end of each letter a verse or two were written by Vitthales'vara to remind his pupils of their sublime mission. In course of time, the uninteresting matter of the letters came to be neglected, but the verses were collected and preserved. This being the origin of these Vijnaptis, we can well understand why these verses are unconnected. Unconnected as they are, they do breathe the fervent devotion of the great author. In some of them the highest and noblest sentiments find expression.

Vitthales'vara's family-life was extremely happy. He himself was blessed by God with a big family. By his first wife Rukmiṇī he had seven sons and four daughters. S'obhā, Yamunā, Kamalā and Devakā were his daughters by the first wife. They were all married, and they lived with their husbands in Vitthales'vara's house. Giridhara, Govinda, Bālkrishna, Vallabha, Raghunātha and Yadunātha were six sons by his first wife Rukmiṇī. Ghanas'yāma was the seventh and the only son of Vitthales'vara by his second wife Padmāvatī. The first child of Vitthales'vara was S'obhā, and after her Giridhara the eldest son was born. Purushottama the only son of his brother Gopinātha had passed away, but his two sisters Lakshmi and Satyabhāmā lived with Vitthales'vara. They passed their widowhood in the service of S'ri Navanitapriya, the family deity, in perfect happiness. In spite of his being a big family-man, he had freed his house from the shortcomings of the Sansārika miseries. In short

there was no touch of Sansāra in his family-life. One Devakinandana, a grandson of his, son of Raghunātha the fifth son, records the mode in which he was fondled by Vitthales'vara in his childhood in a poetical work Rasābdhi composed by him. 'भीकृत्तः कुर्यां ममेति यत्नदेवचार्यं वासस्तथा भीहसाम्बुधमाननोपरि मय आसारवन् सर्वतः । ××× भीविहृतः कुर्यादे । This would show that while fondling his children Vitthales'vara would not forget his Lord Krishna himself, but would leave a lasting impression on the tender minds of his children that primarily their duty was to serve Lord Krishna. A Kīrtana attributed to his another grandson Kalyāṇarāya gives an exquisitely delicate expression to his unwillingness to leave Vitthales'vara's house, at the time when Vitthales'vara's uncle who was childless came to ask him to give him any one of his male children. At this time Kalyāṇarāya was afraid that he, being the first-born grandson, would be given away. The idea of remaining at the gate of Vitthales'vara and thereby singing praises of Lord Krishna was a thing which appealed to Kalyāṇarāya more than anything else in the world howsoever attractive. Vitthales'vara understood all his children and he knew very well that none of them would be willing to leave his house, so he asked his uncle to take away any of them who would be willing to go with him. The uncle was baffled by this reply and went away disappointed. The Sampradāyika Gāthā relates that the uncle administered three curses to Vitthales'vara's progeny. These three are—(1) maintenance of daughters' husbands, (2) debts, and (3) travelling. How far and how much truth there is in this Gāthā, it is difficult for us to determine, but so far as the first charge is concerned, it is literally true. Even to this day the Bhattas, the so-called husbands of the daughters of a Goswāmī's family, are maintained in Goswāmī's house with almost all the members of their family. So far as the second charge is concerned, we find some evidence for accepting the truth of the same. In a letter written by Vitthales'vara himself he asks his sons to wipe out the debts. As regards the third, it is a blessing in disguise, it would add to the number of शिष्याः, and the religion would prosper. Whatever that may be, Vitthales'vara's attitude seems clear. He had accepted the second alternative of Atyāga. He did not want his daughters to plunge into Sansāra. So he kept them in his house, so that they could also serve Lord Krishna with the same facilities as his sons would do. They were married of course, but their husbands the Bhattas had no access into the Sevāprakāra of Lord Krishna in the family of Vitthales'vara. Even to this day no Bhatta is admitted in the inner worship in a

temple owned by a Goswāmi. Debts for the Sevā of Lord Kṛishṇa were never considered objectionable. They are not for the Sansāra, and as such, the evil influences are few. Thus these curses had no evil effect on the descendents of Vitthaleshvara. Family-life led by them was happy. The wives of Giridhara and Raghunātha were two sisters, so also those of Yadunātha and Ghanashyāma were sisters. Not only were members of the family happy but even those who came in Vitthales'vara's contact were extremely happy and contented. One Mahādeva Dwivedi gives expression to this fact in the following verse 'भीमिद्वन्द्वीक्षिते राजमाने यदीयके-
 वैकुण्ठमन्त्रेण कृष्टिता वैकुण्ठमहिनाम्'. The Girinārā and Sachorā Brahmīns who early joined the faith and were taken by Vitthales'vara in the inner worship did so without any monetary remuneration. Their duty was to serve Lord Kṛishṇa according to the directions of Vitthales'vara. All their other wants were looked after by Vitthales'vara. How much he cared for the comforts of his Sevakas could be well seen from the following. In the daily worship, water was to be brought from the Jamunā river by Sevakas, but writes Vitthales'vara in his letter, that if it was found troublesome to them, it should not be done because his Swāmi—Lord Kṛishṇa was delicate, and the inference was that he would not accept anything which arose out of Kles'a. (भीममुनाजमनिर्वाहः सेवकेः कर्तव्यः परमं नानिच्छेत्, मत्स्यविनः कोमल-
 सनायकात्). Endowed as he was with such tender feelings for his devotees, it is no wonder that the hearts of his devotees should reciprocate the same sentiments in greater degrees. It is in fitness of things that poet Gopālādāsa after describing all the details of Vitthales'vara's family should describe the same as Kalpa Vriksha. (भीमिद्वन्द्वीक्षिते राजमाने यदीयके-
 वैकुण्ठमन्त्रेण कृष्टिता वैकुण्ठमहिनाम्).

From most ancient times, in India, Vedas are regarded as revelations through Ṛshis, who were in direct contact with ब्रह्म, and even to this day, Indians are proud to trace their descent through the गोत्र of a particular Ṛshi. As time passed, this direct contact vanished, and doubts arose as to the real nature of ब्रह्म on account of differences in Śrutis. Thereupon बादरायण व्यास came down upon the Earth, and gave a complete सन्तान in his ब्रह्मसूत्र. He is regarded as इनामदार by all orthodox Indians, and his authority is accepted by all the various interpreters of वेदान्त. Gradually, the true meaning of ब्रह्मसूत्र also was forgotten, and they were interpreted in various ways by various interpreters. In the great wave of Buddhism that came

upon India, these interpretations were almost lost, and barring a few *śūtras* mentioned here and there, S'ankara's is the most ancient interpretation now available to us. Oriental scholars have studied his interpretation carefully, and they find that he has superimposed his doctrine of *माया* on the natural meaning of the *Sūtras*. He was followed by *आह्वर*, *राजानुज*, *मन्व*, *निम्बार्क* and others who have all challenged his interpretation, and as Vallabhācharya's *अनुभाष्य*, and *प्रकाश* are read more and more, his merits as a true and faithful interpreter of *ब्रह्मसूत्र*s are widely recognised. This work of Vitthales'wara also purports to deal with the true nature of *ब्रह्म*, whether it is *निर्दिष्टेय* as interpreted by S'ankara, or *सन्निष्टेय* or both, and the author takes the reader over all the important disputed subjects with a freshness and zeal all his own.

विद्वन्मण्डन is quoted in the latter portion of *अनुभाष्य*, but no reference is made in *विद्वन्मण्डन* to the latter *सूत्र*s, and so it seems to have been written by Vitthales'wara before he completed *अनुभाष्य*. Noble thoughts and powerful arguments are depicted in very graceful and flowing language, and this charming treatise well deserves the name *विद्वन्मण्डन*, the ornament of the learned.

The work is divided into three volumes; the first volume contains the text, together with the four commentaries, of which the fourth one *विद्वन्मण्डन* is put at the end, because originally it was decided not to publish it, it being incomplete. Subsequently, at the suggestion of Mr. Mulchandra T. Teliwala, it was included in the publication, and printed at the end. He was asked to write an Introduction to the whole work in English, and he undertook the task, and wrote the life of the author of the work, S'ri Vitthales'wara, throwing new light on many details, but before he could write about the work and the commentators, he was suddenly snatched away by God from the Earth, and the reader will have to content himself with the lucid Sanskrit and Hindi *Nishkarshas* given in the second volume by Jagannath Shastri, under the direction of Shastri Vāmanāchārya, and the various facts about the Manuscripts on which the texts of the original and *Teekas* are based, about the nature of the work, the time when it was written, the motive of writing it, and about the lives of the commentators, introductions to *Vidvānmandana* and the other valuable details so elaborately given in the third volume. Fortunately *Chitras* of the authors of the original work as well as the first three commentators have been found, and they have been all inserted in the work.

सम्मानोच्छेदोऽतीति सर्वांस्त्रिप्रवृत्तिराशयः धीमदाप्रभावीचरणभीमद्विद्वेभरचरणानां तदुक्तानां तत्त्वज्ञानसहस्ररीपितेव सारूपवस्तुशापात्मविद्विदार्थेन प्रोत्साहनद्वारा विदुषामाचर्यनं सुतरामाचर्यम् ।

तथाहि—विद्वन्मण्डपमिति नामैव हि विदुषां प्रोत्साहनमिति तदाचर्येनावदनप्रज्ञा तज्ज्ञानां धीमत्प्रभुचरोपरिद्वेति आत्मज्ञानं तन्नेहः । मण्डपवर्गैरेतद्व्यापारधारणधीरणायां वैदुष्यस्य दृष्टुमशक्यत्वाकन्यातोमन्वतानानेव पर्वपथानां वारिप्रदीर्गलघुर्भक्तदीर्घावधारिरूपत्वव संवृत्तमेव संक्षिप्तवचनैः धीमत्प्रभुचरैरित्यतिरोहितमेवेति ।

एवमस्यामहेन विदुषामेतद्व्यापारधीयनावदन्यन्त्रकथने बीजं तु पञ्चाक्षरम्बनमन्त्रे “विशिष्टमु वासितो द्वाविनिशेषस्य मयाऽयं हि । विश्विः सर्वथा भाष्यं ते हि सम्मानंरक्षन् ” इत्यत्र “ते हि सम्मानंरक्षन् ” इति अन्ते धीमदाचार्यचर्यैरेतुनिर्देश एव । विश्विः सम्मानंरक्षन्ते “वीरधीरविवेके हंसाऽऽत्मसं तमेव तनुये चेत् । विश्विनामुपान्वः शुक्रमत्तं पालयिष्यति कः ” “उत्सीदेयुरिमे तोष न कुर्वाम र्भवेदम् । सहरस्य च कर्ता स्यामुपहन्वामिमाः प्रजाः ” “बोऽन्वया घन्तमात्मानमन्वया प्रतिपद्यते । किं तेन न कर्ता पारं चौरैषाऽऽत्मापहारिणे” इतिमिहोर्वा कोपः प्रसज्येत ।

। तस्मात्तन्वतामहं परित्यज्याऽपि धीमदाचार्यचरणमतमेव विश्विःरनुसर्तव्यं मण्डनत्वात् । तदनुसरणाभावे तु वस्तुतो भवत्येवमिति संशयः । “बुद्धेः कर्मनामद” इति यचनात् । आग्रहे विदुषां चर्यं नास्तीत्यनुभाषामित्यपेक्षं धीमदाचार्यचर्यैः । तथाहि—“आनामदवान्तविनायनरमो पैदान्तद्वलप्रपिचरने पङ्कः । आविष्कृतोऽयं भुवि भाष्यभास्करो गुप्ता गुप्ता पावत भाष्यवर्त्मगु” इति । भास्करे तुदिते उन्मार्गप्रवेष्टो मनोविक्षेपहेतुश्च एवेति तद्व्यापद्वेष्टे सम्मार्गप्रवेष्टे एव वैदुष्यसाधकत्वजनकः । तमोचितमे प्रपञ्चे न भ्रमावि-सम्माननाभावेन प्रमानानुग्रहपन्तरानपेक्षत्वात् । ‘गुप्ता’ इति बुद्धिमत्त्वस्या सारूपयोग्यता तदनुग्रहादृश्य भाष्यभास्कर इत्यालोकासंयोगानुपहीतं चक्षुरिन्द्रियमिव यथार्थबोधोद्वमवद्वमेव विद्व्यादिति । तत एव मुपेति पदम् । तत एव च पञ्चाक्षरम्बनमन्त्रे “सर्वथा भाष्यमि”ति सर्वथापदम् । “आविष्कृतोऽयं भुवी”ति पदत्रयेण कर्मप्रतीक्षाप्रप्तौ विलम्बो वा भाष्यस्य भास्करत्वोक्तिः ‘आदित्यो नृप’ इत्याद्यर्थवादप्राप्तिद्वारा वा नास्त्व्येव वेति संशयो वा लोकान्तरत्वतया स्यानुपयोगित्वेन नाश्रितोऽन्वया निर्वोदो वा न कर्तव्यः, किन्तर्हि ‘आविष्कृत’ इत्युक्ता अविलम्बेन ‘अव’मित्युक्ता प्रसङ्गान्तरसंशयानवर इति संशयनिवृत्तयेन ‘भुवी’त्युक्त्याऽन्वयानिर्वाहमकृत्वा च भाष्यभास्करत्वम्बन्धेनाऽबोधपान्तनिवृत्त्या पैदान्तद्वलप्रपिकाये च अधिकमकरन्वासादः सर्वथाऽन्वपरिहरणीय एवेति ।

अन्यत्राऽपि च विद्वज्जनानेव सविद्वान्तद्वयान पुरस्कर्तव्यत्वमर्थवन्ते च महोद्वारपरिप्रवन्तः धीमदाचार्यचरणाः । “गुह्येषु हस्तगुह्यं पुरतो निधाय विज्ञापयामि मुर्धेरिपदाम्जनिष्ठः । उच्छृङ्खलाऽपि विश्विर्ममं विन्तनीवा भीकृष्णपादगुह्ये निनिवेशिते”ति ।

विद्वन्मण्डपे धीमत्प्रभुचरणा अपि—“भुविस्त्वारिममिमिर्जटितं मुष्ठीमीषिकैः । प्रथितं कुम्भे सिद्धमण्डनं विश्वः सुधी’रिति “अक्षकादे कृतात्मानः प्रामुग्धनु हरि गुप्ता” इति “वरीवर्ति भद्रा भुविषु वरि वा व्यासक-चने, तदा विद्वांसोऽस्माद्विरचितमिदं मण्डनवरम् । यथोक्तं कष्टे वा शुक्रवदयनाऽर्थव हरये, गुप्ता कृताऽऽ वत्तं ध्रुवत रिपुपक्षामिपतम्” इति च विद्वज्जनानेवाऽपेक्षन्तेऽभिरुणीकृतं समाहितवन्ते च ।

तेन श्रुतिप्रचारप्रकाशानां सम्मार्थरसा विद्वज्जनाधीनैव । मूर्धन्यवसमवायस्य यज्ञानुपतिष्ठ इति समस्त-परीक्षातदारतद्वद्वधधारणप्रचारप्रकाशदिपु साक्षात्सादक्येनाऽनुपपुक्तः । विश्वारसेव च मयधुस्यवन्तनुग-रन्ति च प्रेक्षान्तो, न तु तैः परिहृतमसिष्ठगोष्ठोपहीतमपि । विद्वांस एव च विश्वारस्य तत्र परिभाषित-

१ वस्तुहस्तं मन्त्राक्षरं गदाशामि । २ मम, वाऽन्वयः । विन्तनीवा, बोधोपनीवा, भाष्यापाद ईदृशीवा । तदु को विवेको वक्ष्यते अथवाप्रवृत्त्याऽऽह—भीकृष्णेत्यादि । भीकृष्णस्य परमपराय कलशं गृह्यता परममन्त्र-सेवया, सा च वक्षिर्भवनकूपे नुरवेत्यादि धीमदाचार्यचर्यैरेव केवलेभ्योः मन्त्रितमित्यन्तो विहारः ।

कस्माः । तस्माद्विद्वन्वाचर्वनं साम्प्रदायिकैः सर्वथाऽन्यत्रुपेक्षमिति भीमदाचार्यचरणभीमप्रमुचरणानां विद-
न्तरविगन्तरसन्ततः समन्ततः स्वीयान् प्रमुचरणैः स्फुटतरं प्राञ्जलः प्रकाशतेतमान् ।

परमोत्साहवान् प्रकृतोपयोगि भीमदाचार्यचरणभीमप्रमुचरणतदुक्तिरसिद्धान्तानां कस्ममपि परमात्म-
सात्त्विकरूपं निगूढस्वरसममन्त्राद्यनन्तराधिक्यं प्राकृतारिखैकक्षणेन परमरचराचरणप्रकाशकसर्वातिशयविकाश-
सात्त्विकारिखैकक्षणेन वस्तुमूलेतानन्तरं विद्वन्मन्त्रे निरुद्धितं वेदितव्यम् । तेषां तदुक्तीनां तत्सिद्धान्तस्य च
सारणत्वे मानं तु मूर्ध्वमुखं, न विद्वद्भिः, तेषां कथं परीक्षकत्वात्पुनरवगत्यपि कियदितिसिद्धिगुणगणाकृत्या
तद्वन्मानम् । अन्यथा तदर्थमाद्यर्थां च तेषामभिमुखीकरणयोगात् ।

अभिमुखीकरणादिना च विद्वद्भिः सात्त्विकं तद्वन्मानुष्मीकने तेषां चेदोऽपि सम्भवति सापत्ति । यथाऽऽ-
हुर्यैः—“विद्वांसो मत्सरप्रस्थाः प्रभवः कथं विद्वद्भिः । जगदोपहृताश्चाऽन्ये जीर्णमन्त्रे सुभाषितमिति ।
“जेकवस्तु जीताकैरन्य”मिति न्यायात् ।

तेन निर्मलसर्वैर्ब्रह्मचरैश्चनेन परीक्षणीया भीमदाचार्यचरणभीमप्रमुचरणानां प्रस्थाः, समुच्छेत्तव्या
तेन लोचनम्येवाह ते ते सर्वेऽपि संस्थाः, समाहरणीया धारणीया अनुसरणीया तदासयाः, अवर्तनी-
याश्च तदाहरणारण्यनुसरणेषु यथाचार्यं सर्वेऽपि जीयाः, तदेव जयतां मद्रक्ष्म, मण्डनयापि विदुषां तदे-
वेति प्रकटयेत्तत् ।

यथान्वयीह मत्तुलानि कानिचिदर्थेष्वपि मयम् । तद्यदि—

गूढा गभीरा गहना गुणी गूढी मयुः कुचिः ।

विचित्रमर्णो विस्तरा भीमदाचार्यवाचस्पति ॥ १ ॥

दमात्रुष्यं तदतिचिरं यामिकैरन्मुपेवं

तत्राऽपेक्ष्यः पुरुषरिपताः क्षात्रसंविद्विद्येयः ।

अर्थस्तत्रान्वधरितत्रुपायार्थकः प्रकाशः

दानार्थान्नामय मयुचः भीमदाचार्यवाचः ॥ २ ॥

हृदयमुपेक्षां प्रथमतो विमलान्वध

विद्यदमुषारमुचतमसमगुणाभिदधि ।

अथ परीक्षीत्यर्णो मुखमन्तरसाजुस्त्व

विगदितवाहमिति च महाप्रमुषाद्वचः ॥ ३ ॥

पापः पीयूषदर्पप्रक्षिप्तपटनापाटनोपपुष्टा

अर्थवाऽऽज्ञातान्तराभितदमिमोद्रे कर्ममन्त्रनीयः ।

मुत्पत्तिश्चाऽत्र गोपपरिरुद्धवद्वान्मोमभाषोपनन्ध-

रित्वं भीमदाचार्यचरणमुचमयुः स्फूर्तिमन्तः क्षरेम ॥ ४ ॥

वक्तव्यमुचवनाद्युत्तरेकस्ते कर्तव्यमिदमिदमेकः ।

अस्तु नः सकेतितव्यतिरेकः कस्य नम्रति न वदत्यतिरेकः ॥ ५ ॥

भीमदाचार्यचरणवाचप्रकाश-

वयाहनिर्वाहनिर्वाहवाचः ।

१ अर्थो गुणानां गूढा रजःपुच्छिदः । गभीरा ज्ञानग्लान्धविषयः । गहना सवसा प्रवेष्टासम्भवात् । गुणी सर्वा-
विधामिदमगूढीवाचस्यवन्मन्त्रप्रदर्शकवाचः । गूढी अक्षिप्तवाचः । मयुः रजनीवन्मन्त्रप्रदर्शकवाचः । कुचिरोऽभ्यन्त-
रगोचरवाचः । २ गुणानां चन्द्रः, स एव कश्चो निधनवाचः । ३ पीयूषस्य दर्पेण च प्रक्षिप्तपटनापाट-
नोपपुष्टाः सन्नामिमानेन प्रविष्टसुतरा सिद्धये चतुर्धाऽन्तराध्याप्रसविद्येयस्तेनैव पुष्टाः सावित्रीकृतां दत्तयेः । ४ अर्थ-
स्फूर्तिमन्त इति सम्भवः । ५ मिद्वत्तत्त्वम् इति वाच्यः ।

अथमैश्वर्यमसमाप्तमसिद्धं तदावस्थसिद्धिमाप्तिपरपरामिन्मसचन्द्राकारमिति च तत्सङ्केपः । भीम-
त्सर्गोक्तमन्त्रे - "साध्यासमावेकस्यापठ" इति ह स्माऽऽहुः भीमसाध्यापरपरमार्थं नाम भीमस्युपदनाः ।

स्वायम् नाम सर्वसाधारणं व्याख्यायित्वा भूतान्तरनिपुणत्वं पूर्वकं तत्तात्पर्यकप्रदर्शनं, तात्कालिकैः सर्वेवादिभिस्तद्वचनम् । एवं दक्षिणपक्षस्थितिविवादापराधीवरस्य श्रीकृष्णदेवरायस्याऽऽस्यान्यां प्रवर्तमाने काव्युदे “आशावादिनिराकृतम्” “सर्वेवादिनिपुणकृतिः” “वेत्तारयैः” किञ्च उद्भूतिसामर्थ्यवर्यैः तयैव च भिः प्रणीतं पदिकम् विविचनान् विवचनैः, श्रीकृष्णविशेषरमणिरादौ सम्पूर्णेवृत्तवन्दनीयादिभ्यः विद्वद्भिर्गुरुरन्वनादिपदवचनसाधिकाभिराहं समावदतोऽपे प्रज्ञाकम्पनादिभिः, प्रभावचतुष्टयाविरोधकस्या गुणवा सर्वप्राप्त्यवस्थापनादिव तद्व्याख्यानादिव च अथापदोक्षितयास्स्यामप्रीयम्पादनपूर्वकं समनुष्ठित-
मिश्रविरोधितम् ।

उत्पन्नान्शु भीमसुप्रभरवैः कर्तव्यः । प्रवारो नाम सर्ववैद्यसिद्धिकाकषेयव्यादगतसितम् । यद्वा पण्डितेभ्यु
प्रश्रुतिः स्थापनम् । “नमः पितृपदाम्बोजेज्यम्बो सरप्रसादतः । भक्तिः प्राप्ता तदन्यापमोहाभावरस्यपण्डितैः”
इति नर्पिण्डीसीयान्नस्यस्योक्तम् । आपामर्दं प्रश्रुतिः प्रवारः । स च न तत्र गुणान्तरापानेन कर्तव्यः । न्यून-
तापद्विज्ञात् । अन्यथा स्थापनमेवाऽऽत्मनि, का कथा उत्पन्नारसेति । किन्तु बहुप्रादिसर्त्तेऽपि तदनुप्राह-
कस्यैवोपायैः जनप्रवाप्रतिरूप्यपञ्चिमवापार्यवरनेहसंगृहेः सखस्येऽनुवाहकाभावेन तमस्यस्योमस्यमयै
समिरसादिना सूर्यवदिति । तपैव च कृतं विद्वन्मण्डनादिभिर्गन्धैः भीमप्रभुवरनेः । तिथ्यति चैतद्विद्वन्मण्ड-
नद्वितीयभोके-“पितृवरणाप्रसादं हरिरसिमार्यान्मुजातमासिषान् । तदनुग्रहसः किञ्चित्सिद्धमि यत्ताप-
वापदी” सख्य मार्तण्डतदनुग्रहातिपदैः ।

मुषर्षस्ये विद्वन्मण्डनमहाप्रभः श्रीमत्पुण्योत्तमा अपि प्रथममहत्वावतरमिच्छामाहुः—“इह हि भीतप्रमुखाः खीयानां मुद्वन्मण्डनमहत्प्रयुगोविप्रद्वारावाप्रवर्जन्ते येदमसहभाभालमिराद्यान् विद्वन्मण्डनं पुनैतः स्वाम्यस्याऽस्तिगोचरं सद्वत्प्रमाणमूर्धन्यमुत्तिष्ठत्यस्य प्रपन्नस्तद्विज्ञापकं महत्प्रमाणं प्रवर्त्यते शिष्यशिष्याये विवर्जन्ते” । इति ।

अभिपरं धीरुज्येष्ठेहे मुस्यमम्यत्र तरेतुरयेन तत्प्रयोगो भाव इति अधिकंहे स्थितम् । तेन फलमक-
 सेहस्ययो अभिमानो मुस्यमभिमानाः । किं । “अथर्वं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवयम् । अथर्वं
 वन्दनं दार्षं सद्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंशार्जिता विष्णो अभियेनवकञ्चने” इत्यत्र “मत्तया सद्यमात्र
 भवता” इत्यादिवा सेहत्यममभिहेतुतया अभिपदस्य कासमिदत्वेऽपि सेहस्येन स्वभावात् अभिपरीतो
 सेहमभ्यासितया यथाश्रयाहस्तःपातिवाशोदकत्वेहेहकारये कासमिदस्याभावेन तादाभवापादिरपि मुस्यो
 अभिमानाः । फलमकलात्कल्येव मुस्यत्वात् । मुस्यफलप्रापकत्वादपि अभिपरीतो मुस्यमभिमानार्गवम् ।
 तादात्तं पुनरोत्तमतत्वेदौ च मुस्यं फलम् । “यथास्युत्तमतप्रापकत्वेन विहितत्वं यन्मिदमभ्यासितमिदं
 भवनासिधु मित्र”मिति “तथैव तद्वचना”मिति अधिकंसककिञ्चोरेतस्त्वितम् । एवं च अगवाश्रयतत्वे-
 हेतुतयाश्रयभावेनापि भवनासिधु मुस्यवा इत्या मक्तिदस्य श्रुतियवस्थापनात् मक्तिदप्रबोवस्यप्रोप-
 पारिकः, किन्तु मुस्य इति सेहस्ययाश्रुतितानामपि भवनापीतो मुस्यमभिमानार्गवता निश्चल्यता ।

अपि च सेहमात्रे सेहपदुपदेशस्य भक्तिहंससमाप्ती विद्यामस्तव्यपस्थापनासद्वदुपदेशानुसारेण कियमा-
नानां भक्त्यादीनां सेहमार्गावसावपि तथा ।

[illegible]

एषः मुख्यमार्गस्य साधारणवाच्यरमकधामिभान्ततया ब्रह्मवादिष्वपि भविष्यादिति सिद्धिरिति चेन्न
 च तत्तिष्ठिरित्यन्वयस्यतिरेकान्नो ब्रह्मवादस्य मुख्यमार्गाणोपयोगित्वं प्रकृतमस्ति तदुक्तं भीमराजपुराणेः ।
 “मुख्यमार्गस्यैतदुपयोगिब्रह्मवादप्रचारजनित”मिसादि, साध्येन च निष्कृते भीमराजावर्चरवसिद्धान्तसार-
 यमिति सिद्धादन्तु विवेकिनो विद्वन्मनः ।

अन्वयाद्यप्रसिद्धानुसृत्यैव तद्वारण्यार्थकतया मुख्यमार्गाणोपयोगिब्रह्मवादस्वरूपविशेषमात्रमिदोक्तम्,
 यत्तु तस्य मुख्यमार्गाणोपयोगिब्रह्मवादप्रचारायैव भीमराजावर्चरणानां प्रवृत्तिमनुसृत्य सिद्ध्यन्मण्डनकरयमिति
 तद्व्यवनाम्नापनतवस्तुषीकनादिना समस्तवैयर्थ्योच्छेदपूर्वकं तदुपबन्धरूपतत्पारस्परिकसम्बन्धानुसन्धानं तत्
 एव प्रकृतमस्ति नपत्तीति तदेव समुचीकृतत्वं सिद्ध्यति ।

“आचार्यवान् पुरुषो वेदे”ति भीमराजावर्चरणभीमप्रमुचरणपादारविन्दानुपानधौतया भिदाऽनुशीलि-
 ताद्विद्वन्मण्डनोऽस्यामुख्यमार्गाणोपयोगिब्रह्मवादस्वरूपं ह्यन्वयादर्थ आसन्नत इव, नयनयोः पुरातनमूर्ति-
 मन्वृत्तिस्त इव । तेन च तिरोहिताशेषकेशयिषेयं परमस्वामिकरसैकसर्वैकभगवत्स्वरूपतद्भवानन्दस-
 योद्बहुमुखसुसुतिस्वमिदृशतत्त्वमप्रपञ्चं तत्त्वमयं तन्मात्रं च भवतीति ।

अन्वयः, ब्रह्मात्मकस्य ब्रह्मकार्यस्य च प्रपञ्चस्य परावरम्यवस्थानां ब्रह्मविद् एवाधिकारस्य नाश्रयतया,
 ब्रह्मविदेन च मुख्यकालतिरोधेन सर्वैवेन्दुनां सामग्र्येन चावर्चरस्यैव तद्भवत्वाद्ब्रह्मविद्यामेव च मन्वादिमुनीनां तथा
 सर्वैकामयस्यपुराणैः सर्वैवेन्दुचरस्यस्य वेदेतिहासस्यतिपुराणेषु भूयो भूयो निदर्शनाय तदाविषयस्य ब्रह्मविदः
 सम्प्रत्यक्ष एव जगत्तः समस्तवेत्तुनामिदानीं तन् उच्छेदे धर्मश्रेष्ठे भगवत्सैक्यप्रवृत्तिमान्यवर्षादीं यच्छ्रुतं वि-
 त्त्वादीं द्वाविद्युर्वैयर्थ्यसिद्धौ च निदानम्, पुनर्वैयर्थ्यप्रस्थापनमप्यपनासमाये च य एव हेतुः । स च
 विषयसिद्ध्यन्मण्डनसद्व्यवस्थानुशीकृतवैयर्थ्यप्रचारादिना सति भगवत्सङ्कल्पे सर्वैवैव सृष्टौ, न त्वंशतोऽपि
 दुस्तर इत्यनुसन्धेयमेतत् ।

न हि मुख्यमार्गाणोपयोगिब्रह्मवादविशेषं पाषण्डिनां मतमिव स्थापयार्थं दुराग्रहमिदं वाचाऽऽ-
 रम्भयत्, किन्तु वार्थं यत्तु स्थितिरेति । तेन च इदानीन्तना दुष्कृतेद्वये ते लोकिभ्यः क्लेशा यदुच्छेदाय
 प्रवर्तमानानां तेषां तेषां लोकिभ्योऽपि वार्थमेवेकं सत्त्वोऽभ्युदयति च, नतु यदुच्छेदोत्तरे सर्वेऽपि समूलमेवोत्ती-
 र्हेतुर्वेदं कथ्येत भगवत्कृपा निष्कयसिद्ध्यन्मण्डनादिभिर्विहितस्वरूपो ब्रह्मविद् । यावत् सदनामस्यावदाद्या-
 मोदकनर्चनेन जना अतुल्यरन्तु कार्यं, न तु कर्मनोराभाभिपूर्वित्तमोऽपीति तु भाग्ययुतिरोपादनाकर्षित-
 केऽपि भूयो भूत् यदोन्मत्तस्यवसायिः ।

सम्प्रति सादृश्या ब्रह्मविदो अभ्युदयं न तावद्विषयसिद्ध्यन्मण्डनादीनां यथाकथञ्चन निवेदनादिनायेन,
 किन्तु तेषां भीमासामुल्लसता भीमासास्यत्वात्स्वामीमांसयेदादिप्रमाणयत्तुयत्तद्विरोधम्यवस्थापनीयसकलज-
 णात्ममयवर्णकं सैः सर्वसन्देहनिरासतदुक्तानुपानधौतत्वाद्युपदेशादिभिः ।

तत् एवाऽऽनुर्विचये शास्त्रार्थप्रकरणसमाप्ते भीमराजावर्चरणानां—वेदरागावर्चरविर्मुक्तमार्गाणोपयोगि-
 ब्रह्मवादकविर्नयम् । तद्यथा—

“अर्थोऽनेन विविक्षितपि वेदनाक्यै

रामायणैः सहितनारतपथरागैः ।

अर्थैश्च शास्त्रचरैः सह तरवस्तै-

र्विनीयते सहृदयं हरिणा सर्वैरे”ति ।

भीमराजावर्चरवैराग्यवेदरागावर्चरप्रमाणयत्तद्वैनेन सर्वसन्देहनिरासतदुक्तानुपानधौतत्वाद्युपदेशादिभिः ।
 तत्रैव टीका नवीकनीमपि तत्र तत्र सर्वसाधारणप्रतिवेदरागावर्चरमयस्यैव तद्व्यवस्थानुशीकृतवैयर्थ्यप्रचारादिभिः ।
 अत्रिण्युपरीतेः प्रमाणयत्तुयत्तद्विरोधम्यवस्थितिः । सविद्वान्तस्मात्सत्यवस्थानोपदेशादयः । प्रवर्तमानं हि मुख्यमार्गैव

स्वयम्प्रवृत्तिः तत्कालोक्तमेवैकं सर्वत्र सम्पद्येत । परमानभिज्ञजनमूर्धन्यानां ते ते भाक्षेय-यथा सत्य-
म्यस्याया अपि येष्वप्राप्त्यापि त्रिमलवत्सत्त्वात्प्रतिश्रुतिशालितया कल्पिता दुष्टप्रवृत्तयस्तदाऽन्तर्गताऽप्युक्त्या मतमिच्छेय
एव, न्यायाद्यवस्थे सर्वेऽपि तथा तथा, तत्रास्त्वानादिभिः साद्रोषप्रत्ययानुवर्तनमर्मुक्त्यस्यैकमिच्छेयमुच्यते तत्र-
रभक्त्याविधान्ततया मुख्यमधिकमार्गमाहणे एति समूलं विस्तीयेत् । तथा एति धीमज्जन्मद्वारागीकृतारिना
तत्र तत्राऽभिदूयमानं धीमदाचार्यचरणसत्त्वय ओम्हाः प्रकुरारयं पश्येयुः ।

तस्माद्विद्वन्मण्डनाचार्यवनाध्यापनपरिशीलनादिना विद्वज्जनेष्वेव विरोधतः पवर्ततामप्रतिहतप्रचारः सर्वतोऽपि
साक्षरप्रवृत्तयारत्तवाऽप्यवसीयतां व्यवसीयतामाऽपि तथा साक्षरप्रदायिकैरिति साधुबोधभेदाद्विद्वान्पते ।

अधुना तु साक्षरस्य विद्वज्जनेकरणीयस्य तदेकविद्येयविशेषस्य तदितरपुंरसाऽपि धीमदाचार्यचरणविद्या-
मत्स्य भगवद्विच्छया मूर्खपर्यवसानं जातमिति धीमदाचार्यचरणधीमत्प्रभुचरणानां साक्षाद्भ्यानुशीलने निरक्षे
सर्वनुसादादिनेयं च न्यायकयमपि तद्वहणे सर्वेष्व नूनमपत्येऽन्यथितसत्त्वसत्तास्तद्वान्तः, प्रसूत परितोऽपि
प्रवृत्तसाक्षरायः कस्य वा सचेतसो हृदयं न सतथा नवति, केयं वा श्रेयस्तत्त्वमहद्वयमधीभूय तद्विरुधि-
प्रवृत्तिं नाऽभिरुचि ।

तथाहि-भगवत्प्रातिशस्तसाक्षात्साधकमुक्त्यमकिञ्च भगवदनुग्रहेकसाध्यतया प्रमेयसत्त्वा, न प्रमाणोक्तं
प्रमाणसत्त्वस्यैः प्राप्येति, धीमदाचार्यचरणेय धीमज्जन्मदीमन्तिनीनां फक्तनमार्गवोरेव प्रधान्येन प्राकट्यं कृतम्,
तमेव सक्तसाक्षात्तां साक्षरपर्यवसानं च प्रदर्शितमिति, प्रवृत्तिरित्यंथा प्रवृत्तानामुत्तरया चोपरयया च
प्रमाणास्तृष्ट्या, तत्रैवेदानीमपि धीमदाचार्यानुगानाम् । तेनाऽस्मिन् विद्वान्ते पाणिऽत्याचतुर्बोधः । एषश्च
वैद्यैः प्राप्ताभ्यादिलोकारत्तच्छ्रद्धा च सेदेकरसाचतुर्दिपुष्टिमार्गगुणागैव । मर्वादा हि सा । मर्वादा च
पुष्टी वाचात्वेदकसर्वश्रेयसाप्यविद्वान्तराशीनुक्तापयन्तः धीमदाचार्यचरणधीमत्प्रभुचरणमन्यानि प्रमाणात्-
पूर्वानुसृज्यतवेव परिहरन्ति, न अर्थये, नाऽऽदिशन्ते, नाऽपेक्षन्ते च । तथा एति पुतसारां वैद्यरामावगा-
विप्रमाणमन्वादादस्तेषु । कुतस्तदमपि च धीमदाचार्यचरणमिष्टेय सावैजिह्वी तसिद्वान्तप्रवृत्तिः । धीमदाचार्य-
चरणविरोधान्मार्गवैरिषता व्युत्पद्ये तथा परिहर्तव्या इति यत्तद्विद्वान्तकृत्वा-प्रमेयसत्त्वसाक्षरस्य प्रमाणतेनाऽ-
साक्षरविरोधप्रमाणोपपादितो यः स सविद्वान्त एव न भवति, किन्तु प्रमाणरूपतामपि परिहृत्य प्रवर्तमानः
द्वयसेदेकरतो यः स सामां इत्यास्याव नान्वादादिषु विद्वद्वाग्बुद्ध्या सत्तादिल्लागेन तावन्मात्रांशे तत्तदि-
प्रवृत्तिः । अन्याथ तदुपकरणभूतासाक्षात् उद्देश्याः प्रवृत्तं तदुपपन्नं, भजनान्मोक्षार्थं निरुक्तमनोऽपि
प्रमाणसत्त्वोपपादितारैव एतां अपि मर्वादा अनपेक्षमाणाः समस्तसदाचारोच्छेदसंसारस्योः पद्वैवसिताः परिणा-
मतो विषयानन्द एव भजनानन्दं पद्वैवसायवन्ति, साधयन्ति च निरयानन्दरूपाय साधान् । ततश्च विद्येय-
रिप्रवृत्तयो राणाऽपि च निमद्वप्रवृत्तः । तेन च सर्वेषां अपि सम्प्रसायप्रमोद एव प्रवृत्त इत्येव तत्तद्व्याप्यं कर्तुं
अवसिता नवम् । निरयानन्दलोभाश्रयद्वन्तुं समतमुपताः !!! इति इति । शास्त्रं वापम् ॥ अथहममन्नमम् ।

मन्वादादि विना मुख्यमधिकमार्गमन्वीवलेन विषयितसत्त्वं मन्वा न सेरसति, किन्तु मुख्यमधिकमार्ग-
प्रवृत्तिरिति हि ते न जानन्ति । प्रमाणोपपादितो यः स सविद्वान्त एव न भवति । प्रमाणावीतः द्वयसेदे-
करतो यः स सविद्वान्तः । प्रमाणावपरिल्लागेन सेहांयमात्रे च तदादर इति तु प्रवृत्तयश्चरसमाधी प्रव-
क्तमोऽर्थं महाप्रमोहादिमिषः । हा हन्त हन्त । धीमदाचार्यचरणधीमत्प्रभुचरणमन्वाचनेऽपि नानामुक्तानुक्त-
नुक्तमन्तेल्लो भगवत्प्रत्ययमन्वाचम् । येदांयसाऽपि तत्र प्रमाणपूर्वकमेवोपपादनमिति तु क तेषां बोधः ।
तमेव प्रमाणमेवोपपादितस्य मन्वादादस्य “एति कुप्ये चित्रमि”ति न्यायानुक्तमधिकमार्गसिद्धिं प्रति प्रमाणा-
तया मुख्यमधिकमार्गैर्जनम्, कुतस्तद्विपटनम्, येन प्रमाणावपरिल्लागेन सेहांयमात्रादरः सम्भवेर्यत्वेत-
दपि तेरन्वबुद्धयेव । सेहांयस्य व्याप्तिरसत्तया तत्र सत्त्वं विषयितमिति समस्तमन्वाचोच्छेदेऽपि सत्तादिना
प्रवृत्ताऽऽनुग्रहोपकट्येन सत्ताचारोच्छेदसत्ताचारप्रवृत्तानामुक्त्या रीत्या सम्प्रसायविशेष एवाऽऽऽरभ्यते च
सत्ताचारोच्छेदपि साधनमन्वा ते नाऽनुसन्दधति ।

स्थितिः “अपथे कोउने एरे” ; अपथे कोउनय प्रापयिष्येधर्मरक्षयसि प्रसादातिहायेन भण्डेद्वारापं तीउवा अपथाधिकरण्यात्तत्तमंमिहिद्येव । तेन च मय्यादापयमेव । तत एव “प्रमदाय उवाउते वागुदेवानुमोसिता” इति परिच्छिन्नत्वबोधकानि साधयानि, “एकदशयमाशत्रे”त्यादीनि च । तथा च निरोधेन भण्डेद्वाराय तथा मयादाशीकरसाधयेदानीमपि तन्मायस्यैव प्रकटीकरणं “सर्वेद्वारप्रयत्नात्मा कृष्णः प्रदुर्बभूव हे”त्यादिना “कठिक्कडे”त्यादिना “एवया निजमाहात्म्य”मित्यनेन “तस्यैवाऽऽत्मानुभाषप्रकटनद्वयस्याऽऽशये”त्यादिना च सन्दर्भेण सिद्धमिति । तत्र च कृतनिर्वचननिरोधतीत्यविवक्षितप्रभुतिरोभाये कद्वद्वारकृतया धीभा-गवत्तत्त्वेण भगवत्स्थितिः सिद्धेति, धीभागवत्तत्त्वं प्रेक्षादितयसन्देहभिरायद्वारा येदादीनां पुष्टितात्पर्वत्त्वव्यापकमिति धीकृष्णप्रादुर्भावं, धीमद्भागवत्तापेयः, धीमदाचार्यचरणप्रादुर्भावंहीनसत्त्वप्रकरणं, तेन च येदादीनां पुष्टिपरायमिति सर्वसं धीकृष्णस्याऽनुसूचनरूपा निरोधार्जितमेति तस्याः प्रत्यापिकरणरूपायां प्रमेयमागंल्य प्रमाणानुरुद्धता परमोचिस्त्ववेति । परमानुग्रहरूपा च । भण्डमायुद्वारापं भगवत् क्षानुद्वयेन प्रपञ्चितोः परमानुग्रहस्त्वन्तात् । तेनाऽप्रामाणिकव्यापणऽस्मादिवाऽनुदासोऽपि परमायुग्रहेर्भवेति यदाप्रसादात्तन्नाति-बाह्योदकत्वेन प्रमाणाशीकरसाऽपि पुष्टिरुत्तमेव । अनुग्रहप्रसादप्राप्तित्वान् ।

एवमप्रामाणिकव्यापणऽस्मादिवाऽनुद्वयद्वारा प्रेक्षाप्रसरयानुद्वयस्य सत्त्वसौकर्यविलासयथ प्रमेयमागेंऽपि प्रमाणाशीकरः सुतरामेवाऽऽनन्दयक इति स्थितम् ।

तथा यति तत्र “जावसात्मा प्रपञ्चने”त्यादिना सर्वसाधननिषेधपूर्वकं वरयेद्व्यवहारं भाव्यते । “भक्तवा-हयेकया माहा” इत्यादिना भविष्यप्यत्वमप्युच्यते । भक्तिवदभक्तिश्च “श्रेष्ठो भक्तिरिति प्रोक्त” इत्यनेन धेदे निर्धारिता । साक्षात्पनता च नवविधभक्तेः “भक्त्या सञ्जातया भक्तये”त्यादिना सिद्धा । नवविधायां “जन्मा-न्तरवर्धयेनु तपोध्यानव्यापिनिः” “श्रेयोभिविधिविषेधाऽन्यैः कृष्णे मतिर्द्वे साधयत” इत्यादिना पापाभाषस दानप्रतापीनाय हेतुता बोध्यते । एवय सतप्यानुग्रहेकतन्म्यत्तत्त्वसाधनानुक्रमकमन्यत्वगोर्विरोधे तदुभयतामत्र-स्याव “वयमव्यपदेदारद्विमुञ्चय” इति “प्रकृततावयं हि प्रतिपेयसि सतो वरीति च भूय” इति तमि-श्वेपरमिर्द्विरोधपुत्रोऽव्यवसायवजीवकृतिताव्यसाधनैरकन्यं भयवदनुग्रहीतये तु साधनद्वारेणाऽपि सन्धिमिति सिद्धान्तव्याख्या “नाऽयमात्मे”ति साधनानि प्रतिविध्याऽपि “नाऽयमात्मा बहतीनेन कन्य” इत्यादिना बहातीनां पुनः साधनस्योपधाऽपि केवलानुग्रहापीनतत्तत्तापनानुक्रमकमन्यत्वान्नभित्तम्बरकन्यजीवार्थमेव ।

तेन प्रमाणबोधितया तथा प्रमेयमागंस प्रमाणानुरुद्धता, तथा प्रमाणोक्तसाधनसाध्यताऽपि । परं भव-वदनुग्रहे सत्येव, न सत्यथाऽपि । भयवदनुग्रहश्च भयवर्धित्वानुमेयः । तदर्थितरूपैव वरणकथंत्वात् । वरण-कालानुग्रहमिति । स्थितमेतद्भक्तिहेते । एवयाऽनुग्रहेय वरये सति भयवर्धित्वम् । भयवर्धित्वं भयवत्प्राप्तिरिहा-जीमनवतरकात्वे न रूपेण, नापि मार्गतिरपेक्षेण प्रमेयवत्तमापमेन धीमदाचार्यचरणरूपेण, सम्प्रति सेवामप्य-नवतारकात्वेऽवमिति, किन्तु सत्प्रकटितमागेंमेति तन्मागीवसाधननिष्ठोदयस्य भवतीति । तदुक्तं धीमदाचार्य-चरणैः—“यथा यथा हतिः कृष्णो मनस्त्राविशते निजे । तथा तथा साधनेषु परिनिष्ठा निवर्पत” इति । शगैतद्वये नाविक्रया नायकस्य वा इत्याभयवद्वत्प्रमोदये साधनाभयवत्साऽनिवार्यतया वरणकार्यस्य भयवर्धित्वस्य फलपर्वनसाधितानियमेन तीकृतया च साधनाभयवत्पुष्टितरम् ।

तथा च प्रमाणबोधिततया प्रमाणानुरुद्धता यथा तथा प्रमाणोक्तसाधनसाध्यताऽपि प्रमाणानुरुद्धता प्रमेय-मागेंसाऽनुग्रहव्यापाररूपैवेति “मायमात्मा प्रपञ्चनेन नन्य” इतीतरसाधनसाधनानिषेधपूर्वकं इत्यन्वयः-श्रुतिभेदिकान्नभयोक्तिरनुग्रहस्य खेकसाध्यत्वस्थितिः प्रमेयस्य वस्तुतया सिद्धत्वव्यवस्थितिरप्यभिव्यक्तव्यव-त्तानासत्तादिवाऽनुदासो मागेंबोधनप्रकारसौकर्योचिस्त्विति सर्वं चतुरस्रम् ।

अनुग्रहाभावे तु केवलं प्रमाणोक्तया प्राप्तानां साधनानां “जावस्य भिवसे”त्यादिप्रसादवत् “वर्ष मे जावसाय” “श्रुतं मे व्यापयताम्” तथैव कदाचिदवच्छेदाऽस्तदनुदासोऽभयेन वैराग्योदये “मोक्षो मे जावता”-मिति प्राप्तिप्रसादस्य भगवद्वनमिमुलेष्वपि तेषु सेव्यातिर्कमन्येव वैदिकमन्येषु वा बहून् जावत्कृतया प्राप्तादि-

करयेन प्रावाहिककृतसाधकसमेव, तदपि न सातकमेव, किन्तुहि मयवता चिकीत्षिष्या कल्पस्येवेभरेणाज-
चिष्टिसमचेतयमाहं न फलं साधयितुं समर्थमिति मीमांसकं प्रसादिष्येपदेनेन भगवत्कृतमेव । तस्मिन्
“फलमात्र उपपत्तेरित्यत्र, “येऽप्यप्यदेवतामका यजन्ते भद्रवान्विताः । तेऽपि मामेव कोन्तेय यजन्त्य-
विधिपूर्वकम्” “अहं हि सर्ववैज्ञानां शोध्य च प्रभुरेव च । न तु मामभिजानन्ति तत्तवेवाऽतक्यवन्ति ते”
“कमेवौलौकिकानां प्रपद्यन्तेऽप्यदेवता । संतं नियममास्वाय प्रकृत्वा नियताः स्वया । यो यो मां या-
तुं भक्तः भद्रवाऽर्जुनिच्छति । तस्य तस्याऽपक्षं भद्रां तामेव विद्याम्यहम् । स तवा भद्रवा मुच्छत-
स्यापयनमीहते । समते च ततः कामान् भवैव विहितान् हि तान् । अन्तवशु फलं तेषां तद्रूपलक्ष्मणेषां
साम्” “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा भजन्त्ये मां श्रुत्वा मावसमन्विता” इत्यादिषु
वैतस्फुटम् ।

अबनेन तत्प्रावाहिके मोहो निवृत्ते “स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुल्यार्थदर्शन” इति “मयुहिदसेवानुरक्त-
मवसामभवोऽपि फल्युति”ति । “सत्येकवसाहिंशानीपसाकृत्यैकतमप्युत । वीयमानं न पृण्ति विना
मत्तेन जना” इति च । अत्रैतदवधेयम् । भगवदर्थित्वं नाधिकारितावच्छेदकमपि त्वनुगृहीतसत्त्विकमिति न
भगवदर्थितया कृतानामेव प्रमाणानां साधनामनुग्रहस्यापारम्भं, किन्तुहि केवलप्रमाणोक्ततया कृतानामपि
साधनानां सत्ता भगवतः स्वरूपकदित्वात्वमिति प्रावाहिकस्यापि प्रमाणमार्गस्य प्रमेयमार्गे उपभोगात्तदनु-
दत्ताऽपि विरोधाभावादादिवदे । प्रवादस्यापि प्रमेयौपयिकता तु “संसारवर्गे भवतः स्वकर्मणि”रित्यत्र
पुत्रापुरणुःस्थेकीटीकया भीमवत्पार्यनरनप्रकटीकृत्यां सिद्धा । भीममुनाटके भीमवत्पुनरनप्रणीत-
हिरुतिकृतनियेनसकसिद्धिहेतावपि “इयं तर कथाऽपिच सकलमोपिवासप्रसरभ्रमजम्बुभिः सकल-
मात्रजैः सत्रम्” इति प्रसिद्धाप्रमेयवत्प्रमाणमपि धीमन्तिनां “न जातु नमयातना भवति ते पव-
पानतः”इत्यादिप्रावाहिककृतशान्तप्रतिपादनमपि माहात्म्यबोधनद्वारा प्रमेयौपयोगी जीवत्वाऽभिमुखीकरणार्थ-
शानुग्रहादिप्रावाहिकेति प्रावाहिकफलस्येन प्रवृत्तस्य तत्त्वव्याख्या माहात्म्यबोधे जाते तेन च भगवत्सम्बन्धे
सति “न वस्तुप्राप्तिर्बुद्धिमयेकत” इति न्यायेन प्रमेयेव फलं न प्रवाहेत्यभिमुखीकरण उपधीयः प्रावाहिक
प्रमाणमार्ग इति तदनुदत्ताऽपि साधीयसेव । अनुग्रहस्य निशामकान्तरमायेन स्वतन्त्रत्वसर्वोपयोगानुप-
योगी तदन्वयव्यतिरेकप्रामाण्यमिति निगमः ।

किञ्च । “भवेऽस्मिन् क्षिप्तमानानामविद्यासमकर्मभिः । भवत्सरणाहंमि करिष्यमिति केनन” “तथा
परमहंसानां धुनीनाममद्यस्तनाम् । मक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येम हि रिषवः” “आच्छिद्य कीर्ति मुक्तोक्तनां
वित्तस्य श्रद्धा तु क्व । तनोऽनवा तरेऽप्यन्वीलगात्सं पदमीश्वर” इत्यादौ प्रावाहिकानामुदाहरणं भगवत्प्रादुर्भावं
वच्यते । धुनीनां प्रावाहिकवत् “देवानां सुखसरणानुधीनासाऽनन्तस्यनाम् । मक्तियुक्त्वंश्वरने न त्रये-
नोपनास्त” इत्यत्र इत्यत्र स्फुटं प्रादृष्टि । स्थितयेस्त, “सर्वोद्धारप्रथमात्मा कृष्णः प्रादुर्भवत हे” इत्यत्र
“वत्साऽऽसीदुरमेव शिशुवनतमे भक्तिच स्वतन्त्र”मित्यादयोके भीमवत्पुनोपिन्मायेवमव्यप्रापि तत्र तत्र
भोगदाकार्यनरनप्रवन्तेषु । तथा च “कसि समाजयन्त्याः सारस्वाः सारमानिनः । कुसलाम्याशु सिध्यन्ति
मेतरपि कृतानि न” इत्यादिवत्प्रावाहिकस्यापि प्रकृतोपयोगितया प्रसन्नसमन्वया तु कर्मेर्निश्चयव्यतिरां हेव-
त्वमिति सप्रम् ।

अपि च पुष्टिमार्गे शानुग्रहमार्गः । तदुत्कर्षय तत्साधकस्य साधनान्तरसाधकसमवेद्योर्द्वैसाधनया
त्रेव न सिध्यति, किन्तु तदधिकारस्य सर्वदेवदिक्षाच्छेदु साधनजीनरयेन यौक्त्ये, तत्साधनानां यौक्त्य-
शुकरतानिर्णायसादिरूपतायां, प्रकृष्टपदेन साधनवैगुण्यादावपि फलस्ये व्यभिचारपुटय एव सिध्यति ।
तदेव तस्य पुष्टित्वम् । अपि परमोक्त्येऽपि फलस्य न साधिकासकृद्विषयता ! अहं तेनोक्तर्षेण, शानु-
पयोगात् । तेव केवलाभामनुग्राहीनतायां तदनुग्रहाधीनसाधनसाध्यत्वसर्वाधिकारकत्वाभावे तु शानुपयोग-
प्रशस्त्युचित्येव न सिध्यतीति तदनुग्रहत्वसाधनवत्तेन भगवत्प्रातिरूपककृतसिद्धिः परमानुग्रहेव पुष्पांति-

न तु साधनान्तरसर्वेभ्यः भगवदनुग्रहे तत्काले वा न्यूनतां प्रसन्नयसीति गुतरामनुग्रहेवेवद्विदेकिमिः । एवं स्थिते आवाहिकप्रानामपि “सर्वत्रैव सञ्जायते पुष्टि” इति पुष्टितत्त्वाङ्गपरप्रतिष्ठाः परमः उद्योगस्तदुद्योगे च यथासाथं प्रवाहोपयोग्यः पुष्टेः कालविराजकस्वरूपपरमेष्ठिर्नैरवध्यादिसाधक एव, न तु पुष्टेः परमं प्रयोजयसीति व्यर्थं नवरत्ने । न तावदेव पुष्टिमात्रं परित्यज्यामुमर्हति यदुत्तमानामेव समुद्रराम्, किन्तु मन्वन्मन्वाप्यनुग्रहः । तदनुग्रहस्य तदनीप्सितसम्पादनेन माहृत्यवबोधनद्वारा स्वाभिमुखीकृत्य केवलानुग्रहाप्यवकलस्य सेव्यो दानम् । तथा शाङ्गः श्रीमदाचार्यवरणाः—“यस्य प्रसादाद्वाग्मीयाः प्रजेशा विमर्षोपताः । शुद्धा अपि भवन्त्याहुः भीकृण्यं तं मतोऽस्मदहम्” । भीकृण्येति मुख्यकलात्मकं नामेति प्रजेशतादित्यम्पादनपूर्वकं तदवश-
ज्ज्वलनमपि । “राश्यान्ते नरकं भुवमि” स्वादिना प्रजेशतायेः कलप्रतिबन्धकतायामपि तत्प्रतिबन्धकत्वं प्रवृत्त प्रतिबन्ध, साधकत्वमेवाऽहुतकर्मतात्सम्याय यन्मुद्रकप्रकारेण तथीश्वरतानुपपन्नम् । तद्विरं प्रथमस्य दशमे “वंशान्तरे वंशद्वयमिनिर्द्वयं संरोदयित्वा मयनावनो हरिः । निवेद्यवित्ता निजराज्य ईश्वरो मुनिष्ठिरे प्रीत्यना बभूव हे” लयेश्वरपदवाच्यत्वेन “राजमीश्वरोऽन्यान्पीथुरान् कृत्वा मुनीभवेति । अथ वा ईश्वरः समर्थः, अवमयो दि प्रमाणमुपनिषिद्धकः सर्वं ज्ञाजवित्ता मुक्तिं प्रयच्छति । अयं तु न तथैतत्” इत्यनया भीमत्युपोषिष्यां स्फुटम् ।

मुक्षयेतत् । यथाहुः भीमत्युवरणाः—“दत्तालोदमर्षस्य दुःखायैव दयस्तुते” इति । “किमान् पूर्वं जीवका-
दुषितकृतिधापि किमपि भवान् वासायेधो निजवरणदाने वत भवेत् । अतः सात्मानं सर्वं निहयममदत्तं प्रजपते समीक्षयाऽस्यमेवे गिरिरज निजास्वायुग्रसंति” इति च ।

तथैवं प्रमेयमार्गस्य प्रमाणापुनरुद्धता न प्रमाणमर्गता । प्रमाणवच्छेदने भगवत्प्रतिनिरूपणाभ्यन्तरः । वरण-
शुला प्रमाणवच्छेदने तत्प्रार्थनैरुत्तरतायः । किन्तु भगवदर्थितया तत्प्रतिमुद्रगोपायभूतप्रेहकाभयापनेषु प्रमा-
नोक्त्युपान्वयमपि प्रमेयवत्त्वेन प्रवृत्तिरुत्ता । विधेः प्रवर्तकत्वं निर्वर्तकत्वम नास्ति, “पुन्यं पुनः” “पापं
माकापीति” इति विधिभवेनाऽभिकारिमात्रस्य पापविश्रुतिपुण्यप्रवृत्तेश्वरोदयनात्, किन्तु भगवत् एव बलुनः
प्रवर्तकत्वनिर्वर्तकत्वे । तथा च भाष्यते—“यमेव उन्निनीति तं साधु कर्म कारयति । दमयो निनीयति
समसाधु कर्म कारयती” इति । “प्रवर्तकत्वं कृत्वस्य न विषयस्य कर्हिपि” इत्यादौ निकषे तत्प्रकाशे तद्वन-
रणभेदे च विज्ञाप्येतरुपपत्तिरुत्ता । एवं यति यत्र सर्वोदायामपि न मुद्रयं प्रमाणवत्त्वं, कलमुत्तरप्रवृत्तप्रवृत्ति-
यामन्वाभावात् किन्तु प्रमेयस्य भगवतो वच्छेदेन कलमुत्तरप्रवृत्तप्रवृत्ती भवतः, यदे तत्प्रमेयवत्त्वं प्रमाणापु-
नराहकमिति प्रमाणवत्त्वं प्रमाणमार्ग इति व्यवहारः । तदा यथोक्तप्रमाणप्रवृत्ताभाविषयगुणविशिष्टसाधन-
निषेधपूर्वकं वृत्तव्यन्तधुला सारप्रमाणप्रवृत्तेः पुष्टिमात्रं परनस्याऽनुग्रहजन्यत्वे तद्व्यापाररूपनार्त्ता वरण-
प्रकारविशेषरूपतायाय भगवत्प्राप्तुपायभूतप्रेहोदयतापनेषु प्रवृत्तेरनुग्रहाधीनप्रवृत्तिरेषु ज्ञानधर्मोपि प्रमायो-
क्षेपु प्रमायोक्तकलदत्तेन प्रमाणानुग्राहकं प्रमाणवत्त्वं नासीति किन्तु प्रमेयसाधकवृत्तदेन प्रमेयानुग्राहकं
प्रमेयवत्त्वमेव केवलमस्तीति सर्वथाऽप्यवकलमेव । प्रकुरतात् ।

एवमेव भगवदर्थितया तत्प्रतिमुद्रगोपायसाधनेऽन्वग्रही “पुत्रो मे जायतामि” स्वादि-प्रवृत्तिकलसादि-
तया आवाहिकसाधनेषु प्रवृत्तापि, भगवतोऽनुग्रहवच्छेदने स्वरूपात्मककलदत्तमात्रा माहृत्यवबोधनद्वारा भगवदर्थि-
त्वरूपमयवसाभिमुखसम्पादनेन प्राकटिकसाधनानां प्रमेयसाधकत्वसाधकत्वया प्रमेयानुग्राहके प्रमेयवच्छेदेवो-
पयोगे, न प्रमाणवच्छेदेति भगवदर्थितया तत्प्रमाणपनेषु प्रवृत्तित्यम्पादनरूपं च, भगवत्परस्वरूपसाधकता
या प्रमेयमार्गे प्रमाणापुनरुद्धता, न तु प्रमाणमार्गता । प्रमाणवच्छेदने कलसाधकतादित्योच्यते ।

प्रामाणिकत्वसम्पादनाय प्रमायोपपत्तया चैका प्रमेयमार्गस्य प्रमाणापुनरुद्धता । साऽपि प्रमेयवत्त्वोक्त्युक्तं ज्ञात् ।

तथा च स्वतन्त्रेण साधनासाधनेन प्रमेयवत्त्वमेव भगवदनुग्रहेण परम्परया प्रमायोक्तसाधनसाधनत्वसा-
त्कार्यगोचरत्वादिस्था प्रमेयमार्गस्य प्रमाणापुनरुद्धताऽविरुद्धेति किञ्च भीमदाचार्यवरणः प्रमाणापुनरुद्धः प्रमेय-
मार्गः प्रकटीकृत इति ।

एतत्सर्वं “नाड्यमात्मा प्रवचनेन कथ्य” इत्यादिभूतेरेव प्रपञ्चः । प्रवचनादिसाधननिषेधपूर्वकं कृतञ्च-
भ्यालोचना, “यमेवैव गृह्यत” इत्यत्र यमिति साधनेषु प्रवृत्तप्रवृत्ताधारण्येन वरणोक्त्या, तेन च जीववृत्त-
साधनप्रवृत्तप्रवृत्तोरनुग्रहेऽनापद्वयकलोत्पात्ता बाधकत्वानुत्पत्त्या, अस्तुतः खरवत्तेन तयोः सहकारित्वसम्पादने
“अयिंके तन्नानुप्रविष्टं, न तु सदागमिति”ति न्यायात्साधनलोकिर्निर्गन्तवेन च सर्वमपीदं संतिष्ठतीति ।

षेदोक्त्यादिनाऽपि यदि प्रमेयमार्गस्य प्रमाणमार्गगत्वापातः । तेन च “नाड्यमात्मा प्रवचनेन कथ्य”
इति निषेधस्य वेदसात्त्विकगोचरत्वमात्रेऽपि प्रसर इति षेदोक्त्यादिना प्रामाणिक्यादिसाधनं पुष्टिराद्यान्त-
मिदमिति सूचीव्यपरणमुत्तिवात्सर्वगोचरत्वादिना विरोधाच्च वक्तुं शक्यम् ।

अनुग्रहात्सहकारित्वं प्रमाणस्य सात्त्विकगोचरत्वादेऽपि । अननुग्रहीतस्य तथा प्रमाणतासात्त्विकमेव न
स्फुरतीति प्राप्तांशेऽनुष्ठेयानि च सहकारित्वानुरवात् । “न ह्यन्यो बाधगीशाच्छ्रुतिगणवचसां भवमाश्रुत-
मीदे वसात्साध्या सभावं प्रकटवति बधूप्रतः पत्युरेव । तस्माच्छ्रुतिगणवचसां त्वद्विदवचनान्दन्वया इत्यपि
प्राप्त्या ये ते विसर्गत्रिद्वयपुतवा केवलाग्रन्थमोपाः” इत्यनेन तत्सङ्ग- । “यद्विद्वत्प्राण” इत्यत्र च ।

किञ्च, साधुनाप्रकटनद्वयेन साक्षाद्गुणवत्ता भीमदाकार्यपरणाः भीमदागवत्तुल्यार्थप्राकाशनाय स्वयमाश्रया
इति भवताः प्रमाणानुरूपः प्रमेयमार्ग एव प्रचिद्वयिपितः । य एव च तत्ताऽऽप्या भूमासाधिर्भूय तन्मनु-
ष्याकृतिभित्तिरूपः भीमदाकार्यचरणः प्रकटित इति । “अर्थं तस्य विवेचितुं न हि विभुर्वैभानराष्ट्राकपतेर-
न्यद्यत्र विभाव मातुपतन्तुं मां व्यासवत्प्रप्रेषतिः । दत्ताऽऽप्या कृपावत्तेनपदुर्वैसादतोऽहं मुदा भूमा
प्रकटीकरोमि सततं व्यासस्य विष्णोः प्रियमि”त्यादावेतत् स्थितम् । तेन साक्षाद्गुण्येन तदाश्रया भीमस-
त्त्वावचरयैव केवला कथयैव प्रमाणस्य सहकारित्वं सम्पादितं लीकृतवैति प्रसुदमितम् ।

“नायमात्मा प्रवचनेन” त्यादी च प्रमाणस्य फलप्रापणे सासत्त्विकमेव प्रतिपिप्यते, न तु प्रमेयवत्तेन प्रमाणे
सहकारित्वोदयोऽपीति साधुपदुद्भवव्याप्यवसीयते ।

अपरञ्च, “इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सारवयोपाद्य षाड्यवे”त्यत्र प्रकाशे-“सर्वसहिता बुद्धिः प्रमाणम् ।
सारवप्रवृत्तान्तःकरणं प्रमिति जनयति । सत्तात्त्विकावत्ते ज्ञानमिति । अन्यथा सत्त्वनेनैव सामग्री अर्थं जन-
यति । भवोऽन्यव्यतिरेकान्मां सत्त्वमेव प्रमाणमि”त्युक्तं भीमदाकार्यचरणः ।

तद्येदाऽपि भवत्तदनुग्रहान्वयतरयोगादेव प्रवचनादिप्रमाणं भवत्तत्सत्त्ववत्त्वम-तत्तासासाधनमेद-तत्तासा-
धनवधियमयि-सत्तासाधनदानादिसर्वसाधनानां प्रमिति जनयति, न सत्यथाऽपि । तथा सति नानाफलतत्तासा-
धनभ्रममेव जनयति, न प्रमां यकार्थमिति नैतद्विवाप्यं वचन्यं बुद्धिमत्तु ।

एवं यदि प्रमेयमार्गस्य वा प्रमाणानुरूपता सा न प्रमाणानुरोपिता । प्रमेयस्य सातत्त्वताप्रमाणमनुग्रेहं
पीलं नाऽस्तीति । किन्तु प्रमाणेन प्रवचनादिना अनु आनुकूल्येन तद्यन्यत्वे सति तज्जन्यजनकत्वरूपेण सह-
कारित्वादिना वा भवत्तदनुग्रहान्वयतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रमाप्यताकत्वरूपेण वा अप्रमाणिक्यव्याप्यतादित्वादिनि-
रुद्धाय मार्गगोचनम् प्रचारयौघमार्गं तत्तद्विहित्याय च दत्ता आह्वयता अनिव्याप्यता संरक्षिततेति यावत् ।
सर्वैर्गान्धर्वे प्रमाणप्रवृत्तान्त ।

एवमाऽन्यव्यतिरेकान्मां सत्त्वमेव प्रमाणत्वपद्वयवत्तदनुग्रहोरेव प्रमाणतेति प्रमाणानुरूपता भवत्त-
दनुग्रहान्वयतररूपेण । सा च “यमेवैव गृह्यत” इति ध्रुवा तदुपगृह्येयं सदा ।

तथा च उपपादितपरमावद्वयकताप्रामाणिक्यतापावण्डिततत्त्वोक्त्यां विवादिप्रबोचनाय प्रमाणोपपन्नतात्-
त्वारवंगोचरत्वाभ्यां साध्या उपपादितपरमावद्वयकताकार्थक्यताकार्थक्यादिसिद्धये भवत्तदनुग्रहेन प्रमाणोक्त-
साधनानुग्रहव्यवस्था लोकासाधनद्वारा निरुद्धगतिरवमाहात्म्यादिवरमेतत्तत्त्वोक्त्यादये तदनुग्रेहेनापि कृतेः प्रमा-
णोक्तसाधनः प्रावाहिकप्रवृत्तान्तद्वारा शब्दप्रवृत्तव्यवस्थेन साभिमुखीकरणपूर्वकं सप्रतिवापनेषु प्रवर्त्य सत्तासा-
धनकत्त्वसाधने परम्परया च प्राप्या प्रमाणानुरूपता, अनुग्रहमहासत्ताग्रेष्वप्यनुग्रेहोऽवलोकाकरोत्तरप्रमा-
णिक्यसत्ता “यमेवैव गृह्यत” इति प्रकारविशेषनिवमयवपेव वरवचन्यलोकेरेव विवरणञ्च । अनुग्रहकमलं
वि. ४

च विवक्षितायाः प्रमाणादुद्भूताया उपपत्तिरिति भीमस्तुदपुष्टिमार्गाचार्यप्रशस्त्युक्तं “विदाः भीकृष्ण-
पापकानी”ति प्रमाणाद्वीकारपूर्वकं भीमदानार्थपरकत्वं पुष्टिमार्गस्त्वयम् । तत्र प्रमाणसम्बन्धेन नाऽन्यत्वं,
किन्तु प्रमेयस्त्वमेव । तेन शुद्धपुष्टिमार्गकार्यत्वं न विद्वन्मते, प्रत्युद्योषणीयत एवेत्यभिप्रेक्ष्यम् । प्रमेय-
मार्गस्य प्रमाणादुद्भूतेति तु सर्वज्ञं प्रति प्रमेयप्रकारनिर्देशादितरेति प्रति च “न पुष्टिमेद् जनने”दिसादिष-
ट्वाख्येष्ट्यन्वयम् ।

अथैतदवबोधेयम् । प्रमाणं मर्यादा । प्रमेयं पुष्टिः । प्रमेयस्य प्रमाणादुद्भूता च प्रमेयमर्यादा ।

तस्मात्तु प्रमाहमर्यादा । सा च “एतावान् साध्यायोगभ्यां स्वधर्मपरिनिष्ठता । जन्मसमः परः पुंसांमन्त्रे
नारदवत्स्मृतिरि”त्यत्राऽन्यत्रापि च भीमस्तुबोधिण्यादौ न्युत्पत्तिः । इहापि प्रागुपस्थाता न्यवस्थापिताऽपि ।

प्रमेयमर्यादा तु ना सा द्वेषा पर्येष्टाया धर्मिपरा एव । साक्षाद्वर्षितः द्विवीया । “तस्माद्भारत सर्वोऽस्य
भगवान् हरिरीश्वरः । श्रोतव्यः धीर्तत्त्वमय स्तर्ज्यधेच्छताऽभयम्” “अनेके देवतां लोके किं वाऽप्येकं
परायणम् । सुवन्तः कं धर्मपन्तः प्राप्नुयुर्मानवाः क्षुम् । की धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः । किं
जगत् सुखमेव जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात्” “साक्षात्प्रज्ञानपूर्वस्तु गुरुतः सर्वतोऽप्येकः । ऐहो भक्तिरिति श्रोत-
व्या मुक्तिर्वा पाऽन्यथा” “बलुविषा भवन्ते मां जनाः गुह्येतिनोऽर्जुन । आतो जिज्ञासुरर्थाणां ज्ञानी च
भरतपते”सादिषु मोक्षदातृत्वादियधर्मपुरस्कारेण धर्मिपरतायाः स्पष्टमुपादानात् । धर्मिपरता च प्रमाणमार्गस्य
कष्टत्वेन विधेयत्वेनोद्देशत्वेन च भगवति सम्बन्धाभावेन विभूतिपर्यवस्यितं भक्तिर्हते स्थितमिति न प्रमाण-
बलेन, किन्तु “वमेवैव गृणत” इति श्रवणाद्वरकज्यैव । तेन धर्मद्वारा धर्मिपराणां भीमपुराद्व्यासगुह्य-
शीनां मीमंशुत्तीक्ष्णतादीन्याय सकृदेन सप्रशङ्कमत्त्वोक्ति पुष्टिमार्गीयत्वं स्पष्टम् । प्रमाणादिनिष्ठता च तेषामनु-
ग्रहस्त्वनेलवापि ।

तथापि तेषां नो भगवात्प्रमः स तावत्, “प्रपायतः सर्वीर्यानि धीर्वपादः विप्रधराः । बाहूद इव ये
धीर्ग दक्षवं याति चेतसा”त्यत्र “धीर्यानि सन्तः पादे यस्य । सर्वे हि सन्तः सायुज्यं प्राप्ता भगवत्पादे
वर्तन्ते । अन्येऽपि भक्तिनात् । तस्मिन् हि भक्तिगुण” इत्यादिना प्रथमस्य पक्षे भीमस्तुबोधिण्यां बोधितः ।
तत्रैव प्रथमस्य नवमे “त्रिभुवनकमनं तमात्मनै रधिकरीश्वराभ्यर्च्य दधाने । स्फुरत्कणुस्त्राताननाद्ये
निजयस्यते रतिरस्तु मेऽनन्यदे”त्यत्र “अतकणुताकृताननाभ्यर्चि” त्वेकतदव्याख्यानं “अतमत्सर्वं कं तेषां ते
ब्रह्मदिदाः । तेषां कुलेषां । त एव वाते” इत्यनया भीमस्तुबोधिण्या ब्रह्मविद्यामत्तकारित्वेयैव भगवदपुष्टि
सायुज्यं नगवत्प्रम इत्युक्तम् । “ब्रह्मविद्याप्रोति परमि”त्यत्राऽपि सायुज्यमेव प्रश्रितिरां न्यरपि । तत्र
नैक्यम् । “सोऽश्रुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते”त्युक्तगुणार्हत्वात्वि ब्रह्मणा सह सर्वकामभोगस्य
परप्राप्तिपक्षार्थत्वेन पिष्टतत्वात् । किन्तु सह युज्योति सयुक् तस्य भावः सायुज्यमिति भेदसहोऽभेद एव
सायुज्यम् । तदेव “धीर्वपाद” इत्यत्र “अतकणुते”त्यत्र च बोधितम् । तदिदं तेषांभक्तविवरणगीकायु
भीदेवकीनन्दनभीहरीरगादिप्रणीतासु मध्यमकतसायुज्यवार्थविवेचने रकुटम् । “भग्नं सर्वकणुपु फलतिष्टे
तथापि तु । आदिमूर्तिः कृष्ण एव तेजः सायुज्यकाम्ये”त्यत्र साध्याविषयव्यवहारिकानां सत्यकायतकावरण-
भङ्गोचैतद्विषयम् । “प्रयुज्यमाने मयि तां शुद्धां भागवतीं वनुम् । आरुचकर्मनिर्वाणो मयतरतावभीष्टिकः”
“अथो विभूतिं मम मायायिनस्तमश्राभैर्यमनुप्रशस्तम् । भिन्नं भागवतीं वा स्तुद्वन्ति अत्रां परस्य ये ते-
ऽश्रुते तु लोके” इत्यादी यः सेवोपयोगी देहो निरूपितः, स वा तेषां भगवात्प्रमः ।

तेन भीमपुराद्व्यासगुह्यशीनां पर्येष्टाया धर्मिपराणां पुष्टिमार्गीयत्वेऽपि प्रमाणादिनिष्ठताया तेषामनु-
ग्रहस्त्वत्वेऽपि मोक्षदातृत्वादियधर्मपुरस्कारेणैव ते धर्मिपराः, न तु साक्षादिति मोक्षदायेव मुख्यत्वेन कल-
कस्यस्य, न तु साक्षात्कल्पे । तथापि धर्मिपरा इति श्रेहोदबोध्यति तेषाम् । “जात्या वा अरे ब्रह्म”
इति धर्मिणे निरुपधिप्रियतमुसा तत्तामाभ्यास्तेहोदवावम्भुपात् । तथा कति मोक्षेयप्रविष्टा सकृदेक-
वरतामिषोदोऽपि भवति तेषाम् । एवमपि मोक्ष एव तेषां फलम् । “अनिच्छतो वसिमनी प्रबुद्ध”

इति वाक्यात् । स च साधनावस्थानो धर्मद्वारा धर्मिपरतया मध्ये च भेदोद्वातद्वयेन वाङ्मनसः, किन्तु साधनसंस्कारान्तरात्मिकः साधुजनसः, वैकुण्ठस्थितौ सेवोपनोमिदेहजन्यमसौ वा, न तु मुख्यः सखण्डनद्वारा-
मनस्तेषाम् । “अपरे मयुरे नयनं मयुरे नयनं मयुरे इति तं मयुरम् । इदं मयुरं यतः मयुरं मयुरविपरीतेरिति
मयुरमि” इति निर्मलपुण्ड्रकनिर्दिष्टतत्त्वः । स तु मुख्यमनसाधिकारिणं ह्युदपुष्टिमागीयाणां च, नान्येनापि
परत्वात्प्रतिपादयिष्यते । एवं च तेषां मुख्यं फलं नास्ति, किन्तु मध्यममन्तिमस साधारणं सेवाफलमेव ।
ततश्च तेषामुद्देशोऽपि च मुख्यः, किन्तु फलानुरूपो मध्यमः साधारणत्वाऽपि । फलसाधनानुसृतसारसम्ब
इति यावत् । फलसाधनं तु पुष्टिमागीयाणां हेतुविशेषाद्विचारः पुष्टिमिष्यात् । पुष्टिमागीकरः पुष्टिपुष्टिः ।
सैव च बन्धमाप्या साक्षाद्विपरता मर्वादा मध्या ह्युदपुष्टिः केवलपुष्टिरित्युच्यते । मर्वादात्वा वा पुष्टिः साः
साधनमिष्यात् । तत्फलत्वा तु मर्वादांसांसाधनमिति तस्याः ह्युदत्वात् । तत्र तावन्मुख्यं फलम् । मर्वादा-
नामश्रीकरो मर्वादापुष्टिः पुष्टिमर्वादा वा । सैव प्रवेगमर्वादा । तत्र धर्मद्वारा धर्मिपरत्वा तस्यां मध्यमं
साधुजनं फलम् । प्रवेगमर्वादा चेवमुत्तरीया केवलापुष्टिरसाऽपि धर्मद्वारा धर्मिपरत्वेन धर्मोन्मुखी, न
धर्मोन्मुखी । तथा च नैवेदसाः साधनतो मर्वादाधर्म्यवसानमेवं धर्मप्राधान्येन धर्म्यवसन्नतया, मध्यमतया,
प्रमाणोक्तसाधनसाधनतया च तत्फलस्य फलतोऽपि मर्वादाधर्म्यवसन्नतया । ह्युदपुष्टिप्रतिभेदमध्यमफलपेक्षया
तत्फलस्यैकान्ततोऽस्तस्यतया च मर्वादापन्नतया । ततश्च ह्युदपुष्टिमागीयाणां तद्वनपेक्षा, तत्र पुष्टिमागीतिष्यति ।
तथा सति “प्राधान्येन न्यवेद्या भवन्ती”ति न्यायेन प्रवेगमर्वादेवं सिद्धान्तगता पुष्टिसाऽपि पुष्टिप्राधान्या-
भावेन मर्वादांसात्सैव च स्फुरत्पतता, मर्वादासन्वेनैव केवलेन तत्र तत्र ह्युदपुष्टिपक्षपातस्यैव मार्गिकैर्न-
वद्विष्यते । सिद्धान्तपरिचयकाके तु मर्वादापुष्टिमागीतिष्यति नैवेदसाऽपीति नैवेदसात् । प्रवादेऽश्रीकरः प्रवादपुष्टिः, तत्र
च त्वीयं साधारणं फलमिष्यात् विचारः । तस्मात्तद्वारा धर्मिपर मर्वादा नपि पुष्टिमनो, तथापि सा
पुष्टिमर्वादाश्रीकरहेतुभूताऽन्वयेषतयोपकीया । तत्र तस्यः पुष्टिपदस्यपदेशवता प्रयोजयितुं सामर्थ्यं नास्तीति
मर्वादासन्वेनैव तत्प्रदेशः । तदेवं प्रावादिप्रायमिष्यते नैवेदसाधर्मि धर्मद्वारा धर्मिपरत्वा मर्वादात्वा ह्युदपुष्टि-
मागीयाणां न पक्षपात इति सिक्तम् ।

नपि ह्युदपुष्टिमागीनाराधनपुष्टिफलमसां न भवतीति ना सा नैवेद्यं तत्पक्षपातः, विप्रकृष्टाऽपि साधनता
त्वासाधनमिति तैर्न्यवेद्याप्यते इति तु पश्यत पश्यताऽन्यं वीनानुमदं तत्रभवताम् । नराहुः सिद्धान्तवाङ्मनसः-
फलमत्वां भीमवाक्यवचरणाः—“उभयोस्तु क्रमेण पूर्वोक्तं फलमिति” । फलमस्य व्यापकः भीममनुपराणां
मर्वादासाधनमिति फलमप्येव चेतदनुपराति विवेचतस्तदा आदौ पुष्टिमागं प्राप्य तन्मागीयां नपि प्राप्नुत इत्याहुः—
उभयोरिति । नपि “मर्वादासाधनमाश्रीकारसरोमयोर्दुष्टिरेव फलमप्यतीत्याद्य” इति । अत्रमेव कमपदाद्य
इत्यत्र मार्गमेदेनाश्रीकारान्यथापुष्टिं प्रमाप्यन्तः पुष्टिमागं प्राप्तिपदाधर्मोऽपि फलमपि इति तत्फलमस्य वि-
षयः भीमोक्तवाचीनाः—उभयोरिति साऽऽयस उक्तो मर्वादासाधनमिति । अत्रमाद्यः । नपि मर्वादापुष्टिमागी-
नयोर्नैवेद्येन फलं स्यात्, तदा मार्गमेदेनाश्रीकारोऽनुपपन्नः स्यात् । मूले च साधारण्येनोभयोरपि फलैक्यप्र-
तिपादनाद्विषयि सन्वेद्यः । तस्मादुक्तम्—ननुयद्यपि अनुपराति तदोभयोरपि मर्वादांसां साधनमिष्या केवलपुष्टिमागं
प्रवेद्यं न्यवेद्या पूर्वोक्तं सेवाफलं फलं प्रयच्छति । तथा मागीकरोतीति चेतदोभयोरपि मुक्तिमेव ददातीति । एत-
देवोक्तम्—मदीति । केवलपुष्टिमागी फलमसाधनः पुष्टिमागः । तस्मात्तिर्नर्वादासाधनमपि केवलपुष्टिमागं-
साधनमिति । एतेनानुपदं विवक्षितसत्ये साधनद्वयापेक्षे पुष्टिमागं प्रवेद्य उक्तः । मर्वादांसांसाधनस्य
साधनद्वयापेक्षे पुष्टिमागं प्रवेद्यस्य च प्रवेद्यमिर्गमनयोर्नैवेद्यात् । तथा च धर्मद्वारा धर्मिपर मर्वादा साधनमिष्या
साक्षाद्विपरमर्वादांसांसाधनमिति पुष्टिमागं प्रापयित्वा तत्फलस्य ह्युदपुष्टिमागं प्रापयित्वा तत्फलं
प्रयच्छतीति तदर्थः सम्पद्यते । कमपद्वारासात् । अन्यथा क्रमेणैवेति साधनप्रापद्वाराऽन्ये द्वेते । ननुप्र-
ह्वयविचारे तस्य फलमपेक्षेत्येति “चेदनुपराति विवेचतस्तदा तन्मागीयां नपि प्राप्नुत” इति “ननुयद्यपि
तदा पूर्वोक्तं सेवाफलं फलं प्रयच्छती”ति वाङ्मनसो बोधः शब्दः सोऽपि कमपद्वारासाधनमप्येव
इति “तदा आदौ पुष्टिमागं प्राप्ये” इति “तदोभयोरपि मर्वादांसांसाधनमिति” इति च फलं नतत्

कल्पसात् । तथा तत्कारणस्य परमानुग्रहेऽप्येवोच्यमानत्वात्परमत्वमपि । तस्य शीघ्रमभ्यभिचारेण जनकत्वम् । तथा च तत्तौल्यमवद्विषयित्वापनानुष्ठानेन तत्तौल्यमपि परममेवेति तथा प्रवृत्तस्य न कश्चिद्विन्देति । तत एव “विन्द्या कपि न कर्मा निवेदितात्मनिः कदापीति । मयवानपि पुष्टित्यो न करिष्यति श्रेष्ठिं च यतिमिति”ति निष्कृष्टश्रुतं भीमदाचार्यचरणैः । आख्यातस्य तथा भीमप्रभुचरणैः । एतेन तत्साधनानामपि महद्विषयत्वं व्याख्यातम् । अन्यथा तत्तौल्ये तत्प्रत्योत्तरबोरनवसरपरान्तत्वात् । ततश्च “आख्याहि विद्येश्वर विषयूतं तद्विषयिण्य महद्विषयमिति”ति प्रथमस्य विशेषणानिधिसीमातत्साधनज्ञानेच्छाप्रयुक्तत्वेऽपि तत्साधनानामपि महद्विषयमभियोग्येनैव प्रथमः । तथैव चोत्तरमाह “पुनश्च कथमप्यानी”त्यादिना । अन्यथा पुरोक्तस्य फलत्वादिहोक्तस्य साधनरूपत्वादकत्वस्य आवश्यकताऽऽन्तरस्तात्साधनरूपस्य बाधत्वात्तत्सोक्तत्वादस्य च कल्पमापत्वात्पुनः कथनं न प्राप्नोति । तस्मात्पुनः कथनोचितमन्यमद्विषयमभियोग्येनैव परमकारणकत्वप्रतिष्ठेति दृष्टव्यम् ।

तदेवमेककल्पैककारणकत्वासाक्षाद्विषयव्यवधत्तया कल्पेक्यासक्तमाक्यैवयाय साक्षाद्विपर मर्वाद प्रथमकक्षाविभान्ता मुक्त्या पुष्टिरेव, न तु चर्मद्वारा धर्मिपरायामिवाऽन्यद्वैतबोधोपशोधे पुष्टिरिति । किन्तु पुष्टिप्राप्तिव मुक्त्येति । ततश्च “मुक्त्यै सम्प्रदाय” व्याख्येन कारणफलतोन्तरीयस्थिततया “तन्मप्यपतित” व्याख्येन च पुष्टिप्राप्तेनैव व्यञ्जकपुरेण भीमदाचार्यचरणाः । तस्य साक्षान्तमुक्तावस्थां “ज्ञानाभावे पुष्टि-मार्गी तिष्ठेत्सोत्तरादिषु । मर्वादसंस्तु यज्ञायां भीमागवत्तत्तराः । अनुग्रहः पुष्टिमार्गे निवामक इति स्थितिः”ति । तथैव च व्यञ्जकपुरेण तद्विषयान्तः भीमप्रभुचरणाः “सत्स्वरूपज्ञानप्रमुखरूपज्ञानाभावेनान् अक्षेऽपि मर्वादपुष्टिमेवेन द्विविधः । तमयोचिततापस्याभावायाऽऽहुः-ज्ञानाभाव इति । पुष्टिमार्गये विशेषमाहुः अनुग्रह इति”ति । तथापि पुष्टिप्राप्तेनेह फलद्व्यापनश्रुदपुष्टिज्ज्ञो या भूदिति तद्विषयमाहुः-भोगोऽन्यथाः “पुष्टिमेवेनेति । अत्रापि मर्वादपुष्टिरेवेत्यर्थः । केवलपुष्टस्य भगवत्स्वरूपाज्ञानाभावेन चित्तसाधनस्याभावादिस्वर्यः । पुष्टिमार्गीव इति । केवलमर्वादायार्गायसाक्षिषेय इत्यर्थः” इति । तेन फलद्व्यापये अभियोग एव मुक्त्यं पुष्टिर्न, न साधनानवस्थापन इत्यादिप्राणाः पुष्टिपदव्यपदेशमत्वमस्य नैच्छन्ति ये, ये भीमदाचार्यचरणसिद्धान्तकदातमुद्गरे परिगच्छाः स्वार्थिणाः पापण्डितकामप्रसारिता भ्रान्ता या रिक्खन्तीत्य-मुसंहितमिदं सपिच्छामविशेषरितचरणनित्ययुगलैरुक्तकल्पमपिश्रितमूलक्यैः भीमदाचार्यचरणपरिवरण-प्रणयैः । जात्याम् ।

येन साक्षाद्विपर मर्वाद एककल्पैककारणकत्वादिना पुष्टिपदेन मुक्तं व्यपदिश्यते, तथापि केवलपुष्टेः केवलाना मर्वादमात्र व्यावर्त्यमाना मर्वादपुष्टिरित्युच्यते । तेन मर्वादभक्तिरित्यपि विवेकेऽप्युत्तरभिलष्यते । तथा च यद्विदुः “प्रिमात्मकमक्षिपानत्वेन क्रियमाणः ध्वजादिभक्तिमार्गे मर्वादभक्तिरित्युच्यते” इति । “वरतः पुरुषार्थत्वेन साधनकरणादस्य मर्वादभक्तिरिति”ति तद्विवेके श्रीपुरुषोत्तमाः । यद्यपि सेहामात्रे तदुपयमाकाङ्क्षां श्रेष्ठपुष्टिदेनानुसारेणैव भवपादिः । तदनुसारित्यवोधनायैव “भक्तिमार्गे मर्वादभक्तिरित्यु-च्यते” इति भीमप्रभुचरणोक्तिः । श्रेष्ठपुष्टिदेष्टव्यं स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन साधनानुष्ठानवोधकः, न तु मोक्षार्थ-क्षेपत्वेन तद्वोधकः । यद्वाहुः—“एषान्तमार्गं पचसो नु पुंषां मुञ्चोऽर्थादेऽपुंषवादमाहुः । मुञ्चेय विद्वद्भि-पाङ्गनायां कथामुपायामुपसम्प्रयोगमिति”त्यादि । तत एव श्रेष्ठोदवस्तुः फलित्यति । तत एव च श्रेष्ठोदव-कमेव तदनुष्ठानं शतप्रपुरुषार्थत्वेन पर्यगस्यत् ततः फलित्यति । तत्कतुन्यायात् । “एषा बुद्धिमतां बुद्धिर्-नीया च मनीषिणाम् । यत्तत्त्वमवृत्तेवेह मर्खेनाऽप्योति याऽयुतमिति”ति मन्वावदवमाती अवयवद्वयवाच । तथापि श्रेष्ठपुष्टिदेष्टव्यं साधनस्य स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वा साधनानुष्ठानं नद तत् श्रेष्ठोदवोपशोधेव । तदानीं स्वत-न्त्रपुष्टिपार्थत्वेन भवपादौ सम्भावनाऽपि वा । एवम वरतः पुरुषार्थत्वमपि तत्र मन्वावदवस्थानमिति न कथितत्वेनैव साधनः ।

“यमेवैव वृत्ते तेन तन्म” इति श्रुत्युक्तस्य मयवात्मस्य “मत्वाऽहमेकया प्राज्ञा” इति भीमप्रभुचरण-

बचनेन, मेहद्वारैव जातस्य प्रमितिकृत्तव्योपनासोहस्य परमावश्यकत्वात्, तदेतत्ताञ्जलीयमानायाभि, साक्षादभिपरात्वं निर्वापम् । मेहवपुषेऽसात्रापरितया मेहस्तोहेन-दध्रः सार्वेभ्यः तन्मन्त्राद्यैः तस्याः साक्षादभिपरात्वं शिवात्मनानगति । तत् एव "भद्राङ्गुत्तमपाया मे स्वधन्मद्वितीयेनमि"त्यादिपु सापनद्वाराप-
श्रुत्तपुष्टिरुपमद्विद्वन्मन्त्रिणोप्योषोपेयु भगवद्भपनेयु केवतपार्मिपरात्तयोपेऽस्तपरात्तयाः । उपरिहारे च "एषं धर्ममन्युष्याणामुदधाऽस्तमनियेधिनम् । गवि राजापले भक्षिः कोऽन्तोऽयोऽस्ताऽनक्षिप्यत" इति भगवत्तात्पर्ययेदनपूर्वकमेव कथाभद्राङ्गीनाममुद्रानकपनमिति साक्षादभिपरात्तवप्राप्तिरहितम् । एवमेव हि साक्षादभिपरात्वे छुद्रपुष्टिज्ञातः फलति, नाऽन्येथेत्यपि अस्तपरात्तयासादित्वेन आत्मनियेदनपूर्वकतोत्तया च सिद्धम् । "एषा दुष्टिमता दुष्टिरे"त्यादिना ब्रह्माद्वसतामात्रापेन भगवद्भपनेन कवचविपदव्या मन्त्रप्रद-
बेन सम्प्रदाये जातप्रद्वारेपि तत्त्वज्ञानपनमिन्नस्य विप्रकृष्टाधिकारिणोऽपि भगवात्पनविधायं प्रति सम्पूर्णरीत्या, समाभाजनं स्थितमिति, साक्षादभिपरात्वे किमधिकं, यच्छ्रवणमिष्यते ।

किम्, एकादशसोनित्रिंशे उदय उवाच—“युल्लारामिमां मन्दे योवर्षांमागतमनः । वषाऽप्रया पुमान्
 तिष्ठेतान्ने ब्रूयन्नसाऽप्युते”त्यादि । एवं प्रश्ने-धीनगणनुवाच—“इत्य ते कपयिष्यामि मम पश्यान् गुमत्रसन्
 नान् भद्रबाऽऽचरन्मत्स्यो मृत्युं जयति कुजेवम् । पुत्रांस्तपोमि वमांनि मदर्षे हनूकैः स्मरन् । मत्परितमव-
 धितो मद्भातममनोरेषिः । दैवान् पुष्पानाभयेत मङ्गलैः साधुभिः धितान् । दैवागुरुमनुष्येव मङ्गलचरितानि
 चे”त्यादिना द्वाहाद्वर्षपरं मर्षादाम् । एकादशस्यैकादशेऽपि “भद्रादुभे कथाः शुच्यन् सुभया लोकावलीनीः ।
 यावच्चतुस्मरन् कर्म जन्म वाऽनिनवन् मुहुः । मदर्षे धर्मरामायांनारचरन्मद्भाषयः । स्मरते नियतं भक्तिं
 मध्युदय सनातने” इति सा निरुपिता । धन्यान्मन्त्रेष्वप्रातीत्यपानि “भक्त्या त्वनन्यया राक्षसः” “भक्त्याऽह-
 मेकया प्राज्ञः” इत्येकयोक्तया साध्वसाधनरूपमभिज्ञेयं भगवःप्रभेदुत्तयोपेकानि वचनानि, “भक्त्या साक्षात्सा
 भजते”त्यादीनि, “मन्मना भव मङ्गलम्” इत्यादीनि च वचनानि तद्विरूपद्रव्यमुत्तमेषामिनि ।

साक्षाद्विपरस्वये "मनुष्यसुविमोयेन मयि सर्वगुदानये । मनोपतिरिपिथिता यथा मन्त्रान्वयोऽम्बुधौ ।
सम्पन्नं मयि नोपस्य निर्गुणस्य मुदाह्वयि" लुप्तलक्षणपदे विगुणमधिमानं एवेयं साक्षाद्विपरस्वयाभावात् ।
एवं सति साधनरूपत्वेऽपि मुख्यकृष्णताभावेऽपि मुद्रितपुष्टिरिवैयम् । विशेषजिज्ञासायां साधनप्रत्यक्षप्रत्यक्ष-
विनिर्वाणसर्वनिर्णये अधिमार्गोपपादनं दृश्यम् । एतावता लोकेन्देवालीतममन्यसाः क्षितम् ।

एतस्याः शुद्धपुष्टिस्तत्तत्प्रपिक्त्रवा मर्यादायाः पुष्टिवापदेन वा, मर्यादात्तद्धान्त्या वा त्याग्य तुर्वेषा
पुष्टेर्भक्षकर एवेति ज्ञेयम् । तदप्यगम्य किमानिदानीं जातः । तेन च भिन्नत्वं पुष्टेर्भक्षोऽपि जीवनातिष्ठि तु
केवलं धीमदाद्यर्थनरूपे, धीमदप्रभुरनरूपेण च बोधयितुम् जगत्स । हा हिम् । कथाः कथयताऽपराः ।

पुष्टिपुष्टिस्तु—“अयेवैष इष्टते तेन सम्” इति प्रकारनिर्घोषनियमनपदैष वरपक्षम्यत्तपुला तत्तुफ-
प्रकारकचरणस्य सर्वसाधनराहित्यप्रकारकचरणेनाऽऽत्मानो यत् तत् तदर्थितया तत्साधनेष्वप्रत्यक्षं भावदानम् ।
तथा चोपबृंहणानि—“न साधयति मां योगो न साक्षां धर्म उदयः । न स्वाध्यायकारस्तथा वा भक्तिर्मयो-
जिता” “नाहं वेदेन तपसा न दानेन न चैज्यया । अथ एवमिषो इहं पृथगस्ति मां वया । अथ त्वन-
म्यथा अथ नदमेवमिषोऽजुन । हस्तं दृष्ट्वा तत्त्वेन प्रवेष्टुम परन्तप” “अहं भक्षरापीनो हस्तवत् इव
हिन । साधुमिमं हृष्टयो भर्त्स्यन्ममियः” “नाहमात्मनमासाते मङ्गलैः साधुमिर्दिना । धिर्वं चाऽऽस-
न्ति यी मज्जनं येषां गतिरहं वय । ये दातारपुत्रास्तथापान् विभक्तिं परम् । हित्वा मां हारवं याताः कथं
सौख्यमुत्सहे । मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समर्पिनः । वयो कुर्वन्ति मां मथया सतिश्रवः सत्यसि
वया” “नाहं द्विजत्वं देवतायुतित्वं नाऽमुगालजः । ग्रीयनाव मुमुक्षुः न हृत् न बहुज्ञता । न हानं न
सरो देव्या न घोषं न मयानि व । ग्रीयतेऽमन्मा अथवा हरित्यद्विजम्बवम्” “मत्तयाऽहमेकया प्राज्ञः”
“अथवा हृदोष मयान् मज्जयपयने”सादीनि । “ते नाऽदीवपुष्टिगया धीरासितमहत्तमाः । भक्षराप-
यः सत्तमान्मासुपागता” इत्यादीनि व । अथेहमिदं योगदिनैरेवेनोक्तया व्यक्तमपि “अहं भक्षरा-
पीन” इत्यादिना सतिश्रवः सत्यसि वयोस्तत्त्वेन फलतोऽप्यभ्यासिचितया पुनर्दिष्टम् । एतेन तदर्थितया

निवेद्य इति बहुधा निवेद्य उक्ताः । अर्धं निवेद्यो वाञ्छन्तर्वाप्तिनेन । तल्लोक्येन प्रवेद्यात् । निवर्त्यतः पूर्वेण जीवानां भगवान् भवत्येव प्रयुज्यते, तथापि नं लोचनेन श्रुते, तस्य विवाहितः पतिरिव भर्ता सन् वरणाभेदादित्येन भवेत्तदपि त्रिवयाचः सन् स भक्त इव सारवति तं लक्षितं विवर्तते । अत एव जेह्वादिस्तेनाप्रयोगोक्त्यादिकं विहाय धीरे दृष्टान्तमुक्त्यान् व्यासः । अथ एव 'विषयवस्तु' च, सत्त्वामन्-
वामाङ्गावोरोपनात्पूतनादिसुकिदनेन समाहात्म्ययोजनाद्विद्वन्मस्तिवेच । तदुक्तं निवेद्ये "विनो दानाद्वा धीपनस्य चोतनाद्वा पुस्तानो भवतीति वा वो देव" इति । किञ्च । भक्त्या कामभोग्यार्थं श्रोत्राकरणात्तद-
नामेव जवेच्छाकरणादूक्तं सद् व्यवहारकरणादूक्तेषु समाहात्म्येच्छादियोजनात् "न पारदेभ्यः" "न त्वादीनां प्रभावविभिनि" लादिभिः । सुतिकरणादूक्तप्रपत्तिर्दधेन कावीयदमनादौ मोदकरणात्तयेव भक्तिमत्करणात्ते
कामेऽपि त्रिवयेव पदवन्तीति साम्प्रकरणात्तेषां कान्तिकरणादिच्छाकरणाद्वा सप्तिकटे गमनस्यपि देवः । तदुक्तं
धातुपाठे— "विपु श्रीधामिजिगीषाव्यवहारपुतिमुतिमोदमदसम्प्रकान्तिगतिविनि"ति । एवं सति मुक्तयेव तेषां
तथात्वमिति 'हि' कन्देनाऽऽहे"ति । तेन यः पुष्टपुण्यानां भगवदनुभवा, स धीपुष्टरहीनां पूर्वोक्तरीत्या
पुष्टिभक्त्येवैव सारूपपरत्वेऽपि ताग्रमेऽपि तेषां कञ्चित्परमो विद्वत्पुः गुणैरुपैषयोः साम्यमेव प्रवेद्यवत्-
प्राप्ततया सारूपनिष्ठतया च भर्ता नाभ, न ततोऽधिकमपीति सत्यनुभवे, सति च भाग्योदये 'प्रेमप्रीतिपुराण-
दिप्राप्त्यकलतो महावेत्तस्यप्राप्त्यपि'त्या, तदासात्विकस्य, तदुभयं तारकभगवदनुभवेकसम्भवाद्पुष्टिमागीन-
चरणपरिचारेण पूरणीयमिति दिक् ।

पुष्टिपुष्टौ केवलं भावदानमुक्तम् । तद्भावसामान्येन तद्भाववस्तु "कृत्वाः कमलपत्राक्षः पुष्पप्रपञ्चकीर्तनः ।
स्वरूपानोऽनुयोग्यैः साम्रज्यो मज्जमाग्रदि" सत्रोक्तरीतिरं धवपादिद्वयावयवम् । तदर्थं धीमत्युपनिषत् ।
तदर्थं यच्छ्रवणादि तदेव पुष्टिभक्तिरित्युच्यते । तच्च प्रेमात्मकभक्तिपावनत्वेन किमयाभाप्युपनादेहतमम् ।
तदुक्तं भक्तिर्दे- "भेदोत्पन्नमन्तरे सत्यमनसः सतत्रपुष्टावर्तनेन किमयाव उत्तमः पुष्टिभक्तिरूपः ।"
"मत्तेष्वया प्रसीतस्य सलोभस्यादिभगुडयम् । नेच्छन्ति तेष्वया पूर्णाः कुतोऽन्यत्सामविद्वत् ।" "प्रेमसत्ता मे
सुदयन्ति केचिन्मत्तादेष्वयानिरता महीहाः ।" "महतां मपुष्टिं तेषानुरक्तमनसामभक्तोऽपि कम्पुः ।"
"नारायणपरा क्लेहे न कुतश्च विभ्यति" । "सर्वोपययनरकेचपि तुम्भापदार्थिन इत्यादिवाक्यैरुपायार्थं
केवलि" सत्येन । तथात्वमुक्तमम् । तेन पुष्टिपुष्टिः पुष्टिभक्तिधेयसन्धानम् । तत्रैव तया पुष्टपुष्टि
केवत्पुष्टिरित्येतदप्यन्यथांतरम् । सतत्रायां पुष्टिपुष्टौ पूर्णोक्त्या साक्षादभिपरा मर्षादया पुष्टपुष्टिरिवैव
साप्तावाप्ति च पुष्टपुष्टौ साधनसार्गभावात् । एषव उभयस्या अपि पुष्टपुष्टेस्तत्त्वसम्मानावगन्धसम्भवा-
द्व्यवस्था वस्तुवैयं स्थितम् ।

भावः साधनम् । अलौकिकसामर्थ्येन भगवत्साक्ष्यः फलम् । साधनतः फलतश्च ज्ञातव्या एतस्या
मुद्रयताः पुष्टपुष्टेः प्रवर्तनेव धीमदाचार्यवरणानां प्राप्तावैज्जन्तसाधारणं प्रयोगम् । अथवाउभयवार-
कात्म्या प्रवर्तने प्रकारभेदस्तु नास्तः । स च प्राग्दत्तवित्तः । तदानीं रूपेण, इदानीं वाप्रा, तदानीं
वेज्जनाद्वारा, इदानीं धीमदाचार्यवरणैरित्यादिहेतुसहस्रं च यन्मयिकः । एवं सति साक्षात्पुष्टपूर्वसाधन-
भगवत्साक्ष्येण तादृशसाक्षात्पूर्वालौकिकदिव्यधीनिग्रहाः धीमदाचार्यवरणाः पुष्टपुष्टिमात्रप्रवर्तनयाऽऽकृष्ट
भूयो प्राप्तावैज्जन्तपुष्टिमात्रं प्रवर्तयिष्यन्तः भेदे भक्तिवत्सक्ति निषर्षं, जेह्म च रतिरुत्तमावकल्यादि
व्याख्या, जेह्मां जेह्मस्य नियामकत्वं कर्मयोगे निधेः प्राधान्यमिव एतुपपाद तारकभेदकरं प्रमादीय-
वेपासरविरुपं पुष्टपुष्टिमात्रं स्थापितवन्तः । उपादानं विना वस्तुस्थितेरुत्तमवद्वत्तावं विना पुष्टिस्थितेरुत्तमव
मिभान्य तदुपयोमिनि तद्व्याप्य ते संस्थापयामासुः । जेह्मस्य जेह्मां नियामकवत्त्वेन तद्व्याप्यतां
तदुपयमाकाङ्क्षां मनोरथानिपूर्वाविधिद्वाराकृतसम्भवावमनादौ विधिवेदेव नियामकवत्तेषां जेह्म-
वदुपदेसो नियामक इति व्यवस्थापितवन्तः । तथापि ज्ञतजेह्मावनिध्यावभेदनाभ सत्यं च सम्भवति ।
जन्मजेह्मां जेह्मावरेवतिचारस नियामकभावेन सम्भवत् । तेन जेह्मतां जेह्मावरेवेदो मर्षावपच

मुख्यभक्तिमार्गं लभते, वाङ्मयेति स्वमार्गव्यवसायानेव तत्समावेष्टा। प्रकृत इति न तत्प्रसारकात्मकप्रभावा-
जनयेत्येव। तथैव च स प्रवर्तितः भीमदानवव्यवहारेः। तत्साधपुण्यमुक्तमेतत्, यत्किञ्च-भीमदानवव्यवहारेः
प्रमाणानुरक्तः प्रमेयमार्गः प्रकटीकृत इति। शुक्लं धैर्यद्रव्यं यत्-भीमपुण्ड्रपुष्टिमार्गावाप्त्यप्रवृत्तत्वं “वेदाः
भीकृष्णवाक्चानी”ति प्रमाणाधीनपर्यवर्तं पुष्टिमार्गस्थापनस्थितिः।

एष तावच्चर्यायस्वाचार्यनरानां शुद्धपुष्टिर्मागंस्थापनप्रकारः सप्रभाष्य-धीमनुबोधिनी-शिद्धान्तमुक्ताक्षी-
पुष्टिप्रपादहमर्थादाभेदेनिरूपण-सेनाकल-शिद्धान्तरहस्य-सत्तरीपविष्णुपादियु प्रसफुटः । श्रीमत्प्रभुवर्यैर्द्विग-
मन्-भक्तिहंस-भक्तिहेतुनिर्णयारी सत्यप्रतीत्यैव तद्योकादियु निष्फुटश्च । तद्वत्तत्त्वान्यपि यथा—

अकिङ्क्षते—“एषं सति भविष्याग्रीवमत्रप्रकारेण मेह एव निषायकः श्रेष्ठतमम् । कर्मणि विधितम् । तादृ-
हितानां तु तद्वद्भूत उपदेश एव । यत्र वैश्वविद्वद् एवेति ज्ञेयम् । विधिमशानता बाधेन विद्यादिशिक्षता
कृतसाम्यापान्वनादेः कर्मत्ववपुषेऽनुसारेण कृतेरपि अधिकृतम् । तन्माभीयतात् । एवम्भूतस्याग्ने मेहोऽन-
व्यम्भावीति प्रेम् । यथा तादृग्नातकृतकर्मणोऽनुकृष्टतापकारम्, तथा तादृग्मन्त्रस्यापि पुरुषोत्तमप्राप-
कत्वमिति किमन्यदवशिष्यते” इति भौमप्रमुखाः ।

मफितरन्निष्णाम्—“उद्दिष्टानामिति । येदरहितानां भवने विपुषानां इतिर्वक्तुमर्हतीना । येदस्याऽनु-
दिष्टस्यान्मयावयवोपपेक्ष इत्यर्थः” इति श्रीमद्भुनाथाः ।

तीर्थ—“भवादर्थयेति । एतेन धैर्यासिद्धयर्थं व्याख्यातम् । तेन न इदानीन्त्याद्यादिद्वयमुपदिशन्ति कुर्वन्ति वा, ते भ्रान्ता दसि विजयति । तस्मात्पूर्वेषां रीतिमनुसृत्यैव कार्यम्”ति श्रीपुराणोत्तमाः ।

अपि च अष्टिद्वये—“नग्येवं पुरयोत्तमार्थिप्रज्ञेस्वतुनरपतिः । नैरम् । तदभित्तत्सर्वं वरुणधर्मेत्वात् । अम्बवा
तदनुपपत्तौ । वरुणे चाशक्ति प्रसन्नहस्तं मयीदापुष्टिमेवेन । आपस्तु तत्तापने भवति प्रवृत्तः । तथैव तद्वरुणात् ।
वरुणु मदीयोरुत्तमपुष्ट्यन्तं विधिरेव तत्र प्रयोच्यते । तदुत्पन्नवन्तारं च रणादेर मत्सम्यन्धिपदार्थं वतिष्यते
इति निषेधप्रयोगश्चकम् । द्वितीयस्य तु प्राश्निकप्रवृत्ति अभयोजिके । अम्बवात् सख्यैव तापनस्योद्धारः, अत एव
“अद्वयाप्रतं निजि श्रयानमतिधनेभ्यं” इति गोकुलविशेषणं द्वितीयवस्थये द्वाप्रयोष्यमिति तथैवमवातामि” इति ।

अधितरिष्याम-“सत्येयमनरणास्तत्तानिषयमपुरोत्तमैर्जनं नोपपत्त इत्यस्युताऽऽह-नन्ति । व
 देव वरमकार्यं निषायकं कारणस्य तस्य पुरोत्तमार्थितस्य स्फुटमुपलब्धमित्यर्थः । अन्वयेति । चारवमन्तरेण
 कार्योत्पत्तेराकस्मिन्नवयाऽऽपेक्षेतेति भावः । ननु कुत्रचिद्वरमप्युपरोत्तमार्थितं विनाऽपि न्यूनः सम्बन्धः
 पुरोत्तमे दृश्यते, तस्य चाऽन्यत् कारणपूर्वकार्यं वाच्यम्, तच्च प्रकृते तदर्थः नन्मन्तरेणाऽमुपपत्तमित्यत आहुः-
 वरमे चेति । साधने प्रत्ययं तदनुसंगफलदानमाऽऽहोत्पत्तेरिति सर्वोद्दामार्गस्वरूपम् । द्वितीयस्येति । नपि
 प्रत्ययेऽपि साकृत्प्रवृत्त्यप्रवृत्ती सहसम्बन्धं कर्तुं न समुक्तः, तयाप्यनान्तरकृतिरपि द्वितीये भाऽपेक्षितेति
 वैलक्षण्यम् । अनुग्रहसम्बन्धाऽऽन्यादिकारणत्वेन सर्वैरप्यङ्गीकार्यं एवेति ।

तीर्थ-“तत्ताभय इति । भगवत्प्राप्तुवाय भूयमेहोत्सादके साधने । तथेति । साधनद्वारं भक्तिं मां च प्राप्नोतितीर्थयेत्यर्थः” इति ।

पुष्टिपुष्टेः सत प्राया यत्कृतं तदेव समार्गीयमर्ज्याद्वाऽपि साक्षादभिरत्येतत् निरपितं स्पष्टम् ।

अभिहेतुनिर्णये तु-वर्णद्वैविध्यव्युत्पादने निरूप्यमाणा मर्यादा धर्मद्वारा धर्मिष्वेति श्रवम् । तदिदं तत्र
एवाऽनगन्तव्यम् ।

न तैर्न मर्यादाया अमुपपद्ये तत्तत्साधनानुष्ठानस्य फलोपयोगित्ववत्तद्वनानरगम्यान्त्यापरमस्य च कश्चि-
त्कालकृतासामर्थ्यमुपदिशोषादिनोदये कृतविपातोऽप्येति मर्यादायाः साधारण्यं प्राप्तं मर्यादायां वरनेऽनुग्रहेनैवंत्यं
साधनतः कथंति । तथैव फले साहचर्याभावे वरने प्रकारद्वयस्य निष्प्रयोजनत्वापरत्वा फलेऽपि साहचर्यमभ्यु-

येनिति प्रमितम् । समागीयमर्वाद्याः साधनतः कस्तोऽपि साक्षादभिपरतया व्यवस्थापनास्थापनानुष्ठान-
स्तत्तात्पर्यवैयर्थ्यतयापेक्षु निष्ठाया एवाऽनुदयेनाऽन्यथा केवमभिपरत्वादिष्वपि कस्तपि पाततत्तारम्यादिसाधनप-
र्यायः । प्रथमतः प्रविष्टस्य कस्तः साधनानां धर्मिपरत्वापारयेऽपि साधनतो न धर्मिपरत्वावधारणं यद्यपि,
तथापि तज्जोपदेशानुसारेण सर्वान्तरस्य सर्वं रूपप्रभमेवैवसङ्गसमाहितम् । अत्र “वानास्थाव नरो राजस
प्रमाथेन कर्हिषि । धात्रिमित्वा वा नेत्रे न स्खलेन पठेदित्ते” त्यागिपञ्चनमप्यनुसन्धेयम् । तत एव “बहुकं
साधनचरैः शीघ्रतः धरणं मम । तत एवास्ति नैथिन्त्यमैहिके पारलोकिके” “हुनंगाऽसि तथापि त्वं मा
स्याव सप्रियान्तिकम् । कदाचित्कृपया पश्येद्विषयसङ्गम्ययोगत” इत्यादीनि धीमन्प्रमुखरण्यवांति । आत्मसु-
खेभ्यः पथे च धीमन्प्रमुखरणाः-धीगोकुलनाथोऽस्माकमैहिकं पारलोकिकस्य स्वमेव जातोऽस्तीति किमस्माकं
विचारणीयमस्तौल्यमिति ।

एवम् आत्मविद्यापाषाण्डस्यादिपूर्वोक्ततत्त्वकलप्रयोजनसिद्धये “श्रुतिस्वती ममेवाऽऽपि यतो उद्भूत
वर्तते । आषाण्डेरी मम श्रोही मङ्गलोऽपि न वैष्णव” इति वचनेन “मयाऽऽनरति श्रेष्ठसत्तदेवेतरो
भवः । स वदन्त्यां कुरुते लोकसदनुवर्तते । न मे पाषाण्डसि कर्तव्यं श्रितु लोकेषु किञ्चन । नान्वासववा-
ह्यं कर्तं एव च कर्मणि । यदि वाहं न पतयं जानु कर्मव्यतन्त्रितः । मम पर्यानुपवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ
सर्वदा । उरवीरेषु रिने धोक्च न कुर्वां कर्म वेददम् । सधरस्य च कर्ता सामुपहत्यामिमाः प्रजाः । सधः
कर्मव्यविद्वांसो मया कुर्वन्ति भारत । कुर्वाहिद्विस्त्रयाऽसक्तथिक्तीपुल्लैकचन्द्रदम् । न पुदिनेदं जनवेदज्ञानो
कर्मसञ्चिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्मणि विद्वान्पुनः समाचरन् । प्रकृतेः किमवाप्यनि गुणैः कर्मणि सर्वदः । अहङ्कार-
विमूढतया कर्ताऽहमिति मन्यते । सत्त्वविजु महाबाहो गुणकर्मविमागयोः । गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा
न सज्जते । प्रकृतेर्गुणसम्भूताः सज्जन्ते गुणकर्मसु । तानवृत्तविदो मन्दान् कृत्स्नविध विचारयन्ते । ममि
सर्वानि कर्माणि सन्वत्साऽभ्यासचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा बुध्यस्य विषयतः । ये मे मतमिदं नित्य-
मनुसिष्ठमि मनवाः । अद्यावन्तोऽनृतुवन्तो मुच्यन्ते चेऽपि कर्मभिः । ये स्वेतदम्भस्यवन्तो याऽनुसिष्ठन्ति मे
मतम् । सर्वज्ञानविद्वांसान् विदि नष्टमचेतसः ।” इति धीमद्गुणवरीतावृत्तीयाप्यावप्रपङ्गोपरीत्या वया-
मयविष्टमनाग्रहोऽनास्थाव च केवलं धर्म्यगुणध्यानेन श्रेष्ठतया तत्पदेष्टानुसारेण वर्तमानानाथ अध्यापक
साधनानुष्ठानं न साधनध्यानेऽस्ति सधमेतत् । तत एव “लौकिकत्वं वैदिकत्वं काफल्यासिपु नाऽन्यथा ।
वैष्णवत्वं हि सद्गं ततोऽन्यत्र विपज्यं” इति पुष्टिस्त्वानां लक्षणमुक्तम् ।

सर्वथा सर्वसाधनराहित्यप्रकारं तु वरुणं प्रादुर्भावसामयिकलीत्यस्थानमेवेति “अहपाष्टं निशि ध्यानमसि-
धमेवे”त्यादिवचनैरेव स्फुटम् । किञ्च, प्रसन्नानां तु समागममविदुषां परमो व्यापीर्हः । ‘कथित्यागिष्टस्य’ श्लोके
प्रसन्नानां समागमस्यैकदेशित्यविचारान् । तेनेदानीं पाण्डिसादिकमेव प्रपत्तिरतिमार्गस्थापनमिति
हस्तम् ।

एवम् समागीयमर्वाद्याः पुष्टिपुष्टिरूपप्रपङ्गवत्कले मेदामात्रेन स्वयं सा पुष्टिपुष्टिरूपैवैवसत्तात-
वतारकाभ्यां सद्यमे प्रप्रारभेशो न वस्तुन्ययवतीति समागीयमर्वाद्याः साक्षात्पुष्टिपुष्टिमार्गकृताः
सर्वेष्वेव न प्रमितव्यं धीमन्प्रमुखरणापुष्टिरेन पुष्टिस्थेन जनेनेसनुसन्धीवतामेतत्सुवीभिः । तत एव
धीमन्प्रमुखरणां पद्यम् ।

“धीवन्मार्वावमेते कलं स-

त्यकव्यमप्राप्त्यभिवादिहेतुः ।

अनेव तस्मिन्प्रपङ्गमकि-

सधोपयोगोऽपि साधनानामिति ।

समागम्यीयमर्वाद्यैः पुष्टिपुष्टिमार्गस्थापनाय प्रमाणावृत्तः प्रमेयमार्गः प्रकटीकृत इत्यतिरोहितम् ।
तेव तर्हिनेत्यनुवर्तनेन पुष्टिपुष्टिः सम्यगुच्यते । नाऽन्यदेवानीं सा धन्यसम्प्राप्तेति भैतद्विस्तृत्यं सज्जने ।

सकृत्प्रातिविम्ब्यासद्विष्णुवेनाऽस्मात्सां सकृत्प्रातिविष्णुस्त्वर्त्ता तद्वाचसाभाभ्येन शुण्णानादिसाधनेषु कृतेष्व-
 प्यप्राप्तौ साधनमन्त्रं ज्ञात्वा प्रयुज्येव वरत्वं गच्छति । एतच्च न सकृत्तिसाप्यमिति सुद्रुक्ं प्रदानवदिति । भक्त-
 स्तेष्विष्टतोऽर्थो हि बरो भवति । सर्वस्वभावसाऽनुमर्त्यैकवेद्यात्वेन पूर्वमङ्गानेनेक्षितस्यासम्भवेऽपि सत एव
 कृत्वा दानमिति प्रदानवदितुम् । अथवा । सर्वस्वभावेन वा माहीति सम्भन्धः । अङ्गा । प्रदानवदित्यस्य
 पूर्ववदेव व्यापृतिः । तत्र साधनासाधनत्वे प्रमात्रमाह-तत्तुक्मिति । “नम्रमात्मा प्रवचनेन सन्नो न मेधवा
 न बहुवा बुतेन । यमेवैव वृणुते तेन तम्भ” इति बुद्ध्या वरणातिरिक्त्साधनाप्राप्त्यलमुच्यत इति तत्तथैवे-
 ल्लवः । अथपुष्पाकुतोमवपरस्य न मुक्तिरर्थः, किन्तु “क्तो वाच” इत्यादिनाऽऽनन्दस्य सख्यमुक्त्वा “आनन्दं
 ज्ञानो विद्वाञ्च विमेति कुतश्चेति” इति सुतुक्ं वत्पूर्वोक्तं रसात्मकपुरोत्तमभजनानन्दानुभवोत्तरकाशीनमकुतो-
 मयं तदर्थ” इति । तथा च राजभोजनप्रसङ्गे संवृतद्वारतया प्रवेष्टनिरावृत्तस्य पामरस्य राजैव दनातिशयाद्वारं
 विषयं स्वयं प्रेरवसनायां हि राजभोजनं स्वस्वते इति । तत्र तथा न पामरकृतिसाप्यवत्समस्ततोऽप्यनुगुणा-
 तुमवसरः तथैव साक्षात्सकृत् विषयांऽनविशतो भगवान् तथा सागपूर्वकसवात्मभावपरपरकचरभगवमनं मयि
 कुर्वन्कुतोमयं प्राप्तसीति श्रीमद्भगवानुपदिष्टि । तत्र सम्पापारस्य साक्षाभावेन साधनप्राप्त्यन्तर्धीः सर्वथाऽन-
 वसरपरादृष्टेव ।

ननु भगवत्तत्त्वैकसाध्यत्वात् तत्र साधनताऽस्तीति चेद् मैवम्, तदर्थं सागो
 सागत्वेन कारयता माहीति वचनस्य बाधितत्वात् । वस्तुतो भगवत्तत्त्वैकसाध्यत्वेनैव सागस्य कृतिः, न
 सकृत्तिसाप्यत्वेन । यतो भगवत्तत्त्वैकसाध्यत्वाच्च सागः स्यात् । भगवत्तत्त्वैकसाध्यत्वेन सागस्तु नाऽधिकारि-
 त्वाभ्यान्निवृत्तः, किन्तुर्वाधिकारिचित्तोपैकनिवृत्तः । अनधिकारिणस्तु “विनश्यत्साचरन्मौढ्यायथा द्रोऽधिभवं
 विषमि”ति वाक्याभावात् एव । ननु कृपेवाऽधिकारः ? आम् । “कृपा च मार्गक्या निधीयत” इति श्रीमदा-
 चार्यवरणा आहुः । मार्गद्विषय दाम्मिकेभ्यश्च दीरश्यते । दाम्मिकत्वादि तु ज्येष्ठायनयवतया स्पृष्टम् ।
 तथैव भीमदिर्यर्षदुःसह्यविज्ञानप्रत्ये निरसितम् । तत एव गुरुक्षुणे “दम्मादिरहितमि”त्याहुः भीमदाचार्य-
 चरणाः । ततश्च दम्मादिरादित्यमद्वितयावाप्यां मार्गद्विषयैकरोपेया । तथा च सागाधिकारः । कामकोप-
 खोभादिमिरिमित्तस्य प्रमुतेषाविमुत्तस्य मार्गद्विषयोदवालागां तु पापवृत्तपट्यवसन्नः केवल आदम्बरः ।
 किञ्च । कृपाऽधिकार इति युक्तम्, न तु मार्गोन्मुखीकरणमात्रोपेक्षया सा सागाऽधिकाराव । किन्तु फलो-
 न्मुखीति तु निर्मलत्वेन मनसा न हीनताम् । अपि च, निवन्धे “अकिञ्चिद्वा तदा होया यदा कृत्वाः प्रदी-
 दति । निष्ठाभावे फलं तस्मात्सास्तेवेति विनिश्चयः । निष्ठा च साधनेरेव न मनोरथवर्त्तये”त्युक्ते भीमदा-
 चार्यवरणैः । प्रसादो नाम मर्यादासाक्षात्तपूर्वकमुदपुष्टिप्रवेक्षेन यत् सख्यस्मान्दानानुभाषनं तत् । तथे-
 ह्यऽऽकुतोमयतामस्मम् । स कदा सम्भवति । यदा भक्तिविष्टा । महताऽपि बाधकेनाऽपचतनं निष्ठे”ति प्रप-
 मल द्वितीये “नष्टप्रायेषि” सन्न भीमदाचार्यवरणाः । सा च पर्ववसानतः सर्वस्वभावादिरूपेव । तदभावे
 फलं नास्तेवेत्याहुः-निष्ठाभावे फलमित्यादिना । प्रत्युताऽपराधोऽन्यथाकारणेनेति ऐवम् । ननु निष्ठोदयः
 केनेत्याकाङ्क्षायाणाहुः-निष्ठा च साधनेरेवेति । सान्धुकाणि “मुद्गूथोः भद्रावस्थे”त्यादिना “अकिञ्चनंति
 मैष्टि”त्यन्तेन प्रथमस्य द्वितीये । महद्विद्वदभक्तियोपयोगीति च साक्षाद्भगवदुक्तानि मुदशानि तान्युप-
 पन्नानि । तेषां साधनता न साधनत्वेति च भूयैवपादितम् । “प्रदानवदेव तत्तुक्मि”ति न्यायादपि न सा ।
 यत्तु साध्यमधिकयोगवत्साधनमधिकयोगसाऽपि केवलमगवदधीनत्वे मुख्ययोगक्षेममुभयोरिति चेत् ? आ एवं
 निर्जतम् । तथापि विशेषोऽस्ति । साधने पुष्ट्यव्यापारस्य प्रवृत्तेः । तथा च समागोवायां साक्षाद्विपर्यायां
 मर्यादायां वा प्रवृत्तिः, सा च सकृत्तिसाप्या, किन्तु प्रदानवदेव भगवत्तत्त्व सन्न्यते । तेन तत्प्रवृत्त्या तादृशो
 निराकुलो भगवदनुग्रहोऽनुमेयो यद्यपि, तादृश महद्विद्वदभक्तियोगवत्सिद्धिश्च तत्र भवत्येव । तथापि तत्र
 पुष्ट्यव्यापारः । साधनत्वात् । फले तु न तथेतीदृश विशेषः । फलस्य कथाऽनं सागः । तत्र पुष्ट्यव्यापार-
 प्रवृत्तिरेव न भवतीति तदामर्दं सख्यभगवानवचोपमूलं विधूय साक्षान्मुख्यपुष्टिरूपेव समागोवा मर्यादापुष्टि-
 स्थितेऽनुष्टीयतां नोपेक्षतामिहमित्यचन्येतत् ।

महिदंतेऽन्येतिरूपितम् । तद्यथा—“प्रेम्पथ फलत्वेन सङ्कल्पसाधत्वेन च न विहितत्वं सम्भवति, किन्तु तस्याऽनुवाद एव । “य एतस्मिन्महाभाषाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ।” “माहात्म्यज्ञानपूर्वेषु गुरुः सर्वतोऽधिकः । सेदो मधिकरिति प्रोक्तस्तथा मुचिर्न चाऽन्यथा ।” तृतीयसङ्केते च—“द्वेषानां गुणतः प्रज्ञानमानुष-
विकर्मण्यामि”त्यादि । “मद्वेषश्रुतिमात्रेण”त्यादि । साधनरूपा धरणादित्युक्ता तु “तस्माद्भारत गर्वात्मा भगवान् दूरीरीश्वरः । भोक्तव्यः कीर्तितव्यश्च स्वतन्त्रव्येच्छताऽभवति”त्यादिवाक्यैर्विधीयत एवेति सर्वमनवद-
मिति सिद्धं इति ।

इत्येवमपि मफितरद्विणी “प्रेम्पथेति । साधनरूपीभूतगुरुसाधने यथा गुरुव्यापारस्य साध्यापीति भावः । केहस्याभाः फलत्वेनाऽविषेयत्वम्, साधनरूपायाः धरणादात्मकत्वेन विषेयत्वमिति विवेके य एतस्मिन्महा-
विना शेषित” इति । निद्विन्मण्डनेऽनेतत्ताभिर्दानगुणपादितम् । तयादि—“य च चिरप्रत्योत्तमगुदितशायी-
मनिरतिज्ञायकृपाफलधारनिद्वेषधिनिरचरणफलत्वनुरागधितयाऽभिव्यपयतीत्यु सतो निजगिरिजननिरोपतः शिवा-
धन्नेकनमिति कृतप्रतिक्षणविधिधव्याजजनितप्रतापतद्विंतायु ततो दिवा शिवजनयमवजनितधिरद्वरधिताप-
तप्यमानान्तःकरणकैदारायु ततो निशामुखे शिवायमनसमन्त्रेयवलोदनसेचनजनितद्विगतवन्तितविरततत्त्व-
चिरमितोचनगुणकविहितविधिधिरधिररामापाङ्गुरायु ततोऽतिविपुलद्विन्द्विपुलिननोबलवगतिनिजमुक्ति-
काफलनिर्दग्गजितानन्दितार्थं कापुनिद्विम्पि धीमधन्दराजकुमारो नवजलरो निजानन्दगुणो यवेति तथैव
सर्वत्र यथैव्यतीति न ज्ञातुं शक्यते । अतो मवांश्च सङ्गजनमेव सर्वेषां कर्तव्यत्वेन स्थितम्, तेनैव
सर्वमिति सिद्धं इति ।

इदं सुवर्णसूत्रम् “अतिप्रयितानुप्रहमाप्रसाप्यतामुदाहरणप्रदंनेन स्फुटीकुर्वन्ति-स चेत्यादि । अत्र
“रामेय सार्द्धं”मित्यादीनि वाक्यान्त्येवंविधानीतस्तथापि प्रमाणत्वेनानुसन्धेयानि । स्थितमिति । सूत्रारौ
निर्वातम् । तत्तानुप्रहविषेयोऽप्योः का यतिरित्यत्र आहुः—तेनेत्यादि । योजयतायामेवदेवाङ्गुसाधनम् । अत्रि-
कुमारविभिलाभेय कृततादित्यर्थः” इति । एषा चेह इतितीपिणी—“कानुचित्तिरनेन वाहुल्याभावः
सृष्टिः । अत एव ज्ञानमार्गेऽपि धीमधवता गीतायानुक्तम् “कथिन्मां वेति वरवत” इति । ननु सर्वत्र
यथैव्यतीतनेन साधने विनैवेदं भगवद्वक्तृ-कृपाया अधिव्यतीति ज्ञायते । अत एव “भिरसाधनकृतात्माऽयं
प्रादुर्भूतोऽस्मि गोपुके” इति निबन्धोऽयं सङ्गच्छते । एवं सति साधने यतो न कर्तव्य इत्यायतमित्यत्र
आहुः—मर्यादयेति । स्थितमिति । सर्वत्र स्ये माये चोक्तमित्यर्थः । तेनैवेति । एवमप्येव सद्विद्विषे
साधने नास्तीति सृष्टितमि”ति ।

ननु धीमदाचार्यचरणकृपावदमेव केवलं पुष्टिस्तानां प्रवक्तुं विभावनीयम् । तेन प्रबानवरेव पुष्टिमागंसि-
तिर्वीयस्य । तदेकानुप्रहवीना हि सा । तथा च सङ्कपावनेन चोदनादित्यागोऽस्माकमस्तीति चेद, ! यत्र !
किमत्र नवीनमुत्पत्तिरिति । तथैव हि वातुस्थितिः निःसाधनफलमत्तमस्य केवलमप्राप्तमस्य सुदपुष्टिमागंस्य
प्रवर्तनावोत्पत्तानां धीमदाचार्यचरणानां सम्प्रदाये कतदप्यप्रमदद्विद्वन्मफिरोयप्राप्तिनामेवाऽतिप्रय
आवश्यकः । फलार्थमेव मार्गप्रश्रुतिरिति । ततश्च तदप्यप्रमदद्विद्वन्मफिरोयप्राप्तिनामेवाऽतिप्रय
आरोऽपि भूवातिवाऽपेक्षितः । अन्वाऽन्यत्रोक्तकर्मपुदपुदयेन तस्मादप्राप्तिः सुतनेति । एवमपि फलानुभवोप-
कार्यार्थं चोदनादित्यागोऽपि तेषु नूनमावश्यक एव । कस्याप्यप्रमदद्विद्वन्मफिरोयप्राप्तिनामेवाऽतिप्रय
कल्याणादप्यमेव च सर्वत्राऽत्र मूलम् । न येतावता मार्गद्वारेण नवावद्विद्वन्मफिरोयप्राप्तिनामेवाऽतिप्रय
न्येषु तस्यायः फलानुभवो न भवति । तस्यायप्राप्तिमेव यतितत्त्वं फलेषुभिः । न मनोरथवार्तया फलसिद्धिः,
किन्तु विनाश एवोच्छ्रायस्तत्तत् इति नैतदित्याप्यम् । ननु धीमदाचार्यचरणकृपावत्प्रविधात्वेन न विन-
श्यति ? न विनश्यति । तथापि कोऽयं निधावप्रकारो येन तदुच्चावधत्वा तदकल्याणवत् न निर्भरत्वमिति ।
तद्विद्वन्महदेव शास्त्रं नाऽनुगतत्वरूपं भक्तत्वं बहुत कथनानुष्ठानम् । तत्रापि विद्वन्महदेव । तथापि
कोऽप्ययं तेनैव कृपेयकल्याणकारी निधावोऽपि । वस्तुतो विद्वत्तकल्याणवद्विद्वन्महदेव मुखात्वाद्वाशेष वाचकप्रव-

शुभोपिन्धारीनां परमार्थवर्ष्यानां विद्वत्तमात्रसंपर्काभिः पर्याविततम् । एवमेव च भीमप्रभुचरणप्रणानां भीमदाचार्यचरणप्रणवनिष्पन्नतात्पर्यप्रकाशनेकपाण्डित्यवशिष्टानां तद्गुणधनवीर्यभारकर्मणप्रक्रियापरिष्कारसाक्षिनां चमत्कारकारिप्रतीकैमित्तविवारचतुर्विन्निर्गुतमिषादिद्वयविधमिषितामां विषयान्तरमित्सारकृतं सहस्र-
बहुदवाकाशनत्वम् । तद्वदे तु कतु गोः ।। अङ्गिरश्चिरश्चिरः सुमधुरमधुरो मार्गिकमनोविभोहृन्म भीमदा-
चार्यचरणभीमप्रभुचरणप्रणधानां सविशेषस्तेन च साङ्गोपाङ्गसम्प्रदायस्वरूपसमर्थेन सम्मग्रेव निष्पन्ने तेः
सेवापिप्तः कोऽप्येषां महाभोहोस्तस्य विद्वन्मुकुटमणीनाम् । अस्याप्यर्थादपि तदीयानां तद्वत्सादृशी-
भ्रमसंशेषाभिः कोऽपि ।

महत् । एवमनान्तरप्रयोजनमेवेऽपि सिद्धान्ततोऽर्थं तद्वन्ध्यानां स्फुटम् ।

यथा शास्त्रार्थचर्चनं भीमदाचार्यचरणैरनुष्ठितं विभाज्य तत्राऽप्रवृत्त्या तत्प्रबन्धसिद्धान्तार्थदाप्यादिप्रयोजना-
वैवाऽऽसन्नकल्पाध्यमीमत्प्रभुचरणानां प्रवृत्तिः, तथैव ब्रह्मवादादिसिद्धिं विद्वन्मण्डनादितो विभाज्य तत्रैवे प्रवृ-
त्तिमिषाय वत्सा अत्यमेतावान् परित्तरबन्धः भीमदाचार्यचरणभीमप्रभुचरणानां, तस्मिन् फलोन्ने प्रभावयु-
द्धान् विशेषतस्तन्नेवोपादवायकृत् भीमहोक्तव्यधीनः । तथापि तदुपकरणतया अवधानप्रसक्तान्यायेन साङ्ग-
वर्त्मिपरा मर्यादामपि तत्र तत्राऽऽवीचकुरेव । तदुपयोगमपि फलोन्ने भवत्वापयामाधुरेव । साधनरूपवेऽपि
फलरूपतं तस्या उपपादवाम्भुपुरेव । तदसंशेहोदयकाक्षिनामपि तदपरिहारां च समनुमेति एव । एतत्तु
तेः प्रणीतासु योऽङ्गप्रवृत्तीकृत्यु सावहितेन मनसा विलोक्यतां विद्वज्जनेः ।

तथाहि-पुष्टिप्रकाशमर्यादां देवमिरूपचमन्ने “अकिमार्गस्य कथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चय” इत्येतद्भाष्यां प्राहुः
“यद्यपि अकिमार्गा मर्यादादिमेवेन बहव एव भीमागवतापुच्छाः सन्ति । तथा च कपित्थवैदकम्-“अकि-
मो गो बहुविधो मार्गमिति भाष्यत” इत्यादि । तथा वैकावशेऽपि योगेश्वरैर्मन्त्रैश्च कथने अकिमेदा उच्य
एव । तथापि सुदुष्टिप्रमाणानाम् “अकिमार्गस्य कथनात्पुष्टिरस्तीति निश्चय” इति यद्युक्तं तस्याऽयमाशयः-तत्र
कपिकर्मोभरापुच्छप्रकारेण सुदुष्टिप्रमाणमात्रात् सुदुष्टिप्रमाणमिव । अत एव सुदुष्टिप्रमाणमाहुः ।
“माहात्म्यज्ञानपूर्वसु सुखः सर्वतोऽधिकः । मेहो अकिरिति प्रोक्तस्या मुक्तिर्न बाऽप्यथा” इति नारदपद्म-
राष्ट्रकपनाम् नपि मेहो अकिरित्येतत्पर्येव सुखं अकिप्रमाणम्, तथापि “माहात्म्यज्ञानपूर्वसु” इति विशेष-
कथनस्याऽयमभिप्रायः-प्रथमत एवाऽऽचार्यव्रंशकृतितमकिमार्गे प्रवृत्तस्य बावद् सुखः सर्वतोऽधिकः मेहो
अस्ति, तावद् सेवाधिकरणे अपराधमात्रार्थं महात्म्यज्ञानस्योपयोगः । सुखमेहोत्पत्त्यनन्तरं तस्य कृत एव
निर्गतेः । अत एव पूर्णमाहात्म्यज्ञानवतां धीवन्वीमात्तुचरणानामपि सुदुष्टिप्रमाणमेहोत्पत्त्यनन्तरं माहात्म्य-
ज्ञानतिरोभावात् “समुद्रिजे अर्धदेतोः कंसादहमपीरपीरि” इति वचनम् । अन्यथ, तत्रैव प्रवृत्तिनां सुख-
मेहवतामवस्थासापवन्निस्सुखसर्वाङ्गकथनीयोवर्धनोद्भवम्, तेन च क्षुत्पिपासाद्यसहाकारीरधर्ममिश्रितपूर्वकं उप-
रिक्तसर्वमजरकाकरणम् । आत्मयोगानुभावेन भीमोवर्धनोपरिस्मितपक्षिपक्षिरकाकरणरूपास्तुतामिवैव-
मीवमाहात्म्यं दृष्ट्वाऽपि वृष्टिनिष्पत्त्यनन्तरं भीमोवर्धनव्यापतः सर्वान् बहिर्गामीन् भीमोवर्धनं यथास्वावं
सम्बन्धं स्थापयित्वा बहिर्गमनानन्तरं दृष्टमाहात्म्यस्वरूपसम्यग्बनारद्विर्मेजवसितिभिर्मञ्जरीमन्तिनीभिश्च अय-
मपि यथा सिद्धं विधाय तदुपरि अक्षतान् स्थापयित्वा जलं भीमगवदुपरि आमिश्रित्वा तत्प्रत्ययेन तदनन्तर-
मासीयोजनेन सुखमेहवत्पत्तौ मेहकृत्यैवैव सर्वमंजपासिद्धिः कृतं, न तु माहात्म्यदर्शनजनितगौरवेण नमन-
मिश्रणादिकमपि । तदेवोक्तं “सं प्रेमयेवमिषत्ता त्रमौकस” इत्यादिना । अतो यावत्सुखः मेहो भवति, ताव-
देव माहात्म्योपयोगः, न तु सुखमेहोत्पत्त्यनन्तरमपि सर्वमनवयम् । एतदेव अकिनीमासावां शाण्डिल्यै-
रपि “अपत्तो अकिजिज्ञाते” लुक्त्वा “सा पराऽनुचितिधर” इत्येव अकिप्रमाणमुच्यते न तु महात्म्यज्ञान-
पूर्वकमपि । अत एव यत्र पराऽनुचितिधर पराऽनुचितेव सर्वोत्तमा प्रावत्तम्, न तु माहात्म्यज्ञानसहमाव-
स्थाऽपि । अत एव भीमोक्तं वृत्त्यामलुचनप्रत्ययं भीमस्यमादानानन्तरं सम्पूर्णव्यापकदत्तनानन्तरं पूर्णमाहा-
त्म्यज्ञाने वातेऽपि भीमात्तुचरणानां परमानुरक्तिप्रदानमाहात्म्यज्ञानहीन तिरोभावः न तु पुत्रत्वमावस्थाऽपि ।
तस्यामाहात्म्यज्ञानायुक्थिरिति साक्षादधिकारपर्यवसायी सुखः ज्ञानादिवर्धमानपनोद्यः सर्वतोऽधिकः

अगमितावन्दरुमः अनुस्वातिशयः एतारम्भः श्रेष्ठ एव भक्तिपदवाच्यः एतारम्भकिमार्थस्य कथनात् प्रमाण-
पूर्वकं निरूपणात् पुष्टिमागोऽस्तीति निश्चयः । यथा श्रीगोमुने । अत एव धीमदाचार्यैरुक्तम् “निःसाधनकला-
त्मारं प्राकुर्भूतोऽस्ति गोमुने” इति । अत एव धीमोवर्द्धनोद्धरणप्रत्याये “तस्मान्मन्त्रारं गोमुं मन्त्रायं मन्त्रि-
प्रदमि”त्यादिना भवता सप्तदिवसपारणेन लोकं जीवानां देवकृपिपित्रात्मनीयैर्द्विभारलोकैकेति सप्त
रसुक्तः प्रसिद्धः, तद्वशातः द्रुपदस्य ससम्बन्धस्थापनेन स्वयमेव रक्षाकरणेन केवलश्रोतव्यसम्पादनं पुष्टिरुक्त-
मिति प्रापनायाऽऽचार्यैरुक्तं—“पुष्टिरस्तीति निश्चय इती”ति ।

निष्कृतिभक्तिस्वरूपवैलक्षण्यमवधारयितुं भक्तिमेतान् स्मारयन्ति यद्यपीत्यादिना भक्तिमेवा उक्ता
पद्येक्ष्यन्तेन । विपक्षितभक्तेष्वेवाऽन्तर्भावे शुद्धपुष्टिमागोचार्यैरुक्तस्यैव प्रयोगनामावावृत्तपुष्पमित्यन्वयावृ-
त्तपक्षितत्वात्तत्र वैलक्षण्यमात्रसम्बन्धितामुद्रोपयन्ति—तथापि शुद्धेत्यादिना तस्याप्यमात्रस्य इत्यन्तेन । वैल-
क्षण्यमेवाहुः—तत्र कपिलेत्यादिना न शुद्धपुष्टिभक्तिरित्यन्तेन । शुद्धपुष्टिभक्तिस्वरूपविशेषेन तद्वै-
लक्षण्यमुपपादयन्ति—अत एवेत्यादिना एतादृशः श्रेष्ठ एव भक्तिपदवाच्य इत्यन्तेन । साधनकल-
रक्षामिप्रायेण गौणमुद्यमेदभिन्ना शुद्धपुष्टिभक्तिरनयी चेह नारदपञ्चरात्रनामये एकतन्त्रेण उच्यतेत्याहुः—
यद्यपीत्यादिना माहात्म्यज्ञानस्योपयोग इत्यन्तेन । तथा च गौणभक्तिरक्षामिप्रायेणैव माहात्म्यज्ञान-
पूर्वस्त्विति मिशेषणम्, च मुद्याभिप्रायेणेति स्फुटमेतत् । गौणतामुक्तये स्फुटयन्ति—शुद्धेत्यादिना स्वतः
एव निवृत्तेरित्यन्तेन । तेन फलप्राप्त्यन्तये सति मुरदभेदात्फलप्राप्त्यन्तं गौणत्वम् । फलये
सति माहात्म्यज्ञानाभिभावकत्वं मुख्यत्वम् । यत्र फलवत्त्वमपि धीमानुचरकातिपु फलप्राप्तयेन फलमु-
भयसमये तिरोहितत्वेन च माहात्म्यज्ञानस्याऽनिवृत्ता स्थितिसत्र साधनद्वारापु तदुपयोगान्मनुज्ञा सार्वभौ-
मिप्रायेण गौणत्वमुक्तयेतिरथम्भावं सोदाहरणमुपपादयन्ति—अत एव पूर्णेत्यादिना न तु पुत्रभाष-
स्याऽपीत्यन्तेन । तथा च माहात्म्यज्ञानस्य भेदात्पूर्वत्वं नाम श्रेष्ठपदार्थान्तये सति मुरदभेदात्फलप्राप्त्यन्तम् ।
एवञ्च साधनकलरक्षानेनेन व्यवस्थितोदयविक्रयं यन्माहात्म्यज्ञानं तादृशितः श्रेष्ठो भक्तिरिति नारदपञ्चरात्र-
वाक्यायः । तेन साध्यसाधनभाषायां द्वयमपि शुद्धपुष्टिभक्तिरयं संयुक्तं तक्षिता । तत्र माहात्म्यज्ञानसहितः
प्रतिबन्धभानुदयेन सततमभिवर्द्धमानोदयो यः श्रेष्ठः “भदावृत्तकथायां ये” इत्याद्युक्तास्मिन्निष्ठता मनो-
गतिः,—भेदवपुषेराशुमुभीषिता अगवत्पुत्रदेवकत्वा मार्गहनिः मुरदभेदेद्वीजस्ता, सा, साधनभाषाया
शुद्धपुष्टिभक्तिः । इह हि मुरदभेदसिद्धये शैवादिभिरयेऽपराधभाषार्थं माहात्म्यज्ञानस्योपयोग उक्तः । मुरदः
श्रेष्ठो मानवीर्यः “ता नाऽविदन्मन्मनुजबद्धधिय” इत्याद्युक्तः । तत्तिदये च सेवा तत्रुचित्वा । ना च
श्रेष्ठवपुषेराशुसारितया तत्तदेकरत्वा धेदाभिहृतता य मर्मादापमेति भक्तिर्द्वये निर्वातम् । तत्र शास्त्रिरो-
धेन श्रेष्ठविरोधेन च सर्वेनमपराधः । तत्र शास्त्रतो ह्यव्युज्जायनश्रीभारः शास्त्रविरोधः । साक्षतो लोकतः सतत-
प्रियाप्रिययोग्यायोग्यवस्तुनिर्धारणेन श्रेष्ठविरोधः । भद्वेतावतीं सेवां करोमि इत्याद्युक्तोऽयं शास्त्रतो लोकत-
योभयस्तादृपि विरुद्धः । एवं विरुद्धाचरणेनाऽपराधे फलसम्भवाः, फलविलम्बो वा, शत्रुपुत्र पातसम्भवोऽपि ।
“किमासन्नं ते महाराजनायै” त्याद्युक्तये माहात्म्यज्ञाने तु सर्वथैव मोक्षरुग्णभव इति मोक्षयविषोऽप्यपराधः ।
अप्यनुपाहृतं भक्तिः प्रेक्षा भूयैव मे भवेत् । भूयैवभजोरहन् न मे तोषाम् कम्ते” इति भयवद्भाषाया ।
तस्य फलान्वयम्भाषः एवं माहात्म्यज्ञानेनाऽपराधभावेऽप्रतिहताभिद्वया मुरदभेदात्मकस्वरूपेण निवर्तं परि-
र्णस्यमानः श्रेष्ठः साधनरक्षापन्ना यौणी शुद्धपुष्टिभक्तिरिति व्यवस्थापितम् । ततः फलितो मुद्यो फलरक्षा-
पन्ना तां निगमयन्ति—तस्मादित्यादिना श्रेष्ठ एव भक्तिपदवाच्य इत्यन्तेन । माहात्म्यज्ञानापुराधिरहितः
साक्षादर्मित्वरूपपदार्थस्यैव मिशेषणद्वयं धर्मद्वारा धर्मपरता मयांशतोऽस्मा वैलक्षण्यार्थम्, न यौष्ठाः सत्ता-
शास्त्रैस्तत्त्वं ज्ञापयितुम् । भेदानुपाधिते सति सेवाश्रमेन माहात्म्यज्ञानस्य व्यवस्थापनेन तत्सहितयाः शुद्धपुष्टि-
भक्तेः साक्षादर्मित्वरूपस्य स्फुटत्वात् । एवमतिवित्तक्ष्वं साध्यसाधनभाषार्थं समानीयं भक्तिपदार्थं निधाय
प्रसृतं व्याचक्षते—यत्तादृगभक्तिमार्गस्येत्यादिना पुष्टिरस्तीति निश्चय इतीत्यन्तेन । प्रमाणपूर्वक-

मिस्त्रादि । तेनाऽऽत्मानिष्कवशापक्षत्वादिपक्षानुदासः । प्रमाणं भीमावतपक्षरादि । तदिह दर्शितमेव । एवञ्च केचनस्त्रीयवत्तस्यापक्षलक्षणः पुष्टिमागः प्रमाणोपपन्न इति तत्सोकारिभिर्निःसन्देहेनेमित्यम्, न तदप्रामाणिक्यमिच्छया तदनङ्गीकारेणाऽऽयतद्व्यादिभिरपोऽयः पालयितव्य आत्मेयीहोपरिष्ठम् ।

अत्रैवं धर्मद्वारा धर्मिपराया मर्वादतो वैकल्प्यज्ञापनेन साक्षाद्विपरवाया साधनद्वारापचाया नोप्याय सकाशाद्गतलक्षणोपपत्त्यनेन शुद्धः फलसो यद्यपि 'मक्तिमार्गा' इत्यादिना 'पुष्टिरस्तीति निश्चय' इक्षी-
क्यन्तेन प्रपञ्चकेन सर्वोत्कृष्टत्वेन सम्भवेवोपरिष्ठः । तेन तत्र तत्र भक्तिपक्षसाधर्म्येण फलरूपकसद्वार्गत्वप्रयो-
गुरधाना मोक्षेष्वासीति । स एव हि पुष्टिस्थानां मुख्यो मार्गो, नाऽन्य इति । तथाप्यानुनिकानां तारुण्यमिष्क-
रादित्येव गौणैश्च शुद्धपुष्टिमत्तया मुख्यशुद्धपुष्टिभक्तिरभयमिष्टेय सनाणीयायाः साक्षाद्विपरवाया मर्वादताः
समादरो व्यवस्थापित एव, फलस्य तदुपयोगो बोधित एव, साधनरूपत्वेऽपि फलरूपत्वादि च शुद्धपुष्टिमक्ति-
त्वेन तस्याः स्मृतिमतेवेदीह नैराधमप्याहवत्पुष्टमप्रकाशपूरपरिपूर्णं, नाऽस्ततोऽपि मन्दप्रकाशमित्यभि-
नेतुधीर्जनानाम् ।

भक्तिधर्मिनीव्याख्यायाय "अन्यापुतो भजेत्कृष्णमि" एतत् साधनद्वारापचायाः फलरूपत्वं व्याख्यायि ।
तथा—“अत्र भजने कृष्णपक्ष फलदापक्षत्वेनेदं भजनं मम फलरूपमिति” एतावत् भजनं कर्तव्यम्, न तु साध-
नपुञ्जा । यद्यप्ये “कमते सुरतां भक्ति” मिलनेनाऽलौकिकदेहसम्पत्तिपूर्वकं साक्षात्पुण्योत्तमभजनस्यैव फल-
तोत्तयाऽऽनुनिकभजनस्य साधनत्वमायाति, तथापि पुष्टिमागे पुण्योत्तमस्यैव भजनीयत्वाद् यद्यप्यानुनिकभजनेऽ-
लौकिकदेहसम्पत्तिर्नास्ति तथाऽप्यानुनिकभजनस्य पुण्योत्तमपुण्यवत्तावित्यनेवेत्यस्याऽपि फलरूपत्वमिति ज्ञापना-
योक्तुम्—इदं भजनं मम फलरूपमिति ज्ञात्वा भजनं कर्तव्यमिति । ननु एकस्यैव साधनरूपत्वं फल-
रूपत्वं कथं सम्भवतीति चेत्, एतन्म । साक्षात्पुष्टिमागीयफलस्येतरसाधनारोप्यत्वात्पुण्योत्तमभजनमेव
साक्षात्पुष्टिमागीयफलसाधकम् । यथा महाराजस्य धार्यमपि सुवर्णरत्नादिकमेव, व्यवहार्यमात्रायापि तन्मया-
मेव । अथ च भजे सङ्काशमपि सुवर्णरत्नादिकमेव । यतस्तस्य महाराजस्य सर्वतोऽधिकत्वात् । सुवर्णस्याऽपि
सर्वपातपेक्षोत्कृष्टत्वात्तथा । तद्वत्स्य फलस्य सर्वोत्कृष्टत्वभावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनमपेक्षितम् । सर्वोत्कृष्टस्य
साधनस्य विचारो विद्यमाने भजनातिरिक्तस्य सर्वोत्कृष्टत्वाभावात्सर्वोत्कृष्टमेव साधनं सर्वोत्कृष्टफलमेवेति भजन-
मेव साधनं भजनमेव फलमिति नाऽनुपपत्तिः कश्चित्” इति ।

सुवर्णदेहतामपि साधनद्वारापचायाः शुद्धपुष्टिमक्षरपरित्यागमाहुः—पुष्टिप्रवाहमर्वातामेव निरूपणमये
“लौकिकत्वं वैदिकत्वं अपख्यातेषु नाऽन्यथा । वैष्णवरत्नं हि सहजं ततोऽन्यत्र विपर्यय” इत्येतादिक-
क्याख्यायाने ।

तथाहि “ननु यदि तेषां केवलं भगवत्परत्वेन, तर्हि भौतस्मात्कर्माचरणे को हेतुरिति चेत्, तदाऽऽहुः—
लौकिकत्वं वैदिकत्वं भवति । यद्यपि ज्ञानमार्गीयस्याऽपि भक्तस्य “तावत्कर्माणि पुनर्गते” सनेन भौतस्मा-
त्कर्माचरणस्याऽन्यथसत्त्वं भूयते । पुष्टिमागीयस्यामपि, “बानास्यादे” ति वाचयान् । अत्र ‘आत्मावेत्तात्मानं
नाम कायबाह्यनसां तदेकपरत्वम् । तादृशनामपि भौतस्मात्कर्माचरणानवश्यकरत्वेऽपि तत्कर्माचरणं तत्र को
हेतुरित्याहुः हेतुमाहुः—वैदिकत्वं लौकिकत्वं कापट्यादिति । वैदिकत्वं वैदिककर्माचरणम् । लौकिक-
त्वं लौकिकव्यवहारादिप्रतिपालनम् । तेषु अपख्यात । अपख्यातेतिरित्यर्थः । कापट्यं नाम लोकसङ्गहः । अत
एव भगवत्पुण्यम् “सदाः धर्मव्यभिर्ज्ञासो यथा कुर्वन्ति भारत । कुर्वन्ति हि स्वपादस्य कथिनीसुर्वैकसङ्गहम् ।
न पुष्टिमेदं जनयेदज्ञानं कर्मवर्तिनाम् । जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्पुञ्जाः समाचरन्ति” ति भगवद्वाक्यात्तन्मा-
गीयपूर्णमिष्टमसां लौकिकवैदिककर्माचरणं लोकसङ्गहायमेव, न तु कर्मासङ्कानामिव परमपुण्यायैवत्त्वेन ।
यद्यपि तेषां पूर्वोक्तधर्मचरणमनासिपूर्वकं लोकसङ्गहायमेवेत्युक्तम् । तर्हि तेषां कश्चिन् कर्मैव आसक्तिपूर्वकं
करणमिति चेत्, तथाऽऽहुः—वैष्णवत्वं हि सङ्गममिति । वैष्णवत्वं नाम पुष्टिमर्वादाप्रपञ्चकायौपदेष्टापूर्वकं
तदुक्तप्रकारेण तन्मागीयवर्तितम् । तदेव तेषां सहजो धर्मः । सामानिको धर्मः—सहजमिति । तेन तन्मागीय-

आदर्शपुस्तकानि ।

विद्वन्मन्त्रस्य पुस्तकद्वयं मूकमानं 'मूलचन्द्र तुलसीदास' वेणीयाके पी. ए. एस् एस् बी, कभीक हाईकोर्ट' ह्येतत्सम्पन्नम् । तत्रैकमौरीयमार्वावेन कृष्णतनवेन मुरारिणा १९४७ वैक्रमवर्षे ह्युपस्थितप्रयोदशां दिवा-
करवारे लिखितं स्यामाश्वमेधसम्पन्नम् च । अथ एतद्वज्रसार्वेयं यत्ने विद्वन्मन्त्रने निवेक्षितः । मुद्रापणीवादसं-
पुस्तकस्य (त्रेहलोपी) केकनावसरे अत्र कचनैतरीयपाठो विस्मृत्य मूले न निवेक्षितस्तत्र पाठमेदप्यग्रे प्रा-
इति सहेतेन संस्मृतैतरीयपाठः प्रादर्थि । अपरमपि १०३९ वैक्रमवर्षे००मासे द्वादशां वज्रवासरं लिखितम्,
किंवद्विष्टम् च । इत्ं मन्त्रसमुपनोत्तमुपनतमित्येतरीयपाठः ग्रन्थान्ते दृष्टम् प्रदर्शिताः सन्ति ।

तृतीयं पुस्तकं सटीकं श्रीदेवकीनन्दनार्वापुस्तकात्मकम् । इत्ं १८९१ वैक्रमवर्षे इये मासि सिते द्विती-
यायां केवचन रामचन्द्रनामा विरुपा लिखितं द्विष्टं च । एतद्वज्रसार्वेयं मुद्रापणीयपुस्तकदर्शोऽजेति । इत्ं 'क'-
संज्ञम् ।

चतुर्थं पुस्तकं सन् १९६१ वर्षे मेसिककलकत्तामि बन्ध्याके मुद्रापितं मूकमानम् । इत्ं किंवद्विष्टम् ।

पञ्चममपि वारणस्यां सन् १९०४ वर्षे ह्युचितं सटीकं च । इत्ं किंवद्विष्टम् ।

मूलचन्द्रमहाप्रवेनापि सर्वं मोहमन्त्रौ, सप्तदशपाठके लिखितस्य कलचन पुस्तकस्य साहाय्येन विद्वन्मन्त्र-
मूलं संशोधितमिति सत्यम्पत्ताः पाठः प्रचीनपुस्तकपाठनस्यपणीति वाग्रा ग्रन्थान्ते दृष्टम् प्रदर्शिताः सन्ति ।
एतत्सादसंपदुसाहाय्येन समसोपि विद्वन्मन्त्रमूलम् ।

सुवर्णसूत्रमन्त्रास्माभिर्गार्हपुस्तकात्मकद्विष्टसाहाय्येन खोपितम् । तत्रैकं श्रीदेवकीनन्दनार्वापुस्तकात्मकसत्वं
मूलमुत्तं प्रभे प्रमादपरिच्छिन्नं च । इत्ं 'क' संज्ञम् ।

द्वितीयमपि श्रीदेवकीनन्दनार्वापुस्तकात्मकसत्वं प्राचीनं च, परन्तु किंवद्विष्टम् । इत्ं 'ख' संज्ञम् ।

तृतीयं द्विष्टम्, परन्तु सन्धितम् । इदमपि श्रीदेवकीनन्दनार्वापुस्तकात्मकसत्वं । इत्ं 'ग' संज्ञम् ।

चतुर्थं जर्जरितप्रमद्व्यक्ताश्वरम्, परन्तु द्विष्टम् । इदमपि श्रीदेवकीनन्दनार्वापुस्तकात्मकसत्वंपूर्वं च ।
इत्ं 'घ' संज्ञम् ।

पञ्चममर्वाचीनं विकल्पप्रम्, परन्तु बहुत्र विपर्यस्तपाठम् । इत्ं 'ङ' संज्ञम् ।

षष्ठं सन् १९०४ वर्षे वारणस्यां रत्नगोपाकमतेः संशोध्य मुद्रापितम् । इत्ं सु० पु० इति सहेतेन पाठमे-
दप्यग्रे स्मृतम् ।

हरितोषिण्याः शोषः पुस्तकद्वयसाहाय्येन विहितः ।

तत्रैकं पुस्तकं श्रीदेवकीनन्दनार्वापुस्तकात्मकसत्वं, १९१६ वैक्रमवर्षे ह्युपस्थितप्रयोदशे प्रसिपदि लिखितम् ।
इत्ं व्यक्ताश्वरम्, परन्तु किंवद्विष्टम् ।

द्वितीयं भीमहाकम्पुस्तकात्मकसत्वं 'भीमहाकम्पुस्तकात्मकी' महोदयतः प्राप्तम् । इत्ं मुप्यव्यसरे द्विष्टं च ।
एतेन किंवदनम्भरमुपनतेनापि बहुप्रकृतम् ।

मन्त्रमन्त्रादिमुद्रापितामि किमिति हरितोषिणीपत्राणि 'हरिकृष्ण वीरजीनार्दे' ह्युचितो सम्पन्नि । प्रमा-
दाद् हरितोषिण्यामापतितः सुवर्णसूत्रस्य मूल्या भाव एव तथैव संरक्षित आसीत्येतेः संशोधनमिषौ
किंवद्विष्टमपि ।

मन्त्रप्रकाशापरपर्यायाया यन्त्रापरभ्रष्टा एकमेवादसंपुस्तकमुपनतम् । तदिदं श्रीदेवकीनन्दनार्वापुस्तकात्मिक-
आचीनं मोहवन्नामासीद् । इदमनुसिद्धमिष्टम् । वक्ताकथयितुमुपनतमा पर्वसोमि । सर्वत्र ह्युचितु न जाता ।

शिवायन्तस्योक्तानां अन्वयेन पुनस्तर्कं नाप्यहस्तः प्राप्तम् । तत्त्वगुदियुनिष्ठम् । अन्वयार्थं प्रवृत्तत्वेन-
तत्त्वार्थः । अतो महताऽऽभावेनान्यस्य सर्वोपगुदिः कर्तुमशक्यतेति श्रुतिः सारं संक्षेपं नावयन्तु ।

अस्य द्वितीयमपि पुनस्तर्कं मूलोपक्रमनोत्तरं भीमम्—‘मूलचन्द्र’ महाशक्तः प्राप्तम्, परन्तुतथाप्युपरी-
पुनस्तर्कप्रसङ्गस्य केनचन मन्दरा केयकेनकेरीति ततोऽप्यतिशयितश्रुतिः ।

उपकारस्मरणम् ।

निःसाधनत्वेकजीवनस्य अशक्तः भीमोऽप्येन्द्रोः, संसारसिन्धुपात्रात्रिकेनैकैस्तान्निहकृताकृतानां तृति-
पञ्चमपीठपरिहृद—सोसामिकुलकृतानिधि—भीममनाचार्यवरणनां च कर्ममत्ना परित्तं कारम्भमिदित्येतद-
वस्य विचारणीयं भवेत्प्रयोजनतां बहूनां विवृतिप्रवृत्तिसकलसाक्षित्वेनोपासमानस्य प्रम्बरमस्य प्रपञ्चनम् ।
अतः सर्वतः प्रथमं सर्वैः साम्प्रदायिकसाहिताभ्युदयप्रणविहर्षैः कृतकृत्येतिशानुसंग्रहानं सप्रथमस्मरणेन
समर्हणीयोऽवमनुमहः ।

सम्भारिधि—महामहोपदेशक—मरीचसङ्ग—भी ६ भीममनाचार्यसाधिवर्यैः स्वमहाहृद कर्तव्योपदेशपुर-
सरमिहकार्ये प्रवर्तितोऽस्ति, संशोधनाभिवर्धनानुमतिदानादिभिः साक्षिमात्रमनुगृहीतोऽस्ति । किं बहुना, इह
मयोक्त्वन्वं सर्वमपि साकल्येपायेन निरूपयितुमाः कृतम् ।

अस्यसतीर्थाः क० का० क० छ० म० भीमहृदमद्वयवैद्यान्तविद्यानिपयः साम्प्रदायिकमार्गाऽऽत्म-
विचर्चमानोपक्रमप्रधाननितान्तोपयुक्तामुत्पूर्वनावानिर्णयरमणीय—‘मग्जन’महिमपरिवायिमहीयःप्रकाशनाप्रणव-
मेव, निष्कर्षद्वयविस्तृणीकरणेन, हरितोपिणीपुस्तकप्रदानेन च भूयः साहाय्यं व्यधिषतेति कृतद्वयाऽनन्ताः सः ।

पञ्चसीकरोपाह—भीमापुत्रेयसाक्षिणो निर्णयसागरस्था दृष्टिदोषान्निष्ठानुविनिरसनेन, कतिपयापरिमितमुति-
संशोधनेन च नितान्तसुखदृष्टवन्त इत्येभ्यः दत्तसो धर्मयत्ना उपरिहसन्ते ।

मूलचन्द्र तुलसीदास महोदयः अत्यन्तोपयुक्तप्रशस्तपुस्तकप्रदानेन, सर्वं मूलग्रन्थस्य क्रियासंशोधनेन च
बहुपुस्तकानिधि विरमविराजीयमिदयोदायमनुप्य ।

हरिकृष्णसाक्षिणोऽपि कतिपयदूरितोपिणीमुदितप्रप्रदानेनोपकृतवन्त इति स्मरणार्हाः ।

महामन्त्रापरसाक्षिणो चरितमेतत्तनयकृष्णगोविन्दार्थिभिः आसीनाथभट्टैर्भित्तिरूपं प्रद्वितमिति प्रमादामह-
मगौरवानुपमेषां धर्मयत्नैर्भिवर्द्धयामहे ।

जगन्नाथ कृष्णलाल शास्त्री ।

श्रीयोगकुलेन्दुर्जयति ।

विवक्षितम् ।

इदंस्तु विद्वां विदितं, यथात्मनाहङ्कारमिति तत्रैकमवयवं (११७८) श्रीविठ्ठेश्वरप्रभुचरणप्रत्युर्भावमहो-
त्सववासरे सम्प्रदायसंरक्षणकृतसूत्रैः सामयिकविशेषावेक्षणविलक्षणविषयसूत्रैश्चतुर्थपञ्चमपीदपरिहृत-गोला-
मिदुक्तकलाविधिधीवत्तमाचार्यचरणैः साम्प्रदायिकसाहित्यप्रचुरप्रचारविचारमया खनासधन्य-विद्वन्मूर्धन्य-
मिष्टप्रतिममहिममहनीय-सपितुचरणनिसाकीत्तास्थ-गोलाभिधीदेवकीनन्दनाचार्यचरणानां पुण्यस्मृतये कृतो-
पकमायां 'श्रीदेवकीनन्दनाचार्यग्रन्थरत्नासूत्रा-मादौ श्रीमद्विठ्ठेश्वरप्रभुचरणप्रणीतं 'विद्वन्मण्डनं' नाम
निबन्धनं निवेदनाहमिति निबिड्य यथोपनतसम्पन्नविगुतिप्रवृत्तिसाहित्यसमवायसङ्घरे मुद्रापविर्तुं प्रार-
म्भत । तद्विषं बन्दाहङ्कारव्यापारस्य भगवतः श्रीयोगकुलेन्दोः, श्रीमदाचार्यचरणानां, श्रीविठ्ठेश्वरप्रभुणां च
कृपाप्रभावतोऽन्तरा दुरन्तान्तरायपरम्परसम्भावतेऽपि सम्प्रति सम्प्रतिपन्नमुद्रावसानमिति विदुषावसरतनेतरी-
वमिश्रितवेद्यासनिवेद्यावसानं व्यापारवितुं प्रत्युतः ।

'मयत्तु भगवद्भक्तिर्द्वैतं विना पुरुषोत्तमे'

इति नारायणभट्टः ।

श्रीकृष्णभवे प्रतिपन्नमद्वैतम्, परन्तु तद्वच्चो नोपयुज्यते, प्रत्युत भगवतीवमहिमावमर्षपुराःसरमाभ्यु-
न्मूल्य इदं निरसति मज्झिम् । श्रीरामानुजसामिपुत्रोपाचार्यैरधैरवश्यामुपानीयत भयवद्भक्तिर्भवम्, परन्तु
तद्विप्रभूतकालविवेकः सर्वात्मनाऽस्तुष्टद्वैतगन्ध एवोरीचक इत्युभयप्रापि निगमागममर्मसूत्रां शास्त्ररघा-
मासमास इति सङ्कोचः । सोऽयं कथानापरान्तारः श्रीमद्भगवाचार्यचरणैर्विष्णुसामिप्रभृतिप्राचीनाचार्यचेतव-
रमद्वैतमयवद्भक्तयोः समन्वयं सत्पुस्तमेतयोः सारुषं च प्रमाणोपपत्तिभ्यां प्रसाध्यापदक्षित इत्यनन्वसमस-
न्तोषः सुदिमर्मसूत्रां विदुषाम् । सद्विद्वद्भूतं श्रीकृष्णराजावादीकृष्टाद्वैततो म्यवच्छेत्तुं 'शुद्ध' पदेन व्यधिष्यतेति
हृष्टाद्वैतमित्युच्यते । मज्झिष्य पुष्टिच्यपरपर्यायमगवद्विदुषां प्रदेकमन्वेति पुष्टिमज्झितित्युच्यते । इदं इदं श्रीमदा-
चार्यचरणप्रतितीवतनवैः श्रीविठ्ठेश्वरप्रभुचरणप्रत्युपदेष्टानिबन्धनिर्माणादिना परमोपि परमस्वप्ति प्राप्ता वि ।

श्रीमत्प्रभुचरणाः ।

अखण्डसच्चिदानन्दं शृङ्गप्रादिकया परम् ॥

ग्रह को वृक्षयेदत्र विना श्रीविठ्ठलेभ्यरम् ॥ १ ॥

श्रीविठ्ठलपद्मभोजे राजमाने महीतले ॥

धनुकुण्डगमनोत्कण्ठा कुण्डा धनुकुण्डसेविनाम् ॥ २ ॥

इति 'महादेवभट्टः' ।

इत्येवं सङ्क्षुब्धमात्रप्रमत्तमानमहिमानः श्रीविठ्ठेश्वरप्रभुचरणा नवननगोपुञ्जसिंख्ये वङ्कमे वयं वीपकुण्ड-
वन्म्यां पूर्वमुपवेपुषोपति वासरचरमयाने गुरसगानुप्रदाय स्वर्णीकृतविग्रहा इति नान्यमप्यप्रतीतं पुष्टिपथ-
पविष्ठां योप्रतिदक्षिपयिताम् । एषां सर्वातिशयिर्गुरुत्वमयेनाक्रान्तप्रभावभूता च वृष्टीतमयो भूताः
समसाममिष्य बभुमतीपरायो विद्यासुख धन्वाभ्यसिगृहेन मयया शिष्यभावं भेजिरे । संप्रति कलिकलसित-
निवेकालोकोऽपि लोकः केवलमेयां निरुपविष्टप्राप्तसुखसंज्ञेन सत्यं परिचिनोति । भगवत्पदेष्टवसेन परिह-
तामप्रकाशैः श्रीवामाचार्यचरणैः परिचेपितमज्ञेयमप्याचार्यविषयेमेत एव निवेतयाचक्रुः । अत एव श्रीव-
त्तमाचार्यचरणानि संप्रदायिकगुणैव एवानपि मूल्याचार्यभावेन सभात्रपन्ति । यथाऽऽगुणैःसामिनः श्रीह-
रिकेशाः—'यद्वा फलमत उपपत्तेरित्यादय्य भाष्यकर्तृत्वेनाचार्यत्वम् । अत एवासिन् मार्ग आचार्यद्वयम् ।'

एतैः सततया मिश्रितकथाधानैके निबन्धा निरनीयन्त । तेषु बहवस्तु लभ्यपरिपदाः गुपियाम् । कतिपये
च कालेन कलङ्कितकलेन इति कचन केवलं यात्रा परितोयन्ते । एष्वेव सिद्धान्तोभापरिचावितः 'अधिक-

रणनीमाद्य'नाया निबन्धः स्मारितः तर्कः । ये चांग्रतमुपलभ्यन्ते तेषु सर्वेष्वपि आकाशविज्ञापचक्रप्रबोधनं
'विद्वन्मण्डन'नाया निबन्धः सर्वथा सांप्रदायिकसाहित्यविरोधमण्डनमेव ।

तुलना ।

अद्वैतसिद्धान्ते यथा भोदपर्यन्तं 'राण्डन'मधिगतप्रतिष्ठापरभाष्यम्, तथाऽयं सुखाद्वैतसिद्धान्ते तत्प्रति-
मत्तया प्रयत्नामिलमिप्रायेण भीमप्रचरणैरयं निबन्धः प्रणीत इति, कतिपयविशेषपर्यन्ततो निधीयते । यथा
तत् राण्डनम्, इयं मण्डनम् । तत्र मण्डनश्लोके 'बन्धेऽनुमयाऽपि तमधिगतम्' इत्यनुमानविषयत्वं शिवस्य
वर्णितम् । अत्र 'अस्मदुशां विषयः सदा' इति भीकृष्णस्य प्रत्यक्षविषयत्वम् । तत्र 'मानापनोदवधिनोदे'ति
द्वितीयमण्डनश्लोके मानजन्यो विप्रलम्भो वर्णितः । अत्र मण्डने 'प्रभुः प्रकटीभवत् प्रसिधुवति संवेदेने'ति
सम्भो गो वर्णितः । तत्र 'पीठ यथोक्तमपि शिरवैतनुपत्ता' इति मन्वस्य सुधनरचनसुप्रसिद्धम् । अत्रापि
'बधोक्तं कळे वा शुद्ध'दिलनेनेदेदेवोपदिष्टम् ।

ग्रन्थस्वरूपम् ।

भीमभक्तिस्तुधाधिपद्वेदनविधौ संपूर्णचन्द्रायितं
तुर्बावोक्तकुम्भिबम्भवलने शार्दूललीलायितम् ॥
पादाब्जं भजतामशेषविदुषां मस्तेषु मालायितं
यैर्वाचो विसरा जयन्ति यच्चिरास्ते विदुल्लेखप्रभोः ॥ १ ॥

अत्र ग्रन्थे विरुणसमुपाद्यमद्रूपप्रवर्णनमुत्तेन परोपस्थापितविप्रतिपत्तिरत्तरत्तरपरिहारपूर्वकं जगदी-
शमहात्म्यरूपमि, तत्सम्बन्धिन आधिभाषतिरोभारगत्यानुत्तनिसर्गत्वदयो धर्मोऽयं निरूपिताः । कर्त्तव्य-
कैकस्या विप्रतिपत्तेः परिहाराय यथाधिकान्यपि समाधानानि सन्दीलतिमार्गं प्रयत्ननीना प्रोत्तिरमुष्य ।
आयोऽनुभाष्यनिविद्य अथेषा अपि विषया इह विशेषपरिहारपुरःसरं प्रमाणोपपत्तिनिरूपा निरूपिताः, यथा
न पुनस्तथायस्युद्धृतानुवायिनां प्रत्यक्षस्थानं भवेत् । निरूपणे चेह भुतिस्वरूपप्रतिप्रमाणानामेव आधानम्,
तुच्छीनां तु तदनुवायित्वमेव । अवमर्षः सर्वं भीमप्रचरणप्रत्यप्रारम्भे 'भुतिस्वरूपप्रतिप्रमाणानामेव' इति पदेन
भुतिस्वरूपविषय, बुद्धिश्च य यथाक्रमं प्रसिद्धकोपमापंनेन स्पष्टीकृतः । एवं प्रतिज्ञातानुपपत्तिप्रमाणोपपत्तिप्रति-
पत्तिप्रमाणानामेव निबन्धन न केवलं साम्प्रदायिकग्रन्थेषु, अपि तु परम्परायि भूयान् मया । प्रमाणतया
समुद्भूत समुपन्यसः प्रसिद्धप्रवर्णितमतिभिरपि । यथा उक्तमनीकमपि विदुषो यन्त्रिष्वभ्याम्-'भीमद्विद्वन्नाथ-
योस्माभिरपरैरप्येव गुणकर्मनामरूपापीनां विद्वन्मण्डननाम सग्रन्थे प्रतिपादितम् । तद्यथा, गृहद्वयमनपुगणे
मीयते उत्तरस्थाने चित्तये च धृमादीन् प्रति प्रमाणो वाक्यानि 'वदितव्यं गृहद्वयमी'त्यादि । एतेन मन्वस्यास्य
निरतिशयः प्रमाणप्रकर्षः प्रमाणीकृत्यते ।

अत्र ग्रन्थेऽपि जिगांसूनां विषयवधानलौकिकसिद्धये मन्थे २ सविहारे भीमासमाना विषयाः संधिष्य
कतिपयाभिः कारिकाभिरप्युपनिबद्धाः सन्ति ।

विषयसमिपेष्टे चेह अनुत्कर्षणीकथित एव क्रमः प्रामाणिकतया समुपातः । परिशिष्टनिविद्यया सिद्धान्तशो-
भया च त्रिबोक्तदनुसारी प्रकरणविभागोऽपि प्रदक्षि । तथा यैतास्तद्विषयप्रवृत्तः—

'तथा कार्यं प्रकरणविभागः—'सर्वे वेदा यत्तद'मित्येतत्पर्यन्तं समन्वयाध्यायविषयः । आधिभाषप्रकार-
जेरत्तत्सर्वसमाधाने सर्वाविरोध आविर्भावप्रकरणे । लीलाविसरत्परास्तात्वं साधनाध्यायविषयः रहुटीविधिपति ।
लीलाविसरार्थः फलमिति ।'

अस्य प्रदर्शितप्रकरणविभावस्थोपपत्तिस्वरूपम्—

'सर्वे वेदा यत्तद'मिति श्रुतेरसादानमेतत्पुस्तिकार्भतुलीयप्रवृत्तसमाभेदप्रवृत्तम् । अतो 'मन्थसि सग्रन्थि-
रिक्ततः पूर्वं समन्वयाध्यायस्य विषय इत्युक्तं भवति । इयदर्थं सगुणविर्गुणयोर्द्विधातुपदिष्टयोः चर्तुतादि-
द्वयोर्मां य विचारः प्रवारितोऽस्ति । प्रमाणतयोपन्यस्तानि मृषाण्यपि गर्वादि समन्वयाध्यायवैव सन्ति ।
अतोऽयं समन्वयाध्यायविषय इति निर्विनिमित्तम् ।

‘नन्वस्ति सन्नति’ इति तुरीयप्रपञ्चकारस्य एव ‘अपञ्चप्रतीतिप्रसङ्गात्’ इत्यादिना प्रपञ्चस्वरूपपर्यालोच-
नायाः सन्नपातः कृतोऽस्ति । इतः किंनरं ‘बन्धनविधमात्रेण’त्यादिना प्रपञ्चो नास्त्यसमुद्भव इति साक्षरप्र-
पञ्चस्वरूपपर्यालोचना समुपपन्नतैव । इतः परं प्रतिविम्बानादुपादौ जीवविचारः । आविर्भावतिरोभाव-
विचारश्च मुख्यतया जडजगत्सम्बन्धी । कियतांश्चैव जीवविचारेऽप्युपयुज्यते । जीवपर्यवृत्तांशत्वात्सत्यनिर्णयो
जीवविचारान्तर्गत एव । अयं सर्वोऽपि जडजीवविचार उपयुक्ततुरीयप्रपञ्चकारस्योनप्रिसत्तमप्रपञ्चपर्यन्तं
(१५४ पृष्ठपर्यन्तं) विधत्ते । अविरोधांशे विशेषत उपयुक्तताऽऽविर्भावप्रकरणमेव बोधावाप्तुपात्तम्, परन्तु
तद्वद्भवस्य सर्वस्याप्युपलब्धम् । अतोऽयमुपरि परिचायितः सर्वो जडजीवविचारोऽविरोधाभ्यावस्य विषयः ।
अविरोधाभ्यावप्रथमपक्षे ‘तदनन्त्यत’मिहाधिकरणे ब्रह्माभिन्नलसत्तादिकवनमुद्येन जडजगत्सत्त्वं पर्यालो-
चितम् । तृतीयपादस्ये द्वावृत्ते ‘अस्मिन्निर्दग्गसापत्तीनाम्’ इत्यधिकरणे, एकद्वयवृत्ते ‘अंशो नानाव्यपदेशात्’
इत्यधिकरणे च जीवस्वरूपं पर्यालोचितम् । अयं स्थायीपुलाकन्यायेन केवलं दिदिर्दिष्टः । सूत्ररसाऽ-
वधारयेऽन्तान्तरसहमविषया अपि प्रतिभास्यन्ते ।

त्रिसत्तमप्रपञ्चकारस्य प्रथमत्वारिंशत्तमप्रपञ्चपर्यन्तमुपास्यस्वरूपपर्यालोचनापुरस्कारेणोपासना विचा-
रिता । ग्रन्थारम्भे प्रथितोऽपि समिश्रेणनिर्विशेषवादविषयः पुनरिहाधिकारानुपप्रेषणपूर्वकं विधिउक्ति
विश्लेषेण प्रपञ्चितः । अयं सर्वोऽपि रापनाभ्यावद्वितीयपादस्थानां ‘उभयव्यपदेशात्’ ‘अरूपवदेव’ ‘प्रकृतैता-
कत्वम्’ इत्यादिसूत्राणां विषयः । अत एवास्य अखण्डवदेऽपि प्रपञ्चनमुचितम् । विरुद्धपर्याध्वयस्य ‘पुनरुभय-
पदेशा’ दिसादेष्यविषयः । ब्रह्मपर्याणां विद्यासिद्धत्वावस्थापनं ‘प्रज्ञासाधनवद्वे’त्यस्य । इत्यन्ताद्वयस्यनिर्णयः
‘अपि संशयने’ इत्यस्य । एवं चैषां सापनाभ्यावविषयत्वे न संशयहेतोऽपि । यद्यपि त्वचन प्रसङ्गवशेन
‘अन्तस्तद्वर्गोपदेशात्’ ‘आकाशसत्ताद्विधात्’ इत्यादीनि प्रथमाभ्यावसूत्राभ्यप्युपन्यस्यानि पन्ति, विचारनिरपेक्षाप
कतिपये रापनाभ्यावविषयाः परित्यज्य अपि, परन्तु वैवाच्यता प्रकरणादयः ।

तृतीयायाः एकस्मत्तयैतत्सम्बन्धिविचारः सर्वोऽपि कलाभ्यावविषय इति तदुक्तविद्यमेव । अत्रापि निरुद्ध-
विचारः पदसूत्रस्य जगद्व्यापारवर्जाधिकरणस्य ‘अविद्यायो वचनात्’ इत्यस्य च विषयः ।

कलाभ्यावस्य विद्याम् विषयः पूर्वप्रकरणेऽपि प्रविष्टः । यथा ‘संप्रयाविर्भाव’ इति सूत्रस्य १७५ पृष्ठे
‘मोक्षार्थं साक्षाधोरास्य एव मन्यन्तीति तानन्वयपरावर्ती’त्यादि ।

एवमस्य निबन्धस्य शिखान्ततः कमतथानुभाष्यभूषिततत्त्वसूत्रसंवादिरेवोऽपि कृत्वन सूत्राणामक्षरार्थप्रदत्त-
नेऽनुक्रमण्योपरिष्ठप्रकारस्य परित्यागोऽपि दृश्यते । यथा ईदृशधिकरणमनुभाष्येऽशब्दतानिरासमुपेयोपहित-
कर्तृत्वं प्रतिपिप्य सुदृष्टप्रमाणः कर्तृत्वं समर्थयते । अत्र तु केवलमुपाधिभूतयाः प्रकृतेः कर्तृत्वं प्रतिषेधति ।
‘अस्मत्पदमुपाधोपुपाधिपरमेव’ इत्यस्यार्था पुनराह ‘तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशा’दिति मूलमद्वयैवमेव प्रस्थाप्यते ।
सुवर्णसूत्राद्विद्विरेतन्मूलविपरणे प्रवृत्तिकर्तृत्वप्रसादेषापरतयैवेत्यस्यधिकरणं योजितम् । परन्तुचैवं बोधनमपि
आपत्तीर्णां पर्यालोचनया श्रीमदाभ्यावाणां संमतमिति निश्चीयत इति माहृत्यधिकर्षिक । अतो नात्र भाष्य-
विरोधावधारणं कम्पावसर्गं भविष्यमस्ति ।

‘अंशो नानाव्यपदेशात्’ ‘कृतप्रयत्नापेक्षत्’ इति सूत्रद्वये नो व्याख्याप्रकारमेदः, स तु भूके व्यक्त एव ।
‘कृतप्रयत्नापेक्ष’ इत्यत्र तु भाष्याविरोधोऽपि स्वयं भूकेनैव समर्थितः । एवमन्यत्रापि तात्पर्यविभाडाभावं विद्याभ्या-
सविरोधोऽवधारणीयः ।

छेदराशौ प्रत्यक्षास्य प्रबोधेऽनुरूपसरलविरलानुप्रासपदकदम्बबन्धा नातिविततवाक्यविन्यासनुभवा,
कथितकथिभ्योऽपि कथितां वाचि । यद्यपि कथन प्रकरणस्य आरम्भे विरागे च विषयसंक्षेपसिद्धये स्वल्पसम्बन्ध-
कथाव्यवस्थितेयानुत्पत्तयतात्पर्याऽपि प्रतीयते, तथापि सप्तमाधिसिद्धिा किमपूर्वापरप्राप्तिव्यवस्थेऽपिरादेव
स्युत्पत्तिव्यवस्थितानां प्रतिपत्तुं प्रयुज्यते तात्पर्यमिति नैकान्ततः संयुयी जिभाति । भिन्नेरपि वादप्रभये यदि कथन
विषयव्याप्यीर्षवशेन, भाष्यविन्यासवैषम्येन वा तात्पर्यतत्त्वपर्याः प्रज्ञाप्रवासव्यपेक्षो भवेदपि, तथापि

तद्गुणमेव । अत्रापि भीमशुचरवचनपरवचनवाक्येभ्यः नैव तत्रधिकप्रप्रवाहोऽप्येवमेव । अहं निवदपि सारस्यं भीमप्रमुचरवचनपरवचनमिति मन्ये । अन्यथा केवंपिथे निवन्धे सारस्येष्टोऽपि ।

एवं परवर्तिमुपशितमनुविमुक्तिपदेयति नारत्येऽतस्त्वापिष्टेऽपि नाधुनापि सौपयोगानुरूपपठनपाठन-
प्रचारसौभाग्यमभिगतमनेन प्रत्येव कदाचिदपीति साम्प्रदायिकानां परं विषादास्पदं ज्ञातव्यं च । "त्येऽशो
दशां विवेदकन्येव प्रतिप्रचरन्नुपसन्ध्यानाः परस्परमसमानाः परस्परपादप्रभञ्जाः, अस्मासमसाविप-
र्वेत्तास्तथा बुष्पापस्यपरिचयामविषेदव्यवस्थामात्मनो दुस्तभामनुभगन्सन्निवृत्तं विवृतवध । उक्तं भेदो-
स्वामिभीमशुचरवचनपरि चतुःशोकीविह्वली 'एतत्सर्वं प्रपथितः भीमिद्वलपर्यंतं ब्रह्मभरण इति नाम्नामित्र विहा-
रणीयस्यपि तदव्यवधानमाधुविकानां सर्वेषां दुर्घटं' मिलादिना ।

अत्र प्रत्ये किञ्चनो विषया दुरवगमतादृशीपरमाणु, प्रधानतरत्मापानेऽनुपयोगिताप्रस्तावनावाचीवतां
विशेषवचनपरिद्वये चातृत्वावर्तिताः सन्ति । अतो न पुनरुक्तद्वयः अवयवद्वयः ।

ग्रन्थस्यास्य कियान् विषयास्तो निर्णयार्थं न्याकर्मन्तः (चालकृष्णर्मन्तः) निवृत्त इति सोऽप्यवश्यं
हृत्तो विदुषाम् ।

निर्माणसमयः ।

भीमप्रमुचरवचनानां च प्रकटलीलाकाशः, स एवास्य निर्माणकाल इति व्यक्तमेव, तथाप्यत्रान्तरसमयनिधवा-
येद् किञ्चित्प्रपश्यते—

साम्प्रदायिकमुप्रीमिर्भाष्येभ्यो गुणविनीटिपाण्यां च विद्वन्मण्डनानोपलब्धमेव सात्, तेन भाष्येष्टेपदि-
ष्यणीप्रपञ्चनतः पूर्वमेतन्निमित्तिरिति शक्यं प्रतिपत्तुम् ।

किञ्च भाष्येष्टेष्टैः पूर्वमेतन्निमित्तिरित्यर्थं कदाचिदभितुर्कार्यतामि पदान्यापि वदन्ति । तथाहि—

भीमप्रमुचरवचनमोऽनुपगलं विगलन्मधु ।

नन्वा सत्याप्रयया मस्या घदाभ्यत्यादरादिदम् ॥ १ ॥

सूत्राध्यायद्वयध्याय्यां सटीकं च निबन्धनम् ।

कृत्या तद्वि करणानुसां दस्या निजात्मजे ॥ २ ॥

संन्यस्तं यत्तुमाचार्यैर्मगचक्षाभ्यपोषिदैः ।

ततस्तदीयग्रन्थामिप्रायमालोच्य तस्मिन्तः ॥ ३ ॥

व्याख्यातं विट्टलेशार्यः सूत्राध्यायद्वयं तथा ।

निबन्धतुर्यस्कन्धार्यदीकाऽप्रेतनपद्धतिः ॥ ४ ॥

समारब्धा सामिहृता हरिश्चंशालुशासनान् ।

स्वमेवैकसमाम्नायोऽभिप्रायो विट्टलेशिषुः ॥ ५ ॥

तत्सामिरचितग्रन्थस्याप्यत्र सनामभूत् ।

पूर्वं विद्वन्मण्डनं तु कृतं तेषिसमग्रसम् ॥ ६ ॥

सूत्रभाष्यानन्तरं शोधितमित्यपिरोधि तत् ।

अतस्तदीयग्रन्थेषु न विरोधोऽस्ति कश्चन ॥ ७ ॥

इतीन्द्रिरेशदासस्य कृतिपुष्पाञ्जलिर्हृता ।

एतानि पद्यान्यसन्निर्भ्रान्तापदुरत्युदयोपनयनुरेदः कदाचरत्तवर्षाप्रचीतकृष्णवस्तोत्रप्रदापुस्तकस्यो-
पनिर्माणकाले कृतितानि सन्तामि । इतरेव कदाचरत्तवर्षाप्रचीतानीति तु नावधारयितुं क्षमम्, परन्तु 'इन्द्रि-
रेशदासस्येति चरमचरणवर्तिना पदेन 'इन्द्रिरेश' भट्टकृतानि स्युरिति कथयन् क्षणवर्षमेवम् । सन्तु वा येन
केनापि प्रणीतानि, परन्त्येषु कियानननुभूतपूर्वं इतिहासान्नोऽपि विद्यते, सोऽयं सविमर्श हृत्तो सन्प्रदा-
वदियुः । प्रकृते तु 'पूर्वं विद्वन्मण्डनं विचमग्रं कृतं, सूत्रभाष्यानन्तरं च शोधितं' इतीवार्थो विद्वन्मण्डन-

निर्मितेनाप्येवपूर्तिर्पौर्वाक्यकृता कथयति । पूर्वं विद्वन्मण्डनस्य विद्यमण्डलीकृतित्तु प्रत्यापनानामिदं पूर्वं प्रदर्शितः सूत्रम्याख्यापित्रेदं एव स्थापिति तर्कमे, यतः सूत्रमाध्यायनन्तरं शोचनं तत्संभवात्सुत्रार्थप्रदर्शनमित्येष विद्योक्तः स्वयमसंभवम् ।

अत्र प्रत्ये सर्वं भीमद्वयमुचरणा अपि 'परान्तु तच्छ्रुते'रित्यधिकरणे विरूपमिच्छाम इति प्रतिजान्यते । एते-
ष्वपि माध्यमेपूर्तिर्पौर्वाक्यकृता प्रतीयत एव । ये च वदन्ति भीमद्वयमुचरणैः स्वकृतिशोपनाय भीमदानार्थ-
प्रत्यवर्णनमिच्छाकृतौ माध्यमेपारी क्त्वाम नोपन्यस्तमिति, तदप्येतेन प्रत्युक्तं पेशितव्यम् ।

सिद्धान्तसोभाविद्यते तु निर्माणसमवनिर्णयकोऽन्योऽपि विद्येते रशोर्विषयो भवसीति किमसंस्तपद्भव इह प्रदर्शये—

प्रमुग्रीहस्तनयाः प्रकथयित्वन्ते 'निर्विशेषं निरूप्यत' इति ।

भीमदानार्थसिद्धान्तं सिद्धान्तने सन्नोप्य वदतां भीमोक्तुलनाधानादुक्तिमुपदर्शयन्ति 'यागादिकर-
णद्वये'ति । 'तर्ही' स्थाप्य 'ये' इति पर्यन्तं रघुनाथवर्याणां पूर्वपक्ष इत्याहुः ।

'अत्रातिव्याप्यते निवेदिताः केचित्पौत्रप्रसूतवत् एव यापिनं परंतुपुत्रते ।'

एताः सिद्धान्तसोभापद्मो कल्पवित्तदायनाकल्पिता न चेत्, भीमद्वयमुचरणैः स्वस्य पुरः पुत्रपौत्रैः
प्रतिपादितं प्रसूतप्रत्यमपि सन्निवेश मण्डनं निर्मितमित्यर्थप्रमाणीकरणेन पुत्रपौत्रस्थितिसमसामविद्यता
मण्डननिर्माणस्य सिद्ध्यति ।

एतेन किमर्थं भीमोक्तिन्द्वयमुपग्रीहस्तनयनित्यकृत्यप्रहोऽपि संवदति । तथा चैतदीयपद्धतः—

अत एव विद्वन्मण्डनप्राकृत्ये भीमोक्त्यामुत्तादेकः सन्नो म्भाकरणासिद्ध इव निःश्रुतः, तदा भीमिहो-
र्विश्रुतिः कृता, कादोऽन्यमश्रुद एव मालीति, तदा भीमोक्तिन्द्वरायानाकावोक्तम् 'कथमयं पण्डः सिज्येत् ? ।
तदा वद्वत्करणे सिद्धस्तीत्या साधितः ।

निर्माणप्रयोजनम् ।

भीमदानार्थवर्यैर्निर्मितिवचनं संपाद्य परितः प्रचारितवोरपि मुख्यभक्तिमार्गतत्पुत्रयोगिप्रदावाद्बोः प्रभाव-
वैभवे लीलासंरक्षितः परत्र फले निश्चितमपि जयप्रकाशं भावात्तनवं मन्यमानानां मनीषिणां वनःप्रपथे-
निष्कोषयवति सति मायिकमतसन्तमसतिरसाय प्राणीयतायं प्रवन्धः भीमद्वयमुचरणैः । अत एवात्र विविच्य
विशेषवित्तरतो मायिकमतमेव निरस्तम् । प्रभावसानेऽपि 'प्रच्छिद्य-बौद्धास्तु ते' इति सरापद्वीप्रदानेनैतन्म-
तसन्तार एव परिचायितः । 'पुनरुद रिपुपञ्चमिषतमः' इति रिपुपञ्चमपणोपदेशोऽप्येतादुरिर्येव सिद्धितः ।

भीमोक्त्यामिपुत्रोत्तमा अपि सुवर्णसूत्रे अधिकमार्गप्रदावाद्बोक्तात्प्राप्तिरूपेण एव मण्डननिर्माणप्रयोजक
इति वदन्ति । तथा चैतदीया पद्धिः—'भीमद्वयमुचरणा मुख्यभक्तिमार्ग-तत्पुत्रयोगिप्रदावात्प्रचारजनितशेदवस-
हमान्य' इति । एतद्व्यवहारे नीचं चोपर्युपन्यस्तमूलान्तिमपददर्शनेनोक्त एव सिद्ध्यति ।

विवृतयः ।

अस्य विद्वन्मण्डनस्य संप्रति पद्य विवृतयः समुपनता अस्माभिः । तत्रैका 'विद्वन्मण्डनवाक्यार्थ'नासी
किन्तु मूलवदनि पराकर्षं यथास्थितमूलपाठमेवावर्तयति, न तु मूलविषयमाशयं विस्मरीकरोति, विशेषं
वदति वा । अतोऽनुपपुत्रतया न सममुच्यत । तत्र सर्वेभ्यः उपपुत्राङ्गक्षिप्ये निवेदितः । अतएव इह सुप्र-
पिताः सन्ति । तत्रैतास्यपि प्रावाच्यप्रकर्षवदेन सुवर्णसूत्रमितिः सर्वतः प्रथमं अभिषेद्व सभाजिता ।

श्रीपुत्रोत्तमचरणाः ।

अस्याः प्रवेदाराः श्रीपुत्रोत्तमचरणाः १७१४ वैकने वर्षे भाद्रपुदि दशम्यां प्रापुरभवन् । एषां वैकुण्ठ
काजीवासेषोत्तरपक्षि श्रीरक्षित्वादिविद्वत्प्रतिभाऽभिभावकं चासीत् । एतेषुमाध्यमिबन्धविद्वन्मण्डनप्रवृत्ति-
बहानिबन्धेषु संवाक्यप्रवृत्तिप्रकरचमयेषु च विद्वत्तयो निर्मिताः सन्ति । प्रदत्तपरिहितकरमिन्दिपालप्रवृत्तयो
मुद्रांशः स्वतन्त्रा वामस्या अन्येतेर्विदेनिरे । अस्यायान् महान् वा न कश्चित्प्येवंविधः सम्यक्प्रवृत्तवन्वी विवे-
जि. १

यनासम्बन्धेनो विषय उच्यते ततो यदर्थमेतेन परिधानं भवेत्, परन्तु साध्यादिभिश्चाना निवर्तितविषयैरेतरप्रणीतान् कतिपये दशोपनिषद्वाक्यसदृशा महात्मिका अपि सर्वेषां परमसिद्धावधारणमनन्तरात्कृद्वरे विरावापुनरावृत्तये प्रविष्टा इति न कस्यापि मोचनयोचनीभवन्ति । दार्शनिकरहसा नितान्तमुपपुच्छस्याप्येतद्व्यप्रीतप्रस्थानरतामरस्य क्षेत्रोऽस्माः संप्रतिषर्पन्तमपि न केनापि पूरित इति सोऽयं परवर्तिविषयिता वैतुष्यमात्मनिर्दुर्ज्ञेनं सज्जमयत्येव । समस्तचरितमेतेषां पुष्टिमहिमुपादी परिचितप्रारं सांयदाविर्भेदिति व्यापारिकं निवेद्यते ।

सुषर्णसूत्रम् ।

एताभिर्निता सुषर्णसूत्रमितिः श्रुतिसूत्रादिमनीन् मुक्तिमुक्ताधातुरूपविधया यथास्थानमवस्थापयति, परस्मिन्ताकोषान् प्रतिष्ठियन् वैपु निष्कल्पतामापादयतीति सर्वथा सानामान्वयैत्येव । इयं परमतस्तत्परं साधो-पात्रमुपपाद्य मूलोक्तमाधानस्य विचार्यकरणाय समर्थनाय च भूयोपिदेषान् निर्दिशति । क्वचन मूलस्यग्रन्थमपि परमतानि दर्शयति तच्छयति च । यथा ११९ शृङ्गे रामानुजमतम् । १५१-१५२ शृङ्गे श्रीभारद्वाचार्यमतं मिश्रमतं, कैवमतं च । यो मूलग्रन्थ एवमा प्रतिपाद्यते, स पूर्वत्र परत्र च प्रकृतमन्येन ग्रन्थान्तरेण च नापु-मात्रमपि कथंचन विरुध्यते । एतद्विरोधप्रतिपाद्यविषयैव क्वचनापाततः प्रतीयमानो मूलार्थः परित्यज्यते, क्वचन च निष्कल्पकृशो निक्षिप्यते । यथा ११९ शृङ्गे 'अत्रैतदिच्छाप्रकाररथापमाना' इति मूलस्य विवरणे पूर्वमुक्त्यभिर्भावसंज्ञमात्रमाधयदोषप्रसङ्गं मा भवत्यित्येतदर्थं 'यद्वे'ति चिह्नस्य उपगमनाः । एवमुपपत्तिमत्ता-प्रभावात् एव 'प्राप्तसंज्ञो'ऽपि बहुवैतरीयास्यमादायैव परोपस्थापितकुनकं चकं निरास्यत् । एवं सर्वैवेवगीर-वाद्यप्रमदगीरपाजुपदे । सेतोऽप्यस्याः सरत्तदप्रयोगमुभयगतदोऽसीत्यतिवेतमातुकूल्यम् ।

एवं सर्वैविषयौभये सत्यपि सर्वस्यैव सारस्ये यद्वेदज्ञानां सामयिकश्रुतिषां सन्तोषाय तेनं पवांशोतीनेत-र्यं कृत्वावतार हरितोपिणी विप्रतिदि निवेदिताऽस्ति ।

श्रीगिरिधरचरणाः ।

एतस्या निर्मातरः श्रीगिरिधरचरणाः श्रीप्रभुचरणसमग्रधीवतुवापनीमहापुत्रानां वंशे १६४९ वैकम्भाब्दात् क्रिस्तपरे श्रीब्रह्ममाचार्यचरणेभ्यः पुत्रपगननया नवमीं संवत् निर्भूययजः श्रीनोपाद्यगोलाभिन्नाः कृष्णा-कलां प्रादुरभूयन् । एते श्रीहृदरक्षानययोस्त्याभिन्नो व्याकरण्येद्वान्तापीनधनवीपतः विद्याधिभक्तिमवप्रभावतः श्रीमन्मुकुन्दरायप्रभुभिः श्रीनाथद्वारतः कात्यां सप्रियायैषां धिरति शिरेजे । श्रीमन्मुकुन्दरायसप्रिधानोत्तरमेते-रेकादशवर्षाणि भूतसमकल्पके । अस्मिन्नेकादशवर्षात्मके समये शुद्धाद्वैतमार्तः६६, वात्प्रयोपिनी, भाव्यवि-वरणम्, हरितोपिणी, श्रुतिरहस्यम्, कर्णपुष्पमार्तः६७इत्येते ग्रन्थाः क्रमशो निर्गमिरे । एते सर्वेऽपि सम-वास्तमुद्रणाः कृतपरिचयाश्च प्रायः संप्रदाये विदुषाम् । प्रदितसमर्थनादयः कतिपये अनुविता अपि सन्ति । हरितोपिण्यां द्वित्रस्थलेषु सुषर्णसूत्रग्रन्थनाथ मनोरमादिटीकाग्रन्थांशोपन्यासेन शब्दशब्दे प्रादीप्यतेषां परि-वर्ततममादीति प्रतीयते । मुकुन्दरायप्रातिप्रवृत्तिममस्तवचित्तवर्णां मुकुन्दरायवार्तादिषु एभिस्तारमुपन्य-क्षाद्यीति व्यात्र पुनरुक्तिमापाद्यते ।

हरितोपिणी ।

एतद्विषया दीपिकापरवर्णाया हरितोपिणी मूलस्थपदानां पवांस्यदप्रवर्तनेन मूलस्यार्योपन्यथावधिकमुप-सृज्यते । क्वचन प्रकरणास्यमपि विचार्यकरोति । परन्तुतया द्वित्रस्थलेषु सुषर्णसूत्रास्यो वृषितः । जाति-मौल्यदिगोमात्रप्रकरणे च सुषर्णसूत्रास्यमप्यवित्येव मूलं प्रकृष्टान्तरेण व्याख्यातम् । एताभिर्मौल्यग्रन्थे श्रीगिरिधरचरणैर्मण्डनस्य दृष्टं प्रकृष्टकं नोपनयमिति प्रतीयते, यतो बहुवैतरप्रवृत्तिरिति संस्थाः समुत्पिता अपि मूल्यात् नैतस्यां परिगृहीताः । यथा १४१ शृङ्गे 'प्रसक्तस्य व श्रुतिरप्य' इति पाठमनुपेक्ष्य चकार-जीवस्वरूपमिति निवृत्तम् । 'प्रसक्तस्य जीवस्वरूपं ये'ति सर्वैसंमतपाठश्च चारतः । एतद्वैतनयवेवास्त्यविरुधि पाठनिर्णये प्रान्तम्, परन्तु मुक्तिने पुनः पूर्वोपि ।

भट्टगङ्गाधरशास्त्रिणः ।

एते पुनरेकग्रन्थसिद्धिप्रसादनरूपेणैव समुपलब्धसम्मानानां कमिष्ककसानिपीनां गौरीसाधनग्रन्थानां बन्धे कथ्यजन्मानः कन्दैवासाधनपरनामककृष्णगोविन्दग्रन्थानां पितृप्रायाः । एते धीगोविन्दप्रभूणां द्वाप्यध्वनामपद्युक्तं धीरंशस्तं भाष्यद्वारे निबन्तः भीमिष्कनामसंस्थानाभित 'रजेवर' प्रवृत्तीन् बहुनन्तेवासिनोऽप्यापिपन् । न्यायवेदान्तविद्विप्रसाधपरिचयेऽपि क्षोदक्षयं वेदुष्येयां शब्दसाध एवासीत् । एतैः शब्दसाधे समोदनिरूपितग्रन्थैर्द्वौषोक्तिपरिहारपरः कथन निबन्धोऽपि निर्मित इति 'बागेशेन निरूपिताः परिहृता भाष्यैकदेशोक्तयः' इति भीमप्रभविनिबन्धस्य-कृष्णगोविन्दप्रयोगेन प्रतीयते ।

गङ्गाधरभट्टी ।

एतैर्विद्विषा मण्डनविद्युतिरस्माभि 'गङ्गाधरभट्टी'ति नाम्ना परिचायिताऽस्ति । यद्यपि 'मण्डनप्रकाश'इति नामानुप्रायः सर्वं प्रबन्धकर्तृभिरैवावसाने समसूचि, परन्तुतदीयं सिधितमाद्येषुल्लं आरम्भेऽस्याभिर्नोपनतम्, केवलं मन्त्रमन्त्रादिमहाप्रभुप्रापितपत्रप्रामाण्यप्रत्ययेनैव गुणापन्नं आरम्भमिति तत्र वर्तमानस्य 'गङ्गाधरभट्टी'ति नाम इहापि निवेद्यः समञ्जसि ।

इवं विद्युतिष्पणीयभित्तान्तं तन्वी, तथापि संक्षिप्तसंक्षेपे प्रयासप्राप्येवप्रकरणमिप्रायः प्रेक्षणीयमेव, इवं पुरस्तरुताम् । अदीर्घवर्धितसा शब्दसाधानुग्रहपेद्यमानानां कतिपयमूलपदानां शुद्धिरपीह साधीयसी प्रत्यपारि । कथन सुवर्णसुप्रसाह्यमपि सम्पन्नं व्यपादि । मूलोक्ततमाधानसरूपमांसीकरणात् शुद्धिभि-बन्धान्तरियवचनाप्यपि प्रार्थयित । कावचरचनाऽप्यस्य सत्यसाधनं प्रत्यागिनी । एवमिवति लौक्यं क्लृप्तेऽपि कथितेतासां मतान्तरियविद्युतिरसंस्कारयत्नेन मूलं सुवर्णसुप्रं च सम्पन्नतात्परेय भिन्नान् पुरस्तेषोऽप्यथा विवृत इव प्रतिभाति । एषिन्मूल्येके शुतिविवरणेऽप्यस्मिन्सूचीय । यथा ३-३ दृष्टे 'इत्यर्थो जुगन्त' इति प्रतीकविवरणे 'पूर्वोक्त्यर्थे उपपत्तिस्तु पद्यते नमुपाठाभावा' इति नम्रप्रत्येवपक्षेऽस्ति ।

सिद्धान्तशोभाकारः ।

सिद्धान्तशोभाया रचयिता कथन तुरीयपद्यमष्टसम्बन्धी सिद्धान्, यतोऽयं द्विस्तिः धीगोक्तुल्यमायं धीगो-कुण्डेणुं च स्मरति । पितृतायेतस्य न ज्ञापि नामोपनतम्, केचनयेतभिर्मितानां कतिपयनिबन्धानां नामानु-पनतानि । एतैरपि कदाचन कथन परिपितृवादेनमिल्लाङ्गनेन विविदिपूर्णा पुनःधर्महप्रवाधपरिजिहीर्षवा येनानीह निवेचन्ते—

'नानिहोत्पन्नादना' 'पञ्चापलम्बनस्यास्या' 'आनन्दगीर्वासा' येदान्तनिरुक्तिः 'कोटपञ्चापि' ।

अस्य शोभाकारस्य न्यायवेदान्तदर्शनबोर्निष्प्रतिद्विद् वेदुष्यमासीत् । अनेन सामिमानं 'अस्यव्यावपुरव-तित्वे'येवं स्यावपुरवो बहुप्र परिचायिताः । कथनरचनाविचारणया साहित्येऽप्ययं कृतमतिः स्मादिति वक्तुं शक्यते । एतदीयैर्दुष्टे विक्षेपं विविदिपुमिराम्कमोति 'शोभा' विभासनीया ।

सिद्धान्तशोभा ।

एतदीयार्थपुलकसोपार्णवरणदृष्टे 'लेख'इति नाम सिधितमासीत् । द्विष्यमामपि 'लेख' इति नापि-केवं निर्दिष्ट । परन्तु वाचनावसरे 'अस्यां सिद्धान्तशोभायां भिन्नरीकस्याम' इति प्रबन्धकप्रतिज्ञापरिस्म-जवनाप्यनीया समजनीति सायेतां प्रमाणीकृत्य 'सिद्धान्तशोभे'ति नामान्तरं निरवेदि । इवं विद्युतिमूल्यार्थ-वयोपे वापिकमुपकुत्ते, केवलं मूलसंक्षेपसाधेयगोविधिपयनेय पिच्छरीकरोति विक्षेपयति च । कतिपयसंक्षेपे प्रसक्तताः वर्तमानोपाध्यायसंक्षेपपरधीर्द्वैमपुसूनादिपरमतप्रविद्यमुधियां मतानि तत्तत्तामनिर्देशपुरःसरं प्रदर्श्य दृष्टवति । कथन कठिणदृष्टुंसां प्रत्यवपात्रीभिनिमुनर्दे दिव्यमपि वक्ति । उत्प्रेक्षाकृतकसमासीकि-द्वमपानि कावचानि सिद्धान्तकृतेप्रातिधीभन्ति । इवचु निर्दिष्टादम्, यदिवं भव्यावनानां न्यायवेदान्तसा-हित्यमर्थविदा विद्वं समुपिततन्तोपमव्यमाकासति, परन्तुतया कथन न्यक्तं प्रतीयमानः प्रत्ययानुक्तोऽपि मूल्यार्थे विपर्ययेन विवृतः । यथा-१५२ दृष्टे 'तत्तत्तार्थेयानुपपत्ति' इति मूल्यार्थः । इवमपूर्णाऽशुद्धि-

पूर्वां च समुपनय, जानुह्येति परं विधादासम् । इयं त्रियन्मूलग्रन्थस्येति प्रतीकप्रसङ्गादुक्तः प्रत्येयम् । एतदा विद्वन्मण्डने समिष्टः धीमिरिपरप्रवृत्तिप्रभुचरणात्मजानां पूर्वोत्तरपञ्चग्रन्थः ग्रन्थ ९ प्रादशीलत इयं सत्समसमये किञ्चतदुत्तरपद्ये वा विनिता स्वादिति सुतभसम्भयम्, परन्तु नयेवपापययैरपि धीयुक्ते-
समचरयेः कथमिवासां न समापदि, कथं न मायायि न प्रत्याबीलनुपवति प्रतिताभाय हृदयं सन्दिश्ये ।

टिप्पणी ।

एकोनविंशततत्परत्वात्तद्विधीर्देव्यावलेपविषयंलमतिना सदानन्दनाम्ना केनचन गतिना 'सुदृष्टीतमार्त'-'
'विद्वन्मण्डने'योधिराण्डपया सदृशाधुग्रन्थो जग्रन्थे । तत्र भगवान्गुवाविषयनभैर्भूयोनिर्वाणोराशेरीयं
ग्रन्थद्वयी । एतदाक्षेपेऽनिहेतिभूतिप्रक्षेपकल्पेऽपि विषेय्येकत्ववशेन कतिपयौल्लस्यवतधपमानान् कतिप-
यौष शिद्वमानानवेक्ष्यानुचिचमिपया 'योऽ'-'पतनस्थप्रथमपीठपरिर्वर्तिद्विष्टोस्वामिभिः श्री १०८ श्री विद्व-
नायमहाप्राप्तेः 'सदृशाधु-' सण्डनपरः प्रागप्रानिधो निवन्थो निरवन्थे । अत्र पुनर्भांरामार्तजमदाभावे-
मूलमितिवाचितवचनानां पूर्वोपरप्रकरणरानन्दनोदिप्रवर्धनपुराणद्विद्वान्तर्गमतापानां समर्थमित्री मातृदाकि-
रिस्वाख्या महद्वी न्यादया रचयादक । एताभ्यां 'प्रागप्रन-' 'मातृदाकि-'भ्यां सनुवर्णमृदुल गूलस्य भूयान्
भागो भगवानपनोय विषयं विनिवृत्ते, अतो 'विद्वन्मण्डने'मपीननां त्वेष्टप्रवर्तिरक्षाऽनुवीयादिलानस्य मयैव-
योराशयेन 'हेममुक्त' कल्पेन टिप्पणी प्राणावि । पराधानां परिष्कृतपरकप्रतिवस्तये 'प्रस्फानरप्राकर'तोऽनुपातः
क्रियन्तः । पर्याप्ततरकातिपातपण्यासे स्वरथाऽरवीयमितलनुपगमोऽशोऽपि शिवाभिद कृतप्रवेतः स्वादिति
सकवसम्भयम् । अतः कल्याणैवा सौष्टीस्वमिष्टिरया च दशा निरपदरीकृत निरीक्षणैरिति विज्ञा विज्ञाप्यन्ते ।

निष्कर्षद्वयी ।

समुपनयमपीट्यापीभर-मोस्वामिर्बन्धुप्राप्तुधी १०८ श्रीप्राप्तानार्थपरनामो निदेशो चिरःशेषरी-
कृत्योपरिपरिदक्षितसकलपञ्चाङ्गितलसचिवस्य निरन्धस्वासा तापयन्मुपायस्य शिन्धीनिशानामन्धान मया शिन्धी-
निष्कर्षो विनिर्दिता । अयं भगवानुपादो, न तु राक्याधोनुपादः । अन्तेन पुनर्नदुप्यगर्भेन वाऽभिप्रेतन वा
व्यापारान्तरपारतप्येन वा शिन्धीगन्धमजिप्रतामादुलगीर्धोववागिरां, मशरिरेकीयानां शिवालो च परि-
चयाय सरलसंरक्षेनान्नादिति । इदं इयं यदपि यन्नामतिनाकि विभिक्तयेव समपादि, तत्राप्ययं विदुषां
दृग्वन्तीनं चेष्टयेतुः प्रथमपरिधममिममनुगन्धाय क्षमेतिमम् । धर्मिन्तायसारम् वर्णनप्रन्तावपरिदारपूर्वकं
पूर्वपक्षोत्तरपञ्चरूपेण मूलविद्विगितसकलविषयसमायेदमिदये पदुय मूलविद्विर्वागोपर्यगिषयंवेण सन्निप्रायो-
पम्याताः, एतन् संक्षेपवित्सारविषयंयथापरिदार्जनवाऽनुपपत्तयेऽपि मतिर्त्वं कं प्रतिपन्न एवेति नागं प्रजाडपराध-
तयाऽवधारणीनः । मायापादिमाप्पादिततन्मवपादिरुपिश्चक्षोऽन्यात्तन ते से कदापनायमानमिव मन्थरैरिति
मनसिकुल पूर्वपक्षी सिद्धान्तीति सामान्यदधन्वावेतोपन्यासितानम् ।

एयं यथामनीयोन्मेयं सर्वविधसामग्रसे सम्पादितेऽपीद सर्वाज्जवा हेयोगदेयांछिमिदो निरवकाय इति नु
वायुपेत्तुं क्षममित्येतद्विषये विदुषां पुरः क्षमाग्रमर्भेन शरणम् । तदिदं मगुनरनशी ६ श्रीपामनाचार्य-
शास्त्रिणां करणापूर्वेन माहाय्नेन गुणासग्रीचीनां धीमन्प्रभुचरणायां समाम्भदने दवेर्नाजन्मयोरिगादविष-
येन सरलीकृत समयोपयुक्तविशेषैरलकृत च कृतप्रदाय ध्यानधिममन्त्रेन मन्त्रा धीमोक्तुलेद्वुपशार्तरण-
योनिवेरिति 'धीदेवधीनन्दनाचार्यग्रन्थरत्नमालाः' ग्रन्थं ग्रन्थरथं विद्वन्मण्डने नाम । (इदुदशरत्नमम-
म्यानन्दोदयाय भूवादिति विषदहृदयेभादये ।

सरलसरत्तः सानुप्रासैवेवोयिस्तरैर्त्ता समुचिनपरामशोन्मेयप्रदंशिनर्त्ताभगः ।

सहृदयविदामानन्दाय सुभाद्रयसोदर-प्रभुपद्विगां कालापक्षो विज्ञाप इहोविनः ॥

विनयायनतः-

जगन्नाथ कृष्णलाल शास्त्री ।

श्रीमद्विद्वन्मण्डनस्थविषयाणां सूचीक्रमः ।

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
महाकाव्यम्...	१
१ महाभि विप्रतिपत्तिविषयवाक्यप्रदर्शनम्	१२
२ निर्दिष्टोपप्रतिपादकवाक्यविचारः	२०
३ उपहितकर्तृत्वनिरासः	२५
४ अप्यारोपापवादविचारः	३५
५ भविष्यकृतं सर्वमिति विचारः	४४
६ जीवस्वरूपविचारोपक्रमे विध्यप्रतिबिम्ब- भाषणञ्चनम्	४९
७ भाषिकसिद्धान्तरीत्या न वैयप्रति- सम्भवतीति	५९
८ प्रकाशान्तरेण विध्यप्रतिबिम्बभावसाध- नम्	६१
९ जीवत्वाभासता, तन्निरासमुपक्रम्याभा- सकसम्बन्धतदनादित्वादिसाधनम्	६६
१० परमत्वेनाविर्भावतिरोभावसङ्गजन्यम्	७५
११ भाविर्भावतिरोभावबोलेक्ष्यनिरूपणमु- द्येन मण्डनम्	८५
१२ भाषितानुपपत्तिपरिहारपूर्वकाविर्भा- सिरोभावनिष्कृष्टसाधनप्रदर्शनम्	१०४
१३ कथिकदेशकाकनित्यत्वमूलकसर्वोप- स्थापितकालपरिहारश्च	१२१
१४ महाभाष्यवार्थनिरूपणम्	१२५
१५ उपपादयितव्यतानिपुणकृतिमुद्येन महाकृतं- त्वनिरासः	१३०
१६ जीवमहाभाष्यानुपपत्तिप्रदर्शनपुरश्चरमु- पहितकर्तृत्वविचारः	१३५
१७ जीवस्य महाशब्दोपपादनम्	१४१
१८ निरवयवत्वस्यांशत्वावाक्यता प्रदर्श्य सादृश्येन जीवमहाभाष्योपपादनम्	१४८
१९ प्रमाद्युपपत्त्या जीवमहाभाष्येच्छान्नं, शुश्रूषादिबलेन तन्मण्डनम्	१५२
२० कारणवदेन सर्ववैयर्थ्यानुपपत्तिमा- द्यज्ञा भगवदिच्छवेति सासमाधानम्	१५६

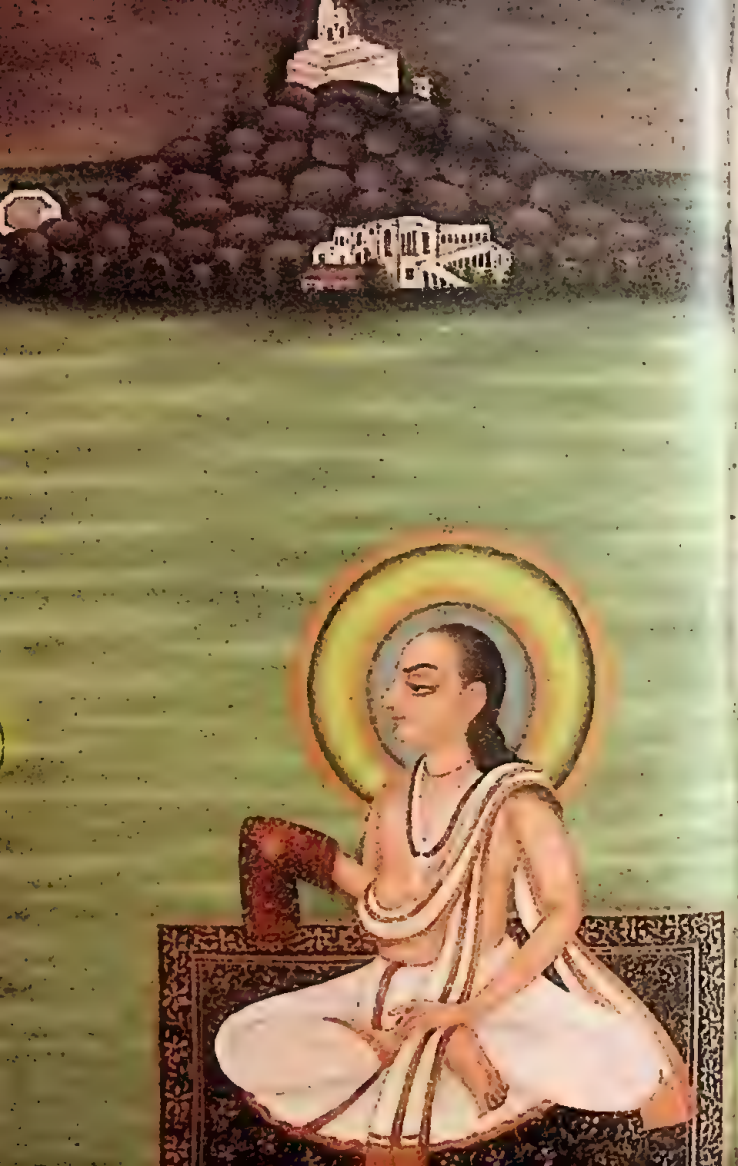
विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
२१ परमात्मविषये कृतहान्वक्तृत्वान्वायमप्र- तुक्ष्णपथविचारः	१५७
२२ प्रवृत्तिनिरूपणेर्जीवात्प्रसापेक्षता निराक- र्य भगवत्पक्षोक्तिपानिबन्धनरक्षण- मम्	१६०
२३ औपचारिकवाक्यत्वतन्निरासी	१६६
२४ व्युत्पन्नमुत्पत्तिरिक्ताद्यज्ञा, तत्परिहार- नामिष्टिस्तुष्टिप्रदान्तोपवर्जनम्	१७०
२५ जीवप्रवेशविषये विचारः	१८०
२६ जीवो नागुरिति पूर्वपक्षिमत्तम्	१८२
२७ पूर्वपक्षयक्षिणपुरश्चरं जीवास्तुष्ट्युत्पा- दनम्	१८६
२८ व्यापकत्वमाद्यज्ञा तत्परिहारे विद्यपि- यतासाधनमुत्तोऽमुत्तसाधकप्रमाणोप- स्थापः	१९०
२९ उत्क्रान्तादिसुवीयसादृश्यतन्निरासः	१९३
३० विद्वत्सर्वधर्मोपपत्तेरवै शास्त्रपरिहारी	१९५
३१ विद्वत्सर्वधर्मोपपत्तानिरासमभिप्रेत्य निर्दिष्टेयताप्रदर्शनं ब्रह्मणः	१९६
३२ तदुभयविज्ञापिकरणमाधिल्य पूर्वपक्षि- मतनिरासः	२०४
३३ ब्रह्मणः सविशेषत्वं जीवाविद्याकल्पित- वित्यस्य प्रकारान्तरेण सङ्गजन्यम्	२१४
३४ ब्रह्मसूत्रैः सविशेषभुतीनामुपासनार्थं ब्र- ह्मपरता साध्यत इत्यस्य सङ्गजन्यम्	२१८
३५ निरुद्धधर्मोपपत्तासाधनेनैकरसत्त्वानुपप- त्तिरमाभिः	२१९
३६ पराभिमतोपासनास्वरूपपञ्चमविरोध- व्युत्पादनम्	२२५
३७ प्रविपरधर्ममारोपयति निरस्य ब्रह्मणो- ऽप्राकृतपरमत्वप्रतिपादनम्	२३०

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
३८ ब्रह्मणः सेव्यत्वा दर्शनादिभ्यश्च विषय- यत्वं, अन्यथा तदभाव इति तदुपपा- दकविरोधभूतिभ्यस्वस्थापनम् ... ३४१	
३९ विरुद्धधर्माधारत्वं भूतमिति न तत्र लोकेरीत्या दोषसम्भवः ... ३४६	
४० विषयस्यादिदर्शनं मायिकमित्यस्य खण्ड- नम् ... ३४८	
४१ ब्रह्मणो रसरूपतया विरुद्धधर्माधारतया च कामादिस्वीकृत्या नातुकरणता ... ३५१	
४२ ईश्वरस्य दारीरे न सामाधिक्यमिति न्यायनयनिराकरणम् ... ३५७	
४३ ब्रह्मधर्मा ब्रह्मतो भिन्ना अभिन्नाप्येति भुक्तिवदेन व्यवस्थापनम् ... ३७४	
४४ लीलाविशिष्टभगवत्स्वरूपस्य नित्यता- प्रतिपादनम् ... ३७९	
४५ भगवत्प्राप्तां नित्यत्वतो कथितक्षणात्मानो- पचारिकत्वादिप्रतिपादनम् ... ३८४	
४६ लीलासम्बन्धिनित्यत्वोपपादकप्रमाण- दर्शनम् ... ३९३	
४७ भगवत्कर्मणां नित्यत्वदर्शनसाधनत्वयो- रुपपादनं भूतार्थप्रयोगोपपत्तिश्च ... ३९२	
४८ नित्यलील्यस्थानानामधिष्ठानत्वं सप्रभु- त्वानित्यत्वस्य परित्यहारः ... ३९६	

विषयः	पृष्ठसङ्ख्या
४९ कालनित्यत्वभूतमधिष्वदर्थकप्रयोगस्य- प्रापिर्भावनापानुभवाद्युपपत्तिप्रदर्शन- पुरःसरं लील्यनित्यत्वादोषसंहारः ... ३९५	
५० अनित्यत्वापत्तिपरिहारापूर्वकमाधुनिक- भक्त्यानां लीलान्तःपातित्वसमर्थनम् ... ३९९	
५१ भुक्तिभित्त्यग्रनित्यत्वोपपादनम् ... ४०८	
५२ तद्वैरदयोऽङ्गत्वानुरागीनां लीलासम्ब- न्धिताभावेऽपि लीलासम्बन्धिपदार्था- भिन्नाधिक्यस्थानतया भक्तप्रोक्तिविषय- क्षेति कथनम् ... ४२९	
५३ प्रभासीयलीला विषयत्वरूपा मायिरीति प्रमाणवलेन निरूपणम् ... ४३१	
५४ भुक्तिवदेन प्रभासीयलीलायां मायिक- त्वप्रदर्शनम् ... ४३८	
५५ प्रभासीयप्रसन्नस्वसन्दिग्धभाववानां तात्पर्यार्थप्रदर्शनम् ... ४३९	
५६ प्रभासीयलीलासम्बन्धिवादवस्तुतः नित्य- लील्यमप्यपादयित्वाऽवस्तुतः भिन्नमि- त्युपपादनम् ... ४४१	
५७ सगर्वादिलीलायप्यपादितया प्रपञ्चोपि नित्य इति ... ४४९	
५८ प्रत्योपसंहारा ... ४५३	

समाप्तः सूचीक्रमः ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

विद्वन्मण्डनम् ।

सुवर्णसूत्र-हरितोपिणी-गङ्गाधरभट्टी-टिप्पणी-संवलितम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

नमामि श्रीबालकृष्णं यशोरोस्तद्गलालितम् ।

पूतनाऽमुषयःपानरञ्जिताशेषबालकम् ॥ १ ॥

नमामि श्रीमहापार्यचरणान् करुणार्णवान् ।

मुधानिधिरभूदाविर्यवः श्रीविद्वलेभरः ॥ २ ॥

यद्वक्तोदितमुज्ज्वलपुति ससत्त्वानाधुति व्यासबाहू-

संमिभं रसपूरितं विजयते पीयूषमलयद्रुतम् ।

यस्तत्त्वाचूतवादिभिः खलु सप्तं पेयीयमानं मुहुः

पूर्वाभेन्द्वयतीतरान् क्रशयति त्रागेव नैजैर्गुणैः ॥ ३ ॥

हरितोपिणी ।

श्रीनार्थं च नमस्कृत्य नवनीतप्रियं तथा ।

मेधुरेक्षं विद्वंशेशरायं श्रीद्वैरिकाधिपम् ॥ १ ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

श्रीहरये नमः । श्रीवल्लभं हरिं नत्वा विद्वलं पुरुषोत्तमम् ।

प्रकाशयामि विपुलां मण्डनं खलस्यण्डनम् ॥ १ ॥

टिप्पणी ।

निगमागमयोगानां सद्गम्यं श्यामलं धाम ।

यदुदितविशा दशोः स्वादिपयसान्देशिकान्वने ॥ १ ॥

१ श्रावयति ।

१ श्रीमद्भगवत्पायाणां सेव्यस्वरूपं स्वयम्भूतं साम्प्रतं नाथशराव्यनगरे विराजमानम् । २ श्रीमद्विलेभ-
रणां सेव्यस्वरूपं गोप्रतं नाथशराव्यनगरे विराजमानम् । ३ श्रीमद्विलेभरप्रथमपुत्रीविद्विषराणां सेव्यस्व-
रूपं चोत्तमार्थं साम्प्रतं विराजमानम् । ४ श्रीमद्विलेभरद्वितीयपुत्रीगोविन्दानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं नाथ-
शराव्यनगरे विराजमानम् । ५ श्रीमद्विलेभरतृतीयपुत्रीबालकृष्णानां सेव्यस्वरूपं गोप्रतं कटुरपनीत्यम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तत्कल्पार्णवैर्दक्षितसरणिः पुरुषोत्तमस्तनुते ।

विद्वन्मण्डनयुक्तौ सुवर्णसूत्रं सदा प्रणतः ॥ ४ ॥

इह हि प्रेमुचरणाः, स्त्रीयानां सुवर्णमकिमार्गः—तदुपयोगिप्रज्ञावादाप्रचारजनितसेव-
हरितोपिणी ।

भीमद्रोकेकुलनाभं च सर्वकामार्थपूरकम् ।

नमस्कृत्याय तं नित्यं यः श्रीगोकेकुलचन्द्रमाः ॥ २ ॥

श्रीमन्मुकुन्दपौत्राक्षं भीमन्मर्दनमोहनम् ।

नमामि श्रीगौलकृष्णं श्रीमन्नटवरं तथा ॥ ३ ॥

श्रीमन्मुकुन्दरायं त्वचरणसरोजं मन्मनोमृदुः ।

वासं कपोतु सततमवतस्तां पतिं विभुं नैमि ॥ ४ ॥

भीमद्रोपौललास्य पातुः संसारसागरात् ।

हृदये कल्याण्येतत्पादपद्ममहर्निशम् ॥ ५ ॥

नानामतेषु प्रविशेककारि श्रीपुष्टिमार्गप्रवहप्रदर्शि ।

श्रीवल्लभाचार्यपदारविन्दं स पट्पदीभूतमना नतोऽस्मि ॥ ६ ॥

गङ्गाधरमष्टी ।

सुवर्णसूत्रमस्त्येव सुधियां मोदचन्दनम् ।

गङ्गाधरोऽपि यतते यथा तारा सुपर्णरे ॥ १ ॥

१ ग. क. पुस्तकयोः कथेति पाठः । २ ग. क. पु. पुस्तके इति पाठः । ३ ग. क. पु. भीमन्-
मुचरणा इति पाठः ।

१ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगोमुकुलनाभानां सेव्यस्वरूपं भीमोकेले विराजमानम् । २ भीमद्रिक्छेभर-
पद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवनस्थम् । ३ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सर्वैर्हरि-
तोपिणीधरैः भीमिधरैर्गौलामितिकुर्भीदानोदरेभ्यः श्रीगोपालमन्त्ररक्षिणात्वेन भीमाद्योत्सृष्टस्य प्राप्तं वारा-
णसां विराजमानम् । ४ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् ।
५ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् । ६ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् । ७ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् । ८ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् । ९ भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् । १० भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् । ११ विद्वत्पुत्रं तनवाः भीमद्रिक्छेभरपद्मपुष्पगुभीगुनाभानां सेव्यस्वरूपं साम्प्रतं काम्यवने विराजमानम् ।

मदनविन्दकविदग्धः तामरमुपरो नु गोपतिः धीमान् ।

गङ्गाधरभञ्जनीयो जयतिउता वाक्कृष्णेन्नुः ॥ १ ॥

**निजमुरलिकानादाहानागतव्रजसुन्दरी-
निरुपमनवच्छेदाभ्युपेयैर्विचित्रतरोर्मिभिः ।**

सुखैस्त्वम् ।

मसहमानासमिरासाय विद्वन्मण्डनं कुर्वन्तः स्वमार्गस्यासिगोप्यत्वं सकलप्रमाणमूर्त्य-
धुतिसिद्धत्वं च ह्यापयन्तस्त्वनिष्ठापकं मङ्गलवाक्यं ग्रन्थारम्भे शिष्यशिक्षायै निबध्नि-
निजमुरलिकेति । निजा स्वीया पासौ मुरलिका निजमुरलिका तस्या नादेन मिजेन वा
मुरलिकानादेन नादात्मकशब्देन यदाहानमाकारणं तेनागता या व्रजस्य 'अहवापुर्वं
हरितोपिष्ठी ।

भीमद्विद्वलनाथपादयुगलं सर्वार्थसंसाधकं
नत्वा भीमदुनौयपादकमलद्वन्द्वं मनोहारि यम् ।

तद्वच्छ्रीमधुसूदनस्य चरणौ तापत्रयोन्मूलने
वक्षौ सर्वगुणाभयावतिवरो नौमि प्रभूवार्थदौ ॥ ७ ॥

भीमप्रशुभ्रचरणौ विद्वलेज्ञौद्विगुम्भकम् ।
नौमि प्रशुभ्रपादाब्जं सर्वैश्वर्यसुखप्रदम् ॥ ८ ॥

भीमद्विद्वलनाथस्य नमामि चरणद्वयम् ।
राकलार्थप्रदं नृणां पुष्टिमार्गप्रसाधकम् ॥ ९ ॥

भीमद्वोस्वामिगोपालपितुभरणपङ्कजम् ।

भीममन्तुः पादयुगं कृष्णावता नवोऽस्म्यहम् ॥ १० ॥

गुरोर्गोस्वामिनः भीमहारिकानाथशर्मणः ।

पादरविम्वयुगलं प्रणमामि पुनः पुनः ॥ ११ ॥

भीमन्दवालं कलिकालकालं भवास्थिकूलं घनवत्सुनीलम् ।

इवामाङ्गसंज्ञोमितपीतचैलं गोपाललालं हि भजे रसालम् ॥ १२ ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

निजेति । निजेन मुरलिकानादेन अव्यक्तशब्देन, अव्यक्तत्वं च पुंसाप्रबोधकत्वे
सति सुन्दरीणामेव बोधकत्वम् । तेन यदाहानं तेनागता या व्रजसुन्दर्याः 'न सियो व्रज-

१ ग. ड. पु. गावात्मकशब्देन ।

१ भीमद्विद्वलनाथः आचार्यचरणानां द्वितीयसूनुो विद्वन्मण्डनादिप्रवरः । २ भीमदुनयाः भीमद्वि-
द्वलनाथानां षष्ठसूनुवः । ३ भीमधुसूदनाः भीमदुनाथानां सूनुवः । ४-५-६-७ भीमदुनाथवंश्याः ।
८ हरितोपिष्ठीनालबोधिनीत्यादिप्रबकर्तृणां पितृचरणाः ।

सुषर्णसूत्रम् ।

मिशि शयान'मित्तिवाक्यात्सर्वथा स्त्रीकृतस्य गोकुलस्य संबन्धिन्यः सुन्दर्यसत्त्वात्सामान्य-
मित्राः । एतासु "न स्त्रियो ब्रजसुन्दर्य" इत्यादिभूतिपुराणप्रतिपादितास्त्रासां निरुपम-
उपमाया निष्क्रान्तो रहितो यो नवस्तोहो भक्तिः । 'जेहो भक्तिरिति प्रोक्त' इति वाक्यात् ।
सोऽम्भोधिरेव स्नेहाम्भोधिः । 'उपमितं व्याप्रादिभि' रित्युपमितसमासः । तस्य विचि-
त्रतरोर्मयः विशेषेणाधिक्येन चित्रा 'नानाविधव्यभिचारिभावमित्राः । तादृशत्वं सोप-
मायां मर्यादामकाव्यस्तीति ततोऽतिशयबोधनाय वरप् । तादृशा या ऊर्मयस्तरङ्गाः 'त-
रङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रिया'मित्यमरः । नाना मनोरथाः । स्नेहस्य समुद्रश्वकयनादूर्मिपदेन निगी-
र्वाध्यवसानेन मनोत्पल्लवः । 'पश्य नीलोत्पलहृन्नाभिःसरन्ति शिताः शरा' इत्यादाविव
हरितोपिणी ।

भीमद्रोस्वामिगोपालसुतो गिरिधरः सुधीः ।

भीविद्वन्मण्डनव्याख्यां करोमि हरितोपिणीम् ॥ १३ ॥

अथ किमियमारभ्यते ? भीमद्रोस्वामिपुरुषोत्तमनिर्मितव्याख्यानान्तरसत्त्वादिति चेत्,
न; अस्माः सुषोपत्त्यात्, प्रेक्षावतां सुखेन प्रवृत्त्यर्थमयमारम्भः । ननु दुरितंजन्यविप्रसर्ग्ये
सङ्कुसाव मङ्गलं युक्तम्, अथ वा 'विप्रशङ्कया तदाचरणात्तथैव शिष्टाचारा'दिति वाक्य-
प्रामाण्यात् तत्संशये वा मङ्गलकरणं युक्तम्, तदुभयमपि न सम्भवति । 'यदा यदा हि
धर्मस्त ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' इति गीतावाक्येन
भीमस्यमुचरणानां भगवद्वचनारत्नादुरिताभावः, सर्वज्ञत्वात्संशयाभावश्चेति व्यर्थं मङ्गला-
चरणमिति चेत्, न; तथापि सम्पूर्णमस्वाध्ययनं भवत्विहीच्छावतां शिष्याणां प्रसङ्गतो
मङ्गलसिद्ध्यर्थं ग्रन्थादौ तन्निष्पन्नं निजमुरलिकेति । निजः स्वसम्बन्धी यो मुरलि-
कानादः । सम्बन्धोऽस्य जन्यजनकभावः । न तु निजा या मुरलिका तस्या नाद इत्येवं
समासः । तथा चाम्यगोपेन मुरलीं गृहीत्वा नादे कृते सुन्दर्याह्वानं जातमित्यभवणान्नादे
साक्षात्सजन्यत्वमेवाह्वानजनकतावच्छेदकं वक्तव्यमिति भावः । अत एव, गोस्वामिभीपु-
रुषोत्तमचरणैः,—निजा या मुरलिका तस्या नाद इति पक्षे इदमेवास्वरसं हृदि निधाय
निजेन मुरलिकानादेनेति पक्षान्तरमुक्तम् । तेन नादेन यदाह्वानम्, नादस्य गानात्मकत्वा-

गङ्गाधरभट्टी ।

सुन्दर्य' इति वक्ष्यमाणस्वरूपास्त्रासां—निरुपमो यो नवः स्नेहाम्भोधिः भक्तिसमुद्रः
'जेहो भक्तिरिति प्रोक्त' इत्युक्तेः । उपमितसमासः । तस्य विचित्रतरा नानाविधव्यभि-
चारिभावमित्रा ऊर्मयो नानामनोरथाः, स्नेहे समुद्रत्वारोपे मनोरथपूर्मिस्वारोपणम् । अत
एव परम्परिवरूपकमलङ्कारः, 'नियतारोपणोपायः स्वादरोपः परस्व यः । तत्परम्परिव-

किमपि परितः आर्द्रार्द्रोऽस्तु प्रभुः प्रकटीभवन्
प्रतियुवतिसंभेदेनाऽस्मदृशां विषयः सदा ॥ १ ॥

सुपर्णसूत्रम् ।

तामिः किमपि अनिर्वचनीयं यथा स्वात्तथा । परितः सासां बहुत्यान् सर्वतश्च । आर्द्रार्द्रः
अतिशयेनार्द्रः । समुद्रोभ्युपगृहस्य तथात्यप्रतिशयितव्यास्यैव भवति । सा य बहुकाल-
स्थितेत्येवं बहुकालमेतत्सूत्रनेन तामु कृपावत्वं भगवतः सूचितम् । यत एवमार्द्रार्द्रः अत
एव प्रतियुवतिसंभेदेन प्रकटीभवन् । प्रतिलंभणे । युवतिं युवतिं लक्ष्मीकृत्य यः
संभेदः सङ्गमः 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीर्गोपयोपित' इति वाक्योक्त्येव हेतुना प्रक-
टिततावद्भयः । प्रभुः । स्वयमिति पाठे मूलरूप इत्यर्थः । अस्मदृशां पृथिरूपज्ञानानां
नेत्राणां या सदा सर्वकालं विषयः गोचरोऽस्त्विति प्रत्यगाशीः । अत्र विषयपदस्य यौगि-

हरितोपिणी ।

दाहानजनकत्वं सुखभूमिति भावः । तेनागता या व्रजसुन्दर्यः स्त्रियाः, तथा च 'सुन्द-
रीहृदयानन्द' इतिवाक्यादिलक्षणात्तदजनकत्वं भगवत इति ध्वनितम् । तासां सुन्दरीणां
निरूपणो यो नयो बिलभणो यः स्नेहो भक्तिः स एवाम्भोधिः, एतावता भक्तेरत्याधिक्यं
सूचितम्, तस्याम्भोधेः पिचित्रतरोर्मिभिः अत्यन्तं विचित्रा इति विचित्रतरा व्यभिचा-
रिभावाद्भयः तद्युक्ता या उर्मयो मनोरथाः, भगवत्सम्बन्धित्वादाख्यनितकत्वं तेषाम्, एता-
दृशैर्मिभिः कृत्वा किमपि अनिर्वचनीयं यथा भवति तथा 'यतो वाचो निर्वर्त्यन्ते अ-
प्राप्य मनसा सहेति पूर्वानुवाकं प्रकृतोत्तरं 'रसो ये स' इति वाक्यादनिर्वचनीयत्वं रस-
स्येति बोध्यम् । परितः सर्वतः आर्द्रार्द्रः अतिशयेनार्द्रः सन्, अत एव प्रतियुवतिसं-
भेदेन प्रकटीभवन् युवतिं युवतिं प्रति इति प्रतियुवति यः संभेदः सङ्गमत्वेन हेतुना
प्रकटीभवन् प्रकटिततावद्भय एतादृशः स प्रभुः अस्मदृशां सदा विषयोऽस्तु । इदं वा-

गङ्गाधरमहर्षी ।

निनि मम्मटोक्तेः । उर्मिभिः परितः सर्वतः किमपि अनिरक्तं यथा स्वात्तथा आर्द्रार्द्रः
अन्याः प्रतियुवतिसंभेदेन, प्रतिलंभणे बीज्यायां या । संभेदः सङ्गमः 'कृत्वा तावन्त-
मात्मानं यावतीर्गोपयोपितः' इति भीमागवतान् । प्रकटीभवन् प्रकटिततावद्भयः, स्वय-

टिप्पणी ।

मूले मङ्गलाचरणे आर्द्रार्द्र इत्यत्र । भावावादिनो हि निर्गुणं निर्विकारमप्रलब्धं प्रवेष्टि
वदन्ति, तदेवधयमिह विद्वेषवप्रयेण निरस्यते—आर्द्रार्द्र इत्यनेन निर्विकारात्म्यम्, प्रतियुवति-
संभेदेन प्रकटीभवन्नित्यनेन निर्गुणत्वम्, अस्मदृशां विषय इत्यनेनाप्रत्यक्षत्वम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

कार्थोऽपि रूढार्थोपोद्बलकृत्या विनक्षितः । विशेषेण सिनोति वप्रातीति विषयः । आसेचनक-
दर्शने नेत्रयोस्तथात्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । तथा च 'इन्द्रियैर्विषयाकृतै'रिति न्यायेन भगव-
तैवान्तर्बहिरिन्द्रियाकर्षेण वा सर्ववृत्तिगोचरता तस्या आशास्मत्त्वं व्यज्यते । नचेदं रूढ्या
प्राप्यते, स्वरूपसम्बन्धवैशिष्ट्य[बोधेन]भावेनैव कृतार्थत्वात् । नापि योगेन, विशेषाणां
बहुत्वात् । अतो व्यञ्जनयैवेति निश्चयः । नेत्रपक्षे तु भगवत्स्वावद्रूपस्य दर्शने नेत्रद्व-
यस्य पर्याप्तत्वं न भवतीति तद्वदुत्पत्त्याप्याशास्मत्त्वं व्यज्यते । उभयमपीदं धरणैकलब्ध-
नेतन्मनोरभोऽपि तथेति तत्सूचनेन स्वस्य वृत्तत्वमपि ध्वन्यते । व्यञ्जना च तात्पर्यवृत्ति-
रेव, मत्वतिरिक्ता ॥ (अर्थगताया लक्षणाया इव बहुमातस्य तात्पर्यस्यापि शब्द आरो-
पाच्छब्दवृत्तित्वव्यवहार इत्यादिकं प्रस्थानरत्नाकरे व्युत्पादितमस्माभिः) । वस्तुतस्तु
बुभुत्सिवावाचकत्वेऽपि तत्प्रतीतिजनकत्वमेव तात्पर्यमतो न कोपि सन्देहः । अनिर्वा-
च्यत्वं तु रसरूपस्यैव । 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सद्दे'त्यत्रानिर्वाच्यत्वं य-
द्यपि प्रमाणः भावितं तथापि 'रसो वै स' इति रसरूपत्वं पूर्वानुवाके प्रकृत्य तदुत्तरमे-
तस्य भावितत्वात्तादृशस्यैव तयात्वं, न त्वीधरारिरूपस्य । 'तं त्वीपनिपदं पुरुषं वृ-
हरितोपिणी ।

स्त्रीर्वावात्मकं मङ्गलम्, 'आशीर्नेमस्तिक्या वस्तुनिर्वेक्षो मङ्गलं त्रिधे'ति वाक्यात् । ज्ञेहस्य
समुद्रसान्धं तु तस्यानन्तत्वबोधाय, तद्धि 'नान्तोस्ति कामस्य न समुद्रस्ये'ति भृत्या बो-
ध्यम् । स च ज्ञेह आत्मधर्मो मनसो वा, न तु इच्छामात्रम्, तस्मिन् प्रीणामि क्षिप्त्वा-
भीच्छामि नेत्यनुप्यवसायात् । न हि ज्ञानस्वरूपः, झत्रोरपि ज्ञानात्, तत्र ज्ञेहाभावात् ।
ज्ञेहे वैलक्षण्यरूपवत्त्वं नवत्वं च भगवदतिरिक्ते देहगेहादौ तस्मात्मावाद्बोध्यम् । इदं च
गङ्गाधरमटी ।

मितिपाठे मूलरूप इत्यर्थः । अस्मद्गुणमिति ज्ञानसामान्ये दृशिः । सर्वज्ञानानां सदा वि-
षयोऽस्तिवति प्रत्यगाशीरूपमङ्गलम् । एतेनैतादृश्या आशंसाया एव परमपुरुषार्थत्वमिति
व्यज्यते । अत एव निरुपमकिमपीत्यादिपदानि । अनेन विषयोऽप्युक्त इति विद् ॥ १ ॥

टिप्पणी ।

लोपिणीमङ्गलाधरणे विद्वलेश्वरायमित्यत्र राजशब्द एवापभ्रश्य रायरूपमापेति प्रती-
यते । अनुर्वेदिनो मैथिलाद्य वेदाध्ययनकालिकसंस्कारबशेन लोकेऽपि यकारजकारौ सरह-
मुच्चारयन्ति । एवंविधविरम्यबहारावशेन केचन शब्दा अपभ्रष्टरूपेणैव तत्तद्वस्तुबोधने

१ उपलब्धकृत्या य. पुलके : २ य. द. उ. कर्षणेव । ३ पृथग्विहितकोडकान्तर्गतः पाठो
मुद्रितपुलके पाठि । ४ य. उ. पृथग्विहितकोडकान्तर्गतः पाठो पाठि ।

सुयज्ञसूत्रम् ।

‘म्यामि’ ‘अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः’ ‘सर्ववेदान्तप्रत्यय’मित्यादिभुक्ति-
स्त्वुत्तिन्यार्यविरोधान् । परित आर्द्राद्रैत्वकथनेन यत्कृपावर्यं सूचितं तदपि लीलानित्य-
त्वभावे समानौ द्युत्पादाम् । एकादशे ‘रामेण सार्ध’मित्यादिसंदर्भेण तासां स्तुतिपूर्वकं
सर्वार्थभाषोपदेशेन, तत्तद्भाष्यप्राप्तिकथनेन, तद्वीक्षिकभावेन भजस्वपि भगवतः कृपा-
लुतासूचनार्थमपि तदिति श्रेयम् । सुप्रोपमया स्नेहस्याऽम्भोधितुल्यत्वसूचनमपि तस्या-
नन्वत्वाय (‘समुद्र इव हि कामः नान्तोस्ति कामस्य न समुद्रस्येति ध्रुतेः, न तु स्वरूपतु-
ल्यत्वाय) । तेन निरुपमत्वोक्तेर्न विरोधः । स्नेहभात्मनो मनसो वा योग्यो धर्मविशेषः, न
त्विक्षा । तस्मिन् क्षिप्तमि, प्रीणाम्यनुरग्यामि, नेच्छामीत्यनुव्यवसायान् । अत एव न
ज्ञानमपि, तस्य द्विष्टादावपि तुल्यत्वाच्च । तस्य नवदशश्च इतरत्र तदप्रकटनान्, न तु
जन्यत्वान् । बाष्पान्वयाधिकरणे तथैव सिद्धेः । निरुपमत्वं च मोक्षमुखादप्याधिक्य-
बोधनाय, लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे तथैव व्युत्पादनान् । ‘प्रजातिरप्युत्तमानन्द इत्युपस्थ’
इत्यत्र मोक्षेऽपि केचिनुपमाया व्याख्यानाथ । मुरलिकायां स्वीयत्वं चात्र तात्कालिको यो
भगवद्विषयसम्बन्धस्तद्वत्त्वं, न तु तत्स्थानिकत्वमात्रम् । ‘क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजग-
त्कृतं’ इत्यादिवाक्यैः सर्वस्यैव तथात्वेनाविशेषोपाधान् । नाप्यामिमानिफलादृक्-
सम्बन्धित्वं, भगवतो निरमिमौनित्वान् । नापि प्रातीतिकामिमानविषयत्वं, तदीयमुर-
लिकाया अन्येन वादने तदागमनायभवणान् । तस्मादुक्त एव सम्बन्धोऽत्र विवक्षितः ।
नादस्य तु साक्षात्कृतत्वमेव निजत्वम् । अत्र च वाक्ये स्पष्टः पर्वायोकमलङ्कारः । तत्त-
क्षणञ्च ‘पर्वायोक्तं तु गम्यस्य बचो भगवन्तराभव’मिति । स च ‘परोक्षप्रिया इव हि
वेदाः प्रत्यक्षद्विप’ इति ‘परोक्षवादा ज्ञापयः परोक्षं च मम प्रिय’मिति मुक्तिमगवद्वा-
क्याभ्यां तथा कथनस्य भगवत्प्रियत्वावगमाच्च तथा कथनावाद्यतः । किञ्चात्र ‘वेदस्तु
भगवान् रुद्र’ इति तापनीयध्रुतेर्मुरलिकाया रुद्रारमकत्वम् । नादश्च वर्णात्मकस्य शब्दस्य

हरितोपिणी ।

वाक्यान्वयाधिकरणे स्पष्टम् । मोक्षमुखादप्याधिक्यामिरुपमत्वं स्नेहस्य योग्यम् । एवं
लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्पष्टम् । मुरलिकाया रुद्ररूपत्वं, नादस्य वेदरूपत्वमित्यत्र प्रमाणं
मुवर्णसूत्रे स्पष्टम् । ग्रन्थप्रवणप्रयोजकानां विषयप्रयोजनाधिकारिसम्बन्धानां स्पष्टत्वादत्रा-
प्रवर्धनमिति दिक् । इदं वण्डान्वयेन व्याख्यातम् । वण्डान्वयस्तु—प्रभुः अस्मदृक्षां वि-

१ ग. उ. व्यावेतु तस्य प्रतिपादनात् । एतेन विरुद्धधर्माज्जगत्वं बोधितं भवतीति वास्तव्यम् ।
२ पृथक्ज्ञानमार्गः । पाठो मुद्रितपुष्पके नास्ति । ३ इ. उ. नो वेदास्ति कामकान्तो न समुद्रस्येति
ध्रुतेः इति पाठः । ४ ग. उ. किञ्चिनुपमाया इति पाठः । ५ नादत्वाद् इति मु. उ. पाठः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

पूर्वावस्था, आह्वानरूपात्कार्णाहुपरावस्थामपि सूचयन्ती 'वेदः शिवः शिवो वेद' इति वा-
क्येनैकरूपसामानाधिकरण्यादेवं सूचयति । 'इतिहासपुराणं वेदानां पञ्चमो वेद' इति
श्रुतेस्तेन रूपेण पुराणमपि संगृह्णाति । नादब्रह्माख्यः शब्दस्तेन तदर्थत्वं दुरुक्ष्यत्वं, तेन
यदाह्वानं तद्विचारे विना न भवतीति तत्कथनावत्र भगवच्चिन्तात्मकव्याप्तावतारसूचनम्,
सादृशाह्वानस्य भगवद्वाक्यत्वाच्च गीतासूचनम्, एवं समन्विताद्वारेण तेषां परस्पराविरो-
धसूचनम्, एवमाह्वानान्तेन प्रमाणं सूचितम् । आगतेत्यारभ्योर्मिमिरित्यन्तेन सर्वात्मभा-
वात्मकसाधनकथनम् । अग्निमाद्धेन प्रमेयम्, आह्वास्तवया फलम्, तदनुभवप्रकारश्चोक्तः ।
एवमत्र चतुर्लक्षपुच्छं चतुष्टयमपि संगृहीतम् । तावता विषयप्रयोजनयोः सिद्धौ प्रतिपा-
द्यप्रतिपाद्यभावः सम्बन्धोऽपि प्रन्थार्थयोः सिद्धः । आशंसयैव च तदाशंसुरधिकार्येपि
बोध्यते । एतदेव समाप्ती 'तस्मादस्माभिरेवोक्तपदस्येति' श्लोके स्फुटं वक्ष्यम् । एवमे-
तेन ओतुर्मेवमवयवे प्रवर्तनाच्च चतुष्टयमुच्यते तत्सर्वमुक्तम् । 'सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं ओतुं

हरितोषिणी ।

ययः सदा अस्तु । किं भूतः—निजेल्यामि, आर्द्रोर्त्रः सन् प्रतिबुधतिसंभेदेन प्रकटीभव-

टिप्पणी ।

शक्त्य भवन्तीति तेषां तथाविधत्वं जानन्तोऽपि 'वितेतुतिहासमिवायशः परे' इत्यादाविज्ञा-
ताविशेषवर्णकवैव प्रयुज्यते । असाधुत्वमसन्तोपमावदति चेन्, कर्मचमन्ताभ्यां 'रा दाने
जावाने च, रय गतौ' इत्येवाभ्यां निष्पादनीयः ।

श्रीगोकुलेन्दोरनन्तरं श्रीमुकुन्दरायाणां नतिः संप्रदायप्रसिद्धेषु सप्तस्वरूपेषु पद्या इमं
इति ज्ञापयितुम् । मुख्यतयाऽमे चतुर्यपरेण वृथह् लुतेः । इदं तोषिण्यां तृतीयपदे । सुवर्ण-
सूत्रे तोषिण्यां च वाक्यान्वयाधिकरणे स्पष्टमिति । अयं भावः—ब्रह्ममीमांसायां
प्रथमाध्याये चतुर्यपादे 'वाक्यान्वयादित्यारभ्य चतुःसूत्रं वाक्यान्वयाधिकरणमस्ति । तत्र
'न वारे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति' 'तेन सर्वं विदितम्' 'इदं सर्वं यद्यमात्मेत्ये'-
वमादीनि मैत्रेयीब्राह्मणस्थानि विषयवाक्यानि प्रद्वयोमयलिङ्गदर्शनेन संशय्योपक्रमे 'न
वारे पत्युः कामाय' इति जीवार्त्तरूपरूपेण जीवप्रकरणमित्याशङ्कि, तत्रोक्तम्—नेदं जीव-
प्रकरणं, किन्तु ब्रह्मप्रकरणम् । सर्वस्मिन्वेदरूपे महावाक्ये ब्राह्मण एव कारणत्वेनान्वयाद-
नुगमदर्शनात्, इदमपि मैत्रेयीब्राह्मणं तत्रैवान्वेति । यद्योपक्रमे जीवभिरूपणम्, तत्र जीव-

पितृचरणान् नत्वाऽहं हरिरतिमार्गाम्बुजातमार्तण्डान् ।
तदनुग्रहतः किञ्चिद्विज्ञामि यन्नाद् यथाबुद्धि ॥ २ ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

भोता प्रवर्तते । शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रबोजन' इति । ग्रन्थस्य सम्बन्धप्र-
योजनज्ञानाधीनशुभ्रपाजन्यभुतिविषयः सन्दर्भविषय इति विज्ञाप्रशुक्लम् ॥ १ ॥

'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता, ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन'
इति श्वेताश्वतरधुतेगुरौ भगवत्सीव बुद्धिरावश्यकीति श्रीमदाचार्यान् नमस्तन्तो ग्रन्थकरणं
प्रतिजानते—पितृचरणानिति । 'त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः पारं वारवसी'ति
प्रभधुतेः, पातीति पितेति योगोऽद्यापि प्राज्ञः । 'भृतेण्य एष एतस्मिन् यदभूत्ततो मार्तण्ड
इति व्यपदेश' इति पञ्चमस्कन्धे मार्तण्डपदनिर्वचनम् । तेन श्रीमदाचार्यैर्भक्तिमार्गप्रकाश-
नेऽकृत एतस्य जगतो मूलप्रायस्यं शोतितम् । तदेव श्रीवसुभाष्टके 'नाविर्भूयाऽङ्गवानि'ति
श्लोके व्युत्पादितम् । तदेतन्मत्कृततद्विदुस्तिट्पिण्यादयगन्तव्यम् ॥ २ ॥

हरितोपिणी ।

मिति ॥ १ ॥ एवं श्रीभगवत्स्वरूपनित्यलीलाविनोदरूपवस्तुनिर्देशपूर्वकाशीर्वादात्मकमङ्ग-
लानन्तरं श्रीमत्प्रभुचरणाः पितृचरणनत्वात्मकं मङ्गलमाचरन्ति—पितृचरणानिति ।
अहं विद्वलः हरेः रतिर्यस्मिन् सः एतादृशो यो मार्गः पुष्टिमार्गः स एवाम्बुजातं कमलं
तस्य मार्तण्डान् सूर्यवत्प्रकाशकानितियावत् । एतादृशान् पितृचरणानत्वा तदनुग्रहतः
श्रीमत्प्रभुचरणानुग्रहाद् यथाबुद्धि किञ्चिद्विज्ञामि । लेखे ह्यल्पत्वबोधनेन ग्रन्थे प्रेक्षावतां
गङ्गाधरभट्टी ।

विद्वलः सुधीरिति । विद्या ज्ञानेन ठान् शब्दान् लात्वनुपुह्वातीति दयालुत्वं, सुधीरिति

टिप्पणी ।

स्वेन, किन्तु प्रियत्वेन प्रियत्वं च मुख्यधर्मः, सुखं च 'यो वै भूमा तत्सुखम्, नात्ये
मुखमस्ती'तिधुतेर्ग्रन्थेति । इत्थं च कोदापरपर्यायस्य प्रियत्वस्येह वाक्यान्वयाधिकरणे ग्रन्थ-
धर्मताप्रतिपादनामित्यत्रमायाति । नित्ये पाथिरजातस्वरूपं नवत्वं न संभवतीति 'निरुप-
मनवक्ष्येहाम्भोधे'रित्यत्र नित्ये कोदे भगवदतिरिक्तदेहगोदायविषयस्वरूपमेव नवत्वं प्रतिप-
त्तव्यम् ।

मङ्गलश्लोकविधृतौ सुवर्णसूत्रे लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणे स्पष्टमित्यत्र—सर्वात्मभावस्वा-
पाया मुख्यभक्तेर्नरैकलभ्यत्वं पूर्वाधिकरणे प्रोक्तम्, तत्र काष्ठसमावादीनां प्रतिबन्धकानां
सरूपेन तदभावोऽपि कारणत्वेनावश्यको, न तु केवलं वरणमेव कारणमिति पूर्वपक्षे
सिद्धान्तितं 'लिङ्गभूयस्त्वाद्यदि वलीय' इति । सर्वात्मभावस्या मुक्ता भक्तिर्नरं
वि. १

श्रुतिसूत्रादिमणिभिर्जटितं युक्तिमौक्तिकैः ।
प्रथितं कुरुते विद्वन्मण्डनं विद्वलः सुधीः ॥ ३ ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

एवं ग्रन्थकरणं प्रतिज्ञाय तस्य विद्वदुपयोगित्वं वर्धन्तो, विद्या ज्ञानेन ठाः शून्या-
कान् छातीति स्वनामयोगस्मारणेन स्वस्य द्वालुत्वमपि बोधयन्ति—श्रुतीति । आविपदेन
गीताविस्तृतिग्रहणम् । मणिदृष्टत्वापि मण्डनस्य मुक्ताभिः शोभाऽतिशयादत्र तदनुकूल-
तन्मूलकयुक्तीनां तत्वात्मम् ॥ ३ ॥

हरितोषिणी ।

मुलेन प्रवृत्तिर्भविष्यतीति बोधितम् ॥ २ ॥ नामकरणपूर्वकं ग्रन्थकरणं प्रतिजानते—
श्रुतीति । सुधीः विद्वलः 'विद्या ज्ञानेन ठाः शून्यान् छाति गृह्णाति यः स्वयम् । तेनायं
विद्वलः प्रोक्तः' एतेनात्यन्तदयालुत्वं व्यज्यते । श्रुतिसूत्रादिमणिभिः श्रुतिर्वेदः सूत्राणि
व्याससूत्राणि, आखिलश्वेन श्रीभागवतं गीता चेति । एतेन 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्या-
ससूत्राणि चैव हि । समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयमिति' निबन्धोक्तं संगृह्यते ।
जटितमेवाद्यप्रमाणचतुष्टयेन युक्तम्, मण्डनसादृशार्थं मणिजटितप्रथितमौक्तिकपदादीनां
ग्रहणम् । किञ्च युक्तिमौक्तिकैर्मेधितम्, एतादृशं विद्वन्मण्डनं विद्वन्मण्डननामकं ग्रन्थं कुरुते ।
विदुषां मण्डनरूपस्य ग्रन्थस्याध्ययनरूपधारणेन समायां विजयो भविष्यतीति शोभेति
भावः ॥ ३ ॥

गङ्गाधरमहो ।

सर्वकृत्वं च सूचितम्, तेन भगवत्स्वमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । सूत्रादीन्नाविपदेन गीतास्तृ-
त्यादिः ॥ २ ॥ ३ ॥

टिप्पणी ।

विना न भवतीति सा जाया सती वरणमनुमापयतीति वरणस्य लिङ्गम्, तस्य सर्वात्म-
भावरूपलिङ्गस्य भूयस्त्वात्सर्वतोऽधिकत्वात् तत् कारणभूतं वरणं वलीयः पलिष्ठम्, न
कालादिना बाध्यत इत्यर्थः । यस्य कार्यमेव सर्वतोऽधिकं तस्य कालादितः प्रबलत्वे किं
वक्तव्यमिति कैमुतिकन्यायसिद्धमेतत् । अत्राधिकरणे वरणलिङ्गभूतायाः सर्वात्मभाव-
भक्तेः सर्वाधिकत्वकवचान्मोक्षसुखादप्याधिक्यं सिद्धमेवेति युक्तमुक्तं निरुपमनवकमेतत्
जोहमर्चेर्निरुपमत्वम् । इदं लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणयुत्तरमीमांसायां तृतीयाध्याये तृतीयपादे-
ऽसीति विस्तरस्ततोऽनुसंधेयः ॥

१ मिति श्रुतीति सु. पु. पाठः । २ बोधितम् इति सु. पु. पाठः ।

१ यौक्तिकोपमना युक्तेः शुद्धत्वमपि व्यज्यते ।

इह हि विविधवृजिनतापोपतप्यमाननिखिलजनापवर्गाय श्रुतिपुराणेषु अवणादयः प्रतिपाद्यन्ते । तेषां विषयश्च ब्रह्मेवोच्यते । तस्मिन्मर्मकं सधर्मकं वेति भवति विप्रतिपत्तिर्जिज्ञासूनाम् । उभयरूपत्वेनापि श्रूयमाणत्वात् ।

सुषर्णं त्रयम् ।

एवं ग्रन्थोपयोगमुक्त्वा समारम्भमाणा विषयं संशयश्च स्पुटीकुर्वन्ति । इह हीत्यादि । आपाततः प्रतीतः संदिग्धोऽर्थो विषयः स चात्र प्रक्षेपः । विप्रतिपत्तिरिति । विरुद्धं ज्ञानम् । तथा बोधयरूपत्वेन श्रूयमाणत्वाद्विप्रतिपत्तिस्तत्र जिज्ञासूनामुक्तरूपः संशय इत्यर्थः ।

हरितोषिणी ।

ननु कस्मिंश्चिद्विषये संशयनिराकरणार्थं ग्रन्थकरणं नुक्तम्, तत्र को वा विषयो यस्मिन् संशये सति तन्निराकरणं कर्तव्यमित्यत आहुः—इह हीति । इह संसारे विविधं यद् वृजिनं दुःखम्, विविधत्वोक्त्या अनेकजनमादिदुःसहसन्तापजनकत्वं बोध्यम् । उज्ज्वलो यस्तापः तेनोपतप्यमानाः ये निखिला जनाः तेषां अपवर्गाय मोक्षाय श्रुतिस्मृतिपुराणेषु 'आत्मा वा अरे ब्रह्मन् भोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यादिभुक्तिषु, तथा च 'भ्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् । अर्पणं धन्यं दालं सत्यमात्मनि-वेदन'मित्यादिपुराणेषु विषय इति सन्देहविषयीभूतः सामान्यः प्रतीतोऽर्थ इत्यर्थः । उच्यते इत्यन्तेन विषयो दर्शितः । एतादृशविषये संशयमाहुः—तस्मिन्मर्मकमिति । विप्रतिपत्तिरिति । संशयजनकविरुद्धोभयकोटगुणस्त्वित्वात्मकं ज्ञानम् । श्रूयमाणत्वादिति । भुताविशिष्टोपः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

विषयश्चेति । आपाततः प्रतीतः सन्दिग्धोऽर्थः सः । विप्रतिपत्तिः विरुद्धं ज्ञानम् । संशयमाह—उभयेत्यादिना ।

दिप्पणी ।

तोषिण्यां पञ्चमपदे गोपाललालपदारविन्दे इति निधायपि पुनस्तत्र 'गोपाललालं हि भजे रसाल'मिति गोपाललालं भजन्ते । तत्रेदं निमित्तं तर्कनामः—पञ्चमपदे हि क्रम-प्राप्ततया पादपञ्चकलनम्, उत्तरप तु स्वस्य गोपालमन्त्रानुष्ठायकतया करिष्यमाणप्रव्या-र्थस्फूर्तिसिद्धये ध्येयभगवद्गोपालस्वरूपस्य भजनमिति ॥

तत्रैव षष्ठे मङ्गलश्लोके प्रबहप्रदर्शाति । यथा भरविन्दं सौरभहाय प्रबहं जलप्रवाहं दर्शयति सूषवतीत्येवमाचार्यपदारविन्दमपि पुष्टिमार्गप्रवाहं दर्शयतीति प्रबहसम्प्रदाय-प्रश्नेतसीयानाशयः स्फुरति ॥

(१) तथाहि—‘अथात आवेशो नेति नेति’ ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ‘स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ! ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्डह्रस्वमदीर्घमलोहितमक्षेहम-
च्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसङ्गमस्पर्शमगन्धमरसमचक्षुष्क-
मश्रोत्रमवागमनोऽजेजस्कमप्राणममुस्वमनामाऽगोत्रमजरम-

सुयसूर्णम् ।

(१) अथात इति । इहवारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे भूयते । एतदर्थस्त्वमे सयमेव-
वक्ष्यः । अपाणीति । श्वेताश्वतरे तृतीयेऽध्याये भूयते । एतद्विमार्धं तु ‘स वेत्ति वेद्यं न
च तस्यास्ति वेद्यां तमादुरभ्यं पुरुषं महान्तं’मिति । अर्थस्तु—ज्ञानसाक्षित्वेन गच्छतीव भा-
तीति जवनः । एवमप्येऽपि । स सर्वं जहं वेत्ति । तस्य वेत्ता प्राहको ज्ञाता अन्यो नास्ति,

हरितोषिणी ।

(१) कर्मां धृतौ स्मृतौ च भूयते इत्यतस्तदुभयबोधकवाक्याभ्यामुक्तम्—तथाहीत्यादिना ।
विचारे विषयसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्ता इति चतुष्टयमपेक्षितम् । तत्र विषयसंशयौ तूक्तौ, माया-
विरहितपूर्वपक्षस्तु—मध्यस्थेन किमत्र युक्तमिति प्रभे कृते निर्विशेषमेवेत्यारभ्य सर्वं
समञ्जसमित्यन्तम् । सिद्धान्तस्तु—स्वमतरीत्या अत्र ब्रूम इत्यादिनोच्यते । इदं चातुपद-

गङ्गाधरमही ।

(१) अथात इति मूल एव व्याख्यायते । अपाणीति । श्वेताश्वतरे तृतीयाध्याये ।
उत्तरार्धे तु—‘स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमादुरभ्यं पुरुषं महान्तं’मिति । अज्ञानमा-
क्षित्वेन गच्छतीव भातीति जवनः । अस्थूलमिति । द्वितीये गार्गीब्राह्मणे । न स्थूलमिति
पर्युदासः, न स्थूलमस्मिमिति प्रसज्यप्रतिषेधो वा । अस्थूलाविषयचतुष्टयेन द्रव्यस्वप्रयो-
जकपरिमाणनिषेधः । लौहित्यनिषेधेनाग्निभिन्नत्वम् । क्षेहनिषेधेन जलभिन्नत्वम् । छाया
दीप्तिः, तमो ध्वान्तं, तदुभयातिरिक्तम् । अवाय्वनाकाशमित्यमूर्तद्रव्यरनिषेधः । अस-
ङ्गमिति वासनात्वम् । अस्पर्शमित्यादिभी रूपादीनाम् । अचक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियाणाम् ।

दिप्यन्ती ।

तत्रैव सप्तद्वीपदीप्ति । पट् पदानि पद्यानि भीनाथं चेत्यादिनानामतेष्वित्यन्तानि तद-
र्थाभावनया तदात्मकीभूतेन, अरविन्दपक्षे च तन्मरन्दिरित्यपि पट्पदीभूतेन भ्रमरीभू-
तेन मनसा सह वर्तते इति । अथवा स इति पृथक्त्वाध्याहृतेनाहंपदेन, अस्मीत्यहमर्थ-
केनाव्ययेन वा सह योजनीयम् । पदशब्दस्य पद्यवाचकत्वं तु ‘इति पट्पदी मदीये’ इति-
शङ्कराचार्यपट्पद्यामपि दृष्टम् ॥

मरमभयममृतमरजोऽशब्दमविष्टमसंयुतमपूर्वमनपरमनन्तरमथाद्यम्
सुवर्णसूत्रम् ।

सं पुरुषं तादृशमाहुरिति । स होवाचेति । बृहदारण्यके द्वितीये गार्गीप्राश्नने । अत्र
न स्थूलमस्थूलं स्थूलाङ्गिमिति पर्युदासगर्भोऽर्थः । न विद्यते स्थूलं यस्मिन्निति प्रसङ्ग-
प्रतिषेधगर्भो वार्थः । अत्र स्थूलादिपदचतुष्टयेन द्रव्यत्वप्रयोजकपरिमाणनिषेधेन द्रव्यत्व-
निषेधः । लौहित्यनिषेधेनाऽग्निमित्रत्वम् । ज्ञेहनिषेधेन जलमित्रत्वम् । छाया दीप्तिस्त-
मो भ्रान्तम्, सद्भयमभिन्नत्वेन किञ्चिदतिरिक्तत्वज्ञाऽप्राकृता । अवाय्वनाकाशमित्येवा-
ध्याममूर्तद्रव्यत्वस्य निषेधः । असत्प्रमिलनेन वासनात्वस्य । अस्पर्शमित्यादिभि रूपा-
दीनाम् । अचक्षुष्कमित्यादिनेन्द्रियाणाम् । अवेजस्कमिति वृत्तिरूपज्ञानस्य । अनामेत्यादिभि-

हरितोपिणी ।

मेव वक्ष्यते । इदानीं संक्षेपे मूलमपेक्षितमिति संक्षयजनककोटिद्वयोपस्थापकप्रतिपादना-
न्युच्यन्ते । तत्र प्रथमं निर्बिशेषबोधकवाक्यान्वाहुः—अथात आरभ्य निर्यिहोपं ब्रह्म
प्रतिपाद्यते इत्यन्तेन । 'अथात आदेश' इतिवाक्यं बृहदारण्यके मूर्तामूर्तप्राश्नने पठि-
तम् । अयमभिप्रायः—'हे वाच प्रश्नो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चे'त्युपक्रमानन्तरं 'अथात' इति
वाक्यं पठितम्, तत्र 'नेति नेती'त्यनेन प्रपञ्चे मूर्तामूर्तरूपमितिरूपद्वयं तस्य निषेधः
प्रतिपाद्यते ब्रह्मणि । एवं चेद्ब्रह्मसद्भावे प्रमाणाभाव इति न वक्तव्यम् । 'न होतस्माद्ब्रह्मणः
परमस्ती'ति भुविरेव तत्सत्त्वं वदति । सूत्रेणि 'प्रकृतेवावश्यं हि प्रतिषेधति ततो प्रदीति
च भूय' इति यादरायणोऽप्याह । तथा चानया धृत्वा निर्बिशेषं प्रतिपाद्यते । किं च तत्रैव
मैत्रेयीप्राश्ननेष्युक्तम्—अथात इत्यारभ्या 'न्यदेयं तद्विदितादधोऽविदितादि'त्यादिना ।
न च कदाचिद्भावस्वरूपमेव भवेदिति शङ्कनम् । अत एव चित्स्वरूपत्वं वदति धृतिः—'स
यथा सैन्धवपनोऽनन्तरोऽप्राहः कृत्स्नो रतपन एवैवं वा अरे अयमात्माऽनन्तरोऽप्राहः कृत्स्नः
प्रज्ञानपन एव' इति । श्वेताश्वतरे निर्बिशेषप्रतिपादकमपरं वाक्यमाहुः—अपाणीति । अयन
इति । अज्ञानसाक्षित्वेन गच्छतीव भातीत्यर्थः । उत्तरार्द्धे तु 'स वेति वेद्यं न च तस्य
वेत्ता तसाहुरभ्यं पुरुषं महान्त'मिति । बृहदारण्यके द्वितीयाध्याये गार्गीप्राश्ननोक्तमपरं वा-
क्यमाहुः—स होवाचेति । अस्थूलमिति । स्थूलाङ्गिमम् । अस्थूलादिपदचतुष्टयेन परि-
माणनिषेधः । लौहित्यज्ञेहनिषेधेनाऽग्निजलमित्रत्वम् । वाय्वाकाशनिषेधेनामूर्तमित्रत्वम् ।
असत्प्रमिति वासनात्वनिषेधः । अस्पर्शादिपदैः रूपादीनां निषेधः । अमेऽप्येवमेवोक्तम् ।
अमुखमित्यादिना शरीररहितम् । अनन्तरमिति । न विद्यते अन्तरं छिद्रं वक्ष्येति ।

गङ्गाधरमहो ।

अवेजस्कमिति वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य । अनामेत्यादिमित्युपलक्षितशरीरस्य । अनन्तर-

‘न तदश्नोति कश्चन’ ‘न तदश्नोति कश्चन’ ‘विद्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स-
सुषर्षसूत्रम् ।

सादुपलक्षितशरीरस्य । अतन्तरमिति छिद्रस्य । व्यक्तयान्त्येन प्रत्येकप्रतिपेक्षाशक्त्या
भोकृभोग्यात्मना तवेकीकृत्य निषेधति—न तदित्यादि । अभातीत्यत्र विकरणव्यत्ययः ।
अभातीत्यर्थः । दिव्य इति मुण्डके श्रूयते । एतदमे ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽश्वरात्परतः
पर’ इति । अत्रैतयोर्मध्ये मूल्यन्तरलिखनममूर्ताऽशरीरपदयोरेकाध्वेन शरीरराहित्यत्वा-
ऽनेकमूल्युक्तत्वबोधनायेति ज्ञेयम् । अर्थस्तु—विद्यो योतनवान्, दिवि स्वात्मनि भवोऽ-
लौकिको वा । द्वि यस्मादमूर्तः पूर्वमूर्तिवर्जितः । पुरुषः पूर्णः पुरिशयः । सबाह्याभ्य-
न्तरः सह बाह्याभ्यन्तरेण वर्तत इति । अजः स्वतोन्यस्य अग्नमिमित्तस्वाभावाच्च न कुत-
श्चिज्जायते । तावता भावविकाराः सर्वे निषिद्धाः, तेषां जन्यत्वान् । अजत्वेन अरामरण-
क्षयभयादिकमुपलक्षणतया निर्वातितम् । यद्यपि वेहायुषापिभेददृष्टीनामविद्यावसादेहमे-
वेषु सप्ताणमनःप्रसृतिमान् भाति, तथापि परमार्थदृष्टीनां स्वतस्तद्ग्रहित एवेत्यर्थः । एव-
हरितोषिणी ।

भोकृभोग्यात्मकं सर्वमेकीकृत्य निषेधति—न तदश्नोतीति । अत्र विकरणव्यत्ययः । अ-
भातीत्यर्थः । निर्विशेषबोधकमपरं मुण्डकवाक्यमाहुः—दिव्य इति । अत्र स्वमतरीत्यार्थस्तु
—दिव्यः अलौकिकः अमूर्तः परिमाणशून्यः सः लोकवेदप्रसिद्धः बाह्याभ्यन्तरः बहि-
रन्तर्विश्रमानः । अस्य परमतरीत्यार्थस्तु—सुषर्णसूत्रे उक्तः । विस्तरभयात्प्रकृतानुपयुक्तत्वाच्च
गङ्गाधरमङ्गी ।

मिति छिद्रस्य । न तदश्नोतीति भोकृभोग्यात्मनैकीकृत्यानुक्तसर्वनिषेधः । विकरणव्य-
त्ययादभातीत्यर्थः । दिव्य इति मुण्डके । एतदमे ‘अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽश्वरात्परतः
पर’ इति । दिव्योऽलौकिकः, तत्र हेतुः—बाह्याभ्यन्तर इति । न चाकाश इत्याह—स
पुरुष इति । पुरा भासेति निरुक्तौ हेतुरज इति । जीवव्यापृष्यर्थं पृतीयः पादः । अक्ष-
रात् लोकावस्थानीयान् परः परं ब्रजेति ‘उत्तमः पुरुषस्तत्त्व’ इति स्पृतेरिति । अग्रे स्प-

टिप्पणी ।

लोषिणां सप्तमे मङ्गलपद्ये अतितराविति । अतितरौ पूजितौ श्रेष्ठाविति यावत् ।
परणविशेषणतया द्रव्यप्रकर्षोपनिषानामाहुः ॥

सत्रैव द्वापद्ये रसालमिति । यद्यप्ययं सहकारसिद्धकावितु प्रसिद्धस्यापीह प्रकरणव-
शेन रसेनानन्देनाजते क्षोभते, रसं भक्तानां लौकिकमिच्छापमलति वारवतीति वा नैगि-
कार्यं प्राज्ञः । ‘रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते’ इति गीतोक्तेः ॥

१ ग. पु. निषेधात्तत्त्वा ।

यास्याभ्यन्तरो ह्यजः' । 'अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति' 'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिभिः । 'अव्यक्तोऽयमधिभ्योऽयम्' सुयज्ञस्त्वम् ।

मय्य करणनिषेधः । शुभ्रः शुद्धो, नामरूपजीवोपाधिलक्षितस्वरूपात्स्वरूपमक्षरं, तद्ग-
हितमव्याकृताख्यमीश्वरोपाधिरूपं, तस्यात्परो निरुपाधिः पुरुष इत्यर्थः परमते । सिद्धा-
न्ते तु अव्याकृतमक्षरं परं लोकादित्थानीयं तस्यात्पर ईश्वर एव । अमूर्तः इत्यप्यवच्छिन्न-
परिमाणरहितः । स इति मिश्रं पदम् । लोकवेदप्रसिद्ध इत्यर्थः । बहिरन्तर्विद्यमान इत्येवं
ज्ञेयम् । अशरीरमिति । इयं कठबलीसम् । अर्थस्तु—अशरीरं स्वरूपेणाकाशकल्पं, शरी-
रेषु देवसिर्यगादिरूपेण नवस्थेष्ववस्थितिरहितेषु नश्वरेष्ववस्थितं वर्तमानम् । तथा च
नित्यमविकृतमित्यर्थः । महत्त्वस्यैवान्याऽऽपेक्षिकत्वाद्विभुं व्यापकम् । आत्मानम् । आत्मप्र-
द्वयं स्वतोऽनन्यत्वप्रदर्शनार्थम् । आत्मशब्दः प्रत्यगात्मविषय एव मुख्यः । तमीदृशमा-
त्मानं मत्वा अहमिति ज्ञात्वा धीरो धीमान्, न शोचति शोकमिमुंको भवतीत्यर्थ इति
हरितोषिणी ।

विरम्यते । अन्यदपि कठबलीसं वाक्यमाहुः—अशरीरमिति । तत्रापि समतरीत्यर्थस्तु
—न विद्यते लौकिकं शरीरं यस्मिन् नित्यस्वात्मकधर्मकम्, अनवस्थेषु अवस्थितिरहितेषु
तिरोभावशालिष्विति यावत् । अवस्थितं वर्तमानं । महान्तं न तत्समः कश्चिन्, विभुं
व्यापकम्, आत्मानं विदेकरसम् । अन्यदपि मुण्डकवाक्यमाहुः—अप्राण इति । शुभ्रः
शुद्धः । एतदग्रे 'अक्षरात्परतः परं' इति वाक्यं पठितम् । तदर्थस्तु—अव्याकृतमक्षरं
लोकादित्थानीयं, तस्यात्पर ईश्वरः । ननु 'विभ्व' इति 'अप्राण' इति मुण्डकवाक्यद्वयं
पठितम्, तयोर्मध्ये कठबलीसं वाक्यं पठितमित्यवधेयम् । असङ्ग इति । इहवारण्यके ज्यो-
तिर्ब्राह्मणे जीवप्रकरणे । स्वप्ने लीसङ्गे जाते तज्जनितपापेनाननुक्तिम् इत्यर्थः । श्रुतिमिरिति ।
प्रतिपाद्यते इत्यभिप्रेयान्वयः । एवं भुक्तिवाक्यान्मुक्त्वा स्मृतिवाक्यान्वाहुः—अव्यक्तो-
न्महाधरमङ्गी ।

ष्टम् । अशरीरमिति कठबलीसम् । अशरीरमाकाशकल्पम्, अनवस्थेषु नश्वरेषु, मह-
त्त्वस्यापेक्षिकत्वाद् विभुं व्यापकमात्मानं जीवं मर्यादामयमहमिति ज्ञात्वा इत्यर्थ इति
पदे । तत्र; 'गौणभेदात्मशब्दादिति सूत्रे ब्रह्मपरत्वस्य मुख्यतया प्रतिपादनेनात्मशब्दस्य
प्रत्यगात्मपरत्वे गौण्यापत्तेः, 'सर्वे वेदा' इति ब्रह्मप्रतिपादनव्यवधाना जीवप्रकरणाभावात्,
अशरीरमह्द्विमुपदानामेकार्थत्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मपरमिदम् । शरीरं विद्यारण्यलोकं, तद्गदितं
नित्यस्वात्मकधर्मकं महान्तं गुणादिभिः, 'न तत्समश्चाभ्यधिक्ये'ति शेषाश्चरत् । असङ्ग

‘न सत्तन्मासबुध्यते’ । ‘स वै न वेदाऽसुरमर्त्यतिर्यङ् न क्षी न षण्डो न पुमान् न जन्तुः । नायं गुणः कर्म न सत्त चासन्निवेशो यो जय-
तादृशो’ इत्यादिपुराणवाक्यैश्च निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते । ‘यतो
वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्यमिसं-
सुपर्णसूत्रम् ।

परमते । सिद्धान्ते तु ‘वेवं प्रेते’ इति जीवप्रभोतरं धृत्वा ‘अन्यत्र धर्मादित्यनेन प्रभान्तरे
कृते ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’त्यादिना सहुत्तरकथनात् प्रकरणभेदेन नास्य क्षारीर-
क्यम् । अतस्तद्विद्विक्कमत्र प्रक्षोभ्यते । अत एव पूर्वत्र ‘हर्षक्षोकौ जहाती’त्युक्तम् । अत्र
तु क्षोकाप्रत्यागाः । अर्थस्तु—अक्षारीरं, न विद्यते क्षारीरं विक्षरणस्वभावं यस्मिन् तादृशं
नित्यस्वात्मकधर्मकम् महान्तं,—सर्वप्रकारैर्न तत्समः कश्चिदिति । विभुं व्यापकमिति ।
पूर्वत्राक्षारीरमहद्भिभुपदानामेकार्थक्षोपकत्वाद्वैयर्थ्यमपुष्टार्थत्वं वा योध्यम् । असङ्ग इति ।
बृहदारण्यके ज्योतिर्ब्राह्मणे भूयते । इदञ्च जीवप्रकरणम् । अत्र स्वप्ने रमणादिकयुक्त्वा
यतो जागरणवशात् स्वप्निकेन पुण्यपापफलेनानुविद्धत्वावसङ्गत्वं जीवस्य वक्ति ‘स
यत्किञ्चित् पश्यत्यनन्यागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुष’ इति । अयमर्थः सिद्धान्तेऽपि
सुख्यः । अव्यक्तोऽयमिति । गीतायां जीवप्रकरणे । न सदिति । गीतायां क्षेत्रं प्रक-
त्योक्तम् । सत् नामरूपाभ्यां व्याकृतम् । असत्ताम्यामव्याकृतमित्यर्थः । स वै इति ।
अष्टमस्कन्धे गजेन्द्रवाक्यम् । अत्र वेदानिनिषेधेन तद्रूपता निषिद्धा । न जन्तुरित्यनेन
लिङ्गत्रयशून्यं प्राणिमात्रं निषिद्धम् । किन्तु सर्वनिषेधे अवधित्वेनावशिष्यत इति निषे-
धक्षेपः, मायया अक्षेपात्मकमेति परमतेऽर्थः । स्वत एव विरुद्धधर्माधारत्वात् सर्वात्मक
हरितोषिणी ।

यमिति । गीतायामिदं वाक्यम् । अन्यदपि वाक्यमाहुः—‘स वा’ इति भीमागवते
गजेन्द्रसुतो । निषेधक्षेप इति । सर्वनिषेधे सति यः अवधित्वेन सिध्यते स निषेधक्षेपः ।
मायया सर्वात्मक इति परमतरीत्यार्थः । स्वमते तु विरुद्धधर्माश्रयत्वेन सर्वात्मकः । एवं
निर्विशेषब्रह्मप्रतिपादकवाक्यान्युक्त्वा सविशेषप्रतिपादकानि वाक्यान्माहुः—यतो वा इति ।
वैचिरीये । अनेन वाक्येन स्पष्टिकथ्यते । येन जातानीति । जातानि भूतानि येन
ब्रह्मणा जीवन्ति प्राणान् धारयन्ति । एतेन स्थितियुक्त्वा प्रत्यमाहुः—यत्प्रयन्तीति ।
यद्ब्रह्म प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति । अभीति । तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते । इदं च स्वमते परम-
गङ्गाधरमदी ।

इति बृहदारण्यके जीवप्रकरणं परमते, जीवब्रह्मणोरभेदाय तत्रोक्तम् । अव्यक्त इति गीतायां
जीवप्रकरणे । ‘न स’मिति तु क्षेत्रप्रकरणे । ‘स वा’ इति अष्टमस्कन्धे । न जन्तुरिति
लिङ्गत्रयशून्यप्राणिमात्रनिषेधः । सर्वनिषेधे अवधित्वेन क्षेत्रस्याप्यक्षेपस्य सर्वात्मत्वं ब्रह्मणो

विशन्ति' 'आनन्दाद्धोऽबलत्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि । 'स ईक्षां
मुषणंमृषम् ।

इति तु सैद्धान्तिकोऽर्थः । यतो वेति । आनन्दाद्धीति । तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके प्रज्ञ-
प्रकरणे प्रज्ञलक्षणमिवम् । यतो यस्मादिमानि प्रज्ञाविदुषस्तन्वान्तानि जायन्ते, येन
जावानि तानि जीवन्ति, प्राणान् धारयन्ति, विनाशकाले च यद्ब्रह्म प्रयन्ति प्रतिगच्छन्ति,
अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते । तथा च भूतानि उत्पत्तिस्थितिप्रलयकालेषु यदा-
त्मतां न जहति तदेतद्ब्रह्मलक्षणमित्यर्थः । इदं मतान्तरे उपहितस्योपादानत्वान् परमलक्षण-
स्वदस्थलक्षणम् । सिद्धान्ते तूपादानलक्षणं परस्मैवेति विशेषः । स ईक्षां चक्र इति । एषा
धृतिः प्रभोपनिषदि षोडशकलमुपक्रम्य पठिता । 'म आत्मानमि'ति-शाखान्तरस्यः पाठः ।
शृङ्गारण्यके 'सोऽद्वेय'मिति पठ्यते, 'तदात्मान'मित्येवं च पठ्यते । अर्थस्तु—स प्रजापतिः,
अद्वेयं यथा स्वात्तथा ईक्षां ईक्षणं विचारं चक्रे इति । इतः पूर्वं 'सोऽधिभेत् तस्मादेकाकी
विभेती'ति अवधानम् । अग्रे 'यन्मदन्यन्नास्ति कस्मात्तु विभेतीति तत्र एवास्व भयं धीयाये'ति
तत्त्वज्ञानेन भयनिवृत्तिभावणामास्य संसारित्वं परमते । सिद्धान्ते तु 'आत्मैवेदमम
भासीन् पुरुषविधः सोऽनुवीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्य'दित्युपक्रमे आत्मज्ञानादनुवीक्षायाम-
न्यदर्शननिषेधाच्च प्रज्ञैवात्रोच्यते । मध्ये भयकथनं तु अग्रे एकाकिनो भयबोधनागर्थमेवं-
प्रकारेण भयोत्पत्तिकथनार्थम् । अन्यथा 'आत्मैवेदोपासीते'ति 'तदेतदपिः पश्यन् वामदेवः
प्रतिपेदे' इत्यादिनोक्तं सर्वमावार्थकमुपासनं भेदनं चोत्कृष्टं न स्याद्, विषयस्य संसारि-
त्वान् । अतो यथा 'सोऽकामयते'त्यादौ कामोत्पत्तिकथ्यत एवमिह भयोत्पत्तिकथ्यत

हरितोपिणी ।

एषा उपादानलक्षणम् । प्रभोपनिषत्सं वाक्यमाहुः—स ईक्षामिति । सः प्रजापतिः ईक्षां
ईक्षणं विचारं चक्रे; विचारानन्तरं सः आत्मानमेवावैन् ज्ञातवान् । ज्ञानाकारमाहुः—अह-
गङ्गाधरभट्टी ।

निरुद्धधर्माधारत्वान् । 'यतो वे'ति 'आनन्दाद्धी'ति च तैत्तिरीये भृगुप्रपाठके । प्रय-
न्ति प्रतिगच्छन्ति । अभिसंविशन्ति तादात्म्यं प्रतिपद्यन्ते । 'म ईक्षा'मिति प्रभोपनि-
षदि । 'स आत्मान'मिति शाखान्तरे । शृङ्गारण्यके तु 'सोऽद्वेयमीक्षां चक्रे, तदा-
त्मान'मित्यादि पाठः । अद्वेयं यथा स्वात्तथा ईक्षां विचारमिति संसारनिरूपणम्, पूर्वं
'एकाकी विभेती'तिभ्रुतेः, उत्तरत्र 'यन्मदन्यन्नास्ति कस्मात्तु विभेती'तिभ्रुतेःवेति परे । तत्र;
'आत्मैवेदोपासीते'ति 'तदेतदपिः पश्यन्वामदेवः प्रतिपेदे' इत्येवमादिनोक्तस्य सर्वमावार्थ-
कस्योपासनस्य निकृष्टत्वापत्तेः, विषयस्य संसारित्वान्, 'आत्मैवेदमम आसीदि'ति प्रज्ञप्रक-

चक्रे स आत्मानमेवावैदहं ब्रह्मास्मीति । 'सर्वस्य वशी, सर्वस्येशानः' । 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' । 'विश्वतश्चक्षुः कृत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुः कृत विश्वतस्पात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रैः, बावाभूमी जनयन् देव एकः' । 'सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस' इत्यादिश्रुतिभिः । 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्त्य तिष्ठति' 'निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतत्त्वो निश्चेतनात्मकश-
सुषर्णसूत्रम् ।

इत्येव युक्तमिति । सर्वस्य वशीति । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणे । वशमस्यास्मीति वशी । यथा च सर्वनिष्ठं यदधीनत्वं तदेतन्निरूपितमस्मीत्यर्थः । वस्तुतस्तु सर्वशब्दस्य 'स वा अयमात्मे'ति पूर्वेण सम्बन्धः । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इति गीता-
स्मृतेः । 'यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति ज्ञात्वान्तरस्थम् । श्वेताश्वतरे 'यः सर्वज्ञः सर्ववि'दिति पाठात् । विश्वत इति । तैत्तिरीये श्वेताश्वतरे च किञ्चित्पाठभेदेन वर्तते । अर्थस्तु—
आब्रह्मलक्षणान्वानां यद्धृषि अस्वेति विश्वतश्चक्षुः । उत अपि । एवमग्रेऽपि । सर्व-
त्रियोपलक्षणमेतन् । संधमति संयोजयति । पतत्रैः पवनसाधनैः पादैः पक्षैर्वा । सि-
द्धान्तेऽपि तुल्यमेतन् । मूलरूपं तथेति वा । सर्वकाम इति । छान्दोग्ये शाण्डिल्यवि-
द्यायाम् । सर्वत इति । गीतावाक्यं त्रयोदशे । अग्रे विवरणीयम् । निर्दोषेति । नारद-
हरितोषिणी ।

मिति । बृहदारण्यके शारीरब्राह्मणस्य वाक्यमाहुः—सर्वस्येति । स्पष्टम् । ज्ञात्वान्तरस्थं
वाक्यमाहुः—य इति । श्वेताश्वतरे तु 'यः सर्वज्ञः सर्ववि'दिति । तैत्तिरीयस्य वाक्यमाहुः—
विश्वत इति । उतैतत्पर्यकः धमति संयोजयति पतत्रैः पादैः पक्षैर्वा, अन्यत्स्पष्टम् ।
छान्दोग्ये शाण्डिल्यविद्यास्य वाक्यमाहुः—सर्वकाम इति । श्रुतिभिरिति । इदं च सवि-
शेषं प्रतिपाद्यत इत्यनेनान्वितम् । एवं सविशेषप्रत्ययप्रतिपादकभुतिवाक्यान्नुक्त्वा स्मृतिवा-
क्यान्माहुः—'सर्वत' इति । इदं च गीतायां त्रयोदशाध्याये । नारदपञ्चरात्रस्य वाक्य-
गङ्गाधरभट्टी ।

मात्र । अतो यथा लोकामयतेत्यादौ कामोत्पत्तिरुक्ता, एवमिह अयोक्तिरेकाकिनो भयबोध-
नार्थमिति युक्तं ब्रह्मपरत्वम् । सर्वस्येति । शारीरब्राह्मणे । तत्र 'सर्वस्ये'ति 'स वा अयमात्मे'ति
पूर्वेण सम्बन्धयते । 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित' इतिगीतोक्तेः । सर्वशक्तिरिति
ज्ञात्वान्तरे । श्वेताश्वतरे तु 'सर्ववि'दिति पाठः । विश्वत इति तैत्तिरीये । श्वेताश्वतरे तु
किञ्चित्पाठभेदः । आब्रह्मलक्षणान्वानि यद्धृषि अस्वेति विश्वतश्चक्षुः, इति एवमग्रे । सं-
धमति संयोजयति पतत्रैः पवनसाधनैः पादैः पक्षैर्वा । सर्वकाम इति । छान्दोग्ये शाण्डि-

रीरगुणैश्च हीनः । आनन्दमात्रकरपावमुखोदरादिः सधैत्र च स्वगत-
भेदविवर्जितात्मा' इत्यादिस्मृतिभिश्च सविशेषं प्रतिपाद्यते ॥

किमत्र युक्तम् ? निर्विशेषमेवेति । कुतः ?

(२) उपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्यैश्चान्यपरत्वतः ।

अन्तरङ्गत्वतश्चापि निर्विशेषं निरूप्यते ॥

सुषणसूत्रम् ।

पञ्चरात्रे । एवमत्र विषयसंशययोर्बोधनाय धृत्वादिवक्तव्यानुपपन्न्यस्तानि ।

(२) पूर्वपक्षं वक्तुमनुयुज्यन्ति—किमिति । पूर्वपक्षं संगृह्णाति—उपजीव्यत्वत इत्यादि ।
उपजीव्यत्वं निर्वाहकत्वम् । निर्वाहश्च पुरयविपातः । पृच्छित्तु क्वचित् स्वरूपस्थितिः, क्वचि-
दङ्घ्रिस्थितिः, क्वचित्कार्यजननसामर्थ्यमित्यननुगता तत्र तत्र बोध्या । तथा च विशेष-
निरूपकमुक्तिपुरयविपातसाधकत्वेनेत्यर्थः । उपजीव्यत्वत इत्यादौ सार्वविभक्तिकत्वसिद्धिः ।

हरितोषिणी ।

माहुः—निर्दोषेति । एवं निर्विशेषसविशेषग्रहाप्रतिपादकवाक्यकथनेन विषयो दर्शितः ॥

(२) एवं च संक्षेपे सति मध्यस्थेन विचारं कर्तुं प्रभः क्रियते—किमत्रेति । तत्र
निर्विशेषग्रहास्वीकर्तृणां मायावादिनां मतं पूर्वपक्षकोटौ निवेशयितुमाहुः—निर्विशेषमिति ।
कुत इति । कस्मादेतोरिति मध्यस्थप्रभः । तदनन्तरं पूर्वपक्षी हेतुवाक्यैः स्वमतं दृढीकर्तुं
कारिकामाह—उपजीव्यत्वत इति । निरूप्यत इत्यनेनान्वयः । अत्र पञ्चम्यन्तं तसित्प्र-
त्ययान्तं हेतुत्रयमाहुः—उपजीव्यत्यत इति । निर्वाहकत्वादित्यर्थः । धर्मनिरूपणस्य
धर्माधारनिरूपणं विना असंभवात् तत्र तस्य निर्वाहकत्वान्निर्विशेषनिरूपणमावश्यकमिति
भावः । श्रीगोस्वामिपुरुषोत्तमास्तु—ससिद्धः सार्वविभक्तिकत्वं स्वीकृत्य उपजीव्यत्वत इति
तृतीयान्तमप्रिमहेतुद्वयं पञ्चम्यन्तमाहुः । मया तु विशेषाभावात् स्वयं कारिकाभ्याम्वा-
नावसरे पञ्चम्यन्तत्वोक्त्या च हेतुत्रयस्य पञ्चम्यन्तत्वमुक्तम् । द्वितीयं हेतुमाहुः—श्रौत-
वाक्यैश्चेति । उपासनावोधकश्रौतवाक्यैरित्यर्थः । चकारेण स्मृतिवाक्यानां समुच्चयः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

स्यविद्यावाम् । सर्वस्य इति । गीतावाक्यम् । अत्र विवरिष्यते । निर्दोषेति । नारदपञ्चरात्रे ।

(२) उपजीव्यत्वत इत्यादौ सार्वविभक्तिकत्वसिद्धिः । विशेषनिरूपकमुक्तिपुरयविपातक-

टिप्पणी ।

(२) गङ्गाधरभट्टीविद्वतो उपजीव्यत्वत इति कारिकाभ्याम्वाक्याने 'एकस्मा आकृतोऽपरिचः
प्रयतो द्वितीयस्यास्मृतीयस्याश्च न भविष्यती' तिहाभिकन्यापादितत्र—उपजीव्यत्वतः, अन्य-

तथा हि—सविशेषवादिनाऽपि विशेषाधारत्वेनावश्यं ब्रह्मस्वरूपम-
प्यङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा कुत्र विशेषा निरूपिताः स्युः ।
मिथितोप-
प्रतिपादकवा-
क्यविचारः ।
तथा चाऽऽधारनिरूपिता भुतिराधेयनिरूपिकया नान्य-
थयितुं शक्या, उपजीव्यत्वात् । न च धर्मिस्वरूपं निरूप्य
धर्मनिरूपणेनोभयसार्थकत्वमिति वाच्यम् । अस्थूलाद्युक्त-
सुवर्णसूत्रम् ।

अत्र पूर्वव्यक्तिः स्मार्तवाक्यसमुदायकः । द्वितीयव्यक्तिः युक्तिसमुदायकः । अवि-
वाच्यन्तरगर्हायाम् । निरूप्यत इति । भुत्वादितात्पर्यगोचरतयोच्यत इत्यर्थः । का-
रिकां व्याकरोति—तथा हीत्यादि । उपजीव्यत्वादिति । एतेनान्तरङ्गत्वमपि बोध्यते ।
तेन यथा आभिधाधिकरणे उत्पत्तिशिष्टाया आभिधाया यागस्वरूपयटकतयान्तरङ्गत्वम्,
तथात्र स्वरूपनिरूपकाणां धर्मस्वरूपनिर्वाहकतयाऽन्तरङ्गत्वमिति । यथा तत्र न वाजि-
नेनाभिधायाधस्तथाऽत्र न धर्मनिर्विशेषस्य वाध इत्यर्थः । इयमेव युक्तिरन्तरङ्गत्वतश्चेति
चकारेण बोध्यते । ननु धर्माणामागन्तुकत्वाङ्गीकारे पाश्चात्यत्वात् तैः स्वरूपवाधनमिति
तदन्यथाकरणशङ्काया एवानुवय इति शङ्कां हृदि कृत्वाऽऽह—न चेत्यादि । अस्थूले-
त्यादि । यदि निषेधो न स्यात्तदा तथा स्यात्, न तु तस्मिन् जाग्रतीत्यर्थः ।

हरितोपिणी ।

अन्यपरत्वत इति । धर्मयोधकवाक्यानामिति शेषः । तथा च तादृशवाक्यानामुपासना-
परत्वादित्यर्थः । तृतीयं हेतुमाहुः—अन्तरङ्गत्वत इति । आधारनिरूपणत्वाऽऽधेयनिरू-
पणापेक्षया प्राथमिकत्वेन धर्मिणः अन्तरङ्गत्वादित्यर्थः । अत एवान्तर्भूतनिमित्तकत्वं पूर्वो-
पस्थितिरूपं चान्तरङ्गत्वमिति तत्र तत्रोक्तं संगच्छते । कारिकार्थमाहुः—तथा हीत्यादि ।
तत्र प्रथमं उपजीव्यत्वत इति हेतुं व्याकुर्यन्ति—सविशेषेति । नान्यथयितुमिति ।
नान्यथाकर्तुमित्यर्थः, निर्विशेषभुतेर्निर्वाहकत्वादपवादो न भविष्यतीति भावः । कारिकायां
तत्सिद्धप्रत्ययान्तं हेतुं पञ्चम्यन्तत्वेन स्वीकुर्यन्ति—उपजीव्यत्वादिति । निर्वाहकत्वादि-
त्यर्थः । परंपरं बाध्यवाचकभावो नास्ति, कुतः ? अस्मन्मते ब्रह्मणो विरुद्धवर्माधारत्वस्वी-
कारवित्याशयेन सिद्धान्तां शङ्कते—न चेति । उत्तरयन्ति—अस्थूलेति । तथा च निषे-
गज्ञाधरमही ।

त्वेनेत्यर्थः । चट्टयं स्मृतियुक्तिममुच्यते । उपजीव्यत्वादिति पञ्चमी हेतौ हेतुतृतीयया
समानार्था । न त्वनेनोपजीव्यत्वत इत्यत्र पञ्चम्यन्तात्तसिद्धं शङ्क्यः । 'एकस्या आकृतेऽपरितः

टिप्पणी ।

परत्वतः, अन्तरङ्गत्वत इति हेतुत्रयं पञ्चम्यन्तात्तसिद्धि निष्पन्नमिति तोषिणीकृद्भिरभ्युपेयते;
तत्र साधीयः । यथा गोप्यधेयु च स्वामीत्यत्र 'स्वामीभराधिपति' इतिसूत्रेण पट्टीसप्तम्योर्वि-

श्रौतवाक्यैर्धर्मनिषेधश्रवणात् । ननु निर्विशेषब्रह्मनिरूपिका श्रुतिर्ध-
र्मान् विना न तन्निरूपयितुं शक्ता । तथा हि—निरूपणं हि लक्षणैः,
तानि चासाधारणधर्मरूपाणि । अत्र च धर्माभावात् तन्निरूपणपूर्व-
मेभावमुख्येनाऽऽधूतादिवाक्यैर्निरूपयन्त्या धर्मनिरूपिका श्रुतिरुपजी-
व्या, अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् । तथा च श्रौ-
तस्वोपजीव्यत्वयोरविशेषादन्यतरमाधो न युक्तः, विरोधात्; तथाकरणे
मुपसंख्यम् ।

अभावस्येत्यादि । अभावनिरूपणं धर्मप्रतियोगिनिरूपणाधीनमिति धर्मिणो ब्र-
ह्मतोषिणी ।

धस्य विद्यमानत्वादुभयसार्धकत्वं नास्तीत्यर्थः । अत्र सिद्धान्ती पुनः शङ्कते—नन्विति
मैवमित्यन्तम् । निरूपणासम्भवं विशदयन्ति—तथा हीति । धर्मरूपाणीति । असा-
धारणधर्मो हि लक्षणमित्यभिपुकोक्तेः । प्रकृते कथमित्यत आहुः—अत्र चेति । अत्र
च निर्विशेषब्रह्मणि च । तन्निरूपणेति । धर्मनिरूपणपूर्वकमित्यर्थः । निरूपयन्त्या
इति । निर्विशेषब्रह्म निरूपयन्त्याः भूतेरित्यर्थः । उपजीव्येति । तथा च सविशेषनि-
रूपकभुवि विना निर्विशेषभुतिः निरूपणं कर्तुं न शक्नोतीति निर्विशेषभुतिनिर्वाहकत्वरूप-
मुपजीव्यत्वं सविशेषभुतेरागतमितिभावः । ननु कुतो न शक्नोतीत्यत आहुः—अभाव-
स्येति । कस्याभाव इत्याकाङ्क्षाया अनियुक्तेः धर्मनिरूपणं विना धर्माभावनिरूपणं न सम्भ-
वतीत्यभावमुख्येन निरूपणं कर्तुं न शक्नोतीति भावः । एवं च सिद्धान्ती स्वमतं स्थापयितु-
माह—तथा चेति । त्वन्मते आधारनिरूपणं विना धर्मनिरूपणं न जायत इति उपजी-
व्यत्वं निर्विशेषभुतेः, मन्मते प्रतियोगिनिरूपणं विना अभावनिरूपणं न सम्भवतीति
सविशेषभुतेरुपजीव्यत्वमित्युभयमतेष्वविशेषः । भुत्युच्यत्वमप्युभयव्रासीति अन्यतरबाधामा-
गङ्गाधरमही ।

प्रयोगो न द्वितीयस्या' इति शार्ङ्गिकन्यायान् । न पायमनितः, अगतिकगसित्वान् । अवं
भावः—आमिक्षा वैश्वदेवीत्याधिकरणे यथा—उत्पत्तिशिष्टामिक्षाया उत्पन्नशिष्टेन वाजिन-

टिप्पणी ।

धानेऽपि न गोप्यभानां च स्वामीति प्रबोक्तुं शक्यम्, अभानां स्वामी गोपु विद्यतीत्यर्था-
न्तरबोधोदयेन प्रकृतार्थप्रतीतये प्रकरणाभावाभयने प्रतिपत्तिगौरवान्, तथेहापि श्रौतवाक्यै-
रितिद्वितीयान्तहेतूपादानेन सिद्धानां पञ्चम्यन्तत्वे श्रौतवाक्यैरन्यपरत्वावित्तत्र श्रौतवाक्यै-

तृमयबाधो युक्तः, उक्तयुक्तेः । तथा च शून्यवाद आपद्येतेति वृश्चिक-
मिया पलायमानस्य विषमाशीविषमुत्वे निपातः । न चैवमपि वक्तुं
शक्यम् । “असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चे”दिति निन्दाश्रुते-
रिति चेत्, मैवम् । न हि श्रुतिसिद्धा धर्मा निषिध्यन्ते, किन्त्वनुवाद-
पूर्वं लौकिकाः स्यौल्यादयः । तथा च क धर्माणां श्रौतानामुपजीव्यत्वम् ।
न चैवं निषेधस्य भिन्नविषयत्वाद् विरोधाभावेनैकतरबाधो न युक्तः,
तथा चोभयवचनं सिद्धमिति सांप्रतम् । श्रौतानामप्यर्थानां श्रौतव्य-
स्वादीनां ‘यतो बाधो निवर्तन्ते’ इत्यादिना निषेधात् । न चोपजीव्यत्व-
सुवर्णसूत्रम् ।

इमं इव प्रतियोगिनां धर्माणामप्युपजीव्यत्वादित्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति । सूचिताभ्यामुप-
जीवकत्वपरिहृत्वाभ्यामित्यर्थः । उपजीव्यत्वबाध इति । उपजीव्यत्वप्रयुक्तो बाध
हरितोपिणी ।

वास्तवतुमयधर्मवत्त्वं सिद्धमिति भावः । तथाकरणे अन्यतरबाधकरणे । उक्तयुक्तेरिति ।
तृमयत्र श्रौतत्वोपजीव्यत्वयोरविशेषाद्विनिगमकामावादित्यर्थः । तथा च उभयबाधस्वी-
कारे च । विषमेति । विषमभासौ आशीविषः सर्वश्रेयर्थः । न चैवमपि । न हीत्यर्थः ।
शून्यवादस्वीकारे श्रुत्युक्तं दूषणमाहुः—असन्नेवेति । ‘असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद
चेन्’, अस्ति ब्रह्मेति चेद्देव सन्तमेनं ततो विदु’रिति श्रुतेरित्यर्थः । इयं च तैत्तिरीयोपनिषदि ।
अत्र मावावादी समाधानमाह—मैवमिति । स्पष्टम् । पुनः सिद्धान्ती शङ्कते—न चैव-
मिति । मायावादी उत्तरयसि—श्रौतानामिति । निषेधाद्विन्नविषयत्वं नास्तीति भावः ।
सिद्धान्ती शङ्कते—न चेति । अभावस्य प्रतियोगिनिरूपणाधीनत्वाद् धर्मनिरूपणे उपजी-
वकाधरमष्टी ।

गुणेन न बाधः, यागस्वरूपघटकधर्मेनान्तरङ्गत्वान्, उपजीव्यत्वाच्च । एवं प्रकृतेऽपि ।

टिप्पणी ।

रन्ध्रपरत्वप्रतिपादनादित्यादेराशयस्यापि स्फूर्तिसंभवेन प्रकरणादिना निर्णये प्रतिपत्तिगौ-
रवात्सर्वेषां हेतूनां दृष्टीयान्तत्वमेव युक्तमित्येकस्या इति परिभाषया सिद्धवतीति भावः ।
अस्मा अर्धस्तु—एकस्या आकृतेः स्वरूपस्य विभक्त्यादिरूपस्य प्रयोगाभरितः कृतः, अतो
द्वितीयायाकृतेः प्रयोगो न भवितुमर्हति । अत्र विस्तरः परिभाषेन्दुश्लेखरादयेव । यस्तु
मूलकृद्भिः, उपजीव्यत्ववत् इत्यादेरर्थं प्रदर्शयद्भिरुपजीव्यत्वान्, अन्यपरत्वान् इति पञ्चम्यन्त-
पदं उपन्यासिपातात्, वृत्तात्यर्थप्रदर्शनाभिप्रायेण केवलमिति सर्वं समञ्जसम् ॥

पाथः । एवंविधस्य तस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्यथा अभावनिरूपणो-
च्छेदप्रसङ्गात् । नन्विदमसंगतम् । न हि लोके यस्मिन् यदा ये धर्माः
सत्त्वेन निरूपितास्ते तस्मिन्नेव तदैव निषेधं शक्याः, विरोधात् । का-
लभेदेन तु शक्या निषेधम् । पूर्वं इयामत्वेन निरूपिते पाकरक्ते घटे
इयामत्वस्येव । न चैवं ब्रह्मणि संभवति, सदैकरसत्वान् । अतः कथं
धर्मनिरूपणं, कथं वा निषेध इति तत्ससंदंशपतितो मिथ्यावादीति चेत्,

सुषर्बसूत्रम् ।

इत्यर्थः । एवंविधस्येत्यादि । अभावप्रतियोगितानियन्त्रितस्वोपजीव्यत्वस्य स्वका-
र्याश्रयत्वादित्यर्थः । इदमिति । एकस्मिन् ब्रह्मणि न सत्त्वावन्निरूपणमित्यर्थः । अविद्या-
कल्पितत्वेनाङ्गीकारादिति । त्यस्योपे पञ्चमी । तथा च तेषां तथात्वमङ्गीकृत्य
निषेधतीत्यर्थः । उदाहरणं तु यथा श्वेताश्वतरे 'विश्वतश्चक्षु' रित्याशुक्त्वा, ततो यदुच्यते (रेव) रं

हरिनोपिणी ।

व्यत्वम्, तस्य निषेधे उपजीव्यत्वस्य पाथः स्यादित्यर्थः । मायावादी उत्तरयति—एवंवि-
धस्येति । एतादृशस्य उपजीव्यत्वस्य अप्रयोजकत्वात् कार्याजनकत्वान् । तथा च वा-
धस्य स्वीकारादित्यर्थः । अन्यथा स्वीकारभावे । अत्र सिद्धान्ती शङ्कते—नन्विति ।
असद्गतमिति । अभावनिरूपणोच्छेद इति यदुक्तं, तदसद्गतमित्यर्थः । यद्वा ब्रह्मणि
सत्त्वावन्निरूपणम् । असद्गतत्वमेवोपपादयन्ति—नहीति । शक्या इति । न हीति पूर्वं-
णान्वयः । इयामत्वस्येवेति । तथा च कालभेदेन इयामत्वतदभावयोः सत्त्वावभापनि-
रूपणं मंगच्छते इति भावः । ननु मयापि कालभेदेन ब्रह्मणि पूर्वं वाहुं शक्यत इत्यत्र
आहुः—न चैवमिति । न हीत्यर्थः । सदैकरसत्वादिति । सार्वकालिकैकरसत्वादित्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

धर्मिस्वरूपमिति । अग्निहोत्राशुक्त्वा दधिदुग्धादिगुणविधिवन् । उक्तयुक्तेरिति । उप-
जीव्यत्वादेः । एवंविधस्य तस्येति । अभावप्रतियोगितानियन्त्रितस्वोपजीव्यत्वस्य स्वकार्या-
श्रयत्वादित्यर्थः । पूर्वाक्तान्निषेधतीति । यथा श्वेताश्वतरे 'विश्वतश्चक्षु' रित्याशुक्त्वा ततो यद-

टिप्पणी ।

न च धर्मिस्वरूपं निरूप्येत्यस्य गङ्गाधरभट्टयामग्निहोत्राशुक्त्वा दधिदुग्धादिगुणवि-
धिवदित्यत्र—'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यनेनाग्निहोत्रे विहिते यागस्य इन्द्र्यदेवतामकृतत्वा इन्द्र्या-

न । धर्मनिरूपिकायाः श्रुतेरन्यपरत्वात् । तथाहि—सोपधि ब्रह्म निरूपयति धर्मनिरूपिका श्रुतिरूपासनार्थम्, तथा चित्तशुद्धौ सत्यां निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपत्स्यते इति तात्पर्येण । ततस्तादृशब्रह्मज्ञापनाय पूर्वोक्तान् निषेधति, तेषामविद्याकल्पितत्वेनाङ्गीकारात् । अतोऽप्याद्यार्थं कर्तृत्वाशुक्त्वा निषेधतीति कल्पने सर्वं समञ्जसमिति चेत् ?

सुवर्णसूत्रम् ।

वद्वरूपमनामयमिति । यथा च बृहदारण्यके मूर्तामूर्तलक्षणं रूपद्वयमुक्त्वा 'अथात आदेक्षो नेति नेती'ति । एवमन्यदपि द्रष्टव्यम् ॥

हरितोषिणी ।

यत्तं च कालभेदो न यत्तुं शक्यः । अत इति । कालभेदामावादित्यर्थः । एकस्मिन्नेव काल इति शेषः । अत्र मायावादी द्वितीयं अन्यपरत्यक्त इति हेतुं पुरस्कृत्य समाधानं वदति—धर्मेति । अन्यपरत्वमेव श्रुत्यादयति—तथा हीत्यादिना । उपासनार्थमिति । निरूपयतीति पूर्वोक्तान्वयः । तथा उपासनया । प्रतिपत्स्यते प्राप्नोति । तेषां धर्माणाम् । अविद्याकल्पितत्वेनाङ्गीकारादिति । अविद्याकल्पितत्वमङ्गीकृत्य निषेधतीत्यर्थः । तथा च वस्तुगत्या ये धर्मास्तत्र न सन्तीति भावः । तथा च यत् सिद्धं तदाहुः—अत इति । कर्तृत्वादीति । अविद्याकल्पितकर्तृत्वादीत्यर्थः । इदं च बृहदारण्यके मूर्तामूर्तब्राह्मणे रूपद्वयमुक्तम् । पश्चान्निषेधति 'अथात आदेक्षो नेति नेती'ति । सर्वं समञ्जसमिति । कोपि श्रुतिविरोधो नास्तीति भावः ॥

गङ्गाधरमठ्ठी ।

नन्दरं 'वद्वरूपमनामयमिति'ति । बृहदारण्यके च मूर्तामूर्तलक्षणमुक्त्वा 'अथात आदेक्षो नेति नेती'ति चिह्नम् ।

दिप्पणी ।

काङ्क्षायां 'वद्भा जुहोती'त्यनेन इधि वदन्नतया चिधीयत इति प्रधानविधिगुणविष्णोर्यथा सार्वकत्वं, तथा निर्विशेषपशुतिभिः प्रथमं धर्मं निरूप्यते, तर्हि धर्मकमित्याकाङ्क्षायां सविशेषपशुतिभिर्धर्मो निरूप्यन्त इत्युभयमार्थकल्पमिति भावः ॥

अत्र ब्रूमः ।

उपहितक-
मुपनिरामः । (३) अभेदादनुपाधित्वाद्भगवत्प्रत्ययासितः ।
सर्वाधारस्वतस्साधच्छित्तिस्त्वान्नास्य बाधनम् ॥

सुषर्षसूत्रम् ।

(३) सिद्धान्तं संगृह्यते—अभेदादित्यादि । अत्र प्रथमतस्तदुक्तसर्वहेतुसाधकमन्यपरत्वत इति हेतुं दूषयितुमन्यं निषेधन्ति—अभेदादिति । सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदाभावादित्यर्थः । अत्र हेतुः—अनुपाधित्वादिति । तथा सति धर्माभावमुख्येनेव धर्ममुख्येन हरितोपिणी ।

(३) एतावत्पर्यन्तं निर्विशेषवादिमतमुपन्यस्य स्वमतसिद्धान्तमाहुः—अत्र ब्रूम इति । उपासनार्थं धर्मं निरूपयति धुतिरित्युक्तम्, तदेव लण्डयन्ति—अभेदादिति । सविशेषनिर्विशेषप्रमाणोरेकत्वेन भेद एव नास्तीत्यर्थः । एतेनान्यपरत्वत इति प्रबलो हेतुर्निरस्तः । ननु सोपाधिकं ब्रह्म भिन्नं, निरुपाधिकं ब्रह्म मित्रमिति भेदस्य सत्त्वादत् आहुः—अनुगङ्गाधरभट्टी ।

(३) अध्यान्यपरत्वत इति दूषयन्ति—अभेदादिति । सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदाभावात् । तत्र हेतुः—अनुपाधित्वादिति । तथा च धर्मनिरूपकधुतेरपि ब्रह्मपरत्वादुपजीव्यत्वा-

टिप्पणी ।

(३) अभेदादितिकारिकाव्याख्यायाम्—‘एताभ्यां भौतवाक्यैरिति तदुक्तो हेतुर्दूषित इति भीषुरूपोक्तमाः । अयमाशयः—उपजीव्यत्वत इत्यस्य विशेषनिरूपकधुतिपृष्टव्यविषासकत्वेनेति पर्यायं प्रदर्श्य उपजीव्यत्वत इत्यादौ तत्सिलन्तत्रये न चान्यन्तात्तत्सिलिति प्रमाणीकर्तुं ‘एकस्या आकृते’रिति शाब्दिकन्याय उपन्यस्यो गङ्गाधरभट्टायाम् । संगति-आस्यास्यैव टिप्पण्यां प्रदर्शितेन प्रकारेणेत्यत उपजीव्यत्वत इति कारिकायां हेतुचतुष्टयं गङ्गाधरमतेन सिद्धयति । इदं भीषुरूपोक्तमानामप्यभिप्रेतमिति ‘एताभ्यां भौतवाक्यैरिति’त्यनेनोपनीयते । नैवं चेत्कथं तदुक्तो हेतुर्दूषित इति वदेयुः । परंस्वप्नेवमवधेयम्—भीषुरूपोक्तमैरिव तोपिणीकृद्भिरपि ‘एतेन भौतवाक्यैरिति हेतुः प्रत्युक्त इत्युक्तम् । उपजीव्यत्वत इति व्याख्यावसरे च तैस्तत्सिलन्तं हेतुत्रयमित्यभिहितम् । भौतवाक्यैश्चान्यपरत्वत इत्येकीकृत्य उपासनार्थोपकभौतवाक्यैर्धर्मबोधकवाक्यानामुपासनापरत्वादिति च व्याख्यातम् । अत एतत्पूर्वापरविरोधपरिहृतये ‘अन्यपरत्वत’ इत्यनेनान्वीयमानो गर्भहेतुः भौतवाक्यैरित्ययमित्यभ्युपेयम् । गर्भहेतुत्वमादाय ‘एकस्या’ इति न्यायोऽपि संगमयितुं शक्यः । यत्तत्पृतीयया हेत्वर्थसामान्यमपेक्षते, न तु तद्विशेषम् ॥

यद्य तोपिणीकृद्भिरुपजीव्यत्वत इति तृतीयान्तात्तत्सिद्धिः, अन्यपरत्वत इत्यादौ चान्य-
पि. ४

अत्र मिथ्यावादी प्रष्टव्यः,—जगत्कर्तृत्वेति तात्त्वादिविशिष्टनिर्वि-
शेषयोर्मेवमङ्गीकरोष्युताऽभेदम् ? । भेदपक्षेऽपि तात्त्विकमतात्त्विकं
वा ? न तावदाद्यः, 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेष्टा'वित्यधिकरणयिरोच्यते ।

सुवर्णसूत्रम् ।

निरूपयन्त्या अपि भुतेर्महत्परत्वसौत्यादुपजीव्यत्वतोऽन्तरङ्गत्वत इति हेतुद्वयं दूषितम् । अनु-
रूपित्वे हेतुप्रतिपत्तिः । मिथ्यावादिरीत्य सोपाधित्वे जगदप्रत्ययातिव इत्यर्थः । अवाधने एव
हेतुन्तरं—सर्वाधारत्वत इति । परस्परविरुद्धसर्वधर्माधारत्वादित्यर्थः । अत्र हेतुः—
साध्याच्छक्तित्वादिति । तावती विरुद्धधर्माधारत्वसाधिका शक्तिर्यस्य तादृशत्वादित्यर्थः ।
एताभ्यां भौतवाक्यैरिति बहुल्ये हेतुर्दूषितः । अस्येति । सविशेषत्वस्य ।

पूर्वं कारिकोक्तमभेदमुपपादयितुं मिथ्यावादिनोऽसंभाष्यत्वबोधनाय सभ्यं प्रत्याहुः
—अत्रेत्यादि । अत्र सविशेषनिर्विशेषयोर्मेवाऽभेदविचारे, मिथ्यावादी विशेषाणां
मुक्तिरजसवद्विद्याकल्पितत्वं वदन् वादी त्वया मध्यस्थेन प्रष्टव्य इत्यर्थः । सर्वत्रेति ।

हरितोषिणी ।

पाधित्वादिति । प्रष्टव्युपाधिरेव नास्तीत्यर्थः । तथा च ब्रह्मधर्माणामभावमुखेन निरूपणं
वया, तथा जगत्कर्तृत्वादि रूपधर्मेमुखेनापि निरूपणं करोति भुतिः । तथा चैकमेव ब्रह्मे-
त्यर्थः । तथा च धर्मनिरूपिका भुतिः अन्तरङ्गा, अथ च उपजीव्येति विचार एव ना-
स्तीति भावः । एतेनान्तरङ्गत्वत उपजीव्यत्वत इति हेतुद्वयं निरस्तम् । ननु जगत्कर्तृत्व-
रूपोपाधेः सत्त्वात्कथमनुपाधित्वमत आहुः—जगदिति । तस्योपाधिरूपत्वे वास्तविकत्वा-
भावाद्ब्रह्म उत्पत्त्यभावात् प्रतीतिरेव न स्यादित्यर्थः । ननु भवतु, तथाप्युभयोर्विरुद्धत्वा-
त्सविशेषत्वस्य बाधो भविष्यतीत्यत आहुः—सर्वाधारत्वत इति । विरुद्धधर्माभयत्वादि-
त्यर्थः । अत्र हेतुमाहुः—साध्यादिति । तावती शक्तिर्यस्य । विरुद्धधर्माभयत्वसाधिका का
चिद्विन्त्यस्तुतिरपि मन्त्रास्तीति भावः । एतेन भौतवाक्यैरिति हेतुः प्रत्युक्तः । अस्येति ।
सविशेषत्वस्य बाधनं नेत्यर्थः । कारिकां व्याकुर्वन्ति—अत्रेति । प्रष्टव्यः । प्रष्टव्य इति
मध्यस्थं प्रत्युक्तिर्मिथ्यावादिनोऽसंभाष्यत्वम् । न तावदिति । पूर्वमित्यर्थः । आद्यः, वा-

गङ्गाधरभट्टी ।

अन्तरङ्गत्वे दूषिते । अनुपाधित्वे हेतुर्जगदिति । सर्वाधारत्वे हेतुः—साध्याच्छक्तित्वादिति ।
परस्परविरुद्धसर्वधर्माधारत्वसाधकशक्तिमत्त्वादित्यर्थः । एताभ्यां भौतवाक्यैरिति दूषितम् ।

टिप्पणी ।

म्यन्तादिति गोखामिपुरुषोत्तमानां भवमुपस्थासि । तत्रोच्यते—पुरुषोत्तमैः कण्ठर-
तस्तु कचिदपि न परहेतुद्वयस्य पञ्चम्यन्तत्वमुक्तम् । वन्मूककङ्किरिदं हेतुद्वयं पञ्चम्यन्त-

अस्यार्थस्तु—सर्वत्र वेदान्तेषु प्रसिद्धस्य ब्रह्मण एवोपास्यत्वेन उपदे-
शान्मनोमयत्वादिविषयवाक्योक्तधर्मविशिष्टं ब्रह्मोपासिन् वाक्ये
सुवर्णसूत्रम् ।

यत्तुःसूत्रमिदमधिकरणमुत्तरतत्त्वप्रथमाध्यायद्वितीयपादारम्भेऽस्ति । विरोधबोधनार्थमाहुः
—अस्यार्थ इत्यादि । मनोमयरवादीति । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके शाण्डिल्य-
विद्यायाम् । ‘सर्वं सत्त्विजं ब्रह्म, तज्जलानिति ज्ञान्त उपासीत, यथ सलु क्लृप्तमयः पुरुषो,
यथाक्लृत्तुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति, तथेताः ब्रेत भवति, स क्लृप्तं कुर्वति, मनोमयः प्राण-
शरीरो भारुपः सत्यसंकल्प आकाशात्मा सर्वकर्म सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः सर्व-
मिदमभ्यास’ इत्यादि विषयवाक्यम् । अस्मिन् वाक्ये उच्यते इति । मन्तव्यत्वेनोप-
दिश्यते । अयमर्थः—वाक्योपक्रमे सर्वस्य ब्रह्मत्वं प्रतिज्ञाय, जायते लीयते अनिति जलान्
तस्मिन् जलान् तज्जलम् । इदं सर्वं सलु सर्वावस्थानु तस्मिन्, अतः सर्वं ब्रह्मेत्युपासी-
तेति जटस्य ब्रह्मत्वेनोपासनं विहितम् । अतः परमत्येवमिमे वाक्ये ‘क्लृप्तं कुर्वति’त्यनेन किं
जीवोपासनमुपदिश्यते, उत ब्रह्मोपासनमिति सन्देहः । तत्र ‘मनोमय’ इत्यादिना लिङ्ग-
शरीरकथनाच्चादृशशरीरवर्ती जीव एवोच्यते । अमे सत्यसंकल्पादिलिङ्गं तु ब्रह्मत्वेनोपास-
नार्थम् । ज्ञात्वान्तरे ‘विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे’ति तस्य तथोपासनस्योक्तत्वात् । अतः कार्यकारणयो-
रभेदाद्यथा पूर्वोपासना तथेवमपीति पूर्वपक्ष उच्यते—सर्वत्रेति । एकपदमिदं सूत्रम् ।

हरितोपिणी ।

सत्त्विकः । सविशेषनिर्विशेषयोर्भेदो नास्तीत्यर्थः । ननु कुतो नास्तीत्यत्र आहुः—सर्वत्रेति ।
इदं व्याससूत्रं प्रथमाध्याये द्वितीयपादारम्भे । एकपदमिदं सूत्रम् । अस्यार्थ इति । प्रसि-
द्धस्येति । आनन्दमयः प्राणशरीररूपः परमपुरुषः य एकः, स एवास्मिन् वाक्ये उपास-
त्येनोपदिश्यते, एतावता किं ज्ञायते ? चादृशस्य व्यासचरणैः सर्ववेदान्तप्रसिद्धत्वमुक्तम् ।
अतः सविशेषनिर्विशेषयोस्तादृशिकभेदो नास्तीति भावः । सामवेदान्तगतच्छान्दोग्यस्य
पञ्चमप्रपाठके शाण्डिल्यविद्यास्यमस्य सूत्रस्य विषयवाक्यमाहुः—मनोमयस्यादीति । ‘सर्वं

गङ्गाधरभट्टी ।

अस्येति । सविशेषत्वस्य । सर्वत्रेति । प्रथमाध्यायद्वितीयपादे । विरोधादिति । सर्ववे-

दिप्यणी ।

तया व्याख्यातम् ; तदस्य दृतीयान्तपर्यायपदप्रदर्शनेन पञ्चम्यन्वता प्रतिषिद्धा न हीनताः
साऽभ्युपेतेति तोपिणीकृतां तर्कः स्यात्, ‘अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती’ति न्यायान् । प-
रन्तु मम तु यथा ‘एकस्या’ इतिन्यायमुपन्यस्ततां गङ्गाधराणां, सर्वेषां देवूनां दृतीयान्त-

उच्यते इत्येतत्सर्वं व्याससूत्रभाष्ये विस्तृतं पितृचरणैर्विस्तरभियाऽत्र
न लिख्यते । किञ्चैवं, जीवे नितरां तथाऽऽयातमिति 'तत्त्वमसी'त्याद्य-
भेदबोधकश्रुतिविरोधः । ब्रह्मानेकत्वापस्या चैकमेवेत्यादितद्विरोधः ।
तथा त्वयाऽनङ्गीकाराद्य । येऽप्य(त्व)ङ्गीकुर्वन्ति, तेषां मते वेदान्तानां तादृ-
शुपगन्तव्यम् ।

तथा च पूर्वोपासनया परमशान्तस्य मननात्मा सर्ववेदान्तप्रसिद्धब्रह्मोपदेश एव युक्तो,
न तु जीवोपासनोपदेशः । एवं भगवत्स्वरूपलाभाद्, सारूप्यलाभाद्वा यथा सङ्कल्पं
प्रेत्यापि तथा भाव उपपद्यते । अत्यणुत्वातिमहत्वादिसत्यसङ्कल्पादिकर्मत्वध्येयत्वप्रा-
प्यत्वव्यपदेशोऽपि युज्यते । मनोमयत्वं तु 'स एष जीव' इति भगवद्वाक्याद्भेदेऽपि ।
न तु जीवलिङ्गैकान्तम् । वेद एव च ब्रह्मणि प्रमाणं तत्कार्यञ्च । अतस्तदभेदोपचारः ।
तस्मादानन्दमयः प्राणशरीररूपः परमपुरुष एव वाक्यार्थः । तथा च यदि सविशेष-
निर्विशेषयोर्भेदः स्यादुपासचरणैः सर्ववेदान्तप्रसिद्धत्वं तादृशस्य नोध्येताऽतस्तद्विरोध
इति भावः । नितरामिति । अज्ञत्वादिवैशिष्ट्यात्तथेत्यर्थः । येऽप्यङ्गीकुर्वन्तीति ।

हरितोषिणी ।

तत्त्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीते'त्यारभ्यामे 'स ऋतुं कुर्वति मनोमयः प्राणश-
रीररूपः सत्यसङ्कल्पः आकाशात्मा सर्वकर्मा' इत्यादिविषयवाक्ये मनोमयत्वप्राणशरीर-
त्वाद्विधर्मविशिष्टं ब्रह्मोपास्यत्वेनोच्यत इत्यर्थः । तादृशोपासनया भगवत्स्वरूपस्य सारूप्यस्य
वा लाभः, तेन च जीवस्य प्रेत्यापि भगवद्भाव इत्युपासनाफलमिति भाष्ये अनुभाष्ये मयापि
माध्यविचरणे विलारेणोक्तमिति विस्तरमयाद्विरन्यते । दूषणान्तरमाहुः—किं चैवमिति ।
एवं धर्मविशिष्टस्य तात्त्विकभेदस्वीकारे । नितरामिति । अज्ञत्वादिविशिष्टत्वादित्यर्थः ।
तथा भेदत्वम् । नन्वस्तु भेदत्वम्, का हानिरित्यत आहुः—तत्त्वमसीति । ननु माध्यमते
भेदाङ्गीकारोत्तीत्यत आहुः—ये स्थिति । तादृगिति । अभेदभावनापरत्वमित्यर्थः । तादृश-
गङ्गाधरभट्टी ।

शान्तप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टत्वप्रातृपादनान्न ततः धृयङ् निर्विशिष्टं ब्रह्मेति
भावः । नितरामिति । अज्ञत्वादिवैशिष्ट्यात् । येऽपीति । माध्वादयः । तादृगिति ।
अभेदेत्यर्थः ।

टिप्पणी ।

तैवामिप्रेता तथा भीषुवोत्तमानामपीति प्रतिभाति । यतो नास्ति धीजं किमपि, येनैकस्य
वृत्तीयान्तता, इवोः च भव्यगताऽध्युपेयत । 'अप्रतिषिद्ध'मिति न्यायस्तु लोकसिद्धोऽसा-

उभाधनापरत्वमेव, न तु यस्तु तादृशमित्युच्यते । तदग्रे निराकरिष्यते ।
न द्वितीयः, स तृपाधिकृत एव सम्भवति, घटादिकृत इवाकाशस्य ।
प्रकृते तादृश उपाधिः कः? सोऽप्यनादिः सादिव्येति विचारणीयम् । अ-

सुयसूत्रम् ।

माध्यादयो जीवब्रह्मणोऽन्तरिकं भेदमङ्गीकुर्वन्ति । तादृशभायनेति । अभेदभाषना ।
अग्र इति । जीवस्वरूपविचारे । अन्तरिकभेदपक्षं दूषयन्ति-न द्वितीय इति ।
उपाधिकृत इति । प्रयोजककृतः । घटादिकृत इत्यत्रापि देन दर्पणादिसंमत्तादव-
च्छिन्नपक्षः, प्रतिबिम्बपक्षमेति द्वावपि दूषणाद्योपपन्नौ श्रेयो । तत्र मायाऽविद्ययोरे-
वमङ्गीकृत्य विम्बितत्वं चोपहितत्वमिति ये वदन्ति तदप्ययितुमाहुः-अविद्येति । त्रिगु-
णात्मकं भावरूपाज्ञानम् । अनादिरिति । 'जीव ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः ।

हरितोपिणी ।

मिति अभिन्नमित्यर्थः । ननु कथमिदं संगच्छते इत्यत आहुः-अग्र इति । जीवस्वरूपवि-
चारे । अन्तरिकभेदपक्षं दूषयन्ति-न द्वितीय इति । अन्तरिक इत्यर्थः । उपाधिकृत
इति । प्रयोजककृत इत्यर्थः । अग्र दृष्टान्तः,—घटादीति । आदिपदेन दर्पणादीनां संग्रहः ।
तत्र मायावच्छिन्नं चैतन्यं सविशेषब्रह्मज्ञानवाच्यम्, अविद्यावच्छिन्नं जीवज्ञानवाच्यम्,
मायायां प्रतिबिम्बितमीशपदवाच्यम्, अविद्यायां प्रतिबिम्बितं जीवज्ञानवाच्यम्, अव-
च्छिन्नपक्षः, प्रतिबिम्बपक्षः, इतिपक्षद्वयमपि तन्मते सिद्धं, तदप्ययितुमुपाधिर्माया वाऽवि-
द्यावेति सादिर्वाऽनादिव्येति विचारयितुमाहुः-प्रकृत इति । विचारणीयमिति मध्यस्थं
प्रत्युक्तिः । तत्र मायाऽविद्ययोरेक्यम् अनावित्वं चेति पक्षं दूषयन्ति-अविद्येति । एवका-
रेण भावरूपस्याऽज्ञानस्य, त्रिगुणात्मिकाया मायाया ऐक्यं सूचितम् । अनादीति । 'जीव
ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयोः । अविद्या तत्कृतो बन्धः पदस्माकमनादय' इति वच-

नङ्गापरमही ।

अग्र इति । जीवप्रकरणे । द्वितीय इति । अन्तरिको भेदः । घटादिकृत इत्यत्रा-
दिपदाद् दर्पणादिसंमत्तादवच्छिन्नपक्षः प्रतिबिम्बपक्षश्च दूषणाद्योपपन्नः । अविद्येति ।
त्रिगुणात्मकं भावरूपज्ञानम् । अनादिरिति । 'जीव ईशो विशुद्धा चिद्विभागस्त्वनयो-
र्द्वयोः । अविद्या तत्कृतो बन्धः पदस्माकमनादय' इत्युपगमान् । तत्राविद्यात्वे-

टिप्पणी ।

यत्रिकश्च । मूलकृत्वाक्यानविरोधस्तु न । तात्पर्यमाशय तथा व्याख्यातान् । विरोधस्तु
भौतवाक्यैरित्यस्य उपासनाभोधकभौतवाक्यैरित्येवं व्याख्याने विद्यते । मूलकृत्वाक्याणु-
क्तभौतवाक्यैरिति विवरणम् ॥

विद्यैवोपाधिः, सा चानादिरेवेति पक्षस्त्वसंगतः । तथा हि—उभयोरप्य-
नादित्वेन उपहितस्याप्यनादितया तादृशस्यैव च त्वन्मते कर्तृत्वेन
अधिरतं सर्गः स्यान्न जातु प्रलयः । श्रुतौ ब्रह्ममात्रस्यैवेच्छाविशिष्टस्य
कारणात्वोक्त्या कारणान्तरानपेक्षणात् । स्मार्तमतमवलम्ब्य गुणापेक्षाक-
थने तु गुणानां पौर्वापर्येणाधिर्भावे हेतोरवश्यवाच्यत्वे तद्विच्छेद ता-
दृशत्वेन सूचयन्मन्त्रम् ।

अविद्या तत्कृतो बन्धः पञ्चस्माकमनादयः' इत्युपगमादनादिः । असङ्गतिं व्युत्पादयन्ति—
तथा हीत्यादि । किमत्राविद्यात्वेनैवोपाधित्वमिष्टमुच्यते तस्माद्विगुणत्वात्तत्तद्गुणत्वेनेति
विकल्प्याद्यं दूषयन्ति—उभयोरिति । उपाध्युपाधेययोरविद्याप्रसङ्गोः । तादृश-
स्येति । अविद्योपहितस्य । कारणान्तरानपेक्षणादिति । सहकार्यन्तरानपेक्षणात् । द्वि-
तीयं दूषयन्ति—स्मार्तमिति । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्त्रैर्युक्तः' इत्यादि पुराणवा-
क्यम् । गुणानामिति । जडत्वेन सत्तः कर्तुमसमर्थानाम् । हेतोरवश्यवाच्यत्वं इति ।

हरितोषिणी ।

नादनादिपक्षः स्वीक्रियते चेत्, सोऽपि पक्षस्तत्रैव इत्यर्थः । असङ्गतत्वं व्युत्पादयन्ति
तथा हीति । मायायास्त्रिगुणात्मकत्वान्मायात्वेनोपाधित्वं तत्तद्गुणत्वेन वेति, आद्यं पक्षं
दूषयन्ति—उभयोरपि । अविद्याप्रसङ्गोरित्यर्थः । तादृशस्य मायोपहितस्य न जातु
न कदाचिदपि । ननु इच्छारूपसहकारिकारणसमवधानं यदा तदा सृष्टिरित्युच्यमाने
निरन्तरं सृष्टिरिति दोषो न भविष्यतीत्यत आहुः—श्रुताधिति । 'यद्वा स्म'मिति श्रुतावि-
त्यर्थः । तथा च मन्मते यदा मृष्टीच्छा तदा सृष्टिरित्युच्यते निरन्तरं सृष्टिरिति दोषाभाव
इति भावः । स्वमते सापक्षमप्याहुः—कारणान्तरेति । सहकारिकारणान्तरेत्यर्थः । द्वि-
तीयं पक्षं दूषयन्ति—स्मार्तमनमिति । सांख्यमतमित्यर्थः । गुणानामिति । जडत्वेन
सत्तः क्रमासमर्थानाम् । आधिर्भाव इति । मृष्टावित्यर्थः । पूर्वं सत्त्वगुणोपहितत्वं यदा

गङ्गाधरभट्टी ।

नोपाधित्वमिष्टं तद्गुणत्वेन वा । नात्र इत्याहुः—उभयोरिति । नान्य इत्याहुः—स्मार्तमत-
मिति । 'सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्त्रैर्युक्तः परः पुरुष एक इत्याख्य धत्ते । स्थित्यादि-
मिहैरिविरिभिरिति संज्ञा' इति पौराणं मतम् । गुणानामिति । जडत्वान् क्रमेऽसमर्थान-

१ ग. पु. केषिणु "जीवेशाद्याभासेन करोमि । माया चाविद्या च स्वमेव भवन्ती"ति श्रुतिदो-
षरसापत्नीये मायाऽविद्ययोर्भेदप्रवणम् । शुद्धसत्त्वप्रधाना माया । मृदुचण्डिभेदं चैवमस्तीति चर । मन्त्रि-
नसत्त्वप्रधानाऽविद्या । तद्वचण्डिभेदं चैवमस्तीति । इत्याहुः ।

२ ड. पु. पदार्थवास्तविकत्वाऽसमर्थानाम् ।

दृशी वाच्या । तथा सति तद्वेतोरेवेति न्यायेनेच्छेय तथास्तु, कृतं गुणैः । न चैवमपि स्वन्मते वक्तुं शक्यम् । उपहितस्येच्छाक्रमे हेत्वपेक्षायां तस्योपाध्यधीनतया इच्छायामपि तद्गुणा एव हेतुत्वेन वाच्याः । गुणानां क्रमे चैवं स्वभाव एव हेतुर्वाच्यः । तथा च तादृक्स्वभावविशिष्टा गुणा

सुषणंस्तुम् ।

हेत्वनुपाधनादीनां प्रयाणां युगपदुपाधित्वे अनेकेभ्योपपत्तेस्तदभावाय तथात्वे 'कृतं गुणै'-रित्यत्र काकुः । तथाच गुणप्रवृत्त्यात्पूर्वमिच्छाप्रवृत्त्या सिद्धे सविशेषत्वे सिद्धान्तभङ्गापैः किमपि न कृतमिति गुणानामप्युपाधित्वमसङ्गतमित्यर्थः । ननु पूर्वमविशेष्येच्छोत्पाद्यते, तत्तत्त्वत्त्वाद्यर्थं तांस्तान्गुणानुपाधीकृत्य तत्तत्करोतीत्याशङ्क्यामाहुः—नचेत्यादि । भवतु तथेच्छा, तथापि तस्या गुणसाम्यरूपत्वेन तया कार्यप्रयविषयवेच्छासामान्यमुत्पादनीयं, न तु तत्क्रमो नियन्तुं शक्यः । साम्यरूपत्वात् । अतस्तत्क्रमे हेत्वपेक्षायां तस्योपाध्यधीनतया सामान्येच्छायामपि तद्गुणा एव हेतुत्वेन वाच्याः, तत्क्रमे च तत्स्वभावस्येति । तथा च सति क्रमिकाविभावस्वभावानां तेषामेव कारणत्वापत्त्याऽनीश्वरवात्प्रसङ्गेरिति वेदान्वितश्चाभिमानिनस्तत्र मते एवं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । ननुपाधेर्जडत्वेन चेतनापेक्ष-हरितोषिणी ।

तदा सृष्टिस्तदनन्तरं रजोगुणोपहितत्वं यदा तदा स्थितिः, एवं प्रलयोऽपि; तथाऽनेकेभ्योपपत्तिमिवैकदैव गुणप्रयोगहितत्वं वक्तुं न शक्यत इति पौर्वापर्यमपेक्षितम्, गुणानां च जडत्वात् स्वातन्त्र्यभावात् पौर्वापर्यं कारणं नास्तीति तत्र भगवत्स्मृत्यैव तादृशी पौर्वापर्येणाविर्भावे कारणीभूता वाच्येत्यर्थः । इष्टापत्तौ दूषणमाहुः—तथा सतीति । इच्छायाः कारणत्वे स्वीकृते इत्यर्थः । कृतमिति । गुणैः किमपि न कृतमित्यर्थः काका प्रदर्शितः । तदा चेच्छारूपविशेषस्य सारवान् तद्विशेषप्रवृत्तिसिद्धौ मन्मतप्रवेशे गुणैः किं कृतमिति भावः । न चैवमिति । एवं प्रकारेणेच्छायाः कारणत्वम् । स्वन्मते तत्तद्गुणोपहितस्य कारणत्वस्वीकर्तृमते । ननु मगैवं स्वीक्रियते,—प्रथमतमविशेष्येच्छोत्पन्नत इत्यत आहुः—उपहितस्येति । या इच्छा उत्पद्यते, सा सामान्यतः कार्यप्रयविषयिणी वक्तव्या, न तु क्रमविषयिणी । अविद्याया गुणसामान्यरूपत्वात् । तथा च क्रमेणोत्पत्तौ इच्छायाः प्रथमं सर्गः, अनन्तरं स्थितिरित्येवं क्रमविषयत्वम्यावश्यं वाच्यत्वात् तादृशक्रमे च सामान्यतोऽविद्यायाः कारणत्वाभावेन तत्तद्गुणोपहितस्य प्रवृत्तः कारणत्वं वक्तव्यम्, एवं च तद्वेतो-गङ्गाधरमहो ।

नाम् । कृतं गुणैरिति काकुः । ननुपाधेर्जडत्वेन चेतनापेक्षानुपहित ईश्वरः सिद्ध्यती-

एव कारणानि सन्तु, कृतं तदधीनब्रह्मणेत्यनीश्वरवादः प्रसज्येत । 'स-
देव सौम्येवमग्र आसी'दिति श्रुतिविरोधश्च । एवकारेण सतो ब्रह्मणो-
ऽन्यस्य व्यवच्छेदात् । न च कालवाचकमप्येन तस्याऽप्युक्तत्वाद् एव-
कारो नान्ययोगव्यवच्छेदकः, किन्तु तदानीमपि ब्रह्माऽऽसीदेवेत्ययोग-
व्यवच्छेदक इति वाच्यम् । बोधनार्थमेव तथोक्तेः । अन्यथा 'सोऽनु-
वीक्ष्य नान्यदात्मनोऽपश्य'दिति श्रुतिविरोधः । एतच्छ्रुत्यनुरोधेन अग्र-
सुवर्णसूत्रम् ।

णादुपहितेश्वरसिद्धेर्न तथेत्यत आहुः—सदेवेत्यादि । एवकारेणेति । विशेष्यान्वितेन
हेन । तथा चानाद्युपाधिपक्षे एवकारव्याकोप इत्यर्थः । एवकारस्यान्यार्थत्वशङ्कां निपे-
धन्ति—नचेत्यादि । किन्त्विति । विशेष्यान्वयापेक्षयाऽप्रपदान्यवानुपपत्तेर्वलिष्ठत्वादि-
त्यर्थः । निपेधने हेतुः—बोधनार्थमिति । अस्याः श्रुतेः सर्वतः पूर्ववृत्तान्तबोधकत्वात्तत्रै-
वकारेण सदितरवावग्रहवच्छेदे प्रमाणान्तरस्यापि व्यवच्छेदादप्रपदस्यानुवादकताया वक्तुम-
शक्यत्वेन तत्प्रतिपादकताङ्गीकारे वाक्यभेदप्रसङ्गेन च कालसत्ताया अक्षयवचनत्वे के-
वलसतोऽपि निरूपणाशक्यतया वाक्याऽबोधकत्वे प्रसक्ते सुसुत्तरव्यवहाराऽनुसारेण स-
र्वाधारतया प्रतीयमानकालोपरञ्जनतया पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थमित्यर्थः । अत्र गमकमप्याहुः
हरितोयिणी ।

रेवेति न्यायेन गुणा एव हेतवो वाच्या इत्यर्थः । ननु गुणानां क्रमे कस्य हेतुत्वमित्याका-
ङ्क्षायाभाहुः—स्वभाव एवेति । नन्वेवं चेत्का क्षतिरित्याशङ्क्याभाहुः—तथा चेति । तादृ-
गिति । क्रमिकाविर्भावस्वभावेत्यर्थः । प्रसज्येतेति । इयमेव महती क्षतिरित्यर्थः । ननु
गुणानां जडत्वाल्लेख्यैव न्यापेक्षणादुपाधिविशिष्टेश्वरसिद्धिरित्यत आहुः—सदेवेति । एव-
कारेणेति । विशेष्यपदान्वितेन अन्ययोगव्यवच्छेदकेनेति यावत् । अन्यस्येति । गुणा-
देरित्यर्थः । एवकारेणानाद्युपाधिपक्षस्य दुष्टत्वं बोधितम् । एवकारस्यायोगव्यवच्छेदार्थकत्वं
स्वीकृत्य शङ्कते—न चेति । तस्यापि कालस्यापि । तथा चैवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदार्थ-
कत्वे अन्यस्य निपेधेन केवलं ब्रह्मण एव सर्वं स्यात्, तथा नास्तीति भावः । उत्तरमाहुः
—बोधनार्थमिति । पूर्ववृत्तान्तबोधनार्थमेवेत्यर्थः । तथोक्तेरिति । अग्रपदेन कालोक्तेरि-
त्यर्थः । एवं च निरूपणं कालसत्तां विना न संभवतीति सर्वाधारत्वेन कालस्योपरञ्जनत्वं,
न तु सोपि पूर्वमस्तीत्यत्र तात्पर्यम्, अन्यथा वाक्यस्याऽबोधकत्वप्रसक्तिः स्यादिति भावः ।
गङ्गाधरमहो ।

लव आह—सदेवेति । नान्ययोगेति । न विशेष्यान्वयीत्यर्थः । अयोगेति । क्रियान्व-
यीत्यर्थः । बोधनार्थमिति । सृष्टेः प्रागपि अविध्यव्यवहारपीत्यर्थः । असदाविबोध-

पदेन च यदि कालस्यापि ब्रह्मत्वमेव मनुष्ये; तदोमिति ब्रूमः । अत एव 'कालोस्मी'ति भगवद्वाक्यम् । 'कालरूपोऽवतीर्ण' इत्याद्यपि । इदमेवोपक्रम्य 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा' इत्यादिश्रुतिभिः सत एव कर्तृत्वोक्तेः ॥

किञ्च, त्वन्मतेऽप्युपहितस्योपाध्यधीनतया स्वातन्त्र्याभावात् कर्तृत्वा-
सुयर्थसम्प्रम् ।

—अन्यथेत्यादि । भुतिस्तु बृहदारण्यके पुरुषविधम्राज्ञणस्या । इत्याद्यपीति । आदिपदेन 'विद्याऽविद्ये मम तनू' इत्यस्य सम्प्रदः । नन्वियं भुतिः शास्त्रान्तरस्येति नास्या उक्तार्थ-
गमकत्वमित्यत आहुः—इदमित्यादि । इदमिति । सदेव सौम्येति वाक्यमेव । यथा च
शुभाधिपतिः स्यात्तदा ब्रह्मणस्तद्विशिष्टस्यैव सर्वकर्तृत्वं वरेदित्यर्थः । न च सच्छब्दे-
नोपाधिविशिष्टमेव ब्रह्मोच्यत इति वाच्यम् । विनिगमकाभावात्, 'ॐ तत्सदिति निर्वेशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतावाक्यविरोधाच्च ।

ननु 'सदेव सौम्येदमम आसीदित्यस्यामे एकमेवाद्वितीयमिति वाक्यशेषपादेकपदस्य
मुख्यत्वार्थाङ्गीकारे मुख्याऽद्वितीयतया ब्रह्मस्त्रिविधः पूर्वमभिप्रेता भुतौ, न केवलाऽद्वि-
तीयतया । तथैव भुलन्तरेऽपि मुख्यान्वयद्वयननिषेधोऽपि । अन्यथाऽनूपसर्गविरो-
धान्, तदानीं सृष्टानां सत्त्वात् । अतो न सांख्यबन्धम भुतिविरोध इत्यत आहुः
किञ्चेत्यादि । यथा चेदं तु दूषणं तवानुद्धार्यमित्यर्थः । नन्वितरेतरसत्तापेक्षत्वाद्भूता-
हरितोयिषी ।

ननु पूर्वं ब्रह्मसत्त्वबोधनार्थमप्रपञ्चम्, न तु काळस्यापि पूर्वं सत्ता अपेक्षितेत्यत्र किं गमक-
मित्यत आहुः—अन्यथेति । पुरुषविधम्राज्ञणे बृहदारण्यके इयं भुतिः । ओमितीति ।
स्वीकारवाचकम् । इत्याद्यपीति । आदिपदेन 'विद्याविद्ये मम तनू' इत्यस्य ब्रह्मणम् ।
नन्वियं भुतिः शास्त्रान्तरस्येति नास्या उक्तार्थगमकत्वमत उपपत्त्यकान्तरमाहुः—इदमे-
वेति । 'सदेव सौम्ये'ति वाक्यमेव । सत एवेति । न दूषाधिविशिष्टस्येत्यर्थः । 'ओ
तत्सदिति निर्वेशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतावाक्यात् ॥

दूषणान्तरमप्याहुः—किञ्चेति । कर्तृत्वे स्वातन्त्र्यमेव प्रयोजकम् । 'स्वतन्त्रः कर्तृ'ति पाणि-
गङ्गाधरभट्टी ।

नार्थमेव भुतिप्रयुतेरिति भावः । सोन्विति । बृहदारण्यके पुरुषविधम्राज्ञणे । सत ए-
वेति । न च सच्छब्द उपधियुक्तस्यैव वाचकः, विनिगमकाभावात्, 'ॐ तत्सदिति निर्वेशो
ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृत' इति गीतोक्तेः ॥

ननु सदेवेत्यस्यामे 'एकमेवाद्वितीय'मिति वाक्यशेषपादेकपदस्य मुख्यान्वयार्थाङ्गीकारे मु-
ख्याद्वितीयतया ब्रह्मस्त्रिविधः प्रागुक्ता, न केवलाद्वितीयतया । एवमेव भुलन्तरे । अन्यथा-
४. ५

नुपपत्तिः । भवेद्वा, उपाधावेव स्यान्न तूपहिते घटक्रियेव । एवमस्त्विति चेत्, न; 'यतो वा इमानि भूतानि' 'सन्मूलाः सौम्ये'ति 'आनन्दाद्धेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' 'अहं सर्वस्य प्रभवः' 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिभ्रुतिस्मृतिन्यायव्याकोपात् । न चायमुपचार एव सर्वत्रेति वाच्यम्, मुख्ये संभवति तथा कल्पनस्यायुक्तत्वाद्, मुख्यावाधाच्च । अतः सुवर्णसूत्रम् ।

दीनां राजाधीनत्वेऽपि कर्तृत्वदर्शनाच्च स्वातन्त्र्याभावो न कर्तृत्वबाधक इत्याशङ्क्यामाहुः—भवेद्देति । तत्र तेषां स्वस्वकार्ये स्यात्कथेन कर्तृत्वस्य सिद्धत्वाद्युद्धादौ तदभावेऽपि न तद्बाधनम् । प्रकृते तु केवलस्याकाशतुल्यत्वान् कर्तृत्वं न सिद्धमेवेति, यथा घटाकाशअल-नीत्यत्र घटे क्रिया तथाऽत्रोपाधावेव स्यादित्यर्थः । एवं सांख्यतुल्यतायामापादितायामप्य-नादीश्वराङ्गीकाराच्च कार्येश्वरानीश्वरवादापत्तिरिनीष्टमापादयति—एवमित्यादि । तत्रापि दूषणमाहुः—यतो घेत्यादि । एतेषु केवलस्यैव कर्तृत्वप्रतिपादनेन तत्रापादित्यर्थः । अयमिति । कर्तृत्वकथनरूपः । तथा योपाधिगतमेव कर्तृत्वं राजा मुप्यतीतिवदुपहित-प्रशंसार्थमुच्यत इत्यर्थः । नूपयन्ति—मुख्य इत्यादि । मुख्य इति । अनुपहिते । यति हरितोपिणी ।

निसूत्रादिति भावः । ननु भटादीनां स्वातन्त्र्याभावेऽपि कर्तृत्वं दृश्यत इत्यत आहुः—भवे-द्देति । स्वस्वकार्ये भटादीनां स्यात्कथेन युद्धादौ स्वातन्त्र्याभावोऽपि न कर्तृत्वबाधकः, नैवं ब्रह्मणि, केवलाकाशकल्पत्वान् । अत्र दृष्टान्तमाहुः—घटक्रियेवेति । घटस्य चलनेना-काशअलतीति व्यवहारः । तत्र घटे क्रिया, न त्वाकाशे, एवमुपाधावेव कर्तृत्वं स्यादित्यर्थः । अत्र वादी इष्टापत्तिमाहुः—एवमिति । अनादीश्वराङ्गीकारेण सांख्यबदनीश्वरवा-दापत्तिर्नोत्तीति भावः । अत्र भ्रुत्यभिप्रायमाश्रित्य दूषणमाहुः—'यतो ये'त्यादिना । ब्रह्मणि भ्रुत्युक्तं कर्तृत्वं प्रतिपाद्य स्मृत्युक्तं प्रतिपादयन्ति अहमिति । तथा च तत्रोपाध्य-भावविशिष्टब्रह्मण्येव कर्तृत्वं प्रतिपाद्यत इति सद्विरोध इति भावः । अत्राशङ्कते—न चेति । यथा लोके मटगतं युद्धकर्तृत्वं राक्षि उपचर्यते, तथा भुतानुपाधिगतं कर्तृत्वं ब्रह्मण्युपच-र्यत इत्यर्थः । समाधानमाहुः—मुख्य इति । उपाध्यविशिष्टे शुद्धे ब्रह्मणीत्यर्थः । ननु शुद्धे

गङ्गापरमष्टी ।

नूपसर्गविरोधात्तदानीं मृष्टानां सत्त्वादतो न सांख्यवन्नम भ्रुतिविरोध इत्यत आहुः—किञ्चेति । भवेद्देति । स्वातन्त्र्याभावेपि राजभृत्यानां कर्तृत्वं दृष्टम्, राजभृत्ययोः पृथक्-त्वान् । प्रकृते तु न तथा, उपाधेरुपहितस्य च पृथक्कर्तृत्वस्यावशनात् इत्याह—उपाधावे-वेति । एवमस्त्विति । अनादीश्वराङ्गीकाराच्च न कार्येश्वरानीश्वरवादः । मुख्यावाधा-

एव व्यासोऽपि इममर्थमसूत्रयत्—‘गौणश्चेत्तात्मशब्दा’दिति । श्रुतावा-
त्मपदमप्युपचारादुपाधिपरमेवेत्याशङ्कायां पुनराह—‘तन्निष्ठस्य मोक्षोप-
देशा’दिति । यदात्मशब्देनोक्तं तन्निष्ठस्यैव श्रुतौ मोक्षोक्तेर्नौपचारिक-
सुवर्णसूत्रम् ।

यानुपहितस्याशरीरत्वादसंभवो विभाष्यते, तथाप्युपाधेर्जडत्वेन चेतनाधीनत्वालोके शरी-
रिण इवानापि ब्रह्मण एवेच्छाविशिष्टस्य कर्तृत्वं पर्यवसतीत्याशयेनाहुः—मुख्यावाधा-
च्चेति । युक्तेः समूलत्वायाहुः—अत एवेत्यादि । गौण इति । सूत्रार्थस्तु—ईक्षतेर्नास्-
त्त्वमित्यत्र चेतनधर्मेणक्षणेन निरस्ते प्रकृतेः कर्तृत्वे, पुनः सांख्येन, ‘तत्तेज ऐक्षते’त्यादौ
मूलं पिपत्तिपतीतिवद्वीक्षतेर्गौणप्रयोगदर्शनान् तत्राप्यपठितस्य सदीक्षणस्याऽपि तथात्वे
सहिते सूत्रं पठ्यते—गौण इति । ईक्षतिप्रयोगो गौण इति चेत् । न; कुतः ? आत्मशब्दान्
‘सेयं देवतैश्च हन्ताऽहमिमास्तिभ्यो देवता अनेन जीवेनाऽऽत्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्या-
करवाणी’ति देवताजीवस्याऽऽत्मशब्देनाऽभिधानान् । यद्यचेतनं प्रधानं गुणगुर्येक्षणकर्तृ स्वा-
त्तदा प्रकृतत्वात्तदेव परासुश्येत, न तु देवताजीवमात्मशब्देनाभिदिष्यात् । अत ईक्षितार्थात्म-
शब्दाद्वीक्षतिप्रयोगो न गौण इत्यर्थः । उपचारादिति । यथा सर्वार्थकारिणि ह्येत्ये ‘म-
मात्मा भद्रसेन’ इति प्रयुज्यते, तद्वद्भोगापवर्गाभ्यां पुरुषोपकारिणि प्रधाने आत्मपदप्रयोग
उपचारादित्यर्थः । यदाऽऽत्मशब्देनेत्यादि । यत्पूर्वं प्रकृतं सत्त्विमरूपं तदेव ‘स आ-
हरितोपिणी ।

कर्तृत्ववाधः स्यादित्यत आहुः—मुख्येति । यथा लोके शरीरविशिष्टस्य जीवस्य कर्तृत्वं,
तथा इच्छाविशिष्टस्य मुख्यम्यैवेश्वरस्य कर्तृत्वं भुवौ स्वीक्रियत इत्यर्थः । अत्र धीव्यासव-
चनं प्रमाणमाहुः—अत एवेति । इममर्थमिति । मुख्यविश्रं कर्तृत्वरूपमर्थमित्यर्थः ।
सूत्रमाहुः—‘गौण’ इति । ईक्षतिप्रयोगो गौण इति चेत्, न; कुतः ? आत्मशब्दान् । ‘सेयं
देवता ऐक्षत हन्ताहमिमास्तिभ्यो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा-
णी’ति । अत्र देवताजीवस्यात्मशब्देनाभिधानादित्यर्थः । तथा च ईक्षणकर्तरि आत्मपदप्र-
योगो दृश्यत इति कृत्वा ईक्षतिशब्दो गौणे उपार्थो नास्तीति भावः । यथा पालनेन प्रधा-
नोऽयं राजा संवृत्त इतिवद् भोगापवर्गप्रदे प्रधानेऽपि आत्मशब्द उपपद्यते इत्याहुः—
श्रुताविति । तन्निष्ठस्यैवस्वार्थमाहुः—यदात्मेति । यत्पूर्वं प्रकृतं सत्त्विमरूपं तदेव ‘म
आत्मं’ति श्रुतावात्मशब्देनोक्तमित्यर्थः । तन्निष्ठस्यैव चेतनस्यैव चेतकेनोः भुवौ ‘आचा-
र्यवान् पुरुषो वेद’ ‘तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये’ इति भुवौ मोक्षोपदे-
शगङ्गाधरमहर्षि ।

दिति । न यानुपहितस्याशरीरत्वात्कर्तृत्वासम्भवः, नित्येच्छादिविशिष्टस्यैव ब्रह्मणः कर्तृ-
त्वाभ्युपगमान् । तत्र मानम्—अत एवेति । गौण इति । ‘मूलं पिपत्तिपती’त्यादौ जडेपि

मात्मपदं, किन्तु शुद्धब्रह्मपरमेवैत्यर्थः । किञ्च, त्वन्मते उपहितस्य जीव-
त्वेन पुत्रादितुल्यतया तद्वेयत्वोपदेशवन्मुमुक्षुसाधनोपदेशेषु तस्यापि
सम्भाव्यं वदेन्न तु तदुपासनाम् । इतोऽपि हेतोर्निर्गुणमेव ब्रह्म जगत्कार-
णमित्याशयेन हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः—‘हेयत्वावचनाच्चे’ति । किञ्च
सुवर्णसूत्रम् ।

त्मेत्यत्रात्मशब्देनोक्तम्, तन्निष्ठत्वेन श्वेतकेतोश्चेतनस्य मुक्तौ ‘आचार्यवान् पुरुषो वेद तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽयं संपत्स्य’ इत्यनेन मोक्षोक्तोक्तमेवैत्यर्थः । यदि हि सच्छब्द-
वाच्यमचेतनं तदसीति ग्राह्येच्छया मुमुक्षुं चेतनं श्वेतकेतुमचेतनोऽसीति ग्राह्यच्छास्त्रं वि-
परीतवाहित्वाद्प्रमाणमेव स्यादतस्तथेति भावः । तथा चोपहितेश्वरवादेऽपि कर्तृत्वस्य नो-
पायो पर्यवसानं, किन्तुपहिते । तत्र तस्य तदैव सिद्धेश्वरीच्छादिमन्त्रेण तस्य स्वतन्त्रतया
मुख्यत्वं स्यात् । अतोऽनिच्छतोऽपि शुद्धब्रह्मण इच्छादिविशेषवत्त्वापत्तेः, सविशेषनिर्विशे-
षबोरभेद एव सिद्ध इत्यन्यपरत्वत् इत्यसंगतमित्यर्थः । नन्वेवमभेदापादनेऽपीच्छावच्छरी-
रस्यापि निर्वाहकत्वात् कर्तृत्वमुपहित एव सिद्ध्यति, न शुद्ध इत्यत आहुः—किञ्च त्वदि-
त्यादि । निगदभ्याख्यातमेतत् । नन्विदं सूत्रं भवद्भिर्येवं व्याख्यायते, नास्माभिः, प्रकृति-
वादनिरासार्थत्वात् । तथा च यदि सच्छब्दवाच्यं प्रधानं स्यात्, तदा ‘स आत्मा न त्व-
मसीति’ इहोपनिषत् स्यात् । पूर्वं सप्त उपदिष्टतया तच्छ्रवणेनाऽनात्मज्ञतया तन्निष्ठानिष्ट-
त्यर्थं मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं वदेदतस्तद्वचनात् प्रधानं सच्छब्दवाच्यमिति
हरितोपिणी ।

ज्ञातित्यर्थः । इदं पुनरिहावधेयम्,—भयतां मते उपाधिविशिष्टे ब्रह्मणि कर्तृत्वं, नोपाधौ
साङ्ख्यमतप्रवेशात् । अतस्तस्य कर्तृत्वं स्यात्तस्यसिद्धार्थमिच्छादिमत्वरूपं मुख्यत्वं स्वीक-
र्यम्य, तदैवरीत्या शुद्धब्रह्मण्यप्यसीति निर्विशेषमविशेषयोल्लव मतेत्येकं सिद्ध्यतीति ।
नन्वस्तबभेदस्तथापि कर्तृत्वमुपाधिविशिष्टे एव स्वीक्रियते, न तु शुद्धे इत्यत आहुः—कि-
ञ्चेति । तद्वेयत्वेति । पुत्रादिहेयत्वेत्यर्थः । तस्यापि उपहितस्यापि । तथात्वं हेयत्वम् ।
‘हेयत्वावचनाच्चे’ति । तथा च निर्गुणमेव, सगुणं नास्म्येति भावः । नन्वयं सूत्रार्थ एव
नास्ति, किन्तु यदि प्रधानं सच्छब्दवाच्यं स्यात्तर्हि आत्मोपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं वदेदत-
स्तद्वचनात् प्रधानं सच्छब्दवाच्यमिति । एतेन साङ्ख्यमतनिरास उक्तः । एवं चोपहि-
तस्य कर्तृत्वं नास्तीति न सिद्धमित्यत आहुः—किञ्चेति । तच्चेति । जगज्जन्मादिकर्तृत्वं
गङ्गाधरभट्टी ।

कर्तृत्वादिवन् । नन्विच्छाविशिष्टस्यापि उपहितत्वमेवान् आह—किञ्चेति । हेयत्वेति ।
ननु प्रकृतिवादनिरासार्थत्वादस्य सूत्रस्य न भवदभिमतोऽर्थः, किन्तु यदि सच्छब्दवाच्यं
प्रधानं स्यात्तदा तस्य हेयत्वात् स आत्मा न त्वमसीति वदेत्, न तु तत्त्वमसीत्यत आहुः

‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यत्र निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, किंलक्षणं तदित्याकाङ्क्षायां ‘जन्माद्यस्य यत्’ इत्यवदत् । तच्च सगुणनिरूपकमिति वदन् व्यासस्य प्रतिज्ञाहान्युपक्रमविरोधावपश्यन् हृदयशून्यो भासि । किञ्चैवं ‘सर्वं वेदा यत्पदमामनन्ति’, ‘वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृ’-दित्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधोऽपि । अतो भेदपक्षस्त्वसंगत एव । द्वितीयस्तु स्यात् । न स्याद्विरोधादिति चेन्मैवम् । अस्थूलादिवाक्यैर्जडजीवधर्मा सुवर्णसूत्रम् ।

व्याख्यानाम् । अतो नानेनोपहितस्य कर्तृत्वनिरास इत्याशङ्क्यामाहुः—किञ्चाधेत्यादि । तथा चोपहितकर्तृत्ववादो व्यासाशयविरुद्ध इति पूर्वोक्तं त्वदभिमतं व्याख्यानमध्यसंगत-मित्यर्थः । ननु विचार एव मुख्योऽतो व्यासवाक्यविरोधो न दोषाय । अथानुरोध भाव-इत्यकस्मदा गौणे त्वन्याय्यकल्पनेति न्यायेन जन्मादिमूत्रं तदस्थलभ्रणतया नैयमित्यत आहुः—किञ्चैवमित्यादि । तथा चैतच्छ्रुत्यादावेकस्यैव सर्ववेदेत्येतत्त्वकथनान् सादृश्यं च सगुणनिर्गुणयोर्भेदापश्यैतद्विरोधो दुर्बार इत्यर्थः । सिद्धमाहुः—अत इत्यादि । अनागुपहि-ताङ्गीकारेण सांख्यतौल्यनिरासेऽप्युपाधिसम्यन्धकृतद्रूपणानुद्धारात्तत्त्वैत्यर्थः । एवं कारि-कोक्तं हेतुं दृढीकृत्य सिद्धान्तमाहुः—द्वितीयस्तु स्यादिति । उपाध्यनङ्गीकारेण प्रक्षणः स्वतन्त्रतया यथेच्छं सर्गादिकरणादौ केवलस्य स्वस्यैव नियामकत्वाद्विरतसर्गापश्यनीभर-नादापश्येयकारानुवीक्षणकर्तृत्वविरोधानामुपधानप्रगुक्तदोषाणां चाभावादभेदपक्षः स्यादि-त्यर्थः । एवमुपाधेस्तदनादित्वस्य च निरासेन दूषितेऽप्यनास्तिकभेदपक्षे उपाधित्वरूपस्या-ऽदूषितत्वान् पर्यनुयोक्तव्यं मिथ्यावादी प्रत्यवतिष्ठते—न स्यादित्यादि । तत्तदभावयोः हरिनोपिणी ।

चेत्यर्थः । तथा चारम्भमते निर्गुणविषयिणी प्रतिज्ञा जगत्प्रमादिरपि तत्र पश्यति न वि-रोध इति भावः । ननु मन्मतेऽपि सगुणनिर्गुणयोर्भेदपक्षे स्वीकृत्य व्यामगूत्रं संगमनी-यमित्यन आहुः—किञ्चैवमिति । अहमेवेत्येवकारेण द्वितीयो नास्तीति सूचितम् । तथा च ब्रह्मद्वयस्वीकारे विरोध इति भावः । अत इति । एतादृशविरोधादित्यर्थः । सिद्धान्तमाहुः—द्वितीयस्तिवति । अभेदपक्ष इत्यर्थः । तथा चात्रोपाधेरस्वीकाराद् प्रक्षणः स्वतन्त्रतया इच्छयेव सर्गादिकप्रत्यकरणेन पूर्वोक्तानामविरतसर्गापश्यनीभरनादापस्यादिरूपाणामन-कदोषाणामभाव इति भावः । अत्र मायावादी पुनः शङ्कते—न स्यादिति । अभेदपक्षो गङ्गाधरमटी ।

—अथात इति । ननु भुतिविरोधात्सूत्रं तदस्थलभ्रणपरमेवास्त्वत आह—किञ्चैवमिति । सगुणनिर्गुणयोर्भेदस्य भुतिस्मृत्योरनुक्तत्वम्, एकस्यैव सर्ववेदेत्येतत्त्वकथनान् । द्वितीय इति ।

एष ब्रह्मणि निषिध्यन्ते, न श्रुतिसिद्धा जगत्कर्तृत्वादयः । तथा सति 'प्रक्षालनाद्धी'ति न्यायेन प्रतिपादनवैयर्थ्यापातात् । किञ्च, ब्रह्मनि-
सुवर्णसूत्रम् ।

सहानवस्थानेन सविशेषनिर्विशेषत्वयोरेकत्र विरोधात् पूर्वं, नन्विदमसंगतमित्यादिना यत्न-
तत्संबन्धपातो मां प्रत्युक्तः, स एष त्वां प्रत्युपागादतो न स्वावित्यर्थः । तत्र समादधते—
मैवमित्यादि । तथाचोक्तवाक्य एवमे 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी ! यावापृथिवी
विधृते तिष्ठत' इत्यादिना सर्वप्रशासित्वद्रष्टृत्वादीनां भावणात्तदनिपेधाच्च न तत्र धर्मसा-
मान्यनिपेधो येन तद्रूपं स्वावपि तु तद्विशेषनिपेध इति निपेधविषयविवेकेन तत्तदभाव-
योरेकग्राभावात् विरोध इत्यर्थः । नन्वेवमत्रास्तु, न तु सर्वत्रैवं वक्तुं शक्यम् । भोतव्य-
त्वादीनां भोतानामपि 'यतो वाच' इत्यादिना निपेधादित्यत आहुः—तथा सतीत्यादि ।
तथाच तत्रापि वाचो मनश्च लौकिक्योऽशुद्धं च प्राज्ञमित्यर्थः । ननु यथाधर्मनिरूपिका मया
हरितोषिणी ।

न अवसीत्यर्थः । अत्र हेतुमाह—विरोधादिति । यथा घटतदभावयोर्विरोधादेकत्र स्थिति-
र्नास्ति, एवं श्रुत्युक्तानां कर्तृत्वाकर्तृत्वादिधर्मोपानामेकत्र समावेशासंभवादित्यर्थः ।

अत्र समाधानमाहुः—मैवमित्यादिना । जगत्कर्तृत्वादय इति । एवं च धर्ममात्रस्य
निपेधो नास्तीति सूचितम् । अत एवासिन् वाक्ये अग्रे 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गी ! यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इत्यनेन सर्वप्रशासनकर्तृत्वमुक्तम् । यथा नीलघटवति
भूतले घटत्वावच्छिन्नाभावो नापाति, परन्तु पीतपटमात्र आयाति, तथाऽत्राऽपीति
भावः । ननु न श्रुतिसिद्धा इति वक्तुं न शक्यते । कुतः ? 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः भोतव्यो
मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इत्यनेन भोतव्यत्वं श्रुतिसिद्धमपि 'यतो वाचो निवर्तन्ते
अप्राप्य मनसा सद्दे'त्यादिना निषिध्यते इत्यत आहुः—प्रक्षालनाद्धीति । 'प्रक्षालनाद्धि
पङ्कस्य दूरादस्पर्धनं वरमिति न्यायेनेत्यर्थः । एवं च 'यतो वाच'इत्यत्र लौकिकबागम्राहत्वं
'मनसा सद्दे'त्यत्राशुद्धमनसेत्यर्थः । 'अनृतं वै वाचा वदति अनृतं मनसा ध्यायती'ति
श्रुतेः । ननु सोपाधिब्रह्मपरत्वेन यथा मया धर्मनिरूपिका श्रुतिरुक्ता, तथा 'यतो वाचो'
गङ्गाधरभट्टी ।

अभेदपक्षः । स्यादिति । उक्तशेषाणामभावात् । विरोधादिति । सविशेषनिर्विशेषयोः
छायातपवद्विरोधाज्जीवधर्मा एवैतेन निषिद्धाः, न श्रुतिसिद्धा इति सामान्यधर्मनिपेधाभावात्
उक्तः । 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी'ति प्रशासित्वद्रष्टृत्वादीनुक्तवा तदनि-
पेधात् । ननु भोतस्यापि वाच्यत्वादेर्यतो वाच इति निपेधस्यत्राह—तथा सतीति । तथा

रूपकमहावाक्ये त्वन्मते सृष्टिनिरूपकाणि वाक्यानि असंगतानि स्युः, तदनिरूपकत्वात् ॥

(४) नन्यस्ति संगतिरध्यारोपापवादलक्षणा । तथाहि—शुद्धब्रह्मणो
 अध्यारोपा-
 पवादविचारः
 बुद्धयत्वेन तज्ज्ञापनाय जगज्जननमुक्त्वा, तत्कर्तृत्वभो-
 फतृत्वे प्रतिपाद्य, तद्गारा सोपाधिके ब्रह्मणि बुद्धौ सिद्धायां
 शास्त्राऽऽरब्धतीन्यायेन पूर्वोक्तमपोष्य कर्तृत्वाद्यपेतं ब्रह्म
 सुषर्णसूत्रम् ।

संकोच्यते, तथा तन्निपेधिका त्वयेति तौल्यमित्यत आहुः किञ्चेत्यादि । तदनिरूपकत्वात् ।
 ब्रह्मानिरूपकत्वात् । तथा च त्वन्मते दोषवादुक्त्यान् तौल्यमित्यर्थः ॥

(४) ब्रह्मानिरूपकत्वं परिहर्तुं संगतिं द्युत्पादयति—नन्वित्यादि । तथा चैवं तेषां
 तदस्यब्रह्मपरस्यान्नाऽसंगतिरित्यर्थः । तान् दूषयन्ति—नैव मित्यारभ्य, न कर्तृत्वनि-
 पेधो ब्रह्मणि शक्यनिरूपण इत्यन्तेन ग्रन्थेन । एयमिति । उच्यते तान् ब्रह्मणि कर्तृत्वा-
 हरितोपिणी ।

इत्यादि निपेधकधुतीनां लौकिकपरत्वेन त्वयापि वक्तव्यम्, एवं च सङ्कोचस्तुभ्यत्रापि
 तुल्य इत्यत आहुः—किञ्चेति । महावाक्ये इति । ‘ब्रह्मविदाप्नोति परं’मित्यादावित्यर्थः ।
 सृष्टिनिरूपकाणीति । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत’ इत्यादीनीत्यर्थः ।
 असङ्गतानीति । पूर्ववाक्यानि ब्रह्मानिरूपकाणि, उत्तरवाक्यानि सृष्टिकर्तृत्वनिरूपकाणी
 त्सङ्गतानीत्यर्थः । तदनिरूपकत्वादिति । ब्रह्मानिरूपकत्वादित्यर्थः । तथा च त्वन्मते
 दोषाणामाधिक्यमित्यर्थः । एतेन कारिकोक्तः ‘अभेदादनुपाधित्या’दिति हेतुः प्रसाधितः ।

(४) इदानीमध्यारोपापवादसङ्गठनार्थं ‘जगदप्रत्ययामित’ इति कारिकोक्तं हेतुं साध-
 यितुमाहुः—नन्वस्तीति । अध्यारोप्य पुनरपवादः क्रियते ध्रुतिपाक्यानामसङ्गतत्वव्युदा-
 सार्थम्, अध्यारोपापवादो लक्षणं स्वरूपं यस्याः सा एवादृशी सङ्गतिरस्तीत्यर्थः । सङ्गति-
 मेव विद्मदवन्ति—तथा हीति । जगदिति । ‘तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
 संभूतः’ इत्यादि वाक्येनोक्तत्वेत्यर्थः । बुद्धौ सिद्धायामिति । एवादृशजगत्कर्तृत्वविशिष्टं
 ब्रह्मास्तीति बुद्धावित्यर्थः । अत्र दृष्टान्तमाहुः—शास्त्रेति । अरब्धती सूक्ष्मनक्षत्रं इदिति
 गङ्गाधरभट्टी ।

च तत्र लौकिकवागादिनिपेध एवेति भावः । नन्वेवं धर्मनिरूपिका मया संकोच्यते तन्नि-
 पेधिका त्वयेति तौल्यमत आहुः—किञ्च ब्रह्मेति ॥

(४) अन्यथानुपपत्तिरिति । अनुवाशन्यथानुपपत्तिः । तथा चेति । ‘न तत्र रथा
 न रथयोगा’ इत्येव ‘सन्मूला’ इत्यत्रापि भ्रमसिद्धानुवाद इति भावः । उपपत्तिरिति ।

पश्चाद् बोध्यते इति चेत्, नैवं वक्तुं युक्तम् । जगदप्रतीतिसिद्धात् । तथा हि—न हि जगत्प्रतीतिः श्रुतिसिद्धा, येन पूर्वं बोधयति, पश्चाद्विषयवर्तीत्युच्येत । किन्तु लोकसिद्धा । तथा च तत्र कर्त्रपेक्षायां कर्तारमेवोपदिशतीति वक्तुं युक्तम्, न तु लोकसिद्धमेव जगदनूय, तत्कर्तृत्वं बोधयित्वा, पश्चाद्विषयवर्तीति । तथा सति कार्यस्य प्रतीतिसिद्धत्वेन कर्त्रन्तरस्याभावाच्च जगत एवासंभवेन अनुवादो बाधितविषयः स्यात् । स्वास्तृङ्गशाखाद्येदन्वन्माता वन्त्येतिवाक्यवच्च सर्वार्थतत्त्वप्रतिपादिका श्रुतिः कथमेवं वदेत् । सर्वतो पलवती छान्यथानुपपत्तिः । ननूपलब्धि-
मुपजंस्त्रम् ।

विरहित्यम् । तथा सतीत्यादि । कर्तृनिषेधे सति । कार्यस्य जगतः प्रतीतिसिद्धत्वेन श्रुतिरजतपद्मसिद्धत्वेन सर्वज्ञत्वादिगुणके सोपाधिके ब्रह्मणि तदयोगेन तस्याऽकर्तृत्वात्तथेत्यर्थः । अन्यथानुपपत्तिरिति । अनुवादान्यथानुपपत्तिः । अन्यथानुपपत्तिं पूर्वपक्षी समाधत्ते—ननूपलब्धिमात्रेणेति । लोकसिद्धेस्तन्मतेनोक्तेन । तेन सिद्धमाहुः—
हरितोषिणी ।

परिदृश्यमानं न भवति, शाखा तु परिदृश्यमाना । तदा केनचित् शाखास्थेयमरुन्धतीत्युक्तं चेत्, तद्वाराऽरुन्धतीदर्शनं जायते, तदनन्तरमियमरुन्धती शाखास्या न भवतीति पश्चाद् यथा ज्ञाप्यते, तथा वेदेन परिदृश्यमानजगत्कर्तृ ब्रह्म भवतीति ज्ञाप्यते, तदनन्तरं कर्तृत्वविशिष्टसोपाधिकब्रह्मणि बुद्धिसिद्धिर्जायते तदनन्तरं जगत्कर्तृत्वं दूरीकृत्य केवलं ब्रह्मपदार्थानुभवो ज्ञाप्यत इत्यर्थः । अभ्यारोपापवादं खण्डयन्ति—नैवमित्यारभ्य न कर्तृत्वनिषेधो ब्रह्मणि शक्यनिरूपण इत्यन्तेन सन्दर्भेण । एवमभ्यारोपापवादं स्वीकृत्य ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधनं वक्तुं न युक्तमित्यर्थः । कथं न युक्तमित्यत आहुः—जगदिति । न क्रियत इत्यत एवम् । तदेव विसदयन्ति—तथा ह्रीत्यादिना । लोकसिद्धत्वे किं सम्पन्नमत आहुः—तथा चेति । कर्त्रपेक्षायामिति । कार्यं तु दृश्यते, कर्ता न दृश्यत इत्यतः कर्त्रपेक्षायामित्यर्थः । उपदिसतीति । श्रुतिरिति शेषः । निषेधतीति । न त्विति पूर्वोक्तान्वयः । तथा सति सोपाधिके ब्रह्मणि कर्तृत्वनिषेधे सतीत्यर्थः । बाधितविषय इति । यथा शुक्रो रजतं दृश्यते परन्तु वास्तविकं तन्नास्ति, तथा कर्तारं विना कार्यस्याभावात्तत्प्रतीतिः रजतप्रतीतिवद्ब्रह्मात्मिका स्यादित्यर्थः । तथा च लोकसिद्धं बाधितं यद्ब्रह्मण्यनुवादः श्रुत्या क्रियते, पुनश्च तत्कर्तृत्वं प्रतिपाद्य निषिध्यते इति प्रामाणिकेन कथं वक्तव्यम्, किञ्च ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वेन बाधितजगद्विषयकमानाभावान् तत्कर्तृत्वस्यासंभवादेवं कथं श्रुतिर्वेदेति भावः । ननु श्रुत्या कुतो न वक्तव्यमित्यत आहुः—सर्वत इति । जगतोऽस्तत्त्वेनानुवादो न संभवतीत्यनुवादान्यथानुपपत्तिरधिकवक्तव्यतीति कृत्वा श्रुतेर्व

कस्यचिद्व्यर्थस्याप्रतीतिप्रसङ्गात् । नियमे वा, सर्वदा तदुद्बोधनियमेनापि
तथा प्रसङ्गः । उद्बोधकं च न दृष्टम्, अन्योन्याभयप्रसङ्गात् । नाप्यद-
नुपर्वसूत्रम् ।

वैलम्बः । अप्रतीतिप्रसङ्गादिति । व्यावहारिकप्रमाया अपि तव मते वस्तुतो भ्रम-
त्वाद्यद्विषयकमुपेक्षाज्ञानं प्रागासीत्तद्विषयकवासनाया अभावेन तस्य तथात्वादित्यर्थः ।
ननुपेक्षाविज्ञानोत्तरमपि कालान्तरे किञ्चिदंशस्मरणदर्शनेन सर्वांशोपेक्षायां प्रमाणाभावा-
त्तेषां वासनाजनकत्वं नियतमेवेति नोक्तदोष इत्यत आहुः—नियमेत्यादि । ननु कालो-
पाधेरपि सहकारित्वादुद्बोधस्याऽपि नियम एवेत्यत आहुः—उद्बोधकमित्यादि । अ-
न्योन्याभयेति । वासनया तद्विषया प्रतीतिः, प्रतीतस्य तद्वासनोद्बोधकत्वमित्यन्योन्या-

हरितोषिणी ।

पदार्थो दृश्यते, स तु अनाविवासनासन्तानजन्यः, यस्तु स एव पुनर्दृश्यते, स तु भ्रमी-
यवासनयेति हृदयम् । उत्तरयन्ति—सर्वेषामिति । घटपटकुड्यविषयकाः सर्वेऽप्यनुभवा
जातास्तत्र पटांशे अपेक्षा, पटांशे संशयः, कुड्यांशे उपेक्षा यदा, तदा घटविषयकसंस्कार
एव जायते, न त्वन्वयविषयक इत्यनुभवानुपेक्षान्यसंशयान्यानुभवस्यैव वासनाकारणत्वं, न
तु सर्वविषयकानुभवस्येत्यर्थः । एवं च प्रकृते दोषः को वेत्यत आहुः—कदाचिदिति ।
संशयोपेक्षादिसत्त्वे इत्यर्थः । कस्यचिद्व्यर्थस्येति । पटादिरूपार्थस्येत्यर्थः । तथा च मन्मते
इन्द्रियाविसमिकर्षादिपटितसामग्रीसत्त्वे घटादिसर्वविषयिणी प्रतीतिर्जायते, तव मते
संस्कारस्य प्रतीतिजनकत्वात् तस्य च पटांशे उपेक्षादिसत्त्वेन केवलं घटविषयकत्वात्
पटादिप्रतीत्यभावप्रसङ्ग इति भावः । ननु किञ्चिदंशे उपेक्षासत्त्वे स्मरणं जायते, सर्वांशो-
पेक्षासत्त्वे प्रमाणं नास्तीति सर्वांनुभवानां वासनाजनकत्वं स्वीक्रियते इत्यत आहुः नियमे
वेति । तथा प्रसङ्ग इति । संस्कारे उद्बोधकसमवधानमपेक्षितम्, तस्य तु नियमो ना-
स्तीति कदाचित् कस्यचिद्व्यर्थस्याप्रतीतिरित्यर्थः । ननु 'अग्यानां जनकः काल' इति
वचनान् कालोपाधेः सर्वदा सत्त्वादुद्बोधकनियमोऽस्तीत्यत आहुः—उद्बोधकमिति । का-
लोपाधेः सहकारिकारणत्वमेव, न तद्बोधकत्वम्, तथा चोद्बोधकं दृष्टं वा अदृष्टं वेति वक्त-
व्यम्, तदुभयमपि नास्तीति स्पष्टयन्ति—न दृष्टमिति । अन्योन्याभयेति । दृष्टं च

गङ्गाधरयङ्गी ।

महमरीषिकावृषवादानुभवश्च । अनियमेनेति । संस्कारं प्रत्युपेक्षान्यसंशयाग्न्याज्ञानस्यै
हेतुत्वात् । नियमे वेति । उपेक्षादिज्ञानोत्तरमपि किञ्चिदंशस्मरणदर्शनात् । अन्योन्याः

ष्टम्, दृष्टसामग्रीसंपादनद्वारैव तस्य कारणत्वात् । 'वैधर्म्याच्च न स्वप्ना-
दिव' इति तत्त्वसूत्रविरोधश्च ।

सुयर्णसूत्रम् ।

अथ इत्यर्थः । (अन्योन्याभयपरं चक्रकात्माऽऽभवस्यापि संभावकम् ।) ननु प्रतीतिवासना-
व्यक्तीनां भेदाभ्यामन्योन्याभयः, अनादिप्रवाहाच्च नाऽनवस्थापि दोषायेत्यत आहुः—
'वैधर्म्यादित्यादि । सूत्रार्थस्तु—अगत्सप्रमायाभ्रमवदसन्नः । कुतः ? वैधर्म्यात् । पूर्वदृष्टस्य स्व-
भावेः सम्बत्सरोत्तरमपि तथैव दर्शनेनैव तद्वैधर्म्यात् । चकारेण मोक्षसाधने प्रवृत्त्यनुपप-
त्तेरेति । तथा च यदि भ्रुत्वमिप्रायः प्रपञ्चासत्त्वे भवेत्तदा भ्रुतीर्विपारयन् व्यास एवं न
वदेदित्यर्थः ॥

हरितोपिणी ।

प्रमाविषयं भवति, वासनया दृष्टविषयिणी प्रतीतिर्जायते, प्रतीतस्य दृष्टस्य वासनान्नक-
त्वमित्यन्योन्याभय इत्यर्थः । नाप्यदृष्टमिति । दृष्टसामग्रीसंपादनेत्यनेनानवस्था सू-
चिता । ननु प्रतीतिभिर्भा वासना भिन्नेति कृत्वा अन्योन्याभयदोषो नास्ति; अथ च वा-
सनया प्रतीतिः, प्रत्यक्षानन्तरं पुनर्वासनेत्यनादिप्रवाहादनवस्थादोषो नास्तीत्यत आहुः—
'वैधर्म्याच्चे'ति । इत्थं च सूत्रं द्वितीयाध्याये द्वितीये पादे पठितम् । तदर्थस्तु—अगत्सप्रमा-
दिवदसन्नः आदिशब्देन मायाभ्रमयोः सङ्गः । कुतः ? वैधर्म्यात् स्वप्नादिवैधर्म्यात् ।
स्वप्ने दृष्टस्य पुनस्तद्वैधर्म्याच्च स्वप्नान्तरे दृश्यत इति नास्ति, जाग्रदवस्थायां तु दृष्टस्य गृहादेः
पुनर्विशेषोत्तरमपि तस्य तथैव दर्शनमस्तीति स्वप्नाद्यपेक्षया वैतर्क्यमिति भावः । किञ्च
स्वप्नादौ साधनस्य जाग्रदवस्थोपयोगाभावाज्जागति साधनस्य मोक्षोपयोगादि वैधर्म्यमन्यदृष्ट-
नीयम् । अधिकं च मयाऽनुभाष्यविवरणे स्पष्टं प्रपञ्चितमिति तत्रानुसन्धेयम् ॥

गङ्गाधरमहो ।

श्रयेति । वासनया तद्विषया प्रतीतिः, प्रतीतस्य च तद्वासनोद्गोचकत्वम् । आरमाभयचक्र-
केष्वगोले । ननु प्रतीतिवासनाव्यक्तीनां भेदाभ्यामन्योन्याभयोऽनादिप्रवाहाभ्रानवस्थापि दो-
षोऽत आहुः—'वैधर्म्या' इति । स्वप्ने पदार्थोऽन्यथा भवति, न जाग्रते इति भावः । इत्थं
द्वितीयाध्याये विस्तृतम् ॥

१ दृष्टविद्वान्तर्गतः पाठः ड. ग. घ. पुस्तकेषु नास्ति । २ नाप्यु. पु. पाठः । ३ चिन्नेति सु-

(५) ननु जीवाविद्यैव जगत्प्रतीती हेतुः । तथा हि—जीवब्रह्मणोरभेदबोधकश्रुत्या, भेदस्य च तत्रैव ज्ञाननिवर्त्यत्वोक्त्या भेदस्यात्तात्त्विकत्वम्, अज्ञानकृतत्वं च निरूपितम् । यतः परमार्थतो भिन्नस्याऽभेदासंभवो, ज्ञानमप्यज्ञानस्यैव निवर्तकम् । तथा च अनादिरविद्यैवाज्ञानरूपा 'अहमज्ञ' इत्यनुभवसिद्धा भावसुवर्णसूत्रम् ।

(५) एवं जगत्प्रतीत्युपपादक एकस्मिन् पक्षे दूषिते पक्षान्तरेण प्रत्यवतिष्ठते—नन्वित्यादि जीवाऽविद्येति । ब्रह्मणः सकाशाजीवस्य व्यावर्तकं मूलाज्ञानम् । अभेदबोधकश्रुत्येति । नृसिंहतापनीयनवमल्लण्डरूपया, महावाक्यरूपया च । एवं च 'जीवब्रह्मभेदः अतात्त्विकः । अज्ञानकृतत्वान् । अज्ञानकृतः । ज्ञाननिवर्त्यत्वान् । यदेवं तदेवं शुक्तिरजतव' इति धृतिसिद्धाऽनुमानेन भेदस्याज्ञानकृतत्वसिद्धौ साध्यतावच्छेदकतया, भुतार्थापत्त्या चाभेदकारणीभूताज्ञानस्य सिद्धिरिति प्रमाणं दर्शितम् । प्रमाणान्तरमाह—तथा चेत्यादि ।

हरितोषिणी ।

(५) एतावता जगत्प्रतीतिजनकाध्यारोपापवादलण्डनं कृतमिदानीमविद्यया जगत्प्रतीतिबाधं खण्डयितुमादौ मायाबाधिमत्तानुगोचनं पूर्वपक्षमुद्धाटयन्ति—नन्विति । हेतुरिति । अहं ब्रह्म न भवामि, किन्तु अमुकोहमित्याकारकं ज्ञानमविद्या, सैव जगत्प्रतीती कारणमित्यर्थः । इदमेव विज्ञापयन्ति—तथा ह्रीत्यादिना । श्रुत्येति । 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इति श्रुत्येत्यर्थः । नन्वेकैकोटिब्रह्मण्डनायकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः साकं किञ्चिज्ज्ञेनाऽसमर्थेन जीवनाभेदः भुत्वा वर्णितोऽपि मनसि नायातीत्यत आहुः—भेदस्येति । इदानीं परिदृश्यमानस्य भेदस्येत्यर्थः । तत्रैव श्रुतावेवेत्यर्थः । निरूपितमिति । तथा चेदानीमज्ञानज्ञायां तथा मनसि नायाति चेदपि न दोष इति भावः । ननु ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमित्युक्त्याऽज्ञानम्याऽभावरूपत्वं प्रतीयते, अभावस्य यन्धकत्वं कथमित्यत आहुः—तथा

गङ्गाधरमहो ।

(५) अभेदबोधकेति । 'तत्त्वमसी'त्यादिधृतिभिरभेद उक्तः । एवं च भेदोऽनात्त्विकः, अज्ञानकृतत्वान्, तत्त्वं च, ज्ञाननिवर्त्यत्वान्, शुक्तिरजतवदिति प्रयोगः । प्रत्यक्षमप्याह—तथा चेति । 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ'मिति पातञ्जलसूत्रभाष्येऽपि व्यासपादैः पुराणस्यारम्भेन पञ्चपक्षाऽविद्या, प्रथमपर्वरूपतमसः स्वरूपाज्ञानस्य अन्यपर्वमूलत्वमुक्तम् । भायरूपेति । यथा अभिज्ञो न मित्राभावः, अपि तु तद्विरुद्धसम्पन्नः । तदवच्छेदिका जीवभ्यावर्तिका । अनादित्वादिति । अविद्या अनादिर्भावरूपा च, अनादिबन्धरूपकारणीभूतविभागरूपमावकार्यजनकत्वाद्ब्रह्मणः । यत्रैवं तत्रैवम्, घटाद्यज्ञानवन् ।

वरूपा तद्वच्छेदिका मन्तव्या । जीवब्रह्मविभागस्यानादित्वात् । 'बन्धो-
ऽस्याविद्ययाऽनादि'रिति वचनात् । तथा च विधिप्रपरिणामशीलया

सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यनुभवसिद्धेति । 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ'मिति पातञ्जलसूत्रभाष्ये
व्यासपादैः पुराणस्मारकेनाविद्या पञ्चपर्या व्याख्याता । तमो मोहो महामोहस्तामिस्रमन्ध-
तामिस्रमिति । तत्राऽविद्याकृतं तमोऽपरपर्यायं स्वरूपाज्ञानं तस्याः प्रथमं पर्व, तदेवाऽ-
न्येषां मूलम् । तेषाऽध्यासरूपत्वाद्भावरूपाः । तथा च यथा अभिज्ञो न मित्राभावः,
किन्तु तद्विरुद्धसंपन्न । तथेयं ज्ञानविरुद्धमिथ्याऽज्ञानरूपा । माया च 'तमोरूपाऽनुभू-
ते'रिति तापनीये भाषिता, उक्त्यनुभवसिद्धा, उक्तीत्या भावरूपा, तद्वच्छेदिका
जीवव्यावर्तिका, मन्तव्या भूतुक्तानुभवेनाप्यव्यतीकार्येत्यर्थः । एवं प्रत्यक्षेणापि निश्चितं
तस्या अनादित्वं साधयति—जीवेत्यादि । साऽनादिर्भावरूपा च, अनादिपन्धकारणी-
भूतविभागरूपभावकार्यजनकत्वान् । यदेवं तदेवं, प्रसवन् । यमैवं तमैवं, पटागज्ञानवदि-
त्यनुमानेनाप्यनादिभावरूपत्वसिद्धिः । यद्यपि बन्धस्थानादित्वमुक्तम्, तथापि विभागान्
पूर्वं बन्धे कृत्स्नस्य ब्रह्मणो बद्धत्वापत्तिरित्यगत्या विभागोत्तरकाकीनस्त्वमाद्रियते । एवं
तस्या भावरूपत्वे दोषरूपत्वे च सिद्धे तस्याः प्रत्यावकत्वमाह—तथा चेत्यादि । नन्वस्तु

हरितोषिणी ।

चेति । एतादृशमविद्यायामनुभवं प्रमाणयन्ति—अहमज्ञ इति । तद्वच्छेदिकेति ।
जीवावच्छेदिकेत्यर्थः । जीवधर्म इति यावन् । तथा च भावरूपा अविद्या अज्ञानमिति
भावः । इयमविद्या पञ्चपर्या, तमो मोहो महामोहस्तामिस्रमन्धतामिस्रमिति भेदान् । तत्र
स्वरूपाज्ञानरूपं तमोऽपरपर्यायमविद्याया यत्प्रथमं पर्व, तदेवान्येषां मूलम्, ते चाध्यास-
रूपत्वाद्भावरूपाः । इदं च सर्वं 'विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठ'मिति पातञ्जल-
योगसूत्रे स्पष्टमुक्तं, व्याख्यातं च भाष्ये व्यासचरणैः । एवमनुभवसिद्धाया मायाया अना-
दित्वं व्यवस्थापयन्ति—जीवेति । जीवस्यैव बद्धत्वमाह—बन्ध इति । ननु बन्धस्थानादित्वं
न वक्तव्यम्, तथा सति जीवब्रह्मणोरेकत्वाद्ब्रह्मणि बद्धत्वं स्यादिति चेन्, न; विभागान्-
न्तरमेव बद्धत्वस्वीकारान्, विभागस्य चानादित्वान् । चिरन्तनत्वमेवानादित्वं, न तु क-
स्यापिरेव नास्तीति नार्थ इत्यलमप्रस्तुतविचारेण । इदानीं भावरूपाया अविद्यायाः जग-
त्सर्वातिजनकत्वमाह—तथा चेति । प्रतीयत इति । यथा दोषेण शुद्धौ रजतप्रतीतिः,
एवं मायाया विचित्रजगत्सर्वातिरिति भावः । तथा च मायापि नास्ति जगदपि नास्ती-

अविद्ययैव दोषरूपया विचित्रं जगत् प्रतीयते । युक्तं चैतत् । कार्यस्य सुच्छत्वेन तत्कारणेनापि तादृशेनैव अवितन्यम् । कारणसजातीयत्वात् कार्यस्य । यथा च मुख्यसम्बन्धमात्रेण दर्पणादिकं बिम्बप्रतिबिम्बभेद-
निमित्तं, तथा चिद्रूपब्रह्मसम्बन्धमात्रेण तद्भेदनिमित्तं सा । तत्कृतत-
दध्यासवशात् स्वस्मिन्नज्ञत्वं, कर्तृत्वभोक्तृत्वे, मन्यमानो जीवो विधि-
नियोज्यादिभावं मनुते । ततः शमदमादिभिर्गुरूपसत्तितद्रूपदेशश्रवण-
मनननिदिध्यासनैश्चाविद्याधिष्ठानरूपस्वात्मनोऽद्वैतकूटस्थचिदेकरसत्व-

सुषर्णसूत्रम् ।

दोषरूपत्वं, भावरूपत्वं च, तथापि विचित्रपरिणामशीलत्वं कथमित्यत आह—युक्तमि-
त्यादि । एतदिति । विचित्रपरिणामशीलत्वम् । तथा च जगत्सुच्छकारणकं, सुच्छत्वात् ।
यथादृष्टं तत्तादृशकारणकम्, घटादिवदिति सामान्यव्याख्या जगतस्तथात्वसिद्धौ न च मा-
ध्यतावच्छेदकतया सिद्ध्यन्ती विचित्रपरिणामशीलतया सिद्ध्यतीत्यर्थः । एवं तस्या एकं
कार्यमुक्त्वा कार्यान्तरमाह—यथा चेत्यादि । दर्पणादिकमित्यत्रादिपदं घटादिसंग्रहात् ।
एवं भेदस्याऽऽत्मिकत्वे जीवावच्छेदकतायां च प्रकार उक्तः । तेन जीवब्रह्मभेदस्य नै-
मित्तिकं कार्यम्, जगत्प्रादेयकार्यम् । उभयोः फलमाह—तत्कृतेत्यादि । भेदकृतो यः
प्रतिबिम्बात्मत्वाध्यासस्तद्वशात् प्रतिबिम्बरूपेऽवच्छिन्नरूपे वा स्वस्मिन्नज्ञत्वादिकमध्यसन-

इतितोषिणी ।

सुमयोस्तुच्छत्वमाह—युक्तमिति । मायाया जगद्भूतं सुच्छं कार्यं युक्तम् । इदानीं
दृष्टान्तेनान्यदप्याह—यथा चेति । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति—तथेति । सम्बन्धमात्रे-
णेति । मायाया इति शेषः । तद्भेदेति । जीवब्रह्मभेदनिमित्तमित्यर्थः । सा माया ।
तथा च मायायाः कार्यद्वयम् । एकं जीवब्रह्मभेदरूपं नैमित्तिकं कार्यमपरं विचित्रजगद्भू-
तप्रादेयकार्यमित्यर्थः । जीवस्य जगतश्च परस्परं भोक्तृभोग्यादिसम्बन्धरूपं मायाकार्यस्य
फलमाह—तत्कृतेति । मायाजनितजीवब्रह्मभेदकृतेत्यर्थः । तदध्यासेति । प्रतिबिम्बरूपं
जीवेऽहममुक्त इति यः आत्मत्वाध्यासस्तद्वशादित्यर्थः । स्वस्मिन् । प्रतिबिम्बरूपे जीवे ।
यद्भवात् संसारखं प्रथममाहुः—अज्ञस्यमिति । कर्तृत्यभोक्तृत्वे इति । अहं यागकर्ताऽहं
तत्फलभोक्तेत्यादि मन्यमान इत्यर्थः । विधीति । ‘स्वर्गकामो यजेते’त्यादिविधिना नि-
बोधयते प्रवेष्टे इति विधिनियोगः, तस्य भावमहमिदं न करोमीति येनमम दोषो भवि-
ष्यतीत्याकारकं मनुते ॥ नन्वेतादृशी मायारूपा अविद्या बलवती चेन्, जीवस्य कदाचि-
दपि मोक्ष एव न स्यादित्यतस्तत्र वेदोक्तमुपायमाहुः—तत इति । निदिध्यासनैरिति ।

रक्षणास्वरूपज्ञानेन अज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यरूपप्रपञ्चस्यापि निवृत्तेः 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिनिरूपितो मोक्षः संपद्यते । रज्जुस्वरूप-
ज्ञानेन प्राचीनसर्पाऽनुभवतत्कृतभयनिवृत्त्या स्वास्थ्यमिव । ननु ब्र-
ह्मणः सर्वज्ञस्याविद्यासम्बन्धोऽशक्यवचनः, अज्ञत्वाऽऽपादकत्वात् । न
च जीवाभयैव सेति वाच्यम्, ऐक्याङ्गीकारात्तयोः । एतेनैव जीवस्या-

सुखसूर्णत्वम् ।

जीवः स्वयिन् ज्ञास्त्रद्वारा विधिनियोज्यत्वं तत्कृतभोक्तृत्वं चाग्न्यबाध्यस्यति । एवमनर्थ-
परम्परारूपं तस्याः फलमुत्तदा शास्त्रान्तरद्वारा तन्निवृत्तिप्राद-तत्त इत्यादि । अज्ञान-
निवृत्त्येति । ज्ञानेन स्वरूपाऽज्ञानरूपे तस्याः प्रथमपर्वणि नाशिते तन्मूलानि मिथ्याज्ञा-
नरूपाणि पर्वान्तराण्यपि नश्यन्तीत्येवं मूलाऽविद्यानिवृत्तौ तत्कृताऽप्यासनिवृत्त्या । तथा
च शास्त्रीयसाधनानां मोक्षप्रतिबन्धकीभूताऽज्ञाननिवर्तकत्वेन मोक्षजनकबोपपाराः । न
तु मोक्षो जन्यः, ब्रह्मरूपत्वान् । अतः स्वत एव संपद्यत इत्यर्थः । एवं यावत्सम्बन्धं
तस्या अनर्थकारित्वे निरूपिते भवच्छेदिकेतनेनाऽप्यच्छिन्नमात्रस्यापि संश्रुहीतत्वात्तथापि
शङ्कते-नन्वित्यादि । तथा च मायाऽविशयोरभेदस्वीकारादेकस्या एव सम्बन्धेन शुद्ध-
विग्रहे ब्रह्मणि कथं विरुद्धस्वरूपद्वयमित्यर्थः । एवमवच्छिन्नत्वादे आश्रिते वद्विहाय माया-

हरितोषिणी ।

स्वरूपज्ञानेनेत्यनेनान्वयः । अधिचेति । अविद्याया अधिष्ठानमाभवत्त्वं यन् स्वात्मनः
अद्वैतकृतस्यचिदेकरसत्वं, तत्क्षणं यस्वरूपं तस्य ज्ञानेनेत्यर्थः । अज्ञानेति । अहं ब्रह्म न
भवामि, किन्तु अहममुक्तार्थमेत्यज्ञाननिवृत्त्येत्यर्थः । एवमविद्यायाः प्रथमं पर्वं तमसस्त-
नाशे सति तन्मूलपर्वान्तरस्य नाशः । एवमविद्याया नाशे तत्कार्यस्य नाशमाह-तत्कार्य-
येति । संपद्यत इति । ब्रह्मरूपो मोक्षः स्वत एव संपद्यते इत्यर्थः । तथा च साधनाना-
मज्ञाननिवर्तकत्वमेव, न तु मोक्षजनकत्वम्, तस्याजन्यत्वादिति भावः । अत्र दृष्टान्तमाहुः ।
-रज्जुस्वरूपज्ञानेनेति । सर्पभ्रमाधिष्ठानं रज्जुस्यस्या यत्किञ्चित्प्रकाशेन ज्ञाने जाते यथा
भयादिकं नश्यति, तद्वदवापीत्यर्थः । इदानीं मायाविशयोरैक्यमित्याशयेन सिद्धान्ती क-
कृते-नन्विति । अविद्यासम्बन्धाज्जीवत्वं चेत्स सम्बन्ध एव न पटव इत्याह-अज्ञ-
त्येति । तयोः जीवप्रमाणोः । इदानीं विम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरौ, न तु मायाव-

गङ्गाधरप्रह्वी ।

अनारिर्बन्धश्च विभागोत्तरकालिक एव । पूर्वं वग्ये कृतज्ञस्य ब्रह्मणो ब्रह्मत्वापत्तेः । अज्ञा-
ननिवृत्त्येति । मूलाज्ञाननाशे पर्वान्तराणामपि नाशात् । तद्वच्छेदिकेतनेनाप्यच्छिन्नप-

ऽप्यज्ञत्वमनुपपन्नमिति चेत् । न, जपाकुसुमाऽरुणस्फटिकस्तम्भश्रेणिग-
तपुरुषप्रतिबिम्बस्यारुणत्ववज्जीवस्याज्ञत्वावभासोपपत्तेः । तद्विम्बस्यो-
ज्वलत्वेन, ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वोपपत्तेः । अविद्याश्रयत्वेन नाभेदानुपपत्ति-
रिति ॥

सुषर्णसूत्रम् ।

ऽविर्ययोर्भेदं चाङ्गीकृत्य प्रतिबिम्बवादेन समापत्ते—जपेत्यादि । अविद्याश्रयत्वेनेति ।
अज्ञत्वादेस्तत्त्वेन । तथा च मायाऽविषयोरवान्तरभेदान्मायाप्रच्छिन्नं, तस्यां प्रतिबिम्बितं
वा चैतन्यमीश्वरः । अविद्यायां तत्प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे न कोपि दोष इत्यर्थः । एव-
मत्र पुरुषप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन तदस्यस्य ब्रह्मणो व्यवधानपुरःसरः सम्बन्धः । त्रिम्बोऽत्रैक-
त्वम् सर्वज्ञत्वम् । तादृश्येऽपि मायाकृतं मायावच्छेदकृतं वा । जीवस्त्वविद्यायां प्रति-
बिम्ब इति तदज्ञत्वादिकं सर्वमविद्यायामेवेति तादृशस्य जगत्प्रतीतिरविद्याय एवोपपन्ना ।
एवं जगत्प्रतीतौ सिद्धायामुपाधेः सिद्धौ सविशेषनिर्विशेषयोरवास्तवो भेद इत्यपि धृता-
र्थोपरस्यैव सिद्धसित्युभयोरैवावित्वेनेत्यादीनि द्रूपणानि धृतिसूक्ष्मत्वाभावादेव निरस्तप्रा-
वाणि । तथा सति सच्छब्दस्योपहितवाचकत्वेन च 'यतो वाच' इत्यादीनामपि न वि-
रोधः । एवं सति मुख्ये बाधात्कर्तृत्वमप्यौपचारिकमेव । तथा सति 'गौणश्रे'दित्यादीनि सूत्रा-
ण्यपि प्रधाननिरसनपराणीति न तेषामपि विरोधः । तदस्यलक्षणत्वाच्च न प्रतिज्ञाऽऽदि-
रोधोऽपि । 'सर्वे वेदा' इत्यादौ च वृत्तिः संकोच्येति न कोऽपि दोष इति ॥

हरितोपिजी ।

च्छिन्नं चैतन्यमीश्वरश्चाप्यवाच्यम्, अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यं जीवश्चाप्यवाच्यमित्याशयेन
मायावादी समापत्ते—जपाकुसुमेति । जपाकुसुमेनाऽरुणा या स्फटिकस्तम्भश्रेणिसदृशः
शुद्धपुरुषप्रतिबिम्बस्तस्य—यथा अरुणत्वम्, एवमविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य जीवत्वं, तस्य
पुनः अज्ञत्वं चेत्यर्थः । तयोः पुनरभेदं प्रतिपादयति—अविद्येति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

क्षमाभ्युक्तवान् । अत्रैव शङ्कते—नन्विनि । जपेत्यादि । अयमर्थः, मायाविषयोरवा-
न्तरभेदान्मायावच्छिन्नं तस्यां प्रतिबिम्बितं वा चैतन्यमीश्वरः, अविद्यायां तत्प्रतिबिम्बो
जीवः, तस्य च जगत्प्रतीतिरविषयोपपन्ना । सविशेषनिर्विशेषयोरविधिके भेदे च सिद्धे धु-
तिसूत्रादीनि मन्त्रीत्येव नेयानीति ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः ।

जीवस्वरूप-
विचारोपक्रमे
विम्बप्रतिबिम्ब-
भावप्रत्यक्ष-
म् ।

(३) पूर्वं जीवस्वरूपं विचारणीयम्, यस्य सा शक्तिः । तत्र न तावद् ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षो युक्तिसहः । तथा हि—ब्रह्मणो नीरूपत्वेन प्रतिबिम्बाभ्रयस्याऽज्ञानस्य च अस्वच्छत्वेन कस्य प्रतिबिम्बः स्यात् । रूपवत् एव प्रतिबिम्बनियमात् । दृष्टानुसारिणी हि कल्पनोचिता । अन्यथा वायुवाकणोरपि विम्बत्वप्रतिबिम्बाभ्रयत्वप्रसङ्गात् । ननु दर्पणावाकाशा-

सुवर्णसूत्रम् ।

(४) एवं जगत्प्रत्यये प्राप्ते तदूपयितुं, ब्रूम इति प्रतिज्ञाय भ्रान्तिस्वरूपे उपालभ्यते—पूर्वमित्यादि । सेति । जगद्भ्रमोत्पादिका । तद्वत् मयोक्तमर्थेषु तरे तन्निषेधन्ति—तत्र नेत्यादि । तद्वत्त्वादयन्ति—ब्रह्मण इत्यादि । नीरूपत्वेनेति । दर्पणसन्निधौ गुल्लस्येवाऽविद्यासन्निधावस्तु प्रतिबिम्बत्वमाश्रयमानो वृष्टः । न तु तस्याः सामर्थ्यं विम्बगत-धर्मकरणे । अत आसदर्पणस्य गुल्लरूपान्यथास्ववदविद्यासंभरजीवयोः सर्वव्यापिपाद-त्वाद्ब्रह्माप्रत्वादिधर्मा अपि शुद्धप्रद्वष्टि रूपे सत्येवोपपद्येरन्नायमेति भावः । ननु रूपसंयोगक्रियाणां प्रतिबिम्बवर्धनाभावं नियम इत्याशङ्क्यामानाहुः—अन्यथेत्यादि । तथा च वायुसंयोगादेरप्रतिबिम्बात् तत्रापि रूपमेव प्रयोजकमिति न नियमभङ्ग इत्यर्थः । अविद्याया एकतः स्वच्छस्वमङ्गीकृत नियमभङ्गमासङ्कते—नन्वित्यादि । तदूपयन्ति—ने-
दरितोपिप्पि ।

(५) इदानीं परोक्तमतं दर्शयितुं विम्बप्रतिबिम्बभावं स्पष्टयन्ति—पूर्वमिति । सा जगद्भ्रमजनिका अविद्या । प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षं निराकुर्यन्ति—तत्र नेति । उपव-भावं विशदयन्ति—तथाहीत्यादिना । स्यादिति । विम्बे ब्रह्मणि रूपं नास्ति, अज्ञानरूपायामविद्यायां स्वच्छता नास्तीति प्रतिबिम्बजीवप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । अन्यथा दृष्टानुसारिकरूपनाया अभावं । नियमभङ्गं शङ्कते—नन्विति । दृश्यत इति । तथा चाविद्यायाः स्वच्छता मया स्वीक्रियते, तत्र रूपवत् एव प्रतिबिम्बो जायते इत्यर्थं नियमो न स्वीक्रियते, दर्पणे रूपरहितस्याकाशस्य प्रतिबिम्बादिति भावः । रूपयन्ति—नेत्यादिना ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(६) रूपवत् एवेति । ननु रूपसंयोगक्रियाणां प्रतिबिम्बोस्तीत्याह—अन्यथेति । तत्रापि रूपमेव प्रयोजकमिति भावः । न चालि वायुवाकणोः प्रतिबिम्बाः, न तु तरप्रत्यक्षं रूपाभावादिति वाच्यम् । अरुपिणः प्रतिबिम्बस्वीकारे गौरवान्मानाभावाच्च । ननु नीरूपस्य

१ य. पु. अन्यथेत्येति । साम्बावत्त्वात् गुल्लविवेकाभावेन शुद्धस्वत्वादिप्राप्त्याम्बलात्पदवचन-
त्वादस्य स्वभावात्तदोपादयि तथेति तथेति इत्यधिकः पाठः ।

प्रतिबिम्बो दृश्यते । न । तावद्देशीयप्रभामण्डलस्यैव रूपवत्त्वेन प्रतीतेः । किञ्च, यत्र यदस्ति तत्र तन्न प्रतिबिम्ब्यते, दर्पणरेखावत् । तथा च सर्वगतस्य ब्रह्माणोऽविद्यायामपि सर्वगतायां सत्त्वेन कथं प्रतिबिम्बः स्यात् । न च संयोगसम्बन्धेन तत्र वर्तमानत्वमप्रतिबिम्बे प्रयोजकम्, एतयोश्च सुपर्यवसानम् ।

त्यादि । तथा च प्रभायामेवाकाशप्रतिबिम्बमिमान इति न नियमभङ्ग इत्यर्थः । ननु तत्र सर्वेषां प्रभां प्रतीम इत्यप्रतीतेरवकाशो दृश्यते इति प्रतीतेश्च नायमभिमानः, किन्तु प्रतिबिम्ब एवेति साक्षात् तद्विहाय वृत्तिविचारेण दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेत्यादि । वस्तुतस्तवकाशोऽपि प्रभासहित एव प्रतिबिम्बत इति स्वरूपसंबन्धविशेषेण रूपसत्ताया एव प्रयोजकत्वमिति भावः । तथा प्रतीतेरिति । प्रतिबिम्बितत्वप्रतीतेः । प्रतिबिम्बादिति । तादृशप्रभायामसंयुक्तांशस्याऽशक्यवचनत्वात् संयोगेन वृत्तिर्नाऽप्रतिबिम्बे प्रयोजिका, किन्तु व्याप्यवृत्तित्वमेव तथेति संयोगस्याऽव्याप्यवृत्तित्वेन प्रभाया अपि तथात्वेन प्रति-
हरितोषिणी ।

तावद्देशीयेति । आकाशगतप्रभामण्डलस्यैव प्रतिबिम्बस्य तु रूपवत्त्वमस्त्येव । आकाशो दर्पणे प्रतिबिम्बते इत्ययमभिमान इति भावः । आकाशस्यैवायं प्रतिबिम्ब इति सार्वजनीनप्रतीतेर्नायमभिमान इत्यतो दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । सत्त्वेनेति । अविशायां गङ्गाधरभट्टी ।

रूपस्य प्रतिबिम्बाभावं नियमः, सत्यम्; रूपसमवायोस्तु प्रतिबिम्बे प्रयोजकः । रूपस्य सप्रतिबिम्बे स्विष्टापत्तिरेवास्तु । धर्मपुरस्कारेणैव धर्मिबोधोपात् । प्रतिबिम्बिताम्रतरुचलनाति तु नैव प्रतिबिम्बते, क्रियायास्तत्प्रत्यक्षत्वात् । किन्तु देशान्तरे रूपोपलम्बेन क्रियानुमीयते । “अथवा दृग्निपयस्यैव प्रतिबिम्ब इति तात्पर्यम् । तेन संयोगादीनामपि प्रति-

दिप्पणी ।

* अथवा दृग्निपयस्यैव प्रतिबिम्ब इति गङ्गाधरभट्टी । निबन्धे ‘रूपस्पर्शादि-युक्तस्य द्रव्यस्य रूपमात्रोपलम्भः प्रतिबिम्बः, क्रियायाश्चेति सूत्रोऽभिहितम् । आवरणभङ्गे च,—चकारः संख्यापरिमाणवृत्त्यङ्गत्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसमुच्चायकः । तथा चोक्तविधधर्मिसंबन्धि यदर्पणादिसंबन्धेन रूपक्रियासंख्यादिज्ञानं स प्रतिबिम्बः । तेन च पदार्थान्तररूपमायिकज्ञानात्मा सिद्धतीत्युक्तम् । इत्थं च सिद्ध्यन्ते संयोगविभागादीनां क्रियायाश्च प्रतिबिम्बस्वीकारात् केवलं रूपरूपवत्तोरेव तदभ्युपगमः क्रियायास्तत्प्रत्यक्षत्वात्-त्यादिकथनं च न समुचितमिति पश्चान्तरमिदमुक्तम् ॥

न संयोगो, विभुत्वात्तो नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । संयुक्तस्यापि प्र-
भामण्डलस्य तथा प्रतीतेः । न च यदंशे संयोगस्तदंशे न तथेति वा-
च्यम् । चिसिनीसूत्रमात्रान्तरिताङ्गुलीतलभागस्यप्रभाया अपि दर्पणे
सुवर्णसूत्रम् ।

चिम्बादित्यर्थः । एवं च "तस्या गुणत्वपक्षेऽपि गुणसत्त्वे द्रव्यसत्त्वस्य नियामकत्वात्तत्रापि
किरणसत्त्वेन तत्संयोगस्याऽपि सत्त्वात्प्रभायाभ रूपत्वेन किरणव्याप्यवृत्तित्वान् संयुक्तस-
मवायेन वृत्तिरिति तत्रापि संयोगस्यैव प्रयोजकतेति (क्षेपम्) । (तथा च व्याप्यवृत्तिरेव-
प्रतिबिम्बाऽप्रयोजिकेति न संयोगेन वृत्तिरिति भावः) । ननु 'गुणाद्वाऽऽलोकव'िति
सूत्रे तस्या द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वाङ्गीकाराद्रव्यसंयोगस्य तत्राभावेन स्वरूपादेव व्याप्रेर्या
हरितोषिणी ।

प्रक्षणः सत्त्वेनेत्यन्वयः । पुनः शङ्कते—न चेति । प्रयोजकमिति । दर्पणरेखा तु संयोग-
सम्बन्धेन दर्पणेऽस्तीति न तस्याः प्रतिबिम्ब इति भावः । नानुपपत्तिरिति । मुखेनावि-
शायां प्रक्षप्रतिबिम्बो भविष्यतीति भावः । खण्डयन्ति—संयुक्तस्यापीति । तथा प्रतीतेः
प्रतिबिम्बप्रतीतेः । प्रभामण्डलं संयोगसम्बन्धेन सर्वावच्छेदेन दर्पणेऽस्ति, तस्य पुनस्तत्र
प्रतिबिम्बोऽपि दृश्यत इति न किञ्चिद्वेतदित्यर्थः । पुनः शङ्कते—न चेति । अस्तु नाय
सर्वावच्छेदेन संयोगः, किञ्चिदवच्छेदेन विद्यमानस्य प्रभामण्डलस्य दर्पणे प्रतिबिम्बो
नास्तीत्यर्थः । उत्तरयन्ति—चिसिनीति । चिसिनी कमलिनी तत्सूत्रमात्रान्तरिता वा
गङ्गाधरमटी ।

विम्वसिद्धिः । प्रभामण्डलस्यैवेति । एवं तमस्यपि तमस एव प्रतिबिम्बः । इयामरूप-
त्वेन तमसो ग्रहणान् । प्रतिबिम्बादिति । एवं च व्याप्यवृत्तित्वमेवाप्रतिबिम्बप्रयोज-

टिप्पणी ।

* तस्या गुणत्वपक्षेऽपीति सुवर्णसूत्रम् । 'गुणाद्वा' तस्यानुभावे स्पर्शानुपलम्भा-
त्मभा गुण इत्युक्तम् । सूत्रे प्रभासामान्यवाचकालोकापदे सत्यपि, मणिप्रवेककान्तिर्यदुपेक्षं
व्याप्नोति तद्वदिति प्रभाविशेषोपादानमनायासेन बाधिषीसमापये । यतस्तत्र स्पर्शानुप-
लम्भो निर्विबाधः । भानुप्रभादौ स्पर्शोपलम्भस्तु तत्सत्त्वैजसाद्यवयवविषयः ॥

† दर्पणरेखा तु संयोगसम्बन्धेनेति वोषिणी । स्वरूपवाया रेखाया आकाशे,
मप्यादिजन्माया धरात्मसोरन्तर्भावेन च द्रव्यत्वमेवेति संयोगो नानुपपन्नः ॥

१ द्रव्यद्वारा तस्या अपि संयोगेनेव वृत्तिरिति न तस्याः प्रतिबिम्बप्रयोजकत्वमिति क्षेपम् ।
२ यत्किञ्चित्प्रत्यक्षः पाठः ग. ड. पु. नास्ति । ३ क्वालेभ्योऽप्यवृत्तिरिति ।

प्रतिबिम्बात् । किञ्च 'द्वा सुपर्णा सयुजा', 'गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे'
'गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शना'दित्यादिश्रुतिन्यायनिर्णीता जीव-
परमात्मनोरेकत्र स्थितिर्विषयप्रतिबिम्बपक्षे न संगच्छते । तयोर्लोके त-
सुवर्णसूत्रम् ।

तद्वृत्तित्वमपि नाऽप्रतिबिम्बे प्रयोजकं, किन्तु तद्वृत्तितत्त्वच्छत्वाच्छादकत्वमेव तथेति,
प्रकृते तद्भावात् शेष इत्याशङ्कायां श्रवणान्तरमाहुः—किञ्च द्वा इत्यादि । स्थितिरिति ।
इदन्तरविलक्षणं स्थितिः । तथा चाऽऽद्यायां भुतौ द्वित्वादेरेकनूपीकत्वाऽप्येकक्रिययोः कथ-
नाद्वितीयत्वां छायावपत्तोक्तावपि व्यासेनात्मानाविति निर्णीतत्वाद् द्वयोः प्रवेशस्योक्तत्वात्
तेषां विरोधो दुर्बल इत्यर्थः । यस्तु नीरूपस्य प्रतिबिम्बे "रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवे"ति
श्रुतिरेव मानमिति कश्चिन् । तत्र । प्राप्तेऽप्येकमेव सर्वान्मकत्वप्रतिपादनोत्तरं 'पुरश्चक्र'
इति मर्केण पुरःकरणप्रवेशयोरुक्तत्वात्तेन प्राप्तस्य भेदस्य निवारणार्थेनन्मजस्य प्रवृत्तत्वेन
हरितोपिणी ।

अङ्गुली तत्र विद्यमाना वा प्रभा तस्याः संयोगः किञ्चिदवच्छेदेन दर्पणेऽस्तीति तस्याः
प्रतिबिम्बो दृश्यत इत्यर्थः । दर्पणे अङ्गुल्याः संयोगे जाते अङ्गुल्याः संयोग एव तत्र
अविष्यति, न तु अङ्गुलीस्यप्रभासंयोग इत्येतदर्थं विंशतिनीसूत्रमात्रान्तरितेऽयुक्तम् । दर्पणे
प्रभासंयोगस्याप्याप्यवृत्तित्वसूचनार्थमङ्गुलीग्रहणम् । रात्रावन्धकारे प्रतिबिम्बो न दृश्यते
इति किरणसंयोगसूचनार्थमङ्गुलीस्यप्रभाग्रहणम् । अस्तु सर्वोप्ययं युक्तिप्रचार इति स्वार-
त्वाभावाद्दृष्टान्तरमाहुः—किञ्चेति । 'द्वा सुपर्णा' इति 'गुहां प्रविष्टाविति च भुतिवा-
क्यद्वयमुपमा व्याससूत्ररूपां म्वृत्तिमाहुः—गुहां प्रविष्टावात्मानौ हीति । तयोरिति ।
गङ्गाचरभट्टी ।

कम् । संयोगस्य प्रभावाद्भावाप्यवृत्तित्वात्प्रतिबिम्बः । प्रभावा गुणत्वेन तत्रापि द्रव्यसत्त्वे
किरणसत्त्वेन तत्संयोगोप्यस्तीति संयोगस्यैव प्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः । 'ननु गुणाद्वा लोक-
वि'ति सूत्रे प्रभाया द्रव्याधिकदेशपुष्टित्वाङ्गीकाराद्द्रव्यसंयोगस्य तत्राभावाद्भावाप्यवृत्तित्वं
नाप्रतिबिम्बे प्रयोजकम् । तद्वृत्तित्वे सति तत्त्वच्छत्वाच्छादकत्वमेव तथेति चेत्तत्राह—
द्वा सुपर्णेति । स्थितिरिति । इदन्तरविलक्षणं । आद्यायां भुतौ द्वित्वादेरेकनूपी-

टिप्पणी ।

१ 'रूपं रूपं प्रतिरूप' इति सुवर्णसूत्रे,—'इदं वै द्रव्यरूपाधर्वणोऽग्निभ्यामुवाच तदे-
तदपिः पश्यन्नबोधयत् रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिबिम्बणाय इन्द्रो मायभिः

१ य. पु. नाप्रतिबिम्बप्रयोजकम् । २ य. पु. तस्याप्यवृत्तित्वे सति । ३ ग. पु. लच्छादकापाद-
कत्वमिति पाठः । ४ य. पु. परावर्तित्वमिति पाठः ।

सुषर्णसंज्ञम् ।

‘अयं वै हरयः’ इत्यादिना विवृतत्वेन चात्र, रूपं रूपयित्वा प्रतिकूपः प्रतिपुस्तक्यावेन मूलरूपो बभूवेत्यर्थस्य विवक्षितवर्था तस्याः प्रतिबिम्बबोधकत्वे मानाभावान् ।

यज्ञाधरभट्टी ।

कल्पापरक्रिये उक्ते । द्वितीयस्यां छायावपत्तोक्तावपि व्यासेनास्मानाविति निर्णीतम् । अत्र परेषां पञ्चतानि—अनादिरनिर्वाच्या मूलभूतप्रकृतिर्माया विन्मात्रसम्पत्तिनी तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईशः, तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेषु आवरणविशेषशक्तिमत्त्वविद्याभेदेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्येकम् । सैव प्रकृतिः शुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तत्र चित्प्रतिबिम्ब ईशः, मलिनसत्त्वाविद्यायां चित्प्रतिबिम्बो जीव इति द्वितीयम् । मनु सत्त्वस्वा-क्रियत्वमिति चेद्विशेषज्ञप्ते मायाया आवरणशक्तावविद्यायाः प्रतिबिम्बाभासो जीव इति तृतीयम् । त्रिधैव ईश एव, तत्सैव रूपान्तरं वा परमात्मेति । तत्र दर्पणरूपाविद्यासम्बन्धाभावः स्फुटः । एवमविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईशः, अन्तःकरणे जीव इति तुरीयेति ईशस्य सर्वज्ञत्वनिर्वाहाय तूलाविद्या तत्र नेत्रभ्युपेतम् । घटाकाशजलाकाशमहाकाश-भेषाकाशवत्कूटस्थजीवप्रदेशा इति विद्यातुर्विधमते ब्रह्माभितमायावमसि स्थितासु सर्व-प्राणिनां धीरासनासु प्रतिबिम्ब ईशः, स्थूलसूक्ष्मवेदावच्छिन्नचैतन्यक्षिते मायाकल्पितेऽ-न्तःकरणे प्रतिबिम्बो जीव इति पञ्चमम् । अत्रापीशपरमात्मनोरैक्यात् तथा । अन्तःकर-णावच्छिन्ना विधीशो विम्बभूतः, अज्ञाने तत्प्रतिबिम्बो जीवः, अज्ञानपरिणामोन्तःकरणं जीवस्य विशेषामिष्यक्षित्स्थानमिति पष्ठम् । अत्रापि तथेति दिक् । बन्नीरूपस्य प्रतिबिम्बे ‘रूपं रूपं प्रतिकूपो बभूवे’ति भुविरेव मानम्, तत्रः उपक्रमे सर्वात्मकप्रतिपादनात् तन्मध्ये ‘वै हरयः’

दिप्पञ्जी ।

पुनरुप ईयते युक्ता इत्य हरयः इत्यादौत्यं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि ज्ञातन्तानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्दरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूरित्यनुशासन-मिति संपूर्णा भुक्तिः । ‘इयं पृथिवी सर्वेषां भूताना’मित्यारभ्य ‘ब्रह्म सर्वाणुभूरित्यनुशा-सन’मित्यन्तं बृहदारण्यकस्य पञ्चमब्राह्मणम् । अत्रोपक्रमे ‘इयं पृथिवी’ति भुवौ ‘योऽयमा-त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेवं सर्वं’मिति ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वमुक्तम् । उपसंहारे च ‘तदेतद्ब्रह्मापूर्व-मनपरमनन्दरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वाणुभूरित्यत्र ‘तदेतद् ब्रह्मे’ति जडस्य ‘अयमात्मा ब्रह्मे’ति जीवानां च ब्रह्मत्वबोधनेन ब्रह्मणः सर्वरूपता प्रतिपादिता । इत्थमुपक्रमोपसंहा-राभ्यामिह ब्रह्मप्रकरणावगमास मध्ये ‘रूपं रूपं’मित्यस्य जीवप्रतिबिम्बत्वबोधकता युक्तेति नञ्चम् ॥

धाऽदर्शनात् । अपरं च, अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीव इति, मोक्ष-
सुदर्पसूत्रम् ।

ना'प्येकधा बहुषे'ति श्रुतिबलात् प्रतिबिम्बो बहुं युक्तः । तत्र चन्द्रदृष्टान्तेनांशप्र-
वेशद्वारा तस्य विवक्षितत्वेन रूपवत्तायामेव तस्याऽभिप्रेतत्वात् । त्वया तदनङ्गीकारात् ।
तस्या ब्रह्मप्रकरणसत्त्वेन ब्रह्मनानाप्रतीतावेष्ट दृष्टान्तपर्यवसानाच्च । एवं 'जीवेशावाभा-
सेन करोती'त्यत्रापि श्रेयम् । तस्य कार्यजीवेश्वरपरत्वाद्वा । जीवो जीवं विहाय मां,
'जीवो जीवेन निर्मुक्त' इत्येकादशे कार्यजीवस्याऽपि स्वीकारात् । हिरण्यगर्भादीनां फा-
रेश्वरत्वाच्च । अतस्ता अप्यादाय न भवदमिमत्तजीवस्वरूपस्य सिद्धिरित्यर्थः नन्वविद्याया
अपटितषटनापटीयः स्वभावत्वाद्विम्बप्रतिबिम्बरूपयोः परमात्मजीवयोरपि स्थितिरपि ना-
ऽनुपपन्नेति शङ्कायां दूषणद्वयमन्यथाहुः—अपरं चेत्यादि । जीवस्येत्यादि च । तथा

हरितोषिणी ।

एकत्र स्थितयोरित्यर्थः । अदर्शनादिति । विम्बप्रतिबिम्बभावाददर्शनादित्यर्थः । ननु अ-
पटितषटनापटीयस्या लौकिकविच्छेदधनया मायया एकत्रस्थितयोरपि विम्बप्रतिबिम्बभावो
मविष्यतीत्यत आहुः—अपरं चेति । विम्बप्रतिबिम्बभावपक्षे महती हानिरित्याहुः—अ-

गङ्गाधरमहर्षी ।

इति तद्विवरणाग्रपं रूपमिति जमुल्लङ्घं, रूपयित्वा रूपयित्वा प्रतिरूपः, प्रतिपुस्तकन्यायेन
मूलरूपो बहुषेत्यर्थात् । ब्रह्मविन्मूनिपवि 'एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव'दित्यस्य तु भूते भूते प्रतिवेदमंशेन व्यवस्थितः ।
यथा जले चन्द्रः अंशुरूपेणांशेन स्थितः, एकधा चन्द्ररूपेण, बहुधानेकसंस्थापन्नादिविशि-
ष्टरूपेण च दृश्यते, तथात्मा एकधा जीवरूपेण, बहुधा इन्द्रियादिवैशिष्ट्येनेत्यर्थः । अत
एव दृष्टधेति पाठान्तरम् । उभयोरपि भुक्तोर्नारूपस्य प्रतिबिम्ब इति न शब्दगोचरोर्थः,
प्रत्युत रूपिचन्द्रादिपदाद् रूपवत् एवेति त्वन्मतेऽपि स्यात् । 'जीवेशावाभासेनकरोती'ति
श्रुतावपि पूर्वं 'षट्बीजवदेष्टा माया स्वाद्यतिरिक्तानि परिपूर्णक्षेत्राणि दर्शयित्वे'

टिप्पणी ।

* 'जीवेशावाभासेन करोती'ति सुवर्णसूत्रम् । इयं श्रुतिर्नृसिंहोत्तरतापनीयनव-
मल्लण्डस्था । तत्र प्रारम्भे 'देवा इ वै प्रजापतिमश्रुवभिममेव नो भगवन् ! ओङ्कारमात्मा-
नमुपविशे'ति देवैः श्रुते 'तथेत्युपद्रष्टानुमन्तैव आत्मा सिद्ध' इत्योङ्कारवाच्यं ब्रह्मोपविश्यो-
पसंहारे 'तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपी'ति सर्वयोनिभूतं ब्रह्मोपविष्टमिति
ब्रह्मनानाप्रतीतावेष्टायाः श्रुतेस्तत्पर्यम्, न स्थाभासत्त्वबोधने प्रतिबिम्बत्वबोधने वा ॥

आविद्यानाश इति वदतस्तत्र मते जीवस्वरूपनाश एव मोक्ष इति संप्र-
यते । तथा च 'आत्महानमपुरुषार्थ' इति मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमापयेत् ।
जीवस्यालीकत्वमपि स्यात् । तथा सति कोऽपि पारलौकिकप्रयत्नं न
कुर्यात् । तथा हि—मुमुक्षुर्हि मोक्षस्वरूपं, वदत्वेन स्वरूपं च ज्ञात्वा
तत्साधने यतिष्यते । तथा चोक्तोभयस्वरूपज्ञाने सर्वं मिथ्येति ज्ञात्वा,

सुवर्णसूत्रम् ।

याऽपटितपटनापदुत्वेपि मोक्षजीवस्वरूपयोः साधुत्वसत्ताऽऽपादनसामर्थ्यस्य कल्पनावि-
कल्पत्वेनाऽनुद्यत्तत्वात्तदसत्त्वमावाप्तीकारेऽपि न भवद्भीष्टसिद्धिरित्यर्थः । एवं तन्मतं दूष-
यित्वा तस्याऽऽसुरसत्त्वबोधनाय पूर्वोक्तदूषणाभ्यामापयमानं दूषणान्तरं वदन्ति इत्युत्पाद-
यन्ति च—तथा सतीत्यादि । तथा हित्यारभ्योच्छिद्येतेत्यन्तम् । ननु कर्मफलदोषवर्ज-
नात्प्रवृत्तिरिति चेत् तत्राहुः तूष्णीमित्यादि । तथा च संसारहेतुत्वेनैहिक्याः, स्वरूप-
हानिहेतुत्वेनाऽन्यस्या इत्येवं द्वयोरपि फलदोषं पश्यन्न किञ्चिन् कुर्यादिति सर्वप्रवृत्तिप्रति-

हर्ततोपिणी ।

विद्यायामित्यादिना । निबन्धेऽन्युक्तं—'जीवहानिस्तदा मुक्तिरिति' । तथा चेति ।
जीवस्वरूपनाशस्यैव मोक्षत्वे चेत्यर्थः । अथ सर्वमविद्याया एव ज्ञातं मिथ्येति स्वीकर्तुर्मम
मते मोक्षस्यापुरुषार्थत्वमस्तु, जीवस्यालीकत्वमप्यस्मिन्वत् आहुः तथा सतीति । जी-
वस्यालीकत्वे सतीत्यर्थः । कुतो न कुर्यादित्यतो विज्ञापयन्ति—तथा हीति । तत्साधन
इति । मोक्षसाधन इत्यर्थः । तथा चेति । भवदुक्तीत्या चेत्यर्थः । उक्तोभयेति । जी-
वस्वरूपनाशो मोक्षः, जीवस्तु अलीक इत्युभयेत्यर्थः । एतादृशोभयस्वरूपज्ञाने किं बाध-
क्यव आहुः—सर्वमिति । कुतोपि न निवर्ततेत्येवेति । असन्मार्गोभितृप्तिः केचामपि न

गङ्गाधरभट्टी ।

त्युक्तत्वात् करोतिर्दर्शनकरणार्थः । मायाया अपि भगवद्भिन्नशक्तित्वेन नित्यत्वाद्दृष्टवीज-
दृष्टान्तस्यापि सत्त्व एव संगतिः । मिथ्यात्वप्रदर्शकत्वे तु इन्द्रजालादिकमेव दृष्टान्तत्वेन
स्यात् । यद्वा 'जीवो जीवं विहाय मां', 'जीवो जीवेन निर्युक्त' इत्यादौ भीभागवते कार्य-
जीवस्य द्विरण्वगर्भादेः कार्येश्वरस्य स्वीकारात्त दोषः । इदं च निबन्धाधारणभङ्गमृष्टिवा-
दादौ विसृतम् । नन्वविद्याया अपटितपटनापटीयत्वाः स्वीकाराद्विन्वप्रतिविन्वयोरेकत्र
स्थितिरव आहुः—अपरं चेति । तूष्णीं वा तिष्ठेदिति । ननु 'न हि कश्चित्क्षणम-
पीतिबाधयात्प्रवृत्तिस्तत्राहुः—निषिद्धेति । प्रच्छन्नेति । ननु 'नानुभवाद्ब्रह्म सत्या'-
मिति ध्रुतेः वेदस्य तथात्वं प्रवीमीति चेत्, न अनया ध्रुत्वा प्रामाण्यं परित्यज्यम् ।
'यत्र वेदा अवेदा' इत्यपि वृण्वद्ब्रह्मज्ञानिनो धेनेन न प्रयोजनमित्येवाह, नान्यम् ।

प्रवृत्तिश्चाविद्याप्यासकृतैवेहिकी पारलौकिक्यपीति ज्ञात्वा च, घरमे-
हिक्येष, न तु पारलौकिकी, स्वरूपहानिहेतुत्वादिति सर्वाप्रवृत्तौ निवृ-
त्तिमार्ग एवोच्यते । तूष्णीं वा तिष्ठेत् सर्वोऽपि । निषिद्धविहितयो-
श्चाविशेषात् कुतोऽपि न निवर्ततेवेति सन्मार्गमात्रोच्छेदनायेदृशं मतं
प्रवर्तयन्, व्यवहारमात्रे वेदमपि प्रमाणत्वेनोररीकुर्वन् प्रच्छन्नबौद्धो-
ऽसि । वेदमपि स्वाज्ञानकल्पितं द्रुवन्नतिघृष्टोऽसि । नन्वखिलप्रपञ्चस्यैव

सुवर्णसूत्रम् ।

रौप्य इत्यर्थः । ननु 'न हि कश्चि'दिति वाक्याद्गुणैरेव प्रवृत्तिरिति चेत्त्राहुः—निषिद्धे-
त्वादि । तथा च तस्मिन् सर्वे यद्वाधकर्मव्यतिरिक्तकर्मप्रवृत्तेरेव तद्रूपजन्यत्वबोधनात्-
त्वननुसन्धानैवं दुष्कल्पनां कल्पयतस्तत्वाऽऽमुरतमेव निश्चीयत इत्यर्थः । ननु वेदस्य
व्यवहारमात्रे प्रामाण्यं न स्यादसिद्धं, किन्तु 'नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छन्दान्' 'जिज्ञासायां
संप्रवृत्तौ नात्रियेत्कर्मचोदना'मित्यादि दृष्टिस्पृष्टिसिद्धमतो न मम दोष इत्यत आहुः—
वेदमपीत्यादि । तथा च यदि प्रमाणसिद्धमेव सर्वं ग्रूये तर्ह्यत्रापि प्रमाणं नृद । यदि न
नृदसि, तदा सत्तात्पर्याऽज्ञानेन पूर्वोक्तमपि धार्म्यदेव, वेदस्य परोक्षवादत्वेन व्यवहारे
तात्पर्याभावादित्यर्थः ॥ एवमुपासकमेव स्वस्य वेदतात्पर्यकृत्वाभिमानेनाह—नन्वित्यादि ।

हरितोषिणी ।

स्वावित्यर्थः । व्यवहारमात्रे इति । मौखीबन्धनादिव्यवहारे इत्यर्थः । किञ्चिदंशे वेदस्य
प्रमाणत्वलीकारावाहुः—प्रच्छन्नेति । 'भाषावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते'
इति पञ्चपुराणवाक्यान् । अज्ञानेन कल्पितं सर्वमिति तेषां मतं, तत्तत्तद्वयन्ति—वेदम-
पीति । शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—मादमिति । वेदस्य स्वाज्ञानकल्पितत्वस-
ङ्गं युक्तिं विशदयन्ति—तथा हीत्यादिना । फलादानायेति । फलानां ग्रहणार्थमि-
त्यर्थः । कश्चिदिति । न हीति । पूर्वोक्तान्वयः । दार्ष्टान्तिके व्युत्पादयन्ति—एवमिति ।
तथास्वम् कल्पितत्वम् । तदुक्तेति । वेदोक्तेत्यर्थः । शङ्कते—नन्विति । उत्तरयन्ति-
सत्यमिति । दृष्टवरीति । तदा स्वप्नावस्थायां सत्यमेवेति विदुषः प्रवृत्तिर्दृष्टवरीत्यर्थः ।
न त्विति । स्वप्नं पश्यामि न सत्यमेवं स्वप्न एव जानतः पुरुषस्य प्रवृत्तिर्न तु दृष्टवरी-
त्यर्थः । एवं वेदे कल्पितत्वं जानतः पुरुषस्य तदुक्तकर्मणि प्रवृत्तिर्न अभिव्यतीति भावः ।
पुनः शङ्कते—नन्विति । विशेषदर्शनस्येति । दूरत उच्चैस्त्वविशिष्टः कश्चित् पुरुषाकारो
दृष्टः, तत्र स्थाणुत्वप्रभो जातस्तदनन्तरं किञ्चित्समीपे आगते पुरुषस्त्वव्याप्यवस्तुपादादि-
मानयमित्याकारकं विशेषदर्शनं जायते, न तु स्थाणुत्वव्याप्यवस्तुकोटराभिमानयमित्याकार-

तथात्वात्तन्मध्यपातित्वेन वेदेऽपि तथात्वं ब्रवीमि; षाढं ब्रवीषि; निर-
ङ्कुशत्वात् ते तुण्डस्य, न तु युक्तियुक्तं ब्रवीषि । तथाहि—न हि प्रति-
यिम्बिताग्रतरुकरदम्पफलादानाय प्रसारितबाहुः प्रतिबिम्बितत्वं जानन्
दृष्टवरः कश्चित् । एवं वेदे तथात्वं जानन्, तदुक्तस्यर्गाऽपवर्गादिकलक-
यागसंन्यासादिषु पहायाससाध्येषु सर्वयन्धुपरित्यागेन सर्वसुखवैमु-
रूपेण च को वा प्रवर्तते । ननु स्वप्ने स्वाश्रित्यफलार्थं प्रवृत्तिर्दृष्टचरी । स-
त्यम् दृष्टचरी ? तदा तत् सत्यमेवेति विदुषो, न तु स्वप्नमिमं पश्यामि,
न पारमार्थिकमिति स्वप्न एव विदुष इति गृहाण । ननु विशेषदर्शनस्य
स्वसजातीयस्यैव भ्रमस्य निवर्तकत्वात् प्रकृतं च प्रापञ्चिकभ्रमस्यापरोक्ष-
रूपत्वाच्छाब्दं ज्ञानं न तन्निवर्तनसमर्थमिति प्रवृत्तिरुपपद्यत इति चेद्,

सुषुप्तसूत्रम् ।

प्रपञ्चस्याज्ञानकल्पितत्वं प्रज्ञाभेदबोधकध्रुवमिष्टायसिद्धम् । प्रपञ्चः स्तनामरूपभेदेन द्वि-
धेति नामप्रपञ्चरूपे वेदे तथात्वं तात्पर्यज्ञानादेव प्रवीचीत्यर्थः । तदपि दूषयन्ति—माह-
मित्यादि । तथा च ध्रुवार्थापत्तेः शब्दत्वाऽभावेन युक्तिशानुक्त्यन्तरविरोधे यथा यथा
कल्पनं न शक्यमित्यर्थः । ननु मूलाभावे युक्त्यन्तरं निर्वलमिति शङ्कायां तद्वद्वलं व्युत्पा-
दयन्ति—तथा हीत्यादि । तथा च यस्मान् सर्वः प्रवर्तते तस्मान्न वेदे तथात्वज्ञानमयो
यथा तस्माथार्थापत्तावेका पुतिर्मूलत्वेन त्वयामित्यन्वीयते, तथाऽस्मां दृष्टार्थापत्तौ सर्वा ध्रु-
तिर्मूलमितीयं युक्तिस्ततः प्रवर्ततेत्यर्थः । एतस्मा युक्तेर्निर्मूलत्वाय प्रकारान्तरेण प्रवृत्तिमुप-
पादयति—ननु स्वप्नेत्यादि । तदुपगम्य दूषयन्ति—सत्यमित्यादि । तथा चात्र वेदत्वाऽ-
ज्ञानकल्पितत्वेन मिथ्यात्वं त्वया प्रतिपाद्यत इति तद्विपरीतज्ञानान्न तदुक्तरीत्या प्रवृत्त्यु-

हरितोपिपी ।

कम् । ततो नायं स्थाणुः, किन्तु पुरुष इत्याकारकं प्रमात्मकं ज्ञानं जायते, तत्र भ्रमोऽपि
प्रत्यक्षात्मकः, विशेषदर्शनमपि प्रत्यक्षात्मकमिति विशेषदर्शनस्य स्वसजातीयभ्रमनिवर्तकत्व-
मुपपन्नम् । प्रकृते प्रापञ्चिकभ्रमः, जहसमुक्त इत्याकारकोऽपरोक्षः प्रत्यक्षरूपाः, तस्य बेर-
ज्यं ज्ञात्वं विशेषदर्शनं न निवर्तकम् । प्रत्यक्षशब्दयोर्ज्ञात्वादित्यतस्तदर्थः । समाधा-

गङ्गाधरमहो ।

षादमिति । अर्थापत्त्या साधितस्याप्रामाण्यस्य दुर्बलत्वं प्रत्यक्षशब्दापेक्षयेति भावः । दृष्टचरी-
ति । ‘भूतपूर्वे चरद्’ । टिप्पणम् । दाबन्तपाठस्तु लेखकप्रमादम् । यद्वा दृष्टं दर्शनं चरो वि-

नैतत् सारम् । प्रतिबिम्बत्वेनानुमिताऽसत्त्वानामपि तरूणां चाक्षुषप्रतीतिवत्, शाब्दज्ञानानन्तरमपि प्रपञ्चप्रतीतिरास्तां नाम, न तु जातु प्रवृत्तिः । अन्यथा तत्फलार्थापि प्रवृत्तिः स्यात् । प्राग् जातस्य च याग-ब्रह्मज्ञानयोः स्वर्गमुक्तिफलकत्वज्ञानस्य पञ्चाज्जातेन तन्मिथ्यात्वज्ञानेन बाधे बाधकामावः, उभयोरपि शाब्दत्वात् । ननु द्वैतप्रतीतिरेवानर्थ-सुवर्णसूत्रम् ।

पपत्तिरित्यर्थः । पुनरपि प्रवृत्तिमुपपादयति—नन्वित्यादि । शाब्दमिति । प्रपञ्चमिध्या-त्वबोधकमभ्युपगम्यम् । तदुपपत्ति—नेत्यादि । तथा च तादृशविशेषज्ञानस्य भ्रमाऽनिवर्त-कत्वात्तस्य फलार्थप्रवृत्त्युपपादकत्वं दुर्घटमेवेत्यर्थः । ननु भ्रमाऽनिवृत्तौ कदाचित्प्रवृत्तिरपि संभाम्यत एवेत्यत्र आहुः—प्रागित्यादि । इदं दूषणं तुप्यतु दुर्जनन्यायेन तदुक्तमुपगम्य इत्तं ज्ञेयम् । विशेषदर्शने विजातीयभ्रमनिवर्तकत्वस्याऽपि दर्शनाद्, वल्मीकादौ जावस्य घट इति चाक्षुषभ्रमस्य रात्रौ वल्मीकस्पर्शनेन निवृत्तेः, क्षौमादौ जावस्य कार्पासमिति स्पर्शभ्रमस्य दिवा तच्चाक्षुषेण तदभिज्ञवाक्येन च निवृत्तेः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात्, मणि-

हरितोपिषी ।

नमाहुः—नैतदिति । प्रतिबिम्बत्वेनेति । धूमभ्रान्त्या धूलीपटलेन यथा बहुयनुमितिः, एवं प्रतिबिम्बत्वेन अले वृक्षासत्त्वानुमिति रित्यर्थः । शाब्दज्ञानानन्तरमिति । उपनि-षदर्थज्ञानानन्तरमित्यर्थः । अन्यथा एवं प्रपञ्चमिध्यात्वज्ञानानन्तरं प्रवृत्तिस्वीकारे । तत्फलार्थेति । प्रतिबिम्बितवृक्षफलार्थापीत्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बितवृक्षाणां तत्फलानामपि प्रतीतिसमव एवासत्यबोधोपात्त प्रवृत्तिः, प्रकृते तु तद्याऽभावादित्यत्र आहुः—प्राग् जात-स्येति । पूर्वमभ्युपगमकाले जावस्येत्यर्थः । पञ्चाज्जातेनेति । मनननिदिध्यासादिना जा-तेन तत्त्वज्ञानेनेत्यर्थः । तन्मिथ्यात्वज्ञानेनेति । वेदोक्तयागादिफलानामित्यर्थः । विशे-षदर्शनस्य स्वसजातीयभ्रमनिवर्तकत्वमिति परोक्तनियमस्य स्वीकाराद्वाहुः—उभयोरिति । वस्तुतस्तु त्वामिममनियम एव नास्ति । मणिपरीक्षादौ चाक्षुषकाचत्वभ्रमे जाते पञ्चान् स्पर्शनेन, पट्टाभ्यरे स्पर्शनेन कार्पास इत्ययमिति भ्रमस्य चाक्षुषेण तदभिज्ञवचनेन च वल्मीक-घटादौ चाक्षुषभ्रान्तेर्वल्मीकस्पर्शनेन च भ्रमनिवृत्तेर्दृष्टत्वादिति बोध्यम् । अत्र मिथ्यायादौ प्रवृत्तिमुपपादयति—नन्विति । अनर्थरूपेति । बाधितार्थेपि प्रवृत्तिरित्यनर्थरूपेत्यर्थः ॥

गङ्गाधरमहर्षि ।

यद्येवमाः सा । दृष्टिगोचरेत्यर्थः । नैतदिति । विशेषदर्शने विजातीयभ्रमस्यापि निवृत्तेः, वल्मी-कादौ जावस्य घट इति चाक्षुषस्य भ्रमस्य वल्मीकस्पर्शनेन निवृत्तेः, क्षौमादौ कार्पासमिति स्पर्-शभ्रमस्य दिवा अभिज्ञचाक्षुषेणापि निवृत्तेः । अभ्युपगम्याप्याहुः—प्रतिबिम्बत्वेनेत्यादि ।

रूपा, तन्निवृत्तिश्च अपरोक्षप्रत्यक्षानं विना न भवतीति तदर्थं प्रवृत्तिरिति चेत् ॥

(७) अत्र मिथ्यावादी प्रष्टव्यः,—तदनर्थत्वेतत्कार्यकारणभावावगतिस्तत्र कुत इति । श्रुतिरिति यदि ब्रूयात् तदा स वक्तव्यः । 'निश्चसितमस्य वेदाः' 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदोऽथ प्रहिणोति तस्मै' 'वेदो नारायणः साक्षात् स्वप्नमूरिति शुश्रुमः' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद् वेदचिदेव चाहम्' इत्यादिस्वस्मृतिविरुद्धं मेवज्ञानकल्पितत्वं स्वस्य लौकिकवाक्यावैशिष्ट्यापादकं कथं श्रुतिर्वक्तुमर्हतीति स्वमेव विचारय । किञ्च, पूर्वं वेदानां पारमार्थिकसत्त्वं ज्ञात्वा तदौदासीन्येन वा तच्छ्रवणे प्रवृत्तस्त्वदुक्तरीत्या च श्रुतेस्तदुक्तसाधनानां च अज्ञानकल्पितत्वं श्रुत्वा सुवर्णसूत्रम् ।

परीक्षायामपि तथा निश्चयावेति । एवं शुक्तिविरोधेऽपि शुद्धार्थापरवैव फलानुसन्धानेन पुनः प्रवृत्तिमुपपादयति—ननु द्वैतेत्यादि ॥

(७) तदूपयन्ति—अत्रेत्यादि । नन्वेति नार्हति चेति वादान्तरम्, तथापि प्रवृत्तिरूपपत्रेत्यत्र आहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च प्रवृत्त्यनुपपत्तिलक्षणेतिवेत्यर्थः । पुनः प्रकाशितोपिणी ।

(७) समाधानमाहुः—अत्रेति । तदनर्थत्वेति । द्वैतप्रतीतेरनर्थरूपत्वम्, बाधितार्थप्रवृत्तिं प्रति द्वैतप्रतीतिः कारणमित्येतत्कार्यकारणभावावगतिरित्यर्थः । स्वस्मृतीति । स्वसम्बन्धिनी स्मृतीत्यर्थः । सम्बन्धश्च स्वप्रतिपाद्यार्थबोधकत्वम् । लौकिकेति । शुक्लाविद् रजतमिति लौकिकं यद्बोधकं वाक्यं, तदप्या अवैशिष्ट्यापादकं शुद्धौ रजतत्वस्य यत् अवैशिष्ट्यं असम्बन्धस्यत्यापादकं वैशिष्ट्येन बोधकम्, तदभाववति तत्त्वकारत्वबोधकमिति यावत् । तथा तादृशं भ्रमात्मकं वाक्यं कथं श्रुतिर्वक्तुमर्हतीत्यर्थः । यद्वा लौकिकवाक्याद्देववाक्ये वैशिष्ट्यमाधिक्यं सर्वप्रमाणमूर्धन्यत्वं तस्यापादकं बोधकं न, लौकिकत्वसंपादकमिति यावत् । एतादृशं वाक्यं कथमित्यर्थः । सत्त्वर्थेणि लोकानां प्रवृत्तिरेव न भविष्यतीति दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । तदौदासीन्येनेति । तथा पारगङ्गाधरमङ्गी ।

(७) अवधारणेन वेति । निश्चयेनेत्यर्थः । यत् एवेति । अभेदबोधकमुदेः । पाश्चादाविति । आदिना वाराहः ।

स्वामिकभोजनेन परमार्थतत्त्वसिद्धयसमुत्पत्त्यैर्गुणतद्वाक्यैः कथं परमार्थ-
सद्रूपं ब्रह्म फलिष्यतीति शङ्कया अवधारणेन वा न कश्चित् प्रवर्तेत ।
ननु यत् एवावधारणं तत् एव प्रवृत्तिरपीति चेत्, नैवम् । पूर्वं तथाऽव-
धारणेऽपि तादृशानामेव तदुक्तसाधनानामतादृशब्रह्मफलकत्वं श्रुत्वा
उक्तदृष्टान्तन्यायेन बाधितार्थत्वं जानन्नेकतरबाधोऽप्यशक्यः, श्रुतित्वा-
विशेषादित्यपि जानंस्तदर्थं संदिहानस्तन्निर्णयार्थं प्रवृत्तो 'निःश्वसित'-
मिति 'यो ब्रह्माण'मिति 'नामरूपे व्याकरवाणी'ति 'ऐतदात्म्यमिदं
सर्वं' 'तत्सत्य'मिति 'तदात्मान'स्त्वयमकुरुत' 'तत् सत्यमित्याचक्षते'
'कथमसतः सञ्जायेते'ति, 'वेदो नारायणः' 'वेदैश्च सर्वैः' 'अहं सर्वस्य
प्रभवः' 'तेनै ब्रह्म हृदा' 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः' 'जन्मायस्य
यतः' 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दित्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायसहस्रैर्याधितत्वा-
वधारणात् त्वदुक्तरीत्या न विचारकस्य प्रवृत्तिः संभवति । संप्रति तु
विचारकाणामप्यासुरसर्गोत्पन्नत्वेन भगवन्मायामोहितानां न बाध-
ज्ञानं पूर्वोक्तमिति तथैव प्रवृत्तिः । अत एव 'ज्ञानिनामपि चेतांसि

सुवर्णसूत्रम् ।

रन्तरेणोपपादयति—ननु यत् इत्यादि । यत् इति । अभेदबोधकश्रुतेः । तदपि दूष-
यन्ति—मैवमित्यादि । उक्तदृष्टान्तन्यायेनेति । स्वाग्रिकभोजनदृष्टान्तन्यायेन ।
बाधितत्वावधारणादिति । उक्तश्रुतिस्मृतिभिः प्रपञ्चद्वयस्यापि ब्रह्मकर्तृकत्वे 'आनन्द-
मात्रे'ति—सृष्ट्या कर्तुः स्वभावादेव साकारत्वे चावधारिते प्रपञ्चद्वये जीवाज्ञानकल्पित-
त्वस्य बाधितत्वावधारणात् । नन्यापुनिकविचारकप्रयुसिद्दर्शनाभेदं युक्तमिति शङ्कया-
माहुः—संप्रतीत्यादि । विचारकाणां मोहितत्वे मानमाहुः—अत एवेति । विचार-

हरितोषिणी ।

मार्थिकसर्वज्ञानानन्तरमुदासीनत्वयेत्यर्थः । अवधारणेन वेति । निश्चयेनेत्यर्थः । मद्भूते
—नन्विति । यत् एव वेदादेवेत्यर्थः । तथा च भवणेन ब्रह्मज्ञानं भवणे प्रवृत्तिः कर्त-
व्येषुभयमपि वेदादेवेति भावः । समाधानमाहुः—मैवमिति । पूर्वमिति । वेदे बाधि-
तार्थत्वज्ञानात्पूर्वमित्यर्थः । प्रवृत्त इति । तस्येति शेषः । तस्य पुरुषस्य न्यायसहस्रैर्बाधि-
तत्वावधारणादित्यभिप्रेयान्वयः । बाधितत्यावधारणादिति । तव मते इति शेषः । तथा
च त्वदुक्तरीत्या विचारतः पुरुषस्य भवणादिषु प्रवृत्तिर्न संभवतीति भावः । स्वाग्रिकभो-
जनदृष्टान्तन्यायेन । नन्विदमयुक्तम्, आपुनिकानां विचारकाणां प्रवृत्तिर्दृश्यते इति लो-
कदृष्ट्या प्रवृत्तिः संभवतीत्यत आहुः—संप्रतीति । मार्कण्डेयेनेति । विचारकाणामासुर-
त्वादेव मोहो जायत इति भावः । नन्विदं किमर्थं कर्तव्यं माययेत्यत आहुः—यत् इति ।

देवी भगवती हि सा । यलाश्रकूप्य मोहाय महामाया प्रयच्छतीति मार्कण्डेयेनोक्तम् । यतस्तथैव हरीच्छा । तदुक्तं पाश्चादौ—‘द्वापरादौ युगे भूत्वा कलया मानुषादिषु । स्यागमैः कल्पितैस्त्वं च जनान् मद्धि-
मुखान् कुरु । मां च गोपय येन स्यात् सृष्टिरेषोत्तरोत्तरे’त्यादि । फलं च तेषामन्धतम एव । ‘मामप्राणैवे’ति च चनादित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ -

(८) अपरं च लोके हि ब्रह्मद्वये दर्पणाद्विदोपसम्बन्धात् प्रतिबिम्ब-
सुवर्णसूत्रम् ।

काणामामुरस्तादेव । हरीच्छायां मानमाहुः—तदुक्तमित्यादि । पाश्चादादित्यादि ।
आदि पदेन वाराहसंग्रहः ॥

(८) ननु जीवस्थेश्वरप्रतिबिम्बरूपत्वाच्चक्रियायाश्च लोके बिम्बाधीनतालोके चक्रिये-
वात्र बिम्बेच्छयैव प्रवृत्तिरिति शङ्कायां पुनर्दूषणान्तरमाहुः—अपरञ्चेत्यादि । अत्राय-
मर्थः—प्रतिबिम्बवादिनां पणमतानि । अनादिरनिर्गन्त्या मूलप्रकृतिर्माया बिम्बावसम्ब-
न्धिनी, तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्ववरोधविशेषस-
त्त्वमद्विगामिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्येकम् । त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेः शुद्धस-
त्वप्रधाने मायाकवे रूपे चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या एव रजस्तमोऽभिभूतमलिनसत्त्वम-

हरितोपिणी ।

एतादृश्यां हरीच्छायां प्रमाणमाहुः—तदुक्तमिति । पाश्चादादित्यादिपदेन वाराहपुरा-
णेऽप्युक्तमिति बोध्यम् । द्वापरादाविति । द्वापरः आदौ यस्यासौ द्वापरादिः कलिस्त-
स्मिन् कलियुग इत्यर्थः । दूषणपञ्चके दूषणत्रयमुक्तम् ॥

(८) अवशिष्टं दूषणद्वयमाहुः—अपरञ्चेत्यादिना । तव मते माया मित्रा अविद्या मित्रा
मायायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, अविद्यायां चित्प्रतिबिम्बो जीवः । एवं रीत्या पक्षपट-
मस्ति । तत्र सर्वपक्षोपपादनं, तत्र दूषणं च सुवर्णसूत्रे श्रीपुरुषोत्तमैर्म्युत्पादितम् । यथा
ननु प्रत्यक्सत्त्वरभयाभात् प्रदर्शितम् । दोषसम्बन्धादिति । चाकचवयताविरूपदोषसम्ब-

गङ्गाधरमही ।

(८) ननु जीवस्थेश्वरप्रतिबिम्बस्य बिम्बभूतेश्वरेच्छयैव प्रवृत्तिलोक इत्यत आहुः—
अपरञ्चेति । द्रष्टृत्वेत्यादि । ‘द्रष्टा भोता मन्ता, य आत्मनि सिद्धमात्मानमन्तरो यमयति,

१ ‘पूर्वं जीवस्वरूपमित्यादि ‘रूपत्वेन प्रतीते’रित्यन्वयेन दूषणम् । ‘किञ्च यत्र वदन्ती’त्यादि
‘दूषणे प्रतिबिम्बादि’त्यन्तं द्वितीयं दूषणम् । ‘किञ्च हा सुवर्णे’त्यादि ‘लोके तयाऽदृष्टेया’दित्यन्तं
तृतीयं दूषणम् ।

प्रकारान्त-
रेण विद्वन्मति-
विद्वन्भावका-
वदवम् ।

दर्शनं दृश्यते । तथा च परमात्मन्यविद्यासम्बन्धानङ्गीका-
राङ्गीबद्रष्टृत्वं तस्य न स्यात् । तथा सति श्रुतिर्द्रष्टृत्वनियाम-
कत्वबोधिका बाधितविषया स्यात् । एतदनुरोधेन द्रष्टृ-
त्वाङ्गीकारे पूर्वोक्तन्यायेन अविद्यासम्बन्धित्वे जीवतुल्यता-
सुवर्णसूत्रम् ।

धानेऽविद्यास्य रूपान्तरे चित्प्रतिबिम्बो जीव इत्यपरम् । विज्ञेयशक्तिप्राधान्येन माया-
शब्दितायां मूलप्रकृतावेव चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । आवरणशक्तिप्राधान्येनाविद्याशब्दितायां
तस्यामेव चित्प्रतिबिम्बो जीव इति तृतीयम् । एतेषु त्रिषु पक्षेषु ईश्वरस्यैव रूपान्तरं
वा परमात्मेति तत्र दर्पणरूपाऽविद्यासम्बन्धाभावात्कुट एव तूलाऽज्ञानरूपाऽविद्यासम्ब-
न्धानङ्गीकारः । अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति
तुतीयम् । अत्रापीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिनिर्वाहार्थं तूलाऽविद्यासम्बन्धानङ्गीकारः (आवश्यकः) ।
एवं यटाकाशजलाकाशमहाकाशमेघाकाशवत् कूटस्थजीवब्रह्मेश्वरभेदेन चैतन्यचातुर्विध्यवा-
दिनां मते ब्रह्माभितमायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां भीवासनासु प्रतिबिम्बितं चैतन्य-
मीश्वरः । स्थूलसूक्ष्मदेहावच्छिन्नचैतन्यस्थिते मायाकल्पिते अन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं
जीव इति पञ्चमम् । अत्रेश्वरः परमात्मा चैक एवेत्यत्रापि तथा । एवं जीवोपाधिनाऽ-
न्तःकरणादिनाऽवच्छिन्नं चैतन्यमीश्वरो विद्वन्मूतः । अज्ञाने तेत्प्रतिबिम्बो जीवः तत्राप्य-
ज्ञानपरिणामभूतमन्तःकरणं जीवस्य विज्ञेयामिष्यक्तिस्थानमिति पष्ठम् । अस्मिन् विद्वन्-
श्वरवादिमतेऽपि तथैवेति सर्वेषु पक्षेषु दोषतौल्यम् । तथा चाऽविद्यासम्बन्धाभावेन तद-
र्शनाभावे तत्प्रवर्तनेच्छाया अप्यभावात्तं प्रष्टुमप्युपपत्तिरित्यर्थः । एतेन संपद्यमानं दूषणा-
न्तरमाहुः—तथा सतीत्यादि । द्रष्टृत्वनियामकत्वबोधिका श्रुतिस्तु 'अदृश्यं द्रष्टृ'
'क्षरारमानावीक्षते देव एक' इत्यादिभ्यो ज्ञेया । पूर्वोक्तन्यायेनाविद्यासम्बन्धित्व-

हरितोषिणी ।

न्यादित्यर्थः । दृश्यत इति । लोके इति । पूर्वोक्तान्वयः । द्रष्टुर्दर्पणसम्बन्धोऽस्ति, दार्ष्टा-
न्तिके तु तव मते ब्रह्मणोऽविद्यासम्बन्धो नास्त्येवेति जीवद्रष्टृत्वं तस्य परमात्मनो न स्या-
दित्यर्थः । ननु मास्तिवत्यत आहुः—तथा सतीति । श्रुतिः 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'ति
श्रुतिः । अतः परमात्मनोऽन्यो द्रष्टा नालीत्यर्थः । पूर्वोक्तेति । पूर्वोक्तदर्पणन्यायेने-
त्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बद्रष्टृभ्रान्तत्वं यथा नास्ति, तथा अविद्यासम्बन्धेऽपि परमात्मनो

गङ्गाधरमहर्षी ।

क्षरारमानावीक्षते देव एक' इत्यादि । ननु प्रतिबिम्बं पश्यतो दर्पणादिदोषसम्बन्धेऽप्यज्ञत्वं

पत्तिरिति महद्गुहास्यानकौशलं प्रच्छन्ननास्तिकस्य । किञ्चैवं 'गुहां प्र-
विष्टा'विति श्रुत्यर्थयाधः । जीवाज्ञानकल्पितत्वात् गुहायाः, परमात्मन-
स्तदवर्तिस्त्वेन सहप्रवेशानुपपत्तिः । जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिश्च । तथाहि—
अन्तःकरणे अविद्यायां वा त्वया प्रतिबिम्बो वाच्यः । अन्तःकरणपक्षे
जीवन्मुक्तस्य तत्सत्त्वे संसारित्वमेव स्यात् । तदसत्त्वे परममुक्तिरेवेति
न जीवन्मुक्तिः? अविद्यापक्षस्तु सुतरामसद्गतः । तस्य अपरोक्षब्रह्म-
ज्ञानवत्त्वेन अज्ञानस्य निवृत्त्या तत्प्रतिबिम्बरूपजीवरूपस्यापि निवृत्त-
सुवर्णसूत्रम् ।

इति । अनुपपत्तेन लौकिकद्रव्यायेन दर्पणस्यानीयाऽविद्यासम्बन्धित्वे । ननु प्रतिबिम्बं
पश्यतो दर्पणाद्विद्योपसम्बन्धेऽप्यस्तत्त्वं भ्रान्तत्वं च नोच्यत इत्येतादृशाविद्यासम्बन्धेऽपि
न जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरित्यसौ दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेत्यादि । तथा चाऽज्ञानकल्पितगुहा-
वर्तिस्त्वे शुक्तिरजतद्रव्यद्वान्तत्वं, तदवर्तिस्त्वे चोक्तं दूषणमित्यर्थः । पूर्वं 'हा मुपार्जे'त्या-
दिना सहस्रित्यनुपपत्तिर्दूषणत्वेनोक्त, इह तु सहप्रवेशानुपपत्तिरिति न पौनरुक्त्यम् ।
एवमेतेषु दूषणेषु नीरूपत्वप्रयुक्तः प्रतिबिम्बाऽसम्भवो, बिम्बत्वसंभवो, विभुत्वहानिर्वि-
म्बप्रतिबिम्बभेदात्वं, शुद्धब्रह्मणः स्वप्रतिष्ठतापरित्यागे हेत्वभावश्चेति दूषणानि प्रतिबिम्बे-
श्वरत्वादेऽपि समानीति सोऽप्यनेनैव दूषितो शेषः । एवं प्रत्यक्षरूपविचारेण दूषयित्वा
जीवावस्थाविचारेण दूषणान्तरमाहुः—जीवदित्यादि । तत्सत्त्वे संसारित्वमेवेति । शु-
द्धेऽप्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बरूपताया जीवे नुत्यत्वात्कामसङ्कल्पाभावेन लिङ्गेन ममत्वाभा-
वेऽप्यहन्तायाः सत्त्वान्तःकरणसत्त्वे संसारित्वमेवेत्यर्थः । अविद्यापक्षस्याऽसद्गतत्वं व्यु-
त्पाद्यन्ति—तस्येत्यादि । तस्येति । जीवन्मुक्तस्य सन्दर्भमुत्पादनमनुवर्त्तन्ति—न चे-
त्यादि । सर्वमिति । जीवस्वरूपस्थितिर्वेदस्पन्दमिधाटनादि च । दूषयन्ति—ब्रह्मेत्यादि ।

हरितोपिणी ।

जीवन्मुक्तत्वं न स्वीक्रियत इत्यसौ दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । गुहा तु जीवाज्ञानक-
ल्पिता तदवर्तिस्त्वे भ्रान्तत्वं परमात्मनः स्यादित्यसौ वर्तिस्त्वपक्षे दूषणमाहुः—सहप्रवेशेति ।
जीवस्य ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य दूषणान्तरमाहुः—जीवन्मुक्तीति । अनुपपत्तिं विहायपण्डित-
तथा हीत्यादिना । तत्सत्त्वे अन्तःकरणसत्त्वे । सुतरामित्युक्तम्, तदेव विहायपण्डित-
तस्येति । जीवन्मुक्तस्येत्यर्थः । अज्ञानस्येति । जीवावस्थाकारणीभूताज्ञानस्येत्यर्थः ।
गङ्गाधरमहर्षि ।

भ्रान्तत्वं च नोच्यत इत्युक्त्याहुः—किञ्चेति । पूर्वं 'हा मुपार्जे'त्यादिना सह स्रित्यनुपपत्ति-
र्दूषणत्वेनोक्ता । इह तु सह प्रवेशानुपपत्तिरिति न पौनरुक्त्यम् । एतेन प्रतिबिम्बेश्वरत्वात्-
ऽपि प्रयुक्तः, नीरूपस्य प्रतिबिम्बासंभवात् विभुत्वहानिर्विम्बप्रतिबिम्बभेदात्वाच्च शुद्धब्रह्मणः

स्वास्तीवन्मुक्तस्य देहः स्पन्दितुमप्यसमर्थः स्यात् । न च प्रारब्धमात्रशेषाविद्या तदाऽस्तीति सर्वमुपपद्यते इति वाच्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारैकनाश्यायास्तस्यास्तस्मिन् सति वक्तुमशक्यत्वात्, प्रतिबन्धकाभावात् । तेनानिवृत्तौ कदाप्यनिवृत्तिप्रसंगश्च । भोगैकनाश्यं तदिति चेत् । तर्ह्यविद्यातत्कार्यातिरिक्तं तदिति किं वक्तुमुच्यतोऽसि । न हि रज्जुज्ञानानन्तरं केनाप्यंशेन तस्मिन् सर्पज्ञानं, तत्कृतभयादिकं भानुवर्तते । अनुवर्तते कम्पादिरिति चेद्, अनुवर्ततां नाम पूर्वकारणजः स्वरूपसन्कम्पो, न तु तेनाऽन्यत् किञ्चित् कर्तुं शक्यम् । एवं प्रारब्धेनापि देहविद्यमानतैव संपादयितुं शक्या, न तु भोगादिरपि अध्यासाभावात् । सुषुप्तौ तथोपलम्भात् । अपरञ्च, सर्पज्ञानजनितः कम्पो वेगाख्यसंस्कारवशात्सर्वसूत्रम् ।

तेनानिवृत्तावित्यादि । जीवन्मुक्तत्वसंपादकं ज्ञानं यद्यदृढं, तदा अध्यासाऽनिवर्तकत्वाभावात् संपादयेत् । अतो दृढं तद्वाच्यम् ; तेनापि चेदनिवृत्तिस्तदा तथेत्यर्थः । तदिति । प्रारब्धम् । दूषयन्ति—तर्हीत्यादि । तथा च भोगैकनाश्यत्वाङ्गीकारे तव सिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । सिद्धान्तभङ्गनिरासायाविद्यातरकार्यनिवृत्तावपि जीवन्मुक्तिसाधनायाऽविद्याकार्यकार्यानुवृत्तिमाह—अन्वित्यादि । तदुपगम्य दूषयन्ति—अनुवर्ततामित्यादि । तथा च भोगाद्यभावे प्रारब्धनाशाभावेन तादृशस्य परममुक्तिः कदापि न स्वादित्यर्थः । ननु मास्तु परममुक्तिः, तथापि जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिरूपं दूषणञ्च निवृत्तमित्याशङ्कायामाहुः—अपहरितोपिणी ।

ज्ञानस्येत्यपि पाठः । जीवन्मुक्तिदशायां प्रारब्धनाशो नास्तीत्याक्षयेन शङ्कते—न चेति । समाधानमाहुः—ब्रह्मेति । तस्या इति । अविद्याया इत्यर्थः । अभावादिति शेषः । तस्मिन्निति । ब्रह्मसाक्षात्कारे सतीत्यर्थः । प्रतिबन्धकेति । अविद्यायां सत्यां प्रारब्धनाशो न जायत इति प्रारब्धनाशं प्रति अविद्या प्रतिबन्धकेति तदभावादित्यर्थः । तेनेति । जीवन्मुक्तिसंपादकब्रह्मज्ञानेनेत्यर्थः । आनवृत्ताविति । प्रारब्धनिवृत्त्यभाव इत्यर्थः । शङ्कते—भोगैकेति । तत् प्रारब्धम् । समाधानमाहुः—तर्हीते । तदिति । अविद्याकार्यप्रपञ्चातिरिक्तं, प्रारब्धमित्यर्थः । न हीति । अनुवर्तते इत्यनेनान्वयः । शङ्कते—प्रमिथिति । समाधानमाहुः—अनुवर्ततामिति । तथोपलम्भादिति । भोगाभावोपलम्भादित्यर्थः । दूषणाग्निरमाहुः—अपरञ्चेति । संस्काराभावादिति । भोगजनकसंग्रहापरमर्ही ।

प्रतिबिम्बस्वीकारे हेत्वभावात् । स्यादिति । ममात्माभावेऽप्यद्वैतायाः सत्ताविति भावः । नाश्वं तदिति । प्रारब्धम् । ननु मास्तु परममुक्तिरपि जीवन्मुक्तिस्तु सिद्ध्येत आहुः—अत-

दनुवर्तते । प्रकृते चाज्ञानकार्ये प्रारब्धे संस्काराऽभावात्, ज्ञाननाशयता-
चक्ष्यभावात्, ज्ञाने सति कथं तदनुवृत्तिर्भवेत् । प्रवचनानुपपत्तिश्च ।
जीवन्मुक्तिनिरूपकश्रुतिस्मृतिपुराणविरोधात् सा नास्तीति न वक्तुं
शक्यम् । तस्मात्प्रतिविम्बो जीव इति पक्षोऽसङ्गतः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

रश्नेत्यादि । प्रारब्धस्मादष्टरूपत्वे, 'कर्मरूपत्वेऽपूर्वरूपत्वे वा द्रव्यत्वाभावेन वेगाद्यसं-
स्कारस्य बहुमशक्यत्वात् तस्य द्रव्यधर्मत्वानङ्गीकारेऽप्यज्ञानकार्यत्वेन ज्ञाननाशयत्वावश्यं-
भावादित्यर्थः । ननु रिक्तीकृतपृथक्पृथक्पक्षेपवदनुवृत्तिरिति चेत्त्राहुः—प्रवचनेत्यादि ।
प्रवचनमभ्यापनम् । तथा चैवमङ्गीकारेऽपि तेन क्षेपेण कार्यान्तराऽभाववद्व्योपदेशाऽऽ-
दिरूपकार्याभावात् सम्प्रदायोच्छेदोऽपि स्वादित्यर्थः । न पापं दोषः सिद्धांशे शङ्क-
नीयः । प्रज्ञभूतानां सर्वात्मभावेन 'प्राणक्षेप प्राणो भवती'ति सर्वोपपत्तेरिति । ननु
मास्तु जीवन्मुक्तिः, 'शुको मुक्तो यामदेशो मुक्त' इति तु प्रवादमात्रमिति वाचिनं
प्रत्याहुः—जीवदित्यादि । तेषां भूतार्थवादत्वेन स्वार्थे प्रामाण्यस्याऽप्यशक्यत्वात्प्रवादमा-
त्रतोषगमस्याऽसंगतत्वादित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

स्काराभावादित्यर्थः । तदनुवृत्तिरिति । भोगजनकप्रारब्धानुवृत्तिरित्यर्थः । तथा च
प्रारब्धस्य भोगैकनाशयत्वं स्वीकर्तुं न शक्यते, किन्तु ज्ञाननाशयत्वमेव । ज्ञाने सति सुख-
दुःखसाक्षात्काररूपभोगाभावादिति भावः । ननु जीवन्मुक्तानां सादृशं तत्त्वज्ञानं नास्ति,
येन भोगजनकप्रारब्धनाशो भवेत्, अत एव देहविद्यमानताऽस्तीत्यत आहुः—प्रवच-
नेति । प्रवचनमभ्यापनम् । यदि तेषां तत्त्वज्ञानं नास्ति चेत्, ज्ञानाभावादभ्यापनं शु-
कादिभिः कर्तुं न शक्यते इति सम्प्रदायोच्छेद इति भावः । ननु जीवन्मुक्तिरेव नास्ति,
शुको मुक्तो यामदेशो मुक्त इति तु प्रवादमात्रमित्यत आहुः—जीवन्मुक्तिरिति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

रश्नेति । संस्काराभावादिति । प्रारब्धस्मादष्टरूपत्वे कर्मरूपत्वेऽपूर्वरूपत्वे वा द्रव्यत्वा-
भावादिति भावः । तस्य द्रव्यधर्मत्वानङ्गीकारेऽप्याहुः—ज्ञान इति । ननु रिक्तीकृतप-
ृथक्पृथक्पक्षेपवदनुवृत्तिस्तेनाहुः प्रवचनेति । सा नास्तीति । सा जीवन्मुक्तिः ।

टिप्पणी ।

“कम्पो वेगाद्यसंस्कारवशादित्यस्य सुवर्णसूत्रे कर्मरूपत्वेऽपूर्वरूपत्वे वेति ।
'यत्नेन यत्नमयजन्त देवास्त्राणि धर्माणि प्रथमान्यामन्' इति ध्रुतेयांगहोमार्तिकमंगमेव धर्म-
त्वम् । जगदीश्वरोऽप्रसङ्गतं कर्मवैश्यं कलं वदति लौकिकस्वामिवदिति न कलागुपपत्ति-
रपीत्येवंवादिनां मतेन कर्मरूपत्वे इति भावः ॥

१ घ. क. पु. द्रव्यरूपत्वाभावेन । २ तिष्य. सु. पु. वादः ।

११. १

जीवस्याभा-
सता, तच्चिरा-
समुपक्रम्य
आभासकस-
म्बन्धतदभा-
सित्वादिजन्य-
मम् ।

(९) स्यादेतत्, न ययं प्रतिबिम्बं जीवं ब्रूमः । किन्त्वङ्गुल्यादिसंपर्का-
चन्द्रादिद्वैताभासवदविद्यातो ब्रह्माप्यनेकवदवभासमानं
द्वित्रादिसंख्यायोगि जीवपदवाच्यमिति । नैतद्विद्वदादरणी-
यम् । तथाहि—अविद्यासंयन्धाद्ब्रह्मणोऽनेकवदाभासः कस्येति
विचारणीयम् । न तावद्ब्रह्मणः, तत्र भ्रमायोगात् । नापि
जीवस्य, तादृशपदभासविषयत्वात् । न हि दोषवशाद्ब्रह्म-
तचन्द्राणामेव खानेकत्वावभासः संभवति, चन्द्रस्य वा ।

सुवर्णसूत्रम् ।

(९) एवं दूषिते प्रतिबिम्बवादे वादान्तरमुत्थापयन्ति—स्यादेतदित्यादि । अस्मिन् पक्षे
जीवस्य वस्तुतो ब्रह्मत्वे भेदभानस्य जीवपदवाच्यतायाम् दुष्टत्वम्, न तु स्वरूपालीक-
त्वम्, न वा मोक्षसाधकपदार्थत्वम्, न वा पारलौकिकप्रयत्नप्रतिरोधः । दोषवशास्तिद्धे
द्वित्वे सहप्रवेक्षैकत्रस्थितोर्नियामकत्वस्य च नाहुपपत्तिः । वस्तुतो मुक्तत्वाजीवन्मुक्तेरपि
नाहुपपत्तिः । नीरूपत्वकृत आभासासंभवस्तु 'जीवेशावाभासेन करोती'ति भुतिबला-
देव निरस्त इत्ययं पक्ष आदरणीय इत्यर्थः । एवं दोषेषु परिहृतेष्वपि ब्रह्मत्वासंभवस्याप-

हरितोषिणी ।

(९) इदानीमविद्यावाशाद्ब्रह्मानेकत्वाभासवादं खण्डयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति—स्यादेत-
दिति । ब्रह्मापीति । एकमेव ब्रह्माऽविद्यासंपर्कवनेकवदाभासमानं ज्ञायमानं सहित्वा-
दिसंख्याविषयं जीवपदवाच्यमपि भवतीत्यर्थः । अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे प्रतिबिम्बकारणीभू-
त्वादसौघपसारणेन यथा प्रतिबिम्बस्यालीकत्वं, तथा जीवस्याप्यलीकत्वं, तेन च यद्वा-
दिना परलोकप्राप्तिबोधकभुतिविरोधः, जीव एव नास्तीति चेत्, कस्य मोक्षः कस्य वा
जीवन्मुक्तेत्यादिवृणानि संभवन्ति । अस्मिन् पक्षे तु तस्यालीकत्वाभावादेव तानि निर-
स्तानि । अविद्यातो द्वित्वं तु सिद्धमेवेत्यतो 'द्वा सुपर्णे'ति 'गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे'
त्यादिभुतिविरोधोपि नास्ति । सहस्रतिसहस्रप्रवेशयोरनुपपत्त्यभावात्तदपीति बोध्यम् । यद्यपि
ब्रह्मणो रूपामावादाभासो न सम्भवति, तथापि 'जीवेशावाभासेन करोती'ति भुता
रूपासत्त्वेभ्याभासः स्वीक्रियते इति यथाभूते दोषाभावे समर्थितेऽप्यस्मिन् पक्षेऽपि दूषण-

गङ्गापरमह्री ।

(९) भवान्तरं—स्यादिति । तत्र भवे जीवरूपस्यालीकत्वेन च पारलौकिकप्रयत्न-
प्रतिषेधः । सिद्धे द्वित्वे सहप्रवेक्षैकत्रस्थितिनियामकरशानां च सम्भवः । वस्तुतो मुक्तत्वा-
जीवन्मुक्तिरुपपन्ना, नीरूपत्वादाभासासंभवस्तु 'जीवेशावाभासेन करोती'ति भुतिबलाभि-

तेषामलीकत्वात्, द्रष्टरि सत्येव तेषां भानात् । दोषासम्बन्धादेव न तस्य । किञ्चैवं, जीवात्मनियामकत्वस्य परमात्मन्यसंभवः । तथा च 'य आत्मानमन्तरो यमयती'त्यादिश्रुतिर्षाधितविषया स्यात् ॥

अपरञ्च, अविद्याब्रह्मणोः कः सम्बन्धः? । न तावत् संयोगः, तयोर्विभुत्वेन तदनङ्गीकारात् । नाप्यध्यासः, तस्याऽप्यभावात् । नापि स्वरूपलक्षणः, मुक्तात्मन्यपि तत्सम्भवेन संसारित्वापादकत्वप्रसङ्गात् । सुवर्णसूत्रम् ।

रिद्धत्वात्तदादाय दूषयन्ति—नैतद्विनाति । आभास इति । करणसंस्थानैकमुख्यत्वान्यतरविषयकेन बाह्यदोषेण जायमानो भ्रमः । अवभासविषयत्वादिति । आभासमानस्यैव जीवपदवाच्यत्वाङ्गीकारात्तत्त्वार्थः । न तस्येति । आभासस्य चन्द्रस्य ब्रह्मण्यत्र न । तथा च द्रष्टृभावादसंभवप्रसङ्गाऽयं पक्ष इत्यर्थः । स्वरूपविचारेण दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेत्यादि । एवमिति । ब्रह्मत्वेनैक्ये ॥

आभासकसम्बन्धविचारेण दृतीयदूषणमाहुः—अपरञ्चेत्यादि । मुक्तेत्यादि । एकमु-
हरितोषिणी ।

माहुः—नैतदिति । दूषणं व्युत्पादयन्ति—तथा हीलाक्षिना । आभासविषये जीवे आभासो नास्तीति दृष्टान्तरात्ता घटयन्ति—न हीति । स्वेति । स्वं चन्द्रः । चन्द्रानेकत्वावभास इत्यत्र चन्द्राणां चन्द्रस्य वा; तत्र चन्द्राणां वक्तुं न शक्यते इत्याहुः—द्रष्टरीति । द्रष्टरि सत्येव बहुत्वं भासत इत्यर्थः । तेषामिति । चन्द्राणामित्यर्थः । चन्द्रस्यापि न संभवतीत्याहुः—दोषेति । न तस्येति । चन्द्रस्य नेत्यर्थः । एकचन्द्रे तु दोषो नास्तीति तद्वशाद्भ्रान्तं न जायत इत्यर्थः । तथा च यथा दोषवशादेकचन्द्राणामेकस्य चन्द्रस्य वाऽवभासो वक्तव्यः । स च न सम्भवति । अनेकचन्द्राणामलीकत्वात्सत्तैव नास्ति, एकस्मिन्नन्त्रे दोषाभावावभासो नास्ति । एवमविद्यासम्बन्धाब्रह्मणोऽनेकवदवभासो वक्तव्यः । स च न सम्भवति । ब्रह्मणि भ्रमरूपाया अविद्यायाः सम्बन्ध एव नास्ति, जीवस्त्ववभासविषय एवेति तत्रावभासो वक्तुं न शक्यत इति दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च तत्र सते युक्त्यसम्भव इति भावः । दूषणान्तरमाहुः—किञ्चैवमिति । एवमविद्यासम्बन्धजनिताभासस्यैव जीवत्वे यथाऽऽभासितचन्द्राणां बालविकचन्द्रेण निवर्तनं कर्तुं न शक्यम्, तद्वत् । तद्वत्सा तेषामेवाभावादिति भावः । ब्रह्मणो जीवनियामकत्वाभावे का क्षतिरित्यत आहुः—तथा चेति । ब्रह्मैक्ये नियम्यनियामकभावो न सम्भवतीति ध्रुवेषाधिपविषयत्वमिति भावः ॥

सम्बन्ध एव न सम्भवतीत्याह्वयेन दूषणमाहुः—अपरञ्चेति । विभुत्येनेति । सुवर्ण-
गङ्गाधरभट्टी ।

रत्नः । किञ्चैवमिति । वस्तुतो ब्रह्मत्वेनैक्ये । मुक्तात्मनीति । एकमुक्तावपि सर्वमुक्ता-

१ अ. पु. 'अस्त्येने'ति पाठः । २ स्वावस्येकत्वा० अ. पु. पाठः । ३ आभासतया विवृतात्वे च इत्य० पाठः ।

आस्तां वा यः कश्चित् सम्बन्धः, सोऽप्यनादिर्वाच्यः । तथा च ब्रह्मा-
विद्यातत्सम्बन्धानामनादित्वेन जीवविभागस्याप्यनादित्वादविद्यास-
म्बन्धजीवविभागयोः कार्यकारणभावासंगतिः । एककालीनत्वात् । ननु
श्रुतिबोधितः कार्यकारणभावः, तर्हि तन्निर्वाहाय जीवविभागस्यार्वाची-
नतामूरीकुरु । 'बन्धोऽस्याविद्यायाऽनादि'रिति वाक्यात् सोऽप्यनादिरेव
मन्तव्य इति चेत्, मैवम्; न हि सर्वात्मना तत्र सादित्वनिषेधः,
किन्तु घटपटादिसाधारणतन्निषेधः । यथा देवेषु मरणनिषेधोऽमरनाम्ना ।

सुवर्णसूत्रम् ।

कलनन्तरमपि सर्वमुक्त्यभावादविद्यायाः सत्वेनाभासजनकस्य स्वरूपसम्बन्धस्यानपेक्षत्वा-
न्युक्त्यन्त्यपि तादृशसम्बन्धसंभवेन तस्य तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । एवमाभासप्रयोजकस-
म्बन्धदूषणेन प्रतिविम्बप्रयोजकोऽपि सम्बन्धो निवारितः । सम्बन्धाभावेन च तस्या
ब्रह्मशक्तित्वमपि निवारितम् । तेन तस्या जीवशक्तित्वे दृढीभूते तत्सम्बन्धिजीवस्वरूपस्या-
भासप्रतिविम्बपक्षदूषणैर्दूषितत्वात्तस्या जीवशक्तित्वमपि दूषितप्रायम् । अतः परं तद-
नादित्वं दूषयितुं विमर्गबन्धयोरनादित्वं दूषयन्ति—आस्तामित्यादि । ऊरीकुर्वन्ति ।
विभागात् पूर्वं बन्धोक्तौ सर्वस्यैव ब्रह्मणो बन्धसम्भवात्तदभावाय तथेत्यर्थः । सोऽपीति ।

हरितोषिणी ।

सूत्रानुसारेण तु तयोरजत्वेनेति पाठः । तत्र संयोगस्य अन्यत्वेन अजत्वेन रूपेणानङ्गीका-
रादित्यर्थः । स्वरूपलक्षण इति । स्वरूपसम्बन्धस्याविद्यास्वरूपत्वं ब्रह्मस्वरूपत्वं च वक्त-
व्यम्, एवं चैकमुक्तौ सर्वमुक्तिरिति वावानङ्गीकाराज्जीवमेवेनाविद्याया मेदाभावादेकस्य
मुक्तावप्यविद्याया विद्यमानत्वेन तत्स्वरूपसम्बन्धस्य मुक्तात्मन्यपि सत्त्वात् तस्य ब्रह्मत्वा-
पत्तिरिति भावः । इदानीमविद्याया अनादित्वमेव नास्तीति व्यवस्थापयितुं ब्रह्मणः सका-
द्याज्जीवस्य विभागः, अथ च ब्रह्मत्वम्, तयोरप्यनादित्वं नास्तीत्याहुः—आस्तामिति ।
एवं दूषिते बन्धाद्यनादित्वे तत्साधयितुं मायावादी प्रत्यवतिष्ठते—शङ्कते—नन्द्यति । स-
माधानमाहुः—सर्हीति । तन्निर्वाहाय कार्यकारणभावे श्रुतिप्रामाण्यनिर्वाहायेत्यर्थः । शङ्कते
—बन्धोऽस्येति । सोपि बन्धोऽपि । समाधानमाहुः—मैवमिति । तत्र बन्धे । यथा देवा-
नामपि कल्पान्ते मरणसम्भवेऽपि नाऽमरत्वव्यापातः, एवं सृष्ट्यादौ तत्सोत्पत्तिसत्त्वेऽपि

गङ्गाधरमहो ।

भावादविद्यासत्त्वात्तत्सम्बन्धादिति भावः । एतेन प्रतिविम्बप्रयोजकोपि सम्बन्धो नि-

१ क. पु. 'बन्ध' इति पाठः । २ घ. पु. 'पर' मिति नास्ति । ३ क. पु. 'भागसम्बन्ध' इति
पाठः ।

अन्यथा अविद्ययेति करणत्वबोधकं तृतीयान्तं न वदेत् । तच्च बन्धलक्षणकार्यात्पूर्वकालीनत्वं विनाऽस्या न निर्वहति ॥

ननु बन्धनैकस्य भावापास्तस्या जीवस्य चानादित्वे किञ्चित्कालं न बन्ध इत्यत्र को हेतुः । तदा जीवस्वरूपं कीदृशमित्यपि विचारणीयम् । मुक्तमिति तु न वक्तुं शक्यम्, साधनाभावाद्ग्रे बन्धाच्च । न वा बद्धम्, तस्य भावित्वात् । एतदुभयातिरिक्तावस्था चाप्रसिद्धेति नैवं वक्तुं सुवर्णसूत्रम् ।

विभागोऽपि । तत्रेति । बन्धे । अन्यथेति । अनादिस्वस्यासंकुचितगुप्तित्वे । तथा चानादिबन्धाङ्गीकारे भ्रुतिविरोधो दुष्परिहर एवेत्यर्थः ।

एवं दूषिते बन्धाद्यनादित्वे तत्साधयितुं प्रत्यवतिष्ठते—नन्वित्यादि । तथा च बन्धाभावहेत्ववचने सिद्धमेव सवनादित्वम् । प्रकारान्तरेणापि साधयति—तत्रेत्यादि । कीदृशमिति । ब्रह्मरूपं जीवरूपं वा । यदि ब्रह्मरूपं तदा मुक्तं वक्तव्यम्, यदि जीवरूपं तदाऽनादिबद्धमेवावश्यं वक्तव्यम्, तदुभयमप्यसङ्गतमतः किमवश्यं किंप्रकारकं चेति विचार्य महुपरि दूषणं हेयम्, नाविचार्येत्यर्थः । तदूपयन्ति—नेत्यादि । एवं हेत्वादिसम्भवात्त्रेण बन्धाद्यनादित्वं न सिद्ध्यतीत्यर्थः । बन्धस्य कादाचित्कत्वे अवस्थायां च हेतुं वदन्तोऽपि हरितोपिणी ।

चिरन्तनत्वत्वाऽनादित्वहानिरिति धृतितात्पर्यमिति भावः । अन्यथा एतादृशधृतितात्पर्याभावे । करणस्य बोधकेत्यादि । करणस्य कारणविशेषत्वेन कारणस्य च कार्यप्राग्वर्तित्वमिति सर्वथाऽनादित्वे तन्न वदेदिति भावः । न वदेदिति । धृतिरिति शेषः । तथा च बन्धस्याविद्याकृतत्वाद्यनादित्वं न सम्भवतीति भावः । तदेवाहुः—तत्रेति । तत्करणत्वम् । अस्या अविद्यायाः ॥

बन्धस्य जीवबदनादित्वं नास्तीत्युक्तम्, तत्र शङ्कते—नन्विति । बन्धनैकेति । समावस्याऽपरिहार्यत्वादिति भावः । को हेतुरिति । अत्र हेतुरेव नास्तीत्यर्थः । तथा च हेत्वभावे बन्धस्यापि जीवबदनादित्वमागतमिति भावः । किञ्चित्कालं न बन्ध इत्यत्रैकं दूषणमुक्त्वा दूषणान्तरमुत्थापयति—तदेति । किञ्चित्काले । विचारणीयमिति । जीवस्यानादित्वात्तदानीमपि जीवस्य सत्यादिति भावः । साधनेति । साधनं विना बोधो नास्ति, मुक्तस्य पुनर्बन्धनं नास्तीत्यभिप्रायः । तस्य बन्धस्य । समाधानमाहुः—नैतत्साधु

गङ्गाधरभट्टी ।

रसः । सम्बन्धाभावात्तस्या ब्रह्मशक्तित्वमपि गतम्, न चैवं जीवशक्तित्वम्, आभासप्रतिबिम्बयोरसंभवेन जीवस्वरूपस्याप्यसंभवात् ॥

युक्तमिति चेत्; नैतत्साधु । 'अपि पुच्छे'तिवाक्ये मुख्यस्तु द्वादश-
शक्तिषु गणनावधिषाया भगवच्छक्तिस्त्वेन तद्विच्छाधीनत्वात् । तथा
च यद्वन्धने तद्विच्छा तमेव सा बध्नाति, नान्यम् । अत एव शुक्तसन-
कादीनां सर्वदा युक्ततैव । तेषु तथेच्छाभावात् । अत एव श्रुतिरपि-
सुयस्यैवम् ।

याया जीवकृत्स्नं निरत्यन्त्रि-अभियेति । तथा च अथेदानीं शुकादीनां मुक्तता, तथा-
न्येषां बन्धात्पूर्वमपीति बन्धे, तदभावे, पुनर्बन्धे, मोक्षे, चेच्छैव हेतुरिति न त्वदुक्तरीत्या
बन्धानादित्वस्याविधानादित्वस्य च सिद्धिरित्यर्थः । ननु शुकादीनां योगबालितत्वात्प्रा-
चीनसाधनानामेव मुक्तिहेतुत्वं, नेच्छाया इत्यासङ्गायामाहुः-अत एव श्रुतिरित्यादि ।
तथा च साधनान्यपि तद्विच्छां नातिवर्तन्ते इति यथा तत्र "सव्यापारेच्छा कारणं,
तथात्र निर्व्यापारा सेति पूर्वोक्तं निर्बाधमित्यर्थः । एवं च मुक्तिस्त्वेन जीवकृतसाधनसाध्य-
त्वेन व्याप्यभावबोधनाच्चतुक्तं साधनाभावरूपं दूषणं परिहृतम् । इच्छाप्राधान्यबोधनेनापि
हरितोषिणी ।

इति । तब महं समीचीनं न भवतीत्यत्र हेतुमाहुः-अभियेति । यथा राजा सेवकेन सर्वं
कार्यमिच्छया करोति, तथा भगवान् द्वादशशक्तिभिरिच्छया सर्वं करोति । तथा चावि-
षाया भगवच्छक्तिस्वाधीनं बन्धमोक्षादिकं किमपि नास्तीति भावः । नन्वेवं चेत्
श्रुतौ साधनाविकथनं, साधनेन मोक्ष इति कथनं च व्यर्थं स्यादित्यत आहुः-अत ए-
वेति । श्रुतिरपीति । आहृत्येणान्वयः । भगवानपि यस्य जीवस्य मोक्षेच्छां करोति,
तेन साधनानि कारयित्वा मोक्षं वदतीत्यपि श्रुत्योक्तत्वात्साधनमोक्षयोः कार्यकारणभाव-
व्यापातो नास्ति, साधनकथनस्य व्यर्थतापि नास्तीत्यर्थः । तथा च बन्धनस्यानादित्वं
नास्तीति भावः । तथा च जीवजन्मभेदात्पूर्वं ब्रह्मणो 'बहुस्या'मितीच्छयाऽनेकभावापन्नत्वं,
तदनन्तरमविषया बद्धत्वाजीवभावत्वं, तदनन्तरं साधनेन मुक्तत्वं शुकादीनां, साधना-

दिप्यती ।

* सव्यापारेच्छेति । बन्धमोक्षयोर्भगवदिच्छैव हेतुः । विद्याऽविषयोस्तु मध्ये व्या-
पारत्वमेव । व्यापारत्वं च न तज्जन्यत्वविशिष्टतज्जन्यजनकस्वरूपम् । विद्याऽविषयोर्भ-
गवच्छक्तिर्न नित्यत्वान् । किन्तु करणरूपमेव । अत एव मूले 'अविषये'ति करण-
त्वबोधकं तृतीयान्वयमिषुक्तम् । बन्धमोक्षयोर्विद्याऽविद्यारूपव्यापारविशिष्टेच्छा कारणम्,
'एव उ एवे'त्यादिश्रुतिबोधितसाध्यसाधुक्रमकारणे तु केवलेच्छेति विशेषः ॥

१ 'अपि पुच्छा गिरा काम्ना कीर्त्ता तुदयेकबोधेवा । विषयाऽविषया जवत्ता भावया च निवे-
दित'मिति ।

‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उज्जिनीयति, एष च
एवासाधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीयती’ति तदि-
च्छाऽधीनत्वमेवाह । जीवस्वरूपं चाग्रे वक्ष्यामः ॥

अन्यथ, अविद्यासम्बन्धमात्रेण जीवभावं वदतः, शुद्धब्रह्मण्येव च
तुल्यं सूत्रम् ।

यन्मत्स्यापि प्राक्कालीनमुक्तताविपाकत्वं च परिहृतम् । तेन जीवस्वरूपं विभागात्पूर्वं ब्रह्म-
रूपमेव, तदुत्तरं तु सदासुक्तयन्मयोयमुक्तवद्भेदेन त्रैयवत्वं चतुरवत्वं चेति बोधे-
तम् । पूर्वं कीदृशमिति प्रश्ने बन्धाभावदक्षायामविद्यासम्बन्धाभावाहवच्छिन्नरूपत्वस्याप्य-
भावेन किंप्रकारंमिति यत्पृष्ठं तत्राहुः—जीवेत्यादि । तथा च बन्धात्पूर्वं विभागादुत्तरं
यादृशं तद्वमे वक्ष्याम इत्यर्थः ॥

एवं जीवानादित्वं दूषयित्वा देवामरन्यायवाक्यांश्च जीवादित्रयानादित्वं साधकाविद्या-
सम्बन्धानादित्वं दूषयन्ति—अन्यच्छेत्त्यादि । अविद्यायाः सर्वगतत्वाङ्गीकारात्तस्या अना-
दिसम्बन्धो यदि सार्वदेशिकः, तदा कृत्स्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वापत्तिः, अथ प्रादेशिकस्य
अविद्याया विमुक्तत्वहानिः । तत्तन्मतीयविभूनां निरवयवत्वस्यैवोपगमात् । अतस्तत्त्वैतर्थाः ।
एतेन विबुद्धचिदीशयोरनादित्वमपि दूषितम् । अविद्यानादित्वं तु प्रागेव दूषितमिति ॥

हरितोषिणी ।

भावेन सदा बद्धत्वं तदन्यजीवानाम् । एवं च तत्र सर्वत्र भगवदिच्छायाः प्राधान्यान्मु-
क्ता बन्धात्पूर्वमप्यस्तीति भावः । ननु ‘न स पुनरावर्तते’ इति भुक्तिप्राप्त्यान्मुक्तस्य
बद्धत्वं पुनर्नास्तीति चेत्, न; ‘न स’ इत्यनेन जीवबोधनाद्बद्धजीवस्य साधनेन मुक्तौ
पुनर्यदवा नास्ति; बन्धात्पूर्वं ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वभावत्वान्मुक्तेति न कोपि शेषः । ब्रह्मणः
स्नेच्छया पद्धत्वं मुक्तत्वं च, मायाया इच्छाधीनत्वादिति बोध्यम् । अत एवोक्तं श्रीमद्भा-
गवते ‘बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः । गुणस्य मायामूलत्वाज्ज
मे मोक्षो न बन्धन’मिति । ननु बन्धान् पूर्वमविद्यासम्बन्ध एव नास्तीति जीवस्वरूपं
कीदृशमिति प्रश्नः कृत्स्नत्रोत्तरमाहुः—जीवस्वरूपमिति ॥

अनाद्यविद्यासम्बन्धस्तीकारे दूषणमाहुः—अन्यच्छेति । जीवभावमिति । ब्रह्मण
इति शेषः । तत्सम्बन्धमिति । अविद्यासम्बन्धमित्यर्थः । जीवभावानापत्तापत्तिः ।
ब्रह्मणो जीवभावस्य वा अनापत्तिः अप्राप्तिसिद्ध हेतोरभावादित्यर्थः । तथा च त्वदा ब्र-
ह्मणः सर्वांशेनाऽविद्यासम्बन्धे स्तीक्रियमाणेऽपि तस्य जीवभावाप्राप्ती हेतुं न पश्याम इति
ब्रह्मणो जीवत्वापत्तिरिति भावः । ननु किञ्चिदंशे अविद्यासम्बन्धः स्तीक्रियते, तथा च

१ ग. पु. ‘मुक्तसाधनविद्या’ इति पाठः । २ ह. पु. अवर्तं चतुरवत्त्वमिति पाठः । ३ ह. पु.
कायिकामविद्यासम्बन्धानादित्वमिति पाठः ।

तत्सम्बन्धं वदतस्तथ मते जीवभाषानापत्तौ हेत्वभाषाभिरवयवत्वाद्या-
द्याभेदेन तथात्वस्य बहुमशक्यत्वाच्च सर्वज्ञत्वादिविशिष्टपरमात्माऽ-
सिद्ध्या सर्वश्रुत्युपप्लवः ॥

किञ्च, जीवपरमात्मनोरनादिसिद्धं भेदं वदन् पारमार्थिकं कुतो न
ब्रूये । यतः श्रुतिरनयोर्भेदं बोधयति, स च परमार्थतो भिन्नयोर्न सम्भ-
वतीत्यवास्तवो भेदोऽत्र वाच्यः । तादृशश्च भेदो विम्वप्रतिविम्वयोरा-
भासतदाश्रययोश्च दृष्टचरो लोके इति तथाऽत्रापि ब्रवीमि । अत एव
महावाक्ये भागवत्यागलक्षणापि । यादं ब्रवीषि, परं पूर्वाऽपरालोचनरहितः ।

सुषर्षसूत्रम् ।

एवं 'पटस्माकमनादय' इति तत्प्रतिज्ञां दूषयित्वा अनादिसिद्धजीवपरमात्मभे-
दोपपादकप्रमाणमाभासीकर्तुं प्रतिवादिनं प्रति तादृशाभ्युपगमे हेतुं पृच्छन्ति—किञ्चे-
त्यादि । तदूषयितुं प्रमाणस्याभासत्वं साधयन्ति—वादं ब्रवीषीत्यादि । स्यादेतदेव-
हरितोषिणी ।

पक्षे अविद्यासम्बन्धो नास्ति, तद्वक्षे ब्रह्मत्वमस्येवेत्यत आहुः—निरवयवत्वादिति ।
अशक्यत्वादिति । तत्र मते अविद्याया विमुत्वेन निरवयवत्वे स्वीक्रियमाणे किञ्चिदंशे-
नाऽविद्यासम्बन्धस्य बहुमशक्यत्वादित्यर्थः । सर्वज्ञत्वादीति । अविद्यासम्बन्धो यत्र
तत्र किञ्चिद्ब्रह्ममेवेति भावः ॥

'पटस्माकमनादय' इत्यनेन जीवपरमात्मनोरनादिसिद्धं भेदं वदन्ति, तत्र प्रभं कु-
र्वन्ति—किञ्चेति । न ब्रूय इति । तथा चार्द्धजरमायं किमर्थमिति प्रश्नः । मायावादी तयो-
त्तरमाह यत इत्यादि, ब्रवीमीत्यन्तेन । स च अभेदश्च । तस्य प्रसिद्धिमाहुः—तादृ-
शश्चेति । दृष्टपर इत्यग्निमेणान्वयः । अवास्तवभेदार्थः । आभामेति । दर्पणे सूर्यदेजः
पतितम्, तस्याभासो भिन्नो पतितः । स, अथ च तदाश्रयं दर्पणान्तःपतितं तेजः, अ-

गङ्गाधरभट्टा ।

अतः परं तदनादित्वं दूष्यते—आस्तामिति । वाच्य इति । 'जीव ईशो विशुद्धा
चिद्विभागस्त्वनयोर्द्वयाः । अविद्या तत्कृतो घन्धः पटस्माकमनादय' इति
तदुक्तेः ॥

न घन्ध इत्यत्र को हेतुरिति । तथा चानादिवदत्वं सिद्धम् । नैतत्साधु इति । जी-
वस्वरूपस्य त्वया निरूपयिष्येति बहुमशक्यत्वात् । म्यमते स्याहुः—श्रियेत्यादि । ननु शुकादीनां
योगचालितत्वात्प्रार्थानसाधनानामेव मुक्तिहेतुत्वं, नेच्छाया इत्याहुः—अत एवेति । एवं च
जीवस्वरूपं सदासुखघन्धयोगयसुखपदभेदेन चतुरवस्थम् ॥

तथा हि,—स्यादेतदेवम्, यदि 'तत्त्वमसी'त्येतन्मात्रं महावाक्यं स्यात् । न त्वेवम्, किन्तु संपूर्णः प्रपाठकः । तत्रोपक्रमे 'अपि वा तमादेशम-
प्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भयत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात'मित्येकविज्ञानेन
सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातम् । तदेकमेव चेत् सर्वं भवेत्, तदोपपद्यते । यथा
सुवर्णखण्डाः सुवर्णकार्यं च सर्वं सुवर्णमिति सुवर्णज्ञानेन तज्ज्ञातं भ-
सुवर्णसूत्रम् ।

मिति । स्वात्मास्तवो भेदो भागलागलक्षणा चेत्यर्थः । किन्त्विति । तावता प्रतिज्ञापूर्-
त्यसम्भवान् । संपूर्णः प्रपाठक इति । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानरूपः । महावाक्यं
यदि तावत् सर्वाधेसङ्गादकतयोपदेशत्वेनाभिप्रेतं, यदि वा वाक्यसमुदाहरणेन, उभय-
धापि 'देवतात्म्य'मित्यादेरष्टादशाक्षरस्य संपूर्णस्य वा तथात्वम्, न चतुरक्षरस्येति ।
भागलागलक्षणाया अयुक्त्यमुपक्रमविरोधादिति बहुमाहुः—तत्रेत्यादि । यथा सुवर्ण-
हरितोपिणी ।

नयोरित्यर्थः । लक्षणेनन्तं मायावादिमतं तत्रोत्तरमाहुः—अत एवेति । जीवपरमात्मनो-
रवास्तवभेदादेवेत्यर्थः । तथा च त्वंपदवाक्याधो बुद्धिप्राणायद्वैतविशिष्टः प्रत्यगात्मा,
तत्त्वदवाक्यार्थः सर्वज्ञत्वाविशिष्टः सविदानन्दरूपः परमात्मा, एवं च प्रतीयमानो भेदो
वस्तुतो न भवतीति विशेषणांशं परित्यज्य विशेष्यांशे लक्षणां कृत्वा अभेदः प्रतिपाद्यते,
स च पूर्वापरमन्त्रपर्यालोचनेन न सम्भवतीति भावः । पूर्वापरमन्त्रं व्युत्पादयन्ति—तथा
हीत्यादिना । एवमिति । भागलागलक्षणा अवास्तवो भेदभेदार्थः । प्रपाठकः । छा-
न्दोग्ये श्वेतकेतूपाख्यानरूपः । संक्षेपेण प्रपाठकार्यमाहुः—तत्रेति । तत्र प्रपाठके उप-
क्रम इति । प्रतिज्ञातमित्येणान्वयः । तदिति । विज्ञानविषयीभूतम् । एकविज्ञानेन
सर्वविज्ञाने दृष्टान्तमाहुः—यथेति । अत इति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञातः ।
निरूपितमिति । जीवत्वांशत्वं जगतः कार्यत्वं चोक्त्वा सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं निरूपितमि-

गङ्गाधरभट्टी ।

स्वरूपं चेति । यन्धात्माविभागानन्तरं यथेत्यर्थः ॥

निरवयवस्याच्चेति । तद्व्युपगमेन । एतेन विद्युद्विषयीक्षयोरनामित्यमपि दूषितम् ॥

न त्वेवमिति । तावता प्रतिज्ञापूर्त्यसम्भवान् । संपूर्ण इति । छान्दोग्ये श्वेतकेतूपा-
ख्याने । अयमर्थः—यदि सर्वाधेसङ्गादकतया महावाक्यत्वं, यदि वा वाक्यसमुदाहरण-
नोभयभाष्येचतुरक्षरस्य तत्, किन्त्वष्टाविंशाक्षरस्यैवेति भागलागलक्षणा त्वयुक्त-
वशाद्—यथेति । 'यथा सौम्यंकेन छोहमणिना सर्वं छोहमयं पिशातं स्याद्वाचा-

वति । अतो ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तुं सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वं 'सदेव सौम्ये'त्यारभ्य निरूपितम् । तत्र 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति जडस्य सर्वस्यापि तदात्मकत्वमुक्तम् । ततो जडस्य विनाशिस्वदर्शनेन अब्र-
ह्मसुवर्णस्यम् ।

त्यादि । 'यथा सौम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाधारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्य'मिति भौतदृष्टान्तान् । लोहः सुवर्णम्, वाष्टान्तिके खण्डा जीवाः, कार्यं जगदिति कलिष्यति । एवं ब्रह्मपरिणामत्वबोधनात्तस्या वि-
चित्रपरिणामशीलत्वं निरुक्तं भविष्यति । तत्रेति । प्रपाठकार्यसंग्राहके 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्यस्मिन्पदेष्वभाष्ये । इयं हि नवकृत्व उपनिष्टम् । अर्थस्तु—'सदेव सौम्येद'मित्यादिना असद्यः सत्तां कण्ठतो युक्तिपूर्वकं नि-
रूप्य 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजापये'तीक्ष्णोक्तिपूर्वकं तस्मात्सतस्तेजआदिक्रमेण सृष्टि-
मुक्त्वाऽप्येवदति—'स य एपोणिमैतदात्म्य'मित्यादि । इयं परितद्व्यमानं सर्वमेतदात्म्यम्-
एतन् आत्मा एतदात्मा । मयूरभ्यंसकादिसमासः, न तु बहुव्रीहिः । एतदात्मा यस्य सर्वस्य सदेवेदात्मं तस्य भाव ऐतदात्म्यमित्युक्तौ भूयमाणसर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः । अत उक्त एव समासः । एतदात्मनो भाव ऐतदात्म्यम् । शृङ्गोद्दकाणांयसदृष्टान्तस्योपक्रम उक्तत्वा-

हरितोपिपी ।

त्यर्थः । तथा य दृष्टान्ते सुवर्णखण्डा इत्यनेन जीवस्यांशत्वं, सुवर्णकार्यमित्यनेन जगतः कार्यत्वं बोधितम् । तेन ब्रह्मपरिणामो बोधित इति भावः । तत्रेति । प्रपाठकार्यसंग्राहके 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपदेशभाष्ये । ऐतदात्म्यमिति । एतन् आत्मा एतदात्मा । मयूरभ्यंसकादित्वात्समासः । एतदात्मनो

गङ्गाधरमङ्गी ।

रम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्य'मिति श्रुतेः । लोहः सुवर्णं, वाष्टान्तिके जीवाः खण्डाः, कार्यं जगद्रूप्यम् । श्रुत्यैव ब्रह्मणः परिणामबोधनान्मायायाः पक्षो नि-
रुक्तः । 'स य एपोणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-
केतो' इति प्रपाठकार्यसंग्राहकम् । एतत्सन् आत्मा एतदात्मा । कर्मधारयः । एतत्पदेन सद्य एव परामर्शः । उपक्रमे 'सदेव सौम्ये'त्युपक्रमात् । सत एव तेजआदिमृष्ट्युक्तेष्व । यत्तु एतदात्मा यस्य सर्वस्यैव बहुव्रीहिः, तन्न; सर्वपदवैयर्थ्यात् । भावप्रत्ययानन्वयाच्च ।

१ क. पु. 'सर्वस्य' इति नास्ति । २ सु. पु. 'उभं' पाठः । ३ क. पु. 'तज्जाव' इति पाठः ।
४ य. पु. 'सर्वपदासंगत्यापदे'रिति पाठः । ५ य. पु. 'ऐतदात्म्यमित्यर्थ' इत्यधिकः पाठः ।
६ ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यत्र एतन् आत्मा यस्य सर्वस्य तद् एतदात्मं तस्य भाव ऐतदात्म्यमित्युक्तौ
भूयमाणसर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः ।

अथ शङ्कानिरासापाह—‘तत्सत्यम्’ इति । तेनाधिर्भावतिरोभावावेव मुख्यमिमती, नाशोत्पत्तिप्रतीती भ्रान्ते । तथा च विष्णुपुराणे प्रथमेशे—‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिचराखिलम् । आधिर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पवदि’ति ॥

अधिर्भाव- (१०) नन्वाधिर्भावतिरोभावौ नित्यावनित्यौ वा? नाथः, तिरोभावश्च- सततं घटोपलम्भानुपलम्भप्रसङ्गाभ्यामनिर्वाच्यतापत्तेः । पक्षम् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

अहत्सन्मयमित्यर्थः । तत्सत्यमिति । तत् पूर्वोक्तं सत्यं सर्वकालं सदित्यर्थः । तेन वैनाशिकार्थवैनाशिकप्रतिपक्षे असत्त्वविनाशित्वे मायावादिप्रतिपक्षं मायिकत्वं च निरस्तम् । ‘स आत्मा’ इत्यनेन सर्वस्यानागन्तुकानारोपितं रूपं स इत्युक्तम् । ‘तत्त्वमसी’त्यनेन जीवस्य तदात्मकत्वमुक्तम्, तस्य भावस्वरूपमिति । तेन जीवानामंशत्वम्, जगतः कार्यत्वम्, उभेयोरपि ब्रह्माभेदात् प्रतिज्ञादिपूर्तिः । तमेतमर्थं विष्णुवन्ति—तत्रैतदारम्यमित्यादि ॥

(१०) अत्र मध्ये वैनाशिकवादनिरासं कृत्वा प्रत्यक्षस्य प्रमाणग्रेष्ठत्वात् नान्वाभावा-
द्योत्पत्तिनाशप्रतीत्योरभ्रान्तत्वं सांख्यप्रतिपक्षयोरधिर्भावतिरोभावयोः प्रतिपत्तिपक्षवसि-
तत्वेन तदसाधकत्वं च मन्वानो नैयायिकादिः प्रत्यवतिष्ठते—नन्यित्यादि । सर्वजनीनां
प्रतीक्षिमनादहं जडस्य सर्वेषां सत्त्वसाधनाय यायाधिर्भावतिरोभावावप्रीक्रियेते तौ सां-
ख्यमतो अभिव्यक्तितद्भावात्मकत्वाज्ज्ञानविषयसंबन्धवदभावात्मकौ पदार्थोऽव्ययरूपौ । तथा
च ज्ञानतद्भावसमनियतौ । अवस्तयोर्नित्यत्वे ज्ञानतद्भावयोरपि नित्यत्वभावश्चकम् ।

हरितोपिणी ।

भाव ऐतदात्म्यमिति । तथा च सुवर्णदृष्टान्तेन सर्वमात्ममयमिति भावः । तत्सत्यमिति ।
तत् जगत्सत्यमविनाशि । ननु एवं चेत्, उत्पत्तिविनाशो दृश्येते इत्यत आहुः—तेनेति ।
अत एव वक्ष्यन्ति—‘आधिर्भावतिरोभावौ शक्नी वै मुरवैरिण’ इति ॥

(१०) अत्र नैयायिकः शङ्कते—नन्विति । आधिर्भावतिरोभावौ सांख्यमतसिद्धाभि-
व्यक्तितद्भावात्मकौ । अनिर्वाच्यतापत्तेरिति । इदमित्यतया बहुमयोग्यत्वापत्तेरि-
त्यर्थः । नित्यमिदमित्यतया बहुं योग्यं निर्वाच्यम् । ‘अहं कृतकपक्षे’त्यनुशासनेन ज्ञेयम् ।

गङ्गाधरभट्टी ।

मम तु विकारो भावप्रत्ययार्थः । सुतोदकप्लावसदृष्टान्तात् । तत्सत्यमिति । त्रिकाज-
वाच्यम् । नाशोत्पत्तीति । मिथ्यात्वादेरुपलक्षणम् ॥

(१०) नैयायिकादिः शङ्कते—नन्विति ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तथा सति सततं तदाधारभूतघटोपलम्भानुपलम्भप्रसङ्गाभ्यां (तयोरोर्मिष्यत्वाद्यात्मक-
त्वेन निष्कद्रुमशक्यतया तदात्मयस्य) घटावेक्षोपलम्भोऽनुपलम्भ इति निष्कद्रुमशक्यतया
तयोस्तस्य चानिर्वाच्यतापत्तेः । अत्राहं कृतो ण्वत् । नितराभिवसित्वतया धक्तं योग्यत्वं
निर्वाच्यत्वम्, तदभावः अनिर्वाच्यत्वम् । प्रकृते च कम्बुग्रीवत्वादिना निर्वाच्यत्वेपि सत-
तमुपलम्भानुपलम्भमाभ्यां तथात्वमापद्यते । यदि तौ नित्यौ स्याताम्, तदाधारो घटादिः
सामग्रीसमवधाने सदोपलम्भानुपलम्भविषयः स्यात्, यदि तथा स्यात्, ताभ्यां निर्वाच्यो
न स्यादिति । तर्कं ह्यापावकापाद्ययोग्याप्तिः । यथा—निर्वह्निः स्वाभिर्धूमः स्वादित्यत्र बह्वय-
भावधूमाभावयोः । प्रकृते यद्यपि नित्यत्वसदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वयोर्धर्मनित्यत्वधर्म्य-
निर्वाच्यत्वयोश्च नं व्याप्तिः । *नित्यग्रन्थेषु व्यभिचारात् । तथाप्याविर्भावान्नित्यत्वतदा-
भ्यानिर्वाच्यत्वयोः सा निरासमाधा । यद्यपि सामान्यव्याप्तौ सर्वस्य पक्षे निवेशात्सपक्षा-
भावेन व्याप्तिप्रहाभावे तर्कस्य मूलतः शैथिल्यम् । तथा विशेषव्याप्तावपि । तथाहि—घटः
अनित्याविर्भावतिरोभाववान्; कादाचित्कोपलम्भानुपलम्भविषयत्वात् । यत्र यत्र कादा-
चित्कोपलम्भानुपलम्भविषयत्वम्, तत्र तत्र अनित्याविर्भावतिरोभाववत्वम् । यथा घटे ।
व्यतिरेके तु, यत्र यत्र नित्याविर्भावतिरोभाववत्वम्, तत्र तत्र सदोपलम्भानुपलम्भविष-
यत्वमिति । घटः कादाचित्कोपलम्भानुपलम्भविषयः । कालविशेषे ताभ्यां निर्वाच्यत्वात् ।
यदेवं, तदेवं, पटवत् । व्यतिरेके तु यत्र यत्र सदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वम्, तत्र तत्र
सदा तदाभ्यामनिर्वाच्यत्वम् । अनयोर्व्यतिरेकव्यात्योरपसिद्धत्वान्मूले शैथिल्यमनिवार्यम्,
तथापि 'प्रसज्जकं तु स्वानिष्टं परानिष्टं प्रसज्यते । विपर्यये पराभीष्टं स्वाभीष्टे
पर्यवस्यती'ति तर्कं जयोपायस्याभियुक्तैरुक्तत्वात् पूर्वपक्षी स्वानिष्टं नित्यत्वं, परानिष्टं
सदोपलम्भानुपलम्भविषयत्वमनिर्वाच्यत्वं चापावकापायीकृत्य सिद्धान्तितं जेतुं तथोक्त-
हरितोषिणी ।

तदभावोऽनिर्वाच्यम् । तस्य भावोऽनिर्वाच्यत्वम् । अयमाशयः—आविर्भावः अभिव्यक्तिः
ज्ञानघटादिरूपविषययोः सम्बन्धरूपः, एवं तिरोभावस्तादृशसम्बन्धाभावरूपः । एवं च
तयोर्मित्ये स्त्रीक्रियमाणे सर्वदा सत्त्वमपेक्षितम् । तच्च न संभवति । उभयोर्विरोधान् ।
तथा चायं पटः सर्वदा कम्बुग्रीवत्ववानिति यथा निर्वह्नुं शक्यते, तथायं पटः सर्वदो-
पलम्भः सर्वदाऽनुपलम्भः इति निर्वह्नुं न शक्यत इति सर्वपदार्थानां ताभ्यामनिर्वाच्य-

टिप्पणी ।

* नित्यग्रन्थेष्विति । अणुत्वविभुत्वादीनां नित्यत्वेऽपि न परमाज्वाकाशादीनामनि-
र्वाच्यत्वमिति व्यभिचारः ॥

तयोर्धर्मत्वेन विरोधात् । तादृग्धर्म्यसिद्धौ तयोरपि धनुमशक्यत्वेन
शून्यवादश्चापयेत । साधने प्रवृत्तिश्चानुपपन्ना स्यात् ॥

सुषर्णसूत्रम् ।

वानिति बोध्यम् । एतावताऽपि तर्कदोषानपायादूषणान्तरमाह—तयोरित्यादि । तथा च
मास्त्वनिर्बाध्यत्वमुक्तरीत्या, तथापि जडगतोत्पत्तिनाशस्थाने तयोरङ्गीकाराद्यौ धर्मत्वेन
निश्चितौ । तयोर्विरोधप्रयोजकं च न धर्मत्वम्, रूपरसादौ व्यभिचारान् । नापि भावा-
भावरूपत्वम्, घटतद्भावसमूहालम्बनाभावप्रसङ्गान् । किन्तु भावाभावरूपत्वे सत्युभय-
नित्यत्वम् । तदोत्पत्तिनाशवत्काळभेदेन स्थितभावात्तद्विर्भावतस्तस्य जडस्य विरुद्धधर्माधार-
त्वमभ्युपगन्तव्यम् । तच्चैतमित्यस्वाधीनम्, नित्यत्वं च तादृग्धर्मसिद्धापीनमित्यन्योन्या-
भययोश्चासिद्धौ शून्यवादापत्तिरिति सत्कार्यवादस्थापनाय प्रवृत्तस्य धैनाशिकमतपत्तिरि-
त्यर्थः । उक्तदूषणस्य व्यावहारिकत्वालोकाभ्यवहारस्य गुणसन्निपातजन्यत्वेनाप्रामाणिकत्वात्
सिद्धस्य दूषणस्याप्रयोजकत्वमित्याशङ्क्य लोकेपेक्षाधारणं दूषणाग्निरमाह—साधन इत्यादि ।
साधने घटयागमप्रज्ञानादौ । प्रवृत्तितत्करणोपमः । सापि वस्तुमात्रमित्यत्वेन वत्कल-
स्यापि तथात्वादनुपपन्ना स्यात् । सिद्धसाधनदोषप्रस्ता विधिविशेषविचारजन्यव्यतीना च
स्यात् । तथा च धुतितत्पच्योद्घाटनाय प्रवृत्तस्य धुतिविरोध इति मह्येव दूषणमित्यर्थः ॥

हरितोपिणी ।

त्वापत्तिरिति । दूषणान्तरमाहुः—तयोरिति । तयोरपिर्भावतिरोभावयोः । तादृग्धर्म्य-
सिद्धौ आविर्भावतिरोभावविशिष्टधर्म्यसिद्धौ । तयोरपि धर्मरूपयोरपिर्भावतिरोभावयो-
रपि । शून्यवाद इति । नास्तिकैकदेशिवैनाशिकमतमापयेतेत्यर्थः । अयं भावः—तथा च
जडस्य जगत आविर्भावतिरोभावौ धर्मरूपौ, लोके धर्मेण च धर्मसिद्धिः । प्रकृते च
धर्मयोः परस्परविरोधेनैकत्र स्थितमात्राजगद्व्यपधर्म्यसिद्धिः । न च धर्मिणो नित्यत्वेन
विरुद्धधर्माभ्यवत्वं स्वीक्रियत इति वाच्यम् । नित्यत्वस्य विवादास्पदत्वासिद्धेः । तथा च
धर्म्यसिद्धौ धर्मस्यासिद्ध्या शून्यवादापत्तिरिति । दूषणान्तरमाह—साधन इति । भवन्मते
वस्तुमात्रं नित्यमिति यागजन्यफलस्यापि नित्यत्वं वक्तव्यम्, तथा च सिद्धस्य साधनापे-
क्षाया अभवात्तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तयोरित्यादि । दूषणान्तरम् । अयमर्थः—विरुद्धे अपि वस्तुविनिर्णीतमिच्छातिच्छे-
न विरुद्धेते । एतयोस्तुभयोः समानकालिकतया विरोधाद्धर्मिण एवासिद्धिः । विरुद्ध-
धर्माधारधर्मसिद्धिस्तु एतमित्यस्वाधीना, एतत्सिद्धिर्धर्मसिद्धीनेत्यन्योन्याभये शून्यवादः
स्वारिति ॥

१ तर्कमेवित्यनपायात् । २ यः पुं. 'आपि' इति वाकः ।

किंच, वर्तमानस्य वस्तुनो वर्तमानयोग्यतातदयोग्यतात्मकौ हि तौ ।
तथा सति क भगवच्छक्तिस्त्वम् । एवं सति घटोपलम्भानुपलम्भयोः
कादाचित्कत्वे हेतापुच्यमाने तत्तत्कारणस्रोमपरंपरयोस्तथात्वं तथेति
सुप्रसङ्गम् ।

एवं धर्मविचारेण दूषयित्वा तयोर्विरोधदृष्टीकरणाय स्वरूपविचारेण दूषयिष्यन् स्वरू-
पस्यानुकृत्वाचक्षोपयितुं शौ लक्षयति—किञ्चेत्यादि । योग्यता च बाधाभावः, बाधश्च
शून्यत्वस्वरूपोऽभावासेति तदभावरूपाया योग्यताया भावरूपत्वम् । एवंलक्षणकत्वे सि-
द्धान्वापधातरूपं दूषणमाह—तथा सतीत्यादि । वस्तुधर्मत्वे सति वक्ष्यमाणवाक्येनाद्वी-
क्रियमाणं भगवच्छक्तिस्त्वसिद्धान्तमपहनिष्यतीत्यर्थः । वाक्यस्या(मुत्तरवाच्यताऽ)नेङ्गीकृतौ
नोक्तं दूषणमित्यत्र दूषणान्तरमाह—एवं सतीत्यादि । मास्तु भगवच्छक्तिस्त्वम्, तथापि
मैत्रक्षानुरोधेन वस्तुधर्मत्वं तु तयोरङ्गीकार्यम् । एवं सति लोकेवेवसाधारणघटोपलम्भानु-
पलम्भकारणस्रोमपरंपरयोः कादाचित्कत्वरूपमर्थादाया निर्वाहाय घटादेराविर्भावोक्तं नि-
श्चलेऽपि उपलम्भादिकादाचित्कत्वेदौ विचार्यमाने तत्तत्कारणस्रोमपरंपरयोरुपलम्भकार-
णभूता या घटस्य विषयता, चक्षुरादिसन्निकर्षश्च, तादृशविषयताया अपि कारणं रूपादि-
मजम्, सन्निकर्षस्य च कारणमिन्द्रियमनःसंयोगः, तत्कारणमात्मनः संयोगः, सूर्यपरि-
रपन्दः, क्षणविशेषसम्बन्धश्च । एवमनुपलम्भे अविषयत्वादिकम्, तेषां स्रोमस्य परंपरा-
याश्च कादाचित्कत्वमुपलम्भादिकादाचित्कत्वे हेतुरिति वाच्यम् । तत्र सर्वकारणभूताया
हरितोषिणी ।

स्वरूपविचारेण दूषणान्तरमुद्गाढयितुं तयोर्लक्षणमाह—किञ्चेति । तौ आविर्भावविरो-
भावा । तथा च यस्मिन्मुद्रतरुणं तस्य प्रत्यक्षता जायते इति कृत्वा उद्भूतरूपात्मिका हि
योग्यता, सा च वस्तुधर्मस्यैवभावश्चायोग्यता सा च अभाव इति भावः । नन्वेवं चेत् को
दोष इत्यत्र आह—तथा सतीति । आविर्भावविरोभावयोर्वस्तुधर्मत्वे सति । केति । तथा
च वस्तुधर्मो, न तु भगवद्धर्म इति भावः । ननु आविर्भावविरोभावयोर्वस्तुधर्मत्वमेवास्तु,
मास्तु भगवच्छक्तिस्त्वमित्यत्रो दूषणान्तरमाह—एवं सतीति । वस्तुधर्मत्वे स्त्रीक्रियमाणे सति ।
हेतापुच्यमान इति । योग्यतातदभावात्मकयोरविर्भावविरोभावयोर्नित्यत्वाद्घटोपलम्भानु-
पलम्भयोः सर्वदा सत्त्वमपेक्षितम्, तथा तु नास्तीति तयोः कादाचित्कत्वे कारणपेक्षायां
कारणत्वे वक्तव्ये सतीत्यर्थः । तत्कारणेति । उपलम्भानुपलम्भकारणसमुदायपरंपरयोर्नि-
त्यर्थः । तथा चोपलम्भे कारणसमुदायस्य घटादिरूपो विषयः, इन्द्रियं चक्षुरादि, सन्निकर्षः,
तत्र कारणमिन्द्रियमनःसंयोगः, तथापि आत्मनःसंयोगः । एवमनुपलम्भे अविषयत्वापार-

वाक्यम् । एवमीश्वरेच्छापर्यन्तं चावने तस्या अपि नित्यत्वेन न पूर्वोक्तदू-
षणोद्धारः, अपसिद्धान्तश्च । न चेतरसहकार्यभावाप्तोक्तदूषणमिति वा-
च्यम् । उक्तरीत्या तस्यैव निरूपयितुमशक्यत्वात् । नाप्युक्तयोग्यतात्म-
कत्वं तत्त्वमिति वक्तुं वाक्यम् । वाध्यापकव्यापकत्वात् । न च दर्शनपद-
मुपसृज्यम् ।

ईश्वरेच्छायाः कारणत्वमपि वाक्यम् । तथा सति तस्या नित्यत्वेन तत्कृतसूर्यपरिरम्भादी-
नामपि तथात्वेन सर्वोपलम्भापत्तौ, न घटानिर्वाच्यतापक्षिण्यवाप्योदहारः । 'य-
ज्ञतं यच्च भाव्य'मिति भ्रूयुक्तभूलादिव्यवहारोच्छेदापस्यापसिद्धान्तश्चेत्यर्थः । ननु सह-
कारिसमवधानाभावेनोपलम्भादेः कादाचित्कत्वोपपत्तौ नानिर्वाच्यतापक्षिण्यवादावित्यत
आह—न चेति । यः कोपि सहकारित्वेनाभिमतव्यः, तस्य सर्वस्यापि स्तोमान्तःपाति-
त्वेन कारणकोटावेव निवेशात्तदतिरिक्तस्य तस्य तथात्वादित्यर्थः । सहकारिणोऽपि धर्मि-
त्वेन तस्याप्यादिर्भावसिरोभावयोर्वैकल्यत्वे सत्कादाचित्कत्वहेतुनिर्वाच्यत्वेन तथात्वाविति
यर्थः । एवं पूर्वोक्तदूषणस्थापनेन तयोर्वस्तुधर्मत्वं दूषयित्वा तत्त्वरूपं दूषयितुं तत्तद्वर्णं
दूषयति—नापीत्यादि । वाध्यादीत्यादिपदेन कालदिगाकाशायाः । अव्यापकत्वादिति ।

हरितोषिणी ।

भ्यालमनःसंयोगाभावात्तं कारणम् । एवंरीत्या उभयोः कारणस्योपपरयोरित्यर्थः । तथा-
त्वम् । कादाचित्कत्वम् । तथेतीति । उपलम्भादिकादाचित्कत्वे हेतुरित्यर्थः । एवमिति ।
सर्वकारणीभूतेत्यर्थः । न पूर्वोक्तिः । घटादीनां सर्वोपलम्भानुपलम्भप्रसङ्गेनानिर्वा-
च्यत्वं शून्यवादो वेति दूषणोद्धारो न भवतीत्यर्थः । अपसिद्धान्तश्चेति । सर्वदा सर्व-
मानत्वाद् 'यज्ञतं यच्च भाव्य'मिति व्यवहाराभावेन पुरुषसूक्तविरोधादपसिद्धान्त
इत्यर्थः । ईश्वरेच्छाया नित्यत्वेपीतरसहकारिकारणाभावादुपलम्भादेः कादाचित्कत्वेन नानि-
र्वाच्यत्वं शून्यवाधेत्याशयेन स्वयमेव शङ्कते—न चेति । समापानमाहुः—उक्तरीत्येति ।
यः सहकारित्वेनाभिमतस्तस्याऽऽप्यादिर्भावविकं निरूपयितुं न शक्यत इत्यर्थः । एता-
वता तयोर्वस्तुधर्मत्वं दूषितम् । इदानीं तद्वर्णं दूषयति—नापीति । सर्वमानवमुविषय-
कदर्शनयोग्यत्वमादिर्भावत्वं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—वाध्यादीति । जाति-
पदेन कालाकाशदिसां सङ्घः । जगद्रूपेण भगवत् अविर्भावः, तस्यैवं लक्षणम्, तच्च
जगद्व्यवस्थापतिवाध्यादौ नास्तीत्येकदेशादुचित्तरूपव्यापकत्वादित्यर्थः । स्वयमेव शङ्कते—

गङ्गापरमही ।

अपसिद्धान्त इति । 'यज्ञतं यच्च भाव्य'मित्यादिभुतिविद्वत्त्वान्मत्तयेति भावः ।

१ ग. पु. तात्कालादावेव निवेशात्तदतिरिक्तस्य । २ पु. पु. तस्यैः इति पाठः ।

अनुभवपरमिति वाच्यम् । अतीतानागतयोरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । एवं सति तिरोभावोच्छेदश्च ।

किञ्च, तौ प्रतिव्यक्तिं भिन्नावभिन्नौ वा ? नान्त्यः, युगपत् सकलोपल-
क्षुषणसूत्रम् ।

आविर्भावलक्षणस्य बाध्यादावभावेन तथेत्यर्थः । चाक्षुषत्वप्रसङ्गादिति । अनुभवसामान्यमप्ये चाक्षुषस्यापि प्रवेशात्तथेत्यर्थः । नन्वनुभवपदं विभागेन तत्र तत्र वक्षदनुभवपरमित्यतो न दोष इति चेत्तत्राह—एवं सतीति । अनुभवयोग्यत्वस्याविर्भावलक्षणत्वेन अतीतानागतातीन्द्रियविप्रकृष्टव्यवहितानामाविर्भूतत्वे सति ॥

एवंलक्षणं दूषयित्वा तयोर्भगवच्छक्तित्वं दूषयितुं भेदाभेदविकल्पेन तौ दूषयति—किञ्च तौ प्रतीत्यादि । युगपदिति । वस्तुनां सर्वेषां नित्यत्वेन तद्धर्मस्याविर्भावस्यैकत्वे-
नैकोपलम्भसमये तथात्वादित्यर्थः । एवमेकानुपलम्भवशात् सर्वाणुपलम्भोऽपि तिरोभाव-
विचारेण बोध्यः । ननु यथैकसमवायवादिमते षटनिरूपितसमवायस्य तन्तुषु सत्त्वेऽपि
न षटे तन्तुसमवेतत्वप्रसङ्गः प्रतीतिर्वा । अवच्छेदभेदात्, तथा आविर्भावस्यैकत्वेऽप्यव-
च्छेदभेदात् युगपत्सकलोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह—न चेत्यादि । सदोपलम्भ
हरितोषिणी ।

न चेति । अनुभवपरमिति । तथा च बाध्यादौ प्रत्यक्षयोग्यत्वमस्येवेति नाध्यापकत्व-
मिति भावः । वक्षरयसि—अतीतेति । अनुभवसामान्यान्यन्तश्चाक्षुषस्यापि प्रवेशेनाऽतीत-
षट्स्याप्यनुभवसत्त्वेन तस्य चाक्षुषत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु तत्र सन्निकर्षाभावात् चाक्षु-
षत्वमतौ दूषणान्तरमाह—एवं सतीति । अनुभवयोग्यताया आविर्भावलक्षणे निवेशे
सति । तिरोभावोच्छेद इति । अतीतानागतेन्द्रियविप्रकृष्टानां कृद्वादितिरोहितानां पदा-
र्थानां दर्शनयोग्यतायाः सत्त्वेनाविर्भावलक्षणाक्रान्तरत्वेन तिरोभावोच्छेदापत्तिरित्यर्थः ॥

एषावता लक्षणं दूषयित्वा तयोर्भगवच्छक्तित्वं दूषयति—किञ्चेति । अन्त्यपक्षे विचा-
रबाहुल्यात्तमेव प्रथमं दूषयति—नान्त्य इति । युगपदिति । एकस्मिन् समये एकस्य
प्रत्यक्षमन्यक्षिग्रन्थस्येव व्यग्रहारोक्ति, आविर्भावस्यैकत्वे तु एकदेव सकलोपलम्भप्रस-
ङ्गात्परमद्वी ।

चाक्षुषत्वेति । अनुभवसामान्यमप्ये चाक्षुषस्यापि प्रवेशादित्यर्थः । नन्वनुभवपदं विभा-
गेन वक्षदनुभवपरमनो न दोष इत्यत आह—एवं सतीति । अतीन्द्रियाणामाविर्भूतत्वल-
क्षणाक्रान्त्ये सति ॥

सकलोपलम्भेति । आविर्भावमिप्रायेण तिरोभावे सकलानुपलम्भोप्युक्तप्रायः ।

म्भप्रसङ्गात् । न चावच्छेदकभेदात् तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । विचाराक्ष-
मत्वात् । तथाहि-अवच्छेदको हि घटादिः । तथा च तत्तदवच्छिन्न आ-
विर्भाव इत्यागतम् । तथा चावच्छेदकस्य नित्यत्वात्सदोपलम्भः स्यात् ।
अनुपलम्भो वा । न च तत्तत्कालोपाध्यवच्छेदभेदात् तत्प्रसङ्ग इति वा-
च्यम् । तस्यापि त्वन्मते घटतुल्यत्वात् । न श्लोकद्वयोपलम्भमानानां तथा-

मुपपन्नम् ।

इत्यादि । तथा च तत्कालावच्छिन्नत्वमप्यवश्यम्, प्रत्यक्षविरोधभेदार्थः । नन्ववच्छेदकस्य
घटादेर्नित्यत्वेऽपि अवच्छेदकान्तरस्य कालोपाधेरनित्यत्वेन तदवच्छेदकभेदात् सदोपलम्भप्र-
सङ्ग इति चेत्तत्राह-न च तदित्यादि । तुल्यत्वादिति । घटवन्निताविर्भावधर्मकत्वात् ।
ननु विनिराश्याविभेदस्योपलभ्यमानत्वाच्चमित्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्तत्राह-नहीति । नि-
त्यत्वं हि सर्वकालवर्तमानत्वम्, तथैकदोषलभ्यमानानां घटकालाविर्भावानां वर्तमानत्वेन
सिद्धे सत्ये उत्पत्तिनाशयोरनङ्गीकारमायुक्तम् । अतः कालस्यापि घटतुल्यत्वे सिद्धे नोक्त-
दूषणस्य परिहार इत्यर्थः । नन्वस्त्वेवम्, तथाप्याविर्भावीर्भावविर्भावभावान्नोक्तोप इति

हरितोषिणी ।

ज्ञातित्यर्थः । स्वयं सङ्गृहे-न चेति । अवच्छेदकभेदादिति । घटावच्छेदेनाविर्भाव-
काले घटस्वैवोपलम्भः, न तु घटस्य, आविर्भाववच्छेदकघटपटादीनां भेदात्तो न दुप-
पत्सकलोपलम्भ इत्यर्थः । यथा समवायस्यैकत्वेऽपि घटनिरूपितसमवायस्य तन्तावभावात्
तन्नुसमवेतो घट इति प्रतीतिसमाज्यापीत्यर्थः । तत्रोत्तरमाह-विचारेति । विचाराक्षम्य-
त्वमेवाह-तथा हीत्यादिना । विरोधावेप्याह-अनुपलम्भो वेति । चेत्तद्विनाशाधि-
करणतत्तत्कालोपाध्यवच्छेदकत्वस्वीकारेण सङ्गृहे-न चेति । न तत्प्रसङ्गः न सदोपल-
म्भत्वप्रसङ्गः । परिहरति-तस्यापीति । तत्तत्कालोपाधेरपि । घटेति । नित्यत्वावित्यर्थः ।
ननु कालोपाधेर्द्विसप्तस्य रात्रौ विलोपो दृश्यत इति कस्या कथं नित्यत्वमित्यत आह-न
हीति । उपलभ्यमानानामिति । पदार्थानामिति शेषः । तथात्यं नित्यत्वम् । तथा च
य एकदोषलभ्यमानः पदार्थो जातः कालावच्छिन्नस्यापि भवन्मते घटतुल्यत्वेन नित्यत्वात्
सदोपलम्भापत्तिरूपं दूषणमस्तीति भावः । नन्वाविर्भाववच्छेदकयोर्घटकालयोर्नित्यत्वेन
सर्ववाविर्भावस्य विद्यमानत्वान् सर्वदा घटादीनामुपलम्भापत्तिरूपदूषणं नुवृत्तरम् । न
षेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । घटपटादीनां कदाचिदुपलम्भो जायते, कदाचिमेति प्रत्यक्षवि-

१ सु. पु. 'तथा चे'ति नास्ति । २ क. पु. 'सदोपलम्भवमिति । ३ क. पु. 'सर्वदा' इति ।
४ य. क. सु. पु. लोके 'तथाविर्भावभावान्नोक्त' इति । ५ ननु अवच्छेदकस्य घटादेर्नित्यत्वेऽप्यवच्छे-
दकान्तरस्य कालोपाधेरनित्यत्वेन तदवच्छेदकभेदात् सदोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्तत्राह ।

त्वमनुपपन्नम् । आविर्भावस्याविर्भावस्तत्तद्वच्छेदेनेति न वक्तुं शक्यम् । तत्राप्युक्तविकल्पैरनवस्थापातात् । तिरोभावोऽप्येतेन व्याख्यातः । नायः, 'आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै शुरधैरिण' इति वाक्यविरोधात् ।
सुधर्मसूत्रम् ।

चेत्तत्राह—आयिरित्यादि । तत्तद्वच्छेदेनेति । तत्तत्कालावच्छेदेन । तत्रापि तस्मिन्नाविर्भावविभावेऽपि । उक्तविकल्पैस्तमित्यत्रप्रतिव्यस्यमिन्नत्वतद्वच्छेदककालनित्यत्वविकल्पैर्दोषताद्वश्ये पुनस्तस्यापि तस्यापीत्येवमनन्ताविर्भावकल्पनेऽनवस्थापातादित्यर्थः । एतद्वृणं तिरोभावेऽप्यतिविशति—तिरोभावोऽपीति । तिरोभावस्य नित्यत्वे सदानुपलम्भापत्तौ तस्मिन्निवारणाय तिरोभावस्य तिरोभावस्वरानी कल्पनीयः । तस्मिन्नपि नित्यत्वप्रतिव्यस्यमिन्नत्वतद्वच्छेदककालनित्यत्वविकल्पैः सद्दोषलम्भापत्तिरितिरोभावोच्छेदापत्तिरूपणमासास्तोऽन्वेतेनाविर्भावदूषणेन दूषित इति तदर्थं पुनः संरम्भो न क्रियत इत्यर्थः । एवमभेदपक्षदूषणेन वस्तुधर्मतादृशीकरणान्तयोर्भगवच्छक्तिर्न दूषितम् । एतदेव ब्रह्मविदुर्भेदविकल्पेनापि साक्षात्तदूषयति—नाय इति । ननु 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैवे' आदिश्रुतिरित्यपीति ।

रोषादिति चेत्, न., एतादृशप्रत्यक्षविरोधादेवाविर्भावस्याप्याविर्भावः कल्प्यते । स च तत्कालावच्छेदेनाविर्भावस्तत्कालावच्छेदेन नैवास्तीति सर्वदा षटोपलम्भापत्तिर्नास्तीत्येवरीत्या दूषणोद्वारमाह—आयिर्भावस्येति । तत्तद्वच्छेदेनेति । तत्तत्कालावच्छेदेनेत्यर्थः । न वक्तुं शक्यमिति । आविर्भावान्तरं कल्पयित्वा दूषणनिरसनं न वक्तुं शक्यमित्यर्थः । ननु कुतो न वक्तुं शक्यमित्यत्र आह—तत्रापीति । आविर्भावान्तरेऽपि । उक्तविकल्पैरिति । इवमाविर्भावान्तरं नित्यमनित्यं वा, प्रतिव्यक्ति मितं वाऽमितं वा, तद्वच्छेदकः कालो नित्योऽनित्यो वेत्यादिविकल्पैरित्यर्थः । अनवस्थापातादिति । उक्तविकल्पेषु नित्यत्वपक्षारणे सद्दोषलम्भापत्तिरूपणमिमा पुनराविर्भावस्वीकारेणानवस्थेत्यर्थः । एतद्वृणं तिरोभावेऽपि बोध्यमित्याह—तिरोभावोऽपीति । तिरोभावस्य नित्यत्वं स्वीकारणीयम्, तेन च सर्वदानुपलम्भापत्तिस्तद्वन्तरं तिरोभावस्यापि तिरोभावः स्वीकार्यः । तत्राप्युक्तविकल्पादिकं दूषणं तिरोभावेऽपि बोध्यमित्यर्थः । तौ प्रतिव्यक्ति मित्रावमित्रौ वेति पक्षद्वयेऽन्वोऽभेदपक्षो दूषितः । इदानीं भेदपक्षं दूषयति—नाय इति । याक्यविरोधादिति । 'शक्ती वै' इत्यत्र द्विवचनविरोधादित्यर्थः । ननु भगवतोऽनन्तशक्तिमत्त्वं यज्ञाधरमद्वै ।

अनवस्थेति । आविर्भावीयायिभावे उक्तविकल्पैर्दूषणे प्राप्ते तत्परिहाराय तृतीयाविर्भावकल्पने तत्राप्युक्तदोषाप्तौ चतुर्थाविकल्पनादनवस्थापातान् । नाय इति । तौ प्रतिव्यक्ति

न अनन्तशक्तिमत्त्वेन तदुपपत्तिः । एकजातीयकार्यकरणे एकपैव सम्-
सुपर्णसूत्रम् ।

तेभ्योऽनन्तशक्तित्वात् प्रतिव्यक्तिभेदो न तद्वाधक इत्यत आह—न चेत्यादि । “अ-
नन्तशक्तिमत्त्वेनेति । अत्रानन्तमासी शक्तिर्मात्रेति समासः । अनन्ताश्च ताः शक्तय-
हरितोषिणी ।

स्वीक्रियत इत्यत आह—न चेति । न हीत्यर्थः । अनन्तशक्तिमत्त्वेनेति । अनन्ताश्च
ताः शक्तयश्चानन्तशक्तय इति समासः, वा विद्यन्ते यस्मिन्नित्यनन्तशक्तिमान् तस्य भावो-
ऽनन्तशक्तिमत्त्वं तेनेत्यर्थः । ननु कर्मधारयोत्तरं मत्वर्थीयप्रत्ययो न भवति, ‘न कर्मधा-
रयान्मत्वर्थीयो यद्युप्रीहिष्वेतदर्थप्रतिपत्तिकर’ इति न्यायेन निषेधप्रवणमिति चेत्,
न; वृत्तिद्वयकल्पनापेक्षया वृत्त्येककल्पनं लघीय इति लापवमूलकोऽयं न्याय इति । तत्र
‘प्रत्ययस्यारकात्पूर्वस्यात इदाम्यसुप’ इति सूत्रेऽमुच्यत इति भाष्यप्रयोगेन लापवा-
नादरस्यापि बोधनेनाऽनित्योऽयं न्यायः । कारकशब्दरूपे स्फुटमेतन् । न चासुच्यत इत्यत्र
नभूतमासोत्तरं मनुष्य प्रत्ययो, न तु कर्मधारयोत्तरमिति वाच्यम् । कर्मधारयपदस्य बहु-
गद्गाधरमर्हः ।

मिथौ न संभवत इत्यर्थः । तदुपपत्तिरिति । ‘परास्य शक्तिर्विविधैवे’त्यादिभ्युत्तेभ्योऽन-
तोऽनन्तशक्तिमत्त्वेन प्रतिव्यक्तिभेदो न तद्वाधक इत्युपपत्तिः । वृत्तिबलाद्बहिरुक्तया गौर-

द्विष्यणी ।

* अनन्तशक्तिमत्त्वेनेति सुवर्णसूत्रम् । अत्रानन्तपदस्य नानारूपत्वमर्थः । शक्तिम-
त्वस्य च तत्तच्छक्तिमत्त्वमर्थः । नीलत्वोत्पलत्वयोरिव सामानाधिकरण्याभावेन कर्म-
धारयसमासः । तथा चेदमुक्तं भवति—भगवतो षट्पटादिनानारूपेण परिणततया प्रति-
रूपं तच्छक्तिद्वयमित्यर्थस्य विवक्षितत्वेन द्विवचनं पूर्वोक्तवाक्यस्यमुपपद्यते । अयमाशयः
‘तथा च ब्रह्मवादे भगवतः सर्वरूपत्वात्तच्छक्तिमत्त्वात्तेतिपुरस्तनपङ्कजा व्यक्तीभवति ।
तोषिणी त्विह नानाशक्तिमत्त्वमर्थः सुवर्णसूत्रकृतामाशयगोचर इति मत्वा कर्मधारयस-
मासे शक्तयानन्त्यं नायातीति दूषणमुक्तवती । तत्तथार्थोक्तवो ननु परास्वेत्यवतरणस्यानन्त-
शक्तित्वादितिपदोक्तिनिवन्धनः । तत्तत्सोपर्युक्ततात्पर्यमभिप्रयच्छिः सर्वभवनसामर्थ्यादिक-
मर्थान्तरं परिकल्प्यम् । अनन्तशक्तित्वादित्यस्य नानाशक्तिवादित्यर्थेऽपि प्रतिव्यक्ति भेदो
न तद्वाधक इत्यभिप्रायसंगतिः । तद्वाधक इत्यत्र तच्छब्देन ‘आविर्भावेति वाच्यं हि-
वचनं द्वित्वं वा विवक्षणीयं स्यात् । तत्र हि नानाशक्तित्वमात्रकथनेनैवामन्वयतमस्य प्रति-
व्यक्तिभेदावाध्यता संभवति । अर्थान्तरे तात्पर्याद्विरोधाभावेनावाच्यतेति चेत्, फले केन-
चिद्वैधेन साम्येऽपि प्रतिपत्तिलापयं शक्तयानन्त्यं नायातीतिदूषणोद्धारयेतीषान् विशेषः ।
अत उपर्युक्तप्रसङ्गोऽपि शोभनः ॥

यति सत्यनेकतत्कल्पने मानाभावाद्, गौरवाच्च । उक्तरीत्या कादाचि-
त्कत्वहेतुरपि न निरूपयितुं शक्यः । न द्वितीयः, उक्तविरोधात् । भगव-
द्धर्माणां नित्यत्वात् । तथा सति उत्पत्तिस्तयोर्वाच्या । तर्हि यदादीना-
मेव तामङ्गीकुरु, किमन्तर्गडुभ्यामेताभ्याम् । अपसिद्धान्तश्च । तदुत्पादकं
सुवर्णसूत्रम् ।

श्रेति समासे कर्मधारयाच्च मत्वर्थाय इति परिभाषासु निषेधान्मतुषभावापत्तेः । तथा च
ब्रह्मवादे भगवतः सर्वरूपत्वाच्चच्छक्तिमत्त्वाच्च नोपपत्तिः । अनन्तशक्तित्वेनेति पाठे तु
न कश्चित्सन्देहः । तत्र हेतुः—एकेत्यादि । तावतापि भुक्तेः कार्यस्य चोपपत्तावनेकतत्क-
ल्पने सुत्यन्तरावेर्मानस्याभावान् । व्यसनमात्रेण कल्पनेऽपार्थनानापदार्थकल्पनागौरवाच्चे-
त्यर्थः । उक्तभुक्तेरेव प्रक्षिप्ततया तत्रापि प्रामाण्याङ्गीकारे दूषणान्तरमाह—उक्तेत्यादि ।
अनित्यविकल्पस्यावशिष्टत्वौत्तेनापि दूषयति—न द्वितीय इत्यादि । अनित्यत्वपक्षो ने-
त्यर्थः । अपसिद्धान्त इति । प्रपञ्चमध्यपातिनोस्योरुत्पत्तिमत्त्वेनाप्रज्ञात्वप्रसक्तौ सर्वस्य
प्रज्ञात्मकत्वमिति सिद्धान्तहानिरित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तयोः स्वरूपासत्त्वं व्युत्पादयति—
तदुत्पादकमित्यादि । सर्वपक्षसाधारणं दूषणान्तरमाह—तिरोभाव इत्यादिना ॥

हरितोषिणी ।

ग्रीहीतरसमासपरत्वात् । इदं च गुणक्षिरोमणौ दीधितिकारैः कण्ठरवेणोक्तत्वादिति । भी-
मुवर्णसूत्रकारेस्तु—परिभाषाविरोधादनन्तश्चासौ शक्तिमांशेति समासः स्वीकृतः । परन्त्वत्र
क्षयत्वानन्त्यं नापातीति मूलविरोधान् अनन्तशक्तित्वेनेति पाठान्तरं स्वीकृतमित्यलं पक्षवि-
त्तेन । अनन्तशक्तिमत्त्वस्वीकारे दूषणमाह—एकजातीयेति । तत्कल्पन इति । शक्ति-
ल्पने इत्यर्थः । ननु 'परास्य शक्तिर्यिषिर्धैव श्रूयते' इति वेदप्रामाण्यमस्ति । अथ च
श्रुतिप्रामाण्याद् गौरवं दोषाय न भवतीत्यतो दूषणान्तरमाह—उक्तरीत्येति । एवं सति
यदोपलब्धमानुषलम्भयोः कादाचित्करवे हेतायुच्यमाने इति रीत्येत्यर्थः । आदावाविर्भाव-
विरोभावौ नित्यावनित्यौ वेति पञ्चद्वयमुक्तम् । तत्रैतावता प्रवन्धेनाऽऽद्यः पक्षो दूषितः,
इतः परं द्वितीयपक्षं दूषयितुमाह—न द्वितीय इति । विरोधादिति । भगवद्धर्माणां
नित्यत्वेन स्वमतविरोधादित्यर्थः । अपसिद्धान्त इति । भवन्मते सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेन
नित्यत्वम्, अनयोरनित्यत्वे स्वमतसिद्धान्तभङ्ग इत्यर्थः । ननु भगवच्छक्तिभ्यामाविर्भाव-
विरोभावाभ्यां पटलज्जंसञ्च जायत इति तयोरेवत्रयकत्वमित्यत आह—तदुत्पादक-
गङ्गाधरभट्टी ।

वाङ्गीकारेभ्याह—उक्तरीत्येति । न द्वितीय इति । अनित्यपक्षो नेत्यर्थः । अपसिद्धान्त
इति । प्रपञ्चमध्यपातिनोस्योरुत्पत्तिमत्त्वेनाप्रज्ञात्वप्रसक्तौ सर्वस्य प्रज्ञात्मकत्वमिति
सिद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥

य दण्डमुद्गरादिकमेव त्वया वाच्यम्, तच्च घटतद्वर्ध्वसोत्पादकमेव । तिरो-
भावश्च घटादेर्न वक्तुं शक्यः । तथा सति वस्तुसत्तया लौकिकप्रत्यक्षा-
विषयत्वेऽपि ध्वस्तो घटो योगिनोपलभ्येत । रूपयतः सतो योगिप्रत्यक्ष-
विषयत्वनियमात् । न चैवम्, प्रमाणाभावात्, 'प्रजाश्च तुल्यकालीना
नाधुना सन्ति कालिता' इति श्रीभागवतवाक्येयाचेति प्राप्ते—

१२ (११) अत्रोच्यते तत्स्वरूपं तच्छ्रुत्वाऽप्यास्य संशयान् ।

ब्रह्मवादे कृतात्मानः प्राप्नुवन्तु हरिं बुधाः ॥

अनुभवविषयत्वयोग्यता आविर्भावः । तदविषयत्वयोग्यता
तुल्यसूत्रम् ।

(११) एवं पूर्वपक्षेण तयोर्निःस्वरूपतया सपुण्यतुल्यत्वे साधिते प्रथमतः सपुण्यतु-
ल्यतां निराकृतुं तत्स्वरूपनिरूपणं प्रतिजानते—अत्रोच्यते तत्स्वरूपमित्यादिना । सं-
शयानिति । पूर्वोक्तभूतितद्विरुद्धयुक्तिद्वयात् । कृतात्मानः । कृतपुद्गलः । तत्र पूर्वोक्त-
दूषणासंचाराय पूर्वं तयोर्लक्षणमाहुः—अनुभवेत्यादि । अत्रानुभवपदं साक्षात्कारपरम् ।
हरितोषिणी ।

मिति । घटतद्वर्ध्वसोत्पादकमित्यर्थः । त्वया वाच्यमिति । दण्डेन कृत्वा घटो जायत
इति दृश्यते, अथ च मुद्गरेण कृत्वा घटध्वंसोपि जायत इति भगवच्छ्रुतयोः कारणता-
वादिना त्वयापि दण्डमुद्गरादिकं कारणमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । ननु तदप्यस्तु, भगवच्छ्रु-
तिद्वयमध्यस्तिवत्य आह—तच्चेति । दण्डमुद्गरादिकं चेत्यर्थः । तथा च भगवच्छ्रुतयोः
स्वीकारे किं प्रयोजनमिति भावः । युक्तिसिद्धमपरं दूषणमाह—तिरोभावश्चेति । तथा
सतीति । तिरोभावस्वीकारे सति । वस्तुसत्तयेति । तिरोभावे पदार्थनाशो न जायत
इति भावः । न चैवमिति । ध्वस्तपटस्य योगिप्रत्यक्षविषयत्वं नास्तीत्यर्थः । ननु कुवो
नास्तीत्यत आह—प्रमाणाभावादिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावादित्यर्थः । ध्वंसानन्तरं पदा-
र्थसत्त्वं नास्तीत्यत्र प्रमाणमाह—प्रजाश्चेति । एतावता पूर्वपक्षेणापिर्भावतिरोभावयोर्वैगम्या-
मुग्रवद्भरणसत्त्वैव नास्तीति साधितम् ॥

(११) इतः परं तत्सत्तां साधयितुं सिद्धान्तमाहुः—अत्रोच्यते इति कारिकादिना ।
अत्र तत्स्वरूपमुच्यते; वन् भुत्वा बुधाः संशयानपास्य कृतात्मानः कृतः ब्रह्मणि निश्चितः
आत्मा अन्तःकरणं येषामेवाहसाः सन्तः हरिं प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः ॥

आविर्भावतिरोभावबोलीकत्वनिवारणार्थं ब्रह्मलक्षणमाहुः—अनुभवेति । अनुभवामी-
गङ्गाधरमहर्षी ।

(११) कृतात्मान इति । कृतपुद्गलः । अनुभवविषयत्वरूपयोग्यतेत्यर्थः । अत्रानुभव-
पदं प्रत्यक्षमात्रपरम् । एतेनानुभववत्त्वानुमित्यादिसाधारणतयाऽनुभवविषयत्वस्यानाविर्भू-

साविर्भावति-
रोभापयोऽङ्ग-
निरूपणमुखेन म-
ण्डनम् ।
तु तिरोभावः । ते च वस्तुसत्त्वेनैवावच्छिद्येते । न
* अलीके ते संभवतः, तयोर्धर्मत्वेन निराश्रयत्वासं-
भवात् ॥

सुधर्मसुधर्मम् ।

सध्वन्यज्ञानोत्तरमनुभवामीत्यनुव्यवसायाभावात् । विषयत्वं विषयविषयिणोः सम्बन्धरूपं
पदार्थान्तरम् । अविषयत्वं तदभावसद्विरुद्धमर्थान्तरं वा । योग्यतापदं तु तदुक्तार्थनि-
र्देष्टव्यमनुवादमात्रम्, तद्वत्ता योग्यतेति । तथा च साक्षात्कारविषयत्वमाविर्भावः, तद-
विषयत्वं तिरोभाव इत्यर्थः । सत्स्वरूपमुक्त्वा ताभ्यां वस्तुसत्तां साधयन्ति—ते चेत्यादि ॥

हरितोपिणी ।

सध्वन्यवसायाभावादनुभवपदेन साक्षात्कार एव गृह्यते । तद्विषयत्वं विषयताविशेषः,
स्वरूपसंबन्धरूपं पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत् । योग्यता च तद्वत्त्वम् । तथा च साक्षात्कार-
विषयतावत्त्वमाविर्भावः, तदभाववत्त्वं च तिरोभाव इत्यर्थः । एतेन तौ पदार्थौ न भ-
वत इति निरस्तम् । एवं च धर्मरूपयोरेतयोर्धर्म्यपेक्षाऽऽवश्यकीत्याहुः—ते चेति । एतेन
तिरोभावेऽपि वस्तुसत्ताया विद्यमानत्वेनैतयोरेकधर्मिणि सत्त्वेन विरुद्धत्वं निरस्तम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तद्वदर्थेऽपि सत्त्वात् सत्ताविर्भूतत्वव्यवहारापत्तिरित्यपास्तम् । ततो योग्यतापदं स्वरूपानुवा-
दार्थं । तेन प्रत्यक्षविषयत्वयोग्यताया अनाविर्भूतपदार्थे सत्त्वेऽपि नास्तिन्यासिः । अत एव
प्राकट्यापरनामा पदार्थविशेषो ज्ञातसैवाविर्भाव इति भाट्टाः । यस्यनुभवविषयत्वयोग्यता
अनुभवविषयतानियामिका शक्तिराविर्भावः । अन्यत्र सिद्धायाः शक्तेराविर्भूतपदार्थेष्वपि
सम्बन्धकल्पनाप्राप्तिरिक्तकल्पनापि । न चैवं घटत्वोच्छेदः । दण्डादिरूपाविर्भावसामग्री-
जन्यतावच्छेदकत्वेन सस्यापि सिद्धेः । अन्यत्वं चाविर्भावगर्भमेवेति । तज्जः लाघवेन घट-

टिप्पणी ।

* अलीक इति सप्रत्ययन्तम् ।

† तद्विरुद्धमिति । अविषयत्वं विषयताऽभावश्चेत्तत्सिद्धान्ते अभावानां तिरोभावान-
तिरिक्ततया अनुभवविषयत्वाभाव इति तिरोभावलक्षणस्य अनुभवविषयत्वतिरोभाव इति
फलितोऽर्थः स्यात् । एवं च तिरोभावलक्षणे तिरोभावप्रवेशादात्माश्रयः । अतः पक्षान्त-
रमुक्तम्—तद्विरुद्धमिति । अधर्मासुरशब्दादाविषय 'अविषयत्वे'तिमूलस्यपदे विरोधरूपो
नवार्थो प्राज्ञः । तथा च अनुभवविषयत्वविरोधित्वं तिरोभावत्वमिति फलति । तद्विरोधि
वस्तु किमिति वाचिनो विशेषजिज्ञासायां विशेषविशेषनस्य परस्मात्प्रसोप्यमाणतया वाचि-
विप्रतिपत्तिश्चमनसौकर्याय सामान्यत उक्तम्—अर्थान्तरं धेति ॥

‡ तद्वत्ता योग्यतेति । अनुभवविषयस्वरूपा योग्यतेत्यर्थः ।

१ म. उ. तु० नास्ति । २ म. उ. निष्कर्षार्थ इति नास्ति । ३ म. उ. इति ।

किञ्च, भावित्वेन भूतत्वेन च व्यवहियमाणयोर्धस्तुनोः सत्ता त्व-
याऽप्युररीकार्या, त्रयोर्घटादिधर्मत्वेन तदभावे निराश्रयत्वप्रसङ्गात् ।

मुच्यतेमृदम् ।

एवं विवक्षया पूर्वोक्ते लक्षणे स्वरूपे चाङ्गीकृते तिरोभावदशायामपि वस्तुसत्तापगमेन
तद्धर्मभूतयोरेतेयोर्विभक्तत्वस्थानपेतत्वेन वस्तुनिर्वाच्यत्व-शून्यवादापत्ति-साधनप्रवृत्त्यनुप-
पत्त्युपलम्भादिकादितत्त्वानुपपत्त्यपत्तिद्वान्ता अवशिष्यन्ते । तेषु पूर्व शून्यवादापत्ति
परिहर्तुं चादिनं प्रत्यनिर्वाच्यतापत्तिं प्रविचन्या वक्ष्यन्ते भूतभाषित्वदशायामर्द्धवेनाशि-
केनानङ्गीक्रियमाणां वस्तुसत्तां, गलेपादुकान्यायेनाङ्गीकारयन्ति—किञ्चेत्यादि । त्व-
येति । वर्तमानकाले वस्तुसत्तामुपगच्छताऽर्द्धवेनाशिकेन । तत्र हेतुः—तयोरित्यादि ।
भावित्वं यदि कारणेन सम्बद्धं, तदा वर्तमानं कपाले भावि कपालमिति प्रतीतिः स्यात् ।
*अथाज्जन्यं तद् घटत्वादिवस्तुकार्येणैव सम्बध्यते, न कारणेनेति चेत्, तथा अज्जन्यभाव-
त्वेन नित्यत्वात्कारणव्यापारोत्तरं तदनाशेन कदापि घटादिकार्यं सत्तासम्बन्धो न स्वाविति
शून्यवादापत्तिः । प्रत्यक्षविरोधश्च । अतो घटादीनां सत्ता आवश्यकी । तथा सति भा-
वित्वमनित्यम्, अनित्यभावत्वाच्च ज्ञेयम्, ज्ञेयत्वाच्च न पूर्वकाले इति कारणव्यापारा-
त्पूर्वं घटादिसत्ताङ्गीकार्या । सा चेन्नाङ्गीक्रियते तथा भावित्वस्य निराश्रयत्वम् । एवं भूत-
त्वमपि कारणसम्बद्धं चेद्वर्तमाने कपाले ध्वस्तं कपालमित्यापत्तिः । अतस्तदापि घटादि-
सत्ताङ्गीकार्या । अतस्तयोर्धर्मत्वेन वृत्तिमत्त्वेन, तदभावे प्रागभाष्यं व्यधिकरणकाले
हरितोषिणी ।

ननु मया तिरोभावदशायां वस्तुसत्ता न स्वीक्रियत इत्यत्र आहुः—किञ्चेति । उर-
रीकार्येति । स्वीकार्येत्यर्थः । भावी घटो भूतो घट इति व्यवहारस्तु त्वया स्वीक्रियते;
घटसत्ता तु वर्तमानकाल एव स्वीक्रियते इत्यत्र आहुः—तयोरिति । भावित्वभूतत्वयो-
रित्यर्थः । धर्मत्वेन वृत्तिमत्त्वेन । तदभावे इति । भाविभूतकाले, अथवा घटप्रागभा-
वाप्यधरभूता ।

त्वादेरेव तादृशविषयनानिषामकत्वगंभवान् । दाहादिकार्यान्तरनियामकत्वेनाग्यत्र सिद्धाया
हात्तेस्तत्र सम्बन्धे, घटादीनां दाहकत्वापत्तेः, अनन्तशक्तीनां कल्पने गौरवान् । अथ श-

दिप्यन्ती ।

* अज्जन्यमिति । तथाऽज्जन्यं घटत्वपटत्वादिव स्वाभाव्यपटपटादिनाशेऽपि न नश्यति,
न च कपालादितत्कारणकटापमाभवति, किन्तु निराश्रयमेव सिद्ध्यतीति न्यायनये, तथा-
ऽज्जन्यं भावित्वं कार्येण घटपटादिनैव संबध्यते, स्वसत्तादशायां वस्तुसत्त्वेन निराश्रयं
च सिद्ध्यतीति भावः ॥

एतेन वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं भावित्वम्, वर्तमानध्वंसप्रतियोगित्वं
ध्वस्तत्वमिति निरस्तम् । न च कालोपाधिरेव तदाश्रय इति वाच्यम् ।
तत्र तद्वैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गस्य दुर्निवारत्वात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

घटाविसत्ताभावे । तथा च नित्यत्वपक्षे वर्तमानवस्त्वनिर्वाच्यत्वापत्तिर्यथा मम, तथा
वस्त्वनित्यत्वपक्षे भूतभाविवस्त्वनिर्वाच्यत्वं तवापीति सौत्यान्न वयमत्र पर्यनुयोष्या इ-
त्यर्थः । ननु भावित्वे भूतत्वे च निरुक्ते भाविभूतवस्तूनां निर्वाच्यत्वस्यानायाससिद्धत्वात्
सौत्यमित्यत आहुः—एतेनेत्यादि । एतेन निराश्रयत्वप्रसङ्गरूपेण दूषणेन । तथा चो-
क्तदूषणस्य निरुक्तयनन्तरमपि तादवस्थ्यान्न तौत्यपरिहार इत्यर्थः । वर्तमानकालोत्तरकालोत्प-
त्तिकत्वं भावित्वमिति लक्षणेऽपि दूषणतादवस्थ्यं बोध्यम् । ननु प्रागभावावच्छेदकस्य सूर्य-
परिस्पन्दारूपकालोपाधेर्भावित्वाद्याश्रयत्वाङ्गीकारात् पूर्वोक्तदूषणावकाश इत्यत आहुः—
न चेत्यादि । स कालोपाधिर्भावी भूतो वर्तमानो वा ? । यथाद्यौ, तदा दोषतादव-

हरितोषिणी ।

वाधिकरणकाले ध्वंसाधिकरणकाले घटसत्ताऽभावे इत्यर्थः । अन्यदेव भावित्वं भूतत्वं
चोच्यत इत्यत्र दूषणमाहुः—एतेनेति । निराश्रयत्वप्रसङ्गादिति दूषणेनेत्यर्थः । निर-
स्तमिति । तथा च भावी घटो भूतो घट इति व्यवहारविषयत्वं भावित्वं भूतत्वं नो-
च्यते, किन्त्वेतादृशप्रतियोगित्वरूपमुच्यते । तस्यापि वस्तुधर्मत्वेन भाविभूतघटाभावे नि-
राश्रयत्वं स्यादिति भावः । एतेन भाविभूतवस्तूनामनिर्वाच्यत्वं निरस्तम् । शङ्कते—न
चेति । कालोपाधिरिति । प्रागभावावच्छेदकसूर्यपरिस्पन्दरूप इत्यर्थः । तदाश्रय
इति । भूतत्वाद्याश्रय इत्यर्थः । समाधानमाहुः—तत्रेति । तत्र कालोपाधौ । तद्वैशि-
ष्ट्येति । भूतत्वादिर्यद्वैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गस्येत्यर्थः । अयं भावः—कालोपाधिरिविधः—भावी
भूतो वर्तमानश्चेति । तत्र यदि भाविरूपत्वात् तत्र भूतत्ववैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गः, यदि भू-

गङ्गाधरमट्टी ।

किमिरेव निर्वादे पृथग् घटत्वादिधर्मो नाङ्गीकर्तव्य इति चेन्, न; मण्यादिनौष्ण्यानुपल-
म्भेऽपि बह्विस्तोपलम्भम् । अत एव 'तां शक्तीं मुरयैरिण' इति नियन्धे । घटत्वमिति
घटगतो धर्मः कश्चिद्यत्नवादाद् घटपदवाच्यता धर्मिण इति पत्रावलम्बने चोक्तम् । स च

टिप्पणी ।

“ यथाद्युचित्यादि । कालोपाधिर्भावी भूतो वा चेद् भावित्वभूतत्वव्यवहारकाले
वादिना तत्सत्ताऽनभ्युपगमेन तद्धर्मभूतभावित्वादेर्निराश्रयताप्रसङ्गरूपो दोषस्तदवस्था
इत्यादि ॥

ननु यथा तन्त्रविकरणकपटनिरूपितसमवायस्य काले सत्त्वेऽपि त-
त्समवेतत्वेन न पटे प्रतीतिः । तेन सम्बन्धेन तन्नासत्त्वात् । तथात्र त-
त्सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यम्, यद्यन्यस्तदा वर्तमाने प्रागभावाप्यच्छेदके तस्मिन् भाविभूतप्रतीतिप्रसङ्ग इत्युभ-
यस्यः पाक्षपात इत्यर्थः ॥

उक्तदूषणं वारयितुं प्रयत्ने—नन्वित्यादि । तेन सम्बन्धेनेत्यादि । तेन सम्ब-
न्धेन तन्नासत्त्वात् काले समवायस्योदासीनतया सत्त्वेन पटपुरुषनियामकतया पटस्य
हरितोषिणी ।

स्वरूपस्तदा भावित्वाभयत्वस्य तत्र सत्त्वाद् भावीतिव्यवहारप्रसङ्गः, यदि पूर्वमानरूप-
स्तदा वर्तमानकालेऽपि उत्तरसूर्यपरिस्पन्दस्य प्रागभावः, पूर्वसूर्यपरिस्पन्दस्य ध्वंसः, तत्र
प्रागभावावच्छेदकसूर्यपरिस्पन्दादिरूपवर्तमानकालोपापौ भूतस्यप्रतीतिः, एवं ध्वंसावच्छे-
दकसादृशकालोपापौ भावित्वप्रतीतिप्रसङ्गो वारयितुमशक्य इति बोध्यः ॥

शङ्कते—नन्विति । काले सत्त्वेऽपीति । अवयवावयविनोः समवायात् पटनिरूपि-
तसमवायस्यस्यौ वर्तमान इति कृत्वा स तन्त्रविकरणको जातः, तस्याभयः कालोऽपि
जायते, कालस्य जगदाधारत्वाविति वाम्ब्यान्, तस्य काले सत्त्वेऽपीत्यर्थः । तत्समवेतत्वे-
नेति । कालसमवेतत्वेनेत्यर्थः । यथा तन्मुसमवेतः पट इति प्रतीतितथा कालसमवेतः
पट इति न प्रतीतिरित्यर्थः । कुतो न प्रतीतिरित्यत आह—तेन सम्बन्धेनेति । सम-
वायसम्बन्धेनेत्यर्थः । तत्र काले । तथात्रेति । प्रागभावप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धेन
गङ्गाधरभट्टी ।

प्रसक्ततातो नातिरिच्यते, *भावद्वयुत्पत्तेः । एवं च हरिसकित्वमपि सिद्धम् । अत्र वदन्ति
अनुभवविषयतानियामकक्षणसम्बन्ध आधिर्भावः । कार्यमात्रनियामकत्वेन क्लृप्तस्यानुभव-
विषयतानियामकत्वस्यापि कल्पनात् । इन्द्रियसंयोगस्यानुभवविषयतानियामकत्वाभ्युपगमेपि
इन्द्रियसंयोगनियामकक्षणसम्बन्ध आवश्यक इति परम्परया क्षणसम्बन्धोऽस्त्येव । आद्यक्षण-
सम्बन्ध उत्पत्तिः । आधिर्भावस्तु स्थितिकालसाधारण इति भेद इति विद्वद्दर्शनम् ॥

ननु यथेति । अयमर्थः—तन्तुषु समवायसम्बन्धेन पटोऽस्तीति कृत्वा तन्तुषु समवेतः

दिप्यती ।

* भावद्वयुत्पत्तेरिति गङ्गाधरभट्टी । पटस्य भावो पटत्वमिति व्युत्पत्तिः । भावस्य-
व्यवधू भूषणानुपपन्नतया सत्तावाधका । एवं च पटसम्बन्धिनी सत्तेत्यर्थः । सा चेवं सत्ता
चिदानन्दयोस्त्रयोद्वित्वेऽपि प्रसङ्गो पटपटादिषु जडेषु सत्त्वेनानुपपत्त्याप्रसङ्ग एवे-
त्याशयः ॥

प्रतियोगित्वाभावात् तथा प्रतीतिरिति चेत्, न । प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेनाङ्गीकारात् । तस्य च स्वरूपद्वयात्मकत्वात्, तस्य चात्रापि सत्त्वात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

कालिकविश्लेषणतया काले सत्त्वमिति समवायसम्बन्धेन काले अवर्तमानत्वात् । तथात्र सत्प्रतियोगित्वाभावाद्येन सम्बन्धेन प्रागभावादिप्रतियोगित्वं घटादौ तेन सम्बन्धेनात्र प्रागभावाद्यधिकरणकाले सत्प्रतियोगित्वाभावात् तथा प्रतीतिः—न प्रागभावाद्यधिकरणकाले भावित्वादिबैशिष्ट्यप्रतीतिरित्यर्थः । एतां युक्तिं दूषयन्ति—नेत्यादि । त्वदुक्तीत्या काले भावित्वादिबैशिष्ट्यप्रतीत्यभावो नोपपद्यते । कुतः ? पटस्यले पटस्वरूपस्य तत्र तत्र वस्तुनियामकसम्बन्धयोश्च भेदात् पटे काळसमवेतत्वप्रतीतिः । प्रकृते तु प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेनाङ्गीकारात् तस्य च स्वरूपद्वयात्मकत्वात् । “अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते”ति प्राचीनलक्षणस्य “भेदप्रतियोगि-हरितोपिणी ।

पटे, न तु काळ इति तत्र सत्प्रतियोगित्वाभावादित्यर्थः । न तथा प्रतीतिरिति । प्रागभावाद्यधिकरणकाले भावित्वादिबैशिष्ट्यप्रतीतिर्नेत्यर्थः । अत्र दूषणमाहुः—नेति । प्रतियोगित्वं समवायवृत्तिरिक्तं न भवतीत्याक्षयेनाहुः—प्रतियोगित्वस्येति । प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति नैयायिकैरुक्तत्वादित्यर्थः । तस्य चेति । स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपप्रतियोगित्वस्य चेत्यर्थः । स्वरूपद्वयात्मकत्वादिति । प्रागभावादिस्वरूपप्रतियोगि-स्वरूपद्वयात्मकत्वादित्यर्थः । तस्य चेति । स्वरूपसम्बन्धस्य चेत्यर्थः । अत्रापि कालेऽपि । तथा च स्वरूपद्वयं—प्रागभावस्वरूपं, प्रतियोगिस्वरूपं च । एवं च प्रतियोगिस्वरूपमादाय प्रतियोगिनि यथा सम्बन्धसिद्धिः, तथा प्रागभावे काळस्वरूपत्वरूपसम्बन्धसिद्धिरिति भावः ॥

गङ्गाधरमहो ।

पट इति प्रतीतिः । काले तु पटः समवायेन नैवास्ति, किन्तु कालिकसम्बन्धेनेति कृत्वा काले समवेतः पट इति नास्ति प्रतीतिः । तथात्र काले वर्तमानप्रागभावश्च सत्प्रतियोगित्वं नास्तीति काले भावित्वादिबैशिष्ट्यप्रतीतिर्नेति चेत्, नेति । तस्य चात्रापीति । प्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्धविश्लेषः । स च पटप्रागभावैतद्वयात्मकः । एवं कालप्रागभावैतद्वयात्मकोऽपि वस्तुं शक्यः, स्वरूपद्वयस्य कालेपि सत्त्वादित्यर्थः ॥

दिप्पणी ।

* अभावाविरहारमत्वमिति । अभावाभावात्वं प्रतियोगित्वमित्यर्थः । भेदप्रतियोगीत्यादि । पटभेदाभावः प्रतियोगितावच्छेदकपटत्वादित्यस्य रूपो न तु पटस्वरूपः । तथात्वे । कालिकस्य भु. पु. पाठः । १ भु. पु. वैशिष्ट्याभावे नोप० इति पाठः । २ ग. पु. योगेनेति पाठः ।

ननु तत्सत्त्वेऽपि स विशेषो नात्रेति चेत्, हन्त? स को वा? यत्रे-
दृशी तत्र श्रद्धा । न दृष्टः, प्रमाणाभावात् । ननु तद्व्यसत्त्वेऽपि वैशिष्ट्या-
नुपपन्नम् ।

पटावावध्यात्मेस्त्वद्धर्मं पटत्वादावतिव्याप्तेऽत्र दुष्टतया प्रतियोगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपेण
नव्यैरङ्गीकारास्तस्य प्रतियोगित्वस्यानुयोगिज्ञानाधीनज्ञानकत्वेनानुयोगि (स्वरूपद्वयात्मक-
त्वात् ।) तस्य स्वरूपद्वयस्यात्रापि कालस्थलेऽपि सरवात् । तथा चात्र स्वरूपद्वये विचा-
र्यमाणे प्रागभावादिस्वरूपं प्रतियोगित्वरूपं भेति वक्तव्यम् । तथा सति यथा तत्र प्रति-
योगित्वरूपमादाय सम्बन्धसिद्धिस्तथात्र कालस्वरूपमादायेति सम्बन्धस्य स्वरूपस्य च
सौलभ्येन तस्य स्वरूपसम्बन्धस्यात्र कालेऽपि सत्यान्न समवायदृष्टान्तेनेष्टसिद्धिरित्यर्थः ॥

स विशेष इत्यादि । प्रतियोगिनि प्रतियोगित्वरूपकृतः सम्बन्धः, काले कालस्वरूप-
पकृत इति सम्बन्धपटकीभूतस्वरूपभेदागो विशेषः प्रतियोगिनि, स न काल इति साद-
ृशप्रतीत्यभाव उपपन्न इत्यर्थः । स विशेषं निवेष्टुं शृण्वन्ति—हन्तेत्यादि । प्रतियोगि-
हरितोपिणी ।

शङ्कते—नन्विति । तत्सत्त्वेपीति । स्वरूपसम्बन्धस्य काले सरवेऽपीत्यर्थः । स
विशेष इति । प्रतियोगिनि प्रतियोगित्वरूपकृतः सम्बन्धः । काले कालस्वरूपकृतः स-
म्बन्धः । एवं च सम्बन्धद्वयपटकीभूतं स्वरूपं भिन्नम् । तत्र काले यो विशेषः स प्रति-
योगिनि नास्ति, प्रतियोगिनि यो विशेषः, स काले नास्तीति सादृशप्रतीत्यभावोपपत्तिरि-
त्यर्थः । समाधानं कर्तुं विशेषं शृण्वन्ति—हन्तेति । हन्त इति खेदे । विशेषपपर्वन्तानु-
धावने वादिपक्षस्यात्यन्तदर्भित्वं सूचयितुं हन्तेत्युक्तम् । विशेषो दृष्टो वा कल्यो वेति प-
क्षद्वये आद्यं वृत्तयन्ति—न दृष्ट इति । प्रतियोग्यपेक्षया अन्यो न दृष्ट इत्यर्थः । द्वितीयं
वृत्तयितुं शङ्कते—नन्विति । प्रतियोगित्वस्ये अभावप्रतीतिर्न जायत इत्यविवादम् । एवं
गङ्गापरमर्ही ।

ननु तद्व्येति । अयमर्थः—काले स्वरूपद्वयसारवेपि भावित्वादिवैशिष्ट्यं न प्रतीयते,

टिप्पणी ।

तु कपाले पट इतिवत् कपाले पटभेदो नास्तीत्यपि प्रतीयेत । न च पटभेदो नास्तीति-
प्रतीतेर्पटत्वविषयतायां गानाभावः । अयच्छेदकतया सिद्धेन पटत्वेनैव तदुपपत्तौ पदा-
र्थान्तरविषयत्वकल्पने गौरवान् । अतः अभावाभावस्य प्रतियोगित्वरूपत्वम्; अन्योन्या
भावाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वमिति नियमद्वयमेव युक्तम् । इदमेवाभिप्रेत्य
भेदप्रतियोगिनि पटावावध्यात्मेस्त्वद्धर्मं पटत्वादावतिव्याप्तेऽत्रेत्युच्यते ॥

प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्व-
लक्षणः स कल्प्यते इति चेद्, मैवम् । उक्तरूपस्यापि काल एव सत्त्वं
सुपर्यवस्रम् ।

स्वरूपकृतः, (अभावनिरूपकस्वरूपो वा) अन्यो वा, सोऽपि दृष्टः कल्प्यो वेति विक-
ल्पार्थं द्वयं दूषयन्ति—नेत्यादि । प्रमाणाभावादिति । प्रतियोगिनोऽन्यस्य चास-
त्वेनाविपयतया तदभावादित्यर्थः । कल्प्यत इति । स्वरूपसम्बन्धस्य स्वरूपात्मकत्वात्तत्र
‘सखण्डोपाधिसामान्यरूपोऽतिवचनार्थवैधित्वात्कल्प्यत इत्यर्थः । तं दूषयन्ति—मैवमि-
त्यादि । कस्य स्वरूपे कल्प्यते ? प्रतियोगिनो वा, निरूपकस्य प्रागभावादेर्वा, कालस्य
हरितोषिणी ।

य यत्र घटो वर्तते तत्र घटाभाववत्तापुद्भिर्न जायते । इत्थं तु सामान्यतो घटोत्पत्त्यन-
न्तरमनुभवसिद्धम् । यदा घटोत्पत्तेः पूर्वमपि घटसत्त्वं स्वीक्रियते, तदा तत्र घटोऽपि
वर्तते, कालोऽपि वर्तते, इति घटकालरूपप्रतियोगिद्वयसत्त्वेऽपि अयं घट इति भूतले सं-
योगरूपस्य, कपाले समवायरूपस्य, घटवैशिष्ट्यस्य भानं न जायते इति वैशिष्ट्याप्रतीतिरवश्यं
स्वीकर्तव्या । एवं च सादृशवैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या घटविशिष्टप्रतीतिजनकत्वरूपो
विशेषो घटे वर्तते, काले नास्तीति कल्प्यते । एवं च सादृशविशेषाभावात् तथा प्रतीति-
रित्यर्थः । सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति । संयोगसम्बन्धेन भूतले घटरूपप्रतियोगिसत्त्वे
संयोगसम्बन्धेन घटवैशिष्ट्याप्रतीतिर्जायते, सम्बन्धान्तरेण न जायत इत्यत उक्तम्—स-
म्बन्धान्तरमन्तरेणेति । इत्थं च घटोत्पत्तेः पूर्व कालिकादिसम्बन्धेन घटसत्त्वेऽपि
संयोगसम्बन्धेन घटवैशिष्ट्यप्रतीतिर्न जायत इति घटोत्पत्त्यनन्तरमेव सादृशप्रतीतिसत्त्वेनैव
सादृशप्रतीतिजननयोग्यत्वलक्षणो विशेषः स्वीकर्तव्यः । तदभावे घटकालोभयसत्त्वे वैशि-
ष्ट्याप्रतीतिर्जायते, सा न स्वाधितानुपपत्तिरिति ध्येयम् । दूषयन्ति—मैवमिति । उक्त-
गङ्गाधरभट्टी ।

ततोऽन्यथानुपपत्त्या एवं कल्प्यते—स्वरूपसम्बन्धविशेषादितरसम्बन्धं विना विशिष्टप्रती-
तिजनकः घटादौ भावित्वाविवैशिष्ट्यप्रतीतिजनकः, कालादौ वैशिष्ट्यप्रतीतिव्यावर्तकः स्वरूप-
सम्बन्धविशेष एवेति । दण्डीलादौ संयोगेन दण्डवैशिष्ट्यप्रतीतिर्दृष्टा, सम्बन्धं विना

दिप्यती ।

* सखण्डोपाधिसामान्यस्वरूप इति । सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्यादेर्विशेषस्वरूपस्य
बहुपदार्थपठितसया सखण्डोपाधित्वम् ॥

१ सु. पु. ‘स’ नास्ति । २ कोडकान्तर्गतः पाठः कविनास्ति । ३ क. पु. सादृश्या० । ४ निरूप-
प्यतेति क. पु. ख. पु. पाठः । ५ सम्बन्धेन ।

त्वया वाच्यम् । तथा चोक्तदूषणमिवा तत्समवायस्य प्रयोजकत्वं वाच्यम् । तथा च तदा समवाय्यभावेन उक्तयोग्यत्वसमवायस्य कुत्रापि वक्तुमशक्यत्वात् कालाश्रयत्वस्याप्यसिद्धेः । अन्यभावस्यान्यत्र समवे-
मुपपन्नम् ।

वा । नाशः, तस्यैवासत्त्वान् । न द्वितीयः, निरूपके निरूप्यधर्माधारत्वस्य काप्यसिद्ध-
त्वान् । वर्तमाने तस्मिन् भावीत्यादिप्रतीत्यापत्तेः । अतः परिशेषात्काले तत्सत्त्वं वाच्यम् ।
(* तेषां च तद्वृत्तिनियामकसम्बन्धविचारे वैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिमिवा तस्य अन्य-
भावत्वात्तत्समवायस्य तथात्वं वाच्यम् ।) तथा सत्युक्तीत्या तदसिद्धेरित्यर्थः । तत्र हेतुः
—अन्यभावस्येति । नश्वरभावत्वेन अन्यत्वेन व्याप्तेर्भावित्वप्रतीतिजनकस्य तस्य अन्य-
हरितोषिणी ।

रूपस्यापीति । उक्तरूपस्य विशेषस्यापीत्यर्थः । काल एवेति । एककारेण षट्प्रागभाव-
योर्न्यवच्छेदः । षट्स्य त्वन्मते पूर्वमभावात्तत्र विशेषः स्थातुं न शक्यते । नापि निरूपके
प्रागभावेऽपि । तत्र षट्निष्ठविशेषाभावात् । ननु अस्तु काले सत्त्वं, को दोष इत्यत आहुः
—तथा चेति । उक्तदूषणमिवा वैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिमिवा तत्समवायस्य
उक्तयोग्यत्वसमवायस्य तदा षटोत्पत्तेः पूर्व समवाय्यभावेन षटाभावेन उक्तयोग्य-
त्वसमवायस्य विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वसमवायस्य । वक्तुमशक्यत्वादिति । तथा च
तस्याऽप्रसिद्धत्वमिति भावः । अप्रसिद्धस्य कालाधारत्वं कुतो न स्वीक्रियते इत्यत आहुः
—अन्यभायस्येति । अन्यभावस्य षटादेः अन्यत्र वृत्तिकारौ । यत्र जन्यत्वं तत्र

टिप्पणी ।

* तथा च तद्वृत्तीत्यादि । तद्वृत्तिनियामकसम्बन्धविचारे सम्बन्धाग्नरन्तरे-
त्यनेन कल्प्यमानस्य विशेषस्य स्वरूपसम्बन्धेन भावित्वादिविशिष्टप्रतीतिजनकत्वं पूर्वमु-
क्तम् । तदिदानीं विशेषस्य काले सत्त्वापादनेन पूर्वोक्तसम्बन्धेनास्य तथात्वं चरेत्सम्बन्धस्यात्र
काले सत्त्वेन विशिष्टप्रत्ययः स्थात् । न भवतीत्यतो भावित्वादिविशिष्टप्रतीतिजनको न
स्वरूपसम्बन्धः, किन्तु अन्य इति विचारे, वैशिष्ट्याप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिमिवा काले वा
भावित्वादिवैशिष्ट्याप्रतीतिः, सा भावित्वादिविशिष्टप्रतीतिजनकसम्बन्धाग्नरन्तरीकारं विना
नोपपद्यत इतिमिवा तस्य विशेषस्य अन्यभावत्वान् तत्समवायस्य भावित्वादिविशिष्ट-
प्रतीतिजननयोग्यत्वरूपविशेषनिरूपितसमवायस्य तथात्वं भावित्वादिवृत्तिनियामकत्वं वा-
च्यम् । तथा सति उक्तविशेषनिरूपितसमवायस्य वृत्तिनियामकत्वे सति वृत्तरीत्या
निराशयत्वदोषप्रसक्तिकथनरूपया तदसिद्धेः षटादेः समवायिनोऽभावेन उक्तविशेषनिरू-
पितसमवायस्य समवेतस्य तस्य चासिद्धेः ॥

१ क. पु. निरूप्ये निरूपकधर्माधारत्वस्येति वाक्यम् । २ कोहकान्तर्गतः पाठो वृद्धिते वाच्यः ।

तस्यैव कालाधारत्वनियमात् । अन्यथा असतोऽप्याश्रयः काल इत्यङ्गी-
कार आपद्येत । न ह्यन्यधर्मस्य कालाश्रयत्वेनैव सिद्धिः कश्चिद् दृष्ट-
वरी । तथा सत्यन्यधर्मत्वव्याहतेः । अतो भावित्वभूतत्वव्यवहारकाले-
ऽपि घटादिसत्ता ऊरीकार्या ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

त्वम्, ध्वस्तत्प्रतीतिजनकस्य तु स्फुटमेव जन्यत्वमिति तस्यापि तथात्वं नियतमिति त-
स्यापि तथाभितत्वासिद्धिरित्यर्थः । तथा च विनष्टे घटे, ज्ञातो घट इति प्रतीतित्वे यथा
समवाय्यभावेन ज्ञाततोत्पत्तिर्बुध्यते तथापि बोध्यमिति भावः । नन्वजन्यभावस्येव
जन्यभावस्यान्यत्रासमवेतस्यापि कालाधारत्वाङ्गीकारे बाधकाभावादुक्तनियमोऽप्रयोजक
इति चेत्तत्राहुः—अन्यथेत्यादि । असमवेतत्वस्य नष्टघटादौ शशशृङ्गादौ पासित्वौ-
स्याद्यश्रयोऽपि कालः स्यात् । तथा सति 'प्रज्ञाश्च तुल्यकालीना' इति त्वदुक्तवाक्य-
स्यैव विरोध इत्यर्थः । नन्वन्यथानुपपत्तेर्बलित्वत्वाद्याभ्यविरोधं सोढ्वाऽपि मया तथाऽङ्गी-
क्रियत इति चेत्तत्राहुः—न हीत्यादि । तथा च प्रसिद्धिविरोधः, पूर्वोक्तदूषणानुसारभ्ये-
त्यधिकदूषणद्वयापत्तिरित्यर्थः । उक्तं निगमयितुं सिद्धमाहुः—अत इति । भावित्वादि-
हरितोपिणी ।

नश्वरत्वमिति व्याप्तेरसतो घटादेरभावान्न कालाधारत्वमिति भावः । अन्यथा असमवे-
तस्य कालाधारत्वाङ्गीकारे । ननु तथाङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः—न हीति । उप-
संहरन्ति—अत इति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तु न विशिष्टप्रत्यय इति । 'उक्तरूपस्यापीति । विशिष्टप्रतीतिजनकस्य सम्बन्धस्य घटे
इव कालेपि सत्त्वाद् भूतत्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतिप्रसङ्गः, तद्विधा विशिष्टप्रत्ययजनकत्वसम-
वायस्य भूतत्वादिवैशिष्ट्यप्रतीतौ कारणत्वं वाच्यम् । समवायस्य तु कालेऽभावान्न वैशिष्ट्यप्र-
तीतिः, किन्तु समवायिनं विना निराभयस्य समवायस्य बहुमशक्यत्वाद् दोषस्तदवयवः ।
न च स समवायः काले वस्तु शक्यः । अन्यत्रासमवेतस्य कालेऽध्यनङ्गीकारादित्यर्थः ।
अन्यथेति । असमवेतस्यापि कालेऽङ्गीकारभेच्छशशृङ्गस्यापि शशेऽसमवेतस्य काल आधार
इत्यङ्गीकारः स्यात् । तथा च कालः शशशृङ्गवान् इति प्रतीतिः स्यादित्यर्थः । न ह्य-
न्येति । यो यद्धर्मः स तदाभित एव दृष्टः । रूपादिधर्मो घटादौ यथा । यदि तु घटा-
दिधर्मः कालाभितत्वेन सिध्येत्, घटादिधर्मता एव तस्य व्याहृत्येतेत्यर्थः ॥

दिप्पणी ।

* उक्तरूपस्यापीति । भयोक्तदूषणमित्येत्यादीति प्रतीकपदमुचितं प्रतिभाति ॥

१ क. पु. सति केन पाठः । २ भाषित्वादित्यवधारसाधनत्वावश्यकत्वादित्यधिकः पाठः ।

किञ्च, त्वदुक्तयोग्यता केनावच्छिद्यत इति पृच्छामः । तत्र चेयदा कदाचिद्वस्तुसत्तयैवावच्छिद्यत इति ब्रवीषि, तदा 'यदा कदाचिद्'

सुवर्णसूत्रम् ।

व्यवहारसाधनत्वावश्यकत्वात् । ऊरीकार्येति । उक्तविशेषस्य साधयत्वायोरीकार्या । तथा चैनं सदा वस्तुसत्तासिद्धौ प्रागभावध्वंसयोरेवाभावात्तद्वस्तुमप्रयोजकमित्यर्थः ॥

ननु निराभयत्ववद् घटादिसत्तापि तद्वाधिकेति तौल्यमेवेति शङ्कायां घटादिसत्ताया व्यवहाराबाधकत्वं व्युत्पादयितुं तां साधयन्ति—किञ्चेत्यादि । "उक्तयोग्यता निरवच्छिन्ना किञ्चिदवच्छिन्ना वा । नाना, व्याप्यधर्मस्य किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमात् । यत्र पुनस्तादृशे निरवच्छिन्नत्वं कबिदुपगम्यते, तत्रावच्छिन्नत्वस्याऽनुपयोगादेय, न तु सर्वथा तदभावात् । अतो द्वितीयस्या एवादरणीयत्वात्तस्याः किञ्चिदवच्छेदकं व्यापकं यच्छक्यम् । तत्र निराभयत्वप्रसङ्गेन भाषित्वावेर्विवादास्पदत्वादन्ततो गत्वा वस्तुसत्ताया एव तदार्थं वाच्यम् । तत्रापि तादृशव्यवहारकाले वस्तुनि सत्तासम्बन्धस्याभावेन सत्तायां तादृशव्यवहारानवच्छिन्नवर्तमानकालत्वविशिष्टत्वं वाच्यमिति यदा कदाचिद्वस्तुसम्बन्धिन्या सत्तया अवच्छिद्यत इति चेद् ब्रवीषि, तदा 'यदा कदाचि'दिति सत्ताविशेषणं त्यज । यत्र हेतुः

हरितोपिणी ।

ननु उत्पत्तेः पूर्वं घटादिसत्ताऽपि भावी घट इति व्यवहारबाधिका भविष्यति, कुतः? तदानीमपि घटस्य विद्यमानत्वाविलत आहुः—किञ्चेति । त्वदुक्तयोग्यता विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता । व्याप्यधर्मत्वेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वात् पृच्छन्ति—केनेति । उत्पत्तेः पूर्वं वस्तुभावाद यदा कदाचिदित्युक्तम्, उत्पत्त्यनन्तरं पदे योग्यतायाः सत्ता-
गङ्गाधरमहो ।

केनावच्छिद्यत इति । कुत्राभितेति भावः । कादाचित्के वस्तुनीति चेन्, वस्तुनीत्येव श्रद्धि । कादाचित्कत्वं त्यज । गौरवान् । वस्तुमात्रस्य उक्तयोग्यताभयत्वकल्पने लापवादिति भावः । किञ्च, यदा कदाचिदिति विशेषणस्य अप्रयोजकत्वम् । भूतमात्ति-
त्वदशायां विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वस्य बाहुमशक्यत्वान्, आभयत्वामावान्, सत्तासम्ब-

दिप्यपी ।

* उक्तयोग्यतेति । सुवर्णसूत्रम् । विशेषस्वरूपघटकीभूता भावित्वादिप्रविशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता ॥

१ सु. उ. सदा इति नास्ति । २ सु. उ. त्पाद् इति । ३ घ. उ. तानवच्छिन्नत्वा इति । ४ घ. उ. घ. पाठः । ५ सु. उ. सत्तासत्त्वम्, ध्वंसत्वाभावेनेति ।

इति त्यज । अप्रयोजकत्वाद्, गौरवाच्च । तथा, "सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति च । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वे सिद्धे सम्बन्धान्तरपदं सार्धकं भवेत् । तथा सुवर्णसूत्रम् ।

—अप्रयोजकत्वाद् गौरवाच्चेति । सत्तायां यदा उक्तकालवैशिष्ट्यं, तदानीमुक्तयोग्यता-
रूपावच्छेद्याभावात् सा कामवच्छिन्त्यात् । यदा चोक्तयोग्यता, तदानीं सत्ताविशेषजीभू-
तकालस्याभावाच्चिशिष्टसत्ताया अभाव इति का वा तामवच्छिन्त्यात् । अतोऽनुकूलतर्का-
भावाद्अप्रयोजकं विशेषणम्, सत्ताया नित्यत्वेऽपि वैशिष्ट्यवशेन जन्यत्वाद् गुरुभूतं च,
तस्मादित्यर्थः । तथा च निराश्रयत्वमेव व्यवहारवाचकं, न तु सचेति भावः । एवं तदुक्त-
मुपगम्य दूषितम् । अतः परं विशेषोपगम एवासंगत इति बोधयितुं तल्लक्षणं दूषयन्ति
—तथेत्यादि । तथा आत्माश्रय इति । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वसाधने चात्माभावः ।
स्वरूपसम्बन्धस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वाङ्गीकाराद्गणपटादिस्वरूपस्य सम्बन्धत्वसिद्धेर्नष्टपटादि-
स्वरूपसापेक्षत्वेन स्योत्पत्त्यधीनोत्पत्तिरुत्पादात्माश्रयः । यद्वा संयोगादेः केवलस्यैव
विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वेन सम्बन्धान्तरमन्तरेणेतिपददानोत्तरमप्यतिव्याप्तितावव्याप्त्य-
हरितोपिणी ।

सत्त्वाद् यदा कदाचिद्वच्छिन्नत इति भावः । उत्तरयन्ति—तदेति । अप्रयोज-
करादिति । भवन्मते पूर्वं षट्स्थभावाच्च सत्तायाः योग्यतायाश्च स्थितभावेन पर-
स्परमवच्छेद्यावच्छेदकभाव एव नास्ति । उत्पत्त्यनन्तरं तु यावत्स्थितिपर्यन्तं सर्वदा तस्य
सत्त्वेन यदा कदाचिदिति व्यर्थमिति भावः । उत्पत्त्यनन्तरं यावत्पर्यन्तं षटो वर्तते,
तावत्पर्यन्तमेवावच्छेद्यावच्छेदकभाव इति विशेषणदाने प्रयोजनाभावेन गौरवमिति
विशेषलक्षणमेवासङ्गतमिति दूषणान्तरमाहुः—तथेति । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वसिद्ध्यनन्त-
रमेव सम्बन्धान्तरपदेन स्वरूपसम्बन्धप्रद्वेजं भविष्यतीत्याशयेनाहुः—सम्बन्धान्तरम-
गङ्गाधरभट्टी ।

ग्याभावात् । वर्तमानकाले तु कादाचित्कमेव बहुमशक्यमिति । सम्बन्धान्तरमित्यादि ।
अयमर्थः सम्बन्धान्तरं विनेत्यस्यार्थ उक्तः—स्वरूपसम्बन्धविशेषाद्विद्वन्मण्डनं विनेति ।

दिप्यणी ।

* सम्बन्धान्तरमन्तरेणेति । स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तसंबन्धं विनेति साधारणार्थः ।
अत्र सुवर्णसूत्रे पक्षद्वयम् । प्रथमे स्वरूपसम्बन्धो षट् भावित्वादिविशिष्टप्रत्ययजनने
वृत्तिनियामकत्वेनाभिमतः । द्वितीये त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षत्वेन । परस्मान्न च षोडशप्रत्यासत्त्य-
भावेऽपीति वक्ष्यमाणत्वाद्वापि स्वरूपसंबन्धः प्रत्यासत्तिस्थेनैवाभिमत इति द्वितीयः पक्ष
उक्तः ॥

चात्माभ्रयः । न च षोढासन्निकर्षाभावेऽपि तथात्वं तदर्थं इति वाच्यम् ।
योगजधर्मोऽतिव्याप्तेः । न च लौकिकतज्जननयोग्यत्वं विवक्षितमिति वा-
च्यमस्यम् ।

स्थानाद्वित्वादिबैशिष्ट्यप्रतीतिस्वले च संयोगादिप्रत्यासत्तीनामभावात्सम्बन्धान्तरपदे स्वरूपसम्बन्धो विवक्षणीयः । तत्र संयोगादिषु सम्बन्धत्वस्य स्वरूपसत् एव कारणत्वात् तज्ज्ञानापेक्षा । स्वरूपसम्बन्धे तु स्वरूपस्योदासीन्ये विशिष्टप्रत्ययानुव्याप्तस्य सम्बन्धत्वज्ञानमपेक्षते । सम्बन्धत्वं च न संयोगसमवायान्यतरत्वम्, विशेषणत्वादायव्याप्तेः । किं तु विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमेव । स्वरूपस्य च तथात्वे ज्ञाते सम्बन्धत्वमिति सम्बन्धत्वज्ञानाधीनं सम्बन्धत्वज्ञानमिति ज्ञानायात्माभ्रयः । तथा च सम्बन्धत्वज्ञानाभावात् सम्बन्धाग्निरपदवैयर्थ्यम् । यदि वस्तुतः कथायासिद्ध्यामिपारणाय च सम्बन्धान्तरपदे षोढाप्रत्यासत्त्यभाव उपेत्यते, तदाप्यन्यत्रातिव्याप्तिरित्याहुः—न च षोढेत्यादि । तद्वारणार्थं क्रियमाणं विवक्षान्तरमपि दूषयन्ति—न च लौकिकेत्यादि । तत्र हेतुः—

हरितोपिणी ।

न्तरेणेति । तथा चात्माभ्रय इति । आत्माभ्रयो द्विविधः—स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षेति ज्ञानात्माभ्रयः, स्रोतस्वी स्रोतस्वपेक्षेत्युत्पादात्माभ्रयः । भाविपदवैशिष्ट्यप्रत्ययस्वले स्वरूपसम्बन्ध एव सम्बन्धान्तरपदेन ग्राह्यः । संयोगसम्बन्धादीनां तदानीमनावान् । तथा च स्वरूपस्य सम्बन्धत्वेन ज्ञाने सति विशिष्टप्रत्ययो जायते, अन्यरूपेण ज्ञाने सति न जायते । एवं च सम्बन्धत्वं विशिष्टप्रतीतिजनकत्वम् । स्वरूपस्य सम्बन्धत्वज्ञानाधीनं भाविपदवैशिष्ट्यप्रतीतिजनकत्वज्ञानमिति स्वज्ञाने ज्ञानापेक्षा । एवं स्वरूपसम्बन्धस्तु स्वरूपानतिरिक्त एव । तथा चोत्पत्तेः पूर्वं षटरूपस्य स्वरूपसम्बन्धस्य सिद्धिर्न षट्स्वरूपोत्पत्तिं पिनेति स्रोतस्वधीनोत्पत्तिकारणरूप उत्पत्तायात्माभ्रयः । एवं च सम्बन्धत्वज्ञानमेव न जायते इति सम्बन्धान्तरपदवैयर्थ्यम् । तत्सामर्थ्यार्थं विवक्षान्तरमादाहृते—न चेति । षोढेति । संयोग—संयुक्तसमवाय—संयुक्तसमवेतसमवाय—समवाय—समवेतसमवाय—विशेषणविशेष्यता—रूपषोढासन्निकर्षाभावेऽपीत्यर्थः । तथात्वं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्य-

गङ्गाधरभट्टी ।

तदपि लाज्यम् ; आत्माभ्रयदोषान्, स्वरूपसम्बन्धाधनषट्कसम्बन्धान्तरपदे स्वरूपसम्बन्धप्रवेक्षात्स्वज्ञाने स्वज्ञानापेक्षासत्त्वादिति भावः । षोढासन्निकर्षाभावेऽपि विशिष्टप्रत्ययज-

टिप्पणी ।

षोढेति । प्राचां प्रबाधमनुमृतेदम् । यन्तुतन्तु संयुक्तविशेषणतादयो भूयांसो भेदाः । एषां संयोगादिवज्रातिरिक्तत्वम्, किन्तु तत्तत्स्वरूपत्वमेव ।

च्यम् । सव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानजनकसामान्यप्रत्यासत्तावतिव्याप्तेः । न च (अ)जन्यलौकिकप्रत्यासत्तिं विनापि तथात्वं तदर्थे इति वाच्यम्, सुवर्णसूत्रम् ।

सव्याप्तीत्यादि । सामान्यं च ज्ञायमानमेव प्रत्यासत्तिः । अन्यथा निमीलितनयनस्यापि, स्तेन भूमा इति ज्ञानापत्तेः । तज्ज्ञानं चेन्द्रियसम्बन्धेन । स च सम्बन्धः संयुक्तसमवायो वा, इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता वा, तदन्यत्वेण पूर्वं भूमन्वयज्ञानम्, ततो ज्ञायमानेन भूमत्वेन सामान्येन यावद्भूमविषयकं भूमा इत्याकारकं ज्ञानम् । ततस्तेषु बह्विव्याप्तिवैशिष्ट्यज्ञानम्, तत्र योगजधर्मजनितानागवातीन्द्रियादिविषयकज्ञानवन्न लौकिकविलक्षणम् । इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताजन्यतादृशज्ञानसादृश्यात् । तत्र सामान्यप्रत्यासत्तिप्रयुक्तमिति तस्यामतिव्याप्तेरित्यर्थः । एतद्वारणाय च क्रियमाणं विषयान्तरं रूपयन्ति—न च जन्येत्यादि । जन्या ज्ञानलक्षणसंयोगादिरूपा । लौकिकी समवायादिरूपा । तथात्वं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम्, न तु लौकिकसज्जननयोग्यत्वम् । तथा सति योगजधर्मेऽ-

हरितोपिणी ।

त्वम् । तदर्थः सम्बन्धपदार्थः । रूपयन्ति—योगजेति । योगजधर्मे सम्बन्धत्वाभावेनालक्ष्यत्वात्तत्र लक्षणगमनमिति भावः । अतिव्याप्तिर्नास्तीति शङ्कते—न चेति । तज्जननेति । विशिष्टप्रत्ययजननेत्यर्थः । योगजधर्मजन्यप्रत्यये लौकिकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । रूपयन्ति—सव्याप्तीति । व्याप्त्या सहितः सव्याप्तिः, एतादृशो यो भूमस्तद्वैशिष्ट्यज्ञानमित्यर्थः । बह्विव्याप्तिविशिष्टभूमवैशिष्ट्यज्ञानमिति यावत् । अतिव्याप्तेरिति । बह्विव्याप्त्यो भूम इत्याकारकज्ञानानन्तरमिन्द्रियसम्बद्धो यो भूमस्तद्विशेषणता भूमत्वे वर्तते, इतीन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासम्बन्धेन, अथवा संयुक्तसमवायसम्बन्धेन भूमत्वज्ञानं जायते, तदनन्तरं तादृशज्ञानविषयीभूतं यद्भूमत्वं तदेव सामान्यं तद्वक्षणा वा प्रत्यासत्तित्वस्यामतिव्याप्तेरित्यर्थः । एवं च भूमत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या भूमा इत्याकारकं व्याप्तिविशिष्टसकलभूमविषयकं ज्ञानं जायत इति विशिष्टज्ञानजनकत्वात् सामान्यलक्षणायामतिव्याप्तिरिति भावः । न च तदलौकिकमिति धाप्यम् । सामान्यलक्षणाजन्य-

गङ्गाधरभट्टी ।

नदत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति न वाच्यम् । योगजधर्मेऽपि घटत्वविशिष्टो घट इति ज्ञानेऽतिव्याप्तेः । तद्वारणाय षोडशजिक्पर्माण्येऽपि लौकिकं विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं यथुच्येत, तदा योगजधर्मस्य लौकिकत्वाभावान् तत्र नातिव्याप्तिः, किन्तु भूमे बह्विव्याप्तिविशिष्टत्वमिति ज्ञानजनिकायां भूमा घटय इति सामान्यप्रत्यासत्तावतिव्याप्तिः । न चाजन्येति । जन्यपदेन सामान्यप्रत्यासत्तावतिव्याप्तिर्वाहिता । नमूद्वितस्तु न पाठः । पूर्वो-

योगजधर्मेऽतिव्याप्तेः । न च सामान्ययोगजधर्मज्ञानलक्षणपोढाप्रत्या-
सत्त्यभावेऽपि तथात्वं तदर्थं इति वाच्यम् । असिद्धेः । न युक्ततदभावे
सुवर्णसूत्रम् ।

तिव्याप्त्यभावेन ग्रन्थातद्गत्यापत्तेः । योगजधर्मपदं सामान्यलक्षणाया अप्युपलक्षकम् ।
यदि च जन्यपदेन योगजधर्मोऽपि संगृह्यते, तदा सामान्यलक्षणायामेवातिव्याप्तिरिति
तन्नोद्दिष्टम् । यदि च जन्यपदं लौकिकप्रत्यासत्तिविशेषणम्, तथात्वं च लौकिकजन-
नयोग्यत्वम्, तदा समवायेऽतिव्याप्तेर्मग्न्यामन्नतिरिति लौकिकजनजननयोग्यत्वं न विवक्ष-
णीयम् । तदाऽपि योगजधर्मपदं समवायादेरप्युपलक्षकम् । वस्तुतस्तु, न च जन्येत्यत्र
अकारः पतित इति प्रतिभाति । सामान्यलक्षणायाप्रतिव्याप्तेरुक्तत्वात् । तद्वारणायाजन्य-
पदस्यैव वक्तव्यत्वादिति । तदा लौकिकपदं पोढाप्रत्यासत्तिपरम् । योगजधर्मपदं ज्ञानल-
क्षणाया अप्युपलक्षकम् । यदि चाकारं प्रेक्षेत्य तथात्वपदे लौकिकत्वमपि विवक्ष्यते, तदा
तु वक्ष्यमाणाऽप्रसिद्धिरेव दूषणमिति बोध्यम् । स्फुटमन्यम् । इदं च विपक्षाद्वयं मज्जतः
केनवल्लानरूपमित्यनास्रया दूषितं ज्ञेयम् । एवंलक्षणेन (कस्यस्य विशेषस्य लक्षणदूषणेन)

हरितोपिणी ।

धूमा इत्याकारकसकलधूमविषयकज्ञान इन्द्रियसन्निकृष्टधूमस्यापि विषयत्वालौकिकत्वमिति
मन्तव्यम् । अत एव निर्मीलितनयनस्य सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानाभावादिन्द्रियसम्बद्धवि-
शेषणतेत्युक्तम् । पुनः शङ्कते—न चेति । लण्डयन्ति—असिद्धेरिति । तदभावे
सामान्यादिनवप्रत्यासत्त्यभावे । तथात्वं विशिष्टज्ञानजननयोग्यत्वम् । इदं च नैवादि-
कमतमवलम्ब्योक्तम् । वस्तुतस्तु मीमांसकमते सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यस्तीकाराद् वेदा-
न्तविचारस्य मीमांसकमतानुसारित्वाच्च शङ्कैव नास्तीत्यन्यत्र विलसः । एतावता विशे-
षलक्षणदूषणेन स्वरूपं दूषितं भवति । ननु लौकिकालौकिकसन्निकर्षसामान्याभावेऽपि वि-
शिष्टज्ञानजननयोग्यत्वं कश्चित् सिद्धमित्युक्तम्, तन्न संभवति; उभयवदिसिद्धभावित्व—

गङ्गाधरभट्टी ।

सामान्याप्रत्यासत्त्यात् । ज्ञानलक्षणेति । तथा हि—चन्दनखण्डे दृष्टे *सौरभज्ञानं भवति ।
नक्षुफेति । उक्तचतुर्विधप्रत्यासत्त्यभावे विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं न कश्चिद् दृष्टमित्यर्थः ।

टिप्पणी ।

* सौरभज्ञानं भवतीति गङ्गाधरभट्टी । इदं चन्दनं सुरभीत्याकारकमेकं प्रत्यक्षालम्बकं
ज्ञानम् । तत्र चन्दनांशे लौकिकम् । सौरभांशे स्वलौकिकम् । सौरभांशे स्मरणं तु नास्ती-
क्रियते । एकत्र ज्ञाने परोक्षस्वापरोक्षस्वयोरनुपपत्तेः ॥

१ सु. पु. क्षिप्य इति पाठः । २ भाष्यकम्बव इति सु. पु. पाठः । ३ ग. पु. कोडकान्तर्गत
पाने नास्ति ।

तथात्वं क्वचित् सिद्धम् । विवादास्पदीभूतभाविस्त्वादेस्तु पूर्वोक्तयुक्त्या निराश्रयत्वप्रसङ्गस्य पुनर्विचारत्वेन तदाऽपि धर्मिसिद्धावनुमानादिना तज्ज्ञाने तत्समवेतोक्तप्रतियोगित्वमपि विपयीभवतीति नोक्तप्रत्यासत्त्यभाव इति सर्वमनवयम् ॥

सुषर्णसूत्रम् ।

स्वरूपमेव दूषितं ज्ञेयम् । ननु मास्तु विशेषाविस्त्रयाणि भावित्वादिप्रतीतिस्तूपपादनीया, सा सामान्यन्तराभावाद्भाविस्त्राविधर्मोद्देशाङ्गीकरणीया । तथा सति क्लृप्तप्रत्यासत्त्यभावेऽपि तथात्वमत्रैव सिद्धमिति नाप्रसिद्धिरित्यत्र आहुः—विवादेत्यादि । सत्यम्, प्रतीतिर्जायते, तथाऽपि स धर्मो निराश्रयत्वे स्वरूपमलममानो न तां जनयितुं शक्त इति तेन दूषणेन प्रयोजकेन कारणव्यापारात्पूर्वं तद्वर्त्मन्यवधारकालेऽपि तदाश्रयस्य घटावेधमिणः सिद्धौ, ततो भावी भूतश्च घटादिस्वादृशव्यवहारकालेऽपि सन्, अनुभूयमानधर्मकत्वात् । वर्तमानकालीनघटवदित्यादिना सांख्योक्तरीतिकाभ्यामनुमानतर्काभ्यां वा, यक्ष्यमाणागमेन वा, समुचितैर्वा धर्मिज्ञाने तत्समवेतं यदुक्तप्रतियोगित्वं वर्तमानप्रागभावादिप्रतियोगित्वं तदपि “संयुक्तसमवेतसमवायेन विपयीभवतीति भावित्वादेर्विषयत्वेनैव जनकता । प्रत्या-

हरितोपिणी ।

भूतत्वप्रतीतौ तादृशसमिकर्षाभावेऽपि विशिष्टज्ञानजननयोग्यत्वमस्तीत्यत्र आहुः—विवादेति । पूर्वोक्तेति । किञ्च, भावित्वेन भूतत्वेन चेति पूर्वोक्तैर्लभ्यः । तदाऽपि भावी घट इति व्यवहारकालेऽपि । धर्मिसिद्धौ भाविस्त्राभवघटाविधर्मिसिद्धौ । अनुमानादिनेति । भावी घटः भावीतिव्यवहारकालेऽपि सन्, क्लृप्तः ? अनुभूयमानधर्मकत्वात् । वर्तमानकालीनघटवदिति सत्कार्यवादिसांख्योक्तानुमानादिनेत्यर्थः । घटोत्पत्तेः पूर्वं यदि घटो न स्यात्तर्हि भावित्वस्य निराश्रयत्वेन भावी घट इति व्यवहारो न स्यादित्यादिसर्कोऽप्यादिशब्देन बोध्यः । तज्ज्ञाने घटादिरूपधर्मिज्ञाने । तत्समवेतेति । घटादिसमवेतं यत् प्रागभावप्रतियोगित्वं तदपि संयुक्तसमवेतसमवायेन विपयी भवतीत्यर्थः । नो-

गङ्गाधरभट्टी ।

तत्समवेतेति । घटादिसमवेतं प्रागभावादिप्रतियोगित्वमपि सिध्यतीति संयुक्तसमवेतसमवायरूपा प्रत्यासत्तिरित्यर्थः ॥

टिप्पणी ।

* संयुक्तसमवेतेति । यद्युःसंयुक्तं सृष्ट्वात्मादिरूपमुपादानकारणम्, तत्समवेतसत्कार्यभूतो घटः, तत्समवेतं भावित्वमिति योजना ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

सप्तितु संयुक्तसमवेतसमवाय एवेति नोक्तप्रज्ञासत्त्वभाव इत्यर्थः । एवं युक्त्या धर्मिसत्ता-
साधनेनान्योन्याभावे निवृत्ते आविर्भावादेरपि सिद्धता शून्यवादापत्तिः परिहृता ॥

सांख्योक्तरीतिस्तु 'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावान् । अतस्तस्य शक्यकर-
णात्कारणभावाच्च सत्कार्यमिति कारिकाव्याख्याने पाचस्पतिभिः स्फुटीकृता । तथा हि—
कार्यं हि वादिनां विप्रतिपत्तयो बहुविधाः—असत्तः अलीकादेव सज्जायते । युक्तिश्च—
'असद्वा इदमग्र आसीत्ततो ये सदजायते'ति वाद्याः । एकस्य सतो विवर्तः कार्य-
जातं, न वस्तु सदिति मायावादिनः । अन्ये तु 'सतः असज्जायते' इति । 'सतः सज्जा-
यते' इति सांख्यबुद्ध्याः । तत्र नाशः, कार्यकारणतादात्म्यस्य लोके दर्शनात्, सुखदुःखमो-
हभेदशब्दाद्यात्मकस्य कार्यस्य निरूपाख्यालीकतादात्म्यानुपपत्तेः, यैलक्षण्यात्सदसतोः । न
द्वितीयः, अद्वयस्य सतः नानात्वानुपपत्तेः, प्रपञ्चप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तेश्च । असति पाचके
तस्या भ्रमत्वायोगात् । न तृतीयः, सदसतोरेक्याभावेन सादात्म्यानुपपत्तेः । अतश्चानुभ-
मेव प्रतिजानीते—सत्कार्यमिति । कारणव्यापारात्प्रागपि सदित्यर्थः । न च सिद्धसाध-
नम्, कारणानामभिन्न्यञ्जकत्वात् । अभिन्न्यक्तिः प्राकट्यम्, त एव च कारणद्विवेकः,
सोऽपि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वम्, सदेवाविर्भाव इति तज्जनकत्वादित्यर्थः । न च बीजशृ-
त्पिण्वादिभ्यस्तोत्तरमधुरपटाशुत्पत्तिदर्शनात्प्रभ्वंसस्य कारणत्वं सङ्गम् । तस्याऽभावत्ये-
नान्यप्रापि सुलभतया बीजादिकं विनाऽपि तत्प्रसङ्गान् । अतो बीजावयवस्यैव तत्कारण-
त्वम् । इदमेव नियतावधिकृतं कुसुमाखलावपि प्रोक्तम्—'हेतुभूतिनिपेधो न स्वानु-
पाख्यविधिर्न च । स्वभाववर्णना नैवमयधेर्नियतस्यत' इत्यनेन ॥

अतः परं विनाशस्य सहकारित्वम्, बीजावयवपानामेव कारणत्वम्, ततोऽसतः कार्यस्य
जन्मेति कणमक्षाक्षपरणमतमवशिष्यते, तद्वृत्त्यति—असदकरणादित्यादिना । असतः
कारणव्यापारात् प्राग्विद्यमानत्वासद्रूपस्याकरणात् सद्रूपेण कर्तुमशक्यत्वात् । नीड-
रूपस्य पीतत्ववत् । सदसत्त्वे वस्तुनो घटादेर्माविति चेत्, तथाऽप्यसति धर्मिणि धर्मस्य
वस्तुमशक्यत्वात्तदनुरोधेन कारणव्यापारात् प्रागपि सत्त्वमेवाङ्गीकार्यम् । इदमेव दूषणं,
भाविशब्दादेर्निराभवस्यसाधनेन विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितं बोध्यम् । किञ्च, असत्त्वं न कारणेन

हस्तितोषिणी ।

क्तेति । भावी घट इति प्रतीतौ विषयतासम्बन्धेनैव भावित्वस्य कारणता, प्रत्यासत्तिस्तु
संयुक्तसमवेतसमवायोऽस्तीति नोक्तयोदाप्रत्यासत्त्वभाव इत्यर्थः । अयं सत्कार्यवादास्तु आ-
र्यायानुकः । सा चेत्—'असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् । श-

सुवर्णसूत्रम् ।

सम्बद्धं न वा तदात्मकम् । घटाच्चेत्तद्वर्मेवास्तदा कारणव्यापारोत्तरं कथं कारणात्मकः स्यात् । तस्यासत्त्वस्य स्वरूपभर्मस्वानागत्यनुकत्वेनापायानर्हत्वात् । अतः सदेव कार्यमाश्लेष्यम् । यथा तिलेषु तैलम् । इग्निं सर्पिः, तथा सृदादौ घटादिरिति । अत्यन्तासत् उत्पत्तेरभिव्यक्तेश्च दृष्टान्ताभावापि । किञ्च, उपादानग्रहणात् उपादानैः सह कार्यस्य ग्रहणात् सम्बन्धान् । कार्येण सम्बद्धस्यैव कारणस्य कार्यजनकत्वादित्यर्थः । ननु कारणासम्बद्धमसदेवोत्पद्यताम् । सम्बद्धस्यैवोत्पत्तौ नियमाभावात् । घटादेरसम्बद्धस्यैवोत्पद्यमानत्वदर्शनाविति चेत्, तत्राह—सर्वसम्भवाभावादिति । असम्बद्धस्य जन्मत्वे सर्वतः सर्वकार्योत्पत्तिप्रसङ्गाव्यवस्था । असम्बद्धत्वस्य सर्वत्राविशिष्टत्वात् । अतो घटादीनामपि सम्बन्धः कारणव्यापारात्पूर्वं वक्तव्यः, स च सत् एव संभवतीति तदानीमपि कार्यं सदेवेत्यर्थः । नन्वसम्बद्धमपि कार्यं शक्तेन कारणेन जन्यते, शक्तिश्च कार्यदर्शनोभेदा, तथा च यद्यत्र शक्तं, तेनासम्बद्धमपि तदेव जन्यत इत्यदोष इति चेत्तत्राह—शक्तस्य शक्यकरणादिति । कारणाभवा सा शक्तिः किं सर्वं प्रति, शक्यं प्रति वा ? नाथः, पूर्ववद्वनवस्थापातात् । न द्वितीयः, शक्यस्यैवाभावेन तस्या अशक्यवचनत्वात् । अथ शक्तिसत्त्वात् एव कश्चित्तादृशो यः किञ्चिदेव जनयति, न सर्वमिति चेत्, न । तस्य शक्यसम्बद्धत्वे सम्बन्धव्यपेक्षया तदानीं कार्यसत्तापरया भवसिद्धान्तहानिः । असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति । अतः शक्तस्य शक्यकरणात्सदेव कार्यं युक्तम् । इदं च शक्त्यङ्गीकर्तुमते दूषणम्, न तु प्रागभावाङ्गीकर्तुमते । तद्दूषणं तु निबन्धविवृतौ *मस्कृते सृष्टिभेदवादे च द्रष्टव्यम् । किञ्च,

हरितोपिणी ।

‘तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम्’ । अस्या व्याख्यानावसरे वाचस्पतिमित्रैः सांख्यतत्त्वकौमुद्यां कारणव्यापारात्पूर्वं कार्यस्य सत्त्वं व्यवस्थापितम् । अर्थस्तु—असत्तः कारणव्यापारात्प्रागविद्यमानत्वासत्प्रपञ्चस्य कार्यस्याकरणात् समूहेण कर्तुमशक्यत्वात् । नीलस्य पीतत्ववत् । तिलेषु तैलं, इग्निं सर्पिर्यथा, तथा सृदादौ घटादिरिति भावः । किञ्चोपादानग्रहणात्, उपादानैः सह कार्यस्य ग्रहणात्सम्बन्धान् । कार्येण सम्बद्धस्यैव कारणस्य कार्यजनकत्वादित्यर्थः । ननु घटादेरसम्बद्धस्यैवोत्पत्तेर्दर्शनाविति चेत्तत्राह—सर्वसंभवाभावात्, असम्बद्धस्य संभव एव न भवति । अन्यथा सृदः पट उत्पद्येत । अतो घटादीनां सम्बन्धो व्यापारात्पूर्वं वाच्यः । स च घटादीनां सत्त्व एव भवतीति भावः । ननु शक्तेन कारणेनासम्बद्धमपि कार्यं जन्यत इति चेत्तत्राह—शक्तस्येति । शक्या-

दिप्यती ।

* मस्कृते सृष्टिभेदवादे चेति सुवर्णसूत्रम् । इदमुक्तं तत्र—कारणव्यापारात्प्रागपि कार्यं सदेव । असत्त्वे सर्वत्रः सर्वोऽप्युत्पद्येत । अविशेषात् । न च प्रागभावोऽस्तु निवा-

सुवर्णसूत्रम् ।

कारणभावात् कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । कारणस्य सत्त्वेन कार्यमपि सदेवेत्यर्थः ॥

अभेदेयोधकानुमानप्रयोगसत्त्वेन बोध्यः—पटस्तन्नुभ्यो न मिगते, तन्तुपर्मत्वात् । यद्यतो मिगते, तन्न तस्य धर्मः । यथा—गौरश्वस्येति । तथा पटस्तन्त्वमिन्नः, तन्तुपादेय-त्वात् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । पटवन् । तथा—पटस्तन्त्वमिन्नः, तन्मिगपितसंयोगरहितत्वात् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । कुण्डवद्वरवन् । तथा—पटस्तन्त्वमिन्नः, अप्राप्त्यभावान् । यन्नैवम्, तन्नै-वम् । द्विमवद्विध्यवन् । तथा—पटस्तन्त्वमिन्नः, तन्तुगुहत्वातिरिक्तगुहत्वानारम्भकत्वात् । यन्नैवम्, तन्नैवम् । पटवदिति । तस्मात् तन्नुभ्योऽर्थान्तरं पट इति । न च पटस्तन्नुभ्यो मिन्नः, मिन्नप्रतीतिविषयत्वात्, (भिन्नव्यपदेशकत्वात्,) मिन्नार्थक्रियाकारित्वाच्च । पट-वदिति प्रत्यनुमानेन पूर्वोक्तदेतूनां सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् । उक्तदेतूनामनैकान्तिकत्वात् । पटस्तन्त्वमिन्नः, मिन्नप्रतीतिविषयत्वाद्, भिन्नव्यपदेशकत्वाच्च । "वने तिलका इतिवन् । मिन्नार्थक्रियाकारित्वात् । दाहक—पाचक—वह्निवदिति । न च स्वात्मनि क्रियापिरोधाग्नेव-सिद्धिः । कूर्मान्नदष्टान्तेनाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति । एतद्वे आविर्भावसि-योभावयोः सत्यमसत्त्वं वा कारणव्यापारान् प्रागिति विचारितम् । तदेव विद्वन्मण्डने प्रप-ञ्चितम् । तत् उत्पत्तिपक्षे प्रतिबन्दी उक्तः—सा सती असती वा ? आग्ने, कृतं कारणैः । द्वितीये, तस्या अप्युत्पत्त्यन्तरापेक्षायामनवस्था । अनपेक्षायां सत्यां सर्वदा सत्तापस्था का-

हरितोषिणी ।

भवः शक्तः, शक्तयोत्पाद्यः शक्यः । शक्तिश्च कार्याविर्भाविका । तथा च शक्तस्य सृष्टादेः शक्यस्य पटादेः करणान् शक्तस्य शक्यस्य सम्बन्धादसम्बद्धं कार्यं न जन्येत इति भावः । किं च, कारणभावात्कार्यस्य कारणात्मकत्वात् । कारणस्य सत्त्वेन कार्यमपि सदेवेति सूक्ष्मवशा निरूपितम् । अधिकं तु सुवर्णसूत्रे द्रष्टव्यम्, अप्रकृतत्वाद्विस्तरभिया विरम्यते ॥

टिप्पणी ।

मक इति वाच्यम् । मानाभावेन-तत्सिद्धेः । न च पटो मविध्यतीति प्रतीतिर्भावम् । कार्योत्पत्त्यनुकूलकारणत्वस्य तदुपपत्तेः । नापि कपाले पटो नास्तीत्यसत्त्वेन प्रतीत्यमान-त्वाच्च कारणावस्थयोपपत्तिरिति प्रत्यवस्येयम् । अस्याः प्रतीतेः संसर्गाभावमात्रविषयत्वेन तद्विशेषविषयस्य मानाभावात् । कपाले पटप्रागभाव इति तु प्रतीतिरेव नास्ति ॥

* वने तिलका इति । शब्दत्वात् आधारार्थेयभावेन प्रतीयमानतया मिन्नप्रतीतिव्यपदेश-विषयताऽस्ति; परन्तु वृक्षाणां समूहो वनं, तिलकाश्च वृक्षा इति वस्तुतो न भेदः । अतो मिन्नप्रतीतिविषयत्वादि भेदानुमितिसिद्धिर्नास्ति व्यभिचरितम् ॥

१ जनेदसाधकानुमापप्रयोग इति सु. पु. पाठः । २ कोट्टकान्तर्गतं राशौ च. पु. नास्ति ।

(१२) ननु मम तु यथाकथञ्चिद् गतिः काचन भवित्री, तव तु न काऽपि । तथा हि—स्वन्मते घटादेः सदा सत्त्वेन भावित्वं न वक्तुं शक्यम् । श्रुतिस्मृतिलौकिकव्यवहारसिद्धत्वेन नेष्टा-
 माविदा-
 नुपपत्तिपरि-
 हारपूर्वकमि-
 र्मापत्तिरोमा-
 बन्धिपृष्ठक-
 लप्रदर्शनम् ।
 पत्तिः कर्तुं शक्या । न च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वगतं भा-
 वित्वं घटाद्याद्युपचर्यत इति वाच्यम् । तस्यापि घटसमान-
 सुवर्णसूत्रम् ।

रणवैधर्म्यम् । अथ उत्पत्तिः पट एव, तदा पट उत्पद्यत इति न वाच्यम् । पौनरुक्त्या-
 पत्तेः । अयं प्रतिवन्दी सर्वनिर्णये भीमवाचायैरप्युक्तो घोष्यः । तस्मादुत्पत्तिः स्वकारणस-
 मवायो वा, स्वसत्तासमवायो वा, उभययाऽपि नोत्पद्यते, तथाऽपि तदर्थानि कारणानि
 व्यापार्यन्ते । एवं सत एव पटादेराभिर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च पटरूपेण कार-
 णानां सन्धन्धः, तद्रूपस्याक्रियात्वात् । कारणानां च क्रियासन्धन्धित्वात् । अन्यथा फार-
 क्त्यव्याहृतेरिति सांख्योक्ता रीतिः प्रसङ्गादर्शिता । प्रकृतमनुसरामः ॥

(१२) एवं शून्यवादापत्तिपरिहारेऽप्यनिर्वाच्यतापत्तेः प्रतिवन्धा परिहृतत्वेन प्रतिव-
 न्यादेभ्यानुत्तरत्वेन तन्निरासममन्वानोऽसत्कार्यवादी वितण्डया पुनः प्रत्यवसिष्यते—ननु
 ममेत्यादि । न वक्तुं शक्यमिति । सार्वकालिकसत्ताविरोधात् वक्तुं शक्यम् । ननु
 व्यवहारस्य गौर्वाहीक इतिवदुपचारेणापि सिद्धेः मुखेन वक्तुं शक्यमिति चेत्, तत्राह
 —न चेत्यादि । एकत्र मुख्यत्वसिद्धावन्वयोपचारे भवति । त्वन्मते सर्वस्यापि मुख्य-
 हरितोपिणी ।

(१२) असत्कार्यवादी वितण्डया शङ्कते—नन्विति । यथाकथञ्चिदित्यनेन सम-
 तात्पापनपूर्वकपरमतस्मिन्मण्डनरूपा वितण्डा ध्वन्यते । परमते दूषणमेवोपपादयति—तथा
 हीत्यादिना । सदा सत्त्वेनेति । सदासत्त्वं भावित्वप्रतिबन्धकमिति भावः । ननु मास्तु
 भावित्वमित्यत आह—श्रुतीति । शङ्कते—न चेति । उत्पत्तेः पूर्वं घटो वर्तते, परन्तु स
 लौकिकप्रत्यक्षविषयो न भवति, किन्तु भावी घट एव, एवं च मुख्यं भावित्वं लौकिकप्र-
 त्यक्षविषयत्वे पश्येत्तर्हः । समाधानमाह—तस्यापीति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यापीत्यर्थः ।
 घटसमानेति । यथा पटस्य सनातनत्वं, तथा तस्यापि सनातनत्वमिति भावः । कुत
 गङ्गाधरभट्टी ।

(१२) पुनः शङ्कते—नन्विति । यथा कथञ्चिदिति । * विनश्यदवस्थद्रव्यगुणानां

टिप्पणी ।

* विनश्यदवस्थेति गङ्गाधरभट्टी । द्रव्यनाशस्य तत्समवेतगुणनाशं प्रति हेतुत्वेन
 हेतोश्च नियतपूर्ववर्तितावश्यकतया प्रथमक्षणे द्रव्यनाशः, ततो द्वितीयक्षणे तत्समवेतगु-
 णनाश इत्यग्रीकारः । अत एकक्षणपर्यन्तं गुणा निराभया एव सिद्ध्यन्तीत्युक्तं भवति ।

योगक्षेमत्वात् । न हि प्रपञ्चातिरिक्तं तत् । स्लोक्तदूषणमिषापि नैवं
यक्तुं शक्यम् । तथा सति घटस्यापराधः को वेति न विद्मः । तथा च
जीर्णतार्णपर्णकीर्णविषममभवनमये वर्णपुरे स्वयमपि वसन् दूषण-
वहनमुद्गावयन् निजभवनदाहं किं नानुसंधत्स इति चेत्, ॥

वत्स ! न वेत्सि किं, युक्तिकनकपङ्कसंघटितविधिवनिगममहामणि-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्वेन तस्मान्नकासादिति भावः । ननु त्वयेव मया तावन्मात्रस्यासत्त्वमेवाङ्गीकार्यमिति
चेत्, तत्राह—स्लोक्तदूषणेत्यादि । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य तदानीमसत्त्वेन सद्भावि-
त्वादेर्निराभयत्वप्रसङ्गमिषा । तथा सतीति । घटशविषयत्वस्यासत्त्वेऽङ्गीकृते सति ।
तथा चानित्यत्वाङ्गीकारे अपसिद्धान्तः, अनङ्गीकारे भूतभाविबस्तनिर्वाच्यत्वापरिहार
इत्युभयसःपाश इत्याशयेनाह—तथा चेत्यादि ।

तत्र सांख्योक्तस्य बौक्तिकत्वात् प्रतिषन्त्यामेव पर्यवसितत्वाच्च तदनादृत्य ब्रह्मवादेनैव
समादधते—वत्स न वेत्सीत्यादिना । तथा च केवलबौक्तिकत्वाद् एवेदं दूषणं, न तु
हरितोपिणी ।

इत्यत्र आह—न हीति । भवन्मते सर्वस्य प्रपञ्चस्यैव सनातनत्वमिति भावः । ननु मया
पूर्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमात्रस्यासत्त्वं स्वीक्रियत इत्यत्र आह—स्लोकेति । दूषणमि-
येति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वं पूर्वं न स्वीक्रियते चेत्, तद्रूपभावेत्वं निराश्रयं स्यादिति
स्लोक्तदूषणमिवेत्यर्थः । नैवमिति । लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य पूर्वमसत्त्वं वक्तुं न शक्यत
इत्यर्थः । ननु तथापि तस्य पूर्वमसत्त्वं हृदयेत्यत्र इत्यत्र आह—तथा सतीति । एवं
वक्तव्ये सतीत्यर्थः । न विद्म इति । पूर्वं घटस्य तु सत्त्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यास-
त्त्वमित्यत्र विशेषो नास्तीति भावः । घटस्य नित्यत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यानित्यत्वमि-
ज्ज्वलज्वरतीयमपसिद्धान्तश्चेत्यादिदूषणमपरिहार्यमित्याशयेनाह—तथा चेति । जीर्णानि चानि
तार्णपर्णानि तृणसन्धन्विपर्णानि तैराकीर्णानि चानि विविधममभवनानि तन्मये वर्णपुरे
उज्जिन् स्वयमपि वसन् । अग्रे स्पष्टम् ।

समाधानमाहुः—वत्सेति । वत्सेत्यनेनानभिज्ञता सूचिता । युक्तीति । युक्तिरेव कन-
कपङ्कस्तेन संपट्टितं विविधा ये निगमा वेदाः । त एव महामणयस्यैर्विरचितं ब्रह्मवाद्यम-
नं मम तत् । न वेत्सि किमिति पूर्वोक्तान्वयः । तथा चैतादसत्येनं सांख्योक्तपुञ्जीनामाह-

गङ्गाधरभट्टी ।

मेराभयत्वब्रह्मादित्वादिन्यवहारस्यापि आशयमेनेत्यर्थः । स्लोकेति । लौकिकप्रत्यक्षविष-
यत्वस्य तदानीमसत्त्वेन भावित्वादेर्निराभयत्वमिवेत्यर्थः ।

विरचितब्रह्मवादभवनं मम । तथा हि—‘स हैतावानास’ ‘ऐतदात्म्य-
मिदं सर्वम्’ ‘तत्सत्यम्’ “पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्” इत्यादि
श्रुतिभ्यः प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मत्वमवगम्यते । अत्र सर्वपदेनासंकुचितवृ-
त्तिना भूतमव्ययोरपि प्राप्तावपि तदुक्तिर्या सा पुरुषस्य नित्यत्वेन
तदात्मकस्य वर्तमानवशैव संभवतीति भावित्वभूतत्वव्यवहारोऽप्रामा-
तुवर्णसूत्रम् ।

श्रुतिपुराणयुक्तियुक्ते वाच इत्यर्थः । तदुपपादयन्ति—तथा हीत्यादि । नन्वेवं भावित्वा-
विन्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेनास्तु वक्तुं शक्यत्वम्, तथापि कथं विरोधस्य परिहार इत्यत
हरितोषिणी ।

रणं मया कृतमिति तत्र दूषणानि सन्तु नाम, मदीयं तु श्रुतिसम्मतं मतमितीदानीं मया
वेदादरणे क्रियमाणे दूषणलेशोऽपि नास्तीति भावः । वेदवाक्यान्वाहुः—तथा हीत्यादिना ।
ननु भावित्वाविन्यवहारस्य प्रामाणिकत्वं कथमुपपादितमित्यत आहुः अत्रेति । अत्र
पुरुष एवेति वाक्ये । असङ्कुचितेति । न सङ्कुचिता वृत्तिः शक्तिर्यस्य एतादृशेन सर्व-
पदेनेत्यर्थः । तदुक्तिरिति । ‘यद्भूतं यच्च भाव्य’मित्युक्तिरित्यर्थः । सेति । शङ्कानि-

टिप्पणी ।

* पुरुष एवेति । अत्र यद्भूतं यच्च भाव्यमिदं सर्वं पुरुष एवेति नान्वयः, वर्तमानस्य
पुरुषरूपत्वबोधोपासंभवात् । किन्तु इदं सर्वं पुरुष एव, यद्भूतं यच्च भाव्यम् । अत्र पुरुष
एवेति पुनः संबध्यते । ‘इदं सर्वं पुरुष एवेत्येतावता सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य पुरुषरूपत्वं
बोध्यते । ‘यद्भूतं यच्च भाव्य’मित्यंशस्तु भावित्वभूतत्वव्यवहारोऽप्रामाणिक इति शङ्कानि-
रासायेत्यादिमूलोक्तप्रयोजनाय । नचोदंशस्य शिष्टैः ‘इदमः प्रत्यक्षगत’मित्यादिना प्रत्य-
क्षवस्तुवाचकत्वाभिधानात्प्रत्यक्षस्य च वर्तमानविषयकतया ‘इदं सर्वं पुरुष एवेत्यनेन वर्त-
मानस्यैव पुरुषरूपत्वं बोध्यते, न सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य, अत एव ‘यद्भूतं यच्च भाव्य’मिति
भूतमभिप्रेत्यतोः पुरुषरूपत्वबोधनमप्यनुरूपमिति वाच्यम् । अस्माकं प्रत्यक्षस्य वर्तमानो-
विषयत्वापरिच्छिन्नत्वेऽपि वेदवक्तुर्भगवत्तत्त्वभावात्सर्वस्यापि प्रपञ्चस्वेदमर्थत्वान् । अत
एव ‘सर्वं कस्यिदं ब्रह्म’ ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वं’मित्यादौ अगब्रह्माभेदबोधः संगच्छते । अ-
न्यथा तैरपि वर्तमान एव ब्रह्माभेदो बोधितः स्यात् । यत्तु बुद्धिस्थधर्मोपलक्षितबोध-
कत्वं सर्वनाम्नां सहस्राभेदोक्तं, तत्तु ते यदा नीलरूपवन्त इति वन् सर्वे यदा नीलरूप-
वन्त इत्यपि प्रमाणं स्यादित्यादिना प्रापञ्चने निरस्तम्, यत्तदोदेव बुद्धिस्थधर्मोपलक्षितबो-
धकत्वमिति शिरीकृतम् ॥

णिक इति शाङ्कानिरासायेति ज्ञायते । तथा धर्माणामपि ब्रह्मरूपत्वाद्-
दादिषु तदारमकतत्सत्त्वं न विरुद्धम् । स्वतःसिद्धप्रामाण्यश्रुतिवाक्यव-
लात् ॥

नन्वेवं दर्शनसमयेऽपि तद्व्यवहारापत्तिर्बैपरीत्यापत्तिश्च विरोधोच्चे-
सुवर्णसूत्रम् ।

आहुः—तथेत्यादि । धर्माणामिति । भावित्वभूतत्ववर्तमानत्वानाम् । तदारमकत-
त्सत्त्वमिति । ब्रह्मात्मकभाषित्वादिसत्त्वम् । विरोधो हि प्रमाणातां तुल्यपक्षरूपे, प्रत्य-
क्षादीनां त्वविद्यादिपुरुषदोषदुष्टत्वेनाप्राप्त्याचम्रद्विवायाः भुक्तेरेव प्राप्त्यम् । भुक्ता वा
भेदेऽपि धर्मवर्गभावस्य विरुद्धधर्माभावत्वस्य च मूलरूपे बोधनादत्रापि सर्वस्मिन् ब्रह्मरू-
पत्वस्य सद्योभोक्तृत्वेन प्रयाणां सत्तापोधनाद्यादृशतत्सत्त्वं न विरुद्धमिति तत्परिहार इत्यर्थः ।

अत्राक्षरकृते—नग्नित्यादि । एवं प्रपञ्चस्य विरुद्धप्रयाधारत्वेन विरोधाभावे दर्शन-
समयेऽपि भाषित्वादिव्यवहारापत्तिः, प्रागभावादिकाळे वर्तमानत्वादिप्रतीत्यापत्तिः, सर्वदा
हरितोपिणी ।

रासाचेत्यनेनान्वयः । तदारमकस्य । सर्वप्रपञ्चारमकस्य । ननु तेषां प्रामाणिकत्वेऽपि
एकस्मिन् पटे भावित्वभूतत्वादिव्यवहारो न संभवति विरोधादित्यत आहुः—सधेति ।
धर्माणामिति । भावित्वभूतत्ववर्तमानत्वानाम् । तदारमकतत्सत्त्वमिति । ब्रह्मात्मक-
भाषित्वादिसत्त्वम् । ननु कुतो न विरुद्धमित्यत आहुः—स्वत इति ।

सङ्कृते—नन्वेवमिति । एवं सकलप्रपञ्चस्य परस्परविरुद्धभूतत्ववर्तमानत्वादिप्रया-
धारत्वेपि विरोधाभावे । तद्व्यवहारापत्तिः भाषित्वादिव्यवहारापत्तिः । वैपरीत्येति ।
गङ्गाधरनङ्गी ।

तथा धर्माणामिति । भाषित्वादीनाम् । भारते—‘ससैन्याः सलिला’दिति । सत्ति-
छान्तादित्यर्थः । पूर्वं ‘जलान्ते जनमेजये’त्युक्तेः, जलाद्विनिर्गतानां विसंमुखत्वाद्यापत्तेः ।
भूतानामात्मभाव इति । संप्रजानतां वामदेवादिसदृशां भूतेषु आत्मत्वबुद्धिर्भुवेत्यर्थः ।
‘देवानां यः प्रत्यबुध्यत स सर्व भवती’ति श्रौतसिद्धान्तादिति भावः । अदर्शना-
दिति । अदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । त्वम्लोपे पञ्चमीति प्रमूकेः । आपत्तिः सट्टः असौ
संपातो जडत्वान्मां न वेद; अहं तु सर्वं ब्रह्मेति विद्वान् पृथक्त्वा संपातं न वेद; जड
एव वैराग्यं नेत्यर्थः । न चेदं भीष्मासेन शोकनिवारणार्थं दर्शितम् । तपोमाहात्म्यादेव
पाप्मप्रत्यावित्खण्डनमपि न । गङ्गाक्षानाणुपदेशोऽपि तद्विद्यासार्धमेवेति कुचोपं युक्तम् ।
प्रथमपर्वणि द्वौपद्याः स्वदम्बरे प्रम पुण्याः पञ्च पतयः कथमिति ह्युपप्रमे ‘ततो

दृष्टेति चेत्, न । यथा पृथिव्यात्मक एव तस्मिन् गन्धात्मकतत्सत्ता,
नापरस्मिन्तथा यदा यस्मिन् यथा व्यवहाराभावनियमस्तदा तस्मिन्नेव
तथाविधविरोधात्मकतत्सत्त्वमिति तथेति नोक्तदूषणगन्धोऽपीति बुद्ध्या-

सुवर्णसूत्रम् ।

वृत्तितयसत्त्वावृत्तितयविरोधोच्छेदश्चेत्यर्थः । अत्र समादधते—यथेत्यादि । यथा येन
प्रकारेण पृथिव्यात्मके ब्रह्मण्येव गन्धात्मकब्रह्मधर्मसत्ता सर्वविधगन्धसत्त्वेऽपि तत्तद्वै-
काद्यावच्छेदेन तत्तदुद्भवनियता सत्ता, नापरस्मिन् जलादौ नियताऽनियता वा सा, तथा
ग्रपञ्चात्मके तस्मिन्, यदा यस्मिन् यथा व्यवहाराभावनियमः यस्मिन् काले यस्मि-
न्नेवेव यदवच्छेदेन भूतभाविवर्तमानाविध्यवहाराभावनियमस्तत्काले तद्वैकाद्यावच्छेदेन
तथाविधविरोधात्मकतत्सत्त्वं भूतादिविरोधात्मकब्रह्मधर्मसत्त्वम्, इति हेतोः, तथा न
'धूर्जनसमव' इत्यादिनोक्तं दूषणत्रयम्, इति अस्माद्धेतोः, नोक्तदूषणगन्धोऽपि
नानिर्वाच्यतापत्त्यादीनि दूषणानीत्यर्थः । तथा चैकत्र वृत्तितयसत्त्वेऽपि तत्तदुद्भवत्वेन
व्यवहारप्रतीत्योः सामञ्जस्यम्, अम्मानुद्भवेन च सहानवस्थानप्रतीत्या विरोधानुच्छेदः,
यद्यमनुच्छिन्ने तस्मिन् देशकालाभ्यां वस्तुषु नियमाधेपु वस्तूनां न युगपदुपलब्ध्यानुप-
लब्धौ, नापि सदा सौ । एवं तयोः सादृश्ये यौगपद्ये च निवृत्त आविर्भावविरोधावयोरपि
नानिर्वाच्यत्वमिति निःशेषदूषणनिवृत्तिरिति भावः । नन्वत्र नियमस्वरूपकमेव सप्तम्यन्व-
यत्त्वस्याभ्यां वस्तुनिवेशो न युक्तः, विरोधस्य सार्वत्रिकत्वान् । तथा सत्यविरोधव्युत्पाद-
हरितोपिणी ।

प्रागभावाविकाले वर्तमानत्वानिप्रतीत्यापत्तिः । विरोधोच्छेद इति । विद्वानामेकत्र
ग्रन्थे इत्यादि । समाधानमाहुः—यथेति । तस्मिन् ब्रह्मणि । तत्सत्ता ब्रह्मधर्मसत्ता ।
नापरस्मिमिति । जलादावित्यर्थः । तथा च यथा सर्वात्मके ब्रह्मणि सर्वविधगन्धसत्त्वे-
ऽपि तत्तद्वैकाद्यावच्छेदेन तत्तदुद्भवनियमः, तथा यस्मिन् घटादौ यत्काद्यावच्छेदेन भूत-
त्वभावित्वव्यवहाराभावः, यत्काद्यावच्छेदेन तस्मिन् घटादौ वर्तमानत्वरूपब्रह्मधर्मसत्त्व-
मिति न दूषणत्रयच्छेदोऽपीत्यक्षणादर्थः । कश्चिद्भूगवदिच्छया तया नियमो नास्तीत्याहुः—

गङ्गापरमह्नी ।

व्यासः परमोदारकर्मा शुचिर्विप्रस्तपसा तस्य राज्ञः । चक्षुर्दिव्यं प्रददौ तौश्च
सर्वान् राजाऽपश्यत्पूर्वदेहैर्यथावत् । ततो दिव्यान् हेमकिरीटमालिनः शक्रप्र-
क्यान् पायकानित्यवर्णान् । चन्द्रापीडौश्चारुरूपौश्च यूनो व्यूढोरस्काँसालमा-
त्रान् ददर्श । ताञ्चैवाभ्यां स्त्रियमतिरूपयुक्तं दिव्यां साक्षात् सोमवह्निप्रका-

ख । यत्रोक्तनियमाभावस्तत्र तु न तथा । "तथा चोक्तमाश्रमवासिके
पर्यणि गान्धारीं प्रति यादरायणेन—'देवाश्च दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्ष-
योऽमलाः । त एते मिथुनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे' इत्युपक्रम्य, धृत-
राष्ट्रादिभीष्मान्तानां स्वरूपमुक्त्वा गान्धार्यादिदुःखनिवारणायाह—
सुवर्णसूत्रम् ।

नमस्तत्त्वमित्यत्र आहुः—यत्रेत्यादि । यथा गीतायाम् 'केचिद्विद्वान्ना दक्षनान्तरेषु संदं-
श्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरित्यत्र दर्शितानां ध्वस्तत्ववर्तमानत्वयोस्तर्जुंसीयभावित्ववर्तमान-
त्वयोमेति । उक्तोदाहरणस्त्वाङ्गुनमात्रदर्शनगोचरत्वात्तदनुवृत्त्या सर्वजनीनं प्रमाणान्तर-
माहुः—तथा चेत्यादि । अत्र च 'यथागत'मित्यन्तेन नष्टानां शरीराणां पुनरुन्मज्जनं
विहारविरूपा चेतनक्रिया चोक्ता । तत्र पुनरुन्मज्जनकथनेन ध्वंसस्य ध्वंसाप्रतियोगि-
त्वनिवारणात्तस्य 'सामयिकालान्ताभावरूपतया विरोधावरूपता बोधिता । ततो नैयायि-
हरितोषिणी ।

यत्रेति । यत्र गीतायाम् । 'केचिद्विद्वान्ना दक्षनान्तरेषु संदश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमा-
ङ्गैरित्यन्तेन केषांचिद्भगवन्मुखे नाशः, सम्मुखस्थितिरपि दृश्यते अङ्गुनेन । तथा च
बहिर्ये दृश्यन्ते, ते विरोहितप्राया एवेति अङ्गुनं प्रति भगवता दर्शितम् । एवं च सर्वेषां
नित्यत्वमेवाविर्भावविरोभावौ च स्वीक्रियत इत्याहुः—तथा चोक्तमिति । च पुनस्तयो-
क्तमित्यर्थः । कथमुक्तमित्यत्र आहुः—देवाश्चेति । 'देवाश्च दानवाश्चैतारभ्य, ततो
गङ्गाधरभट्टी ।

शाम् । योग्यां तेषां रूपतेजोयशोभिः पक्षीं मत्वा हृष्टवान् पार्थिवेन्द्रः । स
तद् हृष्ट्वा महदाश्चर्यरूपं जग्राह पादौ सत्यवत्याः सुतस्य । नैतच्छिन्नं परमर्षे

दिप्पणी ।

“तथा चोक्तमिति । 'यत्रोक्तनियमाभावस्तत्र तु न तथे'तिपूर्वपक्षौ 'न तथे'त्यस्य न
विरोधात्मकतत्सत्त्वमित्यर्थः । तदेवाविरोधात्मकतत्सत्त्वमिह वचः कर्म । सहस्राश्रमगन्ध-
यसा प्राभञ्जनेनापि 'विरोधनियमाभावो वचः कर्म'त्युक्तम् ॥

† ध्वस्तत्वेत्यादि । पटपन्तं पदद्वयम् । न सहानवस्थानलक्षणविरोध इति शेषः ॥

‡ ध्वंसाप्रतियोगित्वेति । मायावादिभिर्ध्वंसीयध्वंसः प्रतियोगिपुनरुन्मज्जनापसिभवान्न
ध्वंसप्रतियोगिकोऽङ्गीकृतः, किन्तु पटादिप्रतियोगिकः, इह तु तदुन्मज्जनकथनेन ध्वंस-
प्रतियोगिकोऽपीति विशेषः ॥

१ सामयिकालान्ताभावेति । पटापनवनानवनान्मायुत्पत्तिविनाशौ भगवानोऽन्व-
न्ताभावः ॥

‘सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति । ततो द्रक्ष्यथ सर्वाँस्तान्
 ये हताः स्मरणाजिर’ इति । ततो घृतराष्ट्रपाण्डवाद्यः सस्त्रीकास्तत्र
 गत्वा स्नात्वा निशायां जातायां व्याससमीपं गताः । ‘ततो व्यासो
 महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् । जयगाद्याजुहावाऽथ सर्वाँल्लोकान्
 महामुनिः । पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः । राजानश्च
 महाभागा नानादेशनिवासिनः । ततः सुतमुलः शब्दो जलान्ते जन-
 मेजय । । प्रादुरासीद् यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः । ततस्ते पार्थिवाः
 सर्वे श्रीष्मद्रोणपुरोगमाः । ससैन्याः सलिलासस्मात्समुत्सृज्यः सहस्रश’
 इत्यादिना सर्वाँल्लोकपूर्वकं निरूप्याह—‘एकां रात्रिं विद्वल्यैवं ते वीरा-
 स्ताम् योषितः । आमवृषान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम्’ ।
 एतच्छ्रुत्वा जनमेजयः पप्रच्छ—‘कथं च त्यक्तदेहानां पुनस्तद्रूपदर्शन’-
 मिति । तदा वैशम्पायन आह—‘अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति नि-
 सुवर्षसूत्रम् ।

काश्चिद्वनमेजयस्माज्ञानं योषयितुं तत्प्रभ उपन्यस्तः । सामयिकत्वान्ताभावो हि प्रतियो-
 गिनित्यत्वेन भवति, तदनित्यं चागोपातपण्डितं प्रसिद्धमिति कथं तस्य सामयिकत्वमिति
 तदाश्रयः । तत्र प्रतियोगिनित्यत्वं साधयितुं तत्कारणकलापनित्यत्वं वैशम्पायन आह—
 अविप्रणाश इति साद्वेन । ‘अत्राविप्रणाशपदेनापाततो नाशप्रतीतिर्वस्तुतस्त्वनाश इत्यु-
 हरितोषिणी ।

जग्मुर्यथागत’मित्यन्तेनेत्यर्थः । आगमनं पुनश्च दर्शनं सर्वेषामुक्तम् । एतेनाविर्भावतिरो-
 भावावेव, न तु सर्वथा नाश इति सूचितम् । नैयायिकमतमालम्ब्य जनमेजयः पृच्छति
 —‘कथञ्चेति । वैशम्पायन उत्तरयति—अविप्रणाश इति साद्वेन । ‘नञ्जेः पान्तस्य न
 गङ्गाधरमट्टी ।

त्वयीति प्रसन्नचेताः स उवाच ‘चैन’मिति च पञ्चेन्द्रोपाख्याने । नैतच्चित्रं सर्वज्ञत्वं
 पदार्थयाथातथ्यदर्शकं च । अत्र हेतुः—परमयै इति । दक्षमस्कन्धे च वमं प्रति श्रीकृष्ण

दिप्यपी ।

‘अविप्रणाशपदेनेत्यादि । अत्र विप्रोपसर्गयोः प्रकर्षामिधायकतया सर्वेषां कर्मणां
 प्रकृष्टनाशो नास्तीत्युक्तौ सात्पनाशोऽभ्युक्तातो भवति । स च नोपपद्यते नित्यत्वविषयक-
 त्वात् प्रकरणस्य च नित्यत्वे सात्पर्यात् । अत आपाततत्त्वथाप्रतीतिमात्रे तस्य पर्यवसानं,
 प्रतिषेधस्य च वस्तुतोऽनाशे इत्याशयः ॥

१ इदानीं महामाते तत्रेति पाठ उपलभ्यते ।

अयः । कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो ह्य । महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंश्रया' दित्यादि । एतद्वये "अविनाशी तथा नित्यः क्षेत्रज्ञ सुवर्णसूत्रम् ।

तम् । अत्र शरीराकृती कार्यभूते, कर्माणि निमित्तानि, महाभूतानि समवायीनि । तथा च यथा कटसंवेष्टनद्वलमुष्टिजनकक्रियाया वेष्टनागुत्तरमप्रतीक्षमानत्वेऽपि हस्तयोगत्वागे कटप्रसारणदर्शनाद्वलसंयोगरक्षिता क्रियासत्ता निश्चीयते, तथात्र सर्वकर्मसत्ता । महाभूतनित्यत्वं तु परमाणुनित्यत्वमुपगच्छतामपि समानम् । एवं सति संपातनिमित्तभूतक्रियानित्यत्वात् संपाताकृत्योर्नित्यत्वम् । यत्र क्रियाभूतयोरेव नित्यत्वं कुत इत्याकाङ्क्षायां 'भूताधिपतिसंश्रया'दित्यनेनोभयोर्मंगवदाभितस्त्वकथनाद्गणपद्वर्त्य हेतुरुक्तः । तेन नष्टशरीरोन्मज्जनमुपपादितम् । यतो विहारदिप्रियोपपादनाय शरीरेषु जीवप्रवेशं वक्तुं हरितोषिणी ।

णत्वमिति श्यास्याणत्वम् । विशेषेण प्रकृष्टो नाशो नास्तीति सूचितम् । तथा च नाशप्रतीक्षमात्रमनेन सूचितम् । अत्र महाभूतानि समवायिकारणानि, कर्माणि निमित्तकारणानि । एतानि नित्यानि । एवञ्जन्यानि शरीराण्याकृतयोऽपि तथैव । तत्र कार्यकारण-

गङ्गाधरमष्टी ।

उवाच 'गुरुपुत्रमिहानीतं निजकर्मनिबन्धनम् । आनयस्व महाभाग मच्छासन-पुरस्कृतः । तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदुत्तमां । दत्त्वा स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमूचतु'रिति । अत्र हि भगवान् गुरुगेहे च्छम्भोध्ययनाय कतिचिद्वर्षांश्चुवास । ततोऽपि पूर्वं शीर्षकालं मृतस्य पुत्रस्य तावत् एवानयनं गम्यते । शीर्षकाले प्रत्यभिज्ञाना-मम्भवात् । तत्रैवोत्तरार्धेऽपि श्रीदेवकीमातृचरणमृतापत्नानयनेन वावहवसो मृतास्मावहवस एवानीताः । अत एव प्रत्यभिज्ञानान् 'तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुत्रस्त्रेहस्तुतस्तनी । परिपश्यन्त्याङ्गमारोप्य मूर्ध्नाजिघ्रदभीक्ष्णशः । अपाययत् स्तनं प्रीता तुतस्पर्शपरि-

टिप्पणी ।

'अविनाशीति । अविनाश्वलथायुक्तः क्षेत्रज्ञ इति निश्चयः । भूवानामात्मको भावो यथाऽसौ न विद्युम्यते' इति पाठः संप्रति भारते दृश्यते ॥

† सर्वकर्मसत्तेति । यथा च कटसंवेष्टनेत्यादिदृष्टान्तस्तु परप्रतिपत्तिसौकर्येव । वस्तु-तस्तु सिद्धान्ते कर्मणोऽभ्ररश्मिरूपान्तरत्वेनाभ्युपगमाभितस्त्वमविचारमेव । इदं चैकमेव । कर्मणामिति बहुवचनं तु तद्वैद्यामित्रायेन । सङ्गं त्वस्य—'विधिनिषेधप्रकारेण लौ-किकक्रियाभिः प्रदेष्टतोऽभिव्यञ्जनयोग्या व्यापिका क्रिये'ति । विशेषः प्रमानर-माकरे ॥

इति निश्चयः । भूतानामात्मभावो यो ध्रुवोऽसौ संप्रजानताम्' इत्याद्य-
सुपर्यवस्यम् ।

जीवनित्यत्वमाह—अविनाशीत्यादि । ततः प्रवेशहेतुमाह—भूतानामिति । भूतानां
शरीराणामात्मभावः आत्मत्वेन ज्ञानमसौ संप्रजानतां ज्ञानिनां ध्रुवः वामदेवस्यैव स-
र्वात्मभावरूपत्वात्, स एवार्थावज्ञानिनामध्रुवः अमिमानरूपत्वात् । तथा चानेन विद्वद-
विद्वत्साधारणो 'देहप्रवेशहेतुरुक्तः' । तेन विहारविक्रियाऽन्युपपन्नैवेत्यर्थः । ननु यद्येवं
तर्हि भवादृशां ज्ञानिनां कथं तच्छरीरेषु दृढत्वव्यवहार इत्यत्र आह—अदर्शनादिति ।
न विद्यते दर्शनं यत्वेत्यदर्शनम् मूलकारणमक्षरम् । त्यज्योपे पञ्चमी । तत्राप्य इह सं-
पात आगतः । 'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाऽक्षराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ती'ति मुण्डकधृतेः ।
तथा च मूलकारणे लीनत्वात्तथा व्यवहार इत्यर्थः । अदर्शनं दर्शनाविषयत्वमित्यर्थेऽपि
तत्र हेतुरक्षरे ज्ञेयेन तदेकीभाव एवेति स एवार्थः । ततो विश्वासार्थं स्वस्य ज्ञानित्वयो-
हरितोषिणी ।

योनिमित्ये हेतुमाहुः—भूताधिपतीति । भूताधिपतिसंश्रयात् भगवत्संभवादित्यर्थः ।
यथावता विनाज्ञानन्तरमपि शरीराविर्भावः सूचितः । एवं शरीरादनित्यत्वमुक्त्वा जीव-
स्यापि नित्यत्वमाहुः—एतदग्र इति । जीवस्य शरीर आत्मभावो वर्तत इति कृत्वा श-
रीरे प्रवेश इत्याह—भूतानामिति । भूतानां शरीराणां य आत्मभावः आत्मत्वेन
ज्ञानम्, असौ संप्रजानतां ज्ञानिनां ध्रुवः । तथा च वामदेवादीनां सर्वात्मभावत्वेन
शरीरादिनिष्ठ आत्मभावः ध्रुवः, अज्ञानिनां तु अमिमानरूपत्वेनाध्रुवः इति भावः ।
ननु सर्वस्य ध्रुवत्वे दृढत्वव्यवहारो ज्ञानिनां भवादृशां कथमित्यत्र आह—अदर्शनादिति ।
अक्षरादित्यर्थः । आपतितः आगतः । तथा च गीतायाम् 'अव्यक्तादीनि भूतानि
अकमध्यानि भारत । अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवने'ति 'अव्यक्तोऽ-
क्षर इत्युक्तत्वाद्माहुः परमां गति'मित्यग्निमवाक्यादव्यक्तमक्षरमादिः कारणं येषां तानी-
त्यर्थः । अदर्शनादित्यत्र नास्ति दर्शनं यस्य तददर्शनं मूलकारणमक्षरं प्रज्ञेत्यर्थः । अत्र
मुण्डकधृतिः—'यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।

गङ्गाधरमटी ।

ष्णुते'त्यादि । वस्तूनामपीति । निरस्तमित्यपि पूर्ववदेव । यत्तद्विच्छेति । एतेन
'प्रजाश्च तुल्यकालीया नाध्यवस्यन्ति कालिता' इत्यपि व्याख्यातम् ॥

* देहप्रवेशहेतुरिति । शरीरेष्वात्मभावः ॥

१ अदर्शनादिति त्यज्योपे पञ्चमी ।

नेकमुक्तत्वाद्—‘अदर्शनादापन्नितः पुनश्चादर्शनं गतः । नाहं तं वेत्ति, नासौ मां, न च मेऽस्ति विरागते’ति । न चेदं ‘मायया प्रदर्शितं व्यासे-
नेति वाच्यम् । तथा वचनाभावात् । ‘प्रसादात्सस्य वै मुने’रिति या-
ज्णाय । पतिव्रतानां तासां स्वस्वभर्तृभिः सह विहारकथनाच्च । गङ्गा-
स्नानादिसाधनोपदेशानुपपत्तेश्च । ‘अदर्शनादापन्नित’ इत्यत्र ल्यब्लोपे
सुयणसूत्रम् ।

धनायाद्—नाहमित्यादि । तं संपातं शरीररूपत्वेनाहं न वेत्ति, प्रज्ञाविरत्नान्, असौ
संपातो मामात्मानं न वेत्ति, चिदंशस्य तिरोहितत्वान्, च पुनर्मे विरागतापि नास्ति,
ज्ञाते हि दोषे दुष्टात्पुरुषाद्विरज्यते, ब्रह्मैव सर्वमिति ज्ञाने दोषस्य कुत्राप्यदर्शनात् मे
विरागता । विगतो रागो यस्मासौ विरागस्तस्य भावो विरागता, सापि सर्वस्यैवात्मत्वेन
मित्रत्वाभास्तीत्यर्थः । एवं पूर्णज्ञानित्वं बोधितम् । स्फुटमग्रिमम् । तत्र मायिकत्वे अनु-
पपत्तेर्भेदलन्ताभ्रत्वान्नो हेतवः । शेषेस्तु शरीराकथवस्तुसत्तायां हेतुः स्फुट एव ॥

हरितोषिणी ।

तथाऽधराद्विविधाः सौम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ती’ति । एवं चाक्षरे
लीनत्वात्तथा व्यवहार इति भावः । वैशंपायनः स्वस्य सर्वज्ञत्वबोधनार्थमाह—नाह-
मिति । तं समुदायं शरीररूपत्वेन प्रज्ञाविरत्नादहं न वेत्तीत्यर्थः । असौ संपातो मां न
वेत्ति चिदंशस्य तिरोहितत्वादिति । च पुनः मे विरागता नास्ति । ज्ञाने, दोषभेत्पुरुषस्य
विरागता जायते । विगतो रागो यस्मासौ विरागस्तस्य भावो विरागता । सापि सर्वस्यै-
वात्मत्वेन मित्रत्वाभास्तीत्यर्थः । अत्र व्यासस्य कुतौ नटवन्मायिकत्वं शङ्कते—न चति ।
समादधते—तथेति । द्वितीयं हेतुमाहुः—प्रसादादिति । तृतीयं हेतुमाहुः—पतिव्र-
तानामिति । पातिप्रत्ययभेदेन मायिकत्वभङ्गः स्यादिति भावः । चतुर्थमाहुः—गङ्गेति ।
न हि सरसाधनेनासत्फलं भवतीति । वृत्तानां तेषां शरीरसत्तालीत्यत्र प्रमाणमाहुः—
अदर्शनादिति । ल्यब्लोपेति । अदर्शनं प्राप्येत्यर्थः । इतिशब्देन सत्तायां ल्यब्लोपे

दिप्यन्ती ।

* माययेति । भारतविवृतिकृष्णलीलकण्ठस्तु—प्राज्ञलौकिकाः सत्ता एव भीष्मादयोऽ-
नृतेर्जन्मादिभिर्भावविकारैराविर्भूय तिरोभूताः सन्तो महर्षिविषया पुनराविर्भूय रेभिर’
इतीह वदति ॥

† मायिकत्वं इति । मायिकत्वे प्राप्ते सति तन्निरासार्थमनुपपत्तेर्भेदलन्ताभ्रत्वान्नो हेतव
इत्यर्थः ॥

१ मु. पु. सिद्धस्तु० पाठः ।

२ ज्ञाते हि दोषे दुष्टात्पुरुषो विरज्यते, ब्रह्मैव सर्वमिति ज्ञाने दोषस्य कुत्राप्यदर्शनात् मे विरागता ।
वि. १५

पञ्चमीति, पुनःशब्दाच्च दर्शनात्पूर्वं वस्तुसत्ता प्राप्यते । एवं सति यद्य-
देशकालावच्छेदेन यस्य यथा प्रतीतिर्भवतेऽच्छाविषयः कृताऽस्ति, तत्त-
देशकालावच्छेदेन तथा प्रतीतिर्भवतीति सिद्धम् । इदं तु यथा तथा
'पराशु तच्छ्रुते'रित्यधिकरणे निरूपयिष्यामः । एतेन घटोपलम्भानुपल-
म्भयोः कादाचित्कत्वमनुपपन्नम्, तादृशतद्देतोर्वक्तुमशक्यत्वादिति
निरस्तम् । लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि वस्तुसत्तया योगिप्रत्यक्षविष-
यत्वं स्याद्भूतभाविनां 'वस्तूनामित्यपि । यतस्तथा तद्विच्छा न तत्र
सुवर्णसूत्रम् ।

नन्वस्तु विरोधस्यासार्वत्रिकत्वम्, तथापि नियमवद्भावो यदि स्वाभाविको, तदा
लोके तदोर्विरोधो नियत एवेत्यविरोधव्युत्पादनमसंगतमेवेत्यत आहुः—एवं सतीत्यादि ।
तथा च नियमहेतुबोधनायायमुपाख्यानोपन्यास इति विरोध ऐच्छिकत्वाद् न स्वाभा-
विक इत्यविरोधव्युत्पादनं सुसङ्गतमित्यर्थः । ननु तथा प्रतीतिविच्छा हेतुरस्तु, क्रियायां
तु चेतनस्यैव हेतुता, तथा सति विहारे पुनर्बन्धः कुतो नेत्यत आहुः—इदमित्यादि ।
तथा च तत्र जीवनिष्ठस्य कर्तृत्वस्यापि ब्रह्माधीनत्वेन न्यासचरणैः प्रतिपादितत्वात्तत्कि-
यापि ब्रह्माधीनेति सत्रापि तादृशेच्छाया एव हेतुत्वान्न बन्धापत्तिरित्यर्थः । एवमत्र हेतु-
निरूपणेन यत्सिद्धं तदाहुः—एतेनेति । एतादृशनियमाकारव्यक्तीकरणेन । कथं निर-
स्तमित्याकाङ्क्षामाहुः—यत इत्यादि । ननु तादृशभगवद्विच्छायां किं मानमिताकाङ्क्षा-
हरितोषिणी ।

पञ्चमीलेको हेतुरिति सूचितम् । द्वितीयं हेतुमाहुः—पुनःशब्दादिति । ननु सर्वत्र
सर्वदा तादृशप्रतीतिः कुतो न जायत इत्यत आहुः—एवं सतीति । तथा च तादृशप्र-
तीतिरेच्छाधीनत्वान्न सर्वदास्तीति भावः । ननु तैः स्वस्वस्त्रीभिः साकं विहारे कृते तेषां
बन्धः कुतो नेत्यत आहुः—इदमिति । तत्र भगवद्भीना जीवनिष्ठा विहारादिक्रियेति
तत्र भगवद्विच्छा न बन्ध इत्यर्थः । एतेनेति । यद्यदेशकालावच्छेदेनेति नियमकरणे-
नेत्यर्थः । तादृशतद्देतोरिति । उपलम्भादिकादाचित्कत्वहेतोरित्यर्थः । तथा च सर्व-
वस्तूनां सनातनत्वं नास्तीति भावः । निरस्तमिति । पूर्वोक्तनियमकरणेन भगवद्विच्छा-
यास्तत्रापि सत्त्वादित्यर्थः । तत्र भगवद्विच्छासप्ये किं मानमत आहुः—लौकिकेति ।

दिप्यणी ।

वस्तूनामित्यपीति । पूर्वोक्तनिरस्तमित्यनेन सम्यग्भाः । तथा च प्रतीत्यप्रतीत्योर्भ-
गवद्विच्छायत्तया ध्वंसोत्तरं सन्नपि घटो न योगिनोपलभ्यते । अतः पूर्ववक्षिणा 'ध्वस्तो
घटो योगिनोपलभ्यते'त्यादिनाऽऽपादितो दोषो 'यद्यदेशकालावच्छेदेनेत्यनुपपत्त्येन नियमेन
निरस्त इत्यर्थः ॥

चकास्ति । फलफलकल्पा हि सा । अस्तु वा तद्विषयत्वम्, माधका-
भावात् । उक्तप्रमाणैर्यस्तुसत्वे सिद्धे तस्य न्यायप्राप्तत्वाच्च । 'अनागत-
मतीति च वर्तमानमतीन्द्रियम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति
योगिनः' इति यचनाच्च । एवं सत्यस्मिन् कालेऽस्मिन् देशे इदं कार्यमेवं
सुवर्णसूत्रम् ।

यामाहुः—फलेत्यादि । तथा च कार्यलिङ्गकानुमानमेव मानमित्यर्थः । तत्रयोगस्तु—
भगवद्विच्छा तत्तत्कार्यजननानुकूलतत्तत्प्रकारिका, तत्तत्कारणत्वात् । यद्यत्कारणं तत्तत्त्व-
जननानुकूलतत्तत्प्रकारकम्, घटकारणदण्डवत् । यद्वा, एतत्कार्यम् एतज्जननानुकूल-
प्रकारकभगवद्विच्छाजन्यम्, भगवद्विच्छाकार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तज्जननानु-
कूल(प्रकारक)कारणजन्यम्, दण्डकार्यघटवदित्येवं बोध्यम् । ध्वसादीनां योगिप्रत्यक्षवि-
षयत्वसादूपणत्वायेष्टापत्त्या तत्परिहरन्ति—अस्तिवत्यादि । इष्टापत्तेरन्यथात्वपरिहा-
रायाहुः—उक्तेत्यादि । अप्रामाणिकत्वपरिहारायाहुः—अनागतेत्यादि । तथा चात्रा-
नागतापुङ्गवेत्यादपि वस्तुसत्त्वे प्राप्यव इति *पूर्वोक्तं वाक्यं सामान्यलोकपरं, न योगिप-
रमिति, न प्रमाणयोरपीतरेतरविरोध इत्यर्थः । एवमुक्तदूषणानि परिहृत्य दूषणाभावं
स्पष्टीकर्तुं तेन सिद्धमाविर्भावविस्तरूपमाहुः—एवं सतीत्यादि । अत्र उक्त्यने कालनि-
वेश उपलम्भादिसावत्यवधारणाय । देशनिवेशस्तौगपयवधारणाय । कार्यनिवेशो नित्य-
वस्त्वाविर्भावस्यैतद्विधक्षणावधारणाय । प्रकारनिवेशः कारणान्यवस्थाधारणावेति बोध्यम् ।
किंच, अस्मिन् कालेऽस्मिन् देशे इत्यत्र अस्मिन् कालेऽयं देशो भवत्वस्मिन् देशेऽयं
हरितोपिणी ।

न तत्र चकास्तीति । योगिप्रत्यक्षविषयत्वस्य तत्रासत्त्वाविच्छा देखीप्यमाना नास्ती-
त्यर्थः । अनुमानगम्यत्वं तस्या अस्तीत्याहुः—फलचलेति । ननु ध्वसादिषु योगिप्रत्यक्ष-
विषयत्वेन कथमेवमिति चेदिष्टमेवेत्याहुः—अस्तु येति । तद्विषयत्वम् । योगिप्रत्यक्ष-
विषयत्वम् । उक्तप्रमाणैरिति । 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिचरालिल'मिलादिभिर्भा-
रतवचनैर्भावित्वभूतत्वादिव्यहाररूपप्रमाणैरित्यर्थः । तस्य योगिप्रत्यक्षत्वम् । तत्र प्रमाण-
माहुः—अनागतमिति । एतावता सिद्धमाविर्भावस्वरूपं दर्शयन्ति—एवं सतीति ।
यथा अस्मिन् काले इत्युक्तम्, तथा अस्मिन्देशे अयं कालो भवतितीच्छाविषयत्वमपीति
पिबक्षणीयम् । तेन भारतवर्षे चतुर्थ्युपवस्था, इतरत्र त्रेतायुगकाल इति पञ्चमस्कन्धोक्तं

दिप्यती ।

* पूर्वोक्तं वाक्यमिति । 'प्रजापतुस्त्यकालीया नाधुना सन्ति कालिताः' इति
वाक्यम् ॥

भवत्वितीच्छाविषयत्वमाविर्भावः, तदा तत्र तथा तन्मा भवत्विती-
च्छाविषयत्वं तिरोभाव इत्यपि सुवचम् । एतयोरेवोक्तयोग्यतारूपत्वात् ॥

सुवचसूत्रम् ।

कालो भवत्वित्यपि विवक्षितं ज्ञेयम् । उदाहरणं तु यथा चतुर्भुगव्यवस्था भारतवर्षे एषां
नेतरत्र । यथा च पञ्चमस्कन्धे भारतवर्षेभ्यतिरिक्तान्यष्टवर्षाणि प्रकृत्योक्तम्—‘तत्रत्यान,
त्रेतायुगसमः कालः सदा वर्तते’ इति । यथा चावान्तरप्रलयकाले त्रिलोकीनाश, उपरि-
तनचतुर्लोकस्थितिरित्यादि द्रष्टव्यम् । ननु पूर्वं विषयत्वयोग्यत्वस्वरूपलक्षणमुक्तमिदानीं
च विषयत्वरूपमुच्यत इति श्लोकविरोध इति शङ्कायामाहुः—एतयोरित्यादि । *यो-
ग्यता हि बाधाभावरूपा, बाधाऽभावस्तु भगवद्विच्छायेवेति †तादृशतद्विषयत्वरूपैव सा
सिद्धयतीति न विरोध इत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

संगच्छते । पूर्वं योग्यत्वरूपमुक्तमिदानीं विषयत्वरूपमुच्यत इति पूर्वापरविरोधं परिह-
रन्ति—एतयोरिति । तादृशोच्छाविषयत्वरूपैव योग्यतास्तीति भावः । एतेन पूर्वलक्षण-
योरनयोश्चैकमाक्यता सूचिता ॥

टिप्पणी ।

* योग्यता हि बाधाभावरूपेति । अनुभवविषयत्वयोग्यता आविर्भाव इति हि
पूर्वोक्तं लक्षणम् । तत्रानुभवपक्षस्य साक्षात्कारपरतया साक्षात्कारविषयत्वयोग्यता आवि-
र्भाव इति निष्कृष्टम् । अथ च योग्यता बाधाभावः । बाधश्च शून्यात्मा, अभाव इति
यावत् । स च सममिष्याद्गतपक्षोपात्तस्य साक्षात्कारविषयत्वस्यैव । तदभावश्च पुनः सा-
क्षात्कारविषयत्वरूप एव, अभावाभावस्य प्रतियोगित्वरूपत्वनियमान् । एवं च लक्षणे
योग्यतापदं मन्वद्रयोजनम् । इदमेवाभिप्रेत्य श्रीपुरुषोत्तमैस्त्रय योग्यतापदं तु तदुक्तार्थ-
निष्कर्षार्थमनुवादमात्रमित्याहुस्त्वा साक्षात्कारविषयत्वमाविर्भाव इति योग्यतापदरहितं
निष्कृष्टलक्षणमुक्तम् तथापि स्पष्टप्रतिपत्तिकरतया लक्षणे तद्विवक्षित्वेद्वार्थक्यमिति न
पूर्वापरविरोधः ॥

† तादृशतद्विषयत्वरूपैव सेति । बाधाभावानुक्तभगवद्विच्छाविषयत्वरूपैव योग्य-
तेत्यर्थः । यद्यपि ‘अनुभवविषयत्वे’ति लक्षणे स्वरूपपटकतया भगवद्विच्छा नोपात्ता,
तथापि सिद्धान्ते कारणतया तस्याः सर्वत्राभ्युपगमात्तत्राप्यनुक्तसिद्धेवेत्याशयः । तथा च
साक्षात्कारविषयो भवत्वितीच्छाविषयत्वमाविर्भाव इति पूर्वोक्तलक्षणस्वरूपं फलितम् ॥

न च तत्तद्देशकालयोरपि नित्यत्वाद् युगपत्सकलोपलम्भप्रसङ्गोऽनु-
पलम्भप्रसङ्गो वा स्यादिति वाच्यम् । अस्मिन् सृष्टिकालात्मके स्पूले
सुपर्यसूत्रम् ।

ननुपलम्भादिकादाचित्कत्वे उत्तरूपनियमो हेतुत्वेनोक्तः, स चेन्मरेच्छया कृत इती-
च्छाया एव हेतुत्वं तेन सिद्धम् । तत्रेच्छाशरीरे प्रविष्टौ देशकालौ चेदनित्यौ, तदा सि-
द्धान्तभङ्गः । यदि नित्यौ, तदा यावती सामान्यैकैकलोपलम्भे अपेक्ष्यते तावती सर्वा-
प्यसीति भूतभाविवर्तमानकालीनानां सर्वेषां युगपदुपलम्भप्रसङ्गः । यदि च तिरोभावस्य
बाधकत्वं प्रदर्श्य स दोषो निर्बाधस्तदा तथैवानुपलम्भप्रसङ्ग इत्येवं पूर्वोक्तसर्वदूषणतात्पर्य-
स्थ्यालक्ष्णमसङ्गतमित्यत आहुः—न चेत्यादि । तथा च लक्षणे, अस्मिन्नित्यनेन क्रमि-
कत्वपर्यन्तं कालविशेषणं संगृह्यते, एवमित्यनेन प्रकारमध्ये स सं पुरुषः संगृह्यते, इद-
मित्यनेन घटादिवदुपलम्भादिरूपाणि सा सा कार्यव्यक्तिः संगृह्यत इति देशकालयोर्नि-
त्यत्वेऽपि सदाविर्भावस्य क्रमवैशिष्ट्यादिवर्तकमेव विषयत्वमिति मुलेन तत्परिहाराभासज-
तिरित्यर्थः । न चेद्वेच्छैवाविर्भावोस्तु, किं विषयतापर्यन्तानुभावेनेति वाच्यम् । 'बहु-
स्यां' 'हंत तिरोसानी'ति भूतौ तयोर्विषयत्वेनैव सिद्धवान् । तयोर्भगवद्धर्मत्वेऽपि 'वि-
श्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाती'ति न्यायेन सूक्ष्मतरं जगद्धर्मत्वाविरोधान् । 'तदेतदक्षयं
नित्यं जगन्मुनियराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव'दिति विष्णु-
पुराणेऽपि तथाङ्गीकाराच्च । न चानित्यत्वप्रसङ्गः, योधनार्थमेवैवं कथनम् । नापि विष-
हरितोपिषी ।

शङ्कते—न चेति । तत्तद्देशकालयोरिति । अस्मिन् काले अस्मिन् देशे इति लक्ष-
णघटकीभूतयोरित्यर्थः । नित्यत्वादिति । सिद्धान्ते नित्यत्वेन स्वीकृतत्वादित्यर्थः । सक-
लेति । भूतभाविवर्तमानकालीनानामित्यर्थः । एकैकस्य यलोपलम्भे वा या सामान्यपे-
क्ष्यते, सा सर्वाप्यस्ति, देशकालयोर्नित्यत्वादिति भावः । ननु तिरोभावस्य तत्र प्रतिबन्ध-
कत्वं स्वीक्रियत इत्यत आह—अनुपलम्भप्रसङ्गो वेति । समाधानमाहुः—अस्मि-
न्निति । इदं च क्रमिकत्वपर्यन्तं कालस्य विशेषणं बोध्यम् । तच्चादिति । आविर्भाव-
लक्षणादित्यर्थः । तथा चास्मिन्देशे अस्मिन् काले अस्य पुरुषस्यास्य घटादिकार्यलो-
पलम्भः क्रमेण भवत्विद्येवं निवेशे न कुत्रापि दोष इति भावः । नन्वाविर्भावलक्षणात्त-
र्गतक्रमिकत्वं तु तत्तत्कालोपाध्यवच्छिन्नाविर्भाव एव, तथा चाविर्भावज्ञाने भाविर्भावज्ञा-

दिप्यपी ।

* विश्लिष्टशक्तिरिति 'अयं हि जीवस्त्रिपुटस्त्रयोनि'रिति शारङ्गम् । विक्रिष्टा शक्तिर्वै-
श्वेति समासः ॥

कालोपाधौ तदवयवात्मकतत्तत्कालोपाधौ क्रमिके तस्य तस्य पुरुषस्य तत्तदुपलम्भो भवत्वितीच्छाविषयत्वस्य तत्त्वात् । अत्रैतदिच्छाप्रकार-

सुवर्णसूत्रम् ।

यमेवे नानेच्छापक्षिगौरवम् । *सर्वविषयकज्ञानवदिच्छाया अप्यैक्यात्, प्रकर्षेणैव सर्वस्या निर्वाहुं शक्यत्वावेति । ननु क्रमिकत्वं नाम तत्तत्कालोपाध्यवच्छिन्नाविर्भावशालित्वम्, आविर्भावस्वरूपं च तत्राप्येतदेवेति तज्ज्ञाने अन्योन्याभयात्माभयदोषापात इत्यत आहुः—अत्रेत्यादि । एतदेव । उक्तविशेषणविशिष्टमेव । तथा च तत्तदाविर्भावव्यक्तिभेदेन तज्ज्ञानभेदान्न सावित्यर्थः । यद्वा अयमर्थः—भुवौ हि 'बहु स्यां प्रजायेये'तीच्छायाः प्रकारद्वयमुक्तम् । तत्र प्राथमिकप्रकारेण नानारूपाविर्भावे भगवतः सकाशात्कालदेशपुरुषादिविभागः । द्वितीये प्रकर्षकथनात्तत्प्रकारविवेकः । तथा सति प्रथमे विकारे अव-

हरितोपिणी ।

नापेक्षेत्वात्माभयदोष इत्यत आहुः—अत्रैतदिति । एतदिच्छेति । क्रमिकेच्छेत्यर्थः ।

गङ्गाधरमहर्षि ।

तदवयवात्मकेति । वर्णदिनायात्मकेत्यर्थः । तत्त्वादिति । आविर्भावस्वरूपत्वात् । तस्य चात्राभावान्न देशकालोपलम्भस्तत एव न सकलोपलम्भ इति भावः । तदेवाहुः—अत्रेति । एतदेवेति । अस्मिन्देहेऽयं कालः प्रकटोस्तु, अस्मिन् कालेऽयं देश इत्यर्थः । यथा चतुर्थगन्धवत्त्वा भारते वर्णं, न त्वन्यत्र । यथा चावान्तरप्रलये त्रिलोकीनाशो, न सप्तलोक्याः ॥

टिप्पणी ।

* सर्वविषयकज्ञानवदिति । भगवतः सर्वविषयकं ज्ञानं नित्यमेकं च । 'अनुच्छि-
सिधमे'ति भुक्तेः, नित्यानेकविरुद्धविषयकज्ञानानां सामानाधिकरण्यासंभवात् । नानावि-
षयत्वेऽप्येकत्वं तु समूहात्मन्भवे दृष्टम् । तत्तत्प्रकारभेदस्यैकत्वविरोधित्वेऽपि भगवद्वर्णेषु
विरोधव्याक्तिविकरत्वाद्वापचायैकत्वमेवात्रियते । अत्र विष्णुसहस्रनामभाष्यस्या 'सर्व
पश्यति स्वाभाविकेन बोधेन'लेकवचनेनैकत्वं वदन्ती शङ्कराचार्योक्तिरप्यनुकूला । भगव-
ज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरनिर्विशेषत्वं पर्यायेण सर्वज्ञत्वं चेति त्वयुक्तम् । 'सर्व एव हि सर्वेषां
भवन्ति क्रमज्ञो मिथः' इति भागवतोक्तरीत्या तस्य सर्वत्र सुखमत्त्वात् । तत्तत्काले तत्त-
ज्ज्ञानज्ञानस्वार्जुनेऽपि सदैवेन तादृशवद्विबक्षणे 'न त्वं वेत्थ परं तपे'ति निषेधानुपपत्तेः ।
अतो यथेष्टं ज्ञानं तथेच्छापि विषयभेदेऽप्येकैवेत्याशयः । विशेषो मातृवत्कालौ ॥

त्वापन्नानां तत्तद्देशकालादीनामाविर्भावोऽस्मिन्नेति चेत्तद्विषयत्वादेतदे-
वाविर्भावस्वरूपं तेषामपीति बुद्ध्यस्य । भगवदाविर्भावस्य भगवच्छक्ति-
स्वमिति नानुपपत्तिः काचित् ॥

सुपन्नस्यम् ।

अथैकविवेकाभावाभिरवच्छिन्न एवाविर्भाव इति तदात्मिका *आविः प्रकटं भावयतीत्या-
विर्भावस्तदारिमिका तत्स्वरूपिणी या एतद्विच्छेदा तद्विषयत्वात्तेषामुक्तदेशकालादीनामप्ये-
तदेव निरवच्छिन्नानुभवविषयत्ववोग्यत्वरूपमेवाविर्भावस्वरूपमिति हेतुर्बुद्ध्यस्य साव-
धानीभूय दूषणाभावमनुसंधत्वेत्युपाह्वयः । एवं दूषणपरिहारादाविर्भावोऽप्येवमित्यस्य
साधितम् । नन्यस्तु नित्यत्वम्, तथापि तद्विवेकोत्तरभावित्वादाविर्भावोऽप्येवमित्यस्य कृत्स्नमेव,
न तु भगवच्छक्तिर्विमित्याशङ्क्यामाहुः—भगवदित्यादि । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तदा-
विर्भावोऽपि भगवदाविर्भाव एवेति तस्य तथात्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । प्रसिध्यति-
(भेदा)भेदकृताप्यनुपपत्तिः सर्वस्य भगवत्पत्त्यात्, शक्तेर्नानाप्रकारत्वात् नालीत्यर्थः ।
वस्तुतस्तु 'विशिष्टशक्तिर्बहुधेव भाती'त्यादिप्रमाणेन एकस्या एव विभेदाभावात्-
मिति भावः ॥

हरितोपिणी ।

आविर्भावोऽस्मिन्नेति । पूर्वोक्ताविर्भावलक्षणा या एतद्विच्छेदा तद्विषयत्वादित्यर्थः । एत-
देवेति । पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टमेवेत्यर्थः । तेषाम् तत्तद्देशकालादीनाम् । बुद्ध्यस्य । दू-
षणं नालीति जानीहि । तथा चाविर्भावलक्षणान्तर्गतत्वं देशकालादीनामपि नानामय
इति भावः । ननु षट्साविर्भावः षट्साविर्भाव इति व्यवहारादाविर्भावस्य वस्तुशक्तित्वं
प्रतिभाति, उक्तं तु भगवच्छक्तिवत्, 'आविर्भावतिरोभावां शक्ती वै मुरवैरिण'
इति वचनादित्यव आहुः—भगवदिति । षट्पटादीनामपि ब्रह्मरूपत्वात्तदाविर्भावो भग-

टिप्पणी ।

* आविः प्रकटं भावयतीति । अत्र व्युत्पत्तिद्वयम् । आविर्भवन्नमाविर्भावः । आ-
विर्भावयतीत्याविर्भावः । प्रथमव्युत्पत्तिरभ्योऽर्थस्तु षट्साविर्भावनिष्ठः । द्वितीयव्युत्पत्ति-
रभ्यस्तु कारणनिष्ठः । स च भगवद्विच्छारूप एवेति प्रोक्तम्—तदात्मिकेति ॥

† निरवच्छिन्नानुभवेति । अनुभवपदं साक्षात्कारपरम् । साक्षात्कारो देशांशे तु
निर्धिवादः । कालांशे तु सिद्धान्ते प्राप्तार्थविशेषणतया । यथेदानीं षट् इत्यत्र संयुक्तवि-
शेषणतया, लोहितरूपमित्यादौ संयुक्तसमवेतविशेषणतयेवेत्यम् ॥

१ मापन्ना मु. पु. पाठः । २ बहुलामित्युक्ता० मु. पु. अर्थिकः पाठः । ३ मु. पु. 'वर्धना'
इति पाठः । ४ कोहकान्तर्गतः पाठो न. मु. पु. लक्ष्मणोर्नास्ति ।

एवं सति यत्कालावच्छेदेन सर्वेषां मिथोऽनुमवाविषयत्वं भगवद-
भिमतं, स प्रलयकाल इति निगद्यते । यदवच्छेदेन सर्वेषां मिथोऽनुम-
वाविषयत्वं तथा, स सृष्टिकाल इत्युच्यते । सर्वत्र विशिष्टेच्छैव निया-
मिकेति सर्वमनवयवम् ॥

आविर्भूयारविन्दाक्षे भक्तिमाविष्करोति यः ।

सोऽध्यात्मः पितृपत्रेणुस्तिरोधानं च दुर्ह्वदाम् ॥

सुषर्णसूचम् ।

ननु सर्वस्य नित्यत्वमुपगच्छतः प्रलयस्याशक्यवचनत्वात्तदभावे सृष्टेरप्यशक्यवचन-
त्वात्पूर्वोक्तविषयायां सिद्धान्तमङ्गं इत्याकाङ्क्षायामाहुः—एवं सतीत्यादि । एवं सतीति
सर्वस्य नित्यत्वेऽपि भगवद्विच्छया तत्तन्मियमे सति, सर्वत्र स्मृलोपाधौ सद्वान्तरोपाधौ,
विशिष्टेच्छैव 'प्रजायेये'त्युक्तेच्छैव नियामिकेति न सिद्धान्तमङ्ग इत्यर्थः ॥

सर्वमुपपाद्य बादसमाप्तिं बोधयितुं श्लोकमाहुः—आविर्भूयेति । तिरोधानमिति ।
कुर्यादिति शेषः ॥

हरितोषिणी ।

यदाविर्भाव एवेति भावः । न च घटपटादीनां नानात्वाच्चद्रवशक्तीनां नानात्वापत्तिरिति
वाच्यम् । 'विश्लेषशक्तिर्विबुधेन भाती'त्यादिवचनादेकस्या एव बहुधा भावामानात्वा-
दिभानमिति ॥

ननु सर्वस्य नित्यत्वे प्रलयकालः, सृष्टिकाल इति व्यवहारो न स्यादित्यत्र आहुः—
एवं सतीति । सर्वस्य नित्यत्वेऽपि भगवद्विच्छया तत्तन्मियमे सति । सर्वत्रेति । सज-
मिषु । विशिष्टेति । 'बहु स्यां प्रजायेये'तीच्छैवेत्यर्थः ॥

बादसमाप्तिं सूचयन्तो—'मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्त' इति व्याकरणभाष्या-
न्मङ्गलाय श्लोकमाहुः—आविर्भूयेति । यः पितृपत्रेणुः स्वयमाविर्भूयारविन्दाक्षे भक्ति-
माविष्करोति, स नः अभ्यात्, दुर्ह्वं तिरोधानं च कुर्यादिति शेषः ॥

गङ्गाधरमहो ।

ननु जगतो नित्यत्वे सृष्टिप्रलयौ कथमत्र आहुः—एवं सतीति ॥

तिरोधानं चेति । करोतीत्यनुकुर्यते । अभ्यादिति क्रियादित्यर्थकं वा । एतेन समा-
प्तपुनरास्तमत्र काव्यदोष इत्यपास्तम् । तत्तिरोधानं विना भक्त्याविर्भावस्याशक्यत्वाच्च ।
निरर्थकविशेषणे एव हि स दोषः ॥

(१३) ननु तत्तद्देशकालयोरपि नित्यत्वाद्युपपत्तिसकलोपलम्भप्रसङ्गोऽनु-
क्रमिकदेशकालमि- पलम्भप्रसङ्गश्च स्यादिति चेत्, ननु तत्तद्देशकालावच्छि-
न्नत्वपूर्वकसर्वोपल- अतस्तत्पुरुषवत्तद्व्यवहाराद्यपि स्त एवेति किमनुपपन्नम् ?
म्भापचित्तपरिकारी । नहि तांयधुनाप्युपलभ्येतामिति चेत्, मैयम्; अनुपल-
भ्युपगमस्तदम् ।

(१३) एवं समापिते यादे शङ्काकनमानी क्रमिकयोरपि देशकालयोर्नित्यत्वमनुसन्धाय
पुनः शङ्कते—ननु तत्तदित्यादि । तत्तद्देशकालयोरिति । प्रागभावाद्यवस्थामिच्छ-
कस्य कारणात्मकस्य देशस्य क्रमिकत्वविशिष्टस्य फालोपायेभ्य नित्यत्वाद्युपपत्तेर्वैकल्यमुनिष्ठ-
भायित्वादित्रितयोपलम्भादिः स्यादित्यर्थः । अत्र बहुवारमुद्धृतत्वाच्चतुक्तं दूषणमुपेक्ष्य,
तदुक्तमुपगम्यानुक्तनित्यत्वं च ग्यारयित्वा समाधानं पृच्छन्ति—नन्वित्यादि । त्वदुक्त-
देशकालमात्रनित्यत्वे किं वाच्यम्, त्वदुक्ते प्रकारकार्ये अपि स्त एव वर्तते एवेति सर्व-
वर्तमानत्वादेतोः किमनुपपन्नम् अस्मदुक्ते किमनुक्तम्, दूषकत्वाभिमानिनलयास्मदुपरि
किं दूषणमवशिष्टमिति तद्वदेत्यर्थः । तत्राह पूर्वपक्षी—तर्हीत्यादि । तौ देशकालप्रकार-
विशिष्टाधिर्भावतिरोभावकार्यात्मकौ तद्वयौ भूतभाविनावेकवरतुनिष्ठनावित्वादित्रयविषय-
व्यवहाराख्यबहारी अधुना वर्तमानकालेऽपि, उपलभ्येतां युगपदनुभवविषयौ क्रिये-
तामिति दूषणमवशिष्टमित्यर्थः । तत्र समाधत्ते—मैवमित्यादि । वर्तमानावपि युगप-
त्प्रोपलभ्येते । तत्र हेतुः—अनुपलम्भेति । अयमर्थः—व्यवहारोपलम्भानुपलम्भवोरेक-
मामग्रीकत्वं स्वद्विमतम् ? उत निजसामग्रीकत्वम् ? यथायः, तदा जभावप्रद्वयार्थं बोध्या-
हरितोपिजी ।

(१३) अस्य विचारस्यावश्यकत्वं सूचयितुं सिंहावलोकनन्यायेन पुनः शङ्कते—न-
न्विति । तत्तदिति । पदादिप्रागभावादिविशिष्टस्य देशस्य क्रमिकत्वबोपकस्य कालस्य
नित्यत्वमित्यर्थः । सकलेति । आविर्भावकाले भूतमाविष्यवर्तमानकालिकमकलपत्स्वूपल-
म्भप्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुपलम्भेति । तिरोभावकाल इति नेयः । समाधानं पृच्छन्ति
—नन्विति । किमनुपपन्नमिति । तत्तत्कालिकपुरुषव्यवहारस्य जायमानत्वेनानुपप-
त्त्यभाव इत्यर्थः । पूर्वपक्षी दूषयति—तर्हीति । ताविति । भूतमाविपुरुषावित्यर्थः ।
अधुनापि वर्तमानकालेऽपि । समाधानमाहुः—मैवमिति । वर्तमानसमिष्टपराधोपल-
म्भोऽस्माकं, कालप्रयवर्तिपदार्थोपलम्भो योगिनामित्याशयेनाहुः—अनुपलम्भेति । तेषां
गङ्गाधरनदी ।

(१३) अभ्युपेत्यापि समाधानं पुनराशङ्का—नन्विति ।

म्भावच्छेदककालावच्छिन्नत्वात् पुंसां तदनुपलम्भात् तत्तत्कालस्य भिन्नत्वात्तदवच्छिन्नपुरुषस्यापि भिन्नत्वाद्युगपत्सत्त्वाच्च तदनुपलम्भानुपलम्भयोर्युगपत्सत्त्वं न विरुद्धम् । न च योहं पूर्वं घटमन्वभूवं स एवाह-
नुपलम्भम् ।

अनुपलम्भविशेषणतां च किमित्यधिकामङ्गीकरोषि । अयाङ्गीकरोषि, तदा सामग्रीभेदस्तु सिद्धः । एवं सति यथा सा, तथा 'कालभेदोऽपि सामग्रीति सङ्ग्रेहात्कालात्मकतद्विकल्पा-
सामान्यवच्छिन्नानां पुंसामस्माकं तदनुपलम्भात् युगपन्नितवानुपलम्भादित्यर्थः । ननु कालभेदस्य सामग्रीत्वे युगपन्नितवानुपलम्भ उपपद्यताम्, तथाप्यनुपलम्भकाले उपलम्भ-
सत्तायां किं मानमित्यत आहुः—तत्तत्कालेत्यादि । तत्तद्भवहारोपलम्भानुपलम्भयोः सहावस्थानविरोधे हि तत्तत्सत्तायां मानापेक्षा, न तु घटतदभावयोरिव भावाभावविरो-
धेऽपि । एतयोश्च न सहावस्थानविरोधः । तत्तत्कालस्य भिन्नत्वात् उपलम्भानुपलम्भा-
वच्छेदककालस्य भिन्नत्वात् । अनुपलम्भावच्छेदको ह्यस्माकं कालः, उपलम्भावच्छेदकस्तु योगिनां कालः, तयोः परस्परं भिन्नत्वादनुपलम्भानुपलम्भयोर्युगपत्सत्त्वं न विरुद्धम् । यदि चैकस्यैव कालोपाधेः प्रतियोगिभेदेन अन्वयमरणविनाशसीमन्तसुखदुःखघटोपलम्भजनक-
त्वव्यतिरिक्तयोगिभेदेन भूतवर्तमानादित्यवहारोपपादनक्षमत्वात्कालभेदो नोपेयते, तदाऽपि तत्तदवच्छिन्नपुरुषस्यापि भिन्नत्वात् । पुरुषस्येति जात्यपेक्षयैकवचनम् । तथा च तत्तत्कालोपाध्यवच्छिन्नपुरुषाणामपि भिन्नत्वात् युगपत्सत्त्वाच्च यथैकस्मिन्काले क्वचिदु-
देव्यसि क्वचिदुद्भूयति क्वचिदुसित इति च सूर्ये तत्तद्भवहारस्य युगपत्सत्त्वं न विरुद्धमे-
वमप्रापीत्यर्थः । नन्वेवं पुरुषभेदेन तत्तद्भवहारोपलम्भानुपलम्भमन्यत्तयानन्त्यात्तयोर्युगप-
त्सत्त्वाविरोधो, न तन्मित्यस्य साधकः । एकस्य पुरुषस्य योऽहं पूर्वं घटमन्वभूवं, स एवा-
हमधुना नानुभवामीति प्रत्यभिज्ञायां तयोर्भिन्नकालिकत्वेनानुभवात्तयोरेकपुरुषनिष्ठत्वेनै-
हरितोषिणी

पुंसामिति । अस्माकमिति शेषः । तदनुपलम्भात् भूतभाविपदार्थानुपलम्भात् । तथा चोपलम्भावच्छेदककालावच्छिन्नत्वाद्योगिनां कालत्रयवर्तिपदार्थोपलम्भो जायत इति भावः । तत्तत्कालस्य उपलम्भावच्छेदकस्यानुपलम्भावच्छेदकस्य च कालस्येत्यर्थः । तद-
वच्छिन्नस्य तादृशकालावच्छिन्नस्य । योगिपुरुषस्याऽस्मदादिपुरुषस्य च भिन्नत्वादित्यर्थः । ननु पुरुषाणां भिन्नत्वेपि कालत्रयवृत्तिपदार्थानां युगपदसत्त्वाभित्यत्त्वं नास्तीत्यत आहुः—
युगपदिति । तादृशकालयोः तादृशकालावच्छिन्नयोगिपुरुषाऽस्मदादिपुरुषयोश्च युगप-
त्सत्त्वादित्यर्थः । तदनुपलम्भेति । घटाद्युपलम्भानुपलम्भयोरित्यर्थः । यदाऽस्मदादीनां भाविपदानुपलम्भस्य योगिनां भाविपदोपलम्भ इति घटतदभावयोरिव युगपत्सत्त्वं न विरुद्धमित्यर्थः । एवं सर्वेषां पदार्थानां युगपत्सत्त्वाभित्यत्त्वमिति भावः । अत्र नैयायिकः

मधुना नाऽनुभवामीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः । सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन तस्य
चैकत्वेन तदुपपत्तेः । न चैवमिति प्रसङ्गः । उपलम्भानुपलम्भयोरपि ब्र-
ह्मात्मकत्वात् । स्वेच्छया यत्र यदुपलम्भरूपेणाधिर्भवति तत्र तथा, यत्र
सुषर्णसूत्रम् ।

ककालीनत्वसाधने च सादृशप्रत्यभिज्ञानुपपत्तेरिति चेत्तत्राहुः—न चेत्यादि । यत्र हेतुः
—सर्वस्येत्यादि । एवं प्रत्यभिज्ञाया जायमानत्वेऽपि सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन, ब्रह्मणश्चैक-
त्वेनैतत्स्योपलम्भकालेऽन्यनिष्ठैतदनुपलम्भस्यानुपलम्भकाले चोपलम्भस्य चैवमिद्वत्त्वेनापि
सत्त्वास्तिस्रः एकनिष्ठयौगपथे तयोर्नित्यत्वोपपत्तेः । प्रमाणयोस्तुल्यबलत्वे हि विरोधवद्-
भावचिन्ता । प्रकृते तु वेदात्ममानिपुरुषनिष्ठत्वात् प्रत्यक्षं दुर्बलम् । भुक्तिरतु सद्गतिवत्पर-
माप्तपुरुषवाक्यत्वात्प्रबला । तथा च भुक्तिरुपवर्धमाहकमानसिद्धं नित्यत्वं यौगपथं च
मूलाष्टगुन्धिरापातरमणीयैरनुभवशब्दैर्बुक्तिसदृशैश्च न प्रतिशेपुं शक्यम् । यथा त्वन्मते पर-
माणूनां नित्यत्वं, घटादीनां ह्यणुकारिकमजन्मत्वमित्यादि, तथेत्यर्थः । नन्वेवं प्रष्टव्यं
यथा त्वन्मते सर्वनित्यत्वोपपादकं, सदैकोपलम्भादिन्युपपादकमित्ये-
कस्योपलम्भाद्यवसरे सर्वेषां तदापत्त्या सर्वेषां सर्वज्ञतावतिरूपातिप्रसङ्गापाद इत्यत आहुः
—न चैवमित्यादि । आत्मसमवेतस्यापि ज्ञानस्य प्रदेशविशेषवृत्तित्वं तत्वाप्यभिनतम् ।
अस्माकं तु तद्गुणवदिच्छन्वा निवमिवमिति न कथमप्यतिप्रसङ्गावकाश इत्यर्थः । एतादृश-
हरितोपिणी ।

अदृष्टे—न चेति । तथा च ‘पूर्वमिदानीं मितिपदद्वयेनोपलम्भानुपलम्भयोः समानका-
लीनत्वं नास्तीति सूचितम् । एवं च युगपत्सत्त्वाभावात् नित्यत्वमिति भावः । परिह-
रम्वि—सर्वस्येति । तस्य ब्रह्मणः । तदुपपत्तेरिति । नित्यत्वोपपत्तेरित्यर्थः । तथा च
ब्रह्मण एकत्वेनान्यनिष्ठोऽन्यकालिको वा, उपलम्भोऽनुपलम्भो चैकब्रह्माभितो भवतीत्यु-
पपन्नं यौगपथमिति भावः । अदृष्टे—न चेति । अतिप्रसङ्ग इति । किञ्चिच्छब्दस्य सर्व-
ज्ञत्वापत्तिरूपातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तथा च किञ्चिच्छब्दकपदार्थज्ञाने एकब्रह्मणवत्सर्वपदार्थ-
ज्ञानात्सर्वज्ञत्वं स्यादिति भावः । समाधानमाहुः—उपलम्भेति । तथेति । उपलम्भो
भवतीत्यर्थः । एवमप्येति । तथा च तव मते जीवात्मनो विमुक्त्येऽपि तद्गुणज्ञानस्य कि-
ञ्चिद्विषयकत्वं स्वीक्रियते यथा, तथा यथापि भगवदिच्छाया निवामकत्वं स्वीक्रियत इति
गङ्गाधरमहो ।

अनुपपत्तिरिति । त्वया पुरुषभेदानिधानमिति भावः । अतिप्रसङ्ग इति । चैत्री-
वानुभवस्य मेत्रे प्रत्यभिज्ञानापत्तिः ॥

य यदनुपलम्भरूपेणाविर्भवति तत्र तथेति नियमात् । यथा पृथिव्या-
मेव गन्धरूपेणाविर्भावो, न जलादिषु ॥

अत एवाचार्यैः श्रीभागवततत्त्वदीपे 'अथ वा सर्वरूपत्वान्नामलीला-
सुवर्णसूत्रम् ।

नियमे किं मानमिति शङ्कायां, यथा तब मते प्रागभावस्तथास्माकं भगवदिच्छा । फलव-
त्कल्पत्वत्वस्योभयत्रापि तौल्यात् । अस्माकं श्रुतिपुराणाद्युपलम्भस्याधिक्यात्तदनुसार्यनुमा-
नमपीत्याशयेन यतोत्तरत्वं आरयन्ति—यथेत्यादि । एतेनैव नित्यकार्यविवेकाभावेऽपि
यतोत्तरः । इदं नित्यत्वेन व्यवह्रियतामिदं कार्यत्वेनेत्येच्छिकनियमस्य तत्रापि समान-
त्वात् । एवमन्या अप्यनुपपत्तयो भगवदिच्छास्वरूपविचारेणैव ब्रह्मवादे परिहरणीयाः ।
'प्रज्ञायेये'तीच्छाक्षरीरे प्रविष्टस्य प्रकर्षस्यातिपिचण्डिलत्वेन तस्य समाधानसमर्थत्वादिति
विकृ ॥

तन्वेवमिच्छाया नियमान्मास्तु रूपप्रपञ्चेऽतिप्रसङ्गस्तथापि नामप्रपञ्चे दुर्वारः । श-
ङ्खणः सर्वरूपत्वेन तत्तदभावोभयवर्त्मकत्वाद्भेदे सर्वज्ञत्वस्य, सर्वज्ञे वाऽज्ञत्वस्य, नित्ये कार्य-
त्वस्य, कार्ये नित्यत्वस्य सङ्गावादिपरीतप्रयोगेऽपि प्रामाण्यस्मानपायेन वाक्यप्रामाण्याप्रा-
माण्यव्यवस्थामग्नप्रसङ्गादित्याशङ्क्यामिष्टापत्त्या समादधते—अत एवाचार्यैरित्यादि ।
यतोपमतिप्रसङ्ग इष्टः, अत एवाचार्यैस्तथा निरूपितमित्यर्थः । तदाहुः—(सर्वत्राज्ञत्वब्र-
ह्मत्वेन विरोधांशात्पूर्वा विरोधांशस्त्यक्त इति) । वाक्यार्थस्तु वेति पक्षान्तरे । पूर्वं
विविदिषाश्चायां यत्प्रमाणत्वेन विवक्षितं, तत्सर्व 'वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानी'त्यादिनो-
क्तम् । अथ विद्वद्वायां 'प्रमाणं सर्वमेव हि' वाक्यान्त्रमेव प्रमाणमित्यर्थः । ननु कथं
परस्परविरुद्धानां बहिरनुष्णः, परं ब्रह्म विष्णुशिवब्रह्माकारं निराकारमित्यादीनां प्रामाण्य-
हरितोपिणी ।

भावः । यथा तब मते घटप्रागभावकाले घटोपलम्भो न जायत इति घटानुपलम्भे प्राग-
भावस्य हेतुत्वं, तथा मन्मते भगवदिच्छाया हेतुत्वं कल्प्यते, फलवत्कल्पत्वत्वस्योभयत्रा-
प्यविविधत्वादिति बोध्यम् । अत्रोदाहरणमाहुः—यथेति । एवं च ब्रह्मवादेऽनुपपत्तिप-
रिहारो भगवदिच्छयैवेति हृदयम् । एवं रूपप्रपञ्चेऽनुपपत्तिः परिहृता ॥

नामप्रपञ्चे तु सर्वस्य ब्रह्मरूपत्वेनाज्ञे सर्वज्ञत्वस्य, सर्वज्ञेऽज्ञत्वस्य, नित्ये कार्यत्वस्य,
कार्ये नित्यत्वस्य सत्त्वेन विपरीतप्रयोगेऽपि प्रामाण्यं स्यात् । तथा च प्रामाण्याप्रामाण्य-
व्यवस्था न स्वादित्यत्रेष्टापत्तिमाहुः—अत एवेति । यतोऽयं दोष इष्टः, अत एवाचार्यैस्त-
थैव निरूपितमित्यर्थः । तत्त्वदीपनिबन्धे निरूपितमित्यत्रेणान्वयः । कारिकार्थं विशदयन्ति

विभेदतः । विरोधांशपरित्यागात् प्रमाणं सर्वमेव हि' इति निरूपितम् ।
'ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेनानुष्णस्वरूपत्वेनापि, बहिरनुष्ण' इत्यादिवाक्यान्पि
प्रमाणानि । कुतः ? यतः सर्वत्राखण्डग्रन्थभावेन विरोधांशास्फूर्त्या वि-
रोधांशस्त्यक्त एवेति वाक्यार्थः ॥

(१४) अत एव, पूर्वमेव 'वाचारम्भणं विकार' इति निरूपितम् ।
सुपर्णसूत्रम् ।

मिलाकाहुतयामाहुः—सर्वरूपत्वाद् विरोधांशपरित्यागादिति । तथा च भगवतः
सर्वरूपत्वेन बहिरनुष्णत्वादनुष्णरूपत्वादानुष्णत्वबहिरनुष्णयोरेकाधिकरण्याच्छिवत्वादीनामन्यै-
काधिकरण्याद्बहिरनुष्णः, परं ब्रह्म ब्रह्मविष्णुशिवाकारमनाकारमित्यविरुद्धमित्यर्थः । तद-
नुक्तम्—ब्रह्मणः सर्वरूपत्वेनेत्यादिना । इदं चाप्यनुत्तरम् । अत्र प्रकृतानुयोगात्
व्याख्यातम् । परं तु निबन्धटीकाजुसारणेच्यते—नामलीलाविभेदत इति । रूपली-
लावनामलीलाविभेदतः । विरुद्धांशपरित्यागात् । यथा रूपलीलायां 'पूर्ववदे'त्यधिक-
रणं निराकारमेव ब्रह्म, प्रथमं पुरुषरूपेण, ततः इक्ष्वररूपेण, ततः कार्यरूपेण जायते
इत्युच्यते, तथा नामलीलायामपि क्रमेण वाटशताटशवाक्यरूपेण जायत इति सर्वत्रापि
वाक्यानि ब्रह्मबोधकत्वाविविक्तानीति वाट्यात्रं प्रमाणमित्यर्थ इति ॥

(१४) एवं प्राप्तिक्रमं परिहृत्य प्रस्तुतं महावाक्यमेव निर्णेतुं कार्यवशादपि सर्वस्य
ब्रह्मत्वे भुतेः सम्प्रतिमाहुः—अत एवेत्यादि । यतः सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेनैकरूपत्वमेव
भुत्वभिप्रेतम्, न तु कार्यरूपत्वेन नानात्वम्, अत एव हेतोः प्रपाठकारम्भ एव याच्चा
हरितोषिणी ।

—ब्रह्मण इति । सर्वरूपत्वेनेति । बहिरनुष्णरूपत्वेनानुष्णस्वरूपत्वेनेत्यर्थः । अनुष्णस्व-
रूपत्वेनापीति । भानादिति शेषः । अत एव सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वेन नामलीलायां विरो-
धांशभावेन अनुष्णत्वबहिरनुष्णयोर्ब्रह्मान्तर्भावेन सामानाधिकरण्याद् बहिरनुष्णपदयोरे-
कार्यवाचकत्वं संगच्छते ॥

(१४) अत्र भुतेः प्रमाणमाहुः—अत एवेति । पूर्वमेवेत्यस्य निरूपितमित्यनेना-
न्वयः । पूर्वमेव छान्दोग्ये प्रपाठकारम्भ एव । वाचारम्भणं पटः पट इति कथनम् ।
गङ्गाधरभट्टी ।

(१४) पूर्वमेवेति । प्रपाठकारम्भे एव । वाचारम्भणं पट इत्यादिकथनं विकारो नाम-
धेयं, न तु तेन रूपेण सत् । कारणरूपेण तु मूढरूपेण सत्यमित्यर्थः । प्रकृतमनुसरन्ति
—अपरं चेति—

ततः पूर्वोत्तरयोर्जडजीवयोः सदात्मकत्वे मध्ये हेतुमाह—
 महाबाक्य-
 वेनिरूपम् । 'स आत्मे'ति । एवं जडस्य तदात्मकत्वमुक्त्वा जीवस्याप्याह
 —'तत्त्वमसी'ति । अस्योपदेशात्त्वान्मुहुर्मुहुस्तथान् । 'आवृत्ति-
 रसकृदुपदेशा'दिति ब्रह्मसूत्रात् । अतः सम्पूर्णं महाबाक्यमुपदेशः ।
 तत्र यथा—'ऐतदात्म्य'मित्यत्र न भागस्यागलक्षणा सर्वशे, तथा—'त-
 त्सर्वस्वम्' ।

आरम्भणं घटः पट इत्यादिग्रहणम्, विकारो विकृतिः, नामधेयं नाममात्रं, न तु
 तेन रूपेण वस्तु तत्, किन्तु मृत्तिकेत्येव कारणरूपेणैव सत्यमित्युक्तम् । तथा चाविद्वद्-
 शायामेव नानात्वं; न तु विद्वदशायामित्यर्थः । तत इति । सत्यत्वकथनोत्तरम् । 'स
 आत्मे'ति । स एव सर्वस्य जडस्य जीवस्य चात्मा अनारोपितानागन्तुकस्वरूपम् । अ-
 स्येति । ऐतदात्म्यमित्यादेः । उपदेश इत्युद्देश्योक्तेयः । सिद्धमाहुः—तत्रेत्यादि । 'स
 य एषोणिमे'त्येतेन अगन्मूलमूलमणुभाव रूपं सत्यद्वयं परिचाय्य, ऐतदात्म्यपदार्थाद्वैत-
 यवामिदंपदार्थादाकारादिकं च त्यक्त्वा केवलसम्मात्रता न बोध्यते; तदुभयलागे ऐत-
 दात्म्यसर्वपदयोर्वैबर्ध्यप्रसङ्गात्, किन्तु तत्पूर्वकमेव तथात्वं बोध्यत इति यथा सर्वशे सा
 नास्तीक्रियते, तथा चिदंशेऽपि प्रावपाठवलात्, तस्य भावसत्त्वमिति भावार्थप्रत्ययमप्रयुज्य-
 हरितोषिणी ।

विकारो विकृतिः । नामधेयं नाममात्रं, न तु घटत्वेन रूपेण तद् वस्तु, किन्तु कार-
 णरूपेण । 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' । कारणमेव घटाद्यात्मना जातमिति मुख्यार्थः । एवं च
 नानात्वमविद्वदशायामेवेति भावः । तत इति । 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्यनेन वत्सत्यत्वमुक्तं,
 तदनन्तरमित्यर्थः । पूर्वोत्तरयोरिति । छान्दोग्यध्रुवौ पठितवोरित्यर्थः । हेतुमाहेति ।
 सदात्मकत्वे हेतुं मध्यमाहेत्यन्वयः । स आत्मेति । स भगवान् आत्मा जडजीवयो-
 रात्मैक्यः । अनारोपितानागन्तुकं रूपमिति यावत् । अस्येति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'
 मित्यादेः । मुहुरिति । छान्दोग्येऽष्टमप्रपाठकेऽन्तिमसप्तश्लोके 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो'इत्येवं
 मुहुरित्यर्थः । उपदेशो आवृत्तौ प्रमाणमाहुः—आवृत्तिरिति । केवलं 'तत्त्वमसी'त्यस्यो-
 पदेशत्वं निवारयन्ति—अत इति । तेन सिद्धमाहुः—तत्रेति । तत्र सम्पूर्णमहाबाक्ये ।
 ऐतदात्म्यमिति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्यत्रेत्यर्थः । तथा च 'स य एषोणिमे'त्यनेन
 वाक्येन अगत्कारणीभूतः अजिनिरूपः सत्यद्वयं उक्तः, तत्र 'ऐतदात्म्यमिदं सर्व'मित्य-
 नेन ऐतदात्म्यरूपधर्मः, इदंपदार्थरूपाकारश्च बोध्यते, तत्रोभयोरबोधने केवलं 'स य
 एष' इत्यनेन सम्मात्रबोधने भागस्यागलक्षणात् । सा चैतदात्म्यपदसर्वपदयोर्वैबर्ध्य-
 मिथा सर्वशे त्वत्वा न स्वीक्रियते, एवं चिदंशेऽपि न स्वीकार्येति भावः । एकत्र वक्तव्यैकत्र
 न वक्तव्येति बोधमाहुः—तथा चेति । ननु तत्र तदभावगमकं पदवैधर्म्यम्, अत्र

एवमसी'त्यत्र चित्तंशेऽपि न सेत्यवगन्तव्यम् । तथा च सर्वस्यैव ब्रह्म-
वाक्यत्वासत्वेकदेश एव 'तत्त्वमसी'ति वाक्यं जीवब्रह्मणोरभेदं बोधय-
तीति न वक्तुं शक्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गाद्, उपक्रमविरोधाच्च ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

मानेऽपि युष्मच्छब्दे गन्धमपुरुषोपपत्तिं चानुसंधाय तदभावोऽवगन्तव्यः । एवं सिद्धे
सर्वस्य ब्रह्मवाक्यत्वे, लक्षणां चित्तैव तादात्म्येन सर्वस्य ब्रह्मत्वोपपत्त्या प्रतिपादिसिद्धौ
सर्वस्यैव ब्रह्मावबोधकत्वं युक्तम्, न तु तदेकदेशस्य लक्षणया जीवब्रह्माभेदबोधकत्वं युक्त-
मित्यर्थः । ननु यथा तत्र पदवैयर्थ्यं तदभावगमकं, तथा 'तत्त्वमसी'त्यत्र किं तदभावग-
मकमित्यत आहुः—वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्वादिसंस्थानवद्विचि-
कल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तिमङ्गीकृत्य 'येतदात्म्य'मित्यस्य विभेदव्या-
सेषकत्वं, 'तत्त्वमसी'त्यत्र भागत्यागलक्षणया जीवब्रह्माभेदबोधकत्वमित्येवमर्थभेदेन विभागे
'साकाङ्क्षत्वाभावेन च तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । नन्वेवमर्थभेदेऽपि प्रकारभेदेन ब्रह्माभेद एव
बोध्यत इत्याकाङ्क्षासत्त्वादेकवाक्यतोपपत्तेर्न तत्प्रसङ्ग इत्यतो हेत्वन्तरमाहुः—उपक्रम-
विरोधादिति । उपक्रमे हि 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यादिना ब्रह्मणः सच्चिदात्म-
कजडजीवोपादानत्वा बोधित्वा । न हि सा 'विवर्तवादे अभेदे' बोधयते । विवर्तोपादान-
त्वाया अभ्युपगमैकशरणात्वात् । अभेदे त्वयापि तदनङ्गीकाराच्च । एवं तदुक्तमनुपगन्त-
व्युपपत्त्युक्तम् । एवं सापत्नीचेऽपि बोध्यम् । तथा हि—तत्रारोपविभूतिव्यपदेशपक्षैः प्रजा-
पतिर्जीवस्य ब्रह्माभेदं स्पष्टाष्टकेन बोधितवान् । तदिदं रहस्यं श्रुत्वा प्रणवपदवाच्यं सिद्धं
परमेश्वरं स्वात्मत्वेन जिज्ञासुमिदं पैनं वमस्यष्टे विज्ञापितः सोऽद्वयात्मस्वरूपं सिद्धं 'उप-

हरितोषिणी ।

किमित्यत आहुः—वाक्यभेदप्रसङ्गादिति । रज्जौ सर्पावभासवत्सन्मात्रे विकाररूपभे-
दबुद्धेर्निरासकत्वं 'येतदात्म्य'मित्यस्य, 'तत्त्वमसी'त्यत्र लक्षणया भेदनिरासकत्वमित्यर्थ-
भेदप्रयुक्तवाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः । न 'न्वर्थक्यादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागः
स्या'दिति जैमिनिस्तुभेनेकवाक्यत्वतोपपत्तिरुभयत्रापि प्रकारभेदेन ब्रह्माभेदबोधकत्वरूपार्थ-

दिप्ययी ।

* साकाङ्क्षत्वाभावेन चेत्तादि । 'समेपु वाक्यभेदः सा'दिति जैमिनीयन्यायेन वा-
क्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । समेपु परस्परनिराकाङ्क्षे ॥

† विवर्तवादे अभेदे चेति । कार्यरूपस्य जडांशस्य सतो विवर्ततया तत्रांशे विवर्त-
वादः, जीवस्य ब्रह्माभिन्नतया तत्राभेद इत्याशयः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

द्रष्टाऽनुमन्ते'त्यादिना व्याकुर्वन्, भेदप्रतीतेर्भ्रमत्वाय तज्जनकाऽविद्यास्वरूपं 'तमोरूपे'-
त्युक्त्वा, 'तदेतज्जडं' मोहात्मकमनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्य, अस्य व्यञ्जिका नित्यनि-
वृत्तापि मूर्ध्वरात्मैव दृष्टा । अस्य सत्त्वमसत्त्वं च दर्शयति सिद्धत्वासिद्धत्वाभ्यां
स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वेन, सैषा वटवीजसामान्यवदनेकवटशक्तिरेकैव । तद्यथा
वटवीजसामान्यमेकमनेकान् स्वाव्यतिरिक्तान् वटान् स्ववीजानुत्पाद्य तत्र तत्र
च संपूर्णं संतिष्ठत्येवमेवैषा माया स्वाव्यतिरिक्तानि परिपूर्णानि क्षेत्राणि दर्श-
यित्वे'त्यन्तेन जडमोहात्मकप्रपञ्चवर्णकत्वं, वटवीजदृष्टान्तेन वैलक्षण्यं चोक्त्वा, 'जीवे-
शावाभासेन करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति वत्कार्यमुक्त्वा 'सैषा
चित्रा सुदृढा बहुकुरा स्वयं गुणभिन्ना अकुरेऽप्यपि गुणभिन्ना सर्वत्र ब्रह्मवि-
ष्णुशिवरूपिणी चैतन्यदीप्ता, तस्मादात्मन एव त्रैविध्यं सर्वत्र योनित्वमपी'-
त्याद्याह । अत्र चैतन्यदीप्तत्वकथनाच्छ्रुत्यन्तरोक्तजलचन्द्रदृष्टान्तेनांशप्रवेशद्वारा कार्यजीवे-
श्वरकर्तृत्वम्, सप्रत्यर्थं 'मत्सर्वधीनेन, चैतन्यगुणसम्बन्धेन दीप्त्या आभासाभासयोः
समानाकारत्वनियमाभिप्रायेणात्मन एव त्रैविध्यम्, योनित्वकथनेन तस्या वर्णकत्वमात्रं,
न तु जनिकात्वमिति बोधितम् । असोऽत्रापि जडजीवयोर्ब्रह्माभिन्नत्वं सादात्म्येन सिध्यति,
न तु ब्रह्मणो जीवाभेदः । जननानन्तरमेव दर्शकत्वात् । भिन्नत्वजडत्वास्वतन्त्रत्वादिना
दृश्यमानस्य 'स्वतन्त्रास्वतन्त्रत्वे'त्यनेन भीमांसक-सांख्य-वैशेषिकादिप्रतिपक्षस्यान्तरासृष्टि-
रूपत्वेन मिथ्यात्वं, न तु सर्वस्वेत्यपि । तेन भेदस्य यद्वैतान्तिकत्वमज्ञानकृतत्वं चोक्तं,
तत्त्वाभाविकत्वेनाभिमन्यमान एव तस्मिन् पर्यवस्यति, न तु सादात्म्यस्य गरीरप्रविष्टे भेदे ।
एवं च व्यावहारिकः स्मार्तः प्रपञ्चः स्वापेक्षुयोत्कृष्टसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः, मायिकत्वात् ।
येन्द्रजालिकप्रपञ्चवैतिपूर्वोक्तशुक्तिमूलकेनापि ब्रह्मात्मकजगद्विस्तरेऽस्य दुष्कृतं प्रमाणमाभासी-
कृतं ज्ञेयम् ॥

हरितोषिणी ।

कथं सारवादित्यतो दूषणान्तरमाहुः—उपक्रमेति । उपनिषदि उपक्रमे 'सदेव सौम्ये-
दमग्र आसी'दित्यनेन, जडांशे अथ च 'सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजा'इत्यनेन चिदंशे
ब्रह्मणः उपादानकारणत्वमुक्तम् । तत्र त्वन्मते न संभवति, विवर्तोपादानताया अभेदेऽ-
नङ्गीकारादिति । अधिकं त्वाकदे बोध्यम् ॥

दिप्यणी ।

* मत्सर्वधीनेति । ब्रह्मविष्णुशिवरूपाण्यस्यामिति विग्रहे 'अथ इतिठना'विति विधि-
तेनेतिप्रत्ययेन । अविद्याया उक्तरूपाभासाधारतया सप्रत्यर्थं एव युज्यते, न तु पक्षपर्यः ॥

१ सु. पु. 'नार्ति' नास्ति । २ सु. पु. 'वैशिष्ट्यबोद्धित्व' इति वाक्यः ।

अपरं च, त्वन्मते जीवस्याभासत्वेन अलीकत्वात् 'स आत्मे'त्यन्तेन तत्पदार्थं निरूप्य 'न त्वमसि' इत्येव वदेन्न तु 'तत्त्वमसी'ति । सप्तावा-
मुपपन्नम् ।

अतः परं तदुक्तमुपगम्यापि मायात्वसाधकं दूषयन्ति—अपरं चेत्यादि । तथा च 'हेयत्वावचनाच्चे'त्यत्र स्वप्नाप्ये सांख्यं प्रति वदूषणमुक्तं, तेनापि स्वदभिमतप्रमाणस्या-
भासतेत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—सत्तेत्यादि । आभासादेरसत्त्वाद्बहुर्निर्गम्यत्वेन तदर्थ-
नायोगाच्च तथेत्यर्थः ॥

अथात्र प्रसङ्गाश्रयानुजमतं लिख्यते—चिदचिदीश्वर इति पस्तुप्रवं मिमसभावम् ।
तत्राचिद्वस्तुनञ्चिद्वस्तुनः, परब्रह्मणश्च भोग्यत्वेन, भोक्तृत्वेनेन्द्रित्वेन च स्वरूपविवेकं
श्रुतय आहुः—'अस्मान्मायी सृजते विम्बमेतत्' 'तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध'
इत्याद्याः । तेन त्रयाणां भेदः सिद्धः । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्' 'यो रेतसि तिष्ठन्' 'य
आत्मनि तिष्ठन्' इत्यन्तर्यामिब्राह्मणे पृथिव्या रेत—आदीनां पृथिवीकार्याणां च पृथगु-
ल्लेखात् सर्वावस्थावस्थितस्याचिदः, आत्मनेन उल्लेखाद् बद्धमुक्तोभवायस्यस्याचिद्विभक्तित्व
परमपुरुषशरीरत्वं, तेन तन्निगम्यत्वं, तेनापृथक्स्थितिं च श्रुतिर्दर्शयति । ईदृश एव सौवा-
लवाक्ये अन्तर्यामित्वभावणोक्तं 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहृतपाप्मा दिव्यो देव
एको नारायण' इति परमपुरुषस्यापहृतपाप्मत्वादिविशिष्टनारायणरूपेणात्मत्वं च भाव-
यति । तेनाचिद्वत् सर्वावस्थानु तच्छरीरत्वाच्छरीरविनाभावः, शरीरेणश्च कार्यकारणा-
न्यतरशरीराविनाभावः सिद्ध्यति । तथा सति गोत्ववन् शरीरशरीरिणोश्च सर्वेषाञ्चिना-
भावः । परन्तु दृष्टान्ते विशेष्यस्यानित्यत्वं, दृष्टान्तिके तु विशेषणत्वेति विद्येयः । एवं
सति 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'दित्यादौ सत्येन परं ब्रह्मैवोच्यते, उक्त अचिच्छरीर-
विशिष्टं तदुच्यत इति सन्देहेऽपि तादृशे सौवालवाक्ये 'अन्तः प्रविष्टो यः सृजत'
इति भावणान्, तेन छान्दोग्यवाक्योपसंहारे अचिच्छरीरविशिष्टस्यैव परलोपादानत्वं
कर्तृत्वं च सिद्ध्यतीति कार्यावशकारणावस्थस्थूलसूक्ष्माचिद्वस्तुशरीरो बद्धमुक्तवस्थचिद्वस्तु-
शरीरश्च परमपुरुष एवेति कारणत्कार्यस्यानन्यत्वेन कारणविज्ञानात्सर्वविज्ञानमसिद्धि-
तमुपपन्नतरम् । अत एव च जगत्तो ब्रह्मोपादानकत्वम् । अत एव च सर्वेषां सृष्ट्यानां
हरितोचिणी ।

दूषणान्तरमाहुः—अपरं चेति । न तु तत्त्वमसीति । त्वन्मते जीवो नालीति
शेषः । अन्यदपि दूषणमाहुः—सत्तेति । जीवस्याभावे 'युष्मद्युपपदे समानाधिक-

१ मु. उ. 'जगत्तु' इत्यधिकः । २ मु. उ. सावयन्तीति पाठान्तरम् । ३ सत्त्वाद् मु. उ. पाठः ।
४ मु. उ. तदुल्लेखमिति पाठः ।
वि. १०

चकघातो*र्मध्यमपुरुषप्रयोगानुपपत्तिश्च॥

(१५) किंच, अविद्यया कृत्वा ब्रह्मण्यारोपितं जगत्प्रतीयते रजतमिव
 जगदाविद्यकसामिराकृति- शुक्तिकायामिति हि तत्र मतम् । तदसंभवि ।
 भुत्वेन ब्रह्माकर्तृत्वमिरासः । आरोपे ह्यधिष्ठानज्ञानं कारणम् । अत्र च 'पराञ्चि
 सुयर्थसूत्रम् ।

ब्रह्मवाचिना शब्देन सामानाधिकरण्यं मुख्यवृत्तमित्यादि । अत्र यद्यपि प्रतिज्ञोपपद्यते,
 तथापि दृष्टान्तोपरोधो दुर्बारः । अत एव 'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति श्रुतिः । 'प्रकृ-
 तित्वा प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति श्रुतिसूत्रविरोधो-
 ऽपि वयेति दिक् । एवं मध्यमतेऽपि बोध्यम् । प्रकृतमनुसरामः ॥

(१५) एवं जीवब्रह्माभेदबोधने प्रमाणाभासत्वं स्फुटीकृत्य तदभिमतविद्याबोधनेपि
 तत्साभासत्वं स्फुटीकर्तुमविद्यया जगत्प्रतीतिं दूषयन्ति—किञ्चेत्यादि । न चाप्रत्यक्षेऽऽ-
 ध्याकाशे तत्समलिनिमारोपब्रह्मण्यपि जगदारोपः संभवतीति वाच्यम् । अवकाशाश्रुपेण
 वस्तुसामर्थ्यादेव तस्य प्रत्यक्षत्वात् । अन्यथा अवकाशाद्यभिलापोच्छेदप्रसङ्गात् । अवि-
 द्युपा केनापि प्रकारेण ब्रह्मणस्तदभावाविति वैषम्यात् । ननु 'ज्ञानेन भूयोऽपि च तत्स-
 लीयते, रज्ज्वामहेर्भोगभवामर्वा यथे'त्यादौ प्रपञ्चस्य ज्ञाननाशयत्वोक्त्या तद्योच्यत
 हरितोपिणी ।

रण' इति पाणिनिसूत्रेण भूधातोर्मध्यमपुरुषाभावेन त्वं भवसीति प्रयोगानुपपत्तिरित्यर्थः ॥

(१५) यथा जीवाभेदयोषकश्रुतेः प्रमाणाभासत्वमेवमविद्याबोधकश्रुतेरप्याभासत्व-
 माहुः—किञ्चेति । अधिष्ठानज्ञानमिति । शुक्तिज्ञानमित्यर्थः । पराञ्चीति । 'पराञ्चि
 खानि व्यतृणत्स्वयम्भू'रित्यस्याः श्रुतेः । खानि इन्द्रियाणि स्वयम्भूः पराञ्चि पराङ्मु-
 खानि व्यतृणत् निर्मितवानित्यर्थः । तथा च शुक्त्यंशे चक्षुःसन्निकर्षात् सत्र रजतप्र-
 तीतिः, ब्रह्मणि तु चक्षुःसन्निकर्षाभावान्न जगत्प्रतीतिः, इन्द्रियाणां बहिर्मुखत्वादिति

टिप्पणी ।

* मध्यमपुरुषप्रयोगानुपपत्तिश्चेति । त्रिधाच्यस्य धात्वर्थकर्तुः सत्तामयस्य शुष्म-
 च्छब्दवाच्यालीकेन सामानाधिकरण्यासंभवाशुष्मच्छब्दस्य सामानाधिकरणत्मानुपपत्त्या
 मध्यमानुपपत्तिः, अलीके सत्तामयाभेदस्य बाधितत्वादिति प्रामाण्यनः ॥

१. अत्रोपपत्त्येव विहितपुरुषकेव 'तथापि दृष्टान्तानुपरोधात् 'आत्मकृतेः परिणामात्' इति 'श्रुति-
 सूत्रविरोधोपि' इत्येव वातः समुपपन्नते । अवशुपरिवर्तव्यादस्तु केवलं कारणस्वीकृतिरेव । परन्तु तेषां
 द्वयमपि इदञ्चनम् ।

स्वानी'ति श्रुनेस्तस्याविषयत्वात्कारोपः ? न च 'ज्ञाननाश्यत्वोक्त्या, अस्य ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेनास्याप्यज्ञानकार्यत्वमुच्यत इति वक्तुं युक्तम् । विष्णुस्मरणादिना अतद्रूपाणां पापानां नाशात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

इत्यत्र आहुः—न चेत्यादि । अस्यापीति । जगतोऽपि । विष्णुस्मरणादिनेत्यादिपदेन 'न मां कर्माणि लिम्पन्ती'त्यादिज्ञानसंग्रहः । अतद्रूपाणामिति । अज्ञानकार्यव्यतिरिक्तरूपाणाम् । तथा चाज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन निबन्धे तदकार्याणां पापानां नाशाभावेन स्मृतिविरोधः । तेषामप्यज्ञानकार्यत्वाङ्गीकारे पापनाशवत्प्रपञ्चनाशापरथा स्मृति-प्रत्यक्ष-विरोध इत्यर्थः ॥

हरितोपिणी ।

भावः । ननु जगतो हानैकनाश्यत्वाद्ज्ञानकार्यत्वमितासयेन शङ्कते—न चेति । ज्ञाननाश्यत्वोक्त्येति । प्रपञ्चस्येति शेषः । अस्य ज्ञानस्येति । प्रत्यक्षज्ञानस्येत्यर्थः । अस्यापि प्रपञ्चस्यापि । तच्छब्दवन्ति—विष्णुस्मरणादिनेति । आदिना 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति, न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते' इति ज्ञानस्यापि संग्रहः । अतद्रूपाणामिति । अज्ञानकार्यव्यतिरिक्तानां पापानामित्यर्थः । तथा च ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वं न, किन्त्वतद्रूपपापनाशकत्वमपीति भावः । अत्र पापस्याप्यज्ञानकार्यत्वोपगमे विष्णुस्मरणेन ज्ञानेन वा पापस्य नाशे अज्ञानकार्यप्रपञ्चस्यापि नाशस्वीकारे प्रपञ्चादर्शनेन बहुधृतिस्मृतिविरोधः स्यादिति इदम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

(१५) नाश्यत्वोक्त्येति । 'ज्ञानेन भूयोऽपि च तमलीयते रज्ज्वामहेर्भोगम-

दिप्यपी ।

* ज्ञाननाश्यत्वोक्त्येति । अयमर्थः—संसारस्य ज्ञाननाशकत्वमुक्तम् । तत्र तत्साक्षात्कार्यत्वं एव घटते, ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वनियममिति । एवं च वाटस्रनियमे व्यवधिचारप्रदर्शनाय, स च सदा स्वाद्यदि ज्ञानस्यान्यनिवर्तकत्वं प्रदर्शितं स्यात् । तथा च व्यवहारदशायां स्मरणरूपज्ञानेन पापानामज्ञानकार्यत्वेनोभयवाचननियमानां निवृत्तिरर्थेन ज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वं न संभवतीति वाटस्रनियमानुपेक्षेन प्रपञ्चसाक्षात्कार्यत्वं न वक्तुं शक्यत इत्यभिप्राय इति प्रामाण्यः ॥

अस्तु वा ब्रह्मज्ञानस्याज्ञानमात्रनिवर्तकत्वम् । तच्च संसाररूपमेव, न
सुवर्णसूत्रम् ।

ननु ब्रह्मज्ञानत्वेनाज्ञानमात्रनिवर्तकत्वेन व्याप्तिर्वाक्यबलादङ्गीक्रियते, न तु ज्ञानत्वेन,
अतो ज्ञानान्तरत्वेतरनाशकत्वेपि न दोष इत्याफाङ्गायामन्तरासृष्टिसद्विषय इत्याशयेन
तदुक्तमभ्युपगच्छन्ति—अस्तु वेत्यादि । वेत्यनादरे । तच्चेत्यादि । ज्ञाननिवर्त्यभाव-
रूपाज्ञानं च । संसाररूपमेव अभिमानात्मकमेव । 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः
सुविचिक्तयोः । 'अविवेकस्तयोर्योऽसाविह तस्यैव संसृति'रिति भगवता वेदात्मनौ
पृथगुक्त्वा तदविवेकस्यैव संसारकथनात् । तेन 'य एष संसारतरुः पुराण' इत्यत्रापि
'हे अस्म पीजे हतमूलसिनाल' इति द्वितीयस्य सांख्यप्रतिपन्नस्यैव 'मायामयं वेद स वेद
वेद'मित्यनेन मायामयत्वमुच्यते । (स्याभाविक)वास्तवमेवाभ्युपगमात् । तस्य अन्तरासृष्टि-
हरितोषिणी ।

ननु विष्णुस्मरणेन, ज्ञानेन वा पापनाशः स्वीक्रियते; ब्रह्मज्ञानेन तु विद्वत्क्षणमज्ञान-
मात्रं निवर्तत इति स्वीक्रियते इति नाज्ञानकार्यप्रपञ्चनाश इत्यत आहुः—अस्तु वेति ।
तच्चेति । विद्वत्क्षणं भावरूपमज्ञानमित्यर्थः । संसाररूपमेवेति । अहंताममत्वरूपमेवे-
गङ्गाधरभट्टी ।

वाभौ यथे'त्यादिना । अत्येति । जगतः । 'विष्णुस्मरणादिनेति । आदिना 'न मां
कर्माणि लिम्पन्ति, न मे कर्मफले स्पृहा । इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स
बध्यते' इति ज्ञानम् । तद्रूपाणां जगद्रूपाणाम् । अथवा 'यस्य स्मृत्या च नामो-
क्त्ये'त्युक्तं नामग्रहणमादिना गृह्यते । तथा च नामग्रहस्यापि अज्ञानकार्यत्वेन तेनाज्ञान-
कार्यपापनाशे तदुक्तनियमासिद्धिः ॥

टिप्पणी ।

* अविवेकस्तयोरिति । तयोर्योऽविवेकः असौ संसृतिरित्यन्वयः । संभवति सामा-
नाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याप्यत्वान् । अभ्याहारगौरवमपि तथाकरणे ॥

† ननु भीमगङ्गाधरभट्टः 'विष्णुस्मरणादिनाऽतद्रूपाणामित्यत्र तद्रूपाणामिति पदं छित्त्वा
जगद्रूपाणामित्यर्थ उक्तः, 'विष्णुस्मरणादिने'त्यत्रादिपदेन नामग्रहणं गृह्यते । तथा च
नामग्रहस्याप्यज्ञानकार्यत्वेन तेनाज्ञानकार्यपापनाशे तदुक्तनियमाऽसिद्धिरिति चोक्तम् ।
तदौचित्यानाधिक्ये तु 'युद्धरामिषातस्य ज्ञानरूपत्वाभावात्तदोषदर्शनेऽपि न प्रकृतोपयोग'
इति प्राग्वचन एव बध्यति ॥

१ कोटकाश्वरगतः पाठो नु. पु. नास्ति । २ ब्रह्मज्ञानमज्ञानमात्रनिवर्तकमिति चेत् तत्राप्याहुः—
अस्तु वेति काचित्कोऽर्थः वाः ।

तु प्रपञ्चः । भगवत्कार्यत्वात् । तथा च स्वरूपाज्ञानदेहेन्द्रियान्तःकरण-
प्राणाध्यासरूपपञ्चपर्यात्मकाऽविद्यानाशे 'तत्कार्यरूपाहन्ताममतारूपसं-
सारनाश एव ज्ञानकार्यं, न तु प्रपञ्चनाशोऽपि । ब्रह्मविद्ः स्वपुत्रादि-
दर्शनाभावप्रसङ्गाद् । नचैयमित्येतत्सर्वं भागवततत्त्वदीपनियन्त्रे प्रप-
ञ्चितं पितृचरणैरिति नात्र चित्तन्यते ॥

वस्तुतस्तु ब्रह्मज्ञानस्य नाज्ञाननिवर्तकत्वम् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्मा-
मुपर्जसूत्रम् ।

रूपत्वान् । न तु ब्रह्मकार्यस्य तस्य तथात्वम् । एतेनैव ये एकादशस्कन्धाविषु वेदं प्रकृत्य
'निरूपितेयं त्रिविधा निर्मूला भातिरात्मनी'ति, प्रपञ्चं प्रकृत्य 'श्वस्यद्वितीये भग-
वन्नयं भ्रम' इति, विकारं प्रकृत्य 'आद्यन्तयोर्यदसतोस्ति तदेव मध्ये' इत्यज्ञानभ्रमास-
ङ्गत्वाद्वाः प्रपञ्चे प्रयुक्तास्तेषु व्याख्याना योध्याः । हेतुपृत्याहुः—तथा चेत्यादि । अह-
न्ताममतारूप इति । अहन्ताममते रूपयत्नात् अहन्ताममतारूपः । अभिमत्यात्मक इत्यर्थः ।
न चैवमिति । न स्वपुत्रादिदर्शनाभावः ॥

एवं संसारप्रपञ्चयोर्भेदमङ्गीकृत्य तदुक्त्या व्याप्तिरङ्गीकृता, अतः परं तस्या अप्रयोज-
कत्वं बोधयितुमाहुः—वस्तुत इत्यादि । नन्वेवं सति मिथ्याज्ञानसंश्लेषसिद्ध्यामेव
हृदयभूमौ कर्मबीजप्ररोहाद् ब्रह्मज्ञानस्त्वेनाज्ञानकार्यनिवर्तकत्वेन व्याप्तिर्नाप्रयोजिकेत्यत

हरितोपिणी ।

त्यर्थः । 'नैवात्मनो न देहस्य संसृतिः सुविचिक्तयोः । अविवेकस्तयोर्योसाविह
तस्यैव संसृतिरिति भगवतैकादशस्कन्धे वेदात्मनिष्ठाविवेकस्यैव संसारत्वकथनान् । प्रप-
ञ्चस्याज्ञानकार्यत्वं नासीत्याहुः—भगवत्कार्यत्वादिति । संसारो निम्नः, प्रपञ्चो निम्न
इत्यत्र निबन्धसंमतिमाहुः—तथा चेति । प्रपञ्चितमिति । 'संसारस्य लयो मुक्तौ
न प्रपञ्चस्य कर्हिचित्' इत्यादिना प्रपञ्चितमित्यर्थः ॥

वस्तुत इति । तथा च पुण्यपापयोरपि निवृत्त्या न तथा निवम इति भावः । ननु

टिप्पणी ।

'तत्कार्यरूपेति । अविद्याकार्यरूपेत्यर्थः । ब्रह्मणः सर्वकर्तृत्वानुपपत्तिः, तत्कार्यत्वा-
भावात्संसारस्येति न शङ्कनीयम् । भस्माप्यविद्याद्वारा तत्कार्यत्वान् ॥

णी'ति श्रुतिस्मृतिवचनात्पुण्यपापयोरपि निर्द्वेषिः । एतयोरप्यज्ञानकार्यत्वं पुरस्तादेव निरस्तम् ॥

किञ्च, अविद्याया असत्त्वेनाङ्गीकारास्तन्नाशोऽप्यशक्यनिरूपणः । इतोऽपि ब्रह्मणि तत्सम्बन्धोऽप्यशक्यवचनः, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्, प्रकृते चासम्भवात् । तथा च कस्य केन कस्य प्रतीतिः स्यात् । विभाजिकाया एवाभावेनैव विभागस्याप्यभावात् । अतः एवासन्नेव प्रतीयत इत्युच्यते इति चेद्, अहो मूढता !! यत्स्वप्नप्रतीतिरपि किरणतापतस्य तत उत्थितस्य जागरितदशादृष्टमरुमरीचिजलधिवीचिविभ्रमैस्तदुपशमाभिमानेन सुखिताभिमानो मिथ्यावादिनः । असतोऽपि प्रत्यायिका अविद्या, सा चासतीति का प्रत्यापयेदिति पूर्वोक्तं श्रुत्वाप्येवं वदन् मूर्खतां नातिवर्तसे । एतेनैव कार्यानुरूपेण कारणेन भाग्यमुच्यते ॥

मुच्यते ॥

आहुः—एतयोरित्यादि । एतयोः पुण्यपापयोः, अज्ञानकार्यत्वम् अज्ञानपरिणामत्वम्, पुरस्तादेव प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वबोधकश्रुतिविचार एव, निरस्तम् । तथा च व्याप्तिरप्रयोजिकैवेत्यर्थः ॥

प्रकारान्तरेणापि तथात्वमाहुः—किञ्चेत्यादि । ननु कार्यस्वरूपतात्तयाङ्गीक्रियते इति चेत्तत्राहुः—एतेनेत्यादि । तत्स्वरूपासत्त्वेन । नन्वेवं सति भृत्यकस्य सुष्ठुत्वस्य हरितोषिणी ।

ब्रह्मज्ञानमज्ञानकार्यपुण्यादिनिवर्तकमित्येव व्याप्तिः स्वीक्रियत इत्यत आहुः—एतयोरिति । पुरस्तादिति । प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वविचारे एवेत्यर्थः ॥

अज्ञाननाश इत्यपि वक्तुं न शक्यते इत्याहुः—किञ्चेति । असंभवादिति । अविद्याया असत्त्वेन द्विनिष्ठत्वासंभवात् । कस्येति । कस्य पुरुषस्य । केन केन रूपेण । कस्य कस्य पदार्थस्य । विभाजिकाया इति । मायाया इति शेषः । शङ्कते—अत एवेति । उच्यते—अहो मूढतेति । स्पष्टम् । एतेनेति । निरस्तमित्यनेनान्वयः ।

गङ्गाधरमहो ।

एतयोरपीति । पुण्यपापयोः । पुरस्तात् । प्रपञ्चस्य भगवत्कार्यत्वात् ॥

टिप्पणी ।

* असन्नेव प्रतीयत इति । अविद्यामरणोः सम्बन्ध इति शेषः ॥

१ क. उ. निवृत्तेः इति वाकः ।

मिति कार्यस्य तुच्छत्वेन तत्कारणं तादृश्यविधोच्यते इत्यपि निरस्तम् ।
कार्यस्य तु तुच्छत्वात्तुच्छत्वे पश्चाद्विचारयिष्यामः ॥

संप्रति त्वद्रीत्यैव विचार्यते । कल्पना हि लोकानुसारिणी । तथा च
यत्र मायाविनो नटा मणिमञ्जादिना आभ्रकदम्पतेरुक्कदम्पं दर्शयन्ति,
तत्र तद्दर्शिताभ्रादिकमेवासद् दृष्टमिति ज्ञायते, *तत्क्षणमेव तददर्श-
नात्, न तु तन्मञ्जादिसामर्थ्यमपि । तथा सति तद्दर्शनमपि न भ्यात् ।
सर्वोऽपि च तथा प्रदर्शयेदविशेषात् । तस्माच्चदभिमताविषया जग-
त्प्रतीतिर्जीवविभागो वा न युक्तिसद् इति न कर्तृत्वनिषेधो ब्रह्मणि
शक्यनिरूपणः ॥

(१६) नन्वास्तां शुद्धमेव ब्रह्म जगत्कारणम्, तेन सद्भाभेदो जीवस्य कथं
सुवर्णसूत्रम् ।

का गतिरित्यत्र आहुः—कार्यस्येत्यादि । पश्चादिति । ग्रन्थसमाप्तिशायाम् ।

इदानीं कृतो न विचार्यत इत्याकाङ्क्षायां तुच्छत्वाङ्गीकारेऽपि त्वन्मतस्य दूषयितुं शक्य-
त्वान्न विचार्यत इत्याशयेनाहुः—संप्रतीत्यादि । त्वद्रीत्येति । तुच्छत्वाङ्गीकारपूर्वकम् ।
सिद्धमाहुः—तस्मादित्यादि । तस्मादिति । अत्यन्तयुक्तिविरुद्धत्वात् ॥

(१६) एवं तुच्छत्वाङ्गीकारेऽपि जगत्प्रतीत्यादिरूपतत्कार्यासिद्धिं प्रदर्शयानुपापित्वा-
दिति हेतुः साधितः । तत्र प्रमाणस्याभासवासंपादने महावाक्ये भागत्यागसंक्षयामनादृत्य
हरितोयिणी ।

तादृशी तुच्छा । पश्चादिति । अन्ते ।

तद्विचारं विनैव त्वन्मतं खण्ड्यते—

संप्रतीति । लोकानुसारेण कल्पनामाहुः—तथा चेति । तस्मादिति । संसाररू-
पकार्यस्य तुच्छत्वात् । त्वदभिमतेति । तुच्छरूपाविषयेत्यर्थः ॥

(१६) इदानीं मायावादी जीवाभेदे शङ्कते—नन्वेति । कथमिति । केन रूपेणे-
गङ्गाधरमहो ।

पश्चाद् ग्रन्थसमाप्ते ॥

(१६) वचनात् एकादशीयात् । अग्रे स्पष्टम् ॥

दिप्यणी ।

* तत्क्षणमिति । दर्शनोत्तरक्षणे । एकस्मिन्नेव क्षणे दर्शनतदवयवोरसंभवात् । वस्तु-
तस्तु कोशोक्ते त्रिसत्कारमके क्षणे इवमपि संभवतीति सहस्राक्षो नैकाक्षोऽपि ॥

१ सु. उ. 'तदं दर्श' इति पाठः ।

जीवब्रह्मा-
भेदानुपपत्ति-
प्रसङ्गेनपुनरासर
उपहितकर्तृ-
त्वविचारः ।

श्रुत्या बोध्यते । परस्परं विरुद्धधर्मत्वादुभयोः, परमा-
र्थतो भिन्नयोरभेदासम्भवश्च । न चोपाधिकत्वेन भेदस्य,
तदपगमे तत्सम्भव इति वाच्यम् । पूर्वोक्तन्यायेनोपाधेरेव
निर्वक्षुमशक्यत्वात् । न च तात्त्विकभेदवतोरपि पाथसो-
र्मिलने सत्यभेदप्रतीतिवत् प्रकृतेऽपि 'नद्यः प्रविष्टा इव ना-
मरूपे' इति वचनाद् ब्रह्मसम्बन्धे सति जीवस्तस्माद् भिन्नतया न प्रती-
यत इत्याशयेनाभेदः श्रुत्या बोध्यत इति वाच्यम् । तयोरनन्त्यावय-
विसावयव्येकजातीयव्रव्यत्वेनोभाष्यामेकं स्वसजातीयं कार्यमुत्पाद्यत
इति युक्तं तदभेददर्शनम् । प्रकृते तूभयोरपि महत्त्वे सति निरवयव-
सुषर्णसूत्रम् ।

जीवस्य ब्रह्माभेद उक्तो, जीवरूपं तु नोक्तमिति तमनुपपन्नं मन्वानस्तामादाय धुतार्थाप-
रव्यभिमानेन श्लोक्तं समर्थयिष्यन् पुनः प्रत्यवतिष्ठते—नन्वास्तामित्यादि । कथमिति ।
किमैक्यरूपेण, किं वा भेदाभावरूपेण, उताविभागरूपेण, अथवा तस्मिन् सत्यभेदप्रती-
तिविषयत्वेन, अथवा तादात्म्यरूपेण, अपि वा अविनाभावरूपेण, उत्तोपचारेणेति । तत्रार्थं
दूषयन्ति—परस्परमित्यादि । द्वितीयं दूषयन्ति—परमार्थत इत्यादि । तृतीयचतुर्थौ
निराकरोति—न च तात्त्विकेत्यादि । नद्य इति । इदमेकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यम् ।
'ता नायिदन्मप्यनुपङ्गवद्भयिः स्वमात्मानमदस्तथेदम् । यथा समाधौ मुन-
योऽन्धितोये नद्यः प्रविष्टा इव नामरूप' इति । अत्र विदन्तीति विभक्तिविपरिणा-
मेन योजना । तयोरिति । पाथसोः । इति युक्तमिति । अविभागादप्रतीतेर्वा हेतोर्गु-
हरितोपिणी ।

त्वर्थः । ननु आत्मत्वरूपैकधर्मैवेत्यत आह—परस्परमिति । ननु भेदाभावरूपेणेत्यत्राह
—परमार्थत इति । उपाधिना भेदस्यवभावे अभेद इत्याशयेन शङ्कते—न चेति ।
लण्डयन्ति—पूर्वोक्तन्यायेनेति । उपाधेरविद्यायास्तुच्छत्वादित्यनेन न्यायेनेत्यर्थः । जल-
पृष्ठान्तेन पुनरभेदं शङ्कते—न चेति । इति वचनादिति । श्रीभागवतैकादशस्कन्धी-
यवचनादित्यर्थः । उत्तरयन्ति—तयोरिति । जलयोरित्यर्थः । इति युक्तम् । तदभेददर्श-
नमित्यनेनागबः । अनन्त्यावयवि परमाणुरूपं, साधयवि द्व्यणुकादि महद्द्रव्यम् ।
उभाभ्यामिति । मिलित्वेति शेषः । कार्यमिति । महत्परिमाणविशिष्टमेकं जलरूपं
गङ्गाधरमही ।

आविद्यकत्वं प्रपञ्चस्यापीति । अविद्याया इदमाविद्यं तदेवाविद्यकमिति कुरिते
कः । आविद्यकमित्येव बहुत्र पाठः । आविद्यकमिति पाठे 'अध्यात्मादेष्टुम्' आकृति-

त्वेनारम्भकत्वासंभवाच्च न तथा वक्तुं शक्यम् । 'अविनाशी वाजरे अय-
मात्मा अनुच्छित्तिधर्मे'ति 'श्रुतेर्नाशासंभवाच्च ॥

किञ्च, जीवब्रह्मणोः कः सम्बन्धः ? । न तावत् संयोगः । तयोर्विभु-
त्वेन तद्वनङ्गीकारात् । न समवायः । अनाश्रितत्वाद्भयोः । नापि स्वरू-
पसम्बन्धः । तस्य सार्धदिकत्वेन सर्वदा जीवानुपलब्धिप्रसङ्गात् ॥

सुपर्णसूत्रम् ।

कम् । ननु महत्त्वनिर्वचयत्वे नारम्भबाधके, प्रकृतौ परमाणुषु च तदङ्गीकारादित्यत आह
—अविनाशीत्यादि । अनुच्छित्तिधर्मेत्यत्र न विद्यते उच्छित्तिधर्मो ते अनुच्छित्तय-
स्यादृशा धर्मो यस्येत्यर्थो विवक्षितो, न तच्छित्तिधर्मो यस्यासापुच्छित्तिधर्मो तद्विभोऽनु-
च्छित्तिधर्मेति । अविनाशप्रवेदनैवार्थसिद्धेः साऽस्य वैयर्थ्यापत्तेः । तथा च पाथोमेतन्ने एक-
तरस्य रूपरसोच्छित्त्या अभेदप्रतीतिसिद्धिः । प्रकृते तु तदभावात्तदभावेनाविभागोऽप्यश-
क्यवचन इत्यर्थः ॥

सम्बन्धस्याशक्यवचनत्वादपि तदनुपपत्तिमाह—किञ्चेत्यादि । विभुनिरवयवयोः
क्रियावयवराहित्याज्जन्यः संयोगो न वक्तुं शक्य इति स्वरूपेण वाच्यः । तथा सति सो-
प्यजः स्यान् । तादृशस्य कुत्राप्यङ्गीकाराभावादित्यर्थः ॥

हरितोपिणी ।

द्रव्यमित्यर्थः । प्रकृत इति । जीवब्रह्मविषय इत्यर्थः । न तथेति । न महत्त्वारम्भकत्व-
मित्यर्थः । ननु निरवयवत्वमारम्भबाधकमतः प्रकृते सावयवत्वमुच्यत इत्यत आह—
अविनाशीति । सावयवत्वे नाशः स्यादत्र तथा नास्तीति भावः । अनुच्छित्तिधर्मेति ।
न विद्यते उच्छित्तिधर्मो ते अनुच्छित्तयः, तादृशा धर्मो यस्य स इत्यर्थः ॥

उभयोः सम्बन्धे सत्यभेदः स्यान् स एव तु न संभवतीत्याह—किञ्चेति । अना-
श्रितत्वादिति । गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोरवयववाचयविनोर्जातिव्यपत्तोः सम्बन्धः
समवाय इति यथा द्रव्यत्वस्याश्रितत्वाद्, द्रव्ये तस्य सम्बन्धो युक्तो, जीवभ्रमणोऽस्तु
तथात्वं नास्तीति भावः । तस्य । स्वरूपसम्बन्धमेत्यर्थः । तथा च ब्रह्मजीवस्वरूपस्य
सम्बन्धस्य सर्वदिगवच्छेदेन सर्वदाद् ब्रह्मानुपलब्धिप्रवृत्तीवानुपलब्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

गणत्वाद् वैदिकं प्रापञ्चिकमित्यादिबन् । यद्वा 'तदहं'ति 'तदस्य प्रयोजन'मिति ठप् ।

दिष्णयी ।

* नाशासंभवाच्चेति । नायमारम्भकत्वासंभवे हेतुः, किन्तु जीवस्वरूपनाशेनापि
नाभेदः प्रतिपादयितुं शक्य इत्यत्रेति प्राप्तिजनः ॥

किञ्च, अणुजीवपक्षेऽपि ब्रह्मणो व्यापकत्वात्सकलजीवसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वात्कदापि न ते प्रतीताः स्युः । नापि ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरमेव जीवस्य ब्रह्मभावो 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्यत इति ज्ञातृज्ञेयभाव एव सम्बन्धो वाच्यः । पारमार्थिकभेदस्यैतदनपनोपत्वात् । अन्यथा देवदत्तविष्णुमिश्रयोरप्यभेदापत्तिः ॥

किञ्च, सम्बन्धस्य द्विनिष्ठत्वात्संसारिणमपि जीवं ब्रह्म जानातीति ज्ञातृत्वसम्बन्धस्य तादृशो जीवेऽपि सत्त्वात्तस्याप्यभेदापत्तिः । ब्रह्मनिरूपितमेव तत्तदभेदसाधकमिति चेत्, न, 'यतो वाचो नियतन्ते अप्राप्य मनसा सह' 'अदृश्यं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिभिस्तस्य ज्ञेयत्वनिषेधात् ॥

अभेदोऽपि जीवब्रह्मणोर्न तादात्म्यरूपः । स हि धर्मधर्मिभावे भवति, तस्याग्रासम्भवात् । पारमार्थिकभेदवतः पारमार्थिकाभेदोऽसं-
सुवर्णसूत्रम् ।

ननु जीवाणुत्वमात्राय संयोगाङ्गीकारे न किञ्चिद्वाधकमित्यत आह—किञ्च अ-
ण्विति । सम्बन्धसत्वेऽपि तस्याप्रयोजकत्वात्तमेत्याह—नापीत्यादि ॥

किञ्चेत्यादि । पञ्चमं दूषयन्ति—अभेदोपीत्यादि । तस्यात्रासम्भवादिति । धर्मत्वं दृष्टिमत्त्वम्, धर्मित्वं च तदाधारत्वम् । तच्च कुण्डलसुवर्णवदत्र वक्तव्यम्, न तु घटपटवत् । प्रकृते त्वनागन्तुकतया भेदस्य पारमार्थिकत्वेन तदसम्भवात्, असङ्गभुति-
हरितोषिणी ।

ननु जीवस्याणुत्वं स्वीक्रियते, एवं चोभयोः संयोगसम्बन्ध एवास्तु, इत्यत आह—
किञ्चेति । ते जीवाः न प्रतीताः स्युरित्यन्वयः । ब्रह्माप्रतीतिवज्जीवाप्रतीतिः स्यादित्यर्थः । सम्बन्धान्तरं निषेधति—नापीति । प्रतिपाद्यत इति । ब्रह्मज्ञानजन्यो ब्रह्माभेदः भुत्वा प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । वाच्य इति । नापीति पूर्वोक्तान्वयः । एतदिति । ब्रह्मज्ञानेत्यर्थः ॥

किञ्चेति । सम्बन्धस्य सादृश्यभावसम्बन्धस्य । तादृशे संसारिणि । तस्यापि संसारिजीवस्यापि । सद्रूपे—ब्रह्मेति । तत् । ज्ञातृत्वम् । तदभेदेति । जीवब्रह्माभे-
दसाधकमित्यर्थः । ब्रह्मनिरूपितसादृश्यं जीवेऽस्तीति भावः । स्मण्डयति—यत इति ॥

अभेदसम्बन्धं दूषयन्ति—अभेदोऽपीति । स हीति । तादात्म्यरूपाभेद इत्यर्थः । धर्मधर्मिभाव इति । कनककुण्डलवद्वर्मधर्मिभाव इत्यर्थः । तस्य च । धर्मधर्मिभावस्य
गङ्गाधरमटी ।

यद्वा अविरयैव अविराका 'अभावितपुंस्काच्चे'ति पक्षे इत्याभावे ततो विकारे 'कोप-
धाच्चे'त्यण् । तैत्तिरीयमिति वन् । शेषेऽपि 'प्रस्थोत्तरपदपलघादिकोपधादण्' ।
चानुवर्धिकोऽपि कोपधादण् । एवमेन्द्रियकत्वादयः 'साध्याः ॥

म्भावित इत्युक्तम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिश्च । एते-
नैव चेतनत्वादिधर्मसारूप्येणौपचारिक एवाभेद उच्यत इत्यपि निर-
स्तम् । न च तद्विकारित्वेन प्रतिज्ञोपपत्तिः । तस्याऽविकारित्वश्रुतेः ।
जीवोऽपि 'न जायते म्रियते वा कदाचि'दित्यादिवाक्यैर्न विकार्यः ।
नापि जीवो ब्रह्मणोऽंशः । तस्य निरवयवत्वात् । 'अंशो नानाव्यपदे-
शा'दिति तत्त्वसूत्रादिकं त्वौपचारिकमंशत्वमाह । मुख्ये बाधकमुक्त-
मेव । तस्माद् ब्रह्मोपाधिरेव जीव इति मन्तव्यम् । अभेदयोधकश्रुत्यनु-
सृपणसूत्रम् ।

विरोधेन चासम्भवादित्यर्थः । पञ्च निराकरोति—एकेत्यादि । अविनाभावलक्षणाभेदा-
ङ्गीकारे ज्ञानस्योभयमहिम्ना भवनायेनाश्रुतमित्येकत्वव्याकोपात्यविज्ञानुपपत्तिरित्यर्थः । च-
कारो दृष्टान्तोपरोधसमुच्चारकः । इदं दूषणप्रविभागपञ्चेऽपि तुल्यम् । सप्तमं निराकरोति
—एतेनेत्यादि । प्रतिज्ञानुपपत्तिकथनेन । ननु दृष्टान्तानुरोधाच्चद्विकारमङ्गीकृत्य प्रति-
ज्ञोपपादनीयेत्यत आह—न च तदित्यादि । तस्येत्यादि । तस्य प्रसङ्गः । 'निष्कलं
निष्क्रियं ज्ञान्तं निरवयं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमियानल'-
मित्यादिभुक्तिषु तथात्वभवणमित्यर्थः । सर्वशांतिभावमाभित्य प्रतिज्ञोपपादनीयेत्यत आह
—नापीत्यादि । निरवयवत्वादिति । निष्कलभुतेत्येवमित्यर्थः । नन्वेवं सति
व्याससूत्रविरोध इत्यत आह—अंश इत्यादि । तथा च निष्कलभुतिविरोधाद्गुणभूतेषु
लेखन्यायकल्पना न दुष्टत्वविरोध इत्यर्थः । एवं सर्वान्प्रकारान् निराकृत्य स्वाभिमतमाह-
तस्मादित्यादि । ब्रह्मोपाधिरिति । ब्रह्मविभाजकोपाधिः । एवं स्वामिमं जीवस्वरूपं
हरितोषिणी ।

च । पारमार्थिकेति । अनागन्तुकत्वादिति शेषः । अविनाभावरूपाभेदसम्बन्धं निरा-
करोति—एकेति । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'ति प्रतिज्ञयोभयं स्वीकार्यं, तस्मानुपपत्ति-
रित्यर्थः । औपचारिकाभेदं निराकरोति—एतेनेति । प्रतिज्ञायाः अनुपपत्तिकथनेन ।
ननु सृतिष्वद्वयवदिति दृष्टान्तेन विकारित्वं स्वीकृत्य प्रतिज्ञोपपादनं क्रियत इत्यत आहुः
—न च तदिति । उन्नरमाह—तस्येति । तस्य । प्रसङ्गः । अविकारित्वश्रुतेः ।
'निष्कलं'मित्यादिश्रुतेः । एवं च सृतिष्वद्वयवदित्यादौ एव बोध्यते, न विकारित्वम् ।
दृष्टान्तस्यैकदेशित्वादिति भावः । शङ्कते—नापीति । निषेधति—तस्येति । ननु अंश
इति व्याससूत्रेणांशत्वमुच्यत इत्यत आहुः—अंश इति । तत्त्वसूत्रादिकमिति । ब्रह्म-
प्रतिपादकव्याससूत्रादिकमित्यर्थः । औपचारिकमिति । गौणमित्यर्थः । एतावत्वा प्रबन्धेन
सर्वकल्पनानादरः कथितः, इदानीं स्वाभिमतमाहुः—तस्मादिति । ब्रह्मोपाधिरेव

रोधात् । न चोक्तन्यायेनाविद्याया उपाधित्वासम्भवात्तैवं वक्तुं शक्य-
मिति वाच्यम् । औतानुपपत्तेर्यलिष्ठत्वात् । तथा चोपहितस्यैवाभेदा-
सम्भवादभेदसिद्ध्यर्थमुपाधेरपि प्रातीतिकमेव सत्त्वमुररीकार्यम् । पार-
मार्थिकसत्त्वे ज्ञाननाशयत्वासम्भवात् । तथा च, 'यत्र हि द्वैतमिव भ-
वति तदितर इतरं पश्यती'त्यादिना, अविद्यावस्यायामेव द्वैतदर्शनमु-
क्त्वा तदभाषदशायां 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत्केन कं पश्ये'दि-
त्यादिना च तन्निवारयति श्रुतिरित्याचिद्यकत्वं प्रपञ्चस्यापि सिद्ध्यतीति,
'यतो वा इमानि' इत्यादिना च ब्रह्मकर्तृकत्वं प्रपञ्चस्य वदतीत्युभय-
सामञ्जस्यनिमित्तमविद्योपहितमेव ब्रह्म जगत्कारणमुच्यताम् । अत
एव 'नान्यतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतिरप्युपपद्यत इति ॥

सुषर्णसूत्रम् ।

साधयित्वाऽर्थापस्यैवोपाधेरप्यसत्त्वं साधयति—तथा चोपेत्यादि । एवमेव प्रपञ्चस्याप्य-
सत्त्वं साधयमुपहितस्य जगज्जनकत्वमाह—तथा च यत्रेत्यादे ॥

हरितोषिणी ।

जीव इति । ब्रह्मविभाजकोपाधिरेव जीव इत्यर्थः । शङ्कते—न चेति । उत्तरमाह—
औतेति । अन्यथाऽनुपपत्तेर्यलिष्ठत्वादित्यर्थः । अविद्याया अप्यस्वीकारमाह—तथा चेति ।
अनुपपत्तेर्यलिष्ठत्वादेव चेत्यर्थः । अभेदासंभवादिति । अविद्याविशिष्टस्याभेदाभावादि-
त्यर्थः । प्रातीतिकमिति । मुक्तौ रजसप्रतीतिर्यथा, तथोपाधेरपि प्रतीतिरित्यर्थः । एवं
च ज्ञाननाशयोपाधेरसत्त्वेनोपाधिकप्रपञ्चस्याप्यसत्त्वमाह—तथा चेति । ननु प्रपञ्चो
यदि नास्ति, तदा 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुत्या प्रपञ्चोत्पादकत्वं
तस्य कथमित्यत आह—यतो वेति । उभयसामञ्जस्येति । कर्तृत्वाकर्तृत्वोभयेत्यर्थः ।
अत्रोपपत्त्यसंभवाह—अत एवेति । नान्य इति । दर्शनकर्तृत्वमपि तस्यैवेत्युपहितानुपहित-
प्रमाणोक्तत्वमिति भावः ॥

एवं प्राप्ते ब्रूमः—

जीवात्मा- (१७) श्रुतितस्तत्त्वसूत्रैश्च स्मृतिभ्यश्चांश एव सः ।
परावचनम् । स्वार्थं प्रामाण्यतस्तेषां तेभ्य यथागुरेव च ॥

भवेदेतदेवम्, यथाविद्यकं जीवत्वं स्यात् । न त्वेवम्, किन्तु पार-
मार्थिकम् । न चाभेदयोधकश्चुत्यनुपपत्तिः, अंशांशिभावेनैव तदुपपत्तेः ।
ननु निरवयवत्वं याधकमुक्तमिति चेत्, सत्यमुक्तम् । तत्रैवेदं विद्या-
र्यते,—ब्रह्मस्वरूपं च श्रुतिगम्यं लौकिकप्रमाणगम्यं वेति ? तत्र न द्वि-
तीयः । तथाहि—न तावद्याक्षुपम्, *अरुपिद्विच्यत्वात् । नापि स्पर्श-
सुषणसूत्रम् ।

(१७) प्राप्त इति । उपहितस्य कर्तृत्वे प्राप्ते । तन्निराकर्तुं ब्रूम इति प्रतिज्ञाय जीवा-
त्त्वे निरवयवत्वस्यावाधकत्वं प्रमाणपुरःसरं वदिष्यन्तस्तादात्म्येन ब्रह्माभेदं च तस्योप-
पादविष्यन्तः पूर्वं जीवस्वरूपादिकं कारिकायाऽऽहुः—श्रुतित इत्यादि । आहुर्वन्ति—
भवेदेतदेवं यथाविद्यकमिति । एतत् त्वदुक्तं भवेत् उपपद्येत एवं त्वदुक्तप्रकारेण
हरितोपिणी ।

प्राप्त इति । उपहितस्य कर्तृत्वे प्राप्ते इत्यर्थः । ब्रूम इति । तन्निराकर्तुंमत्र तात्त्विकं
सिद्धान्तं ब्रूम इत्यर्थः ॥ १७

(१७) सन्नायौ जीवे ब्रह्माभेदमणुत्वं चोपपादयितुं परेन जीवस्वरूपं वदन्ति—श्रु-
तित इति । सः जीवः । तेषां श्रुत्यादीनाम् । कारिकायामाहुः—भवेदिति । एतत्
त्वदुक्तम् । भवेत् उपपन्नं भवेत्, यद्येवं त्वदुक्तया आविद्यकं जीवत्वं स्यात्, न त्वेवमि-
त्यन्वयः । तर्हि जीवत्वं कथमित्यत आहुः—किन्त्विति । शङ्कते—न चेति । उत्तर-
माहुः—अंशांशीति । पुनः शङ्कते—नन्वेति । उत्तरमाहुः—सत्यमिति । तत्र
वाधके । इदं जीवब्रह्मोभयस्वरूपं विचार्येत इत्यर्थः । तत्र पक्षद्वयमाहुः—ब्रह्मस्वरूप-
मिति । चकाराजीवस्वरूपम् । प्रथमपक्षं समर्थयितुं द्वितीयं लघुवदन्ति—तत्रेति रूप-
गङ्गाधरभट्टी ।

(१७) श्रुतित इति । कारिका (विमर्श) (१)

दिष्यन्ती ।

* अरुपिद्विच्यत्वाविति । यद्यपि सिद्धान्ते अरुपिण आकाशस्य चाक्षुषं स्वीक्रियते
तथाऽपि वस्तुसामर्थ्यात्तदेव तथेति न तावता व्याप्तिः संभवति । किंच पञ्चीकरणप्रक्रिय-
याऽऽकाशे रूपवचनमपि संभवतीति न शेषः ॥

नम्, "तद्ब्रहितत्वात् । नापि गन्धादिवद् घ्राणान्द्रियादिप्रत्यक्षम्, अणु-
णत्वात् । नाप्यनुमानगम्यम् । परिशेषेण ज्ञानप्रयत्नाधारत्वेनात्मसा-
धने आवश्यकत्वाद्वाच्यत्वात् तादृक्प्राणसिद्धौ चार्थान्तरत्वेन तदसिद्धेः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

वयविद्योपाधिकमित्यर्थः । परिशेषेणेत्यादि । परिवर्जने, वर्जितस्य शेषः, प्रसक्ते निषेधे
तत्संसर्गारहितः परिशेषत्वेन । निरात्मवादिनां बाह्यानां मते चेतनाया मयश्चक्रिवत् पुष्प-
धर्मत्वम् । यथा केवलैः स्वरिचूर्णान्मूलचूर्णपूर्वैर्न मयः, समुदितैश्च मदसाया केवलप-
रमाणूनामचेतनत्वं, विविधपरमाणुपुष्पस्य चेतनत्वमिति । तत्रान्ये वदन्ति—किं बाह्यः
पुष्पश्चेतनार्थमां वतान्तरः ? । तत्र बाह्यः पुष्पः शरीररूप आत्मा; ज्ञानप्रयत्नाधारत्वात् ।
यज्ञैवम्, तज्ञैवम्, घटादिवदित्यनुमानेन शरीरत्वावच्छिन्नस्य बाह्यपुष्पस्यैवमत्वसाधने,
अनात्मा; तद्वनाधारत्वात् । मृतशरीरवदितिप्रत्यनुमानेन हेतोः सत्प्रतिपक्षत्वाच्छरीरादिकं
जीवत्वेन निक्षेपणीयम् । तत्र जीवत्वं किमित्यपेक्षायामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणधारणप्रय-
त्नपरत्वेन जीवत्वेनावधारणीयम् । तैस्तद्वस्तुधारकत्वं कस्येति जिज्ञासायां, शरीररूपो
बाह्यः पुष्पो, न तद्व्यारकः; बाह्यत्वात्, मृतशरीरवत्, इत्यनुमानेन बाह्यस्य तथात्वे
निरस्ते आन्तरस्य पुष्पस्य तथात्वमान्तरत्वाद्ब्रह्म्यम् । ततः, आन्तरः पुष्पो, न तद्व्य-

हरितोपिप्पी ।

णप्रकारमेवाहुः—चाक्षुषमिति । चक्षुर्जन्यं प्रमाणं नेत्यर्थः । तद्ब्रहितत्वात् स्पर्शरहि-
तत्वात् । अनुमानं निराकुर्वन्ति—नापीति । परिशेषादिति । चक्षुरादिसर्वेन्द्रियनाशे-
ऽपि जीवकार्यस्य ज्ञानस्य, प्रयत्नस्य आसोऽध्यासस्य, तत्कार्यरूपायाः क्षुधायास्तृपायाश्च
सत्त्वेनेन्द्रियादीनां जीवत्वमाधात् परिशेषाज्ज्ञानप्रयत्नादिना आत्मत्वसाधने पदार्थान्तर
आत्मसिद्धपेक्षया आगताप्राणस्यैव सिद्धिर्न स्वात्मनः । तादृक्प्राणसिद्ध्या अर्थान्तर-
त्वेन अर्थान्तरसाधकत्वरूपनिग्रहस्थानत्वेनेत्यर्थः । तदसिद्धेरिति । आत्मासिद्धेरित्यर्थः ।

गङ्गाधरमटी ।

अर्थान्तरत्वेनेति । यत्साध्यते ततोऽन्वस्य सिद्धिरर्थान्तरम् । यथात्मसाधने प्राप्ति-
सिद्धिरिति ।

टिप्पणी ।

* तद्ब्रहितत्वादिति । अत्र सुखित्यस्पर्शपरामर्शकत्वं तच्छब्दस्य, 'पटोलपत्रं पित्तप्र'-
मित्यत्रेव ॥

१ सु. पु. ५० । २ क. पु. इदं गति । ३ स्वात्मत्वं साधनीयम् । तत्र मृतशरीरादौ तदभा-
वेन हेतोः साध्यसमरथादित्यधिकः वाक्ये क. पु. लोके । ४ क. पु. तादृक्प्राणव्यवस्थिति ।

मुपपन्नम् ।

रक्तः; आन्तरस्यान् । सूतपञ्चन्तरपिण्डैववित्यनेन हेतोः साधारणत्वेऽवगते देहात्मयादौ दृष्टितो भवति । ततः चक्षुरात्मा, प्राणधारकत्वाद्, ज्ञानप्रयत्नाधारत्वाद् । यदेवम्, तदेवम् । भोजादिवन्, इत्येवं प्रत्येकमिन्द्रियेष्वात्मत्वसाधने विनिगमनाविरहाद्वन्धाविष्यति प्राणधारणप्रयत्नदर्शनेनैकस्मिन् व्यवहारेऽप्यभिचारात्, हेतोः स्वरूपःसिद्धत्वेनाभासत्वम् । तत्तत्सत्समुदायस्यात्मत्वसाधनेऽपि यत्र सकलगोलकदीनत्वं वाटशपिण्डेऽपि क्षुपृदकार्यदर्शनात्तद्वारणत्वमन्तःकरणे पर्यवस्यति, न तु समुदाये । गोलकनाशेन तन्माशान् । नापि त्वगिन्द्रियम्, अंशतस्तत्त्वापि नाशविति । तत्र पुनस्तेनानुमानेन तत्मात्वसाधनेऽपि तत्किमणु, विभुं वेति शङ्कायाम् 'ज्ञानादिकं नाणुगुणः, प्रत्यक्षत्वात्, पटरूपादिवत् । यज्ञैवम्, तज्ञैवम् । परमाणुरूपादिवन्' इत्यनुमानेन ज्ञानादेस्तथात्वे निश्चिते, ततो 'नाडी-मनःसंयोगः कर्मजन्यः, यावत्प्रतियोगिसत्वेऽपि कादाचित्कत्वान्, आणुपुरुषसंयोगवन् । यज्ञैवम्, तज्ञैवम् । स्थाण्वाकाशसंयोगवन् । मनो मूर्त्तं, क्रियावत्त्वान्, वायुयन्' इत्यादिना कारणत्वेन सिद्धस्य मनसो ज्ञानाद्यनाधारत्वे सिद्धे, तेनानात्मत्वसिद्धिः । ततः प्राणोऽवशिष्यते, तस्यात्मभिन्नत्वसाधनं दुर्घटम् । प्राणसत्त्वे जीवसत्त्वस्य, तदसत्त्वे तदभावस्य च दर्शनाज्ज्ञानप्रयत्नाधारत्वस्य तत्रैव पर्यवसानात् । न च सुषुप्तौ ज्ञानाभावेन तस्मिन् ज्ञानाद्यनाधारत्वे निश्चिते 'प्राण आत्मभिन्नः, ज्ञानाद्यनाधारत्वाद्, देहादिवन्' इत्यनुमानेनात्मभेदसिद्धिरिति शङ्क्यम् । आसौच्छ्रासक्रियादर्शनेन तदानीमपि तस्य प्रयत्नवृत्तानिश्चयान् । ज्ञानाभावस्य मनःसंयोगाभावजन्यत्वेन ज्ञानाधारत्वयोग्यताविपटनाभावात् । अतो ज्ञानाद्याधारत्वेनात्मसाधने तदभावस्यादर्शनात्प्राणस्यैवात्मत्वेन सिद्धिर्न तु ततोऽप्यतिरिक्तस्यात्मनः । देहप्राणवियोगस्यैव मृत्युत्वेन जीवदेहे तस्यावश्यकत्वान् । अतिरिक्तारमानभ्युपगमेन पदार्थत्वाच्च । तथा सत्यनुमानस्यार्थान्तरसाधकत्वेन हेत्वाभासत्वम् । यदि च योगिनां भासनिरोधेऽपि जीवनज्ञानादिदर्शनात्तदतिरिक्त एवास्मेति विभाव्यते, तदाऽपि निरुद्धपृथक्किमणु(स्त्वित्येह)स्त्व(गदेहे)सस्यान्न नदतिरिक्तात्मसिद्धिः । यदि च निरोधजनकस्य प्राणातिरिक्तत्वं विभाव्यते, तदाऽपि चेतनार्थकस्यैव तस्य सिद्धिर्न नृपनिषदि-

१ उ. पु. ज्ञानाद्यनाधारत्वाविति ।

२ पिण्डवदिति प्रत्यनुमानेन हेतो दृष्टिते इन्द्रियेषु प्रायेकं, तत्समुदाये वा तत्त्वात् पूर्वोक्ताऽनुमानेव साधनीयम् । तत्र प्रायेकं चक्षुराद्यभावेऽप्यवधारणीया जीवत्वदर्शनादेतोः स्वरूपासिद्धत्वेनाभासत्वम् । एवं सकलगोलकनाशेन सकलवदतिरिक्तत्वाभावे निश्चितेऽपि क्षुपृदकाशोपद्रुतादिकार्यदर्शनाप्यतीरपिण्डस्य जीवत्वनिश्चयाद् इन्द्रियसमुदायरूपेऽपि पक्षे हेत्वभावरूपकपासिद्धत्वेनाभासत्वम् । एवं वदतिरिक्तत्वे तु तदभावे निश्चिते अन्तःकरणमप्यतिप्यते. ग. पु. ईदृशः पाठः ।

यथा कथंचित् सिद्धावपि नोपनिषद्भिचारितरूपस्य सिद्धिः । तथा च स्वतःसिद्धप्रामाण्यैतद्विरोधेन बाधितत्वादनुमानस्य न तत्साधकत्वम् । नापि शब्दगम्यम् । तस्यासोक्तिरूपत्वेन तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वे-
नात्मनश्चादृश्यत्वेन तदनुपपत्तेः । अत एव नोपमानगम्यमपि, किन्तु
श्रुत्येकसमधिगम्यम् । 'तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामी'ति श्रुतेः । 'सर्वे
वेदा यत्पदमामनन्ति, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति स्मृतेश्च । तदर्थश्च
सुवर्णसूत्रम् ।

भारितविशेषस्य सिद्धिः । एतेनाहंविचेरप्यप्रयोजकत्वमुक्तप्रायम् । तदेतदुक्तम्—नोपनि-
षद्भिचारितरूपस्य सिद्धिरिति । सिद्धमाहुः—तथा चेति । अत एवेति । शब्दप्र-
त्यक्षोपजीवकरवादेव । एवं जीवस्वरूपस्य लौकिकप्रमाणागम्यत्वेन श्रुत्येकसमधिगम्यत्वं
साधयित्वा मक्षणस्तथात्वमाहुः—तन्त्वेत्यादि । इदं बृहदारण्यके शाकल्यब्राह्मणेऽस्ति ।
अत्र पूर्वं 'स एष नेति नेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यत' इत्युक्तम् । तत्र यदि केव-
लेन्द्रियामात्रत्वं विवक्ष्येत, तदा औपनिषदपदमनतिप्रयोजनं स्यादत उपनिषदितरयावत्प्र-
माणावेष्टव्यत्वात्वेयम् । अतः श्रुत्येकसमधिगम्यमित्यर्थः । तर्हि पूर्वकाण्डवेष्टव्यत्वमपि न

हरितोषिणी ।

यथा कथंचिदिति । योगिभिः प्राणनिरोधे कृते आसोच्छ्वासादिप्रयत्नो न आयते,
परन्तु जीवज्ञानमस्तीति प्राणातिरिक्तमात्मत्वं सिद्ध्यति, तथापि निरुद्धप्राणकस्य योगिवेदे
वर्तमानत्वेन नातिरिच्यते प्राणतः । अथ निरोधोत्पादकस्य प्राणाद्भिन्नतोररीक्रियते तदाऽपि
चेतनात्मकस्य तस्य सिद्धिर्न तूपनिषत्प्रतिपाद्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । तस्मात्तत्साधकमनुमानं
नास्तीत्याहुः—तथा चेति । स्वतःसिद्धेति । जीवनज्ञानादिरूपस्वतःसिद्धेत्यर्थः ।
शब्दगम्यत्वाभावे हेतुमाहुः—तस्येति । तस्य शब्दस्य । आसोक्तिरूपत्वेन आप्तवा-
क्यत्वेन । तत्त्वस्य आप्तत्वस्य । यथेति । आप्तेन तु यथा दृश्यते तथोच्यते, आत्मनस्तु
वर्धनं नास्तीति भावः । 'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कात्स्नर्येन निश्चयवान्
रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स' इति चरके पत्रञ्जलिः । तदनुपपत्तेरिति ।
शब्दगम्यत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अत एवेति । प्रत्यक्षशब्दगम्यत्वाभावादेव । श्रुतिगम्यत्वे
प्रमाणमाहुः—तमिति । औपनिषदम् । उपनिषत्प्रतिपाद्यम् । श्रुतेरिति । बृहदारण्यक-

गङ्गाधरमहोदयः ।

यथा कथञ्चिदिति । योगिभिः प्राणनिरोधेऽपि ज्ञानदर्शनाच्चेतनाववात्मसिद्धौ ।
नोपनिषदिति । 'तन्त्वौपनिषदं पुरुष'मिति श्रुतेः ।

न लौकिकरीत्या निर्णेतुं योग्यः, अलौकिकत्वात् । तस्य च लोकविलक्षणत्वात् । किन्तु स्वयमेव वेदव्यासं कृत्वा तन्मीमांसां च प्रतिज्ञापूर्वकं कुर्वतो वेदव्यासस्य सृष्टैः । तस्यैतदधीभूतत्वात् । तत्र च 'जीवब्रह्मसम्बन्धविचारे ब्रह्मणोऽश्वा एव जीव इति निर्णयितम् । 'अंशो नानाव्यपदेशा'दिति । अस्यार्थः—जीवो ब्रह्मणोऽश्वा एव । कुतः ? नानाव्यपदेशाद्, नानाविधो यो व्यपदेशः । कचिद् ब्रह्मत्वेन, कचिदुत्पन्नत्वेन, कचिदज्ञत्वेन, कचिदिन्द्रियत्वेन, कचिदीशिनव्यत्वेन अणुत्वेन च, सुवर्णसूत्रम् ।

स्यादत आहुः—सर्व इत्यादि । किं तेनेत्यत आहुः—तदर्थ इत्यादि । वेदव्यासमिति । वेदविभागम् । तावता जीवस्वरूपस्य कथं भौतत्वसिद्धिरित्यत आहुः—तत्र चेत्यादि । कचिद्ब्रह्मत्वेनेत्यादि । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'सर्व एवात्मानो व्युत्थरन्ति' 'ज्ञाज्ञां ह्यावजावीशानीक्षा' 'विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः' 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'एपोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' 'तद्जीवो नभोपमः' 'स वा एव महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिष्वित्यर्थः । भेदेन व्यपदेशः

हृतितोषिणी ।

शाकल्यप्राश्निकवाक्याम् । पूर्वकाण्डवेदोऽपि यज्ञप्रतिपादकोऽपि ब्रह्मप्रतिपादक इत्याहुः—सर्व इति । तर्हि कथं शेष इत्यत आहुः—किन्तियति । वेदव्यासमिति । वेदविभागमित्यर्थः । सूत्रैरिति । निर्णेतुं योग्य इति पूर्वणान्वयः । एतावता जीवस्वरूपं तत्रैव सिद्धमित्याहुः—तत्र चेति । व्याससूत्रमाहुः—अंशो नानेति । व्यपदेशादिति । निरूपणात् । नानाव्यपदेशमेवाहुः—कचिदिति । 'अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः' 'सर्व एवात्मानो व्युत्थरन्ति' 'ज्ञाज्ञां ह्यावजावीशानीक्षा' 'विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः' 'क्षरात्मानावीशते देव एकः' 'एपोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' 'स वा एव महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमय' इत्यादिभुतिवाक्येषु कचिद्ब्रह्मत्वेनेत्यादिना गान्धर्वभट्टी ।

वेदव्यासम् वेदविभागम् ।

टिप्पणी ।

* जीवब्रह्मसम्बन्धविचार इति । 'ब्रह्मसम्बन्धि स्वरूपमुच्यते' इत्येतत्सूत्रभाष्यम् ॥

† यो व्यपदेश इति । तस्यादिति शेषः । कचिद् ब्रह्मत्वेनेत्यादिषु निरूपणादित्यभिप्रेत सम्बन्धः ॥

व्यापकत्वेन च निरूपणादेकस्यैव विरुद्धधर्माश्रयत्वं 'ब्रह्मातिरिक्तस्य न सम्भवतीति ब्रह्मांश एव जीव इत्यर्थः । 'अथवा, नाना व्यपदेशा-
भेदेन व्यपदेशासथेत्यर्थः । श्रुतिश्च 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचर-
न्त्येवमेवाऽस्मादात्मनः सर्वे प्राणा' इत्युपक्रम्य 'सर्व एवात्मानो व्युच-
रन्ती'ति 'कपूयचरणा रमणीयचरणा' इति च ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

कुत्रेत्याकाङ्क्षायामाहुः—श्रुतिश्चेत्यादि । तथा चात्मान इति बहुत्वस्य, व्युचरणस्य, चरण-
भेदस्य च बोधनेन जीवानां परस्परं, ब्रह्मणः सकाशाच्च भेदेन व्यपदेशादंशा इत्यर्थः ।
चरणभेदश्रुतिश्छान्दोग्यस्या श्रेया ॥

हरितोषिणी ।

यथासंख्यं निरूपणादित्यर्थः । ननु विरुद्धधर्मैः कथं निरूपणमित्यत आहुः—एकस्यैवेति ।
जीवस्य ब्रह्मणः सकाशात्सुवर्णांशवद्विभक्त्यर्थं पक्षान्तरमाहुः—अथ वेति । भेदेन
व्यपदेशे प्रमाणमाहुः—श्रुतिश्चेति । छान्दोग्यस्यां श्रुतिमप्याहुः—कपूयेति । कपूय-
चरणाः असदाचरणाः पापिनः, रमणीयचरणाः सदाचरणाः पुण्यवन्त इत्यर्थः । एतेन
चरणभेदेन, व्युचरणेन, आत्मान इति बहुत्वबोधनेन ब्रह्मणः सकाशात्परस्परं च भिन्ना
इति निरूपणेनांशा एवेति बोधितम् ॥

गङ्गाधरमहो ।

कपूयचरणा इति छान्दोग्यम् । तत्र कपूयं पापम् ॥

टिप्पणी ।

* ब्रह्मातिरिक्तस्येति । ब्रह्मातिरिक्तस्य न सम्भवतीत्यतो ब्रह्मानतिरिक्तत्वमेव सिद्ध्यति
जीवस्य, नांशत्वं, तथापि प्रकारान्तरेणानतिरिक्तत्वमनुपपन्नमिति सिद्ध्यत्येव सदुपपादकम-
शास्त्रम् ॥

† अथवेति । भाष्योक्तरीतिरियम् । नानाशब्दस्य भेदरूपोऽर्थः 'विनश्मन्नां नाऽनामौ
न सहे'ति सूत्रानुगुणोऽपि, अनेन पृथग्भावे वर्तमानाश्रयः अनाम् प्रत्ययविधानात् । पूर्वत्र
पक्षे नानाविधत्वाच्चोऽप्यव्ययानामनेकार्थत्वादुपपन्नः । अत्र पक्षे प्रतिपत्तिसौकर्यमपि ॥

‡ कपूयचरणा इति । अत्र चरममाचरणम् । टीकोक्ता चरणभेदश्रुतिरपीयमेव ॥

यत्तु जीवस्य ब्रह्मोपाधिकत्वमङ्गीकृत्य विस्फुलिङ्गस्यौष्ण्यमिव चेत-
नत्वं साधारणो धर्मो जीवेश्वरयोरित्यौपचारिकमंशत्वं व्याख्याय नाना-
व्यपदेशदर्शनं श्रुतौ 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' 'य आत्मनि तिष्ठ-
न्नात्मानमन्तरो यमयती'त्यादेः । तत्तूपेक्ष्यं विद्वद्भिः । पूर्वापरविरोधात् ।
तथाहि—न हि तन्मतीयजीवस्याभासत्वेन प्रतिषिम्पत्वेन वाऽलीकस्य
नियमनमतस्तस्मिन् स्थितिर्वा ज्ञानैक्यनस्य परमात्मनः सम्भवति । न
वा विस्फुलिङ्गौष्ण्यदृष्टान्तेन चेतनत्वं साधारणं धर्ममादायौपचारिक-
मंशत्वमपि व्याख्यातुं शक्यम् । तत एवांशत्वायगमप्रकारस्तु श्रुत्यैव
'यथाग्नेः क्षुद्रा' इत्यादिनोक्तः ॥

मुपपन्नम् ।

नन्वेदधुतेर्बलिष्ठत्वाभिरवयवत्वस्य च बाधकत्वादुक्तसूत्रेऽप्यंशत्वमौपचारिकमेवादि-
यत इति, न भवदुक्तरीत्या निर्णय इत्याशङ्कायां उद्गाढवानदोषं वक्तुं तदाहुः—यच्चि-
त्यादि । ब्रह्मोपाधिकत्वमिति । स्वार्थे कः । इत्यादेरिति पञ्चमी । वस्तुतस्तु प्रथमान्व
एवं पाठ इति प्रतिभाति । तस्मिन् स्थितिरिति । आत्मनि स्थितिः । तत एवेति । अली-
कत्वादेव । नन्वेवं सति घटाकाशवदविशान्वच्छिन्नं पैतन्यमेव जीवोऽस्तु, तथा सत्संश-
त्वमौपचारिकमेव भविष्यतीत्यत आहुः—अंशत्वेत्यादि ॥

हरितोपिणी ।

ननु सूत्रेऽंशत्वमौपचारिकं वक्तव्यम्, अभेदधुतेर्बलिष्ठत्वादित्येतन्मतमाहुः—यस्थिति ।
इत्यादेरिति । श्रुतौ 'यथाग्ने'रित्यादिवाक्यान् । नानाम्यपदेशदर्शनमिति पूर्वोक्तान्वयः । स-
ण्डबन्धि—तत्तूपेक्ष्यमिति । विद्वद्भिरुपेक्ष्यमित्यन्वयः । विरोधमेवाहुः—तथा हीत्या-
दिना । तस्मिन् स्थितिरिति । तस्मिन् अलीके आत्मनि । ज्ञानैक्यनस्येति । न हि
संभवतीत्यन्वयः । दूषणान्तरमप्याहुः—न वेति । व्याख्यातुं शक्यमित्यनेणान्वयः ।
अत्र हेतुमाहुः—तत एवेति । अलीकत्वदेतोरेवेत्यर्थः । ननु अंशत्वमौपचारिकमेव जीव-
स्याविधावच्छिन्नचेतन्यरूपत्वाद्घटाकाशवदित्यत आहुः—अंशत्वेति ॥

गङ्गापरमही ।

तत्तु । मतसण्डये । तत एवेति । अलीकत्वादेव ॥

(१८) इदमत्र शेषम्,—ब्रह्मणो निरंशत्वं सांशत्वं वा न लोकसिद्धं,
 येन तदनुरोधेन किञ्चिद्वक्तुं शक्यम्, किन्तु वेदैकसमधिग-
 म्यम् । एवं सति यथैव स निरूपयति, तथैव तदिति मन्त-
 व्यम् । अत एव 'नैया तर्केण मतिरापनेया,' 'अलौकिकास्तु
 ये भावा न तौस्तर्केण योजये'दित्यादिका श्रुतिलौकिकयु-
 क्त्यैतद्वाधनं निषेधति । अन्यथा सर्वत्र लौकिकयुक्त्यनुसा-
 रिण्येवार्थे श्रुतेस्तात्पर्यवत्त्वेन 'नैया तर्केण'त्यादिश्रुतिर्व्यर्था विरुद्धार्था
 च स्यात् । लोकेऽपि यत्र वस्तुस्वभाव एव कार्यहेतुर्न तत्र युक्तिसम्भा-
 वना । यथा अयः—कान्तसन्निधौ लोहपरिभ्रमणम् । न च तत्र मणि-
 निष्ठा देवताऽऽकर्षिकेति वाच्यम् । तस्या अपि लोहस्यैवाकर्षणे हेत्वपे-
 सुवर्षसूत्रम् ।

(१८) ननु 'घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा । घटो लीयेत, नाकाशं,
 तद्वज्जीवो नभोपम' इति विद्वत्सोकोपनिषदि भवणादुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवः ।
 व्युत्करणश्रुतिस्तु गृहधारण्यके मुक्तं पुरुषमुपक्रम्य पठ्यत इति स्वाप्नानां सुषुप्त्यनन्तरं व्युत्-
 रणं वदिष्यति । यदि य 'य एव आकाशस्तस्मिच्छेत्' इति व्यवहितमाकाशशब्द-
 वाच्यं ब्रह्मैव पूर्वमुक्तमिति तत् एवोर्णनामिदृष्टान्तेन व्युत्करणमङ्गीक्रियते, तदाऽपि काण्व-
 पाठे आत्मनामनुत्पत्त्यादेस्तदपि मनःपरतया कथंविन्नेयम् । ब्रह्मणो निरवयवत्वसांशत्व-
 वाचकलोकत्वादित्याशङ्क्यामाहुः—इदमत्रेत्यादि । योजयेदिति । प्रसाधयेत् । एत-
 द्वाधनम् । भृत्युक्तार्थवाधनम् । तथा च वैदिकयुक्त्या यदेव संसिद्धं तदेव ग्राह्यमिति
 भावः । अन्यथेति । यदि लौकिकयुक्तिरप्यभिप्रेता श्रुतेः स्यात् । लौकिकयुक्तः त्रिभि-
 र्गुणैः तस्या लोकेऽपि कुण्ठतामाहुः—लोकेऽपीत्यादि । भूतानां जीवानामिति ।
 हरितोपिणी ।

(१८) ननु ब्रह्मोपनिषदि 'घटसंवृतमाकाशं लीयमाने घटे यथा । घटो लीयेत
 नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपम' इति भवणादुपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मैव जीवशब्दवाच्यम् ;
 एवं च ब्रह्मणो निरवयवत्वात्सांशत्वं नैव संभवतीत्यत आहुः—इदमत्रेति । तदनुरोधेन
 लौकिकयुक्त्यनुरोधेन । तदिति । ब्रह्मेत्यर्थः । लौकिकयुक्त्यप्रसारे प्रमाणमाहुः—अत
 एवेति । एतद्वाधनम् भृत्युक्तार्थवाधनम् । अन्यथेति । निषेधानङ्गीकारे । किञ्च
 लौकिकी युक्तिर्लोकेऽपि कश्चिन्न प्रसरतीति मणिसंभावे पर्यवसानं यथा तथा ब्रह्मण्यपी-

क्षायां देवतास्वभावस्यैव तथात्वेन वक्तव्यत्वादावश्यकत्वाद्धाद्यथा
मणिस्वभावस्यैव तत्त्वेन वक्तुमुचितत्वात् । तथात्रापि श्रुतिबलाद् व-
स्त्वेव तादृशमिति मन्तव्यम्, न युक्तिरपेक्षणीया । तथा च सैव 'नि-
ष्कलं निष्क्रिय'मित्यादिना सांशत्वं निराकृत्य 'यथाऽग्ने'रित्यादिना
जीवस्य ब्रह्मांशत्वमप्याह । व्यासोऽप्यत एवेममेवार्थं दृढीकर्तुं हेत्वन्त-
राण्याह—'मन्त्रवर्णा'दिनि 'अपि च स्मर्गन' इति च । मन्त्रवर्णश्च,—
'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति भूतानां जीवानां पादत्वेनांशत्वमेवाह ।
स्मृतिश्च—'ममैवांशो जीवल्लोके जीवभूतः सनातन' इति जीवस्य ब्रह्मां-
शत्वमेवाह । अत एवाभेदश्रुतिरुपपद्यते । न हि विस्फुलिङ्गो नाग्निः ।
एवं जीवोऽपि ब्रह्मांशत्वाद् ब्रह्मैव ॥

मुवर्णसूत्रम् ।

'अहिंसन् सर्वभूतानि' 'न हिंस्वात्सर्वभूतानी'त्यादिप्रयोगान् । पादत्वेनेति । पादो
भागोऽग्न इत्येषां पर्यायत्वदर्शनान् । तथा चैतद्विरोधादवच्छिन्नप्रपादो नाङ्गीकर्तुं शक्यत
इति सा श्रुतिर्नान्यथा नेतुं शक्या । तेन नभोपम इति लयाभाव एव दृष्टान्तो, न स्वत-
न्त्रत्वेऽपि, पूर्वमन्त्रे जलचन्द्रदृष्टान्ताद्येत्यर्थः । न चैतावता प्रतिबिम्बवादे धमिनश्चमित्याश-
येनाहुः—अत एवेत्यादि । अंशत्वेन तादात्म्यादेव । अभेदश्रुतिः 'उपद्रष्टानुमन्तैष
आत्मा सिंहश्चिद्रूप' इत्याद्या, उपपद्यते 'भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्य'मिति तादात्म्यलक्ष-
णादुपपद्यत इत्यर्थः । एवं पूर्वप्रभेदयोत्तरत्वेन प्रकारः, सम्बन्धश्चोक्तः ॥

हरिनोपिषी ।

ताहुः—लोकेऽपीति । देवतास्वभावस्येति । लोहाकर्पकस्वभावस्य । तथात्वेन ।
लोहाकर्पकत्वेन । देवतैका लोकर्तव्या, तस्याः पुनरेकः स्वभावः स्वीकर्तव्यस्त्वपेक्षया
लाघवादाहुः—आवश्यकत्वादिति । तत्त्वेन लोहाकर्पकत्वेन । श्रुतिबलमेवाहुः—तथा
चेति । सैव श्रुतिरेव । आदेत्यप्यन्यत्रयः । व्यासोऽपीति । ब्रह्मांशत्वमेवादेत्यमेनेना-
न्यत्रयः । मन्त्रवर्णादित्यस्य सूत्रस्यार्थमाहुः—मन्त्रवर्णश्चेति । पादोऽस्येति । अंशे भागे
पादप्रयोगान् पादः अंश इत्यर्थः । स्मृतिबलमाहुः—स्मृतिश्चेति । ननु बिम्बप्रतिबिम्ब-
याद् एवागमु, नेत्याहुः—अत एवेति । मूले एधिदित एवेति पाठः । अंशत्वेन तादा-
त्म्यादेव न प्रतिबिम्बेनेत्यर्थः । उपपद्यत इति । 'उपद्रष्टानुमन्तैष आत्मा सिंहश्चि-
द्रूप' इत्याद्या 'भेदसहिष्णुरभेदस्तादात्म्य'मिति तादात्म्यलक्षणादुपपद्यत इत्यर्थः । भेदसहि-
त्वाभेदमेवोपपादयन्ति—न हीति । मन्वरामानुजशैवभास्कराचार्याणां मतं, माध्वैकदेशि-
नमालिदासमतं मुवर्णसूत्रे स्पष्टमुक्तं, तत्रैवानुगन्तव्यमिति विस्तरभयाद्विरम्यते ॥

सुषर्जसूत्रम् ।

अत्र तादात्म्यमनङ्गीकुर्वतां तात्त्विकभेदबाधितानां रामानुजमाध्वनैयायिकादीनां ज्ञाना भवति । तत्र माध्वा हि—‘ज्ञोऽत एवे’ति सूत्रे ‘नित्यो नित्यानां’ ‘सर्व एवात्मानो व्युत्थरन्ती’ति श्रुत्योर्विरोधे ज्ञः जीवः, अत एव परमेश्वरादेवोत्पद्यते, शब्दादेव । ‘ते वा एते चिदात्मानः अविनष्टाः परं ज्योतिर्निर्विशन्त्यविनष्टा एवोत्पद्यन्ते न विनश्यन्ति कदाचने’ति कापायणश्रुतिश्रुत्वा ‘उत्पद्यन्ते चिदात्मानो नित्या- नित्याः परात्मनः । उपाध्यपेक्षया तेषामुत्पत्तिरिति गीयत’ इति व्योमसंहितास्मृ- तिमाहुः । ततः ‘तद्गुणसारत्वा’दिति सूत्रे जीवस्य ब्रह्माभेदमाशङ्क्य ब्रह्मगुणसारत्वाद्ब्र- ह्मव्यपदेशं वदन्तो यथा ‘सर्वं स्वत्विदं ब्रह्मे’त्यत्र परमात्मनो जगद्व्यपदेशो गौण्या, तथा जीवे ब्रह्मव्यपदेशोऽपीत्युक्त्वा, अभेदबाधिता गौण्या अमुक्यत्वे दर्शिते सार्वस्यादि- गुणवता ब्रह्मणा सहाभेदोऽज्ञानादिमतो न युक्त इत्यनुपपत्त्या गौणीमाद्विष्यन्ते । ‘यथो- दकं शुद्धे शुद्धमाक्षिप्तं तादृगेव भवति, एवं मुनेर्विज्ञानत आत्मा भवति गौत- मे’ति कठवल्लीश्रुतौ जीवस्य ब्रह्मणि प्रवेशे सत्यभेदप्रतीतिविषयत्वमात्रबोधनम् । ननुदक- चोत्पत्तीनां बाधबाधभेदः । गुरुत्वाधिक्याभावप्रसङ्गात् । अतो गौण एवाभेद इति । ‘सत्त्वमसी’त्यत्राप्यकारप्रक्षेप इति चाहुः । एवं च तन्मते अंशा द्विधा, अग्निभाः, करचरणादि- भत् । मिभाः, पुत्रादिभत् । तत्राद्या मत्स्याद्यवताराः । द्वितीया जीवा इति । वनमादि- दासस्तु—वद्भिमतत्वे सति तत्सदृशत्वमंशत्वम् । यथा चन्द्रमण्डलाच्छतांशो गुरुमण्डल- मिति मित्रांशस्वरूपमाह । तेन राज्येकदेशबोधकं सादृश्यात्पत्त्वबोधनायैवादीपचारिकं वांऽशपदमिति कलति । न्युत्थरन्तीति पदोक्तोत्पत्तिरप्युपचारादिति तूक्तमेवेति ॥

रामानुजाचार्यास्तु—‘नात्मा श्रुते’रित्यस्मिन् सूत्रे ‘यतः प्रसूता जगतः प्रसूनी तोयेन जीवान् व्यससर्ज भूम्याम्’ ‘प्रजापतिः प्रजा असृजत’ ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादिषु सचेतनस्य जगत उत्पत्तिभावनाय जीवोऽप्युत्पद्यत इति पूर्वपक्षे, आत्मा जीवो नोत्पद्यते ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ ‘ज्ञाज्ञां द्वाव- जा’वित्यादिषु वज्रपेधश्रुतेर्नोत्पद्यते, ‘नित्यो नित्यानां’मित्यादिभिर्नित्यत्वं च तस्येत्यतो- ऽपीति व्याख्याय, एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थं भोग्यभोक्तृनियन्तृणां विविक्- खमानत्वेऽपि भोग्यस्य स्वरूपान्यथाभावरूपो विकारो, भोक्तृस्तु धर्मात्मकज्ञानसङ्कोच- विकासरूपः । भोग्यभोक्तारौ च नियन्तुः शरीरतया विशेषणत्वेन सिद्धौ सौबलादिवा- क्येषु । अतः सर्वदा आत्माऽऽकारमेव ब्रह्म । तत्कदाचित्स्वस्माद्विभक्तव्यपदेशानर्हातिस- ह्यवस्थापन्नचिदचिद्वस्तुशरीरं तिष्ठति, तदा दारजावस्थम् । यदि च विभक्तनामरूपस्थूल-

सुवर्णसूत्रम् ।

चिद्विद्वन्नुशरीरं तिष्ठति, तदा कार्यावस्थम् । तत्राचिदंशस्य कारणावस्थायां क्षणविवि-
र्तनत्वेऽपि यदा भोग्यत्वाय कार्यावस्था यदा शब्दादिमत्तत्वा स्वरूपान्यथाभावः, चिदंशस्य
त्वदमा विशेषफलभोक्तृत्वाय तद्वनुरूपज्ञानविकासरूपो धर्मान्यथाभावः, उभयप्रकारवि-
शिष्टं नियमंशं तु न तत्त्वस्थातत्तद्विशिष्टत्वरूपोऽन्यथाभावो भवतीत्यङ्गीकृत्वावस्थान्तरादि-
रूपविकारस्य प्रकारद्वये प्रकारिणि च, कारणावस्थायां विभक्त्यपदेशानर्हत्वेनैकरूपत्वा-
देकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञां सृष्टादिरष्टान्त्योपपादयन्ति । जीवस्य ज्ञानविकास-
श्रोत्रहेतुभूतदेहसंयोगवियोगाभ्यामुत्पत्तिमरणप्रयोगकभुतिमचिदंशत्वजीवस्य स्वरूपान्यथाभा-
वाभावेन जीवे तन्निपेधादिभुतिं, ब्रह्मण्युभयविधानिष्टविकाराभावान् 'स वा एष महा-
नज आत्मा अजरोऽमरोऽमृतो ब्रह्म' 'नित्यो नित्याना' मित्यादिरविपद्यभुतिं, प्राप्-
मृष्टेर्नामरूपविभागाभावादेकत्वावधारणभुतिं, सृष्टनन्तरं तद्विभागाभावात्वं चोपपाद्य,
अनागविणोपाधिकजीवत्ववादिमते ब्रह्मण एव स्वयं मोहः, पारमार्थिकोपाधिकजीवत्व-
वादिमते ब्रह्मस्वरूपस्यैव बन्धः, सन्मात्रं ब्रह्मैव सर्वाकारेण परणमतीति वादिमते निबन्ध-
नस्य भोक्तृत्वाभावेऽपि तस्य सर्वज्ञत्वाङ्गोकारं स्वस्मादभिन्नमनुसंधातीति तेन रूपेण तस्यै-
वेष्टानिष्टफलभोग इति दोषानुक्त्वा, अस्माकं त्वपुरुषार्थां अन्यथाभावान् शरीरात्ता एव,
न तु ब्रह्मणीति ब्रह्म सर्वदा निरस्तनिखिलदोषमपरिमितोदारमेवेति स्वमतगुणमाहुः ।
'प्रकाशादिब्रह्मैवं पर' इति सूत्रे ब्रह्मैकदेशत्वमंशत्वमित्युक्त्वा विशेषणांशो विशेष्यांश
इति विधेयकानां व्यवहाराच्छरीरभूतजीवस्य शरीरिभूतब्रह्मज्ञत्वमङ्गीचक्रुः । व्युत्पन्न-
भुतिं तु नोदाजहुः ॥

शैवस्तु—विशिष्टाद्वैतवादमेवाङ्गीकृत्य 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्व-
रम् । तस्यावयवभूतेन व्याप्तं सर्वमिदं जग'दिति श्वेताश्वतरभुतिं 'आत्मा तस्या-
ष्टमी मूर्ति'रिति स्मृतिं चोदाहृत्य ब्रह्मावयवत्वेन विशिष्टांशत्वं जीवस्याह । व्युत्पन्नभुते-
र्नामरूपसमुत्पेदमर्थं चाह ॥

भारतानार्थास्तु—वियदादिसृष्टिप्रकरणे जीवस्तोत्पत्तेरनुकूलान् 'जीवापेतं चेदं वि-
यते, न जीवो म्रियते' 'अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणः' 'अविनाशी वा अरे-
ऽथमात्मे'त्याद्यानां भूयसीनां भुतीनामन्यथाकर्तुमशक्यत्वाद्योपाधिकृतभेदाभिप्रायेण
विस्तृतिरङ्गीभूतिर्विपरिणया, सुषुप्तिप्रकरणत्वेन सृष्टाभिप्रायाभावात्तद्विज्ञान जीवस्याणुत्वं
संसारवशानां लिङ्गशरीराभिप्रायेण, मनसो लिङ्गस्याणुत्वात्, बलुदस्तु व्यापक इति
पाङ्गीकृत्य जीवस्यांशत्वमुपाध्यवच्छिन्नत्वेनाङ्गीकृतवन्तः । तथा च ब्रह्मणो निरवयवत्वेऽपि

(१९) तर्ह्यसार्वज्ञानुपपत्तिः ? । न हि विस्फुलिङ्गो न द्राष्टकः प्रका-
सुवर्णसूत्रम् ।

‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा’ इति ध्रुवी दृष्टान्तप्रणयनेन यथाऽवकाशस्य पार्थिवाधिष्ठा-
नावच्छिन्नं कर्णच्छिद्रं, यथा च वायोः पञ्चयुतिः प्राणः, यथा च मनसः कामादयो
युक्तयस्तथावमपि पराङ्गिणामिन्नस्वरूपः । तस्यामिन्नस्वरूपं स्वाभाविकं, मिन्नरूपमौपाधि-
कम् । मिन्नामिन्नस्वरूपे च ‘सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य’ इति भेदव्यपदेशो
‘ब्रह्ममे दाशा ब्रह्ममे कित्वा’ इत्यभेदव्यपदेशश्च मानमित्याहुः ॥

विद्वानेन्द्रमिक्षुस्तु—जीवानां नित्यमिन्नत्वं, व्यापकत्वं चाङ्गीकृत्याविभागलक्षणाभेदं
चाङ्गीकृत्य, सत्वातीयत्वे सत्यविभागप्रतियोगित्वमंशत्वम्, तदनुयोगित्वं चांशित्वम् । येन
च रूपेण यत्रांशता विवक्ष्यते, तेनैव रूपेण तत्र साजालं ग्राह्यम् । यथाऽऽत्मांशलक्षणे आ-
त्मत्वेन, सर्वधावलक्षणे सत्त्वादिरूपेणेत्यतो नातिप्रसङ्गः । यद्वा द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्य-
जात्या साजालं ग्राह्यम् । विभागश्च लक्षणान्यत्वम् । (अभिव्यक्त) अभिव्यक्तिधर्मभेद
इति यावत् । अथवा संयोगविशेष एवाविभागः, स्वरूपसम्बन्धविशेषो वा । आधेयत्वा-
दिवत् । जलस्य दुग्धे लवणस्य समुद्रे अविभागव्यवहारस्यापलपितुमशक्यत्वात् । ‘न तु
द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्त’मिति ‘सति संपद्य न विदुः, सति संपद्यामह’ इत्यादि-
भृत्या ‘प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ लीयेते परमात्मनी’त्यादिस्थूत्या च जीवस्यापि ब्रह्मण्य-
विभागकथनात् । लीड् रूपेण, पद्मगतावित्याद्यनुशासनेभ्यश्च लयसम्पत्त्यप्ययादिशब्दाना-
मविभागार्थकत्वात् । एवं सति यथा शरीरस्य केशादिरंशो, राशेर्भ्रूकंशः, पितुश्च पुत्र इति
दृष्टान्तप्रयमुक्त्वा सर्वे च जीवाः पितरि पुत्रचेतना इव चिन्मात्रे ब्रह्मणि नित्यसर्वावभा-
सके विषयभासनरूपं स्वरूपलक्षणं विहाय प्रकृत्ये लक्षणानन्यत्वं गच्छन्ति, सर्गकाले च
तदिच्छया तत् एव लब्धचैतन्यफलोपधाना आविर्भवन्ति, पितुरिव पुत्राः । अतो जीवा
ब्रह्मांशा भवन्ति । ‘आत्मा वै जायते पुत्र’ इति भृत्या पुत्रे पितुरविभागलक्षणाभेदवज्जी-
वेऽपि ब्रह्मणोऽविभागलक्षणाभेदस्य ‘बहु स्यां प्रजायेये’त्यादिभृत्या सिद्धेरिति । अतो जीवा
ब्रह्मांशा मुक्त्या एव भवन्तीति समन्वयसूत्रे साधयित्वा वियदाविपादे व्युत्पादयामास ॥

(१९) तत्र बालवभेदवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—तर्हीत्यादिना । यदि सर्वज्ञेन ब्रह्मणा
हरितोषिणी ।

(१९) भेदवादिनामाज्ञायाहुः—तर्हीति । जीवोऽयं ब्रह्मामिन्नः स्वात्तर्हि सर्वज्ञः
स्वात्तया नु नास्तीत्यनुपपत्तिः । समाधानमाहुः—न हीति । भास्कराचार्यमते भेदाभेद-

गङ्गाधरमहर्षी ।

(१९) अत्र माध्वानां शङ्का—तर्ह्यसार्वज्ञेत्यादि ॥

भ्रमाद्यु-
पपत्ता जीव-
प्रकाशेदस-
त्त्वमम्, भुति-
सूत्रादिष्वेव
तन्मन्त्रम् च ।

शाको वा । अल्पप्रकाशवदल्पशस्त्रोपपत्तावपि भ्रमस्तु नोप-
पद्यते जातु । न च देहसम्बन्धकृतमनीशत्वादीति वाच्यम् ।
तस्यापि जीवभावोत्तरकालीनत्वात् । तस्मादीश्वराद्विज्ञ-
एवानीशत्वादिधर्मविशिष्टो नित्यपद एवेश्वरप्रसादजज्ञा-
नतो मुक्तो भवतीति नांशो भवितुमर्हतीति । भुतिश्च प्रल-
यसमये भगवद्बुदरान्तःस्थानां जीवानां पुनः सर्गसमये ततो निर्ग-
मनप्रकारमेवमाह विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिभु-
तिरपि जीवादिसर्वपदार्थविषयकदर्शनादिमन्त्रं सर्वदाऽन्यस्मिन्निषेधति,
न तु परिच्छिन्नदर्शनादिकमपि । यथा, 'पार्थ एव धनुर्द्धर' इत्यत्र, न हि
पार्थादन्यो न धनुर्द्धरः, किन्तु यथा स तथा नान्य इति, तथेहापीति
चेद् ? ।

मुषणंस्त्वम् ।

सह जीवस्याभेदः करादिवक्ष्यता असापेक्षानुपपत्तिः । यदि मित्राभिन्नमास्करमवतीता
तथा दूषणान्तरमाहुः—अल्पेत्यादि । भुतिश्चेति । मुण्डकबृहदारण्यकस्य प्रथममुप-
रणभुतिः । भुत्यन्तरविरोधं परिहरति—नान्योऽत इत्यादि । इति चेदिति । इति हेतो-
र्भिन्नांशत्वं वा अंशत्वोपचार एवेति चेदित्यर्थः ॥

हरितोपिणी ।

स्तत्र जीवव्यवहारमिदं स्वाभाविकं रूपं, भिन्नमौपाधिकमिति तत्र दूषणान्तरमाहुः—
अल्पेत्यादि । जीवस्य विस्फुलिङ्गप्रकाशवदल्पशस्त्रोपपत्तौ सत्तां जातु कराचिरपि भ्रमा-
त्मकोऽयं जीव इति नोपपद्यत इत्यर्थः । उद्धृते—न चेति । उत्तरमाहुः—तस्यापीति ।
शरीरस्यापीत्यर्थः । उपसंहरन्ति—तस्मादिति । मुक्तो भवतीति । इति अनन्तरं (मुच्यन्-
न्तरं) अंशो भवितुं नाहंतीत्यर्थः । 'न स पुनरावर्तते' इति भुवेरिति भावः । अत्रार्थे प्रमाण-
माहुः—भुतिश्चेति । बृहदारण्यकेति शेषः । जीवे परिच्छिन्नदर्शनसत्त्वेन 'नान्योऽस्ती'ति
भुतिविरोधः । मन्त्रे भेदस्त्रोपचारिकत्वादर्थनपक्षस्य ज्ञानमात्रावकत्वाजीवे यत्किञ्चि-
ज्ज्ञानसत्त्वेऽपि न विरोध इत्यत आहुः—नान्योऽतोऽस्तीति । जीवादिसर्वविषयक-
दर्शनं दर्शनपदार्थः स च जीवे नास्तीति भावः । तथेति । यथा ईश्वरस्य जीवः स-
र्वज्ञो नास्तीति भावः । इति चेदिति । इति हेतोर्भिन्नांशत्वमौपाचारिकांशत्वं चेति चे-
दित्यर्थः ॥

बाहमेवमङ्गीकुर्मो यदि वेदार्थतामरसतरणेर्भगवतो पादरायणस्य सूत्रैः सप्रमाणनिदर्शनैः 'अंशो नानान्यपदेशाद्' इत्यादिभिस्त्वदुक्तं न विरुद्धेति । न चैवम् । किञ्च, विस्फुलिङ्गदृष्टान्तेन यथात्मनामेवोत्पत्तिं वदेत् तदा त्वदुक्तप्रकार उपपद्येतापि । न चैवम् ; किन्तु सर्वेषां प्राणानां, लोकानां, देवानां, भूतानामपि तथैव सृष्टिमुक्त्वा 'सर्वं एवात्मानो व्युत्तरन्ती'त्यवदत् । न च त्वं प्राणादीनां नित्यत्वं तथा सृष्टिं वा मनुये, येन तत्प्रक्रमपठितानामात्मनां तथात्वमवादीः । न चात्मनां निर्गमनप्रकारमेवाह, प्राणादीनामेवोत्पत्तिमाहेत्यपि वक्तुं शक्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गाद्, विनिगमकाभावाच्च । यद्यपि 'यथाम्ने'रिति श्रुत्यैव जीवस्यांशत्वं तदभावो वा न निश्चेतुं शक्यः । विन्तामणिकल्पतरुकामधेन्वादिभ्य इवापि ब्रह्मणः सकाशात् प्राणाशुत्पत्तेः सम्भवात् । तथापि स्वसुयर्णसूत्रम् ।

तत्रोत्तरं वदन्तस्तेषामपि व्यासाभिमतविरुद्धार्थवादित्वं बोधयन्ति—वाढमित्यादि । न चैवमित्यादि । तथा च यथेवमभिप्रेयात् तदाऽऽशपदं भिन्नपदेन विक्षिप्यादन्यथेत्यादि च न वदेत्, तत्सदृशत्वादिति वा वदेत् । सूत्रोपदर्शितायां भुवौ चावयवत्वबोधकः पादशब्दो न स्यात् । सृष्टौ च ममेति पदं राश्यभिमानबोधकतामानं भगवति जीवतुल्यतामापादयेत्, एवं नेत्यर्थः । उक्तभुतिविरोधं दर्शयन्ति—किञ्चेत्यादि । विनिगमकाभावादिति । त्यक्ते प्रायपाठे तथात्वाद्विपरीत्यमपि सुवचमिति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तं दृढीकर्तुं भुतेः साधारणत्वमाशङ्क्य पूर्वोक्तोपगमे बीजमाहुः—यद्यपीत्यादि । आदिभ्य हरितोपिणी ।

उत्तरमाहुः—वाढमित्यादि । 'अंशो नाना न्यपदेशा'दित्यादिसूत्रविरोधो न स्यात्—वाढमङ्गीकुर्म इत्यर्थः । समाधानान्तरमाहुः—किञ्चेति । वदेदिति । भुतिरिति शेषः । न चेति । न हीत्यर्थः । तथा सृष्टिमिति । निर्गमनरूपमित्यर्थः । तथात्वमिति । नित्यत्वमित्यर्थः । तथा च प्राणादीनां नोच्यते चेत्, केवलमात्मन एव कथं वक्तव्यमिति भावः । न चेति । वक्तुं शक्यमित्यनेनान्वयः । वाक्येऽपि निर्गमननित्यत्वरूपविधेयमेवाह्यक्यभेद इत्यर्थः । विनिगमकेति । क्रमेणैकविधेयाभावे प्राणानां नित्यत्वमात्मनाशुत्पत्तिमिति विपरीतमपि स्यादित्यर्थः । भुत्यांशत्वनिश्चयो न जायत इत्याशङ्कते—यद्यपीति । कामधेन्वादिभ्य इति । आदिपदाद् योगिनां संग्रहः । संभवादिति । तथा गङ्गाधरमहो ।

कामधेन्वादिभ्य इति । अत्रादिना योगिनः ॥

त्रैस्तदुपदर्शितश्रुतिस्मृतिभ्यश्चांशत्वमेवावगम्यते । न चैवं सार्वश्यानु-
पपन्त्यादिवृषणघ्रासः, सर्वज्ञत्वादिधर्माणां भगवदिच्छयैव तिरोभूत-
त्वात् । यतः सूत्रकारोऽपीमामेवाशङ्कामपाकर्तुमेवंमेव जगाद्—‘परा-
भिध्यानात् तिरोहितं ततो यस्य यन्धविपर्यया’विति । अस्य जीवस्यै-
श्वर्यादि तिरोहितम्, तत्र हेतुः—पराभिध्यानात्, परस्य भगवतोऽ-
भितो ध्यानं स्वस्य जीवस्य (च) सर्वतो भोगेच्छा तस्माद्धेतोः । ऐश्वर्या-
दिसद्भावे वैचित्र्याभावाद् भोगो न भविष्यतीति जीवे तिरोभावं कृ-
तवान् स्वधर्माणाम् । तत एव तिरोभावाद् यन्धो भगवद्धर्मविपरीतध-
र्मवत्त्वं चेत्यर्थः । ऐश्वर्यतिरोभावाद्दीनत्वं पराधीनत्वं च । वीर्यतिरोभा-
वात् सर्वदुःखसहनम् । यशस्तिरोभावात् सर्वहीनत्वम् । श्रीतिरोभा-
वाज्जन्मादिसर्वापद्विषयत्वम् । ज्ञानतिरोभावाद्देहाद्यद्व्युद्धिः, सर्वविप-
रीतज्ञानमपस्मारसहितस्येव । वैराग्यतिरोभावाद् विषयासक्तिः । आ-
नन्दांशस्तु पूर्वमेव तिरोहितो येन जीवभायः । अत एव ‘नेतरोऽनुप-
पत्तेः’ ‘भेदव्यपदेशाच्च’ इत्यादिना जीवस्यानन्दमयत्वं न्ययेधत् सूत्र-
कारः ॥

सुपर्णसूत्रम् ।

इत्यादिपदेन योगिनः संगृह्यन्ते । कथं तर्हि पूर्वोक्तदृषणोद्वार इत्यत्र आहुः—न चे-
त्यादि । एवमेव जगादेति । भगवदिच्छामेव हेतुत्वेन जगादित्यर्थः । जीवस्य सर्वतो
भोगेच्छेति । जीवं सर्वप्रकारेण भोक्तुमिच्छा । दीनत्वमिति । अनौत्तरत्वम् । एवमत्रा-
ज्ञत्वादीनामागन्तुकत्वप्रतिपादनेन परस्परविरुद्धधर्मत्वस्याभेदपापकृत्यं परिहृतम् । जीव-
भावस्यागन्तुकत्वकथनेन तादृशको भेदो वारितः ॥

हरितोषिणी ।

चिन्तामण्यादेः सकाशादुत्पन्नानां सर्वज्ञत्वं नास्ति यथा, तथा प्रक्षणः प्रादुर्भूतानां प्रज्ञां-
शत्वं नास्तीति भावः । समाधानमाहुः—तथापीति । शङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः
—सर्वज्ञत्वेति । एवं जगादेति । भगवदिच्छयैव धर्माणां तिरोभावं जगादित्यर्थः ।
सूत्रमाहुः—परेति । सूत्रार्थमाहुः—अस्येति । अग्रे स्पष्टम् । जीवस्य सर्वतो भोगे-
च्छेति । जीवं सर्वप्रकारेण भोक्तुमिच्छेत्यर्थः ॥

(२०) ननु कारणसाम्ये कथमेकेषां जडत्वमेकेषां चेतनत्वं, जीवे ज्ञानस्यापि तिरोहितत्वेन अल्पज्ञात्वमपि कथमिति चेद्, अत्राहुराचार्याः—सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मण्यस्त्यंशत्रयं स्वरूपभूतम् । 'सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति श्रुतेः । 'यः सर्वज्ञ' इति श्रुतेर्धर्मरूपमपि ज्ञानमस्तीति मन्तव्यम् । भगवानिति नामव्युत्पत्त्या च । तत्र स्वरूपात्मकेन सर्वज्ञेन जडोद्भूतः पूर्वमुक्तः । पञ्चाचिदंशात्तादृशादेव जीवानां तद्रूपाणामेवोद्भूत उक्तः । अतो जडेषु सन्मात्रकार्यत्वाधिसिरोभावः । जीवे च चित्कार्यत्वेन चिद्रूपत्वात्सत्त्वेन चोपलभ्यमानत्वादानन्दांशतिरोभाव एव । एतयोः सचितोरपि तिरोभावे स्वरूपहानिरेव स्यात् । तिरोहितं तु धर्मरूपं भगवान्स्वरूपं ज्ञानम् । अतः सर्वमनवयम् । अत्र नियामिका भगवद्विच्छेदेति ज्ञेयम् । एतयोर्भेदाभेदविचारमग्रे वक्ष्यामः ॥

सुपर्णसूत्रम् ।

(२०) जीवभावः वेरागन्मुक्तत्वं व्युत्पादयितुं चोदयति—नन्यित्यादि । अत्र प्रापां मतं प्रदर्श्य समादधते—अत्राहुरित्यादि । आचार्या इति । प्राञ्च आचार्याः । पूर्वमुक्त इति । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा' इत्यत्र प्राणादिब्युत्पत्त्यकथनेनोक्त इत्यर्थः । इदं यथा यथा द्वितीयस्कन्धसुषोधिण्यां सृष्टिप्रक्रियाकथने व्युत्पादितम् । इदं च 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न' इति सूत्रादिसञ्चलति । एतयोरित्यादि । एतयोर्जीवजडयोर्भेदाभेदविचारं चो ग्रहणो मित्रामित्राविति विचारमग्रे वक्ष्यामः लीलानित्यतावादे समाप्तौ वक्ष्यामः ॥

हरितोषिणी ।

(२०) शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—अत्राहुरिति । आचार्याः । प्राञ्च इति शेषः । सर्वज्ञ इति । सर्वविषयकज्ञानवानित्यर्थः । व्युत्पत्त्या भगं ज्ञानं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या । पूर्वमुक्त इति । यथाऽग्नेरित्यादिना प्राणादीनामुद्गमोक्त्या । इदं च द्वितीयस्कन्धसुषोधिण्यां सृष्टिरूपेण उक्तम् । वेदान्तसूत्रे 'अवस्थितेरिति काशकृत्स्न' इत्यत्र स्पष्टमुक्तम् । एतयोः स्वरूपारमकधर्मात्मकज्ञानयोः । अग्रे लीलानित्यताविचारे समाप्तौ ॥

गङ्गाधरमहो ।

(२०) आचार्या इति । प्राञ्च आचार्याः । पूर्वमुक्त इति । 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा' इत्यनेन । एतयोरिति । जडजीवयोर्ग्रहणः सकाशाद्भेदाभेदविचारम् ॥

(२१) ननु ब्रह्मस्वरूपाणामेव जीवानां सहजगुणांस्तिरोहिनान् विभाग-
मिध्याज्ञानादिशेषयुक्तत्वकरणे तृपस्थितहानिरकृताभ्याग-
मश्च प्रसज्येतेनेति चेत्; न । एतयोर्जीवकृतावेव, जीव एव
च दूषणत्वात् । तत्रापि लोकेऽप्यस्वतन्त्रजीवकृतावेव । दृ-
श्यते हि लोकेऽपि राज्ञां स्वतन्त्राणां स्वविहारार्थं प्राचीन-
विधिप्रभयनप्राकारगोपुरादिभङ्गकरणेन तद्वैवाजिरोपाना-
दिकरणम् । निजसेवकेष्वपि कदाचित् स्थितस्यार्ण्यभ्रगर्द-
हरणम्, पुनर्दानं च सेवया संनोये । किंपुनः सकललोकनियामकस्य सक-
लजगत्कारणकारणस्य भगवतः स्वदासजीवस्यान्यथाकरणे शङ्का नाम ॥
सुवर्णसूत्रम् ।

(२१) एवमंशत्वेन तादात्म्यसङ्गीकृत्य परमिध्यानसूत्रव्याख्याने सर्वे एव प्रत्यवति-
ष्ठन्ते—नन्वित्यादि । उपस्थितहानिरप्र नित्यसिद्धस्य धर्मस्य निवृत्तिर्न तु कृतनाशः, अकृ-
ताभ्यागमोऽकृतकर्मसम्बन्धिकलावाप्तिः, एतदुभयं भगवदिच्छया जीवं आपाणयमानं तत्प्र-
योजके ब्रह्मणि दूषणत्वेन प्रसज्येतेत्यर्थः । एवमाशङ्किते दूषणविषयं निर्धारयन्तः समाद-
धते—नेत्यादि । अयमर्थः—किमेतयोः कृतिविषयदूषकत्वेन दूषणत्वम्, उत कृतिदूषकत्वेन,
अथवा कर्तृदूषकत्वेनेति । तत्र नागः, घोरादिलुण्ठितसज्जनादायति दुष्टत्वापत्तेः । द्विती-
यवृत्तीयौ चेत्, तत्रापि न तयोर्ब्रह्मणि दूषणत्वमित्याहुः—एतयोरित्यादि । तत्रापीति । जी-
वदूषकत्वेऽपि । लोकेऽपीति । अपिशब्दाद्वेदे । किमत्र मानगिन्याच्छायां पूर्वं लोकप्रसिद्धे-
लथात्वमाहुः—दृश्यत इत्यादि । हिर्दंभो । एतयोर्भङ्गकरणयोजनविषयत्वेन दृष्टान्तवैयर्थ्या-
दत्राकृताभ्यागमाभावाच्च द्वितीयमाहुः—निजेत्यादि । सेवयेति । कृतग्राम्यनपेक्षसेवया । द्वा-
ष्टान्तिके योजयितुं कैमुतिकेनाहुः—किमित्यादि । सकलजगत्कारणकारणस्येति । सक-
लजगत्कारणं प्रकृतिपुरुषौ, ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा वा, अव्याकृतं वा, तयोस्तेषां तस्य च कारणस्य ॥
हरितोषिणी ।

(२१) शङ्कते—नन्विति । उपस्थितहानिरिति । सिद्धधर्मस्य निवृत्तिर्न तु कृत-
नाश इत्यर्थः । अकृतेति । अकृतस्य कर्मणः कलावाप्तिः । प्रसज्येतेति । तत्प्रयोजनार्थेन
ब्रह्मणि दूषणं प्रसज्येतेत्यर्थः । समाधानमाहुः—एतयोरिति । दूषणयोरित्यर्थः । जीवकृता
जीवसम्बन्धकृतौ । तत्रापीति । जीवे दूषकत्वेऽपीत्यर्थः । लोकेऽपीति । अविना ये-
स्यापि परिग्रहः । पूर्वं लोकप्रसिद्धिं प्रमाणयन्ति—दृश्यते हीति । जडे उक्ता धेतनत्वाद्गु-
निजेति । सेवयेति । निरपेक्षसेवयत्यर्थः । कैमुतिक्यायेनाहुः—किंपुनरिति ।
सकलेति । सकलजगत्कारणं पितामहस्यैव कारणमित्यर्थः ॥

१ ग. मु. 'ब्रह्मरूपाणा'मिति । २ क. पु. 'जीव' इति शक्तिः । ३ मु. पु. 'स एव' इति पाठः ।
४ मु. पु. ते. पाठः ।

किञ्चैवं सर्गस्थितिसंहारेष्वपि भगवत एव कर्तृत्वात् स्थितं संहृत्य पुनस्तथाकरणेऽपीमौ दोषौ प्रसज्येताम् । तथा सति जगतो नित्यत्वप्रसङ्गः, असम्भव एव वा स्यात् । यतो भगवान् स्वयमेव 'ये चैव सास्त्रिका भावा राजसास्तामसाश्च ये । मत्त एवेति तान् विद्धि, न त्वहं तेषु ते मयि । त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्यय'मिति मायामोहेन स्वाज्ञानमुक्त्या "स्वेच्छयैव च भावा मोहयतीति निरूपणार्थं स्वाधीनत्वं मायायाः 'दैवी शेषा गुणमयी मम माये'ति निरूपितवान् । अतोऽपि भगवदिच्छाधीनतैव बन्धस्यापि । एवं सति यस्मिंश्चिदेवादिच्छा तदनुस्वादा एवाविद्यादिशक्तयः सत्त्वादिभेदेन तं व्याप्नुवन्तीति महदैश्वर्यं भगवतः । अत एव 'महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमच्यय'मिति भगवतोक्तम् । 'भवन्ति भावा भूतानां सुवर्णसूत्रम् ।

वेदे तथात्वमाहुः—किञ्चेत्यादि । तथा सतीति । तद्विद्या कर्तृत्वेऽनादौ सति । तथा चाये भीमांसकमतापसिद्धितीये प्रत्यक्षविरोध इति तथा । बहुमशक्यत्वात्तयोर्न भगवत्कृतौ भगवति च दूषणत्वमित्यर्थः । एवं विपर्ययस्य भगवदिच्छाऽधीनत्वं व्युत्पन्नबन्धस्याप्याहुः—यत इत्यादि । अतोऽपीति । अपिना 'भिया पुष्टे' त्यादिनोक्तं समाधानं स्मारितम् । सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । भगवत इति । भगवत्सम्बन्धेयव, न तद्विद्यासंसर्गकृतमित्यर्थः । उक्तार्थोपपत्त्यर्थं भगवद्वाक्यसम्मतमाहुः—अत एवेत्यादि । अविद्यायास्वधीनत्वादुपस्थितहान्यादेरग्रादूषणत्वाच्च यथायथं भगवता वाक्यान्मुक्तानीहरितोपिणी ।

कृतहानिरकृताभ्यागमश्रेत्यनयोर्दोषत्वमेव नास्तीत्याहुः—किञ्चेति । तथा सतीति । दोषभीत्या जगतः सर्गस्थितिसंहाराकर्तृत्वे सति । एवं च संहाराभावे नित्यत्वे भीमांसकमतप्रवेशः, सर्गाभावेऽसंभव एव स्यात् । जन्यभावस्यैव प्रत्यक्षत्वनिवृत्त्यात् । अनेन मोक्षस्य भगवदिच्छाधीनत्वमुक्तं, बन्धस्यापि भगवदिच्छाधीनत्वमाहुः—यत इति । स्वयमेवेति । निरूपितवानित्यनेनान्वयः । भगवदिति । तथा चाविद्याकृतं किमपि नास्तीति

दिप्यणी ।

* स्वेच्छयैव चेति । स्वशब्दार्थो यतो भगवानिति पूर्वमुक्तो भगवान्न माया । वैश्रवलोक्तिं स्वपुत्रं मैत्रः पश्यतीत्यत्र मैत्रइव तात्पर्यस्य तत्रैव सत्त्वान् ॥

१ सु. ३. भगवतो वाक्यान्मुक्तानीति पाठः ।

मस एव पृथग्विधाः' 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चे'त्यपि । अपरं च, स-
यौक्तिकेऽर्थे स्विदं दूषणमुद्गाढ्यं स्याद्, येन तथैव कल्प्येत, न तु भुति-
सिद्धे । राजाऽऽज्ञायाः पर्यनुयोगानर्हत्वात् । 'एष स्ये साधु कर्म कारयति
तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीयति । एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं,
यमथो निनीयती'ति भुतिरपीममेवार्थमाह यमवोचाम । 'य आत्मनि
तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयती'ति च । अत एव 'नान्योऽतोऽस्ति ब्रह्मे'-
त्यादिरपि संगच्छते । अन्यस्य स्वतन्त्रकर्तृत्वाभावात् । अत एव, सूत्र-
कारोऽपि जीयस्य कर्तृत्वं निरूप्य, तत्स्वत एवेश्वराद्वेत्याशङ्क्य 'पराशु
तच्छ्रुते'रिति सिद्धान्तमुक्तवान् । अतोऽकृताभ्यागमो जीये न दोषाय,
सर्वथा परतन्त्रत्वात् ॥

सुख्यसूत्रम् ।

लर्थः । नन्वभेदपक्षे दूषणस्यादूषणत्वं कल्पनीयम्, भेदपक्षे तु जीवकर्माधीनं तदिति
तत्संसर्ग इति स एव युक्त इत्यतः कल्पनाभावमाहुः—अपरं चेत्यादि । पर्यनुयोगान-
र्हत्वादिति । परिवर्तने । अनुयोगः प्रभः । वर्जनार्थकः प्रभः पर्यनुयोगः । आश्लेष इति
यावत् । तदयोग्यत्वादित्यर्थः । भुतिसिद्धत्वं दर्शयन्ति—एष हीत्यादि । यमिति । सर्वस्य
भगवद्विच्छाधीनतया तयोरदूषणस्वरूपम् । इति चेति । इयमपि भुतिर्नियमनेन भगवत्
एव जीवप्रेरकत्वं बोधयन्ती मदुक्तमुपोद्बलयतीत्यर्थः । अत एव । जीवस्यानीशत्वासर्व-
ज्ञत्वादीनामीश्वराधीनत्वादेव । उक्तदार्ष्ट्यायात्र सूत्रकारगम्भतिमाहुः—अत एव सूत्रे-
त्यादि । निरूप्येति । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणे निरूप्य । न दोषायेति । सन्नपि
भुतिसिद्धत्वात् सिद्धान्तिनो दोषाय नेत्यर्थः । तथा चैवमुपपत्तौ मतान्तरीयरीत्याऽस्त-
त्त्वकल्पनं भुतिसूत्रादिपूषणकारकल्पनमद्वैतभुतीनामभेदभावनापरत्वकल्पनं च न युक्त-
मित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

भावः । अत्रार्थे सम्मतिमाहुः—अत एवेति । भगवता उक्तमित्यनेनान्वयः । इत्यपीति ।
भगवतोक्तमिति पूर्वोक्तान्वयः । अत्र काचित्कल्पनापि न कर्तव्येत्याहुः—अपरञ्चेति ।
पर्यनुयोग इति । आश्लेषायोग्यत्वादित्यर्थः । ननु भुतिसिद्धत्वं कथमित्यत आहुः—
एष हीति । यमवोचामेति । यमर्थमहमुक्तवान् तमेवार्थमाहेत्यर्थः । एवं च सर्वकर्मका-
रयितृत्वं सर्वजीवसंयमनकर्तृत्वं च भगवत् एवेति भावः । अत्र व्याससूत्रसम्मतिमाहुः
—अत एवेति । जीवे स्वावस्थाभावादेवेत्यर्थः । निरूप्येति । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'-
दित्यधिकरण इति शेषः । अत इति । अतः कारणान् । अकृताभ्यागमदोषा जीवे
सर्वत्रेऽपि सिद्धान्ते न दोषाय, भुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(२२) ये स्विमां शङ्कां परिहर्तुं पूर्वं जीवकृतधर्माधर्मसापेक्ष एवेश्वरः कारयति । अन्यथा 'स्वर्गकामो यजेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' इत्यादिविधिप्रतिषेधानर्थक्यं स्यात् । ईश्वरस्यैव प्रवर्तकस्य निवर्तकस्य च सत्त्वात् । अतो विधिनिषेधाभ्यामेव प्रवर्तमानं निवर्तमानं चेश्वरः प्रवर्तयति निवर्तयति च । कस्य चिद्विहिते प्रवृत्तिः, कस्य चित्र, कस्य चिल्लिपिद्वाक्षिवृत्तिः, कस्य चिल्लेत्यत्रापि पूर्वपूर्वतादृक्कर्मैव निमित्तम् । प्रवाहस्यानावित्त्वात् । अतो नाकृताभ्यागमो जीव इति यदन्ति । तेषामनीश्वरवाद-सुयर्थसूत्रम् ।

(२२) अत्र पूर्वमीमांसकमतं दृष्ट्वा योपक्षिपन्ति—ये स्थित्यावि । प्रवर्तयतीत्यादि । विध्यादिसहकारी भवतीत्यर्थः । तादृक्कर्मैति । स्वदृष्टदुरदृष्टजनकं कर्म । अतो नेति । तादृशप्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादीनां कृतफलरूपत्वात् । तथा च दोषः स्वरूपत एव नास्तीत्यर्थः । तदुपयन्ति—तेषामित्यादि । विध्यादिसापेक्षमीश्वरमङ्गीकृत्याऽकृताभ्यागममनुपगच्छतां हरितोयिणी ।

(२२) अत्र पूर्वमीमांसकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—ये स्थितिः । प्रवर्तयतीति । विधिनिषेधयोः सहकारीत्यर्थः । न तु मुख्यं कारणत्वमीश्वरस्येति भावः । ननु सर्वेषामेव विहिते निषिद्धे वा प्रवृत्तिः स्यादत आहुः—कस्य चिदिति । तादृगिति । स्वदृष्टदुरदृष्टजनकीभूतं कर्मैत्यर्थः । अत इति । एवं धोपस्थितहान्यादितः प्रवृत्तिः कर्मफलमेवेति न दोष इति भावः । तथा च स्वरूपत एवायं दोषो नास्तीति भावः । स्तण्डयन्ति—तेषामिति । अनीश्वरेति । तेषां मते केवलं कर्मण एव मुख्यदुःखादिजनकत्वं स्वीकर्तव्यम्, अतिरिक्तगङ्गाधरमही ।

(२२) अत्र पूर्वमीमांसकानुयायिनो वेदान्तिनधोपन्यस्यन्ते—ये स्थित्यादिना ।

टिप्पणी ।

* पूर्वमीमांसकमतेमिति । पूर्वमीमांसकानां पार्थसारथिमिश्रप्रवृत्तीनां मवमित्यर्थः । तद्वयैरीश्वरानङ्गीकारात्तेषां मतेन 'धर्माधर्मसापेक्ष ईश्वरः कारयति'ति वक्तुमशक्यत्वात् ॥ किंच जैमिनेरपि नेश्वरोऽनभिमत इति वक्तुं शक्यम् । 'अन्यार्थं तु जैमिनिः' 'संपत्तेरिति जैमिनिः' 'परं जैमिनिर्मुक्तत्वादित्यादिप्रबन्धसूत्रैः परमास्तिकत्वावगमात् । भारते इत्यक्षर—उपाध्यायानादिषु जैमिनये व्यासेन परमारमतस्त्वोपदेशाच्च । तदानींतनजनाधिका-रमनुसृत्य कर्मप्राधान्यबोधनायेश्वरस्य व्यक्तमनुक्तेः । केवलमपूर्वशब्देनैव तद्वोधनम् । अतो ये सूत्रविधरीतार ईश्वरं नाभ्युपायसौ इत्याशयापरिहृतानादेव । अत्र विस्तरः सेश्वरमीमांसाधुतप्रकाशिकादितो वेद्यः ॥

गयापचते । न च कर्मणो जडत्वेन फलसमर्पकत्वासम्भवात् तत्समर्प-
कत्वेनैश्वरसिद्धिः । अन्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यमानस्य तादृशास्यैव कर्मणः
कल्पयितुं शक्यत्वात् ॥

ननु 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्वावैयर्थ्यादिभ्यः' इति तत्त्व-
सूत्रात् तथोच्यते इति चेद्, न । तदर्थानवयोधात् । तथा हि—पूर्वोक्त-
न्यायेन 'परास्तु तच्छ्रुते'रिति पूर्वसूत्रेणैश्वरादेव कर्तृत्वे निरूपिते प्रवर्त-
कत्वेन निवर्तकत्वेन चाभिमतविधिनिषेधे वैयर्थ्यमापतितम् । तत्र न
हीश्वरः साक्षात् कञ्चन प्रवर्तयति निवर्तयति वा, अतस्तद्द्वारेण तथा
करोतीति तु समाधानं न संगच्छते । सर्वस्यैव सन्मार्गयतिस्वापातात् ।
सुपर्यसूत्रम् ।

कर्मसापेक्षेश्वरकल्पनापेक्षया ईश्वरानपेक्षकर्मकल्पनस्य लघुत्वात्तथेत्यर्थः । नन्वजागल्लन-
वदीश्वरो नास्मानिरिष्यते, किन्तु कर्मोपजीव्योद्गीक्रियत इत्यदोष इत्यत आहुः—न चे-
न्नादि । तथा चैवमपि गौरवात्तदवस्थात्कल्पनाऽप्रयोजिकेत्यर्थः ॥

अत्रैकदेशिन ईश्वरे जीवकृतिसापेक्षत्वमनुमन्यमानाः पूर्वोक्तस्य काल्पनिकत्वं निर-
स्तन्ति—नन्वित्यादि । तथा च भीमांसकोक्तः परिहारी नाप्रामाणिक इति न तत्र दोष
इत्यर्थः । तन्निरसितुं प्रमाणस्य च प्रत्याभासत्वबोधनाय तदर्थं वदित्यन्तस्तदुक्तं निषे-
धन्ति—नेत्यादि । पूर्वोक्तन्यायेनेति । दृश्यते हीत्यादिना भुलादिप्रमाणोपन्यासपूर्वक-
मुपपादितेन भगवतः स्वतन्त्रकर्तृत्वरूपेण । एतस्य निरूपित इत्यनेन सम्बन्धः । कल्पनं
हरितोषिणी ।

केश्वरकल्पनायां गौरवात्नीश्वरत्वाद् इत्यर्थः । नन्वजागल्लनानामने ईश्वरस्वीकारे प्रयो-
जनाभावेऽपि किञ्चित्कार्यार्थं स्वीक्रियत इति शङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः—
अन्यथेति । पीनो देवदत्तो विषा न भुङ्क्ते इत्यत्र रात्रिभोजनवशीश्वरस्तु सुखदुःखादि न
ददाति, जीवेत्स्वनुभूयत इति तादृशकर्मण एव कल्पनमित्यर्थः ॥

व्याससूत्रार्थमन्यथामन्यमानो भीमांसकैकदेशी शङ्कते—नन्विति । तथोच्यत इति ।
स्वस्वकर्मफलसमर्पक ईश्वर उच्यत इत्यर्थः । उत्तरमाहुः—नेति । तदर्थेति । कृतप्रयत्ने-
तिन्याससूत्रार्थाज्ञानवित्यर्थः । स्वयं सूत्रार्थं वक्तुं प्रथमं सूत्रावतरणिकामाहुः—तथा
हीत्यादिना इति चेत्तत्राहेत्यन्तेन । पूर्वोक्तन्यायेनेति । दृश्यते हीत्यादिना उपपा-
दितेन भगवतः स्वतन्त्रकर्तृत्वरूपेण न्यायेनेत्यर्थः । एतस्य निरूपिते इत्यनेनान्वयः । तेन
किं आतमित्यत आहुः—प्रवर्तकरूपेनेति । विधिनिषेधवैयर्थ्यरूपपूर्वपक्षे इदं समाधानं
न भवतीत्याहुः—तत्रेति । न संगच्छत इत्यनेनान्वयः । तद्द्वारेवेति । विधिविषेध-
गङ्गाधरमहो ।

तद्द्वारेव तथेति । श्रुतिद्वारेण प्रवर्तयति ॥

तथा च विधिनिषेधसत्त्वेऽप्यप्रवृत्त्यनिवृत्त्योः सत्त्वेन तदुपपत्त्यर्थं पूर्वकर्म-
कल्पनं स्वनुपपन्नम् । प्रवाहस्यानादित्वेन पूर्वपूर्वकर्मणैव प्रवृत्तिनिवृत्त्यु-
पपत्तौ विधिनिषेधवैयर्थ्यापातात् । एवं च सति प्रामाणिकत्वाभावेना-
न्वपरम्परापत्तिर्यागादिकरणस्य धर्मत्वहानिश्च । फलोद्देशाभावेन च त-
ज्जनकत्वनिर्वाहकापूर्वकल्पने प्रयोजनाभावेनैतस्य च कर्मणो नष्टत्वेना-
ग्रिमकर्मप्रवृत्तिनिमित्तमपि निरूपयितुमशक्यम् । एतत्समाधानाय
प्रवाहत्वं विध्यादेरेव, ततो जानतामप्यप्रवृत्तिनिवृत्तौ तु विधिन्नेश्वरे-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्वित्यत्र तुः अप्यर्थः । कल्पनस्यानुपपन्नत्वे हेतुचतुष्टयमाहुः—प्रवाहस्येत्यादि, अशक्य-
मित्यन्तम् । वैयर्थ्यापातः फलानुपहितत्वाग्नयेः । एवं च सतीति । अनावित्वेन कर्मण
एव तदुपपादकत्वे सति । हानिश्चेति चकारेणाधर्मस्याधर्मत्वहानिः समुचीयते । फलोद्दे-
शाभावेनेति । कालान्तरे फलजननाय कर्मव्यापारत्वेनापूर्वकल्पने प्रयोजिका हि वृत्तीया
श्रुतिः, सा च तदा प्रयोजयेयता विध्यादेः सर्वथा प्रवृत्तिजनकत्वेन सार्धकत्वं स्यात्,
तदाभावात्साप्यप्रयोजिकेति तथेत्यर्थः । तथा यागादेः पिशाचमिक्षाकर्त्तृत्वापत्तिरिति ।
एवं कर्मणोऽप्रवृत्त्यनिवृत्त्युपपादकत्वं दूषयित्वा विध्यादिसहकारित्वमीश्वरस्य दूषयन्ति—

हरितोषिणी ।

द्वारेनेत्यर्थः । कुतो न संगच्छत इत्यत आहुः—सर्वस्यैवेति । ईश्वरस्तु पापिनं दण्डय-
तीति तस्य सत्कर्मणि प्रवर्तकत्वेन सर्वेषां सन्मार्गवर्तित्वं स्यात्, तथा तु नास्तीति भावः ।
तदुपपत्त्यर्थं किञ्चित्कल्पनीयं, तदपि न सं भवतीत्याहुः—तथा चेति । अप्रवृत्त्यनि-
वृत्त्योरिति । सत्कर्मणि अप्रवृत्तेः, असत्कर्मणि चानिवृत्तेः सत्त्वेनेत्यर्थः । कल्पनं त्विति ।
कल्पनमपीत्यर्थः । कुतोऽनुपपन्नमित्यत आहुः—प्रवाहस्येति । अत्र पूर्वकर्मकल्पनस्यानु-
पपन्नत्वे हेतुचतुष्टयम् । तत्र वैयर्थ्यापातादित्यन्त एकः । नन्वस्तु विधिनिषेधवैयर्थ्य-
मित्यत आहुः—एवं च सतीति । अनाविकर्मण एव तदुपपादकत्वे सति । यागादि-
करणस्येति । द्वितीयो हेतुः । वृत्तीयमाहुः—धर्मत्वहानिश्चेति । विधिहीनत्वादिति
भावः । अन्यदपि दूषणं चतुर्थहेतुभूतमाहुः—फलोद्देशेति । फलमुद्दिश्य यत्र कर्मकरणं,
तत्रापूर्वकल्पनमत्र तु तथा नास्तीत्यर्थः । तथा च किं जातमत आहुः—एतस्येति ।
एतावता कर्मणोऽप्रवृत्त्यनिवृत्त्युपपादकत्वं नास्तीति निरूपितम् । इदानीं विधिनिषेधसह-
कारित्वमपीश्वरस्य नास्तीत्याहुः—एतदित्यादिना, प्रवृत्तिरित्यन्तेन । विध्यादेरेवेति ।

च्छेयेति वाच्यम् । एवमपि सत्यावश्यकत्वाद्वाच्यत्वेऽप्येव तथास्तु, कृतं ताभ्याम् । एवं चान्धपरम्परापि न सम्भवति । ईश्वरेच्छाजन्यत्वात् । इदमेतदपि हि विधिभजानतोऽपि बालस्य नैसर्गिकी धर्मप्रवृत्तिः ॥

एवमपि सति न निस्तारः । तथा हि—न हीश्वरः स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन कर्म कारयिष्यति, किन्तु स्वर्गादि साधयितुम् । तथा सति स्वस्यैव तद्दाने समर्थत्वाद् विहितनिषिद्धफलोपपत्तौ विहितनिषिद्धयोर्यागप्राप्तिगहननयोर्वैयर्थ्यापत्तिः । न चाकृताभ्यागमदोषपरिहाराय तथा करोतीति वाच्यम् । स्वतो जीवस्य कर्तृत्वे हि तत्फलनिरूपणे स दोषो न स्यात् । न तु तादृशं फलं दातुं तादृशकर्मकारणे । स्वतः सर्वथैवासमर्थत्वाज्जीवस्य कृतमप्यकृतप्रापमिति न तत्परिहार इतीश्वराधीनं जीवकमुपर्यसूत्रम् ।

एतदित्यादि, प्रवृत्तिरित्यन्वम् । एवमपि सतीति । वैयर्थ्यपरिजिहीर्षया तथोलभात्वेऽङ्गीकृतेऽपि मध्य ईश्वरेच्छानिवेशे सति । नन्वन्धपरंपरानियुक्तेरेव प्रयोजनत्वात् वैयर्थ्यमित्यत आहुः—एवं चेत्यादि । तथा च जीवकृतधर्मो धर्मसापेक्ष ईश्वरोऽनुयतिदानेन कारयन् भीजानां पर्जन्यवत् सहकारिसाधारणकारणमिति पुस्तलाङ्गीकारे भावइयकत्वादिरूपयुक्त्या विध्यादिवैयर्थ्यमपरिहार्यमित्यर्थः ॥

ननु परविद्याविचारे जीवकर्तृत्वस्येश्वराधीनत्वं सिद्धमित्यपरविद्यारूपविधिनियेधवैयर्थ्यं न दोष इत्यत आहुः—एवमपि सतीत्यादि । तथा करोतीति जीवकृत प्रवन्नापेक्षां करोति । सर्वथैवासमर्थत्वादिति । 'आमयन् सर्वभूतानि यन्मरुदानि मायये'ति हरितोषिणी ।

बलव्यमिति दोषः । तौ जानतामपीति । विधिनियेधौ जानतामपीत्यर्थः । एवमपीति । त्रितयस्तीकारेऽपीत्यर्थः । धर्मप्रवृत्तिरिति । तथा च वेदान्तिनामस्माकं मते पूर्वमीमांसकाभिमतविध्यादिवैयर्थ्यं न दोषायेति भावः ॥

एवं स्तीकारेऽपि दोषमाहुः—एवमपीति । केचलेच्छास्तीकारेऽपि सतीत्यर्थः । निस्ताराभावमेव व्युत्पादयन्ति—तथा हीलादिना । पुरुषार्थत्वेन पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तिनेन । समर्थत्वादिति । स्वर्गादिप्रवृत्तादित्यर्थः । फलोपपत्त्यावित्यनेनान्वयः । शङ्कते—न चेति । तथा करोति । जीववन्नापेक्षां करोतीत्यर्थः । उत्तरमाहुः—स्वत इति । स दोषः अकृताभ्यागमदोषः । न विधिति । स दोषस्तादृशकर्मकारण ईश्वरे न स्यादिति न, अपि तु स्यादेवेत्यर्थः । पुन इत्यत आहुः—स्वत इति । 'आमयन् सर्वभूतानि यन्मरुदानि मायये'ति गीतावाक्यादसमर्थत्वादित्यर्थः । न तत्परिहार इति । ईश्वरे

तृकत्वं नोपपद्यत इति चेत्तत्राह—‘कृतप्रयत्नापेक्षस्तु’ इत्यादि । एतदर्थस्तु—‘एकोऽहं बहु स्या’मिति प्रपञ्चे रमणेच्छया हि भगवान् क्रीडार्थं कृतप्रयत्नः । तदा हि क्रीडैव मुख्या, अन्यत्सर्वमुपसर्जनीभूतम् । तथा च तदपेक्षो भगवान् विचित्ररसानुभवार्थम्, एवं यः करिष्यति तमेवं करिष्यामीति स्वयमेव मर्यादां चकार । ‘स्वकृतसेतुपरीप्सयेति’ ‘धर्मसेतूनां वक्ता कर्ताऽभिरक्षिते’त्यादिवाक्यश्रवणादेवमवसीयते । ततश्च स्वकृततत्प्रक्षणाय ज्ञापनाय च वेदं चकार । तथा च जीवोत्पादनसमय एवैनं जीवमस्मिन् वेदोऽस्मिन्काले एतत्प्रयुक्तप्रवृत्तिनिवृत्तिमन्तं विधायैतदेतत्फलं दास्यामीत्यामोक्षं प्रतिजीवं विचारितवानिति तदनुसारेणैव ते तथा भवन्तीत्येवंप्रकारेण कृतो यः क्रीडार्थं प्रयत्न उद्यमो, जीवादिवैचित्र्यादिकरणे तदपेक्षस्तदधीन एव कारयति भगवान् । कुत एतत् ? । यतो यागादेर्विहितस्य, प्रतिपिद्धस्य विप्रहननादेः स्वर्गनरकसाधकत्वेनावैयर्थ्यमेवमेव भवेत् । अन्यथेश्वरस्यैव कारयितृत्वे फलदातृत्वे चोक्तन्यायेन तद्वैयर्थ्यं स्यात् । आदिपदाद् विनापि कर्म तत्फलदानमपि नात एव । अत एव श्रुतिरपि कर्मकारणे फलदानेच्छामेव हेतुत्वेनानुवदति ‘यमुन्निनीपत्यचो निनीपती’ति ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

गीतावाक्येन तथात्वादित्यर्थः । ज्ञापनाय चेति । इदमेव निबन्धे भाष्ये चोक्तम्—हरितोपिणी ।

वाटसुदोषपरिहारी नास्तीत्यर्थः । इति चेदिति । इत्यन्तं सूत्रावतरणिका । तत्राहेति । इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकारः समाधानमाहेत्यर्थः । सूत्रार्थं विशदयन्ति—एतदर्थस्त्विति । तदपेक्ष इति । कृतप्रयत्नापेक्ष इत्यर्थः । मर्यादां विना रसानुभवरूपा क्रीडा न भविष्यतीत्यत्र आहुः—मर्यादामिति । तत्र प्रमाणमाहुः—धर्मसेतूनामिति । अत्र ‘स कथ’मिति पूर्व ज्ञेयम् । तद्वक्षणायेति । मर्यादारक्षणायेत्यर्थः । वेदमिति । एतदेव निबन्धे उक्तम्—‘साधनं च फलं चैव सर्वस्याह श्रुतिः स्फुटम् । न प्रवर्तयितुं शक्ता तथा चेन्नरको नही’ति । वैचित्र्यादिकरण इति । क्रीडार्थमुद्यमः कृत इति पूर्वोक्तमर्थः । तदधीन इति । प्रयत्नाधीन इत्यर्थः । कृतप्रयत्नापेक्ष इति सूत्रांशव्याख्याशुलभा विहितप्रतिपिडावैयर्थ्यादिभ्य इति सूत्रांशं व्याकुर्वन्ति—कुत एतदिति । वैयर्थ्यादिभ्य इत्यत्रादिपदादित्यर्थः । अत्रोपपद्यमानमाहुः—अत एवेति । यमुन्निनीपतीति । ‘एष ह्येव साधु कर्म कारयति, तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपति’ ‘एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यस्यो निनीपती’ति श्रुतिः ॥

आचार्यास्तु,—यथा पुत्रं यत्तमानं बालं वा, पदार्थगुणदोषो 'वर्णय-
न्नपि यत्प्रयत्नाभिनिवेशं पश्यति, तथैव कारयति । फलदानार्थं श्रुतौ
कर्मापेक्षाकथनात् फलदाने कर्मापेक्षः, कर्मकारणे जीवकृतप्रयत्नापेक्षः,
प्रयत्ने तत्कामापेक्षः, स्वर्गादिकामे च लोकप्रवाहापेक्षः, कारयतीति न
ब्रह्मणो दोषगन्धोऽपि । न चैवमनीश्वरत्वम्, मर्पादामार्गस्य तथैव नि-
र्माणान् । यत्र त्वन्यथा, तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकार इत्याहुः । अयमपि पक्षः
स्वकृतमर्पादाया एव हेतुत्वेन कथनान्मर्पादाकरणे च ग्रीडेच्छामृते हेत्व-
न्तरस्यासम्भवात्सद्वृत्ताभातिरिच्यते । तस्मादसद्वृत्त एव मार्गो, न
त्वद्वृत्तः । किञ्च, क्रियापूर्वकालीनात्मधर्मस्यैव प्रयत्नशब्दार्थत्वेन यत्कुमु-
चितस्यास्य धर्माधर्मौ तद्वाच्यौ । किञ्च, त्वद्वृत्तप्रकारं 'विधिनिषेधावैय-
र्थ्यादिभ्यः' इत्येव स्यान्न तु विहितेत्यादीति दिक् ॥

मुपणंसूत्रम् ।

'साधनं च स्वरूपं च सर्वस्याह धृतिः फलम् । न प्रवर्तयितुं क्षत्वा तथा चेन्नरको न
हो'त्यादि । अन्यन्तु निगद्व्याख्यानम् । एवं सूत्रार्थव्याख्यानं तेषां तात्पर्यान्तानं स्पुटी-
कृत्य पदार्थाज्ञानमपि स्पुटीकुर्वन्ति—किञ्च क्रियेत्यादि । किञ्च एतदुक्त्यादि च ॥

हरितोपिजी ।

आचार्या इति । कर्मापेक्ष इति । भगवानिति शेषः । कारयतीत्यपेक्षान्वयः ।
सापेक्षत्वे ईश्वरत्वहानिरिति शङ्कते—न चैवमिति । उत्तरमाहुः—तथैवेति । यत्र
स्तिवति । अन्यथा निरपेक्षत्वे । अयमपीति । नातिरिच्यत इत्यपेक्षान्वयः । न त्वद्वृत्त
इत्यत्र हेत्वन्तरमप्याहुः—किञ्च क्रियेति । अन्यदपि हेतुमाहुः—किञ्चेति ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

आचार्यास्तिवति । अनुभाष्ये इति शेषम् । त्वद्वृत्तप्रकारे इति । प्रयत्नपरस्य धर्मा-
धर्मपरत्वे विहितप्रतिषिद्धपदस्यापि तत्परत्वादयोऽसामञ्जस्यमिति भावः ॥

दिप्यणी ।

'वर्णयन्नपीति । वर्णयतेर्ग्रन्थं समार्थकतामभ्युपेत्य 'पुत्रं' 'बालं'मित्युभयत्र 'अक-
थितं चे'ति द्वितीयेत्युक्तवान् प्राथम्येन । ननु तु 'इन्द्रोऽप्यन्तरस्या'मित्यनेन कारयतिवचोने
द्वितीयेत्यपि सम्यक् प्रतिभाति ॥

(२१) ननु जीवानां नित्यभिन्नानामेव चेतनत्वाद्युत्पत्तेन चैकदेशस्या-
 औपचारिकता- यित्वेन चांशत्वं औपचारिकमेवेति चेत्, न । मुख्ये
 लभ्यताम् । सम्भवति गौणस्यान्याप्यत्वात् । सूत्रकृतांशत्वप्रसक्त-

सुवर्णसूत्रम् ।

(२३) मायप्रमाकरादिभेदेन संज्ञिते—नन्वित्यादि । 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चे-
 तनानाम्' 'एषोऽप्युरात्मा चेतसा वेदितव्य' 'स वा एष आत्मा हृदी'त्यादिभिरु-
 च्यत्वात्वात्वेत्यर्थः । तद्वचयन्ति—नेत्यादि । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति श्रुत्युक्तं-
 शब्दे 'बहु स्या'मितीच्छया सम्भवति औपचारिकत्वस्यान्याप्यत्वादित्यर्थः । भिन्नांशत्वे
 दूषणमाहुः—सूत्रेत्यादि । सूत्रेषु—'प्रकाशादिवज्रैवं परः' 'अनुज्ञापरिहारौ देहसं-
 बन्धाज्योतिरादिव'दित्यादिषु प्रकाशादिदृष्टान्तेन कृतो यो जीवस्य भगवदंशत्वे तदी-
 येन सांसारिकदुःखभोगेनेश्वरस्यापि दुःखभोगापत्तिः । यथा पुरुषस्य पादे दुःखित्वम्,
 तद्वत् । किञ्च 'ऋतौ भार्यामुपेयात्' 'गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्' इत्याद्यनुज्ञापरिहारा-
 नपीत्येव प्रसज्येयावामित्यादिवृत्तानां, परिहारः—महं दुःखीति वा मुक्तिः सा भेद

इतितोषिणी ।

(२३) मायप्रमाकरमत्तं इति निषाय शङ्कते—नन्विति । नित्यभिन्नानामिति ।
 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना'मिति श्रुतेरित्यर्थः । अणुत्वेन चेति । 'एषोऽप्यु-
 रात्मा चेतसा वेदितव्य' इति श्रुतेरित्यर्थः । एकदेशेति । 'स वा एष आत्मा हृदी'ति
 श्रुतेरित्यर्थः । लब्धयन्ति—मुख्य इति । बहु स्यामितीच्छया । अथ च 'पादोऽस्य
 विश्वाभूतानी'ति श्रुत्या चांशत्वं मुख्यमेव संभवतीत्यर्थः । गौणत्वे दूषणान्तरमाहुः—
 सूत्रकृतेति । सूत्रेषु कृतो योऽंशत्वे प्रसक्तानि यानि दूषणानि तेषां परिहारस्तस्यानुप-
 पत्तिरित्यर्थः । सूत्राणि च 'प्रकाशादिवज्रैवं परः' 'अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धा-
 ज्योतिरादिव'दित्यादीनि, तेषु, प्रकाशादृष्टान्तेन यथा पुरुषस्य पादे दुःखित्वे दुःखित्वं
 जायते, एवं जीवसांशत्वेऽपि तस्य सांसारिके दुःखे जातेऽपि प्रसक्तो दुःखित्वं स्याति-

गङ्गाधरमहो ।

(२३) प्राभाकराय आहुः—नन्वित्यादि ।

दूषणपरिहारानुपपत्तिश्च स्यात् । जीवानां स्वतन्त्रभिन्नत्वे चैकविज्ञा-
मुच्यते ।

एव, नत्वमेवे । परः परमात्मा नैवं न भेदयुक्तिः । तस्य हि सर्वत्रैवात्मयुद्धिरिति दुःखे-
ऽपि तथा । ततश्च 'नाग्रेहि तापो न हिमस्य तत्स्यादि'तिवचनान्न तस्य दुःखमिति ।
शवाभिन्नाण्डालोदकं चट्टादिश्च परिद्वियते, प्लुष्टं च गृह्यते इत्यंशस्य तत्सम्बन्धेन
दोषो, न सर्वस्यांशिनोऽप्यादेः, तथा वेदाभ्यासवतो जीवस्यैव दुःखादयो, न परस्वेता-
विरूपः, तदनुपपत्तिरित्यर्थः ॥

यत्पुनः कालामित्रघोवयोस्तेजोऽयोरमृतसमुद्रमूत्रयोर्जलांशयोर्मैरुपरीययोः पृथिव्यं-
शयोर्यथा नैकप्रकारता, किन्तु सदसत्तया विवेकः, तथा मत्स्यादीनां स्वरूपांशानां, जी-
वानां भिन्नांशानां च तेजभादीनां भूतानामंशभेदेन भिन्नत्वेऽप्यभिमानिदैवतैक्येन च
दृष्टान्तोपपत्तिरिति व्याख्यानम् । तस्मिन्पक्षे तु पृथिव्याः सर्वसंहत्वेन दोषसम्बन्धस्य च
सिद्धत्वाद्दृष्टान्तविरुद्धत्वम् । तेषां राश्यनिमानित्वबदीश्वरेऽपि जीवराश्यनिमानित्वा-
पत्तिः । अनभिमानित्वे त्वंशत्वसौवाभावः । राशिवंशित्वे च साजात्यमात्रपर्यवसानादू-
पणसौवाभावेन परिहारस्यैव वैयर्थ्यम् । एवं पितृपुत्रभावेऽपि । न च तद्वोधकश्रुतिस्पृता-
द्यनुपपत्तिः । अस्मद्वीत्यादि तदुपपत्तेः । किञ्चावान्तरसृष्टाविवातिसृष्टावपि पूर्वमीश्वरे
जीवानां पिण्डीभाव एव वाच्यो, न स्वीश्वरेक्यम् । तथा सति तेषां भिन्नत्वेन 'बहु स्म'
'नामरूपे व्याकरवाणी'त्याशुक्तं स्वस्य बहुभवनं, जीवरूपेण नामातिव्याकरणमुच्यते-
रूपप्रयोगश्चेत्युपलब्धेयम् । अभिमानित्वे जीवतौल्यं चापद्येतेत्येतरसमुच्चयार्थप्रकारः । ननु
मास्तु भिन्नांशत्वमुपचारश्च, किन्तु क्षीररूपत्वाद् विशिष्टांशत्वमेवास्त्विति चेन् तत्राह
—जीवानामित्यादि । ननु कारणावस्थायां विभक्त्यपदेशानर्हत्वेनैक्यादेकविज्ञानेन
हरितोपिषी ।

त्याशङ्क्याम्,—परः ईश्वरो नैवं न भेदयुक्तिः । तस्य हि सर्वत्रैवात्मयुक्तिः । किञ्च
'ऋतौ भार्यामुपेयात्' 'गुर्वङ्गनां नोपगच्छे'वित्याद्यनुज्ञापरिहारौ प्रसम्भेवावाप् । तत्र
यथा शवाभिन्नाण्डालोदकं चट्टादिस्त्वम्यते, उरुष्टं गृह्यते इत्यंशस्य तत्सम्बन्धेन दोषो,
न सर्वस्यांशिनोऽप्यादेः, तथा वेदसम्बन्धादेहाभ्यासवतो जीवस्यैव, न परस्वेताविरुद्धा
दूषणपरिहारः कृतः, स च न संगच्छते, भवन्मते अंशत्वाभावेन दूषणानामप्रसक्तैरिति
भावः । अधिकं तु सुवर्णसूत्रे द्रष्टव्यम् । जीवानां स्वांशत्वाभावे दूषणमाहुः—जीवाना-
माज्ञाधरमष्टी ।

दूषणपरिहारेति । 'कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वसम्बन्धव्याकोपो वा' 'श्रुतेस्तु स-
म्बन्धमूलत्वा'वित्यादीत्यर्थः ॥

१ जीवानां भिन्नत्वादेवार्थं नोपपद्यते । अंशत्वाभावे अर्हत्वं न० इति ज. उ. जयिकः । २ ह. उ.
न इत्यधिकः ।

नेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिः । न च योगजधर्मप्रत्यासत्तिवत्तत्त्वज्ञानजनितालौकिकधर्मेणैव सर्वज्ञत्वोपपत्तिरिति धाव्यम् । 'यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिभ्रौतदृष्टान्तानुपपत्तेः । 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदिति श्रुतिविरोधश्च ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः मुलेनोपपत्तिरिति चेत् तत्राहुः—न चेत्यादि । श्वेतकेतूपाध्याये प्रलयप्रसङ्गाभावात्तत्र कार्यवत्त्वायां सादृशज्ञानं विवक्षितम्, तदानीं च कारणाववस्थाया अभावात्सादृशं ज्ञानं न लौकिकप्रत्यासत्तेति तदर्थं तत्त्वज्ञानअनिताऽलौकिकी प्रत्यासत्तिः सौवाछादिवाक्यानुरोधेन कल्पनीया । अन्यथा सत् एवोपक्रान्तत्वेन तस्य क्षरीरताया अनुक्तवाच्यिष्ठप्यस्य तावत्पर्यन्तं ज्ञानं न स्यात् । तथा सति स्फुटैव भ्रौतदृष्टान्तानुपपत्तिः । दृष्टान्ते मृत्पिण्डादिपदैः पुरःस्फूर्तिकधर्मपुरःसरज्ञानस्यैव विवक्षितत्वावगमादिति । ननु ब्रह्मणः सर्वदा आत्माकारत्वेन सिद्धत्वात्कारणक्षरीरस्य च नित्यत्वेन तद्विनाभावाद्विवक्षितधर्मवत्त्वे सिद्धे विवक्षितप्रत्यासत्तैवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धेर्न दृष्टान्तानुपपत्तिरित्यत आहुः—सदेवेत्यादि ॥

हरितोपिणी ।

मिति । यथा मृत्पिण्डज्ञानेन सर्वं मृन्मयं ज्ञायते, शरावादेर्दृशत्वात्, तथा जीवादेर्ब्रह्मांशत्वात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपद्यते । स्वतन्त्रमिदमेव मृगज्ञानेन पटज्ञानाभाववत्प्रतिज्ञानुपपत्तिरिति भावः । सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्तिः प्रकारान्तरेणास्तीति शङ्कते—न चेति । यथा ज्ञानलक्षणा, सामान्यलक्षणा, योगजधर्मश्चेति त्रैय्यायिकैरलौकिकप्रत्यासत्तित्रयं स्वीक्रियते, तथा सौवाछादिवाक्यानुरोधेन तत्त्वज्ञानजन्याऽलौकिकी प्रत्यासत्तिः स्वीक्रियते, तथैव सर्वज्ञत्वं जायत इति भावः । परिहरन्ति—यथेति । अनुपपत्तेरिति । भूतौ प्रत्यासत्तिर्नोक्ता, किन्तु आत्मज्ञाने जाते पटत्वसामान्यलक्षणया सर्वपटविषयकं ज्ञानं जायते, तथैकमृन्मयज्ञानेन सर्वमृन्मयज्ञानं जायते, एवमलौकिकप्रत्यासत्त्याऽऽत्मज्ञाने सर्वज्ञत्वं जायत इति, न भ्रौतदृष्टान्तानुपपत्तिरित्यतो दूषणान्तरमाहुः—सदेवेति । मुशालोपनिषदि प्रलयप्रकरणे 'अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयत' इत्यन्तं लयमुक्त्वा—'तमः परे देये एकीभवती'त्येकीभाव उक्तः । लयश्च श्लेष एव, स च विभागाभाव एव, एकीभावः स्वरूपैक्य एव पर्यवस्यति, न तु नामरूपविभागानर्हत्वमात्रे । तथा सति सृष्टिप्राक्काले सदेवेत्येवकारेणान्ययोगव्यवच्छेदाद्ब्रह्मैक्य एव पर्यवस्यति, भवन्मते जीवानां नित्यमिदमेव तत्र संभवतीति श्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥

अयमर्थः—सुबालोपनिषदेन लयप्रकरणे 'अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयत' इत्यन्तं लयशुक्त्वा अग्रे 'तमःपरे देव एकीभवती'लेकीभाव उक्तः । यतो लीङ् श्लेषेण इति धात्वर्थविचारे लयः श्लेष एव । स च "विभागाभाव एव सिद्ध्यति । तथा सत्येकीभावः स्वरूपैक्यमेव, न तु विभागानर्हत्वमात्रम्, तस्य पूर्वत्रापि तुल्यत्वा-
दिति । शब्दान्तरादेवकारेण शरीरस्य शरीरभावत्यागपूर्वकं ब्रह्माभेदः सिद्ध्यति । तथा सति सृष्टिप्राक्काले एवकारोऽन्ययोगं व्यवच्छिन्नद्वन्द्वबौद्धिक्य एव पर्यवस्यति, न नामरूपवि-
भागानर्हत्वमात्र इत्यवधेयम् । न चैवं सति ब्रह्मणस्तदानीं निर्द्वैतमकत्वापत्तिः । स्वरूपो-
परधर्माणां सत्तायास्तदानीमग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । न चैवं ब्रह्मणः परिणामे जीवस्वरूपत्वे
च सिद्धे ण्डरूपेण स्वरूपान्वधापत्तिः, जीवस्वरूपेण तत्त्वैवेष्टानिष्टकलभोगावाप्तिश्चेति
शङ्क्यम् । 'प्रकाशादिष्वस्यैवं परः' इति सूत्र एव निरस्तत्वादित्यनवयम् । न चैवं जीव-
स्यापि स्वरूपान्वधाभावापत्त्या नित्यत्वपापः शङ्क्यः । दृष्टान्तभूतविरुक्तिङ्गानामपि विचारे-
णैव तदापत्तेर्निरस्तत्वात् । परामिध्यानसूत्रे धर्मान्वधाभावस्यैव प्रतिपादनाच्च । तेनाकारवा-
विशेषेपि सत्ज्ञानां जडानां स्वरूपान्वधाभावादनित्यत्वव्यवहाराः, चिदज्ञानां जीवानां तु
धर्ममात्रान्वधाभावानित्यत्वमिति सिद्धम् ॥

टिप्पणी ।

* विभागाभाव एवेति । न तु संयोगः । मिलितयोरत्र संख्याप्रत्ययलक्षण संयोगः,
अन्यत्र श्लेष इति भेदः । अयं 'संयुक्ता' 'अप्यङ्गुल्यभ्रतप्तो भवन्ती'त्यादिना प्रस्थानर-
त्नाकर उक्तः ॥

† शब्दान्तरादिति । विभागानर्हत्वमभिप्रेतं चेत्पूर्ववाक्यद्वय इव लीयत इत्येव वरेण
तु 'एकीभवती'ति शब्दान्तरमुपादयान् । अतः स्वरूपैक्यमेव ॥

‡ तदापत्तेरिति । नित्यत्वपापापत्तेः । अत्रायमाशयः—प्रपञ्चस्य भगवत्प्रपञ्चया नित्यत्वं
तु जडजीवयोरुभयोरपि, परन्तु 'नित्यो नित्यानां' 'न जायते न्रियते वे'त्यादिप्रसिद्धि-
भिर्विशिष्य तदुक्तेः प्रकारभेदोऽवश्यमभ्युपेयः । स च प्रकृते जीवानां भगवत्प्रविभाग-
मात्रं, सृष्टिसमये नामरूपव्याकरणात्पूर्वमपि स्वस्वरूपेण सत्त्वं चेत्येवंरूपः । अविभागाः,
स्वस्वरूपेण सत्त्वं च यथा विरुक्तिङ्गानामग्रे व्युत्तरणात्पूर्वं, तथा । अतो न 'सदेवे'ले-
वकारव्याकोपः, । अनेकविरुक्तिङ्गानामग्रे सत्त्वेऽप्यभिरेव, नाम्यरिक्कचित्सीति प्रती-
तिर्भवत्येव । अस्य विस्तरः प्राभञ्जने ॥

समागमः । नित्यापरिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा' इति । तथा चानित्यानां प्राणादीनां प्रादुर्भाव एवोत्पत्तिरिति तेषामेवोत्पत्तिरुक्ता । जीवानां ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे तदंशत्वे च वाच्ये सति तदुर्बोधत्वं जानन्ती श्रुतिरंशत्वमंशिनः सकाशाद्विभागवत्त्वमणुत्वमंशिनोऽशान्म-
हत्त्वं, पुनरंशस्यांशिनि प्रवेशयोग्यत्वं, प्रवेशो सत्यमेवमतीतिविषयत्वं,
पुनर्निर्गमनयोग्यत्वं चाग्निविस्फुलिङ्गे प्रसिद्धमिति सर्वधर्मयोधसौक-
र्यार्थमग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तेनोक्तवती । प्रकृतेऽप्येवं दृश्यते । जीवान्
ब्रह्मणो महत्त्वम् । तदुक्तम्—'अधिकं तु भेदनिर्देशा'दिति । पुनः प्रवे-
शुषणंसूत्रम् ।

समागम आगमनक्रियाहेतुकः सः, प्राकट्यमिच्छाहेतुकः स इति न पूर्वोक्ताविर्भाव-
क्षणस्य विरोधः । तथा चात्र विभागाज्जाते बहिर्भावे तदानीं स्वरूपधर्मयोरन्यथाभावा-
भावात्तस्य नोत्पत्तिरुपपत्ता । भीभागवतेऽपि देहं प्रकृत्य 'तस्मिरोधोऽयं मरणमाविर्भा-
वस्तु सम्भव' इति देहवियोगयोगाभिमानमात्रस्यैव जीवमरणोत्पत्तिरुपपत्ताकथनात्तस्य
तदानीं देहाभावेन तदभावाद्भवन्मत इव नास्मन्मतेऽपि सूत्रविरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वैव-
मुत्पत्त्यभावात्तथापि ब्रह्मणः सकाशाद्विभागे सति जीवत्वात्ततः पूर्वं तदभावे जीवस्य नि-
त्यत्वं तु कुप्येतैवेत्यत आहुः—तथा चेत्यादि । उक्तेति । 'एतस्माज्जायते प्राणो
मनः सर्वेन्द्रियाणि च । तं वायुर्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' 'लोका-
नुत्सृजा' इति 'चतुर्दश पुरुषा अजायन्ते'त्यादिभ्यस्तत्तत् उक्तवाद्यं प्रजावत्सजीवो-
त्पत्तिर्न वक्तुं शक्या । आत्मपदवैयर्थ्यापाताच्च । अतः केवलज्ञानमेव तेषां सौकेत्यर्थः ।
जीवानामिति । तदानीमनन्यथाभूतधर्माणाम् । तदुर्बोधत्वमिति । नित्यत्वस्य दुर्बोध-
त्वम् । उक्तवतीति । अंशत्वेन स्वरूपान्यथाभावादेव नित्यत्वं बोधितवतीत्यर्थः । उक्तेऽु
हरितोषिणी ।

त्यम् । नित्यो द्विविधः—परिच्छिन्नोऽपरिच्छिन्नश्च । तत्रानित्ये जननमुत्पत्तिपरवाच्यम्,
नित्ये परिच्छिन्ने जीवे सम्यगागमः आविर्भावः, नित्ये अपरिच्छिन्ने ब्रह्मणि इच्छया
प्राकट्यम् । अनित्ये, नित्ये च जननाविर्भावविचारवाहुः—तथा चेति । तदुर्बोधत्व-
मिति । तस्य नित्यत्वस्य दुर्बोधत्वमित्यर्थः । श्रुतिरिति । उक्तवतीत्यनेनाश्रयः । सर्वध-
र्मेति । अंशत्वमित्यादि, पुनर्निर्गमनयोग्यत्वमित्येतदन्तसप्तधर्मसौकर्यार्थमित्यर्थः ।
सप्तधर्मेष्वंशत्वमंशिनः सकाशाद्विभागत्वमिति द्वयोः पूर्वमुपपादितत्वावृत्तीत्यसामे व्युत्पा-
यत्वाचतुर्थं व्युत्पादयन्ति प्रकृत इति । तदुक्तमिति । व्याससूत्र इति शेषः । सूत्रमे-
वाग्राधरमहो ।

प्रादुर्भाव इति । जननमित्यर्थः । जनी प्रादुर्भाव इति वचनात् ।

शाब्धोच्यते,—‘ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति’ ब्रह्मभावश्च भगवदुक्तसाधनकरणेन संतुष्टाद्भगवत् आनन्दप्राकट्यात् स्वगुणस्वरूपैश्वर्यादिप्राकट्याचेति ज्ञेयम् । इदमेवोक्तम्—‘अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ती’ति सूत्रेण । अर्थस्तु—अस्मिन्नानन्दमये ब्रह्मण्यस्य जीवस्य तद्रूपस्य योगं ब्रह्मभावापन्नस्य प्राप्तिं वदति फलत्वेनेति । इदमेव ‘ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा, न शोषति, न काङ्क्षति । समः सर्वेषु भूतेष्विष्याद्युक्त्या भक्तिलाभानन्तरं ‘विशते तदनन्तर’मित्युक्तं विजयरथकुटुम्बेन श्रीदेवकीपुत्रेण ॥

प्रवेशानन्तरममेवप्रतीतिं श्रुतिराह । तथाहि—सर्वेषां हि भगव-
सुवर्णसूत्रम् ।

सप्तसु घर्षेषु द्वयोः पूर्वमुपपादिवत्वात् तृतीयस्वामे प्रयासेन व्युत्पादनीयत्वाच्च चतुर्थमारभ्य व्युत्पादयन्ति—प्रकृत इत्यादि । पञ्चमं व्युत्पादयन्ति—पुनरित्यादि । भगवदुक्तसाधनेति । गीतैकादशस्कन्धाद्युक्तभगवद्दर्मात्मकसाधनेत्यर्थः । स्वगुणेत्यादि । न तु मायावायुक्षरीत्येत्यर्थः ॥

षष्ठं व्युत्पादयन्ति, वाक्यान्वयाधिकरणविषयवाक्यं मैत्रेयीब्राह्मणं प्रमाणत्वेनोपक्षिपन्ति—तथाहीत्यादि । अत्रायमर्थः—उक्तधृतौ सुपक्रमे ‘येनाहं नामृता स्यां, किमहं तेन कुर्या’मित्यसत्तत्पदपठितं वाक्यं मध्ये च ‘न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवती’त्यादिजीवलिङ्गयुतममे चात्मज्ञानेन सर्वज्ञानाय सर्वस्वात्मरूपत्वं तत् ऋग्वेदादीनां तन्निश्चितत्वं तस्य सर्वलोकस्थानत्वं च प्रतिपादितम् । तत्र जीवलिङ्गयाहुन्प्राज्ञीवप्रकरणत्वमेतत्वेति पूर्वपक्षे नानर्पितोपन्यासपूर्वकं वाक्यान्वयरूपोपपत्त्या ब्रह्मप्रकरणत्वं तस्य निर्णीतम् । तथा सति मध्ये यज्ञीवनिरूपणं तन्मुक्तिं प्राप्त्यतो जीवस्य ब्रह्मधर्मप्राकट्ये ब्रह्मभावबोधनार्थमित्यौङ्गुलोक्तिमत्वं, कथाविद्वत्तया अवहितं ब्रह्मैव जीव इति बोधनायेति काशकृत्स्नमतं वदन् आचार्यस्तु स्वमतमत्र किमप्यवधने ‘अंशो नाना व्यपदेशादन्यथा चापी’लनेन भेदाभेदव्यपहरितोपिणी ।

बाहुः—अधिकमिति । पञ्चमं व्युत्पादयन्ति—पुनरिति । साधनकरणेनेति । गीतायामेकादशस्कन्धे च भगवता बहुक्तं साधनं, तस्य करणेनेत्यर्थः । स्वगुणेति । स्वस्य गुणाः सत्स्वरूपैश्वर्यादयः तेषां प्राकट्यादित्यर्थः । अत्र व्याससूत्रं प्रमाणयन्ति—इदमेवेति ॥

षष्ठं व्युत्पादयितुमाहुः—प्रवेशानन्तरमिति । श्रुतिरिति । वाक्यान्वयाधिकरणत्वा-
गङ्गाधरभट्टी ।

भगवदुक्तेति । गीतैकादशोक्तेत्यर्थः ॥

त्येव लयः साक्षात् परंपराभेदेनातो मोक्षस्थानं भगवानेवेति निरूप-
णार्थं 'यथा सर्वासामपां समुद्र एकायन'मित्युपक्रम्य 'वागेकायन'मि-
त्यन्तं दृष्टान्तार्थं निरूप्य 'स यथा सैन्धवसित्य उदके प्रास्त उदकमेवा-
नुविलीयत' इत्यादिना च लयदृष्टान्तं निरूप्य 'विज्ञानघन एतेभ्योभूतेभ्यः
समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति, न प्रेत्य संज्ञाऽस्ती'ति लयं निरूप्य,
सुवर्णसूत्रम् ।

देशाध्यामंशत्वं वयमेकदेशिमवद्वयमपि संगृह्णानोऽस्तव्योपधनायात्र समिरूपणमिति सूचित-
वान्; तदेतद्वदि कृत्वा विवक्षितं स्पृष्टीकुर्वन्ति—सर्वेषामित्यादिना । उक्तरीत्या लयस्था-
नदृष्टान्तार्थं 'स यथा सर्वासामपा'मित्यादिकं निरूप्य 'स यथा सैन्धवसित्य उदके
प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत'त्यादिना 'नाहास्योद्ग्रहणायैव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत
लवणमेव'त्यन्तेन लयदृष्टान्तं निरूप्य स दृष्टान्तः 'यथा सैन्धवसित्यः सिन्धु-
रुदकं तत्र भवं सैन्धवं लवणं तस्य सित्यः सकल उदके जले प्रास्तः प्रक्षिप्तः सत् उदकमे-
वानुक्षेपाधारभूतमुदकमेव लक्ष्मीकृत्य विलीयेत उदकभावमापयेत्, नाह न कश्चित् अस्य
सैन्धवसित्यस्य उद्ग्रहणाय उदक्य पूर्ववद् ग्रहणायैव स्यात् । इयं शब्दोऽनर्थकः । शकः
स्यात्, यतो हेतोर्यतः यस्मादुदकदेशा—दाददीत आस्तावनाय गृहीयान्, लवणमेव
लवणरसमेवास्वादयेत्; अतो लवणभावेऽप्युदकरूपेणैव तस्य सत्ता, न तु सित्यभावेनेति
लयदृष्टान्तं व्याख्याय 'एवं वा अरे इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती'ति लयं निरूप्य, यथा
अयं लयनदृष्टान्तः, एवमेवारे मैत्रेयि इदमात्मतत्वं महादित्तभ्रणकं प्रज्ञैव महद्नव-
न्निष्ठं भूतं सिद्धम् अनन्तमविनाशि अपारमनादि विज्ञानघनः क्षप्रिमात्रस्वरूप एव
सत् एतेभ्यः स्थूलसूक्ष्मशरीराकारेण परिणतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय भूमूर्धेरश्म्यादिभ्यो
रसः सैन्धवभावमिव पराभिध्यानादहमा विशेषफलभोक्तृभावं प्राप्य तानि विनश्यन्ति
संलनुपधाद्विनश्यति भोक्तृभावं त्यजति; (न) प्रेत्य विमुक्त्यनन्तरं संज्ञा (भोगानु-
कूलज्ञानमस्ति) जीवादिसंज्ञा नास्ति, किन्तु क्षप्रिमात्रस्वरूप एव भवतीत्येवं लये संज्ञा-
हृतितोषिणी ।

मैत्रेयीब्राह्मणरूपा भुतिरित्यर्थः । भुतिमेवादुः—तथा हीलातिना । सर्वेषामिति । जीवा-
नामित्यर्थः । साक्षादिति । भुतिर्मोक्षस्य स्थानं भगवानेवेति वक्तुं दृष्टान्तार्थं निरूप्य,
लयं निरूप्य भिन्नत्वेन प्रतीतिराहित्यं न्यरूपयदित्यपेक्षाभ्ययः । सैन्धवसित्य इति ।
सिन्धु-रुदकं तत्र भवं सैन्धवं लवणं, सित्यः सकलः उदके जले प्रास्तः प्रक्षिप्त
इत्यर्थः । विलीयेत उदकभावमापयेत् । न प्रेत्य संज्ञेति । प्रेत्येति स्वयन्तम् । प्रेत्य
भोधानन्तरं संज्ञा भोगानुकूलज्ञानं नास्तीत्यर्थः, किन्तु क्षप्रिमात्रस्वरूपो भवतीति भावः ।

तत्तिरूपणार्थं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यती'त्युपक्रम्य
—'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यन्तेन लयावस्थायां लीनस्य स्व-
स्मिन् भगवतो भिन्नत्वेन प्रतीतिराहित्यं न्यरूपयत् । इममेवार्थं सूत्रफा-
रोऽप्याह—'गतिसामान्या'दिति । गतिर्मोक्षः, समानस्य भावः सा-
मान्यं तस्मात् । मोक्षे जीवब्रह्मणोरभिन्नत्वात् । अभिन्नत्वेनैव निरूप-
यत्सुखं सुखम् ।

भावं व्याख्याय तत्तिरूपणार्थं मिष्टोदके तत्प्रक्षेपे अविभागदशायामपि भेदज्ञानात् सं-
ज्ञाया अभाव इति मैत्रेय्या मोहे सर्वात्मनाऽसंज्ञानिरूपणार्थं 'यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितरं पश्यती'त्युपक्रम्य, जिप्रत्यमिवदति, शृणोति, मनुते, विजानातीत्येतैर्भेदकथ-
र्मसत्तायां द्वैतदर्शनकथनपूर्वकं 'यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्, जि-
प्नेत्, अभिवदेत्, शृणुयान्मन्यीत, विजानीयात्, येनेदं सर्वं विजानाति तं
केन विजानीयात्, विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यन्तेन भेदकथर्मछये विज्ञा-
त्रभावाद्ब्रह्मरूपतायां समुद्रे लवणत्वेन ब्रह्मणि लीनस्य जीवस्य स्वस्मिन् भगवतो भिन्न-
त्वेन प्रतीतिराहित्यम्, अन्यस्य ब्रह्मविदोऽपि तस्मिन् जीवे तथा प्रतीतिराहित्यं न्यरूप-
यत् । तथा च यदि जीवानां नित्यभिन्नत्वमभिप्रेयान् तदा द्वैतदर्शनदशायामिवपदेन द्वैता-
भावं न सूचयेत्, आत्मभावदशायां च द्रष्टृदृश्यादिभावं न निषेधेत्, यतोऽत्रैतदुभयम् ।
अतो जीवा न नित्यभिन्नाः, नापि ब्रह्मैव, किन्तु भिन्नाभिन्ना ब्रह्मांशा इत्यर्थः । ननु
यद्येवं तथा सूत्रकारो 'गतिसामान्या'दित्यत्र तौल्यबोधकं सामान्यपदं न वयेत्; अतो
नैवम्, किन्तु 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैती'त्यत्र तथा भावणादविभागमात्रमेव स्वी-
कार्यं, न त्वभेदोपीति चेत्त्राहुः—इममेवेत्यादि । तथा च समानाधिकरणसमानोदर्य
इत्यादौ समानशब्दस्यैकार्थकत्वदर्शनादुक्तधृतौ च साम्यस्य परमत्वेन विशेषितत्वात्तादृ-
क्षसाम्यस्य चाभेद एव संभवादस्मिन् सूत्रेऽपि सामान्यपदेनाभेद एवाभिप्रेतो, न तु
हरितोषिणी ।

तत्तिरूपणार्थं सर्वात्मना लयनिरूपणार्थम् । मिष्टोदके लवणप्रक्षेप इवाऽविभागदशाया-
मपि भेदज्ञानात् संज्ञाया अभाव इति मैत्रेय्या मोहे सर्वात्मना लयबोधार्थं 'यत्र हि
द्वैतमिवेत्यादि न्यरूपयदिति भावः । लीनस्येति । ब्रह्मणि लीनस्य जीवस्येत्यर्थः । तथा
च जीवा न नित्यभिन्ना, नापि ब्रह्मैव, किन्तु भिन्नाभिन्ना ब्रह्मांशा इति भावः । इममे-
वगङ्गाधरभट्टी ।

लीनस्य स्वस्मिन्नित्यादि । स्वस्मिन् लीनस्य जगतो ब्रह्मणा भिन्नत्वेन प्रतीतिराहित्यं
भगवतः कर्तुः, तथा तस्मिन् ब्रह्मणि लीनस्य जगतः भगवतस्तत्काशाङ्गिभत्वेन प्रतीति-
राहित्यम् । अन्यस्य जीवस्येत्यर्थः ॥

णादित्यर्थः । तेनाश्रिमध्यावसानेषु शुद्धब्रह्मण एवोपादानत्वात् सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वय इति तत्र फलितम् । स्वाधतारसमये श्री-
दार्थं साक्षाद् योग्यास्त एव भवन्तीति तानप्यवतारयतीति पुनर्निर्ग-
मनयोग्यत्वम् । इदमेव, 'मुक्तोपसृप्यन्यपदेशा'दिति सूत्रेणोक्तम् । न
च 'न स पुनरावर्तते, 'अनावृत्तिः शब्दाद्' इति श्रुतिन्यायविरोधः ।
एतस्य प्रमाणमार्गपरत्वात् । इदं च पुष्टिमार्गाङ्गीकारे भगवान् करोति,
नोचेन्मर्यादायां प्रवेशपर्यन्तत्वमेव । तस्यातिशयितानुग्रहविशेषमात्र-
साध्यत्वेनानिवुल्लभत्वात् । तदुक्तं,—'भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं
ददाति कर्हिचित्स्र, न भक्तियोग'मिति । किञ्च, संसारे पुनरनावृत्ति-
सुयर्जसूत्रम् ।

नित्यमिन्नत्वमित्यर्थः । सिद्धान्ते गतिसामान्यसूत्रस्यापीदमेव विषयवाक्यम्, तद्व्याख्याने
यो विशेषः सोऽपि मस्कृतासद्विभागादवगन्तव्यः । अधिकरणकनाभ्यायार्थयोर्विपारेण-
प्येवमेव सिद्धयतीत्याहुः—तेनेत्यादि । आदौ समन्वयसूत्रे जन्मादिसूत्रे वा ब्रह्मण उपा-
दानत्वं प्रतिज्ञायानन्दमयाधिकरणपर्यन्तं तस्यैव समर्थनेन क्षेत्रेयीमात्राणातिषु वाक्यान्व-
याधिकरणविषयवाक्येषु तस्यैव समर्थितत्वेन च सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मण्येव समन्वय
इति तत्राभ्याये फलितम् । तथा चैवं तादात्म्य एव व्यासस्य तात्पर्यं न नित्यभेदे नाभ-
भेदे इति नांशत्वमौपचारिकमित्यर्थः । सप्तमं व्युत्पादयन्ति—स्वाधतारेत्यादि, दिगि-
त्यन्तम् । इदम् मुक्तावतारणम् । तस्येति । अवतारणस्य । ननु धुतिग्राहयोः सर्वसा-
धारणत्वादेवं निर्गमनयोग्यत्वसाधनं न प्रामाणिकमिति दाह्यायां तस्य निर्गमनसाधुत्ववा-
चकत्वं साधयन्ति—किञ्चेत्यादि । 'इदं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति विशेषभाष-
हरितोषिणी ।

वेति । निष्प्रामिन्नब्रह्मांशरूपमित्यर्थः । एवं च सर्वेषां वेदान्तानामस्मिन्नेवार्थे तात्पर्यमित्याहुः—
तेनेति । सप्तमं व्युत्पादयन्ति—स्वाधतारेति । इदमेव पुनर्निर्गमनयोग्यत्वम् । तदुक्ते—
न चेति । उत्तरमाहुः—एतस्येति । 'न स पुनरावर्तते' इत्यस्येत्यर्थः । इदं च पुनर्नि-
र्गमनं च । तस्येति । पुनर्निर्गमनस्येत्यर्थः । पुनर्निर्गमनयोग्यत्वानामनावृत्तिरेवेत्याहुः—
किञ्चेति । श्रुतिरिति । 'इदं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति विशेषोपादानाभावरण-
मावृत्तिः, किन्तु संसारे पुनरागमनम् ; तद्व्याख्यानां नास्तीति न श्रुतिविरोध इत्यर्थः ।

गङ्गाधरमहो ।

मुक्तोपसृप्येति । मुक्तानां भक्तानां पुनरवतारेण भजनीयेत्यर्थः ।

माह श्रुतिः । न हि तेषां तत्संसारः 'मुक्ता अपि 'लीलाधिग्रहं कृत्वा भजन्त' इति वाक्याच्च ॥

स च, चिरकालोत्समुदितप्राचीननिरतिशयकृपाफलसारनिरुपधि-
निजचरणकमलानुरागविलासामिलापयीजासु, ततो निजपरिजननि-
रोधतः प्रियावलोकननिमित्तं कृतप्रतिक्षणविविधव्याजजनितगतागन-
कर्पितासु, ततो दिवा प्रियवनगमनजनितचिरहतरणितापतप्यमाना-
न्तःकरणकेदारासु ततो निशामुखे प्रियागमनसंपक्षेष्टावलोकनसेचनज-
नितहसितवलितविविधातरलरुचिरविलोचनयुगलविहितविविधनिरव-
सुवर्णसूत्रम् ।

प्राज्ञावतरणमाहृतिः, किन्तु संसारे पुनरागमनम्, तद्गु तेषां नास्तीति न श्रुतिन्यायवि-
रोध इत्यर्थः । अत्र वाक्यकारसंमतिमप्याहुः—मुक्तेत्यादि ॥

अतिशयितानुग्रहमात्रसाध्यतामुदाहरणप्रदर्शनेन स्फुटीकुर्वन्ति—स चेत्यादि । अत्र
हरितोषिणी ।

मानवमावर्तम् । संसारमित्यर्थः । तदेवाहुः—न हीति । तेषाम् ब्रह्माभावापन्नानाम् ।
मुक्तानां शरीरधारणं स्वेच्छयेत्यत्र वाक्यकारसंमतिमाहुः—मुक्ता अपीति ॥

विशेषानुग्रहेण साध्यस्वमुदाहरणप्रदर्शनेन स्फुटीकुर्वन्ति—स चेति । विशेषानुग्रहं-
त्यर्थः । चिरकालेति । चिरकालं यथा भवति तथा उत्तमम् । उत्तमश्चेन बीजवापनम् ।
समुदितं च यन् प्राचीनं निरतिशयितं कृपाफलं तस्य सारभूतो यो निरुपधिः उपाधि-
हितो यो निजचरणकमलानुरागस्तस्य यो विलासस्तत्रामिलापरूपं बीजं यासु । पुनर्विशे-
षणान्तरमाहुः—तत इति । निजेति । निजा ये परिजनाः शत्रुरादयः, तेषां निरोधात्प्रि-
यस्य श्रीकृष्णस्य यदवलोकनं तन्निमित्तं यन् कृतं प्रतिक्षणं विविधं व्याजं तेन जनितं
यद् गतागतं तेन कर्पितासु । पुनर्विशेषणान्तरमाहुः—तत इति । दिवेति । दिवा
दिवसे प्रियस्य वने यद्वनं तेन जनितो विरहतरणितापस्तेन तप्यमानमन्तःकरणकेदारे
यासु । पुनर्विशेषणान्तरमाहुः—तत इति । निशेति । प्रदोषसमये प्रियस्य श्रीकृष्णस्य
यदागमनं, तेन संपन्नं यद्विष्टावलोकनं, तदेव सेचनं, तज्जनितं यद्वसितं, तेन वलितं

गङ्गाधरमटी ।

तदेवाहुः—मुक्ता अपीति । स चेति । नन्दकुमार इत्युत्तरेणान्वितम् ॥

दिप्यपी ।

* लीलाधिग्रहमिति । लीलार्थं विग्रहम् । एतेन जीवन्मुक्तपरताऽस्य व्यावर्त्यते, तेषां
पूर्वविग्रहस्य सर्वान्, लीलाविग्रहकरणाभावात् ॥

धिरसभावाङ्कुरास्तु, ततोऽतिविपुलकलिन्दजापुलिननभोबलयगतनिज-
सुरलिकाकलनिनदगर्जितानन्दितास्वैव कासुचिद् भूमिषु श्रीमन्नन्दरा-
जकुमारो नवजलदो निजानन्दसुधां ववर्षेति तथैव सर्वत्र वर्षिष्यतीति
न ज्ञातुं शक्यते । अतो मर्यादया तद्गजनमेव सर्वेषां कर्तव्यत्वेन
स्थितम्, तेनैव सर्वमिति दिक् ॥

एतद्य द्वादशमस्कन्धविधरणे मृत्स्नाभक्षणयरदानार्थागमनादिस्थलेषु
पितृचरणैरेव स्फुटं निरूपितमित्यलं विस्तरेण ॥

सुषर्णसूत्रम् ।

रामेण सार्द्धमित्यादीनि वाक्यान्त्येवंविधानीतराण्यपि प्रमाणत्वेनानुसंधेयानि । स्थित-
मिति । सूत्रादौ निर्णीतम् । सर्वानुमद्विज्ञेयस्योः का गतिरित्यत्र आहुः—तेनेत्यादि ।
बीजसत्तायामेतदेवाङ्कुरसाधनम् । अभिक्रमारादिभिरस्यैव कृतत्वादित्यर्थः । तदेव स्फुटी-
कुर्वन्ति—

एतच्चेत्यादि । एतदिति । विशेषानुग्रहसाध्यं व्रीडार्थत्वम् ॥

नन्वेवं सप्तधर्मयोचनाय व्युत्तरणकथनमयुक्तम् । जीवस्य मुक्तौ प्रवर्णनं प्रवेशनैक्यरूपे
अभेदे तादात्म्यस्य निवृत्तत्वेन जीवेऽपि निरङ्कुशैश्वर्यप्रकृतिनिवासकत्वादीनामसाधारण-
गणधर्माणामापरया महानेवानय इत्याद्यङ्गायां समिरामाय पूर्वोक्तानुगुणमेव पक्षान्तरमाहुः

हरितोपिणी ।

बलयापितं विषयं तरलेन चाभ्यस्येन रुचिरं बहिलोननयुगलं, तेन विद्धितः विविधमि-
श्रधिरमभावाङ्कुरो यामु । पञ्चमं विशेषणमाहुः—तत् इति । अतिविपुलेति । अति-
विस्तीर्णं यद् यगुनापुलिननभोवलयं, तत्र गतं यन्निरसुरलिकाकलनिनदगर्जितं, तेनान-
न्दितामु । कासुचिदित्यनेन बाहुल्याभासः सूचितः । अत एव ज्ञानमार्गेऽपि श्रीभगवता
गीतायामुक्तं 'कश्चिन्मां धेति तावत्' इति । ननु सर्वत्र वर्षिष्यतीत्यनेन साधनं विनै-
वेद् भगवत्कृतकृपया भविष्यतीति ज्ञायते, अत एव 'निःसाधनफलरामाऽयं प्रादुर्भूतो-
ऽस्ति गोकुल' इति निबन्धोक्तः गंगच्छते, एवं सति साधने यत्रो न कर्तव्य इत्यायाव-
मित्यत्र आहुः—मर्यादयेति । स्थितमिति । सर्वत्र सूत्रे भाष्ये चोक्तमित्यर्थः । तेनै-
वेति । एवकारेण तदतिरिक्तं साधनं नास्तीति सूचितम् ॥

अत्रोपपन्नमकमाहुः—एतच्छेति मुक्तानामपि व्रीडार्थमागमने विशेषानुग्रहसाध्यत्वं
चेत्यर्थः ॥

गङ्गाघरमही ।

एतच्छेति । साक्षात्क्रीडार्थत्वम् ॥

मि. १३

यद्वा जीवत्वादिवदंशास्त्वमप्येकः पृथग्धर्मो जीवे निरूप्यते श्रुत्या,
अतो नानुपपत्तिः काचित् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

—*यद्वेत्यादि । अयमर्थः—स्मृतौ सूत्रे चांशशब्दः (उक्तः) श्रुतौ पादशब्दः । उभा-
वपि संदिग्धौ । अंशशब्दस्यावयवे, पुत्रे, पत्न्यां, खण्डे, विशिष्टवस्त्वेकदेशे, राशयेकदेशे
च प्रयोगदर्शनात् । यद्यपि पत्न्यां तथा न प्रसिद्धस्तथापि 'अर्द्धो वा एव आत्मानो
यत्पत्नी'ति 'स आत्मानमेव द्वेधापातयत्ततः पतिश्च पत्नीचाभवतां तस्मादे-
तदर्द्धवृगलमिवे'ति श्रुतिभ्यां तथा निम्नीयते, 'पुंस्यर्द्धोर्द्धं समंशक' इति कोशात् ।
पादशब्दोप्यवयव एकदेशे च । तत्रावयवे प्रसिद्ध एव, एकदेशे तु 'वैश्वानरः प्रथम-
पाद' इति । यद्यप्येतेषु यस्म कस्याप्यवयवस्य ग्रहणे लक्षणादोपसंसर्गो न भवति, तथापि
श्रुता 'पूर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्' 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ती'ति दृष्टा-
न्तद्वयपूर्वकं व्युच्चरणस्यैवोक्तत्वात्, भीमागवते द्वितीयस्कन्धादौ दृष्टिप्रकरणं ऊर्णनाभि-
दृष्टान्तस्यैवोक्तत्वाच्च व्युच्चरणार्थं एवांशपदार्थो ग्राह्यः । सोऽपि तन्निवत्त्वादिश्रुत्यनुरोधात्-
विकृतस्वरूप एवांशो ग्राह्यः । तादृशश्च खण्डावयवादिरूप एव भवितुमर्हति, न तु निम्न-

हरितोपिणी ।

अन्यदपि पक्षान्तरमाहुः—यद्वेति । श्रुत्येति । 'पादोऽस्य विश्वाभूतानी'ति श्रुते-
त्यर्थः । पादशब्द एकदेशे अवयवे च । श्रुता 'पूर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेत्' 'यथाऽग्ने'ति-

गङ्गाधरभट्टी ।

भेदवादिनां रीत्याऽऽहुः—यद्वेति । जीवभावानन्तरं पृथग्भूतानां समवेतत्वाभावाच्छि-
न्नपरपरणादीनामिव मुख्यमंशत्वं नास्ति, तथापि श्रुत्या निरूपणादौणमपि मुख्यवृत्तमिति
भावः । जीवो यावन्महाप्रलयं भिन्न एव, महाप्रलये त्वभिन्न एव जायत इति विस्तरेण
निरूपितमस्माभिर्गोविन्दबिलासे रामानुजाचार्यमतविचारे ॥

दिण्पणी ।

* यद्वेति । पूर्वं दृष्टान्तमुख्येनांशत्वं तस्माच्चारणमुक्तं, यद्वेत्यादिना दाहोन्तिक एव
'सूत्रस्मृतिभ्यामंशरत्नखण्डविषयताविशेषरूपमुच्यते' इति लेखकृतः ॥

मुख्यवचनम् ।

मित्ररूपः । 'तत्त्वत्रयस्वभावविवेकस्य मुष्माभिरप्यङ्गीकृतत्वेनाविभागवशायां विशेषफल-
भोगाभावेऽपि स्वस्मिन्नहमितरमित्र इति तस्य प्रतीतेरर्थसिद्धत्वात् । एवं सति 'बहु
स्या'मितीच्छया बहुत्ववन् 'प्रजायेये'तीच्छया पूर्वोक्तवैविध्याय जीवस्याणुत्वादयो यथा
जीवे संपादितान्त्रांशत्वमप्येकः पृथगेव धर्मः संपादित इति त इव सोपि भुक्ता निरु-
प्यते । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानी'ति । तेन प्रवेक्षेण्वंशत्वेन तत्रैव प्रवेशात् । 'वैत्यस्य
तत्त्वममलं मणिमस्य कण्ठ' इति कौस्तुभे वा कुन्तलेषु वा प्रवेशात् । 'अर्द्धा वा एष
आरमनो यरपङ्की'तिभुक्ता छद्म्यादीनामपि तद्वंशत्वेनास्य मुक्तावपि तत्रैव वा स्यादो-
पाभावेनांशपदस्य मुख्यपृच्छत्वेऽपि भुक्तादौ न कश्चिदनुपपत्तिरित्यर्थः । एतेनाभेदो वाक्यो
भेदस्त्वौपाधिक इति भास्कराचार्योक्तमपि दत्तोत्तरम् । समञ्जसे भेदस्य स्वाभाविकत्वे
औपाधिकत्वोपगमस्यान्याध्यत्वादिति । एवमत्रांशत्वस्य समर्थनेन तादात्म्यं दृढीकृतम् ॥

न च सिद्धान्तमुक्तावस्थामाचार्यै 'रारमनि ब्रह्मरूपे तु छिद्रा ब्योम्नीव चेतना'
इत्यनेनावच्छेदबाधसोक्तस्यासादात्म्यबाधे तद्विरोधः शङ्क्यः । तत्र शास्त्रमपि च निर्णय
वच्यते इति प्रतिज्ञाय ब्रह्मरूपे अक्षरे चेतना जीवाः ब्योम्नि छिद्रा इव । सिद्धमक्षि-
प्यम् । छिद्राणि इव । अणुत्वबोधनाय दृष्टान्त इति व्याख्यानात् । तेन व्युत्पन्नोत्तरमु-
पाधिण्यास्या विपरीतधर्माणां प्रतीतिर्न ब्रह्मधर्माणाम् । उपाधिनेच्छामनुकेन वसितो-
धानादिति ॥

हरितोषिणी ।

त्यादिदृष्टान्तद्वयपूर्वकव्युत्तरणस्यैवोक्तत्वात् । भीमागवतद्वितीयस्कन्धादौ सृष्टिमकरण कर्मे-
नामिदृष्टान्तस्योक्तत्वाच्च व्युत्तरणार्ह एवांशपदार्थो ज्ञेयः ॥

दिप्यणी ।

* तत्त्वत्रयस्वभावेति । चिद्विभ्रष्टाणां स्वरूपभेदः । विशेषफलभोगाभावेऽपीति ।
जीवस्येति शेषः । तस्येति । भगवतः । एवं सतीति । नित्यभेदेऽनुपपत्ते सति । अत्रा-
यमाशयः—नित्यमित्रस्य जीवस्य भगवति छवेऽप्यविभागमात्रं वक्ष्यम् । एवं सति तद्वे-
दप्रतीतेर्भगवतः स्वस्मिन् सत्त्वेन सितृधत्वस्य 'एकोऽहं बहुस्या'मिति सङ्कस्यो मोष-
गते । अतस्सादात्म्यमेवाभ्युपेयम् । अयमाशयो द्वितीयाध्यायद्वितीयाध्याये आश्वमेधो
व्यक्तः ॥

(२५) ननु पूर्णे पुरुषोत्तमे जीवस्य प्रवेशोऽशक्यनिरूपणः । स हि
 यहिष्ठस्यान्तर्गमनरूपः । तयोश्च परिच्छिन्ने एव पदार्थे सं-
 भवः । तथा च ब्रह्मणोऽपरिच्छिन्नत्वात् संभव इति चेद्,
 हन्त ! एवं विभागांश्चादिकमप्यशक्यनिरूपणं जीवस्य ।
 तच्च श्रुतिन्यायाभ्यां निर्णीयत इति चेत्, तुल्यम् । वस्तुतस्तु यथा
 सर्वतः पाणयः पात्रा अन्ताश्चेति श्रुत्या ब्रह्मणि निरूप्यन्ते, तथा प्रवे-
 शनिर्गमोक्त्याऽन्तस्त्वयहिष्ठे अपि तत्र स्त इति मन्तव्यम् । एवं सति
 यथेमे, तथा प्रवेशनिर्गमावपीति नोक्तानुपपत्तिः । किञ्च, उपाधिपक्षे
 प्रवेशः सुतरामसङ्गतः । तदोपाधेर्नाशाङ्गीकारात् कस्य प्रवेशः स्यात् ॥

सुपर्यसृजम् ।

(१५) पुनर्मायावादिभट्टभास्करयोर्मतेन चोपमाहुः—ननु पूर्ण इत्यादि । समावृत्ते
 —हन्तेत्यादि । तुल्यमिति । ‘उदके प्राप्त उदकमेवानुविहीयेत नाहास्योद्ग्रह-
 णायेव स्या’दित्यादिश्रुत्याऽपि निर्णयेन परिहारसाम्याभावं पर्यनुयोगो युक्तः । ‘यत्रो-
 भयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोग्यः स्यात्सादृश्यादि-
 चारणे’ इति न्यायादित्यर्थः । प्रतिबन्देरत्रोत्तरत्वेऽपि बहुप्रमाणसिद्धत्वाच्च श्रुतार्थोपपत्ति-
 मपि प्रमाणवन्ति—वस्तुत इत्यादि । उक्तदार्ढ्याय वादिबाधकं तर्कमाहुः—किञ्चेत्यादि ।
 तदेति । मुक्तदशायाम् । तथा च भवन्मते श्रुतिविरोधो लक्षणा वा, अस्माकं तु नैकोपि
 दोष इत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

(२५) जीवस्यांशत्वे शङ्कते—नन्विति । सयोरिति । प्रवेशनिर्गमनयोरित्यर्थः । समा-
 धानमाहुः—हन्तैवमिति । विभागांश्चादिविषयमाशङ्क्य न कृतेति खेदो हन्तेत्यनेन
 षोडशे । तयोस्तु श्रुतिसिद्धत्वाच्च खेद इत्याहुः—तस्मिन् । प्रतिबन्धोत्तरमाहुः—तुल्य-
 मिति । ‘उदके प्राप्त उदकमेवानुविहीयेत नाहास्योद्ग्रहणायेव स्या’दिति वृद्धा-
 रण्यश्रुतिरप्राप्त्यस्तीति तुल्यमित्यर्थः । प्रतिबन्धिः साम्यं सूचयतीत्यतः समाधानान्तरमाहुः
 —वस्तुतस्त्विति । श्रुत्येति । ‘सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । स-
 र्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठतीति गीतारूपश्रुत्येत्यर्थः । इमे अन्तस्त्वयहिष्ठे ।
 एतावता दृष्टान्तकथनेन प्रवेशनिर्गमौ ब्रह्मणि श्रुतिसिद्धाविति त्वयाऽपि स्वीकार्यौ, तथा
 च त्वन्मते महती विनष्टिरित्याहुः—किञ्चेति । उपाधीति । तत्र मते मोक्षात्पूर्वमुपाधिः
 स्वीक्रियत इति पक्षे इत्युक्तम् । तदेति । मुक्तावस्थावापुष्यपगमे जीवो यदि ब्रह्मरूपः
 स्यात्तर्हि प्रवेशः कस्य स्यात्, प्रवेशस्यैव वर्तते, तस्माज्जीवो ब्रह्म न भवतीत्ययं बाधक-
 शर्कस्तत्र मते इति भावः ॥

ननु प्रवेशं निरूपयति धुनिरिति सत्यम्, परमेतद्वाक्यार्थबोध एव न संभवति, अयोग्यताज्ञानादिति चेद् । अत्रेवं विचार्यते—दोषो हि शब्दगतः श्रोतृगतो वा भवेत् । अत्र च शब्दस्यादुष्टत्वाच्छ्रोतृगत एव स वाच्यः । तथा चापगताविद्यानां ब्रह्मविद्यामेवानुभूतिविषयमुपदेशैकसमधिगम्यं ब्रह्म निरूपयन्ती धुतिरविद्यायलिसाल्पबुद्धीनां ग्रहणासामर्थ्येनायोग्यताज्ञानेन नान्यधियन्तुं शक्या । न तुपदेशैकगम्यं हीरकमन्त्रादेर्माहात्म्यं साधारणजनानुभवाविषय इत्युपासिततद्गुणामप्यविषयः । न वा पित्तद्वन्द्वरसनेन्द्रियस्येदं प्रथमतया सितां भक्षयतः, सिता मिष्टेति वाक्ये अयोग्यताज्ञानं वाक्यार्थमन्यधयितुमीष्टे । न वा तस्यैव सुवर्णत्वम् ।

श्लोकं समर्थयितुं नैयायिकादिरीत्या चोदयन्ति—ननु प्रवेशमित्यादि । उपगम्य समादधते—अत्रेत्यादि । इदमिति । बोधाभावकारणम् । दोष इति । अज्ञानकारण-

हरितोपिणी ।

‘आत्मनो वषामुदक्खित्तमग्नी प्रागृह्णात्ततोऽजस्तूपरः समभव’ इति ऐतिरीयसंहितायां द्वितीयाष्टके प्रथमप्रश्ने इदं वाक्यं पठितम् । तत्र स्वीयशरीरवपोत्पन्नमयोग्यमित्ययोग्यताज्ञानाच्छाब्दबोधाभावेनेदं वाक्यं स्वार्थे प्रमाणं न भवतीति यथा वषाहोमे प्राज्ञस्यबोधकमर्थवादरूपं, तथा प्रवेशवाक्यमपि स्वार्थे अयोग्यताज्ञानादुपाध्यपगमे जीवस्य ब्रह्मस्वरूपत्वबोधकमस्तु, तथा च न महती चिन्ष्टिरित्याशयेन शङ्कते—नन्वेति । वाक्यार्थबोध एवेति । शक्त्येति शेषः । अयोग्यताज्ञानादिति । तथा जीवो ब्रह्मस्वरूप इति लक्षणया प्रवेशवाक्याद्बोधो भविष्यतीति भावः । ममाधानमाहुः—अत्रेति । प्रवेशं निरूपयति धुतिर्बोधस्तु न जायत इत्यत्र कारणं दोष इति बोधाभावकारणीभूतो दोष इत्यर्थः । सः दोषः । दोषस्य बोधगतत्वं विसरयन्ति—तथा चेति । धुतिरिति । नान्यधियन्तुं शक्येत्यन्वयः । अत्र दृष्टान्तमाहुः—न हीति । हीरकेति । हीरकज्ञानेन ब्रह्मं गणिष्या । तथा च गणिमन्त्रादेर्माहात्म्यमित्यर्थः । अपरं दृष्टान्तमाहुः—न चेति । पित्तेति । पित्तेन दूतं दुष्टं, तेन रसनेन्द्रियेण सिता यथा भक्षिता, तथा सा तिक्ता लप्ता । अनन्तरं केनचिद्विरूपेण सिता मिष्टेति वाक्यं प्रयुक्तम् । तत्रायोग्यताज्ञानं तादृशपुरुषस्य जातम् । तेन कृत्वा तद्वाक्यमप्रमाणं न भवतीति भावः । पित्तेन सिता तिक्ता लगति, तत्र प्रमाणं नैव गृहीतसर्गे हंसं प्रति वसयन्तीवाक्यं—‘पित्तेन दूते रसने सिताऽपि तिक्तायते हंसकुलावतसे’ति । न चेति । तत्र सिता मिष्टेति वाक्ये

दोषापगमे सति न योग्यताज्ञानसंभवस्तत्र । अत एव, “आचार्यवान् पुरुषो वेदे”ति श्रुतिः । अतो यथाश्रुतमेव मन्तव्यम् । अत एव सूत्रकारोऽपि जगति ब्रह्मण उपादानस्य कृत्स्नप्रसक्त्यादिशङ्कापरिहाराय, ‘श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वा’दित्येवाह ॥

(२६) ननु प्रवेशकथने जीवस्य व्यापकत्वव्यावृत्तिरिति चेद्, हन्तेव जीवो नाश्रुतेति शशस्यापि निजशृङ्गभङ्गमिया तनूदरकन्दराप्रवेशः ॥ पूर्ववद्विमतम् ।

शुवर्णसूत्रम् ।

मूलो दोषः । सिद्धान्तमुक्तेः पोषणाय प्रमाणमाहुः—अत एवेत्यादि । एवमत्र कारिकोक्तं अंशत्वं व्युत्पादितम् ॥

(२६) अतः परमणुत्वं व्युत्पादयितुं चोद्यमाहुः—नन्वित्यादि । इष्टापत्त्या समादधते—हन्तेत्यादि । एवं व्यापकत्वव्यावृत्तापत्तौ शशस्यापि तथा तदप्रवेश आपद्येतेत्युपहासः ॥

हरितोपिषी ।

न योग्यताज्ञानसंभव इति । न येति पूर्वणान्वयः । तथा च दोषापगमे तस्य यथा योग्यताज्ञानं जायते, तथा आचार्योपवेशेन भगवत्कृपया वाऽविद्यापगमे प्रज्ञाविदो योग्यताज्ञानं जायत इति भावः । अत्र प्रमाणमाहुः—अत एवेति । यथाश्रुतमेवेति । शक्त्या यथा शब्दबोधो जायते, तथैव स्वीकर्तव्यमित्यर्थः । अत्रोपद्वन्द्वमकमाहुः—अत एवेति । एतावता प्रबन्धेन जीवलोकांशत्वं निरूपितम् ॥

(२६) इदानीं तस्याणुत्वं स्थापयितुं प्रथमतः शङ्कते—नन्विति । उपहासपूर्वकं सभाषणमाहुः—हन्तेति । तनूदरेति । तनु सल्पमुदरं यस्याः एतादृशी गुहेत्यर्थः । शशस्य शृङ्गमेव नास्ति, कुतस्तस्य भङ्ग इति तद्विरुद्धा तस्य यथा तनूदरकन्दरायामप्रवेशस्तथा जीवस्य व्यापकत्वमेव नास्तीति तद्विरुद्धमिया जीवस्य ब्रह्मण्यप्रवेश इत्युपहास इति भावः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(२६) शशस्यापि निजशृङ्गेति । एतद्यथा मिथ्या, तथा जीवव्यापकत्वमपीति भावः । ‘यस्मिन् प्राणः पञ्चधे’ति । एतेन लिङ्गेन आत्मा परमात्मा अनुदुर्लभेय इत्यर्थं व्याख्यानम् ॥

टिप्पणी ।

* आचार्यवानिति । अनया श्रुत्या न गुरुरसत्तिर्विधीयते, अपि स्वाचार्यवरस्य वेदने हेतुत्वं बोध्यते । आचार्यवतां केषांचन ज्ञानावर्धनेऽपि न कारणत्वहानिः, कारणत्वराऽसम्भवात्तेन तथात्वसंयमात् । यथा मृदाद्यन्वयमासमवधाने घटानुत्पत्तावपि न कारणकटापात्तः पतिनामवशिष्टानां कारणत्वहानिः । आचार्यवत्त्वं चानुसासमसम्बन्धेन, ‘आचार्योऽन्वेषासिधमनुशासी’ति श्रुतेः ॥

यतोऽणुरेव जीवः । कुत पतत् ? । ध्रुनित एव । तथाहि,—‘आराग्रमाग्रे
अयरोऽपि दृष्टः, ‘वालाग्रशतभागस्य शतभा कल्पितस्य तु । भागो
जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते, ‘गणोऽणुरात्मा चेतसा वेदि-
तव्यो यस्मिन् प्राणः पञ्चभा संविशेशो’त्यादिभ्यः ॥

स्यादेतत्, नाणुर्जीवो यत्तु युक्तः । ध्रुतिस्मृतिविरोधात् । तथाहि—
‘म चा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’, ‘आकाशवत्
सर्वगतश्च नित्यः’, ‘नित्यः सर्वगतः स्याणु’रित्यादिषु व्यापकत्वश्रवणात्
‘तत्त्वमसी’त्यादिभिर्ब्रह्माभेदनिरूपणाच्च, न हि तत्त्वतोऽणोर्व्यापका-
भेदः संभवति ॥

किञ्च, जीवस्याणुत्वे सर्वशरीरगतचेतन्यानुपलम्भप्रसङ्गः । न च यथै-
कदेशस्थचन्द्रनविन्दुद्वौलोपलम्भः सकलशरीरव्यापकतया भवत्येवमे-
तुवर्णमूत्रम् ।

भूत्वा व्यापकत्वे निरस्ते तस्या अनिर्णायकत्वं बोधयितुं ध्रुवन्तरेण पुनः प्रवृत्तिप्लवे
—स्यादेतदित्यादि । वक्ष्यमाणरीत्या व्यापकत्वं स्यादित्यर्थः ॥

नैयायिकादिमतेनापि जीवानुत्वं दूषयति—किञ्चेत्यादि । ‘अविरोधश्चन्दनव’रिति
सूत्रोक्तमाक्षिपति—न चेत्यादि । ‘अवस्थितिर्बोधोप्यादिति चेन्नाभ्युपगमादृदि
ही’ति सूत्रोक्तयुक्त्या एकदेशस्थानिष्ठनिष्ठवेनोक्तयुक्तिं दूषयित्वाऽनुमानेनाणुत्वं तिसाध-
हरितोपिणी ।

जीवे व्यापकत्वाभावं समर्थयन्ति—यत इति । अथ वा ननूपहासः कृतः, परन्तु वाक्य-
विकं नोक्तमित्यत आहुः—यत इति । ध्रुतीरेवाहुः—तथा हीत्यादिना । ध्रुत्यर्थः स्पष्ट
यत् ॥

जीवस्य व्यापकत्वबोधकध्रुतिग्रामाण्यमादाय सङ्कटे—स्यादेतदिति । विरोधमेवाहुः—
तथा हीत्यादिना । स्मृतिमाहुः—नित्यः सर्वगत इति ॥

यद्वच्छेदेन यस्य यत्र सर्वं तद्वच्छेदेन तत्र तद्गुणोपलम्भ इति नैयायिकरीत्याऽपि
जीवस्याणुत्वं वारयन्ति—किञ्चेति । सङ्कटे—न चेति । एतेन ‘अविरोधश्चन्दनव’-
रितिसूत्रादायो वर्णितः । तथा च चन्दनदृष्टान्तस्य सत्त्वान्नैयायिकरीतिरप्रयोजिकेति
गङ्गापरमङ्गी ।

स्यादेतत् । वक्ष्यमाणदूषणं न स्वाभेदेतस्यादित्यर्थकमिदं प्रतिद्वम् ॥

किञ्चेत्यादि । नैयायिकरीत्या विजुस्त्वत्पङ्कजे ॥

कदेशस्य जीवचैतन्योपलम्भोऽपीति वाच्यम् । दृष्टान्ते एकदेशस्यायि-
त्वस्य प्रत्यक्षतो निश्चितत्वेन द्वाष्टान्तिके च संदिग्धत्वेनोभयोर्येषम्यात् ।
न च, 'सर्वशरीरव्यापि चैतन्यं स्वधर्म्यधिकदेशवृत्तिः; विसर्पिगुणत्वात्,
शरीरैकदेशस्य चन्दनजन्यसर्वशरीरव्यापिधौत्यवदित्यनुमानेनाणुत्वं सा-
धयितुं शक्यम् । हेत्वसिद्धेः । साध्याविशिष्टत्वाच्च । एकदेशवृत्तित्वे
सुयर्णसूत्रम् ।

विशेषानुमानं वृषयति—न च सर्वेत्यादि । हेत्वसिद्धेरिति । हेत्वप्रसिद्धेः । साध्या-
हरितोषिणी ।

भावः । समाधानमाहुः—दृष्टान्त इति । एकदेशस्येति । शरीरैकदेशत्वेत्यर्थः । द्वाष्टा-
न्तिक इति । जीवात्मनीत्यर्थः । संदिग्धत्वेनेति । भवन्मते अणुत्वं, मन्मते व्यापक-
त्वमिति विवादास्पदत्वेन संदेहविषयत्वेनेत्यर्थः । एतेन 'अयस्थितिर्धैरम्यादिति चेन्ना-
भ्युपगमात्तु हि'ति सूत्रोक्तं दूषितम् । अनुमानेन अणुत्वं साधयितुं पुनः शङ्कते—न
चेति । सर्वशरीरव्यापिचैतन्यं पक्षः, स्वधर्म्यधिकदेशवृत्तिरयं साध्यं, विसर्पिगुणत्वं हेतुः ।
स्वधर्म्येति । स्वं जीवः तस्य धर्मि दृश्यं तदधिकदेशः सर्वशरीरं तद्वृत्तित्वं चैतन्ये
वर्तत इति पक्षे साध्यसत्त्वम् । विसर्पीति । विसर्पिं प्रसरणशीलं, तस्ये सति गुणत्वं
हेतुः; सोऽपि पक्षे चैतन्ये वर्तत इति साध्यसामानाधिकरण्यात्पक्ष्यामित्यसत्त्वम् । चैतन्यस्य
ज्ञानरूपत्वेन गुणत्वाच्चभिन्नं प्रसरणशीलगुणत्वं बोध्यम् । अत एव चैतन्यं ज्ञानादिकमे-
वेति युक्तावल्यायुक्तम् । दृष्टान्ते साध्यहेत्वोः सत्त्वं प्रतिपादयितुमाहुः—शरीरैकेति ।
सर्वशरीरव्यापिधौ दृष्टान्ते साध्यहेत्वोः सत्त्वमस्ति । कथं? स्वं चन्दनं, मस्याभयो
धर्मी शरीरैकदेशस्तदधीकदेशः सर्वशरीरं, तद्वृत्तित्वं ज्ञेये वर्तते, अथ च विसर्पिगुण-
त्वमपि वर्तत इति कृत्वा दृष्टान्तेऽपि साध्यव्याप्तिर्हेतौ गृह्यत इत्यर्थः । समाधानमाहुः—
हेत्वसिद्धेरिति । चैतन्ये विसर्पिगुणत्वं वर्तत इति केन ज्ञायत इति हेत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ।

दिष्णणी ।

* सर्वशरीरव्यापीत्यादि । न धैर्यं पक्षमात्रच्छेदकज्ञानादेव साध्यसिद्धेः सिद्धसाध-
नम् । पक्षमात्रच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । संयोगसम्बन्धेनारमशून्ये न त-
च्छरीरावयवे समवायेन स्वरूपेण वा वृत्तित्वं साध्यम् । परिच्छिन्नवृत्तिभिन्नगुणत्वं हेतुः ।
य एवंविधो गुणः स न्याभयाधिकदेशवृत्तिरिति सामान्यनोमुखी व्याप्तिरिति लेखकाराः ॥
हेत्वसिद्धेरिति । गुणस्य विसर्पिधैर्यं स्वसमवायिभिन्नवृत्तिकत्वेनैव स्वरूपेण, तत्रापि
चैतन्यस्यासिद्धम्, आत्मनोऽणुवसिद्धौ नसिद्धेः । एवं च हेतुतावच्छेदकस्य विसर्पिधैर्यस्या-
सिद्ध्या तदवच्छिन्नहेतोरप्यसिद्धिः । स्वरूपेण स्वसमवायिभिन्नवृत्तिकत्वं स्वधर्म्यधिकदेशवृ-
त्तित्वं चैकमेवेति साध्यममशयम् । लेखकारास्तु साध्यावैशिष्ट्यपदं सिद्धसाधनमित्याहुः ॥

सिद्धे जीवस्य चैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वसिद्धिरेतत्सिद्ध्या च तत्सिद्धि-
रित्यन्योन्याश्रयत्वाच्च । चन्दनसूक्ष्मावयवानां सर्पदेहप्रसर्पणेनापि शै-
त्योपलम्भस्य संभवे दृष्टान्तासिद्धेश्च । एतेनैव चम्पकगन्धोऽपि प्रत्युक्तः ।
न हि गुणिनं विना गुणे क्रियासंभवः । अतिप्रसङ्गात् । चम्पकदेशा-
धिकदेशे गन्धग्रहस्तु तदवयवानामपि वायूपनीतानां तत्र सत्त्वेन । न
चैवं तत्ताशापत्तिः । भोग्यादृष्टेनैव तदवयवपूरणसंभवात् । अन्यथानु-
पपत्तेरपि लुप्तत्वात् । दृष्टासंभवे सत्यदृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् । न च
मणिप्रभावस्तदुपपत्तिः । तस्यास्तज्जनितविरलसजातीयव्रणान्तरत्वात् ।
एतेनैव प्रदीपसूर्यादयः प्रत्युक्ताः । श्रुतावगुणत्वनिरूपणं तु दुर्ज्ञेयत्वाभि-
प्रायम् । तस्मात्ताणुर्जीवः ॥

मुपपत्त्यप्रम् ।

विशिष्टत्वादिति । हेतोः साध्यसमत्वान् । 'व्यतिरेको गन्धव'दिति सूत्रोक्तं दूषयति
—एतेनेत्यादि । 'गुणाद्वा लोकव'दिति सूत्रोक्तं दूषयति—न च मणीत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

अत एव दूषणान्तरमाहुः—साध्येति । दृष्टान्ते हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावादिति-
त्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः—एकदेशेति । जीवस्य एकदेशवृत्तित्वे सिद्ध इत्यन्वयः । एत-
त्सिद्धोति । चैतन्यस्य विसर्पिगुणत्वसिद्धेत्यर्थः । चन्दनेति । तथा चैकदेशस्यचन्दन-
सूक्ष्मावयवानामेव सर्वशरीरप्रसर्पणं, न तु शैत्यस्येति भावः । प्रत्युक्त इति । चम्पकमू-
क्ष्मावयवानामेव दूरदेशगमनं, न तु केवलं गन्धस्येति । ननु पुनो नालीयत आहुः—
न हीति । चम्पकावयवरूपद्रव्यं विना तन्निष्ठगन्धे गमनक्रिया न संभवति, कर्मणो
द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वाभावादिति भावः । कचित्सुल्लेखं 'न हि गुणिनं विना गुण-
संभव' इत्यपि पाठः । स समीचीनतया प्रतिभाति । अत्र चम्पकदेशाधिकदेशे गन्धव-
दस्त्वित्यादिना गुणस्त्वैवोपादानात् । सिद्धान्ते 'न च गुणिनं विना गुणासंभवा'दित्यु-
क्तत्वाच्च । अतिप्रसङ्गादिति । 'गन्धवती पृथिवी'ति लक्षणस्यातिव्याप्तेः । दृष्टासं-
भवेति । दृष्टस्यासंभवे सतीत्यर्थः । न्याय्यत्वादिति । उचितराहित्यार्थः । अत्र 'व्यति-
रेको गन्धव'दिति सूत्रोक्तं दूषितम् । 'गुणाद्वा लोकव'दिति सूत्राशयेन शङ्कते—न
चेति । तदुपपत्तिरिति । मणेः प्रभा मणि विहायान्यत्र गच्छतीत्याशयः । समाधान-
माहुः—तस्या इति । मणिस्त्वविरलः, प्रभा तु विरलेत्येतावान् विशेष इति सजातीयं
व्रणान्तरमिति भावः । एतावता प्रबन्धेनाणुर्यं जीवस्य परमवतीत्या निराकृतम् ॥

(२७) अत्र वदन्ति

तत्त्वसूत्रानुसारेण वेदार्थस्य निरूपणे ।

जीवोऽणुरेव संसिद्ध्यत्यन्यथा स्वन्यथैव हि ॥

पूर्वपक्ष-
सिद्धेः पुरातरं
जीवानुपपत्त्यु-
त्पादकम् ।

अवेदेतदेवं, यदि 'स वा एष महा' नित्यादिभिर्जीवो

निरूप्येत । तदेव तु न संभवति, ब्रह्मप्रकरणे पठितत्वात् ।

यतो बादरायणोऽप्याह, 'नाणुरतच्छूतेरिति चेत्तेतराधिकारादि'ति । न
चैवं सकलक्षरीरगतचैतन्योपलम्भानुपपत्तिः । चम्पकगन्धवदेवोपपत्तेः ।
न च गुणिनं विना गुणासंभवाच्चैवमिति वाच्यम् । सम्बन्धिनं विनापि
सम्बन्धस्य संभवायस्याङ्गीकारो यथाऽक्षपादीयानां तथात्रापि तदुप-
पत्तेः । ननु रूपरसादीनामन्यत्रोपलम्भः स्यादिति चेत्, स्यादेवोप-
लम्भो, यदि स्वाभयमपहायान्यत्र तिष्ठेयुः । अथ ब्रह्मं विहाय
गन्धस्यान्यत्र सत्त्वे गुणसत्त्वे ब्रह्मसत्त्वस्य नियामकत्वाभावाद्ब्रहा-
दीनामप्यन्यत्र गमनं स्याद्, अतोऽस्यावश्यं नियामकत्वेनाङ्गीकाराद्
गन्धोपलब्धिसत्त्वे चम्पकावयवानामपि सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमिति चेत्;

सुयणंसूत्रम् ।

(२७) एवं दूषितेऽणुत्वे प्राचां संमतिपूर्वकं तद्व्युत्पादयन्ति—अत्र वदन्तीत्यादि ।
एवमाक्षेपे प्राच एवमुच्यते वदन्तीत्यर्थः । तदुक्तदूषणमनूय 'व्यतिरेको गन्धवदिति'
सूत्रोक्तं प्रसाधयन्ति—न चैवमित्यादि । गन्धस्थलेऽवयवसत्त्वाङ्गीकारे अनिष्टमापाद-
हरितोषिणी ।

(२७) इदानीं तदेव न्यमत्तरीत्या न्यवस्थापयन्ति—अत्र वदन्तीति । वदन्तीत्य-
नेन जीवस्याणुत्वं प्राचीनैरेव व्यवस्थापितमिति भावः । तत्त्वसूत्रानुसारेण ब्रह्मसूत्रानु-
सारेण । शङ्कते—न चैवमिति । समाधानमाहुः—चम्पकेति । पुनः शङ्कते—न चेति ।
समाधानमाहुः—सम्बन्धिनमिति । अक्षपादीयानाम् नैयायिकानाम् । अत्रापि
गन्धस्थले । शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—तिष्ठेयुरिति । तथा च केवलं गन्ध-
स्थेन स्वाभयं विना दूरदेशे प्रसीतिर्ज्ञायन इति तत्रैवं स्वीक्रियत इति भावः । अत्र
शङ्कते—अथेति । अङ्गीकर्तव्यमिति । रसादीनामन्यत्र गमनं न दृश्यत इति कृत्वा
गङ्गाधरभट्टी ।

(२७) 'नाणुरतच्छूतेरिति चेत्तेतराधिकारात्' प्रमाणोऽधिकारात् । न च 'यो-
ऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वि'ति लिङ्गाजीवपरत्वं शङ्क्यम् । तस्मान्तःस्थस्ववर्णनेऽपि तस्मिन्
प्राणप्रवेशावर्णनात् ।

ननु समवायस्यापि तथात्वाङ्गीकारे सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धिसत्त्वस्य नियामकत्वाभावात्संयोगादीनामप्यतिरेकापत्तौ तत्समाधानाय तस्य नियामकत्वेनाङ्गीकारात्तन्निर्वाहाय घटे नष्टेऽपि सूक्ष्मघटसत्त्वमङ्गीकुरु । ननु जन्यसम्बन्धसत्त्व एव संबन्धिसत्त्वस्य नियामकत्वमिति चेद्; अत्रापि गन्धातिरिक्त एव गुणे द्रव्यसत्त्वस्य नियामकत्वमिति तुल्यम् ॥

ननु सम्बन्धिनामनित्यत्वात् सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् तदन्वधानुपपत्त्या जन्यपदोपादानम्, अन्यत्रोपलम्भानुपपत्तौ सत्यामपि तदवयवसत्त्वेनैवोपपत्तौ गन्धातिरिक्त इति व्यर्थं विशेषणं गौरवादिति चेत्; न । प्रामाणिकत्वात् । दृश्यते हि विविधचर्मपुटवेष्टितस्यापि मृगमदस्य गन्धोपलम्भो वणिकसार्थेषु । न हि तत्र तदवयवनिर्गमापूर्वतत्प्रवेक्षौ संभवतः । किञ्चैवं गन्धोपलम्भसमये प्रसारितमुखस्य तद्रसोपलब्धिप्रसूचणसूचम् ।

यन्त्रि—ननु समवायेत्यादि । गन्धातिरिक्त इति । इदं प्रतिबन्धित्वायोक्तं, न तु सिद्धाभ्युपगमेनेति श्रेयम् । स्वादेवेत्यादिना द्रव्याधिकारेण गुणान्तरोपलम्भस्यापि पूर्वमभ्युपगतत्वात् । न वाऽप्रामाणिकत्वम् । शब्दस्य शुद्धिद्वयादिपञ्चगुणत्वेन भेदादिभ्योऽधिकवेशवृत्तित्वस्य दूरत्ववह्नयौष्ण्यस्य दूरादिप्रभायाः निम्बविशेषवृत्त्यावस्थितिमात्रेण कटुकत्वस्यानुभवसाक्षिकत्वात् । इवं यथा तथा प्रक्षानरन्नाकरे व्युत्पादितमस्मानिः ॥

विशेषणवैयर्थ्यमनुभवबलेन परिहरन्वो गौरवस्य प्रामाणिकत्वं व्युत्पादयन्त्रि—दृश्यत इत्यादि । ननु मास्त्वपूर्वतत्प्रवेक्षः, परे निर्गमस्तु न चारयितुं शक्यः; ततो आदायगमहरितोषिणी ।

गुणसत्त्व इति नियमः स्वीकर्तव्यः । तेन चन्पकसूक्ष्मावयवानामन्वयत्र गमनं स्वीकर्तव्यमिति भावः । इति चेत्तेलन्नं पूर्वपक्षः । समाधानमाहुः—समवायस्येति । कचित्सुल्लेखेन ननु समवायस्यापीति पाठोऽस्ति । तत्र पूर्वपक्षोपरि प्रतिबन्धा अयं पूर्वपक्ष इति श्रेयम् । तथात्वाङ्गीकारे सम्बन्धिनं विनाऽपि सम्बन्धसत्त्वाङ्गीकारे अतिरेकापत्तौ समवायवदतिरिक्तपदार्थापत्तौ तस्य सम्बन्धसत्त्वे सम्बन्धिसत्त्वस्य तन्निर्वाहाय सम्बन्धसत्त्व इति नियमनिर्वाहाय । समवायस्य नित्यत्वाभिप्रायेण शङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—अत्रापीति ॥

शङ्कते—नन्विति । अन्यपदोपादानमिति । निबन्धे इति शेषः । समाधानमाहुः । प्रामाणिकत्वादिति । अनुभवमाहुः—दृश्यत इति । वृषभान्वरमाहुः—किञ्चैवमिति ।

सङ्गः । तेषामवयवानां योग्यत्वात् । अन्यथा गन्धोऽपि नोपलभ्येत, गन्धस्योपलब्धे नियामकाभावात् । नन्वदृष्टमेव तथेति चेद्, अहो!! गौरवभीतिर्बावदृकस्य । यदवयवनिर्गमनं, पुनस्तदवयवपूरणं, तद्धेतो-
रदृष्टस्य च कल्पनं, रसाद्यनुभवप्रतिषन्धकादृष्टान्तरस्य च कल्पनं वद-
तोऽप्यसंकोचस्तुण्डस्य, गन्धातिरिक्तेतिमात्रकथने संकोचः । किञ्च,
उग्रगन्धस्य कस्यचित्कुसुमस्य लशुनादेर्वा स्पर्शमात्रेऽपि ततो मुहुर्मृ-
त्स्त्रया क्षालनेऽपि करस्य न तद्गन्धापगमोऽनुभूयते । स्पर्शमात्रलभतव-
यवानां सकृत्प्रोञ्छनेऽप्यसहिष्णूनां सकृत्क्षालनेऽपि न स्थितिसंभवः,
कुतस्तारां मुहुस्तथा करणे । अतो द्रव्याधिकदेशवत्त्वं गन्धस्य मन्त-
व्यम् । विनश्यदवस्थगुणानामनाश्रितत्वेनाङ्गीकारो यथा तव, तथा
द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वेनानुभवेऽपि कुरुष्व । अत एव सूत्रकारोऽपि सिद्धं
दृष्टान्तमाहेमामेवाशङ्कां परिहर्तुमणुत्त्वसाधने, 'व्यतिरेको गन्धव'दिति ।
श्रुतिरपि, 'यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद् गन्धो वात्येवं पुष्पस्य क-
सुधर्जसूत्रम् ।

स्यानुभवसाक्षित्वावित्यत आहुः—किञ्चैवमित्यादि । योग्यत्वादिति । उद्भूतगुणव-
त्त्वान् । ननु मास्वदृष्टकल्पनं, तथापि शुटौ रूपवदेतेषु गन्धस्यैवोद्भूतत्वकल्पने कोपि न
दोष इत्यत आहुः—किञ्चेत्यादि । ननु गुणानां द्रव्याविनाभावात्तत्रापि द्रव्यावयवस-
त्त्वमङ्गीकार्यमित्याशङ्क्य प्रतिबन्धिकथनमुत्तेनानाश्रितत्वाङ्गीकारे युक्तिं सूचयन्ति—विन-
श्यदित्यादि । तथा चाविनाभावस्य त्वन्मतेष्वभावाद्विद्यमानावस्थागुणानामुत्कटत्वं विशेष-
णं इत्यां घाटशानुभवेऽपि कुरुष्वेत्यर्थः । सूत्रोक्तं पुष्पन्ति—अत एवेत्यादि । ननु
गौतमस्यापि महर्षित्वात् न्यासोक्तमेकान्ततः साधीय इत्यत आहुः—श्रुतिरित्यादि । तथा
हरितोषिणी ।

तेषामिति । गन्धावयवीभूतानाम् । योग्यत्वात् वृत्तविनिर्गममाद्यगुणवत्त्वात् । यत्र कि-
ञ्चिन्नोपलब्धमेव तत्रादृष्टं कल्पनीयमित्याशयेनाहुः—नन्विति । आश्चर्यं पुरस्कृत्य समा-
धानमाहुः—अहो इति । द्रव्यावयवं विनापि गन्धस्य स्थितवानुभवं प्रमाणयन्ति—
किञ्च उग्रगन्धस्येति । ननु सर्वमिदं तदैव संभवति, गुणस्य द्रव्यं विना सत्त्वं चेत्,
तदैव नु नास्तीत्यतस्तत्रापि द्रव्यावयवानां सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्कायां त्वयाऽपि विनश्य-
दवस्थगुणसत्त्वं यथा स्वीक्रियते, तथा यथाऽपि द्रव्यं विना गन्धसत्त्वं स्वीक्रियत इत्याश-
येनाहुः—विनश्यदवस्थेति । इदं नवैवोच्यत इति न, किन्तु वादरायणैरभ्युक्तमित्याहुः
—अत एवेति । गन्धवदिति । सिद्धं दृष्टान्तमाहेति पूर्वोक्तान्वयः । धैरपि श्रुतिसम्मत-
मेवोक्तमित्याहुः—श्रुतिरपीति ॥

र्मणो दूराद् गन्धो वाती'ति । अथ तदवयवास्तत्त्वनिरूपणार्थमेव दूरप-
दम् । दार्ष्टान्तिके तु कीर्तिरेव गन्धत्वं 'तदसाधारणधर्मत्वादिसाधर्म्येण ॥

किञ्च 'हृदि ह्येव आत्मा' 'स वा एष आत्मा हृदि योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु ह्यनन्तज्योतिः पुरुषः' 'गुहा' प्रविष्टा'यित्वादिश्रुतिभिर्हृद-
यदेशे जीवसंस्थितिरुक्ता । सा त्वणुत्व एवोपपद्यते । तदनन्तरं च
स्वचैतन्येन गुणेन सकलशरीरव्यापित्वं दर्शयति । 'आलोमभ्य आन-
त्वाग्नेभ्य' इति । एतेन सर्वमनवयवम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

च श्रुतिसिद्धत्वाद्वासात्कमेव साधीय इत्यर्थः । धर्मत्वादीति । आदिपदेन तज्जन्यत्वम् ॥

एतेन सर्वमनवयवमिति । गन्धस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वस्थापनेन सर्वमालोकादेरपि
तथात्वं निर्दुष्टम् । तथाह जयतीर्थः—आलोको रूपमेव । द्रव्यत्वे तु व्योम्नि वर्तमानस्य
तस्य तदतिरेकेण तद्रूपमहणापत्तेः । किञ्चालोकः किं कार्यं द्रव्यं नित्यं वा ? नागः ।
तथा सति परमाणुत्वेनाप्रत्ययप्रसङ्गान् । आरोऽपि किं दीपादेरन्यस्य वा ? नागः, कारणं
विद्यावान्यत्र वृत्तेरनभ्युपेतत्वात् । तथाऽभ्युपगमे दीपाद्यनुविधानाभावप्रसङ्गाच्च । भेदरसः
दीपप्रकाश इत्यादिप्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गान् । करणान्तरादर्शनाच्चेति । वस्तुवत्त्वालोकोऽत्र
मणेरेव ग्राह्यः । दीपादेर्महणे प्रकाशाभयसूत्रविरोधापत्तेरिति ॥

हरितोपिणी ।

शुणानामधिकदेशवृत्तित्वं प्रसङ्गेनोक्त्या प्रवृत्तमाहुः—किञ्चेति । ननु सत्यमुपपद्यते,
परन्तु सर्वशरीरव्यापित्वं कथमित्यत आहुः—तदनन्तरमिति । एतेनेति । एतेन
गन्धस्य द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वस्थापनेन, आलोकरूपस्य च द्रव्याधिकदेशवृत्तित्वमित्यादि-
स्थापनेनेत्यर्थः । आलोकस्य रूपस्वरूपत्वमेव । द्रव्यस्वरूपत्वे तु आकाशे वर्तमानो य
आलोकस्यैव पार्थक्येन रूपस्य ग्रहणं स्यादिति मन्तव्यम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

असाधारणधर्मत्वादीति । अत्रादिपदेन तज्जन्यत्वम् ॥

टिप्पणी ।

* तदसाधारणधर्मति । असाधारणधर्मो 'दूराद् वाती'त्युक्तः । दीकाया 'मादिप-
देन' तज्जन्यत्वमिति । तत्पदेन गन्धः । गन्धेन कीर्तिजन्यत्वे । सुगन्धोऽयं वृक्ष इति ।
साधर्म्येणेति । सादृश्यमूलकगोण्या । इदं परमताभिप्रायेणेति छेदकृतः । यस्तुवस्तु
प्रमाणो विरुद्धधर्माधारतया तत्प्रतिपादकेषु तात्पर्यानुपपत्त्यभावाद्गोण्यादरणमनुचितं, न
सर्वत्र । अस्या लीलापरतया व्याख्यातं तु परमरमणीयमेव । परन्तु तथा व्याख्यानं बह
तदेव गोण्या अयुक्तम् ॥

(२८) यमु चैतन्यस्य सर्वशरीरव्यापित्वे जीवो नाणुः स्यात् । चैतन्यमात्रस्वरूपत्वादेव तस्य । औष्ण्यप्रकाशात्मकस्याग्नेरिवेत्यभिदृष्टान्तेन चैतन्यात्मकत्वं जीवस्य साधयन्तोऽणुत्वं बाधयन्तो व्यापकत्वं वदन्ति केचित् । न तद्विद्वदावरणीयम् । 'प्रज्ञया शरीरं समारुह्ये'ति करणत्वेन प्रज्ञायाः श्रुतौ निरूपणात्, तस्य च *भेद एव युक्तत्वात् । 'तदेपां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाये'ति च श्रुतौ विज्ञानस्य कर्मत्वेन निरूपणाच्च विज्ञानं गुण एव । अत एव सूत्रकारेणाप्युक्तं—'पृथगुपदेशा'दिति । अपि च औष्ण्यमात्रस्यैव बह्विस्वरूपत्वं न वक्तुं शक्यम् । मणिमन्त्रादिनौष्ण्यानुपलम्भेऽपि बह्वुपलम्भात् । औष्ण्यशैत्यादेः स्वनुपपन्नम् ।

(२८) सांख्यादिमतेन चोपमाहुः—यस्त्वित्यादि । तदूयन्ति—न तदित्यादि प्रकृतेत्यारम्भोपपद्येत इत्यन्तानि दूषणानि सौत्राण्येव ज्ञातव्यानि ॥

हरितोषिणी ।

(२८) सांख्यमतं दूषयितुमाहुः—यस्त्विति । एतेषां मते यथाऽग्नेरौष्ण्यप्रकाशात्मकत्वं तथा जीवस्य चैतन्यस्वरूपत्वम्, तदूयन्ति—नैतदिति । प्रज्ञयेति । प्रज्ञया सहेत्यर्थः । प्रज्ञायाश्चैतन्यात्मकत्वासत्साहित्यस्योक्तत्वाद्भेद एव साहित्यं षट्त्वं इति न चैतन्यात्मकत्वं जीवस्येति भावः । अन्यदपि जीवस्य चैतन्यमिदत्वं उपपन्नकमाहुः—तदेयमिति । दृष्टान्त औष्ण्यस्वरूपत्वं बह्वेदूयन्ति—अपि चेति । बह्वेः प्रकाशात्मकत्वं दूषयन्ति—

गङ्गाधरभट्टी ।

(२८) यस्त्वित्यादि । साङ्ख्यसिद्धिः ।

दिष्पणी ।

* भेद एवेति । 'आत्मानमात्मना हन्ती'त्यादेरप्युपपत्तिरहङ्काराद्युपाधिभेदमादायैव क्रियते पाणिनीयेरिति करणत्वस्य संभवा भेद एव संभवः । प्रज्ञया सहेत्यर्थ इति तोषिणी तु तात्पर्यायं कचनपरतया नेया । 'सहयुक्तेऽप्रधान' इति तृतीया तु नाम्युपेतुं शक्या । करणत्वेनेति मूलविरोधान् । स्पर्शधर्मवचनेनेति । स्पर्शगतो धर्मः स्पर्शत्वं, तदस्ति व-
स्ति न स स्पर्शधर्मवान् स्पर्शत्ववचनेनेति योग्यम् । औष्ण्यशैत्यादेः स्पर्शत्वेन तत्र तद्वत्ताऽ-
नुपपत्तेः । स्पष्टाः स्पष्टयः (स्पर्शेनप्रत्यक्षविषय इति यावन्) यो धर्मः स्पर्शत्वरूपताद-
वचनेनेति वा ॥

शार्धर्मवशेन बह्वेद्रूपत्वहानिश्च । नापि प्रकाशात्मकत्वम् । तत्सत्त्वारि-
थ्यतदनुपलम्भप्रसङ्गात् । किञ्च, 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति, सहैवैतैः
सर्वैरुत्क्रामति, ये के चास्माद्धोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे
गच्छन्तीति तस्माद्धोकात् पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण' इति श्रुत्युक्त्या
जीवस्य वेदादुत्क्रान्तिः परलोकगतिश्च पुनरागतिश्चाणुत्व एव घटते, न
तु व्यापकत्वे । 'स यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वे जनपदे यथा-
कामं परिवर्तते, एवमेवैष एतत्प्राणान् गृहीत्वा स्वे शरीरे यथाकामं
परिवर्तते' इति 'स्वयं विहृत्वे'त्यादिश्रुत्युक्तपरिवर्तनविहारायप्यणुत्वस्युते
नोपपद्येते ॥

ननु तत्त्वमसीत्याद्यभेदबोधकश्रुत्या जीवो ब्रह्मत्वेन निरूप्यते, अणु-
त्वे तु तदनुपपत्तिरिति चेत्; न । औपचारिकत्वात् । अमात्ये राजपद-
प्रयोगवत् । न हि जीवे कश्चन स्वाभाविको गुणोऽस्ति । प्रज्ञाद्रष्टृत्वाद-
यञ्च भगवद्गुणा एव । तथा च तदुणैरेवास्योत्तमत्वाद् अंशत्वाच्च तद्व्य-
प्युर्णत्वम् ।

अत्र धृतायापत्या मायाबाधो पुनरणुत्वे प्रत्यवतिष्ठते—ननु तच्चेत्यादि । परिहरन्ति
—नेत्यादि । औपचारिकत्वादिति । ब्रह्मत्वस्य तथात्वात् । गौण्याः प्रबोजकं न्युत्पा-
हरितोपिणी ।

नापीति । जीवस्य व्यापकत्वं स्पष्टवन्ति—किञ्चेति । जीवस्याणुत्वे ॥

मायाबाधो प्रत्यवतिष्ठते—ननु तत्त्वमसीति । अणुत्वेनेति । जीवस्येति शेषः । तद-
नुपपत्तिः श्रुतौ जीवस्य ब्रह्मत्वेन निरूपणानुपपत्तिः । निराकुर्वन्ति—औपचारिकत्वा-
दिति । जीवे ब्रह्मत्वस्यौपचारिकत्वादित्यर्थः । ननु जीवे ब्रह्मपदप्रयोगो गौण इति कथं
ज्ञायते इत्यत आहुः—न हीति । ननु जीवे बुद्धिरस्ति द्रष्टृत्वं चेत्यत आहुः—प्रज्ञेति ।
भगवद्गुणा एवेति । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोते'त्युपनिषद्वाक्यं
संगच्छते । अंशत्वादिति । यद्यपि ब्रह्मणो निर्विकारत्वाच्चदंशत्वं जीवस्य न संभवति,
तथापि 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातन' इति गीतावाक्याद्विकारं विनाप्यं-

गङ्गाधरभट्टी ।

नापि प्रकाशात्मकत्वमिति । न चोप्यप्रकाशान्वतराणुत्वत्वं तेजस्त्वं सुवचम्,
गौरवान्, तमसि सुवर्णतेजसोऽप्रकाशत्वात्, अनौप्याच । आलोकसापेक्षत्वस्य वेजो-
म्यतिरिक्त एवाङ्गीकारान् । औपचारिकत्वादिति । राक्षो ग्रेष्ठे पुत्रे भाविताजत्वव्यपदे-
शवदिति भावः । वर्तमानकालेऽपि दृष्टान्तः—अमात्ये इति ॥

पदेशः । जडवैलक्षण्यं च तत् एव । ननु कथमेवावगम्यते, औपचारिकमेव तदिति चेद्, यत् एव सूत्रकारोऽपि न्यरूपयत्—‘तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेश’ इति । तथा चाणुपरिमाणस्यैव जीवस्य पूर्वोक्तन्यायेन ब्रह्मणः सकाशात्निर्गतस्य ब्रह्मणा स्वसेवार्थमेव निजैश्वर्यस्य निर्विषयत्वपरिहाराय च तथा प्रकटीकृतस्यात् एव सहजहरिदासस्य तदंशत्वेन ब्रह्मरूपस्य च निजनिर्गमप्रभुश्रीगोकुलनाथचरणकमलदास्यमेव स्वधर्मः । तेन चातिसंतुष्टः स्वयं प्रकटीभूय निजगुणैस्तस्मै दत्त्वा ‘स्वस्मिन् प्रवेश-
सुषमसूत्रम् ।

इयन्ति—न हीत्यादि । अंशत्वादिति । अविकृतांशत्वात् । तत् एवेति । उक्तहेतुभ्यामेव । पूर्वं जीवस्वरूपं किंप्रकारकमित्याकाङ्क्षाया ‘ममे वक्ष्याम’ इति प्रतिज्ञातं प्रकारपैक्षिणमेव निरूपितम्, तेन सिद्धमाहुः—तथा चाण्वित्यादि । ‘अनुच्छिन्धिधर्मे’ति धृत्वा सहजाणुपरिमाणस्य जीवस्य प्राणधारणप्रयत्नवतः पूर्वोक्तन्यायेन विस्फुलिङ्गन्यायेन ब्रह्मणः सकाशात्निर्गतस्य ब्रह्मणा स्वसेवेत्याद्युक्तप्रयोजनद्वयार्थं तथा दीनत्वाद्विधर्मवत्तया प्रकटीकृतस्य । अत एव ‘अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्येति नियम’ इति वेदस्तुत्यादिवाक्यान्यथानुपपत्तेरेव । ततोऽधिकरसदास्येति । ‘सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैक्यमप्युत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्से-
हरितोपिणी ।

शलं संभवतीति बोध्यम् । तत् इति । उत्तमत्वांशत्वादिहेतोरित्यर्थः । शक्ये—नन्विति । कथमेवमिति । उक्तहेतुभ्यामेवमवगम्यत इति कथमित्यर्थः । एवं किमत आहुः—औपचारिकमिति । उक्तमाहुः—यत् एवेति । सूत्रावेवावगम्यत इति भावः । एतावता प्रबन्धेन पूर्वं प्रतिज्ञातं जीवस्वरूपममे वक्ष्याम इति सन्निरूपितम् । इदानीमेतादृशजीवस्य भगवता स्वसेवार्थमेव निरूपितस्य भगवत्परणमेवमेव धर्म इति सिद्धमित्याहुः—तथा चेत्यादिना, इति निगर्ह इत्यन्तेन । पूर्वोक्तेति । विस्फुलिङ्गन्यायेनेत्यर्थः । ब्रह्मणेति । प्रथमं जीवो विभक्तो जातस्तदनन्तरं स्वसेवार्थमित्यादिहेतुद्वयार्थमित्यर्थः । तथेति । दीनत्वाद्विधर्मवत्त्वेनेत्यर्थः । इदानीं दास्यमेव धर्म इत्याहुः—अत एवेति । यतः स्वसेवार्थं प्रकटीकृतः, अत एवेत्यर्थः । अतः स्वधर्मेण । अत एवाहुः—सहजेति । तेनेति ।

टिप्पणी ।

“स्वस्मिन्नित्यादि । वरणारविन्दप्रदग्निनायमानजनमालायां नियोजयतीति लेखकृतः ॥

१ मेवमेवा० इति ब्रह्मणः ।

यति स्वरूपानन्दानुभवार्थम् । अथवाऽऽत्यनुग्रहे निकटे स्थापयति ततो-
ऽधिकरसदास्यकरणार्थमिति निर्गर्वः ॥

(२०) केचित्तु जीवाणुत्वात्भगवत्प्रवेशतत्साधनभगवद्भजनासहि-

उत्क्रान्त्या-
दिवृत्तौ यथा-
इरमतनिरा-
सः ।

प्यवोऽणुत्वसाधकोत्क्रान्त्यादिसूत्रदशकं पूर्वपक्षत्वेनोक्त्वा

‘तद्गुणसारत्वा’दिति सूत्रं सिद्धान्तीयत्वेन वदन्तस्तदर्थं
चोपाधिगुणरूपाणुत्वादिप्रयुक्तो जीवेऽणुत्वादिन्यपदेश इति

निरूपयन्तो जीवस्य व्यापकत्वं साधयन्ति । तत्रेदमुच्यते-
‘भवेदेतदेवं, यद्यौपाधिकजीवत्वं स्यात् । तदेव तु न संभवति, श्रुतिस्मृ-
तिन्याययुक्तियिरोधादिति पूर्वमेव निरस्तत्वात् । किञ्च, पुद्गुत्क्रान्त्या-
दिभिरेव जीवस्योत्क्रान्त्यादिन्यपदेशोऽनुपपन्नः । न उपाधेः पूर्वमेवोप-
हितस्योत्क्रान्त्यादिः संभवति । श्रुतिश्च ‘तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्राम-
ती’त्यादिना जीवोत्क्रान्त्या सर्वोत्क्रान्तिं वदति । तथा च विरोधः । न
चोपाधिगुणानां सारत्वं युज्यते । अनर्थरूपत्वात् । किन्तु भगवद्गुणा-

सुयणंसूत्रम् ।

वनं जना’ इत्यादिवाक्यदैक्यापेक्षयाप्यधिकरसदास्येत्यर्थः । निर्गर्वः निश्चयः । शेषं
स्फुटम् । एवं च जीवपरिमाणं नैसर्गिकं, शेषगुणाः क्रियाभागान्मुक्ता इति बोधितम् ॥

(२१) शाङ्करादिमतमन्नाहुः—केचिदित्यादि । परिहरन्ति—तत्रेत्यादि । उत्क्रा-
न्त्यादिसूत्राणां पूर्वपक्षरूपत्वं दूषयन्ति—किञ्चेत्यादि । तद्व्याख्यातम् । तद्गुणसारसूत्रार्थं

हरितोयिणी ।

एगादत्रस्वपरिणेत्यर्थः । प्रवेशप्रयोजनमाहुः—स्वरूपेति निकटस्थापनप्रयोजनमाहुः—
तत इति । ततः स्वरूपानन्दादधिको रसो यथाभेतादृष्टं यदासं तत्करणार्थमित्यर्थः ।
निर्गर्व इति । अयमेव व्याससूत्राणाशयनिश्चय इत्यर्थः ॥

(२२) अत्र शाङ्कराचार्याणां मतमाहुः—केचित्त्विति । असहिष्णव इति । जीवेत्या-
दित्रितयासहिष्णवः शाङ्कराचार्या इत्यर्थः । उत्तरमाहुः—तत्रेदमिति । उत्क्रान्त्यादिसूत्र-
दशकं पूर्वपक्षत्वेनोक्तं, तदेव दूषयन्ति—किञ्चेति । उपाधेः पुद्गलेः । उपहितस्य
जीवस्य । तैर्वर्णितो यस्तद्गुणसारसूत्रार्थसं दूषयन्ति—न चेति । नन्वंशत्वं जीवस्य

गङ्गाधरनदी ।

(२३) किन्तु भगवद्गुणानामिति । प्रज्ञातृपूजादीनामेव सारवयम् ।

नामेव । किं बहुना, प्रस्वापादिषु विहारादिचेतनधर्मयोधक 'स्वयंविद्वत्वे'-
स्यादिश्रुतिन्यायसहस्रपाधितत्वात् केवलं भगवदाज्ञसोमापरिवृद्धप्रव-
र्तितमार्गानुसारित्वात् तत्पक्षस्य लिखनेनालम् । 'आभास एव चे'ति
सूत्रं तु यथाऽनाचारिब्राह्मणे ब्राह्मणाभासप्रयोगोऽखिलब्राह्मणधर्माणा-
मभावात्, तथाऽऽनन्दांशस्य तिरोधानाद् ब्रह्मधर्माणां सर्वेषामभावा-
दंशत्वेन तद्रूपत्वाच्च तदाभासो जीव इतिपरं, न त्वलीक इति पूर्वमेवा-
योचाम ॥

(३०) स्यादेतत् । शुद्धस्यैव कर्तृत्वेऽपि निमित्तत्वमात्रमस्तु कुलाल-
सुवर्णसूत्रम् ।

दूषयन्ति—न चेत्यादि । विशेषादूपणे हेतुं बोधयन्ति—किं बहुनेत्यादि । ययंशत्वं
व्यासोऽमिप्रेचाक्षदा 'आभास एव चे'ति न सूत्रयेदिति शङ्कायां तदुक्तं पाठमुपगम्य
सूत्रार्थमाहुः—आभास इत्यादि । ब्रह्मधर्माणामिति । असाधारणानां तेषाम् । अलीक
इति । आभास इति शेषः । रामानुजाचार्यास्तु—आभासा इति पाठमङ्गीकृत्य जीवस्य प्रज्ञा-
भेदसाधिका युक्त्य आभासा इति उवाचक्रुः । एवं भैक्षवेऽपि । एवमत्र सविशेषनिर्विशे-
षयोस्सात्त्विकात्मात्त्विकभेदनिरासायानुपाधित्वं दृष्टीकर्तुं, नन्वास्तां शुद्धमित्यादभ्यासोचामे-
त्यन्तेन ग्रन्थेन, धुतार्थापत्तिपरिहारपूर्वकं जीवस्य ब्रह्मांशत्वं निरूपितम् । तेन जीवस्य
ब्रह्मत्वावात्म्यविभागयोः समर्थनाद्ब्रह्मणो जीवकर्तृत्वमपि समर्थितम् ॥

(३०) अतः परं सर्वाधारत्वं समर्थयितुं जडोपादानत्वे विप्रतिपत्तिं दर्शयन्ति—स्या-
देतदित्यादि । सर्वाधारत्वाङ्गीकारे वक्ष्यमाणो दोषः । स्यादिति । समवायित्वमयुक्तमि-
हरितोयिणी ।

व्यासाभिप्रेतं न भवति, कुतः ? 'आभास एव चे'ति सूत्रप्रणयनावित्यत आहुः—
आभासेति । तदाभासः प्रज्ञाभासः । नरवलीक इति । अलीको मिथ्या आभासो
जीवो नास्तीत्यर्थः । एतावता प्रबन्धेन जीवस्य ब्रह्मांशत्वं, ब्रह्मणो जीवकर्तृत्वं च
प्रतिपादितम् ॥

(३०) इदानीं ब्रह्मणः सर्वाधारत्वसिद्ध्यर्थं जगदुपादानत्वांशे शङ्कते—स्यादेतदिति ।
शुद्धस्यैवेति । एतेनात्मन्यते कर्तृत्वेऽपि सगुणत्वं नास्तीति सूचितम् । अत एवोक्तं
निबन्धे 'कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्तथापि सगुणो न ही'ति । कर्तृत्वेऽपि । जगत्क-
गङ्गाधरतट्टी ।

छिन्ननेनेति । लिखतीति लिखः । कर्मकर्तृति श्रुपधात्कः । तत 'स्मत्करोती'ति
ज्यन्ताद्गुट् ॥ छेपनेनालमिति वा पाठः ।

विरुद्धसर्व-
धर्माभयस्यै
साक्षात्परिहारं

न्यायेन, न तु समवायित्वमपि । तथा सति ब्रह्मणो विकृ-
तत्वापातो मृत्पिण्डवत् । सावयवत्वापातश्च । कार्यस्यान-
र्थरूपत्वेन तद्रूपत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वं चेति चेत्; मैवम् । यदि
स्वबुद्धिकल्पितं ब्रह्मणः कर्तृत्वं स्याद्, न स्यात् समवायित्वम् । किन्तु
श्रुतिसिद्धम् । सा च स्वतःसिद्धप्रमाणभावा । प्रमाणस्य ह्ययं स्वभावो
यद् यथास्थितं वस्तु प्रमापयति, न तु स्वनिरूपकप्रकारं निर्मिमीते ।
तथा च श्रुतिरपि यथास्थितं ब्रह्म प्रणिपादयतीति, न पर्यनुयोगार्हा ।
विकृतत्वाद्विधर्माश्च लोके समवायिषु दृश्यन्ते । तथा योभयरक्षायै
ब्रह्माविकृतमेव समवायि । लोके तादृशमेव समवायित्वमिति व्यवस्था
मन्तव्या । अत एव सूत्रकारो ब्रह्मणः समवायित्वं न युक्तिगम्यम्,
किन्तु श्रुत्येकगम्यमित्याह 'श्रुतेस्तु वाच्यमूलत्वा'दिति । ब्रह्म समवा-

युषणसूत्रम् ।

तर्धः । समादधते—मैयमित्यादि । एवं प्रवृत्तः सर्वाधारत्वं समर्थितम् । अतः परं

हरितोषिणी ।

हृन्वेऽपि । एतेन प्रकृतिः कर्त्रीति निरस्तम् । यथा च प्रवृत्तः जगत्कारणत्वे स्वीकृते निमि-
त्तकारणत्वाङ्गीकारपूर्वकगुणानुकारणत्वं खण्डयन्ति—निमित्तत्वमात्रमिति । न तु
समवायित्वमिति । समवायसम्बन्धेनाभयत्वं न त्वित्यर्थः । एतेन जगदाधारत्वं नास्तीति
मुचितम् । समवायित्वे रूपणमाह—तथा सतीति । मृत्पिण्डवदिति । यथा मृत्पिण्ड-
विकारो घटलथा प्रत्यविकारं जगदिति ब्रह्मणो विकृतत्वं स्यादित्यर्थः । सावयवस्येति ।
भवयवावयविनोः समवायादिति भावः । जगतो ब्रह्मरूपत्वमपि वक्तुं न शक्यत इत्याह
—कार्यस्येति । अनर्थरूपत्वेन निध्यात्वेन । समाधानमाहुः—मैवमिति । श्रुति-
सिद्धमिति । कर्तृत्वमिति पूर्वोक्तान्वयः । सा च श्रुतिश्च । न तु स्वमिरूपितेति । स्वेन
निरूपितः प्रकारो विशेषो यस्य एतादृशं वस्तु । समवायिषु मृत्पिण्डादिषु । उभय-
रक्षायै ब्रह्मणि लौकिकत्वालौकिकत्वसंरक्षणार्थम् । तादृशमेव । विकृतमेव । एवं समवा-
यित्वेनैव सर्वाभयत्वं व्यवस्थापितम् । इतः परं विरुद्धधर्माभयत्वं समर्थयन्ति—ब्रह्मेति

गङ्गाधरभट्टी ।

(३०) लोके तादृशमेवेति । विकृतत्वसमानाधिकरणम् ।

१ निरूपितेति अणुलङ्घ ।

स्यविकृतं चेत्पि शुद्धजिहिका । वस्तुतस्तु विरुद्धसर्वधर्माभ्रयमपि । तथाहि,—‘आत्मा वारे ओतव्यो मन्तव्यः’ ‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते’ ‘तदेजति तस्रैजति’ ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः’ ‘सर्वतः पाणिपादान्तम्’ ‘अणोरणीयान् महतो महीयान्’ ‘अस्थूलमनषिष’त्यादिश्रुतिर्हि परस्परविरुद्धानेकधर्मवत्त्वं ब्रह्मणि प्रतिपादयति । औतत्वात्सैकतरयाधो वक्तुं वाक्यः । तस्मात्तादृशमेव तदिति मन्तव्यम् ॥

(३१) स्यादेतत् । अत्र नैवं निर्णयः संभवति । नद्येकं वस्तु स्वत एव सुयर्थसूत्रम् ।

सावच्छक्तित्वं समर्थयितुमाहुः—ब्रह्मेत्यादि, मन्तव्यमित्यन्तम् । शुद्धजिहिकेति । जिह्वेव जिहिका । प्रतिकृतौ कम् । शुद्धयुता जिहिका शुद्धजिहिका । सा यथा बालस्यौ-पशपानार्थमुपयोभ्यमानाऽपि न तन्मात्रतथात्वपर्यवसन्ना, तथेवं समवायित्वस्य शब्दमूल-त्वाङ्गीकरणं ब्रह्मणो विरुद्धानाश्रयथाधारतायाः औतत्वबोधकं, न तु समवायित्वमात्रं तथात्वपर्यवसन्नमित्यर्थः ॥

(३१) अत्र विरुद्धधर्माभ्रयत्वस्यायुक्तत्वं मन्वानो निर्विशेषवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते—स्यादेतदित्यादि । नैवमिति । न भ्रुतिमात्रेण । तथा च भ्रुतावपि युक्तिपूर्वकं निरूपण-हरितोषिणी ।

शुद्धजिहिकेति । जिह्वेव जिहिका । ‘इवे प्रतिकृता’ वित्यनेन कम् । शुद्धार्था जिहिका सर्वशुद्धस्य आधुर्यज्ञानार्थं जिह्वायां यत्किञ्चित्तुल्यस्थापनक्रिया । तथा चाविकृतसमवायित्वं केवलं न बोधयति भ्रुतिः, किन्तु विरुद्धसर्वधर्माभ्रयत्वमपीति भावः । तदेव विशदयन्ति—तथा हीलारिना । ‘ओतव्यः’ ‘यतो वाच’ इति परस्परं विरुद्धधर्मबोधकं वाक्य-द्वयम् । एवमप्येवमपि बोध्यम् । तादृशमेवेति । विरुद्धधर्माभ्रयत्वमेवेत्यर्थः ॥

(३१) अत्र विरुद्धधर्माभ्रयत्वस्वीकारं विनैव विरुद्धभ्रुतीनां समर्थनं भवतीति निर्विशेषवादिमतं, तद् ‘वयं वदाम’ इत्यादिना निराकर्तुमुत्थापयन्ति—स्यादेतदिति । एत-द्विरुद्धधर्माभ्रयत्वं स्यादपि वक्ष्यमाणदूषणं न स्यात् । अत्र परस्परविरोधबोधकभ्रुतौ । गङ्गाधरमहोदयः ।

शुद्धजिहिकेति । शुद्धे जिह्वा, शुद्धजिह्वेव शुद्धजिहिका । ‘इवे प्रतिकृतौ’ कः । प्रतिकृतित्वारोपेण साध्यम् । शिष्टप्रयोगान् । सर्वाधारत्वं समर्थं सावच्छक्तित्वं समर्थ-वादे—विरुद्धेत्यादि । नन्वित्यादिव इत्येवैव शङ्का ॥

विरुद्धसर्व-
धर्माभयता
निरासमभिप्रे-
त्य विविक्तोप-
सामर्थ्येन प्र-
कृतम् ।

सविशेषं निर्विशेषं चेत्यवधारयितुं शक्यम्, विरोधात् ।
ननु सर्वगतत्वेन पृथिव्याशुपाधिसम्बन्धोऽस्तीति तस्मिन्ध-
नमस्थूलत्वादिकम् । तथाहि—अस्थूलेऽस्थूलेऽनणावनशु-
चावचकर्तयुचावचकर्ताचावचकामे चोचावचकामः पृथिव्यां
सर्वगन्धो जलावायगन्ध इत्युभयरूपस्वमुपपत्स्यत इति न
विरोध इति चेत्; मैवम् । न ह्यौपाधिकत्वे वस्तुस्वभावता
संभवति । न हि जपाकुसुमारुणिमानं गृह्णन् स्फटिकोऽरुणो भवति ।
न वा पटोऽरुणश्चित्रो वा भवन् द्विरूपो भवति । तन्नावयवावच्छेदक-
सुवर्णसूत्रम् ।

दर्शनाशुक्त्याधिविरोधे भुक्तिरप्रयोजिकेत्यतस्तथेत्यर्थः । तात्त्विकोपाधिविरुद्धं समाधिमा-
शङ्कते—नन्वित्यादि । इतीति । उपाधिकृतत्वात् । यं दूषयन्ति—मैवमित्यादि । उपा-
धिसम्बन्धेनोपगम्यमानमणुत्वादिकं स्वाभाविकत्वेनोपगम्यते ? उत आरोपितत्वेनापवागन्तु-
कत्वेन ? क्रमेण त्रयं दूषयन्ति—नहीत्यादि, द्विरूपो भवतीत्यनेन । अरुणो
भवतीति । उपाधायकोपाधिरूपं गृह्णन् स्वाभाविकं स्वच्छत्वं न त्यजतीत्यर्थः । द्विरूपो
भवतीति । उपरजकोपाधिरूपस्वकीयरूपाभ्यां तथा भवतीत्यर्थः । रूपस्वाव्याप्यवृत्तित्व-
नाविमते औपाधिकरूपेणापि द्वैरूप्यं संभवतीति तद्वैधर्म्यं प्रसज्याह—सत्रेत्यादि । सिद्ध-
हरितोपिणी ।

नैवमिति । एवं विरुद्धधर्माभयत्वस्वीकारेण । विरोधादिति । तथा चात्र पुन्यभावादिदं
समीचीनं न भवतीति भावः । अत्र प्रसजि तात्त्विकोपाधि ये स्वीकुर्वन्ति तेषां मतेन
समाधानं शङ्कते—नन्विति । उपाधिसम्बन्धकृतं विरुद्धधर्माभयत्वं विसर्जयन्ति—तथा
हीत्यादिना । उपपद्यत इति । प्रसङ्गः सर्वगतत्वेनोपपद्यत इत्यर्थः । तथा चोपाधिकृत-
विरोध एव नास्तीति भावः । तन्मते दूषणमाह—मैवमिति । संभवतीति । तथा च
भुक्तिस्तु वास्तविकमणुत्वादिकं वदति, यथा नूपाधिसम्बन्धेनेति स्वाभाविकं तत्र न संभ-
वतीति भावः । ननु मास्तु स्वाभाविकमारोपितमेव तदस्त्वित आह—न हीति । अरुणो
भवतीति । तथा च तस्य वास्तवं श्वेतरूपमेवेति यथा स्फटिकोऽरुणो न भवति, तथा
प्रसज्याप्यारोपितमणुत्वादिकमाशय तथा न भवतीत्यर्थः । नन्वागन्तुकत्वेन स्वीक्रियमाण-
मणुत्वादिकमुपाधिसम्बन्धात्तत्र भासत इत्यत आह—न वेति । यथा पटोऽन्यरूपस्वकी-
यरूपाभ्यां द्विरूपो न भवति, तथा प्रसज्याप्यधिगतस्वगतकर्तृत्वाकर्तृत्वाभ्यां विरुद्धोभय-
रूपं न भवतीत्यर्थः । ननु यथा अत्रावच्छेदेन कविसंयोगो, मूलावच्छेदेन तदभावो दृष्टे
स्वीक्रियत इति यथा संयोगस्वाव्याप्यवृत्तित्वं, तथा रूपस्वापीति केषांविन्मतं, तदशय

स्वपनया तथा वचनेऽपि ब्रह्मणि न तथा वक्तुं शक्यम् । निरवयवत्वात् । तस्मादाविष्यकत्वादुपाधीनामस्तसमस्तविशेषं तदिति प्रतिपत्तव्यम् । न च सविशेषस्यापि श्रौतत्वाभिर्विशेषस्यैव बाधो वक्तुं शक्यः । परिच्छेदापातात् । सविशेषस्य परिच्छिन्नत्वात् । तेषां प्रत्येकं भिन्नत्वेन ब्रह्मानेकत्वप्रसक्त्यैकमेवाद्वितीयमिति ध्रुतिविरोधश्च । 'समो मशकेन समो नागेनेत्यादिषु चैकस्यैवानेकोपाधिसम्यन्धकृतपरिमाणं श्रूयते । तच्च स्वतो निर्विशेषत्वे एवोपपद्यते । अन्यधोपाधीनामव्यापकत्वेनान्यो-
सुयर्जसुवम् ।

माह—तस्मादिति । त्रिविधस्याप्यौपाधिकधर्मस्याशक्यवचनत्वादुपाधीनां सात्त्विकत्वे ब्रह्मण्यवत्त्वादिदोषप्रसक्तेरुपाधीनामेवास्तत्त्वमङ्गीकृत्य ब्रह्मणो निर्विशेषत्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः । ननुपाधीनामाविष्यकत्वे असत्त्वेनौपाधिकरूपनिरूपकानेकध्रुतिवाक्यबाधापत्तेर्निर्विशेषस्यैव बाधो युक्त इति चेत्तत्राह—न चेत्यादि । परिच्छिन्नत्वे को दोष इत्याकाङ्क्षायां ध्रुतिसूत्रविरोध एव दोष इति बोधयितुं 'न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचना'दिति सूत्रार्थमाह—तेषामित्यादि । ननु 'समो मशकेने'त्यादिध्रुत्यैकस्य नानापरिमाणवत्ताभावात् ह्येकिकयुक्तेरप्रयोजकत्वेन ब्रह्मण औपाधिकानेकरूपवत्त्वेऽपि न ब्रह्मानेकत्वापत्तिरित्यत आह—सम इत्यादि । ननु स्वतः सविशेषत्वे कुतो नोपपद्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—अन्यथेत्यादि । अन्यथा स्वतः सविशेषत्वे विशेषभूतत्वपरिमाणापायत्वाशक्यवचनत्वान् । उपाधीनां परिमाणागतरप्रयोजकानां मशकनागादीनां दिक्कालादिब्रह्मापकत्वे तेषां परस्परानुपाधविभागाच्चद्विच्छिन्नस्य ब्रह्मणोऽपि तत्परिमाणवत्तायां सर्वपरिमाणवत्त्वं स्वादिपि,
हरितोपिणी ।

पटोऽपि द्विरूपो भवतीत्यत आह—तत्रेति । तत्र पटस्थले । तथेति । द्विरूपकधनेऽपीत्यर्थः । उपसंहरति—तदिति । ब्रह्मेत्यर्थः । तथा चोपाधेरविनाकल्पितत्वेन निर्विशेषं ब्रह्मेति भावः । सङ्कटे—न चेति । समाधानमाह—परिच्छेदेति । ब्रह्मण इति शेषः । रूपान्तरमाहुः—सविशेषस्यैवेति । तेषामिति । परिच्छिन्नानाम् । ननुपाधिकृतपरिमाणमेवेन ब्रह्मानेकत्वे का क्षतिरित्यत आहुः—समो मशकेनेति । श्रूयत इति । ध्रुताविति शेषः । तच्चेति । एकस्यानेकपरिमाणवत्त्वं चेत्यर्थः । अन्यथा ब्रह्मणः स्वतो विशेषत्वे । उपाधीनामिति । मशकनागादीनाम् । अव्यापकत्वेन परिच्छिन्नत्वेन । अन्योभ्येति । मशकपरिमाणाभवत्त्वं नागं नास्ति, नागपरिमाणं मशके नास्तीत्युपाधिपरिमा-
गङ्गापरमहृद् ।

(११) अन्यधोपाधीनामिति । ब्रह्मणः सविशेषत्व उपाधीनां मशकत्वादीनामित्यर्थः ।

१ स्वैवेति अनुक्तम् ।

न्याश्रयाश्रयिभावाभावाच्च सर्वपरिमाणवत्त्वं भज्येतैकस्य ब्रह्मणः । किञ्च, करचरणादिविशेषाणां लौकिकत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकत्वाद् ब्रह्मणि लौकिकनिषेधो युक्तः । अलौकिकापेक्षया लौकिकस्य जघन्यत्वात् । न च तेषामप्यलौकिकत्वात् तद्वत्त्वमिति ब्रह्मणि वक्तुं शक्यम् । तदलौकिकत्वकल्पनेन ब्रह्मणि सर्वभवनसमर्थचिरद्वसर्वाधारत्वादित्त्वाऽलौकिकशक्तिकल्पनेन च गौरवात् । अस्थूलादिभ्रुतिविरोधेन तत्कल्पनमप्यशक्यम् । 'सर्वत' इत्यादिनङ्गलेन शक्यत्वेऽप्येतद्दीर्घस्यमप्युक्तम् ॥

मुपजीव्यत्वम् ।

इह तु तेषामन्यापकत्वेन परिच्छिन्नत्वेनान्योन्याधयाभविभावाभावाद् 'तथा स्यादित्यर्थः । ननु मास्तूपाधिपक्षः, तथापि ब्रह्मणः सर्वसमर्थत्वाद्विरुद्धधर्माधारत्वाङ्गीकारे न कोपि दोष इत्यत आह—किञ्चेत्यादि । अत्र गौरवप्रदर्शनेन सर्वाधारत्वव इति हेतुद्वयमाश्रितं ज्ञेयम् । अप्रयोजकत्वमपि तयोर्दर्शयति—अस्थूलेत्यादि । उक्तमिति । 'उपजीव्यत्वतः श्रौते'ति कारिकार्थव्युत्पादन एवोक्तमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

णानां परस्परमाभयाभविभावो नाम्नोऽर्थः । एकस्येति । मशकनागागुपाध्यवच्छिन्नसैकस्येत्यर्थः । चिरद्वधर्मस्वस्वीकारे गौरयमित्यलौकिकधर्मस्वभवे स्वीकार्यमित्याह—किञ्चेति । जघन्यत्वादिति । तथा च निर्विशेषमेव प्रमेति भावः । सद्रूपे—न चेति । तेषामिति । चरणादीनाम् । अलौकिकस्यादिति । 'सहस्रशीर्ष'त्वारिभुजैवालीकित्वबोधनावित्यर्थः । निषेधति—तदिति । कल्पनेनेति हेतुद्वयं गौरवे बोध्यम् । सर्वेति । सर्वभवनसमर्था या अलौकिकशक्तिरित्यर्थः । प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादित्यत आह—अस्थूलेति । तत्कल्पनमिति । करचरणादीनामलौकिकस्वरूपकल्पनं सर्वाधारत्वादि कल्पनमित्यर्थः । कल्पनस्य शक्यत्वमाह—सर्वत इति । 'सर्वतः पाणिपादाग्त'मित्यादिभ्रुतिबलेनेत्यर्थः । एतद्दीर्घव्यमप्युक्तमिति । 'सर्वत' इत्यस्य शीर्षस्य 'मुपजीव्यत्वतः श्रौतवाक्य'रितिकारिकार्थकथनसमय एवोक्तमित्यर्थः । तथा पारशूलादिवाक्वानां प्रवृत्तत्वात्तरकल्पनं न भवतीति भावः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तदलौकिकस्य कल्पनेनेति । करचरणादीनामलौकिकत्वेत्यर्थः । अप्युक्तमिति । उपजीव्यत्व इति कारिकायां 'निषेधाश्च धर्तीयांस' इति न्यायेन विशेषणामविद्याकल्पितवत्त्वनाङ्गीकारादिशुक्तम् ॥

टिप्पणी ।

तथेति । सर्वपरिमाणवत्त्वं स्यादित्यर्थः ॥

अन्यथा, न हि सविशेषनिरूपिका श्रुतिर्ब्रह्मस्वरूपं निरूपयितुं प्रवृत्ता । येन तन्निरूपितमख्यलौकिकत्वादिकं न कल्प्यं, किन्तु ह्यसमेवेति न गौरवादिदूषणघात इत्युच्यते । किन्तु तस्य दुर्ज्ञेयत्वे यथाकथंचित्तत्त्वप्रवणत्वे चित्तस्य शुद्धिर्भविष्यति । ततः स्वयमेव प्रत्यगब्रह्मस्वरूपं ज्ञास्यतीत्यधिकारसिद्ध्यर्थमुपासनां वक्तुं भावनासुगमत्वाय च लौकिकप्रसिद्धविशेषवत्तदनुववति । ततोऽधिकारे सिद्धे कीदृक् तदनुभूयत इत्याकाङ्क्षायां श्रुति 'रस्थूलमनण्वि'त्यादिना तत्स्वरूपं निरूपयति । अत एव 'अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्' इति सूत्रकारोऽप्याह । न ह्येवं सति सविशेषरूपकश्रुतिवर्तिविशेषरूपकाणां स्वरूपमात्रनिरूपणं विहा-

सुवर्णसूत्रम् ।

नन्वस्थूलादिवाक्यस्य लौकिकनिषेधपरत्वेनाविरोधात् 'सर्वत' इत्यादीनां चालौकिकधर्मविधिमुखेन ब्रह्मपरत्वाद् दुर्बलत्वाभावेन तत्सिद्धालौकिकधर्माणां कल्पितत्वाभावेन गौरवस्य प्रामाणिकत्वेनादुष्टत्वात् कोपि दोष इत्यत आह—अन्यच्चेत्यादि । ननु सविशेषनिरूपकाणामुपासनार्थत्वम्, अस्थूलादिवाक्यानामेव च ब्रह्मपरत्वमित्यत्र किं गमकमित्यत आह—अत एवेत्यादि । अत एवेति । यतः सविशेषश्रुतिरुपासनार्था, न तु स्वरूपनिरूपणार्था अतो हेतोरेवेत्यर्थः । तस्य वृत्त्यविषयत्वादिति । वृत्तिर्ज्ञानाभिग्न्यञ्जको मनोभर्ता, सा नेत्रकिरणद्वारा वह्निर्निर्गच्छन्ती पुरःस्थितेन घटादिना विषयेण संसृज्य तदाकारा भवति तदा तद्वारा निर्गतं साक्षिचैतन्यमपि तथा भवति; कुल्याद्वारा निर्गतं महासरःसत्तिष्ठं केशरं प्राप्य तत्तद्वर्तायाकारतां यथाऽऽप्नोति तद्वत् । एवं जीवचैतन्यविषयचैतन्ययोरैक्ये विषयसाक्षात्कार इत्यभेदाभिग्न्यकिपक्षः । एवं निर्गतया वृत्त्या विषयावरकाक्षाने भग्ने विषयसाक्षात्कार इत्यावरणभङ्गपक्षः । उक्तरीत्या निर्गतायां वृत्त्यायुपाख्यजीवचैतन्यं विषयं गोचरयति, वृत्तिद्वारको यस्यस्य संसर्गः स विषयोपराग इति चिदुपरागपक्षः । एवं प्रकारप्रयेणापि तस्य निर्विशेषस्य पूर्वोक्तवृत्त्यगोचरत्वादित्यर्थः । वृत्त्यहरितोयिणी ।

ननु किमिदमुच्यते अस्थूलादिवाक्यानां विरोधित्वमिति । तेषां लौकिकनिषेधपरत्वेन तत्त्वाभावात्कल्पनं भविष्यति । किञ्च, करचरणादीनामलौकिकत्वकल्पनैव नास्ति, 'सर्वत' इत्यादिवाक्यानां तद्विशिष्टब्रह्मवाचकत्वेन स्वतःसिद्धत्वादित्यत आह—अन्यच्चेत्येति । तर्हि किमर्थं सविशेषश्रुतिरित्यत आह—किन्निवति । अनुवदति । सविशेषश्रुतिरिति शेषः । ततः उपासनानन्तरम् । सविशेषनिर्विशेषश्रुत्योर्मध्ये एका उपासनार्था, अपरा ब्रह्मपरेत्यत्र प्रमाणमाह—अत एवेति । नन्वरूपनिरूपणमित्युच्यते, ब्रह्मनिरूपणं

यान्यत्प्रयोजनं घटते । तस्य वृत्त्यविषयत्वात्, 'तत् केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतेः । अत एव निषेधमुखेनैव निरूपयति, 'अथात आवेशो नेति नेती'ति, 'अन्यदेव तद्विदितावधो अविदिता'दित्यादिना । एवं च सति निर्विषयज्ञानस्वरूपसिद्ध्यतिर्योगिकाऽभावस्वरूपत्वमेव भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं चित्स्वरूपत्वमाह—'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽप्याहः कृत्स्नो रसघन एवैवं चारे अयमात्माऽनन्तरोऽप्याहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एवे'ति ॥

सुषर्षणम् ।

विषयत्वे प्रमाणमाह—तदित्यादि । अत एवेति । वृत्त्यविषयत्वेन दुर्ज्ञेयत्वादेव । ननु निषेधमुखेन निरूपणं न विशेषसाधकं, ज्ञानदृष्टान्तेन निःप्रतियोगिकाभावरूपत्वस्यापि शक्यवचनत्वादित्यत्र आह—एवं च सतीत्यादि । आहृति । द्वितीयमैत्रेयीब्राह्मणे आह । तथा च केवलज्ञानरूपत्वस्यैव निरूपणान्न विशेषसिद्धिरित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

कुतो नास्तीत्यत्र आह—तस्येति । निर्विशेषब्रह्मण इत्यर्थः । वृत्त्यविषयत्वादिति । इतिरन्तःकरणधर्मः । अत एवास्तःकरणवृत्तिरिति व्यवहारः । सा च नेत्रादिद्वारा जीवचैतन्योपरत्वा यदा वदिरायाति, यदा विषयेन चैतन्येन च संसर्गो जायते, स विषयोपराग इत्युच्यते । इत्थं चैतादृशवृत्त्यविषयत्वादित्यर्थः । अत्र प्रमाणमाह—सत्केनेति । अत एवेति । वृत्त्यविषयत्वेन ज्ञातुमशक्यत्वादेव । निरूपयतीति । वृत्तिरिति ज्ञेयः । वृत्तिमेवाह—अथात इति । तद्व्यावृत्त्यर्थम् । निष्प्रतियोगिकाभावरूपत्वविशेषव्यावृत्त्यर्थम् । तथा च चित्स्वरूपत्वं नोच्यते चेन्निषेधमुखेन निरूपणं तादृशाभावरूपत्वस्य विशेषनिरूपणं अपिष्यतीति भावः । विशेषसिद्धयर्थं केवलं ज्ञानस्वरूपमेवाह—स एवेति । इदं च बृहदारण्ये मैत्रेयीब्राह्मणे ॥

गङ्गापरमह्नी ।

*निर्विशेषरूपकानामिति पाठे वेदान्तवाक्यानामित्यर्थः । वृत्त्यविषयत्वादिति । चक्षुरापिपृक्षीनां रूपादिमदर्थमाहकत्वात् । अत एवेति । दुर्ज्ञेयत्वात् । निष्प्रतियोगिकेति । शून्यरूपमित्यर्थः । निष्प्येति यावत् ॥

टिप्पणी ।

* इतः पूर्वं, निर्विशेषरूपकानामिति । श्रुतीनामित्यर्थः । इतीवान् पाठः पठितः प्रसिभाति ॥

अन्यच्च द्वे 'वा च ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चे'त्युपक्रम्य रूपद्वयं प्रतिपाद्य पुनः पठ्यते—'अथात आदेशो नेति नेतीति' । तत्रेतिशब्दस्य संनिहितावलम्बनत्वम् 'इति ह स्तोपाध्याया ऊचुरित्यादिषु दृश्यते । प्रकृतेऽपि पूर्वनिरूपितरूपद्वयस्य समिहितत्वेन तन्निषेध एव ब्रह्मणि 'नेति नेती'त्यनेन प्रतिपाद्यते । एवं सति विशेषनिरूपिकाः सुतयो निषेध्यकोटिनिरूपिका इति सिद्धम् । निषेधश्चैतेषामविद्याकसुयर्जसूत्रम् ।

ननु 'नेति नेती'त्यत्रैतावत्त्वस्यैव निषेधो, न तूक्तरूपद्वयस्वेत्यत आह—अन्यच्च द्वे इत्यादि । तथा च प्रसिद्धार्थविरुद्धं तथाकल्पनमित्यर्थः । प्रसिद्धार्थाङ्गीकारेण सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । यत्र न विशेषनिषेधस्यापनीयादौ, तत्रापि तं बोधयितुं भुवन्तरहरितोषिणी ।

ननु नेति नेतीत्यनेन विशेषनिषेध एवोच्यत इति कुतः, इत्यत आह—अन्यच्च द्वे इति ह स्मेति । हे स्तोपाध्याया इति ऊचुरित्यर्थः । एवं सतीति । नेति नेतीत्यस्य गङ्गाधरमहो ।

समिहितावलम्बनमिति । समिहितार्थवाचित्वम् ।

टिप्पणी ।

* वावेति । अयमवधारणार्थः । ब्रह्मणो द्वे एव रूपे इत्यर्थः । अथात इति । 'द्वे वा चे'त्यनेनैतद्व्यतिरेकत्वं 'सतो ह्येव रसः' इत्यनेनैतावन्मात्रत्वं च ब्रह्मण्यायात्वं, तदनेन निषिध्यते । अस्मार्थः—अथ । भिन्नप्रक्रमे । कार्यमप्यात्मादिभेदेन पूर्वं निरूपितम्, इदानीं कारणं निरूप्यते । अतः । स्वच्छोपे पञ्चमी । उक्तरूपद्वयं हेतुकृत्य । आदेशः कार्याभ्यां श्रव्यस्य ब्रह्मण उपदेशः । नेतिद्वयस्यार्थो दुर्बोधतयाऽप्रेतनमुल्लेख स्वयं विवृतः । तत्र प्रथमस्य 'न ह्येतस्मादिति' पूर्वोक्तप्रकारं ब्रह्म न, हि युक्तोऽयमर्थः । अत्र हेतुः—'एतस्मादिति' पूर्वोक्तं पञ्चभूतात्मकं रूपमेतस्माज्जातम् । कार्यकारणयोश्च तत्तदसाधारणधर्मभेदाद्भेदः । द्वितीयस्यार्थो 'नेत्यन्यत्परमस्ति' समवायिकारणताबोधकेन रसस्येन यत्तावन्मात्रत्वं ब्रह्मण्यायात्वं, तत्र । अन्यत्पूर्वोक्तरूपद्वयाङ्गिभं परमधिकमस्ति । परं ब्रह्मालीति भावः । नेतिद्वये एकत्वेतिशब्दस्यैवप्रकारकत्वमर्थः । अपरत्वेतावन्मात्रत्वम् । इयं भावतश्चोऽश्रोतं सिद्धान्तानुसारि व्याख्यातम् ॥

† उपाध्याया हावूचुः अ हेतिपदव्याप्तः समुचितः ।

स्मितत्वे पृथ संगच्छते । न हि वस्तु सन्निधेर्भाहं भवति । 'तदेव ब्रह्म
त्वं विद्धि नेदं पदिद्वमुपासते' इति श्रुत्युपासनाविषयाणामब्रह्मत्वो-
क्तेः । तस्माद्विधिशेषमेव ब्रह्मेति मन्तव्यम् । न चैतादृशस्याविषय-
त्वात् 'कश्चिद्धीर' इत्यादिश्रुत्या न विषयत्वनिरूपणालैवमिति सांप्र-
तम् । पूर्वोक्तन्यायेन सर्वश्रुत्यविरोधचिन्तने प्रापञ्चिकधर्माणामविद्याक-
ल्पितत्वावधारणेनाद्यापि तत्समानयोगक्षेमत्वस्योचितत्वात् । तदा ब्रह्म-
हृदयभावोक्तेर्निर्विशेषतद्वगती च 'तत् केन कं पश्ये' इत्यादिना तस्मि-
न्नेधादप्येवमवगम्यते । अविद्याकार्यस्य तद्दर्शनस्य सत्त्वात् तदा न
सर्वात्मनाऽविद्यानाशोऽपि, येनाविद्या तदा नष्टेति तद्दृश्यत्वस्य नावि-
द्यकत्वमिति कथनं स्यात् । किञ्च, सविशेषस्य सूर्यदीपादिप्रकाशयत्यक-
थनेन व्यवहार्यत्वेन चाक्षुषत्वेन क्रियादिमन्त्रेण च कथं ब्रह्मत्वमवधा-
मुष्येत्तत्रम् ।

माह—तदेवेत्यादि । सिद्धमाह—तस्मादित्यादि । सविशेषभुतीनां निषेधकोटिनिरु-
पकत्वावुपासनाविषयाणामब्रह्मत्वाद्येत्यर्थः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति—न चेत्यादि ।
नैवमिति । न यावद्विशेषराहित्यम् । साम्प्रतमुचितम् । पूर्वोक्तन्यायेनेति । 'उपजी-
व्यत्वत' इति कारिकोक्तेन न्यायेन । अत्रापीति । 'कश्चिद्धीर' इति धृतावपि ।

हरितोपिणी ।

प्रसिद्धमूर्त्तारूपद्वयनिषेधकत्वे सतीत्यर्थः । एतेषामिति । विशेषणामित्यर्थः । न हीति ।
सद्वस्तु निषेधार्हं न भवतीत्यर्थः । अन्यदपि वृण्वमाह—तदेवेतिश्रुत्या । उपासनेति ।
विशेषणामिति शेषः । चकारेण निषेधः । अब्रह्मत्वोक्तेः इति हेतुद्वयमुपसंहरति—तस्मा-
दिति । शङ्कते—न चेति । साम्प्रतं ब्रह्मणि सर्वविशेषशून्यरबुधितं नेत्यर्थः । परिह-
रति—पूर्वोक्तेति । उपजीव्यत्वत इति । कारिकोक्तन्यायेनेत्यर्थः । चिन्तने विचारे ।
अत्रापि । 'कश्चिद्धीर' इत्यत्रापि । तत्समानयोगक्षेमत्वात् । दृश्यत्वाविद्याकल्पितत्वेन
सविशेषभुतिसमानयोगक्षेमत्वान् । ननु कथमवगम्यत इत्यत्र आह—तदेति । सदा
ज्ञानफले । उक्तेरिति । 'कश्चिद्धीर' इति श्रुतेः शेषः । तद्वगती ब्रह्मावगती । तस्मि-
न्नेधात् दृश्यत्वनिषेधान् । एवमवगम्यते 'कश्चिद्धीर' इतिप्रतिपाद्यदर्शनस्याविद्यकत्वप्र-
योगम्यते । ननु तदा दर्शनविषयस्य ब्रह्मत्वं कुतो नेत्यत्र आह—क्रियेति । अत्र प्रमाण-

गङ्गाधरभट्टी ।

पूर्वोक्तन्यायेति । विशेषभुतीनां ब्रह्मानिरूपकत्वान्विशेषभुतीनां ब्रह्मानिरूपकत्वा-
दित्यादीत्यर्थः । अत्राऽपीति । ईक्षणविषयत्वेऽपि अविद्याकल्पितत्वम् ।

रयितुं शक्यम् । यतो 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्व-
मिव विभाती'ति 'न चक्षुषा गृह्यते नापि चात्र नान्यैर्वैस्तपसा क-
र्मणा वे'ति 'यत्तदृद्ध्यमग्राह्य'मिति 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्या-
दिभिः श्रुतिभिस्तद्विरुद्धं तन्निरूप्यते । अत एव सूत्रकारोऽप्याह—
'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय' इति । अस्यार्थस्तु
—'नेति नेती'ति श्रुतिः प्रकृतं यदेतावत् पूर्वोक्तं मूर्तामूर्तलक्षणं रूप-
द्रव्यं, तद्भावं निषेधति ब्रह्मणि । तर्हि तत्सद्भावे किं प्रमाणमत आह—
ततो ब्रवीति च भूयः । ततो निषेधानन्तरं, 'न श्वेतस्माद् ब्रह्मणः परम-
म्यदस्ती'ति धर्मिसद्भावं श्रुतिः स्वयमेव ब्रवीतीति च भूयः । एवं सति
धर्मिणोऽन्यस्याविषयकत्वं सिद्धमिति निर्विशेषमेव तदिति प्राप्ते ॥

(३२) ययं वदामः—विशेषाणामविद्याकल्पितत्वं वदन् वादी
प्रष्टव्यः । का सा अविद्या ? जीवगता ब्रह्मगता वा, यत्कल्पिता
सुषर्णसूत्रम् ।

एवमिति । दृश्यत्वस्याविषयकत्वम् । धर्मिणोऽन्यस्येति । सविशेषस्य । प्राप्त इति ।
सर्वाधारत्वावित्यादिहेतुदूषणे प्राप्त इत्यर्थः ॥

(३२) वदुभयलिङ्गाधिकरणेन समाधानं प्रतिजानते ययं—वदाम इति । तत्र वा-
दिना युक्तिविरोधं प्रदर्श्य विरुद्धधर्माधारत्वं दूषयत इति पूर्वमेव तमेतं प्रतिबहुं वृच्छन्ति
हरितोषिणी ।

माह—यत इति । तद्विरुद्धं सविशेषविरुद्धम् । अत्र सूत्रकारसंमतिमाह—अत
एवेति । श्रुतिरिति । आदेति शेषः । तर्हि तत्सद्भावे इति । एवं चेत्तर्हि प्रश्न सद्भावे
इत्यर्थः । धर्मिणः निर्विशेषब्रह्मणः । अन्यस्य सविशेषस्य । प्राप्ते इति । विरुद्धधर्मा-
धारत्वे दूषणे प्राप्ते ॥

(३२) समाधानमाहुः—ययं वदाम इति । व्यासचरणोक्ततदुभयलिङ्गाधिकरणानु-
रोधेनोत्तरं वदाम इत्यर्थः । विशेषाणां कर्तृत्वादिविशेषाणाम् । प्रथमतोऽविद्यां वृच्छन्ति
—का सेति । अविद्याशब्देन अज्ञानम् । तच्च विषयावरकं जीवावरकं वा वक्तव्यम् ।
तत्रार्थं न संभवति । शुक्तयो रजतत्वकस्यकं विषयावरकमज्ञानं यदि स्वीक्रियते, तदा
सर्वस्य सर्वदा भ्रमः स्यात् । वादशास्त्रानस्य सर्वसाधारणत्वान् । तस्माद्विषयावरकमज्ञानं
गङ्गाधरमही ।

धर्मिणोऽन्यस्येति । विशेषस्य ॥

तदुभयलिङ्गाधिकर-
णमाश्रित्य पूर्वपक्षमत-
विरासः क्रियते ।

विशेषाः । न तावदाद्यः । तस्या ब्रह्मगतधर्म-
कल्पने सामर्थ्याभावात् । तथाहि—कल्पना हि
शुद्धब्रह्मणि वाच्या । तादृशस्य मनोवचसोरप्य
विषयत्वेनाधिष्ठानज्ञानाभावाज्जीवस्य तस्याः सम्बन्धस्तु दूरदूरतरः ।
सुषण्मूषम् ।

—का सेति । आणं दूषयन्ति—नेतादि । दूरदूरतर इति । अयमर्थः—शुक्तिका-
रजतादिस्थले विषयावरकमज्ञानं चेत्यजतकल्पकं स्यान् सर्वान् प्रति स्यान्, साधारण-
स्यान् । तथा सत्यदृष्टरजतस्यापि तत्र रजताध्यासः स्यान्, कस्यचिद्विशेषदर्शनदशायां
तदभिभवे तस्य सर्वान् प्रत्यभिभूतत्वाद्विशेषदर्शनाभाववतोऽपि रजताध्यासनिवृत्तिश्च
स्यान् । अतो विषयावरकमज्ञानं यथा तत्र न रजतकल्पकमेवं प्रज्ञावरकाज्ञानमपि । अतः
परं तत्रेवाप्रापि जीवावरकाज्ञानं तत्कल्पकमित्यवशिष्यते । तत्र विषयेन सम्बन्धमानमेव
कल्पकम् । अन्यथा शुक्तयदर्शनेऽपि कल्पयेन् । सम्बन्धश्च तस्य मनोद्वारक एव, मनो
वदेन्द्रियेण संसृज्यते तदैव पाप्मदानोदयान् । 'यतो याच' इति पूर्वोक्तधुत्या च मनः-
संसर्गं निवारिते द्वाराभावाज्जीवावरकलिङ्गशरीरनिष्ठायास्तस्याः सम्बन्धस्तथेत्यर्थः । ननु
हरितोपिषी ।

यथा रजतकल्पकं न भवति, तद्वज्रावरकमज्ञानं विशेषधर्मकल्पकं न भवतीति ब्रह्म-
ताडविद्या वक्तुं न शक्यत इति जीवगता सा वक्तव्या; तामपि दूषयन्ति—न ताव-
दिति । तस्याः जीवगताविद्यायाः । असामर्थ्यमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । कल्पना
हि विशेषधर्मोणां कल्पना त्वित्यर्थः । मनोवचसोरिति । 'यतो याचो निवर्तन्ते अ-
प्राप्य मनसा सहे'ति श्रुतेति शेषः । अधिष्ठानेति । यत्र धर्मकल्पनं तस्मैव ज्ञानं
नास्तीत्यर्थः । आत्मा मनसा संयुज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनोत्पत्तयः सम्बन्धे
सति ज्ञानं जायते । अत्र तु मनःसम्बन्धाभावेन ज्ञानमेव—करकाज्ञानेन शुक्तयवृत्तिर-
जतत्वधर्मकल्पनायां सत्यानिदं रजतमिति यथा भ्रमो जायते, एवमविद्यायां ब्रह्मावृत्तिक-
.....न जायत इति भावः । जीवस्य तस्या इति । जीवावरकलिङ्गशरीरनिष्ठाया
अविद्यायाः सम्बन्धो दूरतर इत्यर्थः । तथा च लोके भ्रमस्थले शुक्तिज्ञाने "जाते जीवा-

गङ्गाधरभट्टी ।

(३२) तस्याः सम्बन्ध इति । ब्रह्मणि । ननु विशेषज्ञानाविषये शुक्तयादायेव रजता-
दिविशेषकल्पनेति चेत्, अरुचरेवाहुः—

टिप्पणी ।

* जात इत्यतः परं कियत्पङ्कयंशः परिभ्रष्ट इति प्रतिभाति ॥

अपि च 'पराञ्चि खानी' स्थनेनाविद्यासम्बन्धीन्निद्राणामविषय इत्यु-
क्त्वा, तद्रहितेन्द्रियविषयत्वं, 'कञ्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षु-
रमृतत्वमिच्छ'मित्यनेन निरूप्यते । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान' इति श्रुतौ ज्ञानवत् एव तद्दर्शनमुच्यते ।
न हि तदा सास्तीति वक्तुं शक्यम् । ज्ञाननाश्यत्वेनाभ्युपगमात् । 'यद्वि-
पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता' इत्यादिस्थितिविरोधश्च ॥

ननु तदा द्रष्टृदृश्यभावस्य सत्याभिर्विशेषतदवगतौ, 'तत्केन कं
पश्ये'दित्यादिना तन्निषेधान्न सर्वात्मना अविद्यानाश इति तत्कल्पनैव
तत्रापीति चेत्, तर्हि ब्रह्मणो दृश्यत्वमप्याविषयकं तच्च मनीषितम् ।

सुषर्णसूत्रम् ।

मास्तु मनोद्वारकः सम्बन्धो, बहिरिन्द्रियद्वारक एवास्मात्, बहिरिन्द्रियकज्ञाने मनसोऽपी-
न्द्रियाधीनत्वादसौ न कल्पनानुपपत्तिरित्याशङ्क्यां प्रकारान्तरेण तत्सम्बन्धाभावमाहुः—
अपि चेत्वापि, विरोधश्चेत्यन्तम् । तथा चाविद्यासम्बन्धदृश्यामिन्द्रियाणामपि द्वार-
त्वाभावेन सम्बन्धाभावः, तदभावदृशां तु द्वारसत्वेऽपि कल्पिकाया एवाभाव इत्युभ-
यथापि न तस्याः सम्बन्ध इति कुतः कल्पकत्वमित्यर्थः । पूर्वपक्षिणा निर्विशेषस्याविषयत्वं
अनुपगतं तदनेन प्रत्युक्तम् । अविषयत्वमुक्तिविरोधस्त्वग्रे परिहार्यः ॥

अभावदृशां पुनस्तस्याः सत्त्वमाशङ्कते—नन्वित्यादि । तत्कल्पनैव तत्रापीति ।
तदृशस्य दृश्यत्वकल्पनैव भुवावपीत्यर्थः । तदानीं तत्सत्त्वमुपगम्यापि तदुक्तं दूषयन्ति
हरितोपिजी ।

वरकर्मत्वद्रष्टृत्वादिधर्मोपेणाऽयं कर्तेति भ्रमः स्यात् । स तु न संभवति अधिष्ठानज्ञा-
नाभावादिति भावः । अविद्यानाशकालेऽपि ब्रह्मणि दृश्यत्वादिधर्मसत्त्वान्न तस्यास्तत्कल्प-
कत्वमित्याशयेन दूषणान्तरमाहुः—अपि चेति । विषयत्वमिति । निरूप्यत इत्यग्रेणा-
म्बयः । गुणापाये त्रिगुणात्मकाविद्यानाशे ॥

अत्राशङ्कते—नन्विति । तदा ज्ञानदृश्यामपि । निर्विशेषेति । निर्विशेषब्रह्ममिति-
दृशावाम् । तत्कल्पनैव ब्रह्मज्ञानवतो द्रष्टृत्वदृश्यत्वकल्पनैव । तत्रापि भुतावपि । अस्तु
ज्ञानकाले अविद्यायाः सत्त्वं, तथापि दूषणमस्तीत्याशयेन समाधानमाहुः—तर्हीति ।

गङ्गाधरमहर्षी ।

अपि चेति । केचित् व्याचक्षते—'अविद्याया जीवस्य च सम्बन्धो दुर्बल' इति ।
व्याचक्षत च प्रभव एव प्राग् 'जीवस्थानेकशक्ताङ्गावभासवत्सत्त्वान् । न हि दोषवशाद्द्वि-
वचन्द्राणामेव स्थानेकत्वाभास' इति ॥ तत्कल्पनैवात्रापीति । आविषयकत्वकल्पनैवेत्यर्थः ।

तथा सत्यविषया ब्रह्मणि विशेषकल्पनायां दृश्यत्वं, दृश्यत्वे च सत्य-
विष्ठानज्ञाने सति तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयः । 'निष्कल'मिति 'प्रत्य-
गात्मान'मितिपदेन चाविचारहितस्यैव दर्शनविषयत्वेनोक्तेस्तद्विरो-
धश्च । न च तत्र विषयस्त्वाविषयक एव, भेदनिरूपणात्, निष्कलादि-
पदं तु वास्तवरूपाभिप्रायमिति वाच्यम् । प्रकृते कर्मतानुपपत्तेः । 'क-
श्चिद्धीर' इत्यत्रेक्षणक्रियाकर्मवाचकस्य प्रत्यगात्मपदातिरिक्तस्याभावा-
दस्य चात्रावाचकत्वादीक्षणक्रियोत्तयनुपपत्तिश्च । किञ्चैवं, निर्विशेषब्र-
ह्मदर्शनोच्छेदात् तन्निरूपकश्रुतीनां 'ब्रह्म चेदं ब्रह्मैव भवति,' 'तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति,' 'तस्मिन् दृष्टे पराचरे,' 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मा-
नमैक्ष'दित्यादीनां, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः,' 'भक्त्या मामभिजानाती'-
त्यादीनां स्मृतीनां चोपप्लवः ॥

मुपपन्नम् ।

—तर्हीत्यादि । अविचारहितस्येति । ब्रह्मण इति शेषः । पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परि-
हरन्ति—न चेत्यादि । प्रकृते कर्मतानुपपत्तेरिति । अविद्यालेशसत्तासमये वास्तव-
रूपस्यागोचरत्वादर्शनक्रियाकर्मतानुपपत्तेः । तथा चैवमुपगमेऽपि विभक्तिभुतिविरोधो
दुर्वार इत्यर्थः । स्पृष्टमन्यत् ॥

हरितोषिणी ।

अधिष्ठानेति । यथा शुद्धौ रजतत्वकल्पना शुक्तिज्ञानं (रूपाधिष्ठानज्ञानं) विना न
जायते, तथात्रापीति भावः । तत्कल्पनमिति । विशेषधर्मकल्पनमित्यर्थः । दूषणान्तर-
माहुः—निष्कलमिति । 'निष्कलं ध्यायमान' इत्यत्र निष्कलपदेनेत्यर्थः । तद्विरोधः ।
भुतिविरोधः । शङ्कते—न चेति । तत्र 'निष्कल'मित्यादिभुवौ । विषयस्तु ज्ञानविषयस्तु ।
एव भेदेति । वास्तवावास्तवयोर्भेदे एव निरूपणं मुतावलीत्यर्थः । उत्तरमाहुः—
प्रकृत इति । यत्किञ्चिदविद्यासत्ताकाले । कर्मतेति । 'प्रत्यगात्मान'मित्यत्र दर्शनक्रिया-
निरूपितकर्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च तत्राविद्यालेशस्य सत्त्वाच्चद्रहितस्य दर्शनविषय-
त्वादिति भावः । दूषणान्तरमाहुः—कश्चिदिति । अस्य चेति । प्रत्यगात्मपदस्येत्यर्थः ।
वेदैरिति । स्मृतीनामित्येणान्वयः । भुतिस्मृत्युपप्लवरूपं दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति ।
श्रुतीनामिति । इत्यादीनामित्येणान्वयः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

भेदनिरूपणादिति । 'तं पश्यते' इति कर्तृकर्मभेदस्याविचारकत्वम् । प्रकृते इति ।
निष्कले तस्मिन् । अस्य चात्रेति । आत्मपदार्थत्वाऽकर्मत्वान् । 'उदेव प्रक्षे'जस्यार्थस्तु—
वेदान्तप्रसिद्धमेव ब्रह्म, नेन्द्रियादिरूपमिति । प्रकरणानुरोधान् ॥

अपरञ्च, अवास्तवमिति कोऽर्थः? । वस्तुनो नैसर्गिको धर्मो वास्तवस्तन्नित्वा आगन्तुको धर्मस्त्ववास्तव इति यदि, तदा मृदः पृथुबुधोद-
राद्याकाराणामप्यविद्याकल्पितत्वमेव शुक्तिकारजतवज्र तु कुलालेन
दण्डादिसहकारेण जनितत्वमित्यागतम् । तथा च प्रत्यक्षविरोधः ।
कचिद् विनापि कुलालादिकं तदुत्पत्त्यनुभवप्रसङ्गः । तेन जलाहरण-
मपि क्रियेत जाग्रतेव । जलाहरणार्थिनो नियमतो घटे प्रवृत्त्यनुपप-
त्तिश्च । न चाज्ञानकल्पितमरुमरीचिकापाथसः पानार्थं पिपासोर्नियमेन
प्रवृत्तिः संभवति । न च दोषदशायां प्रतीयमानः स इति वाक्यम् ।
इदमंशस्यापि तथात्वापत्तेः । न च तत्प्रयुक्तत्वे सतीति वाच्यम् ।
सुयर्थसूत्रम् ।

यत्नेन वास्तवरूपमिप्रायमित्युक्तम्, तत्र वास्तवरूपमिषदव्याधृत्वा निर्णेतुमवास्तवप-
दार्थं विचारयन्ति—अपरञ्चेत्यादि संभवतीत्यन्तम् । तथा चागन्तुकस्यापि प्रत्यक्षा-
विना वास्तवत्वनिश्चयाम्नैसर्गिको धर्म एव वास्तव इति नियमोऽसंगत इत्यर्थः । अवास्त-
वमिच्छो वास्तव इति विषक्षां दूषयितुमवास्तवपदार्थं विचारयितुं विकल्पयन्ति—न चे-
त्यादि । स इति । अवास्तवः । इदमंशस्येति । शुक्तिरजतस्थले इदं रजतमिति प्रतीय-
मानस्य तत्त्वैत्यर्थः । दोषप्रयुक्तत्वे सति दोषदशायां प्रतीयमानः अवास्तव इत्यपि दूष-
हरितोषिणी ।

अवास्तवं परिदृश्यमानं भवतीति तत्र मतम्; तत्रावास्तव इत्यस्यार्थं विचारयन्ति—
अपरं चेति । अविद्याकल्पितत्वमेवेति । मृमिष्ठो यो नैसर्गिको धर्मः स घटे नास्तीति
घटोऽवास्तवोऽज्ञानेन कल्पितः । शुक्तिकायां यथा रजतं कल्पितम् । तथा च तादृशर-
जतेन किमपि कार्यं न जायते, तथा घटेनापि कार्यं न स्यादिति भावः । अज्ञानकल्पिते
प्रवृत्तिर्न जायत इत्यत्र दृष्टान्तमाहुः—न दृष्टान्तेति । अवास्तवपदार्थः पूर्वोक्तो न भ-
वति, किन्त्वन्य एवेलाशङ्कते—न चेति । सः अवास्तवः । तथा च शुक्तिकारजते दोष-
दशायां प्रतीयमानत्वमस्ति, घटे तद्वत्त्वं नास्तीति तयोर्भेद इति भावः । उत्तरयन्ति—
इदमंशस्येति । शुक्तादिदं रजतमिति भ्रमो जायते, तत्र इदमंशे प्रमात्मकं, रजतत्वांशे
भ्रमात्मकं ज्ञानद्वयमिति पूर्वोत्तरमीमांसकानां सिद्धान्तः । तत्र दोषदशायां प्रतीयमान-
त्वमिदमंशस्याभ्यस्तीति तस्याप्यवास्तवत्वापत्तिः । इदमा बोधितस्य शुचयादेर्वास्तवत्वमिति
भावः । शङ्कते—न चेति । तत्प्रयुक्तत्वे सति दोषप्रयुक्तत्वे सति । तथा च दोषद-
गङ्गापरमह्नी ।

प्रतीयमानः स इति । अवास्तवो धर्मः । इदमंशस्येति । इदं रजतमित्यत्र । तद्व-
युक्तत्वं इति । दोषप्रयुक्तत्वं इति विशेषणीयम् ।

तिमिरोपहतनयनस्य नेत्रदर्पणाधानेन सूक्ष्मेष्ट्वपि वर्णेषु स्थूलत्वप्रभो
वर्णप्रभा चैकेनैव जन्यत इति वर्णांशोऽपि भ्रमत्वापत्तेः । न च तस्मिन्नांशे
तस्य गुणत्वमेव । अविद्यायामपि ब्रह्मांशे गुणत्वमेवाङ्गीकुरु । सर्वश्रुत्ये-
मुपपन्नम् ।

यन्ति—न च तदित्यादि । एकेनेति । नेत्रदर्पणेन । तथा च बालवपदार्थस्य विभे-
दुमशक्यत्वादेया विवक्षाऽप्यसङ्गतेति बालवरूपाभिप्रायमित्युत्तरसङ्गतैवेत्यर्थः । ननु का
विवक्षा नासङ्गता, किन्तु नेत्रदर्पणस्य दोषत्वमेव काचित्कमतो न दोष इत्यत आहुः—
न चेत्यादि । तस्येति । नेत्रदर्पणस्य । ब्रह्मांश इति । अविद्याया प्रतीयमाने ब्रह्मांशे ।
तथा च 'अविद्याऽप्युपकाराय विपवज्जायते नृणाम् । अनुष्ठिताभ्युपायेन व-
हतिर्योषिणी ।

क्षायां प्रतीयमानं रजतमुत्तुभयमपि भवति, परन्तु दोषप्रयुक्तत्वं रजतांशे, न तु शुद्धा-
विति न तस्या अवास्तवत्वापत्तिरिति भावः । समाधानमाहुः—तिमिरेति । नेत्रदर्प-
णेति । उपनेत्रस्थापनेन नेत्रदर्पणस्य उपनेत्रमिति लोके प्रतिदिष्टः । तथा च निष्कृष्टादि-
पदं तु बालवानिप्रायेणेति कथनमसङ्गतम् । उत्करीत्या अवास्तवपदार्थाज्ञानादिति भावः ।
शङ्कते—न चेति । तस्मिन्नांशे वर्णांशे । तस्य नेत्रदर्पणस्य । तथा च विवक्षा नासङ्ग-
तेति भावः । उत्तरमाहुः—अविद्यायामपीति । ब्रह्मांशे अविद्याया प्रतीयमाने विपरीतविपरीतभूते
गङ्गापरमही ।

तस्येति । नेत्रदर्पणस्य । अङ्गीकुर्विति । मार्कण्डेयपुराणे चोक्तं रौच्यान्तरे—'अविद्या-
प्युपकाराय विपवज्जायते नृणाम् । अनुष्ठिताभ्युपायेन बन्धायान्यायतो हि से'ति ।

दिप्पणी ।

अविद्येति । अत्रोत्तरार्धे 'बन्धायान्यापि नो हि से'ति संप्रति पाठमेव उपलभ्यते ।
अत्रेदमवधेयम्—'अविद्या पश्यते वेदे कर्ममार्गः पितामहा' इति कर्मसु कथिताऽऽविद्या-
विच्छिन्ना, तत्पितामहैश्च 'अविद्या सत्यमेव तत्' 'किन्तु विद्यापरिप्राप्तौ हेतुः कर्म'ति कथि-
करणकारणं भणितम् । ततः परं पण्डितेन विहिताकरणस्य प्रत्यवायापहतो प्रदूष्य 'अवि-
द्यापी'त्यपाठि । अतः प्रकरणमहिम्नेहाऽविद्या कर्मेति रम्यं प्रतिभासि, परन्तुवेवं सतीह
बन्धकमपि कर्मानुष्ठितेनाभिसन्धिस्तागादिरूपोपायेन चित्तशुद्धिद्वारा विद्यापरिप्राप्तिरूपो-
पकाराय कल्पत इत्यर्थो यत्कथ्यः । सोऽयं तत्पितृभिः 'तत्र बन्धाव तत्कर्म भवत्यनभि-
सन्धितम्' 'विद्यापरिप्राप्तौ हेतुः कर्म'त्यादिना पूर्वमेवोक्त इति पुनस्तत्कथने पौनःपुन्यम् ।
अतोऽविद्या भावरूपाज्ञानभेद परेण वार्तां शक्यते, न कर्म । यत्कायेतया कर्मणा दुष्टत्वं,
साऽविद्याऽपि निवृत्तानुपक्रोति, किमुन कर्माणीति कैमुतिक्रियायेन कर्मणा निवृत्तयुक्त-
सत्त्वं बोधयितुमिदमिति न प्रकरणविरोधोऽपि । दृष्टान्तविषया सङ्गतिसंभवात्कर्मणो मह-
त्वेऽपि हानिरनु न काऽपि । 'युक्तयः सन्ति सर्वत्र' परन्तु प्राभञ्जनाऽनुरोधाविवम् ॥

कवाक्यतार्थमिदमपि त्वद्रीत्योच्यते ॥

वस्तुतस्तु ब्रह्मधर्माः सर्वे एवानागन्तुका एव, यतो नित्याः । श्रुत्या तथैव निरूपणात् । तथाहि—‘न तस्य कार्यं करणं च विद्यते, न तत्स-
मभ्याम्यधिकश्च दृश्यते’ ‘परास्य चाक्तिर्विधिवैष अयते स्वाभाविकी ज्ञा-
नबलक्रिया चे’ति तत्सम्बन्धि यत्किञ्चित् कार्यं जन्यं नास्ति, किन्त्व-
जन्यमेव । किञ्च, तस्येति पठ्या ‘भेदो निरूप्यते । तथा च जीववत्स-
सुवर्णसूत्रम् ।

अध्यायान्यायतो हि से’ति मार्कण्डेये रौच्यमन्वन्तरे वाक्यायथा तेन कत्वादयो बालत्वा
एव प्रतीयन्ते, विषेण च धुधादिकं, तथात्राऽपि तथा दृश्यत्वं करचरणादिकं बालत्वमेव
प्रतीयत इति सिद्धेरुक्तश्रुतिसकर्मवाचकपदे बालत्वाबालत्वरूपविभागाङ्गीकारोऽसङ्गत
इत्यर्थः । अस्मिन् प्रकारे धर्माणां बालवत्त्वसिद्धावपि नैसर्गिकत्वासिद्ध्या भ्रुत्यन्तरविरो-
धापरिहारादर्थं सूत्रवन्ति—स्वद्रीत्येति । दर्शनस्याविशकत्वमङ्गीकृतेत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

ब्रह्मांशे । एकवाक्यतार्थमिति । अङ्गीकुरु इति पूर्वोक्तान्वयः । अत एवोक्तं मार्कण्डे-
यपुराणे रौच्यमन्वन्तरे—‘अविद्याऽप्युपकाराय विषयजायते नृणाम् । अनुष्ठिता-
भ्युपायेन बन्धायान्यायतो हि से’ति । अन्यायतः अन्यायेन । तथा च ब्रह्मणि
दृश्यत्वं करचरणादिमरचं बालत्वमेव प्रतीयते अविशया, यथा विषेण धुधादिकं प्रतीयते,
नेत्रदर्पणेन कत्वसात्वादिभ्यम् । एवं च निष्कलाविषयं तु बालत्वमिप्रायेणेति कथनमसङ्ग-
तम् । बालत्वाबालत्वविभागस्वीकारस्य व्यर्थत्वादिति भावः । अस्मिन् पक्षे अस्वरसं दर्श-
यन्ति—इदमपीति । दृश्यत्वाविधर्माणां बालवत्त्वमपीत्यर्थः । स्वद्रीत्या ‘प्रत्यगात्मा-
नमैक्ष’दित्यादौ दर्शनविषयत्वादिकमाविशकमिति त्वन्मसं स्वीकृत्य ॥

धर्माणां स्वाभाविकत्वबोधकश्रुतिविरोधापरिहारार्थं सिद्धान्तमाहुः—वस्तुतस्त्यति ।
सर्वे एव ब्रह्मधर्माः अनागन्तुका एवेत्यन्वयः । तन्निरूपकश्रुतीर्दर्शयन्ति—तथा हीत्या-
दिना । यत्किञ्चित्कार्यमिति । कार्यत्वेन परिदृश्यमानम् । किञ्चेति । भेदे सति कुत्र
निरूपणमत्र आहुः—तथा चेति । जीययदिति । जीवे यथा जीवातिरिक्तं चभ्रुरादि-

दिप्यन्ती ।

‘भेदो निरूप्यत इति । अत्रैरमवधेयम्—‘न तस्य कार्यं करणं चे’ति भ्रुवौ पञ्चपा
सम्बन्धमात्रं बोध्यते, दण्डस्य दाढनं, जालणस्य दानमित्याद्याविष । तत्र करणत्वादिक-
मिव तदुपादेयत्ववत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वविशेषौ ‘आनन्दमात्रकरपादमुत्सोदरादि’ति-

रूपातिरिक्तं ज्ञानक्रियादिषु करणमिन्द्रियादिकमपि तस्य नास्ति ।
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादित्वात् । अथवा नित्यत्वात्तद्वेतुभूतं करणं
च नास्ति । अत एव 'न तत्सम' इत्यादि । जीवानामतादृशत्वात् ।
अत एव, 'सर्वस्येशान' इति श्रुतिः । अत एव तदासा एव जीवा इति
फलितम् । परा मनोवचसामपीदमिस्थनया ज्ञातुमशक्या विविधा
सुषर्णसूत्रम् ।

तत्परिहाराय सिद्धान्तपक्षमाहुः—वस्तुत इत्यादि । तद्वेतुभूतमिति । करारिहेतु-
भूतम् । अत एवेति । आनन्दमात्रकरादिमत्त्वादेव । अत एवेति । समाध्वधिकरादि-
त्वादेव । अन्यथा सर्वज्ञानत्वं निरङ्कुशं न स्यात् । अत एवेति । निरङ्कुशज्ञानत्वादेव ।
हरितोषिणी ।

करणं, तथात्र नास्तीति भावः । अत्र हेतुमाहुः—आनन्दमात्रेति । पक्षे हेत्वन्तरमाहुः
—अथवेति । नित्यत्वादिति । ज्ञानक्रियादीनां नित्यत्वात्तद्वेतुभूतमिन्द्रियादिकं नास्ती-
त्यर्थः । अत एवेति । ज्ञानक्रियादीनां नित्यतया तद्वेतुभूतकरणत्वाभावादेवेत्यर्थः । अ-
तादृशत्वादिति । नित्यज्ञानक्रियादिमत्त्वाभावादित्यर्थः । अत एव प्रसन्नविद्यमानक्रियादीनां
नित्यत्वादेव । फलितम् 'सर्वस्येशान' इति ध्रुवा फलितम् । 'परास्य शक्तिर्विविधे-
ष्वे'ति ध्रुवौ पराशब्दार्थमाहुः—परेति । ध्रुवौ तु परेत्येकवचनं भूयते, व्याख्याने नु बह-
गङ्गापरमह्नी ।

अत एव नेति । आनन्दमात्रकरादिमत्त्वादेव । अत एवेति । साम्बाधिक्यराहित्यात् ।
इदमित्यतयेति । इदमित्यं भवतीति वाक्यैकदेशानुकरणाद्भावे तत् । देवत्वान्धन्तमोगा
इत्यादिषु । पृथोदरादिस्वाहा साधुः । शिष्टप्रयोगान् ।

टिप्पणी ।

त्यादिना तात्पर्यग्रहतः पश्चात्प्रतीयेते । अतः कतिवार्थक्यनमिदम् । एवं च नेहार्थग्रह-
योधानुपपत्तिप्रमुक्ता तस्येतिपरापृत्तिरपि । एवमेव देवदत्तस्य पुत्रः शिष्यश्चेत्युदाहरणानि
सङ्गतानि । अथवा 'गङ्गायां घोषमत्स्या'वित्यत्रेव दत्तघोषादित्यर्थं, लक्षणाया च भेदो
बोध्यत इति । द्वयमपि ग्राह्यत्वेन । अन्यथैव किंवदन्त्याऽथवा नित्यत्वादिति पक्षान्तरमु-
क्तम् । न तत्सम इति । चद्वयमप्यर्थे । तत्समोऽपि न दृश्यते, तद्व्यधिकोऽपि न
दृश्यत इत्यर्थः । जीवादयः सर्वे न्यूना एवेति भावः । अत एवायं शब्दं कसिष्यति ।
चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थतया तद्वूनोऽपि नेति तु नार्थः । तथा सति समत्वमाभावीति
'न तत्सम' इत्यस्य विरोधः । न च त्रैलोक्ये तात्पर्यम् । लक्षणापत्तेः । स्वाभाविकीति ।
स्वरूपादिमका, 'स्वरूपं च स्वभावश्चे'ति कोषान् ॥

अनेकरूपाः शक्तयः । शक्तिस्वरूपविचारे ब्रह्मस्वरूपाभातिरिच्यते इति ज्ञापनायैकवचनम् । तेनाधिस्थानन्तशक्तिमत्त्वमुक्तं भवति । सापि शक्तिः स्वाभाविकी, न स्वागन्तुकी । तथैव ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिश्च स्वाभाविक्येव, न तु देहेन्द्रियव्यतिरेकेण ज्ञानक्रिये भवत इत्यर्थः । एवं सति नित्यं वस्तु सर्वविधया कल्पितमिति वक्तुं न शक्यम् । विरोधात् । तस्य किञ्चित् कार्यं कर्तव्यं नास्ति, करणमिन्द्रियादिकमपि नास्ति । अत एव 'न तत्सम' इत्यादि । यतः कर्तव्यं विनापि विविधाः शक्तयः, करणं विनापि ज्ञानादिमत्त्वं च अयंते । अतः सर्वा अपि शक्तयः स्वाभाविक्य इति व्याख्यानमपि नातिदुष्टम् । यद्यपि नित्यत्वेन सृष्टेः पूर्वमनन्तरं च तासां वर्तमानत्वाच्च हि तदा किञ्चित् कर्तव्यमस्ति, तथापि सामान्यनिषेधपरत्वेन दुष्टमेव । ईक्षत्यधिकरणविरोधात् । तथाहि—'सदेव सौम्येवमग्न आसीत् एकमेवाद्वितीय'मित्युपक्रम्य, 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' 'तत्तेजोऽसृजते'ति । तथाऽन्यत्र 'आत्मा वा सुवर्णसूचम् ।

एकवचनवृत्तिविरोधं परिहरन्ति—शक्तीत्यादि । तेनेति । विविधत्वभावेन । चाद्वल-शक्तिः । एवं सिद्धान्तवर्त्मना भुक्तिं व्याख्याय मतान्तरीयव्याख्याने अविद्याभ्रमाभावेन सर्वभावतत्त्वसम्बन्धाभावरूपं रूपं बोधयितुं तत् प्रदर्शयन्ति—तस्येत्यादि । उत्तरार्द्ध-व्याख्यायात्पर्यमाहुः—यत्त इत्यादि । नन्वेवमानुगुण्ये कुतोऽस्य व्याख्यानस्य दुष्टत्वमत आहुः—यद्यपीत्यादि । अदोपे हेतुमाहुः—नित्यत्वेनेत्यादि । तदेति । प्रलयकाले । दोषे हेतुमाहुः—तथापीत्यादि । तथान्यत्रेति । ऐतरेयब्राह्मणे भिषदिति । व्यापारं हरितोषिणी ।

वचनं भूयत इति कथमित्यत आहुः—शक्तिस्वरूपेति । क्रियाशक्तिश्चेति । चकारेण बलशक्तिः । एवं सतीति । एतादृशोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वे सति । विरोधादिति । उक्तधृ-तिविरोधादित्यर्थः । अविद्यासम्बन्धाभावात्तत्त्वसम्बन्धि किमपि नास्तीत्याहुः—तस्येति । 'नास्ती'लनेन लोकवैलक्षण्यं सूचितम् । तत्समः कुतो नास्तीत्यत आहुः—यत्त इति । नन्वेवंपीता व्याख्याने दुष्टत्वं कुत इत्यत आहुः—यद्यपीति । तासां शक्तीनाम् । तथा-पीति । विरोधमेव विशदयन्ति—तथा हीत्यादिना । तथाऽन्यत्रेति । अन्यत्र ऐतरेवे । गङ्गाधरभट्टी ।

इत्यर्थ इति । परोक्षे, न तु युक्त इत्यर्थः । नित्यत्वेनेति । शक्तीनाम् । किञ्चि-दिति । ज्ञानशक्त्यादि ।

इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत् किञ्चन मियत्, स ऐक्षत लोकानुत्सृज
इतीमाँल्लोकान् सृजत' इत्यादिश्रुतेः सृष्टेः प्राग् ब्रह्मणोऽशरीरत्वं तेजः-
प्रभृतिलोककर्तृत्वं च मिथ्यावादिनाप्यङ्गीकार्यम् । अतः कर्तव्यांशसा-
मान्यनिषेधस्तु नोपपद्यते । न हि तदा कश्चिज्जीवोऽस्ति । येन स्वाधि-
यया तत्कर्तृत्वलक्षणविशेषः कल्प्येत । अस्तीति चेत्, सदेवेति श्रुति-
विरोधः । एवं सति यथा स्वाभाविकयो ज्ञानादिशक्तयः श्रुतिबलेनाङ्गी-
कृताः अस्येति पट्ट्या भेदेन निर्देशाद्धर्मरूपास्तथा 'सर्वतः पाणिपा-
दान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुख'मित्यादिश्रुतिस्मृतियुक्तं स्वरूपभूतानन्दमा-
त्रकरपादादीनामपि संभवात् करणानामपि सामान्यनिषेध उपपद्यते ।
तस्मादस्मदुक्त एवार्थः ॥

सुवर्णद्वयम् ।

कुर्वम् । तेजःप्रभृतिलोककर्तृत्वमिति । तेजोऽवभादिकर्तृत्वं लोककर्तृत्वं चेत्यर्थः । कुर्वो
नोपपद्यत इत्याकाङ्क्षायामाहुः—न हीत्यादि, विरोध इत्यन्तम् । करणनिषेधेऽपीमायु-
पपत्तिमिति विशन्ति—एवं सति यथेत्यादि । पट्ट्या भेदेनेति । परमते भेदपट्टीन्या-
यानादेवमुक्तम् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थ इति । सामान्यनिषेधप्रतिज्ञायाः सकृत्पृष्ठा-
वगुण्ठनन्यायेनापार्थत्वात्कार्यरूपकरचरणविशेषनिषेधरूप एवार्थ इत्यर्थः । एवमि-
न्द्रियादीनां भौतत्वमुत्पादनेन गौरवशेषः परोदृष्टित्वः परिहृतः ॥

हरितोषिणी ।

नान्यत्किञ्चनेति । आसीदिति पूर्वेणान्वयः । मियदिति । तः व्यापारं कुर्वमित्यर्थः ।
तेजःप्रभृतिलोककर्तृत्वमिति । तेजःप्रभृतिकर्तृत्वं, लोककर्तृत्वं चेत्यर्थः । तेजःप्रभृति-
कर्तृत्वं नाम तेजोऽवभादिकर्तृत्वम् । तेजः, अप्, अभादीति—तदर्थः । नोपपद्यत
इत्युक्तं, तत्र हेतुमाहुः—न हीति । करचरणादीनां निषेधो नास्तीत्याहुः—एवं सतीति ।
धर्मरूपा इति । 'परास्य शक्तिर्विविधैवे'ति श्रुतौ अस्येति भेदेन निर्देशोऽस्तीति धर्मरूपा
इत्यर्थः । सामान्यनिषेध इति । कार्यरूपाणां करणानां निषेधसत्त्वं, न तु नितानाम् ।
अतः करणस्वावच्छिन्ननिषेधो नास्तीत्यर्थः । एतावता सर्वेषां भगवत्सम्बन्धीन्द्रियाणां
वेदप्रतिपाद्यत्वं समर्थितम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तेजःप्रभृतीत्यादि । तेजःप्रभृतिश्च लोकाश्च तेषां कर्तृत्वम् ॥

(३३) किञ्च, अविद्याकल्पनपक्षे तत्प्रसादेन तत्प्राकट्यतद्दर्शनाद्यनु-
पपत्तिः । तदर्थं तपस्यादितत्साधनप्रवृत्त्यनुपपत्तिश्च । न हि
 तपस्यादिसाधनानां दोषोद्भव एष फलम् । येन तेषु क्रिय-
 माणेच्छेतादृशो भ्रमोऽविद्याया जन्यत इत्युच्येत । तथा
 सति चित्तकषायशोधकत्वं साधनानां सर्वत्र भूयमाणं
 व्याहृत्येत । दोषाधिक्यजनकत्वेन निन्दितत्वं च स्यात् ।
 किञ्च 'पराञ्चि स्वानी'ति श्रुत्याऽविद्यावदिन्द्रियाविषयत्वं, तद्रहितत-
 सुवर्णसूत्रम् ।

(३३) सृष्टिसामयिकं तदीयकल्पनापक्षं पुनः प्रकारान्तरेण दूषयन्ति—किञ्चेत्यादि ।
 तत्प्रसादेनेति । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व' इति 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको
 धातुः प्रसादा'दिति भुतेर्ज्ञानप्रसादेन भगवत्प्रसादेन वा । तत्प्राकट्येति । 'तस्यैष
 आत्माविवृणुते तनुं स्वा'मिति भाविततत्प्राकट्येत्यर्थः । तदर्थमित्यादि । तथा च
 कल्पनायाः सर्वकालं संभवाच्चेत्यर्थः । ननु कल्पने चिन्ताया इव तपस्यादीनामपि साध-
 नत्वाच्च तत्करणानुपपत्तिरित्यत्र आहुः—न हीत्यादि । तथा चाविद्यायाः ज्ञानावरकत्वेन
 कल्पनादृशायां ज्ञानतिरस्कार एव भवेत्तत्प्रसादो नाप्यावरणभङ्ग इति न प्राकट्यादी-
 त्यर्थः । ननु 'यत्र कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । सिद्धिं तत्र विजानी-
 यात्तस्मिन् स्वप्ननिदर्शन' इति भुतौ यथा काम्यकर्मणस्तादृक्फलजनकत्वमेवं तपस्या-
 दीनामपि तादृक्दोषजनकत्वमेवेति चेत्तत्राहुः—तथा सतीत्यादि । तथा च काम्यस्य
 कषायजनकत्वेन निन्दितत्वाच्चदूष्टान्तेनात्र प्रत्यक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः । ननु 'कः क्षेमो
 निजपरयोः कियानर्थः स्वपरतुहा धर्मेणे'त्यादिस्मृतौ तन्निन्दायि स्वार्थे एवेति चेत्त-
 त्राहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च 'तपो मे हृदयं साक्षा'दित्यादौ तत्प्रसङ्गादर्शनादुक्तनि-
 हरितोपनिषी ।

(३३) इदानीं कल्पनाऽविषयेति पक्षं प्रकारान्तरेण दूषयन्ति—किञ्चेति । तत्प्रसा-
 देन 'धातुः प्रसादा'दिति श्रुत्या भगवत्प्रसादेनेत्यर्थः । तत्प्राकट्येति । 'तस्यैष आत्मा
 वृणुते तनुं स्वा'मिति भुतिप्रतिपाद्यभगवत्प्राकट्येत्यर्थः । प्रवृत्त्यनुपपत्तिमेव समर्थयन्ति
 —न हीत्यादिना । तथा सतीति । तपस्यादीनां दोषजनकत्वे स्वीक्रियमाणे सति ।
 चित्तकषायेति । चित्तदोषेत्यर्थः । किञ्चेति । श्रुत्येति । 'पराञ्चि स्वानि व्यतृणत्स्व-
 गङ्गाधरमष्टी ।

(३३) तत्प्रसादेनेति । ज्ञानप्रसादेन भगवत्प्रसादेन वा । 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्ध-
 सत्त्व' इति । 'तमक्रतुं पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमान'मित्युभयभुतेः ।
 इति एव प्रलयेति । कल्पकाभावादेनेत्यर्थः ॥

द्विषयत्वं च प्रतिपाद्यते । श्रीमद्देवकीगर्भरत्नेनाऽपि—‘नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया । शक्य एवंविधो ब्रह्मं दृष्टवानसि मां यथे’तीतरसाधनासाध्यतोक्तिपूर्वकं, ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुने’ति भक्त्यैकसाध्यत्वं दर्शनादीनां निरणायि । तथा चैवंविधश्रुति-सृष्टिविह्वलं कुर्वन् पारलौकिकसन्मार्गमात्रोच्छेदनाय प्रवृत्त आसुर एवेति सन्निरूपेक्ष्यः । कल्पान्तकाले शरीरेन्द्रियाभावेन जीवानां भगवति प्रवेशाय कल्पनासामर्थ्याऽभावे सत्यपि नारायणशयनकथनाच्च । इत एव प्रलयानुपपत्तिरपि ज्ञेया ॥

किञ्च ‘यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं’मिति श्रुत्याशुक्तप्राथमिकब्रह्मसृष्ट्यनुपपत्तिः । तदानीमीश्वरातिरिक्तस्याभावेन तत्कल्पकाभावात् । ईश्वरस्य च न कल्पकत्वं यक्तुं शक्यम् । ईश्वरत्वव्याहतेः । ‘यो विदधा-
मुपगंसुप्रम् ।

न्दापि काम्यतपस्यादिविषयैवेति तदनालोचनास्येतत् उच्येत्येवमर्थः । ननु मध्यादि-विद्यायां कल्पनोपदेशस्य स्वीकारादपि तदङ्गीकारे को दोष इत्याशङ्क्यां पूर्वोक्तमेव दोषं पुनः प्रकारान्तरेणाहुः—कल्पान्त इत्यादि । कल्पनापक्षो न युक्त इति शेषः । तथा च सृष्टिदशायां तदाङ्गीकर्तुं शक्यस्येऽपि प्रलयदशायां तदशक्यता सिद्धे विशेषस्य बालवत्त्वे सृष्टिदशायामपि तदङ्गीकारो न युक्त एवेत्यर्थः । इत इति । कल्पकाभावादेव । ज्ञेयेति । कल्पनापक्षदूषणत्वेन ज्ञेया ॥

दूषणान्तरमनुबदन्ति—किञ्च य इत्यादि । तथा च त्वदभिमतकल्पनानुपपत्तिरेव दोष इत्यर्थः । नन्वीश्वर एव तदानीं कल्पक इति चेत्तत्राह—ईश्वरस्येत्यादि । कल्पनायां हरितोषिणी ।

यम्भूरिति ध्रुवेत्यर्थः । तद्ब्रह्मिणेति । अविचारहितेत्यर्थः । श्रीमद्देवकीगर्भरत्नेनापीति । निरणायीत्यनेनान्वयः ॥

इदं सर्वमविद्यया कल्प्यत इत्यत्र दूषणान्तरमाहुः—किञ्चेति । तत्कल्पकेति । ब्रह्म-

द्विष्यणी ।

* इतरसाधनासाध्यतोकीति । पूर्वं, तदर्थं तपसादि, तेषु क्रियमाणेष्वेवाहको भ्रम इत्यादिना तपःप्रभृतिसाध्यत्वं दर्शनादीनामुक्तम्, पुनरत्र च तदसाध्यत्वमिहापा-
द्यतो विरोधः प्रतिभाति, परन्तु तत्र तेषां चित्तशुद्धिद्वारा तदनुत्पन्नमिषेयम्, अत्र तु साक्षात्तदनुत्पन्ननिषेधो भक्तेः साक्षात्तदिति बहुमिति न सः ॥

ती'ति श्रुत्युक्तमीश्वरकर्तृत्वं चापेयात् । किञ्च, सूत्रकारः सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयं प्रतिज्ञाय तन्निरूपणार्थं प्रवृत्तः सन् निःसन्दिग्धतत्पराणां निश्चितत्वादेव निरूपणमकृत्वा सन्दिग्धतत्पराणामेव 'य एपोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुरिति, 'अस्य लोकस्य का गतिराकाश इति होवाचे'त्यादि, 'कतमा सा देवता प्राण इति होवाचे'त्यादि, 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इत्यादीनाम्, 'अन्तस्तद्वर्मोपदेशात्' 'आकाशस्तद्विज्ञात्' 'अत एव प्राणः'

सुवर्णसूत्रम् ।

व्यासाक्षयविरोधं च स्फुटीकुर्वन्ति—किञ्च सूत्रेत्यादि, कुर्यादित्यन्तम् । तद्वर्मोपदेशादिति । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति ब्रह्मर्मोपदेशादित्यर्थः । तद्विज्ञादिति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ती'त्यादिभाविताद्वल्लिङ्गादित्यर्थः । अत एवेति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत्' इति भाविताद्वल्लिङ्गादेवेत्यर्थः ।

हरितोषिणी ।

सृष्टिकल्पकेत्यर्थः । अपेयादिति । कल्पनासत्त्वे कर्तृत्वाभावादिति भावः । किञ्चेति । सूत्रकारः व्यासः । तत्पराणामिति । ब्रह्मपराणां सूत्राणामित्यर्थः । सन्दिग्धतत्पराणामिति । सन्दिग्धविषयीभूतब्रह्मपराणामित्यर्थः । सन्दिग्धब्रह्मपरधुतीरेवाहुः—'य एपोऽन्तरादित्य' इति । इत्यादीनामिति । धुतीनामित्यर्थः । इत्यादिभिरधिकरणैरिति । अन्त इत्यादिभिः । 'य एपोऽन्तरादित्य' इति धुतावन्तः भूयमाणः परमात्मैव । कुतः ? 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इति ब्रह्मर्मोपदेशादित्यर्थः । आकाश इति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशे प्रत्यस्तं यन्ति' इत्यादिभूतौ ब्रह्मलिङ्गाकाशो ब्रह्मैवेत्यर्थः । अत एवेति । 'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहत्' इति भावणाद्वल्लिङ्गादेव प्राणो ब्रह्मैव ज्योतिरित्यादि । 'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठे'भित्वा-

गङ्गापरमहृ ।

तद्वर्मोपदेशादिति । 'स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित' इत्याशु कृत्वा दपदतपाप्मात्वादिः । 'एष आत्मा अपहतपाप्मे'ति भुजन्तरान् । तद्विज्ञादिति । 'आकाशादेव सर्वाणि भूतान्युत्पद्यन्ते' इत्यादेः । अत एवेति । ब्रह्मलिङ्गादेव ।

‘ज्योतिश्चरणाभिधानात्’ इत्यादिभिरधिकरणैर्महता प्रबन्धेन पक्षि-
रूपयत्यनो यत्प्रकारकं श्रुतिर्निरूपयति तादृशमेव तद्वग्नैवेति सूत्र-
कारानुशय इति ज्ञायते । अन्यथा ‘य एषोऽन्तरादित्य’ इत्यादि-
श्रुतिनिरूपितस्वरूपाणां तादृगजीवादित्यरूपत्वे प्रत्यक्षरूपत्वे वा तस्य
मतेऽविद्याकल्पितत्वस्याविशिष्टत्वाद्वाप्रपरत्वमेवैतेषामिति न निर्णयं
कुर्यात् ॥

सुषर्बसूत्रम् ।

चरणाभिधानादिति । ‘एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः, पादोऽस्य
सर्पा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी’ति चरणाभिधानादित्यर्थः । निरूपयतीति । नि-
र्णयं निरूपयति । अन्यथेति । तेषां प्रसङ्गे यदि सूत्रकारानुशयो न स्याच्चेत्यर्थः ।
निरूपितस्वरूपाणामिति । निरूपितानि यानि स्वरूपाणि तेषाम् । तथा च मन्वादि-
सूत्रेऽपि सांख्यं प्रत्येव गौण्यापादानं, पञ्चदश्वपुत्तौ चक्षुरधिदैववत्त्वेन सिद्धस्य सूर्यस्य
मधुत्वासंभवे तेनापि तत्र गौण्येवादर्णीयेति तद्वद्जाज्ञानेऽपि गौण्यादर्णीयेति सम्बोध-
नार्हत्वात् । अवलङ्कुदाहृत्य प्रकृते तथाङ्गीकरणमसङ्गत्वमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

विवाक्ये ज्योतिःसङ्ख्येवायं प्रद्वेद, कुतः ? चरणाभिधानात् । ‘एतावानस्य
महिमा, अतो ज्यायांश्च पुरुषः । पादोऽस्य विम्बा भूतानि, त्रिपादस्यामृतं
दिवी’ति चरणाभिधानादित्यर्थः । इत्येवंतीत्याऽधिकरणपतुष्टयेनेत्यर्थः । सूत्रकारानु-
शय इति । न्यासाभिप्राय इत्यर्थः । सूत्राणां वित्तरशोऽर्थविचारस्तु भाष्ये जस-
रकृतसद्विवरणे च द्रष्टव्यः, ग्रन्थवित्तरभयाद्विरम्यते । अन्यथेति । तेषां प्रसङ्गे यदि
सूत्रकाराभिप्रायो न स्याच्चेत्यर्थः । अविशिष्टत्वादिति । समानत्वादित्यर्थः । एतेषां-
मिति । सूत्राणामित्यर्थः ॥

गङ्गाधरमहो ।

चरणाभिधानादिति । ‘पादोऽस्य विम्बा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी’त्यर्थः ।
अनुशय इति । ‘भवेदनुशयो द्वेपे पञ्चात्तापानुबन्धयो’रिति विष्वाङ्कपुण्ये
न्यासस्य द्वेप इत्यर्थः । अन्यथा । अनुशयमात्रे ॥

(३४) ननु ब्रह्मपरत्वेनैवोपासनानि तत्तत्फलसाधकानि । ईश्वरपुरु-
षाकाशप्राणादिरूपेष्वब्रह्मत्वेनोपासने कृते तत्तत्फलं न
अविद्यतीति तेषु ब्रह्मत्वबोधनार्थं सूत्रकारेण निर्णयः कृत
इति चेत्, मैवम्; यस्तु तत्तेषामब्रह्मत्वे तत्तिरूपिकाणां शु-
तीनामब्रह्मपरत्वापत्त्या तन्नियमव्याहृतेः, प्रतारकत्वापत्तेश्च ।
किञ्चाविद्याकल्पितत्वाविशेषात्प्रसिद्धार्थानेवानूय नैतदिति
निषेधमेव कुर्यात् । समन्वयप्रतिज्ञामेव च न कुर्यात् । तेषामब्रह्मत्वेन
तत्तिरूपिकाणां तासामतत्तिरूपकत्वात् । तथा च, 'सर्वे वेदा यत्पदमा-
मनन्ती'ति श्रुतिविरोधः । एतेन सविशेषनिरूपिका श्रुतिर्न ब्रह्मस्वरूपं
निरूपयितुं प्रवृत्तेत्यादि निरस्तम् । किञ्च, 'कृते शुक्लश्चतुर्धा' इत्यादिना
इलावृत्तादिदेशविशेषेषु, 'तुरीयां तामसीं मूर्तिं'मित्यादिना च नियत-
देशो नियतकाले नियतानेकरूपकथनमनुपपन्नं स्यात् । एकस्या एवावि-
द्याया नियतसामयिकनियतवस्तुफलपने समयान्तरे चान्यादृशकल्पने

सुचर्जसूत्रम् ।

(३४) किञ्चिदासङ्ग परिहरन्ति—नन्वित्यादि, विरोध इत्यन्तम् । एवं तात्पर्य-
निरूपणेन यद्विद्वं तदाहुः—एतेनेत्यादि । तथा सविशेषभुतिरप्यस्थूलादिभुतिवन् स्वरू-
पस्यैव निरूपिकेति उपजीवकत्वेनैवैवयोरभावात्तस्याः यथाकथंचिन् प्रतिपत्त्यर्थत्वमित्यत्र
गमकस्याभावाच्च तन्निरस्तमित्यर्थः । अविद्याकल्पनपक्षे उपबृंहणविरोधं बोधायेतुं दूषणा-
हरितोषिणी ।

(३४) शङ्कते—नन्विति । निर्णयः कृत इति । यस्तु तत्तेषामबोधकसूत्राणां तथैव
निर्णयदिति भावः । परिहरन्ति—मैवमिति । तेषामिति । सूर्योन्वर्तमानादिचतु-
र्णाम् । नियमव्याहृतेरिति । उपनिषदाभ्यैर्ब्रह्मैव प्रतिपाद्यत इति नियमव्याघातादित्यर्थः ।
दूषणान्तरमाहुः—प्रतारकत्वेति । अन्यदपि दूषणमाहुः—किञ्चेति । प्रतिज्ञामेवेति ।
चकारेण पूर्वोक्तनिषेधकरणं समुचीयते । अत्र हेतुमाहुः—तेषामिति । तासामिति । 'य
एवोन्तरादित्य' इत्यादिभुतीनामित्यर्थः । एतेनेति । इति सूत्रादितात्पर्यवर्णनेन । सवि-
शेषेति । यथा अस्थूलादिनिर्दिशेषभुतिर्ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति, तथेयं सविशेषभुतिर्न निरू-
पयतीत्यर्थः । अविद्याया प्रकण्डोऽनेकरूपकल्पने सामर्थ्यं नास्तीति दूषणान्तरमाहुः—

गङ्गाधरभट्टः ।

(३४) प्रतारकेति । 'योऽन्यथा सत्समात्मान'मित्यादिभुतेः । एतेन एतेरित्यर्थः ।

हेतोरशक्यनिरूपणत्वात् । न च कालादेरेव हेतुत्वं, तस्याप्येनानुत्पत्त्यात् । न च तादृक्स्वभावैव सेति वाच्यम् । अद्वैतश्रुत्यनुरोधेनासद्रूपत्वेनैव सा त्वदभिमत इति तत्स्वभावाप्यपि तादृशत्वेन कस्य कारणत्वम् । ननु कार्यमपि तथैवेति यक्षयलिन्याय इति चेत्, कार्यमास्तां या तथा, कारणेन तु सतैव भान्यं मणिमद्यादिन्यायेनेति पूर्वमेवाचोचाम । किञ्च, ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मत्वेन निरूपितसविशेषाणां कल्पितत्वं यद्वन् व्यासस्य प्रतिज्ञाहानिमपदयन्मुन्मत्तोऽसि ॥

(३५) ननु ब्रह्मण एकरसत्वेन सविशेषाणां चानेकरसत्वेन ब्रह्मस्वामुपपत्त्यम् ।

न्तराण्याहुः—किञ्च कृत इत्यादि । एतच्छ्रुत्यत्वादिति । जडत्वेन तत्कार्यत्वेन च तनुत्यत्वात् । ननु कार्यस्यासत्वेऽङ्गीकृते विशेषाणामतिद्वन्द्वं किं कारणसम्भावाद्नेनेति द्वाद्यान्माहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च तदोन्मत्तत्वशोधनाय तदोच्यते, न तु वार्त्तासत्त्वमुपगम्यत इत्यर्थः ॥

(३५) स्वोन्मत्तत्वं वारयितुं यतते—नन्वित्यादि । तथा च 'स यथा सैन्धवपहरितोपिणी ।

किञ्चेति । कृत इति । एकावशस्कन्धे । अशक्यनिरूपणत्वादिति । अविद्याया जडत्वान्निरूप्यने सामर्थ्याभावादिति भावः । शङ्कते—न चेति । हेतुत्वमिति । 'जन्यानां जनकः कालो जगतामाश्रयो मत' इत्यमिमुक्तवाक्यादेनूत्त्वमित्यर्थः । उत्तरयन्ति—तस्यापीति । अविद्याकर्मत्वेन तनुत्यत्वादित्यर्थः । शङ्कते—न चेति । तादृगिति । कल्पनाकरणत्वस्वभावा सा अविद्येत्यर्थः । उत्तरयन्ति—अद्वैतेति । तादृशत्वेनेति । असद्रूपत्वेनेत्यर्थः । शङ्कते—नन्विति । कार्यमिति । कल्प्यं कार्यमित्यर्थः । तथैवेति । असद्रूपमेवेत्यर्थः । यक्षेति । 'वाटशो यक्षस्तादृशो बलि'रिति न्यायेन दोषो नालीत्यर्थः । उत्तरयन्ति—कार्यमिति । तथा असद्रूपम् । सता मद्रूपेण । अत्र द्वाद्यान्माहुः—मणीति । मण्यायेः सद्रूपत्वं, तत्कार्यस्यासद्रूपत्वं लोके गारुडीविद्यायां दृश्यत इत्यर्थः । ननु भवन्मते कार्यस्यापि सत्त्वं स्वीक्रियत इति कथमुक्तं कार्यमास्तां तथैवत आहुः—किञ्चेति । ब्रह्मत्वेनेति । 'अधातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्यनेन प्रतिज्ञा कृता, 'अन्तस्तद्वर्मापदेशा'दित्यनेन विशेषाणां ब्रह्मत्वेन निरूपणं कृतम्; भवद्भिस्तु तेषां कल्पितत्वमुच्यत इति व्यासस्य प्रतिज्ञाहानित्यर्थः ॥

(३५) स्वोन्मत्तत्वं वारयति—नन्विति । एकरसत्वेनेति । धृतौ च 'यथा सैन्धवगङ्गाधरमटी ।

एतच्छ्रुत्यत्वादिति । करिष्यताम् ॥

निरूपयन्-
अथवासाधने-
निरूपयन्-
पपत्तिमा-
यिः ।

नुपपत्तिरिति चेत्; मैवम् । धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् ।
तथाहि—ब्रह्म वेदैकसमधिगम्यम् । तत्र च 'सर्वकामः सर्व-
गन्धः सर्वरस' इति निरूप्यते । 'सर्वतः पाणिपादान्तं सर्व-
तोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमहलोके सर्वमावृत्य ति-
ष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविषयजितम् । असक्तं
सर्वभूषैव निर्गुणं गुणभोक्तृ चे'त्यादिना भगवतैव स्वस्वरूपं प्रतिपादि-
तम् । अभ्रान्तपदेन करचरणायवच्छेद उच्यते । अत एव पौगण्डली-
लासामयिकं स्वरूपं यावत्परिमाणकं तावत्परिमाणकं तदेव स्वरूपं वृत्त-
नामुक्तिदानवद्रायापि वर्तत इति संगच्छते । सर्वेषामपि रूपाणां
सुषर्षसूत्रम् ।

नोऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नो रसघनः, एवं वा अदे अयमात्माऽनन्तरो बाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञान-
घन एवे'त्यादिभूत्वा ब्रह्मण एकरसत्वस्य सिद्धत्वात् सविशेषस्य ब्रह्मत्वानुपपत्तेर्नाहमुन्मत्त
इत्यर्थः । अनुपपत्तिं समादधते—मैवमित्यादि । तथा च प्रमाणसिद्धत्वेनानेकरसत्वेन
प्रतीयमानस्येकरसत्वानुपायास्तुत्येन ब्रह्मत्वोपपत्तेस्तत्त्वोन्मत्तत्वमनिवार्यमित्यर्थः । तथा-
त्त्वमुपपादयन्ति—सधाहीत्यादि । वेदैकसमधिगम्यमिति । न निर्विशेषभ्रुतिमात्रैक-
गम्यं सद्रूपस्वरूपं निष्कृष्टम् । भ्रुतिसमानानुपूर्वीकं गीतावाक्यमुपन्यस्यन्ति—सर्वत
इत्यादि । प्रतिपादितमिति । स्वस्य पुरुषोत्तमत्वं पुरुषोत्तमलक्षणादिकं च वदता आस-
माति प्रतिपादितम् । अत एवेति । सर्वतः पाणिपादान्तत्वादेव । संगच्छत इति ।
भीमदाचार्योक्तिः संगच्छत इत्यर्थः । नित्यत्वे सर्वदैव सर्वरूपाणि प्रतीयेरमिति चेत्तत्राहुः
हरितोषिणी ।

घघन' इति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः प्रज्ञानघनत्वं प्रतिपादितमित्येकरसत्वेनेत्यर्थः । समाधान-
माहुः—मैवमिति । धर्मांशः । एकरसत्वानेकरसत्वाभयोभूतब्रह्मरूपधर्मिणो ग्राहकं यत्प्र-
माणं वेदस्तत्सिद्धत्वं धर्मस्येत्यर्थः । तदेवोपपादयन्ति—सधाहीत्यादिना । वेदैकेति ।
निर्विशेषसविशेषसकलभ्रुतिगम्यमित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यां वादशमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति
बोधयितुं भगवद्ब्रह्मनाम्याहुः—सर्वत इति । प्रतिपादितमिति । गीतायां समाप्तिपर्यन्तं
भगवतैव प्रतिपादितमित्यर्थः । अवच्छेदो धर्मः । अत्र भीमदाचार्यचरणोक्तं सङ्गतं भव-
सीत्याहुः—अत एवेति । पौगण्डेत्यारभ्य वर्तत इत्यन्तं भीमदाचार्यचरणवचनम् । ननु
वति सर्वेषां रूपाणामवयवानां नित्यत्वं स्वीक्रियते चेत्तेषामेकरूपेण सर्वदा प्रतीतिः कुर्वी
गङ्गाधरभट्टी ।

(१५) अवच्छेद उच्यत इति । अङ्गन्यासिभेदः सङ्गच्छत इति सुबोधिन्मुक्तम् ।
अदेऽवच्छेदपदेन सम्बन्ध उच्यते ।

नित्यत्वात् । अग्रे च क्रमेण प्रादुर्भावः परम् । यतो बाल्येऽल्पदेशाव-
च्छेदः करादीनां, पौगण्डादिषु चाधिकदेशावच्छेदो भक्तैरनुभूयते । तत्र
च शुद्धब्रह्मत्वं ब्रह्मणैव विचारितम्—‘तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया-
स्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपगृत्ताः । यद्विह्वताऽन्तरगतेन द्विचिस्पृशोर्षा
उन्मूलनं खितरथाऽर्जुनयोर्न भाव्य’मित्यादिना द्वितीयस्कन्धेऽपि । दश-
मस्कन्धेऽपि दामोदरलीलाप्रस्तावे—‘न चान्तर्न बहिर्यस्य न पूर्वं नापि
चापरम् । पूर्वापरं बह्विभ्रान्तजगतो यो जगद्य यः । तं मत्वाऽऽत्मजमव्यक्तं
मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् । गोपिकोलूखले दाम्ना ययन्ध प्राकृतं यथे’त्युक्त्वा
रज्जुन्यूनतानिरूपणेनापि पूर्णत्वं तस्यैव प्रतिपादितम् । ‘त्रय्या चोपनि-
षद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः । उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्य-
तात्मज’मिति वाक्येन मृत्नाभक्षणानन्तरीययशोदाप्राधितनिजवदन-
सुयर्षस्तुम् ।

—अग्रे चेत्यादि । ननु प्रामाणिकप्रतीतिबलादनित्यमेवास्त्विति शङ्काया निवृत्त्यर्थं तत्र
ब्रह्मत्वं निगमयितुं संगतिमाहुः—तत्रेत्यादि । तत्रेति । भक्तदृग्गोचरत्वरूपे । ननु ब्रह्मणा
सामर्थ्यमात्रमुक्तं, न तु ब्रह्मत्वमपीत्यत आहुः—दशमस्कन्धेऽपीत्यादि । त्रय्या चेति ।
वाक्ये त्रय्युपनिषत्पदाभ्यां चकारद्वयेन च सर्वाः परापरविद्याः संगृहीताः, सांख्यविपरैश्च
सर्वाः स्मृतयः । मोक्षधर्मे तथा प्रतिपादनात् । सात्यतर्बेण्यवतथैः । सत्वस्य समूहः

हरितोपिणी ।

न जायत इत्यत आहुः—अग्रे चेति । अग्रे पृतनाहुकिशानोत्तरम् । क्रमेण तत्तत्तीला-
क्रमेण । बाल्यपौगण्डलीलासामर्थ्यकृततत्प्राप्त्यनुभवः कथमित्यत आहुः—परमिति । पर-
त्वित्यर्थः । अनुभूयत इति । भक्तानुप्रदार्थमेवैतदिति भावः । अस्मिन्नर्थे सम्मतिमाहुः—
तत्र चेति । तत्र भक्तानुभवविषयीभूतवत्तत्रे । ब्रह्मणा पुत्र विचारितमित्यत आहुः—
तोकेनेत्यादिना, द्वितीयस्कन्धेऽपीत्यन्तम् । अत्र शुद्धब्रह्मत्वं नोक्तं, किन्तु तत्पराक्रम-
कवनमात्रमित्यत आहुः—दशमस्कन्धेऽपीति । प्रतिपादितमिति । पूर्णत्वकथनेन शुद्ध-
ब्रह्मत्वं प्रतिपादितमित्यर्थः । भुक्तिस्मृतावपि तस्यैव प्रतिपादनमस्तीत्याशयेनाहुः—त्रय्येति ।
अग्यजुःसामभिर्यज्ञस्वरूपब्रह्ममाहात्म्यप्रतिपादनमस्तीति त्रय्येऽमुक्तम् । एतेन सम्पूर्णपूर्व-
काण्डस्य भगवत्परत्वमुक्तम् । उत्तरकाण्डस्यापि तथात्वं यदुक्ताहुः—उपनिषद्भिश्चेति ।
वेदप्रतिपाद्यमाहात्म्यमुक्त्वा स्मृतिप्रतिपाद्यमाहुः—सांख्येति । त्रयाणां स्मृतायेव निवेष्टः ।
सात्वतैः सत्वस्य समुदायः सात्वं, तद्वन्तः सात्वतास्तेषां तन्माणि सात्त्वितानि, तैर्बेण्य-
वतथैः । वाक्येनेति । प्रतिपादितमिति पूर्वोक्तान्वयः । मृत्नाभक्षणानन्तरीयस्य च्वाहा-

व्याख्याने प्रदर्शितसात्मब्रजसहितसकललोकावलोकनजनितवस्तुजिज्ञासायां यशोवायाः पक्षान्तरनिराकरणपूर्वकतत्त्वनिर्द्धारकाऽथो अमु-
द्यैव ममार्थकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोग' इतिवाक्येन च । एते-
नैव 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेत् यस्य पृथिवी
शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति स आत्मान्तर्पान्यमृतं' इति श्रुत्युक्त-
धर्मवत्त्वेनापि ब्रह्मत्वं सिद्धम् । यत एकोऽप्यसाधारणो धर्मो विद्यमानः
शिष्टान् सन्दिग्धानपि ब्रह्मधर्मानेव गमयति । इममेव हि श्रुत्यभिप्राय-
मङ्गीकृत्य सर्वत्र ब्रह्मवाक्यनिर्णयमाह सूत्रकारः । एतत्सर्वं भागवतवि-
वरणे तत्त्वसूत्रभाष्ये च विस्तृतं पितृवरणैरिति विद्याभ्रं प्रदर्शयते ॥

किञ्च, सर्वाणि यानीन्द्रियाणि चक्षुर्वागादीनि तद्वाद्या गुणाध्यालौ-
सुयर्षसूत्रम् ।

सात्त्वं तद्वन्तः सारवत्ता इति तदर्थान् । तेन सर्वविद्याप्रतिपाद्यत्वमुक्तं भवति । एतस्मा-
दस्य तद्वर्माधिकरणसिद्धत्वबोधनाय 'भेदव्यपदेशाच्चान्य' इति सूत्रस्य विषयवाक्यमु-
दाहरणतः सिद्धमाहुः—एतेनेत्यादि । एतेनैवेति । प्रत्यागुपगीतत्वेनैव । अपिना भ्रुति-
सङ्गः । तथा च भ्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमित्यर्थः । लिङ्गेन सिद्धौ प्रकारं तथाऽऽदरे बीजं च
क्रमेण ब्रह्मवत्तद्वाप्यफक्तिकमेवाहुः—यत इति । इममित्यादि । अत्र भीमदाचार्यस-
म्मतं विशेषतः कथने बीजं बाहुः—एतदित्यादि ॥

पूर्वोक्तगीतावाक्ये निर्विशेषमेव मुख्यतया प्रतिपाद्यत इति भ्रमं व्युत्सितुं 'प्राणश्वेव
प्राणो भवती'विभुत्यनुसारेण तदाशयं इति कृत्वा इन्द्रियाणि च गुणाश्च इन्द्रियगुणाः,
सर्वे च ते इन्द्रियगुणाश्च सर्वेन्द्रियगुणाः, आसमन्ताद्भासत इत्याभासः प्रकाशः, त इव
आभासः सर्वेन्द्रियगुणाभास इत्युपमानसमासेन तदर्थमाहुः—किञ्चेत्यादि । 'गुणवच-
हरितोपिणी ।

नेन समासः । तत्त्वनिर्द्धारकेति । अस्य वाक्येनेत्यनेनान्वयः । वाक्येन चेति ।
अस्य प्रतिपादितमिति पूर्वेणान्वयः । एतेनेति । 'ब्रह्मा चोपनिषद्भि'रिति वाक्यो-
क्त्येवागुपगीयमानत्वेन । धर्मवत्त्वेनापीति । अपिना च त्रय्या भुत्युक्तधर्मवत्त्वेनापि ब्रह्मत्वं
सिद्धमित्यर्थः । धर्मवत्त्वेन सिद्धौ प्रयोजनमाहुः—यत इति । शिष्टसन्दिग्धब्रह्मधर्मबोधने
गमकमाहुः—इममेवेति । अत्र भीमदाचार्यवरणोक्तं प्रमाणवन्ति—एतदिति ॥

पूर्वोक्त 'सर्वेन्द्रियगुणाभास'मिति वाक्येन मुक्तं ब्रह्मावगम्यत इति बोधयितुं तदर्थमाहुः
—किञ्चेति । सर्वाणीति । इन्द्रियाणि गुणाश्च इन्द्रियगुणाः, आसमन्ताद्भास इत्या-
गङ्गाधरभट्टी ।

सात्मब्रजेति । भगवत्सहितब्रजेत्यर्थः । एतेनैवेति । वेदैकसमधिगम्यत्वेन ॥

किकास्तथैव शुद्धमेव ब्रह्मावभासते । ब्रह्मैव कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियादिस-
पेण भासत इत्यर्थः । न तु लौकिकानीन्द्रियाणि तत्र सन्ति । तदाह—
'सर्वेन्द्रियविजित'मिति । 'असक्त'मित्यादि स्पष्टम् । अत एव 'वैश्वा-
नरः साधारणशब्दविशेषा'दित्यधिकरणे 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभि-
विमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' इति श्रुत्युक्तप्रादेशपरिमाणवत्त्वम-
भितो विगतमानत्वलक्षणं व्यापकत्वं, वाजसनेयिशाखोक्तं 'स एषोऽ-
ग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषस्तं यो हैनमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तः
सुयणंत्वयम् ।

नानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'ति महामाष्याद्विशेषणभूतस्यास-
शब्दस्यात्र नपुंसकत्वं बोध्यम् । ध्रुवावसिद्धं विरुद्धधर्माश्रयत्वं न्यायतोऽपि दृष्टीकर्तुमाहुः
—अत एवेत्यादि । अधिकरणार्थस्तु—'यस्त्वेत'मित्यादिभूतौ वैश्वानरशब्दस्यावचतु-
र्वधेषु प्रसिद्धः । जाठराग्नौ तावत्—'अयमग्निर्वैश्वानरो येनेदं पच्यते, यदघृत'
इत्यादिषु, महाभूतवृत्तीये च—'विन्धस्मा अग्निं भुवनाय देवाः वैश्वानरं केतुम-
ह्यामकृण्व'मित्यादौ, देवतायां च—'वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुय-
नानामभिर्ग्री'रित्यत्र 'सम्बत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर' इति, 'सम्बत्सरोश्च प्रजाप-
ति'रित्यपि तैत्तिरीयभूतौ सिद्धम् । विशेषे च—'विधो वैश्वानरः प्रथमः पार' इति । स
च प्रजापतिरेव । छान्दोग्ये तु 'आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्वेपि तमेव नो
ब्रूही'त्यात्मानमुपकृष्य पठ्यते । ततः सन्देहः । अत्र किं जाठराद्यन्यतमोऽभिधीयत उत
परमात्मेति । अत्र जाठराग्निभूतवृत्तीयदेवतासु 'मूर्द्धेय मुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूप' इत्या-
हरितोषिणी ।

भासः प्रकाशः, सर्वेन्द्रियगुणा इव आभासः सर्वेन्द्रियगुणाभास इत्यर्थः । अस्मि नपुंस-
कत्वं 'गुणवचनानां शब्दानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ती'ति महामाष्यमा-
ष्याद्विध्यम् । तथा च निर्गलितार्थमाहुः—ब्रह्मैवेति । विरुद्धधर्माश्रयत्वं गीतायां स्पष्ट-
मुक्तमित्याहुः—ननु लौकिकानीति । अत एवेति । ब्रह्मणः श्रुत्युक्तविरुद्धधर्माश्रयत्वा-
देवेत्यर्थः । अधिकरण इति । विरुद्धधर्माश्रयत्वमुक्तमिति शेषः । संक्षयापुनरप्यधिकं
भाष्ये मत्कृत् विवरणेऽपि धृतिरहस्ये च । एवं च स्थितिभ्यामसिद्धमिति भावः । अधिकर-
णार्थं विशदयन्ते—यस्त्वेतमिति । वैश्वानरपदवाच्यं ब्रह्म । कुतः ? साधारणशब्दवि-
शेषात् साधारणशब्दागो विशेषः 'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्र'मित्यादिश्रुत्युक्तं प्रादेशमा-
त्रत्वं व्यापकत्वं च, अथ च वाजसनेयिशाखोक्तं पुरुषविधत्वं, पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं च
गङ्गाधरभट्टी ।

वैश्वानर इति । अयमग्निरेव कोशादिप्रसिद्धेरिति प्रथमपक्षे, उतः —साधारणश-
ब्दविशेषादिति । विशेष उपाधत्ते—'यस्त्वेतमेवं'मित्यादिना ।

प्रतिष्ठितं चेदेत्यनेन पुरुषत्वं, तस्यैव तद्विधत्वं, तस्मिन् प्रतिष्ठितत्वं च परस्परविरुद्धं ब्रह्मण्येव संभवति, तस्यैव विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वाद्, नाप्यादिष्विति निरूपयन् जैमिन्यादिमतोपन्यासकरणेन पक्षान्तरेष्वरुचिमुद्गाह्य सिद्धान्तमवदत्—‘आमनन्ति चैनमसि’सिति । अस्यार्थस्तु—एनं परमेश्वरं व्यापकमेवास्मिन् भूर्द्धचिबुकान्तरात्रे प्रादेशमात्रं जापालाः समामनन्ति ‘य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा योऽविमुक्ते च प्रतिष्ठित इति, सोऽविमुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित’ इत्यादिना । तथा चानन्तपदादेशकालापरिच्छिन्नस्यैव संकुचितस्याने श्रुतिः स्थितिं कथयतीति प्रादेशमात्रस्याप्यभिधिमानत्वं संगच्छते । एतेन विरुद्धधर्माश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुत्यभिमतं चेदित्ययम् । अन्यथाऽनन्त इति न वदेत् । प्रयोजनाभावात् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

दिना भाविता शुभूढत्वादयो धर्मा न युज्यन्त इति विश्वात्मकः प्रजापतिर्द्विरण्यगर्भ एवार्थे इति प्राप्तं, अमिधीयते—वैश्वानरः परमात्मैव, कुतः ? साधारणशब्दविशेषान् । साधारणशब्दागो विक्षेप आधिक्यं तस्मादिति । स एव विशेषो ‘यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमान’मित्यादिना भाष्यते एव । इति विरुद्धधर्माश्रयत्वं निरूपयन् व्यासो जैमिन्यादिमतोपन्यासकरणेन ‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ ‘अभिव्यक्तेरित्यादमरशब्दः’ ‘अनुस्मृतेर्बादरि’रित्यादिभिस्तत्करणेन पक्षान्तरेषूक्तेष्वरुचिं प्रथमोक्तोऽविरोधो विश्वसाधारणो, द्वितीयो देवतासाधारणस्तृतीय उपास्यकर्तृकरवान् सर्वसाधारण इत्येवंरूपामुद्गाह्य सूचयित्वा स्वसिद्धान्तमसाधारणधर्मविशेषरूपमवदित्यर्थः । स्पष्टमन्यन् । अधिकरणोपन्यासेन सिद्धमाहुः—एतेनेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

परस्परविरुद्धमित्येवंरूपो विशेषो ब्रह्मण्येव संभवतीत्यर्थः । अत एवाहुः—तस्यैवेति । निरूपयन्निति । ‘ब्रह्मण्येव संभवति’ ‘नाप्यादिष्विति’ निरूपयन् व्यासः स्वसिद्धान्तमवदित्यपेक्षान्वयः । ‘नाप्यादिष्विति’ यदुक्तं तेन भुत्सुक्तजाठराद्यादीनां निराकरणम् । ‘जैमिन्यादी’त्यनेन जैमिन्यादमरध्वबादरिमतानामुपन्यासो बोध्यः । तथाहि ‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ ‘अभिव्यक्तेरित्यादमरशब्दः’ ‘अनुस्मृतेर्बादरि’रिति । एतत्सूत्रानामर्थानु भाष्ये अस्मत्कृतविवरणे च बोध्यः, विस्तरभयाद्विरन्यते । जाबालोक्तं स्वसिद्धान्तमेवाहुः—आमनन्तीति । कया भुत्या जाबालाः समामनन्तीत्यत आहुः—‘य एष’ इति । सिद्धान्तमाहुः—तथा चेति । एतेनेति । वैश्वानराधिकरणोपन्यासेनेत्यर्थः ॥

गङ्गाधरमठ्ठी ।

वरणायां नास्याच्चेति । भुवोर्वा नासायाच्चेत्यर्थः ॥

(३६) ननु मया पूर्वमेवाऽवादि सविशेषनिरूपणमुपासनार्थमिति ।

पराभिमतो-
पासनात्मक-
पदपणमयितो-
धत्तुपादनं च

नन्यनुपहतकर्णेन मयाप्यभाषि । तर्हि किमनुपपन्नम् ? त्वद-
भिमतोपासनार्थत्वमेव । कथम् ? । इत्थम्—उपासनायां तु
तत्र तत्प्रकारकभावनामात्रं, न तु तद्वस्तु तादृशमिति हि
तवाभिमतम् । उपास्यं चात्मत्वेनैव, न त्यागात्मत्वेन । 'आ-

त्मेत्येवोपासीत' 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहम-
स्मीति 'न स वेद यथा पशुरेयं हि स देवानां पशुरिति श्रुतेः । एवं च
सति 'योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं
चौरैणात्मापहारिणे'ति श्रुत्याऽप्यथाकल्पनस्य निन्दितत्वात्तादृशमेव त-
द्रूपमिति मन्तव्यम् । एवं सत्यनन्तरूपत्वमेव ब्रह्मणः श्रुत्यभिमतम् ।
तथा चानेन रूपेणैतादृशोपासकस्यैतादृशं फलं दास्यामीतीश्वरेण्यप्येव
सुवर्णसूत्रम् ।

(३६) निमित्तं पुनराशङ्कते—नन्वित्यादि । तस्य बाधिर्यं सूचयन्तः समावृण्वते—
नन्वित्यादि । अत्र ननुनिश्चयार्थः । एवं च सतीति । आत्मत्वेनैवोपास्यते सति । एवं
हरितोषिणी ।

(३६) ज्ञात्वा तूष्णीमाशङ्कते—नन्विति । उपासनार्थमिति । प्रश्नं तु निर्द्वयं क-
मेव, तत्तदपेक्षया कथनं तु उपासनार्थमित्यर्थः । उत्तरमाहुः—नन्विति । ननु इति ।
निश्चयेन । अनुपपन्नकर्णेनेति । बाधिर्याभावविशिष्टकर्णेन्द्रियवत्ता । एतेन तत्र बाधिर्य-
मस्तीति मनुष्यं त्वया न भूयते इति सूचितम् । तथा चोपासनार्थत्वं मयापि स्वीक्रियत
इति भावः । तत्र बाधो प्रच्छति—किमिति । अनुपपत्तिमाहुः—स्वदभिमतोऽपि । इमा-
मनुपपत्तिं विचारयन्ति—इत्यमित्यादिना । तत्र प्रमाणं । तत्प्रकारकेति । विष्णुवादि-
प्रकारकेत्यर्थः । एवं चेत्तत्र विचारमाहुः—उपास्यमिति । आत्मत्वं तु जीवब्रह्मसाधार-
णमिति केन रूपेणोपासना कर्तव्येति पुनर्निर्वायेमाहुः—आत्मत्वेवेति । यथा पशु-
रिति । मूर्ख इत्यर्थः । अत्र प्रमाणमाहुः—एवं हीति । देवानां पशुरिति । मूर्ख
इत्यर्थः । तथा च प्रकृतिमाहुः—एवं च सतीति । आत्मत्वेनैवोपासनाधिपत्यत्वे सती-
त्यर्थः । कल्पनस्य तद्वस्तु तादृशं न भवतीति कल्पनस्य । एवं सतीति । आत्मत्वकवे

गङ्गाधरभट्टी ।

(३६) एवमेवेति । कल्पनिकोपदेशस्य इत्यर्थः ॥

मि. २९

तथैव भवतीति ज्ञापयन्ती श्रुतिरुपासनाभेदेन फलभेदमप्याह ॥

किञ्च, त्वदुक्तरीत्योपासनाविषयस्यातत्प्रकारकत्वेनाब्रह्मत्वमागतम् । तथा च तन्निरूपिकाणां श्रुतीनामब्रह्मपरत्वे प्राप्ते 'सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशा'दिति तत्त्वसूत्रविरोधः । असङ्गावनया चासदेव फलं स्यात् । तथा च 'तन्निरूप्य मोक्षोपदेशा'दिति तत्त्वसूत्रविरोधश्च । 'असत्तेव स भवति असद्भावेति वेद चे'दिति श्रुतेरुपासनाविषयाणामसत्त्वं जानानस्य तथान्वन्तमःप्रवेशेनासत्त्वमेव फलमिति प्रतिजानीमः । तथा चोक्तं त्वादज्ञानेकासुरवभूयतीनां श्रुतिस्मृत्याचारपराणामपि निजबन्धुसुहृदूपासुवर्णसूत्रम् ।

सतीति । आत्मस्वरूपेऽन्यथाकल्पनस्य निन्दितत्वे सति । तथैव भवतीति । तादृशाकारमेव ब्रह्म भवति । अतो 'ननु ब्रह्मत्वेनैवोपासनानी'त्यादिना यस्त्वया सूत्रकाराशय उद्घाटितः, सोऽसङ्गत इत्यर्थः ॥

दूषणान्तराभ्याहुः—किञ्चेत्यादि । नन्वसत्त्वेनैव तथापि तद्वृत्तान्यदेव, कृष्णाकारं नु नानारूपेष्वन्यतमम्, बाराहपुराणे दशानामप्यवताराणां सोपानत्वेन गणनात् । अतोऽवताररूपे तथा कल्पनं न दोषायेति चेत्तत्राहुः—तथा चेत्यादि । निरूप्येति । आसुरलक्षणं निरूप्य । तथा च कृष्णाकारस्यान्यथाज्ञानेऽपि भगवत्ताऽसुरत्वाधमगत्योः कथनात्तस्य मूलरूपत्वमेव दोष्यते, न तु सोपानगुत्पत्तत्वं । बाराहवाक्यं त्वंज्ञावतारपरं, न तु मूलरूपपरम् । अन्यथैतद्वाक्यविरोधापत्तेः । अतः श्रीकृष्णाकारस्य मूलरूपत्वात्तदन्यथाज्ञानेऽपि स एव दोष इत्यर्थः । ननु यद्येवं तदा भगवता 'मानुषीं तनुमाश्रित'मिति हरितोपिषी ।

अन्यथा कल्पनमनुचितमिति भुतिप्रतिपाद्यत्वे सति । तथैव भवतीति । ब्रह्मेव स्वेच्छया तादृशाकारं भवतीत्यर्थः ॥

सूत्रविरोधमप्याहुः—किञ्चेति । ननु श्रीकृष्णाकारं ब्रह्म न भवति, किन्त्वन्यदेव, अवताररूपे अन्यथाकल्पनं न दोषायेत्यत आहुः—तथा चेति । तन्निरूपिकाणामिति । तादृशोपास्यदेवोपासनाविषयिकाणां श्रुतीनामित्यर्थः । अन्यदपि सूत्रविरोधादिरूपदूषणान्तरमाहुः—सर्वत्रेति । तैत्तिरीयोपनिषद्विरोधरूपदूषणमाहुः—असत्त्वेति । असत्त्वरूपे गङ्गाधरमद्वी ।

अतत्प्रकारकत्वेनेति । निर्गुणमिदमेव ॥

प्रतिजानीम इति । उन्वष्टापूर्वकं स्मराम इत्यर्थः । 'सम्प्रतिभ्यामनाध्यान' इत्युक्तार्थे आत्मनोपनिषेधान् परम्यैपदम् ॥

णामपि वधाय सकलप्रमाणनिषिद्धत्वेनाधर्मबुद्ध्या तद्वधविमुखं धिजयं
शिक्षयता तद्वधेन सकलसज्जनान् परिपालयता श्रीदेयकीपुत्रेण । 'अव-
जानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम
भूतमहेश्वर'मित्यादिनाऽऽसुराणां स्वाभजनमुक्त्वा 'महात्मानस्तु मां
पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमन्य-
मिति । तत्रैवाऽऽसुरभावनिरूपणे च 'असत्यमप्रतिष्ठन्ते जगदाहुरनी-
श्वर'मित्यादिना निरूप्य 'आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गति'मित्यन्तेन । अत्र 'मानुषीं
तनुमाश्रित'मिति तज्ज्ञानप्रकारकथनं, न तु स्वरूपस्य, पूर्वोक्तयुक्तिभि-
रानन्दरूपत्वस्यैव निर्णीतत्वात् । यथा चैतत्तथाऽऽनन्दमयाधिकरणवि-

सुवर्णत्वम् ।

स्वतो भिन्नतया तनुः किमर्थमुच्यत इति चेत्तत्राहुः—अत्रेत्यादि । पूर्वोक्तयुक्तिभि-
रिति । 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणैर्गुणैर्लिङ्गैरप्रा-
ह्यमनुमानत' इतिवाक्या 'हामोदरलीलाप्रस्ताव' इत्यादिना प्रदर्शिताभिः परिच्छेदप्र-
यातीतस्वसर्ववेदवेद्यत्वसकलजगदाधारत्वादितिर्लभ्यः । ब्रह्मण आनन्दमयस्य विरुद्धधर्मा-

हरितोपिणी ।

कले प्रमाणं दर्शयन्ति—तथा श्लोकमिति । श्रीदेयकीपुत्रेणेतिप्रमाणव्ययः । यदुक्तं
तत्राहुः—अवजानन्तीति । आसुरलक्षणमाहुः—'असत्यमित्यादिना गतिमिलन्तेन ।
एतेन वाराहवाक्ये सोपानतुल्यत्वं यदुक्तं तद्वशावतारपरम् । 'अवजानन्ती'तिवा-
क्यविरोधान् । भीकृष्णाकारपरं न वक्तव्यम् । तस्य मूलरूपत्वस्योक्तत्वादिति बोध्यम् ।
ननु भगवताऽत्रैवोक्तं—'मानुषीं तनुमाश्रित'मिति, तत्कथं ज्ञातव्यं मूलरूपत्वं तत्सं-
त्यज आहुः—अत्रेति । तज्ज्ञानेति । आसुराणां 'नरतनुप्रकारकथन'मित्यर्थः । पूर्वोक्त-
युक्तिभिरिति । 'अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा युक्ता हेतुभिरीश्वरम् । गृह्यमाणैर्गुणै-
र्लिङ्गैरप्राह्यमनुमानत' इत्यादिवचनाहामोदरलीलाप्रस्तावं पूर्वं कथिताभिः परिच्छेदप्र-

गन्नाथरभङ्गा ।

पूर्वोक्तयुक्तिभिरिति । विरुद्धधर्माधारत्वादितिर्लभ्योदावतनयस्याऽपि मुखे सर्वजग-
तिस्त्वादितिः ॥

टिप्पणी ।

* असत्यमिति । ते आसुरा जगदसलमाहुः, अप्रतिष्ठमाहुः, अनीश्वरमाहुरिति पृथक्
२ व्याख्येयम् । प्रत्येकस्य लक्षणत्वान् । समुचितस्य लक्ष्यासंभवाच्च । इदं मारुतस्यैव ॥

चारे निरूपितं भाष्ये पितृचरणैः । अत एवाग्रे भगवानाह—‘परं भाव-
मजानन्त’ इति । परो भाव आनन्दमात्रस्वलक्षणः । एतेन विशेषाणां
लौकिकत्वाद्ब्रह्मणश्चालौकिकत्वार्त्तन्निषेधस्तत्र युक्तः, तेषामप्यलौकिक-
त्वकल्पने, ब्रह्मणि च विरुद्धसर्वाधारत्वाद्यलौकिकशक्तिकल्पने गौरव-
मिति निरस्तम् । सर्वस्यैव प्रमाणसिद्धत्वेनाकल्पितत्वात् । खयुक्त्या
कल्पने हि स्वद्रुक्तं दूषणम् । अन्यथा ब्रह्माङ्गीकारेऽपि गौरवमिति तद-
नङ्गीकारोप्यापयेत । तथा च शून्यवाद आपद्येतेति गङ्गातरङ्गसन्निकम-
लपरागधूसरानिलसुखभियां स्ववैराग्यस्थापनाय जनतासमक्षं पलाय-
मानस्य मायावादिक्कुहकनिर्विण्णस्य शूकरगतं निपातः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

धारत्वं धृत्यादिसिद्धमित्याह—यथा चेत्यादि । यथा ब्रह्मण आनन्दरूपत्वं तथाऽऽचार्य-
चरैर्जैमिनिपठके परस्य विपश्चितो जगज्जनकत्वादौ कथनान्मध्येऽपि ‘को ह्येवान्यात्
कः प्राण्याद् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्’ ‘एष ह्येवानन्दयाती’त्यार्थिका-
भ्यासेन तस्यैव परामर्शावृत्ते ‘चैतमानन्दमयमाद्यानमुपसंक्रामती’ति भाषणादुप-
क्रमादिभिर्निर्णयोक्तमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—एतेनेत्यादि ॥

हरितोषिणी ।

यातीत्यसर्ववैद्वेद्यत्वादिसिद्धित्वार्थः । धृत्यादिप्रमाणसिद्धत्वं मूलरूपेत्याहुः—यथेति
एतेनेति । अस्मानन्दमयत्वकथनेन । तेषां विशेषाणाम् । गौरवमिति । उभयकल्पने
गौरवमित्यर्थः । सर्वस्यैवेति । विशेषाणामलौकिकत्वस्य विरुद्धसर्वाधारत्वस्य चेत्यर्थः ।
दूषणमेवाहुः—अन्यथेति । विशेषाद्यभावे दूषणमाहुः—तदनङ्गीकारेति । तत्र दूषण-
माहुः—तथा चेति ॥

टिप्पणी ।

* तन्निषेध इति । विशेषनिषेधः । न च ‘तच्च सामान्यनिषेधक’दिति न्यायेन
लौकिकाऽलौकिकानां सर्वेषामेव घर्माणां निषेधो युक्त इति वाच्यम् । अस्य न्यायस्या-
प्रमाणत्वादसर्वत्रिकत्वाच्च । बहुजनानामोपनान्तिस्थानेषु स्वीयं घटविशेषमनुपलभ्येत्यतो-
ऽन्विष्यते जनान् सङ्गृह्य परिचिन्वता जनेन तत्र घटान्तरसत्त्वेऽपि नारत्यत्र घट इत्यु-
च्यते, तत्र यथा घटविशेषनिषेध एव तात्पर्यं, तथाऽत्रापि ‘आसीनो दूरं प्रजति’ ‘अपा-
जिपादो जवनो प्रहीते’त्यादिवचनविचारणया केवलं लौकिकधर्मनिषेध एवास्तुत्यादिवा-
क्यानां तात्पर्यं निश्चीयते । इदं मारुतशक्नौ ॥

किञ्च, अस्थूलादिवाक्यविरोधेन हि विशेषाणां कल्पितत्वं श्रूये, तत्र विरोधः कयोरिति पृच्छामः । परस्पराख्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरिति चेत् श्रूये, तत्रापि पृच्छामो यत्र कुत्रचित्तथात्वेऽपि सामान्यविरोध, उत यत्र तथात्वेन प्रतीतिस्तत्रैव तयोः प्रतीतौ विरोधो, नान्यथेति । तत्र नाथाः, परस्पराख्यन्ताभावसमानाधिकरणयोरपि निष्क्रमणत्वप्रवेशान्त्वयोरेकस्मिन् कर्मण्यनुभवात् । अथ तत्र प्रमाणप्रतीतिसिद्धत्वात् विरोध इति श्रूये, तदा प्रक्रमणप्रामाण्यशङ्काकलङ्करहितवेदसिद्धत्वाद्बुध-
सुख्येत्सुप्रम् ।

ननु मास्तु गौरवं तथाप्यस्थूलादिवाक्यविरोधस्तु दुष्परिहर इत्यत्र आहुः—किञ्चे-
त्यादि । तत्र विरोधः कयोरिति । तत्र वाक्यविरोधपरिहारार्थं तन्मूलभूते तदर्थविरोधे विचारणीये स कीदृशयोरित्यर्थः । सामान्यविरोध इति । सांवेधिको विरोधः । ननु निष्क्रमणत्वप्रवेशान्त्वयोर्न बालयो भेदः । शालाया निष्क्रम्याङ्गणे प्रवेशे, एकस्मिन्नेव कर्मणि निरूपकभेदेन पुरुषाभ्यां तत्तत्प्रयोगान् । भेदप्रतीतिस्तु निरूपकभेदवृत्तेति नेदम-
विरोधोदाहरणमिति चेत्, न; एवमुपगमे वैशिकपरत्वापरत्वयोरप्यभेदापत्तेः । तत्रापि निरूपकभेदमात्रादेव भेदप्रतीतेरनुभवान् । न च तत्र इत्यस्य समवायिकारणत्वान् तत्रा-
पेक्षापुङ्गवा तौ गुणौ जन्मन्ते इति, न तयोर्भेदः । प्रकृते तु कर्मणः समवायित्वाभावादे-
तयोश्च तन्निष्ठत्वेन गुणत्वाभावात् कर्मत्ववदजन्मधर्मत्वेनैक्यमेवास्त्वम् । भेदस्तु प्रतीति-
निष्ठ एव तत्रारोप्यन् इति नेदमुदाहरणमिति वान्यम् । तथा सति तयोः पर्यावस्थापत्तेः,
विपरीतप्रयोगस्य साधुत्वापत्तेश्च । अत एतयोर्भेद एवास्त्व इति नोदाहरणासङ्गतिरिति
हरितोपिणी ।

‘अस्थूलमनणु’ इत्यादिवाक्यविरोधरूपं दूषणं परिहरन्ति—किञ्चेति । विरोधेनेति ।
कल्पितानामेव निषेधो युक्तो, यदि कल्पितत्वं न स्यात्, यदि कथं भुत्वा निषिध्यत इति
विरोधेनेत्यर्थः । तत्रेति । वाक्यार्थविरोधे हि वाक्यविरोधः । तथा च वाक्यार्थविरोधे
विचारविषयं प्रसक्ते कयोरर्थयोर्विरोध इत्यर्थः । ननु किमिदमुच्यते, विरोधस्तु प्रसिद्ध
एवेत्याहुः—परस्परिति । गोत्वाभावसमानाधिकरणमभ्यस्तत्वाभावसमानाधिकरणं
गोत्वमिति तयोर्विरोधो यथा, तथैतादृशयोर्विरोध इत्यर्थः । यत्र कुत्र चिरिति । एता-
दृशो विरोध एकस्मिन्धर्मिण्युभयोर्दृष्टः, स सर्वत्र मन्तव्यो वा, यत्र दृष्टस्तत्रैव मन्त-
व्यो वेति विकल्प इत्यर्थः । तत्राप्यं दूषयन्ति—तत्र नाद्य इति । अनुभवादिति ।
शालाया निष्क्रम्याङ्गणे प्रवेशे कृते तादृशरूपे कर्मणि तयोरनुभवार्थित्यर्थः । तयोर्विरोधं
परिहरति—अथेति । नुम्ययुगया उत्तरमाहुः—तदेति । उपसंहारे यस्मिन् तदाहुः—

यधर्माणां न विरोध इति तुल्यम् । तेन द्वितीयः पक्ष एव साधुरिति मन्तव्यम् । तथा च लोक एव तथात्वेन प्रतीतेर्लौकिकेष्वेवातथात्वे विरोधो, न त्वलौकिकेषु धर्मेषु । धर्मिग्राहकप्रमाणसिद्धत्वात् ॥

(३७) ननु स्यादेवं यदि परस्परविरुद्धानेकधर्मवत्त्वमात्रं बोधयेच्छ्रुतिर्न निषेधेत्, नत्वेवम् । तथा चाखिलश्रुत्युपपत्त्यर्थं ब्रह्म निर्ध-

प्रतिपत्त्यर्थ-
मात्रेण इति
निरूप्यमाणो-
ऽप्राकृतधर्म-
त्वमतिपाद-
यद् ।

र्मकमेव । यतो धर्मान् स्वयमेवोक्त्वा स्वयमेव तत्र निषेधति ।

धर्मनिरूपणं तु यथा कथंचिद्धर्मिप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा तादृशस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्तदज्ञानेन सर्वेषां मोक्षो-

च्छेद एव स्यात् । ततस्तत्तिसद्वै धर्मनिषेधमुखेन शुद्धं तन्नि-
रूपयतीति मन्तव्यमिति चेद्, बाधमेवमेव मन्तव्यं स्याद्यदि श्लोक्त-
धर्मानेव श्रुतिर्निषेधेत् । नत्वेवम्, किन्तु ब्रह्मधर्मनिरूपणे कृते तेषु
प्राकृतत्वादिसाक्षा स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं प्रापञ्चिकधर्मानेव ब्रह्मणि निषे-
धति । अन्यथाऽसत्पदार्थनिरूपकत्वेन प्रतारकत्वेन च श्रुतेरप्रामाण्यं
तुयर्थसूत्रम् ।

शुद्धत्व । सिद्धमाहुः—तेनेत्यादि, प्रमाणसिद्धत्वादित्यन्वयम् । अतथात्वं इति । प्रमा-
णप्रतीत्यसिद्धत्वे ॥

(३७) पुनश्चोदयति—नन्वित्यादि । निषेधतीति । ‘श्रोतव्यः, ‘मनसैवानुद्वृष्टव्य’
इत्यश्रोक्तानां ‘यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे’ति, श्वेताश्वतरेऽपि ‘सर्वतः
पाणिपादस्त’दित्युक्त्वा ‘ततो यदुत्तरतरं तदरूपमनामय’मिति निषेधाद्विरुद्धधर्मा-
भयत्वं नेत्यर्थः । तदुक्तं दूषयन्ति—बाधमित्यादि । अन्यथेति । यावद्धर्मनिषेधे । श्रुतेरिति ।

हरितोषिणी ।

तेनेति । द्वितीय एवेति । यत्र तथात्वेनेत्यादिरूपः । लौकिकेष्वेवातथात्वे इति ।
लौकिकेषु धर्मेषु प्रमाणप्रतीत्यसिद्धत्वे इत्यर्थः । धर्मिग्राहकेति । धर्मा ब्रह्म तद्बाधकं
प्रमाणं वेदस्यसिद्धत्वादित्यर्थः ॥

(३७) शङ्कते—नन्विति । निर्धर्मकमेवेति । ‘यतो वाचः’ ‘अस्थूल’मित्यादिश्रुत्युप-
पत्त्यर्थं निर्धर्मकमेवेति भावः । समाधानमाहुः—बाधमिति । न त्वेवमिति । श्लोकध-
र्मनिषेधः श्रुत्या नैव कियत् इति भावः । तेषु ब्रह्मधर्मेषु । अन्यथेति । प्रापञ्चिक-
श्रुत्युक्तसकलधर्मनिषेधस्वीकारे । अप्रामाण्यमिति । प्रापञ्चिकधर्मास्तत्र नैव सन्ति,

गङ्गाधरमहर्षि ।

अतथात्वं इति । प्रमाणप्रतीत्यसिद्धत्वे इत्यर्थः ॥

स्यात् । लोकप्रसिद्धदुःखितत्वादियधर्मनिषेधेनापि निर्द्धर्मकतत्त्रिरूपणस्य शक्यत्वात् ॥

ननु श्रुत्युक्ता अपि लौकिका एवेति चेत्, रे मूढ ! कुत्र वा लोके त्वया त्वत्पित्रा वा सर्वतःपाणिपादान्तत्वादय, एकस्मिन् धर्मिणि सर्व-
क्षितृत्वादिकं, श्रुत्युक्तमानन्दमात्रकरादिमत्त्वं च दृष्टं भुतं वा ब्रह्माति-
रिक्ते, येनैतेषु लौकिकधर्मानुवाद इति ब्रवीषि । अप्रसिद्धानपि बोध-
नार्थं स्वयमेवोक्त्वा निषेधतीति न घक्तुं शक्यम् । दत्तोत्तरत्वात् ।

सुपथंस्वयम् ।

धर्मनिरूपकभुतेः । नन्वेवं सति 'अपाणिपादः' 'तदरूप'मित्यादेर्निर्द्धर्मकतत्त्रिरूपणस्य कथं सामान्यस्वमित्यत आहुः—लोकेत्यादि । तथा च 'तदरूप'मित्युक्त्वाऽप्ये 'अनाम-
य'मिति कथनादुःखितत्वसमानाधिकरणस्यैव रूपस्य निषेधस्तत्र गम्यत इत्यन्यत्रापि लो-
कप्रसिद्धाः प्राकृता ये पाण्यादयो दुःखितत्वसमानाधिकरणास्तन्निषेधेनैव सर्वश्रुत्युपपत्तिर्न
तु त्वदुक्तरीत्या यावद्धर्मनिषेधेनेत्यर्थः ॥

पाण्यादीनामाकारे विशेषाभावमनुसन्धाय पुनर्बोध्यति—नन्वित्यादि । तदूच्यते—
रे मूढ इत्यादि । तथा आकारसाम्यं न लौकिकत्वापात्रकमित्यर्थः । एतेनैव 'गोपरूपो
हरिः साक्षा'दित्यादौ गोपरूपत्वादिकमपि सर्वेश्वरत्वनिराकारत्वादिपुरःसरमेवोच्यत इति
बोद्धव्यम् । दत्तोत्तरत्वादिति । 'असत्सदार्थनिरूपकत्वेने'त्यादिना तथात्वात् । तदुक्ते
हरितोपिणी ।

श्रुत्युक्तधर्माणां तत्र निषेधस्त्वया स्वीक्रियते । एवं च धर्माणामसत्त्वं प्राप्तमिति धर्मतत्त्रिरूप-
कभुतेरप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । ननु धर्मनिषेधं विना निर्द्धर्मकप्रदाननिरूपणं कर्तुं न शक्यत
इति निरूपणार्थं भुविः स्वोक्तान् धर्मान् निषेधतीत्यत आहुः—लोकेति । दुःखितत्वा-
दीति । 'तदरूपमनामय'मित्यत्रानामयत्वकथनेन दुःखितत्वाभाववत्त्वं ब्रह्मण्युपपादितं
भुवौ, दुःखितत्वं च लोक एव प्रसिद्धम्, तन्निषेधेन ब्रह्मनिरूपणमस्ति । तथा च लोक-
प्रसिद्धदुःखितत्वपाण्यादिधर्मनिषेधेनेत्यर्थः ॥

'अपाणिपाद' इत्यत्र लोकप्रसिद्धपाण्यादीनामाकारे विशेषो नास्तीत्याशयेन शङ्कते
—नन्विति । समाधानमाहुः—रे मूढेति । लौकिकधर्मेति । तथा येन पाणिपादान्त-
त्वादय आकारसाम्येन लौकिका न भवन्ति । 'यथा गोपरूपो हरिः साक्षा'दित्यत्र
सर्वेश्वरत्वानेकाकारत्वाद्विपूर्वकमेव गोपरूपत्वं, तथैव तेषामपीति भावः । अप्रसिद्धान-
पीति । लोके इति शेषः । बोधनार्थं निरूपणार्थम् । दत्तोत्तरत्वादिति । 'अन्यथाऽ-
नङ्गाधरमङ्गी ।

(३७) दत्तोत्तरत्वादिति । असत्सदार्थनिरूपकत्वात् ॥

तथा च तदुक्तब्रह्मण्यप्यनाश्वासप्रसङ्गेन महानेधानयो भवेत् ॥

किञ्चैवं 'जन्माद्यस्य यत' इत्यादिलक्षणकं ब्रह्म निरूपयिष्यमाणो वादरायणः पूर्वमथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्त्वाऽऽस्थूलादिश्रुतिं विचारय-
'अथ ब्रह्मजिज्ञासे'ति वदेत् । एवं सति सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं
दत्ततिलाञ्जलि स्यात् । तथा च समन्वयाध्यायासङ्गतिः । सूत्रे सविशे-
सुवर्णसूत्रम् ।

पूर्वोक्तं दूषणाग्नरं पुनः स्मारयन्ति—तथा चेति । असत्यदार्थनिरूपकत्वे चेत्तर्थाः ॥

उक्तदार्थार्थं दूषणाग्नराण्याहुः—किञ्चैवमित्यादि । वदेदिति । प्रतिज्ञान्तरं कुर्यात् ।
द्वितीयाध्यायस्याप्यसङ्गतिं दर्शयन्ति—सूत्र इत्यादि 'असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मा-
न्तरेण वाक्यशेषात्' 'श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्' 'सर्वोपेता च तद्दर्शनात्' 'विक-
रणत्वाप्तेति चेत्तदुक्त'मित्यादिसूत्रेषु 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' 'असद्वा इद-
मग्र आसी'दिति विरोधे अभ्याकृतत्वरूपधर्मान्तरेण वर्तमानवया कारणरूपस्यासद्व्यप-
देशः । अत्र प्रमाणं वाक्यशेषः—'तदात्मानं स्वयमकुरुते'ति । अतो न सदसत्कार-
णबोधकश्रुतिविरोधः । एवं शब्दमूलत्वसूत्रे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषपरिहारः । एवं सर्वश-
क्तियुक्तसाधनं सर्वोपेतामूत्रे । परदेवता सर्वशक्त्युपेता । कुतः ? 'सर्वकर्मा सर्वगन्धः

हरितोपिणी ।

सत्यदार्थनिरूपकत्वेन प्रतारकत्वेन चे'त्यादिनेति शेषः । पूर्वोक्तं श्रुतेरग्रामाण्यरूपं
दूषणाग्नरमपि स्मारयन्ति—तथा चेति । तदुक्तेति । श्रुत्युक्तेत्यर्थः । अनयः अप-
राधः । तथा च श्रुत्याऽप्रसिद्धार्थशोधनं कृतं चेदसत्यदार्थनिरूपकत्वं श्रुतेरागतम् । एवं
च ब्रह्मण्यप्यनाश्वास इति भावः ॥

अन्यदपि दूषणमाहुः—किञ्चेति । 'अथात' इत्यनेन प्रथमा प्रतिज्ञा, तदनन्तरम-
स्थूलादिवाक्यविचारस्तदनन्तरं पुनरथ ब्रह्मजिज्ञासे'ति वदेत् । प्रतिज्ञान्तरं कुर्यादि-
त्यर्थः । नन्वस्येवं को दोष इत्यत आहुः—एवं सतीति । दत्ततिलाञ्जलीति । कामां
चिच्छूर्तानामभ्यूषादिपरत्वं, कामाचिञ्जलपरत्वं स्यादिति भावः । एवं च प्रथमाध्याया-
सङ्गतिमाहुः—तथा चेति । द्वितीयाध्यायामसङ्गतिमाहुः—सूत्रे इति । द्वितीयाध्याये
'असद्व्यपदेशादिति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषा'दिति सूत्रे । सविशेषेति । 'सदेव
गङ्गाधरभट्टी ।

'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'त्युक्तेति । 'जन्माद्यस्ये'त्यादिना श्रवणम्येव निरूपणान् ।
विचारयन्ति । तृतीयाध्यायद्वितीयाध्याये ॥

धनिरूपिकाणां भुतीनां परस्पराविरोधचिन्तनमप्यप्रयोजनकं स्यात् । निषेधानामविरोधे विरोधे वा विशेषाभावात् ॥

ननु सूत्रेष्वपि निर्विशेषस्यैव मुख्यतया निरूपणं दृश्यते । 'अरूपव-
देव हि तत्प्रधानत्वात्' 'प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिपेक्षति ततो ब्रवीति च
सूय' इत्यादिभ्य इति चेत्, मैवम्; तदर्थानवयोपात् । तथाहि—तत्र
जडजीवधर्मा ब्रह्मणि सन्ति न वेति विचारयैस्तन्निरूपकनिषेधकभुती-
नामन्योन्यविरोधपरिहारं विचारयन्भुतयोरपि भुतिवाक्यत्वेनान्यतरया-
धमप्यशक्यं जानन्नौपाधिकं ब्रह्म सविशेषभुतिविषयो, निरूपयित्वरूपं
सुवर्णसूत्रम् ।

सर्वरसः 'सर्वज्ञः सर्ववित्' 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रज्ञासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतां तिष्ठत' इत्यादिषु तथात्वदर्शनार्थः । एवं विदुस्तत्परिहारो विकरणत्वसूत्रे,
तथाऽन्येष्वपि तत्तत्पुल्लविरोधचिन्तनं, तत्सर्वं तथा स्यादित्यर्थः । निषेधानामिति ।
धर्माणां तन्निरूपकभुतीनां चेत्यर्थः ॥

एवं समन्वयाविरोधाध्यायविरोधे प्रदर्शिते तृतीयाध्यायसूत्राभ्यां प्रत्यक्षत्वं स्मारयति
—ननु सूत्रेष्वित्यादि । तदप्यितुं सूत्रार्थं व्युत्पादयन्ति—मैवमित्यादि । औपाधिक-
हरितोषिणी ।

सौम्येदमग्र आसीत् 'असद्वा इदमग्र आसीत्' अत्र भुतिविरोधेऽन्नाकृतत्वरूपध-
र्माभ्येन वर्तमानतया कारणरूपस्यासद्व्यपदेशः । अत्र प्रमाणं वाक्यशेषः । स च
'तदात्मानं स्वयमकुरुते'त्यारिरूपः । एतेन सद्रोपकाऽसद्रोपकभुतिविरोधो नास्तीति
निर्णीतम् । तथा चैतादृशविरोधचिन्तनं न कर्तव्यमिति भावः । कुतो न कर्तव्यमित्यत
आहुः—निषेधानामिति । निषेधविषयीभूतधर्माणां तद्रोपकभुतीनां चेत्यर्थः ॥

तृतीयाध्यायसूत्रचोदाशयं परिकल्प्य ज्ञातुं—नन्विति । सूत्राभ्येवाह—अरूपव-
दिति । अर्थानवबोधप्रयुक्त्यमाशङ्कते समाधानमाहुः—तदर्थेति । सूत्रार्थज्ञानं समर्थ-
यन्ति—तथा हीत्यादिना । परमतमनुर निषेधति—तत्रेत्यादिना, स्यादेतदेवमित्यन्तेन ।
तत्र । सूत्रार्थविचारे । विचारयन् । विचारं कुर्वन् । भुतीनामिति । तादृशधर्मनिरूपिकाणां
तादृशधर्मनिषेधिकानां च भुतीनामित्यर्थः । उभयोरिति । तादृशभुतीरित्यर्थः । उभयोः
भुत्योर्ध्ववत्त्वात्—औपाधिकमिति । करपरणादिभुत्युत्पत्त्याधिशुक्तं ब्रह्म सविशेषभुति-
गङ्गापरदात्री ।

निषेधानामिति । 'अन्तस्तद्गमोपदेशा'दित्यादीनां मूर्धादिपरत्वे ज्ञातव्यमपरत्वे
वा विशेषाभावः । उभयोरपि शुद्धब्रह्मत्वाभावादिति भावः ॥

तत्सिर्विशेषश्रुतेरिति मतं 'न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र ही'ति सूत्रेणौपाधिकत्वे तत्स्वभावत्वं ब्रह्मणो न संभवतीति तच्छ्रुतीनामब्रह्म-
निरूपकत्वापत्तिरिति निरस्य, पुनरुपहितानुपहितयोर्भेदाद्वीकारेणोभ-
यरूपत्वं ब्रह्मणि भविष्यतीति तन्मतोपपत्तिमाशङ्क्य, 'न भेदादिति
चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्' इति सूत्रेण, 'अपि चैवमेक' इत्यग्निमेण
चाभेदयोधकश्रुतिविरोधनिरूपणेन निरस्य, पुनराकाराणां प्रपञ्चमध्यपा-
तित्वात्प्रपञ्चस्य जन्यत्वात्तेषामपि तथात्वात्तेषु ब्रह्माभेदयोधनमौपचा-
सुयर्णसूत्रम् ।

मिति । तात्त्विकोपाधियुक्तम् । श्रुतेरिति । विषय इति शेषः । औपाधिकत्व इति ।
लिङ्गस्यौपाधिकत्वं । निरस्येति । 'सर्वत्र ही'त्येतत्सूचितेन सार्वत्रिकत्वादिति हेतुना
निरस्य । प्रत्येकमतद्वचनादिति । (प्रतिस्वरूपं) प्रतिवाक्यं 'चायमेव स योऽयं स
हरितोपिणी ।

विषयः । श्रुतेरिति । विषय इति शेषः । मतमिति । निर्द्वैतकस्वरूपं ब्रह्म निर्विशेषश्रुते-
र्विषय इति सङ्कराचार्यमतमित्यर्थः । तथा च निर्विशेषं सविशेषं ब्रह्मेति तेषां मतमिति
भावः । सर्वेव निरस्येत्यन्तेन दूषयितुमाहुः—न स्थानतोऽपीति । सूत्रार्थस्तु—जगज्जी-
वधर्मा भगवति बोध्यन्ते, कुत्र चिन्निविध्यन्ते, तत्र केचिदविरोधमाहुः—न स्थानेत्यादि ।
सर्वत्र भगवानस्ति; तत्तद्भास्युल्लेऽस्यूलः, अनणावनणुः, उषावचकर्तृगुणावचकर्ता, उषाव-
यकाम उषावचकामः, पृथिव्यां सर्वगन्धो, जलादावगन्धः । एवं रसादिषु । एवं स्था-
नतः परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गमस्थूलाणुभयलिङ्गमुपपद्यत इति न, कुतः ? सर्वत्र हि
सर्वत्रैतादृशं रूपं भगवत् उपदिश्यते । हि युक्तोऽयमर्थः । भगवत्स्वरूपप्रतिपादकानि, न
स्वनुवादकानि । धैवर्थापत्तेः । औपाधिकत्वे । लिङ्गस्यौपाधिकत्वे । तत्स्वभावत्वम् ।
उपाधिसमावत्त्वम् । निरस्येति । 'सर्वत्र ही'ति सूत्रांशसूचितो यः सार्वत्रिकत्वादिति
हेतुस्तेन दूरीकृत्येत्यर्थः । सविशेषनिर्विशेषब्रह्मणोर्भेदाद्वीकारे दूषणमाहुः—पुनरित्यादिना,
निरस्येत्यन्तेन । समाधानमाशङ्क्य निराकरोति—न भेदादिति । न भवदुक्तो विरोधः
संभवति, भेदात् कार्यकारणेषु सर्वत्र भेदाद्वीकारान् । प्रपञ्चविलक्षणं ब्रह्म मित्रं, प्रप-
ञ्चधर्मब्रह्म मित्रम् । 'प्रत्येकमतद्वचना'दिति । प्रत्येकं प्रतिस्वरूपमतद्वचनादभेदव-
चनान् । 'अयमेव सः योऽयमेवमेक' इति 'स यश्चायं पुरुष यश्चासावादित्ये स-
गन्नाधरमद्वी ।

न स्थानत इति । स्थानभेदेनोभयलिङ्गवत्त्वमिति चेन्न, सर्वत्रैव तथा प्रतिपादनान् ॥

न भेदादिति । पूर्वमुक्तम् युक्तमुभयोर्भेदादिति चेत्, न; प्रत्येकयावद्येभ्यभेदवचनान् ।
एके शान्तिनः स्पष्टमेवमभेदमधीयत इत्यग्निम सूत्रार्थः ॥

रिकम् । अतः साकारवादिन्यो न ब्रह्मनिरूपिका इति प्राप्ते आह—‘अरूप-
पददेव हि तत्प्रधानत्वादिति । स्यादेतदेवम् ; यथाकाराणां प्रापञ्चिकत्वं
अवेत्, न त्वेवम् । न हि प्रपञ्चे स्थितत्वेनैव प्रापञ्चिकत्वं वक्तुं शक्यम् ।
त्वदभिमतस्यापि तथात्वापत्तेः । अतो निराकारवादिनीष्विव साकारवा-
दिनीष्वपि श्रुतिष्वरूपपददेव तत्प्रतिपाद्यते । रूप्यते निरूप्यते व्यवहृत्यत
इति रूपं सर्वव्यवहारविषयत्वं, तदुक्तं रूपवद्विश्वं, ब्रह्म तु तद्विलक्षण-
मित्यर्थः । यथा चैतत्तथा सूत्राभक्षणादिप्रसङ्गनिरूपणेन निरूपितम् ॥

अथवा रूप्यते व्यवहृत्यतेऽनेनेति करचरणाशुच्यते । तथा च यथा
लोके करादिकं भिन्नं, तद्वानभिमानि भिन्नस्तथा ब्रह्म न श्रुतौ करादि-
भिन्नं तदभिमानित्वेन निरूप्यते, किन्तु करादेरपि ब्रह्मत्वाद्देवाभावा-
द्रूपरूपमेव निरूप्यते, न तु रूपवदित्यर्थः । ननु कुत एतदवगम्यते करा-
दीनामपि ब्रह्मत्वमेव, न तद्विभक्तत्वमित्यत आह तद्विनिगमकम्—‘तत्प्र-
धानत्वा’दिति । सर्वेषां वेदान्तानां ब्रह्मैव प्रधान्येन प्रतिपाद्यं यतः ।
अयमर्थः—करादीनामब्रह्मत्वे तन्निरूपकाणां वेदान्तानामब्रह्मपरतया
सुवर्णस्यम् ।

यश्चायं पुरुषे यश्चासायादित्ये स एक’ इत्याद्यभेदवचनान् । त्वदभिमतस्येति ।
निर्दिशेत्पुनः । निरूपितमिति । दशमस्कन्धेऽपीत्यादिना प्रागेवोक्तम् ॥

विभक्तवैलक्षण्यं सर्वेष्टित्वेनापि भगवतीत्यतः प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति—अथये-
त्यादि । उच्यते इति । रूपपदेनोच्यते । ननु करादिनिरूपकाणां ब्रह्मपरिचायनार्थतया
तन्निरूपकत्वेऽपि प्राधान्येन ब्रह्मनिरूपकत्वायाः प्रतिरोधाभावात् करादीनां ब्रह्मभेदस्ति-
हृत्तोषिणी ।

एक’ इत्यादिश्रुतिष्वप्यभेदवचनादित्यर्थः । करणाकाराणां ब्रह्मरूपत्वं सापेक्षमुपाहुः—
पुनरिति । आकाराणाम् । करचरणादीनाम् । साकारवादिन्य इति । अथ इत्यर्थः । इति
प्राप्ते इति । पूर्वपक्षे प्राप्ते । सूत्रार्थं विवृण्वन्ति—स्यादिति । त्वदभिमतस्येति । निर्दिशेत्पुन-
श्च इत्यर्थः । यथा चैतदिति । निरूपितमिति । दशमस्कन्धेऽपीत्यादिना प्रागेवोक्तम् ॥

जगन्नियन्तृत्वेन विभक्तवैलक्षण्यं संभवतीत्यतः प्रकारान्तरेणार्थमाहुः—अथ येति ।
उच्यते इति । रूपपदेनेति शेषः । निरूप्यते इति । तथा ब्रह्म न निरूप्यत इत्यन्वयः ।
रूपमेवेति । रूपं करचरणादिरूपभेदं श्रुतौ ब्रह्म निरूप्यत इत्यर्थः । तत्प्रधानत्वादित्यत्र-
वारयन्ति—नन्वेति । सूत्रतात्पर्यं विशदयन्ति—अयमर्थ इति । करादिनिरूपिकाः
गङ्गाधरमदी ।

त्वदभिमतस्यापीति । शुद्धब्रह्मणो व्यापकत्वादिति भावः । निरूपितमिति । ‘अथो अ-
मुष्येव ममार्भकस्ये’त्यादिना पूर्वं दृढीकृतमित्यर्थः ॥ तद्विनिगमकमिति । तन्निश्चायकं हेतुम्

ब्रह्मपरत्वनियमव्याहृतिः । अतः करादिनिरूपकाः साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपा-
दका एवेति । 'सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्' 'आमनन्ति चैनमस्मि'भित्त्याथ-
धिकरणरूपोपपत्तिर्हि शब्देनोच्यते । 'स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरो याष्टाः
कृत्स्नो रसघन, एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽयाष्टाः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
एवे'ति 'सत्त्वं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'ति 'आनन्दमात्रकरपादमुखोदरा-
दि'रिति 'आनन्दमयोऽभ्यासादि'त्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायैकवाक्यतया स-
चिदानन्दरूपत्वं करादीनामवधारणीयम् । अत एवाग्रे सूत्रकारोऽप्याह
—'आह च तन्मात्र'मिति । एता एव श्रुतयोऽब्रानुसन्धेयाः । त्वदभि-
मतव्याख्याने त्वरूपमित्येतावतैव चारितार्थ्यं स्यात् । रूपवत्त्वस्योभय-
वाचसंमतत्वेनाधिवादास्पदत्वासन्निधेयानुपपत्तिः । रूपरूपस्य सिद्धा-
न्यभिमतत्वात् । एवं सति तथा कथनादसमुक्त एवार्थः सूत्रकाराभि-
मत इति ज्ञायते ॥

मुख्यसूत्रम् ।

द्विरित्यत्र आहुः—स यथेत्यादि । 'अनन्तरोऽयाष्टा' इति । बाह्याभ्यन्तरभेदरहितः ।
ननु तन्मात्रसूत्रे कथं करादीनां सचिदानन्दत्वसिद्धिरित्यत्र आहुः—एता इत्यादि । ननु
मदुक्तव्याख्याने को दोषो, येनैवं व्याख्यायत इत्यत्र आहुः—त्वदित्यादि ॥

हरितोषिणी ।

मुख्य इति शेषः । हिशब्देनेति । 'अरूपयदेव ही'तिसूत्रस्य हिशब्देनेत्यर्थः । श्रुतिस्मृ-
तीति । 'स यथा सैन्धवघने'त्यादिमुख्यः, 'आनन्दमात्रे'त्यादिस्मृतिः, 'आनन्दम-
योऽभ्यासा'दिति न्यायः, एतत्रवाणामेकवाक्यत्वमेत्यर्थः । 'आह चे'ति सूत्रेण करादीनां
ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यत इत्याहुः—एता एवेति । 'आनन्दमात्रे'तिमुख्यः । अत्र । अस्मिन् सूत्रे ।
तेनास्मिन् सूत्रेऽपि करादीनां ब्रह्मत्वं प्रतिपादितमिति सूचितम् । परमतव्याख्याने दूष-
णमाहुः—त्वदभिमतैति । रूपवत्त्वस्येति । करचरणादिमत्वस्येत्यर्थः ॥

गङ्गाधरमहो ।

ब्रह्मपरत्वनियमेति । स च 'सर्वे वेदा यस्यदमामनन्ती'त्यादि । तन्मात्रमिति ।
विज्ञानरूपमात्रम् । एताः—एता एवेति । 'स यथा सैन्धवघन' इत्याद्याः ।

इत्येतावतैवेति । 'न कर्मधारयान्मतत्वर्यो बहुव्रीहिक्षेपसदर्थप्रतिपत्तिकर'
इतिन्यायान् । कर्मधारयपदं समासान्तरोपलक्षणम् । एकैवैव वृत्त्या सिद्धे वृत्तिद्वयकल्प-
नमन्याप्यमिति तदुक्तम् । उभयवादिनौ अद्वयत्वम् । तेन केवास्मिन्मते रूपवत्त्वेऽपि
न दोषः । 'अथात आदेशो नेति नेती'ति मूर्तामूर्तजाग्रज आत्मायते । इतिस्मृत्यः
प्रकारवाची । ब्रह्म पञ्चमहाभूतानि भवति, न त्वेवंप्रकारकमिति प्रथममन्वयः । एतदेव
ब्रह्मपति द्वितीयेनेतीत्यनेन । न भवत्येव ब्रह्म वास्तवमिति तु भाष्ये स्पष्टम् ।

अपि च 'दर्शनाच्चे'त्यन्तेन श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैः सर्वविकल्पधर्माभ्रयत्वेन विरोधं परिहृत्य युक्त्यापि प्रतिपेधति—'प्रकृते'ति । अस्थूलादिवाक्यैरेतावत्त्वं स्थूलत्वाणुत्पद्मत्वादिकं श्रुतिर्ग्राह्येण यत्प्रतिपेधति, तत्प्रकृते लोके प्रकृतं वा यल्लौकिकमेतावत्त्वं तदेव प्रतिपेधति, न तु स्योक्तान् धर्मान् सर्वेशितृत्वादीनित्यर्थः । एवमेव 'नेति नेती'त्यत्रेतिशब्दः प्रकारवाची । तथा च पूर्वं मूर्तामूर्तं ब्रह्मणो विभूतिरूपं 'य एवं वेदे'त्यन्तेन निरूप्य यस्यैतद्ब्रह्मण्यं पूर्वमेव पष्ठ्यन्तेन पदेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्निरूप्यमाणेऽपि सर्वतःपाणिपादान्तत्वादिष्वेवं लौकिकत्वेन वेदनं माभू-
मुयर्बस्यम् ।

एवमरूपवत्सूत्रस्यार्थमुक्त्वा प्रकृतैतावत्सूत्रस्य प्रयोजनमर्थं बाहुः—अपि चेत्तादि । श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैरिति । 'दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते' इत्यत्र श्रुतिस्मृतिभ्यां, 'दर्शनाच्चे'त्यत्र प्रत्यक्षेणेत्येवं तैरित्यर्थः । युक्त्यापि प्रतिपेधतीति । अनुमानेनापि विरोधं प्रतिपेधति । एवमेवेत्यादि । यथा सूत्रे प्रकृतैतावत्त्वशब्दो लौकिकैतावत्त्ववाची, एवमेव भुतावितिशब्दोऽपि लौकिकप्रकारवाचीत्यर्थः । तदुपपादयन्ति—तथा चेत्तादि । पूर्वमेव पष्ठ्यन्तेन निरूपितभेदस्य तस्मिन्नित्यादि । पूर्वं 'यथा महारजनं वास' इत्यादिरूपस्य कथनात्पूर्वं 'तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूप'मिति पष्ठ्यन्तेन पदेन मूर्तामूर्तरूपनिरु-
हरितोषिणी ।

'प्रकृतैतावत्त्वं ही'ति सूत्रार्थमाहुः—अपि चेति । सूत्रावतरणिकामाहुः—दर्शनेति । भुतीति । 'दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते'दर्शनाच्चे'ति सूत्रार्थः । क्रमेण श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षैरित्यर्थः । युक्त्यापि । अनुमानेनापि । 'प्रकृतैतावत्त्वं ही'तिसूत्रे प्रकृत एतावत्त्वं, वा प्रकृतमेतावत्त्वमिति विकल्पार्थमाहुः—तत्प्रकृत इति । एवं 'प्रकृते'ति सूत्रार्थमुक्त्वा 'नेति नेती'त्यस्याः भुतेरर्थमाहुः—एवमेवेति । सूत्रे प्रकृतशब्दो लौकिकवाची, एवमेव भुतावितिशब्दः प्रकारवाचीत्यर्थः । नन्विदंशब्दस्य प्रकारवाचित्वे किं संपन्नमित्यत आहुः—तथा चेति । पूर्वम् । 'अथात' इति निषेधात्पूर्वम् । यस्यैतद्ब्रह्मण्यमिति । अस्य निरूपितभेदस्येत्यनेनान्वयः । पूर्वमेवेति । मूर्तामूर्तरूपकथनात्पूर्वमित्यर्थः । पष्ठ्यन्तेनेति । 'तस्य ह वा एतस्य पुरुषस्य रूप'मिति पष्ठ्यन्तेनेत्यर्थः । निरूपितभेदस्येति । मूर्तामूर्तरूपाभिरूपितो भेदो बलेत्यर्थः । तस्मिन्निति । पूर्वोक्तभेदविशिष्टे ब्रह्मणीत्यर्थः । निरूप्यमाणेऽपि । भुतान्तरैरिति शेषः । वेदनमिति । लौकिकत्वप्रकारकं ज्ञानमि-
गन्नाधरमही ।

पष्ठ्यन्तेन । 'द्वे वा च ब्रह्मण' इतिपदेन निरूपितभेदस्य यस्य ब्रह्मण एतन्मूर्तामूर्तरूपं, तस्मिन् ब्रह्मणीत्यन्वयः ।

दिति भिन्नप्रक्रमेणैतत्प्रकारकं वेदनं ब्रह्मणो निषेधति 'अथात' इत्यादिना । अयमर्थः—ब्रह्मण्यपि मूर्तामूर्तरूपे 'सर्वतःपाणी'त्यादिभ्यस्त्युक्ते वेदितव्ये, परं त्वनेन प्रकारेण न वेदितव्ये ब्रह्मण एते रूपे इति, किन्तु ब्रह्मैवेति वेदितव्ये इत्यर्थः । अत्र विनिगमकमाह सूत्रकारः—'ततो ब्रवीति च भूय' इति । यस्मिन्नेव वाक्ये प्रकरणे वा निषेधति तस्मिन्नेव निषेधानन्तरं पुनस्तं धर्ममाह भुतिः । यथा 'पराञ्चि स्वानी'त्युक्त्वा 'प्रत्यात्मानमेक्ष'दिति, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'त्युक्त्वा 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानि'ति, अस्थूलाशुक्त्वा 'एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने गार्गि । यावापृथिवी विधृते तिष्ठत' इत्यादि । त्वद्व्याख्याने तु प्रकृतपदं व्यर्थं स्यात् । एतावत्पदेनैव साभिध्यतो रूपद्वयप्रतीतेः संभवात् ।

सुवर्णसूत्रम् ।

सितो भेषो यस्य तस्मिन् भुतान्तरैरिह रूप्यमाणेष्वित्यर्थः । एतत्प्रकारकमिति । लौकिकत्व-प्रकारकम् । मूर्तामूर्तरूपे इति । प्राणाभ्यन्तराकाशव्यतिरिक्तं मूर्तं, प्राणाभ्यन्तराकाशा-वमूर्तं, ते उभे रूपे इत्यर्थः । मुक्तिप्रयोगस्तु—अस्थूलाविभुतिर्न यावद्धर्मनिषेधिका; किञ्चि-भिपिप्य तदन्यधर्मसत्ताबोधकस्यान् । यदेवं तदेवं, न पापः पुण्यवानयमित्यादिवाक्य-वन् । किञ्च धर्मनिषेधिका भुतिः प्रसिद्धप्रकारकतद्धर्मनिषेधिका, तन्निषेधोत्तरं तत्सत्ता-बोधकस्यान् । यदेवं तदेवं, 'यद्वृत्तं न पश्यति पश्यन् वै तद्गृह्यं न पश्यती'ति-र्यमकृद्गन्तनिषेधकभुतिरिति । शेषं स्फुटम् । उक्तव्याख्यानद्वार्यां तद्व्याख्यानं दूष-

हरितोपिणी ।

त्यर्थः । निषेधतीति । 'अथात आदेशो नेति नेती'त्यादिना निषेधतीत्यर्थः । पूर्वो-क्तप्रगल्भात्यर्थं विशदयन्ति—अयमर्थ इत्यादिना । वेदने विशेषमाहुः—परं त्विति । इदं च धर्ममाह भुतिरित्यत्र आहुः—यथेति । 'पराञ्चि'त्यादिभ्यस्त्या विकल्पधर्माभयत्वं प्रमाणः समर्थितम् । अनुमानेन निषेधतीत्युक्तम् । तत्रानुमानप्रकारस्तु 'पराञ्चि स्वानी'-त्यादिभुतिः यावद्धर्मनिषेधकत्वाभाववती, किञ्चिन्निषेधोत्तरं तदन्यधर्मवत्त्वबोधकत्वान् । यदेवं तदेवं, यथा न पापः पुण्यवानयमित्यादिवाक्यवदिति बोध्यः । अबदीयव्याख्यान-मसमन्वसमिति दूषयन्ति—त्वद्व्याख्यान इति । व्यर्थं स्यादिति । तव मते सर्वथा धर्मनिषेधः, मम मते लौकिकधर्मनिषेधः । तथा च प्रकृतपदं व्यर्थमिति भावः । एतदेव विवृण्वन्ति—एतावदिति । साभिध्यत इति । भुतो पूर्वं रूपद्वयस्योक्तत्वादिति भावः । रूपद्वयेति । मूर्तामूर्तरूपद्वयप्रतीतेरित्यर्थः । तथा च रूपद्वयनिषेधस्य मते मुपट एवेति

न चैतावत्पदस्य सामान्यवाचकत्वाद्विशेषात्मकत्वं तस्येति वाच्यम् । तुल्यत्वात् । अथ वा अत्र हि 'नेति नेती'तिवाक्यं विचार्यते, निषेधः कस्येति । तत्र सूत्रे प्रकृतशब्देन 'द्वे वा च ब्रह्मण' इत्यादिनोक्तं मूर्ता-मूर्तलक्षणं रूपद्वयं परामृश्यत इति तवाभिमतम् । तथा च प्रकृतत्वं सुषण्मस्यम् ।

यत्किं—स्वह्याख्यान इत्यादि । तुल्यत्वादिति । अत्र विशेषगमकत्वाङ्गीकारेऽपि यत्र सामान्यनिषेधस्यैव सिद्धान्तत्वेन मूर्तामूर्तरूप एव पर्यवसानतत्समाध्यायित्वार्थः । 'दान-व्रत' इत्यारभ्य, 'विधिर्वा धारणव'दित्यन्तग्रन्थस्तु 'भाष्यपाण्डुलेखस्यो भ्रान्त्या च हस्तितोषिणी ।

भावः । शङ्कते—न चेति । तस्य । प्रकृतपदस्य । उच्यते—तुल्यत्वादिति । तत्र मते सामान्यस्यो मूर्तामूर्तयोर्निषेधः, न तु लौकिकयोस्तयोः । तथा च सामान्ययोः प्रकृत-गङ्गाधरभट्टी ।

तुल्यत्वादिति । प्रकृतपदस्यापि सामान्यवाचित्वात् ।

दिप्पिणी ।

* अयं भाष्यपाण्डुलेखस्यो ग्रन्थोऽत्र प्रदर्श्यते । पाण्डुलेखस्तु भाषायां मसोदाशब्द-वाच्यः । 'दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमः । श्रेयोभिविधिविधक्षान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति श्रीभागवतशास्त्राया । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विधियदपन्ति, ब्रह्म-चर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेने'ति धृतिरपि भट्टासहकृतानामभ्रमपमार्था भगव-ज्ज्ञानसाधनत्वेनैवानुष्ठानमनुबद्धति । एतदग्रे चैतमेव विदित्वेत्युपक्रम्य तद्विद्ः सर्वलाभं च वदति । सर्वथा वैदिकार्त्तकर्मणो विमुक्तस्य प्रवर्तनार्थमेव स्वर्गादिपुण्यकथनमन्वया कर्म-भार्गिणो न निन्देन् । तथा हि—'असुर्या नाम ते लोका' इत्युपक्रम्य 'तस्ते प्रेत्या-पिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः' । 'ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्ति' 'अथैते दुःखमेवोपयन्ति' । इतः पूर्वमपि 'यथाकारी यथाऽऽचारी तथा भयती'त्युपक्रम्य 'तस्मात्त्रोकात्पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मण' इत्यन्तेन कामिनः पुनरावृत्तिमुक्त्वा 'अथा-कामयमान' इत्युपक्रम्य 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येती'त्यन्तेन कामरहितस्य मुक्तिरुक्ता । यतः पुरुषोत्तमपि वि विहितनिषिद्धयोः कर्मणोः साम्यमुत्पेक्षद्वेदनस्य न कर्मोपपत्तं संभवति । अतः प्रेमभक्तवेकसाध्यत्वात्तरसाधनमेवानुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥

ननु 'नायमारमा प्रवचनेने'ति ध्रुवो भगवत्तामे वरणातिरिक्तसाधनानां निषेधात्-साधनसाधनत्वेनाभ्रमपमविधानमिति न वक्तुं शक्यम् । न च स्वरूपबोद्धव्यतासंपादक-त्वेन नैतेषां सचोक्तिरिति वाच्यम् । स्यादेवम्, यदि तत्साधन-वचना-दिकं न निषिध्येत । अतस्तत्संपादकत्वमपि न वक्तुं शक्यम् । 'यमेवे'ति सामान्यवच-

प्रतिपेक्षतीत्येतावतैव चारितार्थ्यं सत्येतावत्पदं व्यर्थम् । तेनास्मदुक्त एवार्थो व्यासाभिमत इति मन्तव्यम् । तथा च सविशेषनिर्विशेषनिरूपिकयोः भ्रुत्योर्विरोधाभावात्प्रापञ्चिकधर्मरहितं सहजानन्तधर्मयुक्तं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

प्रचरतीति बोद्धव्यम् । सिद्धमाहुः—तेनास्मदित्यादि । भाष्ये तु प्रकृतस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मणि एतावत्वं प्रतिपेक्षतीति तदीयव्याख्यानेऽपि 'ततो ब्रवीति च भूय', इत्यस्य वैयर्थ्यापात इति दूषणयुक्तम् । यत एवस्य सूत्रांशस्य धर्मिसत्तामानदर्शनपरत्वं तदभिमतम् । तच्चसंगतम् । प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ सत्यां तदभानसङ्काया एवानुदयादिति । एवमुभयलिङ्गाधिकरणविमर्शो यत्सिद्धं तदाहुः—तथा चेत्यादि ॥

हरितोपिणी ।

पदेनैतावत्पदेन वा ग्रहणं भवतु, विशेषो नास्तीति तुल्यत्वमिति भावः । तेनेति । प्रकृतपदस्य व्यर्थत्वेनेत्यर्थः । स्वमते यत्सिद्धं तदाहुः—तथा चेति । धर्मयुक्तमिति । न नु निर्द्वैतमिति व्यर्थः ॥

गङ्गाधरमङ्गी ।

एतावत्सदं व्यर्थमिति । अस्याप्रेण तेनास्मदुक्त इति ग्रन्थः । मदीयार्थे पदवैयर्थ्याभावेनेति मुन्दरमसन्दर्भः । क्वचित्तु 'दानव्रते'त्यारभ्य 'विधिर्था धारणव'दित्यन्तो ग्रन्थो मध्ये दृश्यते । स तु प्रक्षिप्तः प्रतिभाति । क्वचित्परं प्रतिदृश्यते । ननु प्रकृतस्य 'द्वे वा य ब्रह्मण' इतिपदेनोपक्रान्तस्य ब्रह्मणः प्रकृते वा ब्रह्मण्येतावत्वं प्रतिपेक्षतीतिव्याख्याने नोक्तदूषणमिति चेत्, न; 'ततो ब्रवीति च भूय' इत्यस्य वैयर्थ्यापातान् । धर्मिसत्तावां मानदर्शनपरमेतदिति हि त्वदनिमतम् । तथा सति प्रकृतपदेनैव ब्रह्मप्रमितौ तत्सत्तासङ्कानुदयान् । ततो मण्डूकनुलां तुन्दिलमिधुनं त्वानुहरति त्वत्समाख्यानमिदमिति । तदुपरिननं टिप्पणं प्रतिभासते ॥

टिप्पणी ।

नास्तथा । तथा च ज्ञानसाधकत्वसदसाधकत्वनिरूपिकयोः भ्रुत्योर्विशेषासौख्यं निर्णय उचित इति चेत् । अत्र ब्रूमः—सीलामध्यपातिनो भक्तः..... न भगवत्प्राप्तिर्हि लाभः । अत एवात्र 'तस्यैव आत्मा वृणुते तनुं स्वा'मित्याह..... शब्दपरामृष्टवृत्तभक्तजीवारमन एव भगवानात्मा तमधिप्राय सन्नोकेति यावत् । तत्र हि स्वमात्मानं व्यननुत्वेन वृणुत इत्यर्थः । अपरञ्च नत्वात्मनः का वार्ता यतस्तस्य तनु स्वकीयत्वेन वृणुत इति वार्थः । वेदनं तु स्वरूपज्ञानमात्रभूत उभयोर्भेदाच्च विरोधः भ्रुतोः ।

(१८) यत्तु दृश्यत्वेन प्रकाश्यत्वेन या 'दृश्यममाद्यम्' 'न तत्र सृष्टौ भाती'त्यादिश्रुतिविरोधान्न सविशेषकथनं युक्तमिति । तदसत् । दृश्यत्वस्यापि श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् । तथा हि—'कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमेक्षदावृत्ताचक्षुरमृतत्वमिच्छन्' 'ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः' 'भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन । ज्ञातुं ब्रह्मं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप', 'शृण्वन्ति गावन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं भवप्रवाहोपरमं पद्माम्बुज'मित्यादि । एवञ्च सत्पुण्याविरोधायादृश्यत्वादिरूपिका श्रुतिरिन्द्रियादिसामर्थ्येन दृश्यसुवर्णसुवर्णम् ।

(१८) किञ्च सविशेषत्वेत्यादिना यत्पूर्वं चोदितं तद्व्यपितुमुपक्षिपन्ति—यस्त्वित्यादि । हस्तितोषिणी ।

(१८) अत्र परमतं दूषयितुमुपन्यस्यन्ति—यत्त्विति । प्रकाश्यत्वेन चेत्यन्तत्वं, न सविशेषत्वेनेनान्वयः । अत्र हेतुमाहुः—अदृश्यमिति । दूषयन्ति—तदसदिति । दृश्यत्वस्यापीति । अपिना अदृश्यत्वसंग्रहः । अत्र प्रमाणमाहुः—तथा हीत्यादिना । भुविमाहुः—कश्चिदिति । स्मृतिमाहुः—भवत्येति । एवं च सतीति । दृश्यत्वादृश्यत्वयोः भुतिरभुतिसिद्धत्वं सति । दृश्यत्वैति । दृश्यत्वं रूपयति कथयतीत्यर्थः । अत्रधारणीयमि-

दिप्यतीति ।

किञ्च उक्तसाधनैर्विधिदिप्यन्तीत्युच्यते, न तु विद्यतीति । न चानुपदमेवैतमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्युक्तेः सान्निध्यादुक्तसाधनैरेवं वेदनमभिप्रेतमिति वाच्यम् । वेदानुबधनादीनां सर्वेषां वेदनसाधनस्य सर्वेषां सत्कर्तृणां वेदनसंभवेन 'मुनिर्भवती'त्येकत्वं तद्विधिं न बलेत् । अतो ज्ञानं कस्यचिदेकस्य भवतीति ज्ञानस्य दुर्लभत्वं साध्यते । एवं सति 'तस्यैव स्यात् पदयित् तं विदिरवे'ति भुतेर्भक्त्या मामभिजानातीति भगवद्वाक्याच्च भगवत्कृपया भक्तिलाभे तथा भगवत्स्वरूपं वेत्तीति भुतेरभिप्रेतम् । ननु वाटशानामपि कथं भ्रान्तिर्युग्यत इति चेत्, उच्यते—'स वा अयमात्मे'त्यादिकया पूर्ववृत्त्या भगवन्माहात्म्यं भुत्वा यथाकथंभित्तद्वेदनौत्सुक्ये सति सत्सङ्गाभावेन भक्तिमार्गोपरिचयात्कर्ममार्गमात्रमभयमर्थमेनालौकिकार्थसाधनत्वेनापि पूर्वं ज्ञातमस्तीति तदेव भगवद्देवनेपि साधनमिति मन्यमाना..... एव 'नायमात्मे'तिभुतेः । 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये । यततामपि सिद्धानां कश्चिग्मां वेत्ति तद्वत्' इति भगवद्वाक्याच्च । 'विधिर्वा धारणवत्' ॥

त्वं निषेधति, दृश्यत्वरूपिका भगवदनुग्रहेणैव भगवतो दृश्यत्वं यदती-
त्यवधारणीयम् । यतो भगवतौघोक्तम्—‘मया प्रसङ्गेन तवार्जुनेनैवं रूपं परं
दर्शितमात्मयोगा’दिति । अत्रात्मयोगपदात् प्रसङ्गः सन् स्वसामर्थ्ये
दत्त्वा प्रदर्शयतीति ज्ञायते । ब्रह्माणं प्रत्यपि भगवद्वाक्यम्—‘मनीषिता-
नुभावोऽयं मम लोकावलोकन’मिति । अत एव सूत्रकारोऽप्याह दृश्य-
त्वपूर्वपक्षे—‘अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्या’मिति । अपीति पूर्वपक्षि-
गर्हायाम् । मूर्खः पूर्वपक्षीति । यतः सम्यगाराधने पश्यन्ति, कथमेवम् ?
प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ‘अनेकपाह्ववरवक्त्रेण पद्यामी’ति प्रत्यक्षं, ध्रुवा-
सुवर्णसूत्रम् ।

दूषयन्ति—तदसदित्यादि । मनीषितानुभाव इति । इदं द्वितीयस्कन्धे मनीषितस्याभी-
ष्टस्यानुभावो ममैवेदमिष्टं यदयं धैकुण्ठं पश्यसि, तथा च मदिच्छासामर्थ्येन पश्यसी-
त्यर्थः । एतेन ‘अदृश्यं’ ‘तत्केन कं पश्येद्विज्ञातारमरे केन विजानीया’दित्यादिधु-
तिविरोधः परिहृतो बोध्यः । अत्र सूत्रकारसंमतिमाहुः—अत एवेति । यतो भगवत्सा-
मर्थ्यादेव भगवतो दृश्यत्वम्, अत एवेत्यर्थः । अनुमापकत्वमिति । दृष्टान्तत्वेनानुमाप-
कत्वम् । पञ्चावयवे व्यवयवे वा सर्वेषामवयवानां तथात्वादिति, भगवत्समाराधका भग-
वद्गणः, भगवद्वत्प्रसादभावस्थान्, यदेवं तदेवं, ध्रुवादिब्रह्मि प्रयोगेण तथात्वमित्यर्थः ।
सूत्रेऽनुमानपदाद्यस्य च करण एव प्रयोगाद् ध्रुवादीनां चातथात्वादिरुद्धं व्याख्यानमिह-
हरितोषिणी ।

सुखम्, तत्र प्रमाणमाहुः—मया प्रसङ्गेनेति । ब्रह्माणमिति । द्वितीयस्कन्धे । मनी-
षितेति । मनीषितस्यायं मम लोकावलोकनं करोतितीच्छाविषयीभूतस्यानुभावः
प्रभावः । तथा चेच्छया दर्शनं जायत इत्यर्थः । एतेन स्वसामर्थ्येनादृश्यत्वं तस्मैत्यदृश्य-
त्वबोधिकाः सुतयाः संगमनीया इति सूचितम् । अत्रोपष्टम्भकमाहुः—अत एवेति । यतो
भगवदिच्छया दृश्यत्वम्, अत एवेत्यर्थः । कथमेवमिति । कथमेवं पश्यसीत्यर्थः । तत्रो-
क्तं—प्रत्यक्षेति । अनेकेति । अर्जुनस्य प्रत्यक्षम् । तथा चाराधनं प्रत्यक्षसाधकं न,
किन्तु ‘मनीषितानुभावोऽयं’मितिद्वितीयस्कन्धवचनप्राप्त्याद् भगवदिच्छैवेति भावः ।
अत एव ध्रुवादिभी राभ्यार्थसाराधनं कृतं, प्रत्यक्षन्विच्छैव जातमितीच्छैव कारणमि-

गङ्गाधरभट्टी ।

मनीषितेति । मदिचारितेत्यर्थः । इतिप्रत्यक्षमिति । संराधकस्यार्जुनस्य स्थानुभवः ।

वीनामनुमापकत्वं ताभ्यामित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यामिति वा । एवं सति मां सर्वे पश्यन्त्विति साधारणेच्छया प्रादुर्भावेन सर्वेषां दर्शनसामर्थ्य-
मवतारदशायाम् । अन्यथा तु 'नाहं वेदं'रिति 'भक्त्या त्वनन्यये'ति
वाक्याच्च भक्त्यैवेति निर्णयः । भक्तानां त्ववतारदशायामपि भक्त्यैव,
न साधारणेच्छया । तद्भक्त्यैव तदर्थमेव प्रादुर्भावात् । साधारणेच्छाऽपि
यतस्तदर्थेय । लोकमध्य एव यतस्तेषां मुख्यजननम् । अन्यथा लोके
स्वप्राकट्यं निष्प्रयोजनकं स्यात् । सर्वेषां भगवद्दर्शनेऽपि यन्मोहानपग-
मस्तत्र तदिच्छेद्य प्रतिषन्धिका । तस्य सत्यसङ्कल्पत्वात् । एवमेव भगव-
मुख्यसूत्रम् ।

रुच्या पञ्चान्तरमाहुः—श्रुतिस्मृतिभ्यामिति । 'कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमैश्वर्यं' 'ज्ञान-
प्रसादेन' 'तमग्रं पश्यती'त्यादिभूतेः, 'अनेकबाह्वर' 'भक्त्या त्वनन्यये'त्यादिस्मृतेभ्यो-
त्यर्थः । ननु सूत्रे संराधने दर्शनं निर्णयमित्याराधनोत्तरकालीनं दृश्यत्वं न प्रत्यक्षबाध-
कम्, अवतारकालीनं दर्शनं तु न संराधनहेतुकम्, शत्रुमित्रोदासीनसाधारणस्यान् । अतः
मर्यदृश्यत्वं प्रत्यक्षबाधकं भगवदवतारेष्वतथात्वं गमयतीति न पूर्वोक्तं साधीय इत्यत
आहुः—एवं सतीति । 'मनीषितानुभावोऽयं'मिति स्मृत्या भगवदिच्छाऽनुभावेन दर्शने
सिद्धे सति । तथा चावतारदशायामपीच्छयैव दर्शनमिति न दोषलेश इत्यर्थः । नन्वेवं
सति भक्ताभक्तयोर्दर्शनवैल्यत्वं संराधनन्यायविरोधस्तु दुष्परिहर इत्यत आहुः—भक्ता-
नामित्यादि, स्वादित्यन्तम् । तथा च तदपि परम्परया संराधनहेतुकमेवेति न न्यायवि-
रोध इत्यर्थः । ननु तथापि तत्र 'मिच्छते हृदयग्रन्थि'रिति धुमुक्तदर्शनफलस्य शत्रुप्रभृति-
ष्वदर्शनादवतारेषु प्रत्यक्षं दुर्पटमित्यत आहुः—सर्वेषामित्यादि । एवमेवेति । इच्छायाः
हरितोषिणी ।

त्यनुमीयते । श्रुतिस्मृतिभ्यामिति । 'कश्चिद्दीरः' इति श्रुतिः, 'भक्त्या त्वनन्यये'ति
स्मृतिसाम्यामित्यर्थः । एवं सतीति । पूर्वोक्तग्रन्थेन भगवदिच्छाया दर्शनजनकत्वे सिद्धे
सति । सर्वेषामिति । भक्ताभक्तानामित्यर्थः । अन्यथा अवताराभावे । ननु कचमिव
साधारणेच्छया भक्ताऽभक्तयोर्दर्शनवैल्यमित्यत आहुः—भक्तानामिति । ननु तथाऽपि
शत्रूणां भगवद्दर्शनं जातं, मोहाभावः कुतो न जात इत्यत आहुः—सर्वेषामिति । य-
न्मोहेति । यस्मात्कारणान्मोहदुर्द्विकरणाभाव इत्यर्थः । एवमेवेति । इच्छाया विरोधित्वे-
गङ्गाधरभट्टी ।

अनुमापकत्वमिति । धुवाद्यो भगवदाराधनेन भगवन्त्वं प्राप्ता इति दृष्टान्तेन ॥

निष्प्रयोजनकमिति । अमुरसंहारस्तेच्छयैव सिद्धेः । भक्त्यर्थमवतारस्तु भक्त्या मा-
हात्म्यबोधनाय सेवकपदे नृपगमनवन् । एवमेवेति । तदिच्छयैव ॥

स्वरूपाज्ञानमपि । अलौकिकतेजोऽप्रदर्शनं लौकिकानुकरणं च लीला-
 र्थमेव । अन्यथा लीलैव न संभवति । सर्वेषां च तदैव मोक्षः स्यात् ।
 तथा सति सृष्टिमर्यादोच्छेदः स्यात् । एवमेव प्रकाश्यत्वमपि ज्ञेयम् ।
 'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो
 विद्धि मामक'मिति वाक्यात् स्वतेजसा स्वस्य प्रकाश्यत्वमपि नातिवि-
 रोधि । सर्वव्यवहारविषयत्वं भगवत्कृतमेव, न तु जीवेन स्वतः कर्तुं
 शक्यम् । अत एव सूत्रकारोऽप्याह—'प्रकाशवच्चार्थैयर्था'दिति । अर्थस्तु
 पूर्वैणाकारे प्रतिपादितेऽपि 'यतो वाचः' 'तं त्वौपनिषद्'मित्यादिनिरूपित-
 व्यवहारविषयत्वाविषयत्वविरोधो न परिहृतः, शास्त्रवैफल्यं चेत्यत आह—
 सुवर्णसूत्रम् ।

प्रतिबन्धकत्वादेव । इदमेवोक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । तदमे प्रमासीयलीलाप्रसङ्गे प्रदर्शनीयम् ।
 नन्ववतारेषु ब्रह्मत्वेऽलौकिकतेजस्तु दृश्येवेत्यत आहुः—अलौकिकेत्यादि । एवं दृश्यत्वं
 साधयित्वा तत्साधिकां युक्तिं प्रकाश्यत्वसाधनेऽतिविसन्ति—एवमेवेत्यादि । प्रकारान्त-
 रमप्याहुर्वैचित्र्यार्थम्—यदेत्यादि । 'न तत्र सूर्यो भाती'ति धृतिविरोधे सत्यपि ते-
 जसो भगवद्गीयत्वेन प्रतिपादनाभातिविरोधीत्यर्थः । ननु व्यवहार्यत्वं तु बाधकमपरिहा-
 र्यमित्यत आहुः—सर्वेत्यादि । व्यवहारो ज्ञानकर्मेन्द्रियव्यापारस्त्रयित्वं तत्तथेत्यर्थः ।
 यत्र हेतुः—नस्वित्यादि । अत्र सूत्रकारसंमतिमाहुः—अत एवेति । व्यवहार्यत्वस्येश्वर-
 कृतत्वादेव । पूर्वैणेति । अरूपवत्सूत्रेण रूपरूपस्यैव तत्र विवक्षितत्वात्तथेत्यर्थः । इदमिति ।

हरितोषिणी ।

नेत्यर्थः । इदं च सर्वममे वक्ष्यते । एवमेवेति । यथा दृश्यत्वं, तथा प्रकाश्यत्वं ज्ञेयम् ।
 नन्ववतारदशायां सूर्यतेजसा स्वस्य प्रकाश्यत्वमस्तीति न तत्र ब्रह्मत्वम् । 'न तत्र सूर्यो
 भाती'ति धृतिविरोधादत आहुः—यदादित्येति । स्वस्येति । भगवत् इत्यर्थः । एवं च
 ब्रह्मत्वमस्तीति न दोषः । ननु व्यवहारो ब्रह्मत्वे बाधकः स्वादित्यत आहुः—सर्वेति ।
 ज्ञानेन्द्रियेण कर्मेन्द्रियेण च यत्किंयते तदेव व्यवहारपदवाच्यं, तत्र कर्तृत्वं भगवत् एवे-
 त्यर्थः । अत एवोक्तं निबन्धे 'कर्ता स्वतन्त्र एव स्यात्तथापि सगुणो न ही'ति ।
 अत्रान्यदपि प्रमाणमाहुः—अत एवेति । सूत्रावतरणमाहुः—पूर्वैणेति । पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः ।
 इदमिति । 'प्रकाशव'दिति सूत्रमित्यर्थः । सूत्रस्य प्रकाशवदिति दृष्टान्तं घटयन्ति—

गङ्गापरमह्नी ।

नातिविरोधीति । आपावतो विरोधप्रतिसन्धानेऽपि वस्तुविचारे विरोधो नेत्यर्थः ।
 पूर्वैणेति । अरूपवत्सूत्रेण । इदमिति । सूत्रम् । लौकिकवाक् च मनश्चेतिसमासाभयणान्

दम् । यथा सौरादिप्रकाशो व्यवहार्योऽव्यवहार्यश्च । न हि स्वतः संपा-
दयितुं स्थापयितुं वा शक्यते । आगते तु सूर्ये मेघाद्यभावे च सांनि-
ध्यमात्रेण व्यवहारः कर्तुं शक्यते । तथा च लौकिकवाद्यनोभिर्न श-
क्यते व्यवहर्तुमीश्वरः साक्षिण्ये तु शक्यते इति द्वयमाह भ्रुतिः । कुत
एतत् ? अवयवभ्याम् । अन्यथैकस्याः भ्रुतेर्यप्यभ्यापत्तेरिति । दर्शनव्यव-
हारस्य भ्रुतिमिद्वत्यमुक्तमेव । तथा च दर्शनव्यवहारन्यायेनापरस्यापि
व्यवहारस्य निर्णयः । तथा चोक्तं श्रीभागवते—‘पश्यन्ति ते म’ इत्युप-
क्रम्य ‘साकं याचं स्पृहणीयां यदन्ती’ति । ‘यमेवैष वृणुते तेन लभ्य’
इत्यादिभ्रुत्या च ॥

ननु दर्शनं ज्ञानमेव, न तु चाधुपं भ्रुत्या निरूप्यते, ब्रह्मणोऽरूपि-
त्वादिति चेत्, न; ‘भक्त्या त्वनन्यये’ति वाक्ये ‘ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन
प्रवेष्टुं च परन्तपे’ति ज्ञानदर्शनप्रवेशानां भिन्नतयैव निरूपणात् । रसा-
दिरूपश्च व्यवहारः प्रमाणसिद्ध इति तत्र प्रसिद्धकामतद्वायरिरंसारम-
णादयोऽपि शुद्धब्रह्मधर्मा एवेति ज्ञेयम् । ‘सर्वशक्ति’रिति भ्रुतौ ‘परास्य
सुवर्णसूत्रम् ।

सूत्रम् । इत्यादिभ्रुत्या चेति । उभयत्वस्य प्राप्त्यात्मकव्यवहारविषयत्वात्मकत्वादित्य-
तन्मधेत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

तथा च लौकिकेति । ‘यतो याच’ इतिभ्रुतेर्लौकिकानागविषयत्वमर्थः । ‘तं त्वापनिषद’-
मिति भ्रुतेरभिप्रायमाहुः—ईश्वर इति । नन्वभु वागव्यवहारः, दर्शनव्यवहारः कथम् ? इत्यत
आहुः—दर्शनव्यवहारस्येति । उक्तमेवेति । ‘कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमक्ष’ इतिभ्रुतो-
क्तमेवेत्यर्थः । अपरेऽपि सर्वव्यवहाराः संभवन्तीत्याहुः—तथा चेति । भ्रुत्या चेति ।
निर्णय इति पूर्वोक्तान्वयः । तथा च दर्शनसंभाषणसाभारिसर्वव्यवहारविषयत्वं प्रमाण इति
भ्रुत्या प्रतिपादितमिति भावः ॥

अत्र शङ्कते—नन्विति । उत्तरमाहुः—भक्त्येति । निरूपणादिति । गीवायामिति
शेषः । रासादिरव्यवहारे संशयं दूरीकुर्वन्ति—रासादीनि । ननु तेषां कथं प्रकाशमंत्रा-
गङ्गाधरमहर्षिः ।

‘अचतुरे’त्यादिना वाद्यनसेतिनिपातनापत्तिर्नोति । कामतद्वायेति । कामानन्तरं
वज्राबा विभावाऽनुभावायाः । एकदेशिभिः ‘सर्ववि’दितिपाठम्भीकारात्पराऽस्य शक्ति’रि-
त्युक्तम् । तस्मैवि । ‘तस्मै वेद्मि कुतो गतासी’त्यष्टपरी गीतगोविन्दे ॥

शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतौ सहजा नन्तशक्तिमत्त्वेन निरूपितत्वेन सर्वार्थोपपत्तेः । तेन कामसमय एवा-
कामोऽपि, निजवरणनखसुपमालेशजिताशेषसुरसुन्दरीणामखिलस्त्री-
रत्नयूतानां व्रजवरवधूनामनवद्यह्यकनकाचलेषु विहरन्नप्यात्माराम
एव । अत एवा'त्मारामोऽपी'ति तत्रोक्तम् । प्रियाविप्रयोगेनायमादा-
दिभावं भजमानोऽपि 'तन्न' चेद्गी'त्यादिवचनैरजानन्नपि व्यापक एव,
परमानन्दरूप एव, सर्वज्ञ एव ॥

(३९) ननु प्रतियोग्यभावयोरेकावच्छेदेन स्थितिर्न घक्तुं शक्या, त-
थैव विरुद्धसर्वधर्माणामप्यतो नैवं घक्तुं युक्तमिति चेत्, न
वयं वदामः, किन्तुनुवदामः । अतो न वयमत्र पर्यनुयो-
गार्हाः । यदनुवादस्तां श्रुतिं चेत् पर्यनुयोक्तुमुच्यतोऽसि, म-
हसे साहसं स्वयोनस्येवोदयाचलशिखरैकदेशस्थितिमात्रेण
सकलजगत्समः कपाटविपाटनपटुं स्वाशक्यतया तरणिं पर्य-
नुयोक्तुमुच्यतस्य । अथ लोके तथाऽदर्शनात्तदनुसारेणैव च तदर्थस्य न
वक्तुमुचितत्वाच्छ्रुतिस्त्वेनोभयस्यापि तुल्यत्वात् सगुणनिर्गुणपरत्वं क-
ल्प्यत इति चेत्, हन्त !! एवं लोकानुसारेण तदर्थनिर्णये निर्द्वर्मकपदा-
नुपगमं सूत्रम् ।

(३९) आधारस्वप्रतीतिविषयत्वादीनां निर्द्वर्मकत्वाविरोधित्वाच्चदमिमानेन प्रत्यवति-
हरितोपिणी ।

पपयत इत्यत आहुः—सर्वशक्तिरितीति । सर्वार्थोपपत्तिं दर्शयन्ति—तेनेति । निजच-
रणेति विज्ञेयमद्वयं 'व्रजवरवधूना'मित्यस्य । अत एवेति । कामसमयेऽप्यकामत्वादे-
वेत्यर्थः ॥

(३९) अत्र लौकिकरीत्या दृश्यते—नन्विति । प्रतियोगीति । यदवदभावबोरित्यर्थः ।
समाधानमाहुः—न वयमिति । वयं न वदामः, किन्तु भूत्या यदुक्तं तदनुवदाम इत्यर्थः ।
न वयमिति । अत्र भक्तिम् विषये वयं पर्यनुयोगार्हा न भवाम इत्यर्थः । यदनुवाद
इति । वय्याः भूतेरनुवादे मया कृतत्वां भुक्तिमित्यर्थः । अत्र स्वयोनतद्व्याप्तमाहुः—स्वयो-
नस्येवेति । उदयाचलेत्यादि । विपाटनपटुं तरणिं स्वाशक्यतया पर्यनुयोक्तुमुच्यतस्य
स्वयोनस्येत्यन्वयः । पुनः स्वयोनरीत्या दृश्यते—अथेति । तदर्थस्य धृत्यर्थस्य । समाधा-
नमाहुः—हन्तैवमिति । सामान्यरूपसत्तायाः निर्द्वर्मकत्वं दृश्यत इत्यत आहुः—

र्थस्यापि लोकेऽदर्शनात् सत्तादीनामपि कालाद्याधारस्वसमवायादिष-
मवस्थान्धदभिमतं ब्रह्मापि न सिद्धेत् । श्रुतिपलेनेति तु तुल्यम् । एवं
सन्ति लोकाप्रतीतं निर्द्धर्मकं वस्तु चेदङ्गीकुरुष्व, तदा लोकाप्रतीतामपि
प्रतियोग्यभावयोरप्येकावच्छेदेन स्थितिमङ्गीकुरु । एवं सति श्रुत्यर्थो न
लोकरीत्या निर्णेतुं शक्यत इति सिद्धम् । अत एव श्रुतिरप्याह—‘नैषा
तर्केण मतिरापनेये’ति, ‘अलौकिकास्तु ये भावा न तौस्तर्केण योजये’-

मुदणस्यम् ।

घ्नन्तं प्रत्याहुः—अत एवेत्यादि । तथा चैवं दुर्युक्तिभिः प्रत्यक्षानं धुरिरेव निषेधती-
त्यकिञ्चित्करोऽयं तवामिमान इत्यर्थः । उक्तरीतिकदुमुक्ता प्रत्यक्षानं युक्ता न्यायेन
च परिहरन्ति—किञ्चेत्यादि । ननु दर्शनस्य न वस्तुतत्त्वनिर्णायकत्वं, गौडवार्तिके ‘उपल-
म्भात् समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते । उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथो-
हरितोपिणी ।

सत्तादीनामपीति । कालेति । काल आधारो वस्याः । एवं च कालाधारत्वं, समवायप्रति-
योगित्वं सत्तायामप्यस्तीति लोके निर्द्धर्मकपदार्थाभावेन तदुपरोधेनार्थकरणे महती क्षतिरि-
त्याहुः—त्वदमिमतेति । एवं सति प्रससिद्धभावे सति । एवं सतीति । प्रतियोग्यभा-
वयोरैकत्र स्वीकारे सति । अत एवेति । लोकरीतिकेनार्थनिर्णयभावादेव लौकिकतर्का-
नुसरणं श्रुतिरमृतिविरुद्धमिति भावः । विरुद्धप्रमाणसिद्धमित्याहुः

गङ्गाधरगङ्गी ।

सत्तादीनामिति । सत्ताया नित्यत्वमते ‘कालाद्याधारत्वाभावादादिपदं चिदानन्वसङ्गत-
दक्युक्तम् । इदं च न्यायनयेनोच्यते । तेनेवरेषां समवायाभावेऽपि न बोधः ।

टिप्पणी ।

‘कालाद्याधारत्वाभावादिति गङ्गाधरगङ्गी । न्यायनये नित्याऽपि सत्ता कालिकस-
म्बन्धेन काले, समवायेन द्रव्यादायभ्युपेयत इति नेदं व्याप्तिनियन्धनं वचनम् ॥

। न्यायनयेनोच्यत इति । यद्यपीह मायिकपक्षप्रतिशेषावसरे तन्मतेन, ‘ध्वजहारे पदं
भाटा’ इति तदप्रसिद्धानाङ्गद्वयेन वा वक्तुमुचितं, तथापि प्रत्यासन्नपराजयः प्रतिपक्षी
यथाकथञ्चिन् स्वपक्षं रिरक्षिषुः पराभिमतमपि प्रदर्शयेद् दृष्टान्तपदे कदापिसिद्धिं न्याय-
नयेनाप्युच्यते । अत एव सर्वेषां दृष्टान्तोचितानां सङ्ग्रहाय ‘कालादि’ ‘समवायादि’ इत्यु-
भयत्रादिपदयुक्ताम् । तदत्र केवलं समवायबोधानमेव न्यायनयेन, अन्येषां सम्बन्धनये-
नेति तद्वचम् ॥

विति स्मृतिश्चेति पूर्वमेवावोचाम । किञ्च भगवति श्रीयशोदास्तनयये सर्वे विरुद्धा धर्मा दृश्यन्ते मृत्स्नादिप्रसङ्गेषु । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम, व्याघातात् । मायादिपक्षाणां तत्रैव निरस्तत्वात् । 'अधो अमुप्येवे'त्यनेन तद्धर्मत्वेनैव निरूपणात् । अत एव सूत्रकारोप्याह—'दर्शनाद्ये'ति॥

(४०) अपि च मायया प्रदर्शयतीति वदन् चादौ प्रष्टव्यः । किं माया-
 शब्देन भगवत्सामर्थ्यं ब्रवीष्युत तद्विज्ञाऽसद्रूपाऽसत्कार्य-
 कर्त्रीति । आद्ये त्वेति श्रूयः । न च स्वसामर्थ्येनैवासात्
 प्रदर्शितवानिति वाच्यम् । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिवीम-
 न्तर' इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मधर्मत्वेनैव निरूपणात् । तादृशं चेद्
 सुवर्णसूत्रम् ।

विषय-
 विरुद्धं मा-
 यिकमित्यस्य
 मण्डनम् ।

प्यत' इति दर्शनादेरप्रमाणत्वकथनाविति शङ्कायामाहुः—मायादीत्यादि । तद्धर्मत्वेनैव
 निरूपणादिति । तथा च लौकिकप्रमाणजन्यदर्शनस्याप्रामाण्यं, न तु भगवत्कृपासाधन-
 कस्यापीति गौडवार्तिकप्रमाणं, लौकिकतत्परं वेति दर्शनस्य प्रामाण्यमवण्डवारितमित्यर्थः ।
 अत्र सूत्रकारस्यापि सम्मतिमाहुः—अत एवेत्यादि ॥

(४०) न'न्विन्द्रो मायामिः पुरुरूप' इति श्रुतौ दर्शनस्य मायिकत्वकथनान्मायया
 दर्शयतीति शङ्कायामाहुः—अपि चेत्यादि । तद्विज्ञेति । भगवत्स्वरूपाद्विज्ञा । ब्रह्मध-
 र्मत्वेनेति । विरुद्धधर्माग्रयत्वस्य तथात्वेन । तादृशमिति । स्वान्तःस्थापितपृथिव्यादित्वेन
 हरितोषिणी ।

—किञ्चेति । ननु मायया प्रदर्शयतीत्यत आहुः—मायादीति । तद्धर्मत्वेनैवेति । मा-
 याया भगवद्धर्मत्वेनैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्माभयत्वं प्रत्यक्षसिद्धमित्यस्मिन्नर्थे सूत्रं प्रमा-
 णवन्ति—अत एवेति ॥

(४०) ननु भुतावपि मायिकत्वमेवोक्त'मिन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयत' इत्यनेनेत्यत
 आहुः—अपि चेति । सामर्थ्यस्य भगवद्रूपत्वादाहुः—भगवदिति । तद्विज्ञेति । भग-
 वत्स्वरूपाद्विज्ञेत्यर्थः । श्रूय इति । मन्मते शक्तिशक्तिमतोदभेदादिति भावः । अत्र श्रुते
 —न' चेति । असदिति । असज्जगदादिकर्तृत्वं स्वसामर्थ्यरूपमाययैव प्रदर्शितवानि-
 त्यर्थः । तथा चाकर्तार्यपि विद्यमानं कर्तृत्वं मायया दृश्यते, न तु तत्रास्ति, उभयोर्विरुद्ध-
 त्वादिति भावः । उत्तरमाहुः—'यः पृथिव्या'मिति । ब्रह्मधर्मत्वेनैवेति । आधाररगा-
 गङ्गाधरमट्टी ।

तद्धर्मत्वेनेति । भगवद्धर्मत्वेन ॥

(४०) 'इन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयत' इति श्रुत्या मायिकं बहुधा दर्शनमिति चेत्त-
 आहुः—मायया प्रदर्शयतीति । तद्विज्ञेति । भगवतो मिमा । अमित्यङ्गीकारेऽव-
 यम् । ब्रह्मधर्मत्वेनैवेत्येतेन मायाव्यवच्छेदः ।

ब्रह्म न स्यात्तद्वैवं वक्तुमवसरः स्यात् । न त्वेवम्, उक्तयुक्तेः । असत्प्रदर्शनं चासुरेष्वेव । यमो मोहनं तेषामेव भगवता क्रियते । अत्र च तादृशानामभावात् तथा प्रदर्शनमिति सारम् । न द्वितीयः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—सा किं स्वतन्त्रेय कर्त्री, उत ब्रह्माधीना । नायः, जडत्वाद्येतनत्वेन त्वयाऽनङ्गीकारात् । द्वितीयपक्षे तु करणत्वं स्याद्वाशीयत् । तथा च सहजानन्तशक्तिमत ईश्वरस्य स्वस्वरूपप्रदर्शने का वाऽशक्तिर्यतस्तस्मादमूरीकुर्यात् । 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति श्रुतेः । किञ्च उक्तयुक्तिश्रुतिभ्यः सद्रूपं स्वरूपमसद्रूपया तथा दर्शयामीति वक्तुमुपपन्नम् ।

तथाधारमित्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति । विरुद्धधर्माभयत्वान् । नन्वस्तु विरुद्धधर्माभयत्वं, तथाऽपि तथा प्रदर्शनाङ्गीकारे को दोष इत्यत आहुः—असत्प्रदर्शनमित्यादि । इदमेव लीलानित्यत्ववादे व्युत्पाद्यम् । तथा च तथाऽङ्गीकारे 'इत्थं विदिततत्त्वाया गोपिकायाः स ईश्वरः । धृष्णार्ची ज्यतनोन्माया'मित्यादिवाक्यविरोध इत्यर्थः । अस्तु करणत्वमेवेत्यत आहुः—तथा चेत्यादि । स्वाशक्तौ वा द्रष्टुरयोग्यत्वे वा लोकेऽपि मायोरीकरणं दृश्यते, प्रकृते चोभयामावाप्तात्र तस्याः करणत्वं शक्यवचनमित्यर्थः । अशक्तिपरिहरमिव—स्वाभाविकीति । ननु तर्हि कौतुकार्थमेव तद्दर्शोऽस्त्वित्यत आहुः—किञ्चेद्विरतोपिणी ।

धेयस्वरूपविरुद्धधर्माभयत्वस्य प्रकाशमत्त्वेन निरूपणादित्यर्थः । तथा च कर्तृत्वमकर्तृत्वं चोभयमपि प्रकाशितमेवेति भावः । तादृशमिति । विरुद्धधर्माधारमित्यर्थः । तदर्थं वक्तुमिति । निर्द्धमेके धर्मा न सन्तीत्येवं वक्तुमित्यर्थः । उक्तयुक्तेरिति । 'या पृथिव्या'मिति श्रुतौ विरुद्धधर्माभयत्वेन कथनादित्यर्थः । नन्वराज्यगत्यदर्शनं मायया क्रियत इति स्वीकारे को दोष इत्यत आहुः—असदिति । इदं चापे लीलानित्यतावादे वक्ष्यते । द्वितीय इति । प्रकाशमत्त्वपक्षः । विकल्पासहत्वादिति । अग्रिमं पक्षेनासह्यत्वादित्यर्थः । विकल्पमेवाहुः—तथा हीलादिना । वाशीयदिति । कुठारत्वमित्यर्थः । तथा च छिदाकरणे कुठारे कर्तृत्वाभावादिति भावः । नन्वास्तु तस्याः करणत्वं, सहायार्थं तस्याः स्वीकारो भविष्यतीत्यत आहुः—तथा चेति । अशक्तिरिति । असामर्थ्यमित्यर्थः । सामर्थ्यं नास्तीति न वक्तुं शक्यमित्याहुः—स्वाभाविकीति । विरुद्धधर्मा कौतुकरूपं जग-

गत्तापरमर्हति ।

उक्तयुक्तेरिति । विरुद्धधर्माधारत्वात् । असत्प्रदर्शनमिति । प्रभासीवलीलाति । अत्र चेति । 'अथो अमुष्ये'ति सन्दर्भे । तथा चेत्यादि । स्वाशक्तौ द्रष्टुरयोग्यत्वे वा मायोरीकियते नन्दादिभिः, न चेदं त्वेत्यर्थः ।

महाकथम् । एतेनैव सगुणत्वमपि प्रत्याख्यातम् । तद्धि प्राकृतसत्त्वादि-
गुणाङ्गीकाररूपम् । तच्च स्वतःशक्तस्यानुपपन्नमित्युक्तम् । एतेनैव च
ब्रह्मगताऽविद्या ब्रह्मगतविशेषकल्पिकेत्यपि पूर्वविकल्पगतद्वितीयपक्षो
निरस्तः । ब्रह्मणि जीवानिरिक्ते स्वया "मथाऽनङ्गीकाराद्य" । अङ्गीकारे वा
तस्या उपाधिभावे प्रयोजिकेश्वरेच्छैव वाच्या । तथा च सर्वभयनसम-
नुषर्षसूत्रम् ।

त्यादि । कौतुकायापि सद्रूपयाऽसत्प्रदर्शने, प्रकृते तु तद्विपरीतमतो मूर्त्यप्रलपितमेतदि-
त्यर्थः । ननु सगुणत्वादस्तु सद्वरीकरणमित्यत आहुः—एतेनैवेति । सद्विज्ञानन्तशक्तिम-
त्त्वस्य भुतिसिद्धयेनैवावसीर्षस्य सगुणत्वं तथेत्यर्थः । एवं शक्तस्य तादृशतद्गुणस्यानुपप-
न्नत्वेनैव पूर्वप्रकृतस्यापि सिद्धिमाहुः—एतेनैव चेति । चकारोऽसद्रूपेत्यादिनोक्तस्य द्विती-
यपक्षस्य विकल्पे यद्दर्शनं तत्समुपायकः । ननु मायाया उपाधित्वं मयाऽङ्गीक्रियत एवेति
चेत् सन्नाहुः—अङ्गीकार इत्यादि । स्वतः उपाधित्वे ज्ञाननाशत्वमन्नापत्त्येश्वरेच्छैव तथा
हरितोपिणी ।

दृश्यत इति तदर्थमेव तस्याः स्वीकारोऽस्त्वित्यत आहुः—किञ्चेति । सद्रूपमिति । 'सर्व
स्वत्विद् ब्रह्मे'ति भूत्वा सद्रूपब्रह्मस्वरूपं जगदित्यर्थः । तथा मायाया । यक्तुमदाकथ-
मिति । असतः सत्प्रदर्शने सामर्थ्याभावादिति भावः । नन्वगुणस्य सगुणत्वं दृश्यत
इति मायाऽऽरोऽस्त्वित्यत आहुः—एतेनैवेति । 'स्वाभाषिकी ज्ञाने'ति भुक्त्युक्तपर्माणां
स्वाभाषिकत्वादेयेत्यर्थः । प्रत्याख्यानमेवाहुः—तद्धीति । सगुणत्वं हीत्यर्थः । स्वतःश-
क्त्येति । सद्विज्ञानन्तशक्तिमत्त्वस्येत्यर्थः । एतेनैव चेति । स्वतःशक्तस्य प्राकृतगुणाङ्गी-
कारानुपपत्तिप्रदर्शनेन । द्वितीयपक्ष इति । मायाशब्देन भगवत्सामर्थ्यमुक्तं तद्विज्ञाऽस-
द्रूपाऽसत्कार्यकथ्यमिति पूर्वविकल्पगतोऽसद्रूपेत्यादिद्वितीयपक्ष इत्यर्थः । तथा अविद्योपाधि-
मत्त्वस्येत्यर्थः । ननु मायाया विद्याऽविद्यारूपेण द्वैविध्यादविद्यारूपमायाया उपाधिरूपत्वं
मया स्वीक्रियत एवेत्यत आहुः—अङ्गीकारे चेति । ईश्वरेच्छैवेति । अविद्याया उपा-
धिभावे प्रयोजकत्वमीश्वरेच्छाया अवश्यं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा तस्या उपाधिभावः स्वतः-
गङ्गाधरमदी ।

एतेनैवेति । ईश्वरस्य गुणापेक्षाभावेन । द्वितीयपक्ष इति । तद्विज्ञाऽसद्रूपा असत्कार्य-
कथ्येत्यर्थः ॥

दिप्पणी ।

" तथाऽनङ्गीकाराद्येति । यद्यप्यविद्याया ब्रह्मगतत्वं वाचस्पतिमिमादिभिरेव नाङ्गी-
क्रियते, न सर्वेऽप्यपि येऽङ्गीकुर्वन्ति ते मूलाचार्याणामाशयापरिज्ञानादेव, पूर्वाऽपरवि-
रोधेन तस्य तद्वसंमतत्वावगमादिति नेह दोषलेश इति प्राञ्जनाचार्यः ॥

र्थस्येश्वरस्य त्वदभिमतरतीत्या तथा करणे हेत्वभावः । इच्छादीनामपि त्वन्मते तदुपाधिभावोत्तरकालीनत्वादसंभवश्च । आविद्यकत्वे स्वाभाविकत्वद्वान्या श्रुतिविरोधश्चेति दिक् ॥

(४१) ननु कामादिलीलाया अनुकरणमात्ररूपत्वेन प्रियाधिप्रयोगत-
ज्वनितक्लेशादयः पूर्णं ज्ञानैकधने परमानन्दस्वरूपे न
वक्तुमुचिता इति चेत्, सत्यम् ! नोचिता एव स्यु-
र्यदि विप्रयुक्तत्वादिना पूर्णत्वादिकं भज्येत, न त्वेवम् ।
तत्तूक्तं प्रादेशमात्रस्यैवाभिविमानत्वादिनिरूपणेन ।
मुपपन्नम् ।

पाप्या । तथा सत्युक्तरीत्या हेत्वभावः । अयत्किद्रूपयोग्यत्वौतुकान्यतमस्य प्रयोजक-
त्वाया वक्तुमशक्यत्वात्तथेत्यर्थः । असंभव इति । उपाध्यसंभवः ॥

(४१) किञ्चिदशङ्क्य परिहरन्ति—नन्विति । तत्तूक्तमिति । पूर्णत्वाद्यभङ्गसाधकं
विदग्धसामाभयत्वं तु प्रागेव निर्णयमित्यर्थः । ननु प्रक्षणः पूर्णकामत्वेन कामलीलाप्रयो-
हतिरित्येपि ।

सिद्धश्चेत् कदाचिदपि नासौ न स्यात् । तथा च मोक्षो न संभवतीति भावः । तथा
चेति । अविद्याया इच्छाधीनत्वे च । तथा करणे । असज्जगत्करणे । हेत्वभावे इति ।
तथा च कारणं न पश्याम इति भावः । नतवत्कौतुकमेव कारणमस्तिरत्यत आहुः—
इच्छादीनामिति । असंभव इति । त्वन्मते इच्छायाः पूर्वमसत्त्वेन कारणाभावादुपाधे-
रुत्पत्तिरेव न भविष्यतीत्यर्थः । इच्छाशक्तेरविद्याधीनत्वे दूषणमाहुः—आविद्यकत्वे इति ।
इच्छाया इति शेषः । श्रुतिविरोधश्चेति । 'परास्य शक्तिर्यिधिष्य भूयते स्वाभावि-
की'त्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥

(४१) अनुष्वैवाशङ्कते—नन्विति । क्लेशादय इति । न वक्तुमुचिता इत्यनेनान्वयः ।
समाधानमाहुः—सत्यमिति । न त्वेयमिति । पूर्णत्वद्वानिर्णयत इत्यर्थः । कुतो न
जायत इत्यत आहुः—तत्तूक्तमिति । निरूपणेनेति । उक्तमिति पूर्वोक्तान्वयः । तथा
गङ्गाधरमहो ।

(४१) न वक्तुमुचिता इति । दुःखित्वापादकत्वादिति भावः । तस्मादनुकरणमेव
वाच्यमिति हृदयम् । ननु 'सर्वकामः सर्वगन्ध' इत्याद्यनेकधर्मदर्शनेन धर्मिणो विशेष-
णम् । अतो बहुव्रीहिरेव, तत्कृतो रसरूपत्वं, तत्राहुः—'रसो वा' इति । अत एव 'का-
मिनां दर्शयन् दैन्य'मित्यत्र लिप्यन्तां 'रसात्मको रसवाञ्छ भगवा'निति कण्ठरवेणै-
वोक्तम् ।

अनुकरणमात्रत्वं लीलाया असङ्गतम् । तथा हि—भगवत्स्वरूपं हि सु-
लोकसमधिगम्यम् । तत्र च 'सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरस' इत्यनेन सर्व-
कामरूपत्वं, तद्वत्त्वं च, सर्वरसरूपत्वं, तद्वत्त्वेन सर्वरसभोक्तृत्वं च प्रतिपा-
द्यते । तैत्तिरीयकेऽपि 'रसो वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवती'ति
सुषर्णसूत्रम् ।

जनाभावाद्युपपादनसापेक्षविप्रयोगादिष्ठेष्टाङ्गीकारापेक्षया तदनपेक्षं कामलीलाया अनुक-
रणमात्रत्वमेव व्याय इत्यत आहुः—अनुकरणेत्यादि । कुतो न सङ्गतमित्याकाङ्क्षायां
रसवत्त्वस्य दाघकस्य विद्यमानत्वात्तमेति वक्तुं रसवत्त्वं रसत्वं चोपपादयन्ति—तथा
हीत्यादि । पूर्वभूतौ सर्वगन्ध इति मध्ये भावणाच्चेतनधर्मव्यवायादुणविशेष एव तत्रो-
च्यते । तथा च बहुव्रीहिणा कामवत्त्वरसवत्त्वयोरेव सिद्धिर्न कामादिरूपत्वस्यापि, समा-
सद्वयाङ्गीकारे च वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थं द्वितीयभुतिमाहुः—तैत्तिरीयकेऽ-
पीत्यादि । तथा चानया रसत्वे सिद्धे सस्य कामरूपत्वे पर्यवसानात् कामरूपत्वस्यापि
सिद्धिरित्यर्थः । अत्र पूर्वभूतौ रसत्वमात्रभावणेन तत्स्वरूपसन्वेदानपायात्तदर्थमग्निमां भुति-
माहुः—रसमित्यादि । अत्रायमर्थः—'रसो वै स' इति भुत्या हि 'असद्वा इदमग्र
आसी'दित्यादिनोपक्रान्तस्य प्रक्षय एव रसत्वं बोध्यते । रसशब्दश्च रसनामात्रे गुणे,
द्रवद्रव्ये, सारभूतेऽर्थे, आस्वाद्यानन्दजनके च तत्र तत्र प्रसिद्धस्तेषु प्रकृते कोऽर्थो विव-
क्षित इत्याकाङ्क्षायां 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' 'को ह्येवान्यात् कः प्रा-

हरितोपिणी ।

पैतादृशनिरूपणेन विकृद्दर्शनाभयत्वमुक्तमिति न पूर्णत्वमत्र इति भावः । लीलाया अनु-
करणत्वं द्रष्टव्यामुक्तम्, तत्त्वण्डयन्ति—अनुकरणेति । असङ्गतत्वमेवोपपादयन्ति—
तथा हीत्यादिना । तद्वत्त्वेनेति । रसवत्त्वेन । प्रतिपाद्यत इति । तथा च भूतौ भगव-
त्स्वरूपं रसवत्त्वेन निरूपितमिति न लीलाया अनुकरणत्वं, किन्तु मुख्यत्वमेवेति भावः ।
ननु सर्वरस इत्यत्र बहुव्रीहिमभासे क्रियमाणे रसवत्त्वं सिद्धमिति, न तु रसरूपत्वमित्यतः
भुत्यन्तमाहुः—तैत्तिरीयकेऽपीति । तथा च रसरूपत्वं प्रक्षयः सिद्धम्, तेन च काम-
रूपत्वं च । ननु (!) भुत्या रसरूपत्वं सिद्धेऽपि तत्र सन्वेदोद्भवात्तदर्थं पुरोवर्तिनीं तां
भुतिमाहुः—रसमिति । अस्याः भूतेरेव भुतिः पठ्यते,—'को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्
यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' 'एष ह्येवानन्दयार्ती'ति, प्रकरणान्तरे 'स मा-
नसीन आत्मा जनना'मिति च । तेन रसस्वानन्दत्वं, प्राणधारणहेतुत्वं, हृदयाकाशाधिक-
रणत्वमानन्दजनकत्वं चेति बोध्यम् । एवं च विभावानुभायव्यभिचारिसंयोगाव्रस-
निष्पत्तिरिति भरतसूत्राव्रसशब्दप्रणाद्व्या जायमानो मनोविकारः प्रमोदात्मा, स रसा-
त्मकभगवतः कार्यरूपः, 'एष ह्येवानन्दयार्ती'ति भुतेः । तथा सर्वज्ञभूतः । 'एतत्सर्वं'

पठ्यते । रसेषु च शृङ्गाररसस्य मुख्यत्वात्सत्यं च रत्याद्यस्याधिभावस्य-
सुपर्णसम्प्रदायम् ।

पञ्चाद्यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' 'एष ह्येव आनन्दयार्ती'लनेन रसस्थान-
न्वत्वं, प्राणधारणाप्रयोजकत्वं, इत्याकाशस्थत्वमानन्दजनकत्वं च तस्यैवोच्यते । तेन हृद-
यस्थप्राणितानन्दजनको य आनन्दः स रस इति सिद्धयति । सत्र यद्यनन्दोत्पत्तिरूपस्य
कार्यस्य तत्तद्वयपेक्षानुभूयमानत्वेनानन्दस्य सर्वशरीरव्यापित्वं, तथाप्युक्तधुला, 'स मान-
सीन आत्मा जनाना'मिति धृत्यन्तरेण च मनस्वेव तस्य विशेषतः स्थितिरिति निधी-
यते । एवं सति रसशान्प्रणाज्या ज्ञायमानो यो मानसो विकारः प्रमोदात्मा स रसा-
त्मनो भगवत एव कार्यभूतः । 'एष ह्येवानन्दयार्ती'ति सावधारणधुतेः । तथा तदं-
शभूतश्च, 'एतत्संयथानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति धुतेः । अत एव
च प्रकृत्यमाणे तस्मिन् रसत्वप्रतीतिर्लोकानां, तथा प्रयोगश्च प्रज्ञादिषु पुरुषपदप्रयोगवद्
भाक्तः । न चैवं सत्यानन्दमात्रस्यैव तथात्वान् प्रणाज्यामेव कुतो विशेष इति शङ्क्यम् ।
रसस्वरूपस्यैव तथात्वान् । न च मानाभावः । लौकिकस्य प्रणाज्यामिद्वद्भावे सिद्धे तदु-
द्घात्तेनालौकिकेऽपि तथाऽनुमानुं शक्यत्वान् । अलौकिको रसः प्रणादीपिशोभाभिध्वज्जाः
रसत्वान् । लौकिकविप्रयोगादिरसवन् । कारणधर्माणामेव कार्येऽनिरूप्यकेः, सन्नेहनिरासाच्च ।
न चानित्यत्वापत्तिः, ब्रह्मत्वादेव तन्निरासान् । अत एव न मनोविकारस्त्वपि । नाप्यनेकरूपत्वं
योषाच्च, तस्य प्रणादीकृतत्वेन वासाविकरूपायाधक्यत्वात् । 'अनन्तरूप'मिति धुला वास्तवि-
कत्वाच्च । तेनेदं सिद्धम्—वरं ब्रह्मैव रसशास्त्रोक्तप्रणाज्या हृगाधिभूतं सत्रस इति । सत्र
हरितोपिषी ।

नन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती'ति धुतेः । अधिकं तु सुवर्णसूत्रादवगन्त-
व्यम् । विल्लरभयाद्विरम्यते । एवं च प्रकृतेऽनुकरणे रसोत्पत्तिर्नासीति सूचयितुमादौ
शृङ्गाररसरूपत्वमाहुः—रसेष्वित्यादिना । स्थायिभावेति । 'व्यक्तः स तैर्विभावाधीः
गङ्गाधरमङ्गी ।

स्थायिभावरूपत्वादिति । पुष्टः स्थायी एव रस इति भावः । स च 'स मा-
नसीन आत्मा जनाना'मिति धुला मनस्वेवाऽऽविर्भवति । सत्र चिदंशो म्भगभूत एव ।
आनन्दस्य तामसप्रधानत्वात् । अत एव प्रगल्भात्तन्मणे 'रतिप्रीतिरानन्दात्सम्मोह'
इति । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः' । शपामि यदि किञ्चिदपि
स्मरामी'ति बोधाद्भवम् । 'कृषिर्भूयाच्चकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक' इति धुतेश्च
सदानन्दः कृष्ण इत्युच्यते । यद्यपि महानन्दे सत्ताया अपि न वाटम् भानं, तथाऽपि
तस्माः सार्धत्रिकत्वादनुमानमस्तेव । एवं चिदंशोऽपि म्भगभूतलिप्येव, अम्भवाऽनुभवा-
सम्भवात् ।

रूपत्वात्तद्रूपत्वं तद्रूपत्वं चावश्यं चाप्यम् । तत्र प्रजवरसुन्दरी(भावाल-
म्बनवि)भावत्वेन तद्भावानुसारेणैव च सर्वकरणेनैवेतद्रसरूपत्वम् । ए-
तच्च 'बह्वापीडे'ति 'अक्षण्वता'मिति च 'भूतप्रचाले'ति श्लोकविवरणे
सुपर्यसूत्रम् ।

चिदंशो न्यग्भूत एव । अत एव 'कृपिर्भूयाचक' इति ध्रुवौ सदानन्दत्वमेवोक्तम् । न च
भूयस्त्वस्य सत्तावाचकत्वात्सत्तानन्द इति भवति, न तु सदानन्द इतीति सङ्गम् । सत्तावा
आत्मरूपत्वेन धर्मत्वाभाबस्य व्याकरणमते सिद्धत्वात्, सत् एव सिद्धेः । अतः परब्रह्मणः
सदानन्दत्वेन प्रणाद्याऽऽविर्भूतेऽपि तथात्वमेव । नन्वेवं तथाप्युक्तध्रुवौ मानसीनत्वसि-
द्धेरतिगुप्तस्य ब्रह्मणो रसत्वमुच्यते, तथा सति बहिराविर्भूतस्य भगवतोऽतिगुप्तत्वाभावेन
रसत्वाभाव इति चेत्, नैवम् ; यत्रेवं वर्णनेनोपबृंहितं, तत्र भगवान् न बहिः प्रकटः,
किन्तु ह्योर्बेरुपपादितं 'बह्वापीडे'त्यस्य स्वतन्त्रे । यदाऽपि बहिरावाप्यासक्तिभ्रमन्या-
येन मानसीन एवेति गुप्तत्वेन रसत्वस्यावाधात् । नन्वेवं सति पृथिविशेषरूपत्वान्न भग-
वानिति चेत्, न; लोके दृश्या ब्राह्मण्य देशकालपरिच्छिन्नत्वेन तत्र देशे तत्रभावेऽपि विर-
हादौ संस्कारमावस्यादिना पृथिविर्निर्मादु व्याप्तिः स्वीक्रियते, न तथा प्रकृते । देशकाला-
परिच्छिन्नत्वात् । किम्भ्रमन्यमसक्तिभ्रमत्वापादशी भक्तिस्तथा तत्राऽऽविर्भवति । सा च
मनोधर्म इति तदमिष्यन्नस्त्वेन बहिराविर्भूतस्य मानसीनत्वेन पृथिव्याभावान् । मायावा-
दिमते दृश्यवच्छिन्नविषयावच्छिन्नयोर्धैतन्ययोरेकलोलीभावे बहिष्ठस्य दृश्यवच्छिन्नत्वेऽपि
पृथिव्याभाववन् । नन्वेवं तथाऽपि प्रकृतानुरोधाच्छृङ्गारात्मकत्वमेवात्र वक्तव्यम्, तस्य
च परस्परसाक्षात्कृतीपुंस्वकस्यात्मकालम्बनद्वयाधीनस्थितिकत्वाद्वापि तथात्वमङ्गीकर्तव्यम्,
तच्च भगवतो रसत्वे विरुध्यते, एकालम्बनकत्वेन रसाभासत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेत्, न;
आलम्बनत्वस्यापि सत्वात् । 'कामिनां दर्शयन् दैन्य'मित्यस्य 'टिप्पण्यां रसात्मको
हरितोयिषी ।

स्यापिभावो रसः स्मृत' इति काव्यप्रकाशोक्त्या तद्रूपत्वादित्यर्थः । वाच्यमिति । रस-
रूपत्वं रसवत्त्वं वाच्यमित्यर्थः । तत्र रसरूपत्वं वाच्ये । प्रजवरसुन्दरीति । प्रजवरसुन्दरीणां
भाष्यत्वेन रसानुकूलविकाररूपत्वेनेत्यर्थः । एतच्च । रसरूपत्वं प्रजनारीणामालम्बनत्वं

टिप्पणी ।

“ आसक्तिभ्रमन्यायेनेति । वियोगव्यप्तौ विक्रष्टमपीष्टजनं नीरन्ध्रध्यानमहिम्ना
बहिः प्रत्यक्षीकरोतीत्यासक्तिभ्रमन्यायः ॥

† टिप्पण्यमिति । समर्पिकाभ्यायीयटिप्पण्यम् । 'पूर्वमात्मारामत्वोक्त्या तादृशोऽपि
सम्यग्मायिकाऽधीनत्वमेवं भजते, तेन रसात्मको रसर्वाश्च भगवानेव, अन्ये तु कामिनो
रसाभ्यामिनो मलयपूर्णं यस्तुन्यासकत्वा र्थाभ्यसरसपूर्णं भ्रान्ताः सन्तस्तादृशीष्वेव दैन्य-
मात्रं कलं लभन्त इति ज्ञाप्यन्' इति पूर्णा पट्टिः ॥

प्रपञ्चितं पितृचरणैरित्यत्र द्विध्यात्रं प्रदुर्धते । भगवानपि तासु तादृश-
भाववानिति तद्वत्त्वं, भगवत्तत्तद्रूपत्वं च, भगवति भावानामपि स्वरू-
पातिरिक्तानामभावात् । अन्यथा श्रुत्युक्तं रसभोक्तृत्वं, रसरूपत्वं च
भज्येत । एतस्य रसस्यैतादृशत्वादेव तथात्वं मन्तव्यम् । तथा च या-
यती तस्य रसस्य सर्वाद्या, तायती सर्वाऽपि भगवत्स्तीति मन्तव्यम् ।
अन्यथा रसत्वव्याहृतिरित्युक्तम् । न ह्यनुकरणे व्यस्मिन् स रस आप-
यते, तासां वा रसोत्पत्तिः । अन्योन्यमनाधिर्भाये तत्रसत्त्वं तत्र ना-
मुच्यते ।

रसबाधं भगवानिति कण्ठरवेणोक्तवान् । अत्रापि तथाऽङ्गीकाराय । न च विरोधः । स्वप्र-
तिष्ठत्वात् भौतत्वेन सर्वसंभवत्वान् । यथाऽन्येषां कामेन कामवत्त्वं, कामस्य तु सत् एव,
तथाऽन्येषां रसेन रसवत्त्वं, रसस्य तु सत् इत्यस्यापि मुख्यत्वात् तदप्रसङ्गान् । तस्माद्-
द्विराविर्भूतस्यापि भगवतो रसत्वमपाधमेव । तदेतदुद्दि कृत्वा आहुः—रसेष्वित्यादि ।
मुख्यत्वात् भरतसूत्रादौ तस्यैव मुख्यत्वप्रतिपादनेन तथात्वान् । तद्वत्त्वमिति । उप-
सिंहरीत्याऽऽलम्बनत्वम् । एतच्चेति । रसरूपत्वं तदालम्बनत्वं च । प्रपञ्चितमिति ।
प्रथमे उद्देशेनेतराभ्यां तद्विमर्शेन च विल्लार्योक्तम् । प्रसिद्धानां विशमाहुः—भगवानि-
त्यादिना । उक्तस्वार्थस्य शुदावस्तुत्वेन भुतार्थापचिसिद्धत्वमाहुः—अन्यथा श्रुत्युक्ते-
दित्येवमिति ।

चेत्यर्थः । भगवत् आलम्बनत्वेनापि रसरूपत्वं रसवत्त्वं आहुः—भगवानपि तासु तादृ-
शेति । प्रज्ञानवरीनिरूपितविभावानुभाववानित्यर्थः । कुत एतदित्यत आहुः—भगवतीति ।
भावानामिति । प्रजनारीनिरूपितभावानामित्यर्थः । स्वरूपेति । भगवत्स्वरूपरसातिरिक्ते-
त्यर्थः । अत्रार्थापत्तिं प्रमाणमाहुः—अन्यथेति । भावानां रसरूपस्याभावं । श्रुत्युक्त-
मिति । ‘रसो वै सः’ ‘रसः स्यात्वायं लब्धाऽऽनन्दो भवतीति’ श्रुत्युक्तमित्यर्थः । एत-
स्येति । भगवद्रूपरसस्येत्यर्थः । सिद्धमाहुः—तथा चेति । एतावता रसरूपत्वं रसत्वं
चोक्तम्, अनुकरणे तु तदुभयमपि नास्तीत्याहुः—न हीति । कुतो नास्तीत्यत आहुः—
अन्योऽन्येति । तथा चानुकरणे रसाविर्भाव एव नास्तीति रसशास्त्रोक्तसिद्धान्त इति
गङ्गाधरभट्टः ।

श्रुत्युक्तमिति । ‘सर्वरस’ इति ‘रसो वै स’ इति धृतिरुक्तम् । एतादृ-
शत्वादेति । संयोगविप्रयोगभेदेन द्विभेदत्वाद्विप्रयोगे च संयोगापेक्षयाऽध्याधिक्याद्वि-
भक्त्यनाय प्रियात्वप्रयोगतत्त्वज्ञादीनां सहनम् । वस्तुतत्त्वज्ञानरूपमिति लौकिकैरपि रस-
त्वसाधनाद्योपगतम्, कुतस्तदाम् परमात्मविषये सङ्गापङ्ककलङ्कः । न ह्यनुकरण इति ।
किमिदं वाच्यम्, यतः सामान्यायामपि स रसो नेति रसिका अभिपुष्पः ॥

सीति यतस्तद्रसशास्त्रमर्यादा । अत एव गजदृष्टान्तः सर्वत्र 'आसग-
जेन्द्रलीलः' 'यथा मदच्युद्धिरदः करेणुभिः', 'आन्तो गजीभिरिभरा-
द्विष भिन्नसेतु' रित्यादिः । अतः शृङ्गाररसरूपत्वेन प्रियाविप्रयोगे तत्कार-
यतत्संगमतत्कार्याः सर्व एव संभवन्तीति न ब्रह्मत्वक्षतिः । वस्तुन एव
तथात्वात् । प्रत्युत ब्रह्मत्वसाधका एव, विरुद्धसर्वधर्माधारत्वात् ॥

वस्तुतस्तु ब्रह्मगतधर्मेण विरोध एव नास्ति, श्रुतिभक्तानुभवसिद्ध-
त्वादित्युक्तम् । तदुक्तं श्रीभागवतेऽपि 'न हि विरोध उभयं भगवत्प-
रिगणितगुणगण ईश्वरेऽनवगाह्यमाहात्म्येऽर्वाचीनविकल्पवितर्कविचा-
रप्रमाणाभासकृतकशास्त्रकलिलान्तःकरणदुरवग्रह्यादिनां विवादानव-
सर' इति सर्वमनवयम् ॥

अथ कृत्वा चिन्तयोच्यते, यदि ग्रहिलतयाऽऽत्मारामत्वादय एव
मुख्यसूत्रम् ।

लारभ्योक्तमित्यन्तम् । एवं रसरूपत्वं तद्वत्त्वं च समर्थयित्वा तयोरेकतित्वसाधकत्वां
न्युत्पादयन्ति—न हीत्यादि ॥

श्रुतिभक्तानुभवेति । भुक्तिश्च भक्तानुभवश्च ताभ्यामित्यर्थः । विरुद्धधर्मावयवत्वमुप-
पद्यन्ति—तदुक्तमित्यादि ॥

एवं लीलाया अनुकरणमात्रस्वरूपप्रसङ्गेन भगवतो रसत्वं, तेन तद्वत्त्वं च स्वीत्या
स्वापयित्वा परोक्षमुपगम्यापि स्वापयन्ति—अथ कृत्वा चिन्तयेति । परारोपितमङ्गी-
हरितोपिणी ।

भावः । अत एवेति । अनुकरणाभावादेव । यथा गजेन्द्रलीलायामनुकरणत्वं नास्ति,
तथात्राऽपि नास्तीति दृष्टान्तकथनाद्यवगन्तव्यमिति भावः । अत इति । तथा च संयो-
गवियोगरूपशृङ्गाररसस्य कार्याणि सार्याणि तत्र सन्तीति न ब्रह्मत्वक्षतिरिति भावः ॥

ननु मग्गते विरुद्धधर्माधारत्वं नास्तीत्यन आहुः—यस्तुतस्त्विति । श्रुतिभक्तेति ।
श्रुतिभक्तानुभवाभ्यां सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रमाणान्तरमप्याहुः—तदुक्तमिति । माहात्म्येति ।
पिवादानवसर इत्यनेनान्वयः । अर्वाचीनेति । अर्वाचीना आपुनिका ये तादृशा
दुरामद्वारिनस्तेषामित्यर्थः ॥

इदानीं परमवरीत्याऽपि प्रमणि रसत्वं, रमवत्त्वं चास्तीति समर्थयितुमाहुः—अथेत्या-
दिति । अथेति । अनन्तरम् । कृत्वा । परमतम्भीकारं कृत्वा । चिन्तया धृत्यर्थविचारो-
च्यते स्वमतसिद्धिदृष्टव्य इत्यर्थः । आत्मारामत्वादय इति । आदिपदात्पूर्णकामत्वावयवः ।
गङ्गाधरभट्टी ।

कृत्वा चिन्तयेति । परोक्षमप्युपेक्ष्यापि श्लेष्टसाधनचिन्तनम् ।

ब्रह्मणि, नान्ये धर्मा इति मनुष्ये, तदाऽपि यदामः—अस्तु त्वदुक्तम्, परन्तु सा ब्रह्मधर्ममर्यादा । अथ च भक्तेष्वतिशयितानुग्रहेण तद्भक्त्यतिशयेन च स्वस्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य तदधीनत्वं प्राप्तः सन् यथैव तदभीष्टं भवति तथैव लीलां कुर्वन्नुक्तसर्वभाषान् स्वयमेव भजत इति भगवतः पुष्टिरूपमिदमुच्यते । तदुक्तं भगवता दुर्वाससं प्रति—‘अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विजे’त्युपक्रम्य ‘यज्ञं कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्किमपि सत्पतिं यथे’त्यन्तेन । अत्र सत्पदद्वयेन स्वस्य तेषु तथारूपत्वं तेषां च प्रपत्तिर्न माययेति ज्ञाप्यते । तथा सति तु सत्त्वं न स्यात् । न चानीशस्वप्रसङ्गः । एतस्यैव महदैश्वर्यरूपत्वात् । न ह्यन्यः स्वरूपमर्यादां त्यक्तुं समर्थः । अत एव ‘भिक्षसेतु’रिति विशेषणम् । अत एवाचिन्त्यमहिमत्वं श्रुतिरप्याह—‘यतो वाच’ इत्यादिना । अतो यथा यथा शङ्कसे, तथा तथाऽधिकं ब्रह्मत्वमेवापातीति चिरञ्जीव ॥

(४२) यत्तु जीवादष्टसम्पादितशरीरं भूतावेशन्यायेनैश्वर आविश्य सुयजंस्त्वम् ।

कृत्य श्रेष्ठसाधनविचारः कृत्वा विन्ता । तथारूपत्वमिति । पराधीनत्वम् ॥

(४२) एवं लीलाया अनुकरणमात्राखण्डने, प्रसङ्गेन भगवतो रसरूपत्वं तद्वत्त्वं च समर्थितं, सदेवज्ञेयायिका न गम्यन्ते इति तान् प्रसिद्धं तन्मतमाहुः—यस्थितारि । हरितोपिणी ।

नान्ये इति । शृङ्गाररसरूपप्रयुक्ताः प्रियाविप्रयोगकार्याः प्रियासंयोगकार्या धर्मा न मनुष्ये इत्यर्थः । स्त्रीकारमाहुः—अस्थिति । सेवि । आत्मारामत्वरूपा । अत्रेति । पुष्टिरूपत्वमुच्यत इत्यमेणान्वयः । स्वरूपेति । आत्मारामत्वमर्यादामित्यर्थः । उक्तसर्वेति । शृङ्गाररसप्रयुक्तेत्यर्थः । एतादृशपुष्टिरूपत्वे प्रमाणमाहुः—तदुक्तमिति । तथारूपत्वमिति । पराधीनत्वमित्यर्थः । प्रपत्तिरिति । शरणागतित्वमित्यर्थः । पराधीनत्वं सद्रूपे—न चेति । न हीत्यर्थः । समाधानमाहुः—एतस्यैवेति । पराधीनत्वस्यैवेत्यर्थः ॥

(४२) शरीरं विनऽनुकरणं न संभवतीति तदर्थं शरीरस्वीकरणमिति शरीरानुकरणयोर्वास्तविकत्वं नास्तीति नैयायिकमतं खण्डयितुमाहुः—यस्थिति । आविश्येति । एतेन गङ्गाधरमटी ।

महदैश्वर्येति । पट्टीसमासः । कर्मधारये ‘आन्महत’ इत्यापत्तेः ॥

(४२) यस्थिति । न्यायमतम् । अमे सावयवत्वेनानुमितं कार्यत्वं यस्य तत्त्वितारि, तत्पक्षकं कर्तृपूर्वकत्वं साध्यं यस्य (यस्य), तथा कार्यत्वं लिङ्गं यस्य, तादृशेनानुमानेनेत्यर्थः । तथा च प्रयोगः—क्षित्वाधिकं कार्यं, सावयवत्वात् । क्षित्वाधिकं कर्तृजन्यं, कार्यत्वात् । उभयत्रापि पटविति दृष्टान्तः ।

१ इतिशब्दः परितः इति प्रत्ययान्तः ।

ईश्वरस्य शरीरे न स्वाभाविकमिति
स्वायत्तमिति-
कारणम् ।

कार्यं कृत्वाऽऽपेक्षं त्यजति, न स्वीश्वरे "स्वाभाविकं शरीरा-
विक्रमस्ति, ज्ञानेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्माभावादिति ।
तत्तुपेक्ष्यम्, ईश्वरस्याकर्तृत्वापादकत्वात् । तथा हि तन्मते
हि सावयवत्वेनानुमितकार्यत्वक्षित्यादिपक्षकर्तृपूर्वकत्व-
साध्यकार्यत्वलिङ्गकानुमानेन जगत्कर्तृत्वेनैवेश्वरसिद्धिः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

तदुपयन्ति—तत्त्वित्यादि । ईश्वरस्येति स्वाभाविकशरीरराहित्येन जन्यशरीरगाविज्ञतः
तदुपपादयन्ति—तथा हीत्यादि । सावयवत्वेनानुमितेति । अत्र क्षित्यादिकं कार्यं
सावयवत्वात्, घटवत्, यन्मैवं, तन्मैवम् । आकाशवदिति प्रयोगो द्रष्टव्यः । क्षित्यादिप-
क्षकत्वान्ति । क्षित्यादिकं कर्तृपूर्वकं, कार्यत्वात्, घटवत् । व्यतिरेके आकाशवदिति प्रयो-
गोऽत्र । नन्वेनेन साध्यताऽवच्छेदकशरीरनिविष्टस्य कर्तुरेव सिद्धिर्नेश्वरस्येति सङ्गावान्तेन

हरितोपिणी ।

वास्तविकं शरीरं नास्तीति सूचितम् । खण्डयन्ति—तत्तुपेक्ष्यमिति । अकर्तृत्वेति । श-
रीरं विना कर्तुं न शक्यत इति तत्तुपेक्ष्यमिति । तथा च तस्य जन्यशरीरस्वीकारे जग-
त्कर्तृत्वं तव मते न स्यादिति भावः । तदेवोपपादयन्ति—तथा हीत्यादिना । तन्मत
इति । ईश्वरसिद्धिरित्येणान्वयः । सावयवत्वेनेति । सावयवत्वेनानुमितं कार्यत्वं य-
स्मिन्नेतादृशं यत्क्षित्यादीत्यर्थः । तथा च क्षित्यादिकं कार्यं, सावयवत्वात्, घटवदित्यनु-
मानेन प्रथमतः क्षित्यादौ कार्यस्वरूपहेतुनिश्चयो जायतः । तदनन्तरं क्षित्यादिकं कर्तृपूर्वकं,
कार्यत्वात्, घटवदित्यनुमानेन पृथिव्यादौ कर्तृपूर्वकत्वसिद्धौ सत्यां जगत्कर्तृत्वेनेश्वरसि-
द्धिरित्यर्थः । अत्र प्रथमानुमानं क्षित्यादौ कार्यस्वरूपहेतुनिश्चयार्थम् । यथा पर्वते धूमनि-
श्चयं विना बह्वनुमितिरिति जायत इति कृत्वा धूमरूपहेतुनिश्चयापेक्षा, तथाऽत्रापि कार्य-
स्वरूपहेतुनिश्चयेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिरित्याखण्ड्यार्थः । अत्राधिकं तु विलम्बमयाद्विरम्यते ।
नन्वत्र कर्तृपूर्वकस्वरूपसाध्यसिद्धौ सत्यां साध्यताऽवच्छेदककोटिप्रविष्टकर्तुरेव सिद्धिर्नेश्व-

रिप्यणी ।

* स्वाभाविकमिति । स्वाभाविकमित्यस्य स्वादृष्टोद्भवमित्यर्थः । स्वस्य भावः स्वभाव
इति म्युत्तरयाऽदृष्टादीनामेव स्वभावत्वात् । तद्वत्तत्त्वमैवेवान्यत्र भावपदबोधत्वात् । तथा
चेन्नरो न शरीरी; शरीरोत्पादकधर्मोपभावादित्यनुमानम् । तत्र धर्मोपभावसाधनार्थं ज्ञा-
नेच्छाप्रयत्नातिरिक्तविशेषधर्माभावादिति हेतुः । धर्मादीनां च विशेषधर्मापरपर्यायत्वेनाभि-
मतं विशेषगुणत्वमस्येवेति नाप्रयोजकत्वसङ्गाऽपीति प्राभञ्जनः ॥

कर्ता चोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमानेव लोके दृष्ट इति
द्व्यणुकादिनगसागरान्तस्य च पक्षीकरणेन तत्कर्तृत्वेन सिद्ध्यैस्तदुपादा-
नगोचरापरोक्षज्ञानादिमान् नित्यः सर्वज्ञ एव भवतीति तादृक् तत्सि-
सुपर्वसूत्रम् ।

तं साधयति कर्ता चेत्यादि । द्व्यणुकादिनगसागरान्तश्चिन्तादिचतुष्टयकर्ता तदुपादानगो-
चरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमान्, कर्तृत्वान्, यो यत्कर्ता स तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञाना-
दिमान्, घटककर्तृकुलालवन् । यस्मैवं तस्मैवम्, पटाद्यकर्त्रणदादिवदित्यनुमाने दृष्टान्तभूत-
कर्ता लोक एतादृश एव दृष्ट इति तादृशपक्षकरणे तत्कर्तृत्वेनानुमानात्सिद्ध्यन्यपक्षवाच्ये-
दकशरीरनिविष्टद्व्यणुकाद्युपादानभूतपरमाण्वादिगोचरापरोक्षज्ञानादिमान् सेत्स्यति । तद-
स्यादृशज्ञानवान् नित्यः; आत्मत्वान् । असद्व्याप्तात्मवान् । सर्वज्ञः; सर्वकर्तृत्वान् । यो
यत्कर्ता, स तत्सम्बन्धिसर्वतदुपकरणादिविषयकज्ञानवान्, पटादिकर्तृवन् । यस्मैवं तस्मैवं,
तदकर्त्रणदादिवदित्यनुमानाभ्यां नित्यसर्वज्ञ एव युक्तो भवतीति धर्मत्रयविशिष्टेधरसिद्धि-
हरितोपिणी ।

रस्येत्यत आहुः—कर्ता चेति । उपादानं समवायिकारणं, तद्विषयकं यदपरोक्षज्ञानं प्रत्य-
क्षात्मकं, तद्विषयिणी या चिकीर्षा कर्तुमिच्छा, तद्विषयिणी वा कृत्स्नद्वानित्यर्थः । द्व्य-
णुकादीति । चिन्तादिचतुष्टयस्येति शेषः । कर्तृत्वेन सिद्ध्यन् द्व्यणुकादिसागरान्तकर्तृ-
त्वेनानुमानात्सिद्ध्यन् । तादृगिति । उपादानादिज्ञानादिप्रत्यक्षत्वसम्बन्धविशिष्टेधर-
सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानं तु द्व्यणुकादिनगसागरान्तश्चिन्तादिचतुष्टयकर्ता चिन्ताद्युपादान-
गोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमान्, कर्तृत्वान् । यो यत्कर्ता, स तदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानादिमान् । अत्रान्वयदृष्टान्तः—घटककर्तृकुलालवन् । यस्मैवं तस्मैवं, पटाद्यकर्त्रणदादि-
वन् । एतादृशानुमाने दृष्टान्तभूतः कर्ता लोक एतादृश एव दृष्ट इति तादृशपक्षकरणे
तत्कर्तृत्वेनानुमानात्सिद्ध्यन् पक्षवाच्येदकशरीरनिविष्टद्व्यणुकाद्युपादानभूतपरमाण्वादि-
गोचरापरोक्षज्ञानादिमान् सेत्स्यति । तदनन्तरं तादृशज्ञानवामित्यः; आत्मत्वान् । अस-
दाणात्मवान् । तादृशज्ञानवान् सर्वज्ञः; सर्वकर्तृत्वान् । यो यत्कर्ता, स तत्सम्बन्धितदुप-
करणादिसर्वविषयकज्ञानवान् । पटादिकर्तृवन् । यस्मैवं तस्मैवं, तदकर्त्रणदादिवदित्यनुमा-
नाभ्यां नित्यः सर्वज्ञ एव युक्तो भवतीति धर्मत्रयविशिष्टेधरसिद्धिरित्यालम्ब्यार्थः । एवं
गङ्गाधरभट्टी ।

दृष्ट इति । कुलालो दृष्टः । (दृष्टान्तः) । घटे कार्ये यदुपादानविषयकापरोक्षज्ञाने-
च्छायमानां तत्र दृष्टत्वान् । सागरात्मपरेण जीवस्य तत्र कर्तृत्वं न सम्भवतीति सूचितम् ।
नित्य इति । तस्य तु न जन्यत्वम् । कर्त्रन्तरावेक्षणेऽनवस्थानान् । एवमेव तज्ज्ञानादी-
नामपि नित्यत्वमूहम् ॥

दिः । तथा च यथा लोके ज्ञानादिमत एव कर्तृत्वं दृष्टमितीश्वरेऽपि ज्ञानादिसिद्धिरयं शरीरिण एव लोके कर्तृत्वं दृष्टमितीश्वरेऽपि शरीरित्वसिद्धिर्निष्पत्स्यूहा । कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यत्वात् ॥

नन्वेवं कार्यत्वेनानित्यत्वानुमाने घटादिषु रूपसादृश्यं लिङ्गस्य दृष्टमुपलब्धम् ।

रित्यर्थः । नन्वेवं कर्तृत्वसिद्धौ कथमकर्तृत्वापत्तिरित्यत आहुः—तथा चेत्यादि । लोकदृष्टान्तेन साधने ईश्वरः शरीरी, कर्तृत्वात्, लौकिककर्तृत्वम् । यन्नैवं तन्नैवं, परममुक्तवदित्यनुमानात्तदशरीरस्य कर्तृत्वे सिद्धे सर्गाद्यकालीनद्रव्यणुकारंभकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म शरीरजन्यं, चेतनकर्मत्वान्, अस्मदादिशरीरजन्यक्रियावदित्यनुमानात्तथा जीवाद्दृष्टजन्यशरीरे भूतावेशवशादेष्टाङ्गीकारेणानुमतत्वाद्येभ्यो शरीरित्वसिद्धिर्वादिप्रतिवादिनोः समत्वाभिप्पत्स्यूहा । तच्छरीरस्य नित्यत्व एव परं विवादः । तत्र च तच्छरीरं नित्यं, सर्गाद्यकालीनद्रव्यणुकारम्भपूर्वकालीनद्रव्यत्वान्, परमाण्वादिवन् । यन्नैवं । तन्नैवम्, अस्मदादिशरीरवदित्यनुमानेन नित्यस्यैव शरीरस्य सिद्धेस्त्वदभिमतशरीरस्य तत्र भूतावेशन्यायकप्रवेशस्य चासिद्ध्याऽशरीरस्याऽकर्तृत्वापत्तिरपि निरायाधेत्यर्थः ॥

एवं दूषिते लोके तत्समर्थनाय नित्यशरीरं प्रत्याख्यातुं प्रयतते—नन्वेवमित्यादि । अयमर्थः—ईश्वरे यच्छरीरं साध्यते तच्छरीरं किमीश्वराद्विजगमभिन्नं वा ? नान्यः । आत्माभिन्नस्यापि तस्यासिद्धत्वान् । अतो भिन्नं नित्यं नित्यसंयदं चाङ्गीकार्यम् । तथा गति यथा कार्यत्वेन कर्तृपूर्वकत्वसाधनं कुर्वतचेतनकार्यत्वे शरीरजन्यत्वसादृश्यस्य भूयोदर्शनेन शरीरजन्यत्वविशिष्टकार्यत्वस्य व्याप्यत्वान् साध्यतावच्छेदकशरीरनिविष्टे कर्तरीश्वरे तादृशशरीरगतिष्ठित्वसिद्धौ च कर्तृत्वासिद्धिः, एवं वायुरनित्यः, कार्यत्वाद्, पटवदित्यनुमानेऽपि लिङ्गस्य तथात्वेन तथा स्यात् । तथा च विशिष्टस्य व्याप्यत्वे अनिष्टापत्तिः, केवलस्य

हरिनोविणी ।

बन्धो शरीरगतिष्ठित्वान्—तथा चेति । लोकदृष्टान्तेन सर्वज्ञत्वसाधने । कर्तृत्वस्येति । ईश्वरः शरीरी, कर्तृत्वान् लौकिककर्तृत्वम् यन्नैव तन्नैव परममुक्तवदित्यनुमानाच्छरीरस्य कर्तृत्वे सिद्धे सर्गाद्यकालीनद्रव्यणुकारंभकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म शरीरजन्यं, चेतनकर्मत्वान् । अस्मदादिशरीरजन्यक्रियावदित्यनुमानाच्छरीरसिद्धिर्निष्पत्स्यूहेत्यर्थः ॥

शरीरव्याप्यत्वमाज्ञाकृते—नन्वेवमिति । एवं सादृश्यं जेभ्यश्शरीरसाधने । अत्र दोषमाहुः—कार्यत्वेनेति । वायुरनित्यः कार्यत्वाद् पटवदित्यनुमान इत्यर्थः । लिङ्गस्य दृष्ट-

गङ्गाधरमहर्षि ।

लिङ्गस्य दृष्टमिति । कार्यत्वस्य रूपसादृश्यं दृष्टम् ।

मिति तद्विशिष्टस्यैव तस्य व्याप्यत्वे रूपाभायवति वागौ तदसिद्धिस्त-
त्सिद्धौ वा रूपस्यापि सिद्धिः स्यात् । न त्वेयम्, प्रत्यक्षवाधात् ॥

ननु सादृश्यमात्रमप्रयोजकं, व्याप्तिरेव प्रयोजिका, सा च कार्यत्वा-
नुयर्जसूत्रम् ।

व्याप्यत्वे च शरीरत्वासिद्धिरित्युभयथाऽपि तव मतमसङ्गतमित्यर्थः । तत्र समावपदे—
नन्येयमित्यादि । तथा च सर्वत्र विशिष्टस्य व्याप्यत्वेन केवलस्यापि न, किन्तु यत्र यथा
प्रमाणसिद्धं तत्र तथाऽङ्गीकार्यम्, तथा सति न कोऽपि दोष इत्यर्थः ॥

हरितोयिणी ।

मिति । यत्र यत्र रूपं तत्र तत्र कार्यत्वं दृष्टमित्यर्थः । तद्विशिष्टस्य रूपविशिष्टस्य ।
तस्य । कार्यत्वस्य । व्याप्यत्वे । अनित्यत्वव्याप्यत्वे । तदसिद्धिरनित्यत्वासिद्धिः ।
केवलकार्यत्वस्य व्याप्यत्वमुच्यते चेन् तत्राह—तत्सिद्धाविति । वायावनित्यत्व-
व्याप्यकार्यत्वस्य सत्त्वावनित्यत्वसिद्धौ सस्यां रूपसादृश्यस्य कार्यत्वे सत्त्वात्कार्यत्व-
वति वायौ रूपस्यापि सिद्धिः स्यादित्यर्थः । एवं प्रकृते षटः कर्तृपूर्वकः, कार्यत्वावित्यत्र
यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र जन्वशरीरजन्यत्वम् । यथा पदे । उभयोः सादृश्यं भूयोदृष्ट-
मिति तत्र शरीरजन्यत्वविशिष्टकार्यत्वे कर्तृपूर्वकत्वव्याप्यत्वं यदा स्वीक्रियते, तदा साध्य-
ताऽवच्छेदके कर्तरीश्वरे जन्यशरीरसिद्धिः । यदा केवलकार्यत्वे कर्तृपूर्वकत्वव्याप्यत्वं स्वी-
क्रियते, तदा शरीरसिद्धिर्नास्तीत्युच्यते चेत्तदा कर्तृत्वसिद्धिरपि न स्यात् । कुतः ? कार्य-
त्वस्य शरीरविशिष्टकर्तृजन्यत्वनिगमान् । तस्मात्कर्तरीश्वरे जन्यशरीरसिद्धिः । एवं च
जन्यत्वविशिष्टशरीरविशिष्टव्याप्यत्वे जन्यत्वसिद्ध्या मदनिष्ठमापद्येत, केवलकर्तृत्वव्या-
प्यत्वे शरीरसिद्धिः स्यादिति भावः । तत्र समाधिमाहुः—न त्वेयमिति । तथा च यत्र
यत्र यथा यथोपयोगस्तत्र विशिष्टस्य केवलस्य च व्याप्यत्वमङ्गीकार्यमिति न दोषः ॥

वादी पुनः शङ्कते—जन्यमिति अप्रयोजकमिति । अनुमानविधया साध्यसिद्धावप्रगो-
जकम् । अत एवोक्तं चिन्तामणिकारैः—‘शतशः सदृचरितयोरतिव्यभिचारोपभवेन ।
पार्थिवत्वं, लोहलेख्यत्वादित्यादौ हीरकादौ तथा दर्शनान् । तत्र पार्थिवत्वमपि, लोहले-
ख्यत्वं नाम्नीति । नहि किं प्रयोजकमित्यत आह—व्याप्तिरेवेति । वायुरनित्यः, कार्यत्वा-
दित्यादौ कार्यत्वरूपहेतौ साध्याभाववद्गृहीतत्वरूपा प्राचीनमतरीत्या, हेतुन्यायकताप्यमा-
गताधरमङ्गी ।

तद्विशिष्टस्यैवेति । रूपविशिष्टस्यैव हेतोः । तदसिद्धिः । अनित्यत्वासिद्धिः । सिद्धिः
स्यादिति । वायू रूपवान्, कार्यत्वाद् षट्पदमिति दृष्टान्तान् । न च कार्यत्वं रूपाव्याप-
यति, न तु रूपवरमिति व्यभिचारः । द्रव्यत्वे सर्ताति भिन्नपक्षीत्यन्तान् ॥

नित्यत्वयोरेवेति बाधापि तत्सिद्धी रूपासिद्धिर्भेति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि कर्तृत्वप्रयोजकं ज्ञानेच्छाप्रयत्नवत्वमेवेति शरीरित्वस्य तदसाहचर्यवत्त्वमतो नेश्वरे तत्सिद्धिः । अन्यथा दृष्टान्तीयाद्योपधर्मापत्तिः पक्षे ख्यात् । तथा च घटदृष्टान्तेन जलेऽनित्यत्वसाधने पृथिवीत्वादिकमपि सिद्ध्येत् ॥

किञ्च चेष्टां विना प्रयत्नमात्रेण कुलालादेर्घटादिकरणे सामर्थ्याभावाच्चेष्टाभयस्य शरीरस्य सहकारित्वमस्तु नाम, ईश्वरस्तु प्रयत्नमात्रेणैव सुपणंसूत्रम् ।

एतमपि विभज्य व्याप्यत्ववक्ष्यमानं पुनः खेष्टं साधयति—नन्वित्यादि । तर्हीत्यादि च । ननु प्रमाणान्तरेणापाधितत्वात्कथं न प्रयोजकत्वमत आह—अन्यथेत्यादि । प्रयोजकत्वं कुतोऽवगतं, प्रत्यक्षाद् अनुमानाद्वा ? नाथः । ईश्वरस्याप्रत्यक्षत्वात् । द्वितीये तु दृष्टान्त एव दृष्टत्वात्तद्वर्तत्वमेव, न तु पक्षधर्मत्वम् । तथा सति जलपक्षकानुमाने पुनरनिष्टापत्तिरित्यर्थः ॥

ननु जलपक्षकानुमाने पृथिवीत्वादिकं नानित्यत्वप्रयोजकम्, परमाणुत्वमपि सरवात्, प्रकृत्यानुमाने तु ज्ञानेच्छाप्रयत्नानामेव कर्तृत्वप्रयोजकत्वाङ्गीकारे चेष्टां विनाऽपि कुलालादेः कर्तृत्वप्रसङ्ग इति क्रियाऽऽवश्यकी; सा च शरीरनिष्ठेति तदाधारस्य शरीरस्य प्रयोजकत्वमवर्जनीयमित्यत आह—किञ्च चेष्टामित्यादि । ननु प्रयत्नमात्रेण सर्वकरणसामर्थ्यमहरितोपिणी ।

मानाधिकरण्यरूपा नवीनमत्तरीत्या वाऽनित्यत्वरूपिता कार्यत्वरूपहेतौ व्याप्तिरस्तीति बाधावनित्यत्वसिद्धिः । अतः कारणादीश्वरः शरीरी, कर्तृत्वादित्यादौ शरीरित्वनिरूपिता व्याप्तिः कर्तृत्वरूपहेतायस्तीति कर्तृत्ववत्त्वहेतुनेश्वरे शरीररूप शरीरित्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रकृतेर्पीति । बाधौ यथा साहचर्यं प्रयोजकं न भवत्येवं प्रकृत ईश्वरेऽपि कर्तृत्वप्रयोजकं शरीरसाहचर्यं न भवति, किन्तु ज्ञानादिकमेवेत्यर्थः । एतदेवाहुः—शरीरित्वस्येति । तस्मिद्धिः । शरीरमिद्धिः । यथा घटादिकर्तारि शरीरसिद्धिरेवं द्रव्यणुकादिसागरान्तकर्तारि तस्मिद्धिर्भविष्यतीत्यत आहुः—अन्यथेति । एवंरीत्या तत्सिद्धिस्वीकरणे । तथा चेति । जलमनित्यं, कार्यत्वाद् घटवदित्यादावित्यर्थः ॥

ननु कुलालस्य चेष्टां विना कर्तृत्वं न संभवतीति तस्या आवश्यकत्वम्, सा चाभवी-भूतशरीरं विना न संभवतीत्येवंरीत्येश्वरेऽपि शरीरसिद्धिरित्यत आह—किञ्चेति । ननु गङ्गाधरमही ।

तस्मिद्धीति । द्रव्योपे रीर्षः । अनित्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु कुलालस्य ज्ञानादिमतोऽपि चेष्टाभावं कार्यादर्शनाच्चेष्टावरवमपि कर्तृत्वप्रयोजकम् । तथा च शरीरस्यैव कर्तृत्वमिद्धम् । 'शरीरपरिस्पन्दभेदे'ति न्यक्षणात् । अत आहुः—किञ्चेति । ननु कुलालदृष्टान्तेऽपि चेष्टां विना सामर्थ्याभाव ईश्वरेऽपि कर्तृत्वनामत आहुः पुनः—

मर्षकरणसमर्थ इति न तदपेक्षा । किञ्च शरीरस्य परिच्छिन्नत्वनियमेन युगपत्सकलदेशगताकार्यानुत्पत्तिप्रसंग इति चेत्, नैतत्साधीयः । ज्ञानादिमत्त्वस्यैव शरीरित्वस्याप्यन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । तथाहि—यत्र कुलान्दाविषु कर्तृत्वं, तत्र शरीरित्वम् । यत्र च मुक्तात्मस्वशरीरित्वं, न तत्र कर्तृत्वम् । अत ईश्वरस्यापि कर्तृत्वाच्छरीरित्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । लोके तथा दर्शनात् । अन्यथेच्छादिकमपि न सिध्येत्, अविकोपात् ।

मुपपन्नम् ।

तन्तापरिदृष्टं कल्पनीयं, नित्यत्वं तु परमाणुप्रभृतिषु दृष्टमिति परममहत्त्वमिति शरीरे संभवतीति नित्यशरीराङ्गीकरणमेव उच्यते इत्यत आह—किञ्च शरीरस्येत्यादि । ईश्वरशरीरे परिच्छिन्नं, शरीरत्वादस्मदादिशरीरवदित्यनुमानेन परिच्छेदापत्त्येवमेवानित्यत्वापरया च तथेत्यर्थः । तस्मादशरीर एवेत्थरः कर्तृति प्राप्ते दूषयन्ति—नैतदित्यादि । अत इति । भूयः साहचर्यान् । तथा च लोकीत्यादि विचारकस्य तत्र तदावश्यकमित्यर्थः । ननु लोके तथा दर्शनेऽपि पक्षे दृष्टान्तीयाशेषपर्यापरया साहचर्यमात्रस्याप्रयोजकत्वात्तत्र युक्तमित्यत आह—अन्यथेत्यादि । व्याप्तिबलसिद्धत्वाङ्गीकारे । अयमर्थः—साहचर्यमात्रेणैव माप्रपदं किं यावत्तत्परमुन भूयोदृष्टतत्परम् ? अन्त्ये, स्वोमिति श्रूयः । लोहलेख्या वृद्धि-बीजादित्यादीं भूयःसाहचर्यस्याप्यप्रयोजकत्वदर्शनान्, पूर्वोक्तोपाय । आये तु, व्याप्ते-रप्यप्रयोजकत्वापरयाऽनुमानस्यैवोच्छेदादिव्याप्तेरप्यसिद्धेस्त्वन्मतस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । ननु न मन्यतासिद्धिः शरीरकर्तृत्वादित्यनुमानस्य अशरीरो महात्ममर्थस्त्वादित्यनेन सप्रविपश्च-त्वान् । तस्य च 'चेष्टां पिनेत्यादिना प्रागेव सूचितत्वान् । न चात्यन्तापरिदृष्टकल्पने-रूपः । आलोक्यादिनामोभरस्यावश्यकत्वेनान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धत्वादिति शङ्कायामाहुः—

हरितोऽपिषी ।

प्रयत्नमात्रेणात्यन्तापरिदृष्टसर्वकरणसामर्थ्यकल्पनापेक्षया परमाणुषु दृष्टं नित्यत्वमिति विल-जरीरकल्पने लघीय इत्यत आह परिदृष्टं—किञ्चति । नियमेनेति । ईश्वरशरीरे परि-च्छिन्नं, शरीरत्वात्, अस्मदादिशरीरवदित्यनुमानेनेश्वरशरीरेऽपि परिच्छिन्नत्वमित्यर्थः । एवंहीत्या नैयायिकमनुपपाद गण्डयति—नैतत्सार्थाय इति । ज्ञानादीति । ईश्वर इतिशेषः । अन्यथेत्यतिरेकमेवाहुः—तथा हीत्यादिना । लोकेति । तत्र मते लौकिकरी-तेर्मुक्तयत्त्वादिति भावः । नन्वसौक्यिकत्वेन लौकिकरीतेः प्रयोजनाभावात्प्रयत्नमात्रेण सर्वं कर्तुं शक्यम इत्युक्तमेवेत्यत आह—अन्यथेति । व्याप्तिबलसिद्धशरीरत्वाङ्गीकारे । अविको-पादिति । यथा प्रयत्ने सति शरीरापेक्षा नास्ति तथेच्छापेक्षाऽपि नास्तीत्युच्यते इत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

किञ्चति । नियमेनेति । ईश्वरशरीरे परिच्छिन्नम् ; अस्मदादिशरीरवदिति दृष्टान्तेना-नुमानेनेत्यर्थः । अन्यथेति । लोकादृष्टान्ताङ्गीकारे ।

अथ चेष्टां विनाऽपि प्रयत्नमात्रेण कार्यकरणे समर्थत्वादीश्वरस्य न तदा-
श्रयतस्सिद्धिरिति ब्रूये, तदेच्छाप्रपन्नौ विनापि ज्ञानमात्रेणैव तथाकर-
णसमर्थत्वादीश्वरस्य नेच्छादिमत्त्वमपीत्यपि सुवचम् । न च शरीरस्य
परिच्छिन्नत्वेनोक्तदोषापत्तिरिति वाच्यम् । अन्यथाऽनुपपत्तिबलात्
सिद्ध्यच्छरीरं यावताऽनुपपत्तिपरिहारस्तावद्रूपमेव सेत्स्यति । शरीरप-
रिच्छेदानित्यत्वनियमस्तन्नपुपन्नः । पक्षधर्मतायलादपरिच्छिन्ननित्यस्यैव
सुवचं सूत्रम् ।

अथेत्यादि । तथा च तादृक्सामर्थ्याङ्गीकारेऽपि तदोपतादवस्थमित्यर्थः । ननु शरीर-
ङ्गीकारेऽपि दोषतादवस्थं, चेष्टाश्रयत्वेनाङ्गीक्रियमाणे स्थितम् व्यापकत्वस्य महाकार्यकर्तृ-
त्वेनाणुत्वस्य च वक्तुमशक्यतया मध्यमपरिमाणकस्यैव तस्य सिद्धावनित्यत्वापत्तेरुपपत्त-
कलकार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गस्य च दुर्गारत्वावित्यत आहुः—न चेत्यादि । यादृशेन यावदात्म-
केन यावत्परिमाणकेन युगपत्सकलकार्यानुत्पत्तिपरिहारस्तावद्रूपं तादृशं तदात्मकं तावत्प-
रिमाणं सत्पूर्ववर्षि नित्यं तदुत्पादनानुपूलक्रियाशालि च सेत्स्यति । तथा चान्यथानुपप-
त्तिबलात्सर्वकरणसामर्थ्यं यथा त्वयाङ्गीक्रियते, तथाऽप्राप्यनुसन्धेयं, युक्तेस्तुल्यत्वावि-
त्यर्थः । ननु मन्मते सामर्थ्यस्य तथाऽङ्गीकारेऽपि न कस्यापि नियमस्य भङ्गस्तत्र तु शरी-
रपरिच्छेदानित्यत्वादिनियमभङ्ग इत्यत आहुः—शरीरेत्यादि । पक्षधर्मतायलादिति ।

हरितोपिणी ।

अत्राशङ्कते—अथेति । ईश्वरस्येति । समर्थत्वात्तत्सिद्धिरित्युभयत्रापि देहलीदीप-
न्यायेनान्वयः । तदाश्रयेति । चेष्टाश्रयेत्यर्थः । तत्सिद्धिरिति । शरीरसिद्धिरित्यर्थः ।
समाधानमाहुः—ब्रूये इति । सुवचमिति । यथा यत्नसत्त्वे शरीराद्यपेक्षां नास्ति तथा
ज्ञानसत्त्वे कस्याप्यपेक्षा नास्तीति वक्तुमशक्यतयेच्छादीनां यथा सिद्धिस्तथा शरीरस्यापि
सिद्धिरिति भावः । शङ्कते—न चेति । उक्तदोषेति । युगपत्सकलदेशगतकार्यानुत्पत्ति-
रूपदोषापत्तिरित्यर्थः । समाधानमाहुः—अन्यथेति । ‘अन्यथाऽनुपपत्तिः सर्वतो यत्नव-
र्त्ता’ति वचनात्तदुत्तेन शरीरं सिद्धं जातं चेत्तादृशशरीरे तदुत्तेन युगपत्सकलकार्योत्पादना-
नुपूलज्यापारबत्वं नित्यत्वं परममहत्परिमाणवत्त्वं च स्वीकर्तव्यमिति भावः । ननु यत्र
यत्र शरीरत्वं तत्र तत्रानित्यत्वं परिच्छिन्नत्वमिति नियमभङ्ग इत्यत आहुः—शरीरेति ।
पक्षधर्मतेति । पक्षो जगत्कर्ता, तस्य धर्मः कर्तृत्वं सत्ता जगदुत्पादनानुपूलक्रियावत्त्वं
गङ्गाधरमहो ।

तावद्रूपमेवेति । युगपत्सकलदेशगतकार्यसम्पादनधर्ममेवेत्यर्थः । अनित्यत्वेति । श-
रीरमनित्यं, शरीरत्वादिस्वदीयशरीरवदिति दृष्टान्त इत्यर्थः । अनुपपन्न इति । उक्तानुमाने
भौतिकत्वादिदृग्जन्यत्वादेरुपाधित्वान् ।

सिद्धेः । वस्तुतस्तु परिच्छेदानित्यत्वाद्यनुपपत्त्युद्भावनस्य शरीरसिद्ध-
सिद्धिव्याहृतत्वेनासंभवं एव । अन्यथा ज्ञानस्याप्यनित्यत्वनियमेनेश्वर-
ज्ञानस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गः ॥

मुषर्षसूत्रम् ।

द्व्यणुकस्तिनगसागरान्तं, तत्कर्ता वा यथावत् पञ्चः, तद्धर्मसावरत्वं तत्कर्तृत्वं च तथा,
सावद्व्यासज्यवृत्तित्वं सावदुत्पादनानुसूत्रक्रियाशालित्वं च तदेतत्तदैव संगच्छते, यदा
तच्छरीरं सावत्कार्यदेशव्यापि तावत्पूर्ववर्ति च भवति, नान्यथेति सावद्व्यासज्यवृत्तित्वता-
वदुत्पादनक्षमक्रियावत्त्वयोः स्वरूपसामर्थ्यात्तथेति स नियमस्त्वानित्यशरीरप्राप्तिनोऽपि
मतेऽनुपपन्न इत्यर्थः । नन्वेवमन्यधर्मैर्नाम्यधर्मसाधने पटोऽनित्यः, कुलाज्यन्यत्वाद् पटा-
न्तरवदित्यादौ पक्षधर्मभूगपटवत्त्वावेर्नित्यन्वव्यापकत्वादिवज्जान् कुलाज्यविशरीरस्यापि तथा-
त्वसिद्धिरित्यप्रयोजकमित्यं साधनम् । तथा व्यधिकरणधर्मसाधने तद्वत्त्व प्रयोजकत्वा
चेत्, सुतरां समानाधिकरणेऽपि स्यात्, तथा सति पटादीनामपि तथात्वप्रसङ्गः । यदि
द्व्यणुकबोजनं सामर्थ्यबलेनासरीरः कुर्वान्, पञ्चान् किमिति प्रविशेत्, प्रविशन् वाऽस-
मर्थः कथं न स्यादित्यादितर्केण पक्षनित्यत्वापरयेभरस्याप्यसिद्धिरिति महानेवान्न इत्यत
आहुः—वस्तुत इत्यादि । अशरीरकर्तृत्वादिमतेऽसिद्धिव्याहृतं, सशरीरकर्तृत्वादिमते अन्व-
धानुपपत्तिपक्षास्तिद्वयसर्वाण्यनुपपत्तिपरिहारपूर्वकं सविज्ञानन्दात्मकमीश्वराभिन्नमेव सिद्धमिति
सिद्धिव्याहृतमतस्तथेत्यर्थः । ननु तर्हि नियममग्नस्य का गतिरिति चेत्तत्राहुः—अन्यथे-
त्यादि । तथा च तत्र मतेऽपि नियममग्न इति दूषेवायं पर्यनुयोगस्तुल्यपरिहारत्वादित्यर्थः ॥

हरितोगिणी ।

तस्य यत्नं तं विना जगदुत्पत्तिर्न भविष्यतीत्यन्यथाऽनुपपत्तिरूपं, तस्यादित्यर्थः । जज्ञ
तादृशनियमानुपपत्त्युद्भावनं कर्तुं न शक्यत इत्याहुः—वस्तुतस्त्विति । शरीरेति ।
ईश्वरोऽशरीर एव कर्तेति स्वीक्रियमाणे शरीरासिद्धिः, सशरीर एव कर्तेति तथा 'आका-
शशरीरं ब्रह्मे'ति श्रुत्या 'यद्येव आकाश आनन्दो न स्या'दिति श्रुत्याकाशस्मान-
न्वरूपत्वेन वर्णनादानन्दशरीरत्वम् । तथा च शरीरे सिद्धेऽपि ब्रह्मणि परिच्छेदानित्यत्व-
योरभावात्तादृशनियमः कुण्ठित एवात्रेति भावः । नन्वेवं चेन्नियमस्य सार्वत्रिकत्वाभावे मग्न
इत्यत आहुः—अन्यथेति । अन्यथा तादृशनियमस्य सार्वत्रिकत्वे स्वीक्रियमाणे । अनि-
त्यत्वनियमेनेति । नैयायिकस्य तत्र मते ज्ञानस्य त्रिभूतावस्थानित्यनियमेनेत्यर्थः । तथा चेद-
रज्ञानस्यानित्यत्वप्रसङ्गमिया तादृशनियमस्यासार्वत्रिकत्वं त्वयाऽपि स्वीकर्तव्यमिति भावः ॥

गङ्गाधरमहो ।

व्याहृतत्वेनेति । शरीरस्य सिद्धौ यावताऽनुपपत्तिपरिहारत्वावग्रूपमेव सेरस्वतीत्यनित्यत्वादिर-
हितमेव सिद्धम् । किञ्च सिद्धे अनित्यत्वादिदोषेणासाधनं सिद्धिव्याहृतं नाम, असिद्धौ सन्नामसा-
धनं व्याहृतम् । शरीरस्यासिद्धौ तु पक्षाभावात् (साधनं शरीरस्य) सर्वथा व्याहृतमिति यावत् ॥

यस्वीश्वरस्य कर्तृत्वेन शरीरित्वसाधन ईश्वरासिद्धावाभयासिद्धिस्त-
त्सिद्धौ च धर्मिग्राहकप्रमाणेनाशरीरस्यैव सिद्धत्वेन तद्वाध इति । तस्य-
विचारितरमणीयम् । तथाहि—अत्र धर्मिग्राहकं प्रमाणं किमिति भ-
वान् पृच्छते, कार्यलिङ्गकमनुमानमिति चेद्वधीति भवान्, तदा तेन कर्ता
परं सिद्ध्यति, नान्यत् ॥

ननु सत्यमेतत्, परन्तु कर्ता स्वयं कर्तृत्वेन सिध्यन् स्वकर्तृत्वनिर्वा-
हकमादायैव सेत्स्यतीति वदामि (मः) । अहो!! किं तन्निर्वाहकम्? ज्ञा-
नेच्छाप्रयत्ना एव । कुत एतत्? यतो लोके कार्यकर्तृत्वं तद्वृत्तामेव दृष्टं,
न तद्रहितानाम् । तर्हि शरीरस्यापि तत्समानयोगक्षेमत्वात् ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नशरीरधानेव सेत्स्यति । अन्यथा तु ज्ञानादिकमपि न सेत्स्यति,
लोके दर्शनस्य समानत्वादिति बुध्यस्व ॥

सुयर्थसूत्रम् ।

एवमेकं मतं दूषयित्वा मतान्तरं दूषयितुमुपक्षिपन्ति—यत्त्वित्यादि । ईश्वरासिद्धा-
वाभयासिद्धिरिति । जीवसुखताऽऽपश्येश्वरासिद्धावाभयासिद्धिरीश्वरे पक्षे पक्षत्वापठे-
दकासिद्धिः । तद्वाध इति । शरीरित्वबाधः । पक्षे साध्यशून्यत्वम् । तथा चैवं दोष-
थापयेत्साधनमसङ्गतमित्यर्थः । एतदूषयन्ति—नन्वित्यादि । अन्यथेत्यादि । निर्वाहकं
विहाय केवलस्य कर्तुः सिद्धौ । अत इदमपि गतमसङ्गतमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

त्रेयाधिकैकदेशिमनसाहुः—यत्त्विति । ईश्वरस्येति । ईश्वरः शरीरी, कर्तृत्वावित्यनु-
मानेन शरीरसिद्धिर्भवेत्, तादृशशरीरविशिष्टे जीवसादृश्येन जीवविशेष एव स्यान्नस्वीश्वर
इत्याभयस्येश्वरस्यासिद्धिरित्यर्थः । ननु 'कर्ता बोधादाने'त्यादिपूर्वोक्तानुमानेनेश्वरः सिद्ध
एवेत्यत आहुः—तत्सिद्धाविति । धर्मीति । ईश्वरग्राहकानुमानेनेत्यर्थः । तद्वाध इति ।
शरीरित्वबाधः । 'साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृत' इति वचनादित्यर्थः ।
एवं च शरीरसिद्धिरसङ्गतेति भावः । दूषयन्ति—यत्त्विति । कार्यलिङ्गकेति । जगत्
कर्तृजन्यं, कार्यत्वाद्वदवित्यनुमानमित्यर्थः । नन्वित्यादि, वदाम इत्यन्तं वान्वियाक्यम् ।
अन्यत्स्पष्टम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

ईश्वरासिद्धाविति । शरीरिणो जगत्कर्तृत्वसाधने जीवस्यैव सिद्धिः स्यादिति भावः ।
तत्सिद्धौ । ईश्वरसिद्धौ । तद्वाध इति । शरीरित्वबाधः । पक्षे साध्यशून्यत्वादिति भावः ॥

ननु शरीरस्य महत्त्वेनोद्भूतरूपवत्त्वेन च चाक्षुषत्वं कथं न स्यात् ।
लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वादिति घृमः । श्रूयते हि देवानामपीन्द्रादीनाम-
प्रत्यक्षत्वं चिप्रह्वतां, किं पुनरस्त्रिष्वेवदेवस्याप्रत्यक्षत्वे शङ्का नाम ।
किञ्च शङ्कानां तत्सिद्ध्युत्तरकालीनत्वात्तत्सिद्ध्यनवसरपराहतत्वेनैव
नोदयसंभव इति संक्षेपः ॥

एतेन कार्यस्य शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वनियमः प्रत्यप्रजापमानाङ्कुरा-
मुपगम्यम् ।

शरीरसिद्धौ बाधकान्तरमाह—नन्वित्रादि । ईश्वरशरीरं चाक्षुषं, महत्त्वे सत्पुद्गलरूप-
त्वात्, अस्त्रादिशरीरवदित्यनुमानेन चाक्षुषत्वसिद्धौ चाक्षुषं कथं न स्मारित्यर्थः । अत्र
समादधते—लौकिकेत्यादि । तथा च अचाक्षुषं, लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वात् इन्द्रादिश-
रीरवदिति प्रत्यनुमानात्पूर्वानुमानं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वरूपोपाधिप्रसमिते न तेन तस्मिन्-
द्विरित्यर्थः ॥

एवं नैयायिकमतं निरस्य तेनैव मीमांसकमतं निरस्यन्ति—एतेनेत्यादि । न्यायबला-
त्कर्तृसाधनेन कार्यत्वेत्यादिनोक्तो नैयायिकनियमः शरीरेणः कर्तुरनुपलम्भाद् पटदृष्टान्त-
वत् प्रत्यप्रजापमानाङ्कुरदृष्टान्तेन कार्यत्वस्य हेतोर्विपक्षगमितया नैकान्तिकत्वावगमादपि
हरितोपिणी ।

शङ्कते—नन्विति । चाक्षुषत्वमिति । शरीरं चाक्षुषं, महत्त्वे सत्पुद्गलरूपवत्त्वमित्य-
नुमानेनशरेऽपि चाक्षुषत्वं सिद्धमिति । तथा च तस्य चाक्षुषत्वं कुतो न जायत इति शङ्का-
कर्तुरभिप्रायः । उत्तरमाहुः—लौकिकेति । शरीरमचाक्षुषं, लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वात्
इन्द्रादिशरीरवदिति सत्प्रतिपक्षप्रस्तत्याज् पूर्वानुमानं सम्बन्धमिति भावः । शङ्कैव न भवती-
त्याहुः—किञ्चेति । तत्सिद्धीति । प्रत्यक्षविषयत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वमित्यर्थः ॥

नैयायिकमतनिराकरणोत्तरं मीमांसकमतं निराकुर्वन्ति—एतेनेति । नियम इति ।
यत्र यत्र कार्यत्वं तत्र तत्र शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वं पटवदिति नियम इत्यर्थः । अस्य निब-
न्धनस्य व्यभिचारमाहुः—प्रत्यग्रेति । प्रतिपुष्पाद्ये जायमानो वस्तुनाङ्कुरस्तथावदित्यर्थः ।
तथा च तत्रारण्ये निर्जने देसे कुलाढादिवत्कर्ता नोपलभ्यत इति पुष्पादौ कार्यत्वमसि,

गङ्गाधरमहो ।

अन्यथेति । निर्वाहकं विनैव कर्तृसिद्धौ । देवानामिति । तद्वन्निष्पन्ना तच्छरीरस्यापि
प्रत्यक्षत्वम् ।

वायेश शरीरिणः कर्तुरनुपलम्भाभिरस्त इति निरस्तम् । उक्तयुक्तिभि-
स्तत्रापि शरीरिर्कर्तृकत्वस्यैव सिद्धेः । अतो ज्ञानदुर्बलव्यामोहनमात्रप-
रमेतन्मतं, न तु सञ्चास्त्रीयमिति विद्वद्भिरुपेक्ष्यम् । एतदपि त्वन्मतानु-
सूचकसूत्रम् ।

निरस्त इति मीमांसकमतं निरस्तम् । यत्र हेतुः—उक्तयुक्तिमिरिलादि । अङ्कुरादौ
साध्यसन्नेहस्यानग्राहितत्वेनाङ्कुरादेः पक्षसमक्षया विपक्षत्वाभावेन कार्यत्वस्य सङ्केतुत्वे
सिद्धेऽङ्कुरादावपि कर्तृत्वनिर्वाहकत्वपक्षधर्मतावलसिद्धसिद्धिव्याघातानवसरप्राप्तत्वस्य-
माभिः साधकसाधकयुक्तिभिः शरीरिर्कर्तृकत्वस्य सिद्धेः । एवं न्यायसिद्धे शरीरिर्कर्तृकत्वे
कर्तृनुपलम्भस्याप्यप्रयोजकत्वात्तेनापि नियमस्यावाधात्तथैत्यर्थः । एवं न्यायेन साधयित्वा
तस्मानुपयोगित्वायाहुः—एतदपीत्यादि । अयमर्थः—सांख्यास्तावत्प्रकृतेः कर्तृत्वमङ्गी-
कृतेश्चरं न मन्यन्ते । तथाहि—प्रत्यक्षेणानवगम्यमानस्येश्वरस्य कार्यत्वादिलिङ्गकानुमानेन
कर्तृत्वा साधने षाट्शप्रकृतिसिद्धत्वाऽर्थान्तरत्वेन तदसिद्धिः । तस्य कर्तृत्वनिर्वाहकमादायैव
सिद्धाङ्गीकारे तु तुल्ययोगक्षेमत्वाच्छरीरस्यापि सिद्धिः । सशरीरेश्वराङ्गीकारे तु शरीर-
ज्ञागस्याप्यन्यन्यतिरेकसिद्धत्वाद्वागिण ईश्वरस्य सिद्धत्वा तस्य जीवतुल्यत्वाऽऽपत्तिर्नित्य-
हरितोपिणी ।

शरीरादिमत्कर्तृत्वं नास्तीति व्यभिचार इति भावः । निरस्त इति । एतादृशव्यभि-
चाराद्यं नियमो निरस्त इत्येतादृशमीमांसकमतमेतेन पूर्वोक्तयुक्त्या वक्ष्यमाणयुक्त्या च
निरस्तमित्यर्थः । मीमांसकमतनिराकरणमेवाहुः—उक्तयुक्तिमिरिति । यथा पर्वतो
बहिमात्रं; धूमादितारां पर्वते बहेः सन्नेहसत्वेऽपि धूमं व्यभिचारित्वं नास्ति, तथा-
ऽङ्कुरेऽपि शरीरादिमत्कर्तृपूर्वकत्वस्य विनादप्रसत्त्वेन सन्नेहाद्यस्य पक्षतुल्यत्वेन तन्नि-
ष्कार्यस्वरूपहेतावपि व्यभिचारित्वाभावेन सङ्केतुत्वं सिद्धम् । एवं च त्वया कर्तृपूर्वकत्वं
स्वीकृतं चेत्, कर्तरि शरीरादिप्रत्यक्षमपि स्वीकर्तव्यम् । कर्तृत्वं शरीरे विना न
संभवतीति पूर्वोक्तयुक्तिमिरित्यर्थः । न च कदाचिद्वक्तव्यम्—कर्ता नोपलभ्यत इति ।
तस्य लौकिकप्रत्यक्षाविपक्षत्वेनानुपलब्धिभिरिति न किञ्चिदेतन् ॥ एतादृशयुक्तिमित्सर्वम-
तलण्डने मम निर्भरो नास्तीत्याहुः—एतदपीति । युक्त्या खण्डनमपीत्यर्थः । त्व-
न्मतेति । वेदवाक्यप्रामाण्यास्वीकारिवौद्धनिराकरणाधमादृतस्य नैयायिकमतस्यानुसारे-
णेत्यर्थः । अत एव वौद्धमतपि कारकर्तृभिरुच्यनाचार्यैरुक्तम्—‘कार्यायोजनधृत्यादेः
पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यास्तंस्याविशोपाद्य साध्यो विभजिर्द्वय्य’ इति ।
अत्र धृत्यादेरित्यादिपदेन ब्रह्माण्डनाशो गृह्यते । अत्र नवानुमानेनेभ्यसिद्धिः प्रतिपा-

मुपबन्धम् ।

सत्त्वहानिभ । न च प्रकृतेर्जडत्वात्कर्तृत्वानुपपत्तौ तदधिष्ठातृत्वेन विवक्षितरूपस्यैवभारस्य सिद्धिरिति वाच्यम् । अधिष्ठातृत्वस्यैव विचार्यत्वान् । तथाहि—किं नामाधिष्ठातृत्वम् ? प्रकृतिनियामकर्तृत्वं वा, तत्सन्निहितत्वं वा, तस्यां प्रतिविम्बितत्वं वा ? । नायः । चेष्टां विना ज्ञानादिमात्रेण तथात्वाद्गीकारे जीवानामपि तथात्वापत्तेः । तथा सत्यनेकेश्वरापत्तेः । न द्वितीयः । तदाप्युक्तदोषापत्तेः । तत्सन्निधानस्य सर्वेषु तौल्यान् । न तृतीयः, प्रतिविम्बिते शरीरे मनो च चलति शरीरमणिचलनप्रतीतिवत्प्रकृतिकर्तृत्वेनेव तस्य स्वस्मिन् कर्तृत्वाभिमानात् स्वातन्त्र्यासिद्ध्या पारिभाषिकत्वापत्तौ विवक्षितरूपेभ्यःसिद्धेः । किञ्च ज्ञानादिमात्रेणात्मनो जडनियामकत्वाद्गीकारे मृतशरीरेऽप्याहारादिक्रियापत्तिः । तदभावात्सत्याः प्राणयुद्धादिकार्यत्वेन मृतशरीरे च तेषामभावेन तदभावात्जीवन्मुक्तशरीरेऽपि तेषामेव नियामकत्वसिद्ध्याऽऽत्मनि तदभावात् । अतः पुरुषच्छायापत्तेन चेतनत्वापन्नस्य युद्धादेरन्तःकरणस्यैवाधिष्ठातृत्वं, न तु तदस्यस्यात्मनः, अग्निसम्बन्धेन सोऽस्य दाहशरत्वनम् । अतो नैवमपीश्वरसिद्धिः ॥

किञ्च तस्य स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वेऽऽहताभ्यागमादिप्रसक्तिः; कर्ममदकारित्वेऽजीश्वरत्वापत्तिः, तथा स्वार्थं जगत्करणेऽनात्मकत्वत्वापत्तिः, वरार्थं करणे वैपश्यन्मैर्गुण्यादिप्रसक्तिः । अतः प्रकृतेरेव कर्त्री । 'प्रधानाज्जगज्जायत' इति धृतेः । न च 'स हि सर्ववित् सर्वकर्तृ'ति ध्रुवेरीश्वरस्य कर्तृत्वं शङ्क्यम् । एतस्य मुक्तत्वमोपासासिद्ध्यात्मान्यनरप्रशंसापरत्वारित्याहुः ॥

तथा रामानुजाचार्याभ-भित्वादिषु सावयवत्वेन कार्यत्वमपि नानुमानुं शक्यम् । अकार्यम्, अशक्यक्रियत्वात्, अशक्योपादानविज्ञानत्वात्, भट्टभूतशब्दवाच्यत्वात् आकाशवदिति भट्टभास्करोक्तैः प्रत्यनुमानैस्तस्य सत्प्रतिपक्षत्वात् । यदि चाकाशे निरवयवत्वस्यानुकूलवर्कस्य सत्त्वेन भित्वादिवायुपर्यन्तेषु च तदभावेनोक्तद्वन्द्वनामप्रयोजकत्वं विभाव्यते, तदाऽपि कार्यत्वेन हंनुना शुद्धिमत्कर्तृत्वं कत्वमात्रसिद्ध्या नादक्षभेदप्रशानामेव कर्तृत्वेन सिद्धिरिति हेतोरर्थान्तरसाधकत्वाभेदेनेश्वरसिद्धिः । न च भित्तादिवायुपर्यन्तस्य पक्षीकरणेन तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमद्वयस्य भेदप्रत्यक्षकत्वपचनतया पक्षधर्मतावच्छादिसिद्धिः । विवादाभ्यासितं भित्वादिकं स्वोपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमद्वयकर्मपूर्वकं, कार्यत्वान् विविधसन्निवेशसार्वभौमसदनवदिति दृष्टान्तेनानेककर्तृसिद्ध्या पक्षधर्मनाया दुर्बलत्वान् । महीमहार्णवादीनां कार्याणामनेकत्वात्तेषां सांप्रदायिकैरेकैर्निर्मितत्वे प्रमाणभूतस्य हेतोरभावात् । पृथग्भूतेषु कार्येषु कालभेदकर्तृत्वोः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन प्रयुक्तवाधा । न च जीवानां तादृशनिर्माणशक्यवर्धनेन तन्निर्माणे कार्यत्वपक्षेनेव तस्मिन्निरिति वाच्यम् । पूर्वमज्ञातानामपि पश्चात्पुण्यविशेषोऽयं शक्तिदर्शनान् । पुण्यावशेषोपचयेनातिशयितादृष्टसंभावनया च तादृशविलक्षणं चैव त्वस्यापि संभवान् । इदमेवोक्तं

सुषर्षसूत्रम् ।

कपिलाचार्यः—‘मुक्तात्मनः प्रज्ञासावाक्यमुपासासिद्धस्य वे’ति सूत्रे । इत्थं योगिनोऽयमुपल-
क्षकम् । किञ्च युगपत्सर्वोत्पत्तिस्थिती न प्रमाणपदवीं प्रजतः; लोके क्रमेणैव तयोर्वर्तमानात् ।
युगपत्तत्कल्पकस्य हेतोरक्षक्यवचनत्वात् । क्रमेण तत्कल्पने विरोधाभावात् । अतः क्षित्वा-
दिकं बुद्धिमदेककर्तृकं, कार्यत्वाद् घटवदित्यत्र, समैककर्तृकं; कार्यत्वाद् घटस्तन्मादिसमूह-
वदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वम् । तथा भूभूषणविनिष्ठं कार्यत्वं न बुद्धिमदेककर्तृक-
त्वसाधकं, समूहनिष्ठत्वाद् घटपदस्तन्मादिसमूहनिष्ठकार्यत्ववदित्यनुमानान्तरादपि तथा ॥

किञ्चेवं क्षित्वादिकृतं कार्यत्वं युगपदुत्पद्यमानसर्वगतं वा क्रमिकोत्पद्यमानसर्वगतं वा ?
आद्ये आमयासिद्धत्वम् । द्वितीये तु विरुद्धत्वम् । तस्मान्न कार्यत्वलिङ्गकानुमानेनेश्वर-
सिद्धिः । नापि जगदेकचेतनाधीनम्; अचेतनारम्भत्वात् नीरोगस्य शरीरवदित्यनुमाना-
सिद्धिः । तथाहि—किमिदमेकचेतनाधीनत्वम् ? एकचेतनायसोत्पत्तिस्थितिकत्वमिति
चेत्, न; नीरोगस्यापि शरीरस्य पितृपुत्राद्यनेकचेतनादृष्टजन्मत्वेन तदुत्पत्तिस्थितिलोकाद-
धीनत्वेनैकचेतनाधीनत्वाभावाद् दृष्टान्ते साध्यवैकल्येन हेतोरसाधारणत्वापत्तेः ॥

किञ्च शरीरस्थितिरपि किं स्वाययवसमचेतता, कत प्राणनम् ? आद्ये अवयवाधीन-
त्वात् चेतनापेक्षा पटादिवत् । द्वितीये क्षित्वादीनां शरीररक्षाभावेन पक्षेऽसंभव इति पक्ष-
सपक्षानुगतस्थित्यनुपलम्भः । नाप्येकचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वम् । पक्षान्तर्भूतेषु गुरुतरम्भ-
क्षित्वादीरुहादिष्वनेकचेतनाधीनप्रवृत्तिकत्वदर्शनेन व्यभिचारात् । नापि चेतनमात्राधी-
नत्वम् । सिद्धसाधनत्वादर्थान्तरापत्तेः ॥

किञ्च ईश्वरः कर्ता न भवति; प्रयोजनशून्यत्वान्, अशरीरत्वाच्च मुक्तारमवदिति बाध-
कानुमानादपि नेश्वरकर्तृत्वसिद्धिः ॥

किञ्चात्यन्तापरिदृष्टेश्वरानुपपुरुषस्य तस्मिन् सामर्थ्यविशेषस्य च कल्पनेऽत्यन्तगौरवात्,
कुमानां जीवानामेव तपोयोगयागादिलक्ष्यसामर्थ्यानां कर्तृत्वेन कल्पनं लघीय इत्यचेत-
नारम्भत्वलिङ्गकानुमानेनापि नेश्वरसिद्धिरित्याहुः ॥

यानि तु ‘कार्यार्योजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात्संख्याविशेषाच्च
साध्यो विम्बवि(कृ)द्वय्य’ इत्युदयनाचार्योक्तान्यनुमानानि तानि तु व्याख्यादुभिर्येवं
व्याख्यातानि । तथाहि—अत्र कार्यत्वं तु प्रसिद्धमेव । आयोजनं तु सर्गागकालीनद्वय-
कारम्भकपरमाणुद्वयमयोगजनकं कर्म । भूतिधारणं, गुरुत्ववत्तो ब्रह्माण्डादेः पतनाभावः ।
आदिपदाद् ब्रह्माण्डादेर्नाशः । परं घटपटादिसम्प्रदायव्यवहारः पटादिपदप्रयोगो वा ।
प्रलयो वेदजन्यं धर्माद्विज्ञानम् । क्षुतिर्वेदः । वाक्यं पदसमूहः । संख्याविशेषः सर्गादौ
परमाणुनिष्ठद्विधादिर्मह्यराज्यं परिमाणमित्यादि । प्रयोगास्तु—क्षित्वादिकं कर्तृजन्यं,
कार्यत्वाद् घटवत् । अन्ये तु जन्यत्वादित्यपि प्रयुज्यते । तथा क्षितिकवादानगोचरापरो-

सुवर्णसूत्रम् ।

क्षानोपायेच्छातादृशकृतिजन्या, ज्ञानजन्या, इच्छाजन्या, कृतिजन्या वा, जन्यत्वाद् घटादिवदित्यपि । पूर्वोक्तं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं, कर्मत्वाद् अत्मदादिसरीरजन्यक्रियावत् । वक्ता श्रुतिः चेतनप्रयत्नपूर्विका, श्रुतित्वाद् विपति विहङ्गमश्रुतिवत् । प्रमाणादि प्रयत्नवद्विनाशयं, विनाशित्वान् पात्र्यमानपटवत् । उक्तप्रयत्नहारः स्वतन्त्रप्रयोगः; व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् । पूर्वोक्तं ज्ञानं कारणगुणजन्यं; प्रमात्त्वान् प्रत्यक्षारिप्रमावत् । वेदः पौरुषेयो; वेदत्वाद्, यज्ञैवं तत्रैवम्, आकाशवत् । वेदः पौरुषेयो, वाक्यत्वाद्, भारतादिष्वन् । द्रव्यगुणपरिमाणं संख्याजन्यं, परिमाणप्रचयाजन्यस्ये सति जन्यपरिमाणत्वात् मुन्यपरिमाणककपालद्वयारब्धपटपरिमाणवदिति । इदं पैवं द्युत्पादितं मैथिलभवंदेषमिश्रैः । अत्र प्रथमे प्रयोगे कर्तृजन्यत्वं तु खोपादानगोचरापरोक्षज्ञानविधी-र्पाकृतिमदृष्टाद्वारकजन्यत्वम् । अत्रादृष्टाद्वारकेतिविशेषणान्न जीवात्मनिरुपिषादृष्टाद्वारक-जन्यत्वेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । जीवानां श्रित्यानुपादानीभूतपरमाण्वारिगोचरापरोक्ष-ज्ञानाभावेन तत्रजन्यस्ये साधान्न तैरपि तथा । न च क्षितिपटादिसाधारणस्यैकस्य साध्य-स्याभावेन स्वपदार्थाननुगमात् कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यम् । स्वपदार्थाननुगमस्यादोष-त्वात् । अन्ययेच्छादिना ज्ञानागनुमानं न स्यात् । स्वविशेष्यकस्यप्रकारकज्ञानत्वानिर्नैव तत्र कार्यकारणभावात् । अत्र च सकर्तृकत्वादिसाध्यकानुमाने कर्तृत्वेनैव कारणता, ज्ञान-जन्यत्वादिसाधके च ज्ञानत्वादिति । एवं कार्यताऽपि कार्यत्वेन जन्यत्वेन च । न च शरीरगौरवेणाप्रयोजकत्वं शङ्क्यम् । अवच्छेदककोटौ पटत्वादीनां प्रवेश आनन्त्यगौरवान् । ध्वंसस्य जन्यत्वेन तस्य च जन्याभावत्वेनापच्छेदकतया प्रवेश शरीरगौरवाच्च । एवं तु विष-क्षितविशेषके जन्याभावत्वेकदेशस्य जन्यत्वस्यैव प्रवेश इति शरीररूपावत्, सामान्यरूपाव-त्वेकत्वरूपावत्कल्पनालापवादुपस्थितिरूपावच्च जन्यत्वेनैव कार्यता, न पटत्वादिति । कार्यत्वं च स्वसमवायिजन्यताद्वयेन परम्परासम्बन्धेन कृतिस्त्वमेवेति न तत्रापि गौरवम् । न च विशिष्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां पटत्व(वत्) कुलात्वादिति विशिष्य कार्यकारणभाव-स्यावश्यकत्वात्सर्वमेतद्विरुद्धमिति वाच्यम् । कार्यमात्रगृहीतां जातीनां कार्यनान्वच्छेदकत्व-मिति सिद्धान्तसमुद्घोषान् । न चाङ्कुरादौ हेतोर्विपक्षगामिरत्वेनानैकान्तिकत्वं सङ्क्यम् । एत-साध्यसन्देहस्यानन्याद्वितत्वेन तस्य पक्षसमत्वान् । न च शरीरजन्यत्वस्योपाधेरित्यमान-त्वाच्छरीराजम्यत्वस्य प्रतिसाधनस्य सत्त्वाच्च साध्यसन्देहस्यानन्याद्वितत्वेनानैकान्तिकत्वं सिद्धमिति शङ्क्यम् । कर्त्रादिजन्यतायामपि गुरुभूतस्य शरीरजन्यत्वस्यानवच्छेदकत्वात्तु-भूतस्य जन्यत्वमात्रस्यैवावच्छेदकत्वेन तस्य च साधनव्यापकत्वेनानुपाधिरपि हेतोरदुह-त्वान् । एवं च कर्त्रादिजन्यतायामिव शरीरजन्यतायामपि जन्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादीचरे-नित्यज्ञानादिकमिव नित्यशरीरवत्त्वस्याप्यङ्गीकारेण प्रतिसाधनदोषस्याप्यभावात् । अनुमानं च—क्षित्यादिकं शरीरजन्यं, जन्यत्वाद् पटवत् । ईश्वरः शरीरी; कर्तृत्वान् कुलाद्यदिति ।

सुवर्णसूत्रम् ।

अनुकूलत्वकंभात्र कर्तृत्वजन्यत्वाभ्यामिव शरीरत्वजन्यत्वाभ्यामपि पूर्वोक्तयुक्तिस्तुल्ययुक्तिकः कार्यकारणभाव एव । भुतिश्च—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इत्यादि । ‘सहस्रशीर्षा पुरुष’ इत्यादि । ‘आकाशशरीरं ब्रह्मे’त्यादि च ॥

भुतीनां चानुकूलतर्कविधया स्वतन्त्रतया च ब्रह्मणि प्रामाण्यमिति नवीनमतम् ॥

सांख्यप्रदाधिकमते शरीरस्य कुलालशरीरत्वादितैव कारणत्वं, न तु शरीरत्वेनेतीश्वरस्य न नित्यं शरीरं, लोकानुमदेण व्यवहारप्रवर्तनार्थम् । अतोऽस्मदाद्यदृष्टजनिते रामकृष्णादिनामके शरीरे भूतावेक्षन्वायेनावेक्षः, कार्यकरणानन्तरं च त्याग इति ॥

अजिनवमते तु मन्त्रेश्वरस्य विश्वमेव शरीरम् । तस्य नित्यानित्यपुच्छपटितमित्यनित्यांशविरामेऽपि नित्यांशमादाय नित्यमेव । आकाशात्मकं च नित्यमेव । रामकृष्णादिनामकं स्वाधिर्भावतिरोभावशालि भक्तानुमदेण कदाचित्कचिदाविर्भवति तिरोभवति च । अत एव तत्त्ववादिभिर्मूर्धन्यमपि नमित्यं विबु चेत्सङ्गीक्रियते । सर्वत्र सदा तथाभूतमक्तभावनया भक्तैः साक्षात्क्रियमाणत्वात् । तादृशसाक्षात्काराणां प्रमात्वे संभवति भ्रमत्वकल्पनस्यान्वाध्यत्वात् । ननुक्तम्—‘औत्सर्गिकं धियां प्रमात्व’मिति । विश्वात्मकं तु योगिप्रत्यक्षगम्यमपि विश्वरूपदर्शनादिषु भूयत एव सहस्रशः । एवं भुत्यादिभिः शरीरेऽङ्गीकृते वदनुसारि सकर्तृकत्वानुगानं निर्दुष्टमेव । एवमेकेनेश्वरेण सकलक्षित्यादिकार्यसंभवे सति प्रमाणाभावाद् गौरवाच्च नानेकेश्वरसिद्धिः । किञ्चानेकेश्वराङ्गीकारे तेषामेकमत्वं वैमत्यं वा स्यात् । तत्राप्येवमाक्याभावाद्दर्शयद्वालिः, द्वितीये तु कार्यासिद्धिरिति कार्यदर्शनादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे’त्यादिभुतिभ्यस्तारक्षैः पुराणैर्भेकस्यैव सिद्धिरिति न पूर्वोक्तं किमपि दूषणम् । एवमेकेश्वरसिद्धौ कर्मन्वादिलिङ्गकान्यप्यनुमानानि तमेव साधयन्तीति न कोऽपि कापि दोष इति । तदपि न विचारचारु । रामानुजाचार्योक्तसार्वभौमसदनदृष्टान्तस्य महीमहाशयेत्याशुक्तदूषणानामनुदारेण सिद्धसाधनादिदोषाणां हेतोराभासतायाश्च निवृत्त्यभावात् । एवं शरीरित्वसाधकानुमानेऽपि कापिलोक्तानां रागादिदोषाणामनपगमाज्जीवतुल्यताऽऽपत्यनुदार एव । एवमेव जन्यत्वलिङ्गकज्ञानजन्यत्वादिसाप्यकानुमानेऽपि ब्रह्मस्यम् । अतः भुतिमाहात्म्यं विना कथमपि न निर्वाहः । एवं कर्मत्वलिङ्गकानुमानमप्याभ्यासिद्धम् । ‘अमतः सद्यंतसधु’(?) इत्यादिभुतिषु ‘तन्मायाफलरूपेणे’त्यादिभगवद्वाक्येऽन्यत्र च विभागादेश्च गृह्यिकथनेन पक्षताऽऽवच्छेदकस्य पक्षेऽभावात् । एवं भुतिपक्षकानुमानेऽपि भूतेर्ब्रह्माण्डादिपतनान्यन्ताभावरूपत्वं तत्प्रागभावरूपत्वं वा वक्तव्यम् । तयोक्तभयोरप्यनाविस्त्रेण चेतनप्रयत्नपूर्वकत्वस्याभावाद्वाधितत्वं । अतो भुतिशब्दार्थो विद्वन्मात्मकः संयोगविद्यो वक्तव्यः । तदाऽपि चेतनप्रयत्नपूर्वकत्वे साध्ये तादृशानेकजीवप्रयत्नेन सिद्धसाधनमर्थान्तरं वा । एकचेतनप्रयत्नपूर्वकत्वे साध्ये तु गुरुतररभक्षितारिदृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वं दुरपोहम् । एवं ब्रह्माण्डादिपक्षकानुमानेऽपि सिद्धसाधनादिकम् । एकप्रयत्न-

सारंण्योक्तम् । अस्माकं तु प्रतिसत्कर्णजिह्वाप्रजागरूकोक्तधृतिस्मृ-
सुवर्णसूत्रम् ।

यद्विनाशयत्नसाधने तु सम्बन्धमानमहाभयनदृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वं प्रष्टव्यम् । एवं
न्यवहारपक्षकानुमानेऽपि लिप्यादिभ्यवहारसादृशिकप्रयोगदृष्टान्तेनोक्तोपादिकं प्रष्टव्यम् ।
तथा धर्माद्विज्ञानपक्षकानुमानेऽपि वेदापौरुषेयवादिनं प्रति सिद्धसाधनाविदोषपुष्टत्वम् ।
एवं वेदस्वस्तिङ्गकानुमानेऽपि हेतोरसाधारणत्वम् । वाक्यस्वस्तिङ्गकानुमानेऽप्याकाशवाणी-
दृष्टान्तेन हेतोरसाधारणत्वम् । एवं कृष्णकपरिमाणपक्षकानुमानेऽपि तादृशसंख्याज्ञानस्य
योगिनामपि सम्भवात्तैरधान्तरमिति सर्वोप्येवाभासरूपाणि । एवं नवीनमते यदीधरस्य
शरीरमङ्गीकृतम्, तदपि युक्तिमूलत्वे रागादिमत्त्वप्रयोजनवत्त्वाणापरयपरिहारादुष्टमेव ।
धृतिमूलत्वे तु धृतिषु सन्निधानन्धात्मकत्वमिन्द्रशरीराङ्गीकारात्कर्तृत्वस्यापि तत्रोक्तत्वात्तासां
धृतित्वेनैव प्रामाण्यं, न तु तदनुगामित्वेनेति । यद्यप्यभिनवमते विश्वात्मकं शरीरमङ्गी-
कृतम्, तच्च नित्यानित्यपुञ्जघटितत्वेऽपि नित्यांशमात्राय नित्यम् । आकाशादिरूपं च नि-
त्यमेवेत्युक्तम् । तदपि कस्यु । कर्तृत्वनिर्बाहकत्वेनाङ्गीक्रियमाणस्य तस्य विश्वपूर्वभावित्व-
स्यावश्यकत्वेन विश्वात्मकत्वानुपपत्तेः । नित्यांशमात्राय तस्य पूर्वभावित्वाङ्गीकारे तस्य
परमाण्वादिरूपत्वेन कर्तृत्वनिर्बाहकत्वविरुद्धप्रसङ्गान् । न च नित्यानित्यपुञ्जरमकमेव तदि-
त्यपि युक्तम् । 'यस्य पृथिवी शरीर'मित्यादिभुक्तिगतप्रत्येकपर्वतैकत्वविरोधप्रसङ्गात् ।
'सर्वतःपाणिपादं त'मित्यादिभुक्तिविरोधापत्तेः । प्रकृतमनुसरामः । अतो नैवाविकम-
वानुसरणं बौद्धादिदूषकत्वेन क्षिष्टादरमात्रादित्यर्थः । शास्त्रयोनित्वसूत्रानुसारेणाहुः—
अस्माकमित्यादि । अस्माकमिति । व्यासानुसारिणाम् । प्रतिसत्कर्णमिति । सँभासौ
हरितोपिणी ।

विता । अस्माः कारिकाया व्याख्यानं सांख्यरामानुजाचार्यमतखण्डनं च सुवर्णसू-
त्रावगन्तव्यम् । मन्थविसरभयाद्विरम्यते । ननु युक्तिषु निर्भरो नास्ति चेत् कथं ख-
ण्डनं क्रियत इत्यत आहुः—अस्माकमिति । अस्माकं कृष्णद्वैपायनमवानुसारिणाम् ।
प्रतिसत्कर्णमिति । सत्कर्णं सत्कर्णं लब्धीकृत्येति प्रतिसत्कर्णम् । जिह्वाप्रेति । जिह्वाप्रे
गङ्गाधरभट्टी ।

प्रतिसत्कर्णमिति पृथक्पदं पाठान्तरे । सत्कर्णेति । सतां कर्णे कर्णे जिह्वायं जिह्वायं च
प्रतीति प्रतिसत्कर्णं प्रतिजिह्वाप्रम् । इन्द्रादीन्सार्थेऽन्यथीभावः । शुद्धारो मञ्जकञ्चः ॥

टिप्पणी ।

* आकाशवाणीति । वाक्यत्वेऽप्याकाशवाण्यां यथा न पौरुषेयत्वं तथा वेदेऽपि ॥

† हेतोरसाधारणत्वमिति । सर्वप्रेतस्य एव पाठ उपलब्धतयाऽपि वेदः पौरुषेयो वाच्य-
त्वाद् भारतादिवदित्यनुमाने वाक्यत्वहेतुर्न पक्षमात्रवृत्तिः, किन्तु पौरुषेयत्वाभाववत्तायाका-
शवापि सत्त्वेन विपक्षवृत्तिरपि । अतः हेतोः साधारणत्वमितीह पाठ उचितः प्रतिपादितः ॥

तिपुराणवाक्यतत्त्वसूत्रमेरीघोपोद्बुष्टतया सर्वतःपाणिपादान्तत्वेनाचि-
न्यानन्तशक्तिमत्त्वेनैव भगवान् सिद्ध इति नानुमानमशकशुद्धारापे-
क्षापीत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

(४३) स्यादेतत्, ब्रह्मधर्माः किं ब्रह्मणः सकाशाद्विज्ञा, अभिज्ञा वा ?

ब्रह्मधर्माः अ-
स्त्यो भिन्ना
अभिज्ञावेति
श्रुतिर्वत्तेन
व्यवस्थापनम्

नायः । तेषामपि नित्यत्वेनाङ्गीकारा^१ 'देकमेवाद्वितीयम्'
'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिविरोधात् । न द्वितीयः ।
धर्मत्वव्याहृतेः । तथा चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्त्यर्थं
प्रपञ्चवद्ब्रह्मकार्या एव धर्मा इति मन्तव्यम् । तथा सति ब्रह्म
सर्वकल्पनारहितमेव सेत्स्यतीति चेत्, अत्रोच्यते—यथा
सूर्यस्य तेजोरूपस्य प्रकाशोऽपि तद्रूप एव तद्धर्मरूपः । तेजस्त्वेनैव भू-
सुवर्णसूत्रम् ।

कर्णश्च सत्कर्णः, सत्कर्ण लक्ष्यकृत्वेति प्रतिसत्कर्णम् । मेरीघोपोद्बुष्टतयेति । भेदो
महादुन्दुभयः । 'तारुण्यमानासु मेरीष्य' इति भारते प्रयोगान् । मेरीणां घोषेणोद्बुष्टो मेरी-
घोपोद्बुष्टस्तस्य भावस्तथा स्यात् । एतस्य सिद्ध इत्यनेनान्वयः ॥

(४३) एवं नैयायिकमते निराकृते धर्माणां भेदाभेदं साधयितुं प्रवृत्तो मायावादी, आ-
गन्मुकधर्मवादी चाशङ्कते—स्यादेतदित्यादि । तत्र प्रतिवदन्ति—अत्रोच्यत इत्यादि ।
हरितोषिणी ।

जागरूकानि भुत्वापीनि सूत्रान्ताति, तेषां यो मेरीघोपो दुन्दुभिघोपस्तेनोद्बुष्टस्तस्य भाव-
स्तथा स्यात् । सिद्ध इत्यनेनान्वयः । तथा च भुत्वापुद्बुधोः शब्दप्रामाण्यं यत्र तत्रानु-
मानस्य मशकस्य शुद्धारापेक्षा नास्तीति भावः । एतावता प्रबन्धेनेखरे शरीरविचारः कृतः ॥

(४३) इदानीमीश्वरधर्माणां विचारं कर्तुं प्रथमतो मायावादी शङ्कते—स्यादेतदिति ।
श्रुतिविरोधादिति । धर्माणां नित्यत्वेन ब्रह्मतुल्यत्वान्, अथ च तेषां ब्रह्मसम्बन्धत्वेन
श्रुतिविरोधादित्यर्थः । धर्मत्वव्याहृतेरिति । अभेदे धर्मधर्मिभावो नास्तीति भावः । से-
त्स्यतीति । तथा च केवलं सच्चिदानन्दरूपमेवेति भावः । समाधानं वदन्ति—अत्रो-
च्यत इति । यथेति । तेजोरूपस्य सूर्यस्त्वेत्यन्वयः । तद्रूप एवेति । सूर्यरूप एव सूर्य-
धर्मरूप इत्यर्थः । कृत इत्यत आहुः—तेजस्त्वेनेवेति । सूर्यः प्रकाशश्च तेजसत्वेनेवेत्यर्थः ।

गङ्गाधरमहर्षि ।

(४३) तद्रूप एवेति । तेजोरूपः ।

दिप्यन्ती ।

एकमेवेति । अद्वितीयपदेन ब्रह्मसदृशं तद्विभक्तं निविध्यते, एकैवपदाभ्यां तु ब्रह्मणो
नानारूपेषु जायमाना पारस्परिकभेदशङ्का निवर्त्यते, असोऽनया भुत्वा न परस्ताद्व्यवस्थानो
धर्मधर्मिभेदः प्रतिपद्युं शक्य इति प्राभञ्जनः ॥

लाविच्छेदेन 'प्रतीयमानत्वाद्वातद्रूपः । तस्माद्भिन्नत्वेनापि तदीयत्वेनापि प्रतीयमानत्वात्तद्वर्मरूपोऽपि । तस्मात्प्रतीयनुरोधेन तादृशमेव तद्वस्तु-
त्पत्तिशिष्टमित्यङ्गीक्रियते । तथा ब्रह्मधर्मा अप्यभेदयोषकश्रुत्यनुरोधेन तद्रूपा एव । 'पराऽस्य शक्ति'रित्यादिषु पठ्या भेदेनापि प्रतिपादनात्त-
द्भिन्ना अपि । तथा चोभयविधश्रुतिवलेनैवेतादृशमेवैतद्वस्त्यति मन्त-
व्यम् । लौकिकानुवादपूर्वकनिषेधपक्षस्य पूर्वमेयापास्तत्वात् । न च सूर्य-
जन्यमेव तेजोऽन्तरं प्रकाश इति वाच्यम् । 'यदादित्यगतं तेज' इति
वाक्याद्भगवत्तेजस्त्वेनाजन्यत्वात् । भेदकल्पनायां प्रमाणाभावाद्गौर-
वाच्च । प्रलयं सूर्यनाशोऽपि तेजसो भगवत्तत्वेन पुनर्भगवत्येव स्थितिः ।

सुर्यमस्यम् ।

तस्मादिति । उक्तरूपप्रमाणसिद्धत्वात् । ननु प्रलये सूर्यलयेन तेजसोऽपि लयाचक्ष्मातिरि-
क्तत्वमेवानाशत्वाङ्गीकार्यं, तत्र भगवदीयत्वकथनं तु भाकमिति पेशत्राहुः—प्रलय इत्यादि ।

हरितोषिणी ।

जातद्रूपेति । सूर्यरूपो न भवतीति नेत्यर्थः । तस्मादिति । सूर्यादित्यर्थः । तद्वर्मरूपो-
ऽपीति । सूर्यधर्मरूपोऽपीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके पटवन्ति—तथेति । तद्रूपा एव । प्रसरूपा
एव । तद्भिन्ना अपि । ब्रह्मभिन्ना अपि । ननु लोके तथा न दृश्यत इत्यत्र आहुः—
लौकिकेति । अपास्तत्वादिति । 'अलौकिकास्तु ये भावा न ताँस्तर्केण योजये'ति-
न्यनेन निरस्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते—न चेति । तेजोऽन्तरमिति । तेजस्त्वेन सूर्यरूपं न
भवतीति भावः । उत्तरमाहुः—यदादित्येति । प्रलये सूर्यस्यापि लये तेजसो नाक्षा-
क्षस्थानित्यत्वेन भगवदीयत्वं कथमित्यत्र आहुः—प्रलयेति । प्रकारान्तरमाहुः—

गङ्गाधरभट्टी ।

तस्मादिति । प्रत्यक्षत्वात् । उत्पत्तिशिष्टमिति । प्राथमिकज्ञानसिद्धम् । अपास्तत्वा-
दिति । तथा सति प्रतिपादनवैयर्थ्यापानादिना ।

दिप्यन्ती ।

यथा परिमाणैर्गुणवापसिद्धोपेणावयवावयविनोर्भेदो नाभ्युपेयते भावावापिना, तथा
प्रकाशतद्वाक्ययोरपि नास्माभिः । मणेः प्रभेति भेदव्यवहारस्तु भगवदिच्छाप्रयुक्त
इति नैवेन सरबन्वाहतिः ॥

यदादित्यगतमिति । अलोपासनापरत्वेऽप्यवस्तुपासने कलाकामाद्, रामकृष्णाय-
वतारोपक्रमे प्रह्लादीनां तेजोरूपस्य भगवतो दर्शनं जातमिति भावनाच्च तेजसि भगव-
दीयत्वं वास्तवमेव ॥

तेजःसहितस्य तस्यैव वा भगवति लयः । सूत्रकारोऽपि धर्मस्वरूपनिरूपणे आहैवमेव 'प्रकाशाभयवद्वा तेजस्त्वा'दिति । वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासे । 'प्रकाशास्तदाभयवच्च सूर्यादिस्तयोर्व्यथाऽभेदस्तद्वत्त्वमग्नोरपीत्यर्थः । प्रकाशस्य स्वाभयतेजोभिन्नत्वचाङ्गाव्युदासाय हेतुः । तथा सुषर्षसूत्रम् ।

'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणा'मिति न्यायेन पञ्चान्तरमाहुः—तेज इत्यादि । भेदाभेदपक्षस्य न्यायसिद्धत्वमाहुः—सूत्रेत्यादि । तेन ब्रह्मधर्माः स्वाभयात्मकाः, तेजस्वात् प्रकाशाभयसूर्यादिप्रकाशवदिति प्रयोगो बोध्यः ॥

हरितोषिणी ।

तेजःसहितस्येति । तथा च तस्य नाशो नास्तीति भावः । लोकार्थे सूत्रकारसम्प्रतिमाहुः—सूत्रकारोऽपीति । एवमेवेति । आहति पूर्वोक्तान्वयः । सूत्रमाहुः—प्रकाशेति । सूत्रस्यागङ्गाधरमहो ।

तेजोभिन्नत्वचाङ्गेति । प्रकाशो मित्रः, सूर्यादिरूपं तेजश्च मित्रमिति शङ्केत्यर्थः । हेतुरिति । तेजस्त्वादितिरूपः ।

टिप्पणी ।

* प्रकाशास्तदाभयवद्वा । एतेनेह द्वन्द्वसमासः सूचितः । भाष्यप्रकाशे तु पटीत-सुखः ॥

† स्वाभयतेजोभिन्नेति । तेजस्त्वादिति हेतुः 'प्रकाशाभयवद्वा'ति दृष्टान्तांश एव सम्बध्यते, न तु ब्रह्मांशेऽपीति भावः ॥

‡ ब्रह्मधर्माः स्वाभयात्मका इति । 'प्रकाशाभयाः सूर्यादयः प्रकाशेन न मित्राः' इत्यनुभाष्येण, भाष्यप्रकाशोक्तेन, प्रकाशस्वाभयाः, त इव प्रकाशाभयवदिति विप्रहेण च ब्रह्म स्वधर्मेभ्यो न मित्रं तेजस्त्वान् प्रकाशाभयवदिति प्रयोग एवोचितः प्रतिभाति, परन्तु ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणः सकाशाद् मित्रा अभिन्ना वेति अभिप्रस्तुत्तरणाय 'प्रकाशाभयवद्वा'ति सूत्रस्यावतीर्णतया प्रस्तुत्तरप्रतिपत्तिसौकर्याय ब्रह्मधर्माः स्वाभयात्मका इति धर्मविशेष्यक-वाच्यप्रयोग एव विशेषतः प्रकरणानुगुणः । अत एव भाष्यप्रकाशेऽपि ब्रह्मधर्मा ब्रह्मणो मित्राभिन्ना इति प्रमादुक्तम् । यद्यपि भेदाभेदौ माधयितुं प्रकृतसूत्रस्योपन्यासादिहाऽपि मित्राभिन्ना इत्येव वक्तुं युक्तं, परन्तु प्रकाशाभयवदिति दृष्टान्तमहिम्ना साध्वमानोऽभेद-कारात्म्यरूप एव सिद्धयति, तादात्म्यं च भेदसहिष्णुरभेद इति स्वाभयात्मका इत्युक्तेऽपि न क्षतिः ॥

सति स्वाभ्रयाभिज्ञनेजस्त्वादित्यर्थो भवति ॥

अथवा तेजोऽतिरिक्ते वस्तुनि नैवं दृश्यत इत्यत आह हेतुं ब्रह्मण्येव तेजःशब्दवाच्यत्वादिति वा । 'यदादित्यगत'मिति वाक्ये तेजसः स्वधर्मत्वेन निरूपणाद्व्यापि तेजोरूपमिति भावः । तस्मात्तादृशधर्मविशिष्टमेव तद्वस्तु श्रुत्यैकमेवेति प्रतिपाद्यते । तथा चैवकारेण भगवद्धर्मातिशुषर्णसुबम् ।

(ननु भगवद्धर्मेषु तेजस्वस्वाप्रसिद्धत्वास्वरूपासिद्धत्वमाशङ्क्य ?) व्याख्यानान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । 'परो दियो ज्योतिर्दीप्यते' 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये'त्यादौ 'तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्त'मित्यादौ प्रधाने तेजस्त्वस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । भाष्योक्तसंप्रदायाहुः—तेजःशब्देति । प्रधानस्तेजस्यमुपपादयन्ति—द्वितोषिणी ।

व्यानमाहुः—याशब्द इति । हेतुरिति । सूत्रे 'तेजस्त्वादिति हेतुप्रयोग इत्यर्थः । देवधर्माहुः—तथा सतीति । स्वाभ्रयेति । प्रकाशाभ्रयेत्यर्थः ॥

प्रसङ्गि तेजस्त्वं नास्तीति शब्दाभ्युपासाय हेनोर्न्यायानान्तरमवतारयन्ति—अथवेति । ब्रह्मण्येव हेतुमाहेत्यर्थः । तथा च तेजस्त्वादिति हेतुः 'परो दियो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुत्या ब्रह्मण्यस्तीति भावः । तेजस्त्वादित्यस्य व्याख्यानान्तरमाहुः—तेज इति । धर्मधर्मिणोरैक्यं बोधयन्ति—यदादित्येति । ऐक्ये हेतुमाहुः—तस्मादिति । श्रुत्येति । 'एक-गङ्गाधरभट्टी ।

स्वाभ्रयाभिज्ञेति । स्वं प्रकाशः, यदाभयरूपं तेजत्र परस्परमनिलमित्यर्थः । ननु तेजसो भगवदीयस्य सूर्यनाशेऽपि तेजस्त्रिष्टेः गवद्धर्माणां नित्यत्वादिति चेत् दृष्टान्तिरित्याहुः—प्रत्यये इति । तेजस्त्वादिति । 'तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं' 'तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्त'मित्यादि श्रुतेः, 'परो दियो ज्योतिर्दीप्यते' 'परं ज्योतिरुपसंपद्ये'त्यादिश्रुतौ तेजोऽपरपर्यायाच्च ॥

दिप्पणी ।

* तेजस्त्वादिति हेतुप्रयोग इति । प्रकाशाभ्रयसूत्रानुसार्यनुमानमपि यदि प्रबुध्यते तदा तेजस्त्वादित्येवावानेव हेतुः प्रयोक्तव्यो, नन्वधिक इति । एतेन 'स्वाभ्रयाभिज्ञतेजस्त्वा'दिति मूलोक्तिः सिद्धे भेदे तदर्थक्यनपरेति कठमिति । अत एवाभेदसाधकहेतोः स्वरूपे 'स्वाभ्रयाभिज्ञे'त्यभेदे प्रविष्टे हेत्वसिद्धिरित्याशङ्काऽपि नापवति । अत्र प्रायश्चनः प्रकाशान्तरेण समाच्यते ॥

रिक्तमेव वस्तु व्यवच्छिद्यते, न तु तेऽपि । तेषां स्वरूपान्तःपातित्वात् । न हि मध्यन्दिने नमोमण्डले सूर्य एवास्तीतिवाक्ये तत्प्रभासत्ताऽपि निषिध्यते । अत एव द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणे राज्ञा पृष्टः श्री-शुकस्तन्निरूपयन्नित्याह—‘न यत्र माया किमुतापरे हरेरनुव्रता यत्र सुरासुरार्चिता’ इत्युपक्रम्य ‘युक्तं भगैः स्मैरितरत्र चाधुवैः स्व एव धामन् रममाणमीश्वरम्’ तथा च ‘भगवद्धर्मा भगवत्त्वेन नित्या एव, येषु च भगवान् स्मैश्वर्यादिधर्मान् ददाति तेषु यावत्कालं भगवदिच्छा तावदेव ते तिष्ठन्तीति फलितम् । दशमस्कन्धे चामूरदृष्टस्वरूपनिरूपणे ‘भिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या कीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया । विद्ययाऽविद्यया सुवर्णसूचम् ।

यदादित्येति । अत एवेति । ब्रह्मणि स्वात्मकधर्मसङ्गादादेव । इतीति । वक्ष्यमाणम् । भगैः स्मैरिति । स्वामिन्नैर्भगवद्भवाध्वैर्धर्मैः । फलितमिति । तथा च सूर्येऽपि तेजस-स्वावदेव स्थितिरिति तस्य तेजसो भगवदीयत्वं निर्वापमिति न तत्रोपचार इत्यर्थः । वाक्यान्तरेणापि भेदाभेदं समर्थयन्ति—दशमेत्यादि । अत्र पूर्ववाक्ये ‘त्रिये’त्यादिद्वितीयया भेदो निर्दिष्टः, द्वितीयवाक्ये ‘चाणिमाद्यै’रिति बहुवचनेन बहुत्वं, मूर्दिपदेनाकारलोलेता-स्करादीनामभिन्नत्वं बोध्यते, तेन तथात्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः । एवं धर्माणां ब्रह्मात्मकत्वे हरितोपिणी ।

मेवाद्वितीय’मिति ध्रुमेत्यर्थः । न तु तेऽपि । न तु भगवद्धर्मा अपि । अत्र दृष्टान्त-आहुः—न हीति । अत एवेति । भगवद्रूपधर्माणां भगवति पृत्तित्वादेव । युक्तमिति । स्मैः स्वामिन्नैरितरत्राधुवैरेतादृशैर्भगैर्धर्मैर्युक्तमेतादृशम् । ईश्वरमित्यप्रेणान्वयः । अन्यत्रा-प्येवमेवोच्यते इत्याहुः—दशमस्कन्धेति । त्रियेति । अत्र दृतीयान्ताभिः श्रीपुष्ट्या-गङ्गापरमह्नी ।

‘न तु तेऽपीति । न तु ‘सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जित’मितिनिबन्धविरोध इत्यत्र आहुः—तेषामिति । स्रष्टृपुत्रिकादिबहुस्तुभेदाभाव इति भावः । यां चेति । (१) ‘आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः सर्वत्र च त्रिविधभेदविजर्जितास्मे’त्यनेन विजा-तीयभेदाभावोक्तेरनुचरणां वेदादीनां वेदग्विद्यादीनां चानन्दरूपत्वमिति तात्पर्यम्, ‘एकमेवाद्वितीयम्’ ‘द्वितीयाद्वै भयं भवति’ ‘अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते’ ‘सर्वं तत्त्विदं ब्रह्मे’त्यादिभूतिभ्यश्चेति दिक् ॥

टिप्पणी ।

* न तु धर्मा अपि व्यवच्छिद्यन्त इत्यर्थिकेतः परं काचन पङ्क्तिः पतिता प्रतिभाति ॥

शक्त्या मायया च निषेवित'मितिवाक्यैकवाक्यतायां लोकसम्भता-
ध्यायप्रपीपा'ऽणिमाद्यैर्महिमभि'रित्युपक्रम्य 'मूर्तिमद्भिरुपासिताः'
'सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तय' इतिवाक्यैकवाक्यतायां च सर्वेषां
धर्माणां सच्चिदानन्दरूपत्वं सिद्ध्यति । लीलाया अप्येवंरूपत्वादेव नि-
व्यता मन्तव्या ॥

(४४) ननु गिरिकाननयमुनापुलिनपशुपक्षिमनुजादिसम्बन्धिनी हि
लीला । सा च तेषामनित्यत्वे कथं नित्या भवेत् ? ननु साध्वी
सुवर्णसूत्रम् ।

निर्णीते देहस्यापि स्वरूपात्मकत्वाच्चद्र्मरूपाया लीलाया अपि नित्यत्वं निर्णीतमसिद्विश्वमि-
—लीलाया इत्यादि । एवंरूपत्वादिति । सच्चिदानन्दरूपत्वाद्भगवदेकनिष्ठत्वात्त्वर्थः ।
अत्र भगवल्लीला नित्या, *भगवदेकनिष्ठत्वान् तज्ज्ञानवदितिरूपमनुमानं कलति ॥

(४४) ननु भवणादिविषयनिर्द्धारोऽत्र ग्रन्थकरणप्रयोजनं, तनु धर्मविशिष्टनमस्वरूप-
विचारादेव सिद्धमिति लीलानित्यत्वमपि धर्मविचारेण सिद्धमिति तन्मित्यतानिरूपणप्रतिज्ञा
नात्मावश्यकीत्याकाङ्क्षायां पूर्वपक्षमुखेन तदावश्यकत्वं सूचयन्ति—ननु गिरीत्यादि ।
अयमर्थः—लीला नामानायासेन क्रियमाणं कर्म । तद्योत्प्रेषणादिभेदेन विसर्गारत्यर्लमि-
हरितोषिणी ।

दिभिर्निषेवितमित्युच्यते भीषणादीनामीधराद्भिन्नत्वं प्रतीयते, भेदे एसीयाऽभिधानान् ।
सत्यज्ञानादीनां तु तदभिन्नत्वं प्रतीयते वाक्यैकवाक्यतायामिति द्विवारमुक्तम् । तेन पूर्वोक्त
भेदो, द्वितीयेनाभेदः सूचित इति बोध्यम् । एवं किं सिद्धमित्यत आहुः—सर्वेषामिति ।
मित्रामित्रानामित्यर्थः । एतावता धर्माणां नित्यत्वं साधितम् । इदानीं लीलाया नित्यत्वं
साधयन्ति—लीलाया इति । एवंरूपत्वादिति । भगवद्भक्त्यन्तं सच्चिदानन्दरूपत्वादित्य-
र्थः । एतेन यथा 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्ये'त्वात्तदेकस्यथाऽप्राप्यतिरेकः सूचितः ॥

(४४) ननु लीलानित्यत्वं दुर्निरूपमिति शङ्कते—नन्विति । कथं नित्या भवेदित्ये-

टिप्पणी ।

* भगवदेकनिष्ठत्वादिति । अत्र भगवदेकनिष्ठत्वं समवायेन स्वरूपेण वा । अतस्त-
देकधर्मत्वं कलति । आकाशादिप्यप्यत एव न व्यभिचारः, तेषां भगवन्निष्ठत्वेऽपि भगव-
द्धर्मत्वाभावात् । 'तदेजर्ता'तिध्रुवस्यैजनादेर्विगानिध्रुवत्वेऽभेकपदाविरोधश्च ॥

† अनायासेन क्रियमाणं कर्मेति । लीला तु स्वानन्दरसास्वादाः, परम्यु स ज्ञात्वा
इदंज्ञैरेव कर्मभिर्भवतीति प्रकारकथनमिदम् । अत एव 'लीला हि स्वानन्दरसास्वाद' इति
प्राभञ्जनोच्यते न विसंवादः । वस्तुवस्तु कर्मणामप्यानन्दरूपत्वात् तदा ॥

लोकाविति- ते घाणी, यस्तस्मिन्मृताशुश्रूषामपि तवाभिव्यनक्ति । त-
 द्भगवत्सक- स्मित्यता च प्रमाणादेवावसीयत इति । तथाहि—‘जयति
 पत्य नित्यता- जननिवासो देवकीजन्मवादो यदुवरपरिपत्यैर्दोर्भिरस्यस-
 ग्रन्तिपापनम् । स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्द्धयन्
 धर्मम् । स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितश्रीमुखेन व्रजपुरवनितानां वर्द्धयन्
 कामदेव’मिति वाक्ये भिन्नकालीनानामपि द्वारकागोकुलमधुराधिकर-
 तुपर्यवृत्तम् ।

जल्पद्विस्मयेन वा तत्र तत्र पञ्चविधत्वेनोच्यमानमपि ‘प्रतियोगिसापेक्षतन्त्रिपेक्षभेदेन
 द्विविधम् । तत्र द्वितीयं तु भगवदेकतत्त्वान्, ‘तदेजर्ती’त्यादिभुविसिद्धत्वादीश्वराप्राकृ-
 तत्वस्य पूर्वं व्यवस्थापनाच्च न पर्यनुयोगार्हम्, अतः प्रथममेव पर्यनुयुक्ते—कथं नित्या
 भवेदिति । तथा च अनित्या; प्रतियोग्यन्तरसापेक्षत्वात्तत्संयोगवदित्वं प्रतिसाधनस्य
 विद्यमानत्वाभित्यता दुर्घटंति । तस्य प्रभस्याक्षेपरूपत्वेन दृष्टत्वेऽपि फलानुभवादित्यस-
 त्वसाधनाभावे सम्बन्धनित्यतायां ‘सोऽश्रुत’ इति भुक्त्युत्तरमफलस्य न नित्यत्वसिद्धि-
 स्तत्सिद्धौ चैतत्सिद्धिरिति तां साधयितुं तद्वेतुत्वात्तां पूर्वपक्षोक्तिमभिनन्य शास्त्रस्यास्य
 भौतत्वालौकिकयुक्तिविरोधोऽकिञ्चित्स्वर इति शब्देन तयोर्नित्यतासाधनप्रतिज्ञां सूचयन्ति

हरितोषिणी ।

तदन्तः शङ्कामन्धः केषाञ्चिद्धमनिवारणार्थं विषयान्तरसंचारराहित्यार्थं च । ननु साध्वी-
 त्यादि, अभिव्यनक्तीत्यन्तो लीलानित्यतासाधनप्रतिज्ञामन्धः । अत्र समाधानं कर्तुं ली-
 लाया नित्यत्वं साधयन्ति—तस्मित्यता चेति । भीभागवतपद्यमेव लीलानित्यतायां प्रमा-
 णयन्ति—जयतीति । जयतीति पदं नित्यतां बोधयतीत्याहुः—भिन्नकालीनानामिति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(४४) एककालीनेति । अत्र स्वविध्यभावेऽपि एककाली चासाविनश्चेति समासः ।
 एक पत्यक्तिकालोऽस्मैत्यर्थं ‘अत इनिः’ । इति ईशः । ‘इनः सूर्ये नृपे पत्या’वितिको-
 द्यात् । असत्ताऽवयवकार्येण सत्त्वा उत्पाद्यन्ते रथन्तरादिचिन्, किं पुनर्वधाकर्तव्यं
 संभवे । ‘बालवयो यिदूरं च प्रकृत्यन्तरमेव वे’ति ‘यिदूराञ्च्य’ इति भाष्यतुल्यव्या-
 यान् । ईशपदेन स्थिरो लक्ष्यत इति दिक् । गौण एव न तु मुख्य इति । ननु व्याक-
 रणस्य दाक्षिणादिकर्तव्यविरोधः । न विरोधः । ‘वर्तमानव’दित्यतिदेशेनैव गौणत्वोक्तः ॥

टिप्पणी ।

‘प्रतियोगिसापेक्ष इति । सापेक्षत्वमेव, न तु प्रतियोगिनिष्ठत्वम् । यथा युगाया-
 ऽऽदितीका युगादिसापेक्षाऽपि न तन्निष्ठा, किन्तु राजनिष्ठा । अतः पूर्वोक्तभगवदेकनि-
 ष्टपदस्य यथाधुनार्थग्रहणेऽपि नैव दोषः ॥

णकलीलानां कर्तुर्भगवत् उत्कर्षेण स्थितेः स्वकथनसमयेऽपि वर्तमानत्वं जयतीति वर्तमानप्रयोगेण निरूपयन्नेव श्रीशुकस्तत्र तत्र लीलानामपि तथात्वं बोधयितुमेककालीनत्ववाचकदातृप्रत्ययान्तपदे प्रयुक्तवान्—अ-
स्यन्निति, वर्द्धयन्निति च । तथा च कथनसमयेऽतीतत्वेन प्रतीतानामपि लीलानां तदा वर्तमानत्वं प्रतीयते । तच्च नित्यतायामेव घटते, नान्यथा ॥

सुपर्णसूत्रम् ।

नन्यत्यादि, "तन्नित्यता च प्रमाणादेयावसीयत इत्यन्तम् । अप्रेक्षं बोध्यम्—लीला-
तत्सम्बन्धिनोर्नित्यतायां हि बाधकं भवे(व)पथासंभवं कर्तुरनित्यत्वं वा भवेत् । स्वरूपतः
सम्बन्धनित्यत्वं वा, प्रमाणाभावे वा, प्रमाणतात्पर्याभावो वा, तस्य तात्पर्यान्तरं वा,
गौणः प्रयोगो वा, उत्पत्तिमयत्वं वा, नाशप्रतिबोधित्वं वा, कर्मिदत्वं वा, जनुभवो वा,
१० तन्नित्यताभावन उपासकेऽपराधप्रसक्त्यां, सेव्यप्रसादो वा, इदानीमिदमिलाकारको
लीलास्नानामयसारकालीनानां वा, कादाचित्कत्वेनानुभवो वा, प्रमाणशौर्यस्य वा, अधि-
ष्ठानभ्वंसप्रयुक्ता लीलासम्बन्धनित्यता वा, साधारणजनदृश्यत्वं वा, लौकिकत्वं वा,
भगवद्भित्तत्वं वा, भूताधिप्रयोगो वा, तथाऽनुभवो वा, २० भविष्यदर्थकः प्रयोगो वा,
भविष्यत्त्वानुभवो वा, अन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन ध्यामिषां, कर्मसभावमर्यादा वा, प्रत्यक्ष-
वाधो वा, लौकिकेणपि भक्तानां लीलासम्बन्धित्वेन सुद्धिर्वा, प्रमाणयोरितरेतरविरोधो
वा, लीलास्नानां नाशानुभवादिवेति २८ । एवमेतेष्वष्टाविंशतिषु कर्तुरनित्यत्वं स्वरूपतः
सम्बन्धनित्यत्वं प्रमाणाभावं चेति त्रयं निरस्वन्ति—तथा हीत्यादि । स्वकथनसमय
इति । अवतारविरोधावावच्छिन्ने शुकोक्तिसमये । प्रतीयत इति । शब्दात्प्रतीयते । ना-
न्यथेति । कर्तृस्वरूपानित्यत्वेऽधर्मनित्यत्वे अजपुर्वनितानामनित्यत्वे च । तथा च वर्त-
मानार्थकक्रियाश्रयप्रयोगान्यथानुपपत्त्यैव तत्कर्मरूपसम्बन्धनित्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । न चा-
धर्मनित्यत्वे तन्निरासस्य निरासार्थकावतारस्य वैयर्थ्यादिकं शङ्कनम् । आधिभावंविरोधा-
वाध्यां तस्यापि निरसनीयत्वात् ॥

हरितोषिणी ।

लीलानामिलनेनान्वयः । कर्तुरिति । साटशलीलाविशिष्टभगवतो जयतिपदवाच्याया
उत्कर्षेण स्थितेः भीशुकोऽवतारविरोधावानन्तरं पराभितं प्रति स्वकथनसमयेऽपि वर्तमानत्वं
निरूपयन्नित्यर्थः । शतृप्रत्ययान्तपदद्वयमेवादुः—अस्यन्नित्यादि । एवं च वर्तमानार्थक-
क्रियापदत्रयप्रयोगेण लीलाया नित्यत्वं बोध्यम् ॥

दिप्पणी ।

तन्नित्यता चेति । प्रापञ्चिकपदार्थाः कारणत्वमना भिन्नाः, न तु स्वस्वरूपेण ।
लीलास्नानु स्वस्वरूपेण नित्याः । अत एषां नित्यत्वं पृथक् निरूप्यते ॥

किञ्च कर्तुरेवेदानीं सत्त्वं चेदभिप्रेतं स्यान्न लीलानामपि, तदा ता न निरूपयेदेव । परिचायकत्वेन तस्मिन्नूपणे वा तत्कर्ता जयतीत्येव यदेत् । एवं च सति गत्यन्तरसद्भावेऽपि यच्छब्दग्रन्तस्यैव निरूपणम्, तेन लीलानामेष वर्तमानत्वं मुख्यतयाऽभिप्रेतमित्यध्यवसीयते । न च विशेषणत्वेनामुख्यत्वमिति वाच्यम् । 'दण्डी प्रैषानन्वाहे'त्यत्र यथा प्रैषानुवा-
ह्यर्थसूत्रम् ।

ननु कर्तृनित्यत्वायैवमत्र प्रयोगो, न तु लीलानित्यत्वे तस्य तात्पर्यमित्यत आहुः—
किञ्चेत्यादि । ननु सादृशप्रयोगस्य न लीलानित्यत्वे तात्पर्यं, किन्तु कर्तृपरिचायकत्व
इत्याशङ्क्यामाहुः—परिचायकत्वेनेत्यादि । एवं चेति । तथाऽनुक्त्येत्यर्थः । सतीति
पदं सद्भावं इत्यनन्तरं सम्प्रप्यते । ननु यदि लीलानित्यत्वमभिप्रेतं स्याच्चदा शब्दग्रन्तद्वयं
भगवद्विशेषणत्वेनामुख्यतया न बवेदतो नैवमिति शङ्क्यामाहुः—न चेत्यादि । तथा
च 'सविशेषणे ही'ति न्यायेन लीलानित्यत्व एव तात्पर्याद्रीणत्वं न दोषायेत्यर्थः ॥

हरितोष्णी ।

ननु भगवतो नित्यत्वेन तत्कालेऽपि सत्त्वेन वर्तमानप्रयोग इत्यत आहुः—किञ्चेति ।
निरूपणस्य लीलाया उपलक्षणत्वे तात्पर्यं, न तु नित्यत्व इत्याशङ्कते—परिचायकत्वे-
नेति । अनेन पुरुषेणैवमेवं कृतमित्येसादृशोऽयं पुरुष इति तत्कर्तृपरिचायकत्वेनेत्यर्थः । अत्र
रूपणमाहुः—तत्कर्तेति । लीलाकर्तेत्यर्थः । एवं च सतीति । तत्कर्ता जयतीत्येवंरूप-
ग-
त्यन्तरसद्भावे सतीत्यर्थः । यच्छब्दग्रन्तस्यैवेति । अस्मिन् वर्द्धयन्निति शब्दप्रत्ययान्तस्यैव-
त्यर्थः । अत्राशङ्कते—न चेति । विशेषणत्वेन शब्दग्रन्तस्य भगवद्विशेषणत्वेन । समाधान-
माहुः—दण्डीति । अभिष्टोमयज्ञे भैरावरुणनामक ऋत्विगस्ति । तस्य 'भैरावरुणाय
दण्डं प्रयच्छती'ति भुत्या दण्डदानं पिहितम् । तथा च दण्डी भैरावरुणोऽन्वयुंणा
वृत्तान् 'अग्नयेऽनुव्रही'त्याकारकान् प्रैषाननु पश्चान् आह पुरोनुवाक्यामाहेत्यर्थः । 'लो-
हितोष्णीया ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यत्रेति । वाजपेयं भुत्यादीनां(?) पोहशानां लोहितो-
ष्णीयविशिष्टानां प्रचारः कर्मकरणं विधीयते तत्रोभयत्र चेत्यर्थः । यथेति । विशिष्टवि-

टिप्पणी ।

'सविशेषण इति । 'सविशेषणं हि विचिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतो विशेष्ये
वाधके सर्तानि न्यायः । इह समन्वयस्य कामवर्द्धनादिलीलाविशेषणविशिष्टे भगवति
'जयति जननिवाम' इति वर्तमानवचिधिः सम्बेदानुबन्धेन प्रयोजनभावाद्वाधितः सान्
विशेषणीभूतं लीलासं संक्रामतांति ॥

दस्य 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'त्यत्र च तत्प्रचारस्य च पूर्वसिद्धत्वेन न विधानं, किन्तु विशेषणस्यैव वृण्डित्यस्य लोहितोष्णीपत्वस्य च, अपूर्वत्वात् । तथा भगवतो वर्तमानत्वे सन्देहाभावात्तत्तल्लीलाकारणस्यैव वर्तमानत्वस्यापि निरूपणात् ॥

यद्यपि 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वे'त्यनुशासनाद्वर्तमानसामीप्यादेवाप्येवं प्रयोग इति वक्तुं शक्यम्, तथापि वक्ष्यमाणश्रुतिपुराणवाक्यैरसन्दिग्धं नित्यतया निरूपणादप्यपि तदेकवाक्यत्वार्थं वर्तमानत्वार्थं एव प्रयोग इति निश्चीयते । किञ्च तत्सामीप्येऽपि तथा प्रयोगस्य साधुत्वं तत्र ज्ञाप्यते । प्रयोगश्च सामीप्यगुणयोगादौण एव, न तु मुख्यः । स च मुख्यार्थाच्च एव कल्पयितुं युक्तः । तद्व्यापकप्रकारभावे वक्ष्यते ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

ननु प्रयोगस्य वर्तमानार्थकत्वे लीलानित्यत्वाद्विचिन्ता, सामीप्यार्थकत्वात्तसार्थस्यैवाभाव इति व्यर्थोऽयमाडम्वर इति शङ्कायां तदुक्तमुपगम्याहुः—यद्यपीत्यादि । तथा च प्रयोगसार्थद्वयसाधारण्यादनिर्णायकत्वेऽपि प्रमाणान्यरोपष्टम्भादेवं निर्णय इत्यर्थः । नन्वेवं सति प्रमाणान्तरेण सर्वत्र तथा कल्पयितुं शक्यत्वादनुशासनवैयर्थ्यापात इत्यत्र आहुः—किञ्चेत्यादि । तत्रेति । अनुशासनसूत्रे हि वर्तमानातिदेशपूर्वकं प्रत्ययविधानाद्वयं बोध्यते—सामीप्ये तथा प्रयोगस्य साधुत्वं, मुख्यपेक्षया गौणत्वं च । तथा च प्रयोगसाधुत्वमात्रेण सूत्रसार्थकत्वेऽपि गौणत्वस्यापरिहारान्मुण्डवासम्भव एव तदर्थप्रयोगादरणमुचितं, न तु तत्संभवेऽपीति सूत्राशयाच्च वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥

ह्रितोष्णीषी ।

धाने विशेष्यस्य विहितत्वादपूर्वस्य वृण्डस्य लोहितोष्णीपस्य च विधानं तथाऽत्रापि लीलाकरणसम्बन्धि वद्वर्तमानत्वं तस्य निरूपणमित्यर्थः ॥

तदुपलब्धादिकं वर्तमानसामीप्यार्थकमित्युच्यते इत्याशङ्कते—यद्यपीति । उच्यमाहुः—तथापीति । नन्वेवं सति यत्र सामीप्यार्थकत्वं तत्रापि वर्तमानार्थकत्वमुच्यते चेत् सूत्रप्रणयनं व्यर्थमित्यत्र आहुः—किञ्चेति । तत्र वर्तमानसामीप्यसूत्रे । प्रयोगश्चेति । तत्रादिप्रयोगश्चेत्यर्थः । सचेति । गौणप्रयोगश्चेत्यर्थः । तद्व्यापि मुख्यार्थेवापि ज्ञाप्य आहुः—तद्व्यापेति । मुख्यार्थावापेत्यर्थः ॥

(४५) अपि च वक्षामस्कन्ध एव नामकरणप्रस्तावे सर्वज्ञेन गर्गाचार्येण निरूपितम्—‘बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ।

भगवन्नाम्नां
नित्यत्वस्योक्त-
विशेषणत्वा-
नौपचारिक-
त्वादिप्रतिपा-
दनम् ।

गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद, नो जना’ इति । अत्र हि नाम्नां रूपाणां च बहूनामेव सन्तीति प्रयोगेण वर्तमानत्वं योध्यते । तत्रापि गुणानामौदार्यादीनां कर्मणां कालियदमनादीना-
मनुरूपाणां तेषां तथात्वं योध्यते । अनुरूपत्वं तु तत्समय-

सुवर्णसूत्रम् ।

(४५) एवं कर्त्रनित्यत्वलीलासम्बन्धित्वरूपानित्यत्वप्रमाणाभावप्रमाणतात्पर्याभावप्रमा-
णतात्पर्यान्तराख्यपञ्चदोषपरिहारेऽपि गौणप्रयोगात्मकपञ्चदोषपरिहारस्य प्रमाणान्तरसा-
पेक्षत्वेन क्षैयित्वात्तत्परिहाराद्योत्पत्तिमत्त्वनाम्नाप्रतियोगित्वक्रमिकत्वानुभवलीलानित्यत्व-
भावनजन्यापराधप्रसक्त्युपासकाप्रसादकादाचित्कत्वानुभवरूपसप्तदोषपरिहाराय च लीला-
प्रयुक्तानां नाम्नां तत्कर्तृणां रूपाणां च प्रमाणान्तरेण वर्तमानत्वपोषनात्तेन लीलानित्यत्व-
मुपपादयन्तः पूर्वं गौणप्रयोगत्वं परिहरन्ति—अपि चेत्यादि । तथात्र रूपाणां नाम्नां
च सामीप्याभावेन प्रयोगे गौणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वालीलानित्यत्वं निर्वाधमित्यर्थः । ननु
पूर्वश्लोके ‘जयती’तिप्रयोगाद्भगवत्स्वरूपस्वेवात्र ‘सन्ती’तिप्रयोगबलादस्तु रूपाणां नाम्नां
च यथाकथञ्चिद्वर्तमानत्वं, तावता गुणकर्मादीनां कथं नित्यत्वसिद्धिरित्यत्र आहुः—
तत्रापीत्यादि । तथा च तत्र यथा क्षान्तप्रयोगस्य गौणत्वमाशङ्कितं तथात्र ‘गुणकर्मा-
नुरूपाणी’ति विशेषणे गौणप्रयोगत्वस्याशक्यवचनतया तद्वृत्तात्तत्सिद्धिरित्यर्थः । तां
भ्युत्पादयितुमनुरूपत्वं विवरिष्यन्तो नाम्नां योगरूढत्वेन वाटशरूपवाचकत्वमेवानुरूपत्व-
मिति वदन्तुक्त्वा तत्प्रयोजकरूपानुरूपत्वस्य स्वरूपमाहुः—अनुरूपत्वं त्विति । तत्स-
मययोग्येति । गुणकर्मसमययोग्येत्यर्थः । आदिपदेन गुणः । अत्र योग्यताया याथाभा-
वरूपत्वेन भगवता च स्वत्वेनापि रूपेण शकटभञ्जादिक्रियाकरणान् स्वरूपयोग्यतायाः
सदा सार्वेऽपि सर्वदा सत्मात्रेण रूपेण सर्वक्रियाजामकरणात्तत्तत्समये तेन तेन
रूपेण तत्तत्करणात् ‘तत्समये’ति योग्यताविशेषणम् । ‘आकारे’त्यादिकं तु योग्यताया

हरितोषिणी ।

(४५) प्रकारान्तरेण लीलाया नित्यत्वमुपपादयन्ति—अपि चेति । मन्तीति प्रयो-
गेणेति । वर्तमानार्थफलवन्तप्रयोगेनेत्यर्थः । एतेन गुणकर्मानुरूपनामान्यथानुपपत्त्या
लीलानित्यत्वं साधितम् । नाम्नां योगरूढत्वं सूचयितुमनुरूपत्वस्यार्थमाहुः—अनुरूपत्वं
त्विति । तत्समयेति । गुणकर्मसमय योग्यो न आकार आकृतिः पृथ्वावधे बालाकृति-

योग्याकारक्रियादिमत्त्वम् । यथा गोचर्दनोद्धरणकर्मण्युच्छितत्वमुदा-
हृत्यं, तद्धारणक्रियावत्त्वं, सकलगोकुलजनाप्यायकत्वादिकं च । तथा
चैतादृशानां नाम्नां वर्तमानत्वं तदेव स्यात्, यदि तत्प्रयोजकस्वरूप-
सुवर्णसूत्रम् ।

एव विवरणमिति बोध्यम् । एतत्सोदाहरणमाहुः—यथेत्यादि । गुणानुरूपसोदाहरणं तु
यथा प्रसङ्गवत्त्वगुणे प्राप्तिपूजनादिषु प्रसृत्यस्तुतिक्रियाशालित्वजुत्वारिकम् । नाम्नामनु-
रूपत्वं नूक्तमेव । सर्वे तदभिसन्धायाहुः—तथा चेत्यादि । एतादृशानामिति । नाम्नां
वाटशस्वरूपवाचकानाम् । अत्रमर्थः—औत्पत्तिकारिसूत्रेषु शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यताया
उपपत्तिवत्त्वेऽप्यर्थविषय आकृतौ सम्बन्धस्य *लक्षणादोपपत्त्येन तदनङ्गीकृत्य व्यास-
पादैः 'शब्द इति चे'रिति सूत्रे वैदिक्यां नित्यायां *व्यक्तावेव सम्बन्धोऽङ्गीकृत इति
प्रकृते तादृशधर्मविशिष्टस्वरूपसर्व एव तद्वाचकनामसर्वं सिद्धति । तादृशरूपासर्वे
त्वप्रयुक्तशब्दसत्तायां मानाभावेन तन्नामापि न स्यान् । रूपस्यानित्यत्वे तु नाम्नामप्यनि-
त्यत्वापत्त्या 'सन्ती'ति प्रयोगोऽपि बाधितः स्यात् । गर्गकथनसमये सत्तातयाभावस्य
सर्वजनीनत्वात् । तथा च जैमिनिमते यथाऽऽकृतिसर्वं, तथा व्यासमते गवादिभ्यक्ति-
सर्वमिति सा यथा तत्तद्गुणविशिष्टैव सतीत्यतो विशेषणोभूताकारादिसत्ता प्राप्यते,
हरितोपिणी ।

रूपा, तत्र या क्रिया स्तनपानरूपा, तद्वत्त्वमित्यर्थः । क्रियादिमत्त्वमिति । आदिपदाद्गुणो
बोध्यः । उदाहरणमाहुः—यथेति । इदं च क्रियानुरूपनाम्नामुदाहरणम् । प्रसङ्ग इत्या-
दीनां प्राप्तिपूजनादि प्रहृत्वारिकमनुक्तमपि बोध्यम् । पूर्वोक्तं सर्वं विशदयन्ति—तथा
चेति । वर्तमानत्वं स्यादिति । लीलाया नित्यत्वं विना वर्तमानत्वं न स्यादिति भावः ।

टिप्पणी ।

* लक्षणादोपेति । व्यक्तेराक्षेपलभ्यत्वाभ्युपगमेऽप्याक्षेपशब्दार्थोऽनुमानमर्थोपतिर्वा
वाच्यः । तत्राद्ये, सर्वत्रानुमानविधयैवार्थबोधकस्याच्छब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमङ्गः । अन्ये
तु लक्षणायामेव पर्यवसानम् । किञ्च वृत्तिजन्यपदार्थज्ञानस्यैव शान्त्वबोधहेतुत्वाल्लक्षणेन-
रवृत्तेऽप्येवोपयोगासंभवादपि लक्षणास्तीकरणमावश्यकम् । अत एव मण्डनमिश्रैर्लक्षणा-
ऽभ्युपेयते ॥

। व्यक्तावेव सम्बन्ध इति । 'यः सिकरेताः स्या'दितिभुक्तस्य सिकरेतत्वस्य
जातित्वाभावादनित्यत्वाच्च नैतेन सह शब्दस्य नित्यसम्बन्धः संभवतीति वैदिकनित्यव्यक्ती
सम्बन्धाभ्युपगम आवश्यकः । वैदिकी नित्यव्यक्तिसूत्रिस्तु 'यत्पुरुषेण इतिवा रेवा' इति
नित्यपुरुषात्मकहविरादिकथनेन पुरुषसूक्ते स्पष्टेव ॥

क्रियादीनां वर्तमानत्वं स्यात् । अन्यथा कदाचित्क्रियानिवृत्तौ तत्प्र-
युक्तं तन्नामापि तदा न स्यात् । पाचकपाठकवत् ॥

ननु यथा लोके पाकानुकूलक्रियाराहित्यदशायामपि पाचकमाकार-
येदित्यादिप्रयोगो यदाकदाचित्सद्व्यवस्थेन तदानीमपि तथोपचारतस्तथा-
ऽत्रापि कदाचिद्वृणकर्मयोगात् प्रवृत्तस्य नाम्नो वृणकर्मराहित्यदशायाम-
प्युपचारात् प्रयोगसंभवेन सन्तीत्यस्योपपत्तेर्न तन्नित्यत्वमायासीति
सुवर्णसूत्रम् ।

तथात्र मुख्यतया 'सन्ती'तिप्रयोगेणोक्तविशेषणविशिष्टस्वरूपसत्तायां विशेषणत्वेन ली-
लाया अपि वर्तमानत्वं प्राप्यत इत्यर्थः । ननुक्तसूत्रे 'अतः प्रभवा'दित्यनेन वेदशब्देभ्यो
जगदुत्पत्तिमात्रं कथ्यते, अतः कथं नित्यसृष्टिसिद्धिः, तदभावे च कथं व्यवहृतौ सम्ब-
न्धसिद्धिरिति चेत्, न; प्रभवशब्दस्य ज्ञानविषयत्वमात्रपरत्वात् मुक्तेन तत्सिद्धिः । न
चात्र तादृशत्वमृष्टौ मानाभावः शङ्क्यः । अनुकूल्यधिकरणे सर्वस्य भगवदनुकारितायाः
सिद्धत्वेन पुदपसूक्ते वद्विवरणभूते द्वितीयस्कन्धाध्याये च यज्ञसंभाराणां पशुवनस्पतिप्रभृ-
तीनां प्रसङ्गा दृष्टत्वेन तेषामेवात्र प्रमाणत्वात् । न च समाननामरूपत्वसूत्रात् प्रवाद एव
प्रकिरिति न्यासामिप्रायः शङ्क्यः । तस्य पक्षान्वरत्वात् । 'आवृत्तावप्यविरोध' इति-
सूत्रस्यापिभ्रष्टेन तस्य पक्षस्य गौणत्वनिश्चयात् । अतः 'सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा-
पूर्वमकल्पय'वेतिभुक्तसूत्रस्यनवरविषयत्वात्प्रवादशक्तिपक्षस्य न पूर्वोक्तबाधकत्वमिति तद-
नुरूपार्थसत्ताप्रयुक्तं लीलानित्यत्वमविबाधम् ॥

औपचारिकप्रयोगेण नामाविसत्तामुपपादयन्नुक्तविशेषणेन लीलानित्यत्वासिद्धिं शङ्कते
—जन्यत्वादिति । तथोपचारत इति । गौण्या आपादनमुपचारः, सा च छत्रिणो बा-
न्तीत्यादौ यथा काचित्केन लिङ्गेन तथाऽत्र कदाचित्केन लिङ्गेन प्रयोगे ज्ञेया । न तन्नि-

हरितोषिणी ।

सदेव विद्यमान्ति—अन्यथेति । तथा च पाकादिक्रियासद्व एव पाचक इति नाम,
अन्वया नामासीति भावः ॥

न्याभावंऽपि नामासीति शङ्कते—जन्यति । यदाकदाचित्सिद्धिः । पूर्वं यदाका-
रित्वाकारिक्रियावस्थेन तदानीमपि तादृशक्रियाराहित्यदशायामपि तथोपचारतो गौ-
ण्यापादनरूपोपचारात् । यथा प्रयोग इति पूर्वोक्तान्वयः । दाहान्तिके योजयति—
तथाऽत्रापीति । भगवद्विषये इति । नाक इति । गोवर्द्धनधारी कालियवधन इत्यादि-
नाम्नः । उपपत्तेरिति । नाम्नो वर्तमानत्वोपपत्तेरित्यर्थः । न तन्नित्यत्वमिति । न लीला-

चेत्, मैवम्; औपचारिके प्रयोगे नामत्वाभावात् । तस्य मुख्ययेव
वृत्त्या बोधकत्वात् । लोके नरसिंहादिनामानि तु वित्थद्विपित्थादिना-
मबद्ध्यैव तद्वाचकानि, न तूपचारतः । केवलनरेऽप्यशूरेऽपि च तथा
प्रयोगात् । अत एव लौकिकपुरुषे प्रयुक्तानि श्रीकृष्णेत्यादीनि नामानि
न भगवन्नामानि । तेषां सदानन्दरूपत्वार्थवाचकत्वेन लौकिकपुरुषे
च तदभावेन तदनर्थको लौकिक एव तत्सरूपः शब्दविशेषः स इति

मुख्यसूत्रम् ।

त्यत्वमिति । न लीलानित्यत्वम् । अत्र समादधते—मैवमित्यादि । औपचारिके कारा-
चित्कक्रियया प्रयुज्यमाने पापकारिपदे नामत्वाभावात्तत्र मुख्यपुरुषैव बोधकत्वात्तत्र च
नामपदान् पापकारिदृष्टान्तेन प्रत्यक्षानुबोधितमित्यर्थः । ननु नामानपि मुख्यपुरुषया
वाचकत्वं न निवृत्तं, लोके नरसिंहादिनाम्नां शूरारिपूषपादपि प्रयोगदर्शनादिति शङ्का-
यामाहुः—लोक इत्यादि । रुद्धयेति । संकेतात्मिकया । तत्र गमयं—केवलेत्यादि । सिंहा-
काराद्यवयवशून्ये सादृश्यशून्ये च तथा प्रयोगात् । तथा च यत्र तेषामौपचारिकत्वं, न
तत्र तेषां नामत्वं, यत्र पुनर्नामत्वं न तत्र तेषामौपचारिकत्वमतो न निवस्यमन्न इत्यर्थः ।
ननु भवतु नाम्नां मुख्यपुरुषया वाचकत्वं, तथाऽपि तेषां लौकिकपुरुषे प्रयोगात् केवलमलौ-
किकत्वम् । तथा च लौकिकपदार्थज्ञापु नष्टेषु तन्नामपि नश्यति । यथा 'तेषां तु पुत्र-
पौत्राणां गोत्राण्यपि न शृण्वह' इत्यादि । एवं सति प्रत्यक्षस्यान्वयाऽपि नामवि-
षयकसंस्कारनास्ते नामानपि नास्ति इति कथं तेषां नित्यत्वमिदं ज्ञातव्यं भगवन्नामसु
लोकसाध्यमात्रं, न तु लौकिकत्वमपीति नात्र नाशसद्वैतास्येनाहुः—अत एवेत्यादि,

हरितोषिणी ।

नित्यत्वमित्यर्थः । समाधानमाहुः—मैवमिति । औपचारिक इति । केनचित्पुरुषेण पूर्वं
पापकारिकं कृतं तस्मिन् पुरुषे प्रयुक्ते पापक इतिपद इत्यर्थः । तस्येति । नाम्नः । तथा
च पापकारिपदे नामत्वाभावादृष्टान्त एवात्र न संभवतीति भावः । ननु लोकेऽपि शूरा-
दिवाचक औपचारिके नरसिंहादिपदे नामत्वमस्तीत्यत्र आहुः—लोक इति । न स्थितिः ।
अवयवार्थभावादेव नोपचारः संभवतीति भावः । रुद्धयेति हेतुमाहुः—केवलेति । सिंहा-
नखसदृशानस्यानि पुरश्चरणादिना कर्त्तृश्रित्युक्ते नरावृद्धौ सत्त्वमिति तद्विभे केवल
इत्यर्थः । अशूरेऽपि चेति । शूरेऽपि सिंहसादृश्यसत्त्वात्तद्विभे इत्यर्थः । तदेति । नरसि-
हनाम्नः प्रयोगात् । अत्रोपपन्नभक्तमाहुः—अत एवेति । प्रयुक्तानीति । वित्थादिपद-
व्यययुक्तानीत्यर्थः । तेषाम् । भगवद्वाचकानां ह्योदिनाम्नाम् । तदभावेन । सदानन्द-
रूपत्वार्थवाचकत्वमावेन । सरसरूपः । भगवद्वाचकश्रीकृष्णोत्तिष्ठत्सरूपः । स इ-

मन्तव्यम् । भगवन्नामानि त्वत्त्वण्डशब्दब्रह्मरूपाणि । यथा भगवत्स्वरूपे शरीरत्वमानं ग्राहकदोषात्, तथा नामस्त्वपि लौकिकशब्दत्वेन भानं तद्दोषादेवेत्यादि प्रपञ्चितं पितृचरणैः श्रीभागवतविचरणे । तेन स्वरूपवन्नाम्नामपि सर्वेषां नित्यता मन्तव्या ॥

ननु 'गुणकर्मानुरूपाणी'ति वचनाद्गुणकर्मकरणानन्तरभाविनां नाम्नां कथं ब्रह्मत्वं, तस्य त्रैकालिकायाधविषयत्वादिति चेत्, न; स्वरूपवत्कर्मणामपि प्रादुर्भावेन तद्वनुरूपनाम्नामपि प्रादुर्भाव एव परं, न तूत्पत्तिः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

मन्तव्यमित्यन्तम् । अत एवेति । लौकिकनाम्नां शिरधाविपदवत् कल्पितत्वादेव । तर्हि किं तेषां स्वरूपमत आहुः—तेषामित्यादि । तेषामिति । भगवन्नाम्नाम् । तथा चार्थभेदेन पदभेदात्तथा मन्तव्यमित्यर्थः । ननु नानार्थस्यल्लेऽर्थभेदेऽप्यानुपूर्व्यक्येन पदैक्यदर्शनात् शब्दभेदो युक्त इत्यत आहुः—भगवन्नामार्नीत्यादि । तेनेति । अखण्डशब्दब्रह्मात्मकत्वेन । तथा च नित्येनार्थेन सह नित्यसम्बन्धास्तिष्ठे स्वरूपभेदे वर्णानुपूर्व्या अप्रयोजकत्वात्प्रत्यभिज्ञाया न पदैक्यसाधकत्वमिति लौकिकानां मित्रत्वात्तन्नाशेऽपि यथा 'धाचा धिरूपनित्यये'त्यादिभुतिषलाङ्गेदस्य यथावत्स्थितस्यैव नित्यत्वं तथा नामामपीति न भगवन्नामसु दोषसङ्कम इति भावः । न च नानाऽर्थन्यायः शङ्क्यः । तत्र कस्याप्यर्थस्य गङ्गापदासीरस्येवाध्वान्तरप्रतीतिपूर्वकप्रतीतिकत्वादर्शनान् । सर्वासामाकृतीनां तुल्यतयैकत्रैकस्यैकतराभावेन सर्वथाभावादाकृत्यधिकरणन्यायेनाश्लेषत्वस्यैवसांसमान् सर्वप्रवाहसौत्थेन समाननामरूपसूत्रस्यापि तृष्णीकत्वाधार्यप्रयोगसाधारण्यान्, प्रकृते त्वाकृतिप्रवाहयोरभावेन तस्य न्यायस्याग्राभावादिति दिक् ॥

एवं ध्वंसाप्रतियोगित्वेन नित्यत्वे साधितेऽपि नित्यत्वस्य लक्षणान्तरमाभितोत्पत्तिमत्त्वेन तेष्वनित्यत्वं शङ्कते—नन्वित्यादि । हेतुमुखेन नित्यत्वलक्षणमाह—तस्येत्यादि । नित्यत्वस्यैतल्लक्षणकत्वादित्यर्थः । समादधते—नेत्यादि । प्रादुर्भावगमकं तर्कमाहुः—हरिनोपिणी ।

तीति । लौकिकः भ्राकृण्मेति शब्दः । ननु शब्दसरूप इत्युक्त्या पदभेदो दर्शितः, स च न संभवति, नानाऽर्थस्यल्ले तथाऽदर्शनादित्यत आहुः—भगवदिति । तद्दोषादिति । ग्राहकदोषादित्यर्थः । तथा च भगवच्छरीरं नामानि चार्त्तलौकिकत्वमेवेति भावः । तेनेति । नाम्नामलौकिकत्वेन । तथा च भेदवन्नाम्नामपि नित्यत्वमस्तीति भावः ॥

ननु नामसु ध्वंसाप्रतियोगित्वमभ्यु नाम, परन्तु मन्म लीलानन्तरं भावित्वान्, प्रागभावाप्रतियोगित्वाभावात्कथं प्रत्यक्षमित्याशङ्कते—नन्विति । तस्येति । ब्रह्मणः । समाधानमाहुः—स्वरूपपर्यति । अत्र नामामपि प्रादुर्भाव एव, न तूत्पत्तिरित्यत्र साधकत्वम्—

अन्यथा निजमल्लविहतिकुपितदशशतभगकृताशनिसारासारावसज-
निजव्रजजनाधनाय वामकरकमलनखराग्रनिहितशिखरिवरगोवर्द्धना-
चले श्रीगोकुलनाथे विहृताखर्वगर्वशक्रसुरभिप्रभृतिविरचितमहाभिषे-
कसमयसमनुभूतश्रीगोविन्दनामाग्रे भाषि पूतनासुपयःपानानन्तरं स्व-
प्राणेभ्योऽप्यतिबल्लभे पीजन्यासं कुर्वत्यो व्रजवरध्वः 'क्रीडन्तं पातु
गोविन्द' इति, गुणगाने च 'गोविन्दधेनुमनुमत्तमयूरचूड'मिति कथं
वदेयुः । तेन यत्कर्मविशिष्टस्य यस्य रूपस्य यन्नाम तत्कर्मविशिष्टं
तद्रूपं नित्यमेव, लोके परं तेषां भक्तानां तत्तद्रसानुभवार्थं क्रमे-
णाविर्भावः कस्याप्यंशस्य, कस्यचिदाच्छादनमित्येवं मन्तव्यम् । तेन
सुयज्येत्तन्म ।

अन्यथेत्यादि । अत्रापादकं—'यदि नामानि नित्यानि न स्युः' इत्याकारकं बोध्यम् । सिद्ध-
माहुः—तेनेति । रूपनामाविर्भावपूर्वमेव वदर्थकनामकथनेन । मन्तव्यमिति । शुवा-
हरितोपिणी ।

माहुः—निजेति । निजस्य स्वकीयस्य मल्लस्य विहृतिर्मेवे स्वीयत्वनासत्वेन कुपितो यो
दशशतभग इन्द्रस्तेन कृतो यः अशनिसारासारावसजनिजव्रजजनः, अशनिसारो
विद्युद्गर्भः एतादृश आसारो धारासंपातः तेन अवसन्नो दुःखितो यो निजव्रजजनस्य-
स्वावनाय रक्षणायेत्यर्थः । 'यदशनिरहितस्य वृक्षस्य संभारो भवती'ति भुक्ताऽऽसन्नपि-
वस्य विद्युन्नामधेयत्वम् । वामकरेति । वामकरकमलनखराग्रे निहितः स्वापितः शिख-
रिवरः पर्वतमेष्टो गोवर्द्धनाचलो येन तादृशे श्रीगोकुलनाथे विषये । श्रीगोविन्दनामे-
त्यमेणान्वयः । विहृतो दूरीकृतोऽखर्वगर्वो यस्य एतादृशो यः सन्नस्तेन सुरभिप्रभृतिभिश्च
विरचितो यो महाभिषेकसमयसमयसमनुभूतं यच्छ्रीगोविन्दनाम । कीदृशं नाम ! अग्रे
भाषि । एतादृशं व्रजे पूतनावधानन्तरं गीतमिति नाम्नो नित्यत्वा मन्तव्येत्यर्थः । तथा
चायं तर्को—'यदि नामानि नित्यानि न स्युः, तदा नामप्रादुर्भावपूर्वकालीनगोपीकृत्वा-
नविषयाणि न स्युः, वर्तन्ते तु गानविषयाणि तस्माद्विज्ञानीति । तथाऽयं पर्वतो यदि
बहुमानं स्वात्तर्हि धूमवान् स्वात्; वर्तते तु धूमवान् तस्माद्विज्ञानीति । तेनेति । नाम-
प्रादुर्भावपूर्वकाले नामकथनेन । मन्तव्यमिति । सुसिपुराणतर्कमन्तव्यमित्यर्थः । तेनेति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

(४५) दशशतभगकृताशनिसारासारावसजेति । दशशतभग इन्द्रस्यैव आ-
सारो जलधारासंपातः, कीदृशोऽशनिसारः, वज्रपातसारः, मध्ये मध्ये वज्रपातोऽपि
क्रियत इत्याशयः । अववा विद्युत्पाद एवाशनिरपरेण लक्ष्यते, तादृशेनासारेणावसन्नोऽव-
सादं कष्टं प्राप्त इत्यादिरर्थः । अखर्वगर्वेति । अवलपगर्वेत्यर्थः ॥

भगवान् गोवर्द्धनमुद्धरन् सर्वदा वर्तते इति गोवर्द्धनोद्धरणधीर इति क्रियानामभ्यां सहितो गोवर्द्धनोद्धरणरूपः सदा वर्तते इति । अत एवाद्यापि भक्तानां तथाऽनुभवः कश्चित् । तथा प्रतिकृतौ भजनम् । तथा स्मरणं सुषर्णसूत्रम् ।

यौपस्या मन्तव्यम् । तथा चाविर्भावतिरोभावगवावुत्पत्तिनाशावाविर्भूते तिरोभूते यौप-
चयेते, जैमिनीये नये व्यञ्जकध्वन्यादिगतौ तौ शब्दे यथा । न चाविर्भावस्तोत्पत्त्यङ्गी-
कारेऽतः सत्तापस्या सिद्धान्तहानिरिति वाच्यम् । सिद्धान्ते कारणाद्बहिर्भावस्य कारणे
ल्यस्तोत्पत्तिनाशपदार्थत्वेन दोषाभावात् । तथा सतीदं सिद्ध्यति—लीलायाः साक्षात्-
स्त्वन्धिपदार्थानां च प्राकट्याप्राकट्ये । प्राकट्याप्राकट्ययोस्तुत्पत्तिनाशौ । तेन प्राक-
ट्याप्राकट्ययोरनित्यत्वम् । तेन च लीलासु तत्त्वन्धिषु च क्रमिकत्वभानम् । अतो न
लीलातत्त्वन्धिषु नोः स्वरूपनित्यत्वथाप इति लौकिकबोधनानुपप्लवः पन्थाः । सैद्धान्तसु
यथा पृथिव्यामेव तत्तद्देशे तत्तत्काले तत्तद्गन्धरूपेणाविर्भवति, न जलादौ, तथा तत्तत्काले
देशे च तत्तद्रसभोगार्थं तत्तत्तथा तथाऽऽविर्भावयिष्यामि तिरोभावयिष्यामीति पूर्वोक्तरी-
तिकेयव्यवैव लीलादिकं क्रमिकतां घटे, तथा बुद्धिगोचरं वा भवतीति न काऽप्यनुपप-
त्तिरिति विद् । एवमुत्पत्तिमत्त्वं, नाशप्रतियोगित्वं, वदुभयाभावेन क्रमिकत्वस्य लीला-
स्थानामवतारकालीनानामन्येषां वेदानामिदमित्याकारककादाचित्कालुभवस्य चादूपकत्वात्-
योर्दोषत्वं नेति चतुर्णां परिहारेण सिद्धमुदाहरन्ति—तेन भगवानित्यादि । कालान्तरे-
ऽनुभवं परिहर्तुमनुभवं प्रदर्शयन्ति—अत एवेति । लीलाविशिष्टस्य वर्तमानत्वादेव ।
अत्र साधारणजनाननुभवस्याधिकाराभावप्रयुक्तत्वेनाबाधकत्वादद्यापि भक्तानामित्यनेन
साधनं निर्दिष्टम् । किञ्च यथा योगिनोऽतीतानागतं सूक्ष्मरूपेण पश्यन्ति तथा न, किन्तु
परिदृश्यमानं यथाऽवस्थितरूपेण पश्यन्तीति बोधनाय तथाऽनुभव इत्युक्तम् । असार्व-
त्रिकत्वबोधनाय क्वचिदिति देश उक्तः । तेन स्वरूपतो नित्यत्वमनुभवेन च समर्थितम् ।
तस्यानुभवस्वेतरेषामपि संवादाय तेषामधिकाराय च साधनं बोधयन्ति—तथेत्यादि ।
अत्रापि भक्तानामित्यनुपपद्यते । न च पुनरुक्तिः शङ्का । अत्र प्रारम्भावस्थाया अभिप्रे-
तत्वात् । एवमननुभवः परिहृतः । नन्वननुभवस्यानुभवप्रदर्शनेनैव परिहारालीलानित्यत्वो-
पपादने भजनस्मरणयोः कुत्रोपयोग इत्याकाङ्क्षायां लीलानित्यत्वभावनयोपासकेऽपराधप्र-
हरितोषिणी ।

स्वरूपनाशोर्नित्यता प्रतिपादनेन । सर्वदा वर्तमानत्वेऽनुभवं प्रदर्शयन्ति—अत एवेति ।
लीलासहितस्य वर्तमानत्वादेवेत्यर्थः । क्वचिदिति । भक्तानामिति वदुष्यनेन क्वचिदेश
एकेनानुभवः कृतः, क्वचिरेषे एकेनेत्यनया रीत्या सार्वत्रिकं व्यज्यते । इतरेषां भक्त्यर्थं,
भक्तानां च दर्शनार्थं साधनमाहुः—तथेति । प्रतिकृताविति । प्रतिभायाम् ।

य । अन्यथा स्वतथाभूतस्य तथाभावेनेनापराधः स्यात्, न तु प्रसाद-
हेतुर्भजनम् । 'योऽन्यथा सन्तमात्मान'मिति वचनात् । दृश्यते च तथा
भजने प्रसादः । एवं सति रूपे नामावश्यकत्वेन तत्कर्मानुरूपनामापि
नित्यमेवेति नोपचारशङ्कागन्धलेशोऽपि ॥

किञ्च नामयद्रूपस्यापि गुणकर्मानुरूपत्वेनोक्तत्वेन तत्र यथा नौपचा-
रिकसम्बन्धशङ्का, तथा नाक्यपीति बुध्यस्व । गुणकर्मणामपि नित्यत्वप्र-
तिपादनायैव 'गुणकर्मानुरूपाणी'त्यप्युक्तमिति ज्ञायते । अन्यथा 'कुरु
सुवर्णसूत्रम् ।

सत्केल्यधोपासने तेषु प्रसादाभावस्य च परिहारेणानुभवस्य प्रामाण्यसाधन उपयोग इति
बहुं तर्कमाहुः—अन्यथेत्यादि । अप्रापादकं यदि लीलाविशिष्टं रूपं निजं न स्वादित्वेन
बोध्यम् । एवं रूपनित्यत्वसाधनेन सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । रूपाणां नित्यत्वे सति
शब्दार्थसम्बन्धनित्यतया रूपे नामावश्यकत्वेन तत्कर्मानुरूपनामापि नित्ययोगप्रयुक्तं ना-
मापि नित्यमेवेति हेतोस्तत्प्रयोगे कर्मकादाचित्कस्थादौर्गी न संभावयितुमपि शक्येत्यर्थः ॥

ननूक्तवाक्ये 'रूपाणि चे'ति चकारेण सन्तीत्यस्य पृथक् प्रयोगो बोध्यते । तथा सति
नामानि सन्ति, रूपाणि सन्तीति वाक्यद्वयं भवति । तत्र नामवाक्यप्राथम्येऽपि रूपे
नामसम्बन्धावर्धवत्त्वेन रूपवाक्यस्य प्राथम्यमायाति । 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'यवाग्रं
पचती'त्यादिपत् । तथा च सिद्धे रूपसत्त्वे नामवाक्यं सामीप्यगुणयोगादपि संभवतीति
नामनित्यत्वमौपचारिकमेवेति शङ्कायामाहुः—किञ्चेत्यादि । न तत्र केवलयोगानामस्त्वयोः
सचोच्यते, अपि नूतविशेषणविशिष्टयोः, तथा सति विशेषणयत्नात्वाद्दृशी रूपगत्ता सिद्धा
त्वाद्दृशी नात्रोऽपि तत्र एव सिद्धवतीति बुध्यस्व । तथा चार्थविचारेऽत्र गौणी न संभव-
दुक्तित्यर्थः । ननु सर्वमिदं विशेषणोक्तगुणकर्मसत्तायां वाक्यस्य तात्पर्यं सिद्धति, न
तु रूपसत्तामात्र एव तात्पर्यं इति चेत्तत्राहुः—गुणेत्यादि, मुख्यमित्यन्तम् । तथा च
सर्वस्य नित्यतायामेव वाक्यतात्पर्यम् । अन्यथा वाक्यवैयर्थ्यापत्तेः । अतः भुतावापचित्त-
हरितोषिणी ।

अन्यथेति । लीलाया नित्यत्वाभावे । अतथाभूतस्येति । नित्यत्वाभावविशिष्टस्य नित्यता-
भावेनेत्यर्थः । एवं सतीति । लीलाया नित्यत्वे सति । रूपे नामावश्यकत्वेनेति । शब्दा-
र्थयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वादावश्यकत्वेनेत्यर्थः । नोपचारेति । न गौणत्वशङ्केत्यर्थः ॥

ननु नाम कर्मानुरूपं भवति, तत्र नित्यत्वमौपचारिकमेवेत्यत्र आहुः—किञ्चेति । तत्र
रूपे । ननु गुणकर्मणां नित्यत्व एव संज्ञा इत्यत्र आहुः—गुणकर्मणामिति । ज्ञायत
इति । नास्ति नित्यत्वस्य तदनु रूपत्वोचया गुणादीनां नित्यत्वं ज्ञायत इत्यर्थः । अन्वयेति

द्विजातिसंस्कार'मिति प्रार्थितत्वेन नामकरणाख्यसंस्कारमाश्रयैव कर्तव्यत्वे सति नाम्नां रूपाणां च, तत्रापि गुणकर्मानुरूपाणां वर्तमानत्वं न निरूपयेत् । प्रयोजनाभावात् । एवं सत्यपि यत्तन्निरूपणं, तेनैयं ज्ञापयति—मदुक्तान्यपि नामधेयानि न मया कृतानि, किन्तु पूर्वसिद्धान्येव मयानूयन्ते । परं ते सुतस्य यद्वानि नामानि रूपाणि सन्तीति सममिष्याद्धारवशात्तदसुतत्वमप्यनादीति ज्ञायते । तेन नन्दस्यापीदानीं मम पुत्रो जात इति ज्ञानमप्यनादीति ज्ञेयम् । गर्गस्यापि नामकरणलीलामध्यपातित्वेन तद्वागमनवचनादीनामपि नित्यत्वेनानादित्वमेव । पूर्वसिद्धाया एव लीलाया भगवदिच्छया क्रमेणाविर्भाव इति पूर्वमेवोक्तत्वात्सर्वं सुखम् । श्रुतिरपि गुणकर्मानुरूपरूपाणां प्रत्येकं नित्यत्वामिप्रायेणैवाह—तदेजति तल्लेजति तदूरे तद्वन्तिक' इत्यादि । अन्यथैकस्यैकस्मिन्नेव काले क्रियावत्त्वतद्वाहित्वे विरुद्धे कथं बोधयेत् । तेन सुवर्णसूत्रम् ।

छादुच्छेपपक्षेऽपि सर्वमविवादात्मित्वार्थः । एवमत्र तात्पर्याभावतात्पर्यान्तरदोषौ परिहृतौ । एवं त्रयोदशसु दोषेषु परिहृतेष्वपि सार्वमेवेदं प्रमेयं, न तु औतम्, तथा सत्यस्थूलादिवाच्यैरनामरूपत्वेनोक्तत्वात्तैरेतद्वाच्येऽपि संभवतीति शङ्कायां चतुर्वशं तं परिहर्तुमुक्तस्वदे-
रुपशृङ्खलत्वेन सन्देहवारणार्थत्वात् दौर्बल्यमित्याशयेन पूर्वोक्तं श्रुतिभिरुपपन्नम्—तद-
वाधप्रकारभागे वक्ष्यत इति । पूर्वोक्तं प्रतिष्ठां च पूरयन्ति—श्रुतिरपीत्यादि । तत्त-
थेति । तद्वत् गुणकर्मविशिष्टमेव नित्यम् । तथा चास्थूलादिवाक्ये जडजीवधर्माणामेव निषेधात् नित्यमज्ञानधर्मात्मकक्रियाया निषेधः । श्रुत्यन्तरे 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चे'ति क्रियायाः स्वाभाविकत्वेनैव प्रतिपादनात् । एतेनैव समाननामरूपसूत्रे प्रवादेऽपि पदसम्बन्धाङ्गीकारात्प्रकृतेऽपि रूपप्रवादे शक्तिरस्ति शङ्काऽपि निरस्ता बोध्या । उक्त-
वाक्ये स्वरूपनित्यत्वबोधनायैव रूपाणीति निर्देशात् । उक्तश्रुत्या तदुपपत्त्या । तेन क्रि-
याऽप्यनागनुकी प्रतिपादित्वेवेति सदानन्दरूपे लीलारूपा क्रियाऽपि नित्यसिद्धा निष्पत्त्युद्दे-
शवोऽपि न बोधावसर इति दिक् ॥

हरितोषिणी ।

गुणादीनां नित्यत्वालीकारे । रूपाणां चेति । वर्तमानत्वमित्येकान्वयः । भगवदिच्छ-
येति । क्रमेणाविर्भावे सामान्यमिति सूचनाय गुणादीनां नित्यत्वे श्रुतिप्रामाण्यं दर्शयन्ति
—श्रुतिरपीति । आह्वयनेनान्वयः । तदेजतीति । तद्वत् एजति क्रियावद्भवति, नै-

गङ्गाधरमहो ।

'तदूरे तद्वन्तिक' इति श्रुतौ तदु तदेवेत्यर्थः ॥

येन रूपेणैजति तस्य रूपस्य तस्यैजनस्य च नित्यत्वेन तत्तथा । यच्च रूपं स्थिरं, तस्य रूपस्य तस्य स्थैर्यस्य च नित्यत्वेन नैजस्यपि । न च सक्रिया-क्रिययोः स्वरूपयोर्मैदः शङ्कनीयः । यत् एतत्परिहारायैव पुनः पुनर्ग्रा-वाचकतच्छब्दस्यावृत्तिमाह पूर्वतच्छब्दस्यैव सर्वत्र सम्बन्धाहत्वेऽपि । तथा चानेकनित्यरूपकमनेकनित्यक्रियाकमनेकनित्यनामकं ब्रह्मेति फ-लितम् ॥

(४६) किञ्च ऋग्वेदेऽपि पठ्यते—“ता वां वास्तून्पुद्गमसि गमध्वे यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुक्तायस्य वृष्णः परमं पदमवभाति भूरि” इति । ता तानि वां युवयोः कृष्णराम-योगोपीमाधवयोर्वा वास्तूनि गमध्वे प्राप्तुं उद्गमसि काम-यामहे । तानि कानीत्याकाङ्क्षायां गूढाभिसन्धिमुद्धाटयति सुपणंसुधम् ।

(४६) एवं लीलासम्बन्धिनित्यत्वसाधकप्रमाणमुपद्रव्य लीलासम्बन्धिनित्यत्वसाधकप्रमाणमुप-द्रवन्ति—किञ्च ऋग्वेद इत्यादि । येषु कृपा तेषां स्वत्वान्तरेऽपि धरंयतीति यदुनुरो-हरितोयिणी ।

जति स्थिरं भवति । तत्तथेति । तद्वत् तथा सादृशोभयधर्मविशिष्टम् । न चेति । न हीत्यर्थः । सक्रियेति । क्रियाऽक्रियासहितयोरित्यर्थः । सम्बन्धाहत्वेऽपि । आवृत्तिमा-हेति पूर्वेष्वान्वयः । एतावता लीलाया नित्यत्वे प्रमाणमुज्जम् ॥

(४६) इदानीं लीलाविशिष्टस्य नित्यत्वे प्रमाणं दर्शयन्ति—ऋग्वेदेऽपीति । ता वां वेति ऋक् । ता वां वास्तूनि गमध्वे उद्गमसि, यत्र भूरिशृङ्गाः गावः । यसन्तीति शेषः । अयासः अत्र अह उरुगायस्य वृष्णः तत्परमं पदमवभाति भूरित्यन्वयः । अन्ययानुरो-गङ्गाधरमद्वी ।

(४६) किञ्च ऋग्वेद इत्यत्र । वास्तूनि स्थानानि । अयासः शुभा इति । ‘अयः शुभावहो विधिरिति कोशः । ‘आजसेरसु’ गित्यनुगागमः ।

टिप्पणी ।

* ‘ता वां वास्तूनी’ति । कस्मिंश्चिवावा त्रिबीयादके चतुर्विंशतितमे वर्ये ‘विष्णोर्नु-कं बीर्वाणी’शारद्व्य, ‘ता वां वास्तूनी’ति पदस्य पदार्थं सूक्ष्मिदं विष्णुरेवमम् । अतो न प्रकरणविरोधः सम्भवः ॥

† अत्राहोति । अत्र अहेति यद्व्योहः । अहेति सत्त्वर्थकमव्ययम् ॥

—यत्र गोकुले भूरिशङ्का दीर्घशङ्का गावः । वसन्तीति शेषः । अथवा आरण्यग्राम्यपशूपलक्षणार्थम् । भूरिशङ्का बहुशङ्का रुक्मभृतयो मृगा गावश्चेत्यर्थः । अयासः श्रुमाः । अत्राह अत्र स्थाने भूमौ तल्लोकवेदप्रसिद्धमुरुगायस्योरुकीर्तनभगवतो वृष्णाः, कामान् वर्षतीति वृष्णा तस्य गोपिकासु कामवर्षकस्य (तथामृतस्य) तद्वोकुलं परमं पदं, पदं स्थानं वैकुण्ठं तस्मादप्यधिकं परमं पदं प्रकृतिकालात्पतीतत्वेनापि वैकुण्ठाशपेक्षयाऽतिप्रियत्वेनापि परमं तादृशं पदमवभाति प्रकाशते भूरि बहुतरम् । तथा च यदेतादृशं तयोः स्थानं तत्स्थानसम्बन्धीनि वास्तूनि प्रसादत्वेन प्राप्तुं कामयामहे, नान्यानीति वाक्यार्थः संपद्यते । भूरिशब्दस्य बाहुल्यार्थत्वेनानेकविधनिकुलगहरप्रदेशयमुनापुलिनगोवर्धनसान्वादिषु निरन्तरं भगवतः स्थित्या तावद्रूपं प्रकाशत इति तात्पर्यार्थः । भूधातोरास्यर्थत्वे व्यापकमिति वा । तथा च परमत्वेन भगवत्स्थानत्वेन भूरित्वेन च नित्यत्वमेव गोकुलस्यायाति ॥

सुपर्णसूत्रम् ।

येन पक्षान्तरमाहुः—व्यापकमिति वेति । न चैवं सति ब्रह्माण्डान्तर्वर्तित्वयोपकस्यात्राहेति भ्रूलंशस्य व्याकोप इति वाच्यम् । वैश्वानराधिकरणन्यायादेव सिद्धेः । उभयोरपि भौतत्वात् । व्यापकात्मवादिमते शरीरत्वेन भूप्रदेशस्य तद्वृत्तिलाभस्थानत्वाद्वा दोषाभावात् । न चर्गवैदस्यापराविद्यात्वादस्थूलादिवाक्यस्य परविद्यान्तर्गतत्वादेवैदल्यवाक्ययाप इति वाच्यम् । परमिण्या साधनशेषभूतलौकिककामनिरूपणांशस्यैव बाधनात् । “गृहिहरितोषिणी ।

येन व्याकृतमाहुः—ता तानि वामिति । अन्यस्तपष्टम् । भूरिशब्दस्य बाहुल्यार्थकत्वं गुरुं निरुक्ते, इदानीं व्यापकत्वार्थेनमाहुः—भूधातोरिति । एवं च भीगोकुलसम्बन्धि-
गङ्गाधरभट्टी ।

तत्स्थानसम्बन्धीनि वास्तूनीति । अवान्तरस्थानानि । वस्तुन्येव वा । छान्दसो दीर्घः । एवमेव उपमसीत्यत्र ‘इदं सोमसी’तीकारः । तालव्यज्ञाकारस्थाने ‘मूर्धन्यश्च । ‘गमय्ये’ इति तुमर्थेऽप्ये प्रत्ययः । ता इत्यत्र शेषछन्दसि बहुलं लोपः । अत्रा इति दीर्घश्च छान्दसः ॥

टिप्पणी ।

* गृहिण इति । गुणोपसंहारन्यायेनेति स्मरिति प्रतिभाति ॥

† मूर्धन्यश्चेति । नायं मूर्धन्यो धन्यवाचार्थः, यतः सर्वाहृतं तालव्यं गलहस्यति ॥

‡ दीर्घश्च छान्दस इति । इयान् परिभक्तो नापेक्ष्यते, संप्रति तु कुसली पदपाठः ॥

मुच्यतेत्यम् ।

योऽपि संहारम्यायेन यथा निश्चयात् । 'वार्तिकान्विरुध'वित्तादिना पूर्वकाण्डस्यप्रमेयानु-
वादपूर्वकमपुनरावृत्तिरूपकसम्बन्धबोधनात् । अकाममुतेऽम् । अतवेदान्तगतत्वमात्रेण
वाधाङ्गीकारे मंत्रसंचारप्रयुक्तसौपरिनिपदमध्यस्य बाधप्रसङ्गाच्च । अतोऽध्वराधिगमकत्वतद-
नधिगमकत्वप्रयुक्तस्यैव वाच्यबाधकभावस्वादरणीयत्वात् । 'सर्वे वेदा यत्पदमामन-
न्ती'ति श्रुत्या पूर्वकाण्डेऽप्यध्वराधिगमकत्वस्याप्रत्युद्भवात् । उक्तमुच्यते च पदस्यैव निरूप-
णेन बाधाप्रसङ्गेऽम् । न च सगुणनिर्गुणनिरूपकत्वेन वाच्यबाधकभावः । तयोर्भेदस्य पूर्वो-
क्तविद्या निरस्तत्वात् । 'यथा तदध्वरमधिगम्यते' इति परविद्यालक्षणमुक्त्वा किं तद-
ध्वरमित्याकाङ्क्षायां 'यत्तददृश्यमप्राप्य'मित्युपक्रम्य 'यथोर्णनामिः सृजते गृह्णते चे'ति
'तपसा चीयते ब्रह्मे'ति 'यः सर्वज्ञ' इति मन्त्रत्रयेण कार्यलक्षणमुक्त्वा 'तदेतत्तत्त्व'-
मित्युपसंहाराच्च । न चोद्भवासीति कामनांशस्य बाधः संभाव्यः । आत्मकाममुक्तिमुत्पयो-
गक्षेमत्वात् । 'अथाकामयमान' इत्युपक्रम्य 'योऽकामो निष्काम आत्मकाम आस-
काम' इति भावनात् । वस्तुवस्तु शब्देयमपार्थक्यं । भुवौ बाधानुक्तेः । निरुक्तम्याकरणयो-
रप्यत्रार्थज्ञानार्थमुपयोगाच्च । परापरभावस्तु प्रधानगुणभावमाश्रय । सत्त्वेदमप्यक्षीण इति
प्रमुखपरपरिणीतमुपेक्षितेति विद् । नन्वयं मन्त्रो निरुक्ते सृजं परत्वेन व्याख्यातः, तत्त्वं
गोक्तुपरत्वेन व्याख्यायत इति चेत्, उच्यते; प्रकरणानुरोधान्, 'वेदेऽथ सर्वरहमेव
वेद्यः' 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुतिस्मृतिभ्यां च । 'अदो यद्वाकं सृजत' इत्य-
लक्ष्मीप्रकाशकमंत्रस्य पुरुषोत्तममक्षेत्रमाहात्म्ये व्यासपादैर्वेदभाष्ये विचारण्येन च श्रीजग-
न्नाथपरतया व्याख्यानात्, एतस्याः सरणेर्दासित्वाच्च । नद्विरोधस्यादूषकत्वात् । वस्तु-
वस्तु 'रश्मयो गाव उच्यन्ते' इति प्रतिज्ञाय 'ता यां वास्तूनी'ति श्रुतिर्न्यायवादा, न
तु सूर्यनिरूपणं प्रतिज्ञाय । व्याख्याने च द्विरसौ निर्गतमित्यपि शृङ्गपदनिरुक्तिः । तेना-
र्मान्वरोक्तावपि न तद्विरोध इति विद् ॥

हरितोपिजी ।

वस्तुप्राप्त्या मुच्यतेत्यस्याऽधिकं कलं भवतीति भावः । यथा "अदो यद्वाकं सृजत" इति
मन्त्रोऽलक्ष्मीपटोऽपि श्रीव्यासैः पुरुषोत्तममाहात्म्ये विचारण्यैश्च वेदभाष्ये श्रीजगन्नाथप-
रत्वेन व्याख्यातः, तथाऽयं मन्त्र उपासकैः स्वीयपरत्वेन व्याख्यात इति प्रकरणवत्ताच्छ्री-
भगवत्परत्वेन व्याख्याने दोषाभावः । 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुतिप्रमाणवादि-
मलं पक्षवितेन ॥

टिप्पणी ।

"अदो यद्वाकं सृजते सिन्धोः पारे अपूरुषम् । तदारभस इदंजो तेन गच्छ परस्व-
रम्' इति पूर्वो मन्त्रः ॥

किञ्च तैत्तिरीयकेऽपि पठ्यते—‘ते ते धामान्युद्मसि गमध्वै गावो यत्र मूर्तिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुक्तगायस्य विष्णोः परमं पदमवे-
भाति मूर्तेरिति । ते तव ते तानि धामानि स्थानानि गमध्वै प्रासमुद्मसि कामयामह इति । शेषं पूर्ववत् । मूरेः यद्गुरुपस्य । रासोत्सवादिषु तथा प्रकटत्वात् । अत्र स्वयं नित्यो वेदः अवभातीति वदन् स्वभानविषयस्य गोकुलस्यापि नित्यत्वमेवाह । अन्येषामवभानपक्षेऽपि वर्तमानप्रयोगेण विषयस्यापि वर्तमानत्वमेवायाति ॥

एतदनन्तरमेव च पठ्यते—‘विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो ब्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखा’ ‘तद्विष्णोः परमं पदसदा पश्यन्ति सु-
र्यः । दिवी च ध्रुवराततमिति मन्त्रद्वयम् । तथा च पूर्वसिन्धुश्च यत्र सुधर्मसुप्रम् ।

अनेकप्रमाणानुगृहीतत्वाय धृतान्तरसम्भविमाहुः—किञ्चेत्यादि । एवाभ्यां लीलासम्बन्धिनां नित्यता पूर्वश्लोकोक्तश्रान्तप्रयोगस्य मुख्यार्थविषयत्वाय व्यक्तीकृता ॥

अतः परं गोकुले कृतानां लीलानां नित्यत्वाय धृतान्तरमाहुः—एतदनन्तरमेवेति । हरितोषिणी ।

अभ्यां धृतिमप्याहुः—तैत्तिरीयकेऽपीति । वर्तमानप्रयोगेणेति । अवभातीखित्तमानार्थकलङ्घनप्रयोगेणेत्यर्थः । पूर्वोक्तमन्त्रद्वयं लीलासम्बन्धिनां नित्यत्वे प्रमाणमुक्तम् ॥

इदानीं लीलानां नित्यत्वे प्रमाणमाहुः—एतदनन्तरमिति । ‘पठ्यत इति पूर्वेणा-
न्वयः । पूर्वमन्त्रैतन्मन्त्रयोगं द्वाभिसन्धिमाहुः—तथा चेति । सूर्य इत्यन्तेन लीलानां गङ्गाधरमद्वी ।

तैत्तिरीयकेऽपि । ते इति लिङ्गव्यत्ययः । ननु निरुक्ते ‘रश्मयो गाव उच्यन्त’ इतिस्मरणार्थं धृतिः सूर्यपरा, सत्यम् ? ‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती’त्यादिबचनाद्भव-
परत्वे वापकाभावान् । अत एव श्रीशेषमहाभाष्ये ‘सहस्रं त्रिषु लिङ्गेष्विति प्रणवपराऽपि भुतिरभ्ययमंशकपरत्वेनोक्ता । सर्वस्यापि यस्तुतो प्रणवपरत्वात् । ‘अदो यद्गुरु इत्यत’ इति मन्त्रश्च धेवभाष्ये भोजगदीप्रपर उक्तः । तन्माहात्म्येऽपि तथोक्तः । मन्त्ररामायणम-
श्रभागवनवेदपादमोत्रादि धेयमेव त्रिष्टैरादृतम् ॥

प्रकृते तु प्रकरणमपि लीलाया इति सूचयन्ति—एतदनन्तरमिति । प्रकरण इत्यर्थः ॥

दिप्यर्णा ।

‘एतन्नैव मूले पुनः, पठ्यत इति गान्तीति ज्ञायते । वर्तमानं तु पश्चात्प्रक्षिप्तमिति ॥

१ गार्दिषु इति प्राचीनपाठः ।

‘भूरिशृङ्गा अयासस्तदुरुगायस्य परमं पद’मित्युक्त्वा तदमन्तरं तत्र कू-
तानि कर्माण्यपि ‘विष्णोः कर्माणि पश्यते’ति मंत्रेण निरूप्य पुनः पू-
र्वोक्तं (तत्र) लीलास्थानं ‘तद्विष्णोः परमं पद’मिति पदेनानुष्य तस्य
नित्यत्वनिरूपणायाह—‘सदा पश्यन्ति सूरय’ इति । सूरयो विद्वांसः ।
तत्त्वं च शब्दब्रह्मपरब्रह्मस्वरूपवित्त्वम् । परब्रह्मज्ञानं च भक्त्यैवेति
निर्णयः । ‘भक्त्या मामभिजानाती’ति वाक्यात्, ‘भक्त्याऽहमेकया ग्राह्य’
इति वाक्याच्च । तेन सूरिपदेन भक्ता उच्यन्ते । ननु ‘अग्राह तदुरुगाय-
स्ये’ति ‘सूरयः सदा पश्यन्ती’ति वाक्यैकवाक्यतायां भूमौ तत्परमं
पदं भक्ता एव सदा पश्यन्तीत्यर्थः संपद्यते । तथा च काननकालिन्दी-
तत्पुलिनगिरिगह्वराध्यात्मकत्वेनोद्भूतरूपवन्महद्य तत्परमं पदं कथं भक्तै-
कदृश्यं, न साधारणजनचक्षुर्विषय इत्याशङ्क्य तस्मिरासाय दृष्टान्तमाह
—‘दिवीव चक्षुरासत’मिति । दिवि स्वर्गे यथा आ समन्तासतं व्याप्तं
‘यत्र दुःखेने’ति वाक्यात्सुखैकसाधनम् । तद्रूपं पदार्थं तत्र स्थानामेव
चक्षुः पश्यति, नान्येषां तथेत्यर्थः । तेन तद्वीलामध्यपातिनामेव तद्-
दृश्यमिति साधारणजनाधिपत्यत्वेऽपि न दोष इति भावः ॥

सुयज्ञसूत्रम् ।

अस्मिन् प्रकरणे सूक्ते चेत्यर्थः । तद्रूपं पदार्थमिति । सुतरूपं सत्रसं यस्तु पृथगि-
कम् । (आतसपदार्थयलेनैव यस्तुग्रामेनाप्याहारः । पूर्वोक्तोक्तक्रियाया एव वचनविपरि-
णामेन दृष्टान्तेऽन्वयः) अत्र दिवि स्वर्गे इत्यादिना गोकुलस्य साधारणजनादृश्यत्वे चक्षु-
रसामर्थ्यं हेतुरित्युक्तम् । तेनालौकिकार्थदर्शनं उद्भूतरूपवत्त्वादिकं न प्रयोजकं, किन्तु
साधनविशेष एव प्रयोजक इति बोधितम् । अत्र धुताधुतराद्धं दृष्टान्तवाक्यम् । तथा च
यथा महदुद्भूतरूपमपि यत्र तत्र भ्रमभ्रिकटवत्तपि सत्रसं यस्तु नान्ये पश्यन्ति, किन्तु
सत्रत्या एव पश्यन्ति, तथा गोकुलमपि साधारणजनचक्षुरगोचरं, भक्तानां तु गोचरमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

वत्स्थानानां च नित्यत्वं सूचितमिति गूढाभिसन्धिः । तत्त्वं चेति । विद्वत्त्वमित्यर्थः । सूरिप-
दस्य भक्तपरत्वमेवेत्याहुः—परब्रह्मेति । भूमौ परमपददर्शनं भक्तानां जायत इति सूचयितुं
दिवीवेति मन्त्रमवतारयन्ति—नन्विति । न साधारणजनेति । उद्भूतरूपं लौकिकदर्शने
प्रयोज्यं मलौकिकदर्शने तु भक्तिरेव प्रयोजिकेति भावः । दिवीति । स्वर्गस्थानां ग्रीवानां
चक्षुर्वेधा मुखसाधनपदार्थं पश्यति, तथा भक्तानां चक्षुः काननकालिन्वादिकं पश्यति,
नान्येषामिति भावः ॥

अथवा पूर्वोक्ताशङ्कायामेवोच्यते पूर्वमित एव स्वर्गस्यपदार्थदर्शनाभावेऽपि योगधारणया वृत्रग्रहणाख्यसिद्धिसंपत्तौ योगिनश्चक्षुरातन् सर्वतो व्याप्तं सर्वग्रहणसमर्थं सवित एव स्वर्गे पदार्थान् पश्यति यथा, तथैतस्यापि पूर्वमदृश्यत्वेऽपि तादृशभगवदनुग्रहेण तादृग्भक्तिलाभे सति तदधिकारः संपन्न इति तदर्थं तथा भगवान् प्रकटो भवतीति तदा दृश्यत्वं भवतीत्यर्थः । तेनाधुनिकानामपि पूर्वोक्ताधिकारसंपत्तौ तद्दर्शनं भवतीति सिद्धम् ॥

अथवा दृष्टान्तत्रयमत्र । तथाहि—पूर्वोक्तपरमपदस्य लोकरूपत्वेन-
सुवर्णसूत्रम् ।

क्षेत्रं पूर्वोक्तोक्तक्रियाया बचनविपरिणामेन योजनेति दिव्यपदाध्याहारो वा चक्षुःपदे वृत्तिसंकोचो भवतीति चारुण्या पश्चान्तरमाहुः—अथवा पूर्वोक्तेत्यादि । भावतत्पदं प्रथमान्तमत्र शेषम् । शेषं पूर्ववदेव । तथा च 'यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पश्यति स्वेचरा' निति 'य एतच्छ्रुत्के स्थार्णा निषिञ्चेज्जायेरन् शाखाः प्ररोहेयुः पलाशा-
नी'ति धृतिस्त्वृत्तिभ्यां स्वतोऽदर्शने स्वतः क्षान्ताप्ररोहेऽपि मन्त्रेण चक्षुषि पश्यति चाति-
क्षयाधाजनेनैव दर्शनप्ररोहयोः कथनान् प्रकृतेऽपि साधारणानामपि भक्त्याऽतिक्षयाधाने तद्दर्शनं भवतीत्यपि दर्शितम् । (स्मरितम्) । तेन तत्सत्ताया दृश्यादर्शननिरस्तत्वं व आ-
दृष्टेऽपि प्रस्युक्तः । तथा भगवान् प्रकटो भवतीति । आवरणं भङ्गत्वा प्रकटीभ-
वति । तथा च भगवानिदं तदपि भगवत्सामर्थ्यैकदृश्यमित्युक्तम् । तेन तदनभिज्ञजनसक-
लशङ्कानामनवसरपरादृतत्वमुक्तं भवति ॥

अस्मिन् पक्षे दृष्टान्तवाक्ये कर्मवाचकपदाभावात्पदार्थपदाध्याहारोऽप्यापत्तौत्यक्त्या
संयोगपृथक्त्वन्यायानुगृहीतं पश्चान्तरमाहुः—अथवा दृष्टान्तत्रयमत्रेति । एकस्मिन्नेव
हरितोषिणी ।

पश्चान्तरमाहुः—अथवेति । पूर्वोक्ताऽऽशङ्कायाम् । 'कथं भक्तैकदृश्य'मिति शङ्का-
याम् । स्वर्ग इति । सप्रम्यर्थो वृत्तित्वम् । तथा च स्वर्गवृत्तिपदार्थानित्यर्थः । तथा च
पृथिवीस्था योगिनः स्वर्गस्यपदार्थान् पश्यन्ति यथा, तथा भक्ता अपि भगवन्तं तत्स्था-
नानि च पश्यन्तीति भावः । अत्र पूर्वदृष्टान्ते स्वर्गस्थानां स्वर्गीयपदार्थदर्शनम् । अत्र तु
भूमिस्थयोगिनां सर्वपदार्थदर्शनमिति विशेषः । सिद्धमिति । भगवदनुग्रहेण भक्तितया
च भगवदर्शनं तात्स्थानानां च दर्शनमिति भावः ॥

पश्चान्तरमाहुः—अथवेति । दृष्टान्तत्रयमत्रेति । अत्र 'दिवीव चक्षुरातत'मिति-

१ मन्त्रेण शब्देन निमित्तप्रत्यायनेऽपि स्वस्य तथादर्शनाभावात्तदभिलक्षणेव अभिष्वक्तीत्याकाङ्क्षा स्वार्थित-
वतिवृत्त्ये प्रकारान्तरमाहुर्नि क. पुनः क. वाकः ।

तरलोकन्यायेन दुःखस्यापि तत्र संभवाद्भगवद्गीतायाश्चानन्दरूपत्वात्कथमेतस्यानन्दैकरूपत्वम्, अत उक्तम्—दिवीवेति । यथाऽन्यलोके दुःखसंभिन्नसुखरूपत्वेऽपि स्वर्गे दुःखासंभिन्नसुखरूपत्वं, तथा गोकुल आनन्दैकरूपत्वमित्यर्थः । नन्वित्यादिनोक्ताऽऽशङ्कायामाह—चक्षुरिवेति । यथा चक्षुरेव रूपं गृह्णाति, न भोगादिकम् । इन्द्रियत्वाविशेषेऽपि तस्यैव तत्र सामर्थ्यात् । वस्तुन एव तथात्वात् । तथाऽग्रापीत्यर्थः । यथा दोषासहकृतमेव चक्षुर्वस्तुतत्त्वं गृह्णाति, भ्रमिकामलादिदोषसहकृतं तु महीसुपर्णसूत्रम् ।

वाक्ये दृष्टान्तत्रयं, न तु वाक्यद्वयस्य दृष्टान्तद्वयान्तिकभाव इत्यर्थः । अत्र दिवीवेत्येको दृष्टान्तः । कर्मणि चक्षुरिवेत्यपरः । कर्तरि आततं चक्षुरिवेत्यन्यः । अत्र पूर्वाद्धं पश्यन्तीत्युक्तम्, यत्र कथं पश्यन्तीति प्रकाराकाङ्क्षायां प्रथमे दृष्टान्ते दिवीव पश्यन्तीति कथनेन व्याख्यातरीत्येतरसाधारणत्वं परिहृतम् । द्वितीयेन चक्षुरिवेत्यनेन कुतस्त एव पश्यन्तीति पूर्वोक्ताकाङ्क्षायां प्राप्ताप्रादुर्भावयोग्यता विवेचिता । तथा द्वाभ्यां दृष्टान्ताभ्यां तेषामेव योग्यं, स एव च योग्या इति फलति । तेनाप्रत्यक्षकृते विरुद्धप्रत्यक्षकृतत्रय बाधः परिहृतः ॥

हरितोषिणी ।

वाक्ये दिवीव, चक्षुरिव, आततं चक्षुरिवेति दृष्टान्तत्रयमित्यर्थः । तदेव विशदयन्ति—तथा ह्रीत्यादिना । प्रथमं दृष्टान्तं पटयन्ति—यथेति । स्वर्गे यथा सुखं, तथा गोकुल आनन्द इत्यर्थः । द्वितीयं दृष्टान्तं पटयन्ति—नन्वित्यादिनेति । उक्ताशङ्कयामिति । 'नन्वब्राह्मे'त्यवतरणस्य 'कथं भक्तैकदृश्य'मिति शङ्कायामित्यर्थः । तथाऽग्रापीति । यथा चक्षुषि रूपप्रादुर्भूतं, तथा भीमगोकुल आनन्द इति भावः । आततं चक्षुरिवेति । तृतीयं दृष्टान्तं पटयन्ति—यथेति । 'आततं कमलादिरोपरहितं चक्षुः सङ्गुप्रादुर्भूतं, तथाऽविद्यावि-

गङ्गाधरमही ।

इतरलोकन्यायेनेति । परमो लोको दुःखसंभिन्नः, लोकत्वान्नलोकवदिति प्रचोतेनेत्यर्थः । दुःखासंभिन्नेति । 'यस्य दुःखेन संभिन्न'मिति स्वर्गलक्षणात् । तथा च परमो लोकः केवलसुखरूपः, परमत्वात् स्वर्गलोकवदिति सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थः ॥

विष्णुमी ।

* आततं कामलादिदोषरहितमिति । सद्योपमित्रित्वं वस्तु व्याप्नोति, परम्पु न समन्ततः । अत एव चक्षुः शङ्खं पश्यदपि तदीयं स्वेतरूपं न पश्यति, कामलादिरोपरहितं त्वा समन्तात्तत्त्वं व्याप्तं भवति, सर्वांशेन पश्यति । अत आततपरेन कामलादिरोपरहितमुपपद्यते ॥

अभिशाङ्कपीनिमादिकं, तथाऽविद्यादिदोषरहिताः सूरय एव गोकुला-
दिस्वरूपं पश्यन्ति, नान्य इत्यपि चक्षुर्दृष्टान्तस्याभिप्रेतमिति ज्ञेयम् ।
एतेन तत्रस्थवृक्षस्यलादीनां वृक्षनान्यथाभावदर्शनादिपूपपत्तिरुक्ता
भवति ॥

यद्वा चक्षुरिति द्वितीयैकवचनान्तं पदम् । यथा चक्षुरिन्द्रियं स्वयम-
तीन्द्रियमेव गोलके स्थितं सत्सर्वं प्रत्यापयति, गोलकेऽपि चक्षुःशब्द-
वाच्यतां च विधत्ते, योगिप्रत्यक्षविषयश्च भवति, तथा गोकुलादिक-
मप्यलौकिकं स्वयमतीन्द्रियमेव साधारणजनदृश्ये स्वयोग्ये स्थाने स्थितं
सत्तत्स्थानं प्रकाशयति, स्वव्यपदेशं च प्रापयति, तत्रैव च स्थितं भ-
वति, पूर्वोक्तसूरित्वे दृश्यं च भवति । तथा चेतादृशं परमं पदं सूरयः
सदा पश्यन्तीति सम्यग्बन्धः ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

अस्मिन् पक्षे इवपदेन यथापदस्वारणं तेन तथापदस्येति छेदः, एवकाराध्याहारः,
प्रतिष्ठापनप्रत्येकरूप्या पक्षान्तरमाहुः—यद्वेत्यादि । अत्र यद्वेत्यादिना च सर्वैरनुभूयमा-
नस्य तद्वृत्तिलाभस्थानत्वं, यथा स्वापकात्मबादिनां शरीरस्य तत्स्थानत्वमिति प्रकटीकृतम् ॥

हरितोषिणी ।

दोषरहिता भक्ता गोकुलादिरूपं पश्यन्तीत्यर्थः । एतेनेति । गोकुलादिरूपस्यालौकिकत्व-
कथनेन । तत्र । गोकुले । वृक्षनेति । वृक्षनं *छेदनं तस्यान्यथाभाव इत्यर्थः । उक्ता ।
ग्रन्थान्तर इति शेषः ॥

पक्षान्तरमाहुः—यद्वेति । गोलके स्थितमिति । चक्षुरिति पूर्वणान्वयः । दाष्टान्ति-
योजयन्ति—तथेति । तत्रैव च स्थितं भवतीति । साधारणजनदृश्ये गोकुलेऽलौकिकं
गोकुलं स्थितं भवतीत्यर्थः । पूर्वोक्तेति । सूरित्वं च शब्दप्रत्यक्षपरप्रत्यक्षविरवमिति पूर्वमुक्तमि-
त्येतादृशमूर्त्यां प्रत्यक्षानां दृश्यं भवतीत्यर्थः । चक्षुःपदस्य द्वितीयान्तत्वोपयोगमाहुः—
तथा चेति । एतादृशमिति । चक्षुस्तुल्यम् । परमं पदम् । अलौकिकं गोकुलपदमित्यर्थः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

द्वितीयैकवचनान्तमिति । अत्र पश्यन्तीत्यनुपपत्त्यर्थे, सूरय इति च, तदाहुः—
'पूर्वोक्तसूरित्वे दृश्य'मिति ॥

टिप्पणी ।

* छेदनं तस्यान्यथाभाव इति । छेदनकृतोऽन्यथाभावः । वस्तुतस्तु स्वले छेदना-
प्रतिष्ठा वृथाशे छेदनं, स्वलांशेऽन्यथाभाव इत्येवं दृष्टमुरीकृत्य योग्यम् ॥

ननु साधारणजनदृश्यस्याधिष्ठानत्वपक्षे तस्यैव करणदोषादन्यथा-
भानपक्षेऽपि तत्र स्थितानां लोकानां दुःखकामक्रोधादिकमनुपपन्नम् ।
तस्य परमानन्दरूपत्वादुणातीतत्वाच्च । न च करणदोषेणैव ब्रह्मस्तस्मिन्-
तलोकदुःखादिदर्शनमिति वाच्यम् । करणदोषस्यापि तत्र वक्तुमनुचि-
तत्वात्, तत्रैवान्योन्यं तथा दर्शनादिति । अत उक्तम्—‘आततं चक्षु-
रिषे’ति । यथा देवदत्तचक्षुरिन्द्रियं विष्णुमित्रशरीर आसमन्ताद्वाप्त-
मपि तैजसं सदप्यनुद्भूतरूपस्पर्शत्वेन नान्यनमसे प्रकाशयति तापयति
या, तथा भगवद्विच्छायाप्रकटानुभावत्वेन तस्य पक्षद्वयेऽप्याधुनिकत-
ज्जनदोषदर्शनमुपपद्यत इत्यर्थः । तादृशी भगवद्विच्छा तु सर्वमुक्त्यभा-
सुवर्णसूत्रम् ।

तृतीयमवतारयन्ति—नन्यित्यादि । एतस्य दृष्टान्तस्य व्याख्यानं ‘तथा भगवद्विच्छा-
यैवे’त्यादिना ‘धुधाती इदमव्ययन्’ ‘त्रानुमर्हसि देवाश्चः कुपिताश्चकयत्सले’त्यादि-
वाक्योक्तेऽर्थे उपपत्तिरुक्ता । यदाऽनुभावं न प्रकटयति तीत्यर्थः, नदा तादृग् दुःखकामक्रो-
धादिकं लीलास्थानां गोवरीभवति; यदा पुनः क्रमेण सदसा वाऽनुभावं प्रकटयति, तदा
तेषां दुःखादिकं न भासत इति भगवद्विच्छायां धीजमाहुः—तादृशीत्यादि । वदुक्तं
ब्रह्माण्डपुराणे—‘तथाप्येसुरमोहाय परेषां च कचित् कचित् । दुःखाज्ञानभ्रमा-
दीश्च दर्शयन्मुहसद्गुणः । क प्रणादि क चाज्ञानं स्वतन्त्राचिन्त्यसद्गुणः)णे ।
हरितोपिणी ।

तृतीयं दृष्टान्तमवतारयन्ति—नन्यिति । अधिष्ठानत्वपक्ष इति । भौतिकगोचरत्वेयं
गोचरमधिष्ठानमिति पक्ष इत्यर्थः । अन्यथाभानपक्षेऽपीति । इदं परितृश्यमानं गोचर-
मिन्द्रियदोषेण पश्यन्ति, न त्वलौकिकमिति पक्षेऽपीत्यर्थः । अनुपपन्नमिति । करण-
दोषस्तु नाम, भूमिदोषस्तु नास्ति, एवं च तत्रत्यानां कामादिकं कथमिति भावः । करण-
दोषमादाय शङ्कते—न चेति । उत्तरयन्ति—करणेति । करणदोषस्येकत्वा, न तु सर्व-
पामित्याशयेनाहुः—तत्रैवेति । दृष्टान्ते पश्यन्ति—यथेति । वाह्यान्तिके पश्यन्ति—
तथेति । पक्षद्वयेऽपीति । अधिष्ठानपक्षे, अन्यथाभानपक्षेऽपीत्यर्थः ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

जनदृश्यस्येति । प्रतिद्वयधुरादेः । तस्यैवेति । साधारणजनस्य । अन्योन्यमिति ।
परस्परम् । तथा दर्शनात् । कामक्रोधादिदर्शनान् । अन्धतमस इति । गात्रे तमसि ।
प्रकाशयतीति । चक्षुरिति द्वितीयान्तमेव कर्म । यद्वा स्वात्मानमिति शेषः । दोषदर्श-
नमिति । अन्येषां स्वस्य चेति शेषः । भगवदनुपपदेण प्रकटानुभावत्वे तु नैतदिति भावः ॥

१ कामाक्रोशादिकमिति मु. पु. पाठः । २ व्यासुरेति काचित्का. पाठः ।

वायासुरजीवानां व्यामोहाय च । यथा योगिनामेव प्रत्यक्षं तत्तथा
भक्तानामेवैतदपीति पूर्वमेवावोचाम ॥

(४७) अथ 'विष्णोः कर्माणी'ति मन्त्रो व्याख्यायते । अत्र पूर्वस्मिन्

भगवत्कर्म-
णां नित्यत्व-
वर्तव्यसाधन-
स्वयोरपराध-
वत्, मूलार्थ-
प्रयोगोपपत्ति-
म् ।

मन्त्रे गोकुलस्यैव निरूपणात् तत्र कृतान्येव कर्माणि यशो-
वास्तनपानपूतनापयःपानरिङ्गणादीनि कर्माणि कर्मपदेनो-
च्यन्त इत्यवगम्यते । अत एवाह—यतो व्रतानीति । यतः
कर्मभ्यो हेतुभूतेभ्यो व्रतानि कात्यायन्यर्थनादीनि सांनि-
ध्याद्विष्णुरेव पस्पशो स्पृष्टवान् । तत्फलत्वेन तत्कर्त्रीत्वा-
विर्भूय तामु सर्वां लीलां कृतवानित्यर्थः । स्पश बाधनस्प-
सुषर्णसूत्रम् ।

दीर्घम्याद्यैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिरिति । यद्यप्येतानि वाक्यानि स्वरूपविषय-
काणि, तथाऽपि 'यदक्षरे परमे प्रजा' इति श्रुतेर्नित्यलीलास्थानां भगवद्रूपत्वात्तत्परत्वे-
नोपन्यासेऽवशोपात् । एतादृशस्य साधारणजनागोचरत्वे पूर्वं दृष्टान्तव्याख्यानां कां युक्तिं
स्मारयन्ति—यथेत्यादि । तदिति । यद्युः ॥

(४७) एवं सम्बन्धिनित्यत्वस्थापकं प्रमाणं दृढीकृत्य 'तदेजती'त्यादिभ्युक्तक्रियाणां
लीलात्मकत्वं स्फुटीकर्तुं भगवान्तरव्याख्यानं प्रतिजानते—अथेत्यादि । अथेति । सम्ब-
न्धिनित्यत्वस्थापनानन्तरम् । एतेन क्रमत्वागधीजं सूचितम् । अत्रानेकभुक्तिव्याख्यानमने-
कप्रमाणानुगृहीतव्याख्यानान्तरनिरासाय चेति ज्ञातव्यम् । कर्मभ्य इति । खलीलारू-
हरितोपिषी ।

(४७) एतादृशभगवद्विच्छायां हेतुमाहुः—अथेति । लीलानां नित्यत्वस्थापनानन्तर-
म् । कर्मणामनन्तत्वादुर्ध्वेतत्वाच्च कानि पश्यतेत्यत आहुः—अत्रेति । अत्रोपपद्यम्भक-
माहुः—अत एवेति । पातिप्रत्यप्रवत्स्यापि प्रवक्ष्येन प्रहणमिति सूचयितुमाहुः—
गङ्गाधरमद्वी ।

(४७) अथ विष्णोरिति । 'सदा पश्यन्ती'ति वाक्ययुक्त्यैव निस्पष्टम् । 'नित्यताप्र-
तिपादकं पूर्वं व्याख्यातं, तदनु व्याख्येयनित्यताप्रतिपादकमिति भावः । एतेन पूर्वमश्लेष
पश्चाद्व्याख्यानमयुक्तमिति प्रत्युक्तम् ।

दिप्यषी ।

* अधिकरणनित्यताप्रतिपादकं पूर्वं व्याख्यातं, तदनु बाधेयनित्यताप्रतिपादकमित्यर्थांशु-
द्धमिह पङ्क्तिस्वरूपमपेक्षितमिति प्रतिभाति ॥

ज्ञानयोरिति धातोर्लिटि रूपमिदम् । अयं चोभयार्थकः प्रयोगः । तेन व्रतानि लोकमर्यादाव्रतानि पातिव्रत्यादीनि यथाच इत्यप्यर्थः । वेदमर्यादात्याजकानां कर्मणां सर्वोपत्वशङ्कापरिहारायाव्ययप्रयोगः । तेन तेषामधिकृतत्वमुक्तं भवति । स्वव्रतान्यप्यात्मारामस्यपूर्णकामत्वादीनि नियमरूपाणि यथाचे । अस्मिन्नर्थे नञप्रभेदे अव्रतानि स्पष्टयानिस्पृश्यार्थं युज्यते । तानि कर्माणि गोपीभिः सह रमणरूपाणि पश्यतेत्युपदेशः । यद्यपि कर्मदर्शनस्य फलत्वेन न स्वकृतिसाध्यत्वं, तथापि मोक्षरसाधिकरसानां स्वतः पुरुषार्थरूपाणामतिद्वयानां स्मरणतस्तत्पारवश्यमौत्सुक्यं च श्रुतेः प्रकटयत्येवं कथनम् । तेन तत्साधनोपदेशः पर्यसुपर्वसूत्रम् ।

वेद्यः । स्वव्रतानीत्यादि । एतेन भगवतः स्वरूपरूपमर्वादात्यागेऽपि समर्थत्वाच्छब्दोऽपीदमिस्थितया तद्गोळां बह्वं न शास्त्रोर्तीति ज्ञापितम् । इत्युपदेश इति । इदमामर्शं दर्शनसाधनोपदेशरूपमित्यर्थः । तदुपपाद्यन्ति—यद्यपीत्यादि । न च मन्त्रगतव्रतास्त्रविधावक्तव्यमिति शङ्कम् । 'यसन्ताय कपिज्जलानालभेते'त्यादीनां मन्त्राणामपि तथात्वदर्शनात् । न च 'तद्योदकेषु मन्त्रास्ये'ति सूत्रसिद्धस्य 'प्रयोगकरणभूतः दाव्यो मन्त्र' इति लक्षणस्य मन्त्रप्रसङ्ग इति शङ्कम् । 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं, न तु तद्धानि'रिति न्यायेनामन्त्रान् । न च प्रकृते प्रयोगकरणत्वाभावात्तन्मन्त्रमिति वाच्यम् । इतरत्र सिद्धत्वात् । लक्षणस्योत्सर्गिकत्वाच्च । अन्यथा प्रत्यगाशीर्मन्त्रेषु व्यवभिकारानपाद्यान् । 'प्रत्यगाशिपो मन्त्रान् अपत्यकरणा'मिति कत्वात् । अतो न योनावसर इति रिक् । हरितोषिणी ।

अयं चेति । स्वकीयव्रतस्यापि व्रतपदेन ग्रहणमिति सूचयितुमाहुः—स्वव्रतान्यपीति । स्पष्टधातोः स्पर्शनार्थकत्वमादायाहुः—अस्मिन्नर्थे इति । उपदेश इति । वेदोऽप्युपदेशरूपेण कथयति, न तु सम्पूर्णलीलाकथने समर्थे इति सूचितम् । उपदेशकथनेन साधनदुपपाद्यन्ति—यद्यपीति । कर्मदर्शनस्य 'कर्माणि पश्यते'ति श्रुत्युक्तत्वेत्यर्थः । कृतिसाध्यत्वं वागादौ, न तु यागजन्यकले स्वर्गादावित्याशयेनाहुः—फलत्वेनेति । तथाऽपीति ।

गङ्गाधरमहो ।

अविकृतत्वमिति । यत्र व्येति विविधं विकारं क्षीपुंसादिकृतं नैति तदव्ययं, तदप्रवो-गेणानापि विकाररहितं ध्वन्यते । इतिर्निर्दि न व्याप्तावेव, किन्त्वव्यास्यसिद्धान्तोरपि भवति, परम्परयापि चेत्यादि प्रतिपादितं काव्यप्रकाशादौ । इत्यर्थो मुच्यत इति । पूर्वोक्तार्थे उपपत्तिस्तु पदपाठे नृपाठान्नायः ।

वस्यति । एतेन कर्मणां नित्यत्वं ज्ञेयम् । अन्यथैतदुपदेशासम्भवात् । इन्द्रस्य युज्यो योग्योऽनुकूलः सखा । अयमर्थः—भगवतेन्द्रयागभङ्गे कृते बहुवल्गनवृत्त्यादिभिरिन्द्रेण द्रोहे कृतेऽपि तद्धेतुभूतदोषरूपमदमेव दूरीकृतवान् सर्वसमर्थोऽपि, न त्विन्द्रं तदधिकारं त्रा । तथा च तद्दोषहरणेन तदनुकूलः । तदनन्तरमिन्द्राभिपेक्षगोविन्दनामधारणादिभिस्तत्समानधर्मैस्तस्य सखा । एतेनाप्रपञ्चेऽपि प्रत्युतापकारकर्तृत्वेऽपि स्वयमुद्यम्य तद्दोषनिवर्तकस्तद्धर्माङ्गीकर्ता च नान्योऽस्तीति परमकृपालुत्वं दर्शितम् । तेन भजनौपयिकरूपमुक्तं भवति ॥

यद्वा यतः कर्मस्य इन्द्रस्य व्रतानि यागादीनि पस्पशो यथाथे तानि पश्यतेत्यन्वयः । तानि कर्माणि केवलात्मसात्करणरूपाणि । एतच्च यथा दशमस्कन्धविचरणे प्रपञ्चितं पितृचरणैरिति नाप्रोच्यते । तेन स्वतःसाधनरहित्येऽपि विपरीततत्करणेऽपि तस्मिन्नायं स्वत एवात्मसात्करणल-
सुषणसूत्रम् ।

एतेनेति । दर्शनामन्त्रेण । अन्यथेति । अनित्यत्वे दर्शनसमयवर्तित्वाभावेन । ननु (?) पस्पश इति भूतार्थप्रयोगादनित्यत्वं शङ्क्यम् । एतस्य सिद्धार्थानुवादपरत्वेन नाशबोधकत्वाभावात् । इदमनुपदमेव 'अज्ञान एव व्याधते'ति भुक्तिव्याख्याने स्फुटीभवित्यति ॥

हरितोपिणी ।

अतिहृद्यानामिति । विष्णोः कर्मणामिति शेषः । एवं कथनमिति । पश्यतेत्युपदेशरूपं कथनमित्यर्थः । साधने क्रियमाणे दर्शने भविष्यतीत्यत्र तात्पर्यमाहुः—तेनेति । इन्द्रस्य यागभङ्गे कृते तस्य शत्रुर्न तु सखेत्यतः भुक्तेस्तात्पर्यं वर्णयन्ति—अयमर्थ इत्यादिना । स्वयमुद्यम्येति । स्वयमुद्योगं कृत्वा, न त्विच्छयेत्यर्थः । तेनेति । इत्यालुत्वेनेत्यर्थः ॥

पक्षान्तरमाहुः—यद्वेति । व्याध इति । आत्मसात्करणं यस्य जातं, तस्य यागजन्य-फलच्छाभावाद्यागाद्यपेक्षा नास्तीति भावः । अथ वेन्द्रस्य यागभङ्गः कृतः, तस्य पुनरात्मसात्करणं कृतं, तेन कृत्वा यागस्य व्याध एव जातः, प्रचारो न जात इति भावः । आत्मसात्करणं भगवदधीनमित्याहुः—तेन स्वत इति । इन्द्रेण भजनादिकं न कृतं,

गङ्गाधरमट्टी ।

अन्यथेति । अनित्यत्वे दर्शनसमयेऽभावेन । बहुवल्गादिति । बहुवल्गनेतिपाठे वल्गनं वल्लभापनम् । नन्वेवं भूतार्थकपरपक्ष इत्यनुपपन्नम् । सत्यम् ! तथा प्रयोगः सिद्धार्थ-कत्वबोधनायैवेति 'अज्ञान' इति भुवौ व्याख्यास्यते ॥

क्षणधर्मोऽसाधारणो ज्ञापिनो भवति । तेनैतस्यैव भजनीयत्वमुक्तं भ-
वति । अन्ये हि स्वभक्तसाधनसंपत्तौ फलं ददन्ति, न त्वन्यथाऽपीति
भावः । युज्यो योग्यो गोपिकानां तद्विद्रूपत्वेन, भगवन्भ्र नीलमेघइया-
मत्वेन तासां योगार्हः, सखा समानशीलव्यसनवानित्यर्थः । युजेर्बाहु-
लकात्क्यप् । कित्वाहुणाभावः ॥

एतन्मन्त्रद्वयानन्तरमेव ऋग्वेदे पठ्यते—‘तद्विप्रांसो विपन्यवो जागृ-
वांसः समिन्धते । विष्णोर्यत्परमं पदमिति । एतदर्थस्तु—विष्णोर्यत्पू-
र्वोक्तं परमं पदमस्ति, तत्पदं विप्रांसो मेधाविनः, पुनः कीदृशाः, विप-
न्यवो विशेषेण स्तोतारः, पुनः कीदृशाः, जागृवांसः शब्दार्थयोः प्रमा-
दराहित्येन जागरूकाः समिन्धते सम्पद्यीषयन्ति प्रकाशयन्ति । मेधा-
वित्त्वेन यथोक्तभगवत्तल्लीलास्वरूपायनुसन्धानसहिताः शब्दार्थयोः प्र-
मादराहित्येन वाच्यवाचकयोर्भगवद्रूपनाम्नोर्नित्यत्वेन कुतर्कापनुपहत-
मतयो निरन्तरकीर्तनरूपस्तोत्रादिसाधनैः प्रकटयन्तीत्यर्थः । तादृशसा-
धनबन्धसूत्रम् ।

साधनोपदेशत्वसमर्थनाय मन्त्रान्तरमुपक्षिपन्ति—एतदित्यादि । पूर्वभुक्तेकवास्यत्वस्य
स्फुटीकरणायाहुः—तादृशेत्यादि । आपदपरिहाराय स्थितिसम्मतत्वमस्यार्थस्ताहुः—
हरितोषिणी ।

विपरीतं घृष्टादिकं तु कृतं, तथापि तस्यात्मसात्करणं कुतमिति परमएवानुत्वं व्यञ्जय
इति भावः । असाधारणपदस्वारस्यमाहुः—अन्ये हीति । अन्ये देवा इत्यर्थः । इन्द्रस्ये-
तिपूर्वान्वायि इयादवातन्यमवशिष्टं—युज्यः सखेत्तं, वद्व्याख्यानमाहुः—योग्य इत्यादि ॥

मन्त्रान्तरमवतारयन्ति—एतन्मन्त्रेति । मन्त्रार्थमाहुः—एतदर्थस्त्विति । विप्रांस
इत्यस्य सात्ययार्थमाहुः—मेधावित्त्वेनेति । भगवद्गीतेति । भगवत्तादिषु यथोक्तं भगव-
त्तल्लीलानां च स्वरूपमित्यर्थः । जागृवांस इत्यस्य सात्ययार्थमाहुः—शब्दार्थयोरिति ।
विपन्यव इत्यस्य सात्ययार्थमाहुः—निरन्तरेति । तादृशेति । एतेन पूर्वमन्त्रेकवाचकता

गङ्गापरमह्नी ।

गोपिकानां तद्विद्रूपत्वेनेत्यादि । इन्द्रस्येत्युपलक्षणम् । गोपिकानामपीति भावः ।
बाहुलकादिति । अन्यथा ‘ऋग्वेदोऽर्थ’ इति स्थानं । जागृवांस इति कलान्तं ज्ञान्यसम् ॥-

धनसंपत्त्यां तद्दर्शनसामर्थ्ये सति पश्यन्तीति तथा । अत एव श्रीभागवतेऽप्युक्तम्—‘शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः, स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः । त एव पश्यन्त्यचिरेणे’त्यादि । तथा च स्थितस्यैव परमप्रदस्य समिन्धनमुक्तमिति नित्यत्वमेव काननपशुपक्षिमनुजादीनां तत्सम्बन्धिलीलानामपि ॥

(४८) अपरं च छान्दोग्ये पठ्यते—‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं

निलकीक-
स्वाभावाम-
विहायस्व-
प्रयुक्तमित्य-
त्वं परिहारः

पुण्डरीकं वेदम दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तद-
न्वेष्टव्यं, तद्वा च विजिज्ञासितव्य’मित्येतस्याग्रे ‘किं तत्र
विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वा च विजिज्ञासितव्य’मिति प्रश्ने
‘यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाश उमे
अस्मिन् यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते’ इत्यादिनाऽग्नि-

बायुसूर्यचन्द्रविशुक्लक्षत्राण्युक्त्वा ‘यन्मास्येहास्ति, यच्च नास्ति सर्वं

सुवर्णसूत्रम् ।

अत एवेत्यादि । यस्मादस्यां शुतौ कीर्तनादीनां दर्शनस्य साधनत्वमुच्यते, तस्मादेव श्रीभागवते भवणादीनि तथात्वेन संगृह्यन्त इत्यर्थः । सिद्धमाहुः—तथा चेत्यादि । एवं प्रमाणदौर्बल्यरूपमनुर्वक्षो दोषः परिहृतः ॥

(४८) ननु ‘ता वां वास्तूनी’ति मन्त्रे ‘अग्राहे’त्यनेन भूमिप्लवं गोकुलस्योक्तम्, भूमिस्तु दैत्यै रसायामवान्तरप्रत्यये नीयते भजति च, महाप्रत्यये च लीयत इत्यपिष्ठान-
र्थासादिप्रयुक्तमनित्यत्वमापत्तसीति तत्परिहारायाहुः—अपरं चेत्यादि । अत्र ‘ब्रह्मपुरे

हरितोषिणी ।

सूचिता । अवमर्थो व्याससंमतोऽपीत्याहुः—अत एवेति । एतावता यत्सिद्धं तदेवाहुः—तथा चेति । समिन्धनमिति । सम्यग्दीपनमित्यर्थः । तत्सम्बन्धीति । गोकुलस-
म्बन्धीत्यर्थः ॥

(४८) प्रत्यये पृथिव्या नाशे गोकुलस्यापि नाशः स्वादित्यत आहुः—अपरञ्चेति ।

गङ्गापरमही ।

(४८) छान्दोग्य इति । ब्रह्मपुरे प्रश्ने । यदन्तरिति । परं ब्रह्म । अयमाकाश इति । अधरप्रश्नः । हृदये । मण्डपे । ‘आकाशस्तस्मिन् विजिज्ञासितव्य’ इति सूत्रावाकाशो ब्रह्म, तदन्तः प्रयुक्तोचनः । अस्तीति । वर्तते । नास्तीति । भूतं भविष्यच्च ।

तदस्मिन् समाहितमित्युक्त्वा ब्रह्मपुरे जीर्णे ध्वस्ते वा तदाभितं किमव-
शिष्यत इति प्रश्ने 'नास्य जरयेतजीर्यते न वधेनास्य हन्यते एतत्सत्यं
ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समाहिताः, एष आत्माऽपहतपाप्मे'त्यादि । अथ
ब्रह्मपुराण्येन ब्रह्मणो भगवतः पुरं लीलास्थानं श्रीगोकुलमधुराशु-
च्यते । शरीरार्थकत्वं 'एतत्सत्यं ब्रह्मपुर'मित्यग्निं वाक्यं चिरुध्येत ।
अस्य नित्यत्वकथनार्थमेव तज्जरादिहेतुकतदाभितनाशं पूर्वपक्षत्वेनोक्त्वा
वस्तुनस्तु तत्र जरावधादिसंभावनैव नास्ति, यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम्;
तथापि 'तुष्टुतु दुर्जन' इतिन्यायेन 'नास्य जरये'त्याशुक्तं तर्कितं त-
दिति ज्ञेयम् । अत एव भक्तानां सर्वे कामास्तस्मिन् सम्यगाहिता

सुवर्णसूत्रम् ।

जीर्णे' इत्यारभ्य 'प्रश्न' इत्यन्तं वाक्यं सुत्यर्थबोधकं ज्ञेयम् । तदग्निस्य 'नास्य जरये'-
त्यादिप्रत्यय पूर्वोक्तं पठ्यत इत्यनेनान्वयः । न्याकुर्वन्ति —अत्रत्यादि । ननु ब्रह्म-
पुराण्येन नित्यलीलास्थानोक्तौ 'यदेतज्जरा वाऽऽप्नोति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशि-
ष्यत' इतिभुविषः प्रश्नो चिरुध्येतेत्यत आहुः—अस्येत्यादि । नन्वत्र लीलास्थानमेवो-
च्यत इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षामाहुः—अत एवेत्यादि । तथा च कामसमाधानमेव

हरितोषिणी ।

अथेत्याख्यापहतपाप्मेत्यादीलम्भा छान्दोग्यभुविषः । सुत्यर्थमाहुः—अत्र ब्रह्मपुरेति ।
ननु ब्रह्मणः पुरं शरीरं कुत उच्यते(?) इत्यत आहुः—शरीरार्थकत्वं इति । अस्येति ।
गोकुलस्येत्यर्थः । पूर्वपक्षत्वेनेति इत्यस्य समाधानमाहुः—यत एतत्सत्यमिति । तर्कितं
तदिति । तद्वन्धविषयीभूतं गोकुलमित्यर्थः । (तर्कश्च)परिविशुषनिपत्रतिपायं श्रीगोकुलम-
नित्यं, तस्य तर्हि नास्य जरयेत्याशुक्तिर्न स्यात्, नास्य जरयेत्याशुक्तिस्तु बलेन इति गो-
कुलमपि नित्यमस्तीति तर्केण तस्य नित्यत्वमिति भावः । अत्र गोकुलमेवोच्यत इत्यभि-
प्राये गमकमाहुः—अत एवेति । भक्तानामित्युक्त्या तदेवोच्यत इति ज्ञातव्य इति भावः ।

गङ्गाधरभट्टी ।

अस्मिन्निति । अक्षरे । तदाभितमिति । परं ब्रह्म । कामा इति । भक्तकामाः । 'एष
आत्मे'त्यादिना परं ब्रह्मोच्यते, 'सोऽन्येष्टव्यः स विजिज्ञासितव्य' श्रुतपरे भवमान् ।
शरीरार्थकत्वे इति । शङ्कराचार्याशुक्ते । तर्कितमिति । तर्कश्च न प्रमा । वचनप्रमाण
स्याद् भूमवान् स्यादिति वचना । न चाप्रमा । प्रमासाधकत्वान् ॥

इत्युक्तम् । एतच्चानन्दमयाधिकरणे 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्म-
णे'ति श्रुतिव्याख्याने प्रपञ्चितम् ॥

किञ्च 'दहर उत्तरेभ्यः' इत्यधिकरणेन व्यासैर्दहरशब्दवाच्यार्थो भ-
गवानिति निर्णीतः । भगवत्स्थानस्यापि भगवद्भर्मवत्त्वेन तत्स्थितियो-
ग्यत्वमिति वक्तुं श्रीगोकुलस्यभक्तहृदयकमलस्यापि दहरत्वमुक्तम् ।
तत्र व्याप्य प्रकटीभूय सर्वेभ्यश्चदहरहेतुत्वेन स्थित इत्याकाशत्वमुच्यते ।
साक्षात्पुरुषोत्तमलीलोपयोगिपदार्था आकाशादयो शुभ्रभृतयोऽपि भ-
गवदात्मका एवेति तदन्तःस्थिता एव, न तु कालाद्यधीनास्तदाभया
वा । 'ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं तान् विभर्ष्यह'मिति भगवद्वाक्याच्च ।

सुवर्णसूचम् ।

गमकमित्यर्थः । नन्विदमपि क्षरीरसाधारणमेवेति शङ्कायां पुनराहुः—एतच्चेत्यादि ।
उक्तमुक्तौ हि ब्रह्मणा सह सर्वकामाशनं भ्रान्त्यते, तथा सति कामपदेन कामभोगोपकर-
णान्येव तन्नामिप्रेयन्ते, मनोरथपरत्वे त्वज्ञानोक्तिर्विरुध्येत, तदिदं तत्र प्रपञ्चितम्, तथा-
त्रापि प्रसिद्धितत्त्वकथनेन तान्येवामिप्रेयन्त इत्यर्थः ॥

मन्वयमर्थो न्यायविरुद्ध इत्याकाङ्क्षायां सत्परिहाराय श्रौतानि पदानि विवृण्वन्ति—
किञ्चेत्यादि । ननु सूत्रे दहरपदवाच्यस्य भगवत्त्वनिर्णयेन प्रकृते किं सिद्धमित्यत आहुः
—भगवदित्यादि । उच्यते इति । भगवत् उच्यते । तदन्तःस्थिता इति । भगव-
दन्तःस्थिताः । यथाऽन्तर्यामिणः पृथिव्यादन्तःस्थितस्य पृथिव्यादयोऽन्तःस्थितास्तथैवै-
तदपीत्यर्थः । ननु तत्र श्रौतं तथात्वं, प्रकृते तत्कथमवगमन्तुं शक्यत इत्याकाङ्क्षायां भगव-
द्वाक्यार्थेनात्रोपपद्यते—य इत्यादि । तथा चैते शुभ्रभृतयोऽपि त्यक्त्वास्तत्त्वलोकव्यवहा-
रितोपिणी ।

तदर्थस्य दृढीकरणार्थमाहुः—एतच्चेति । सर्वान् कामानिति । अत्र कामपदेन कामभोगोप-
करणान्येव, न तु मनोरथानि, तेषामशनाभावा 'दश्नुते' इत्युक्तिः श्रुतौ न स्यादिति भावः ॥

दहरपदस्य श्रीगोकुलस्यभक्तहृदयपरत्वे व्याससूत्रं प्रमाणयन्ति—किञ्चेति । 'तत्रापि
दहरं गगनं विशोकस्तस्मिन् यदन्तस्तदुपासितव्य'मिति तैत्तिरीयोपनिषद्वाक्याद्दहरपदस्य
भक्तहृदयाकाशपरत्वे स्मरणमाहुः—तत्रेति । भक्तहृदये इत्यर्थः । तदन्तःस्थिता इति ।
भगवदन्तःस्थिता इत्यर्थः । 'यावान्याऽयमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश'
गङ्गाधरभट्टी ।

दहरत्वमुक्तमिति । अक्षरब्रह्मपरब्रह्मणोर्नालान्तं भेद इत्यन्यत्र स्थितम् । आकाश-
त्वमिति । ब्रह्मणः । तदन्तःस्थिता इति । तथा च यथाऽन्तर्यामिणः पृथिव्यादन्तःस्थित-
पृथिव्यादयोऽन्तःस्थितास्तथैवेत्पीत्यर्थः ।

यावान्वेति परिमाणसाम्यमुपलक्षणविधयोक्तमिति ज्ञेयम् । तेन लीला-
स्यपदार्थाः स्वरूपतत्त्वलौकिका एव, तथापि लौकिकस्वरूपा एवेति ज्ञा-
प्यते । 'लोकवन्तु लीलाकैवल्य'मिति न्यायात् । एवं सति निष्पत्त्युहं
लीलानित्यत्वं भुतिपुन्दैरमन्दगीतममन्दानन्दकन्दममन्दभागपराशिभि-
र्मनुजैर्हृदि भावनीयम् ॥

अपरञ्च बृहद्भामनपुराणे गीयन्त उत्तरस्थाने खिल्ये च भृगुवादीन्प्रति
ब्रह्मणो वाक्यानि—'पट्टिर्वर्षसहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा । नन्दगो-
पमजन्त्रीणां पादरेणूपलब्धये ॥ तथापि न मया प्राप्तास्तासां वै पादरे-
णवः । श्रुत्वैतद्ब्रह्मणो वाक्यं भृगुः प्राज्ञाथ सादरम् ॥ वैष्णवानां पाद-

सुषणं त्वग्रम् ।

यन्त्वरूपलोकधर्मा इति चेऽपि तथेत्यर्थः । तेनेति । परिमाणसाम्यस्य लौकिकधर्मान्तरो-
पलक्षकत्वेन । उपलक्षकत्वोक्तौ मानमाहुः—लोकयदित्यादि । तथा च लीलायां व्यासेन
बोधितं लोकसाम्यं तत्सम्बन्धिष्वपि लीलानिर्वादाय बोधयतीति नोपलक्षकत्वमप्रामाणि-
कमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—एवं सतीत्यादि । लीलासम्बन्धिनां नित्यत्वे सत्यधिष्ठानत्वंस-
प्रयुक्तदोषाभावाच्चेत्यर्थः । तथा च यथा छान्दोग्यवाक्यप्रसन्नपुरपदस्य शरीरपरत्वेऽपि
चेदमनि न तद्वृत्तसारिकुलदोषप्रसन्निः, तथात्र भूमिष्ठस्य भगवद्वास्तुरूपस्य गोकुलस्थापीति
भावः । एवं पञ्चदशः परिहृतः ॥

उद्योपबृंहणाय पुराणवाक्यान्याहुः—अपरञ्चेत्यादि । नारायणपदं निदकिभेदेन य-
द्वरितोपिषी ।

इत्यस्याः भूतेः का गतिरित्यत्र आहुः—यावान्वेतीति । तेनेति । परिमाणसाम्यस्योप-
लक्षकत्वेनेत्यर्थः । अपरार्थे व्याससूत्रं प्रमाणमाहुः—लोकयदिति । लोकसाम्यं लीलायां
व्यासेन बोधितं चेद्दीडासम्बन्धिष्वपि बोध्यमित्युपलक्षणं युक्तमिति भावः । एतावता
भूमौ यद्गतवन्निवासस्थानं गोकुलं तद्वृत्तान्ते सति न गद्गयतीत्याहुः—एवं सतीति ।
मनुजैर्लीलानित्यत्वं निष्पत्त्युहं निर्भिन्नं यथा भवति तथा हृदि विभावनीयमित्यन्वयः । किं-
भूतेर्मनुजैः, अमन्दभागपराशिभिः । किंभूतं लीलानित्यत्वं, भुतिपुन्दैरमन्दगीतम् ।
उच्चैर्गीतमित्यर्थः । पुनः कथंभूतं लीलानित्यत्वं, अमन्दानन्दकन्दम् । अमन्दोऽधिक आ-
नन्दकन्दो यस्मिन् ॥

अत्र प्रमाणानि भुतिवाक्यान्मुक्त्वा पुराणवाक्यान्याहुः—अपरं चेति । 'पट्टिर्वर्ष-
सहस्राभरमर्हम् ।

उपलक्षणविधयेति । शास्त्रादन्वयान्यायेनेत्यर्थः । भूतकाशस्य व्रसापेक्षया व्याप्यत्वात् ॥

रजो गृह्यते त्वद्विधैरपि । सन्ति ते बहवो लोके धैर्यवा नारदादयः ॥
 तेषां निहाय गोपीनां पादरेणुस्त्वयापि यत् । गृह्यते संघायो मेऽत्र को
 हेतुस्तद्वत् प्रभो ॥ ततः ब्रह्मा भृशं प्राह चिन्तयित्वा पुरातनीम् । कथां
 सर्वश्रुतीनां यद्वहस्यं परमानुतम् ॥ ब्रह्मोवाच—न मित्रयो ब्रजसुन्दर्यः
 पुत्र ताः श्रुतयः किल । नाऽहं शिवश्च शेषश्च श्रीश्च तामिः समाः क-
 थित् ॥ प्राकृते प्रलये प्राप्ते व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरा । शिष्टे ब्रह्मणि चि-
 न्मात्रे कालमायाऽतिगोऽक्षरे ॥ ब्रह्मानन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसं-
 श्रकः । निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे ॥ अक्षरं ब्रह्म परमं वे-
 दानां स्थानमुत्तमम् । तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वेदैः परात्परः ॥ चिरं
 स्तुत्या ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा । तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा ।
 वरं यन्मनसीप्सितम् ॥ श्रुतय ऊचुः—‘नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्य-
 क्षाभिरच्युत । सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः ॥ ब्रह्मेति पठ्यतेऽ-
 क्षामिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् । बाह्यनोगोचरातीतं ततो न ज्ञायते तु तत् ॥
 आनन्दमात्रमिति यद्वदन्तीह पुराविदः । तद्रूपं दर्शयास्याकं यदि देवो
 बरो हि नः ॥ श्रुत्वेतद्दर्शयामास स्वं लोकं प्रकृतेः परम् । केवलानुभवा-
 नन्दमात्रमक्षरमध्यगम् ॥ यत्र वृन्दायनं नाम वनं कामबुधैर्दुर्मैः । मनो-
 रमनिकुञ्जाढ्यं सर्वर्तुसुखसंयुतम् ॥ यत्र गोवर्द्धनो नाम सुनिर्झरवरी-
 युतः । रत्नधातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसंकुलः ॥ यत्र निर्मलपानीया
 सुवर्णसूत्रम् ।

यपि पुरुषप्रववाचकं; तथापि ‘नारायणादिरूपाणी’त्यत्र नारायणपदम् ‘आपो नारा
 इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनयः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृत’
 इति निरुक्त्या प्रथमपुरुषपरं क्षेत्रं, नाभ्यपरम् । सगुणत्वस्यामे उक्तत्वादुक्तहेतोर्जिज्ञासि-
 तत्वकथनाच्च न तृतीयपरम् । नारायणादीति । आदिपदं तदनन्तारसंग्राहकम् । ‘एत-
 द्ज्ञानाऽवताराणां निधानं बीजमव्यय’मितिवाक्येन तस्य नानाऽवतारवीजत्वात् । सर्वेद-
 मित्यत्र सर्वेदं लुप्तविभक्तिकं मिश्रमेव । अक्षरत्वाद्युक्त्यर्थमाहुः—ब्रह्मेत्यादिस्रोतद्वयम् ।

गङ्गाधरमही ।

इदद्वामने व्यक्तेऽव्यक्तं गते पुरेति । व्यक्तेः महदादिके प्रकृतिं प्रविष्टे । केवलेऽ-
 क्षरे इति । एतेन तल्लोकस्याक्षराभेदः सूचितः । सर्वेदमिति । इदं सर्वमित्यर्थः । उभयो-
 र्विशेषणत्वेऽवतारस्य विशेष्यत्वविषयक्या समामोऽवतारस्य पूर्वनिपातः । अत्रः कुन्जः
 कुम्भजलत्रय इतिवत् । यस्तुबुद्धिरिति । निर्गुणत्वबुद्धिः । बाह्यनोगोचरेति । बाह्यनो-
 गोचरासगुणावर्तावमित्यर्थः ।

कामिन्दी सरिनां वरा । रत्नपद्मोभयतटी हंसपद्मादिसंकुला ॥ नाना-
रासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम् । तत्कदम्बकमप्यस्यः किशोराकू-
तिरच्युतः ॥ वर्षापित्वेति च प्राह ब्रूत किं करवाणि नः । दृष्टो मदीयो
लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम् ॥ श्रुतय ऊचुः—‘कन्दर्पकोटिलावण्ये
त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य सरधुब्धान्यसंशयम् ॥
यथा त्वल्लोकयासिन्यः कामलम्बेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा वि-
कीर्षाऽजनि नस्तथा ॥ श्रीभगवानुवाच—‘दुर्लभो दुर्यदम्बैष युष्माकं
सुमनोरथः । मयाऽनुमोदितः सम्पद सख्यो भवितुमर्हति ॥ आगामिनि
विरञ्चो तु जाले मृच्छार्थमुपते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भवि-
ष्यथ ॥ दृष्टिव्यां भारते क्षेत्रे मायुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि
प्रेयान्यो रासमण्डले ॥ जारचर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोऽधिकम् । मयि
संप्राप्य सर्वेऽपि कृतकृत्या भविष्यथ ॥ ब्रह्मोवाच—‘श्रुत्वैतच्चिन्तय-
न्त्यस्ता रूपं भगवत्तन्मिरम् । उक्तकालं समासाय गोप्यो भूत्वा हरिं
गता’ इति ॥ अत्र हि श्रुतिभिः सर्ववेदान्तप्रत्ययं गुणातीतं बाह्यनोगो-
चरातीतमानन्दैकरूपं यत्तत्र रूपं तत्प्रदर्शयेति प्रार्थितो भगवान् गो-
कुलं, तत्स्थितं सखरूपं, लीलां तत्र कृपमाणां च प्रदर्शितवानिरयु-
सुवर्णसूत्रम् ।

‘आगामिनि विरञ्चो त्वि’त्यनेन प्राकृतिकप्रलयस्य न महाप्रलयत्वं नैवाविकादीना-
मिवेति शोधितम् । तेन प्रपञ्चप्रवाहस्नानादिता दर्शिता । एवमुपबृंहणवाक्यान्वयत्वा श्लो-
कद्वयार्थकथनपूर्वकं तात्पर्यमाहुः—अत्रेत्यादि । उपबृंहणत्वं स्पृष्टीकुरुन्ति—एतदि-
हरितोषिणी ।

सहस्राणी’त्यारभ्य ‘गोप्यो भूत्वा हरिं गता’ इत्यन्तं । सार्धपञ्चिदाश्लोकाः स्प-
ष्टार्थाः । सर्वमिति छन्दः । सर्वस्वरूपेत्यर्थः । एतेषां श्लोकानां तात्पर्यमाहुः—अत्र हीति ।
गङ्गाधरमहर्षिः ।

आगामिनि विरञ्चाविति । एतेन चतुर्भुजस्योपि त्रैमित्तिक एव देवन्दिनवन्न महा-
प्रलय इत्युक्तम् । युगपत्सकलप्रज्ञाण्डलय एव तु महाप्रलयो भवति । न चासंभवो, भग-
वति सर्वसंभवान् । न चानेकप्रज्ञाण्डसर्वे मानाभावः । ‘अन्तराऽण्डनिचया ननु सा-
धरणा’ इति श्रुतिस्तुतेः । महाप्रलयेऽपि नित्या लीला तिष्ठत्येव । अन्यथा नित्यत्वासं-
भवान् । अलमधिकेन । ‘अनतिप्रश्रय्यां वै देवतामतिपृच्छति मा ते मूर्धा व्यपस-
दिति ब्रह्माख्यवान् ।

च्यते । एतत्तद्वैष घटेत यदि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वादिविशिष्टमेतद्भवेत् । एवं सति तन्नित्यता निष्प्रत्यूहा सिद्धा भवति । न च तत्स्थितस्वरूप-
ज्ञात्रस्यैव नित्यता, न लोकस्यापीति वाच्यम् । लोकप्रदर्शनवैपर्यया-
त्तात् । अप्रार्थितत्वात् । तथा च स्वरूपदर्शनमात्रार्थं प्रार्थितो यद्वन्दाव-
नादिकमपि प्रदर्शितवान्, तेन वृन्दावनाशुक्तसामग्रीविशिष्टमेव सदा
सुवर्णसूत्रम् ।

त्यादि । एतदिति । स्वरूपदर्शने प्रार्थिते लोकपूर्वकं दर्शनम् । एतद्भवेदिति । गोकुलं भवेत् ।
एवं सतीत्यादि । लोकविशिष्टस्य स्वरूपस्य रूपसत्त्वे सति । तन्नित्यता । लोकनित्यता ।
निष्प्रत्यूहासिद्धा भवति । स्वरूपानन्दःपातित्वाभिधिर्निष्ठा सिद्धा भवतीत्यर्थः । एतदेव
श्रुत्यावनपूर्वकं स्फुटीकुर्वन्नि—न चेत्यादि । ननु लोकस्यापि स्वरूपान्तःपातित्वे यथा
वृक्षस्य फलप्रसूनपक्षवादिभिः स्वगतद्वैतं, तद्वदत्र लोके स्वगतद्वैतापत्तिरिति चेत्तत्राहुः—
वस्तुन इत्यादि । ‘तस्मान्न मित्रा एतास्तु आभिर्भिन्नो न वै ग्रभुः । भूमावतारितं
सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिना’मिति गोपालतापनीयश्रुतेः, ‘वदक्षरे परमे प्रजा’ इति वैशि-
रीयश्रुतेः, पूर्वोक्तछान्दोग्यश्रुतेश्च लोकसत्रत्याश्च भगवतः सकाशात्तात्पर्यं मित्रा, नाप्यल-
म्बनमित्राः, किन्तु मित्रामित्रा इति वृक्षफलादिबन्तं स्वगतभेदाद्वीकारेऽपि न क्षतिः, कुला-
दिविरोधाभावादित्यर्थः । एतेनैव मथुराद्वारकादीनां तत्स्थितानां च लीलास्थानां च नि-
त्यता प्रदर्शिता, समानन्यायात् । न च मिथिलाकुरुक्षेत्रादिष्वपि लीलाकरणात्तेषां मुव-
लसंयमन्यादीनां च नित्यताप्रसङ्गः । तावन्मात्रार्थं तत्र गमनमात्रेण नित्यलीलास्थानत्व-
स्थाशक्यवचनान् । अन्यथा कार्यबोधकभुतिस्मृतिव्याकोपप्रसङ्गान् । मथुरादिषु नित्यस-
न्निधानवाक्याङ्कजानां तदनुभवाद्यापि तथाऽवसीयते । अतो न चोपावसरः । एवं पूर्वो-
हरितोषिणी ।

एतदिति । प्रार्थनोत्तरकालीनं गोकुलादीनां प्रदर्शनम् । एतदिति । गोकुलादिकमित्यर्थः ।
निष्प्रत्यूहा । निर्विघ्ना । अत्र सङ्कते—न चेति । उत्तरमाहुः—लोकेति । तेनेति ।
गङ्गापरमह्नी ।

वस्तुन एव तथात्वादिति । न चापारस्वाभेयरूपत्वं विकटं, विरुद्धधर्माधारस्वत्वा-
स्मरणे भूषणत्वान् । ‘भर्ता सन् श्रियमाणो विभर्ती’ति वैशिरीये अर्चसूक्तोक्तेः ।
मुषा पार्श्वभागेषु भूषणत्वस्य लोके प्रसिद्धेऽपि । न्यायमप्याहुः—

दिप्पणी ।

* गोपालतापनीयश्रुतेरिति । श्वानीशुपलम्बमानेषु लिखितमुद्रितपुस्तकेभ्यः श्रुति-
रस्माभिर्नोपलभ्या ॥

भगवद्भूषणं, न केवलमिति ज्ञापयति । वस्तुन एव तथात्वाच्च शङ्कालेशोऽप्यत्र । अत एव ब्रह्मधर्मस्वरूपविचारे 'प्रकाशाभयवद्वा तेजस्या'दिति सूत्रितं बादरायणेन । एतच्च यथा तथा पुरस्तादेयोक्तम् ॥

अत एवेयं लीला क्तगन्तरेणापि क्तगवेदे निरूप्यते । तथाहि—'ज-
ज्ञान एव व्यवाधत स्तृषः प्रापदयद्वीरो अभिपौखं रणम् । अष्टम्वद्वि-
मर्ष सः स्ववस्तुजदस्तंभाभाकं स्वपस्ययां पृथु'मिति । जज्ञान एव गोकुले
जातमात्र एव स्तृषः पूतनातृणावर्तादिवैरिणो व्यवाधत विविधप्रकारे-
र्विशेषेण हिंसितवान् । पश्चाद्वीरो विक्रान्तो मधुराद्वारकादियु अभि-
पौख्यमात्मपौरुषानुरूपं रणं दैत्यैः सह संग्रामं प्रापदयत् अनुभूतवान्
सुषर्षत्प्रम् ।

सोपबृंहणविचारेणैव साधारणजनदृश्यत्वं लौकिकत्वं भगवद्विप्रत्वं च परिद्वत्तं ज्ञेयम् ।
उक्तवाक्यानामितिप्रसिद्धताभावात्कुमतीनां शङ्का नापैतीति पूर्वोक्तमेव स्मारयन्ति—अत्र
एवेति । धर्माणां ग्रहणः सकाशाद्देशभेदाभ्यामेव । तथा च स्वगतभेदस्य व्यासचरणै-
रप्यनुसृतत्वाच्च पूर्वोक्तेऽर्थे शङ्कालेश इत्यर्थः । एवं षोडशसप्तदशष्टादशाः परिहृताः ॥

अतः परं भूतार्थप्रयोगस्य तथाऽनुभवस्य चादोपत्वं समर्थयन्ति—अत एवेत्यादि ।
अत एवेति । लीलासम्बन्धिनां भगवदात्मकत्वेन नित्यत्वादेव । न च विवाधने नाशा-
हरितोषिणी ।

शृन्दावनादिप्रदर्शनेन । न शङ्कालेशोऽप्यत्रेति । 'तस्माच्च भिन्ना एतास्तु आमि-
र्मिन्नो न वै प्रभुः । भूमावुत्तारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिना'मिति गोपालतापिनी-
योक्तृत्वाच्च शङ्कालेशोऽपीत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्तं प्रमाणं स्मारयन्ति—प्रकाशेति । तथा
शृन्दावनादिकं वस्तुत्वाच्च सर्वे शुक्लकलादिवद्भगवतः सकाशाद्भिन्नानिभा इत्यर्थः ॥

अत एवेति । लीलानां नित्यत्वादेव । निरूपणमेवादुः—तथाहीति । कचमादुः—
जज्ञान एवेति । कर्तृमादुः—जज्ञान एव गोकुल इति । स्तृषः प्रापदयदित्यस्य व्या-
ख्यानमादुः—पश्चाद्वीर इति । प्रापदयदित्यस्य केवलदर्शनेनार्थकत्वाभावादादुः—प्राप-
गङ्गाधरमदी ।

प्रकाशाभयवदिति ॥ 'जज्ञान एवेति मन्त्रे नित्यत्वं, भूतत्वं कमिति चेत्, पूर्व-
कालवृत्तित्वं भूतत्वमित्याभयनारिति गृह्यते । अत एव 'सदेव सौम्येदमग्र आसी'-
मिति । 'एक एव नारायण आसी'दिति च श्रुतिः । अभिपौखमिति । अभिरु-
पायः, स्वम् कर्मार्थ इत्यादुः—आत्मपौरुषानुरूपमिति ।

कृतवानित्यर्थः । भूमिच्छदैस्यानां नाशकत्वमुक्त्वा देवेन्द्रमदभङ्गकारि-
त्वमाह—अत्रिं गोवर्द्धनगिरिमधुञ्चदुत्पादितवान् । 'सः स्यत् प्रस्रवदि-
न्द्रप्रेरितमेव जलमयासृजत् अधिक्रियमानं निवारितवान् । एतया स्वप-
सुपर्णसूत्रम् ।

तदुभां कथं नित्यमिति शङ्क्यम् । 'असुरानीकधीर्य' इतिवाक्येन भगवद्दीर्घात्मकतया
नित्यत्वान् । शरीरस्य कारणे लयेऽप्यक्षतेः । भुवौ स इत्यस्य लोकेऽवप्रसिद्ध इत्यर्थः सं-
हरितोपिषी ।

इयदिति । केचित्तु प्रापश्चदित्यस्य केवलदर्शनार्थकत्वं स्वीकृत्य व्याख्यानान्तरं स्वीकुर्वन्ति ।
तथाहि—धीर एक एव सर्वेषां कौरवाणां विनाशकरणे समर्थः, एतादृशोऽपि सन् पौंसं
पुरुषसम्बन्धिनं कौरवपाण्डवानां रणं प्रापश्चत्, तदस्त्वतया दृष्टवानित्यर्थः । तदस्त्वतया
दर्शने हेतुः—पौंस्यमिति । य एक एव सर्वदैवविनाशकर्ता, तेन पुरुषसम्बन्धि रणं
कथं कर्तव्यमिति पौंस्यपदेन द्योत्यत इत्यप्याहुः । अवञ्चदत्रिमित्यस्य जगुत्तरार्द्धस्य व्यो-
गज्ञाधरमष्टी ।

सस्यदिति । स्यन्दू प्रस्रवणे । किपि 'द्वित्वमार्पम् । अवासृजदिति । छन्दसि परेऽपि
न्यवहिताधोपमगाः । स्वपस्ययेति । स्वपः स्वापः एकत्र स्थितिः, तस्मात्तात्पर्यात् कयापि
मुगमुक्चौ पर्यायेण, कयजन्तान् 'अप्रत्यया'दित्यकारे श्रीवाद्वाधित्याशयेनाहुः—

टिप्पणी ।

सः स्यदिति । यद्यपि संप्रति प्रचरतोः शाकलसंहितासत्त्वदपाठयोः सस्यद् इति
द्वितीयायद्रूपचनान्नं ममासितभेकं पशुमुपलभ्यते, सह स्यन्दमाना इति विचारण्यव्याख्या-
नेन च सहस्रचन्द्रस्य सादेश इति प्रतीयते, परन्तु 'प्रभूर्जयन्त'मिति मन्त्रस्य व्याख्यायां
'उद्गीथस्तु 'भूर्जयन्त'मित्येकपदं मत्वा भूरादीन् लोकान् जयन्तमिति व्याचकारेति 'अवा-
नुकं ग्यावान्' इति मन्त्रव्याख्यायां च 'अध्येतारो नु कमिति' पदद्वयं कुर्वन्ति, तथापि
द्विकं नुकमित्यादीनि नवोत्तराणि पशानीत्युक्तवान् यास्काचार्यः । अतः केवलानां हि, नु,
सु इत्येवमादीनां यावानर्थः स एव विशिष्टानामपि । तैत्तिरीया अप्येकमेव पदं कुर्वन्तीति
च विचारण्योक्त्या कश्चित्प्रचरत्त्वदपाठविरोधेनापि प्रामाणिकैः क्रियमाणं व्याख्यानं न
दुष्यतीति क्षायते । अतः 'सः स्य'दिति पदद्वयं सूपपन्नमेव । स्यदित्येकवचनान्तपठस्तु
शास्त्रान्वरीयः ॥

† द्वित्वमार्पमिति । नार्पम्, अपि तु भाट्टम् । भुवौ 'स' इत्यस्य लोकेऽवप्रसिद्ध
इत्यर्थः संपाद इति सुपर्णसूत्रकृता स्पष्टमेव पदद्वयाङ्गीकारात् ॥

स्यया गोकुलस्थितिकरणकर्मच्छया पृथुं विस्तीर्णं नाकमस्तभात् प्रतिप-
द्धान् । इन्द्रादिदेवानां मदस्तम्भं कृतयानित्यर्थः ॥

(४९) किञ्च दशमस्कन्धे कात्यग्न्यर्चनव्रतानन्तरं वरदानार्थमागतस्य

कासमित्यवभृताभिव्यवर्ध-
कप्रयोगक्रमिकाभिर्भवतयानु-
भवाद्युपपत्तिप्रदर्शनपुरः-सरो
लीलाविलसत्तपोपसंहारः ।

भगवतो व्रजवरकुमारीषु वरदानवचनं गीयते
—‘मयेमा रंस्यथ क्षपा’ इति । अग्रेमाः क्षपा
इतीदंशब्देन ताभ्यः सर्वाः क्षपाः पुरःस्थिताः
कृत्वा प्रदर्शितयानिति ज्ञायते । अन्यथा ताः

सुयजंसुग्रम् ।

प्रायः । गोकुलस्थितिकरणकर्मच्छयेति । गोकुलस्थितिकरणार्थं कर्मच्छा लीलेच्छा चवे-
त्यर्थः । एवं लीलाया भगवदात्मकत्वेन नित्यत्वे व्यवधातेत्यादीनां भूतार्थप्रयोगाणां ‘स-
देव सौम्येदमग्र आसीत्’ ‘एको ह वै नारायण आसी’दित्यादिवर्तुवकालवृत्तित्व-
मेवार्थो, न तु कथनावसरे तद्वृत्तित्वमपीति वाटशेच्छार्थीनतया तिरोभावज्ञापयैव भूत-
त्वानुभवोऽपि समर्थितो भवतीति सिद्धावपि दोषावेवेनैव परिहृतौ बोधौ ॥

(४९) एवमूनर्विश्विंशौ परिहृत्यैकविंशद्वाविंशद्योर्भविष्यदर्थप्रयोगतयानुभवबोरोदूष-
कत्वं समर्थयितुं रमणसम्बन्धिनीनां रात्रीणां नित्यत्वं समर्थयन्ति—किञ्चेत्यादि । तत्र
च रात्रिर्दि सूर्योद्गमनवशेन भवति, प्रातःसमये च सूर्ये दृश्यमाने लौकिकीनां वास
मभावाद्धीलासृष्टिस्वसूर्योद्गमनवशेन जायमाना इतो निम्ना एव, एकदा प्रदर्शितत्वादुप-
युक्तिर्यत्र नित्या एवेति वासां नित्यत्वमविवादमिति भावः ॥

हरितोपिणी ।

कथानं कर्तुमवतारयन्ति—भूमिष्ठेति । गोकुलस्थितिकरणेति । गोकुलस्थितिकरणकर्म-
च्छया कर्मपदवाच्यलीलेच्छयेत्यर्थः । इन्द्रान्ते धूयमाणं पदं प्रत्येकमसिंखधृत इत्यनेने-
च्छाया वमयत्र योग इति बोध्यम् । इत्थं च व्यवधातेत्यत्र भूतार्थयोगेनेदानीन्तन-
काकासत्त्वं, पूर्वकालसत्त्वं विबाधनस्य न बोध्यते, किन्तु लीलाया नित्यत्वात्सर्वदा सत्त्वं
बोध्यते । यथा—‘सदेव सौम्येदमग्र आसी’दित्यादौ । एवं च तिरोभावज्ञापयत्वा पूत-
नाविबाधने भूतत्वं बोध्यत इति गूढामिसन्धिः ॥

(४९) भन्वासामपि लीलानां नित्यत्वमाहुः—किञ्चेति । वरदानवचनमेवादुः—मयेमा
इति । रमणसम्बन्धिरात्रीणां नित्यत्वमाहुः—अग्रेति । अन्यथेति । वाटसरात्रीणां प्रद-

गङ्गावरमही ।

गोकुलेति ॥

क्षया इत्येव वदेत् । वदति च प्रातःसमये, तेनैतद्वाग्निसाजात्येन ता-
सामेतस्यामेवेमा इति प्रयोगो जात्यभिप्रायेणेति न वक्तुं शक्यम् । बहु-
वचनानुपपत्तेः । न चेवंशब्दस्य भगवद्बुद्धिस्थतद्वाचकत्वेन सर्वोपप-
त्तिरिति वाच्यम् । कथनस्य परप्रतिपत्त्यर्थत्वेनैवं कथनेऽपि कुमारीणां
तद्गोषासंभवेनैतत्कथनवैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च भगवतः सत्यसङ्कल्पत्वेन
तत्त्वस्य चायाधितयिपयत्वेनात्र तासां रात्रीणां सपथभावे पूर्वोक्तस-
त्यसङ्कल्पत्वानुपपत्तिः ॥

न'न्येष्यामि ते गृहं सुभूः' 'आयास्य इति दौत्यकैः' 'ज्ञातीन् वो व्रष्टु-
मेष्याम' इत्यादिपु स्यलेष्वग्नेभावि भगवदागमनं कथं तदैव वर्तत इति
हरितोषिणी ।

सितत्वाभावे । इत्येव यदेदिति । मनेन 'इमा' इति न वदेदित्यस्य व्यवच्छेदः । रात्रिर्हि
लौकिक्यलौकिकी चेति द्विविधा भवति, तत्र रात्रित्वसाजात्येन व्यवस्थामाहुः—यदिति
चेति । एतद्वाग्निसाजात्येनेति । लौकिकरात्रिसाजात्येनेत्यर्थः । तासाम् । अलौकिकरा-
त्रीणाम् । एतस्यां लौकिकरात्र्याम् । एवं च प्रातःसमये भगवतोक्तम्—'मयेमा रंस्यथ
क्षया' इति । सत्रेवंशब्दवाक्यायां पुरःस्थितलौकिकरात्र्यामेवा लौकिकरमणरात्रीणां प्रयोगः
साजात्याभिप्रायेणेति । तथा च तासां बहुत्वेन प्रयोगान्नित्यत्वमिति भावः । अत एवाहुः
—बहुवचनेति । शङ्कते—न चेति । बुद्धिस्थतद्वाचकत्वेनेति । इवंशब्दस्य बुद्धिस्थ-
बहुरात्रिवाचकत्वेनेत्यर्थः । उच्यते—कथनस्येति । एवं कथनेऽपि । बुद्धिस्थबहुरा-
त्रिकथनेऽपि । अन्यदपि लीलानित्यत्वे साधकमाहुः—किञ्चेति । तत्त्वस्य । सत्यसङ्कल्प-
त्वस्य । अत्र । लौकिकपुरोवर्तिरात्र्याम् । तासामलौकिकरात्रीणाम् । पूर्वोक्तेति ।
'मयेमा रंस्यथ क्षया' इति पूर्वोक्त्यर्थः ॥

पुनर्लीलानित्यत्वे शङ्कते—नन्वेति । तदैवेति । भाविभगवदागमनस्य लीलानित्य-
गङ्गाधरमष्टी ।

(४९) एतस्यामेवेति । वंशमानरात्रावित्यर्थः । जात्यभिप्रायेणेति । 'जात्याख्या-
यामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्या'मिति सूत्रेणेत्यर्थः । न वक्तुं शक्यमिति । प्रातःस-
मये रात्र्यभावादिति भावः । अनुपपत्तेरिति । प्राज्ञाणाः पूज्या इत्यत्र जातेः पूज्यत्व-
विवक्षायां बहुवचनमुपरिष्टं, न सङ्कल्पकृते रात्रिसामान्यविवक्षा, भगवद्बुद्धिबोधासंभवान्,
सूत्रस्य प्रत्याख्यानान्न । न चेति । असतः परार्थस्य बुद्धिस्थत्वासंभव इति भावः ।
पूर्वोक्तेति । 'सङ्कल्पो विदितः साध्यो भयतीनां मदर्वनम् । मयाऽनुमोदितः
सोऽसौ सत्यो भविष्यतीति'त्यर्थः ।

यत्कुं शक्यम्, तथात्वे वा कथनवैयर्थ्यापत्तिरनुभवविरोधश्चेति चेत्, नैवम्; सर्वस्या अपि लीलाया नित्यत्वेन पूर्वसिद्धाया एव क्रमेणाविर्भावः परमिति पूर्वमेवोक्तत्वात्, तस्यागमनस्य चाधुनाऽप्रकटितत्वादेतत्काले प्रकटितलीलामध्यपातिनां तदननुभवाद्भगवतश्च सर्वज्ञत्वेन तल्लीलाया अप्यनुभवविषयत्वात्सर्वोपपत्तेः ॥

नन्वधुना प्रकटितलीलामध्यपातिनामेवाग्रे प्रकटनीयलीलासम्बन्धित्वमवश्यं वाच्यम् । तथैवानुभवासोपाम्, मयां पूर्वमुक्तमासीदेष्यामीति तेनागत इति । अन्यथा त्वन्यत्र कथनमन्यत्र गमनमिति सत्यवाक्यत्वानुपपत्तिश्च । उक्तेषु भगवद्वाक्या स्थित्यनुपपत्तिश्चेति कथं सुपर्वसूत्रम् ।

ननु 'ईत्यथेतिप्रयोगाद्गमनलीलाया भावित्वेन तदानीमभावात्कथं नित्यत्वमिति शङ्का इति कृत्वा शङ्कते—नन्यथापि । तत्र समादधते—मैवमित्यादि । तथा च भगवदनुभवविचारेण नित्यत्वं, भक्तानुभवविचारेण वाक्यकथनवैयर्थ्याभाव इति तादृशप्रयोगानुभवयोर्न दूषणत्वमिति भावः ॥

पूर्वसिद्धाया एव लीलायाः क्रमेणाविर्भाव इति यदुक्तं, तत्रादादृष्टे—नन्यधुनेत्यादि । अन्यथेति । प्रकटितप्रकटनीयलीलयोरन्योन्यभक्तसम्बन्धित्वात् । चकारादनुभवविरोधो हस्तितोषिणी ।

न्धित्वेन नित्यत्वेऽपि वर्तमानकालेऽपि तद्वर्तन इति कथं यत्कथ्यमित्यर्थः । समाधागमादुः—मैवमिति । क्रमेणाविर्भाव इति । अमेभाविभगवदागमनस्य पूर्वं तिरोभावः, अनन्तरमाविर्भावो, न तत्पत्तिर्येनानित्यत्वं स्यादिति पूर्वमेवासकृदुक्तत्वादित्यर्थः । इदमेव विशदयन्ति—तस्यागमनस्येति । सर्वोपपत्तेरिति । तिरोहितातिरोहितलीलाया भगवदनुभवविषयत्वमाविर्भावकालीनलीलाया भक्तानुभवविषयत्वमेवंरीत्या सर्वोपपत्तेरित्यर्थः ।

सर्वासां लीलानां क्रमेणाविर्भावतिरोभावावेव, न त्वनित्यत्वमिति यदुक्तं तत्र क्रमो न संभवतीत्याशङ्कते—नन्यति । प्रकटिताप्रकटितलीलयोर्भक्तसम्बन्धित्वेऽनुभवं प्रमाणयन्ति—तथैवेति । तेषां तादृशीलामसम्बन्धिभक्तानाम् । तथैवानुभवासित्वेनेनान्वयः । अनुभवमेवाहुः—मह्यमिति । अन्यथेति । पूर्वोत्तरप्रकटनीयलीलासम्बन्धिभक्तानामे-

गङ्गाधरभट्टी ।

भगवत्तश्च सर्वज्ञत्वेनेति । तथा च भगवदनुभवे नित्यत्वं लीलायाः, भक्तानुभवे वाक्यकथनवैयर्थ्याभाव इति भावः । अनुपपत्तिश्चेति । इति । हेतौ । अवाचित्वमनित्यताप्रतीतिबलादित्यर्थः ।

नित्याया एव लीलायाः क्रमेणाविर्भावः परमिति संगच्छत इति चेत्;
अत्रेवं प्रतिभाति—लीलानित्यत्वं न केवलं लौकिकयौक्तिकं, किन्तु
'जयति जननिवास' इत्याद्युक्तश्रुतिस्मृतिप्रमाणगम्यम् । तथा चावा-
धितप्रामाण्यैरुक्तप्रमाणैः सिद्धं चेन्नानुपपत्तिः काचित् तत्र वस्तुनीत्य-
भ्युपेयम् । प्रमाणतस्तथैव सिद्धत्वात् । किन्तु स्वबुद्धिपरिकल्पिता तत्रा-
नुपपत्तिः । सा चैवं परिहरणीया—'रसो वै स' इति श्रुत्या 'सर्वरस'
इति श्रुत्या च भगवतः सर्वरसरूपत्वं निर्विवादम् । तथा च यत्र यदा
वदत्येष्यामीति तेषां भक्तानां तत्कालीनभगवदागमनविषयकपरमा-
र्तिलक्षणरसपोषाय भगवता तथोक्ते मद्गृहे सर्वथा समागमिष्यति
प्रियस्तत्र चैवमेवं मन्मनोरथपूर्तिर्भविष्यतीति निश्चयेनामन्दानन्दरूपा
रसभावविशेषाभातिधिलक्षणास्तदा भक्तैः पूज्यन्ते, भगवतश्च तद्भा-
वसुवर्षसूत्रम् ।

अपि संगृह्यत इत्यवाधितेन भविष्यत्त्वानुभवेन वाधितत्वादीदृश्यामाज्झायां तादृशानुभ-
वलीलानित्यत्वरविरोधं रसस्वरूपविचारेण समर्थयन्ति—अत्रेदमित्यादि । निर्विवाद-
मिति । 'स मानसीन आत्मा जनाना'मिति ध्रुत्यन्तरात् । 'को ह्येवान्यात् कः प्रा-
प्याद्यदेव आकाश आनन्दो न स्या'दित्युपसंहारे आनन्दरूपताभावनया 'रसो वै
स' इति ध्रुवावपि विभावादिभिरुक्त्युपमानानन्दात्मकरसत्वं तत्तद्भेदवैशिष्ट्यं चावश्यमङ्गी-
कार्यम् । अतो विवादरहितम् । तावता कथमनुपपत्तिपरिहार इत्यत आहुः—तथा चे-
त्यादि । रसपोषायेति । एवं सर्वभेदविशिष्टरसात्मकत्वे भविष्यदागमनविषयकवाक्यज-
हरितोपिणी ।

क्याभावे । तथा चोत्तरकालीनप्रकटितलीलायां भविष्यत्त्वानुभवस्तु जायत एवेति क्रमे-
णाविर्भावो नास्तीति भावः । समाधानमाहुः—अत्रेदमिति । लीलाया नित्यत्वं नवैवोच्यत
इति न, किन्तु श्रुतिस्मृतिगम्यमित्याहुः—लीलानित्यत्वमिति । ननु ध्रुवादिप्रमाणसिद्धे
वस्तुनि यद्यपि काव्यनुपपत्तिर्नास्ति, तथापि पूर्वोक्तलीलासम्बन्धितादृशानुभवस्य लीला-
नित्यत्वस्य च यो विरोधस्तत्कृतानुपपत्तिः कथं परिहरणीयेत्यत आहुः—सा चैवमिति ।
एवं रसस्वरूपविचारेण । विचारमेवाहुः—रसो वै स इति । सर्वरसरूपत्वमिति ।
विभावानुभावसंचारिभावविशिष्टसंयोगविप्रलम्भादितत्तद्भेदविशिष्टसर्वरसरूपत्वमित्यर्थः ।
सर्वरसरूपत्वमेव विगृह्यन्ति—तथा चेति । भगवता तथोक्ते । सति सप्तमीयम् । तथा
च वाक्यसर्वम्तं किमपि नोच्यते, तावत्पर्यन्तं किमपि रसभावविशेषा नैव जायन्त इति
सर्वानुभवसिद्धम् । तथा च तथोच्यतन्तरं जायत इति तत्तद्रसानुभवो भक्तस्य भवत्येव-

षट्दर्शनजनितस्तत्समयानुरूपो भावविशेषः परमानन्दरूपोऽनुभववि-
षयो भवति । तथा च पूर्वोक्तश्रुत्या स्वरूपात्मकमेवेमं रसं सदैवानुभ-
वतीति सिद्धम् । पूर्वोक्तभक्तगृहगमने च पूर्वमवधिं कृत्वा तत्समयम-
तिश्रम्यानमिश्रस्य वा समागते प्रियतमे ये रसात्मका भावविशेषा-
स्तांस्तथाभूतः सल्लुक्तन्यायेनात्मरूपानुभवानुभवानि । अत्र च पूर्वोक्ता-
नामेतेषां च भेदो न दाङ्कनीयः । यतः पूर्वं मल्लमेवमुक्तमासीदित्यनु-
सन्धान एव तथा रसोत्पत्तिर्नान्यथा । तथा च तस्य तस्य रसस्य तादृ-
क्तादृग्रूपत्वाद्रसस्य च भगवद्रूपत्वाद् यत्र यो रसो यादृशो यावद्विधः
स्वशास्त्रसिद्धस्तत्र तादृशस्तावद्विधः स रसो भगवानेवेति फलितम् ।
भगवांश्चैक एव । तथा च तत्रत्या सर्वा सामग्री तद्रसरूपेवेति सर्वम-
नवयम् । तथा च क्षपाणां तथा प्रदृर्शनं तत्तित्यस्य एव घटते । अग्नि-
सुवर्णसूत्रम् ।

नितो च इदानींतनार्थिरूपो रसस्तपोपायः । पूर्वोक्तभक्तेति । एव्याधीति वाचाऽऽधा-
सितेत्यर्थः । तस्य तस्येति । भविष्यत्बोध्यवधित्यागनदत्यागैरभिप्रेक्ष्यतस्य । तादृग्रूप-
त्वादिति । तेनैव प्रकारेणानुभवयोग्यस्वरूपकत्वात् । फलितमिति । 'रसो वै स' इत्यादि-
श्रुतिद्वयविशारे निष्कृत्वमात्रे सिद्धम् । अन्यथा 'सर्वरस' इत्यत्र सर्वपदव्याकोपापत्तेः ।
प्रायःपाठेन सर्वपदस्य नानारूपतायामेव पर्यवसानादिति । सर्वमनवयमिति । भविष्य-
त्त्वस्यापि स्वरूपान्तःपातित्वेन नित्यत्वाविरोधाद्भगवद्विच्छेदा भविष्यत्त्वानुभवस्यापि
हरितोषिणी ।

दर्थं भगवतोऽप्यत इति न कोऽपि सन्देह इति परमार्थः । एतावता रसस्य नित्यत्वं मम-
र्थवन्ति—तथा चेति । पूर्वोक्तश्रुत्येति । 'रसो वै स' इत्यादिपुन्येत्यर्थः । वाच्याऽऽ-
श्वासनमात्रदानानन्तरं यो रसानुभवः स वर्णितः, इदानीं यत्राभ्यासनं दृष्टं तद्गृहगमना-
नन्तरं यो रसानुभवस्तं वर्णयन्ति—पूर्वोक्तभक्तेति । तथाभूतः सन्निति । रसरूपः
सन्नित्यर्थः । पूर्वोऽपि रसः, इदानीन्तनोऽपि रस एवेति सूचयितुमाहुः—अत्र चेति ।
यथा रीता रसोत्पत्तिः सास्त्रसिद्धा सैव रीतिरादरणीयेतादुः—यत इति । अनवय-
मिति । श्रुत्याविप्रमाणसिद्धत्वात्सर्वोप इत्यर्थः । लीलानां नित्यत्वे रसत्वेन भगवद्रूप एव
गङ्गाधरनदी ।

पूर्वोक्तश्रुतेति । 'रसो वै स' 'रसः शेषाद्यं उच्यतेऽऽनन्दीभवती' इत्यनवा ।
तथाभूत इति । रसात्मकः । उक्तन्यायेन । श्रुतिरीता । तस्य तस्येति । संबोधविबो-
गादिरूपस्य । तादृक्तादृग्रूपत्वात् । अनेकभावरूपत्वात् । फलितमिति । श्रुतिद्वये ।
यथा च भविष्यत्तामसीवे रसान्तःपातित्वासर्वमनवयम् ।

मरमणलीलाया अपि नित्यत्वे कथमेतद्व्रतफलत्वेन वरदानमुपपद्यत इति शङ्काऽप्येतेनैव निरस्ता वेदितव्या । भगवतः सर्वरसरूपत्वेनैव सर्वोपपत्तिरित्युक्तत्वात् । इयमेवोपपत्तिः, श्रीनन्दयशोदयोस्तादृशलीलाऽऽनन्दानुभवे को हेतुरिति 'नन्दः किमकरोद्ब्रह्मण्येव एवं महोदयम् । यशोदा च महाभागा पौ यस्याः स्तनं हरि'रित्यादिना राज्ञा प्रभे कृते 'द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया । करिष्यमाण आदेशं ब्रह्मणस्तमुवाच ह । जातयोर्नो महादेवे शुवि विश्वेश्वरे हरौ । भक्तिः स्यात्परमा लोके ययाऽञ्जो कुर्गतिं तरेत् । अस्त्वित्युक्तः स एवेह ब्रजे द्रोणो महायशः । जज्ञे नन्द इति स्यातो यशोदा सा वरा भवेत् । ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने । दम्पत्योर्नितरामासीद्द्रोणगोपीयु भारते'त्यादिना श्रीशुकेनोत्तरितेऽपि ज्ञेया । एवमेव श्रीदेवकीवसुदेवयोरन्येष्वप्येतादृशोऽप्यित्यलं विस्तरेण ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

नित्यत्वाप्यपत्वेनानित्यत्वरूपवोपरहितमित्यर्थः । सिद्धमाहुः—तथा चेत्यादि । नन्वमिमरमणस्य नित्यत्वे एतद्व्रतफलत्वेन वरदानं कथमुपपद्यत इति चेत्तत्राहुः—अग्निमेत्यादि । एतेनेति । भविष्यत्त्वनित्यत्वयोरविरोधेन । अविरोधे बीजमाह—भगवत इत्यादि । तथा च स्वरूपविचारेणैव विरोधपरिहार इत्यर्थः । एतामेवोपपत्तिं लीळान्तरेऽप्यसिदिशम्नि—इयमित्यादि, विस्तरेणेत्यन्तम् । उपपत्तिरिति । नित्यत्वमविष्यत्वादीनां स्वरूपान्तःपातित्वेनाविरोधरूपा सेत्यर्थः ॥

हरितोपिणी ।

सर्वमुपपद्यत इत्याहुः—तथा चेति । ननु व्रतफलं तु भावि, व्रतकाले तस्य सत्त्वं कथमित्यासङ्गायमाहुः—अग्निमेति । शृष्टानिरासप्रकारमप्याहुः—एतेनैवेति । इत्युक्तत्वादिति । तथा च भविष्यत्त्वं नित्यत्वं च परस्परं विरुद्धं न भवति, भगवतः सर्वरसरूपत्वादिति काप्यनुपपत्तिर्नास्तीति भावः । पूर्वमियं लीला न स्विता, अनन्तरमुत्पत्तेरिति शङ्का लीळान्तरेऽप्यस्ति, सैवं भगवतो रसरूपत्वेन निराकर्तव्येत्याहुः—इयमिति । इयमेवोपपत्तिरित्यस्याग्निमेणोत्तरितेऽपि ज्ञेयेत्यनेनान्वयः । उपपत्तिरिति । नित्यत्वं सप्तमनन्तं च नित्यपदार्थे, अपिष्यत्त्वं भाग्युत्पत्तिमत्पदार्थे, एवं चानयोः परस्परं विरुद्धयोरेपि भगवत्परसात्मकत्वेनाविरोध इत्येवंरूपोपपत्तिरित्यर्थः । को हेतुरित्यस्य प्रभे कृत इत्यनेनान्वयः । प्रभमेवाहुः—नन्द इति । उत्तरमाहुः—द्रोण इति ॥

गङ्गाधरमहो ।

एतेनैवेति । सामर्थ्या रसान्तःपातित्वेनैव । इयमेवेति । लीलासामर्थ्याः स्वरूपान्तःपातित्वरूपा ॥

इति ध्रुतिशतैरतिस्फुटतरैरपास्तभ्रमैर्विचारभरचातुरीसचिवसत्पुरा-
णैरपि । स्फुरद्विहृतिनित्यता मुनिरणापि गोपीपतेर्मयाऽतिनिजयत्नतः
फलतु तेन सैवेह मे ॥

(५०) अथेवं विचार्यते—‘जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्याने’तिवाक्यात्-

अतित्यस्या-
पत्तिपरिहार-
पूर्वकमाधुनि-
कभक्तानां ली-
लान्तःपाति-
त्वसमर्थनम् ।

नेकजन्मसञ्चितसुकृतराशेरतिशयितभगवदनुग्रहभाजनस्य
महत्तमचरणरजोऽभिषिक्तस्य कस्यचित्पुरुषविशेषस्य पू-
र्योक्तन्यायेन नित्यलीलामध्यपातिभक्तभाषसजातीयभा-
षोत्पत्तौ तद्भाषानुसारेणैव च तदनिलालेपेन भजने क्रिय-

माणे तल्लीलामध्यपातित्वमस्य भवति न वेति । किमत्र
युक्तम्? नेति । कुतः? यत एतस्यापि तादृशलीलारसानुभवकामनया
भगवद्भजनस्य कृतत्वेनैतस्मिन्नपि तादृशीं लीलां हरिः करिष्यतीति
मुपपन्नम् ।

इतीति । इत्याशयेन । एवं द्वाविंशतीनां(?) शेषाणां परिहारे पुनः शङ्काऽनुदयवि-
भावेन लीलानित्यतावाचं समाप्य तस्या आशयत्वमाहुः—इतीत्यादि ॥

(५०) ननु लीलानित्यत्वे वदन्तःपातिनां वदनुभवोऽस्तु, तेषामपि स्वरूपान्तःपाति-
त्वात् । न स्वाधुनिकानाम्, तदन्तःपातित्वेनानित्यत्वात् । तथा सति तस्याः कथमा-
शयत्वमित्याशङ्कायां विचारान्तरमारभन्ते—अथेत्यादि । पूर्वपक्षमाहुः—नेत्यादि ।

हरितोषिणी ।

लीलानित्यत्वनिर्णयजन्यं फलं प्रार्थयन्ति—इतीति । मयाऽतियत्नतः स्फुटतरैरपास्त-
भ्रमैः ध्रुतिशतैर्विचारभरचातुरीसचिवसत्पुराणैः कृत्वा गोपीपतेः स्फुरद्विहृतिनित्यता
दर्शयमाना या लीलानित्यता सा निरणापि । तेन निर्णयेन मेव लीलानित्यनैवेह मे
फलत्वेत्यन्वयः ॥

(५०) एतावता प्रवन्द्येन लीलानित्यतावाचं समाप्येदानीन्तनजनानां लीलामध्यपाति-
त्वमस्ति वा न वेति विचारं कर्तुमाहुः—अथेदमिति । पूर्योक्तन्यायेनेति । ‘जन्मा-
न्तरसहस्रेष्वपि’विन्यायेनेत्यर्थः । सम्प्रदाकारमाहुः—भवति न वेतीति । अत्र पूर्वप-
क्षमाहुः—नेतीति । एतस्यापीति । नित्यलीलान्तःपातिनः कस्यचित्पुरुषविशेषे-

गङ्गाधरनदी ।

चातुरीसचिवेति । सहितेत्यर्थः । स्फुरन्ती विहृतिनित्यता लीलानित्यता । सैवेति ।
लीलैव ॥

भवता वाच्यम् । तथा चैतस्मिन् क्रियमाणाया लीलाया जन्यत्वेन न नित्यत्वं वक्तुं शक्यम् । तेनैतदर्थमेव कथितं प्रकटीभूयाञ्चै तादृक् सुखं वृत्त्वा स्वस्मिन्नेव प्रवेशयति तमिति, न नित्यलीलायां तस्य प्रवेश इति चेत्, अत्र ब्रूमः—यथा गौतमीयानां मते सर्वज्ञत्वेनेश्वरस्य सर्वविषयकज्ञानस्यावश्यवाच्यत्वेन विषयाणां जन्यत्वेऽपि न तद्विषयकतज्ज्ञानस्य जन्यत्वम् । धर्मिग्राहकप्रमाणेन नित्यत्वेनैव सिद्धेः । तथा पूर्वोक्तप्रमाणैर्लीलाया अपि नित्यत्वेनैव सिद्धायास्तस्या एव तादृग्भक्तविषयत्वमात्रस्यैवात्र वाच्यत्वात्तद्विषयिकायास्तस्या अजन्यत्वात्त्वदेत्वसिद्धिः । न च तादृग्भक्तस्यैतद्विषयत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । तस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् । तथाहि—बृहद्भामनीयकथासन्दर्भे स्वस्तुतिसन्तुष्टभगवत्प्रदर्शितस्वरूपावलोकनसञ्ज्ञातमनोरथे ध्रुतिभिः ‘कन्दर्पकोटिलावण्ये’त्यादिना निरूपिते ‘दुर्लभो दुर्घटश्चैपे’त्यादिना भगवद्भरवानं निरूप्य पञ्चाङ्गवाक्यं निरूप्यते—‘उक्तकालं समासाद्य गोप्यो भूत्वा सुषर्षच्चक्रम् ।

समावृथते—अत्रेत्यादि । त्वदेत्वसिद्धिरिति । जन्यत्वरूपहेत्वसिद्धिरित्यर्थः । तथाहीत्यादि । अत्रायमर्थः—यद्यपि बृहद्भामनपुराणीयसन्दर्भे ‘पृथिव्यां भारते क्षेत्र’ इत्यनेनोक्तं स्थानं केवलाक्षरमभ्यपातिनित्यलीलास्थानात् स्थानान्तरमिव प्रतीयते, तथा सति सत्रत्या लीला मिमैवेति भ्रमो भवति, तथापि ‘ता घां वास्तूनी’त्यादा‘वत्राह त’द्वि-विभावणाद् बहरविषयायां ‘नास्य जरयंतर्जीर्यती’त्यादिना पुरजरादावपि वैश्मजरादे-निपाकरणाद्बृहद्भामनपुराणेऽपि ‘व्यापिर्वैकुण्ठसंज्ञित’ इत्यनेन वैकुण्ठस्य व्यापित्वेन हरितोषिणी ।

त्यर्थः । एवं वक्तव्ये लीलाया जन्यत्वापत्तिरित्याहुः—तथा चेति । समाधानमाहुः—अत्र ब्रूम इति । यथा जन्यपदार्थविषयकेश्वरज्ञानस्य नित्यत्वं, तथा तादृग्भक्तविषयिण्या लीलाया नित्यत्वमिति वदन्ति—यथेत्यादिना । त्वदेत्वसिद्धिरिति । त्वदीयजन्यत्वरूपहेतोरसिद्धिरित्यर्थः । शङ्कते—न चेति । तादृग्भक्तस्य । आपुनिकभक्तस्य । तद्विषयत्वे । नित्यलीलाविषयत्वे । समाधानमाहुः—तस्येति । तथाहीति । निरूपिते इत्यस्य सञ्ज्ञातमनोरथ इत्यनेनान्वयः । ध्रुतिप्रार्थनानन्तरं भगवद्वाक्यमाहुः—‘दुर्लभं गङ्गाधरमह्नी ।

(५०) स्वस्मिन्नेव प्रवेशयतीति । ‘यज्ञत्या न निवर्तन्ते सज्जाम परमं ममे’ति-वाक्यामुक्तिं ददातीत्यर्थः । त्वदेत्वसिद्धिरिति । जन्यत्वरूपहेत्वसिद्धिः । निरूपित इति । मनोरथ इत्यस्य विशेषणम् ।

हरिं गता' इति । एतदग्रे च पठ्यते 'स्त्रियो वा पुरुषो वापि भर्तृभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति धृतीनां नात्र संशय' इति । यद्यपि नगरादपि बहिः स्थितस्यात्यधमस्य कस्यचिन्महाराजान्तःपुरप्रवेशकाम-नायामपि न तत्र प्रवेशः संभवति, प्रत्युत दण्डस्तदिच्छाज्ञानेऽपि; तथा तादृशस्यैव जीवस्य पूर्वोक्तकामनायामपि न तत्र प्रवेशः संभवति, प्रत्युत 'अयोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न संशय' इति चाफ्यात्पात एव भवेत् । अत एव भगवता धृतिरप्यपि 'दुर्घट' इत्युक्तम् । तथापि 'मयाऽनुमोदितः सम्पन्न सख्यो भवितुमर्हती'त्युक्त्या तथा भगवद्ग्रीकारत एव भव-तीति ज्ञायते । सर्वात्मभावेन चेत्तथा भजनं करोति, तदा भगवानप्य-ग्रीकरोत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादा न स्यात् ॥

सुषण्डसूत्रम् ।

विशेषितत्वाच्च पृथिव्यां दृश्यमानस्य तद्विभक्तत्वं तद्वृत्तिलाभस्यानन्तत्वं वा वाक्यम् । तथा सति तस्यैवात्रापि सत्याच्छ्रुतिसम्बन्धिन्यपि लीला तद्धोक्तस्येवेति नित्यैव । असौ नैयायि-कप्रतिपक्षैर्भरद्वाजानवद्विषयानित्यत्वेऽपि लीलानित्यत्वं सूचयत् । नन्वस्तु धृतिसम्बन्धिन्या लीलायास्तथात्वम्, धृतिपुराणसिद्धत्वात्, न ह्याधुनिकभक्तसम्बन्धिन्या अपि, तदनुक्त-त्वात्; तथा सति कथं तस्मा आशास्वत्वमित्याशङ्क्यामाहुः—एतदग्रे इत्यादि । भय-तीति । आधुनिकभक्त्यापि भवति । तथा चाशास्वत्वे काऽपि नानुपपत्तिरित्यर्थः । नन्द-ग्रीकारेणानुमोदने मनोरथस्य सिद्धिरित्यग्रीकारश्च धृतीनामिव साधनविशेषवशात्, तथा च तादृशसाधनाभावे तदभावाच्चतुसिद्धिरित्यनर्थकमेवाशासनमित्याशङ्क्यामाहुः—सर्व-त्यादि । तथा च तादृशभजनमेवाग्रीकारगमकमिति तादृशं नाशासनमनर्थकमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

इत्यादिना । धृतीनां प्रवेशस्तत्रोक्तो, न ह्याधुनिकजनानामित्यत्र आहुः—एतदग्रे च पठ्यत इति । गृहद्वामने इति शेषः । अत्राशङ्क्ये—यद्यपीति । तदिच्छाज्ञानेऽपीति । बहिःस्थिताधमपुरुषेच्छाज्ञानेऽपीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिके पठ्यन्ति—तथेति । पूर्वोक्तं । नित्यलीलाप्रवेशकामनायावपीत्यर्थः । स्वकीयकल्पनायासुषुप्तम्भकं दर्शयन्ति—अत एव भगवतेति । समाधानमाहुः—सर्वात्मभावेनेति । बह्वुर्घटत्वं नास्तीति सूचयितुमेव-कारः । अन्यथेति । अग्रीकारस्य दुर्घटत्वे । गृहद्वामनीयक्यासन्दर्भोक्तपीतो 'कफाल'-मित्यादिना पूर्वसम्बन्धिलीलायाः 'स्त्रियो वा पुरुषो वापि'त्यादिनाऽऽधुनिकभक्त-सम्बन्धिलीलायाश्च नित्यत्वमुक्तम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

स्त्रियो वेति । अनेन वाक्येनाधुनिकभक्तानामपि लीलाप्राप्तिरुक्त । तादृशस्येति । अत्यधमस्य । तथेति नित्यलीलाप्रवेशः ॥

अथवा पूर्वोक्तभक्तसम्बन्धिन्या लीलाया वर्तमानाया एव यथा क्रमेणाविर्भावस्तथाऽऽधुनिकभक्तसम्बन्धिन्या अपि तस्या इति नानुपपत्तिः काचित् ॥

अत एव ऋग्वेदेऽपि पठ्यते—‘विचक्रमे पृथिवीमेव एतां क्षेत्राय विष्णुर्मनुपे दशस्यन् । भुवासो अस्य कीरयो जनांस उरुक्षितिं सुजनिमा चकारे’ति । एव विष्णुः क्षेत्राय निवासार्थं मनुपे स्तुवते देवगणाय दशस्यन् असुरेभ्योऽपहृत्य प्रदास्यन् एतां सर्वां पृथिवीं विचक्रमे । अत्र हि विष्णुमाहात्म्यमुच्यते । तत्र न हीदमेव महत्तस्य माहात्म्यं, सुवर्णसुव्रम् ।

ननु भवत्वेवं जाड्यपरिहारो गौतमीयानां, न तु भाषावादिप्रभृतिभिस्तथाङ्गीकार्यम्; सत्तत्त्वे पूर्वोक्तयुक्त्यप्रसिद्धेरित्याशङ्क्यां प्रकारान्तरमाहुः—अथवेत्यादि । तथा च भगवदिच्छायाः कारणता तु सर्वत्र सर्वत्राङ्गीकार्या । तथा च तथैव समाधिरित्यर्थः । एवं च यथा स्वाभाव्यमोक्षवाणिनां तेषां मते शबरकुलसंबद्धितराजकुमारवद्विस्मृतकण्ठमणिसरणवद्वा पूर्वसिद्धस्यैव स्वरूपस्य ज्ञानप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण प्राप्नुपचारस्तथा प्रकृतेऽपि साधनैः प्रतिबन्धनिवृत्तौ लीलाऽनुभव आधुनिकभक्तस्यापि तात्कालिकसम्बन्धित्वोपचार इति तदीययुक्त्या तेषामपि जाड्यपरिहार इति भावः ॥

ननु पूर्वमाविर्भावतिरोभाववादे सर्वस्य सार्वकालिकी सत्ता प्रतिपादितेति तद्रीत्या लीलावास्तवसम्बन्धितां च नित्यत्वमनुकसिद्धमेवेति पुनस्तत्साधनस्य किं प्रयोजनमिति शङ्काभ्यावृत्त्यर्थं मुक्तिमाहुः—अत एवेत्यादि । अत एवेति । एतन्नित्यत्वस्य तद्विलक्षणत्वं इति कुर्याद्वैव विचक्रमे इति । त्रिमिः क्रमैराकान्तवान् । एतावता कथं प्रकृतसिद्धिरित्याकाङ्क्षायामाहुः—अत्र हीत्यादि । नित्यत्वं त्वित्यादेरयमर्थः—यथा ‘पुरोडाशं चतुर्धा हरितोषिणी ।

इदानीमाविर्भावतिरोभावानङ्गीकारेण परमतरीत्याऽऽधुनिकभक्तस्य लीलाया भगवद्विषयैव नित्यत्वमाहुः—अथवेति । यथा क्रमेणेति । न त्वाविर्भावतिरोभाषरीत्येति भावः । तस्या इति । वर्तमानाया लीलाया इत्यर्थः । तथा चाधुनिकभक्तस्य भजनेन कीर्तनेन नित्यलीलायां प्रवेश इति भावः ॥

अत्र मुक्तिवाक्यं प्रमाणमाहुः—अत एवेति । ऋग्वेदमाहुः—एव विष्णुरिति । प्रकृतसिद्धिमाहुः—अस्य कीरय इति । ननु जीवस्वरूपभक्तस्य नित्यत्वं स्रोत्रेण कथमित्यत्र गङ्गाधरमहो ।

दशस्यसिति । दशवेरुणान्वसम् । विष्णुमाहात्म्यमिति । नामनावतारीयम् ।

किन्त्वितोऽधिकमप्यस्तीत्याशयेनाह—ध्रुवास इति । अस्य कीरणः स्तो-
तारो जनासो भक्ता ध्रुवासो नित्या एवेत्यर्थः । नित्यत्वं तु स्तोत्रेण संतु-
ष्टेन भगवता पूर्वोक्तलीलामध्ये तेषां पालनेनेति ज्ञेयम् । अन्यथा जी-
वस्य स्वत एव नित्यत्वेन 'अस्य कीरणो ध्रुवास' इत्यनर्थकं भवेत् ।
नापि सर्वसंपत्त्या याश्चाप्यर्थकगमनाभावरूपं कादाचित्कं ध्रुवस्यमत्र
वाच्यम् । सङ्कोचे मानाभावात् । तादृशो ध्रुवपदादाक्तेश्च । तस्मादस्म-
दुक्त एव ध्रुवेस्तात्पर्यं घटितव्यम् । सुजनिमा शोभनानि जनिमानि
नामानुकीर्तनस्मरणादीनि यस्यैतादृशो विष्णुरुक्षितिं विस्तीर्णनि-
वासां चकारेत्यर्थः ॥

सुपर्णसूत्रम् ।

करोती'लनेनोक्तस्य चतुर्द्धाकरणस्य 'आग्नेयं चतुर्द्धा करोती'तिवाक्येनाग्नेय उपसंहा-
रत्वा 'नित्यो नित्याना'मित्यादिनोक्तस्य जीवित्यस्य भगवत्सोऽपूपसंहार इति न
यत्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तोपन्यस्तधुतिस्मृत्यायव्याकोपान् । एवं सति यदत्र ध्रुवत्वभा-
वणं तत्र कश्चिद्विशेषो वक्तव्यः । स चोक्तरूप एव युक्तः । अन्यथा निःप्रमाणकस्य धृति-
संकोचस्य लक्षणायाश्चापातादिति । तथा च ध्रुवत्वभगवत्सोऽनित्यत्वाभापक्या लीला-
तत्सम्बन्धितां वा सत्ता सा पूर्वोक्ताया विलक्षणा, स्वरूपधर्मयावावश्यकपटितत्वान् ।
तस्मास्तु तदन्यथाभावघटितत्वादिति । 'रुद्र यत्ते जनिम चारु चित्र'मित्यादौ जनि-
मशब्दस्य जन्मति प्रसिद्धत्वात्तद्वायुस्यधर्मयान्तरमाहुः—नामानुकीर्तनेत्यादि । जनी
प्रादुर्भावे, जायन्त इति जनिमानीति व्युत्पत्त्या तानि तथेत्येतादृश इत्यर्थः । इदं च लीला-
नित्यत्वं "तद्भूतस्य तु नातद्भाय" इत्यधिकरणे प्रपञ्चितम् ॥

हरिनोपिणी ।

आहुः—नित्यत्वं त्यति । ध्रुवास इत्यस्यान्यार्थकत्वं पारयन्ति—नापीनि । उरुक्षितिमि-
त्यस्य 'कक्षादस्य व्याख्यानमाहुः—सुजनिमेति । सुप्तु जनिमा यस्येति विप्रहानुरोधेनार्थ-
माहुः—शोभनानीति । इदं च सर्वं 'तद्भूतस्य तु नातद्भाय' इत्यधिकरणे विसरेणोक्तम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

पातनेनेति । ननु 'प्यासभ्रन्धो युनू' न्यायः ? 'कृत्यल्युटो षट्ठ'मिति न दोषः ।
जनिमानीति । जन्मानीत्यर्थः । 'जनिमृद्भ्यामिभनिञ्छन्ति' । जन्मानन्तरं नामादीनि
भवन्तीति भावेनाहुः—नामेत्यादि ॥

दिप्यणी ।

* तद्भूतस्येति । व्याससूत्रप्रतीतिवाक्यायचतुर्थपादे । तद्भूतस्य पुष्टिमार्गीयभावं प्राप्तस्य
अतद्भायः पुष्टिमार्गीयभावविरोभावो नेत्यभ्यर्थः ॥

(५१) किञ्च अनित्यत्वं लीलासु बदनं धावी प्रष्टव्यः । ध्वंसप्रतियोगित्वं अनित्यत्वम्, तदत्र कुतस्त्वयाऽवधारितमिति । अन्यभावत्वेनेति चेद्भूयात्, तदा स वक्तव्यः, पूर्वसिद्धाया एव युक्तिर्लीलासु नित्यत्वोपपादनम् । तस्याः क्रमेणाधिर्भाव एवेति पूर्वमेवोक्तां स्वरूपासिद्धिं किं नानुसंधत्स इति । न पश्यामीति चेद् ब्रवीषि, तदा स्वाभिमतेश्वरेऽपि तथा ब्रूहि । धर्मिग्राहकप्रमाणेन स तथैव सिद्ध इति तु तुल्यम् ॥

शुद्धवर्णसूत्रम् ।

(५१) एवं शब्दप्रमाणेन लीलानित्यत्वे स्थापितेऽपि शङ्काङ्गमानी जन्यभावत्वेन नश्वरत्वेन व्याप्ति इति कृत्वा अनित्या; जन्यत्वान्, जन्या; क्रमिकत्वाविति क्रमिकत्वबोधकप्रत्यक्षशब्दानुपगृहीतेनानुमानेन प्रत्यवतिष्ठत इति तं प्रत्याहुः—किञ्चेत्यादि । तथा च जन्यत्वनश्वरत्वयोर्व्याप्तौ सत्यामपि प्रकृते शब्दस्य तात्पर्योन्तरेण तदनुग्राहकत्वात्, प्रत्यक्षस्य च तरवास्पर्शित्वेन दुर्बलत्वात् स्वरूपासिद्धेनानुमानेन न तस्तिश्चिरित्यर्थः । अत्राह—न पश्यामीति । असत्तः सत्तामनङ्गीकुर्वता सिद्धान्तिनाऽपि प्रपञ्चस्य सत्यत्वाय कारणाद्विर्भावः, कारणे ख्य इत्येवंरूपयोरुत्पत्तिनाशयोरङ्गीकारात्तन्मायस्यात्रापि शक्यवचनत्वात् पश्यामीत्यर्थः । तत्र प्रत्याहुः—तदेत्यादि । तथा ब्रूहीति । त्वं हि कार्यत्वलिङ्गकानुमानात् कर्तृत्वेनेश्वरं साधयसि, तथा सति कर्तृत्वस्योत्पत्तिविनाशशालित्वव्याप्तत्वात्तत्रापि सिद्धान्त्यभिमतं पूर्वपक्षाभिमतं चानित्यत्वं निराबाधमतस्तदपि ब्रूहीत्युहरितोपिणी ।

(५१) इदानीं तु क्रमिकत्वेन हेतुना जन्यत्वसाध्यकानुमानेन लीलायां जन्यत्वस्वीकर्तुणां नैयायिकानां निराकरणार्थमाहुः—किञ्चेति । प्रष्टव्य इत्यनेन साक्षाद्विवादानर्हत्वं नैयायिकस्य सूचितम् । तद् ध्वंसप्रतियोगित्वम् । अत्र लीलासु बादिबाक्यानुवादमाहुः—जन्येति । तथा च लीला अनित्या, जन्यभावत्वावित्यनुमानं बोध्यम् । जन्यभावत्वमेव लीलासु नास्तीति स्वरूपासिद्धिरूपहेत्वाभासदोषप्रसं त्वदीयानुमानमिलाहुः—पूर्वसिद्धाया इति । तथा चाविर्भावतिरोभावादेव लीलाया, न तत्त्वपत्तिविनाशाविति भावः । नैयायिकः शङ्कते—न पश्यामीति । इदानीन्तना लीला पूर्वसिद्धेवेति न पश्यामीत्यर्थः । प्रतिबन्धोत्तरमाहुः—तदेति । तथा ब्रूहीति । तुल्ययुक्त्येश्वरेऽप्यनित्यत्वं ब्रूहीत्यर्थः । तथा च घटादिकार्यकर्तरि कुलाले यथाऽनित्यत्वं, तथा जगद्रूपकार्य-

गङ्गाधरमही ।

(५१) तथैवेति नित्यत्वेनैव ।

ननु न तुल्यम् । अत्र धर्मिग्राहकमानेऽपि प्रातःकालीनलीलायाः सायङ्काले, बाल्यस्य च पौगण्डादिष्वनिरूपणात् । सत्यम् । तत्र सुतरकाले पूर्वलीलासम्भाससौदासीन्येन लीलानिरूपणं क्रियते, न तु पूर्वलीलायाः सत्यमसत्त्वं चाऽपि निरूप्यते । एवं च सति सन्देहे तस्मिन् चारणपूर्वकं 'जयति जननिवासः' 'बहूनि सन्ति नामानि' बृहद्भामनीयकथा, 'ता चां वास्तूनि' 'ते ते धामानि' 'तद्विष्णोः परमं पदं' 'तद्विप्रासो' 'ध्रुवासो अस्त्ये'त्यादिश्रुतिस्मृतिभिरुक्तरीत्या लीलाया नित्यत्वेऽवधारिते सर्वसमाधानार्थं क्रमेणाभिर्भाषिताया एव लीलायाः क्रमेण सुवर्णसूत्रम् ।

पालम्भः । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणेनेभ्यो नित्य एव सिद्ध इति तत्र तथा कथनमुचितं, नात्रेति चेत्तत्राहुः—धर्मीत्यादि । ग्राहकं प्रमाणं सर्गाद्यकालीनपरमाणुद्वयसंयोगजनकस्य कर्मणो जन्यत्वसाधकमनुमानं, नवानुमानानि वा । प्रकृते तु लीलातत्त्वबन्धिनित्यत्वसाधिकाः भुक्तयः भुक्तार्थोपपत्त्यभ्य बोध्याः । तथा च परिहारसाम्यादत्रापि तदुचितमित्यर्थः ॥

सौल्यं परिहरति—नान्येत्यादि । अत्र लीलाया नित्यत्वग्राहके पूर्वोक्तप्रमाणे सत्यमिति तस्मिन् प्रातरित्यानुक्तप्रकारेणानित्यत्वस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । अत्र समावृत्ते—सत्यमिति । हरितोपिणी ।

कर्तरीश्वरेऽध्वनित्यत्वं तत्र मते सिद्धमस्तीति भावः । अत्र नैयायिका उत्तरमाहुः—धर्मीति । धर्मी ईश्वरः तद्ग्राहकं प्रमाणमुद्ययनाचार्योक्तं पूर्वोक्तानुमाननपकं चेनेत्यर्थः । अथवा धर्मिग्राहकं प्रमाणं वेदस्तेत्यर्थः । स ईश्वरः । तर्थाय नित्य एव । तुल्यमिति । लीलायामपि नित्यत्वग्राहकं प्रमाणं वेदादिकमस्तीति तुल्यमित्यर्थः ॥

तुल्यता नास्तीत्याशङ्कते—नान्येति । तुल्यत्वाभावे हेतुमाह—अत्रेति । मानेऽपीति । लीलाया नित्यत्वग्राहके प्रमाणे सत्यपीत्यर्थः । लीलाया अनित्यत्वं साययन्ति—प्रातरिति । तथा च प्रातःकालीना लीला सायङ्काले नास्ति, बाल्यलीला पौगण्डे नास्तीत्यनित्यत्वमिति भावः । समाधानमाहुः—सत्यमिति । एवं च सतीति । लीलागात्रे निरूपणीये सतीत्यर्थः । सन्देह इति । लीला नित्याऽनित्या वेति सन्देहे सतीत्यर्थः । संशयनिवारणार्थं 'जयती'त्यादि—'ध्रुवास'—इत्यन्तान्यद्वयचनान्याहुः—जयतीत्यादि । गङ्गाधरमहो ।

अनिरूपणादिति । अनित्यत्वमिति शेषः ।

तत्र निरूपणमात्रमिति तत्रापि निर्णयात् कथं न तुल्यत्वम् । न हि प्रतिपदं नित्यत्वं निरूपणीयम् । एकत्र तथा निर्णयस्यैवान्यत्राप्यवगन्तुं शक्यत्वात् । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायात् । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थत्वात् ॥

ननु लीलायाः कर्मरूपत्वेन तस्य आचिरावस्थायित्वनियमेन न नित्यत्वं वक्तुं शक्यमिति चेत्, हन्तः॥ एवं ज्ञानस्यापि शिक्षणावस्थायित्वनियमेनेश्वरज्ञानस्यापि न नित्यत्वं वक्तुं शक्यम् । धर्मिग्राहकप्रमाणावेत् तुल्यम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

सर्वसमाधानार्थमिति । लीलानित्यत्वतत्त्वसत्यभावतन्मनोरथादिसामञ्जस्यार्थम् । ननु नित्यत्वस्य कण्ठतोऽनुक्तेन तुल्यत्वमत्र आहुः—न हीत्यादि ॥

अनन्यलभ्यस्येत्यादि । शब्देन निर्णीतस्य नित्यत्वस्य शब्देतरालभ्यत्वेन शब्दार्थत्वावित्यर्थः । एवं शब्दस्य भानान्तरविरोधकृतं नैर्बल्यं निरस्तम् ॥

अतः परं कर्मस्वरूपमर्यादामङ्गदोषविधूननाय पूर्वोत्तरपक्षाबाहुः—नन्विति । हन्तेति च । यद्यपि प्रसिद्धेरेतुत्तरत्वं, तथापि धर्मिग्राहकाणां पूर्वोक्तप्रमाणानां प्राथम्यादपीष्टसिद्धौ प्रतिषन्धेः परप्रतिपत्तिमात्रार्थत्वादशोत्तरत्वमेव; परप्रसिद्ध्या परबोधने सौकर्यामिति । तथा चेश्वरज्ञानवत्कर्मणोऽपि लोकविलक्षणत्वात् तेन लौकिककर्मरूपमर्यादामङ्ग इत्यर्थः । एवं त्रयोविंशत्यनुबिंदौ परिहृतौ ॥

हरितोपिषी ।

सर्वसमाधानार्थमिति । लीलाङ्गभूतसंयोगविप्रलम्भाङ्गभूतमनोरथादिसिद्ध्यर्थम् । कथं न तुल्यत्वमिति । एवं प्रकारेण निर्णयाद्भेदेन कथं न तुल्यत्वमित्यर्थः ॥

कर्मस्वरूपलीलाया नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्कते—नन्विति । समाधानमाहुः—हन्तैवमिति । तथापीयं चिन्तास्तीति हन्त इति शेषः । तत्कारणमाहुः—ज्ञानस्यापीति । तुल्यमिति । धर्मिग्राहकवेदानुमानादिप्रमाणमुभयत्राप्यस्तीति तुल्यमित्यर्थः ॥

गङ्गाधरमटी ।

अनन्यलभ्यस्येति । अनिरूपणेन हेतुनाऽनित्यत्वं हि स्वया साध्यम् । तथान्वलभ्यत्वात् शब्दार्थः । अनुमानं च शब्दादुर्बलमिति वेदवेदान्तमीमांसकाः । जगता म्लेचत्वं च वृत्त्याऽपि साधितं, किं पुनर्लीलाया इति भावः ॥

कर्मरूपत्वेनेति । ‘अनायाससाध्यमिदं कर्म लीले’ति लक्षणात् । हन्तैवमिति । प्रसिद्धेरेतुत्तरत्वेऽपि नापुनरेवैव शोचरसिद्ध्यर्थमेवमुक्तम् । तदाहुः—धर्मिग्राहकेति ॥

(५२) ननु लीलासम्बन्धिपदार्थाः सर्वैः सपद्यनुभूयमाना एव, त-

सर्वदृश्यगोचरमभूतादीनां
लीलासम्बन्धिपदार्थावति ली-
लासम्बन्धिपदार्थावति विस्तार-
नतया भक्त्यतिविषयतेति क-
थनम् ।

द्विधा वा? आद्ये, तन्नित्यत्वं प्रत्यक्षवाधितम् ।
वचिष्य भूयमाणवैलक्षण्योपलम्भाय न तथा
वक्तुं शक्यम् । द्वितीये स्वेतेषामपीतरपदार्थसा-
धारण्येन तल्लीलारसनमिदमप्राप्तमेतेष्वेवासाधार-

णप्रेमानुपपत्तिः । तादृग्भक्तानामेतद्दर्शना-
दिना तद्रसानुभवेनाह्लादविशेषस्यानुभूयमानत्वेन च न तथा वक्तुं श-

क्यमनुपपत्तिः ।

(५२) अतः प्रत्यक्षवाधाविशेषद्वयपरिहाराय पूर्वोत्तरपक्षाबाहुः—ननु लीलेतारिना ।
प्रत्यक्षवाधितमिति । प्रभनादिप्रलक्षणे वाधितम् । वैलक्षण्येति । यथा 'रत्नबद्धोभ-
हरितोपिणी ।

(५२) लीलासम्बन्धिपदार्थां प्रजसम्बन्धिपदार्थानामनुभूयमानां तादृग्वस्तु ते द्विविधाः । एकं
भक्ताभक्तैः सर्वैः परिदृश्यमानाः । अपरे उत्कटभक्तैरेव परिदृश्यमाना अलौकिकरत्नादि-
विशिष्टाः । तत्राशङ्कते—नन्विति । लीलासम्बन्धीति । प्रजसम्बन्धिपदार्थावन्तदुक्त-
तागुत्मादयः पदार्था इत्यर्थः । सर्वैरिति । भक्तैः साधारणजनैरित्यर्थः । सपदि एकस्मि-
न्नेव काले । तथा चारामादिनिकुञ्जानां सर्वैरनुभव एकस्मिन्नेव काले कियत् इत्यनुभवो-
ऽपीति भावः । द्वितीयं पक्षमाहुः—तद्विधा इति । ये परिदृश्यमाना निकुञ्जादयस्त-
दपेक्षया मित्रा विलक्षणा इत्यर्थः । वैलक्षण्यं च भक्तैरेवानुभूयमानत्वं, न स्थितरजनैरिति
भावः । प्रथमपक्षे दूषणमाह—आद्ये इति । तन्नित्यत्वमिति । पुन्दावनस्तदुक्तगुत्मा-
दीनां नित्यत्वमित्यर्थः । प्रत्यक्षवाधितमिति । तेषां दूषणां छेदनादिकं दृश्यत इति
कृत्वा नित्यत्वं प्रलक्षणे वाधितमित्यर्थः । अनित्यत्वमपि वक्तुं न शक्यत इत्याह—कचि-
दिति । श्रीमदुत्कटभक्तमुखाच्छ्रीगोकुले यमुनाया उभयतटी रत्नबद्धेति भूयमाणं वैलक्ष-
ण्यमिति तेषामनित्यत्वमपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । द्वितीयपक्षोऽपि न भवतीत्याह—
द्वितीये त्विति । उत्कटभक्तैरेव परिदृश्यमाना इति पक्षे त्वित्यर्थः । एतेषामपीति ।
सर्वानुभूयमानपदार्थानामित्यर्थः । तस्मिन्नेति । अलौकिकभगवल्लीलारसनमिदमप्राप्तमित्यर्थः ।
एतेष्वेवेति । सर्वैरनुभूयमानेषु प्रजपदार्थेषु । तथा चात्र भक्त्यभावे भक्त्यानां दोषः स्था-
यित्वमिति भावः । ननु मास्तु लौकिके प्रेमानुपपत्तिः, का भूतिरित्यत—आहुः—तादृग्भ-
क्तानामिति । एतद्दर्शनेति । सर्वैरनुभूयमानप्रजमण्डलदर्शनादिना । तद्रसानुभवेन ।
अलौकिकरसानुभवेन । अपरं हेतुमाहुः—आह्लादेति । न तथा वक्तुमिति । अलौकि-
कप्रेमोत्पत्तिमां भवत्वित्येवं वक्तुं न शक्यमित्यर्थः । प्रेमोत्पत्तिस्तत्त्वलौकिके वा जायते सा

गङ्गाधरभट्टी ।

(५२) वैलक्षण्येति । 'रत्नबद्धोभयतटी'त्यर्थः ।

कथमित्युभयतःपाशा रज्जुः । न च भिन्नत्वेऽप्यभिन्नत्वभ्रमात्प्रेमाद्युपपत्तिः । दृश्यते हि स्वप्नप्रतीतप्रमदादर्शनादिना पारमार्थिक(नर)स्वलनादिरिति वाच्यम् । एवं तादृशाह्लादोपपत्तावपि तत्र तत्र वेणुकिङ्किण्यादिश्रवणतत्सौरभविशेषानुभवप्रदीपाद्यनुभवानां पारमार्थिकानामनुपपत्तेः । न ह्यभिमानमात्रेणोक्तानामनुभवः संभवति । अन्यथा जागरितस्यापि प्रमदास्पर्शाद्यनुभवप्रसंगः । तादृशेषु भ्रमानुपपत्तिश्लेष्वादिशङ्कानिरासस्तु 'दिवीव चक्षुरातत'मिति श्रुतिव्याख्यानेनैव कृत इति दिक् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

यतदी'त्यादि । तादृशेष्विति । उत्कटभक्तिमत्सु । एवमाह्लादमुक्त्वा तत्समार्थि स्मारयन्ति—दिवीवेत्यादि । तथा च तद्व्याख्याने 'दिवि स्वर्गे यथे'त्यादिना स्वर्गावाणां पदार्थानां महदुज्जरूपवत्त्वेऽपि स्वर्गस्वदृश्यत्वमेव, न त्वदृश्यत्वमपि; तथैव वस्तुसामर्थ्यात्, तथैवात्रापीति औत्तरेष्टान्तबलेन साधारणजनाविषयत्वं स्थापितम् । तेन सर्वानुभूयमानपदार्थेभ्यो भिन्नत्वमर्थादेव सिद्धमिति प्रत्यक्षपाथोऽनवसरादेव पराहतः । लौकिकेभ्यपि भक्तानां लीलासम्बन्धित्वेन युद्धिस्तु 'चक्षुरिति द्वितीयैकवचनान्त'मित्यादिना सर्वानुभूयमानस्य तद्वृत्तिज्ञानस्थानत्वव्यवस्थापनादस्य तत्सम्बन्धिसम्बन्धित्वप्रयुक्तत्वादयावक्तृत्वेन पर्यवस्यतीति न दोषलेशशेष इति भावः । एवं पञ्चविंशपङ्क्तिशौ परिहृतौ ॥

हरितोपिप्पी ।

तदभेदभ्रमादित्याशङ्कते—न चेति । भ्रमादपि प्रेमोत्पत्तिर्जायत इत्यत्र दृष्टान्तमाहुः—दृश्यते हीति । समाधानमाहुः—एवमिति । एवमभेदभ्रमेणेत्यर्थः । तत्र तत्रेति निकृष्टं निकृष्टे इत्यर्थः । तथा च भ्रमेणाह्लादो भवतु नाम, परं स्वभावि स्थलविशेषे सत्यानां वेणुकिङ्किण्यादीनां तत्र तत्र श्रवणादिकं जायत इति तदनुपपत्त्याऽभेदो बहुरय इति भावः । ननु लौकिकलौकिकं भिन्नमेव, प्रदीपाद्यनुभवस्तु तदेवेदमित्यभिमानेनेत्यत आहुः—न हीति । उक्तानामिति । वेणुकिङ्किण्यादीनामित्यर्थः । लौकिकदृष्टान्तानुसरणमस्तु नाम, तथाप्यपरं निष्कृष्टं समाधानमुच्यते इत्याहुः—तादृशेष्विति । उत्कटभक्तियुक्तेष्वित्यर्थः । नन्वित्यादिना पूर्वपक्षे समाधानमाहुः—शङ्कानिरासस्त्वित्यादिना । दिव्यति । दिवि । स्वर्गे इत्यर्थः । तथा च स्वर्गे ये यं पदार्थाः सन्ति ते सर्वे स्वर्गावाणामेव दृश्या, न त्वन्येषामेवमत्रापि भक्तानामेवालीलासम्बन्धित्वपदार्था दृश्या, न त्वन्येषाम् । एवं च ते लौकिकसाधारणजनविषयपदार्थेभ्यो भिन्ना एवेति भावः । एवं च भक्तानां लौकिकेषु प्रेमोत्पत्तिम् लीलासम्बन्धित्वेनेत्यवधेयम् ॥

गङ्गाधरभट्टी ।

तादृशेष्विति । लीलासनिमग्नौ । दिवीवेति । निविष्टं वस्तु तत्रत्यानामेव दृश्यते,

(५३) ननु प्रभासीयकथायाः कथं सद्गतिरिति चेत्, उच्यते भगवान् हि सर्वलीलायुतः प्रकटः सदा । तथा च यथा धर्मरक्षा, सद्गता, देवकार्यकरणं, भूभारहरणादिकं भगवल्लीला; तथैवासुरव्यामोहनमपि लीलैव । मोहनं च मायैवेति निश्चयः । एवं च सत्यासुरमोहनार्थं या लीला सा मायिकीति मन्तव्या । तस्यां च लौकिकत्वेनासत्यत्वेन ज्ञा-

तुवर्णमुग्रम् ।

(५३) अतः परं प्रमाणयोरितरेतरविरोधो लीलास्थानां नाशानुभवादिवैतिदोषद्वयपरिहाराय तत्कृतं पूर्वपक्षमाहुः—नन्वित्यादि । कथं सद्गतिरिति । पूर्वोक्तप्रमाणैर्हि लीलालीलास्थयोर्नित्यत्वं, तत्कृतं दृश्यमानविप्रहानिप्रत्यं च व्यवस्थापितम् । तथा सति द्वारकालीलास्थानामपि तथात्वमावश्यकम् । एकादशस्कन्धे च यदुक्तं सापपूर्वको नाश उच्यते । ‘लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमङ्गलाम् । योगधारणयाऽऽप्रेष्याऽऽदग्ध्या धामाविशतस्त्वक’मित्यनेन स्वरूपस्थान्यथाभाव उच्यते । तथा सति प्रमाणयोर्लीलयोश्च विरोधात् प्रदर्शनमात्रार्थत्वं सर्वस्यायाति । यदि च स्वप्नादियैधर्म्याभ्यामिकत्वं नास्तीक्रियते; तथाऽपि सत्कार्यवादात् पूर्वं साधितत्वाद्यापि सत्यायेन कार्यत्वे सिद्धेऽनित्यत्वस्यैव दारुणम् । अंशावतारणात् । तथाऽऽमृतभौमादृतादीनां पुराणादरे पूर्वजन्मकथनादपि तथा । एतेनैव प्रथमवृत्तीयस्कन्धीयार्जुनोद्धवोत्थी भारतविष्णुपुराणै-

हरितोपिणी ।

(५३) इदानीं लीलाया नित्यत्वे पूर्वपक्षमुत्थापयन्ति—नन्विति । प्रभासीयेति प्रमासक्षेत्रे सर्वेषां यावदुक्तोत्पन्नानां विप्रशयेन नाश उच्यते; तथा च लीलोत्पन्नानां लीलायाश्च नाशात्कथं नित्यत्वमिति भावः । सद्गतिं व्युत्पादयितुं समाधानमाहुः—

गङ्गाधरभट्टी ।

तथा लीलाश्च यस्तु लीलारसनिम्नानामेव दृश्यते, तस्माल्लीलास्थाः पदार्था निम्ना एव; तथापि लौकिकेषु भक्तानां लीलास्त्वबुद्धानुपपत्तिः ? मैवं बोधत । लौकिकेभ्येवालौकिकमाकट्यात् । यथा चक्षुर्गोलकेऽलीन्द्रियचक्षुरिन्द्रियावेष्टः । इदमपि व्याख्यातं चक्षुरिति द्वितीयाव्याख्यायाम् ॥

(५३) कथं सद्गतिरिति । योगधारणया तनुं दग्ध्या धामाविशतस्त्वकमिति स्वरूपविकारः, ‘यदून्यदुभिरन्योन्यं भूभारान्संजहार हे’ति लीलास्थानाम्; तथात्वं नित्यत्वे कथम् ? न च सत्कार्यवादात् दोषः । कार्यत्वस्यैवानित्यत्वान् । द्विभांशावतारणात्पूर्वजन्मोपाख्यानात् भक्तादीनां कथं नित्यत्वं प्रत्येतव्यम् ॥

नेन भगवत्स्यपि लौकिकस्वज्ञानमसुराणामेव, न दैवानाम् । यतस्तदर्थ-
मेव तत्करणम् । अत एव भगवताऽप्युक्तम्—‘अवजानन्ति मां मृदा
मानुषीं तनुमाश्रितम् । परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् । मो-
घाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं
मोहिनीं श्रिताः । महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भज-
न्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमग्यय’मिति । ‘मामग्यय’मिति पदाभां
याः प्रकटो दृश्यते तमेवाधिकृतं जानन्तो भजन्त इति गम्यते ॥

अपि च भगवद्गीताश्लेषे ‘यत्क्षरं घेहविदो वदन्ति विशन्ति यद्
सुवर्णसूत्रम् ।

विश्वमौशलादिकथाऽपि न्याख्याता । अतो विग्रहलीलावत्सम्यन्धिनां नित्यत्वे बहुवाक्य-
विरोधादस्याः सङ्गतिर्न भवतीत्यतः प्रश्नः—कथं सङ्गतिरिति । तत्र तस्याः सङ्गतिं
श्रुत्वाद्यितुं विग्रहादिनित्यत्वेऽपि सङ्गतिर्न दुर्घटेत्याशयेनाविर्भूतस्य भगवतः सामर्थ्येन
तदुपपत्तिमाहुः—उच्यते भगवानित्यादि लीलैवेत्यन्तम् । तथा च तदपि लीलावत्-
स्वरूपसाध्यमिति तदानीमपि स्वरूपं नित्यमिति तत्सामर्थ्येनैव तदुपपत्तिरित्यर्थः । सा
कथा विधवेत्ताकाङ्क्षायां वत्करणं, तस्याः स्वरूपं, तां विधां चाहुः—मोहनं चेतारभ्य,
करणमित्यन्तम् । इयं च लीलाऽसुरार्था, न दैवाभेत्यत्र मानमाहुः—अत एवेत्यादि ।
तथा चैतद्व्याक्ये स्थावलावास्तवावप्रकारकथनपूर्वकमुच्यतात्तेषां मूढत्वेन मोहस्य सार्वदि-
कत्वात्तिरोभावावसर एवंप्रकारकरणे मोहशैथिल्यं भवेत् । अतस्तथा करणम् । तेन च
दैवानां न मोह इति । तस्यामोहस्य व्याख्यातत्वादेव ज्ञानप्रकारमाहुः—मामित्यादि ।
तथा चासुराणामेवाग्यथायुद्धिर्न दैवानामिति पूर्वोक्तं युक्तमेवेत्यर्थः ॥

एवमस्या लीलाया अमुरार्थत्वे सिद्धे स्वरूपनित्यत्वं निष्प्रत्यूहमेवेत्याशयेन तन्नित्यत्व-
हरितोपिणी ।

उच्यते इति । लीलाया नित्यत्वोपपत्तिमाहुः—भगवानित्यादिना, लीलैवेत्यन्तेन । सर्व-
लीलायुत इति । परमरक्षासुरभ्यामोहनान्तसर्वलीलायुत इत्यर्थः । तथा च प्रभासी-
यलीलायाऽसुरभ्यामोहनमित्यसुरभ्यामोहनान्तिमकेयं लीलेति भावः । शरीरादित्यागादिकं
मायिकं निष्पन्नाभूतमित्याहुः—मोहनं चेति । सा मायिकी । असुरभ्यामोहनान्तिमा
लीला मायिकी मन्तव्येत्यर्थः । तथा चेयं लीला मोहनार्थं भित्तेत्यत्र प्रमाणमाहुः—अत
एवेति । अमुरा मानुषं मामवजानन्ति, महात्मानस्तु मामन्ययं जानन्ति, अत एव ते
भजन्तीत्यर्थः ॥

अमुरभ्यामोहनान्तिमाया लीलाया अमुरार्थत्वेऽपि तस्या लीलाया अनित्यत्वेन तद्वि-
शिष्टस्वरूपसाध्यनित्यत्वापत्तिः । अनन्यस्य नित्यत्वे प्रमाणं दर्शयन्ति—अपि चेति ।

यतयो वीतरागाः । यद्विच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्य' इत्युपक्रम्याक्षरस्वप्राप्त्युपायौ निरूप्य, स्वप्राप्तौ च विशेषमुक्त्वा पुनर्भगवतोच्यते—'अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे । रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके । भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते । रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे । परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तो व्यक्तात्सनातनः । यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यती'त्यादि । एतदन्ते च 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यपे'त्युक्त्वा परस्य लक्षणमुच्यते 'यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत'मिति । अत्र च यत्सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वपि स्वयं न नश्यति तस्यैव लक्षणं 'यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं तत'मितिपदेनोक्तम् । एतल्लक्षणवत्त्वं च मृत्सामक्ष्यजृम्भणादिलीलानिरूपणप्रस्तावे पक्षान्तरनिरासपूर्वकं भगवतो दृश्यस्वरूपस्यैव नैसर्गिकधर्मत्वेन द्रव्यमस्कन्ध एव निरूपितम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

साधकं मानान्तरमाहुः—अपि चेत्तादि । निरूप्येति । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मे'त्यनेन 'अनन्यचेता' इत्यनेन च निरूप्य । उक्त्येति । 'मामुपेत्य पुन'रित्योक्तेनोक्त्वा । एतदन्त इति । एवमक्षरस्वरूपनिरूपणानन्तरम् । एवं गीतोक्तप्रमेयं निरूप्य तादृशत्वं

हरितोपिणी ।

भगवता साक्षादजुनं प्रति 'यदक्षर'मित्यनेनोपक्रमः कृतः, अनन्तरं 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मर'मित्यनेनाभ्युपगम्य, 'अनन्यचेता' इत्यनेन स्वप्राप्त्युपायं च निरूप्य 'मामुपेत्य पुन'रित्यनेन स्वप्राप्तावक्षरपेक्षया विशेषमुक्त्वा पुनर्भगवता 'अव्यक्ताद्व्यक्तयः' इत्यादिनाऽक्षरस्वरूपनिरूपणमुच्यते । एतदन्ते पुरुषस्य मल्लज्यत्वमुक्तत्वा 'यस्यान्तःस्थानी'त्यनेन परस्य लक्षणमुच्यत इत्यारण्यद्वयार्थः । एतादृशं परस्य लक्षणं भगवत्सलीत्याहुः—एतल्लक्षणवत्त्वं चेति । निरूपितमित्यनेनान्वयः ॥

गङ्गाधरमहर्षि ।

निरूप्येति । 'ओमित्येकाक्षर'मिति । 'अनन्यचेता' इति च । विशेषमिति 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यत' इति । एतदन्त इति । 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्वाम परमं ममे'त्यक्षर निरूपणान्त इत्यर्थः । अयमर्थोऽत्र प्रकरणे—विनैव साधनं प्रलयेऽक्षरप्राप्तिः सर्वेषां, हा नितां स्वनापुत्तिः, परब्रह्मप्राप्तिरनु भववैवेति न पूर्वोपरविरोध इति ॥

अपि च, अत्रैव दामोदरलीलाप्रस्तावे तस्मिन्नेवोदरे दाम्नामनवच्छेद-
कत्वं निरूप्यते, तेन तस्योदरस्यैव ब्रह्मत्वं निरूपितं भवति । उदरस्या-
ब्रह्मत्वे तु दामभिरनवच्छेद्यत्वे देशकालापरिच्छिन्नत्वं ब्रह्मधर्मं हेतुत्वेन
'न चान्तर्न बहिर्यस्ये'त्यादि न निरूपयेत् । व्यधिकरणत्वापत्तेः । तथा
च धर्मिग्राहकमानैर्विग्रहस्यैव ब्रह्मत्वं निश्चितमिति तद्विरुद्धधर्माणाम-
सत्तामेव प्रदर्शनमसुरव्यामोहायेति निश्चीयते । अन्यथाऽनुपपत्तेर्षलि-
ष्ठत्वात् ॥

सुषणसूत्रम् ।

भगवति निगमयन्ति—एतदित्यादिना । सिद्धमाहुः—तथा चेत्यादि । एवं प्रभासीय-
लीलामाचिक्त्वदाख्याय स्वरूपनित्यत्वं पुनरत्र स्मारितम् । तेन 'लोकाभिरामा'मित्यनेन
यः स्वरूपस्यान्यधामाव उक्तः स प्रदर्शनमात्रमेवेति बोधितम् । एवमेव ब्रह्माण्डपुराणे-
ऽप्युच्यते । तदेव हि ब्रह्मतर्कस्तवटीकायामप्ययदीक्षितेनोपन्यस्तम् । तथाहि—'निर्दो-
षक्षेत्रकथं विष्णुर्मनुष्येषु प्रजायते । चिन्ताश्रमव्रणाज्ञानदुःखयुगं दृश्यते कथम् ।
एवं मे संशयो ब्रह्मन् हृदि शल्यमिवापितं'मिति नारदप्रभे, 'स्त्रीपुंमलानुपप्लात्मा
देहो नास्य विजायते । किन्तु निर्दोषचैतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाश-
यति सैवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाऽप्यसुरमोहार्थं परेषां च क्वचित्क्वचित् ।
बुद्ध्याज्ञानश्रमार्दीश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क्व व्रणादि क्व चाज्ञानं स्वतन्त्राचि-
न्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्तदेहोऽपि
त्यक्तदेहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् । तथैव श्रीशुके-
रपि श्रीभागवत उक्तम्—'राजन् परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा मायाविडम्बनमवेहि
यथा नटस्य । सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते संहृत्य चात्ममहिनोपरतः
हरितोपिजी ।

अपि चेति । भगवति उक्षणं संगमयन्ति—अत्रैवेति । दक्षमस्कन्ध एवेत्यर्थः । उद-
रस्य ब्रह्मत्वं निरूपितमित्युक्तम्, तन्मनसि नायातीत्यत आहुः—उदरस्येति । न निरू-
पयेदिति । व्यास इति शेषः । व्यधिकरणत्वेति । उदरे ब्रह्मत्वं तु न स्वीक्रियते, देश-
कालापरिच्छिन्नत्वं तूच्यत इति ब्रह्मन्यधिकरणत्वापत्तेरित्यर्थः । एतावता यत्सिद्धं तदाहुः
—तथा चेति । धर्मिग्राहकमानैरिति । सूक्ष्मक्षणजृम्भणदामोदरादिलीलाप्रस्तावे श्रीभा-
गवताविप्रमाचैरित्यर्थः । तद्विरुद्धधर्माणामिति । प्रभासीयलीलायां शरीरव्यागादीनाम् ।
असतां मिथ्याभूतानामित्यर्थः । अन्यथेति । भागवताविप्रमाण्यानुपपत्तिः सर्वतो बल-
वतीत्यर्थः । सर्वा लीला मित्वा देवानां प्रदर्शनाय, प्रभासीयाऽसुरव्यामोहनात्मिकाऽभि-
त्याऽसुराणां प्रदर्शनायैवत्र प्रमाणं दर्शयन्ति—

मुख्यं सूत्रम् ।

स आस्ते ॥ मर्त्येन यो गुरुमुतं यमलोकर्नातं त्यां चानयच्छरणदः परमाखद-
रम् ॥ जिग्येऽन्तकान्तकमपीशमसावर्ताशः किं स्वावने स्वरनयन् मृगयुं सदे-
हम् ॥ तथाऽप्यशेषस्थितिसंभवाप्येष्वनन्यहेतुर्यदशेषशक्तिभृक् । नच्छत्रप्रणेतुं
वपुरत्र शेषितं मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शय'प्रतिश्लोकत्रयाणामत्रायमर्थः—पूर्वं
यदुक्कलनाशः स्वरूपान्वधाभावश्लोकः । तत्र 'योगधारणयाऽऽग्रस्याऽदृग्धा धा-
मायिदात्स्वक'मित्यत्राकारप्रभेपस्यापि संभवदुभिकत्वान् भिन्नदृग्धा, एत योगिवदृग्धा
धामाविज्ञादिति सन्देहे तं वारयितुं प्रवृत्तो कीलान्तमग्निसत्त्वरूपविषयकं सन्देहं प्रथमेन
वारयति । अन्यथा मृतीयश्लोकैर्नैव तन्निवृत्तेराद्यौ न वरेत् । तथा सत्यवमर्थः—राजन
"परस्याभरादप्युत्तमस्य तनुभृतां यादवादीनां जननाप्ययेहा उत्पत्तिनाशपेष्टाः मा-
याविद्धम्बनं मायानुकरणमवेहि । परो हि नित्यकीलसम्बन्धिनां समागमने(१) स्वा-
यतोत्पत्तिनाशत्वेन प्रत्याययति । तत्र दृष्टान्तो, यथा नटस्येति । नटो यथाऽन्यदृग्ध-
त्प्रत्याययति तथेत्यर्थः । इदमेव पूर्वाध्याये भौशलद्विष्टं दामकं प्रति भगवतोक्तम्—'त्यं
तु मन्त्रममास्थाय ज्ञाननिष्ठ उपेक्षकः । मन्मायारचनमितां विज्ञायोपशमं प्रजे'-
त्यनेन । 'एता'मित्यनेनात्र सन्निहितस्य 'गच्छ द्वारवर्तीं सुते'ति श्लोकप्रयोक्तृत्वेव परा-
मर्शान्, सर्वस्य मायिकत्वेऽभिसंहिते सर्वामित्येव वरेत् । अतस्तदनुवाद एव 'मायावि-
द्धम्बन'मित्यत्रेति निश्चयः । परत्वं निगमयितुमिदानीं मृष्टिगुणयोगमाह—मृष्टेत्यादि ।
महिर्मेहिमा । तथा च प्रलये यथा सर्वं स्वात्मनि निवेद्योपरतलात्कालिकपरिष्करण-
सिद्धतिं तथेदानीमाह इत्यर्थः । भीषरीये तु 'तनुभृत्तु यादवादिप्राविर्भावविरोभावचे-
ष्टे'ति भगवत्परत्वेन व्याख्यातम् । तच्चिन्त्यम् । तनुभृत्पदवैधर्म्यप्रसङ्गकत्वान् । आपि-
र्भावविरोभावात्सरे जननाप्ययध्यवहाराभावेन तावदेव पारितोष्यान् । वस्त्रादुक्त एवार्थः ।
एवं सपरिक्तरस्य स्थितौ योषितायां पुनः सन्देहः स्यात्, तनु मूलरूपे तथास्तु, अवता-
ररूपे तथात्वं कथमवगन्तव्यमिति, तदर्थं सामर्थ्यमाह—मर्त्येनेति । अन्तकान्तकं
मृत्युञ्जयम् । स्वावने स्वीयानामवने । तथा च मर्त्यशरीरस्य नाशोत्तरं विरकालेऽपि
गुरुमुतानयनेन ब्रह्मासदृशत्वदानयनेन मृत्युञ्जयजयेन च लोकवेददेवाप्रतिबद्धसामर्थ्य-
स्वेदानीमपि स्वापराधिभृगुमुलनयने प्रकटीकरणत्सर्वकालमेकरूपमेव सामर्थ्यं विनिग-
न्तव्यम् । तथा च मूलरूपमेवेदमित्यर्थः । एवमेव यत्रोद्धवयोः स्थापनाद् ब्राह्मणवा-

टिप्पणी ।

* परस्येति । कर्तरि पञ्चोपयम् ।

† तनुभृतामिति । कर्मणि षष्ठी ।

सुषर्णसूत्रम् ।

क्याप्रतिबन्धत्वमपि सामर्थ्यं बोध्यम् । तर्हि सामर्थ्यं विद्यमाने स्वानात्मानं च कुतो न रक्षितवानित्याकाङ्क्षायां तत्कारणं, भक्तस्थितिमर्यादां चाह—तथापीत्यादि । अनन्यद्दे-
 तुर्निरपेक्षकारणम् । तथा च देवकार्यार्थं प्रकटसदर्थं तेऽप्यवतारिताः, प्रवा तत्सर्वं कृतं,
 तथा स्वस्य भूमौ कार्यामावात् स्वधामजिगमिषायां तेषां वपुरत्र क्षेपितं प्रणेतुं नैच्छत् ।
 तद्धि मर्त्यमपि वं सुखं पुष्पातीति-भगवदस्त्वितौ सुखाभावेन तत्पोषस्य सुतरामभावा-
 इत्यतो नैच्छदित्यर्थः । तथाह—‘मर्त्येन किं स्वस्थगतिं प्रदर्शय’मिति । स्वस्या भग-
 वदेकनिष्ठाः, ते हि भगवद्विच्छानुरूपमेव कुर्वन्ति, शैरेवमवगतम्—भगवानेवमसुरान्
 व्यामोहयिष्यति, ततस्ते तथा कुतश्च न्त इति तेषां गतिं प्रकृष्टामुत्तमां दर्शयन् विद्यमाने-
 ऽपि सामर्थ्यं साम रक्षितवानिति भावः । तेन यथा प्राकट्यावसरे ‘बभूव प्राकृतः
 शिशु’रिति खत एव तथा भावनेन प्राकृतबुद्धिरुपादिता, तथा तिरोधानावसरे स्वतोऽ-
 मिप्राकट्येनात्मानं योगिनमिव प्रदर्शयता स्थिरकृता । लौकिकप्रकारकरणे तु भक्ता अपि
 व्यामुषेरन्, प्रकारान्तरे अमुरा अपि व्यामोहं सिधितुं कुर्युः, यथाऽप्योप्यानयनेन ।
 अत उभयसामञ्जसार्थं स्वतन्त्रेण एव नाट्यं समापितवान् । जनिष्यमाणदैत्यव्यामोह-
 स्थिरीकरणरूपदेवकार्यस्यैवावयवैव सिद्धेरिति ‘लोकाभिरामे’तिश्लोकतात्पर्यं सिद्ध्यति ।
 अत एव प्रथमतस्कथ्ये ‘यथाऽहरन्नुषो भारं तां तनुं विजहावजः । कण्टकं कण्टके-
 नैव द्रव्यं चापीशितुः समम् । यथा मत्स्यादिरूपाणि धत्ते जह्याद्यथा नटः । भू-
 भारः क्षपितो येन जहौ तच्च कलेवर’मिति द्वयेन नटदृष्टान्तपूर्वकं भूभारहर्षदेवस्यैव
 त्याग उच्यते, न लीलान्तरकर्तुः । तेनाप्यन्तरासृष्टिरूपस्यैव देहस्य त्यागः सिध्यतीति
 स्वस्मिन् प्राकृतस्वबुद्ध्यापादकं यद्रूपं तदनेन नाट्येन त्यक्तम्, न तु मूलरूपं व्यूहरूपं
 वेति फलति । यथा नटो नाट्यवेपमेव दूरीकरोति, न स्वीयं रूपमिति । न च व्यूहमूल-
 रूपभोरभेदः । ‘वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मी’ति विभूतौ कथनान् । किञ्चित्तेनान्यदपि कार्यं
 साधितम् । ‘एकं भगवतः कार्यं बहुधायां च साधक’मितिज्ञासाधार्मात् । तथाहि—वेदः
 सर्वोऽपि भगवल्लीलाप्रतिपादकः । तथा च जातकर्मादिप्रतिपादकसाधकस्थाय यथा तदनु-
 करणमेवं सांप्रदायिकप्रतिपादकस्यापि तथात्वायैवं करणम् । देवानामप्यमृततरसोत्पादना-
 येनैतत् । तदुक्तं तत्रैव—‘देवादयो ब्रह्ममुख्या निविशन्तं स्वधामनि । अविज्ञात-
 गतिं कृष्णं ददृशुश्चातिविस्मिताः । सौदामिन्या यथाऽऽकाशे यान्त्या हित्वाऽ-
 भ्रमण्डलम् । गतिर्न लक्ष्यते मर्त्यस्तथा कृष्णस्य दैवतैः । देवादयो ब्रह्ममुख्या
 दृष्ट्वा योगगतिं हरेः । विस्मितास्तं प्रशंसन्तः स्वधामानि ययुर्मुदे’ति । नन्विदम-
 लनुचितम्—‘हासो जनोन्मादकरी च माये’तिवाक्यात् स्मृतस्य मायात्वेन तत्कृत-
 कामदेवादिबर्धनस्यापि मायिकत्वप्रसञ्जकत्वादिति चेत्, न; तस्या मायाया अप्यङ्गि-

उक्तं च ब्रह्माण्डपुराणे—‘अमोहाय शुभा विष्णोराकारविष्णोरी-
सुवर्णसूत्रम् ।

त्वात् । फलभेदेन तथा निश्चयात् । दृश्यन्ते हि मरुदेशराजधान्यां मायाविरचितदादि-
मानामिदानीमपि फलानि । तान्युपपन्नानां च तद्वसानुभवसापोपरमादयः । अन्यत्र
च दर्शनमात्रता मायाविरचितानाम् । तेन तत्रेवात्रापि फलवैमल्येन कारणवैमल्यमनुभे-
यम् । यति च कारणवैमल्यं न मनुष्ये, तदाऽपि फलवैमल्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् पूर्वत्र
दोषसंचारः । दर्शननिरस्तत्वात् । प्रकृते च झट्टसिद्धत्वात् । एवं सति नेत्रनिमीलनेन
च देवानां ज्ञानक्षमं तिरस्कृत्यात्मसंयोजनेन यद्विश्वं सर्वं यथास्थितमेव स्मिन्निवृत्ता-
प्यावरणान्निमित्तमुपनिषदुक्तं परमात्मस्थानभूतामप्रसिद्धां वा प्रकटीकृत्य तस्मिन् स्वयमन्व-
र्य्य पूर्वप्रतिपादितं स्तित्यल्लोक्यत्वात् प्राविशदिति निबन्धोक्तो निष्कर्षः । तदेतद्ब्रह्माण्ड-
पुराणब्रह्मपुराणाभ्यामपि द्रष्टव्यं यदियुसम्भवाय—उक्तं चेलादि । ब्राह्मोक्तमज्ञत्वा-
हरितोषिणी ।

उक्तं चेलादिना, ‘दोषा विष्णोर्न हि कचि’दित्यन्तेन । मन्त्राराधकत्वं जीवधर्मः,
गङ्गाधरमदी ।

उक्तं चेति । माध्यमाध्ये, ब्रह्मवर्कविवरणेऽपि ब्रह्माण्डे—‘स्त्रीपुंमलानुपह्णारमा
देहो नास्य विजायते । किन्तु निर्दोषचेतन्यसुखनित्यां स्वकां तनुम् । प्रकाश-
यति सेवेयं जनिर्विष्णोर्न चापरा । तथाऽप्यमुरमोहार्थं परेषां च कथितकथितम् ।
बुध्साज्ञानधर्मादीश्च दर्शयेच्छुद्धसद्गुणः । क प्रणादि क चाज्ञानं स्वतन्त्राचि-
न्त्यसद्गुणे । दौर्लभ्याच्चैव मोक्षस्य दर्शयेत्तानजो हरिः । कृष्णो ह्यत्यक्देहोऽपि
त्यक्देहस्य देहवत् । लोकानां दर्शयामास स्वरूपसदृशाकृतिम् । भीमावतःऽपि
—‘राजन्परस्य तनुभूजननाप्ययेहा मायाविडम्बनमपेहि यथा नटस्य’ । ‘तनुभूत
इव जननादीत्यर्थः । ‘मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं त्वां चानयच्छरणदः पर-
मास्त्रदग्धम् । जित्येऽन्तकान्तकमपीशमसायनीशः किं स्वावने स्वरूपधम्मृगयुं
सदेह’मिति । कथं वक्ष्येकम्—‘योगधारणयाऽऽग्नेया दग्ध्वे’ति, भुमुरव्यामोहनाशेति-
त्युक्तम् । अदग्ध्वेत्येव वा पदम् । भीमरोऽपि—‘योगिनः सच्छन्दसलसः, आग्नेया
योगधारणया तनुं दग्ध्वा लोकान्तरं गच्छन्ति, भगवोस्तु न तथा, किन्त्वदग्ध्वैव’ । तत्र
हेतुर्भक्तानां धारणाध्यानयोस्तद्वर्णनार्थम् । न हि पारवैवासात्परायां । ‘अमोहावे’त्यादि-
वचनान्तराणि चाम्यत्र व्याख्यायानि ॥

टिप्पणी ।

* तनुभूत इव जननादीति । इदं भागवतचन्द्रशेखरिपरमतव्याख्याऽनुसारि
व्याख्यानम् । तोषिणीकट्टिरु बाळप्रबोधिनीविद्वतो भीमरत्नामिदमेव व्याख्यायते ।
परन्तु तस्य सुवर्णसूत्रकृतमसंभवमित्येतदीयसुवर्णसूत्रे व्यक्तमेव ॥

रता । निर्दोषत्वं तारतम्यं भुक्तानामपि बोध्यते । एतद्विरुद्धं यत्सर्वं तन्मोहायेति निश्चयः इति ॥

उक्तं च ब्रह्मपुराणे—‘अज्ञत्वं पारवश्यं च विधिभेदादिकं तथा । तथा प्राकृतदेहत्वं देहत्यागादिकं तथा । असुराणां विमोहाय दोषा विष्णोर्न हि कश्चिदिति । तथा च पद्मपुराणे पापण्डप्रवर्तनार्थं कृप-
मण्वजमाज्ञापयता भगवतोक्तम्—‘त्वामाराध्य तथा शम्भो ग्रही-
ष्यामि वरं सदे’ति । न ह्यप्याराधकत्वं भगवति संभवति । तस्य जीव-
धर्मत्वात् । तस्य यथा स्वस्मिन्नसत् एव प्रदर्शनं लोकव्यामोहाय, तथा
तस्या अपीति मन्तव्यम् ॥

(५४) अपि च यथेन्द्रजालविषायां नटस्य स्वर्गगमनं, तत्र युद्धं, तेन

युक्तिरनेन
प्रभासीयली-
लायां मायि-
कत्वप्रदर्शनम् ।

तन्मरणं, मृतस्यात्र पातस्तत्स्त्रियाश्च सहगमनादिकं पूर्वम-
नुभूतमपि पश्चात्कालीनतदागमनेन प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धेन
मायिकमिति निश्चीयते; तथा ‘जयति जननिवास’ इत्याशु-
क्तस्मृतिश्रुतिभिः पूर्वपूर्वलीलाया नित्यत्वं सिद्धमित्यनन्य-
मुपपेक्षम् ।

दिकं रसरूपपातिरिक्तरूपसम्यन्धीति बोध्यम् । तेन प्रियाविप्रयोगसामयिकाश्रयत्वं,
भक्तपारवश्यत्वं, ‘आत्तगजेन्द्रलील’ इत्याशुक्तविधिभेदस्य च न दोषावदत्वं । तत्र
रसरूपत्वादिना तथैव सिद्धवान् । तथा सति ‘त्वं हि नः परमं चक्षु’रित्याशुक्तम-
ज्ञत्वं तथा । अत एव ‘मन्त्रेषु मां वे’त्याशुक्तवचनम् । एवं पारवश्यमपि ‘तत्तस्य
कङ्कुर्यमलंभृतां न’ इत्यादिवाक्योक्तम् । विधिभेदोऽपि शतधनुर्धरादिरूपः । आविपदेन
विध्यकरणम् । यथा यवनेन सह युद्धाकरणम् । प्राकृतदेहत्वं सत्त्वदेहत्वम् । देहत्यागा-
दिकमिति । भाविपदेन ज्ञात्वयुद्धादौ प्रकृत्युपप्लवः सांपरायिकक्रियाकारणादिकं च तत्र
संगृहीतं बोध्यम् । प्रसङ्गात्तदीयं धर्मान्तरमपि विमुञ्चन्ति—तथा चेत्यादि । तस्या
अपीति । प्रभासीयलीलायाः ।

(५४) प्रमाणैर्मायिकत्वं तस्याः साधयित्वा युक्तिभिः साधयन्ति—अपि च यथे-
त्यादि । अनन्यगत्येति । उक्तश्रुतवाक्यस्यावतारतिरोभावोत्तरकालीनत्वात्तत्प्रत्ययानां जव-
दरितोषिणी ।

अ च कथं भगवता स्वीकृतः शिवाराधनेत्यत आहुः—तथा चेति । तस्या अपीति ।
प्रभासीयलीलाया अपील्यर्थः ॥

(५४) लौकिकमपि मायिकं प्रत्यक्षसिद्धं कचिदलीलत आहुः—अपि चेति । एवं

गलैयास्या लीलायाः प्रदर्शनमात्रपरत्वमित्यध्यवसेयम् । न चैतदनुरो-
धेन पूर्वलीलानामेव तथास्त्वं वक्तुं शक्यम् । तासामुक्तप्रमाणैर्नित्यत्वे-
नैव सिद्धत्वात् । न चोक्तदृष्टान्तन्यायेन पूर्वं तथा सिद्धमपि पश्चाद्वा-
ध्य(ता)मिति वाच्यम् । तत्र लौकिकत्वेन प्रमाणस्य, दोषस्यापि संभवे-
ऽपि प्रकृते दोषासंभवात् । अत्र पूर्वोक्तन्यायेन लीलानामन्योन्यं वा-
ध्यबाधकभावाभावेन तथा वक्तुमनवसरश्चेत्यलं विस्तरेण ॥

(५५) एतेन 'यदिदं मनसा वाचा चक्षुर्भ्यां श्रयणादिभिः । नन्वरं

प्रभासीयप्रसङ्गस्य-
मिदमप्यवस्थानां तात्प-
र्याथैवप्रदर्शनम् ।

गृह्यमाणं च यदिदं मायामनोमय'मिति भगवद्वाक्यं
लीलामध्यपात्यन्तरङ्गभक्तं प्रत्युक्तमिति न वास्त-
वत्वं कस्याप्यर्थस्य वक्तुं शक्यमिति निरस्तं येदित-
न्यम् । उत्तरीत्याऽऽसुरच्यामोहाय प्रदर्श्यमानाना-
सुखसुत्रम् ।

त्यादीनां वर्तमानार्थकप्रयोगाणामन्यथातुल्यमानत्वात्तदन्यगत्येत्यर्थः । अत्र पूर्वोक्त-
न्यायेनेत्यादि । नदृष्टान्ते यथा जीवने प्रामाणिकं वन्मरणस्य बाधकं, सममाङ्गता वा-
च्यवविहरणस्य बाधिका; सन्ध्यायेनात्र प्रभासीयलीला न वच्छरीरादिबाधिका । उक्तप्र-
माणविरोधेन प्रदर्शनस्याप्रामाणिकत्वान् । अवस्थार्थकधनमनवसरपरादृतमित्यर्थः । अलं
विस्तरेणेति । प्रह्लाण्डपुराणे नारदप्रभप्रसन्नोत्तराभ्यामेकादसरद्वन्द्वसमाप्तौ च कण्ठत
एवास्यां लीलायां मायिकत्वस्य कथनात्तथेत्यर्थः ॥

(५५) ननु सत्या एव लीलाया न मायिकत्वं, किन्त्वखिलप्रपञ्चस्यैव तथात्वम्,
एकादशीयसप्तमाध्याये भगवतोद्वयं प्रति तथोपदेशादित्याद्युक्त्यामाहुः—एतेनेत्यादि ।

हरितोपिषी ।

च प्रभासीयलीलायाः पूर्वं सर्वा लीला नित्या, अन्या लीला प्रदर्शनमात्रार्थेत्याहुः—तथे-
त्यादिना, अलं विस्तरेणेत्यन्तेन । अत्राशङ्कते—न चेति । उक्तेति । ऐन्द्रजालिकन्या-
येनेत्यर्थः । वक्ष्यन्ति—तत्रेति । प्रकृते । भागवतादिप्रमाणे । अपरमपि समाधान-
माहुः—अत्रेति । अत्र भगवदीयनित्यलीलायाम् । पूर्वोक्तेति । ऐन्द्रजालिकविद्यान्वा-
येनेत्यर्थः । तथा वक्तुमिति । मायिकत्वं वक्तुमित्यर्थः ॥

(५५) ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्यैव मायिकत्वमुच्यते, न तु केवलं प्रभासीयलीलाया इत्यत्र
आहुः—एतेनेति । प्रभासीयलीलाया मिथ्यात्वकथनेन । भवजातिभिर्गृह्यमाणं नन्वरमि-
त्यन्वयः । भगवद्वाक्यमिति । एकादस्यसप्तमाध्यायीयभगवद्वाक्यमित्यर्थः । अन्तर-

गङ्गाधरभट्टी ।

(५४) दृष्टान्तन्यायेनेति । दृष्टान्तसिद्धन्यायेनेत्यर्थः ।

मर्यानामेव 'यदिद'मित्यादिना कथनात् । अन्यथा 'नन्वर'मिति नोक्तं स्यात् । 'गृह्यमाण'मित्येतावतैव सर्वप्राप्तेः । एवं सति द्विजशापेन नन्व-
सुषर्षसूत्रम् ।

एतेनेति । प्रमासीयस्त्रीलाया मायिकत्वोपपादनेन । अन्यथेति । सर्वस्य मिथ्यात्वे । एवं सतीति । अस्मिन् वाक्ये नन्वरपदनिर्देशे सति । उक्तम्याख्यानोपपद्यमानं सूत्रं वाक्यान्तरमाहुः—अत एवेत्यादि । अत एव । इतरस्मानन्वरत्वादेव । भीषरीये तु 'मनसा वचसा दृष्टो'ति पाठः । ननु हंसगीतायामेव 'ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विद्यासं दृष्टं विनष्टमतिलोलमलातचक्रम् । विज्ञानमेकमुरुधेव विभाति माया स्वप्नस्त्रिधा गुणविसर्गकृतो विकल्पः' इत्यत्र, इदं जगद्विभ्रमः, मनोविद्यासत्त्वात्, दृष्टत्वात्, विनष्टत्वात् । सप्रवत् । अतिलोलत्वात् । अलातचक्रवत् । इत्येवं जगन्मिथ्यात्वासाधकानुमानबोधनाच्च प्रमासीयप्रसङ्गमात्रेण वाक्ये वद्विषयत्वस्य बहुमशक्यत्वादिति चेत्, न; अत्रापि 'विज्ञान'मित्युत्तरार्द्धे, त्रिधागुणविसर्गकृतो विकल्पो विज्ञानम्, उरुपा विमानात्, मायावत्, सप्रवदिति । अनेन सगुणसृष्टावेवान्यथ्यात्या विज्ञानरूपत्वनिगमनेन निरीश्वरस्मार्तसृष्टावेव तथा पर्यवसानात्, 'सदेव सौम्ये'त्यादिभ्यस्तुक्तप्रपञ्चमिथ्यात्वानुपादकत्वात् । अन्यथा पूर्ववाक्यविरोधस्यापरिहारेण द्वयोरप्यसङ्गतत्वापातात्, तत्रापीन्द्रियप्राप्त्यैव स्वामित्वबोधनात् । अतस्तत्रापि विषयभेदोऽवश्यमभ्युपेयः । एवमेव द्वादशाध्यायसन्दर्भेऽपि केचम् । तत्रापि 'स एष जीव' इत्यारभ्य 'पदो यथा सन्तुष्टितानसंस्था' इत्यन्तसार्षचतुर्भिर्भगवत्प्रपञ्चमुक्त्वा 'य एष संसारतरु' इत्यारभ्य 'मायामयं वेद स वेद वेद'मित्यन्तैः सार्द्धैश्चिभिर्द्वितीयस्य कथनात् । अत एव पूर्वत्र 'अयं हि जीवस्त्रिवृदृज्योनि'रित्यनेन त्रिगुणाधारत्वं लोकपञ्चकारणत्वमेकत्वादिकं च तत्सोक्तम् । द्वितीये तु 'द्वे अस्य बीजे' इत्यनेन कारणद्वयं बोधितम् । तेनात्रापि पूर्ववदेव निरीश्वरसृष्टौ पर्यवसानं बोध्यम् । एवमन्यत्रापि वैराग्यार्थं नृसिंहतापनीयोक्तमैन्द्रजालिकसृष्टिमादायैवोच्यते पुराणेऽपि चित्तबन्धोक्तदिशाऽवगन्तव्यम् । तदस्मत्पितृचरणैरावरणभङ्गे सम्यक् प्रदर्शितमिति नेह प्रपञ्चयते । प्रकृतमनुसरामः ॥

हरिनोपिणी ।

ज्ञमकमिति । उद्धवं प्रतीत्यर्थः । कथं निरस्तमित्यत आहुः—उक्तरीत्येति । अर्थानामेवेति । प्रमासीयस्त्रीत्वामप्यपातिनामर्थानामित्यर्थः । यदिदमिति । भगवद्वाक्यस्य 'यदिद'मित्यादिनेत्यर्थः । अन्यथेति । सर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वस्य भगवदभिप्रायविषयत्वे । नन्वरमिति । गृह्यमाणं वज्रभरं तन्मायामनोमयमित्यर्थः । सर्वप्राप्तेरिति । सर्वप्रपञ्चस्य प्राप्तेरित्यर्थः । नन्वरपदस्यारम्भमाहुः—एवं सतीति । एवं च सर्वप्रपञ्चस्य नन्वरत्वं भगव-

रमिति गृह्यमाणं तथेत्यर्थः पर्यवस्यति । अत एव 'यद्विद्धं मनसा धाया गृह्यतेऽन्यैरपीन्द्रियैः । अहमेव न भक्तोऽन्यदिति वुष्यध्वमंजसे'ति भगवतो हंसस्य वचनं गीयते ॥

(५४) अत्र विद्वद्भिर्येयं ज्ञेयम्—आदौ निगृह्यमाणेन श्रुतदेवेन 'भूभा-
रराजपूतना' इत्युपक्रम्य 'संज्ञते स्वकुलं विभु'-

प्रभासीयलीलासम्बन्धिन्या-
द्वयकुलं नित्यलीलामध्यपार्तिवा-
द्वयकुलतो भिन्नमित्युपपादनम् ।

रित्यन्तेन मोहिका लीला सामान्यत उक्ता ।

अत्रास्वकुलमिति निगृह्यः पदच्छेदो ज्ञेयः । वा-
स्तव्यां नैसर्गिक्यां लीलायां भुवि प्रकटनया सत्यां कथमेवं संभव-
तीति शङ्कानिरासाय 'स्वमूर्त्ये'ति द्वयेनाग्रे भुवि लीलाप्राकट्यप्रयोज-
नाभावं ज्ञापयितुं लीलाप्राकट्यप्रयोजननिष्पत्तिकथनपूर्वकं सर्वादिद्वय-
मुपपत्त्यम् ।

(५६) ननु प्रभासीयलीलासम्बन्धिनो मायिकत्वे द्वारकासीलास्थानागमि मायिकत्व-
मेव सिद्ध्यति, द्वारकास्थानागमे ज्ञापान् ज्ञानागमे च तथाभावादिन्याशङ्कायाभादुः—
अत्र विद्वद्भिरित्यति । स्वमूर्त्येति । द्वयेनेति । 'स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या
लोचनं नृणाम् । गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदस्तानीक्षतां क्रियाः । आच्छिद्य
हृत्तोपिषी ।

इमिप्रेतं न भवति, किन्तु प्रभासीयलीलाया एवेत्यर्थः । नन्ययमभिप्राय इत्यत्र प्रमाणं
किमत्र आहुः—अत एवेति । यच्चनमिति । सप्रमाण्यायीयभगवदुपपत्तित्वमर्थः ॥

(५६) ननु द्वारकास्थानं यादवानागमेव प्राप्त्यज्ञापानन्तरं प्रभागे गमनमिति तत्र-
स्थानो कथं मायिकत्वमित्यत्र आहुः—अत्र विद्वद्भिरिति । आदौविति । एकारशे
प्रारम्भ एवेत्यर्थः । पदच्छेदो ज्ञेय इति । संज्ञते अस्वकुलमिति पदच्छेद इत्यर्थः ।
लीला द्विविधा वास्तवी, लौकिकी च, तत्र नित्या या वास्तवी लीला नन्वा नाशः कथ-
मित्यत्र आहुः—वास्तव्यामिति । कथमेयमिति । कथं नाशः संभवतीत्यर्थः । पदच्छेदे
क्रियमाण आशङ्कायाः 'संज्ञतेऽस्वकुलं विभु'रितिपद्योत्तरपदद्वयेन निराकरणमाहुः—
स्वमूर्त्येति । 'स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् । गीर्भिस्ताः स्मरतां
चित्तं पदस्तानीक्षतां क्रियाः । आच्छिद्य कीर्तिं मुञ्चोक्त्यां वितत्य तद्वत्ता नु
कौ । तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वं पदमीश्वर' इतिद्वयेनेत्यर्थः । लौकिकवास्तव्यं
गङ्गापारम्परी ।

(५५) अत एवेति । इतरस्य प्रपञ्चस्यापि नित्यत्वादेव । कथिन् कथितप्रपञ्चस्य वद-
नित्यत्ववर्णनं वेदायार्थं पुराणे, तन्निबन्धे विद्वद्वं कृतम् ॥

त्वलक्षणं पदमगादित्युक्तम् । लौकिक्या मूमेरधिष्ठानत्वमात्र उपयो-
गादस्वाभाविकत्वमिति तद्विलक्षणं पदमिति ज्ञापनाय स्वमित्युक्तम् ।
अग्रे च 'ब्रह्मण्यानां यद्यान्त्यानां नित्यं वृद्धोपसेविनाम् । विप्रशापः क-
थमब्रह्मणीनां कृष्णचेतसा'मिति राजप्रभवाक्यव्याजेन नित्यलीलाम-
ध्यपातियादवस्वरूपनिरूपणेन प्राप्तशापानां तद्विज्ञत्वं ज्ञापितं व्यासेन ।
'विभ्रद्वपुः सकलसुन्दरसंनिवेशं कर्माचरन् भुवि सुमङ्गलमाप्तकामः ।
आस्याय धाम रममाण उदारकीर्तिः संहर्तुमैच्छत कुलं स्थितकृत्यशेष'
इत्युत्तरे तु स्वरूपं लीलां च भुवि प्रकटीकुर्वन् प्रयोजननिष्पत्तिं ज्ञात्वा
धाम सहजं नित्यं यल्लीलास्थानं तदेवास्याय रममाण एव स्थितकृत्य-
शेषः स्थितोऽग्निमासुरव्यामोहलक्षणः कृत्यशेषो यस्य तादृशः, 'कुलं
सुपर्णेष्वगम् ।

कीर्तिं सुभ्योक्त्यां धितव्यं तज्जसा नु कौ । तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात्स्वंपद-
मीश्वर' इति द्वयेन । तद्विज्ञत्वमिति । 'यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यभ्रियोद्धतम् ।
लोकं जिघृक्षुद्वन्द्वं मे वेलयेव महार्णव' इति । भगवद्वाक्योक्तधर्मवत्त्वाद् वृद्धसेवित्वे
च तदभावात्तेषां तद्विज्ञत्वम् । ननु 'विभ्रद्वपु'रित्युत्तरे अकुलमितिपदच्छेदस्याशक्य-
हरितोपिणी ।

न भवतीति ज्ञापयितुमाहुः—लौकिक्या इति । स्वमित्युक्तमिति । पदे 'स्वं पदमगा'-
दित्युक्तमित्यर्थः । तथा च द्वारकात्वं यद्यादवकुलं तत्त्वकुलं, यत्प्रभासे गतं तदवकुल-
मित्यर्थः । इदमेव कथयन्ति—अग्रे चेलादिना । निरूपणेनेति । 'ब्रह्मण्यानां'मिता-
विना निरूपणेनेत्यर्थः । तद्विज्ञत्वमिति । नित्यलीलामध्यपातियादवभिन्नत्वमित्यर्थः ।
अत एव भगवतोक्तम्—यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यभ्रियोद्धतम् । लोकं जिघृक्षु-
द्वन्द्वं मे वेलयेव महार्णव' इति । अत्र 'यदिदं'मित्युक्तयो'द्धत'मित्युक्त्या च तद्विज्ञत्वं
बोध्यम् । ननु राज्ञा प्रभे कृते 'विभ्रद्वपु'रित्युत्तरितं शुक्रदेवैस्तत्र तु 'संहर्तुमैच्छत
कुलं'मित्यत्राकुलमितिपदच्छेदो न संभवतीति कथमुभयोर्विज्ञत्वमित्यत आहुः—विभ्र-
गङ्गाधरमह्नी ।

(५६) तद्विज्ञत्वं ज्ञापितमिति । 'यदिदं यादवकुलं वीर्यशौर्यभ्रियोद्धतम् ।
लोकं जिघृक्षुद्वन्द्वं मे वेलयेव महार्णव' इति वृद्धसेवित्वेऽसंभवात्तद्विज्ञत्वमित्यम् ॥

एकावशमुपोषिन्वां नार्होऽयं स्फुटतीति चेन् । व्याख्यातमेवं मे तत्र वीक्षस्वापेक्षसे
यदि । संहर्तुमैच्छतेति । भयमयो भयसूक्ते 'भर्ता सन् भ्रियमाणो विभर्ति' 'एको
देवो बहुधा निविष्टः, यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुं निधाय भारं पुनरस्तमेती'-
त्यादिना निरूपित इत्यन्यत्र निरूपितम् ।

मुपपत्तम् ।

स्वाद् गृहमेवित्वे च नैवं वक्तुं शक्यमित्यत आहुः—विभ्ररित्वापि । तथा च यथा
 'द्वया ह प्राजापत्या' इत्यादिबेकगोलके देवामुरभेदमिमानिभिन्नाणि, तथैव पुरुषावि-
 द्भूतन्वायेन तेष्वविष्टं यत्कुलं तदेव तथेत्यर्थः । अत्रैवं बोध्यम्—प्रथमस्कन्धेऽनुनोक्तौ
 'एवं यल्लिष्टैर्यदुमिमहद्भिरितरान् विभुः । यदूनं यदुमिरन्योऽन्यं भूभारान् संज-
 हार ह्ये'ति । एकादशे भगवद्विचारानुवादे च 'भूभारराजपृतना यदुमिर्निरस्य गुप्तैः
 स्वयाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः । मन्येऽयनेननु गतोऽप्यगतं हि भारं यद्यादयं कुल-
 महो अविपह्यमास्ते' इत्यनेन च भूभारभूतत्वमुक्तम् । तृतीयस्कन्धे चोदयैः 'तुर्भगो
 वत्त लोकोऽयं यदयो नितरामपी'त्युक्त्वा ते किं सर्वं, उक्तं केचिरित्याकाङ्क्षायां 'ये
 संयसन्तो न विदुर्हरिं मीना इयोदुप'मिति पूर्वोक्तानां स्वरूपमुक्तम् । 'इन्द्रितज्ञाः
 पुरुषाणां एकारामाश्च सात्वताः । सात्यतामृषभं सर्वं भूतावासममसते'त्यनेन
 विपरीतज्ञानवस्त्वं चोक्तम् । एवमान्यधिकमपि । एवंभावश्च न नितलीलास्थेपु पटवे ।
 एवं सति स्वस्मिन्नैव परिकरेऽपि प्राकृतत्वबुद्धुलादनाय यन्नाट्यमंशावतरणादिना कार्य-
 सृष्टित्वप्रतिपादकमारब्धम्, सल्लोक्यत्कार्यदेहावस्थाप्रदर्शनप्राणलागविवाग्निप्रवेदासाम्परा-
 धिककारणादिना (श्लोकादिना) चामुराणां स्वपरिकरे लौकिकत्वपुष्टिस्थितीकरणेनैवं
 समापितम् । एतदेवात्रापि 'यथेन्द्रजाले'लादिना पूर्वं सूचितम् । आपन्तमेकरीत्या
 नाट्य एव हि नटस्य माहात्म्यमन्यथा वैदग्ध्यदानिरित्यतः स्वस्मिन्नाथा प्रदर्शनं, परिकरे
 चैवं प्रदर्शनमित्यपि सर्वं निबन्धे 'रामस्य सत्यदेहस्तु पूर्वमेव निरूपितः । बलपट्ट-
 किमणीमुख्या नाट्यं सर्वमिहोदित'मित्युक्तिरिहा सिद्धसि । तेनेदमेव हि कुरवा
 'यदिदं मनसा याचे'ति 'त्ययुद्धवाधयति य' इत्यादीनि वाक्यान्युक्तवान् । एतदेव
 निबन्धेऽपि 'यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते । तदेन्द्रजालपक्षेण मतान्तर-
 मिति ध्रुव'मित्यनेनोक्तम् । एवं स्वभर्तुरभिप्रायं तास्यैव भीमदुष्टवत्त्वापि पृथिव्यु जेह-
 पाशविच्छेदप्राथम्यादयः । 'अथापि तदभिप्रायं जानन्नहमरिन्दमे'तिवाक्यात् । एवं
 चात्रैवं बोध्यम्—प्रमुपाकृत्यसमयेऽवतारिता न सर्व एव सीतास्था, अपि तु कश्चि-
 नैव । 'यदुत्तरपरिपत्सर्वैर्दोर्भि'रित्यस्य यदुत्तरपरिपत्सु ये स्वदीक्षाः सेवका इतिव्या-
 ख्यानान्, भगवद्विचारानुवादे 'गुप्तैः स्वबाहुभि'रिति यदुभिद्योपनाय पूर्वजन्मांशावतर-
 नादिकथनाच्च । अंशावतरणप्रकाराय प्रेषा जीवानाम् । कश्चिदीर्घद्वारा स्वदेजःसंक्रामण-
 रूपः । यथा पाण्डवारिपु । तथा सति सर्वशसंभूतसरीरे जीवान्तरप्रवेशः । कश्चि-
 शापादिना स्वदेहमन्यथा कृत्वाऽकृत्वा वाऽन्यवीर्ये वा सदेहाः प्रविश्यावतरन्ति । यथा
 यमलानुनविदुरादयः । कश्चित् पूर्वदेदं विहाय तिन्नेन सहावतरन्ति । यथा जीनन्दा-

सुयज्ञसूत्रम् ।

यथा । तत्र पूर्वस्मिन् प्रकारे जीवस्य भक्त्यादिना यथाऽधिकारं फलं, देहस्य पावोऽश-
स्त्रांश्चिन्ति प्रत्यापत्तिः । द्वितीये तु 'यावदधिकार'मितिन्यायाच्छापाद्युपात्तदेहस्य त्याग-
स्यैवाविष्टस्य पूर्वदेहस्य यथा स्थिततामात्रम् । यमलाजुनादौ, 'वितुसेऽपि परित्यज्य
प्रभासे देहमात्मवान् । कृष्णादेशेन तच्चित्तः पितृभिः स्वक्षयं यथा'विलादौ च
तथा निर्णयात् । जन्मान्तरमापन्नानां तु भगवत्सेवाकरणेन, भक्त्या वा यथाऽधिकारं
भगवति, नित्यलीलायां वा ब्राह्मेण प्रवेशः, स्थूलसूक्ष्मशरीरयोस्त्यागः । भौमाह्वानां तु
अष्टावक्रप्रसादशापाभ्यां भगवत्पत्नीत्वचौरहस्तगतत्वादि । तत्र लक्ष्म्यंशस्य लक्ष्म्यां प्रत्या-
पत्तौ कार्यदेहस्यान्यथात्वम् । 'गतश्रीयु गृहे'त्वितिवाक्यात् । तेन न कोऽपि दोषः ।
द्वितीनां तु कार्यफोटावप्रवेशाच्छब्दब्रह्मात्मक एव देहः । अग्निकुमाराणामपि प्रसाररूप-
स्त्रीलक्षिरूपो ब्राह्म एव । यासां च कार्यं आसीत् स तूक्त एव । तेनैव न्यायेन गोपी-
चन्दननिधानभूतदेहोऽपि व्याख्यातः । एवं महिष्यादीनां तु पूर्वमुक्त एव । एवमेव
यथासंभवमितरेषामपि हेयः । एवं सति यमनृगनलङ्कयरादिवत्सदेहानामेव कार्यदेहान्तरे
प्रवेशकवनेनापि लीलास्थानां नित्यत्वसिद्धौ निष्प्रत्यूहायामपि सत्यां यत्प्राप्तिभासिकदेहा-
ङ्गीकरणं तद्भगवद्वाक्यानुरोधात् । तदेतदुक्तं—'तथेत्यर्थः पर्यचस्यती'त्यन्तेन । एतदेव
दृढीकृतम्—अत एवेत्यारभ्य, न तु पूर्वलीलाकर्त्रेत्यन्तेन । न च 'कालात्मना भग-
वता शक्रदर्प जिघांसते'त्यत्रापि कालात्मपदार्थेन साम्प्रतमिति वाच्यम् । दर्पदृष्टिमात्रे,
तत्करणभूतवाक्योक्तिमात्र एव च तद्रूपप्राकट्येनेतरलीलायां तदभावेनादोषान्, कालस्य
भगवत्प्रेष्टारूपत्वेन गुणीभूततया सत्वेऽप्यदोषाचेति । अयं चार्थसैत्तिरीयारण्यके भर्तृमु-
क्तावुवाचे 'भर्ता सन् त्रियमाणो विभर्ती'त्यादिना प्रतिपादितः । तथाहि—'भता
सन् त्रियमाणो विभर्ति, एको देवो बहुधा निविष्टः । यदा भारं तन्द्रयते स
भर्तु निधाय भारं पुनरस्तमेती'ति । भता सन्, 'पुरुषः स परः पार्यं भक्त्या ल-
भ्यस्त्वनन्यया । यस्यान्तःस्थानि भूतानी'त्युक्तीत्या धारकः मन्, 'यो लोकत्रय-
माविश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः' 'यः पृथिव्यां तिष्ठ'मित्युक्तीत्या त्रियमाण एव वि-
भर्ति । तत्र हेतुः—'एको देवो बहुधा निविष्ट' इति । देवः क्रीडिता बहुधा एकैक-
स्मिन् शरीरे वैश्वानराभिपुरुषप्रादेशमात्राह्वयमात्रादिरूपैर्नानाप्रकारेण स्थितः क्रीडाप-
धारयति । यदि तत्क्रीडाविभागकालं भूभारभूतं यादवकुलं भर्तु तन्द्रयते आलस्यं प्रा-
प्नोति, तदा भारं पूर्वोक्तं निधाय कश्चिन्प्रभासादौ निक्षिप्य पुनरस्तमेति । यथाऽवगा-
रात्पूर्वमदृश्यमानः स्थितस्तथेवादर्शनं प्राप्नोतीति यथास्थितस्यैवास्तभवनमुक्तम् । एतदेव
एतौयस्कन्धे 'कृष्णद्युमणिनिम्लोच' इत्यनेनोद्धेयकम् । तनु भर्तृव्यस्य कुतो भारता

मुपपत्तम् ।

येन भर्तुस्तन्नेत्याकाङ्क्षायामाहुः—‘तमेव मृत्युममृतं तमाहुः तं भर्तारं तमु गो-
 स्तारमाहुः स भृतो ध्रियमाणो विभर्ति य एनं धेद सत्येन भर्तु’मिति । अप्र
 पूर्वार्द्धे अविदुषां विदुषां भक्तानां च ज्ञानप्रकारा उक्ताः, क्रमेण तत्कथनप्रयोजनमुत्तरार्द्धे-
 नाह—य एनं भर्तारं सत्येनाभायया भर्तुं धारयितुमनुसन्धानं वेद स भृतः स तेन
 व्याप्तो ध्रियमाणस्तेनैवाविश्य धार्यमाणस्तं विभर्ति । तथा च भक्त्यातिरिक्ताय विभर्तीति
 भक्त्यभावात्तेषां भारता, तेन भर्तुस्तन्नेति सत्येनैव भर्तव्यमिति तदुक्तिप्रयोजनमनुविविधम् ।
 अथ पूर्वार्द्धे पोषयितुं सत्येन भगवदनुसन्धानाय च तृतीयया भूभारहेतुं वदन् ‘समोऽहं
 सर्वभूते’ष्वित्यनेनोक्तेऽर्थे निदर्शनमाहुः—‘सद्यो जातमुत जहात्येषः उत्तो जरन्तं न
 जहात्येकम् । उत्तो बहूनेकमहर्जहार अतन्द्रो देवः सदमेय प्रार्थ’ इति । एष भर्ता
 सद्यो जातं, ‘भवन्निरंशैर्यदुपपन्न्यताम् । स यावदुपार्था भरमीश्वरेभ्यः स्वका-
 लज्ञात्तया क्षपयंश्चरेद्बुधी’त्यत्र यावद्भारहरणमुपजननम्योक्त्याप्रभासीवतीलायावपि
 भूभारहरणात् तदानीं यो जातः स सद्यो जातो पश्योऽन्यो वा तमुत अपि जहाति
 भूमौ त्यजति । ‘वज्रस्तस्यामभूद्यस्तु मौशलादयशोपितः । स्त्रीपालवृद्धानादाय
 हतशेषान् धनञ्जय’ इत्यादिवाक्यान् । उत्तो अपि एकं जरन्तमुद्धवं न जहाति न
 त्यजति । ‘स्वधाम नय मामपी’ति त्वमिहापान् स्वस्थाने वयंभ्रमे तं प्रेषयन् प्रस-
 वादादिकं पोषदिज्ञानं त्यजति, उत्तो बहून् याववान्, एकमहः । सप्रस्थाः स्थापेताः ।
 एकस्मिन्नहनि जहार भूलोकावपहृतवान्, अतोऽयं देवोऽतन्द्रोऽभक्ताभक्ततामात्यागक-
 रणे अनलसः सदमेय सदैव प्रार्थः भक्तेर्भूत्वाऽनुसन्धेय इत्यर्थः । एवं भारहेतुमुपस्था-
 भारहेतुं तृतीययाऽऽह—‘यस्तद्वेद यत आबभूव संधां च यौ संधे ब्रह्मर्षयः । रमते
 तस्मिन्नुत जीर्णे शयाने नैनं जहात्यहस्तु पूर्व्ये’ष्विति । यत आबभूव भाविर्भूव
 यौ च संधां प्रणितां प्रवृत्ता सद् संधे कृतवान्, यस्तद्वेद जानाति, तस्मिन् पुत्रे जीर्णे
 जरति शयाने स्वपति रमते तेनैव प्रीडति, एनं जानन्तं भक्तं पूर्व्ये’ष्वहस्तु पूर्वं भवेपु
 विनेपु न जहाति न त्यजति । प्रादुत्वात्तेन कार्येचिकीर्षया सादृशमुद्धवं न त्यजन्नाह ।
 तथा चेदमभारहेतुत्वनिदर्शनमित्यर्थः । एवं भाराभारहेतुमुक्त्वा भारहरणप्रकारं वक्ष्यन्
 सर्वस्य तदाज्ञाकर्तृत्वमूपनपूर्वकं तिरोधानप्रकारं वदति पञ्चम्या सौति च—‘स्यामापो
 अनु सर्वाधरन्ति जानतीः । यत्सं पयसा पुनानाः स्यमग्निं हव्यवाहं समिन्से
 त्वं भर्ता मातरिभ्या प्रजाना’मिति । हे भर्तः ! त्वदभिप्रायं ‘समुद्रः सप्तमेऽह्येतां
 पुरीं च ज्ञाययिष्यती’तिरूपं, त्वां वा जानतीः जानन्त्यः सर्वाः भावः मातुषः अनु
 लक्ष्मीकृत्य चरन्ति । तदुक्तम्—‘द्वारकां हरिणा त्यक्तां समुद्रोऽज्ञाययत् क्षणात् ।
 वर्जयित्वा महाराज श्रीमद्भगवदालय’मिति । ज्ञाने दृष्टान्तः—‘यत्सं पयसा पु-

सुयज्ञसूत्रम् ।

नाना' इति । स्त्रीयं वत्सं ज्ञात्वा क्षीरेण पोषयन्त्यो गवादय इवेत्यर्थः । निवृत्ते 'अभ्यं नत्वा धारयन्त'मित्यत्रोपमावाचकपदाभावेऽप्युपमाभ्याख्यानाद्वदोपः । तथा च भगव-
विच्छाह्वानेऽभिमानिप्रेरिता जडा अपि यत्र भगवत्कार्यं कुर्वन्ति तत्र, ज्वेतनानां किं वक्त-
व्यमित्यर्थः । स्वमग्निमावरणरूपं हव्यवाहं सुखरूपं वा समिन्से । मि इन्धी दीप्तौ ।
संदीपयति । एतेन तिरोभावप्रकारकधनेन स्वरूपनित्यत्वमुक्तम् । स्तुतिमाह—त्वं प्रजानां
भर्ता धारकः पोषकश्च । एतेन 'त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाष्यं व्यक्तं
सृजस्यसि क्षुम्पसि तद्गुणस्थ' इत्यादिबस्तुतेरर्थ उक्तः । किञ्च मातरिश्वा
त्वमेव प्राणो वायुश्च । एतेनात्मनिनस्त्वबोधनान् 'शुद्धिर्नृणां न तु तथेक्ष्य तुराशयानां
विद्याश्रुताध्ययनदानतपःक्रियामि' रित्यत्रोक्तं भगवत्प्राज्ञसः भद्रया शोधकत्वमुक्तम् ।
अपहृतपाप्मत्वान् । तेन बक्ष्यमाणयुद्धादिकं स्वदिच्छयैव, न तु कर्मविपाकरूपमिति बो-
धितम् । अथ पक्ष्या स्तुवन् भारद्हरणाय युद्धमाह—'त्वं यज्ञस्त्वमु वे वासि सोमः
तव देवाहवमायन्ति सर्वे । त्वमेकोसि बहून्नुप्रविष्टः नमस्ते अस्तु सुहयो म
एधी'ति । त्वं यज्ञप्रदर्वकत्वेन यज्ञोऽसि । एतदेव देवस्तुतावुक्तम्—'यश्चिन्त्यते प्रय-
त्तपाणिमिरध्वराग्नौ अय्या निरुक्तविधिनेशह विर्गृहीत्वे'त्यनेन । 'वासिष्ठो ह सात्य-
हव्य' इत्युपाख्याने यज्ञ एव यज्ञप्रतिष्ठायाः भावणान् । किञ्च, त्वमुवेव सोमोऽसि
धमया संहारक्षत्तया सह वर्तमानः सोमस्त्वमेवासि । एतदेव देवस्तुतौ—'नस्योतगाव
इव यस्य वक्षो भवन्ति ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिधुरर्धमानाः । कालस्य ते प्रकृति-
पूरुषयोः परस्ये'त्यनेनोक्तम् । युद्धादिकमाह, हे देव ! सर्वे यदुप्यवतीर्णास्तवाऽऽदवं सं-
ग्राममायन्त्यागच्छन्ति । तत्र हेतुः—'त्यमेको बहून्स्ताननुप्रविष्टोऽसी'ति, युद्धं स्वचिच्छ-
यैव, न तु कर्मविपाकेनेत्यर्थः । तदुक्तम्—'जम्मुकुन्देन विमोहिता भृश'मिति । एवं
लीलामुक्त्वा नमन् प्रार्थयते—ते नमोऽस्तु मे मम सुहव एषि तुष्टु समीचीनं हवमा-
ह्वानं यस्म सादृशो भव, आह्वानं सुखभो भवेत्यर्थः । तत्रापि 'नताः स्म ते नाथ पदा-
रविन्द'मिति प्रागेवोक्त्वा तदनन्तरं 'ततः स्वधाम परमं विशस्व यदि मन्यस' इति
प्रार्थितम् । एवं केवलं भगवन्तं स्तुत्वा द्वाभ्यां रामकृष्णौ स्तौति, असुरवधाय द्विरुपेणा-
वतीर्णत्वान् । तत्र सप्तमी—'नमो धामस्तु शृणुत ह्वं मे प्राणापानावजिर
संचरन्तौ । ह्वयामि वां ब्रह्मणा तूर्तमेतम् यो मां द्वेष्टि तं जहितं युवाना'
इति । हे प्राणापानौ देवौ । वां युवाभ्यां नमोऽस्तु, मे मम ह्वं ज्ञानं शृणुतम् । अजिरं
रणाजिरं संचरन्तौ विचरन्तौ वां युवां, ब्रह्मणा मन्त्रेण ह्वयामि, तूर्तं क्षीप्रं एतं मद्द
भागच्छतम् । प्रयोजनमाह—युवाना नित्यतरुणौ युवां यः कथुर्मा द्वेष्टि तं जहितं
विनाशयतम् । तथा च युवां विना न मे कथुनिवृत्तिरतो यथाऽऽसद्विज्ञापनेन भृशत्रवो

सुखसंज्ञम् ।

भूमिष्ठमक्षत्रवज्र इत्यासपाऽमद्भू आगत तत्राप्यस्यद्वाधकान् निवर्तयतमित्यर्थः ।
 ब्रह्मादमी—‘प्राणापानौ संविदानौ जहितम् अमुप्यासुना मा संगसाधाम् । तं
 मे देवा ब्रह्मणा संविदानौ वधाय दत्तं तमहं हृनामी’ति । हे प्राणापानौ देवौ !
 संविदानावैकमलं प्राप्तौ जहितमस्यच्छुं परित्यजतम् । अमुप्य गच्छप्रोरसुना प्राणेन
 मा संगसाधाम् संगतौ माभूताम् । मे ब्रह्मणा मदीयविद्यापनगणेन संविदानावैकमलं
 प्राप्तौ युवां तं छुं मह्यं वधाय दत्तं प्रवच्छतम् । तं ह्यमुमहं हृनामि नाशयामि । वधा
 च हनने भ्रम इति मदीयानतां तस्य सम्पादयतम् । पञ्चान्मयैव स निवर्तनीय इत्यर्थः ।
 असुराणामपि भगवद्दीर्घरूपत्वाच्चन्दने भगवतः कोपो भवेदिति तदभावाय तस्य द्वेष्टव-
 कथनपूर्वकं साम्प्रतलीलायां तदनुकूलताप्रापनपूर्वकमेवं प्रार्थनम् । एवं ह्यनुत्वा साम्प्रति-
 कलीलायां भारभूतस्य स्वरूपं न वम्याद्—असज्जान सत आयभूय यं यं जजान
 स उ गोपो अस्य । यदा भारं तन्द्रयते स भर्तुम् परास्य भारं पुनरस्तमे-
 ती’ति । सतो यादवकुलाङ्गवतो वा असन्मायिकं जजान उरभम् । तत्र गमकम्—
 आयभूय ईषद्भूय नभरं वभूवेति । ‘मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूप-
 त्वा’दिति सम्भाविकरणसिद्धान्तसूत्रे तदुक्तम् । अत्रापि ‘प्रत्यनीकं मन्यमाना बल-
 भद्रं च मोहिता’ इति कथनान् तदुत्पादिषु यत्प्रलभासत्तयैव । अथैवं बोध्यम्—भग-
 वान् यदा तिरोहितसति, तदा मायां विसारयति । तस्याभ वडाभया निषिद्धवैशकाउ-
 द्रव्यकर्तृमश्रुक्रियाः । तेषु प्रकृते भैरेवद्रव्यदुष्कक्रियाभ्यामाभयाभ्यां सामुत्पाप्यानित-
 लीलास्थानाभिर्द्रव्यबुद्धिषु तथा व्यामोह उत्पादिते तत्सहकृत विषयतारूपास्ते ते तं तं
 प्रत्युत्पादिताः । ततो व्यामुपनितलीलामप्यपातिसत्ताद्विद्याया विषयतारूपास्ते ता-
 शिताः । तेनेतरेषां लीलास्तेष्वेव नष्टबुद्धिरुत्पादितेति । तदुक्तम्—यं यं जनान स उ
 गोपो अस्ये’ति । गौर्वाण्यात्मिका तद्रथक एव स, तं यमुत्पादितवान् तस्मिन् पूर्वसा-
 रूप्याचद्विषयिणी इव इति बुद्धिरिति तत्स्वरूपमुक्तम् । उक्तां लीलायुपसंहरति ‘यदा
 भार’मित्यादि । अर्थस्तु व्याख्याय एव । लीलायुपसंहार मध्ये प्राणरूपत्वं तदुक्तं तत्रो-
 पपत्तिं दशम्याद्—‘तद्व त्वं प्राणो अभयः महान् भोगः प्रजापतेः । मुजः
 करिष्यमाणः यदेवान् प्राणयो न वे’ति । ययदा त्वं मुजः भोगान् करिष्यमाणः
 सन् नव देवान् नवगोलकर्षादेवान् प्राणयः प्रकरेण व्याप्तवानसि, तत्तेन देव ! त्वं
 प्राणः प्राणनामा अभयः । कीदृशो भोगो यदर्थमेतावत्करणं तत्राद्—प्रजापतेः क्पा-
 न्जानमिन्दनः सकाशान्महानपिको, प्रज्ञानम् इत्यर्थः । तथा च तदर्थमेतावत्करणम् ।
 प्राणत्वेनापानताप्युक्तैवोपलक्षणतयेति शुभम् ॥

संहर्तुमैच्छते'त्येकेन श्रीशुकैरुक्तम् । तेनास्य कुलस्य मायिकत्वं सि-
द्ध्यति । कृत्यसिद्धिर्यतस्तथैव भवति । सुवीति पूर्वमुक्तमेवेति तद्विज्ञ-
मेव धाम वाच्यम् । तदुक्तमस्मानिः । अग्रेऽपि कालात्मना निरुद्धा
मुनय इत्युक्तं, न तु पूर्वलीलाकर्त्रेति ॥

श्रुत्युक्तवैपरीत्येन यन्मोहाय हरिः स्वयम् । प्रदर्शयति तन्मोहगम-
नाय न मद्वचः ॥

सुषर्षसूत्रम् ।

ननु यथेवं तदा सर्वेषामेवायमर्थः कुतो न भातीत्यत आहुः—श्रुत्युक्तेत्यादिप्रयम् ।
हरितोपिणी ।

ह्यपुरिति । मायिकत्वं सिद्ध्यतीति । धामाऽऽख्यायेति क्त्वाप्रत्ययस्य भुक्त्वा प्रजतीति-
बहुवचरकालीनक्त्वार्थकतया तदनन्तरं संहर्तुमैच्छदित्युक्तया सिद्ध्यतीत्यर्थः । तथा च भूता-
वेशन्यायेन द्वारकालयावत्कुल आविष्टं प्रभासीययावत्कुलं भिन्नमिति 'यथा ह्यया ह
प्राजापत्या' इत्यादावेकगोलके देवासुरभेदेन भिन्नानीन्द्रियाणि, तथैवात्रापि बोध्यम् ।
ननु 'धामास्याये'त्यत्र धामशब्देन भूरूपं धाम कुतो न वक्तव्यमित्यत आहुः—कृत्य-
सिद्धिरिति । यावद्वकुलभेदविचारविसरस्तु मुपगंतृयावद्वगन्तव्यः । अस्मिन् विषये स्वयं
भीमप्रमुगोस्यामिभिरुच्यते—तदुक्तमिति । अग्रेऽपि कालात्मनेति । एकादशे—
'कर्माणि पुण्यनिघहानी'ति इक्ष्मणं पश्यं प्रथमाध्यायेऽस्ति तत्रोक्तमित्यर्थः । कालात्मना
निरुद्धाः, पूर्वलीलाकर्त्रा नेत्यनेन पिण्डारके मुनीनां प्रेपणं कालात्मना भगवता कृतं, न
तु रासादिलीलाकर्त्रेत्युक्तम् । तेन तत्कुलं भिन्नमित्यर्थः ॥

नन्वेतादृशरीत्या कुलं भिन्नमित्ययमर्थः सर्वैः कुतो न ज्ञायत इत्याहुः—श्रुत्युक्तेति-
गङ्गाधरभट्टी ।

कालात्मनेति । 'वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजामन्तर्वहिः पूरुषकालरूपैः ।
प्रयच्छतो मृत्युमुतामृतं च मायामनुप्यस्य यदस्व विद्वन्नि'ति श्लोके पूरुषरूपेण
शुक्ति, 'कालरूपेण संसारं प्रयच्छतांति निरूपितम् ॥

टिप्पणी ।

'कालरूपेणेति । भगवतः कालरूपं हि संसारसाधकम् । जलस्तेन यत्करोति तत्सर्वं
संसारोपयुक्तमेव । इदं कुलसंहाररूपं नात्र्यमपि तत्रैव कृतमिति मोहोत्पादनेनासुराणां
संसारसिद्धानुपयुक्ते । अत इदं मोदकप्लवकं मायिकं सिध्यैवेत्याशयः । 'कालात्मना
निरुद्धा मुनय' इति मूलोक्तार्थप्रदर्शनाय तु नेत्यनुपयुक्ते, किन्तु तोपिणीत्वं 'कर्माणि
पुण्यनिघहानी'ति ॥

क्षिपान्यजस्रमित्युक्तेयं तस्मिन्मोहनिवृत्त्या । अतोऽनङ्गीकृतिस्तेषां
युक्ता तामसिनां नृणाम् ॥

तत्सङ्गादन्यथाभूतद्वयाः सात्त्विका अपि । मा भवन्त्वित्ययं यस्मिन्नेन
मुष्टोऽस्तु मे हरिः ॥

काञ्चनीकरणे शक्तो मणिर्धातुगणस्य यः । तस्याश्मनां तथाभावा-
करणेऽपि न हि क्षतिः ॥

(५७) नन्वस्तु प्रपञ्चातीतत्वेन लीलानां सत्यत्वं प्रमाणसिद्धत्वाच्च तु
मुपपन्नम् ।

तर्हि प्रयासोऽयं किमर्थं इत्यत आहुः—तत्सङ्गादित्यादि ।

यत्तस्य पाक्षिकसाधनत्वं निराकुर्वन्ति—काञ्चनीत्यादि ।

(५७) अत्र जगन्मिथ्यावादी पुनराशङ्कते—नन्वित्यादि । प्रमाणसिद्धत्वादिति ।
प्रमाणैः पूर्वोक्तमुक्तिस्तुतिभिः प्रकाशाभयन्यायेन प्रमाणः सकाशाद्भेदेऽप्यगिन्नतया प्रष्टा-
हरितोषिणी ।

द्वयेन । मुत्सुकेतिश्लोकद्वयार्थस्तु—मोहायेति चतुर्थी द्वितीयाधे । तथा च हरिः मुत्सु-
कविपरीतार्थबोधनेन यन्मोहं प्रदर्शयति तन्मोहगमनाय महत्त्वं न । कुत इत्यत आहुः
—क्षिपामीति । अहमजस्रं तान्मोहे क्षिपामीति हरिणोक्तम् । अतस्तेषां मोहस्य निव-
ृत्ताऽस्तीति तस्य नाशाभावान् तन्मोहगमनाय मदीयं यत्नं न भवतीत्यर्थः ॥

यदि मोहस्य निवृत्त्या चेत्तद्गमनार्थं प्रयासः किमर्थं कियत इत्यत आहुः—तरसङ्गा-
मिति ॥

इदं च सात्त्विकानां साधनं प्रदर्शितं, न तु सर्वेषामिति क्षतिरित्यत आहुः—काञ्च-
नीति । तथा च ममापि न क्षतिरिति भावः ॥

(५७) सिंहावलोकनन्यायेन मिथ्यावादी शङ्कते—नन्विति । प्रमाणसिद्धत्वादिति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

तामसिनां नृणामिति । 'नृ चे'तिरीर्षविकल्पे छन्दसीति नानुवर्तनीयम् । 'नृणा-
मेको गम्य' इत्याद्यनेकलौकिकप्रयोगादिति समर्थनीयम् । यत् 'मा भवन्ति'ति समर्थ-
नीयम् । निरनुबन्धमानिपातेन 'आहं लुकि'त्यस्याप्रवृत्तेः । समर्थपक्षे महाभाष्ये गच्छतु
मा वृत्तेभ्यो मयं देवदत्ताद्यङ्गवत्तस्मेति प्रत्युदाहरणम् । नहि क्षतिरिति । शङ्खसुराणां
ज्ञानानुसङ्गेऽपि न क्षतिरिति भावः ॥

सर्गादिली-
लासम्बन्ध-
पाति-
तया प्रपञ्चो-
पि नित्य इति ।

प्रपञ्चस्यापि, प्रमाणैस्तथासिद्धत्वादिति चेत्, न; तस्यापि सर्गादिलीलामध्यपातित्वेन श्रीभागवतादिषु निरूपणात् । जगद्व्यवस्थेतिप्रसङ्गादित्यादिनिरूपणेनैव प्रपञ्चसत्यत्वस्यापि निरूपितत्वात्, पुनर्लिखनेनालम् । तत्त्वसूत्रभाष्ये श्रीभा-
सुवर्णसूत्रम् ।

तत्त्वत्वेनैव निर्णीतत्वात् । तथासिद्धत्वादिति । 'नश्वरं गृह्यमाणं चे'त्यत्र नश्वरत्वात्, 'ईदृशेति विश्वम्'मित्यत्र विश्वमपदात्, तत्सिद्धैरनुमानैश्च सिद्धे नश्वरत्वमाधिकत्वे तस्या-
स्मिन् प्रपञ्चे दर्शनेन मायिकत्वस्य निर्णीतत्वात् । तथा च प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् प्रपञ्च-
सत्यत्वं बाध्यते इत्यर्थः । समावधते—नेत्यादि । तथा च सिद्धे लीलायास्वरसम्बन्धिनां
च मित्रामित्रत्वे प्रपञ्चस्यापि सर्गादिलीलासम्बन्धित्वेन तथात्वे तथात्वेन तस्य सत्यत्व-
मपि निर्वाधमेवेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तमेदाभेदप्रतिष्ठा पूरिता ज्ञेया । तथा च सिद्धे ब्रह्मा-
त्मकत्वे भावविकारप्रतीतिरभ्याविर्भावसिरोभावाभ्यामेव समर्थिता भवति । तथाहि—
'जायत' इति प्रतीतिः शुद्धप्रादुर्भावविषया । धात्वर्थस्यैव तथात्वात् । पूर्वोक्ताभ्यः
हरितोषिणी ।

प्रमाणैः भुविस्मृतिभिः पूर्वं सिद्धत्वादित्यर्थः । प्रमाणैरिति । 'नश्वरं गृह्यमाणं चे'त्या-
दिभुविस्मृतिभिः । अथवा शब्दानुमानप्रत्यक्षप्रमाणैरित्यर्थः । तथा असत्यत्वेन मायिक-
त्वस्य समाधानमाहुः—तस्यापीति । प्रपञ्चस्यापीत्यर्थः । निरूपणादिति । 'विश्वं वै
ब्रह्म तन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश'-
मिति श्रीभागवते वृत्तीयस्कन्धे । अथ चादिपदेन 'तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिपरा-
गङ्गाधरभट्टी ।

(५७) तथासिद्धत्वादिति । प्रत्यक्षेण शुक्लो रजसं बाध्यते, तदुद्घातेन ब्रह्मणि जग-
द्बाध्यते अनुमानात् । शुक्तिरजवसदृशो घटादिरित्युपमानमपि । 'त इमे सत्याः कामा
अनृतापिधाना' इत्यादिसम्बन्धोऽपि । नेति । प्रत्यक्षं तावज्जगत्सत्त्वं गृह्णाति । 'वैधर्म्याच्च
न स्वप्नादिव' इति सूत्राच्च स्वप्नादयो मायिका, न तु जागरोऽपि । एवं च घटादयः
सन्तः; सर्वैर्घटत्वेन घटमदृष्टान् पटवत्, वैधर्म्यं रज्जुसर्पवत् । नहि रज्जुः सर्वैः सर्पत्वे-
नैव गृह्यते । एतेनोपमानमपि प्रागुक्तं प्रत्युक्तम् । शब्दः 'त इमे सत्याः कामा' इति
सत्यत्वमेवान्वाचष्टे । अनृतेन भावयाऽपिहिता इति भाषापिहितधियां न सत्यत्वमवभा-
सते । अधिकमन्वयं बहु लिखितम् । पुनर्लिखनेति पाठे लेखनं लिखः । पमर्थे कः ।
यतः 'तत्करोती'ति पञ्चत्वाद्भावे त्युट् । अन्यथा कुटादिबहिर्भावेलेखनमिति गुणः
ज्ञात् । किञ्चेत्युक्ते भुविपुराणवाक्ये माय्यभाष्यस्ये ।

गवतधिवरणादिष्वप्ययमर्थो निरूपितः पितृचरणैरिति नाधिकमत्र निरूप्यते ॥

किञ्च महोपनिषदि पठ्यते—‘एष ह्येव शून्य एष ह्येव तुच्छ एष सुवर्णसूत्रम् ।

सत्कार्यवादयुक्तिभ्यः, ‘तदेतदक्षयं नित्यं जगन्मुनिवराखिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव’दिति वैष्णवशाक्यान् । ‘विश्वं वै ब्रह्मात्मन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया । यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृश’मिति एतीयस्कन्धवाक्यान् । एवमस्तीतिप्रतीतिरपि प्रादुर्भावप्रयुक्तेति विषयाणां ब्रह्मात्मकत्वेन न विवादाहो । विपरिणमते, वर्द्धते क्षीयत इति प्रतीतिप्रयो तु पूर्वस्वरूपतिरोभावरूपान्तराविर्भावविशेषजगन्मत्वाविविक्तवृत्त्यविषया, पृथिव्यविपरिणामेषु विचारितेषु तथैव सिद्धेः । नश्यतीति केवलतिरोभावविषया; धात्वर्थस्वादर्शनात्मकत्वात्, उक्तप्रमाणेभ्यश्च । तथा सत्ताविर्भावतिरोभावयुक्ते ब्रह्मरूप एव प्रपञ्चे भगवतो माययाऽविद्यमानं यत्प्रत्याप्यते, विद्यमानं न प्रत्याप्यत इति जीवस्य भ्रमः संसारश्च भवति । अविद्यमानं यत्प्रत्याप्यते तदन्तरासृष्टिरूपत्वान्मायामनोमयम् । तेनानुमानादपि प्रपञ्चसत्यत्वं सिद्धयति । तत्रार्थं प्रयोगः—व्यावहारिकः प्रपञ्चः स्वापेक्षयोस्तृप्तसत्ताकप्रपञ्चपूर्वकः; मायिकत्वेनामिततत्त्वान्मायिकत्वाद्वा, सामाविप्रपञ्चवदिति । इदं यथा तथा सृष्टिभेदभावे प्रपञ्चितमस्माभिरिति नात्र वितन्म्यते ॥

नन्वस्तु प्रपञ्चस्य भिन्नाभिन्नत्वं, तथापि तृप्तिहोत्तरतापनीयपक्षलण्डे ‘स्वप्रकाशमानन्दधर्पनं शून्यमभव’दिति, ‘परमं ब्रह्मात्मप्रकाशं शून्यं जानत’ इति च भवणाद्, गौडाचार्यकृते तद्विवरणे च विशेषशून्यमिति व्याख्यानाद् ब्रह्म निर्विशेषमेव प्रतिपत्तव्यम् । तथा सति लीलानां कथं सत्यत्वम् । किञ्च सत्रैव नवमखण्डे ‘न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिः आत्मैव सिद्धोऽद्वितीय’ इत्युपक्रम्य ‘मायया ह्यन्य’विशेषयुक्त्वा ‘माया च तमोरूपानुभूते’रिति तत्स्वरूपं बोधत्वा ‘तदेतज्जडं मोहारमकमनन्तं तुच्छमिदं रूपमस्य अस्य व्यञ्जिके’त्याशुक्तम् । तेन जगतोऽपि तुच्छत्वं मायिकत्वमिति कथं ब्रह्मात्मकत्वं तत्र निर्णेतुं शक्यमित्याशङ्क्यामाहुः—किञ्चोत्यादि । एते ध्रुतिपुराणवाक्ये मध्वहृतितोषिणी ।

खिलम् । आविर्भावतिरोभावजन्मनाशविकल्पव’दिति विष्णुपुराणेऽपि निरूपणादित्यर्थः । तथा आविर्भावतिरोभावभावैव जगतो, न नृपत्तिविनाशापित्यर्थं सिद्धान्त इति भावः । प्रपञ्चस्य सत्यत्वमेव निरूपितमनुभाष्ये सुबोधिन्वां श्रीमहाप्रभुचरणैरित्याहुः—जगदित्यादिना, निरूप्यत इत्यन्तेन ॥

ननु जगतो नित्यत्वं, ब्रह्मात्मकत्वं, कथं वक्तव्यं, तुच्छत्वान्मायिकत्वात्तत्वेत्यत आहुः—महोपनिषदीति । एष ह्येवेति । अन्यमुख्यास्वीकरणादेवास्य ब्रह्मणः शून्यत्वं, न तु

श्लोवाभाष एष श्लोवाव्यक्तोऽदृश्योऽचिन्त्यो निर्गुणश्चेति । महाकौर्म्येऽपि 'शमूनं कुरुते विष्णुरदृश्यः सन् परः स्वयम् । तस्माच्छून्यमिति प्रोक्त स्तोदनामुच्छमुच्यते । नैष भाषयितुं योग्यः केनचित्पुरुषोत्तमः । अतोऽभावं वदन्त्येनं नादृश्यत्वाभाष इत्यपि । सर्वेषां तदधीनत्वासत्तच्छब्दाभिधेयता । अन्येषां व्यवहारार्थमिष्यते व्यवहर्तृभि'रिति ॥

सुदर्शत्वरम् ।

भाष्ये प्रथमाध्यायसमाप्तावुपन्यस्ते । तदर्थश्च जयतीर्थेन टीकायां व्याख्यातः—तुर्जना-
नामव्यक्तत्वादिना शमूनं कुरुते इत्यादियोगेन चेश्वरे निषेधमुख्यवेषवस्तुवाचिशब्दप्रवृत्ते-
रुपपत्तिः । तत्र शमूनं कुरुते खमुखादन्यमुखमल्पं करोति । तोदनामुद, अदृश्यश्छः,
छन्नत्वान् । भाषयितुमुत्पादयितुम् । "नादृश्यत्वादभक्ष्यत्वादिति । एवं सति तापनीय
आनन्दपनपदोत्तरं शून्यपदोत्तरादन्यमुखात्पीकधृत्वमेवाधो, न तु यावद्विशेषशून्यत्वम् ।
तथा सति लीलानां नित्यत्वं निर्वाचमेव; लीलाभिरैवान्यमुखात्पीकरणान् । तथा परमा-
त्मैव मायया छन्नः सँस्तुवतीति तत्प्रयुक्तं तुच्छत्वं, न तु मायाकृतम् । वृत्तीयया करण-
स्यैवामिश्रेतत्वान् । अत एव व्यक्तिकात्वमेव भावितं, न तु जनिकात्वम् । तथा 'अन्य-
दिवे'त्युक्तम्, न त्वन्यदेवेति । एवं सत्यभावप्रयोजकतया ब्रह्मण्यभावरूपताया अपि
सत्त्वान् प्रपञ्चस्य भावाभावरूपत्वं न ब्रह्मात्मकत्वबाधकमित्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

यावद्विशेषशून्यत्वम् । एवं मायया छन्नः सँस्तुवति, अत एव तुच्छो, न तु मायाधीन-
त्वेन तुच्छः । एष श्लोवाभाष इति । 'नेति ने'तीति मुखाऽभावप्रयोजकत्वेनाभावरूप-
त्वमित्यर्थः । 'एष श्लोवाव्यक्त' इत्यादिकं स्पष्टम् । पुराणवाक्यान्वाहुः—महाकौर्म्य इति ।
शमूनमिति । खमुखादन्यमुखमल्पं करोतीत्यर्थः । छन्नत्वाददृश्यः । नादृश्यत्वादिति ।

गङ्गाधरभट्टी ।

शमूनमिति । जगतीति शेषः । नादृश्यत्वादिति । णश्च अवर्धने । 'अदृश्यत्वावि-
त्यर्थः । एवं च तापनीय आनन्दपनपदोत्तरं शून्यपदस्यावमेवाधः । लौकिकधर्मशून्य-
त्वाद्वा, सर्वरूपत्वाद्वा, शून्यरूपत्वम् । एवं चाभावरूपत्वमपि व्याकवेयम् ॥

दिप्पणी ।

* नादृश्यत्वादभक्ष्यत्वादिति । अभावेण्यम् । नक्षत्रेण समासो, न नचा ।

† अदृश्यत्वादित्यर्थ इति । लाभजिकोऽर्थः ॥

तेन ब्रह्मणो भावरूपत्वेन प्रपञ्चस्य भावाभावरूपत्वेन कथं ब्रह्मात्म-
कता वक्तुं शक्येत्यपि चोचं निरस्तम् ॥

येषामप्यसत्त्वेन जगदभिमतं, तेषामपि जगन्मध्यपातिभगवन्मूर्ति-
तद्भजनाद्यसहिष्णुतयैव । तेषां तथास्य तु कलौ तथा भगवदिच्छयैवे-
त्युक्तम् ॥

तस्मादस्माभिरेवोक्तपदव्या श्रुतिसिद्धया । ज्ञात्वा ब्रह्मस्वरूपं त-
त्प्राप्त्यै तद्भजतास्त्रिधाः ॥

येषां लौकिकमेव मानमधिकं वेदादिनोऽलौकिका-
स्तत्पादानुगतस्तदर्थ इति च प्रच्छन्नबौद्धास्तु ते ।

सुवर्णसूत्रम् ।

एवं प्रमाणपुरःसरं शृण्वन्तोऽपि न मोहं जहति तेषामाशयमाहुः—येषामित्यादि ।
तथात्वमिति । असहिष्णुत्वम् ॥

सिद्धमाहुः—तस्मादित्यादि । पूर्वोक्तासहिष्णूनां स्वरूपमाहुः—येषां लौकिकेति ।
इति चेतिपदमायुत्याऽत्रापि योन्यम् । प्रच्छन्नबौद्धा इति । प्रच्छन्ना अमुराः । द्विती-
यस्कन्धे 'देवद्विषां निगमवर्त्मनि धिष्ठितानां पूर्भिर्मयेन विहितामिरदृश्यतूर्भिः ।
लोकान् भ्रतां मतिविमोहमतिप्रलोभं वेपं विधाय बहु भाप्यत आपपम्य'मित्य-
त्रासुराणामेवार्थे भगवता बौद्धानां प्रस्थानं कृतमिति कथनम् । दृष्टसृष्टिवादस्य तन्मत्त-
एव सत्त्वात्तदुपगच्छतां तथात्वमेवेत्यर्थः । तथा चोक्तं वैष्णवे कतिनिरूपणे—'विमरु-
हरितोपिणी ।

अभक्ष्यत्वादित्यर्थः । अन्यत्पष्टम् । अत्र किञ्चिदाशङ्क्य निरस्यन्ति—एतेनेति । निरस्त-
मिति । तथा च भावरूपे प्रहण्यभावरूपत्वस्यापि सत्त्वेन भावरूपस्य जगतो ब्रह्मात्मकत्वं
सिद्धसतीत्यर्थः ॥

जगत आत्मासत्त्वं यैर्मनसि दृढीकृतं तैर्भगवद्भजनं नैव क्रियत इत्याहुः—येषामपीति ।
तेषामसहिष्णुत्वे कारणमाहुः—तेषामिति । उक्तमिति । कतिधर्मनिरूपण उक्तमित्यर्थः ॥

एवावता प्रबन्धेन यत्सिद्धं तदाहुः—तस्मादिति । ब्रह्मस्वरूपज्ञानेऽस्यदुष्कृत्यतिरेव
समर्थेति भावः ॥

मूढानां स्वरूपमाहुः—येषामिति । तदर्थ इति । पूर्वोक्ताधिकपदापूरया योन्यम् ।
गङ्गाधरमङ्गी ।

तत्पादानुगत इति । तदनुसारी तदर्थ इति च येषां मतमित्यर्थः । येषां तु केषा-
म्बिद्भिदुषां गोपीशसंसेविनाम् ।

येषां तद्विपरीततैव विदुषां केषाञ्चिदन्तर्गता
 तेषामेव मुदेऽस्तु मत्कृतिरियं गोपीशसंसेविनाम् ॥
 वरीवर्त्ति अद्वा श्रुतिषु यदि वा व्यासवचने
 तदा विद्वांसोऽस्मद्विरचितमिदं मण्डनवरम् ।
 यथोक्तं कण्ठे वा शुकवदथवाऽर्थं च हृदये
 मुदा कृत्वाऽऽयत्तं धुनुत रिपुपक्षाभिघतमः ॥
 यदागतं हृदि श्रीमद्गोपीशरतिलक्षणम् ।
 शोभां तनोति तदिदं मण्डनं श्रीहरेः प्रियम् ॥
 अखण्डवरपण्डितप्रसूतचण्डपाखण्डवा-
 निखण्डनसुचण्डिमा घरणिमण्डलाखण्डलः ।

सुवर्णसूत्रम् ।

पाणि रक्षांसि राजानः कर्णवेदिन' इति । पाद्योत्तरखण्डे च शिववाक्ये 'मायावा-
 दमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणे'ति ।
 ग्रन्थस्यावान्तरमुख्यफले आहुः द्वाभ्यां क्रमेण—वरीवर्त्तीत्यादि । उक्तफलद्वयं श्रीमदा-
 चार्यपरणखरूपदार्ढ्येनैव भवतीति बोधयितुं प्रार्थनपूर्वकं नमन्ति द्वाभ्यां अखण्डेत्यादि-
 हरितोषिणी ।

पण्डितानां स्वरूपमाहुः—येषामिति । श्रीकृष्णसंसेविनां सन्तोषार्थं मत्कृतिरिति भावः ॥

अनेन ग्रन्थेन परमतखण्डनं सुखेन भविष्यतीत्याहुः—वरीवर्त्तीति ॥

अस्य ग्रन्थस्यान्वर्थसंक्षेपस्य धारणे फलमाहुः—यदागतमिति ॥

श्रीमदाचार्यमहाप्रभुपरणप्रार्थनां कुर्वन्ति—अखण्डेति । पितुः स पावनसमण्डलो

यज्ञाधरमट्टी ।

तद्विपरीतैव नाम वेदागलौकिकमेव लौकिकान्मानादधिकफलं, तदनुसार्यैव लौकिकं
 मानं प्रमाणमिति मतमित्यर्थः । वरीवर्त्तीति । परस्त्वुगन्तं लोकेऽपि साधु इत्यन्यत्र दृश्य-
 वस्त्वापितम् । व्यासवचने इति । व्याससूत्रादौ । शुकवत्कण्ठे कृत्वा, अथवा एतदर्थं
 हृदये कृत्वा मायारूपं तमो धुनुत निवारयत । अयमर्थः—शुकः पक्षी अर्थमज्ञानमपि
 कण्ठे धारयति, श्रीशुकदेवभ्रान्तःकरणाभ्यासरहितोऽपि वादविवादविरहितोऽपि शब्द-
 मात्रेण साक्षार्थमाचष्टे, तद्युगेन केनापि वैष्णवेन परपक्षं प्रतिजिहीर्षुणा शब्दमात्रेणाप्युक्ते
 मायावादः प्रज्ञाभवति, स्वबोधमात्राकाङ्क्षायां स्वेतवर्धं तु हृदये कुरुत । मण्डनमपि
 रत्नजडितं कण्ठे हृदये वा धार्यमाणं तमो दूरीकरोतीति । यदागतमिति । मण्डनमित्यर्थः ।
 अखण्डेति । अखण्डेषु समग्रेषु शास्त्रेषु वरा ये पण्डिताः । अखण्डा न खण्डयितुं

नमस्तृपतिमण्डलीमुकुटताण्डवैर्मण्डितः

स पादनखमण्डलः पितुरिहाऽस्तु मे मण्डनम् ॥

पुनरपि नमामि गोपीपतिरतिमार्गप्रवर्तकाचार्यान् ।

श्रीवल्लभाभिधानान् पितृचरणान् वाञ्छनः कायैः ॥

एतेनास्तकुलपतिः श्रीगोपीजनवल्लभः ।

प्रीतोऽस्त्वस्मासु तेनैव पूर्णता किमिहापरैः ॥

इति श्रीमन्निजकटाक्षपाततरणिविचरितमागावादिप्रभृतिवाचितम-

सुगुणसूयम् ।

ध्याम् । मण्डलपदं त्रिलिङ्गम् । विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिष्वि'लमरः ॥

ग्रन्थं समाप्तेन भगवते समर्पयन्ति—एतेनेति । उपायनभूतेन ग्रन्थेनेत्यर्थः ॥

हरितोषिणी ।

मे मण्डनमिहास्त्वित्यन्वयः । कथंभूतो मण्डलः, अखण्डेति । अखण्डा या परपण्डित-
प्रसूतपण्डपाखण्डवाक् तस्या विलण्डने या 'मुचण्डिमा' सैव धरणिस्तस्या मण्डल आख-
ण्डलः, पुनः किंभूतः—नमस्तृपतीति । स्पष्टम् ॥

ग्रन्थान्ते श्रीमदाचार्यचरणनत्वात्मकं मङ्गलगाचरन्ति—पुनरपीति ॥

ग्रन्थं भगवद्वर्णनं कुर्वन्ति—एतेनेति ॥

श्रीविद्वन्मण्डननामायं संदर्भः प्रच्छत्तार्थ इति मदीयात्र कृतिरिति मुधीमिर्निपुणतं
विभावनीयमित्यलम् ॥

गङ्गाधरमष्टी ।

शक्या या पातण्डवागिलार्थो वा । धरणिमण्डलाखण्डल इत्यस्यार्थः—ग्रन्थे विप्रा
धरणिसुरा, अयं तु भूसुरेन्द्र इति । ताण्डवैर्नृत्यैः । वालमनःकार्येरिति । त्रिपदद्वन्द्वः ।
वाञ्छनक्षेति विपातनं तु द्विपदद्वन्द्व एवेति भावः । एतेनेति । उपायनेत्यर्थः ।

श्रीमदाचार्यस्तत्सुनुपादपद्यानुसारिणा ।

गङ्गाधरेण रचिता श्रीगङ्गाधरवोधिनी ॥

इति श्रीमदाचार्यान्ययदासानुदासचरणरजसा प्राप्तवदाशयज्ञानस्य गीहोपाङ्गगङ्गाधर-
भट्टस्य कृतिः श्रीमद्विद्वन्मण्डनविभूतिः सम्पूर्णा ॥

टिप्पणी ।

* मुचण्डिमा सैव धरणिरिति । शोभनभ्रण्डिमा यस्यां सा मुचण्डिमा परपण्डित-
ण्डनप्रणाली । 'डाबुभाभ्या'मिति वैकल्पिको दाप् । अनमिमते बहुव्रीहौ तु 'अञ्जं आ-
यच्' इत्याभयणीयम् । इदं ब्रह्मोत्तरं आवन्तत्वं दुर्लभम् ॥

यदीयदययोदीये मदीयदयोदरे । तदीयपदयोरेतद्वचितं विनिवेष्टे ॥

पुञ्ज-विकासितश्रीगोकुलाधीशरतिसरसिजश्रीगोकुलनाथचरणैकतान-
गोस्वामिश्रीविद्वलनाथदीक्षितविरचितं विद्वन्मण्डनं सम्पूर्णम् ॥

सुवर्णसूत्रम् ।

स्निग्धोत्पलं रसपत्रं हृदयं स्वकीयं, वस्तुं निर्जेषु नवनीतमयं दधानः ।
प्रेक्षभित्तश्च सरले जनमानसेऽपि ह्यासे दयालुरिति तस्य गुणं व्यनक्ति ॥
यत्नं नमामि नवनीरधरामिरामं श्रीशालकृष्णमखिलश्रुतिसारमीशम् ।
मातृप्रपन्नजनकर्ममयोरुपासविच्छेदश्चालम्बमहासिसुनामधेयम् ॥
नमामि श्रीमदाचार्याननल्पकरुणायुताम् । संसारकूपपतितोद्धारप्रकटितस्वकात् ॥
नमः श्रीविद्वलेशाय संसारार्णवसेतवे । श्रीमदप्रिकुमाराय भजनानन्दहेतवे ॥

हरितोषिणी ।

वरिष्ठप्योर्द्विष्य धामं मृदुविमलकरं दक्षिणं सव्यकट्यां,
संस्थाप्य स्त्रीयलीलाललितनटवरो नृत्यति प्रेमनाट्ये ।
भक्तानादृष्ट लीलाविधिरसभरात्तन्मनांसि प्रमुष्य,
श्रीनाभस्तपदाब्जे विस्तुलितवसनो नौमि वेदार्थरूपे ॥
योऽसौ लीलारसाय्यो परमरसमयः क्रीडते नित्यविश्वे
मधेतः प्रेयं कृष्णः प्रकटितमकरोदीपिकां मण्डनस्य ।
तं नित्यानन्तशक्तिं वृत्तमखिलनिजै रायपूर्वं मुकुन्दं
नत्वा नत्वोपकारं प्रमुदितमनसा संस्मरामि स्मरामि ॥
बह्वंशीनादशब्दप्रमुदितवनितापृन्दमागत्य पार्थे
भावावेशैः कटाक्षैः प्रियमतिविभवैस्तोषयत्तादरेण ।
स्वामिन्या स्त्रीयया यो विविधरसमयः क्रीडते पूर्णलीलः,
श्रीमद्रोपाललालं प्रमुदितमनसा तं प्रभुं संनमामि ॥
ये साक्षाद्भक्त्यायं व्यवहितमखिलं मायिवापैस्त्रिमितैः
प्राकाश्य स्त्रीयभाष्यं प्रचुरकरुणया श्रीमदाचार्यवर्याः ।
संचक्रुस्तरपदाब्जे विवरणमुपनांस्त्रिखलौ सन्निधाय
नत्वा नत्वा च भूयः सकलकलमये चार्चयेऽभीष्टरूपे ॥
यः पुष्टिपूषसमुद्रमज्जुतं स्त्रीयान्तरङ्गे प्रकटं चकार ।
नन्दात्मजः क्रीडति सर्वदा यतः श्रीविद्वलेशं प्रणमामि नित्यम् ॥
यस्यादाब्जपरामरजितहृदो जानन्ति मार्गं निर्जं
यैः स्त्रीवार्धमबोधि चेतसि मम प्राप्तो मुकुन्दो भया ।

सुवर्णसूत्रम् ।

श्रीमद्भक्तभनन्दनप्रभुप्रादृष्टा समासादित-

ज्ञानादिः प्रणिधाय वचरणबोधिन्तां वक्षिष्यामहात् ।

विद्वन्मण्डनधारणे मुकुरतासिद्धौ बभ्रायुस्तथं

तदासः पुरुषोत्तमो व्यरपयन् सौवर्णसूत्रं मुदा ॥

एष पुष्पाञ्जलिः श्रीमत्तदीयचरणाम्बुजे ।

निवेदितस्तेन नाथास्तुष्यन्तु मयि किङ्करे ॥

इति श्रीमद्भक्तभनन्दनचरणरजःसनाभंभीपीताम्बरात्मजपुरुषोत्तमप्रणीतं विद्वन्मण्डन-
विवरणं सम्पूर्णतामाप ।

हरितोपिणी ।

तान्मूलीमद्यदुनाथवर्ष्यचरणान् नत्वा त्रिधा सन्ततं

वत्पादाब्जमुगेऽर्पयामि बहुधा भूपार्थपुष्पाण्यनु ॥

इति श्रीवत्सभाचार्यचरणाः करुणामयाः ।

प्रसीदन्तु निजे दासे मयि सर्वार्थसाधकाः ॥

इति श्रीमन्मुकुन्दरायसहजमाधुरीपरमानिर्वचनीयसरसवदनवामरसरसमुपाङ्गवावगा-
दिश्रीमदाचार्यपदान्जकृपाऽपारसारश्रीमत्प्रभुचरणात्मजमहाराजबदुनाथकुलोद्भवगोस्वामि-
श्रीगोपाळात्मजगिरिधरविरचितविद्वन्मण्डनव्याख्या हरितोविषयपरपदार्था दीपिकाभिधा
समाप्तिमफाणीत् ॥

श्रीगोकुलेन्दुर्जयति । विद्वन्मण्डनस्य टीका सिद्धान्तशोभा ।

नमः श्रीमद्गोवर्द्धनधरणीराय विदुषे
मुदा चन्द्रावल्या मणिकमलनीराजितदृष्टे ।
यदालोके रासोत्सवकलितकाश्मीरकिरणैः
मुवर्णामं लीलाजगदिदमहो नित्यविभवम् ॥ १ ॥
वैयासकिं नमस्कृत्य निजाचार्यपदाम्बुजे ।
श्रीमद्विद्वत्सनाथानां कृतिं विद्वन्नुते मुषीः ॥ २ ॥

सप्रःशो लीलाविलसत् सर्ववन्तो महत्समाचरन्ति प्रेम्भुर्दशां विषय इति । रसम् । सर्वजीनां ताः
परमानन्दं विना न रज्यन्ते इति, अत एवोद्यमित्युक्तम्, रसो तत्रैव विविबोध इति । रसोर्भिन्नु रोमानमा-
नजनस्वरूपसमपि रसो प्राप्तिवितुं प्रभवतो लीलासामग्री प्रस्तावयन्ति—नैवजोहाम्मोचेरिति । नयः
पुष्टिमागीयफलरूपः ज्ञेयो भक्तिर्भगवत्तः । मकरिकापवायतिमधोप्रस्तमगमगमनानां संमानने तातामपि मकरि-
कापत्रान्दोलितः कृत इति तदापारा मुनेन्दुबोडप्र ध्वन्यते । तत एव भीयोःकलपन्तमाः स्वयमपि संवत्
ह्लाहुः किमपि परित इति । दत्तद्वयमध्ये शप्रारतिन्धुरेव । आसपडनं दत्तद्वेऽप्याशंसमनेनोक्तम् ।
कुङ्कुमादण्डाः स्मितकिरणा ऊर्ध्वयः, त एव पुनः परस्परं परितः परिधिः सर्वस्य रासमण्डले मन्दिरचन्द्रिरस-
यः । वतमानप्रयोगेण सर्वदेवाभिर्भावमिश्रितस्वाभिर्भावः प्रच्यंत इत्यपीनस्त्वयम् । सैमेवः पुष्टिमागीं गृहो
आयः, प्रेमासुत्तनामभिर्विद्वत्सनाथानेन भीकृष्णचर्चायः, स्वयं सनामाप्रकटनेऽपि तदर्थं कृतमासा भेदुरग्राह्य
पुरवमिति च प्रमाणं निरूपितं तस्मिन्निः भीभीपरितृप्तकृते इत्युक्तम् । एवं विषयतायां प्रार्थितायां प्रयुरवच-
नेनैव प्रोवाच, शायुषं प्रार्थयन्तिस्ति त आहुः पितुंस्वरणामिति । अस्ताऽनुद्वर्णने प्रतिष्ठन्त्य अहं तेषामह-
हाररूपो विघनप्रतिशो करोमि । जतस्तेषामेवासा सर्वैः शाप्या यथामगीह्लाहुः येषांशुर्जीति । अस्मात् (न-
यम्) न्यवेवं सर्वदेवं प्रतिष्ठा कृतेत्यर्थः । विद्वन्मण्डनं रासमण्डलरूपमित्याहुः भुक्तिर्दशादिति । भुक्तिर्मेव
इव पञ्चरागममि, सूत्राणि विधुतोमुपमणयः पर्यायाः । आदिना गीता भीमपथम् । अङ्कुरिगमेमकिरणो
मारकतममिप्रभाव इति । बुक्तिर्भीक्ष्णमपि प्रार्थितरासमण्डोदवप्रभवयति, न तु मनोमात्रवद्भ्रममवा विद्वन्माः,
तेषां किरणैर्मण्डनं साक्षात्सुर्वै न तु सुवर्णसूत्रमात्रेण । तथा चासां सिद्धास्तशोभायां भिद्यरीकरीप्यामः
तत्रादीं विद्यावराप्रभूयां विप्रतिपत्तिर्यां समुद्भवयन्ति—इदं हीति । प्रतिपाद्यते । भवति विप्रतिपत्तिरि-
त्युभयत्रान्वेति । इहास्मानुत्सवसभाभावम् । रासानामपि प्रत्येकपदस्यतत्समुदाहरणानां जिज्ञासुनां सर्व-
शास्त्रारम्भसम्बन्धिजिज्ञासावन्तम् । तेन कः पदार्थो ब्रह्मवादे इति पदार्थजिज्ञासा न्यायनवस्थेः सर्वमूर्ध्व-
वैराग्ये ब्रह्मजिज्ञासामूर्ध्वन्यायमसां सर्वा एव जिज्ञासाः संवृत्तन्ते, सर्वमिज्ञानप्रतिष्ठानाजुरोपात् । तथा च
भयवज्जगोरैक्यविचारे सर्वमीमांसा, साहच्ये तद्वज्जिज्ञासा, सर्वं च ज्ञप्तेति प्रकृतसङ्गतिः । योगो बहुमिधो
अकैः पर्यवस्यतीत्यतो योगमीमांसा याज्ञवल्किराहुन्वसमाप्नो लीनमविलसत्प्रसङ्गेन अध्येष्टं विद्यार्थत इति
प्रभवो विभावयाम्बभूवुः । वैशेषिक्यानां सप्तपदार्थजिज्ञासा स्वस्यैव्यस्वरूपजिज्ञासेति बहुवचनसमन्वयः ।

विशिष्टैस्तैः । पञ्चमस्तदधीनं पञ्चं पञ्चमं पुरुषार्थस्वयंपर्यायं विदुषोति । अत्र प्रत्यक्षप्रतिपार्थ जिज्ञासं
 वा संप्रत्यक्षसमुपलब्धसाधारणं पक्ष इति निष्कर्षः । मिश्रतिपत्तिरविरोधप्रत्यक्षत्वे एति एकवृत्तिकविद्वद्वोटि-
 प्रत्यक्षमात्रवद्भवत्, तत्त्वं बोधव्यवर्थात् । तेनानिवारितविरोधे तारुण्यवत्ये नातिश्यासिः । न वा विभिन्न-
 वद्भूते, तारुण्यवत्यव्यापारस्वस्य संशयेऽपि प्रयोक्तृपुरुषसंज्ञाज्ञानाद्विचारोद्देश्यपुरुषस्यासम्भवात् । किन्तु
 मिश्रतिपत्तिमप्यस्य वादिनोर्वैलनाग्रहः । अत्र जिज्ञासा फलमिति यथाविशिष्टेपक्षं जिज्ञासूनामित्युक्तम् ।
 अत्र केचिन्मनुस्त्वममुनयः—यद्यपि मिश्रतिपत्तिग्रन्थसंज्ञकस्य न पक्षतासंपादकत्वेनोपयोगः, संज्ञकस्य पक्षना-
 कविरोधत्वात्, वाचादीनां विधयवस्थेन संज्ञासंभवात्, आहार्यसंज्ञकसाधारण्यपरामर्शोद्देशेहेतुत्वापादकत्वेनाति-
 प्रसङ्गकत्वात् । नापि मिश्रतिपत्तेः स्वरूपतः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहकल्पकत्वेनोपयोगः, तदेवं तापनीयमनेनेवं
 वृत्तीयमित्यादिमप्यस्यवाक्यादेव तत्ताभाद्विप्रतिपत्तिवैयर्थ्यमप्यस्ति, तथापि विचारताप्यसंज्ञाभावात्.....प-
 रप्रत्यक्षस्य विशेषणज्ञानतया करणे संज्ञाये मिश्रतिपत्तिवाक्यं करणं प्रयोजकं चेति मिश्रतिपदुपयोगः ।
 वादिनोर्निश्चयकाले संज्ञावास्तुत्तापयि संज्ञाकारणस्वरूपेण कृता मिश्रतिपत्तिः ससम्बन्धिकारवारसंज्ञां स्मारक-
 यीति तदुपयोगः । अथवा संज्ञावापर्यायीनां संज्ञाभावात्प्रतिपक्षे विचारे प्रवृत्तिरिति तत्रापि तस्यान्तर्बोपयोगः ।
 विशेषणज्ञानस्य विशिष्टपुरुषहेतुत्वमतेऽपि स्वस्य परस्परं वा संज्ञाभावे निमित्ते तत्र सिद्धत्वज्ञानात्तदुद्देशेन
 न विचार्यतामिति, अतः संज्ञाभावावपरिनिश्चयविरोधिनीः संज्ञावर्गपीरयेत्य न प्रवृत्तिः । यदि च संज्ञाभावा-
 द्भूतिरन न विचारे वादिनोः प्रवृत्तिरपि तु जन्माप्रमुदिस्य, वादिनोरन्वेषां सभासत्तानां प्रमोद्य संज्ञाभावाविधये
 तस्य सिद्धत्वज्ञानात्, तदा तु तात्कालिकतद्विधयेऽपि कालान्तरे संज्ञाभावावोऽनुवर्ततामिति चेत्या विचारप्रतीति
 संज्ञाबोधिनी मिश्रतिपत्तिरप्युपयुक्तात् । अन्यथा निधयजन्मसंस्कारस्य कालान्तरे जप्येदृशद्वयाः संभवात् ।
 इति यथा समवबन्धः एतन्मत्तमात्मन्वेव विचारणीयमिति विचार्यकृताविषयविशेषणोचरः किञ्चै । अन्यथा
 विषयान्तरसंज्ञाये वादिनोः साक्षात्पक्षमेव तत्रैव च सत्पञ्चवत्ये प्रस्तुतविषये जयपराजयव्यवस्थाऽनुपपत्तेः ।
 मिश्रतिपत्तिं तु कृतावां समास्थेलपक्षभावापलब्ध वादिभ्यां साक्षात्तरे नाम निवेष्टव्यमिति मिश्रतिपत्तेरुपपत्-
 कर्त्तं समवबन्धमभूत् । तत्रातिरमणीयम् । तथाहि स्मृताजननव्यायेन निमित्तानां विचारे आहार्यसंज्ञक
 एवाहम् । न आहार्यपरामर्शस्यापि हेतुत्वापादनं युक्तम्, प्रतिपक्ष्येरेतुतस्तात् । तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यासना-
 द्यव्यपरामर्शत्वेनैव कारणत्वात् । प्रकृते त्वाहार्यसंज्ञकस्यैवान्वयव्यतिरेकविधानात् । अन्यथाऽऽहार्यसंज्ञायाः
 प्रतिपक्षप्रतिपक्षकभावे मानाभावेन तद्विरोधितकथं कल्यापत्तेः । प्रतिपक्षकत्वनिर्णयस्याप्यन्वयव्यतिरेकसद-
 चारज्ञानसापेक्षत्वात् । प्रतिपक्षकत्वस्य कारणत्वपदितत्वात् । किञ्च जयमात्रोद्देशे मिश्रतिपत्तेरनुपपत्तिरेव ।
 तत्र कालान्तरसंज्ञाभावावस्याप्यनुद्देश्यत्वात् । यद्यपि विषयान्तरस्य प्रासङ्गिकस्य संज्ञायेन जगन्निर्माणनिरा-
 सार्थं मिश्रतिपत्तिरिति, तद्यपि न । समयवन्धेनैव तद्विरोधत्वात् । तत् एव भोक्तृत्वमवधानसंभवात् । प्रलुन-
 विषयतत्त्वमागम्यवस्थबोलीन एव भावात् । तदेवं तापनीयमनेनेवं वृत्तीयमिति मप्यस्यवाक्यादेव पक्षद्वयो-
 पस्थितेवोक्तत्वात् । किञ्च प्रतिभावाक्यवैयर्थ्यापत्तिः । मिश्रतिपत्तेरेव साधोपस्थितिसंभवात् । यत्
 मिश्रतिपत्तेः प्रति वा मिश्रतिपरवा निर्बाधः, मिश्रतिपत्तिद्वयस्यानावश्यकत्वात् । समवबन्धादेव प्रमाणादिव्य-
 वस्थानोचरस्यापि र्वापावर्त्तनियमात् । मिश्रतिपरवन्तरमेवं प्राप्ते ग्रन्थकृतः श्रावः—किमेतत् युक्तमिति ।
 युक्तमपि विद्वद्वत् जिज्ञासाविप्रतिपत्तिफलमित्यर्थः । तथाहि मिश्रतिपत्ती कृतावां पक्षद्वयविषयिणी युक्तायुक्तवि-
 ज्ञाया ज्ञ्यते । यथा सप्रतिपक्षस्वत्वे हेतोरालम्बजिज्ञासा । तस्मां कृतावां किमेतत् युक्तमिति मप्यस्यमित्यपेन
 जिज्ञासाविषयबोधकत्वपदपदितेन जिज्ञानोपपन्नत्वात् । धर्मिज्ञानजनकत्वविधया च विप्रतिपदुपयोगः, धर्मि-
 ज्ञानस्य जिज्ञासाहेतुत्वात् । न च धर्मिज्ञानमपि मप्यस्यवाक्यादेव, तत्रयुक्तानां कथायां मप्यस्यस्यानिवयत् ।
 अत्र तापदेवम्, तथापि विनिगमवागम्यवस्थवागमने समवबन्धादिभ्यः तदीयं मिश्रतिपत्तिवाक्यं वा धर्मि-
 ज्ञानजनकम्, अन्यतरसमवधानेऽपि तदुपयोगानवर्त्तनवाच्य । न चावदवबन्धमवधानमात्रमप्यस्यवाक्यमेव
 तच्छ्राव, किं मिश्रतिपरवेति कथ्यम् । विरोधानुपस्थितौ नमिपराण्यद्वयविचार एव प्रवृत्तनापत्तेः । अविरोध-
 र्थेव दुष्प्रसाविषयतावच्यार्थत्वात् । वादिनमतवाधाय विचारार्थवैलनात् । अनित्यः दृष्टो नित्यो धैलेकन-

राध्यवसायेऽप्यन्तरकोटी याथाप्यवसायेऽपि बाध्यन्तरकोटिलीकारं विना शून्य कोटिवापापपारम्यमानेन
वादिनः समाधानानवतारात् । यदिनिग्रहमात्रस्य तत्रबुभुक्षोः कथायामनुदेवतात् । अन्यन्तरकोटिलीकारेण
तु विभिन्नधर्मिण्येवान्यन्तरकोटिपदं वसानादिप्रोद्योद्वाप्यवसवस्त्विति समाधानान्वयानुपपन्नं तत्प्रतिबोधिनि-
रोधोपस्थापिका विप्रतिपत्तिरावदपकीति । इदं च विरोधपदार्थमात्रेणैव उपैवादिरीतिसेवार्थानुपपन्नम्, सति-
श्रुते तु विरोधावपरिहासे विप्रतिपत्तेरानन्दवद्वन्मिलत् एव जियासूनामिलन्येवायेव दृष्यन्तिदं इति
प्येवम् । तथा आनिरोधफलकविनारे इतिकर्तव्यतात्वेन विप्रतिपत्तेरपयोग इति । अथैतत्सात्, तथाहि तेषां
विषयो प्रसिद्धलुप्तः धनपक्ष द्वाव्योपपन्न पूर्वसिद्धये सिद्धतापनान्ननवैयर्थ्यं तद्विषयकमवस्थाया विप्रति-
पत्तिर्द्वया । द्वादस्य सत्येदावन्नवत्वात् । शब्देन विद्यते संदेहाभावात् । न च धर्मिणि सन्देहाभावेऽपि पदे
उच्यते इति वाच्यम् । मननस्य ध्वननंयधिकरण्यपत्तेः । 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः ।
ग्रन्थस्य परार्थानुमानरूपत्वात्तत्र च सिद्धतापनस्यैव एव, यागे इत्यान्तरतापनकत्वं यदागूपाकसाध्यार्थकत्वमपि
चेति कल्पनगोचरात् । नापि र्थपक्षेन, अत्र मननानन्तर्यस्य ध्वने बलुमयत्वत्वात् । येन च ध्वने ध्वनं, तेनैव
मननीयत्वात् । मननात्प्रागप्यनिर्धार्येयध्वनन्तरम्, प्राधान्यस्य प्रतिनन्त्रसिद्धत्वात् । तात्पर्यग्रहाय मननमिलस्य
न, तात्पर्यग्रहाभावे ध्वन्यर्थव्याप्तिदः, धर्मिण्यस्य संशयानुपपादनात् । निर्धर्मकस्य श्रुतमयत्वत्वे धर्मविषयक
एव संशयो धर्मविषयक इति चेत्, निर्धर्मकत्ववादिनां धर्मनिर्धारणस्य मोक्षहेतुत्वादीकारात् । धर्मन एव पर-
स्परविरोधप्रकारेण चिन्तनोपपत्तेरिति । अत्र वर्धमानोपाध्यायाः—सितापविषयटितपक्षताविषयनद्वारा
सिद्धतापनं दोषः । सितापविषया च ह्यसी, सामान्यतः साध्यज्ञेन्येष्टा, विशेषतथावृत्तिवत्तत्प्रकारिकेच्छा ।
सामान्यतः साध्यज्ञं तु विरोधि, धारवादिकर्षनं । तथा च द्वाव्योपपत्त्यनुमितिवत्प्रकारिकेच्छयाः संभवा-
द्बुद्धिमितिरूपेष्टसाधनत्वं मन्तव्यमिलस्यार्थं दत्ताहुः । अत्रेवं बोध्यम्—द्वाव्योपपत्त्यनुमितिवत्प्रकारिकेच्छयाः संभवा-
त्प्रकारिकेच्छापि न संभवति । न च तत्तत्सिद्धिप्रदाय सिद्धतापनं चेत्तत्र सिद्धीच्छया विरोधीति द्वाव्यो-
पपत्त्यज्ञानं नाजुमिस्ताविरोधीति वाच्यम् । मानाभावात् । तावदन्तर्भावे श्रूयतात् । न च प्रत्यक्षपरिकल्पितमन्तव्य-
मनुमानेन पुनस्तन्ते तत्करिष्यति इति वाच्यसिद्धिवाच्यतायत्वेत्यपि साम्प्रतम्, इन्द्रियबोधादिसेवभावविलग्नप्राधा-
न्यव्यापकत्वविलग्नप्राधाविरुद्धतापनस्यैवोपपत्त्यायामविरोधिर्वायेन तावयोपवर्जनं । एकैनापि बहुना प्रतिरोध-
संभवात् । प्रमाणबहुलस्योक्तत्वात् । तस्मात् 'सन्देहाकारं शान्तं बुद्धिरोधात्तदुद्ध' इति ध्यायेन द्वाव्यो-
पेऽपि योग्यतासंशयोत्तराभाविन्यपि उच्येत्सातोक्तसिद्धिद्वेदादितः प्रमेयविषयकत्वसन्देह इति मननविषये
साक्ष्यमिलत्वाचार्यवर्णाणां वर एव शरणीकरणीयमिति । उक्तं हि पदमननसि, यदा श्रुत्यावृत्तनिमित्तान्यो-
पाद्यने संशयोऽप्रमिति । प्रकृतमनुयायः । एवं प्रतिज्ञाया अपि ग्रन्थप्रतिज्ञायाः सिद्ध्यावधानमिव व्यावाहृ-
तायाः सामाजिकनामबधानमेव फलमिति दुष्टमुत्तरायामः । अत्र विप्रतिपत्तां परमपदं विशेषार्थकम्, अभि-
प्रतिज्ञाकारिकनोरनुरोधादिति बोध्यम् । 'उपजीव्यत' इत्यादिप्रतिपत्तिनिवृत्तत्वं परमपदवाच्यं प्रमुञ्जीकृत-
नयाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—निर्दिशेयं निरूप्यत इति । एवं च तत्र विप्रतिपत्तिनिवृत्तः, उभयप्रकारकमपि-
यत्तादित्यत्र स. पुपुरादीं साध्यव्यापकमेकतरपक्षानुपजीव्यतावाच्यमिति श्रुतत्वप्रतिपाद्यत्वं पक्षे तदपि
साधनान्यापकमुपाधिरिति भावः । उपजीव्यत्वं विंशदवन्ति संधादीति । त्वत्वे त्वत्वे चार्थद्वयोक्तत्वाभावात्
त्वम्, तत्र स्थितिः । कालादावपि संभवतीति द्वितीयं परिशेषवन्ति निर्दिष्टताः स्युपति । निरूप्यते विपरी-
करणं यदेकनिर्वाहं प्रतिमेन गुणाधर्मीकरोतीत्यर्थः । इत्येव श्रुतेरुपजीव्यत्वमित्याहुः—उपेति । मन्तव्यः
सविशेषज्ञातिविद्विरुद्धाच्छ्रुतिरावशसे धर्मनिषेधेति । श्रुतिः ससंदेहवैयर्थ्या, न धर्मोन्तरध्वनेषु, सत एव
विद्यतेपत्तेरिच्छार्थः । असाधारणधर्मो निर्दिशेयत्वमावृत्तो धर्मः । यद्यप्यव्यवस्थितिकरत्वं, तथापि नि-
यमकाध्वनाप्रतिबोध्यमाव्यवस्थितमित्याहुः—अत्रावस्थेति । अत्र एवं धर्मोभावादिर्वैको ग्रन्थः । यावत्त-
वर्माभावादिति तदर्थः । उपजीव्यत्वं च कारणीभूतप्रतियोगिज्ञानजनकत्वेन अव्यवस्थितपदं तद्वैयर्थ्याविरोधव-
नैकविशेषज्ञानजनकत्वेन धर्मनिरूपकवाच्यत्वात् प्रयोजनप्रत्ययेनोपजीव्यत्वमिति दृश्यम् । ३३तिसिद्धा

इति (नन्वित्याद्ये व्याख्यासन्दर्भसम्बन्धः) । (अत्र व्याख्यायां चतुरस्रमित्यनन्तरं शेषः) । ननु य एव
 बौद्धिकस्य एव वैदिकस्य एव ज्ञानीषामर्थो इति व्याख्यायैकिकानामप्यनुत्पादीनां कश्चिदेवेऽप्यन्ततः प्रतिबो-
 धित्वा बोधास्तत्तात्पर्येणो वैदिकतन्मिषेय इत्येति चेत्, सत्यम्, अनाविर्भूतसर्वोत्तमभाववत्त्वस्तीकित्ववि-
 शिष्टत्वेन न तारुणां वैदिकत्वं, किन्त्वर्त्तव्यत्वेनेति । किञ्च वैदिकज्ञानं निषेधं प्रति मानुषगुणित्वम्, 'चोद-
 शिप्रहन्त्यावाद्, उभयोः प्रामाण्याद् । तद्विदुषुष्यम्-किन्वचतुवाद्पूर्वमिति मन्दमप्यस्योऽप्यमन्दावये । ननु
 तथापि महतां विचारे उभयतोऽपि मन्वस्त्वमन्वयोः सन्निवेशो न पठत इति चेत्, सत्यम्, परन्तु प्रति-
 शादिना धर्माधारप्रतिपादपटवोपजीव्यत्वं निर्विशेषवाक्यवानां यद्वशीकृतं, तत्तत्किञ्चाधारबोधकमाक्ये वापकत्वं
 व्यभिचरति । न चतु भूतत्वं पदवदिति वाक्यं प्रति भूतत्वमिति वाक्यं वापकम् । तथा चैवंविधोपजीव्य-
 त्वमपि यदप्रबोजकं, तथा 'यज्ञानुस्यो वक्ति'रिति न्यायादभासविरूपणोपयोगिप्रतियोगित्वोपजीव्यत्वमपि
 तारुणं किमिति न स्यादिति कक्षाविशेषत्वाक्यपनाय प्रभुचरणैर्मांसस्येनायमुरीकृतो मन्दाक्षप्राप्येनेति, कवि-
 राक्षारक्षकाः । अत एवायमासङ्गद्वयत्वमप्ये मन्वतनो ग्रन्थो विचारविशेषसंचारायेति नारायता । अन्यथा—
 स्थानमपि (!) साधुपसंहारप्रबन्ध एव गुज्येत, तत्रैव वादमार्गकाभादिति सर्वं चतुरस्रम् । तथा, चायं दारिद्र्य-
 चंद्रः । उपजीव्यतः । स्वप्नोपे पयनी, उपजीव्यत्वं प्राप्येत्यर्थः । एवं चोपजीव्यत्वविशिष्टत्वे तस्मिन्
 व्याख्यानंतरेण सोपासिषिषयकेनैकविषयत्वाभावतक्षणाप्रतिद्वन्द्वत्वे च तस्मिन् निर्वचनान्तरप्रत्यक्षविशिष्टत्वेने-
 तत्प्रतिषिद्धं निर्विशेषवाक्यप्रतिपाद्यत्वात्प्रबलहेतोर्मक्षसविशेषवाक्यप्रतिपाद्यत्वादिति निर्वचनेतुना प्रसक्तस-
 त्वविषयविरास इति । किञ्च भुक्तिवाक्येति द्वयोरुपादानं पण्यां तात्पर्यनिर्णायकतां संप्रादकम् । तत्र भुक्ति-
 'मंशेय सन् मदाप्येति'ति द्वितीयाप्रकृत्यर्थत्वेन प्राप्यार्थत्वेन विशेषणमप्राप्यतया धर्मिण्येव तारुण्यं गमयति ।
 किञ्चमद्वितीयत्वं विशेषणान्विहाय धर्मिण्येव तात्पर्योभायकम् । वाक्यं समन्विताहारः 'निषेधस्योऽस्ये' इति
 'निर्गुणं गुणभोक्ति'ति । अतएव.....उत्तरपथ । धर्मिणः सर्वसम्मतस्यारकेवै वाक्यवर्णनत्वम् । 'तदेव
 सौम्ये'ति यद्व्यपकरणम् । सन्निधिः प्रधानम्, धर्मिणः सर्वत्र सन्निधानात् । निर्गुणमिति समाह्वया चेति
 सङ्ग्रहः । 'इति तात्पर्येणेति । अनेन सम्माप्रतात्पर्यकत्वमन्तरत्वं विज्ञेयम् । प्रथमचक्षरः सत्प्रतिपक्ष-
 प्रतिक्षेपकः । अन्यपरत्वत्वेति योजना.....। अग्रिमचक्षरो निरवकाशत्वसमुपायकः । सगुणवाक्यान्गु-
 ष्यतानामपि गुज्येरन् । भावनामात्रे वा भावनाविषये वा तेषां तात्पर्यसत्तात् । निर्विशेषवाक्यमानां तु
 वैषम्यं, भावनामात्रपरत्वे न्यायगीमांसकमतयोरनुग्रहेणात् । सगुणभावनानापिषयस्य च वास्तव्येऽद्वैतहानिः,
 अवास्तव्ये धर्मिमात्रस्यावास्तव्यप्रतीकभावाद्, सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यन्तत्त्वमिति सर्ववाधिरादान्तात्, तस्य च
 वास्तव्ये उभयोस्तद्व्योगादवास्तव्य एव सगुणवाक्यानां तावकाद्यतमिति । एतेन निर्विशेषवाक्यानामप्यु-
 पासनोपजीव्यत्वम् । परेषां मते 'अधुरधियां हवरोध' इति सूत्रे निर्गुणोपासनायाः प्रतिपादना-
 विलम्बतरत्तमुभयोः समानमिति सामाजिकोपक्रममाप्तम् । निर्गुणमप्राप्तासाधारण्युकराणां निर्गुणवाक्या-
 नामुपासनायामनिवृत्तात् । निर्गुण (मक्षसाक्षात्कार)ज्ञानदुष्करतायां तु दुष्कृतादिप्रत्यक्षद्विधमनाय तदुपास-
 नायाः कल्पनीयत्वाद्, निर्गुणसाक्षात्कारप्रतिषेधकानां रागुणोपासनानिवर्तनीयत्वात्, धर्मिमात्रपराणां च
 प्रामाण्योत्कर्षावेदिनत्वात् । तस्माद्धर्मिमात्रकमानानुरोधादप्यारोपावकादन्वयेन सगुणवाक्यानि सङ्गमनी-
 याणीति पूर्वपक्षमुपसंहरन्ति-कैवल्येने सचेमिति । सामप्रत्यक्षमुपाविरोधः । तथा च न विप्रतिपक्षव्यपन्न
 इतिइत्यं परैरेव विप्रतिपक्षं निरस्यावां सिद्धान्तसाम्राज्यमासादयन्ति औन्नं धूम इति । अत्र
 गूढकारिकासुसंशया वयान्तरे । अंगद्विनि । एतद्वाचने जगदेव वाक्येतेत्याद्यः । उतेति कीमतामन्त्रवेन
 विष्णोर्वाचनम् । ननु मेदः सर्वत्र ताविक एव, तर्किकाणां मेदप्रमत्त्ये तु मेदो नास्त्येव । परंतपि पट-
 पटवोर्वाक्यिक एव मेदोऽभ्युपेयते इतीत्यं मतमनुमत्याहुः-मेदोपपत्तेऽपीति । अविना परेषां गर्हा ।
 कतिचिन्नोपपक्षस्य निराकरणोक्तत्वात् पटपटव्यावेनैव समितोषनिर्विशेषोर्मेदः, ननुपायिना धर्मिणि रूपान्तर-
 कल्पना, कपद्वयस्यापि भीतत्वाद् भुतामुपासनस्य विचारसदभावाद् । सांक्षय्यप्रस्तापतिनीनां प्रकृतिमायादि-
 भुतीनामवधारितत्वेनाप्युपासतेः । अवेदवाक्यानां चेदरेभ्यप्रतिपादकत्वेन नानेधरवादनित्यकरणपरत्वात् ।

निर्दिशेयस्यानौभरस्य जीवस्वरूपस्य वा कर्मादित्येवराद्वेद इति मनाज्ञीकारे परेषामपि क्षणभिरादित्या-
नेनाहुः—संतिष्ठकमिति । भेदस्य ताविवचनं देया सविशेषत्वतः सादृश्यरूपभिरुपभोग्यारोहेन उपास्तत्वा-
पास्तत्वाभ्यां च, 'नेदं यदिदमुपासत' इति श्रुते उपास्तत्वाभावाद्गोचरत्वात् । तत्र प्रथमे सविशेषत्वस्य भेद-
करोऽपि तदभावो न भेदकः, अविपरिणामकत्वात्तस्य, निर्विशेषे च व्यापकैक्यमाणां भवद्विरनङ्गीकारात् ।
सर्वेनोऽप्यावृत्तत्वात्तस्य । अथ सविशेषः साधर्म्यसमाधिर्विशेषात्प्रत्येत, नैव शेषः पञ्चकाशो माघश्च इति
प्रतीत्यापत्तेः, इदं पुरुषो न पुरुष इति प्रतीत्यापत्तेः । केवलविशेष्ये विशिष्टान्वयेन्याभावानभ्युपगमात् ।
विशिष्टकेवलविशेष्यभेदस्य निष्प्रतियोगितावच्छेदकस्य अवेनुमद्यत्वात् । तस्मादुभयोर्भावैक्यमभावे
परस्परभेदो गीर्वाणगुह्यमपि न शक्यवचन इति मनसि निषाय द्वितीयपक्षोपसधिकरणविरोधं प्रत्यवस्थाप-
यन्ति—सर्वेष्वप्रसिद्धेति । अत्र विषयवाक्ये जगदुपादानतत्विज्ञं सर्वोक्त्यन्तर्गतं च सविशेषस्वैधरस्य,
उपास्तत्वं च कान्तकर्मकं, समुपादानादानाधिविशेषत्वविज्ञम् । यत्र च विशिष्टविशेषात्सर्वैक्यभेद हानप्यान-
शोरभ्येति, अयान्तरप्रमाणः क्षमादिमतामनभिलषितत्वात् । सर्वानभिलषितं च सर्वतः प्रेक्षोक्त्यमिति चेदन्त-
पञ्चाधोपः तद्विषयमुक्तम्—सर्वेष्वप्र वेदागतेष्वित्यादिना । मनोमयत्वादिविषयवार्थकोऽपि वदन्नेति प्राथमिक्यं च
योऽन्यथाचार्यः । तदस्य हेतोः, यत्तत्प्रव संशयः । मनोमयत्वादीनां जीवविज्ञात्वात् कथनवगम्यते ब्रह्मस्य
सर्वप्रोपादेवमिति । तस्मादुपपत्त्यानुसारोपासकस्य मेवत्वात्तस्य निगमनस्थानीयत्वाद्वाप्यशेषस्थानाभिषिक्त-
त्वाच्च माघस्य प्रकाशमन एकस्य मुख्यविशेष्यत्वात्तदात्मना मनोमयत्वादिरिति विपरिणामक्य मनोमयप्रत्य-
यविज्ञानमयविशेषतया विशेषात्मना आनन्दमयान्तानामुपपत्त्यन्यनीति 'तत्त्वं रात्रि'त्यप्रमयोऽपि तद्वैयो-
पास्य इति जीवविज्ञानां ब्रह्मरूपे निर्वाते सुतरां सविशेषमिर्विशेषशोरभेदमिदिरित्युक्तत्वात् । यत्तु
'नेदं यदिद'मित्याद्युक्तम्, तत्र प्राप्यिदं रूपेणोपासनाया एव हेतुः । पञ्चप्रादिरूपेणोपासनाया
एवेदंपदप्रपञ्चत्वात् । यदपि सामान्येनोपादानुपास्तत्वावच्छेदेन ब्रह्मत्वनिषेध इति प्रतिविम्बविशेष-
मेषोपासकत्वमनमिति, तदपि न सापीयः, तथापि पश्चाद्विन्देयत्वावचनात् । उपादेयविषयतासाक्षित्येऽपि न
ब्रह्मत्वं, सामान्यतो 'नेदं' मिति निषेधावगममिति चेत्, इदमिति निष्ठुपस्यप्रकारेणोपासनाया एव हेतुर्न
पर्ववत्तानात्, निष्ठुपस्योक्तवैयर्थ्येनोपासनायाधोपादेयत्वात् । किञ्चोपास्तत्वागन्तव्यतदुपनिषत्तत्वं, अवि-
चक्ष्य तस्मात्सोति नु मांसंस्त्रीयम्, विषयतायाः पुरुषसम्बन्धाभिमतायाः केवलसर्वैक्यनिर्वाक्ये चोपादेयत्वात्त-
नुप्रवेष्टादिति निष्पत्तरे बध्नामः । एतेनेदमधिकरणं न तपोसाधिकाभेदप्रतिज्ञेयम्, तदुद्देशेनैव तद्विपरि-
णामवत्तारादित्यपि सहा निरस्ता, उपास्त्यानुपास्त्योक्त्यास्त्विदमेदं तदधिकरणोपास्त्याभिहिते ब्रह्मणि मनो-
पानवत्तारादित्यपि सहा निरस्ता, उपास्त्यानुपास्त्योक्त्यास्त्विदमेदं तदधिकरणोपास्त्याभिहिते ब्रह्मणि मनो-
मयत्वादित्तीव्रज्ञानां ब्रह्मपर्यव्रापणेन समन्वयानुपपत्तां तत्प्राप्यात् । अन्योपास्त्यमुदयोर्भेदेऽनुपपत्तेः
मयत्वादित्तीव्रज्ञानां ब्रह्मपर्यव्रापणेन समन्वयानुपपत्तां तत्प्राप्यात् । अन्योपास्त्यमुदयोर्भेदेऽनुपपत्तेः
किमधिकरणरचनेति पूर्वाभिज्ञोऽनुत्तरता स्यात् । यत्तु जीवविज्ञानाभेदेनोपासनेः प्रकृतं ब्रह्मोपास्त्यं स्वादे-
यैति, तत्र, तर्हि जगदुपादानतत्विज्ञमपि बाधित्वा शुद्धमेवोपास्तं स्यात् । न च मन्मते शुद्धत्वात्तत्वात्तुपास्त-
तावच्छेदकगुणानुसरणमिति बाध्यम् । तर्हि जीवविज्ञानाभेदमुपादानाप्रकरणटिप्पणानां निष्कर्षोपपत्त्यात् । ब्रह्म-
वादिनो हि वेदमद्वैतवादिनोपीति तेषां मते वेदार्थमात्राऽयापनेन पूर्वांतरार्थमांगयोर्निर्वाहात्तत्र तत्र व्यावृ-
त्तार्थमितिः सूक्ष्ममतिभिरपेक्षयादित्यनित्यभाष्योक्तं विरर्मुतमिति । अत्र एव ब्रह्मपर्यवर्तनमिच्छार्थमाहुः—
"किञ्चेति । सुतरामिति । अयमाशयः—तन्मते सविशेषस्य भवत्त उपास्त्येऽपि विष्णुभेदः, जीवस्य तु
न तथा । तस्य सत्त उपास्तत्वावचनात् । अन्यथा निरीश्वरपक्षः प्रत्ययेन, तथा च तन्मते न शेष इत्यतो
ब्रह्मप्रकरणवदितजीवधर्माणां ब्रह्मपर्यवत्तत्वात्तदार्थोऽयं ग्रन्थः । तत्रास्त्यन्मतेःसमुदायस्य व्यापकस्य वा प्रका-
शमभेदं व्यवस्थापनीयम् । मनसा वा मनोमयत्वादिकं ब्रह्मपर्यवत्तत्वेनाभिषिष्य वा चर्चं ह्यारोह्येव शास्त्रार्थं
उच्येतः । एवंविधमनोमयत्वादिविभेदात् सविशेषानन्त्यमिलत्वाद्दुः—ब्रह्मानेकेति । अस्माद्विषया भेदेऽङ्गीकृते
विषयतामयकस्यैकतादात्म्याभेदेन तावद्विचयत्वाभेदः पर्ववत्तनत्वात् तत्त्वानङ्गीकार इत्याहुः । तेष्वपि तथेति ।
तावत् 'तत्'पदार्थो मनोमयत्वादिविशिष्टः सन् सर्वान्तर आनन्दमयोऽपि, आनन्दो येषुधर्मव्यापारोऽयः । तैत्ति-
र्यमात्रे त्वनुवादकताप्रसङ्गो महाभाष्यस्य । यत्तु प्रणिभास्ये भट्टारकादयैनाभिवेक इति परानुवृत्तारिभिः

[illegible]

वाच्यम् । तत्राप्यप्रतिपातमात्रत्वं चेच्छब्दा विषयीकरत्वात् । प्रतिपातेनैव प्रतिबद्धत्वात् । प्रतिबद्धसंश्लेषेण तत्त्वं कर्तृत्वात् । प्रमासिद्धास्तु भवत्वेन, तथापि जीवतुल्यकर्तृत्वं न रोचयामहे, नित्येष्टा न नाध्वप्र-
बोजिकेति सतत्रकर्तृत्वमाहुः । मुनेर्जुगोष्ठनमुभयपरमीश्वरपरमेष्ठेति सर्वं रमणीयम् । तथा बोधार्थो
कातरत्वं निरुक्तमाह । तथा बोधादेतत्स्वादिद्वी निरीश्वरपक्षः, स च न सूक्ष्मपरमात्म्यत इत्याहुः—
ह्यैकोपेति । उपचारः सादृश्यम् । किमिदमर्थमेव स्वरूपसम्बन्धमात्रमेव सर्वानुगमकस्येवोपचारत्वादित्य-
मेव प्रतिष्ठापयेत् । अथोपाधिसाम्यमप्याह उपचार इति चेदुपाधयुविधावित्त्वं भ्रमेण प्रमया भेति विना-
प्रसज्य स्वरूपवैतन्ये धर्माभावात्, ज्ञातप्रमस्य चाप्यासस्य तत्र कल्पने प्रमाणाभावात्प्रमातुस्य उपाधव्याप्तः
स्वरूपसत्तादात्म्यं ज्ञानेत्वेव सन्तोष्यमाणाभ्यां, किं विद्यावन्तरमाप्यस्येनेत्याहुः मुंयेत्ये सम्मप्यतीति ।
स्यादेतत् । अविश्वे मयि कृतीच्छरीनां स्वरूपाप्रवेष्टान्मात्रात्तत्र, कर्तृत्वादिना हेतावत्तरत्वं प्रजाक-
र्त्तृति चेत्, मुद्वार्थावापदिसाहुः—मुंयेत्येति । कारणतावच्छेदकमेवत्यस्य विषयताविशेषस्वरूपात्मकसम्बन्ध-
त्वेनाविचार्यत्वात् । मुतोऽस्यस्त्रीशब्दो कृतिताप्यतादिज्ञानं सतत्रत्वात् । 'अनन्दादयेव' 'यतोये'त्यादिहेतु-
त्वात्तस्य, मुद्वत्तावमित्यादेः स्वरूपसम्बन्धस्य नित्यानित्यसाधारणावधिरातानिष्कमस्य मुदे मयि सादा-
त्तादिसर्वः । उपचारो गौणत्वमित्याह गौर्मेष्टेति । ननु भद्रसेनो ममात्मेतिवदात्मपदं बहुसो रश्मः,
अत्राह तर्जिष्टेयेति । 'अयमात्मा ममे'त्येतज्ज्ञानं मोक्षहेतुं नु जगत्कारणतावच्छेदकमिति चेत्, मोक्षहेतु-
ज्ञानस्यैव भयमभिद्वस्यतत्तादात्म्यमिति विषयत्वेन रूपेण जगत्कारणतावच्छेदकत्वात् । एतावदेव मोक्षस्य विद्व-
द्भाषनेनार्थसम्यग्ग्रहः, तद्वर्मावच्छिन्नं प्रति न कारणता कल्पयित्वासाध्यम् । कारणतावच्छेदकसर्वतादात्म्यज्ञान-
समानसमयनेवोभयवार्तिसिद्धातुप्रदानुपूर्वहीतसर्वार्थमात्मभावस्वरूपस्यैव मोक्षसङ्गणयमिति स्थितम् । एवं प्रह-
कारणताविरासपरे, मयि सत्यप्रतिपादत्वप्रतिपादनपरे येष्वत्यधिकरणे 'ता आप ऐहान्ते'त्यादिताधारण्यकारण-
हेतुतामुपन्यासादुपाधेः कारणतावच्छेदकमेव तस्यान्यथासिद्धयेऽपि द्रव्यप्रतिपादत्वस्य प्राधान्येनाभावेऽपि च
विशेषयन्निष्पेक्षभावे निगमकभावात्तच्छेदकत्वं मयि प्राप्य तदवच्छिन्नसोपाधोपरेण प्राधान्येन कारणत्व-
साम्यत्वं ततोः प्रत्यक्षवधिकरणरोपतात्त्व्यम् । तत्तस्य कारणतावच्छेदकत्वं पदार्थतावच्छेदकत्वं बोधमं निरा-
करणीयमधिकरणोक्त्यावकेन कल्प्येतावनेन । स हि सत्यं मायापुरुषो पश्यन्मनोः प्राधान्ये संनिधानः
सर्गिष्ठमनपदसंयकार वा तस्योभयस्य समप्राधान्ये समगुणीभावे वा विप्रतिपत्तिम् । कस्माच्चिदुपाध्यासस्यदा-
तिपदेः प्रकृत्यदेरग्राह्यार्थं मनसि निधाय, अथावमिष्यते कारणतावच्छेदकत्वं, तदपि नेतीति महता सं-
म्येन ममेष्टममेव विषयताप्रसादकत्वं जगत्कारणतावच्छेदकत्वमभ्युपगम्याधिकरणं कृताचीकृतत्वात् प्रमाणः
पदार्थभेदमेति प्रस्तुतार्थः । किञ्च नयारोपविषया उपहितपरमांसादा जीवेन किञ्चमाभावाः सादृष्टित्येनाभारो-
पितव्यमविषयाया उपासमाया जीव एवोपपत्तेः कृतमुपहितेभ्यरेण, अभ्यारोपाविशेषात् । नन्वास्ति विशेषोव्यापहा-
रिक्तातिमासिक्कारोपाध्याम् । तथा चेश्वरः प्रजावतिरिति व्यावहारिकोऽतिरिक्तः प्रमाणत्वात्तद्विरोधोपगम्यते । तुरीयं
नु कायवतात्पर्यं वेद्यमिति चेत्, ईश्वरेऽपि प्रतिभासिकारोप एवास्तु । सादृश्यप्रमाणानामपि प्रतिभासविषय
एव साधकात्मात्वात् कर्तृरसिद्धिरिति चेत्, तर्हि तस्योपास्यत्वं न विषेयम्, कर्तृत्वेन प्रत्यरेणानुपास्यत्वे
पश्येतामाह । उपपत्त्येव वा कर्तारमपि गौणमन्यतरमिदम् । अभ्यारोप्यधर्माणां हेतवमिति चेद्विज्ञानद्वयाद्यु-
बोरेण जीवेष्वोपेयां भगवन्ते तथापि प्राप्येतामात्रेणाहुः हेत्येत्वेति । तस्याद्यैश्वर्यमात्रं न हेतुः, अत
एव नाविषयः, अहेयस्योपादेवः वनियमाह । अज्ञानम्यष्टिपु रिभान्तो हेतोपादिद्विजानो न प्रपन्नौनि तस्यो-
पादेयत्वमपि नास्तीति चेत् उपादेयताया मयाप्यागोपनीतत्वेन विभूतिपश्येनानाया प्रपन्नो कोपाधिरतत्वात् ।
मुंमुमुसाधमेति । अर्थः अ.न. 'तमेव विरित्वे'ति तच्छब्दपरावृत्तजगन्नादाभ्याप्यप्रत्येन पुरपञ्चनं तदमेदज्ञानं
च जीवसोभयविषयतया मोक्षकारणं न त्वयोः श्रवकत्वेन श्रवणं ज्ञानम् । ईश्वरज्ञानस्याहं हेतुत्वादिव्याप-
निरुद्धत्वात् । तामनिर्वर्त्य मोक्षसाधनतायांवाह । हेदादिविषयत्वेन जीवज्ञानस्य च 'तमेव' त्यादिवाच्यार्थोपा-
विषयत्वात् । अत्रुपास्यमानपुरितोत्तराध्वकदुर्लभद्विजगन्तुर्लभं सत्त्वमाधर्ममात्राजगन्तुर्लभं नाह । प्रमाणमा-
हृत्यै च परमेश्वरज्ञानपश्येनित्यस्याह । एतेनार्थमज्ञानाद्विषयस्य कार्यतामवच्छेदकत्वेन प्रमाणाभावो चीजम् ।

प्रकृते तु प्रमाणवैवाचीति सत्तापानं सिद्धान्तानुसृतमित्युक्तं भवति । मुक्तिस्वरूपस्य प्रकृतान्तरेण वक्ष्यमाणत्वात् ।
 ब्रह्मोक्तम्—ईश्वरज्ञानस्य वातनायामविरोधित्वमेति, तत्तुष्टम्, सत्त्वतत्त्वस्य तादादिविरोधित्ववदुपपत्तेः । त्रिषु
 नित्यगुणविभक्तिः, प्रयोक्तृनित्यज्ञानानिव्यक्तिः । मुक्तिरिति वक्ष्ये जगत्तत्त्वज्ञानप्रवेशरामेदृशत्वं सत्त्वतत्त्वमयं
 सर्वानन्दप्रतिपत्तिं कल्पित्वतीति मोक्षप्रमाणवचनातीतिभगवद्देवसत्त्वतत्त्वमयं नित्यगुणविभक्तिः, इतरथा जीवस्य
 नित्यगुणस्य प्रमाणाभावाधीश्वरामेदृशं च भवतिइत्येवमिति । प्रकृतमनुपपत्तिः । तस्मादीहलपिकरणविधिं
 जगत्कृतंत्वादिकमीश्वरगोचरज्ञानस्य तदुपयोग्युपायानामाद्य निषीदितुं मोक्षकारणतावच्छेदकत्वाभावावस्थितिं महा-
 वाक्ये तादृशप्रमाणोक्तप्रमाणमयं नोपाधिकं, किन्तु वास्तवम्, वृत्तावस्थितिप्रवेतनस्य चेतन्यावच्छिन्न-
 स्वादेयोपायानां च सत्त्वज्ञानादिदोषात्तद्विषयज्ञानमपि हेतुवत्त्वेन, सत्त्वप्रमाणान्तःप्रवेष्टादित्याशयेनाहुः ।
 द्वतोऽपि द्वेनोर्निर्गुणं प्रकृतगुणराहित्येन सत्त्वविषयतदात्म्यगुणेन गुणवज्जबद्धारो विषयसत्त्वमेवेत्यर्थः ।
 एते चकारेणोपादेयत्ववद्भेदः । ननुप्रहितमेवेष्टयाधिकरणविषयः, विषयताया अपि सत्त्वतत्त्वमय्यरूपस्यास्य
 संवर्गत्वेन कल्पितत्वात्, सतोऽपि विषयवत्पुत्रेतितात्पर्यं प्रथमस्य चतुर्लक्ष्यार्थानामात्मन्येव सत्त्वमित्युं मिता-
 बलोकनेन प्रथमाधिकरणं सारयन्ति अर्थात् इति । ब्रह्मजिज्ञासावच्छेदो योगवृत्तिनां सत्त्वनिर्गुणोपादेयत्वा-
 विचारयोध द्वयोर्द्वेनोः प्रत्येकं बोधयै । सेनाधिकारापेक्षतः । आनन्दोपपत्तिं कथमिच्छा सम्बन्धेन, विषय-
 विज्ञेयपरलज्जत्वात् । विविदिताभुतेः कर्मापेक्षाया असापेक्षिकत्वात् । समाधानमर्थं तत्त्वसाधिकातिनिवेश-
 वारम्भत्वात्, अधिकारार्थंतिरोधात् । अथ सत्त्वस्य स्वात्मवशेन जिज्ञास्यत्वम्, गुणान्तर्भावेष वा । नायः,
 तच्चिज्ञासार्थमधिकरणवरीरस्य पूर्वपक्षस्य भेदप्रवृत्तात् । तथाहि जिज्ञास्यत्वाहमिति प्रकृतमानःतत्त्वसंसारानु-
 भवाच्च सन्निवृत्तिबोधकानामर्थवादत्वादित्वात्तद्विज्ञास्यत्वे वैयर्थ्यात् प्रमे देहात्म्यस्यानुभविक्तत्वात्तद्विज्ञेय-
 धात्रात्म्य इति हि निर्गुणजिज्ञासायाम् । सत्त्वानां तु सत्त्वानामानन्तादित्वात्तत्त्वोपादेयत्वात्तद्विज्ञास्यत्वात्
 प्रकृतैर्नचिधमक्षणः समन्यवानुपपत्तात्तद्विज्ञेयत्वं विचार इत्यदिक्मादिष्य हानत्वेकविधविषयत्वे ताप-
 यवेकविज्ञानप्रतिष्ठानानुपपत्त्युपसंहितं कविधमसमन्यविनाशकं पुरस्तादेव, अतःसमन्यनैवा प्रतिष्ठार्थं विनिष्ठा-
 तया व्याप्तिर्मातातारम्भाय रम्भात्म्य इत्यादिपिरोपिताया ब्रह्मपदवृत्तेर्नप्रतिपत्तत्वात्, अन्यथा तत् एव
 शास्त्रपरिग्रहात्तेः इत्यादिपिरोपिभोगस्य विषयताविशेषात्तत्त्वस्य ब्रह्मसत्त्वसंज्ञकत्वस्य स्वीकारात् । निर्विक-
 ल्यज्ञानानुपपत्त्यस्य प्रपञ्चीकरणम् । यत्तु विषयतायाः कल्पितत्वमभावि, ततोऽयम् । कल्पकं हि सर्वत्र
 चैतन्यमनात्तद्विज्ञेयं चेत्, तदपि सन्न एव, नोपपत्तात् । अन्यथा स्वभावात्तद्विज्ञेयम् । सत्त्वसत्त्वमयस्य
 तत्त्वसत्त्वकं विज्ञेयत्वे । अज्ञानप्रवर्तकत्वं चेद्विज्ञेयमेव कल्पकम्, तदपि इदमे, तस्य तात्पर्यात् । भासाभा-
 वतोऽपिभोः सत्त्वतत्त्वमयस्य विषयतादेरपि सत्त्वान्तरेरेकाद अधिकरणत्वनिवृत्त्यै मुक्तिरपि निवर्तेत ।
 तस्माद्विषयतामविशेषो मुञ्चयति साधारणोदुरपदव इति भवति भवतिस्थितिः । इत्येवमभावात् रक्षितो न
 संभावनीयः । सर्वज्ञः सर्वकारकतया सर्वान्भवमादावालोपात्त इत्यनिवृत्त्यवधीतः सत्त्वप्रमाणत्वात्,
 सुवचनानुभवमात्रमार्गो नृद्विगुण एव समन्यवसात्तत्त्वोपादेयं स्वभावात्समर्थार्थं शास्त्ररम्भात् । तत्त्वम्-
 नोपपत्तिः नैतिक इति । तथा महाभाष्ये संकितानां वैदिकानां चेति । तेषां व्यासस्य प्रतिज्ञा एकविज्ञेन सर्व-
 विज्ञेन सर्ववर्तमानेति इत्यम् । उपक्रमोऽयमेव, शुनी वा 'तदेवेदममे' इत्युपक्रम इति धुतिव्यासोर्द्वै-
 क्यम्, तत्त्वमयोऽपि सर्वप्रकाशतां पाणिनांपीमाभिलाष्यवभावि प्रकाशये, अतो भवन्महियानमिहोति
 वत्तम्, तत्त्वमयोऽपि सर्वप्रकाशतां पाणिनांपीमाभिलाष्यवभावि प्रकाशये, अतो भवन्महियानमिहोति
 वत्तम् । जन्म साधिकरणतमयविरोधाभावाधिकरणमयसम्बन्धः । तत्रैव सत्त्वः । 'वक्ष्यामि त्वम्योऽप्यन-
 यतः । शास्त्रप्रवर्तको देवतां निरूपयितुं क्षमः, अत एव भाष्ये सर्ववत्त्वम् । तथाहि सुवादिनृपादिपदार्थानां
 संस्कारविशेषविशिष्टत्वेन सत्त्ववैदिकत्वमिति वैदिकसर्ववत्त्वमयस्योपादेयत्वात् । शास्त्रेतिवृत्ताववत्त्वमिहोति
 दारादेव अभासोर्गदभासस्य सर्ववत्त्वमयस्योपादेयत्वात् प्रथमानिर्गुणं कारणाभावाधिकरणान्तात्सावोपात्तः । इत्येव
 आश्रयकारणत्वम् । सत्तावा वा ता, 'तेनतममेव सर्वमनुव्रते' इति श्रुतेः । न च सत्त्व इत्यादिना विषयवत्त्वमय-
 नि. वि. गो. २

भाष्यप्रलेखादिभिः, उच्यते। तस्मात्तद्वैदिकव्यवहारेऽपि ब्रह्ममात्रस्यैव प्रत्यक्ष-
 धाम्यस्य धाम्यबोधोपपत्त्यानिवन्नामेति । कर्तृत्वं नवधा परेषामपि मायाद्वयसामर्थ्येनियमितं, नाप्याधिकम् ।
 इदमेवास्यान्यैकिकताम् । न च न्यायसंमतं कर्तृत्वमप्यसौमिकं स्यादिति शङ्कम् । अनुमित्यायामपि शब्द-
 सिद्धेः प्रतिबन्धकस्यात्, अनुमित्यस्यैवनागराच्च विमलजनकृतिरिदमेवैकनियम्यत्वेनाहं किंचित्तस्यैवपनिपदस-
 एव परिष्कारात् । एवंविधकृतेः कार्यकारणभावसम्भत्यं तु नाशङ्कम्, कार्यत्वस्यैकस्याभ्यासात् । न चैवं सत्ये-
 नापि कथं तद्वबोधाः, प्रमेयत्वादिना कश्चिप्रहणस्यप्रसिद्धस्थलीयस्यार्थं न ह्यस्त्यसिद्धान्तानुसूयस्यापिस्वर-
 जीवत्वात् । एतदपि कर्तृत्वं यद्यपि स्वरूपलक्षणे न प्रविष्टं, तथापि सत्यत्वादिधर्मनुस्ययोगक्षेपं कर्तृत्वं कस्ततः
 सर्वज्ञत्वमेव, त्वयं तद्वैद्येनैवं संपादिता विषयता बहुभवेनच्छाक्या, तथा हि दृष्टिर्लक्षिकं प्रति विषयतेति निवे-
 धात्, तदिदमुक्तमाकरे कुतो न्यायिकित इति । एवं च नियिष्यमानं कर्तृत्वं विचारकस्य जीवसाधारणम् ।
 यदा तु जीवसरीरावच्छिन्ना मत्स्यादिस्त्रीर इव सुवपवेष्टाकारमस्यात्मनःसंयोगस्य अस्यकृतावभासीभरीव-
 कृतिरेव करणम्, न तदा विचारपक्षोऽपि । विचारस्ताविर्भूतब्रह्मसमभावस्तदुद्गताः पदार्थाः प्रमाद्विष-
 यास्तेषां जायत इत्यादयः । अनाविर्भूतकस्तदाह्यस्यानि साधनानि मर्बादयां धारणीभूतब्रह्मतादात्म्येन हाता-
 नीति, अतस्तेषां व्याख्यानं भाव्ये । प्राथमिकमुत्तरोत्तरं च प्रामाण्यमिति पूर्वप्राकृत्या कुतश्चमिधानम् । वज्रा-
 काकोऽपि ब्रह्मतत्तासंपादितसत्ताकतया ब्रह्मकार्यम्, तत्र केव कथा जन्मपदार्थानां कार्यत्व इत्यभितन्धिः ।
 अत्र सत्तात्वादियमांविषयकब्रह्मभानाङ्गीकारे तस्य निर्विकल्पकत्वं वक्ष्यम्, तत्र विवादास्यदम्, प्रमाधिष्ठान-
 त्वादिना 'तत्त्वं ज्ञान'मित्यादिसकलमलक्षणेनाप्रतिपादनात्, सत्तात्वादेरभावस्वरूपसाधिकात्मकत्वे स्वरूपसम्ब-
 न्धरूपभावकत्वे स्वयमभावाच्च विनियमनाविरह इति मुद्रकं ब्रह्मज्ञानमेव भवेदिति । किञ्च जन्मज्ञाना-
 भावरूपं ब्रह्मापि स्वरूपतो भवेदित्याहवः । जन्म पुनराविर्भावस्यं धृतत्वात्, शास्त्ररह्या भवव्यवस्थत्वात्,
 सर्वत्र परार्थ इति तद्वेदाः स्थित्यादयः, सतीर हि स्थित्यादिप्रवेष्टोऽपि कारणाप्यसितसत्तेति प्राचनभासना-
 दयो गुणाः 'को ज्ञेवान्मात्' 'तमेव भान्त'मित्याहुकाः, तेऽपि यत इति कल्याणवे योधाः । तदा वाच-
 मासङ्गकमाप्यायैः । अप्याहार इति पर्वन्तं शब्दे इत्यतः प्राह । अन्यथा बहुमीहिरित्यादिसन्दर्भविरोधः ।
 वज्रातद्व्यवस्थाङ्गीकारे रविः पुष्टिपक्षपातात्, प्रवादमर्बाद्वोररविः 'अथ चे'ति द्वाभ्यां सूच्यते । गुरीव-
 पक्षस्तु पुष्टिः । आपे साविर्भाव एव जन्मपदार्थः, सत्तात्ताप्राप्त्यन्ते, अनाविर्भूतस्य स्थित्यादेरयोगात् ।
 स्थित्यादेरनियमाच्च न तयोराक्षेपः । न च स्थित्यादेरप्याविर्भावपूर्वकत्वानियमः, आकाशादेरप्याविर्भावस्य
 परमाप्यादेव 'सापाष्टुचिरी' हादिनाऽऽविर्भावप्रतिपादनात् । हातत्त्वलक्षणाविर्भावस्य, 'यतो ह्यस्यं गुणाः कर्म सामा-
 न्यं सविशेषक'मित्युदयनरमिधानाच्च । किञ्च तद्व्यवस्थेविज्ञानपक्षे विशेषणस्मारणाधिकरणन्यायेनान्यमाहोकारे
 एकादिशेषवर्णनेनोपस्थितस्येसादिनियमानुश्रुतिरे एकरूपदार्थेनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धेनान्यवबोधं
 प्रति विशेष्यतान्तरामिरूपितप्रकारतबोपस्थितेः कारणस्यं मुख्यप्रकारत्वं प्रविष्टम्, तत्रोपपद्यते । आरुप्यादेस्तु
 विशेष्यमात्रनामान्यन्यगणितोऽन्वयः । अन्यथा सर्वत्र परम्परासम्बन्धानामन्ये पदत्वादेरनिरुप्यमान्यवधारणाच्च
 वाप्युदेः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पने गौरव्यायेति प्रयुक्तरणाविष्कृताधिकरणमीमांसासंबन्धारी भाष्यार्थः प्रसङ्गात्-
 र्हितः । प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहस्यावयेकम् । उपकर्माविरोधो ह्यसौयम् । 'बल भागवतं पर'मित्येकवचनात् सर्वज्ञत्व-
 लक्षणेमाहात्म्यं पद्यते गम्यते धर्मी भवेनेति अलसंक्षो दर्शितः । 'अद्वेय वेद्य' इति त्रेयोऽङ्गः । 'वेदान्तकृदेवि-
 देव चे'ति वेद एव सर्वैकान् वेदिगार्थमन्याधिगतं समधिगम्य यावानर्थसाधनं ततो वेदान्तं शिरोभार्यं
 मूर्तमिषिकं तमर्थं कर्तुं वेदान्तं बोधकरं कृतवानस्तीत्यर्थः । तत्र गीता 'दिव्यं द्वामी'ति सर्वैकव
 गीतार्थस्य तात्पर्यविषयत्वात् तदर्थो नेत्रम् । सुखं धीमावयतम् । वेदा अलकाः । सूत्रं भीरुपठ इति ।
 वेदान्तत्वं च वेदादिप्रमाणचतुष्टयसाधारणं भगवतात्पर्यब्रह्मकामत्वमिति वेदान्तमिरूपी विस्तृतमस्माभिः ।
 औप्यारोपेसादि । उपजीव्योपजीवकभावस्य तादृज्येव लभ्यते । तथा च प्रतिगोमिसमर्थकत्वं धर्मव्यवधा-
 नाम् । न च निषेधवाक्यादेव तन्नामः, तदधिकरणे तदारोपस्यापेदाभीयत्वात् । आरोपस्याहेतुविं तु प्रति-

भोमिनां प्रामाणिकत्वं भौतत्वेन स्थापकत्वेन बोधयितुं युष्मादिशास्त्रोपनीतं कर्तृत्वादीति परमतनिष्कर्षः । एवं चापान्नतः प्रतिबोधिनातच्छेदप्रकारकनिषेधनिरूपणसाध्यादेव प्रतिबोधिप्रतीतेर्यतो मात्तोति निषेधप्रयोगः-
 बोधव्यताज्ञानेन पदोद्दिश्यैव प्रतिबोधिप्रामाणिकत्वं नानुसन्धयनेषुमात्, बोधव्यताज्ञानस्य चान्तरवे निवर्तमानमात् ।
 इन्द्रियद्विकरणे आरोप्यप्रमाहितप्रकार आरोप्यविषयसंस्कारो वाऽधिकरणांशमनन्तभावं प्रस्ताव्योऽनु,
 सध्विचरणं वा तादात्म्येनाधिचरणम् । मार्गव परिणामिनीति चेत्, तर्हि निषेधप्रमाणाऽस्ति प्रमा केवलमाभावा-
 दापत्तेः । एवं सति युष्मादिधर्मशास्त्रानामानर्थक्ये प्राप्ते न निषेधोपयोगित्वम्, अपितु स्वतन्त्रनिरूपकत्वेन ।
 केनापि रूपेण तमानज्जातीयवोरप्याप्तः संभवतु वा परस्परं मायिकानां, न ब्रह्ममायकोरिति । न च 'नेति,
 नेतीति पूर्वपराभूतवाचकनिरूपणः भौतानावेवेति साम्प्रतम् । विधिविधेयविशिष्टनिषेधेनेत्यादेरपि निषेधे 'अस्ति
 मयेतीति'प्रसंगेनासामर्थ्याद्वाचकनिरूपणं स्वरूपविषयताविशेषणां ब्रह्मवि सामान्यत्वादेरार्थान्वारितीक्ष्णीयम् ।
 भूतिसिद्धेति । ननु युष्टिप्रतिबोधित्वेन ज्ञाप्यतीतिः भुतिरिदंवेति चेत्, न भुतिमार्गविद्यत्वाभावे तात्प-
 र्यात्, पूर्वपरपराधीनानपि कस्यचित्प्रत्यक्षत्वात्, आद्यवातकस्यापि सारुष्टेः प्रत्यक्षत्वात्, तत्कर्तृत्वं भुत्पुत्रगी-
 विना प्रमाणेन भुत्ता च प्रतिपन्नं तन्मात्रविद्यमेव । सुष्टस्य जगत्सु प्रत्यक्षान्तोक्तप्रमाणविद्यत्वात्तदनुपादेन
 कर्तृत्वं प्रसाध्य पञ्चाधिवेधतीति प्रहारे निरुद्धवेति कौर्यस्येति । अयमनिरुद्धः-सुष्टेर्निषेधो वा, कर्तृत्वा-
 दिनिषेधो वा, विशिष्टनिषेधो वा ! आये सुष्टेरनुवादो वक्ष्यते, स कस्याः !, पूर्वपूर्वप्रमापत्तिरूपेति । तर्हि
 तात्पर्यकर्तृत्वं निषेधेऽपि प्रमापरव्यवस्थामनाऽऽभिर्मन्तव्यमपि कर्तृत्वे प्राप्ते पूर्वनिषेधेऽपि सुष्टेरभावात्, पूर्वपर-
 सङ्कलानुवादेऽपि सत्त्वकर्तृत्वमुदायानां निषेधे ब्रह्मनिष्ठसर्ववैदिककर्तृत्वानुपपत्त्यात् । न च तत्र मानाभावाः,
 'यतो वा' 'आत्मस्य' इति सदस्यप्रमाणसङ्गात्वात्, सामान्यत एव निषेधकर्तृत्वस्य निरुद्धत्वेनार्थत्वात् । कर्तृ-
 संहितायास्तु नानुवादः, तत्तद्विद्यानां कर्तृत्वस्यापि प्रमावैकसमयिगम्यत्वात् तेषां न निषेधो, भुत्पुत्रीतेच ।
 एवमपि कर्तृत्वस्यानुवादत्वेन पुनः समर्थनावच्छाभावात् । भावे वैकल्पिकमेव कर्तृत्वं ब्रह्मवि स्वरूपसम्बन्धा-
 त्यवयवस्यमहीकर्ममिति तदनुवादविधेये अनन्वयः । वैकल्याः सुष्टेभानुवादे कर्तृत्वविध्या नीमावकस्य-
 रेवानुपदनीयत्वप्रसङ्गे । अत्रापि निमित्तं विना जगत्संभवाद्यद्यानां तस्याः प्रतिकल्पकत्वात्तदनुवादे वाचित-
 र्वेवानुपदनीयत्वप्रसङ्गे । अत्रापि निमित्तं विना जगत्संभवाद्यद्यानां तस्याः प्रतिकल्पकत्वात्तदनुवादे वाचित-
 विषयस्यान्यनुमानाभावे तद्विधेयनिरूपणं शक्यमिति धर्मशास्त्रविधेयान्तरमापत्तिरिति । नीमावकरीत्यापि नानुवादः,
 अन्यतः कर्मसमाभावाद्यतरस्य निमित्तत्वात्, सत्त्वसत्त्वसत्त्वसत्त्वानुवादसंभवात्तद्विधेयऽपि 'यतो वे'साधिविधि-
 यश्च सुष्टेरप्रतिषेधात् । एवमन्यप्रतिषेधार्थं म्याह्यातम् । एवं सति स्मेकसिद्धयन्ताः कर्माकाङ्क्षाः सत्त्वसत्त्व-
 व्यानां च विषयस्यवस्थायां जीवाभिततत्तत्साधारणकर्तृत्वानामेव निषेधत्वमुपपाद्य साधारणं सर्वकर्तृत्वं
 निषेधाप्रबोधित्योपपत्तिरिति कर्तृभुतिरिति वक्तुं युज्यम् । ननु वाचितविषयानुवाददेव मम का हानिरिति
 चेत्, न निषेधवैयर्थ्यात्, व्यवहारदशायां बाधभावात्, तदभ्युपगमे निषेधस्य निष्प्रतिबोधिप्रमापत्त्यात् ।
 वस्तुतो भवतां निर्विकल्पकभावानेऽपि बाधभावात्कर्तृत्वं निषेधानुपपत्तिरित्युपरिष्ठतप्रवर्णीयम् । त्रैका-
 लिकसाधनोपको निषेध इति चेत्, अनुवादवैयर्थ्यमिहोच्यते । अस्तु तर्हि निष्प्रतिबोधिनिषेध इति चेत् ।
 अत्र एवोच्यते अनुवादवैयर्थ्यमिति । स्वादेतत्, किन्तु ब्रह्म त्वेव जिज्ञास्यं, य तु कर्तृत्वेति कर्तृत्वासाधनं वद्
 'यतो वे'ति तद्वारमात्रम्, अन्तरधीत्यादिदि कवमुक्तं कर्तृत्वेकायांमितीति चेत्, तस्य, तत्रापि जिज्ञासा
 न निष्कारकज्ञानवोचरेष्व समान्ततः किञ्चिदादिना धर्मिज्ञानसङ्गात्वात् । अतः स्वरूपतत्त्वसङ्गवोरान्य-
 तरेण प्रकटीभूतित्वम् । यदि तत्र युज्योरोहार्थं प्रथमतो जगदभिमतीत्या तदसंभुपत्त्यात्, तदा तदाका-
 रैव सत्त्वपदा । यदि स्वरूपसङ्गं 'सर्वं जिज्ञास्य'मित्युपादयात्, तदा तदेवाकाङ्क्षितं भवतु नाम, तत्तु कर्तृ-
 वेद्यनापि जीवोपस्थितिकम्, कथं पुनस्तदुक्तस्य कर्तृत्वेऽपि, स्वरूपसङ्गविहितजिज्ञासं प्रति 'यतो वे'ति
 वाक्यमप्रमाणं न स्यात् । स्वरूपसङ्गप्रतिपत्तिं प्रति ह्यस्तान्तेन निरस्तम् । नन्त एव स्वरूपसङ्गप्रकारणे
 तत्पुनः प्रति व्यावहारिकं प्रमाणं तदसंभुपत्त्यात्तत्वेति चेत्, किञ्चित् तदसंभुपत्त्यात्, भुतिजिज्ञासनुमानप्रति-
 रूपकमपि 'यतो वे' सतीतीति दि वेरभावे स्थितम् । तथा च तद्विषयैरानुपापकं तदभ्युपगमं, तदभ्युपग-
 मं

कर्मत्वमेव सत्त्वज्ञानादवोऽपि कर्मं देहमेवमुपापयेयुः । 'यतो वे'त्यन्वित्वेन निर्दिष्टस्य 'नत्वाधादपरोक्ष-
 इत्ये'नेनैकवाक्यवत्त्वादेवेतन्माकारकत्वादित्यभिप्रेतः । स्वरूपतत्त्वसम्बन्धयोरस्मत्स्थित्यात्वे । किञ्च भुक्तिः स्व-
 र्गत्वं प्रतिपद्य स्वस्य प्रोक्तत्वाभ्यां प्रतिपादयन्ती प्रमाथिकैक्येक्षणया स्यात्, अप्रामाण्यापादकत्वात् सुषुप्तस्वा-
 स्थानिप्लुत्वापानादित्याहुः कर्ममेवमिति । सुषुप्तिपञ्चायां सर्वनिरोधमनुष्ठानेनास्मत्पुंजं मन्तव्यम्, तत्र
 हि 'न वेदा न देवा' इति भूतत् इत्यत आहुः 'सर्वदेतो बल्लघती' इति । सुषुप्तिं सर्वभावाभ्यानुपपत्तिगु
 न बाधिका, आत्मप्रकाशसद्भावात्, चैतन्यरूपेण भासनात्, 'मेदक्षमपदानां नामभाषो भाव एव हि' जयस्वाज्ञान-
 त्वाच्च तत्त्वज्ञानविषयतापेक्षया तदभ्यवातुपपत्तेर्बलत्वादित्युक्तं बल्लघतीति । नेयं तथेति भावः । अत्र केचित्
 कर्मिदोषाद्भुक्तिविपरिणामात्मकं जगन्मन्वातां स तथा वाता 'तेनात्मनेदं सर्वमयव्रते'ति धातुमूढेः भुक्ति-
 सिद्धत्वमेवेत्याहुः । नुक्त्येव तावदित्यम्, पारमार्थ्ये तद्विपरिणामं तु विवादास्पदमित्यतः प्रसङ्गानुपपत्तया ।
 दृष्टिदृष्टावती प्रत्यक्षसिद्धये नैतन्पलक्षिणमात्रेणेति । मात्रपदेनार्थकिञ्चकारित्वव्यवच्छेदः, अर्थकिञ्चकारि-
 त्वस्याप्युपलब्धिरेव, अर्थकिञ्चकारित्वस्यार्थकिञ्चकारित्वाभावात् । तथा च तेनापि रूपेण सरणानियमास्प-
 त्रिक् एव न परमार्थस्वरूपम्, न वातसत्प्रपञ्चप्रतीतिज्ञा० बन्धिषु स हि कर्तृतिभूतेषु जीवस्यैव तत्कर्तृत्वम् ।
 तथा चैवमपि प्रपञ्चः प्रतिजीवकर्तृको निज एव । एतन्मते ईश्वरः कर्ता न भवति, उपास्यत्वेन परमश्रीक्रियते
 दृष्टिः । तथा च रजस्तलाप्राविद्धं विद्यापरिणतिरूपा विपवाकरा प्रीतिरेव, न तु विपवाः । निर्विषयकमेव
 तत्प्रादुर्भावस्य च 'ज्ञानमिति तन्मत्तमित्यर्थेणाहुः प्रीतिश्चास्वरूपमेवेति । अस्तन्तासर्वमेवेत्यर्थः । अभ्यु-
 पगतं चैतज्ज्ञानानन्दविधिः भीद्वैर्यधैर्येति तान् प्रति सोपात्म्यं समाहुः । विज्ञानिवाप्यप्यकारणाद्विज्ञान-
 हृत्यो देवानां प्रियः । इन्द्रियदेवता एव च प्रतिवादिनो विज्ञानप्रतिबन्धकाः, अपिपोपासकान् प्रति देवैः सतो
 ज्ञानप्रतिबन्धजननात् । तत्र स्वप्ने वासनायाः प्रत्यावकन्येन तत्तुल्याया पातनया एव सत्तावगासकृते नै
 तावदिति । सर्वेषाम् । वषेक्षासाधारणानाम् । नन्वेतन्मते पुरुषमेदेनापेक्षासम्भवात् सर्वेषां साधारणप्रती-
 तिनिराशेऽस्त आहुः—'निपमे वेति । उद्धोषकमपि पुरुषमिदं निपमिदं कतानुरोधित्वात् इत्यनया एव
 जार्थ्यं वाच्यमस्मात्, अत्राहुः उद्धोषकं चेति । दृष्टं ज्ञानविषयीभूतं जगदेव, अतः किञ्चिद् दृष्टज्ञानमिति
 वाच्यम् । औप्योन्वेति । दृष्टप्रतीतिनिर्वाहार्थं प्रवृत्तमानेनादी प्रतीतिरेव नासादित्वा, कथं पुनरुद्वावस्कोद्घो-
 धिकेति तत्तत्तत्तां तस्मिन्नेतन्मोमाभयप्रसङ्गादित्यर्थः । नीपीति । यद्यपि स्वस्वरूपेनोद्घोषकरात्तादृशोद्घोष-
 कृतां च दृष्टतामप्रो नापेक्षते, इयं च तिलक्षणां सद्धारणता, तथापि सर्वत्रादृष्टं साक्षादेव हेतुरगु, अन्ततः
 सामर्थ्यं प्रत्यपि कारणत्वात्, अन्यथा दृष्टानवस्थानात् । ननु तर्हि प्रतीतितामाभ्युपगच्छमपेक्ष प्रतीति जन-
 यित्वा तदुद्घोषकमाद्वातनापसंयसादिनीं स्यादिति चेत्, तथाप्यदृष्टस्य प्रत्यावकन्योपपत्तेरितरवारणवर्णार्थं
 अन्यत्वादृष्टनाशादिकल्पनारम्भं, तथापि सामग्र्यपूर्वकं कार्यं दृश्यत इत्यदृष्टस्य तद्वात् स्यात्तदर्थं वा नारपत्ये
 उद्घोषकत्वस्थिर्ना को दोष इति चेद्, वाचनयेति स्वम्बनाम्, साक्षाद्दृष्टकारणत्वोपपत्तेः । अदृष्टस्य तु यागादि-
 कन्वत्वात्प्रतीतिः भुक्तिविधेय, सच्छेदा०० तथाऽऽप्तादेव । प्रीतिं तु न वासनाधीनसिक्तं, स्वर्गजनकत्वादेव
 वासनाया अभिवात्, अस्तन्तादृष्टादिनोऽऽवाप्तिकत्वात् । अस्तु तन्मन्मतेऽप्यथासावच्छिद्यं जगत्प्रतीतिः
 भुक्तिविद्वत्पुरुषानां वादिनं प्रतीतिरित्युक्तं तन्मन्मते नैतु जीयाविधिरेवेति । एषकारेण पातनात्म्यवच्छेदः ।
 तथाहि अनुभवपूर्विकं वासना, अनुभवस्तु न वासनापूर्वकत्वनियमाभ्यां, तथा वातानुभो न वातनयेति
 संभवति, अनादिवासनापक्षेऽपि कार्यरजनभावात्तुपपत्तेरनुभवात्वात्वादिशेषात् । दृष्टपती सन्वेतविषा-
 यवोरितानुभववासनयोर्निर्वाहार्थं कार्यकारणभवे मानाभावाद् बीजावुत्पन्नवस्थायामिरोपपादनेऽपि वातार्थकनित-
 यगप्रतीतिरदृष्टनस्य प्रपञ्चार्थकत्वात् । तथापि वासना अरुप्रसरेति यदि विभाव्यते, तदा संस्कारजन्य-
 त्वेन स्युत्पत्तिपत्तिज्ञानमात्रस्य । अनुभवमात्रादिद्विध, प्राक्कानुभवस्यापि संस्कारजन्यत्वात् । न पञ्चापत्तिः,
 साक्षात्करोम्युभिनोम्युभयाभीष्टादिप्रत्यक्षवापनारपतेः । प्रत्यक्षमेतत्त्वमर्थनियमस्य संस्काराभावात्, तस्मा-
 दसति तद्विच्छेदप्रमाणप्रत्यासन्नं अनवतादृष्टस्यो अतः दृष्टिदृष्ट्यायेव पुरुषपादमिति समासः । नन्वीश्वरस्यै-

तन्मते प्रपञ्चवर्तितं न स्यात्, तस्याऽविचारिरहादिति चेत्, एतन्मते ईश्वर एव न मायं, का कथा तस्य वर्तित्वे ।
 धर्मप्रतिबोधिसिद्धान्तान् व्युत्पात्तापत्ताऽदृष्टम् इति प्रतीत्येवंनिमित्ताभावात्प्रतिबोधेनोपपाद-
 विगुणतत्त्वत्वाद्, पदप्रत्यासक्तिव्यवहारस्य प्रागभावव्यतिरिक्तस्वतन्त्ररूपस्य, प्रपञ्चत्वात्, अन्धकारस्य-
 प्रबोधेनप्रतीत्यप्रभावविलक्षणमात्रायाः भावरूपमेव तन्मतेऽज्ञानमिति, तत्राहुः तच्छरादिरव्युत्पत्तेश्च । भावा-
 भावरूपकार्योपादानस्य भावाभावाभ्यामनिर्वचनीयत्वमेवेत्यर्थः । जीवाभिरोप जगत्प्रतीत्यौ हेतुहेतुचक्रम्, तत्र
 तोषाधिकजीवस्वरूपवतिना जीपक्षायि जगदन्तःपात्रितया सप्रतीत्यावपि साभिधा हेतुमिति पक्ष्यम्, शब्दे-
 ध्याभावावेष्टायां जीववत्तन्वं तथा वाच्यम्, न चेत्प्रथमपि संभवतीत्याहुः प्रथमं जीवेति । शक्तिः प्रपञ्च-
 प्रतीतिकारणतापत्तेरिका नयेति मिश्रतिप्रतिर्वारणीयम्, विचारो भीमोया मद्रूप एवोपकान्ता । घाटीरस्य न
 मद्रूपदृश्यवहारविषयः, नातः घाटीरकर्मोभासा, किन्तादेतानन्दस्य मद्रूपो भीमोमेति जीवस्वरूपं ब्रह्मेवेति
 तथोक्तम् । तथा चेन्नकारणोऽध्वुपलक्षणे, प्रतिबिम्बप्रकरणत्वात्, मायायां मद्रूपप्रतिबिम्बस्य तन्मते ईश्वरत्वात् ।
 तथा चायं 'प्रदरसविभागः 'सर्वं वेदा बलद' मिलेतत्त्वमेतं सन्नयमाध्यायविषयः । आभिर्भावप्रचारनेदासर्व-
 समाधाने सर्वाभिरोपः आभिर्भावप्रकरणे । छीत्ताविलक्षणवशादाहर्षं साधनाध्यायविषयः एकुटीयविषयः ।
 छीत्ताज्ञापार्थः कृतमिति । विचारस्वरूपं तावत् । तत्र उक्तप्रतिप्रतीत्यौ विधिकोटिः परेषाम्, प्रविधिः साधने,
 अविधानिवेषकोटिः सिद्धान्तितम् । ननु विषयतात्मस्वरूपगतेस्तस्या अङ्गीकारात्, तत् एवोपपत्तेयं ।
 तथाहि जीवस्वरूपप्रतीत्यौ किं कारणतापत्तेरिदम् । जीवत्वं सादृश्यप्रतीतिविषयत्वम् । अदन्तं च सत्तात्वेरन्तारि-
 त्वननुगतं वाच्यम् । ननु सत्ताविरुद्धननुगतमिति, तत्र; तत्ताया अप्यनुगतत्वपत्तेः । पद्माध्यायिभेदेन तत्तादे-
 रिव सत्ताया अपि भेदात्, सर्वकालसम्बन्धितस्य परादौ नैयमित्तेरनङ्गीकारात्, पूर्वमसदिति श्रवणानां तेर-
 वध्वुपगमाच्च, सामान्यतः सदिति व्यवहारविषयत्ववत्तत्तेदन्तयोरपि समानत्वत् । तथा चाद्वैतित्यर्थः भुविप्रति-
 पद्य उपपत्तिप्रतिप्रपञ्चानुगतः प्रजापत्य एव, य चायं प्रजापतिः भुवौ वृद्धदशरथेन गीतो जीवैरमासुपुनमनुभू-
 तमानो न मायाप्रपञ्चवृत्तिविषयः, सप्रपञ्चस्य सर्वज्योतिःपुरस्य 'तमेव भास्त'मिलादिनाऽविचारिभावस्यैव
 सिद्धस्य स्वभास्यभासाभावोपात्तः, अद्वैततीतेरविचारित्वे मायाभावात्, सर्वैर्देवादमर्षभावात्, अविद्यान्तःक-
 रणविषयित्वप्रपञ्चस्या अपेक्षयात्, सिद्धगुणसादिदशायां सर्वरोगोत्थो जगदसादाविद्याविषयताध्वुपपत्तेः । 'अ-
 प्रायं पुनः सर्वज्योति' इति गुणमिषिक्तस्य भुतेरदमाकाराविद्यावृत्तिगोकारस्य तदानीमप्राप्तमिहत्वात्,
 नैयमित्त्वमाध्यात्ममनःसंयोग एव शक्तिरजालेन शक्तिमत्त्वेन वा कारणत्वात्, सिद्धतीव्यमनःकिञ्चनभावा-
 देवतमनि तत्संयोगानुरपत्तौ ध्वुपुनुरोभेन स्वस्मनोयोगस्य हेतुत्वे मायाभावेत्यस्येवेत् । तथापि मनगोऽपे-
 क्षादात्ममात्रमाकारं सर्वस्य, कश्चिच्च प्रपद्ये सर्वमिन्द्रियाणां सर्वप्रमाणायां कपेक्षुजाहामनः स्वरसाधारण-
 सप्रपञ्चसत्तामिहिरिति चेत्, यैवम्, आत्मनः त्रियायभावादात्मानं सर्वोऽप्यनुवर्त्तनीत्यात्मप्रधानं ज्ञानादपीति
 मन्यन्ते । दध्नुस्तु सर्वप्रातमानाध्वुपगमादहं जाने इत्यनुभवसाक्षात्ज्ञानभावनमायमानपूर्वकं धर्मिता-
 वत्तेरदृक्ज्ञानतयाऽऽमृतज्ञानपेक्षणात् । तदात्मज्ञानं न च मानतम्, ज्ञानधर्मितावत्तेरदृक्भूतात्मत्वस्य ज्ञान-
 निवृत्तावधिर्भावेनाभावात्, मानमविषयतादीनां मनःसंयोगप्रतीत्यव्यादन्ततात्तात्संयोगकल्पनायामेकस्मि-
 नैव विषये संयोगादात्मत्वाया अनीयित्वात् । तत्तदात्म निवृत्तज्ञानविषयतामपलम्ब्य सप्रपञ्चसत्तामासाद-
 र्यत्वं तत्त्वमङ्गीकरणीयम्, आत्मनः स्वरसाधारणज्ञाने निलविषयतातिरिक्तविषयज्ञानध्वुपगमात् । न चेत् निलं
 स्वरसाधारणज्ञानात्पत्तिरिति वाच्यम्, आत्मनः सविषयकज्ञानासादने तात्पर्यताया दृष्टत्वात्, गुणतिग्राह्यो-
 त्पत्तेरप्राद्विज्जितस्वमेव तत्त्वलक्षणे दृष्टपत्तेः । कस्मिन्प्रत्यक्षादात्मानोऽपि न भावमित्यस्य प्रसादस्य
 कस्मिन्तीत्येवंसाधनमात्मत्वमेव वा कस्मिन्तीभावमित्यस्य तात्पर्यान् । अथ प्रपञ्चावरणप्रपञ्चे तोषावस्यताम-
 न्यपेक्षा स्यात्, न स्यात्, उक्तव्यतिरिक्तनिश्चयेष्टायाः सर्वविषयकज्ञानसादनायै नियामकत्वमेव अस्मादस्मादि-
 दमिहमित्यादिप्रकारप्रकारिभावेनेष्टप्रसाः कृतत्वकल्पनीयतया तत्र एवातिप्रसङ्गादप्याह विधिष्टेष्टाकारपल-
 म्बवत्साधनप्रसाधे चास्य प्रकारस्य पद्माद्वयव्यव्यादायां विद्यतीहत्वात् । न चेन्नैककारणविशेषावपि;

वदामीति प्रतीतिरस्याकमुपपादनीया, सा च मुक्तिरजलादेरिव मौक्तिकावैकिमेवमविवक्षार्था साधारणीति नात्र-
वपन्नं किञ्चित् । तथा चाकरो समष्टलघनः प्रभामण्डलं चेत्यपि प्रत्यवातद्विषयस्य दर्पणादौ प्रतिविम्बप्रतीते-
राधारतादौ भगवतेन सर्वमत एव प्रतिविम्बस्य मिथ्यात्वमनुमन्यते । अत्र कृन्दारब्धानुसारिणः—नवयनाकाशप्र-
तिविम्बे प्रप्रतिपद्यामदे, अस्य विपिनमरलीषु रासमुपाकरकररजितरमणीयतटाकाशप्रतिविम्बदर्शनात्, परन्तु
प्रतिविम्बानां मिथ्यात्वे विषयमदे । कथं नु नाम भिन्नतयो रमयाप्रतिपद्यामार्था वा मिथ्यात्वाभावकस्येवम् ।
'आप्यानाय प्रयोजनमप्या' दिव्यपिकरवे 'मर्मनाम्न' इति प्रतिविम्बस्वरूपभक्तजीवस्वरूपदर्पणमितिप्रायेण 'मह-
मात्मे'ति विभूत्यन्तर्निवेशात्तेषां साक्षात्कल्पमिन्नादेवान्तरङ्गाधनानां स्वल्पविषयताऽन्तःपातात्तत्सम्बन्ध-
काङ्किरारादर्शनप्रस्तावाच त्रिष्टः संसारीऽनाभिर्भूतसर्वात्मभावपर्यन्तः हिरण्यमपुद्गलात्मानाच सर्वत्र भगवत्प्र-
तिविम्बः सर्वेसाधिर्दिविक्म् । पृथक्वच्छिन्नप्रतीनास्त्वृणोऽनन्ता भवतां पर्ववसिताः । न बान्तु सवोत्तमा-
बोदवस्तेषां तावत्संसारिणो भूत्वा न पेदवाचयार्थं संमन्यते, सेवामिदं तापनमुपरिष्ठं श्रीकृष्णप्रायनेन । 'प्रतिवि-
म्बस्वरूपेकं भगवत्' इति हि भीमवाचार्थाः । अत एव प्रतिविम्बो विषयताविशेष इत्यभिप्रायेण तस्मैत्येवसादिक-
मसंमुत्तानां प्रतिविम्बानामुपात्तं, तन्तु... तस्मात्प्रतिविम्बस्येदमिवरावरात्तर्यं, तदुक्तं न मुक्तिग्रह इति । तत्क-
लितकल्पनामिवयः प्रतिविम्बपदार्थो नैसापीति सर्वमवयातम् । एतेन सर्वप्रतिविम्बो व्याख्यातः ।

निजकुञ्जलताकादो मुरली मुरलीयति ।

हरिं तत्र प्रपदयामः सखि नृत्यचकोरिणी' ति ।

सर्वमवयातम् । ननु नीरूपस्य रूपस्य कथं प्रतिविम्बः, इत्याभितत्वं वा तत्र प्रयोजकं यदि, प्रसन्न भव्यायेन
किञ्चिदाभिलष प्रतिविम्बताम्, एवं सख्युद्रज्ज्वासाखरउद्भूतसम्बन्धादद्व्यायां प्रतिविम्बप्रतिहत्तं, पुनरादेर्ज्वादि-
येकसम्बन्धदद्यामिस्वापातरमणीयामात्राहा निपायाद्गुः— किञ्चेति । ईशरसाधारण्येन प्रतिविम्बपदं प्रतिक्षिप-
न्तीति वा । किञ्चेति । तथाहि यावतान्तराध्यासो यावतान्तरकल्पमरुताच्छिन्नसम्बन्धत्वावताऽवसावपि
एव जीव... दान्तरगन्तरापातस्यच्छेदप्रणीतिनि यः प्रतिविम्बो वा जीव इत्येव किं न स्यात् । अथवेभरसाधारण-
प्रतिविम्बपदं व्याख्यायते प्रथमं जीवेति । जीवाविद्यात्वेन जगत्प्रतीतिहेतुत्वं वेदसाभिवात्येन जगदेतुत्वं येत्यपि
विचारणीयम् । आये जीवेति । तथा यदि जीवर्त्तनैव प्रणीतिहेतुत्वम् । ... इति ईशरस्य जीवमुत्ततो
विना । तदस्यः सङ्ख्ये ननु 'तदव्यक्तमाह ही' स्यपिकरवे प्रत्यप्रतिविम्ब एव हृदये जीवानामुपातनात्मकममि-
तीश्वरप्रतिविम्बानां मायै स्वीकार इति तस्येदमुत्तरं प्रथमं जीवेति । यदि सतो जीवो भगवत्प्रतिविम्ब एव,
किमु तर्हि प्रतिविम्बे प्रतिविम्बान्तरकल्पनेति भावः ।

.....
अत्रोपायेः प्रतिविम्बपक्षपातिताराणीयरेऽपि दोषाः प्रगज्येरन्, अनो विस्वात्मकमीश्वरैतन्ममिति पक्षं
मनसि निधाय प्रतिविम्बेभरपक्षं वृत्तिरग्नः, तत्राक्षरस्यैश्वरत्वात् तत्पक्षेऽपि करणमाहुः यैत्र यदिति ।
'हेछानुसारिणीति । इति ते अतश्चकपद । 'स्वयं ज्योतिरग्नं'त्याद्यैः प्रतिविम्बो रक्षान्तात्वेनोपादीयते, न
नु जीवस्य प्रतिविम्बयं..... न वक्तव्यः, अत मानानप्रतिविम्बत्वमेवमिति, न तु
प्रतिविम्बप्रतिविम्बोपपादनाय प्रत्यपि त्व करणम् । तेन प्रतिविम्बत्वनिर्वाह इति भावः । जीवोपाये-
रविषयाः ... गतत्वां मासात्पाविषाये—तेनेभरगद्गदः..... प्रत्यसम्बन्धादिदो, किं प्रतिविम्बेन प्रमयः
अनेन । ननु सर्वव्यपिताजीवत्वं प्रसन्न प्रमयव्यपिधानाभ्यापः अविद्यायां प्रमयमनभावान् विद्यायायेव तत्तात्पद्
विषयत्वं हि ममनम्, यत्तथांनो प्रमयव्यपिधानम् । 'नद्वि तपः' प्रमयः साक्षाद्विषयाभ्याः.....
न रवेयम्, प्रभामण्डलजापि दर्पणादिर्नयोजिनया कथं लप्रतिविम्बः मेवम्, तत्संयुत्तानायेव प्रतिविम्बस्य
कल्पनीयत्वान्, नदिदमुक्तम् विविन्नीसूत्रेति । तेजसोऽपि तावत्प्रधानं मृत्सरसाऽवयातत्वम्, तव
चक्षुषो दर्पणादिसंयुक्तस्य दर्पणे प्रतिविम्बो न स्यात्, अमना दर्पणप्राप्त्यानुपपत्तेरिति शक्यम् । परावस्य

कदाचनः । यैरेतद्विषयेष्वेत्येवैरेवं भावः—यदि नाम ब्रह्मज्ञानवैषम्यं, तद्वद्विज्ञानादिप्रधाने संतारेऽद्वैतादिकमेव
 कस्मैलान्वेषणीयम्, इतरथा तद्विषयैकतासौक्यिकापधानावरणे भवतीत्या साधनानां कर्तृत्वव्यवस्थानां निवर्तनीय-
 स्थेनाविषयेऽदिद्विषयकसाधारणप्रवृत्तयेवाहन्तादिकं प्रमितव्यम् । न च मानान्तरानधिगतभुक्त्युपदिष्टसाधना-
 नामेवाहन्तादिनिष्ठायाश्चत्वं निवर्तनार्थं चेति साम्प्रतम्, सौकर्यसाधनानामपि भगवद्विज्ञानतःपातिष्येन सुतु-
 पदिष्टत्वात् । निष्ठायाश्चत्वादिकं नु चिन्त्यम्, भवन्मते विभूतीनां मावोरुक्तप्रभावतः प्राधान्यम् । ननु तत्त्वं हि
 समर्थम् । तैत्तिरिकेऽपि चास्त्योक्तयेः, स एवासी, य माध्यमिकरूपना पक्षप्रकर्षदोषेण सत्यम्, तस्माद्द्वै-
 तमिह । तस्मात्साधारणार्थकसाधनानां मध्यभावेऽप्येतांतेन कल्पप्रवृत्तिविधानविरुद्धत्वात्तद्विषयसाधनस्यैव साधारण्यवत्प्र-
 स्तादयानुमत्तव्यतानुमुक्त्युक्त्यवमनाविभूतमप्यतया पदमिवास्मन्मतेऽप्यावश्यकवदिति प्रमाणप्रतिपादनाप्रदाह्यमि-
 त्तमुक्तया सत्यमप्या नित्यमुक्त्येवाविभक्तव्यवस्थारूपं पक्षतीति सिद्धान्ते जगत्स्थिते जीवस्वरूपं विद्या-
 विज्ञेयव्यतिष्ठम्, प्रत्यात्मनानासापत्तेः, तस्य अनुगतत्वात्, अनुगतत्वादेवैतज्ज्ञानसमस्तैकनिरूप्यत्वात्,
 एकविज्ञानप्रतिष्ठानानुरोधादिति । यदा चाविद्योपरमस्य तात्पर्यं सप्रदानाव इत्याहुः तूष्णीमिति । अन्ततः
 ध्यापि प्रतिक्षणपरिणामिनीह विद्या ध्वनिप्रभा उपरमे मये जीवभावापवगमप्रसङ्गः । नित्यविययता तु ब्रह्मैव
 समपदेष्टाद्युपाधिभर्मानुविधायास्मात्प्रतिप्रसङ्गः । तूष्णीं कर्णध्वनिरपि नोपपद्येत । भूतावेवाद्य, तावता
 तरातरा स्यात्, अत एवाहुः विहितैत्यादि । कुतोऽपि मतिनीकरणादेः । सैन्यमार्गमात्रं पदसंज्ञानि
 आत्मतत्त्वे, पुनरेके मन्वन्ते समं वेदान्तेः शब्दवेदान्ति, तत्रैकमस्या प्रच्यन्त वेदप्रामाण्यमनादिसाधारणं
 वेदान्तव्याख्याकरणे पाठ्यं योधानामिव सत्त्वसादिप्रवृत्तीनामुक्त्यवधानादिनामप्यवगणव्यम् । प्राधान्यं हि साध्या-
 र्थिकतत्त्वान्वेदकसतिवन्धनं येष्वनं नातिष्ठेत् । ये तु महावाक्यानामेव तथार्थं मन्वन्ते, तेषां सकलवैदस्यमन्वो
 महावाक्येषु प्रव्यः, निरुद्धतात्पर्यकवोर्विरोधात्, सत्त्वसाद्यत्वादेवेति नावस्थास्मिन्निदान्तात् । न हानुष्ठानांशे
 प्रतियोग्येयं वा साधनवैकल्यापि नयेऽतएव, महावाक्यत्वेनैवास्मान्निष्ठेयमन्वयावधारितत्वात्, परिशिष्ट-
 भावनायास्य परेषां पार्थिकः पुनरन्वयो यथातमुपपादनीय उपरिहात् । तैरेमप्यपात्तिरयेनेति । इव
 श्लौकिकप्रवृत्तिर्न यौक्तिकार्थान्वितप्रपञ्चयोग्योपाती यैः, एवमनुमितेन मन्त्रतिरेकेणतत्त्वप्रपञ्चयोग्यैव
 पित्तसु वाहीकृतिर्न बृहद्वैतपि तादृशं मध्यप्रपञ्चगतरे मवांदास्येन स्थितं सेतुमिव तत्त्वा वप्रतीक्षासत्
 नीतं, किमिति यैर् तत्त्वप्रपञ्च साधनप्रपञ्चयो महावाक्यं सत्त्वयं यन्मासवैद्वैदार्थसंसाहकं, न तु निर्विकल्प-
 कप्रपञ्चं, तावत्प्रपञ्चसाधनार्थतायाः सम्प्रतिपत्तेः, अत्रापि तैत्त्वस्योपादयितुं शक्यत्वात्, तद्वैद्वैदप्रपञ्चसाधनार्थ-
 यितोपि तद्वैद्वैदसाधनार्थवैद्वैदार्थानां एवेत्यस्मत्तिष्ठान्त एव कारणम् । इतरथा शुक्तिमार्थिकवृत्तानामपि तत्र
 कर्माभरणपक्षेऽस्तिः तैत्थोहीति । तथाहि दर्पणाज्ञानं न प्रतिबिम्बकल्पकं, दर्पणस्य ज्ञातत्वात् ।
 न च दर्पणव्यपेदेन मुद्राज्ञानं तपा, मुद्राज्ञानस्य मुद्राकल्पकत्वे यानाभावात्, रजताज्ञानस्यैव रजतादेः ।
 तस्मात्प्रतिबिम्बस्याज्ञानकल्पितत्वाभावे तद्वैद्वैदं भ्रमत्वं वैद्वैदिकरीत्यापि न संभवति, तदभावावति तत्त्वज्ञानेनोक्तौ
 खेपि । परावृत्त्यवगणने दर्पणाद्यनुविधानानुरपत्तेः । तदनुविधानानुविधानि भ्रमविययवेति तु न एवम् ।
 मीमांसयेव प्रकरत्वात्, दर्पण इत्यत्र वैद्वैदिकतापरतायाः सत्त्वमर्थपि बाधकत्वात् । यदि च वैद्वैदिकता-
 रत्वं विषयताविषयो वा प्रतिबिम्ब इत्युच्यते, तथापि तदभावावति तत्त्वज्ञानसाधनार्थं भ्रमत्वम् । आधारात्ता-
 योऽनवच्छेदे वा भ्रमेऽपि सम्मुखमुद्रासाधारणविययतामेव मानाभावाद्ज्ञानव्यक्तिमेवेन विषयतामेवाभावात्
 मानाभावाद्बुद्धपक्षम् । तस्मात् प्रतिबिम्बरेखाभ्यन्तरीयत्वायां संनिवेदय विषयताविषयोऽयं प्रमादपि निरुच्य-
 तम् । तथा चाकूरवर्गसंवादः सार्थयानु स्तुयमानकल्पस्य सपरिकरतापि भ्रमत्वे प्रतिबिम्बस्य प्रमाविव-
 त्वात्, तत्र तथैव स्वरूपेणावरोक्तैरित्यलं विज्ञायेत । प्रतिबिम्बतत्त्वं ज्ञानमिति । श्लौकिकार्थिक-
 साधारणविषयतामात्रं जानन्न निष्कल्पप्रवृत्तिमात्रं पूर्वं दृष्टः, न अनार्थं प्रमादपि दृष्टत्वात्तदनुमाने दृष्टान्ता-
 लभः । नन्वेतद्वैद्वैदप्रवृत्ती रथान्तः सकल्पप्रवृत्तिमानाप्रकृत्याश्रयपि तत्ताविधे रथान्तः, निष्कल्पा तु साधना-
 योऽपि न, निवमतः कृष्णादिप्रवृत्तिव्युत्पत्तये । तथा च वक्ष्यति सारप्रतीतिः । सत्यम्, आश्रयानां निष्कल्पा
 वि. वि. प्रो. ३

प्रवृत्तिरिति तावद्विचारम्, 'साक्षं' इति व्यापारः, तथापि स्वभावे प्रतिविम्बस्य मिथ्यात्वज्ञाने प्रमोहं कल्प-
यित्वा अनुमया जीवस्य प्रतिविम्बत्वमुच्यते, न वेदे इत्यनुकोपात्कम्भ इति । किञ्च कम्भस्य मिथ्यात्वं नार्थस्य,
अन्वयाद्वा ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वापत्तिरिति चेदात्मानमुपात्ममस्य ब्रह्मभ्यावेनेवास्याभिः कार्यकारणव्यवस्थायाः सत्ता-
त्वाभ्युपगमात्, सर्वे ब्रह्मणि समम्भवाभ्युपगमः । नाप्यनुकोपात्कम्भः, 'अज्ञानवर्णने स्मरे समस्ता वस्तु-
द्वयः । इत्याद्याः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तदद्भुता' इति योगवाटिप्रतिप्रवेण भवन्त्येव सर्वेषां प्रतिविम्बत्वाभि-
भावात्, प्रतिविम्बत्वव्यापकमिथ्यात्वज्ञानस्यैव प्रवृत्तिविपटकरत्वेन मूलोक्तत्वा व्यापकमुक्तेन प्रतिविम्बत्वोक्तैरनु-
कोपात्मन्तराभावात् । किञ्चसन्तेनामज्ञानज्ञानादिरूपणरामुच्यते, तथाप्यनास्यथा पुरुषार्थेऽपि प्रवृत्तिः संभव-
तीति याणात्म्यज्ञानेनास्माभिर्निर्धार्यते इत्याहुः सैतेत्यमेवेति । ननु स्वप्नेऽपि स्वप्नं पश्यामीति कदाचित्सप्रो जायत
इति चेत्तत्राहुः-सर्वेषां यच्च विबुध इति । साक्षात्ज्ञानवतोऽपि स्वप्ने प्रवृत्तिर्जायमाना सात्त्विकरूपविशेषादिनी
य । तथा चेवं जायमाना कम्भमुत्पन्नवैकल्यानि ब्रह्मभावपदवैकल्यानि वा न स्यात्, सात्त्विकसंवादेनाप्युप-
पत्तेः, 'असत्ते कर्तव्ये स्थिता ततः एतत् प्रपद्यत' इति चेत्तर्हि वायत्सत्यप्रवृत्तिपदं स्वप्न एव स्थितः, स्वप्न-
तुल्यमेव फलमुपलभेत, मैवम्, उक्तरीत्या सात्त्विकसंवादेनाप्युपपत्तेः । तथा च ब्रह्मभावोऽपि स्वप्न एवास्तु, का
कृतिर्वा च निवार्यताम्, तादृशनिवर्तनं स्वप्नादौकारस्य महानिश्चयमुपपत्तेः । तथा च मिथ्याब्रह्मभावनं शास्त्र-
बोद्धव्यं, ब्रह्मणो मिथ्यात्वेऽप्युच्यते, स्वप्नसंवादेनोपपत्तेः, ध्वनिकब्रह्मादवत् फलाविसंवादादस्योपपादनीय-
त्वात्, मिथ्यापदार्थस्याधिष्ठानावरोच्यत्वेऽप्यधिष्ठानस्यापि स्वप्नसंवादेनोपपत्तेः । अज्ञानात्सत्यप्रवेष्टव्या
जाधिष्ठानावेष्टा । एवंविधाधिष्ठानभाराया अज्ञानवर्णनेव तात्कल्पनागीरवानयनाराधिति निगमकल्पपृथग्भूतानं परं
प्रतिवाचिनमवतारयन्ति भूतहृजेति । प्रतिविम्बितफलं सर्वं गृह्यतेत्यर्थः । सोऽवर्तयं पुनः वृद्धं नैन्विति ।
मयावीतवेदेदान्तस्य साध्यज्ञानं जातमपि न फलायान्मभूत्, व्यर्थं यथा साध्यावधिधिष्ठानं इत्यनुतापिनं
वाचिनं सत्ताधारणतामुपनयन्ति "नैतत्सारमिति । यद्यथा साक्षार्थतया पुढं प्राप्तं च फलम्, तत्सात्त्विक-
व्यापारिःसारमन्तःसारं नेत्यर्थः । प्रतिविम्बत्वेनेति । अनुमानं तु न प्रतिविम्बितपक्षस्य, आभवात्तिदेः,
किन्तु तीरवृत्तिद्वया नीरावृत्तिसंभावयन्तः, नीरावृत्तेन बहुप्रांशलाभावात् तीरवृत्तिपापाणादिवत् । तीरव-
ृत्तेन बहुप्रांशवै सर्वाति हन्ता विशेषणीयम्, अन्यथा नीरावृत्तेन बहुप्रांशलाभावनति नीरावृत्तिसंवा-
न्तिकतापत्तेः । एवं च नीरावृत्तेन तत्कल्पविप्रवृत्तभावोपपत्तिरित्याहुः उच्यते । अन्यथा असत्तावृत्ति-
वासमकलेशेपरवर्तनस्य बाधुपप्रमानिवर्तकत्वात्प्रवृत्तविरोधित्वे । एवं च प्रेक्षारितयाहुरित्यनेन एवं सूचितं प्र-
वृत्तपुपत्तिरूपवृत्तं दृष्टया प्रकृते सन्नमयन्ति प्रेक्षित्यादि । न द्वैविध्यफलकत्वज्ञानं प्रात्यक्षिकं वेद्य परोक्षवा-
नेऽप्यनुबोद्धं, किन्तुद्वैविध्यं प्रवर्तकज्ञानमार्थमित्यार्येण मिथ्यात्वज्ञानेन बाध्यतेति भावः । लौकिकतात्त्विकार्थ-
विरोधविशेषाज्ज्ञाने तदभावन्यावृत्तबुद्धेर्विरोधितया अज्ञातिसमवधानात्मकविशेषाज्ज्ञानप्रतिविम्बप्र-
सवाविरोधित्वेऽपि निष्कम्पप्रवृत्तिं प्रति बाधकपदवादिप्रवृत्तिव्यतिरिक्तप्रवृत्तिं प्रति च विरोधित्वमन्वयव्यति-
रेकविद्मः । तत्प्रवर्तकज्ञानताज्ञानविपटकरत्वात् सुतरां प्रवृत्तिविरोधित्वमित्यस्त्वुक्तं बाधकभाव इत्याहुः बोध-
कामात्र इति । सायेतत्, प्रवृत्तिसमं बाधकाने प्रमोहः कल्प्यते, प्रवृत्तिरूपकत्वानुरोधात् । किञ्च उक्तज्ञाने विरोधि-
त्वं ह्यनं, न तु प्रवृत्तिः । तत्कारणीभूतज्ञानप्रतिशेषवत्त्वे तु साध्यान्वयमपि विशेषदर्शनप्रतिबन्धतावृत्तेर्देके निवेद-
ताम्, योग्यताज्ञानहेतुतामतेऽपि विशेषदर्शनस्य ईदृशव्याप्यवृत्तवत्ताद्वानौपरीतप्रतिप्रयोजकज्ञानविरोधित्वान्
विपरीतज्ञानविरोधित्वमवधार्यतेत्यर्थं वाच्यम् । तथा च ज्ञानमिथ्यात्वज्ञानस्य विपरीतज्ञानविरोधित्वं न कल्प्यते,
फलानुरोधित्वकल्पनाया इत्याहुः नैन्विति । अर्थात्साक्षलाभायस्य पूर्वोत्तरानुसंधानं स्वर्गमुक्तिसाधनं,
विद्येति ज्ञाने मिथ्यात्ववृत्तकत्वज्ञानं यद्यपि प्रतिबोधितमानाधिकरणभावज्ञानस्यात्र प्रतिबन्धकं, तथापि
मिथ्यात्वज्ञानं सत्तात्वज्ञानप्रतिबन्धकं भवत्येव, भवन्त्येव वस्तुमिथ्यात्वज्ञानं तदि राक्षसवति सत्तात्वप्रकारकबोध्य-
ताज्ञावाच्यताप्रमातृविषयकताव्यवस्थापुनः । यदि च प्रवर्तकतायां प्रमाणं नोपपद्यते, व्यावहारिकं वा
तत्तथा, तथापि किम् । मिथ्यात्वज्ञानेन द्वैतप्रतीतिनिवर्तनादिति चेत्, न, तत्रावधारिकत्वेन प्रतीतेर्वैकल्यादिव-

व्यतिरोधानात् । तत्र व्यापहारिकत्वं प्रकृतौ न वेत्तव्यमेतत् । कथं तर्हि वेदान्तेषु मिथ्यात्वव्यपदेशः, प्रतीतो विचारणीयायां कोऽयं परमयुगः । वस्तुतः सर्वसत्तामानाधिकरणं विहाय प्रतीतिमात्राभावात्सर्वसत्तामानाधिकरणमतिक्रम्य न प्रदायि सत्प्रतीतेर्यत्तत्वरमन्नुपपद्यच्छां नृणावादिनां भवे सत्प्रतीति एव कलवानिति सत्वेन प्रतीतमानं मिथ्यात्वमपि सर्वत्र नातिष्ठेते इत्युपपन्नैवाशङ्क्या आहुः तेषां कुत इति । आद्ये फलानुपपत्तितया पूर्वपक्षे प्रवृत्तिरानीता । दृष्टां पत्तिरद्वान्तेन ये ए पूर्वपक्षो एवं प्रवृत्त्य इत्यर्थः । पूर्वपक्षस्तु शिद्धान्तनिर्दिष्टे सर्वत्र मिथ्यात्वशिद्धान्तानुवृत्तौरेऽपि न एव शिद्धान्त इत्युभयपक्षि पूर्वपक्षो मिथ्या, अतस्तथा वदमपि तोषपत्तिकं वदतीति वादी तोषवित्तव्यो भीषवित्तव्यश्च । नुर्थं प्रत्युज्यते-यं हि द्रव्यादिति । 'एष तु वा अतिवदति यः सर्वेयान्निवदती'त्यतिवादिस्त्विति मद्रविदो फातिद्विरद्वैतज्ञेयो इत्यन्ति रें घटव्य इति । प्रतिवाचित्वं तस्य प्रकटीकृत्य तस्या न वक्तव्य इत्यर्थः । मिथ्याभ्यो जगज्जैवजयोमित्यवस्थानाधिकरणः । अत्र संक्षया, मद्राणं पूर्वं वेदोपदेशो वा, भीमावततोपदेशो वा । आद्ये पुनरप्येवमर्थमर्थम् । द्वितीये आद्येवमर्थम्, तस्मात्प्रभयोपदेश एवोक्त इति निर्दिष्टः । तयोरेकवाक्यतया शास्त्राभ्यां मद्राण एव सर्वव्यापारण इत्याहुः ये वै इति । स्वैयम्भूतिरिति । येषामकः स्रष्टो नित्यः, तदुत्पादकस्रष्टान्तराभावात्, अस्मात्स्रष्टोरस्रष्टाव्यवस्थान्तराभावात् पूर्वपूर्ववर्णयोगोचरममृदात्म्यनसंस्कारसहितान्तमवर्णानुभवपक्षे पूर्ववर्णांशे कौटिकविषयतानुपपत्तेरिति विचारः । पदज्ञानमेव कारणत्वात् स्रष्टव्येभ्यो जगत्कारणतायामवच्छेदकत्वात् । अत एव स्रष्टानुगतं सर्वं कौटिकस्वाभावस्य मद्राणस्वार्थकिस्रष्टाव्यवस्थायै (विचारः) वच्छेदकत्वात् वेदस्य पुनरस्रष्टोनाधिर्बिबव-तामिच्छेयो वा, स्रष्टाणान्तराभावं नर्थायः परिगोपे तस्यैव पर्यवसानात्, सोऽस्रष्टाव्यः । भगवतः शुभोद्भाष-व्यापारेण नामात्मकः स्रष्टः स्वमेव स्वरूपपदकतया प्रकटीभवति । नामविशिष्टो हि भगवान्, स्रष्टार्यः, एवं वेदविशिष्टोऽपि अमिहोद्भाषिनामविशिष्टाभिज्ञोऽत्र, द्वादशेऽद्वैतीति वेदे सर्वनाम्ना विद्वत्पक्षे पटवदवस्थं विद्वद्विद्वद्वैतव्युत्पन्नमात्रं । तत्तावदेत स्रष्टोऽप्यतो व्याहृतः, य यदि पूर्वं न स्यात् तद्विशिष्टोऽर्थो भग-वान् स्यात्, तस्माद्देवो भगवाद्भवमेव । न च सत्कारणतमेव शास्त्रयोर्निर्गुण्यम्, वेदविशिष्टस्यैव वेदं प्रति कारणत्वान्तरणतायाः स्वगताभ्येव्यवस्थानुवृत्तये पर्यवसानात्, ज्ञानपदेऽस्यापि नित्यत्वात् । अन्यथाऽनिल-द्वान्तेन नित्यज्ञानादेषां विज्ञानपक्षे । नन्वनित्यज्ञानस्योत्पत्तिर्न भुता, वेदस्य तु भुतेति वाच्यम् । 'सर्वम्भू-तिरिति वाक्येन नित्यत्वस्यापि भुतेः । एवं सति नित्यत्वे सत्ता (तापसा) नुवृत्तीता भुतिर्वैभवती । तथा 'वाप्या-पनादौ वेदानां प्रत्यक्षमेव, निययतया वर्णवत्त्वादेरवच्छेदकत्वात् वायुसंयोगादेत्यत्र कारणत्वात्, अमौटिक-प्रकारतायादिनां नैयायिकानां तारव्यविषयताया अनुमित्यावसाधारण्यत्वात् परम्परया वर्णनयेवावच्छेदकम्, अनि-लत्ववृत्तपतापेक्षया महाप्रापवादित्वं विस्तारेण । पूर्वपूर्ववर्णयोगोचरममृदात्म्यनसंस्कारसहितान्तमवर्णानुभव-पक्षे पूर्ववर्णांशे कौटिकविषयतानुपपत्तेरिति विचारः । अत्र 'गुणम्' इत्यनन्तरं 'सर्वं वेदा स्रष्टा'मित्यादिप्रा-प्तौ पूर्ववर्णांशे केतव्योऽपि केतव्योऽपि विविधतायेति । अत्र कारणतायाः सावच्छिन्नतन्त्रनियमे वेदादीन् प्रति नित्यकारण-तावच्छेदकमित्यावृत्ते वा शङ्क्यं प्रत्यवच्छेदकमविद्या वा स्वरूपविषयता वा । निरवच्छिन्नकारणतापक्षे तु कारणनैवावस्थित्यवस्था विषयतेत्युभयपक्षि सारवसाधारण्येऽपि विविधतायेति स्वमेव समाधानमुभयपक्षि विचारयेत्याहुः स्वैयमेवेति । जगत्कारणतावच्छेदकविद्याया वेदजनकत्वापरोक्षकत्वे कौटिकवाक्याविशेषा, तथा सति वेदोक्तपराभां व्याप्योऽन्तरपटितस्वरूप न स्युः, नृणां व्यापहारिकं स्यात्, तदवाविद्यायास्तु-वापकवैतारण्यस्य मद्रादिभोक्तारण्यनिवन्त्यतासत्तात्म्यस्य 'आद्येव' इति व्यावेदानुपपत्त्यवच्छिन्न-वृत्तान्तकविषयतासाध्यात्म्यस्य विरोधं परिहृत्य मद्रापादी विजयते । परमस्त्वियामहिमेव विरोधमप-रद्विन्नबुधमभक्ततया न 'मायामाधित्वं वदता'मिति वाक्यं दसमिद्विर्वैतमेद्विमे नृणां विरोधो नाधिक-वापि रोद्धुं शक्यः, न्यायपटितपटनपटीयत्वात्, तस्या विवर्तस्य साधारण्यमरूपतावन्नुपपत्त्या, अन्यथा सत्त्वनिवर्तकानुपपत्तेः मद्रानिवृत्तिविषयताविशेषमन्तरेण विवर्तस्यैव पूर्ववृत्तान्तेति विचारः ।

स्वादित्यर्थः । ननु पररहीव तमेति, तत्र वक्ष्यामः । अत्रापरे प्रत्यक्षविग्रहे प्रौढमात्रशेषेति । 'ज्ञानमि-'
'नामुक्त'मिहानयोर्वाप्ययोर्विरोधपरिहाराय उचितानामेव क्रियमाणप्रारब्धाभ्यां निजानामेव ज्ञानविनाश्यात्,
प्रारब्धेरेव गरीरवाग्रादिकमुपपत्तेः । तेषांहीति । अन्तःकरणं स्वच्छम्, अविद्या तु गुणत्रयवती तमभावा-
वच्छेदेनागतोऽवच्छेदस्तन्तःकरणे प्रतिबिम्बसादः प्रवृत्तः । जीवाणुत्ववादिनां परेकरेणिवामन्तःकरणत्ववच्छे-
दस्तादिसम्बन्धं संसारित्वं, न जीवन्मुक्तत्वात्, तदुक्तं नामैः 'आदरे हरिहस्तेन हरिरह्येव पश्यति । गच्छेच्च
हरिपादेन मुक्तस्यैवा स्थितिर्भवेदिति । कायवाद्मनसां तथैवत्वमिति च सिद्धान्तः । न च ममाप्येवं सिद्धान-
न्तेन संसारित्वमिति दाह्यम्, तत्सिद्धान्तानुसरणे भगवत्साम्यमिषानामन्तःकरणाधीनां निरुत्तरभावे परममु-
क्तिव्यवस्थादीत्यापत्तेरित्यतं परपक्षप्रवेशेन । तुल्यमिति । तत्र दोषान्तराणामपि पूर्वमुक्ततादिति भावः ।
अन्ये तु अप्रतिबद्धज्ञानस्यैवाज्ञाननियतेकत्वाद्गीकारेण गरीरार्थं ऐहिकस्य स्वर्गप्रतिबन्धकत्वत्वात्प्रारब्धप्रतिबन्ध-
नत्वज्ञानं नाधिवानिवर्तनद्वारा फलशास्त्रमिहाहुः । केचित्तु दग्धपटव्यायेनाविद्यात्वकप्रारब्धादितत्त्वसुरी-
जुर्वन्ति । तेषां न निरापिरीयवसादेव वदन्ति नैर्घं वाच्यमिति । 'गरीरवाग्रादि य ते न प्रतिज्येदधमैव'
इति भगवद्वाक्यमिषोपाधित्याशयः । कस्यथा प्रारब्धाधीना गरीरवाग्रेति पापैस्व समाधानसौकर्यात्तथा भव-
त्ता नोक्तं स्यात् । पापों हि परेषां तत्त्वज्ञानमास्याय प्रायोगविद्ये जीवन्मुक्तविरात्मनं गन्तव्यो य
किमिषाकर्ममुत्सहते, तदज्ञानसंस्थां च भगवाभिरस्वति, नित्यमुक्तिव्यवहारमपि कुर्वन् तत्तात्पाराधीं च
साम्रयोऽयं क्रियामुपदिशति । यथा स्वप्नदम्, तथा स्वप्नतादिरुत्स ये मुक्तकर्मैति तत्त्वम् । भवमत्र
तद्गदः--प्रारब्धस्थितौ न विरदागद्दे, तन्मावच्छेदादिविद्येलादिकं तु न मन्यागद्दे, अविद्याविद्यात्वाभ्यामेव
नाशनाशकभावात्, सर्वत्र द्रुतवज्ञानादी भवन्मते तथा सम्प्रतिपत्तेः, प्रारब्धान्तरेण भवविनिर्-
मृतावच्छेदके विरोधेण गौरवान्मानाभावात् । यदि फलमनुकूलमिह, तत्र तर्हि प्रारब्धसंज्ञानान्त-
र्भावम्, सर्वसम्मतैरभावात् । यदि च वादन्ति ज्ञानानि तावन्मज्ञानानीति मानेव नाशनाशकभावे
प्रारब्धेतरत्वेन एव तत्त्वव्यवच्छेदः, न तु प्रारब्धान्तर्गतं निवेद्यत इति मन्यते, तर्हि प्रारब्धनाशेन सर्वज्ञानना-
शोऽस्तु, प्रारब्धनाशस्यावश्यं कार्यत्वेन तत्कारणसंवादिदानाशक्त्योपपत्तेः, प्रारब्धस्याज्ञानकार्यसंज्ञानप्रव-
हत्वा, तत्त्वज्ञाननाशसर्वज्ञेनाविद्यात्वोपपत्त्या, तदुक्तं पुरस्तात् ज्ञानमप्यज्ञानस्यैवेति । ज्ञानप्रगल्भस्याव्य-
ज्ञानसत्प्रवृत्तारविरोधः । ज्ञानव्यतिरिक्तस्य सर्वज्ञानान्तर्वापेकविपरिनियमोपपत्तेर्न प्रगल्भाधेनापि क्लृप्तार्थः । न हि
ज्ञानभिन्नमात्रं प्रागभावा इति । अपि च प्रारब्धस्य समाशस्य च क्षणादिकं परमतरज्ञानं वा परममुक्तव्यव-
हितपूर्वकालीनं नाशकम्, तस्यापि पुनस्तत्त्वज्ञानान्तरे चेत्प्रमादकल्पनायां व्यसपारादिकल्पनायां च गौरवा-
त्तत्त्वज्ञानाधवक्ष्यस्य दृग्वाधवक्ष्यपूर्ववर्तिताभावनिवयस्य प्रागभावे मानाभावात्तद्वर्जस्य तस्य वृत्तितत्त्वात् ।
किञ्च निवाधियक्तवैशिष्ट्याविद्यात्वमवस्य च तमकालीनत्वेऽपि परमधीमतः क्षणस्याविद्यतत्त्वमुक्तद्वयविशि-
ष्टधनपूर्वत्वाभावनिवयमो निश्चयवृत्त एव । अभ्युपगतं हि मुद्गरव्यवस्थायामे विद्याविद्यात्मनोः समसमव्यव-
स्थीभवनं दृष्टार्थां गृह्येण । तस्मात्परमधीमतः क्षणस्याविद्याविशिष्टकालीनत्वाभाव इति निवमान्तरमभ्युपगच्छ-
तामाधुनिकेदन्तविदुषां तत्त्वान्वेषविशिष्टधनस्य साकालीनत्वाभावनिवय एवाव्यवस्थैवसम इति तदि-
भिरवपातव्यम् । तथा च प्रकृतं ज्ञाननाश्यात् धूममात्रमपि तादृशस्य नाशान्तकप्रकारम्, प्रारब्धाधी भाषा-
गिद्धेः । तत्राज्ञानत्वप्रयोजकं किं नाम, नाशत्वमात्रमिति चेत्, न; प्रयोजकत्वात्, ज्ञानभिन्नत्वस्याज्ञानत्वाव-
धिष्ठानं प्रति ज्ञानभिन्नप्रत्यक्षमेव प्रयोजकम्, अनादित्वात् । तथा च प्रारब्धस्य ज्ञानभिन्नव्यवस्थेनाज्ञानत्वे मूक-
प्रकृतावस्थितिः । तस्याः स्वत एवाज्ञानत्वमिति चेत्, ईश्वरेऽप्यदम्य इति प्रत्यक्षीकरापत्तेः । किञ्च तस्या-
ज्ञानत्वेन ब्रह्मान्तर्भावो वाऽज्ञानत्वं वा, अज्ञानत्वविद्यया ज्ञानत्वस्य समुत्पत्तिः । तत्र भेदवादिनां यत्ते परैकत्वं
ज्ञानं वा, अभेदवादिनां ब्रह्मणः स्वरूपतत्त्वव्यवस्थेः, तस्य च तादात्म्यत्वात्परवृत्तिप्रतिबिम्बत्वानामपि वशा-
त्तानां वा ज्ञानभिन्नत्वम्, ज्ञानपरमैश्वर्यवदेनाज्ञानप्रयोगवत्ताभावादिनि तुरागूर्द्धकात् यतोऽयं मायाशक्त-
मपि ब्रह्मादप्यनन्दा इत्याहुः ईशसाक्षात्कारकैरेति । तत्तादात्म्यत्वरूपव्यवस्थान्तरा एव सर्वेनियामकः,

अविद्यानाशे तद्वन्ने वा, स्यादिति एव सम्बन्ध इति वयाकार्यमुभयोऽयम् । जीवात्माः प्रकृतिरित्यदमिति
 मायेति स्वरूपमिति बहुषो मन्यन्ते, तस्मां द्वितीयवत्स्वभावां स्वरूपतादात्म्येन विद्यमानायां तदेकतोऽपि
 निरालम्बकाङ्गत्वेन स्वात्मसम्बन्धवत्त्वादिस्वयः । अकारस्य भगवद्वाचकत्वेन निविष्टस्वभावं तु सत्पर्यायतवेति पदवाच्य
 इत्याद्ययः । 'प्रतिबन्धकामायादिति । धेनेस्तेनैवो ग्रन्थः । अत्र प्रतिबन्धकस्य निवर्तकस्याभावे निवृत्त-
 योगादिति हेतुपरतिरिक्तवैः । 'भोगैकेति । प्रारब्धमविद्याभिन्नं ज्ञानानाश्रये एति भोगवत्त्वात् । अत्र
 सङ्गत्वेनैव सिद्धौ भोगेसादिविशेष्यं नाशकान्तरद्वन्द्वमिति सत्यसिपसमस्वरूपमुक्तम् । "किं धकुमुपतोऽ-
 सि । तिष्ठ तद्वैभवेनेति सावकम्भम् । अर्ध्यास्तामायादिति । सुपुतापिति अप्याह एव सामर्थ्यं कार्यका-
 रणता । अथवा 'प्रारब्धाप्याहृत्यव्यव प्राणव्यवभुक्तिमात्रम् । पररक्षा श्रयन् धन्युष्ट्रैव किञ्चित्करो यदि ।
 मेवं परस्मै रक्षाऽसौ कर्तमानः परैरिह । परस्मैतैवं स्वयोऽयं गुतोऽप्येवं विराडिति । इतोऽपि प्रवचने
 चरमतत्त्वज्ञानस्यैव कारणत्वेन वैयर्थ्यादिति जीवन्मुक्त्यनुपपत्तिं समुचितं रूपमिदमभिहितम् । सन्वय 'तदधि-
 यम उत्तरपूर्वावयो' रित्यधिकरणविरोध इति चेत्, न; प्रारब्धसत्त्वेऽपि नास्मन्मते जीवन्मुक्तिविरोधः, मुक्त-
 सत्त्वरूपप्रेयोमिववतान्यतरेषामुभूयमानानन्दवत्त्वमुपवसाधारणमुक्तितम् । तत्रावां चीनाऽपि जीवन्मुक्तिः
 केवाधिदेव, न सर्वसाधारणी । द्वितीया तद्विच्छन्ना शुष्करीनाम् । पथामीनामिद्रेणावतार इति । एतेन
 कुकापीनां जीवन्मुक्तानामवर्थात् इति परास्ताम् । परममुक्त्यैव सनाधीकृत्य स्वकरो प्रदद्याच्छुष्करीनाम् ।
 एतेन सतत्त्वमस्य अवि व्यावसायाः । विसृज्यस्य हि भगवतः परिकृत्य इत्याहुः "सेति । सेति
 हासम् । सीदेतदिति । ईन्द्रादीति । तथा च वैज्ञानिकमवच्छेदकत्वं चन्द्रादाववच्छेदकत्वं चोपाधेकमवृत्त-
 कस्यसम्बन्धविरोधः । "हिम्यादीति । जीवनात्माभिप्रायेण । आभासात्वं चेदमेव योऽयं वैज्ञानिक-
 वच्छेदावच्छेदकभावः । तथा च ब्रह्मवच्छेदाऽपि वा जीव इति विचरतोऽपि ध्वन्यते, तदुच्यते
 "हिम्यादिसंख्यायोगीति । साक्षादेवाविद्यायाः संवनामोमितात् । न वैयमविद्याया इत्यस्यापत्तिः,
 इत्यापत्तेः । जीवपदवाच्यमिति । जीवग्रन्थधारण इति भावनामुक्तासने ग्रन्थशब्दोपलक्षिताविद्याया
 एव सम्बन्धनिरूपकतापोषणवत्त्वा च तथात्वम्, "जीविताभासेन करोतीति श्रुतेरिति भावः । विचारस्वरूपा-
 माहुः ई तावदिति । कस्य ब्रह्मण इति प्रभार्यस्वैवार्थत उत्तरत्ये उत्तरवन्ति ई ब्रह्मण इति । ब्रह्मणो
 मोहाभावोपेक्षस्य चतुःशोषवां प्रतिपत्तत्वात् । मालावेनुविद्यायादिरूपस्य ब्रह्मणोऽनेकतावनागाम्यम्भवात्प्र-
 क्षिप्तलीलाया यथा ईतत्त्वत्वीयप्रामाणिकत्वम्, तथा हविन्मानान्तरे प्रसिद्धतथाभावस्य जीवस्य न तथार्थं
 ग्रन्थपरिपूरकवेदान्तानां सम्मतम् । ब्रह्मैव साविद्या संसरतीति पक्षस्य 'नित्यो नित्यानां येनन्येतनानां'-
 मिति धैतन्त्र्याविभूतसाविद्याविरोधिन्येन दूषितत्वात् । 'अभासेन करोतीत्यविद्याया एवावभासं प्रति कर्तुं
 वाच्यम्, न ब्रह्मणो नापि जीवस्येत्याहुः ईयभासविषयत्वादिति । अयं हेतुरविद्यायामपि तुल्य इति न
 तस्या अपि तथात्वात् । धैतन्त्र्यावधायकत्वविषयत्वात्तन्त्र्यामविद्याया अविद्याधयत्वविषयत्वयोः प्रतिक्षेपरित्यक्तः ।
 अत्र एष्टाः ईवनेकेति । सममुत्पन्नचिन्मन्त्रहेतुम् । ईन्द्रस्य निवर्तकत्वावच्छिन्नस्य । सोऽयमीश्वर-
 स्थानीयः । "तेषां हि प्रवन्नामा । "तेषां इष्टमिच्छानाम् । तैश्च निवर्तकचन्द्रस्य । अस्तु तर्हि ब्रह्मण
 एवाविद्याधयत्वविषयत्वम्, ईयम्, कर्तृत्वविरोधस्य भवदुष्कृत्यवसानिकात्वात्, अत एवेवं संक्षेपचरमत्वं
 समवेऽप्याहुः "किञ्चेति । जीवात्मनः परमात्मनिवर्तकत्वं विहितनिषिद्धयोः स्वाधीनप्रवृत्तादिकं (म)-
 त्वम्, अन्वया वेदमात्रप्रवृत्तवाच्यपक्षां सर्वस्य सन्मार्गवर्तितापातात् । नान्यवशादिभ्यः, दुरदृष्ट्यैव
 तथा सत्यसम्भवान् । य ईवं ईयम्भनंप्रैव, तस्योपरिष्टाद्व्यव एव समाधेयत्वात्, तत्रैव विशदीकरणीयत्वात् ।
 एवं च प्रतिविम्बकावैऽपि निवामकस्यानुपपन्नेकत्ववैऽपि न र्वागृह्यतम् । नन्वेवंविधं निवामकस्यव्यवस्थितम्,
 चन्द्रं प्रति व्यवस्थितचन्द्रस्य अर्धंनियामकत्वमात्रे एष्टान् : सत्त्वस्यैव तत्त्वस्य एवोपाधवच्छेदादतिचन्द्रव्यवस्थोप-
 पत्तेः, इत्येवं ब्रह्मणोऽव्यवस्थाभिः प्रारब्धोऽयं प्रतीति चेत्प्राहुः । भुक्तिरिति । द्वितीया भुक्तिरित्यर्थः । यथैन्द्रा
 माहंस्वमुपतिष्ठन्'इत्येवैन्द्रगम्यन्ति त्वं चिद्राश्रयमपि वापिता द्वितीया भुक्तिर्गोहंस्वोपस्थानाश्रये गार्हपत्यैः

प्रातीतिकप्रातिशिकभाषासु सर्वज्ञाया एव किञ्चिज्ज्ञायाप्राप्त्युपपन्नः । संसर्गत्वेन आनाप्तुं वायुना
कार्षण्यमुन्मत्ते । एवं तर्हि सत्तावृत्तसंवेदावभासः कार्यकारणाभ्याससाधारणसिद्धान्तकक्षणाकान्तः । तथा च
कारणाभ्यासीदपि सारूपसम्बन्धमपेक्षये, न वा । आये सम्बन्धानवस्थादौलभ्यम्, द्वितीये तत्त्वसं प्रवेति
भवन्त्येव क्रोडिकर्षकप्रत्ययानुपपत्तिः । ब्रह्मसारूपं तत्र सम्बन्ध इति चेत्, तर्हि किमन्यत्र तत्तत्तावन्वी-
कानुसृतिः । वस्तु सारूपसम्बन्धान्नीकारावसरे मधुसूतैः विद्यन्तम्, तथाहि ज्ञानविषयबोधेन सारूपं सम्ब-
न्धः, तद्विवेके सारूपं सम्बन्धवैलक्षण्यं, संयोगादावसिद्ध्यतिः । न च तदुभयान्यस्यम्, द्विमवद्विग्यबोरपि सारू-
पसम्बन्धापरति । सत्यम् । तबोरपि द्विमवद्विग्यविज्ञायेकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धसत्त्वात् । यथा वाऽमी-
नोमौ गौतममरह्मणौ मारुतवर्षतामिसादि सद्धानिन्वामिति च, तेन विशिष्टपुण्डरीकत्वात् । अन्वया तु तदा-
रोपमात्रे तत्प्रमिताकल्पनात् । यदपि सम्बन्धान्तरमन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमात्मन्वयाप्तम्,
तत्रतमानं जानातीत्यादौ समवायसंबन्ध सम्बन्धान्तरस्य सत्तावतिः । तदपि न । तत्र विशिष्टप्रतीतिजनन-
योग्यतावाभासमि ज्ञाननिर्दिष्टायां सत्तिन् सत्तिरुपि तायां च समवायसत्तावत्तया तदन्तरेणेत्यस्योपपत्तेः ।
अतीन्द्रियाभावाभावोपरश्रमापुनिरुपपत्तीतिबोद्धव्यं सामान्यतो विषयतोपपत्तेः । सम्बन्धत्वं च
संसर्गतामिषेवः प्रतीतिसाक्षिकोऽतीरकपदार्थः प्रवेयत्वाविषयत्वासाधारण इति मानवस्थाभ्यां प्राती । सम्बन्ध-
त्वेन च बाधुपत्वं मूर्तत्वमूर्तत्वान्योन्याभावस्येव, असम्बन्धाधिनाऽभावेन विषयत्वादिना वैशमिपुण्डरीकपु-
ण्यमात् । अभावाप्रमत्तत्वे तु वास्तवसम्बन्धस्यैव प्रमातृत्वाऽऽपाद्यत्वम्, तदापाद्यत्वे वास्तवसम्बन्धसत्तन्मिल-
न्योन्याभावसाम्यात्, फलानुरोपित्वाकल्पनावास्तव सारूपस्य सम्बन्धत्वाकल्पनात् । न चैवं सम्बन्धान्तरम-
न्तरेणेत्यादि व्यर्थम्, तस्य सम्बन्धत्वकल्पनासात्त्विकत्वात् । नन्विदं कल्पनाऽभ्यासापरपर्याय एवेति चेत्, न;
विषयवस्थाया अनादिसिद्धयेककलापुपबुद्धितविषयतवैषयोपपत्तेरित्यपि किञ्चिद्विधेयप्रत्ययवस्थायात् । एतेन विष-
यता माभ्यास इत्युक्तं भवति । विषयतयेव सर्वत्र सत्त्वतत्त्वो नातद्वत्त्वा इति ब्रह्माज्ञे प्रामाण्येवाज्ञेयतादात्म्य-
संसाहकम् । एतेन विशिष्टस्य प्रत्यय इत्यत्र सारूपसम्बन्धस्य सत्तावर्तये आत्माध्वः । सम्बन्धमात्रस्य तस्यैव तदु-
हात्मन्यविषयगत एव तत्तज्ज्ञानविषयत्वापत्तेः समुदासम्बन्धविषयतायाः सारूपसम्बन्धाभिकत्वाः सत्त्वात् । एवं
ज्ञानसाभावो ज्ञातोऽभावा इत्यनयोर्वैषयार्थकक्ष्येनापेक्षस्यप्रसङ्गादिति पृथगमप्युद्धृतम् । अतिरिक्तत्वेनाभ्युप-
सत्तसम्बन्धकल्पनायाः सहस्तितात्तात् । न च प्रतीतो सत्ता सम्बन्धकल्पना, तस्यां तस्यां प्रतीतिरपि
वाच्यम् । संसर्गज्ञानानिवर्धनेन प्रतीतेः सम्बन्धकल्पनानपेक्षत्वात्, नित्यविषयतावाच्च संसर्गकल्पनं न
प्रतीतिमपेक्षते । नापि इववापे मृतीयसम्बन्धकल्पनमिति संसृष्टं ब्रह्म, कश्चिरसंसृष्टसमाधत्, उपलक्ष्यभिर-
त्वात्, वदेयम्, तदेवम्, यथा तद्विद्विद्वेषणीभूतसमदनादित्यपि, यदेवम्, तदेवम्, यथा माया । तेन मायि-
कसंसर्गनिर्गलः । अत एव सांख्याऽहमापरवसिदिष्टं वैशिष्ट्यं प्रकृतिपुरुषयोर्न मन्यन्ते, मेवद्वयातिपर्ववसाना-
गज्ञानद्वयादिनामामनन्ति चोपलक्ष्यस्य प्रकरताम् । सिद्धान्तिनस्तु तामपि न मन्यन्ते, तद्वद्वयमः । न चो-
क्तानुमानं प्रयोजकम्, उपलक्ष्यभिरप्यपि विशेषणस्य संसर्गसमाधत्तायाः प्रयोजकत्वात् । ब्रह्म च नोपलक्ष्यम्,
व्यावर्तकान्तरविशेषणविरहात्, असत्त्वविरहात्, प्रत्यागम्याहवसमानाधिकरणत्वात् । तेनाप्युक्तमपि तत्प्रति-
त्वेन ब्रह्मणो व्यावर्तकत्वेऽपि कतिताद्वितीवदेवोः सत्तावातिदिः । अतश्चाहृततमानाधिकरणस्योपलक्ष्यत्वात् ।
अन्वया पदादरेणविषयतोपलक्ष्यत्वप्रयत्नात् । न च ब्रह्म न संसृष्टसमाधत्, अविशेषणत्वादिति प्रतिरोध इति
वाच्यम्, पदादिषु आनिनात् । विशेषणयामान्यमेदो हेतुरित्यपि न वाच्यम्, ब्रह्मविदि ब्रह्मणो ब्रह्मणि चो-
भवत्र तादात्म्येन ब्रह्मणो विशेषणत्वात्, अनात्मानन्दैकस्य विशेषणत्वावाधात्, आत्मानन्दव्यावर्तकत्वात् ।
माया तु समग्रहीकारे अकार्येण विशेषणीभवन्ती ब्रह्मणि न विशेषणमिति भवदभ्युपगमात् । वस्तुतस्तु मा-
यायाः क्विदपि न विशेषणत्वम्, अननुगतत्वमावत्त्वात्, समग्रवपि नैतन्मानुप्रवेद्यात्, सत्तया एवानुगत-
त्वात्, सांभ्रमन-भावात् । एवं प्रपञ्चेऽतीति रहस्यम् । क्वं तर्हि पदे इत्यसिद्धिर्निर्गतो विशेषणविशेष्यभाव
इति चेत्, तद्वाताप्रतीतेर्विशिष्टपुण्डरीके अनुबोधसंसर्गस्यानुसृतिस्वार्थिकस्य सिद्धान्तिनिर्गलस्यैवत्वाद्गीकारम् ।
एतेनार्थगतत्वात् । एवंविधा धर्ममीमांसायां सार्वत्रिकत्वमनाधिकरणतया आम्भ्यात् । तथा चोपलक्षणीय

प्रभरता प्रत्याख्याता । ह्यभावाः प्रतीतेरेकविधसंनगतामोपरत्वात् । अथ संनगतामोपरत्वात् व्यष्टि-
विशेषभूतातिरिक्तवच्छेदकता विशेषस्तामविद्यां संश्लिष्यते उक्ता इति । किंचित् शुक्तवादी रजतरिमत्वं प्राप्तरूपं
स्वात्, संसर्गप्रतीतेरिति, सत्यम्-अवच्छेदकताया अपि तद्वत्प्रत्यक्षव्योचरत्वात् । रजतं तु यदिकथितम्,
संश्लेषो धर्मभावोपपत्तिः । यदप्याहुः तादृशसम्बन्धव्यापकस्य देशकालविप्रकर्षाभावादेरनुगतव्या-
पारोपादाध्यात्मिकसम्बन्धव्यतिरिक्तः । यद्यपि प्रतियोगित्वयोगिताववाच्यवाचकभावादीनां सम्बन्धस्य तादृशव्यापक-
भावादेरनुपलब्धिर्न बाधिका, तथापि तादृशव्याप्याख्यानां भिन्नमेव तादृशं सम्बन्धं ज्ञेयताभिन्नाभावात्तदुपरी-
पुनः । सत्तातिरिक्तमनतिरिक्तं येषां कदाचनपरीक्षायां न नो निर्बंध इति, तदेतत्सम्बन्धातिरिक्तं प्रति-
योगितादीनां सम्बन्धनतापकाभावेनातिरिक्तं तन्मुद्रपांशावभावे तन्मुद्रावेन सह वादप्रवादमनुहरनीत्येवं
प्रसङ्गेन । तस्यादनवस्थापरिहारो भाष्यानवच्छेदः, किन्तु स्वरूपसम्बन्धेनैव । तदिदमुक्तम्-सर्वस्याप्यभावा-
दिति । अनवस्थैवाधिव्याप्यजनकत्वं परिहरतो व्यापातः । अत एव राज्ञामनवस्थां परिहरन् यत्रैव रामनि-
स्वरूपसम्बन्धमद्वीकृतवान्, तत्र पदानवस्थायमप्यनद्वीकृतवानित्यतएव व्याप्यापिद्वारिद्वारिदेवं कीदा पुंभावप्राप्ताया
माहुः समुद्दिष्टं वस्तुतः पितरं प्रति प्रेमोत्पादनम् । ततः स्तुतिर्भलादिदमुपपद्यते । अथ बादिनाऽऽत्मोदक-
मुपलब्धं स्वयतेन सर्वं यत् प्रथमतस्तदाशं प्रादयन्ति नापि स्वकरोति । अविद्यास्वरूपेण प्रत्याक्षा सम्बन्धस्य
कार्या, परन्तु प्रत्यक्षरूप इत्यनिरागिः । प्रभेदविद्याया अन्वहितत्वेन पूर्वत्वात्, तन्मते परस्परव्याप्याद्वी-
कारेणाविद्यानिरूपितसम्बन्धस्यापि प्रकान्तत्वात् । अविद्याया करणीभूतया सम्बद्धो बद्धः, प्रक्षया सन् आवि-
मुक्त्येन सम्बन्धेन सम्बद्धो मुक्तः । प्रयोऽप्यस्यन्मते मुक्तियोगः, उपाधेर्वन्त्यस्य नाविशेषात् । यदि सार्व-
त्रिकं तत्, तथापि इतिमपेक्षते । व्यवस्थितस्वरूपसम्बन्धकल्पनप्रमाणं यन्मुद्रावन्त्यमिति । तस्माद्व्य-
प्रयोज्यसम्बन्धेन संसारितापादकः, किन्तुविराप्रयुक्त इति नियमः । अत एव ईशानां चेति । आस्यमित्युक्तः
पक्षः सतिद्वान्तो वेति पदभिमताभावर ह्यतस्तत्र वृषणमाहुः र्थाप्य इति । उक्तानवस्थापरिहारवेति शेषः ।
‘ईदमेति । पूर्ववर्तितमनवस्थेन कारणत्वे सत्येतरविद्यानयोरेव कार्यकारणभावापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, कार्यर-
कारणत्वयोर्मिषो विशेषादिभिः भावः । योगक्षेमसाधारणी कारणतामाशङ्कते ननु भ्रुवीति । प्रागभाष्येन
एवेवं न भावस्थस्य इत्याहुः ‘तस्मिन्चाहायेति । अथ योऽयं निर्बंध इति चेत्, तत्राहुः ‘मिथमिति ।
‘सर्वार्थात्मनेति । अतिशयोक्तिरिति चेत् मुक्तिरानीनर्थाप्रतिबोधितमित्यस्य परिहारोपपत्तिस्तान्मात्रादिनिवेचोऽ-
विद्याव्यापित्वं । ‘ईदमेति । देवमानेन वतायुर्मन्त्रे न मरणमित्यर्थः । मरणं भेदिकजन्मानवच्छेदेन सप्तमानाधिक-
रणसम्यग्भावात्समप्रीतीनस्त्वस्यायभावेन एव । न च मनुष्यमानेन वतायुर्मन्त्रे मरणभावे मनुष्योऽनमरः क्वा-
दिति वाच्यम् । देवेष्वविद्यायां च देवमानस्त्वमानयोरेवामरानादिपदान्मात्रमपिनापात्तम् । ‘विशो पारिषां
चे’ति शुल्लज्जुषारेण ‘मिथे’त्यादिवाच्यं व्यावक्षते तदिच्छेति । अथ निर्याययोर्भेदाविरोधाववरवं बद्धधी,
सहभावभुतेः फलमेदमुत्तेष । तत्र भावस्वरूपजन्यं नाभावस्वरूपम्, व्यापातस्फोक्तत्वात् । तस्य भावस्वरूपं सिद्धा-
न्तेऽपि । किन्तु सख्यद्वाराण्यविषयताकृते भावस्याभावात् । विद्याद्वये सख्यद्वाराण्यस्यां प्रकाशतासादिकेवल-
विषयतासादिके । न चातदवस्थाल्लेखनविषयतेवासु, विनिगमकाभावेनानुपस्थितसंनगतामिद्व्यापिब महद्भा-
वपादः, ततो निषयतामात्रसिद्धेरप्यनिवारणात् । एतेन ज्ञानाभावाऽभावमात्रं च व्याख्यातम् । तत्र तत्र च
विशेषो बन्धते । यथा च त्रैयायिकरीत्या ज्ञानाभावे व्यापात उक्तस्तत्र नैवाधिकः प्रत्यक्षसिद्धे-तन्मोऽसिद्ध-
साधुप्रधानाधिष्ठाऽविद्यानुगमं तावद्विद्वद्, तत्सोऽतिरिक्तसंनगतामनवस्थां तादृशदिनः । न च व्यापातः, पदार्थ-
ज्ञानाभाववानहमित्याज्ञानावगात्रमुप्यवसावेन प्रतियोगितया ज्ञानप्राप्तिं प्रतिबोधिज्ञानवति रः स्वतन्त्रमित्येवं
हि तः । न शेषं समवायसम्बन्धावच्छिन्नज्ञानाभावज्ञाने प्रतियोगितया पदार्थज्ञानस्वाप्रतिबन्धकत्वात् । यदपि
पदज्ञानज्ञाने पदज्ञानाभावापिरोधितावच्छेदकीभूतप्रतिबोधितावच्छेदकं पदज्ञानत्वं न स्वीयप्रतियोगिताव-
च्छेदकतानियामकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रभरतासम्बन्धेनेत्युक्तम्, तत्र पदत्वसमवायपर्यन्तस्यापिद्विषय-
समवायेन पदज्ञानत्वं स्वीयसमवायवच्छिन्नप्रभरतानिरूपितविषयिण्यसम्बन्धेनेति वैषम्यम् । यस्मि
नि. सि. प्रो. ४

मन्यते नैवदपि तस्य षटीवाक्यैकिकविषयतानिरूपितज्ञानीवक्यैकिकविषयतानिरूपितसमवायवच्छिन्नविष-
यित्वा तज्ज्ञानज्ञानवृत्तिरूपद्वितीयाक्यैकिकविषयतानिरूपकज्ञानज्ञाने षट्ज्ञाननिरूपितसमवायेनापि षट्ज्ञान-
नलप्रकारमीत्याह, विषयताद्वयसमावेकास्येष्टस्याह । अतो नैवायिकाः कथमेवं व्यापारं व्याह-
र्येरन् । यच्च षटीवाक्यैकिकविषयतानिरूपितज्ञानीवक्यैकिकविषयत्वावच्छिन्नप्रमाणस्य तद्विषयत्वावच्छिन्नत्व-
कार्यसमावतस्यैवक्यन्यतरवृत्तिरूपविषयताविरोधतादृशस्यमिति, तत्तत्त्वम्, तथापि षटीवक्यैकिकविषयता-
निरूपितज्ञानीवक्यैकिकविषयतानिरूपितसमवायवच्छिन्नषट्ज्ञानदत्तवचनेनाविरोधात्, तस्य साक्षाद्वद्विज्ञान-
एव सत्तात्, तस्य सत्येऽपि निरुक्तकृतैकिकविषयतापठितधर्मवच्छिन्नाभावस्य प्रत्येत्तुं घटवरावादि-
त्यानां तावत् । अत एव वापनिर्बोधेऽपि भिन्नप्रकाररूपतां सङ्गम इति । यत्पुनर्मावविशेष्यकप्र-
त्यय एकत्र द्वयमिति व्याधौ न वेति तथित्यस्य, षट्यहं न जानामीत्येव सार्वत्र्यैकिकत्वात्, भवि-
षट्ज्ञानमिति ज्ञानसरये तद्वत्सम्भाव । उच्छरीत्या षट्ज्ञानानुसम्बन्धतायाप्रसङ्गेन तत्तत्तुल्यधाम्यकषट्ज्ञानस-
त्येऽधिकरणतावच्छेदक्येऽपि निश्चितशिष्यबोधमर्वावृत्तिरूपविरोधभावप्रत्ययस्याप्राप्त्यापिकत्वात् निर्धर्मिता-
वच्छेदकभावमुद्देधाकीकृतात्, अधिकरणतावच्छेदकप्रकारताधिकरणोपस्थितेस्तत्र तत्त्वत्वात्, तद्विज्ञानानुसम्ब-
न्धतावच्छेदकज्ञानसिद्धिप्रसङ्गेनैकव्यवहारेऽपि व्याहृन्तरप्रत्ययस्थानेन वादिविजयप्रसङ्गाच्च । एवं प्रतियोगिसवि-
षयक्यं ज्ञानम्यातुं पुर्वचम्, व्याहृत्तौ वा विनियम इत्यपि बोध्यम् । हेत्कारदेन च जन्मत्वं स्वस्तिप्रागभा-
वसम्बन्धं वा स्वस्तिनमापादनसीति तत्तायातुप्रतियोगिसविषयकत्वेन हेतुतायामपि षटीव्यवधिषयमभाववान-
हमित्यनुसम्बन्धतायानुपपत्तिर्नरिषेति ज्ञेयम् । अतीन्द्रियताभारण्यज्ञानत्वावच्छिन्नानावस्थातीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञान-
प्रागभावस्यैव विषयत्वाच्च । किञ्चाह इत्यादावच्छिन्नानविषयकतत्तज्ज्ञाने सङ्गतां तु तज्ज्ञानस्याधिष्ठानाविषयत्वे
स्यात्, ततो वरम् । न चैव विरोधिगुणे सङ्गतेति । इदं तु बोध्यम्-प्रतियोगितदभाववोरिव ज्ञानज्ञानवोरि-
रोधोऽपि कथं समावेसो भवति, कथं च ज्ञानाभावस्य ज्ञानसमवेऽपिनियमः परिहरणीयः, यत्किञ्चित्दभा-
वस्यवात् । कथमन्यथा प्रतियोगितोपपत्तिरपि । वस्तुतस्तु तत्रार्थोऽसङ्गविषयवत्त्वसङ्गं नैवत्यम्, अन्यथा
प्रतियोगिज्ञानानवच्छिन्नतत्तद्विहरणीयविशेष्यतायामभावमसंगतायां तत्तत्तुल्यत्वावच्छिन्नत्वाभावस्यापि तद्वि-
श्लेष्यता सम्बन्ध इत्यवस्थापतेः । अतिरेके तु विषयतायास्तत्र तत्रैव सम्बन्धवत् कल्प्यते । सा च विस-
हमित्यस्या जन्मज्ञानेन युक्तसम्बन्धं स्वीक्रियमाणसंसर्गतासात्त्विकी तद्वैधाभयवक्ष्यविषयत्वमितिनीति भावरूपे एव
ज्ञानाशने । अत एव 'विज्ञानं पविज्ञानं चे'ति ब्रह्मवादिनामुद्घोषः । यच्च समुदायगृह्याऽज्ञानादिपदं भावस्था-
ज्ञानवाचकम्, रुडिर्गोमपदहरसीति न्यायाच्च । रुडिग्राहकं च मायाप्रकृत्यादिपदं ब्रह्मपदमित्येव मन्यते परमा-
त्मन इति चेत्, तस्य, तथाप्यवयववचनवैरोधपतेः । न हि वस्तुनोऽज्ञानं ज्ञानामात्रो वाऽर्थः, पदो नैत्यत्र
व्यभिचारत्, भावे वा मतमेवे षट्ज्ञानमर्थः स्यात् तु ज्ञानसामान्याभावः । एवं चावयववैरोधस्थितेरभावं
प्रतिरुद्धेवादाय गुणभयताऽप्युक्ता कथं बलावस्येदेकः । यदि च प्रकृतिप्राकरणिकी समुदायार्थोपस्थितिः
स्वीकृतया, यथा 'यस्य आदित्यं' रिलादादिति विमल्यते, तदा ब्रह्मप्रकरणं 'किन्त्वयात्' इत्यादर्थ्येति वाच्यम् ।
उभयार्थवृत्त्याप्यप्रकरणस्य पूर्वश्रोमदप्रापि च मर्यात् । वस्तुतस्तु समुदायवैरोधमन्वर्तनाय पट्टादिपदे हन्वा
निबन्ध आसीदने । प्रकृतेऽज्ञानमेदत्तद्वद्विज्ञानाभावप्रागभावविरोधनेनातिप्रसङ्गसंभावना येन रुडिः स्वीक्रि-
येत । वस्तु अभावरूपोपास्यमवलादीजम्, तत्तु प्रत्येव समाहितं व्यापातपरिहारे । किञ्च ज्ञानदृष्टायां तदभाव-
दृष्टायां वा न जानामीत्यस्यानुपपत्तिकल्प्यते; नाथ, तदानीमज्ञानवादिनापि सरप्रसीलनद्वीकारात् । द्वितीये
तु मुख्यं समाधानम्, स्रोतरवृत्तिरूपत्वस्यावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गवच्छिन्नाभावधोषसाध्याज्यात्, अन्यविद्या-
वच्छेदप्रत्ययवच्छिन्नप्रतियोगिताकल्पपुण्यत्वेत्यर्थवस्थितविशेष्यवत्तादिति संक्षेपः । अविद्याकृतसकलसम्बन्धकल्प-
नायां कथो, निपाकृतकल्पनायां मुक्त इत्युक्तं स्वीक्यतेति । साधनाप्यावोक्तविद्याऽप्युक्तिरित्यर्थः । ईश्वर-
इति । उच्छरीत्या तादिलमभिप्रेक्ष । तैथायेति । सम्बन्धविकल्पमेवादभिरूपकमेदावोक्तव्यवस्थायां ध्रुवकल्प-
यामिदर्थः । उभयवृत्तिरूप प्रसिद्धिरेवेन परिहृता, ध्रुव इव तदवस्थावर्त्तनादिति इदम् । ईश्वरकल्पनादी-

[illegible]

[illegible]

आविर्भावानातीन्द्रियत्वमेव कल्पते फलमुपधाविति चेत्, किमिदमतीन्द्रियत्वम् । यदि तिरोभावस्तं प्रति विषयतायात्कार्हा सततोपलम्भोऽपि तत् एव कार्यताम् । इष्टापत्तिरिति चेत्, न, 'वारणो यस्समाधोऽसौ तिरो-
धातुं न शक्नोते । योग्यायोग्यपदेनैव मानं भावाविपर्यया'दित्याद्येनाहुः । एतेनेति । व्याख्यातो दुर्बल-
त्वेन अनुपलम्भप्रसङ्गादिना, उक्तमिदमप्येतेषां । किञ्च तिरोभावस्य नित्यत्वेऽनुपलम्भस्य विद्वत्साधनम्,
सततोपलम्भस्तु सत्त्वादिनापि मयसीतीक्ष्णमेव । आविर्भावनित्यत्वं चादिमुत्पादुक्तं तिरोभावप्रसङ्गानेन व्यर्थ-
मभिव्यक्ति चेदमुपरिष्टात् ।

'काष्ठे कालान्तराभावः कळोपाधिस्तु दुर्बलः । विषयत्वानवस्थाना (देवं प्रह्लेय)
इत्यप्यं प्रह्लगोचरः । आपदस्यफी विषयता सर्वत्र व्यवहारतः । संसर्गत्यनिमित्तोऽयं
प्रपञ्चः प्राकृतोऽपि च' ।

एतत्सर्वे प्रतिष्ठाकिमिषाविलसन्नतमित्याह मौद्य इति । भूयेति । दोषतिरोधानार्थमाविर्भाव इत्यर्थः ।
दोषतिरोधानार्थं आविर्भावः कारणदोषाभावे कार्वाणदोषाभावे दोषस्त्वनाभिर्भावप्रपञ्चितासत्त्वाव्याप्राप्त्याप्यनुपपत्तिः,
सर्वमनाभिर्भावमहिर्भावतोऽपि प्रामाण्यसिद्धेः । स एव व्यापको, न तिरोभावः । प्रतियोगित्वेन पदमिर्भावो
हीति भावः । सम्बन्धान्तरेण स्वाभिर्भावं सामान्यमिति विवेकः । एवं चाविर्भावश्च तिरोभावश्चोभौ भावी सद्दि-
व्यतामिश्रेणैव नौ नास्त्यद्याद्वयोपादकमिति नासतो वाक्यप्रामाण्यप्रतिष्ठापनम् । अत एव 'सुरक्षेण' इति
चम्बन्तार्थमिश्रेणैव नैवप्रधानो वाच्यार्थ इत्युक्तं भवति । आपमुपपादयति ईनन्तेति । 'परमस्य शक्तिर्वि-
धिपदै'त्यनेन सप्रतिर्दिष्टता । उत्पादनमन्वया करोति पिकेसादि । एकसा एव विधिभवेनोपादानं परि-
णाममेवादाया यथासुमार्थं विषयतायैव लक्षणात्मकत्वादेति पराम्भेयनायामविद्याप्रत्यक्षत्वादिति शेषपत्तिरित्यव-
गन्नीकरणीयम् । द्वितीयपक्षमाभिप्रायः पक्षो वा मास्तु, परसिद्धान्ते वा सगुणसाक्षात्कारां प्रवेष्टव्यमित्युक्तमवधारि-
तवद् वापी विचारार्हं इति पुनः उम्माभ्याहुः उक्तेति । द्वितीयोऽनित्यत्वपक्षः । उक्तं ब्रह्मकवं 'वैरिण' इति
तद्विरोधादित्यर्थः । वैरि सप्रतिर्दिष्टता । ईनगच्छमाणांमिति । तथा च भवत्युपात्ति वाक्यं भवदमित्यनित्यत्ववि-
रोधीति एह एव विरोधो दर्शितः । ननु तद्व्याख्यानानि सत्त्विकोपलब्धमेवास्तु, तिरोभावपक्षोऽप्येव, मैवम्,
शक्तिर्हि कारणतावच्छेदकत्वेन सिद्धा, सुपुत्री मुक्तं, प्रसन्ने वा सत्पगमे शक्तिमयावदवस्थानित्यं तस्या मोप-
पद्यते । न हि ब्रह्मपक्षेः कुण्ठनम् । अप्रतिद्वतसिद्धत्वात् । आविर्भावविशिष्टत्वेन च सर्वमेव कारणत्वं किमर्थ-
मिति चेत्, तथाहि-उपादानप्रसङ्गकारणताया अवच्छेदकः परमाण्यादिः । इत्येवं परमाण्यादेरपि कारणताया
आविर्भावः, विशिष्टत्वेनोपपत्तेरिति वृद्धान् । निमित्तप्रसङ्गादेरपि कारणत्वात्तात्पर्यात् । उपादानप्रसङ्गकार-
णतावच्छेदकमूतपरमाणादेसाद्यप्रसङ्गविषयतावच्छिन्नपरमाणुत्वादिना कारणत्वे कार्यकारणभावेव साप-
वादः । विनिगमकभावेऽप्याविर्भावस्य सारुप्य एकस्य कारणतावच्छेदकत्वे सापवादः । न चैवं परमाणुत्वादिर्भव
कारणत्वमस्तु, तत्प्रसङ्गकारणता चातिरिक्तत्वाविति वाच्यम् । उपादानप्रसङ्गकारणत्वमेव विनिगमकभावा-
त्प्रसङ्गविषयपरमाणुत्वादिना कारणत्वसमर्पणात् । एवमप्याविर्भावस्यैवकार्यत्वेनैवरीयप्रसङ्गात्मकस्य सर्वत्र
कारणतावच्छेदकत्वे तु मुत्तयमविर्भावविशिष्टत्वेनैव सर्वत्र जनकत्वम् । आविर्भावस्याप्याविर्भावविशिष्टताप्रान-
वस्था कल्प्यते, (अयं चाविर्भावपदार्थं नित्यविषयतासम्बन्धलक्षणः, कल्पतिसत्त्वानाभिप्रायः पुनरुक्तइत्येव
सिद्धान्त इति सर्वं चतुरस्रम्) आविर्भावस्यैवकारणत्वमेव निरवच्छिन्नविषयताविशेषलक्षणकारणत्वसमर्पणा-
वाविति सर्वं चतुरस्रम् । तदुक्तं भगवद्दर्शनामिति । पट्टगुणानां नित्यत्वे पट्टत्वसाधेयानुद्धिभेदविषय-
स्वरूपस्याविर्भावस्वरूपत्वेनाविर्भावप्रकारेणैव प्रवेशादिति भावः । निषेधे वाचकमप्याहुः सिद्धेति । अनित्यत्वे
कल्पतिविषय इत्यर्थः । उपपत्तिपक्षलक्षणाव्यवस्था इत्यर्थः । ईनन्तर्गताभ्याम् अजागलक्षनानामानाभ्याम् । अप्राप्त
प्रकृतिरित्येव रूपकेन भुगो व्याख्यातः । सद्भावविर्भावतिरोभावानुपपत्तीत्यात्मवस्थापादकी सत्तापि वैदर्भ्यं
मयवत इति तद्व्यवस्थानावस्थानत्वमेवावस्थानत्वम् । साक्यसिद्धान्तोऽप्यसिद्धान्तः । तन्मतेऽनुपपत्तिस्तीकारे
सन्मत एवापसिद्धान्त इति कार्यः । किञ्च तयोः स्तीकारे पट्टसाम्येव तदुत्पत्तिसामग्री वाच्येत्याहुः ईदृशुपा-
दुक्तं चेति । आपवादव्यवस्थादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वमित्याह सिद्धेति । ननु भावनवेऽनुपपत्तेरुत्पत्तेरप्येऽपि

यावत्पिप्लवं स्वीक्रियते, तथा गवोरप्यमु । किञ्च स्वकारणतमवानः स्वतत्त्वमवकाशो वायिर्भाज इत्यास्तामित्यत्राह तिरोभायश्चेति । तिरोभावार्थः । तथा गति पटोन्मज्जनप्रवृत्तत्तद्गोचर इति भावः । रागवायनिलयस्य च न द्वितीयः पक्षः । सम्मन्वयविशिष्टस्यानित्यत्वे पटतन्निष्ठित्वस्यानिलयस्य, सम्मन्वयताफलत्वं च तिरोभाव इत्यतः, एवं व्यायनयेनापि पटादेरेव यावत्तत्त्वमित्यति सिद्धान्ते प्रविश्य पूर्वपक्षी व्याय- सम्मतामुपतिमपि न मन्यते । उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षाभावादनुमानादेरप्रयोज्यत्वात् । क्षणत्वस्य न-नीनरीत्याऽनिरिक्तत्वं तत्त्वस्वप्नमात्रस्यानित्यप्रकृतत्वात् । व्यप्रकस्यैव सत्यपदनायामुत्पत्तितत्त्वमेवाप्यवो- पायितम् । न धैर्यमपि, प्रत्यक्षादिप्रमाणाभावादननुभवस्य तत्त्वत्वेवाननुत्पत्तेरतिरिक्तत्वात्, उत्पद्यत इत्येव प्रतीतेः । कस्यापि नश्यतीतेः प्रतीकार इति चेत्, प्रागभावप्रतियोगितादिकमेव प्रतीतेर्विप- योऽमु । किञ्च प्रागभावस्यानीयो भवतस्तानीयो वा तिरोभावो न वक्तुं शक्य इत्याह न धैर्य- मिति । ध्विस्त इति भविष्यतामुपलक्षणम् । रूपप्रत्य इति । योगिनीं वरवज्ञानमन्तरेण मया नोपलभ्यते, निर्विकल्पकेतिपयत्वात् । रूपं भवेत्तद्विशिष्टं तु सविकल्पकमेवम् । सत्यं इति । वस्तुभावे योगिप्रत्यक्षविपयो भवत्येवेत्याशयः । अन्यथा योगिप्रत्यक्षस्यातीन्द्रियाकाशादिप्राधारम्यादुपवरणस्य योग्यताया- मप्रमेयतायाधुनाधार्म्यत्वात् । यत् एवोद्भूतरूपवतो महत् इत्यादि नोक्तम् । तस्मादौघिकप्रत्यक्षस्यामपीपरो जायं प्रत्य इति ध्येयम् । वस्तुतस्तु योग्यप्रमाणं रसं न चाधुनयतीति यो वदित्थिव्ययोग्यताज्जातीयविषयवताया नियामरो योग्यप्रभे इति पक्षपरप्रत्येऽभिधानात्तदभिप्रायकमिदमुक्तमिति युक्तम् । ननु प्रमाणाभावोऽसिद्धाः, 'अनागतमनीयं चे'ति प्रमाणगद्गादिरिति वारितं प्रति वैपक्षिकप्रमाणं प्रत्यक्षत्वापत्तिं प्रीत्याश्चेति । तथा च सत्यप्रकृतज्ञानसाहाय्येन वृत्तानेन पश्यन्तीत्येव पारिप्रोक्तप्रमाणाव्योऽस्तु । नतापना पटत्तादिप्रतिशिक्ष- भवेत्परस्परद्वारेण प्रत्यक्षमुपपादयितुं शक्यते । अथवा स्फादेतत्, परागुरवे तिरोभावदृश्यामपि विषयपटितम- द्भुद्भुतरूपादिगममोयत्वात् सर्वेणैव पट उपलभ्येत । गवोन् प्रति तिरोभावे योगिनें प्रत्यपि तिरोभावोऽस्तित- त्याज्यो वारयति नैवेयमिति । योगिनें प्रति तिरोभावे प्रमाणाभावादित्यर्थः । प्रत्युत 'अनागत' मित्यादि तत्तत्प्रत्यक्ष एव प्रमाणमुपलक्षितमिति भावः । अप यत् तमुपलभ्यतादन्मिद्वारतात्तत्त्वाद्गोचरापत्तिमितिपत्तिः इत्यनेन प्रतीत्याश्चेति । अन्यप्रमाणः । मुख्यकालीना इत्यादिम् । आर्यदर्शनान आर्यज्ञानस्य प्रमाणाभ्यासत्वे- कथमेवमत्तान्, यद्विबुद्धयाक्षिज्यमामनन्ति । अत्यधिकदर्शनानं तुनुनुद्भवाभ्यस्य वा योगितात्तस्य वाता- कालादिना दर्शनमुक्तप्रमाणस्य विषयः । तथा च प्रतिशिक्षरूपेण पटत्तादिना दर्शनमापायं नुरद्वारयेवेति भावः । अज्ञानं रोमदः-उच्छ्रिता आभिर्भावतिरोभाषोत्पत्तिकताः सर्वे एव मा भूयन्, रिक्तस्थानो दुष्टतरतात् । किन्तु यद्योपलभ्यताभावः प्रपञ्चः स्वाऽदित्तिदं गुरास्तु, अधिप्रायित्यतो वा, अभिप्रेतनीयाकस्मिन्ने वा, कार्य- कारणत्वादिष्ववस्थाया आभिर्भावादिनेरुपलभ्यतादभावे नियमव्यवस्थाऽगम्यत्वात् । तदर्थं तु परिवर्तितव्यम् । इदमेव नासादिप्रतीकधोन्नतम्, अन्यथा कापि तदप्रतिष्ठा प्रमाथोपात् । किन्तुतारोपविषयवधेऽहाराऽनादि- धाराया नियाम इत्येवमाभिप्रेतनीयशान्तिमगलत्वात् वा प्रपञ्चगोचरं परिकल्पयिष्यतीति । अपयोत्तरव्यादिप्र- तीतिराभिर्भावादिविषयिमेवेति तदर्थः । परस्य नादिनो ध्यातिरिति प्रतिवातिनि प्रत्यक्षनिष्ठभावे वृत्तयोऽन्वेव- मकारं प्राप्तिमिति परपरपरपञ्चानां कारणमुपलब्धं प्रप्रमुक्तादप्रभावे तात् प्रायन्ति प्रीति इति । इत्यादिर्भा- वपूर्वपरदृशसम् । गुणतदः सत्यप्रत्यक्षतात्मक इति स्वयमाहुः अभिप्रेत्यत इति

‘स्वरूपं हरिरेवात्र निजहृद्गन्तरेणुना । तरङ्गयुक्तिमुक्तामी रञ्जितेन हि पापप्लवे । प्रसा- दैर्नैव लभ्योऽस्मी लक्षणं तु विवक्षितम् ।’

आभिर्भावे उत्पत्तिर्त्वं, न या, ह्यतत्त्वं न धैर्यमायाः संतायाः, आभिर्भावे, न पेति, निरसो न पेति च । अथ 'न वै'ति तदर्थं संज्ञायागो ग्रन्थापिस्वरूपाशिक्षणम् । एवं तु सद्गुरुद्वारावगतमेति सुखदारी श्रुमः । नन्वेति विरोध्यान्विताभावोदेननगाममभवदित्यवधेयम् । संज्ञावच्छेदं तु नृनीयस्वरूपीयमिद्वितीया- वधवमात्रमिति बोध्यम् । अत्रैवविषयव्यवस्थायामिति । अत्रोत्पत्तिस्थानानिपिकाभिर्भावेन द्वितीया-

विश्वव्यापारव्यापारणव्योम्यतापदम् । अनुभवाः प्रसङ्गं तत्तद्विषयकम् । यथा तथा चान्तत ईश्वरस्य ।
 तत्र तथैवत्यनेन व्योम्यता । यद्यपि समवसायस्य स्थाधिकरणत्वात् स्थाधिकरणसमवसायानधिकरणसमवसा-
 यप्रतिषेधः प्रतिषेधप्रतिषेधसिरोभावनियेपेक्षेऽपि स्थाधिकरणपूर्वपूर्वसमवसायसिरोभावाधिकरणतादुत्तरोत्तरसमवसानां
 तथैवाप्रतिषेधः सिरोभाषपटनायां तत्सिरोभावीमग्नान्तस्थाप्य व्योम्यत्वं दुर्यन्तम्, तथाप्यनुभवविषयत्वमधिकरणसमये-
 क्षादि बाध्यम् । स्थापनवत्येन निवेद्यावाक्यं पट्टादिविषयमेव मिश्रत्वमाविर्भावत्वव्यवहार इति याज्यम् । न
 चात्र विषयसत्ये पूर्वमनुभवविषयत्वं येन कार्यताम्, उत्पत्त्यसामर्थ्या एव विषयताव्यवहारोपपत्त्यात् । अथ
 किमिदं विषयताव्यवहारम्, विषयतायाः सम्बन्धवत्त्वकल्पकत्वमिति युक्तम् । कथमन्वया विषयतायाः सर्वमत
 एव नित्यत्वेऽपि क्षान्तीनां तद्व्यवहारमास्तीत्येते । न चानुभवस्यापि नित्यत्वे तदोपपादकत्वम् । नित्यानु-
 भवमादाव भवन्त्येऽपि स्वसामानुभवविषयत्वव्यवहारोपपत्तेः । स्वीकृतानुविषयत्वमनित्यमिति चेत् न तर्हि स्वी-
 कृतमनित्यं । यदि विषयतायाः सम्बन्धवत्त्वकल्पकं तद्योपादकसामर्थ्यापि पट्टादीनां क्षान्तिनिवृत्तिरसम्बन्ध-
 वत्त्वकल्पकत्वात् भवति, जगत्त्वकल्पकत्वापेक्षया सापवात् । उत्पत्त्यनुभवात्तद्व्यापारं प्रागभावः कार्योऽपि
 प्रतिषेधवत्त्वकल्पं वा भवति, कल्पनीयम् । उत्पत्त्यनुभवापेक्षेण सामग्रीव्याप्तेरनुपपत्तेऽनुत्पत्तिव्यवहारनियामस-
 नुसरणवत्त्वकल्पे तत्तत्परावधिकरणतानियमकृतिप्रवृत्त्योत्पत्त्यनुभवापेक्षेण सामग्रीव्याप्तिरनुपपत्त्येव परिहर-
 णीयताय । अस्माकं तु तत्तत्त्व्यवहारहेतुना निवृत्तिविषयतायाः सम्बन्धवत्त्वकल्पनमेव सामग्रीनियमितमिति
 महत्प्राप्तम् । सामर्थ्यापि क्षणपट्टिता, सेनोत्तरक्षणे सामर्थ्याः सत्येऽपि नाविर्भावविषयत्वम् । न चैवमनुभववि-
 द्यतामपि न स्मारिती बाध्यम् । तत्तादृशपट्टितसामग्रीनियमविषयताया अतिरिक्तात् । अथ क्षणस्यैव
 क्षणिकत्वे विद्यान्तभ्रः, अन्वयाऽतिप्रवृत्ति इति चेत्, मैवम्, अस्मिन् क्षणेऽपि क्षण इत्यस्यापि प्रत्यक्षसिरोभा-
 वान्वयादिनो दुरपहृतया कालिकसम्बन्धस्य च तादृशव्याप्तिरिक्ततया काले चत्तन्तराभावस्योच्छरीरत्वा तदुपापे-
 रव्यवस्थितत्वेनैव सामात् । 'स एवायं सद्युषः' इति श्रुत्युपदिष्टकालमप्यर्थस्य प्रत्यक्षोऽप्यनुपपत्तिविषयत्वस्यैव व्योमा-
 व्यन्तरमन्वयेनैव सविषयकविज्ञानात्मकसविषयतावत्त्वक्षणावस्थानं सर्वरङ्गीकरणीयत्वात् । तथा च निराप्रेत
 पञ्चावशीकरणं क्षणावस्थानकविषयताविक्षेपस्य सम्बन्धवत्त्वकल्पिकापि सामग्री युक्ता । सा च स्वप्रपञ्चत्वेनैव ।
 इत्येव च साक्षिपेक्षम् । ईश्वरस्य कालव्यवहारिनां नव्यानां नये क्षणोपापेक्षितिरिक्तक्षणस्य च विषयतासम्बन्ध-
 त्वनियामकस्यानुपपत्तेः साक्षिपेक्षस्य विषयतायाः किञ्चित्प्रत्यक्षमपि अपेक्षितत्वात् तद्व्यवहारविषयतायाः सम्बन्ध-
 वत्त्वकल्पकं स्वरूपमेव शरणीकरणीयम् । न चैवं वत्त्वकल्पे मेदादेः, तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं मेदस्तद्विषय-
 कप्रतीतिविषयत्वमप्यस्यैव विषयत्वपदव्यवहितमेव इति राक्षान्त इति कृतं प्रयत्नेन । यत्तु मायवाधारः कालव्यव-
 हारनिदानं, 'स एवायं' इति तदुपहितमेवार्थ इति, तत्र, मायोपहिते सम्बन्धवत्त्वस्य मृत्प्रकारेणाप्रत्युत्पत्त्यात्, उपलब्ध-
 वविषया सम्बन्धवत्त्वस्यैव निवृत्तिप्रवृत्त्यात् । किञ्च मायायां प्रत्यक्षव्यवहारविषये एव कालव्यवहारस्याप्रत्यक्षव्यापक
 इत्युक्तं पुराणात् । एवं सत्तावित्त्वकल्पे विषयताविक्षेपप्रत्येय एव सिरोभाषपट्टना, नाप्युत्पत्तिविषयं व्यगपद-
 नेति मन्तव्यम् । स्वादेतत्, एवं तर्हि स्वरूपस्य नित्यत्वात् क्षणादुत्तरोत्तेन तस्यैव सम्बन्धवत्त्वकल्पकत्वे भुवे
 सामग्रीव्याप्तेऽपि तस्यैव व्यगपदमत्तु कृतं सामर्थ्येति चेत्, सामग्रीविक्षेपितत्वेन कार्योपेक्षविषयताया विविधे-
 यत्त्वसम्बन्धव्याप्यनुपपत्तिरिति प्रयाससम्बन्धव्याप्यायां विहारः । नन्विच्छन्ना एव सामर्थ्यनुविधाने किं मानम् ।
 यदि 'योऽप्यवत बहु स्वा'मित्यादीं सामर्थ्या विशेषकत्वमिति चेत् न सत्यम्, साधनताव्यवहारोपादेः स्वामित्यर्थं
 इति केचित्समादपते । यस्तु तत्तु यागादेः साधनतरामनन्यत्वेन येनैव बोधते, तत्रापि करणतावच्छेदित
 भगवच्छक्तिरेव । यागात्सर्गा जायतामितीच्छाविषयत्वेनैव यागादेः कारणत्वात् । न च यागत्वेनैव तथात्वम्,
 स्वयमानन्दोद्देशत्वेन चेतनचर्मेण देवतात्वेन विनिगमनभावात्कारणत्वविच्छेदो तादृशोद्देश्यताया तत्राप्येव
 चेतनात्मकप्रवृत्तिरुत्पत्त्यात् । यागत्वं जातिरिति चेत्, कल्पमप्यर्थक्यानुपपत्तेन देवतात्वेनातिरिक्तकारणत्वापेक्षया
 यागकारणतायामेव देवतात्वप्रत्येयम् । येषां यत् 'यत्तु न उपपत्ते' इत्यधिकरणानुपपत्तेरिति, तान् प्रमुप-
 तिरेव प्रवर्त्ये । सा चोद्देश्यताऽप्युत्पत्त्यव्यापिता पार्थिवतत्त्वप्रधानाभावव्यापिमान्तनो निवृत्तिरुत्पत्त्या

[illegible]

तस्य विषयवाक्येन चातीन्द्रियत्वपरतिरिति चेत्, न; सर्वदेन्द्रियत्वोपरत्वातीन्द्रियत्वपदार्थत्वात् । यमा-
ज्येष्ठमिति चेत्, तावतोक्तमुमानासुते । नाप्यतीन्द्रियत्वादिर्न कालिकाभ्याम्युति, मानामावात् । यत्
एव 'ते च बहुसुखदेवैरेवे'त्येवकारो मूलेऽतिरिक्तः । न च सिद्धान्तानुमाने सामर्थ्यमात्र उपाधिः, सामर्थ्या
उक्तत्वात् । एवं च असंबन्धेन सिद्धमेवाभिर्भावसम्बन्धं नोत्तरस्यादिवदतीन्द्रियम् । क्षयोऽपि विषयताविरुद्धत्वात्
सर्ववर्षित इत्यर्थं प्रसक्तप्रसक्तत्वा । यत्तु कार्यकारणभावात्तुपपत्त्या तदानीं गुणसामान्याभावादिदिरिति,
तदपि न; आधयत्तयोत्तरपेक्षणीयस्य समवायिकारणस्य कार्यभावरूपेण कारणत्वावश्यकत्वे पूर्ववर्तिरस्य
सत्कारणतायां कारणमेव भिन्नानामनिवेद्यात्, सम्येतरविषयवोरिति मिथो हेतुहेतुमद्भावात् सद्यभूतत्वावेना-
न्यवादिद्वयेनैव कारणत्वात्, उत्तरस्याचारस्याभेदापेक्षणीयत्वात्, अनन्यवादिदेः । अस्मात्प्रागुक्तस्तु वि-
वित्ता पदवत्त्वमेवैव समवायेन पदस्य कर्मतावच्छेदकमित्युपपत्तौ अप्यवपुरस्कृतं प्रमाणमुपवर्णनाद्यक्तुः,
तत्तमेव, परं यवोत्पत्तिर्न न कर्मतावच्छेदकम्, जनवस्थानात्, गुणत्वात्, अर्थसमाजसिद्धत्वात्, एवमावि-
र्भावसमपि, किन्तु पदत्वमेव कर्मतावच्छेदकम्, समवायस्यैकवादिद्विध्यापिकरणताविषये गौरवात्, अवयव-
संस्थानादुत्पत्तिपदत्वादेः परम्परासम्बन्धप्रवेशगौरवाच्च । कर्मत्वं तु स्वरूपसम्बन्धविशेषो व्यवहारप्रयोजकः ।
तत्सम्बन्धकमपनामिति काले नित्यविषयतावच्छिन्नमेव । तत्तद्योत्तरवाचीन् प्रत्ययभिन्ने पठारीन् प्रत्येव
तच्चैवोपपत्तौ 'सत्यतिष्ठ' इत्याद्युपपत्तौर्लक्षणजनकताया एवोपनिषद्भावात् । एकस्यापि ब्रह्मणो दृष्टादित्या-
दिर्भावात् कनोपपत्तेः । एतेन ब्रह्म निगुणं, अवियवत्वात्, आपेक्षणावच्छिन्नपदवदिति तार्किकपुरस्कृतोप-
विषयो यद्यनुमानं प्रयुज्यते, सोऽपि प्रयुक्त इत्यन्यमिति सिद्धयेति । नन्येवमुत्पत्तिपरिचयमेव यत्तुवत्त्वं
साम्यत्वात्, किमाविर्भाववादेति चेत्, इत्यतिरिति (केचित्) साध्यादयः । यत्तुतस्तु प्रागुक्तत्वात्सम्ब-
न्धादेः (ब्रह्म)भावाः प्रसक्तः । उत्पत्तिवादिना तु पूर्वक्षणसम्बन्धानुग्रीकारात् तद्वतीकारे तदीयमाद्यर्थं
दुर्बलम् । यद्यपि प्रागभावानुग्रीकारेऽसत्तः सत्तापि न तत्सम्भवा । तथा बाधनरूपसूत्रम्-प्रागुक्तत्वेत्युत्पत्ति-
पर्यवस्यति इत्यादि उतादम्बवदर्थनात् 'बुद्धिसिद्धं तु तदस' इति । 'पूर्वपक्षश्च सिद्धान्त उभावत्र प्रति' ।
उत्पत्तिर्बहिर्भो रस्या तदानीं चेत्तुपपत्तिर्न भिन्ना । तस्मादप्रतीतमात्रतादृशरनव्यपदेशो न सारवित् ।
एवं च पठारिः पूर्वपूर्वक्षणसंन्धिसत्तावयवः, उत्पत्तिश्चिदसत्तावयवत्वात्, सत्तावयवत्वात् । उत्पत्तिद्वयावय-
वसम्बन्धमात्रेणासत्तावयवसत्तावयवोऽत्र विपक्षबाधक इत्यावनीयः । तथा चासद्भाविनामैकमस्यम् । तथापि पूर्वक्ष-
णसम्बन्ध उत्पत्तिरिति वादिनां निरतिशयः, तदर्थं ते प्रागविवक्षितस्योत्पत्तिसमय एवाभयतयाऽन्यच्छेदकत्वं
पठारि लीकिते । तत्र च विषयसत्तावयवपदार्थं विनियमकाभावात् । ब्रह्म तु तथा कल्पमिल्यादिर्भावा-
दिनाः (यत्तु) सर्वस्वरूपस्य एव व्यापकस्य सत्तावयवत्वेन सर्वत्रा (तुभ्यमानस्य) वस्थितस्य सर्वपर्य-
वस्यता कथयानुपपत्तिपरिग्रहकमानसिद्धस्य सगत्सर्वपर्याप्तस्यैककालवेनाम्पुपगमाद्वत्तत्तत्कार्यकारितावय-
वित्परीणा पदवाक्येनाभिर्भावात्ता वाधवतयाऽन्यच्छेदकत्वमग्रीकिते । तत्रावयवसंस्थानादयः राह्यतिरेके-
णावयवतायां मान्तरियकतया नावच्छेदं समर्थाः, समर्थमद्वेषजनान्तरियकत्वविलयस्य (प) रेखाया प्र-
कल्पमिर्भावान्तरियवच्छेदं शक्तिः । तदुक्तम्-न ह्यलीकं त इति । तिरोभावोऽपि वनोद्रेकेऽलीकः, व्या-
पिप (एव) प्रवेष्टात् । अलीकत्वं तु तदुद्रेकस्य मतोऽपि परं तिरोधानात् । मण्डनमेव तत्वेदाऽदिर्भावादि-
करणमिति महतामनुययः । एवमत्र प्रत्येकं ब्रह्मपरीतिर्न युवा, किन्तु लीलाविरूपत्वेन तत्तात्त्विकभावसंरुद्धे
तस्मिन्नलीकत्वापहारेण ध्रुवेत्याहुः र्तीयोरिति । पर्यन्तमात्रेणैवम् । लीलात्वमेवेति तु रीतिः । लीलात्वं तु
तस्मिन्नाकारे (निर्बन्धम्) लक्षणीयम् ।

'सिद्धिब्रह्मवितीक्ष्णानां नित्यतायादुक्तोऽपि तः । आभिर्भावविषयोऽयं सोऽत्र प्रस्तुत्येतन्नाम' ।

'वाच्यं वा' इत्यत्र वाच्यत्वं लीलापरम् । एवं 'परास्ते' सत्तापि वाच्यत्वं कारणतावच्छेदकताया सिद्धो-
तीन्द्रियो पर्यः । अविर्भावंतु सत्तावयवः प्रसक्तः । एवं तिरोभावोऽन्यभावादिपदगुण एव । सत्तावयव-
व्यक्त इति तु न, (यत्तु) ब्रह्मपर्याप्तं प्रसक्तत्वात् । अतीन्द्रियत्वमपि प्रसक्तमेव, इन्द्रियत्वादेरप्युपा-
यित्वात् । इन्द्रियत्वस्यैककालवेन्द्रियत्वत्वात्, वायुत्वस्यैव प्रसक्तत्वादित्यन्वयेत्याह । कथं तर्हि वाच्य-

वर्तमानस्यैकमुपपन्नं, योगार्थमिष्टावादि । तथा च प्रयोगः-पटत्वादयो धर्मा आभिर्भावपक्षेऽपि तात्पर्य-
वन्ताश्च, यत्प्रवादाप्यर्थमिष्टमपरातिपर्यन्तात्, आद्यस्तथादि । (तत्त्वं तु परिमाणविशेष एव, अनु-
त्पात्, शब्दस्य प्रत्यक्षत्वेनापरासाधारणपर्यन्ते तत्त्वापक्षेणैव ग्रहे आकाशसिद्धान्ताकाशे विद्यमानता-
तेः) । ननु तस्य शब्दरूपत्वात्तत्त्वः साध्याभावप्रसङ्ग इति चेन्न; तत्परिमाणवेदेव दृष्टान्तात् । तथापि
अन्तरे खतो व्यभिचार इति चेन्न; धर्मनित्यतायमुपपन्नत्वाविभावात्तस्य धर्मनित्यतायामपि प्रत्याभात् ।
तथा च ततोऽपि शब्दनित्यत्वसिद्धिरित्यभिधो (पपत्तेरभ्युपगमः) अनुपपन्नः । अत एव शब्देऽप्युपपन्नत्वेन
नित्यत्वं साधयन्ति गीर्वाणवः । न च प्रमाणान्तरसिद्धमनित्यत्वमुपाधिः, प्रमाणान्तरतन्निवेद्यैकपर्याय-
पटीवरुपादेरपि नित्यत्वतात्पर्यात्, तन्व्यभिचारस्यानाशङ्कनीयत्वात् । यस्मिन् ह्यने यदुपपन्नत्वसिद्धिरित्यस्य
क्षणात्मकविषयताया एव निवामकत्वात् ततोऽप्युपपन्नप्रसङ्ग इति । न वैककारणपरिचोदायसिद्धिः, प्रत्यादिन-
मिष्टत्वात्, तत्तत्साधनयोगादप्रत्यक्षेणैव सिद्धिरेव तात्पर्यात् । तत्प्रत्यक्षवानुपपत्तेरेव परिहरणीयत्वात् ।
तथापि पूर्वस्यादिनं प्रति साध्यासिद्धिरिति चेन्न, तिरोभावस्यामे विषयनीयत्वेन तत्रैव तत्त्वसाध्यात् ।
तदर्थं प्रत्यक्षवत्तारवन्ति किं श्रेयः । अयान्तरोपक्रमः । प्रत्यानुपपन्नत्वाद्युदात्तसङ्गतिः । तथा चाभिर्भा-
वनिरूपणनिर्वाणप्रकृतसाध्यासिद्धिसमर्थनाय तिरोभावनिरूपणम् । अन्यथा फलतः लोड्याभिर्भावविशेषः, स-
द्वान्तरे ह्यस्त्येव वा । सप्रकृतिमतो वस्तुनः सर्वप्रान्ततः प्रत्येकदिना आभिर्भावविषयत्वात्, तद्वैवा
तत्त्वसाध्यानिर्वाणत्वात् । अत एवाभावात्साध्याविषयत्वात्वेन केनापि रूपेणाभिर्भावस्यैव साधकतात्वात् । उक्तं हि
पुराणा 'प्रतियोगितया पटादिर्भाव एव तत्तिरोभाव' इति । न चोन्मीलनावगतरातिरिक्तो घट इति प्रतीतिः,
प्रत्यक्षमात्रे उत्पत्तिस्थानीयातिरिक्तविशेषव्यवहाराज्ञीकारात् अभित्वं भूतत्वं चोभयं तिरोभावपर्यन्तम् । अनु-
मितिसिद्धादयन्तरोपपन्नं तु व्यवसायिकं वा मानसान्तरे वा, यत्साध्याज्ञानमुपदिशति । सोऽप्यभिर्भावविशे-
षः । साध्यापि शब्दादितः केचिद्विच्छन्तीत्यलमप्येकैव । धर्मपरिणामाव्याप्यानुपपत्तिरेव निरन्तरे ह्य-
इत्याहुः र्धनेनेति । अन्यथायं वारवन्ति नचेति । अयमर्थोऽर्थायः । अन्यथायं यदप्यन्यथास्यते, प-
टधर्मः पटमात्रस्येव । यथा कालो न घट इति प्रत्यक्षत्वात् पटोऽपि वाच्यम् । तथा च पटादिरेव काले-
पाभित्वाऽऽश्रयो महाकाशो वेति पर्यालोचनायामन्यतानामुपाधीनामवच्छेदकताप्रत्यक्षत्वादि कल्पनीयमिति
यौगवादितीयपक्षाध्यायने तस्यैवपत्तिरिच्छतायीतर एव 'उपपन्न एवेदं सर्वमिति सूत्रं' सर्वोपपन्नपदेऽभि-
फ इति लोड्यापि पटत्वाद्यप्यनुपपन्नम् । विद्यमानस्य तत्रावकाशः, सन्मात्रं वा प्रतीकन एवेति किमव-
विधिर्भूतिर्भूतितात्पर्यः, सिद्धिश्चाधिकरणत्वादिभिरेवानतिप्रसङ्गापेक्षितसर्वमवकाशम् । तस्मात्प्रत्येकतत्वेन तत्त्वव-
मवेतत्वेन तत्प्रकारिण पटविशेषिका प्रतीतिर्नैवार्थः । तेनैव सत्यमप्येन तत्त्वव्यवसायकतामप्येन, तत्त्वव्यव-
सायत्वात्, किन्तु कालिकत्वात् तत्र सर्वं न तत्प्रतीतिनिवामकम्, सिद्धिर्भूतिनिवामकस्यैव सम्बन्धत्वात्,
तथात्र तत्प्रतियोगितस्य प्रतियोगितस्यैव सम्बन्धेनावकाशः, किन्तु कालिकत्वात् तस्य वैरक्ष्यमिति लो-
ड्यानिवामकत्वम्, किमिवानी समवाय, इदानीं प्रतियोगितस्यैव विन्युचविशेषपत्त्यावगाही प्रत्यक्ष इति
न भवदुक्तप्रतीत्यापत्तिरित्याह ईति चेति । सम्भावनायामव्यवः । वाद्यमितं सारसम्बन्धं तन्मुक्त्यैव
कल्पयितुमुपपन्नमन्ते स्वेकपक्षेलादि । कालं प्रति साध्याविषयवत्तायं प्रतियोगितवायी नासीति वारिर्न ह्यवन्त
एवाहुः के को वेति । इदानीन्मवावगाहिर्ना प्रतीकं प्रतियोगितादेर्विशेषपत्त्यायाः साध्याविषयवत्तायं व-
दत्तामाहानां वाच्यं वैरो वा कथिद्विश्वातेनुरित्यर्थः । नै ह्यह इति । ननु तत्र संसर्गतात्वं तत्, तत्र
तत्र प्रतीतिरित्याह । इदानीन्मवावगाहिर्प्रतीतिरित्याह तत् संसर्गतात्वं सारसविशेषपत्त्यावगाहि सार । यदि
तथा प्रतीतिः कालिकविशेषपत्त्यायामेवेति विनाम्यते, तथापि पदार्थसिद्धौ प्रत्यक्षेणैव तत्त्ववत्तात्वात् । वि-
नियमकामापरिसिद्धेरिति तु मन्दम्, सारसमात्रोपस्थितौ कालिकविशेषपत्त्यावगाहिरेव तत्त्ववत्तात्वात् । अतएव
तु ह्युक्तस्योर्विनिगमनाविरहस्यानुपपन्नमप्येन प्रत्यक्षेण सर्वं प्रत्या इष्टापरित्यज्यमिति । न च प्रत्यक्ष-
व्यवसायि ह्युक्तम्, कस्यकस्य प्रत्यक्ष एवोपपत्तिरित्याह । सारसवन्तारो तु नामशब्दाः, प्रतीतेः । न वैरक्ष्य-
प्रत्यक्षि संसर्गताप्रकारतयोर्वैरः साध्यावेति शङ्क्यम्, (न) मेदेऽपि तत्त्ववोरविशेषात् । ननु तत्त्ववि

मन्त्रे प्रतीत्याभावात्प्रतियोगित्वाद्यौ कालनिरूपितविशेषणतात्प्रासीत्यावाह्ये भेद्विति । प्रतीत्याभावादिशेष-
णत्वाभावात्तदभावात्तदभावात् इति तु वादेनान्योन्याधयकार्कितः । किंचेदानीन्त्यावगादिप्रतीत्यावपीदानीं काले
षट्पदम्, कालस्तु न षट् इति वक्तुं व्यापातः । काले षट्पदत्वाभावाद्बुद्धेर्विरोधित्वादिदानीं काले षट् इति
प्रतीतेरन्यमुपपत्त्यात् । ननु कालिकविशेषणतया षट्पदबुद्धौ स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नषट्पदत्वाभावाद्बुद्धिर्न नि-
शेधनीति चेत्, तर्हि कालिकविशेषणता न स्वरूपसम्बन्ध इति वक्तुमुद्यतोऽपि । कल्प्यमानवर्तमानेति-
वत्तात्प्रातिष्ठानस्वरूपसम्बन्धत्वाभावात् कालिकविशेषणतायामिति वक्तुमुद्यतोऽपि चेत्, दशानीयं काले
षट् इति प्रतीत्यापत्तेरुपपत्त्यात् । इदानीन्त्वप्रतीत्यापादितसर्वगणनियवतात्वेनावच्छिन्नप्रवासास्वरूपनियेषणतायाः
सर्वगणनियवत्तात्वे कल्प्यमानेऽप्युत्तरीयोपपत्तान्स्थान्योन्याधयप्रकाशपरिहरणीयत्वात् । प्रवातोपचारं विविन्-
न्यवधानुपपत्तिकत्त्वमाधिल कालोपाधिरूपनिर्गपरिस्पन्दच्छादिनं सर्वमुपतिष्ठते स्वरूपधाम्तरमन्तरेणेति ।
सर्वपरितस्तत्वाद्यात्मककालोपाधेरवश्यमिदानींत्वादप्रत्ययवियवतायाः सर्वसम्बन्धतातत्र निरुक्तप्रतीत्यापत्तिवारणा-
यानं प्रकार इत्यर्थः । सम्बन्धान्तरं संयोगसमयादिमन्तरेणेति तमादावार्थान्तराद्वाग्निरसनाव संयोगा-
वेत्येकमोचत्वात्प्रत्ययवियवत्तात्सर्वसाधारणमावाह्ये योग्यैरेवेति । योग्यत्वं तद्वत्त्वं स्वरूपं नस्त्वतद्वत्तः स
विशेष इत्यर्थः । कैऽन्यत् इति । न्यावाचार्यमिति क्षेत्रेण भ्रष्टा प्रदर्शिता । नैतत्पुष्कलितानुः मयैवेति ।
योग्यतया वक्ष्यमाणस्तत्राधानन्तरेणैव समाधत्तुं भवतोपक्रमस्य कर्तव्यत्वात् साम्प्रतं निवाह कथन्तव क-
थावास्तुपक्रान्तेत्यर्थः । अर्थ भावः-विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं भावित्वाधयभाविन्यविन्यपेक्ष महासमय एव
वक्ष्यम्, भाविन्यपेक्षाविसमयव्यपेक्षेदानीमभावात् । ननु भाषित्वं स्वस्मिन्नेव तावतिष्ठतु, भवम्, भावि-
त्वं भावीतिप्रसङ्गापत्तेः । तद्विरुद्धम् पंचेति । समयो भापीत्यादिप्रत्ययापत्तिरुक्तपक्षम् । तत्समंवायस्य
योग्यत्वसम्बन्धस्य । तेषां चेति । योग्यत्वस्य सार्वज्ञं योग्यत्वं भावीति प्रत्ययापत्तौ प्रत्यक्षायां तस्य सग-
म्यन्यकस्य पुनः समम एवाभयत्वाधयने समवायी भाविममयः । अत्र पूर्वपक्षं च समवायवपदं भ्रष्टः सत्त्व-
सम्बन्ध एव समवायजननद्वारात्तमनुदण्येति पूर्वोक्तपटसमवायीतिस्मारणाय चेति बोध्यम् । तथा च कश्चित्तत्वे-
पायी निरुक्तमहासमये वा निरुक्तयोग्यत्वतत्त्वस्यस्वरूपसम्बन्धाव्युपगमे स्वरूपसम्बन्धस्याप्यर्थं स्वरूपसम्बन्ध
इत्यनवस्था तत्र सत्र भाविसप्रत्ययानवस्थामपि प्रत्यक्षयन्ती निरुक्तयोग्यत्वसम्बन्धमेव व्यवस्थाप्येतिरुक्तमिति ।
तथा च तेन सम्बन्धेन सम्बन्धिनाऽपि निरापारतायां ज्ञानवियवत्त्वं कातत्त्वमधिष्ठितव्याप्यमिति निवचनञ्च
इत्याहुः अस्तिचेरेति । विवमान्तरमुपदशयन्ति जैन्यभावेति । काकाधयस्य देशाधयत्वं, देशाधयस्य
कालाधयत्वमिति तुल्यं नियमाधिसर्थः । भौधस्येति । भाट्टमतेऽभावावन्तीकारेण । न चैवं भावपदमन्यातन्त्रम्,
अभावस्य मापत्रमवश्यवृत्त्यर्थं तथोक्तेः । समवेतपदमुक्ताभिप्रायम् । अन्यथा उक्तनियमानन्तीकारे ।
अस्तितोऽपीति । अपिगृह्यमाणम् । नन्वमन्त्रात्स्वेवेति कथमेतदापादनम्, तत्राहुः-अन्तीकार इति । उक्तनिय-
वत्त्वमेतदावच्छादीलान्युपगमो नैवाधिकार्यम् । तथा चाऽसत्त्वयतिनिरासार्थं प्रत्यक्षानां तेषां यद्बुद्ध्यां प्रभातमिति
भावः । ननु सर्वप्रानाभितस्यासत्त्वम्, देशकालवियवत्त्वान्यतमाभितस्य सत्त्वमित्येव निवचनः । एते हि
काकाधयवच्छिन्नतयाप्याया सन्निप्रित्ययः, एवमिदं देशं समय इति प्रत्ययोऽपि काले कालान्तराभावात्तद-
वच्छिन्नः, एवमिदानीयत्वं देश इति देशं देशान्तराभावात्तदवच्छिन्नप्रत्ययोऽपि । तथा च काल एव भावि-
त्वसम्बन्धव्यवशो वर्तमानाः सम्बन्धान्तरमनपेक्षयः सप्ततां सभन्त इति नोक्तवृत्तव्युद्देशे मवीवसाप्रत्ययान
इत्यपेक्षमानं प्रति वक्तव्यमुदाहरन्ति भे' इत्येवेति ।

यकमाणौ नाभिरुग्गो यत्राः सम्प्रतिष्ठिताः । नद्वयं यदि आनीवार्तिगण्येच्छादिनां पुरः ।

ब्रह्मे वापिनो काल आरविष्य प्रतिष्ठिताः । देशकालस्त्वानां च ब्रह्मं पतितः स्थितम् ।

पुरस्ताद्भ्रातृवयोक्तं तद्वानन् विमुच्यति । आरमाणं प्रविष्टस्य देशः कालश्च बाधकः ।

आराधित्वेकमने द्वितीयो बाधको भवेत् । यत्रेयं संभितास्तत्र तद्विरोधवती भुता ।

'तर्क एते आत्मानः समर्पिता' इति । अन्यदुपगमो भगवान् स एव धर्मो यस्य भगवरीयस्य तस्य न

कालाधय इति ज्ञेयः । ननु तादृशत्वापि वक्तुः कालाधयत्वं एवम् वाक्यप्रतीक्षाधयवादीप्यादीनां चेति चेत्,

इत्यत आहुः—तर्था सतीति । तत् तु तथापि लक्षणार्थं प्रयुक्तं, वाची भूत्वा अर्थात्तु यदि अभिव्यक्तपारि-
क्रमणेष्वपि कान्यमात्राधनयनं चावित्यादीनां मनुष्ये, तदा तस्य प्रतीत्यभावरतिगणनो ज्ञानविषयताऽगोहोपपत्तिर-
इति सङ्घर्षस्यापातभावे भारतादावनुभूतं ननुपेक्षते । तस्मादस्माद्विवादादनुभवं पराजयमप्राप्त्याऽनुरा-
गार्थं इत्याहुः अत इति । एवमश्रीरुते गीताधेनुपदिशन्ति किं ज्ञेति । उक्तयोग्यता स्वरूपसम्बन्धपक्षस्य वि-
स्तरादिनिष्ठोऽतिरिक्तो धर्मः, तर्हि वृष्टाद्यः, किं नाम योग्यताऽप्युपेक्षधर्मैरसं योग्यवस्तुस्य किमप्युपेक्ष-
मिति स्वतन्त्राभाषिकरणत्वात्गमिकविषयतासमानाधिकरणं परस्परपक्षोपापच्येदकभावमात्रादयेत्, तर्हि किमप्य-
तरेण, अन्यतरस्यैव संरक्षणत्वात् । अथ विनिगमकाभावात्तुभयमप्युपेक्षधीभावश्च मयम्, तर्हि स्वपक्षस्तत्पर-
सम्बन्ध एवावच्छेदकोऽस्तु, किमनैव सम्बन्धान्तरमन्तरेणैवादिमन्त्रपाठेनेत्यापठ्यर्थः । तदुक्तं भवता
‘नापतो विवरे भाव’ इत्यादि, तत्र, स्मारयन्तः कदाचित्कृतमन्त्रावापदादन्तया परधीनसत्वं स्थापयन्ति
सर्वे जेति । पारमार्थिकवृत्तार्थं प्रत्यक्षोक्तमस्मादित्याहुः र्हेति । तस्या जातित्वं नन्वेकवाचिकं स्वीकृतं, वर्त-
मानत्वनिबन्धनस्य प्रत्यक्ष इति च स्वीकृतम् । तस्य च यदा कदापिदित्यानुगतं तस्यैव प्रतिकूलम्, तस्मा-
त्तुक्तं सत्प्राप्त्यनम्, यदा कदापिदन्तर्भावेन स्तथा एव निरुपविनुमन्तव्यत्वात् । व्यवहारप्रतिभामयोरप्येवम् ।
ननु तदानीन्तनवर्तमानत्वमेव ‘यदा कदे’त्यस्यार्थ इत्यत आहुः एव द्वितीयाद्यमपि स्थापयन्ति सर्वे जेति ।
वीणायाऽन्येऽनुरागतमग्रे द्विसाम्यप्रत्यक्षरपाद् इत्यर्थः । तत्र सर्वे जेति मन्त्रः । तथाहि तदानीन्तनवर्तमा-
नत्वं नाम कोऽर्थः, यदा स धेदः प्रत्यक्षो पटो चेत्तादिकं वर्तमानत्वं विशेषणं परिपत्यकं वा । नायः, वर्त-
मानत्वस्योदाकादप्यिदं लघोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावे विनिगमकानात्वात्, वादाकादापिस्तरस्यातिप्रसङ्ग-
कत्वाद् वर्तमानत्वस्य तत्र विशेषणत्वात्सम्बन्धस्य वर्तमानकादावित्कृतविशिष्टे वर्तमानत्वान्वये निरुपगृह्यतात् । एवं
वर्तमानत्वस्याप्यतिप्रसङ्गो बोधः । ननु तत्तद्वर्तमानत्वसम्बन्धिनः उपेक्षेदकं न यदा कदेत्यादिभिरेति तस्यैव
सत्तत्त्वपदार्थत्वात् । न द्वितीयः, तथा सति वर्तमानत्वं सर्वांगुत्तमेकमेव । वर्तमानकालसम्बन्धमित्युक्त्याना-
स्माधयथ । तदानीन्तनत्ववर्तमानत्वयोरेककालपटितत्वेऽन्यथापातात् । तस्माद्यदा कदापिच कदापिदानी-
मत्र वा वर्तत इत्येवांगुत्तमपदापरापदाकदेत्यर्थं प्रति व्याप्यत्वाच्च वर्तमानत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषोऽप्यव-
पदाधो भेति वादिनां व्ययकम् । मन्त्रसंरक्षेण तु वर्तमानत्वमिति वदन्वादिनः प्रतिपत्तिरु तद्वेदे गीरवादिताहुः
गीरवर्त्यो जेति । चकारापदाकदेत्याद्यननुगतमन्त्रः । अनुगतपदस्य सम्बन्धे तदानीनुगमाभावाद्गीरवसम्बन्धका-
गीरवाननुगमयोर्भेद इति भावः । अप्रान्तःप्रविष्टत्वं स्थापयन्ति तथा सम्बन्धान्तरमन्तरे जेति ।
अन्वः सम्बन्धः सम्बन्धान्तरमिति विग्रहवाक्ये सम्बन्धस्वरूपविच्छिन्नमेव नान्तरपदार्थः, भेदाभयसम्बन्धस्यापि
सम्बन्धत्वात्, किन्तु प्रकृतसम्बन्धपक्षेऽस्त्वान्तरमेव एव प्रकृतसममिच्छावृत्तपदार्थत्वम् । तथा चास्त्व-
सम्बन्धान्तरमित्येव भावः साधितः स्वरूपसम्बन्धपक्षेऽस्त्वान्तरमेव नान्तरपदार्थत्वम् । परमार्थस्यैवद्वितीयाद्य-
र्थस्य विशिष्टेऽस्त्वान्तरपदार्थकदेत्येऽन्वमाद्यसम्बन्धमिति सम्बन्धेनान्वयपदार्थैर्मन्त्रविशेषे वा प्रतीतिरिति वि-
ष्टप्रत्यक्ष एव सम्बन्धेन फलोपपाद्यकत्वरूपम् । योग्यताविशेषे सर्वदेव स्वरूपसम्बन्धपक्षेऽन्यथापत्तेरिति पूर्वपक्षो-
क्तविग्रहभावाधो नादिरिति तत्प्युद्देशार्थं तस्य सम्बन्धान्तरमित्यादिप्रत्यक्ष परमार्थे व्युद्भव इति तदाहुः तिर्य-
इति । प्रकृतस्य च स्वरूपसम्बन्धत्वस्य प्रत्यक्षमन्त्रपाठस्याप्यनेन प्रकृतमन्त्रस्य धोक्तीत्याऽन्यैकभावात्तुऽपरा-
इति । प्रकृतस्य च स्वरूपसम्बन्धत्वस्य प्रत्यक्षमन्त्रपाठस्याप्यनेन प्रकृतमन्त्रस्य धोक्तीत्याऽन्यैकभावात्तुऽपरा-
धात्पराभवप्रसङ्ग इत्याहुः सार्थकमिति । उक्तरीत्या तदर्थस्य सममिच्छावृत्तपदार्थत्वात्तुऽपरा-
दन्वः सम्बन्धसमन्तरेण तद्विच्छेदं सम्बन्धेनेति पूर्वापरीभावपुटि-स्वरूपसम्बन्धस्य सम्बन्धतासिद्ध्या तन्व-
धान्वयधारणादित्यर्थः । स्वादेनत्, कल्पनयैव सम्बन्धधर्मे साधयिष्यामि, निश्चिष्टप्रतीतिः तत्र हि तत्कल्पनम्,
अत एवोक्तमित्येव सममिच्छा, इतरथा सत्कल्पनमात्रासिद्ध्या निवमालिङ्गेति तदाहुः तर्था जेति । स्वरूपमात्रस्य
यस्येनातिप्रसङ्गपराधाय ‘सम्बन्धान्तरमन्तरेण’त्यादिनियमादर्थे सत्कालसम्बन्धासिद्ध्या निवमालिङ्गा
तत्सामर्थ्यिकरणार्थं तन्मन्त्रमात्रेण तत्साधने आत्माधयः । मन्त्रान्तरानुसरणेऽन्यथा । प्रतीति-
मात्रेण तत्साधने प्रतीतिरिति सम्बन्धासिद्ध्या, तत्सिद्ध्या तत्तत्तद्विच्छिन्नबोधाधयः । ननु प्रतीत्यभावात्सम्बन्धधर्मे
न कल्प्यत इति चेत्, तर्हि प्रतीत्या सम्बन्धधर्मे कल्प्यत इत्यत्राविवाद एव । किञ्च प्रतीतिरिति सम्बन्ध-

एवमभ्यासवृत्तिः स्यात् । स्यादेवेति चेत्तर्हि प्रतीतिकानस्य तदवच्छेदकत्वे वैशिष्ट्यमेव तत्तत्प्रतिबन्धनवच्छेदकम् । तथा च स्वस्य व्यापकवच्छेदकत्वे आत्माभवे इत्याहुः औत्तमेति । न च तत्तत्प्रतिबन्धनेनावच्छेदकत्वे नानं रोष इति वाच्यम् । तत्प्रतिबन्धने सम्बन्धावगाहिबैकिकप्रतीतेः सम्बन्धवत्त्वकल्पकत्वेन तयोक्तैरनुक्तत्वात् । एवं मयद-
सर्ववत्त्वमप्यतो वाची वक्ष्यत्वमुद्धृतं भगवन्मायां प्रति मायां रचयति नै' चेसादि । तदैवम् इति वाच्यमिति
पर्यन्तम् । न प्रानेयतर्कसंज्ञाव्येक्यं प्रादुर्भवति तदिव मायात्म्यं, तन्नाम्तरा वागराधेयं न चेति ननु ह्येवं प्रति-
पाणान्नेषयन्ति । तैर्धारात्वं विधिप्रत्यक्षवजनवोग्यत्वम् । तैर्दैवैः सम्बन्धान्तरपदार्थैः । तथा च 'सम्बन्धा-
न्तर'मित्यादेः सामासिकार्थं विहायाऽप्रवृत्तिवत्तत्पारिभाषिकार्थांशुरणमेव मायेत्याशयः । सम्बन्धपदं सन्निकर्ष-
रमित्याह बोद्धे'ति । न च प्रकारः प्रतिष्ठाः । इयं स्वरूपसम्बन्धत्वनिर्वाणकमित्यभिधानः, संसर्गस्याह्रातस्य
विशिष्टबुद्धिविषयत्वाभ्युपगमेन संसर्गज्ञानं विनापि प्रतीतिसिद्धिरिति भावः । नै' च वाच्यमिति । सर्वस्य
स्वरूपसम्बन्धकल्पनापत्तेर्बोध्यतावाधानिरूपणादित्यर्थः । ननु तथाप्ये सति सम्बन्धत्वमेव योग्यत्वम्, केवलस-
रूपसत्त्वेऽपि सम्बन्धत्वं मासीत्युपस्थाप्ये सत्यपि तत्प्रतिबन्धने कल्पकत्वे वा वृष्णान्तरमाहुः योग्ये'ति ।
तद्धर्मस्य तत्तत्संसर्गावगाहिप्रत्यक्षनिर्वाणकत्वे संसर्गत्वकल्पकत्वावच्छेदभावादिति भावः । अयेष्टापत्तिर्लौकिको-
च्यत्वं वा विवक्षितमित्याह ह्ये' चेति । वाच्यमित्यनेनान्वयः । योग्यधर्मस्य संसर्गत्वेनापिद्धे, सिद्धां वा
तस्याह्रातस्यैव विशिष्टबुद्धिविषयत्वाभ्युपगमेन नुज्ञानावहितयोगस्य निन्त्याविशेषः सदृशरी न स्यात्, तस्यामे-
ष्टापत्तिरित्यर्थः । लौकिके'ति । पूर्व 'सन्निकर्षाभावे'त्यन्तेकलौकिकत्वमनवयोग्यत्वमुक्तम् । एतत्तत्त्वैकिकत्व-
कीयत्वस्य सम्बन्धे निर्वाणकम् । लौकिके त्वाहुः लौकिकैसादि लौकिकान्तेकिकोभयविषयतयोरवच्छेदं वा निर्वाणक-
मित्यर्थः । तत्तत्सन्निकर्षतामनवधाने लौकिकलौकिकयोर्द्वयोरपि स्वरूपसम्बन्धत्वमिति त्वं नु योग्यधर्मस्य तत्तत्सिद्धिः,
तस्य सन्निकर्षमेवेन स्वरूपान्तरस्य सम्बन्धत्वकल्पकत्वेऽपि स्वस्य तदकल्पकत्वोपपत्तेरिति भावः । सामान्यप्रत्य-
क्षत्वाविति । तस्याः सर्वेतिहाये विषयविषया लौकिकताजननयोग्यत्वात्तत्त्वसम्बन्धे नातिव्याप्तेरिहापत्तेषोक्तरीत्या
कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । न च ज्ञेय्येति । ज्ञेय्येस्यनेन नित्यसामान्यस्य पदस्यैवमुदाहरणः । जन्मावन्व-
यसामान्यव्यावर्तनाय तदुभयसामान्यत्वं वा विवक्षितमित्याह विमोपीति । अपिना सामान्यमेदन्विषो
वर्तिनः । नै' चेति । सामान्यतदुपस्थाप्ये किंचिदमिति लौकिकप्रत्यक्षतामध्याः सदृशरित्वम् । अत एवा-
न्धजमेव लौकिकमितीतेजोऽनित्यमव्याधुपेऽपि तदुत्तरं न बाधुपमित्युक्तं नैवाविरुद्धः । तथा च सामान्यतद-
व्याप्यं नातिव्याप्तिरिति भावः । एवमव्यावर्तने जन्मसामान्यस्यावगणितिरिति ध्वेषम् । अतिरिक्त्येति ।
योग्यधर्मेन प्रत्यक्षे जननीये लौकिकतामध्याः सदृशरित्वाभावेनोक्तप्रतिव्याप्तिदाह्यमेवेति भावः । लौकिक-
त्वमनवयोग्यत्वमित्येते 'जन्मलौकिकप्रत्यक्षतां विनापी'त्यंशं त्यजेति पुनरुपात्तम्भो द्रष्टव्यः । तदर्थः सहा
ननु 'सम्बन्धान्तरमन्तरे'भ्येसस्याजनव'त्वसन्निकर्षाभावे सती'त्यन्तांशोऽपि सज्यताम्, अन्यथा नु संबोपा-
दित्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धनवभावात्सम्बन्धान्तरमित्यादिकल्पकत्वान्तरवारणावोपादीयताम् । किंपरं योदासन्निक-
र्षकत्वे स्वरूपसम्बन्धो न निश्चितः, इतरस्य सम्बन्धत्वकल्पकत्वाभावात् । न च 'विशिष्टे'त्यादि 'योग्यत्वान्त-
रित्येष्टमात्रमेव तत्कल्प्यम् । तथापि 'सम्बन्धान्तर'मित्यादेः सत्यन्तस्य च तदर्थत्वेन लौकिकत्वस्य वैभवंप्र-
ज्ञानम् । न चान्तरवारणाव तदुपादेयम् । संबोपादेयकत्वेनानन्तस्यरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पनस्यैवावधान्तरनिर्वा-
क्यत्वात् । नैवम्, तावदनवोपात्तम् । सम्बन्धतन्निर्धेयप्रत्यक्षतामाध्यावारकत्वेन तत्त्वतार्थाकरणत्वात् । न च तथापि
सत्यन्ते सति विशिष्टप्रत्यक्षोऽपिद्ध इति वाच्यम् । अनुमित्यादयलौकिकप्रत्यक्षे च स्वरूपसम्बन्धमिति । तत्र तत्र
ह्युक्तसामान्याः ह्युक्तसम्बन्धविषयकः । ('न च सामान्ययोग्यधर्म'स्यतः 'प्रतिविम्बत्वेन बाडलीकस्य निवन्ध-
नतत्त्वमित्यनु विवक्षितं' एकपदं तन्मूलध्वनस्य व्याख्या वाति)

पूर्वोक्तपुक्तं सहापिः ज्ञानैकैर्धनस्येति । धनमयकपतुनो जातुममेरी पूर्वावरस्येदी सम्भवता, एवं
इयं तत्प्रकारेण तत्त्विकपुन्यमेदवोर्धरोपात्तम् । आभासत्वेनापुन्यम्, प्रतिविम्बत्वेन मेदवोक्तः । कदाचनोर्धनै-

वनीयत्वम् जीवस्य निष्पातस्वीकारे तस्य चिदंशमाद्यम् उपरतीतावतीकरणीयावयवसमेव जीवो भावजाति-
 त्वस्वीकृत्येनाभ्युपगते तस्मिन् पूर्वप्रकारेभ्योतस्य न्यपदेशमेव साध्यम् । यच्च न ऐतन्मतिः, अतो-
 कश्चन्यदेशान्वयस्येतत्त्वविरोधादिति भावः । अत एवातीकस्यानिर्वचनीयस्य वा न चेतन्मत्तां तापात्ते
 धर्मः, धर्मरूपते पितृमानस्य सार्वभवेतनस्य सात्ते जीवेऽप्रत्यक्षारित्याहुः तर्त एवेति । कथं तस्योक्तो-
 क्येवप्रतिपाद्यः प्रकीर्तस्त्विति । दुःखत्वेन प्रधानतन्निर्गतः । कष्टत्वेन तु धुनी मांशवमुक्तं, किन्तु
 भगवता व्यासेन चोक्तम्, तदिर्वचननिष्ठायां च धुतिरेवान्येऽप्येति द्युपारणमाधिमार्थविशेष एतांस्तन्मिति
 तथोक्तमित्यर्थः । ननु लोके नाभिर्भावंमादायां तत्त्वव्यवहारः, यथा पटस्य तन्मत्तो दत्ता एव यावत्, पटोदे-
 र्वायवविशेषा एव तथेति प्रवृत्ते तदसम्भवमाहृमानं प्रत्याहुः ईदंमत्र हेत्येति । धुतिरेवास्तस्यैवजा-
 नामिदं थापयम् । नै' लोकेति । धर्मिणोऽतीकप्रत्यये घर्माणामप्यन्तीकित्वास्तदित्यर्थः । जीवस्यादिस्यव-
 क्यमन्येऽपि तदीयांस्तस्य द्रव्यनिरूप्यताप्रति ह्ययमेव साक्षा इति भावः । ननु पेटे कुत्रोक्तमिति धुतिर्भवद्वि-
 देव आधेनीया, प्राथितापि न मूलाचेतनप्रत्ययेव सत्यतामिति आहुः एवं ईदंतीति । ननुयानेवासां पद-
 स्थाभिः पृष्ठप्रारः, धुतिस्तु पृष्ठारण्यके भुवनो निवृत्ता भविष्यति, तदाऽऽत्मनो विगमनं द्रव्याभिर्भावविशेष-
 निवचनं भवतामुपदिष्टमपि न प्रतीतम् । तदंस्तत्र लोकिहोऽभिः सात्ते इव सात्तेऽप्यमात्राद्वेन, य यदि
 सात्तेऽतीकप्रतिभावेन सात्तेऽप्येवमाहुः, तर्हि पृष्ठारण्यप्रत्ययेऽप्येव न भवत्येव । ननु मधुमादायमनो
 जाग्रदप्रमाणं 'इव सात्तेऽभ्युपगते इति' प्रभोत्तरमेव द्युपारण्यमुपगच्छन्तम्, तद्वयमंशतोमिति चेत्, तर्हि मधुमा-
 दयमनमाहृत्तव । यथा प्रमथो जाग्रदप्रमाणमभिर्भवनीय, तथा मं महिति स्थितस्य जीवभाव आधिभावं एवेति ।
 यद्ययमानन्दभुदोदादिशेषावन्तिष्ठतः, सोऽपि कुत इति प्रश्ने किमुत्तरम् तस्मादानन्दमयाएवं भवद्वयं
 यममनेत्याह लोऽयमानन्दसादानन्दमयो, न मायाभिर्भवितोऽहोः । मयउर्थः प्रातुरांमयविषयता, विषयता
 च सत्यवयवव्यवधिषेपः । मयैवेत्याह मादायम् तस्मात्तेवेति निगुणमयम्, तस्मात् य तुरांऽऽत्माभिः प्रगादेन
 संभाषितो, न गुप्ताभिरेत्याहुः ईदं एवेति । तद्वेनाविप्रतिपक्षेनातीकप्रमाणेन च । तेनाविप्रतिपक्षेन
 मतोऽर्थः पोषणीय एवेत्याहुः ईदंसादिका भुतिरिति । द्युपकृत्यः धीनः, तेन जिज्ञा या मतिः, या नाप-
 नेवा । किञ्च धुत्यापि काग्रदत्वेन ततोऽनुगृहीतो मननामननात् स्थानिभूतातिरिक्त्यर्थं वाधितुं न तु स्वायं
 वाधितुमितिभिप्रत्येनाहुः ईदंन्येवेत्यादि । यदि लोकानुत्पत्तिमयं भुतिरनुवन्तीत्यार्थेन भगवदतिरिक्त्यर्थं
 सत्त्वी येनुवेत्याह्यो निगुणैत । किञ्च यतीकिहोऽर्थो न सात्तेऽप्यं मतिरिति न निर्दिष्टं स्यात् । लोकिहस्य
 लोकिहेन वापदे भुतेन किञ्चिद्वापनम् तस्मात्सत्त्वलोकिहोऽर्थः, य एव लोकसिद्धार्थं प्रवक्तव्यातीकप्रति-
 पाद्यतीकप्रमाणमुपयो भवति । तेनापि राह मधुपुद्गलेन भगवता दन्तिना राह तंमुद्गलेन कृत्वाऽप्येवमा-
 भिमलीक्यते । अन्यथेवं लोका व्यर्था, मधुपुद्गलमाहृतस्य सवतसस्य चामोरेद्वक्तव्यताप्रतीतिरितिह-
 तावेत्याहुः विदेद्वेदीयां च स्वादिति । अतीकिहार्थं दृष्टान्तवन्ति लोके' "एपीति । लोके भूवाऽतीकि-
 होऽयमर्थः, भवःकाग्रतमप्रियो नोहस्य चापरादेरा । अत्र कथिमुक्तिं प्रयुज्यते वाचिकम्, तर्हि 'नहि
 राहेऽनुपपन्नं नामेति' न्यायातीकिकतामिहार्थं हानं नानुमानप्रतिवचनम् । तत्वेवमन, विद्वद्वयमप्यासात् ।
 परित्प्रवर्तं हि चेतनधर्मः, किञ्च वा, उभयवर्षापि पटस्यविधौ पटप्रतिप्रयणप्रकारः, कथं च पापायो विज्ञातीयोऽव-
 कान्तीभवदेति युक्तिः, सा च प्रसङ्गेन बाध्यते, क्वचित्प्रतिपक्षमुद्गाराऽनुमानेनाप्यानुमानिनी, क्वचित् प्रत्यक्षमपि
 चत्प्रतिपाद्यो भ्रान्तं यत्र मानान्तरमिदंवाः । सत्त्वानुमानयोरेवमपि नमप्राप्त्यम्, उभयोऽप्यवयवे भवः-
 कान्तादावपि क्वचित्पापकानुमानसम्भवत्, अन्ततोऽवःकान्तत्वादेरेव शकित्वात्, शङ्करतीन्द्रियत्वविषये माना-
 मासात् । परमविशेषत्वेन कारणतावच्छेदकधर्मतां भवद्वयस्य प्राप्त्येऽपि 'पराऽस्ते' लयेनविद्वद्वयमप्यवयवस्य
 वैविध्यमेव तत्र तत्रेति क्वचित्प्रतिपाद्यः सत्त्वद्वेयमात्रतात् । एवं प्रमाणत्वात्प्रतिपक्षोऽर्थः इत्युभयवयव-
 मयस्याप्यं सत्त्वानुमानाभ्यां यदि मित्रः प्रतिपक्षसम्बन्धीनमित्यम्, सत्तेनद्वयप्रवृत्तः, तत्त्वं प्रवृत्तवयवस्य
 किञ्चे विषये तुल्यवस्तुनोः सत्त्वानुमानयोरेवमप्युक्तिर्वा पासमुपपन्नयोरेवकारणत्वादेन प्रपत्तिः । नहि कान-
 तीत्वात्प्रमाणप्रवृत्तत्वादेन तेनाविषयेन सत्त्वप्रवृत्तानुमानमप्युक्तिरिति शङ्का कथं चारविमुक्तं । सात्ते सात्ते-

स्वादी पुनरनिवृत्तिरसाधनताज्ञानम् । तेषां सर्वसिद्धा प्रक्रिया वैदान्तिकस्फारोप्यते निरुद्धवीचीति वयं
 भगवदनुमाने मुक्तिस्फारोऽसाधारणः सद्यो गवां द्रुकृतस्य स्रष्टानुमानोभयमूलं वरीवर्तन्ते, निरुत्तिमिच्छि-
 तताया एव सर्वैः प्रसिद्धानाह । अयमेव कौपनिषदसूत्रेषु विद्वानिच्छध्येषु चोत्कर्षः, सतः सतः साक्षा-
 त्स्फारिभावमुक्तादिभ्यमपि भगवतां सर्वप्रमाणरूपमिति, किन्तु सप्रकारक एव साक्षात्कार इत्यत्र संभ्रमो
 वाक्यपरिवृत्तानाम्, निजोक्तानाम् : सकाक्षाद्व्यवस्ताक्षात्स्फारित्वकं पश्येन । इदमुपनयनम् । चन्द्रकान्त-
 मिथौ चन्द्रमुपासरोऽपगवदनादिकमुत्पन्नमेवम् । देवतैस्त्वभाष्येति । यथा 'तुल्यपरीक्षायां परीक्षा-
 कृतेन देवतामिदंमनोप्रमनायां जगज्जयौ, तथेहापीत्यर्थः । यथा परदेवता प्रसिद्धेति तदाऽपिभूताया-
 त्मिकयोर्भगवती बलसम्पादनप्रवृत्तिमिमांशत्वात् देवतापक्षेऽपि देवतासमावस्य गुणीभूतत्वमित्याहुः भगि-
 र्देव्यभाष्यस्य । परदेवतात्वेन प्रसिद्धस्य भगवतः सार्वरूपविषयतावच्छिन्नं वस्तुमेव, प्रपञ्चविषयतयैव सावधि-
 यवतास्वरूपस्य ब्रह्मरूपे उपयगात्, अन्वया सांप्रतिविषयतया निर्विशेषविषयवतया वा सद्रूपवत् सृष्टि-
 निरूपणस्याप्यत्यस्य विरोधः । तस्मात्तत्प्रमाण्यायै केवलविषयवत्येतावन्तस्य सार्वरूपविषयत्वानुपगमः चावीवान्,
 सर्वदेवतातिरोभावे ततोऽपि तिरोधानापत्तेरित्याहुः मेन्तिष्यमिति । ननु बुक्तिमिरनुपपन्नं मननम्, गुण-
 मयीकारे कथमप्राहुः नै' युक्तिरिति । यत्र सर्वथा बाधकप्रमाणवतारो नास्ति, तत्प्रापकं प्रमाणमसम्भवे
 बुक्तियोगः । तथैव प्रसक्तमन्त्रिभ्यमेवविद्वानादिति युक्तिः । यत्र तु बाधकं, सा बुक्तिर्लौकिकमभिप्रायिका,
 न ततो भगवत्प्राप्तिः । सार्वरूपविषयता न सर्वसिद्धा, तद्व्याप्यमेवैः सृष्टिं प्रत्युपगम्यरताम् तद्वैदक्ष्यमेति
 भावः । साक्षात्प्रमाणितपरापरवायमयवैरसैकामिरकृत्वाविभक्त्यक्षुण्णमंशत्वं व्यवस्थापयतीत्यर्थः । मन्त्राणां
 प्रयोगसमवेतार्थस्फारकत्वम् । मन्त्रवर्णानां सिद्धब्रह्मसुबोधकत्वेन ततोऽपि प्रामाण्यम्, मन्त्रो गूढपदार्थो वर्ण्यते
 वयं । अस्य महतो भूतस्य सिद्धब्रह्मसुः पारोऽपि भिन्न एव । नहि सिद्धस्यासिद्धः पारो भवति । यत्परा-
 र्थमेति रहस्यम् । दे जीव आव नर, या जीवयतीति जीवत्वात्ते के वाऽन्मानन्दतमुदे जीवः तमेव भूतो मित्योऽ-
 नादित्वात्तानतनः, सनातनो वा पुनरः । मे' भवेति । नापिपार्वतान्ययोः समुपय इत्यर्थः । एवं सांक्ष-
 सतः परांशो बन्ध एवास्तेत्यनेनासांशलोकाः अन्वयाऽन्वोन्वाधनादित्येतस्य पुनैवपरापत्तेरिति भावः ।
 इत्येवमेकं 'न तु तत्कृतं जीवत्वं'मिति मुक्ताकलबन्ध्याम् । मे'भिन्नरिति । वयसीन्धनांशेनाविद्यांशेन वा
 नाभिर्मम वा तथा, अपि तु हास्यावच्छिन्नप्रतिपत्तावच्छिन्नं स्वरूपमेवांश उच्यते, तत्र हासं नाविषयम्, 'तन्मनोऽसृ-
 ज्यते'ति साक्षात्सृष्टिप्रवृत्त्याह । ऐहिकरूपविषयताविनामकविषयवताभयद्वयविशेषो हि मनस्वरूपविषयवतयाः सव-
 यत्त्वकल्पकत्वेनाद्रीकृतः । तदवच्छिन्नप्रतिपत्तावच्छिन्नं जीवत्वमिति । प्राणप्रज्ञास्तुल्यमपि पारवात्य-
 विषयताविनामकत्वमेव, ज्ञाता संयोगादिप्रक्रियाविनामनीकारादिति । अस्पृष्टत्वं सर्वज्ञविषयताव्याप्यं, न तु
 प्रमसमानाधिकरणमित्याहुः मे'मेतिवति । जीवैर्मेवैवः पूर्वत्वतिरोधानम् । न चैवं 'पूर्वत्वपूर्वमुच्यते'
 इत्यनेन विरोध इति पाप्यम् । सर्वहरत्वा येदेन तवोक्तेरिति केचिद् । वस्तुतस्तु सर्वज्ञविषयतावामस्याप्यं
 प्रसिद्धित्वेव पूर्वत्वपदार्थः । न ध्वमस्तवमुपपन्नम्, ज्ञानसामान्याभावस्यासिद्धेः । यत्किञ्चिज्ज्ञानमप्ये तत्प-
 र्वत्वमेवेति तस्यावैरविषयवत्तयै चोवीकृतमिति । केचिन्नु प्रमस्तु जीवानामनुभूयमानो न ब्रह्मांशत्वं उपपद्यते,
 अतोऽविषयवच्छिन्नप्रममुपादेयम् । तथा च विज्ञानार्थसिद्धान्तविरोध इति महतां वाक्यं मनसिकृतं तर्ही-
 स्यात्तथैव रघुनाथवर्णाणां पूर्वपदावधारणेति पञ्चममित्याहुः । वस्तुतस्तु प्रमोऽप्यापातत इति ह्यस्तिविचारो
 विल्लीविषयवतात्प्रमाणरत्वात्परातिरोधावन्मात्रं पूर्वपक्षघटीरम् । मे'हीति तद्विचारणम्, पारद्वयमस्यान्य-
 इति, 'तस्मा' दित्यनः प्राक् सिद्धान्तप्रपञ्च एव । 'तस्मा' दित्यारम्भ पुनः पूर्वपक्षः । ते'मे'वादिति । जीव-
 ज्ञानोऽपि यद्यपिप्राधान्यात् संपद्यते, 'संज्ञानादित्यानुपपत्त्यादित्युपपन्नत्वात्तदित्यर्थः । ईश्वरप्रतीतिजज्ञानत
 इति प्रसिद्धाव्यवमताभिप्रायेण । प्रसादय भगवदुक्तो 'ममप्रसादात्तदनुदे'ति मेदादेदनुदिक्षयः परार्थ-
 म्दरे प्रमोऽस्तीत्यनुभवसिद्धम् । छन्दस इति मेमे प्रति प्रसारः । सात्यसात्करणं सद्यारिपु निवेदनम् ।
 मुक्तो मेवेति सतः, नत्वमेवेन प्रसिद्धति । तद्व्यवस्थायाभिप्राय इति माप्यभिमानः । कथं तर्हि जीव-
 चक्षिकेति पाचप्रासदावाकाह भुतिमेवेति । यथा यात्राभिर्नाव एवांशवैशेषोपपत्त्यादित्यतस्त्विति । स न

सौपुतात्मा कुर्यात्तावाधाराभिव्यक्त्यापि वैकुण्ठप्रतिष्ठोऽपि लीलाकारानन्दमय एव । 'सता सोम्ये'ति श्रुतेः, तावपि व्याप्तिः स्वस्य प्रलयेः समं भाव्याद्विप्रापायाभावसरे तरमियुतिप्रतां पितृवरणानां वायव्यतीक्ष्णता-
नं पूर्वप्राप्त्यन्तरे इति बोध्यम् । भगवदुदरे निरिग्नः । उदरे सांसारिकाग्रतो या । अपकासावच्छिद्यत्वा-
न्मन्मयेव तद्वदरागमिति रावेत्यस्यं बाल्यहलविरोधीलाद नेतुं परिच्छिन्नेत्यसि । आदिना सत्यज्ञानपरिग्रहः ।
'योर्धे' इति । पञ्चदशत्वं पञ्चःकायानुहूतविधायिभेयः, तदाह येधे स इति । अपपि पार्थ एव यथा-
निरिति न प्रयुज्यते, तच्छिष्टावासादिपक्ष एव साक्षाज्जातयपि तद्वत्तया पृथीततराप्रान्यकत्वात्वेन जयप्राप्ति-
सात्त्विकंशतिसहस्रमज्जयतिताव भोगोऽपि पार्थस्य प्रयुज्यत इति प्राचापिच्छावृत्तेन सत्यं समावपदे
येनार्थतोर्मरसेति । प्राणावागे प्रदण्यपवादनम्, तेन भास्तेयानुभूतमायासाधीनीकरणे तथा प्रसिद्धे
मन्त्रतोनेन दुरवगादे बीधुनमात्रं वेदार्थं भगवदीधुनकृतः शीर्षरुदे प्रतिष्ठितस्यामरसरजेनैव समधी नित्य-
जीनी व्यासः पीनो देवदत्त इतिवदन्तद्वेदोऽत्र चक्षुष्यान्, सादरायधुना त्वं दयेत्यर्थः । त्वंः पितृ वेः निरपे-
यिचति रसं तानेव हिरण्माप्यमज्जयत्येन चन्द्रहिरण्यनिव तामरसे नियोजयति, ततो विद्यत इति चन्द्रा-
रमकलमप्युक्तम् । अत एव रागादीनां वक्ष्यतीति भावः । निदर्शनं स्मृतिः । 'एवेधे'ति सूत्रात् । भीताव
दयान्ता विरुद्धिद्वन्द्वसदाहुः 'ओद्विभिरिति । तैर्वृत्तं भिन्नसम् । यस्य भवद्विः पक्षे स्थितं, य माय एव
मनुते अंशविनोर्नैव इति, सादरायरागज्जलानुभवोर्भेदादिति, भेदगहिणुरांशविनाव इति । अथैव भेदस-
हिणुरभेदस्यादात्ममित्येवैवेदिमनं प्रागेव भेदांशनिर्वादेन परिहृतम् । तथा च सिद्धान्ते तादात्म्यचक्षिणु-
रंशविनाव द्वास्तयः । न चाद्वयताजुनवोर्ध्वभित्तरः, तयोराग्नतरांशविनावेन मरणाद्यणोयोरेव सुखार्था-
विनावस्थोचारात् । येजोविधेयप्रकृतिप्रभुनदेष्टव्येनसम्बन्धवित्तवितवेजोऽसत्प्रभुमादयि तदवच्छिद्यत्वाजुनस
तदंशताम्, तर्हि मुदन्तिदंशस्य तस्य निजार्थवित्तादात्म्यादिशयरागविशेषात्मावविषयताविशेषसम्बन्धा-
सादरायणांशस्य चेति वैकुण्ठवर्गवृत्तान्यां विषादे, देहप्रतिरास्त्रानिन्द्रकोडे, आत्मना सत्यं भगवत्प्रपञ्चः
प्रपञ्चते चेति पस्यावयवो मुक्त इति विचारणीयम् । 'आत्मा ये पुन'इत्यादी वाताभेदोर्ध्वेन रीत्योभयथा
समर्थनीयः । नामान्यकारमन्वेव सर्वसत्त्वोऽन्वीयुरेव, 'अनाये' ह्यादेरेकनामनियमिततद्भेताभावात्सत्तात् ।
किञ्च 'नामवन्ति सार्यमाद्यतातं तानि नामानी'ति जैमिनेरनुशासनासामर्थ्येन भगवतो गुणीभावकलमना
समवादात्तातात्पर्येण गुण्यं, भगवता प्राधान्यमिति प्रथमान्तदुष्टविशेष्यतामनामत्तपदां वैशाखिप्रनाम् ।
गोर्धं निजवात्ताभोजनं प्रायेवविधान्ताम्, भगवत्सत्त्वार्थाः सात्ताः, सर्वसागप्रलसन्त्यात्, यं यं कृत्
कुत्र भोजयेत्, तदर्थमेवपरो विभक्ताः । अभियमसत्तो भगवति गोत्राभावा इत्यादि बोध्यम् । वन्यकलमवा-
प्रयुज्यप्रलसत्या, मरणाद्यणयोरेपि भेदः समस्त्याभेदादपीति प्रत्युपस्थितोऽनं भावः केन सिद्धिरनेव वार-
णीयः । न रातु निजितनियमगीतामुपरिदापि भगवत्सत्त्वमिति कुत्राप्युपरिद्वान्, भिन्नविभाधारणमेरु
जीवातिरिक्ते प्रपञ्चेऽपि, न च तयोरेकविधोऽभेद इति पितापिते प्रतिशार्दिना विमोचितपुक्तिप्रलवाभिरैव
तदववादिवारणनरगद्व्यस्तमुपादद्वे चाभ्यमेद्वर्सेज्जादिति । वारयगमुदावागप्रकरणमेवप्रगजाति-
त्यर्थः । तेन पार्थ मीमांसार्थः-यत्र वायव्यान्वर्धतोऽपि भिन्नाणि पूर्णान्येव, परसाराकाशान्वाक्यं 'वायवागमे-
कवारवत्वं पुनः संदल जायत' इति न्यायनिन्दयेक-वदरमियां तानि पत्रावज्ज्यनस्य रूत्त सत्यं संपाद्यते,
सदाहुः विनिर्मेमेकेति । केषाधिदुष्टमः, केषाधिदुष्टातिरिक्तद्वन्द्वनीयं काश्चरणीयं, किन्तुद्वम उत्पत्तिं का
वर्णां इत्यन्येषु स्वरूपसम्बन्ध एव ज्ञानविकसतिप्रवृत्तिमहाधर्मो विषयतानिष्ठेयतमो जीवप्रपञ्च-
साधारण इत्यन्वयस्वीयते । द्युवर्तित विरोधोर्ध्वं प्रलमेदेनापृथीतसनादात्म्याः पदार्था भगवन्तीदमेरांससम् ।
वासायतन्मात्रलमानन्त्यसमानाधिकरणं तत्प्रतिभावावच्छिद्यमपि हि गगनमवच्छेदकावच्छिद्यप्रतयोः सह-
मध्यमरूपयोर्व्यक्तमेवोपोषेयम् । उपधावं च तस्य द्युवर्तनरवात्मकविषयतापिनेवाधवाताःकरणद्वन्द्वे-
नोपवीतम् । बहिःसरत्वं हि तद्वदमावाक्यम् । पुरज्जनस्य नवा वैशारदी यतीर्मायवाऽपमेयेति परमार्थमुपरि-
पादुपयप्रिथां निन्तामविषयस्वीन् दर्शयन्ति चिन्तामणिकल्पतत्कामयेन्यादिभ्य इति । महापि हि
निन्तामविशेष वन्यवत्कामयेदुवव भवति, विचारिताविचारितवदुक्तात्, उपसत्तिमात्रोहितसात्, परम्यु
वि. वि. सो. ६

चिन्तामित्रवत्तवः कार्यानुवर्तमानमित्यत्र, न तृपादानम् । अथ तु प्रादुर्भास्य पदार्थं तत्तच्छब्दमित्यत्र तत्र
 तत्र प्रविष्टीति निजविर्भावकृष्णं तादात्म्यं नास्ति चेत्, इत्येवावयवम् । अस्तिमात्रिप्रत्ययविभक्त्याधिकमिति
 त्वेऽप्युपपत्तिं प्रदर्शयन् एषाहुः तैर्धापीति । पूर्वोक्तमसर्वकृतानुपपत्तिं सिद्धावलोकेन परिहरति ।
 केचमिति । निजस्वरूपविर्भावे तदनुपपत्तिरित्यर्थः । ईदृश्या विषयताविशेषात्मकवीक्षया । तथा जगत्स्येव-
 नेच्छा, तथा जीवेत्यपि तत्र व्यापकीभूत रमणेच्छा । व्यापकेषु संयोगाद्यसम्भवस्तत्तादात्म्येनापि व्यापकतायां
 तेषु तद्व्यवस्थित्यु रमणाकाङ्क्षाविरहात्तादात्म्यं तिरोपावाधिकं च तावदवच्छिन्नमत्वं स्थिरीकृत्य तत्र रमणमुक्तं
 भवति । आनन्दोऽयं आनन्दमयत्वम्, तद्यदि वैकृतिकं तर्हि न विविच्येत, जीवस्वरूपस्य तन्मते आनन्दविचार-
 त्वाविति बहुरस्येष्टितं व्यासहृदयं चन्द्रेण चर्चयन्त इवाहुः अतः पञ्चेति । तथैवं सप्रमन्यतमः दाहते
 नन्विष्यति । अत्र भीमपाथावाङ्म प्रमाणवन्ति और्चायां इति । ये स्वयमस्तीकृत्य भीकृष्णात्मकताकुर्वन्ति तत्र-
 सत्त्वन्धकारेण ते आचाना इति विशेषकृष्णं वेदितव्यम् । विषयतामात्रं सर्वदा, विपरित्यक्तं विदितं, प्रेयस्त्वे-
 वानुभवविषयत्वमानन्दाद्य इत्याहुः स्वरूपमूर्तमिति । स्वरूपमात्रातिरिच्यत इति विशेष इत्याहुः सर्वमेतन्पर्य-
 मिति । अथर्था जगदा, सोऽपि तत्सम्बन्धादनवद्यो भवतीति निजहृदयं विष्णुमण्डनेनैव दृष्टितम्, अन्यथा
 स्वरूपभूतमिति न बभूवुः, स्वरूपसंबन्धादेरभेदपक्षान्नीकराविति । यैर्तेजोर्धर्मधर्मिणोः । विशिष्टेरष्टावामपि किं
 नियामकमिति महाराजेन श्रुते प्राहुः और्ध्व इति । अस्मद्विषयपुरःसरो मवतु न एवं विलक्षणवारी भवामित्यर्थः ।
 स एव दाहते तेन प्रकृत्युपायमिति । अस्तीकृत्य वदन्ति जीर्णैर्हतावेवेति । प्रकृतदानाप्रकृतप्रतिने
 पुरषदोषः, उद्भावनमाश्रयात् । न च तादात्म्यं दीयते, न च निरतो दोषागमः, मोक्षसाधनमाप्यथ । ननु
 कथमनोधावपि सति तादात्म्ये किमित्यसिद्धादुक्तिनिक्षिप्तमिति पुनः श्रुते विशिष्टेरष्टावामिति पदन्त एव
 महाराजपदवीसाहस्यमाहुः राक्षां स्वैरन्वेषाणामिति । यदेदानीं भगवदाहवा धीनोक्ते गोदृष्ट्याने रिप्रणम-
 नाङ्गादिकमिति भावः । ऐश्वर्यार्थं निगमनादिनिष्ठस्य यथाभुतरष्टान्तातुरोपेनाहुः किं पुनैरिति । लोकनिव-
 मना परस्परप्रेमः । कैरैककारणस्य स्वसत्त्वा स्थापकस्य, 'वाचाश्रयिणी विभूते तिष्ठत' इति श्रुतेः । तेन
 येषां सम्प्रेमः पतनं वा प्रसिद्धम्, तत्र तत्संकोचे मानाभावात्सत्ताव्याप्यसत्तात्वं सर्वत्र निरावाप्यमित्युक्तं
 भवति । राक्षसजिह्वायां दास इति व्रजदासा इति मुख्यार्थः । तेन केचिदपुरा अपि उक्ताः । भुतो साधारण्ये-
 गोष्ठिः स्वरूपगोच्यतायां । कितवोऽऽजामितः । दास इति पठे व्याससम्बन्धी उचनीयभावः समदर्शनसत्तामा-
 प्रेयेति निगमः । ब्रह्मार्थेनैव ज्ञानित्वं भक्षणं चेति धर्मिणि विरोधाभावात्सिद्धमेवोक्तम् । और्ध्वथाकरणमन्व-
 थाप्रदर्शनम् । सामर्थ्यप्रमेदोऽयम् । कर्तुमकर्तुमन्वथाकरणात् तत्तद्विषयतात्मकविर्भावावैचित्र्येव भावमात्र-
 त्याभावशिष्टसामर्थ्यस्याभावविरोधमवयवकृत्वा भगवद्वाहिमुदयं उचनीयमित्यर्थः । पुरषदोषरूपदोषोद्भावं
 वदितुं प्रजाहुः किञ्चैवमिति । प्रसज्ययेयातामिति । 'विपरुषोऽपि सम्बन्धं स्यात् ऐतुमताम्रत' इति
 व्यावहित्यर्थः । ये तत्र सरवरजसमत्राभिनिः सरीरभेदैर्वाक्यदोषं समादपते तान् प्रजाहुः तैर्धा सतीति ।
 अथ मावः—सर्वादिजनना कृतिरेकम्, त्रिगुणविदुषाभिमेदाद्, येदेऽपि कृतिमेदस्य प्रामाणिकरहितताद्,
 इच्छाया अपि 'सोऽस्यमवते'त्येकमेव धनगात्र विशिष्टस्यानतिरेकात् । तथा च सर्गाद्यनुकूलकृतिमतः संहातनु-
 कूलकृतिमरमुच्छरीरापादकम् । तद्विदुषकम्—नित्यैर्यप्रसङ्गा, असम्भवो वा स्यादिति । जीवानां तु
 सतीरकृत्येनापि च ब्रह्मज्ञानो दोषावापततः स्याताम्, मुख्यार्थेतात् तथा करणस्य । यथोक्तं 'सति तादात्म्य'
 इत्यादि, तदपि 'स्थितस्य गतिविन्तनीये'ति न्यायाच्च पञ्चभोगाहम्, चन्द्रमोक्षदोरपि तादात्म्येनापि विनि-
 तात् । प्रादुर्भास्य कार्यकर्मविशिष्टेरष्टानुपपत्तितात्त्विकस्थितः । यत्तु अवच्छेदकभेदात्तत्त्वकृतिमवयमिति, तन्व-
 म्दम्, निरवच्छिन्नकृतेरवच्छेदकगुणव्यापि मानाभावात् । अन्यथा ब्रह्मादीनामीश्वरसानुपपत्तेः, निरवच्छिन्नकृत्ये-
 रेवैवधीयावा वैवाविकविद्वान्तसिद्धत्वाद् । तथा च नियतानुच्छेदकानुपपत्तेः तात्कारवादादसम्मतप्रवेदसद-
 ननुसरमे कृत्येवैविध्यामन्वयादेरुक्तानां समेकस्याद्यनुकूलत्वविरोधात्तां दोषमिति दोषावबदेऽसरीरवादिनां
 सरीरानीकराणापि चोदाकृतिरेवाभिमन्त्रिप्रसिद्धम् । अथ मुच्यन्वादाविलम्बमुक्तं अपि जगत्तात्पारम्येताद-

सरीरां मनुष्ये, चेन्न परेषां रीतिर्न भिन्नविकारमात्रम् । निर्दुःखसाधिवैद्य मिलमुक्तोपायोः, आकाशादेरपि वेग
रूपेण स्फूर्तिः साध्याकाशादिना तद्वृत्तानतादात्म्यज्ञानवशाभ्यां साध्याश्रयभाविभ्यां वक्ष्यमाणतः । त एव
व्यवहृत्यादाकारः । निराकारादिगन्तु विपश्यतामपि न मन्यन्ते । न चोत्तरं वक्ष्यते । तेषां सप्रकारस्यैव वि-
चिन्तनीयाः । ये तु विपश्यतां मन्यन्ते सर्वत्रेषादिहेतुनाः, तेषां भवत्तद्वृत्तविपश्यतावैविध्यं प्रथमप्रमाणेन
प्रपञ्चयन्नेषु स्तान्दृग्मात्रभिर्भाज्यं प्रतिष्ठितं निलश्रयेषु वा । यौन-पुनः च प्रपञ्चस्य प्रपत्तिरप्येषाविपश्यताद्वारा
सकलप्रपञ्चमेव साध्यारीकृतोद्गुं तदेतन्मयूरविषं व्याख्यातम् । महर्द्धैर्भार्यमिति । रजभापुत्रावितत्ताया
अपि स्वत ईश्वरसत्ताभ्यामप्यस्त्वमिति दर्शयन्ति मेघेन एवेति । विपश्यताविशेषाणां तेषामन्वयकल्पनातीतरीकारेऽपि
भावप्रत्यक्षानामन्तरात्तां न मेद इत्याहुः न स्यादुत्तेषु । नेनेन । प्रयति । अनातिर्भाजदसायम् । एतच्च परमिति
च । अनातिर्भाजे । वक्ष्यते मायाया इत्येतत्त्वमित्यत्रायां कादियमनकारणप्रवेत्तमन्वयगमपदेनाहुः अविद्योदी-
ति । महर्द्धैर्भार्यमिति । व्याख्यातमेतत् । इत्यादिर्वादिप्रत्यक्षमन्वयनमविद्यादिदमन्वयकरोति, साद्यष्टेषूक्तभावे-
न्याप्यतेन सत्यपि नास्ति हि तेषां दर्शनम्, तत्र 'मत् एव' इत्यप्यप्यग्राधारणः तत्तद्वृत्तौ नोपपत्तेरनमामिति ।
अस्य दर्शने च निवेद्ये नोपपत्तेः, तदुभयवशाभावात् भवत्यत एतन्वयम्, तथैव प्रपञ्चयन्तात्तर्याम् । तया च
वेनाप्याया आभीयते सोऽप्यविद्याप्रवर्तकत्वात् अत एवेति व्याप्ताधारणार्थेऽनुप्रदविपश्यताद्वयः सर्वैवादिनामेका-
वत्त्वमन्वयम् । उत्कृष्टभावम्, अवस्थाभ्युपेयत्वात्, तदाहुः मां पार्थ ईश्वरीं प्रेक्षुंस्त्विति । सात्वतकार्मिकभावेन
सर्वसमाधानं भवति तद्विद्वान् इत्याहुः मेघेन चोक्तमिति । मेघेन इति पञ्चम्या मुखावधिर्न दर्शितम् ।
भावपरोक्षता । सार्थविभक्तिकलातिः । अपोहने विद्युतिरप्रतिभा वा । सात्वतकमतिरोभवात्तस्य भावप्रयो-
जकस्यव्यवहृत्याकाशादिति भावः । कान्तस्य हि विपश्यतेति हृदयम् । स्फूर्तिरत्यपि स्वामीति प्रतीक्षितो
विपश्यताविशेषः । तद्व्यपिष्ठमरुतावनुभवानन्तरीणम्वरहितताम्वरहिततामिदं तन्मयोद्गोपकान्तरादिशक्तिं मूल-
विपश्यतेन संस्कारस्थानाभिषिक्तमुक्तं भवति । अपिवा भवत्तद्व्याप्त्यन्तरात्तुलापि । राजनीत्यादिभ्यो
अप्यविद्वद्वा माप्यस्यै प्रवृत्तिः प्रकटीभूय ईश्वरीमितादिना देवानां तद्वृत्तौऽप्यत्र विद्यते गाभीनि दर्शनम् । तेन
सर्वत्र चारणतावच्छेदकानां भवत्तद्विपश्यताविशेषाया उक्तो भवति । गुणया मुक्तिः प्रतिपत्त्या, तत्प्रतिपत्त्या-
वात् । 'वक्ष्यते त्वं गुणाय' इति श्रुतेर्नान्यः प्रतिपत्त्याः । ननु बलावतविद्येनो गुणयोः श्रुत्योक्तं त्वत्त्वं
एवेति चेत्, सत्यम्, सत्यपि श्रुतेर्वन्तं श्रुतिः । भौतौऽर्थश्च सत् एव ह्यवतत्त्ववैरोपपन्न एवेति श्रुतिरेव-
दन्तर्गतैवेति तत्र तत्र वक्ष्यामः । एवं च श्रुतिः कर्मणां कारणत्वं वदन्ती भुवन्तरेव तेषां विद्युति-
कारणतावच्छेदकत्वेनान्वयातिदि वदता न निरुध्यत इत्याहुः येमंशोचामेति । भावांतेरेवमनुस्य
इत्यर्थः । भौतस्य भावस्य तदेकगम्यत्वातिदि भावः । श्रुतेर्हि विरोधे निर्णायकमेकतामन्वयम्, कर्मणां वा नुभव-
विशिष्टानां कारणत्वम्, अतनुभूयमानस्य कारणत्वे मानानावात् । यद्यपि कर्ममात्रस्य नानुभवः कारणतावच्छे-
दकः, किन्तु पत्त्यातिष्ठतः कारणतावच्छेदकः । 'सत्तावच्छेदक' इति भवत्तद्वृत्तेः । सत्यपि मवेदं कृतं कृतं नदवि-
प्यतीतामिदंविशिष्टत्वं जनकत्वे ताराशुसम्भानस्यावच्छेदकत्वे साध्याकाशादिशिष्टानुसन्धमन्यानुभवता-
तस्य वाक्यवच्छेदयथादिनिगमसाभावत्तद्वृत्तेः च सत्तावच्छेदकमौपचित्यतानुभवनाशम्यत्वेन कारणतावच्छेदक-
त्वम् । एतेन कर्मणां कारणतावच्छेदकत्वे तद्वान्त्यादिपरीतं यौगम्यसिद्धान्तम् । कर्मण्यपि शिष्टम् कर्मन्तर
इति । एवंतीत्येवमावयता स्वार्थः कृतेत्यामयेनोक्तमर्थोचामेति । अंहिति श्रुतिगम्योऽपि दर्शितः ।
अहं एवेति । अत एव तद्वृत्तौ न्यायकः, अत एव तद्विपश्यतामपि भवत्य एतत्तद्वृत्तः सत्तावच्छेद-
इति । इयं श्रुतिः पूर्वमुक्ता गम्यतीत्यतस्तथा भवतीति भावः । अत्र विपश्यतां विद्वत्त्वस्यावयवविरो-
मावयवस्यैव तत्त्वमौपचित्यं प्रत्यक्षमावप्रत्यक्षमिति दाह्यार्थः तद्वत्त्वप्राप्त्यति श्रुतिगम्योऽप्यत्र विद्यते कर्मा,
कर्मावच्छेदयतीति श्रुत्या व्याख्यायु प्रमिष्टास्माहुः अहं एवेति । सिद्धान्तं भाव्योक्तम् । ननु जीवे न रोषाय,
महापि न रोषायैव, विपश्यतागाद्व्यावृत्तिरिति चेत्, न, नैव तस्य कृतेनाथो न कृतेनेति भवत्ता विद्या-
पुनरेव तत्त्वमौपचित्यप्राप्तम् । अथा मम न कृताकृते, कृतं सार्थस्यापि तत्त्वमुक्तं च विद्वत्तापि, तत्ततोपपन्नोद्गु-
त्तम्

मसावेत्यादि तत्प्रयुक्तं च किञ्चित्तरि जीवे मयाऽप्याद्यते, तर्हि मरंघे मदेवेदनापादितमिति भावमपराधोऽस्य । किञ्च यदि तैर्न कुर्वी, कर्मोच्छेदापत्तिः । अतोऽधिकारविशेषार्थं मयेवं प्रादुर्भावाद्भवसंग्रहिका कर्मनिवन्धना रचिता । तापि किमयमिति चेदेव उपाकृत्यताम्, वेदवेन्मनुपाकृत्यं कुर्वात्, किमर्थं सत्सारादूर्ध्वमिव बागादिमिगयागित इति तदा मयि क्षुत्ते किमयमयं भुतिवीणासुपवीक्यति स्म, प्रबुद्धः किंवाहं किं करवाणि, तदर्थमपिपरति-
क्षेपेण वेदार्थं निवोगं कृतवान्, उर्णात्मभावं च प्रदर्शितवान् । एवं च मदीयस्यापेक्षया मोक्षार्थीना निर्दिष्टेवे-
कस्याभावा । सा राजसादीनां—त्वमिदमिति चेद्, गुणनिरोधादिति गृहाण । यादिकाणां मेदाभेदप्रधाना साम्या-
वस्था हि सरत्नामिषेव प्रकृतिरिति तद्वन्निरुतो मेदाभेदव्यवस्थितेः मदीयप्रितानां भुद्धतादात्म्यत्वात्तत्त्वपथाव-
नैर्गुणप्रकपनेति भगवतो रायान्तः समर्थितः । 'पराशु तन्मुते'रित्यधिकरणेन तथाभुतकर्मवादावुरोपी कथिद्

सरत्नविभक्तः प्रत्यवतिष्ठते, तद्व्याचं स्वमसुरीरवन्ति ये स्थितिः । ईश्वरस्य साक्षात्प्रवर्तकत्वे विधिनिषेधौ व्यप-
न्निताह ईन्ययेति । ननु सत्यस्यैव स्यात्तत्त्वेन प्रवर्तकत्वमीश्वरस्यैव स्थितिः कर्मवादवैयर्थ्यमिच्छासङ्गाह
कर्मोच्छिदित्यादि । तर्हि कर्ममयेति । तथा च सत्यस्यापि कर्मैव सन्निधः, सत्यमात्रादसत्तायेः प्रत्युत्पन्न-
वर्णनात्, प्राक्कारादस्यैव तस्य सत्त्वत्वात् । तत् एव तस्यानादिसत्तां प्रतिपादयति प्रयोगोहस्येति । तत्तत्प्राग-
भावातिरिक्तप्रागभावाप्रतियोगिकर्मधारया इत्यर्थः । न चाप्रसिद्धिः, परसरे प्रागभावानां भेदप्रसिद्धेः, परसरे
च प्रसिद्धोक्तिसप्रसिद्धेः । प्रागभावानां हीकारे तु तत् एवानीतिप्रमम् । तथाप्यनादित्वनिर्वचनं कीदृशमिति चेत्,

आकाशादीनां नित्यत्वमेव, तदन्वेषो तु तत्तद्वर्तमानसमयसम्बन्धित्वमेवेत्येवैहि । तस्मादप्येव तेषामिति ।
कर्मसापेक्षत्वे कर्मण एव कृतिमरचमित्यस्तु, अतिरिक्तसम्बन्धभावान्यायात्, 'कामः सङ्ग' इत्यादिना मनस
इव । एतेन सिद्धत्वाद्नो मायावृत्तव इति भाविकमतमपास्यम् । कृत्वाप्रवर्तनेन मायाया एव सिद्धौ नयत्कृत्यकति-
तत्कृत्याभवस्यातिरिक्तसाविद्धौ तात्तुचप्रवासावैयर्थ्यात् । अन्वत्तपक्षेऽपि मायाया एव विनिगमकामायेन
परमेष्ठतत्वापत्तेः, सेभरवेदान्तसिद्धान्तप्रसङ्गात् । नैतन्त्यस्यैव प्राधान्यं वदन्ती भुतिस्तु चेतनासाधारणभवं
स्वरूपमिवयत्तामकमेव कारणतावच्छेदकीकुर्वात् । तस्यापेक्षने ज्ञानं चैतन्यं विपयता इतिस्वरूपसम्बन्ध एवेति
च तथा हेतापत्तिरिति । एवमवान्तरप्रसङ्गे तेषामिति सर्वनाम्ना परेऽपि महाप्रकरणानिर्दिष्टाजडवदयोरेक-
इतितादात्म्यमप्रतिपत्ता अजटाक्षेप ईवपरिहाराव तमेव सुधा भावन्तः परिधानीयस्यागेनापि च निजबपुः संर-
क्षन्तो निवृत्तनाः । तथैवेतरेऽपि बाहिनः, जात्यापरिहारात् । एवं च इतिवैयर्थ्यता चेत्त्वमेदक्षनं पुष्टवम्,
तत्र च प्रेयस्यादस्यं मयिनिवेशितः साकार्यः । इतिस्वरुपाधो विपयता च, विपयाद्यान्वे इति प्रिबन्तुः पुटी-
पक्षो नोपादेव इति इवम् । ननु 'पाता मयापूर्व'मिति सर्वगर्भुत्वमुत्तेत्यास्य च प्रत्ययपूर्वकत्वात्तनुभवकर्तृत्वे
तस्य प्रत्ययदृष्टसहकारकत्वेनैव कर्मणा सिद्धत्वात्तुपत्रीव्यपिरोपाकर्मणान्ध्यातिदेरसम्भवादीश्वरसिद्धिरिति वदन्तं
तत्त्वं तं प्रत्येव निगिणन्तः प्राजुः आपर्येतं इति । तेन प्रवाहानादित्वं तदुक्तं तस्य स्मारितम् । वददोरात्रं
तद्वहोरात्राव्यवहितपूर्वकमिति तैः स्वीकारावसंग्रहयाकार्यवादिभ्यो, न वास्तवी, अवान्तरादृष्टेय कृतिमसावेरपि
सम्भवादितिश्वरसाधनानुपपत्तिरेवेत्यर्थः । प्रत्ययमन्विनेन मदीयकर्मवैयर्थ्यरो निरुद्धीत इत्येति भावः । सावे-
तत्, मीमांसकस्य वेदं वृत्तम्, तस्य निरीश्वरत्वात् । मम तु मीमांस्यप्रतिपक्षकर्मफलसमर्पकत्वात् संभितरात्र-
वीश्वरसिद्धिरिति सेभरमीमांसकमते प्रथियन्तं महाराजं प्रयत्नीकं कुर्वन्ति न'चेति । अन्ययेति । तदका-
रित्वाव्यधानुपपत्त्येत्यर्थः । तथा च कर्मैव सन्निधत्तरेण परसम्मत इत्येभरो निरुद्धीत इति नापवत्तनुसन्धेव-
मिति भावः । न च जडस्य कर्मणो न तथाभावः, जडस्याप्योपपत्तिप्राप्तेः, पार्थम्येण स्वर्गजनकत्वदर्शनात् ।
महान्तस्तत्ताभिमानिधि देवता मय्यन्ते । प्रभवस्तत्ताभिमानिकव्यपेक्षे भगवत् एवेति निवेद्यन्ति । अथ व्यासः
काशप्रत्याकर्मवैयर्थ्यमनुभाष्यस्य विद्वन्मण्डनोक्तिप्रधान्येयैकवाक्यत्वं च श्रोतुं राजानिषं पुनः प्रत्यवस्थापयन्ति
मैत्रे कृतप्रयच्छेति । ईश्वरादकर्मवादोदमयोः सापकं सूत्रमिदम् । तदुक्तं तैरेवेति । तयोर्वाङ्मोर्माव
एक्यवचनम्, तस्य सूत्रं सर्वतोमुक्तम् । तथा च महाप्रतिवस्थानीयं कृत्वा प्रत्ययप्रमिति व्याख्येयम् । कवि-
तार्थं पाठः । तथोक्त्येतं इति । कर्मण एव तत्तत्प्रकल्पने तथाभुतसूत्रवैयर्थ्यम् । 'परारि'ति सूत्रवैयर्थ्यं

तद्विषयवाचकं न च तत्रापि पूर्ववत्प्रतिपाद्यते, उचितानुचितकारणं भुक्तिर्वैदग्ध्यं कृतहानादिदोषं न पर-
न्तीभरस्योदासीनकर्तृत्वं ब्रूयात्, तर्हि निनीयायामेव दोषानपहारः, तदपहाराय केनचिन्मुखेन प्राप्तं प्रत्यक्षान-
यनं यथोदासीनस्याभिमायाजगन्मयस्थायां न गुणदोषौ, तथा कर्मणा नियुक्तस्यैव तत्रैव सत् परस्परपत्र-
रित्तमत्वं एवास्तु, न तदीभरस्य आधाम्येन कर्तृत्वं, येन दोषादाह्नमिति प्राप्ते- स्तत्रकारः भुक्तिं प्रमाणीकृतवानाह
भुक्तेरिति । कर्म भुक्ता प्रवर्धितं, भुक्तिर्नप्रापेति प्रदान एवोभययापि प्राधान्यमित्यर्थः । तथापि 'कृत-
प्रयत्ने'त्यादिमुत्रं भुक्तिर्विषयपरिहाराय, तत्कथम्, प्रदास्यते कदादागृह्येन कर्मण एव स्वीकारे भुक्तेरपीहैकत्व-
मेवास्ति चेति पूर्ववत्प्रमाणोऽभिमान इति, तस्मात्प्रत्यक्षं सिद्धान्तकरणे पुरुषकर्तृत्वं भुक्तेः वैशिष्ट्यमेव, पूर्वपक्षतोषा-
पहारेणानेन सूत्रेण, तत्सूत्रमीश्वरास्तीकारे न्यर्थमसंस्कारकत्वादिति तथैकस्य आशयः । वेदनेत्याह्नमन्तत्वात्
राजानेव सुरातो वेदपक्षणात्तेषामेव संस्कारकं तत्सूत्रम्, तेन तत्तद्विदितादिनियुक्त्यधिकारिणां प्रशस्तिरिति तानां
स्वरूपप्राप्तिकथनबोधनसंबन्धं संस्कारवशात्तदिति मनसि निधाय तत्प्रादीत्यादिना लोच्यते पितृव्यनिपादे
संस्कारमिति । परास्तु तच्च भुक्तेरिति । अत्र विचारे राजमन्दिर इवानेके संस्कारास्तत्र तत्र न्यधीमविष्यन्तीति
विरिटात्रेनोपस्थापितो ह्यस्मत्पूरोऽयं वक्ता भविष्यति कनीयांसं प्रति । परादिन्द्रनिष्ठाङ्गणतत्सङ्गृह्यते ।
'स्मिन्नेवे'ति भगवद्वाक्यादित्यर्थः । इति केवायां मेपैर्मतुरं मन्त्रं मृदङ्गमये—आत्मा भगवानिन्द्रो निष्ठा,
इन्द्रस्य यपूर्वमेवेति न यत्वं क्तादितो भगवतो निष्ठाः । कीदृकोऽयमभेद इति तावदाद्यै विवेकमयम् । न च
यत्वं नियोज्यान्तरद्विधिविषयोपपत्त्याः गाव इव मय्यां तथेति गोकुलवापनप्रत्ययान्तरोपातमनः । कदापिहर्षा
पुनः, कदापिभेति, तथा च यथैष्टय, तर्हि स्वाभिमानमिन्द्रं प्रति पुनः प्रार्थयाम इत्यापदिने स्वस्ये
विधिविषयोऽपि नियोययाद्यौ मेपानामपि स्तापीनीकरणमेति कनीयांसं तौ दृष्टयन्ति सर्वैर्यथैवेति । विधिज्ञा-
नाविषेयज्ञानाच्च प्रशस्तिरित्युक्ती नियमतः स्याताम् । तथा च पुष्पाभिजायाच्च कमताः सर्वोऽपि सुप्रेत, एवमपि
सर्वो पितृमन्त्रावितृमन्त्रायां मुख्यत एव क्रमेण । 'सर्वे एहीमयन्ती'त्यादिभुक्तेरिति चेत्, न, तथापि क्वनिधा-
यकमावात् । तस्माद्विधिविषयोपपत्त्युपपत्तयानिर्वर्तने एव नियामिके इति सिद्धमस्ति चेद्वि, तदीभरस्यैव क-
मेकतो निष्कारासदम् । प्रस्तुतस्त्वयं विचारः—सन्मार्गविरोधित्वमन्त्राणि, पूर्वकर्मणो वेति । आये वैषम्यं
अपसिद्धान्तः । द्वितीयं कः कर्मण्यर्थः पूर्ववासनेन चेत्तत्राहुः विधिविषयैर्यस्यापातादिति । एतेन
कर्मणः भुक्तिप्रतिपाद्यत्वेन विधिविषयमूलत्वात्तत्वं वैषम्यमुक्तमित्याहुः निरुक्ता । अनादिर्कर्मपादायाः प्रवर्तकत्व-
पक्षेऽपि तथैव भुक्तिः कल्प्यताम्, कर्मपरम्परया प्रशस्तिरिति, न तु 'यजेत' 'नायत'मित्यादि । तत्र वाचना-
मपि न नियमः । कर्मण्यपि कदापुनोपस्तुत्यनुत्पद्य इति क्वचिदवश्यामुपेयसाधनवैधोपपत्तौ वैदिके कर्मणि
मानाभावात् । इदानीं च विधिविषयैवार्थम्, आद्यपदेनैवोपपत्तिरित्यापष्टकार्यः । तदुक्तं भूतसंबन्धैर्विश्रुता
गिरिशुद्धादिकं शुद्धंभोपासत इति । एतेन पश्चाद्विभिरविहेषो जीवानां विधिविषयपरिपक्वताविशेषादिति
जीवान्दे तर्पणविधिरादौपक्ष्यप्राप्तां मन्त्रवीर्यगवामिव नियोययाद्येतावदिति जीवानां वादिसुद्धनिवारणं
ताज्यामिति सिद्धान्तः कल्प्यति । एवं सर्वसृष्टिर्भुक्तिनिः कृतं 'कृते'त्यादिसत्प्रपूर्वपक्षं विचारयितुं पवित्र-
सूत्रनिर्दिष्टां विररारिणीं मध्ये महाभोगं प्रापयति अर्धेपरस्येति । अन्यथा संज्ञयमूले विचार एव न
प्रवर्तत । अकिहेनुज्याह्वात्वागीधरवादानुगुणं मत्तं वक्ष्यति । अपुनः भीमवाक्यसिद्धान्तं सिद्धान्तनेन
संशोध्य वदतां धीमोक्तनाथापानामुक्त्युपपत्त्येति र्थागादिकरणस्येति समाधानायेति परमं तम् । विष्वा-
दिना कलकलनस्य तमिषेयस्य च 'कृते कर्मणि' न्यत्वेन प्रत्यापानाप्रत्यापानादिकमफलमित्यर्थः । एतास्तु सर्वे
सन्मार्गैर्वादीनो भवन्तीतीत्युच्यते विधिविषयोऽपि कृतो, नहि पूर्वपूर्वकर्मांशुपपत्तेः तादृशेऽपि निर्वहेति, कदापिद-
त्वापदसंज्ञात्, तदर्थं तत्र तत्रैव तदवशीर्यवज्ञापकं न कारकम् । तत्र च 'कर्मणो हस्तिपर' इत्युक्तः । त च
न विधिविषयोऽपि प्राकनयोः कर्मवदधीनः, स्वयमेव तस्य प्रवर्तनात् । कर्मनिष्ठं च कदाचन कदासामर्थ्यमीश-
रस्य, कर्मविशिष्टानुभवस्यासत्तस्य कारकताया ईदृशित्वपरतयेव सिद्धत्वात् । तथा च तस्मात्तत्त्वमिदं विधिवि-
षयप्रबोध्यः पशुः, ईश्वराज्ञानरूपवाहिसुंफ्यत्वाविहतेरित्युक्तम्, अन्यपरस्येति । अत एवोक्तं 'कर्मणः

द्विचित्रं प्रति तद्विप्रयाः कारणेन तत्तद्गुणैस्तत्तत्प्राप्तीनाम् उपयोगोऽस्तु । यत्र सन्त्यसौ तेन सम्बन्ध-
नेच्छा तत्तत्प्राप्तीनाम्, तत्र परोक्षतिरित्येव प्रमाणप्रतिपत्तेः । तथा च सिद्धं नः समीहितम् । अर्थाच्च प्रत्यु-
पनिपासायदि तत्कारणानामुपादानं सर्वगोरीकृत्यां, कुत्रां तां तद्विप्रयामेव भवद्रश्मिमत्कारणानां प्रवेष्टम् ।
तद्विप्रयाया उपादानप्रयोगस्तदाशेषाभावेऽपि न दोषः । तत एव तत्तत्प्राप्तिलोपरिः साक्षाद्विवक्षता
एवेच्छासर्वगतत्वादाहस्त्वित्वावस्थितिरेव प्रत्युक्ता । न च बाध्यम् इच्छायाः पञ्चवर्गहेतुत्वविषयकस्यानुपपत्तिः,
अथच्छेदकात्मिकाः संनिर्यताया, निगमकतयेव वेद्यामन्यवासिदेति दृग्धादिविचार्य स्वमात्रत्वेन 'सम्भूत्या'
इत्यामुक्त्यापचित्तमात्रस्य परम्यर्थत्वात्, यतो विषयतया तत्र तत्र प्रविष्टत्वात् । सतथ कारणात् ज्ञानत्वेनेच्छा-
त्वहेतुत्वाच्चां च । तत्तत्तद्विप्रयाद्योच्यते विषयतया प्रवेष्टानां ज्ञानत्वेच्छाप्राप्तीनामेकत्रैव परिमिते स्वीकृत्यति-
वकारणपरिसोपापतिभिन्नप्राप्तिभिरालङ्कार एव । व्यञ्जकत्वासम्बन्धेन हेतुत्वावस्थित्यादेरेन्द्रादिनिष्ठवस्तुप्रयोगजन्या
देरव्यथासिद्धताधारणस्य रूपसम्बन्धजन्यस्य परम्यर्थत्वात् दोषः । एतेन दृग्धादिकर्मिन रासममप्यवशीकृत्यासिद्धि-
न्यायाभावोक्तमपि समाहितम् । एवं वाङ्मयस्योजनतापवृत्त्यर्थिनः पाके प्रवृत्तिर्ज्ञानद प्रयोगकृतापरोक्ष-
गापनत ज्ञानस्य प्रवर्तमानं बीजम् । एतेनेच्छया लोभन्यायेन कारणत्वं ज्ञानमेव, नारीधारेच्छारदेनेति साम-
ग्र्यव्याप्तिं कारणान्तरेण तद्विप्रया अपि निवेशः संभाव्यते, तथापि तिचेच्छात्म्यतिरेकामम्भयात्र तस्या निवेशः ।
विचित्रेच्छायाः कारणदे तु विशिष्टविषयतया तदभावस्य दुष्टवस्थाद्वयति ध्ववस्थितिरेति । एकत्र द्वयव्यावेन
चेच्छायां विशेषणानां प्रवेशः । सत्तादात्म्यं चावच्छेदकत्वावच्छेदकानामप्यनुपपन्नम् । कारणत्वावच्छेदकं च तत्र
नत्र गतादाह्यमेवेत्यवच्छेदकताया व्यापकवृत्तित्वान्नोकारेऽपि न ह्यतिरिति । अधिकमकारणतत्प्राप्तिकल्प-
नध्यान्यायानुसंगेयम् ।

श्रीभक्तिहेतुव्याख्यायां संक्षिप्तं विशदीकृतम् । मार्गाङ्गीकारकर्तृणां मयेवं तद्विभाष्यताम् ।
 त्वयं श्रितं तान् प्रति पुर्यपक्षमुक्तेनाहुः कृतं तौष्यामिति । व्यापारतया तस्मादित्यु विचारमिष्यते ।
 मनु विधिप्रेच्छया तावपि कोटीदरणीयं विधिषमांतिरिति चेत्, न; कार्यकल्याणकाम्या, कर्माणां च तैत्तिक-
 ताममौन एवोपरतेः । मद्भक्तं समाप्तिं प्रति, तदिच्छया विद्यादिविषयकत्वे-प्रमाणाभावादित्यर्थः । नन्वेवमप्य-
 न्धपरम्परया स्यात्तत्राहुः 'यथं चेति । परम्परयावेकस्य चक्षुःभरणे प्रथमस्य वा चक्षुःभरणे एवैवाभावाज्जति-
 शङ्कणम्, सन्नेनेनैव तयोर्द्वारसंभवमिति भागेनाहुः ईश्वरेति । य इ 'यत्वेतोऽस्मिन्निरोमुत्' इति इदम् ।
 अगाधारणभूतेश्चाप्रयुक्तविधिज्ञाने व्यतिरेक्यमिहारे दर्शयति ईदृश्य इति । बालैरेवेति । यीदृश मन्त्र-
 रत्नेनो कुर्यात् इत्याहुतया । यत्पि दीक्षितं रक्षा नाटयस्य कोऽपि वागादौ प्रह्नितरन्विचारित्वे व्यर्था,
 त्वेनो कुर्यात् इत्याहुतया । यत्पि दीक्षितं रक्षा नाटयस्य कोऽपि वागादौ प्रह्नितरन्विचारित्वे व्यर्था,
 तत्तापि धर्मप्रश्लिगामान्ये विधिज्ञानत्वेन कारणत्वे व्यभिचारस्तदवश्य एव, तस्मात्तत्रेश्वरेच्छायाः कारणत-
 मङ्गीकृत्य कारणत्वे तत्प्रतिरेक्ष्यतम्भानातिरेक्यमिहारेः परितरणीयः, एवमन्यमन्यमिहारेऽपि । उक्तमि-
 तिप्रसङ्गं च व्य. व्यसक्तत्वात्निविष्टेश्वरेच्छाकारणे कार्यकारणत्वावश्यकतात्, तथापि नेयं वादवन्तानां
 मुक्तयै मनुतुं दायेत्ताहुः यथैमेपि सति न निस्तार इति । भुवो तानदिच्छया कारणत्वमुक्तं,
 न तु चेष्टाकालादिर्विरोधः, बहुभवनं तु तावदेवविषयतया बहुत्ववश एवेति तार्किकतन्त्रेः प्रमुपस्थिते
 देशान्तरमन्त्रतारयन्ति । सान्नेयविषयतया परम्परया सर्वत्र स्वाम्यग्धमनेरेव स्वात्मविशिष्टवतया तादा-
 त्म्यवशे विहितयतायाः प्रचारात्तान्वतमत्वात्प्रचारादिविषयतायास्तथै निवेशादवकाशाच्छ्रद्धासहितमयी-
 कस्यचेति गोमयमिरात्रं पत्तिः कुहमरममवतरो प्रनयन्ति भावेनापि तेषांहीति । ईदृश इति । अथमत्र
 च.कार्थः—विधिनिषेधद्वारा जीवस्य स्वतन्त्रकृत्येऽपि न विहितमिहिव्यवहारावधारणान्या कृतानादि-
 शेषः । परमं तुतमन्यथा दुःखमिति सांतोऽप्रसक्तस्तत्स दुःखदुरितारेऽवगमः, कृतस्य तद्व्यवहार-
 त्याग इति । तथा चात्र विधिनिषेधैरेव निवामर्था जीवस्य भवेतां तर्हि निमित्तमुक्तस्यस्यस्यस्यस्यस्य एव
 जीवस्य तथा प्रपूनी देवतायः, आपाततत्त्वविचारकस्याप्युक्तस्य । निषेधतस्तु विधिनिवामपि निवतमि-
 तिद्विभाष्यकः, प्रयोगव्यापारस्य स्वाभाविकोऽभिहार इति उच्यते । प्रकृते चास्य सत्त्वानमिहस्य न
 कोऽपि शेषः । अन्तर्भावितान् तद्वशमे शेषः स्यादेव । कृतां प्रविष्टस्यापीकोऽपि शेषमप्यिति तदर्थं वाह-

मानं प्रत्युत्तरयन्ति अर्हतेऽप्रायमिति । साक्षात्परम्परया सर्वाविश्वस्तत्परस्यैव सर्वकारणत्वेन द्विर्गुणप्रपञ्चे मानाभाव इति श्रवः । प्रभूतां भ्रमपनोदाद्योपसंहारव्याजेनावहारे कुर्वता पूर्वांशं 'परातु तत्पुत्रे' रित्यन्व-
समविधावाचनमधिकरणान्तरमाह्वयितुं परेणेति केनाप्यनुपदीतेन विज्ञापिते सर्वांशप्रहार्ये स्वयमुपगम्य विधा-
वाचनमधिकरणान्तरं रमभरेषुकाभिरविधावाप्युद्देशोपोद्भवमिति कृतार्थ्येक्षापेक्षस्तिष्ठत्यादि । अत्रापि धारा-
व्यूहे विवेक्षिताः केचित्सप्तधीयाः योजनप्रसक्तस्य एव प्रतिवादिनं पर्वनुपुत्रे । तद्यथा उद्यमर्तुर्न वपकर्मणम्,
मूल्यप्रदहं विना वयोदेष्टुकृतकरण एव हितकरताम् । मूल्यप्रदहान्तु तस्यैवोद्देशत्वम् । तथा येन वक्ष्यमाण-
मर्वादायां कारणधारा कत्रधाराप्रायाः । कत्र प्रवर्तमानो यदि यतिकथितं कुपांतद्वान्तर्वाभिषोऽपि न हितप्रत्यम्,
जन्तर्वाभिषोऽपि मर्वादायां श्लेष्मकृतत्वेन हेतुर्गुणप्रपञ्चेनाप्यव्याप्तिहरताम्, विपयितवाऽन्तर्वाभिषोऽपि कारण-
तापच्छेदकरताम् । न चेन मर्वादायुर्हितप्रत्यम्, मर्वादायां रिरसाहेतुप्रत्येन स्वतो हितप्रकारप्रयोजकताम् ।
न च रिरसाया, अतुद्देश्यताम् । तदेतत्तुम्-अर्थ्यस्सर्ग्यमुपसर्जनीभूतमिति । येषामपि प्रकारान्तरे तेषां
सर्वैवेधीनहिंसावत् योषो लयाधिष्ठाण्यम् । प्रकृते च यथा मीरीषामपयातपूर्वकमेतुप्यहारा वुरोऽससम्पादक-
तथा नाप्यत्रमुलोपादकव्यापारविषयत्वं, तथैह प्राकृतभाषापञ्चपदार्थानां प्रकृतारम्भाऽऽदानेनारम्भइत्यभा-
वात्तमप्यवयविना पाकस्थपदानामिव च लीन्नेपयोगार्थमारम्भकमात्रव्योम्भतां मुद्देश्ययैः सम्पादयितुं केवाधि-
हिंस्रत्वं भारते । केवाधिराज्यसिद्धारेवानीग्तनानाम् । निरवनीयभावनिरासद्वारा स्वस्वप्रत्यापत्तौ हि भगवतः
सम्भारम्भ इत्युक्तं भवति । नग्येवंपिषाणुदप्रपञ्चप्रपञ्चनमेव किमर्थम्, निस्सर्जनीयवोनिप्रपञ्च एव प्रस्तुततां
सर्वैवेकारम्भतां चेति चेत्, सत्त्वम्, निस्सारम्भ एव सः, नारम्भमपेक्षते, तद्वाऽऽव्यस्तान्तयेनायमपि प्रपञ्चः
प्रस्तुतते, तथाप्येव किमर्थं इति पुनर्न पर्वनुपुत्रोक्तम्, यतो भगवतो लीन्नेपकतिरोभावरूपस्यापदार्थां प्रकृता
वावाक्किन्नायेनापेक्षिणी सृष्टिः स्वाकान्तप्रकृतगुणपर्यवस्यसमुदायैः सहारम्भते । सोऽयं भारतरुः प्रपञ्च-
म्भारः, समन्वयवित्तुं भगवतो वीरा । तत्प्रत्ये भगवतो न वैपय्यादि । तदेवोक्तम्-कदाचिन्माययेति ।
सा हि अहमसुधावाभिमानिचेतनदेवैव, स्वरूपान्काभिम्भये तिरोभावातिमेकं स्वरूपे प्रविशतीति विवेकः ।
विशिर्भरैसातुमवार्थमिति । शृङ्गारप्रपञ्चनेन नवरसानुभवावमिल्यर्थः । तत्र शृङ्गारानुभवार्थं यमुनादिप्रति-
कटितप्रपञ्चोक्ताहेतुः सङ्गमापयः । मर्वादाहेतुस्तु धानरातीतपर्यन्तः रावणस्य नवमरसानुभवात् । यदात्मकस्तु
हेतुः संसारपारगमनाय । त्रैगुण्यविषयाणामपि तेषां भगवत्साक्षात्परपुरःस्फूर्तिकं तद्वाङ्मार्थावधारणे चाम्प्रत्यमेव
बोद्धव्यमात्रम् । यद्यपि निष्को मोक्षः, संसारोऽसमेवेति परेषां भर्त, तथापि संसारदृष्ट्यायामेकामिधानित्वायानि-
वृत्त्योत्प्रेष एव वाक्मार्गातुमवः परं प्रप्राप्तिर्भावयति । विद्यमानाविरोऽपि प्रप्राप्तिर्भावयते, निरुत्ताविरो-
ऽपि न समते इत्याथर्वमुत्प्रेषपयवांशेवमया स्वीयविषयतायाः स्वरूपसम्बन्धत्वकल्पनं यथा कल्पनुरोपेन
मन्त्रोऽनुपदपरार्कसतोऽयं मन्त्रसम्बन्ध इत्युक्तं भवति । अविद्या तु तिरोभावात्मकमिययतेन, न भावा-
न्तरं, नाप्यभाव इति तत्र तत्र मुख्यम् । स्मृतेत्यादिवाक्यद्वयम् । तत्र वेदस्य वक्ता । पर्वतेः कर्ता ।
आदिपराह 'हेतुर्निपराह' इत्यादि । पूर्वमयसीयत इति । तथा च पारलिनीरमया तथा तथा करणे न योऽपि
योऽयं इत्यर्थः । पारे योऽयं यद्वोऽयमुपक्रम इति चेत्, स एव यस्तमसः परस्तात् । तमसोऽपि तात्त्विकं
कम् । इतरथा तमसि तदभावे मिथ्याभावप्रसङ्गात् । तथाऽस्तत्तये निनीया कथम्, सर्वे सन्मार्गवर्तनो भव-
न्निरीक्षाया एव मुख्यतामिति चेत्, सत्त्वम्, मार्गन्वेयादीनामिषानिमित्त्यकाङ्क्षदायकनिजस्वरूपतया नाभा-
करूपपरिहायार्थमिति । नन्वन्तावधिष एव तथा प्रवर्तकत्वमस्तु, कृतं हेतुसंरक्षणेन परीत्ययेति चेत्तद्वाऽऽ-
र्हतेऽपिनाय चेति । जन्तर्वाभिषः प्रवृत्तिमात्रनिवामकत्वेनाधिकृतताम् । अन्यथा पञ्चपदार्थादीनामप्यन्तर्वाभि-
सदभावानुसारप्रसङ्गः । तस्मात्तत्पर्योपस्थानीयो वेदोऽयं वमन्तर्वाप्यनुपादते तेन हि संरक्षतो हि स प्रायः
ह्यन एव कर्मणि प्रवर्तव्यतीति हेतुमाह्वय वेदरपाह्वयान्तर्वाभिषो जीवा सदा, इतिव्याप्यभाः, देवताः
पार्वीमहिषा, प्रजाः सारथिः, मयः प्रदहः, जन्तव्या पुनः परमव्योसास्वरुहरकन्दरेति । यत्तु स्वतन्त्रस्य केव-
लवीर्यता । एतादिविधेति कथयित्वाहेतुगुणरूपत एवेति कथितवाक्ये हेतुर्न परतमिति । प्राकृतो हि साङ्गोमह्ये
काल जवन्तां प्रकटयति, भव्यास्तु निर्वोपपूर्णपुत्रमिहः कथमेवं संभाव्यत इति समादपते र्थेति इति ।

[illegible]

सूत्रपाठः । तथापि कर्मपेक्षा साधार्यैर्दिशेति चेत्, सत्यम्, तथापि विशिष्टेष्ट्याया अपि निवृत्तिरर्पितां
 कुल्यकसातमेव कर्मणा विरदितापच्छेदकत्वात्तदभिप्रायानुसारिभिरस्यमी रमनेष्ट्यैव तत्रैव निरूपिता ।
 आत्मा चेतत्, तथापि प्रवक्तव्यायां पर्यायार्थमिति न साधार्याभावात्ततः । प्रवक्तव्यायाः सातस्येव निरु-
 पितव्याव्यानात् । सेतुत्वेन कर्मपेक्षायां तु सेतोः साकर्तृकत्वेन सत्तामर्थास्तन्तत्वेनोपजीव्यविरोधात्
 कर्मवत्सातकत्वम् । तदुक्तं हनुमता 'भीमहासरथैः प्रतापमहिमा सोऽयं समुज्ज्वलते' इति । अथैव
 पावनिः सर्वबाधकानां भयवत्पूर्वप्रसादेन संसृष्टिसमये प्रसादप्राप्त्यर्थं धीपरिरुद्धं प्राप्नुयात् कर्मवदितं
 हस्तेन वराहपति मयाचार्यवक्ष्याती किञ्चित् । विधिविधौ कित्तु तत्र कर्मवदितः कर्मणां तावत्सम्यग्निर्वाण-
 दिशमवाप्तुमीदृशं शरीरस्य मन्त्रत्वेन स्वीकृतौ । विहितप्रतिषिद्धयोः स्वरूपं तु तत्प्राप्त्यर्थेन निर्वचयाम् । तत्र
 विधिविचारे नहि जीवस्य सातकत्वत्वं, तथा हि सातकत्वत्वापत्तिः । न च वाच्यं शब्दाद्व्यापारविशेषस्यैव
 हिंसात्वम् । तेनाप्यपर्यवहारोत्पादनात् । न च विधिवत्सात्तेन धर्म एव जन्मत इति वाच्यम् । विहितहिंसात्वेन
 धर्मकारणत्वेऽपि सामान्यतो हिंसात्वादिनाऽधर्मजनकत्वस्यापि सुवचत्वात् । विहितान्यहिंसात्वेनाधर्मजनकत्वोक्तौ
 चोत्पादः । एतेन ननु विहितानुवर्तिनोपपत्त्या दोष इति निरस्तम् । तस्यैव सन्दिग्धत्वात् । वापसंज्ञयो न
 मिदोपीति चेत्, न; हिंसात्वेन तन्निवृत्त्यापि सुवचत्वात् । तर्हि विधिरेवमिति चेत्, तर्हि हिंसायां, द्वेषवत्ता
 न कर्तव्यमन्वेन कर्तव्यमिति बोधशिष्टप्रमाणमनवोचितं विकल्पसम्भवत् । अन्यथा कश्चिदपि विकल्पानुपपत्ते-
 र्हिंसात्निरुद्धकत्वान्मन्यतिक्रान्तात् । अथैवराजतं जीवकर्तृत्वं, तर्हि शरीर एव निर्दोषतया समाधीयताम् । कर्मवदे
 तु न चाप्युपपत्तिरित्युक्ता तृष्णीभूते कपिचरे तद्वृत्तिजायावां न स्वल्पा कथमाहुः विमिति । अत्राप्येवमिति
 तत्रासत्वेऽपि त्रिभिः सुप्रसादेः स्मृतिरस्यम्, वाचता त्वैवसात्कन्दितामेवं वदितं वयमासादयामः । तथाहि
 नहि प्रवक्तव्यायां पर्यायार्थं, तथा तयोः प्रवक्तव्यत्वेनैवोक्तत्वात्तदुपपादकसाधक्ययोर्विधिनिषेधयोरेव वैषम्यमु-
 क्तवितुं योग्यम्, न तु तद्विषयकप्रवक्तव्यत्वात्प्रवक्तव्यत्वात् इत्यर्थं वक्तुम्, पर्यायपर्यायार्थेऽपि भवन्तो राह
 आह्वायाः पर्यन्तुयोगानर्हात् । सेतुपरीक्षायां तु भवति पर्यायपर्यायत्वेनेति, 'लोकेषु लोके'ति न्यायवदिति
 समाप्तोऽयं वादः । अत्र मध्यस्थैः भीमोक्तैश्चैरासङ्गते, कथं समाप्तो वादः, वाचता प्रवर्तकत्वं कृत्वस्य निर-
 द्धत्वं निवृत्तं भवति । 'कृते'ति सूत्रभावेन सेतुपरीक्षायां भगवतः प्रवर्तकत्वस्य केनापि प्रकारेण सापेक्ष-
 त्वात्, विधायकत्वोपपत्तेरिति तद्वत् प्रवर्तकत्वे तस्यापि प्रवर्तकत्वात्तद्विषयानुपपत्तेः, सापेक्षत्वस्यानुपपत्तेरिति हि
 निवृत्ते वाचिनः । सर्वं प्राची विद्येव चन्द्रोदयवती विमिति आग्नेय निर्दिष्टाऽस्मान्निति जानन्तु । अयं हि
 चन्द्रोदयः सततः, न विधिगोचरः । तस्याऽनित्यत्वात् । नित्याविभाषास्तितस्तु कर्म कर्मजन्यता स्यात् ।
 किञ्च सर्वस्य सर्वस्य सर्वस्य एव किं निवामकम्, येन कारणकल्पना । कारणजन्यत्वं चेत्, कारणानिर्वाये
 तस्यैव प्रहीनुमवाचयताम् । यथातन्मननमन्यव्यतिरेकी सञ्चानुमाने च माने स्यातामिति चेत्, अन्यव्यतिरे-
 किञ्च सर्वस्य कारणस्योदययोर्माहकमिति कल्पितम् । तत्रानिर्दिष्टकारणतायां मानाभावात्कारणतापदकदत्तद्वयप्रदे
 अत्येकमन्यव्यतिरेकयोः प्रयोजकत्वाभावादिशिष्टस्य ज्ञानतिरेकद्वयव्यतिरेकान्यां तयोः कारणत्वजन्यत्वा-
 नात् । एवं कारणताप्रदे सञ्चानुमानमन्यमपि न पर्यवर्त्तयाम्, व्यावहारिककार्यकारणतावत्सातव्यव्यतिरेकप्र-
 दाधीक्यद्वयुत्तरभावात् । सञ्चानुमानकारणतायां कारणाधिक्यस्यैव मन्वते, तत्र प्रवक्तव्यत्वे
 प्रवक्तव्यमिति । वस्तुनः स्वरूपसम्बन्धकार्यकारणत्वादित् सारव्यतिर्तं सत एव, सच्च सर्वानुगमिति
 प्रवक्तव्यमिति । तत्र च सेतुपरीक्षा सातो वस्तु समर्थत्वापि लोचया, वैश्रवतावत्प्रवक्तव्यत्वात् । एवं निवर्ध-
 क्त्वादेऽप्यप्रवृत्तेः प्राचीनकर्मसद्वृत्तान्तवर्धितः प्रवर्तकत्वे गदकारित्वेनान्तर्वासिषोऽप्यवर्त्तयाम् । ये मन्वन्ते तेषां
 विषयोऽप्यव्यवहारिण एव, प्राचीनकर्मभिरुपपन्नः । विषयज्ञानान्धव्यतिरेकसहकारज्ञानमन्यव्यवहारिणवत्सात
 कारणताप्रवृत्तम् । अत एव प्राचीनकर्मणापि विषयज्ञानमूलकत्वं तत्तत्कर्मभिरुपपन्नव्यवहारिणवत्, किन्तु विधेः
 सातकत्वात् तदर्थवोपोपयोगे वक्ष्ये विधेः सापेक्षत्वेन पुनर्य एव प्रवर्तकः विधिगोचरः । पुनानित्यैकः
 प्रकारः । प्रवर्तकत्वमित्याद्युक्तैरर्थवैयर्थ्यं निराकृतव्यम् । प्राचीनकर्मणां विषयविषयप्रयोजकत्वोदयशीलत्वात्
 वैकल्याण न प्रवर्तकत्वम्, गतपुरन्तर्मासिक एव । तत्त्वज्ञानेकावेऽपि तान्त्रिकमापेक्षया सापेक्षम् । वाच्यम्

च विषयानां मादा प्रवर्तको भवतु । यन्मनो ह्यवर्कं ज्ञानं तन्मनुप्रतीपादितवृत्तानीं न कारकमित्येव वीजं निर-
क्षप्रवर्तकमेव । तदुक्तं साधनेन च फलं ज्ञेयेत्यादि । न चात्रोक्तोक्तो भयवलापि समाना, उत्पत्तिर्वादेयं
कर्मव्यसम्भवात्प्रयुक्तत्वस्य च प्रवर्तको ह्यवर्कः परिहरणीयः । त च योगेन क्षयविला रोषान्
सम्पत्ती तादर्थ्येव । न चेवं भागवतनिर्गोह इव धीतनिर्गोहोऽपि संतर्प्य तादर्थ्यमस्तु । तादर्थ्यस्य चेतनपर्यवसात् ।
प्रवर्तकत्वमप्येवम् । एवं समानो वाद इति । द्विष विमिश्रयामेव विषयानां अपि प्रविष्ट इत्यातोच्य पादनिर्विनिश्चि-
त्प्रत्यक्षप्रजापिकः पूर्वपक्षं करोति ननु जीर्णानां नित्यमिष्टानामिति । चेतनत्वाच्चपक्षस्यामेव
दिनं प्रत्याह उक्तुन्वेनेति । चेतनत्वेनामेवे साधने व्यापकत्वेनननुपाधिरित्यर्थः । ननु वादं महाभाष्यमेवसाधयौ,
किन्तु पत्नीयान् सततानां सत इत्येतत्त्वमेव साधयत इत्युक्तं प्राह ऐक्येवेति । 'पादोऽस्य विभाभूतानी' त्येकदे-
शक्यावित्येवेत्यर्थः । प्रवर्तकत्वं वा न निराकृत्यते, एकदेशे निवतसम्भवाद्युपधारः । तादर्थ्यं मेदपठितम् ।
तदुक्ततात्पर्यात् । तथा चाक्षतमेवेदवारप्रधान्येन नवा निराकृत्यते, न नु मेदपठितम् । तथा च श्रीसोऽय-
मंशोऽपि नित्यमिति वृत्त्यादि । मेदपठितत्वात् महद्भिरनङ्गीकारात्, अन्याहोनात्त्वस्य पादनिर्विनिश्चितादि
पूर्वकारिदोषदिहोक्तत्वं सम्भवमानान् महतः कुमारात् प्रति कथिद्वेन पूर्वपक्षिने तं सम्भावयन्त एव प्रवचः प्राहुः
ऐक्य इति । भवानपि कस्यचिदंश इति हृदयम् । कथिद्वेनं प्रतिद्वेनं न वा, यदुपचारादंशमुच्यते । तत्रोक्तकथिद्वेनं
चेत्, ओम् । चेतनाक्षकेरङ्गीकारात् । अस्मिन् चेतनेत्युक्तं किं यतानुसन्धानविषयप्रकारात् नु फलितोऽर्थो
गोच्यः । तथा धर्मिणो लीलाभितिवेधो वादसतात्पर्यं पुररहस्य तन्मारा स्वयतोऽप्यवर्कमेवद्वारक्षयत्वं तादृशता-
दात्म्यमंशत्वं । अत्रैवं दृष्टान्ता दृष्टपरीहारः-परीणामे कृत्प्रत्यक्षनिरवयवत्वंगम्यत्वात्कोर्षो दोषो, तन्मारा
निर्विषयनिश्चिन्नावादेऽपि तौ स्याताम् । मायापरिणामानुपगमात् । विषयितासाक्षीनङ्गीकारात् । अवयवि व्याकोपः ।
अप्यावेनांशमेवद्वारिण्युपात्तम्, निरुपये चान्योऽप्यमात्रयानवस्थापतात् । अवयवि व्याकोपः ।
निरवयवत्वरूपानिरुपगमात्कृत्प्रत्यक्षात्परात् । वैकुण्ठसु तत्तन्मारादनिर्विषयानुवर्तते । 'सर्वे वेदा यत्तद्व्यापनयित' ।
व्यापारनिरुपये तु विषयताया एव व्यापारानुपगमादिवाः सतात्पर्यनिरुपगमपर्यभावादिति । एवं तादृशत्वमक्षयि-
कत्वमेवज्ञौपचारिक एवांशत्वं भवेत् तन्मुरोभादेदसहिष्णुमेदसादात्म्यमिति तात्पर्यमितिप्रत्यक्षेन यादिना यदि मेद
भाष्योक्तं तर्हि पक्षमेवे तद्वर्णं दृष्टवन्ति ऐक्यविज्ञानेनेति । स्यादेवं यदि नीलपटवोऽसादात्म्यमिति तादृशत्व-
स्यात्, इत्युपाध्यामेदेऽपि इत्यल्लग्नकवादिना तमेदस्यापि वादिभिः स्वीकारात् । न चेवं सतादात्म्यम्, प्रत्यक्षपट-
सादेति सत्त्वकत्वाविशिष्टेयात् । किञ्च किमिदं मेदसहिष्णुत्वम्, न तादृशेद्व्यापन्यम्, तदि सप्तमेदव्या-
प्यारं परपटमेदव्याप्यारं वा । आये पटतादात्म्यमिति पटे सप्तमेदव्याप्यारं सप्तमिभारः । अत्र पटे पटमेदव्या-
प्यारं एव तादृशत्वम्, नीलपटवोस्तु मेदसहिष्णुतादिति चेन्न ; सम्बन्धताविशेषेणादात्म्यस्यातिरिक्त्यात्, मेवाभि-
धेयविलादी मेवाभावातिरिक्त्येव तस्य सम्प्रतिपत्तेः । आरम्भगाधिकरणे च तदर्थवानन्तरवपदाक्षरान् । यतो न
धेयविलादी मेवाभावातिरिक्त्येव तस्य सम्प्रतिपत्तेः । आरम्भगाधिकरणे च तदर्थवानन्तरवपदाक्षरान् । यतो न
धेयविलादी मेवाभावातिरिक्त्येव तस्य सम्प्रतिपत्तेः । आरम्भगाधिकरणे च तदर्थवानन्तरवपदाक्षरान् । यतो न
धेयविलादी मेवाभावातिरिक्त्येव तस्य सम्प्रतिपत्तेः । आरम्भगाधिकरणे च तदर्थवानन्तरवपदाक्षरान् । यतो न

विज्ञानमेकं नित्यं चेति ज्ञानादेकस्यैव रूपस्य निमित्तत्वेन ज्ञानादेव तदवच्छिन्नसामान्यकार्यकारणत्वे कार्यत्वावच्छि-
न्नसर्वज्ञानमिति बर्णनमिति । सांख्यशास्त्रे स्पृक्षुस्समृद्धिभ्यादिरहन्तेनाम्यक्षप्रकृत्यनुगतं सर्वं ज्ञातं भवति,
परिणामरहात्म्यसिद्धिरेकेन सुवर्णलक्षणाः सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरित्याहुः । स्वच्छिन्नान्तविज्ञानादन-
नोर्विवेको विदुषां वेद्यः । ननु नम्रवैद्याविकर्मामांसकानुसारिभिः सामान्यलक्षणा न स्वीकृता, तदुक्तो वेद्यतां
प्रकृत्यादात्म्यम् । लोच्यहन्तान्ताद्रीकारे भुतेरप्यनवकाशपराहृतत्वात्, सर्वमानाभावेऽप्यनिश्चिन्नाभावात् । तस्य ज्ञान-
मर्वादेवमिति चेत् न, दृष्टान्ताभावात्, सामान्यलक्षणाद्रीकारात् । भुतेरुपपत्तिस्तु तार्किकसांख्यभ्यां नयामतं
मन्तव्या । तथा च प्रकृत्यादिनां किं सम्पन्नम्, कथं च प्रकृत्यादात्म्येन सर्वमानं सार्वत्रिकापत्तिमेत्याह्वये 'न'
चेति । तस्यैव ज्ञानजनितेति । यद्यपि बौद्धजन्मोत्पादनार्थमेव भोगानुष्ठानम्, तत्त्वज्ञानं तु परमज्ञानद्वारा
मोक्षस्वरूपयोग्यमेवोपाधीयते, नादृष्टारूपम् । मध्ये सर्वज्ञताकल्पने मानाभावात् । तस्य ज्ञानमेव सर्वज्ञता यदि
तदा तत्त्वस्वरूपं विचारणीयम् । ननु तत्त्वज्ञानादयं उत्पद्यत इति कथितम्युपैति । धर्मसाधकताद्विषयाया,
'आत्मानं वेदिति भुतेः, तथापि तत्त्वज्ञानजनितार्थान्तरिककृतेजरा एव धर्मपदेनोक्तिरिति साम्प्रदायिकाः ।
अथवा 'बलिनः विज्ञान' इति वाक्यप्रामाण्यात्तत्त्वज्ञानस्य सर्ववस्तुपुनार्यकत्वं स्वातन्त्र्येनोच्यते, सर्वधारकत्वा-
दिना सज्ज्ञाने सर्वज्ञानसम्भवात् । दृष्टान्तस्त्वेकदेशेऽपि भवतीत्युपनायकार्यं धर्म उक्तः । 'न एवं वेदे'ति
गुणफलं तु तत्त्वज्ञानान्तरधर्मप्राप्तिरपीति नादिनोऽभिप्रायः । तत्त्वस्वरूपं विचारयितुमुपक्रमन्ते येषां सौम्ये-
ति । तादृशमपक्ष एवायं दृष्टान्तः साधीयानित्याहुः अर्जुनपत्तेरिति । ननु सुखादात्म्येन प्रकारेण सर्ववस्तुज्ञाने
मानाभावात्, संख्यानपुनर्वर्तनत्वात्, वेद्यान्तरीयवशतो यद्य वेति संख्यानपुनर्वर्तनस्य मानससम्भवमिति नम्य-
तार्किकानुसारिणा केनचित्कुलं तमिरासाव सन्वेत्यनुभवमुत्प्रेणाहुः 'सर्वेवेति । नयाऽपुना पश्यति यदिति
तथैव प्रगासीदित्यर्थः । तथा च पूर्वापरवशाच्च सत्त्वाकारकं सर्वज्ञानमुपक्रम्य, प्रमेयमिति प्रमेयलक्षणप्रकारकज्ञानाव
सर्वं प्रमेयमिति ज्ञानम्, अतोऽनुमितिसाध्यादिरुपं सर्वविषयकम् । प्रमेयत्वस्याप्याभिप्रेयत्वसर्वमिति परामर्शस-
म्भवात् । एवं शक्तिज्ञानस्य च तदर्थवच्छिन्नप्रकारनान्तर्भावेन कारणत्वे विद्यते सत्यभावेऽपि शाब्दबुद्धेः सर्व-
विषयत्वात् तादृशसाध्यज्ञानप्रथोत्पन्नत्वस्य न्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं पश्चादपीति प्रसीतित्वमन्तौकिकविषयत्वाभावे
निदेशात्तौकिकविषयताया एव सामान्यात् तस्या एवात्र सम्भवं प्रतिष्ठापनीयत्वात्, न तु सामान्यलक्षणायां
निर्बन्धः । अत एव 'सामान्यप्रत्यासत्तिरिय निकृषिते'ति निर्बन्धः । अपि च प्रत्यक्षत्वमेऽपि पञ्च-
संयोगाद्यन्तरं चर इति पटलप्रकारकं ज्ञानं स्वानुभूयमायायां कारणं नारयम् । तत्र च पटलप्रकारकपट-
विशेषकज्ञानत्वावच्छिन्न एव कारणत्वात्ततो जायमानं ज्ञानं पटत्वावच्छिन्नपटान्तरविषयकमपि स्यात् ।
अनुभूयमानेऽपि पटत्वेन पटावगाहने पटान्तरमादाय निगमप्रकृषाभावात्, अनुभवपटानं प्रति विषयत्वेन
हेतुत्वेऽपि तारतम्यज्ञानप्रत्यक्षे तादृशज्ञानत्वेन कारणत्वे व्यवसायविषयीभूतपटादौरप्यनुभूयमानसाये ज्ञानविशेषपत्वेन
भानात्, तस्य च फलवैतावच्छेदकं पटलप्रकारकज्ञानत्वं पटलप्रकारकपटविषयकतादृशानुभूयमानत्वे पटलप्रकार-
कज्ञानत्वेन कारणतायां तत्रापटविषयताया यावद्वदसाधारण्यात्सामान्यलक्षणावच्छिद्धिः । न च सामान्यलक्ष-
णायास्तदभावेन बुद्धयविशेषाणां साध्यत्वार्थान्तरिकप्रत्यक्ष एवोपयोगादनुभूयमायायां विषयविषयताया ज्ञाननिवृत्तिविशेष-
तावच्छिन्नत्वात् तद्विदितिरिति वाच्यम् । ज्ञाननिवृत्तिविशेषकज्ञानत्ववच्छिन्नाया अपि पटलप्रकारतानिवृत्ति-
मुद्यमविशेष्यताया अनिदिरित्याद्रीकारसम्भवात् । अन्यथा, तथा सति तारतम्यविषयताया पटादे भवत्वावो-
पनीत्येताप्यन्तौकिकत्वनिर्देशाज्ञानस्य सर्ववस्तुपुनार्यकत्वं सर्ववस्तुतादात्म्यं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रति-
सम्भानमाहिनसाधकप्रामाण्यमहिम्नं प्रवक्ष्य प्रमात्रमकल्पसिद्धेः सेऽयं सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणाभेदसाध-
रणमार्गमुद्योतयन्ती गगनलिङ्कवाग्मापुराणिरिव सीमन्तायमानाऽतौकिकविषयतायामुपपन्नमिति नम्य-
वाविको भीम इव प्रत्यक्षसिद्धते, तद्विषयविषयतासम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति तद्विषयविषयतासम्बन्धेन
ज्ञानत्वेन कारणत्वम् । एवं च सचिदर्थसाधि विषयमेवेन कारणता मास्तीत्यत्र पराक्यन्तं सूत्रिभिः ।
तथैवं व्यवस्थितेतादृशोत्तरज्ञानवन्नाप्रमेयमिति ज्ञानत्वस्य प्रमेयसाधनज्ञानमायातम्, तत्तार्किकविषयताया-
स्त्वेवेति निष्कर्षः पन्थाः । एवं भुक्तवोपपन्नमेव प्रवृत्त्यायकः पाषाणप्रकारप्रतीतो जन्मत्वमंशत्वं

[illegible]

कममुच्ये, परन्तु साक्षात्प्रवेष्टे चरणारविन्दस्वावयम्, । नामिह न भक्तिः, किन्तु मर्वादा । 'ते वै वैश्वानराः
 प्रोक्तं नारीपद्यकथाभिवाः । जवं वै ब्रह्मलोकोऽत्र कममुच्ये प्रतिष्ठिताः' । तैत्तिरीय एकायनमिति । 'आरो
 नारा इति ज्ञायत् । भगवत्कामात्मिका वागेक्यवनमिति । तात्पर्यवैवायनमिति तात्पर्यम् । उदैके दधिसंपत्ति-
 तोदके । जलमेवप्रकारात् तद्वत्सावित्र्यवत्त्वमेव भवति । पूर्वदृष्टान्ते स्थितिरुक्तं, द्वितीये प्रवेष्टा, रसो रसव
 इति मायुर्वदभिम्यज्यमानानन्द एव, न व्यङ्ग्यप्राप्यात्मकः । ज्ञानविषयतामिकेवामयोऽन्यथेतनपरम् एव, न
 जलधर्म इति 'विज्ञानपन एवे'त्यादिना वदमाह मे' प्रेत्येति । अत एव विषयतात्पर्यत्वसम्बन्धं प्रेक्षणार्थं निरा-
 कुर्वन्मायुः भिन्नैवेन प्रतीतिरादित्यमिति । किन्तु प्रमेयत्वैवानेदमेव साक्षात्करोति । चकारात्तादन्त्येन
 प्रपञ्चयोगमपि ज्ञाति । महात्माक्यावैविध्यं सर्वदृष्ट्यापि विषयमात्रात्मनः परिग्रहः । तथा च सर्ववृत्तासम्पत्त्या
 परिभाषिकचैतन्यसाधारण्यं निर्विषयत्वं वदेयमिति प्रस्तुतम् । सर्ववृत्तस्य सारूपसम्बन्धस्यानयोद्वेगस्य
 व्यासाभिमतस्यास्माकं पक्षपातात् । तत्तात्पर्यस्फूर्तिर्गतिः सा प्रपञ्चापादनीत्याहुः औदीत्यादि । सर्वेषां
 वेदान्तानामिति । भगवत्तात्पर्यमाहकमानत्वं विषयभोक्तवेदादिचतुष्टयसाधारण्यं वेदान्तत्वं प्रपञ्चितम् । तत्
 साक्षादितिरूपकाभासुपासनादितिरूपकानां भवनमननादिछिन्नरक्तानां साक्षादेव ब्रह्मणि प्रामाण्यं समन्वयवदायै
 ह्यर्थः । नन्वीक्ष्यपिकरणमिदं न समन्वयाधिकरणमिति चेत्तत्राहुः 'कैलितमिति । ईश्वर्यधिकरण एवाभिध-
 निमित्तप्रेषादानत्वं निर्व्यूढम्, समुपेय चिद्विषयेष्वेतेष्वेव विषयतात्पर्यान्वयात् । निमित्तत्वमपि सात्मकोपादान-
 प्रत्यक्षविधयेति बोध्यम् । तथा च चिद्विषयमेव क्वः साधनं, प्रेक्षत्वेन चिद्विषये प्रवेष्टः क्वमिति फलितार्थः ।
 योगदायं सापिषयकप्रतीत्यविषयत्वमेव । सर्वतः परमानन्दमेकीकृत्य तत्प्राप्त्यर्थं न हेतुतोद्यमिष्ठानं,
 किन्तु सर्वोत्पन्नाभाधिष्ठानमिति निष्कर्षः । ईदमेव मुक्तिफलभूतफलदानार्थमवशीर्षकमेव । मुक्तैः
 फलान्तराभावाच्चतुते न च न स पुनरिति । प्रेमाजमार्गेति । ज्ञानमार्गेत्यर्थः । ये चरणार-
 विन्दुपुष्पधरा, ततोऽपि अलकात्मनः, पुनरसमानानन्दसोमयत्र मुच्यतेऽपि सुखारविन्दस्य सङ्गीतुत्तार-
 विन्दुसम्बन्धः । चरणारविन्दस्य तु तस्याः पालिकमसम्बन्धः । सङ्गमपुत्रत्वं पुनमुत्तारविन्दस्येति हृदयम् ।
 तैत्तिरीयमिति । मुक्तिं विहारकम् । न 'भौतिकं साधनमुच्यते । तथापि मुक्तिः परावृत्तौ संसारपात
 इति विध्यन्ताभावाच्चयमिति न हि तेषां तत् इति । किन्तु चरणारविन्दानन्दमकरन्दं गृहीत्वा पीताम्बर-
 वत्तद्विभवं निर्माय परिणाम च शोभयमानकुण्डलं परितो गायत्रीत्याहुः स्त्रीर्लैयिग्रहमित्यादि । जनारिषाव-
 मिदं वेदवत्प्राप्तम् । प्रायस्त्रेकारेण लीलाविग्रहपारिणमिदं वाक्यं तापनीत्य उच्यते । तापिनीर्त्तं सङ्ग-
 पमाहुः तै' ज्ञेयादि । स च भीमचन्द्रराजकुमारनवजगद् इत्यभिप्रायमस्मात् सम्बन्धः । मुपाश्रित्योगवागं
 हृदयनकलसत्प्राणां सङ्घर्षं धेनुगीतेनैवासां लीलायवत्तादुक्तप्राप्तम् । पुनः सम्भाषणत्वां गीतयोगेविन्दोऽपि
 कदापिहेतुमुपसर्गाति चिद्विषयैवेति । पूर्वमुक्तं प्रत्यक्षार्थां ब्रह्माह्वये, तदनु समुदितं वक्ष्यमाणमित्यप्युक्तं
 पीत्येवासां ताः । प्रौढीनेति । पृष्ठद्वामनपरागोदन्तं स्मारयितुं फलरसमयं पीत्रमाहुः कैलैसादिति ।
 गङ्गद्वयपङ्कजवोरनुगणेन सह यो विजयो, हृदयस्य तद्विलासो बीजमित्याद्यर्थः । परिर्जनैः सखीभिरेव
 कुतो निरोधो, न गुरुर्जनैः, तैः प्रत्युत्तरीयसाहजानात् । सङ्घर्षस्य सर्वं जायन्ति । इतोऽधिकं भगवत्परगण्यं मा
 जानन्तु, तथा तस्यैकान् गङ्गायाः कर्तव्यव्यतीति तत्समर्थं निरोधेऽपि प्रतिधुनविधिपञ्चाजेन गुणवर्णना
 मोरोहानां च ललैव गौरिव दृग्गुणगताभ्यामावृत्तेन्द्रियैरन्तःकरणभूमिकाकर्षणं यासां ताः । 'पञ्चम्यः फल-
 भावन' न च पूज्यवतीरायपञ्चम्यः, तस्य उच्यतेः पदार्थां विरहतरणिः, सङ्घर्षस्य भूयवलोके, सतिर्लं भीर्यमुनावाः
 स्मरणमजम्, पदयो वनमास्त्राभ्यङ्गीत्येवमरमको विरहपञ्चम्यः पूर्ववत्त्वात् तापातिशयं करोतीति तत्प-
 मानेत्युक्तम् । क्वो निशामुक्ते इति । साम्बन्धीराजनावहर इत्यर्थः । शिवायमनेन ईद्वैपक्षं संपदं प्राप्तं
 वरिष्ठवर्णोक्तम्, भावमेवेनाप्रवैविध्यं च, तैवेव तै' र्थं परस्परवर्णोक्तैः साधारण्यवचनकीयेन, स
 र्वात्म्येन उक्तम् । मुप्रता कर्तुं एव । स्वामता यद्वाह इति, तेन तेवनेन सुखपङ्कजविलासो हाताः ।
 यत्किंतं च कामपेनुवद् विविधप्रेषित्वंमल्लोक्तम्, तेन विविधं च परिजनकृतकजादिकमतिक्रान्तम् ।
 तत्फलं च एकाग्रमात्राभावात् । दधिरे च भातोद्वादि विलोचनयुगलमुपभुज्यमानां, तेनैव मन्मथतीना

विहितो विरयचिरसभाषो भाषितोनायम्बन्धी, रा एसादुतो रतिरूपो वायु । मैताता रतुरचरकं
 सत्त्वन्तरमन्तरासि, किन्तु लोचनमात्रेति सुगन्तमुच्यम् । अत्र शास्त्रमूले हरिताडुतायां शिवाः प्राप्ताः,
 प्रभुः पुनरुपेक्षारं विपुले च कस्मिन्दापुतिने रावन्तयाचारे नमोपलभ इव यमुनातीरावर्तयमुद्राङ्गाः वाय-
 विस्ता स्वयं च निवीय विराजमानः श्रीमत्सामिनीनां स्थाभितवितमुचया पूर्णः कादं रते निधिमिव स्वाप-
 वाणीति विभावयधेव ब्रह्मरूपभूमी रचितो निजतमाजहमददध्विनीं सताण्डवीपीमिव पद्मम्, नित्रा या
 शिवा नाभ सुवर्णवादिनी प्रणवरूपेन सुखिचा, तस्या भव्यक्षमपुरो सुसप्तकार आकारान्तो निभावविनुम-
 शाक्यो नितरां सपुद्गे यो गार्भितलेनचन्द्रयति । शिवानामभनिधुला तद्भावापचाः सर्वाः करोतीति कुमारः
 श्रीभारभाषाविष्टः श्रीमद्भोजनचन्द्रमाः श्रीमत्तज्जतिभिरपिभिः सुधां पूर्वोक्तं ववर्ण, पुनः श्रीगोवर्धनपरिहृते
 भूत्वा सर्वत्रैव लोकांतरव्यापितया वर्धयति सुधाभोरमिमांशं प्रादुर्भावाच्च दृजितेन तदनु 'वर्दापीड'विद्या-
 दिना निजलोकाव्यापकमुपागृष्टं हरिपरायति न ह्यनुं ज्ञापयम् । वन इदं पर्व रायमेवाकारवत्, ततः पूर्वं
 वर्णनाशक्तिवज्रज्ञानशक्तिरपि विरोधवातिरिति भावः । सर्वोद्देशो भवितव्यमयं दया । अत एवाहुः भैरव-
 मिति । ध्वन्यादिप्रकारेणैतत्सर्वः । सैर्नैव सर्वं पुष्टिः पुष्टिपुष्टिरेति । विमिति । एतः श्रीगोवर्धनसर्व
 इत्यर्थः । वृन्दलवचक्रनायकिराषाडुको यमुनापरकरतीरोरूतप्रांशुपुष्टिजननपनवीवीप्रत्यक्षकुञ्जमार्गोऽयमिति
 भावः । त्रिभोऽयं मार्गः, ग्रहमयलोके, शुद्धभावाप्रकाशेनेति तन्मागमाभिनिः पितृवरणैर्षाङ्गी-
 तिरपितं, तत्तत्रैवानुशब्धेयमित्यभिज्ञानार्थाहुः अलं विस्तरयेति । मार्गादिरुप्रवाहाद्यनुसारिविस्ती-
 र्णमार्गेण सारया नो पवांसमित्यर्थः । तेन मार्गेण प्रयान्तर एव प्रयत्नेन तु श्रीगोवर्धनम-
 नभूमिकायां भगवता सह कोटैरेति भावः । पूर्वं रयान्तमुपेक्षांस्तत्वं तन्माभारणमुच्यम्, यद्येत्यौ-
 दिना दृष्टान्तिरु एव रात्र्युत्तिष्ठान्मांसत्वमरात्रविषयताभिसेवरूपमुच्यते, उभयवापि पूर्वकाले योयुवेति-
 छातर्ह्यस्तत्वेनक्षुब्धं प्रतीयते, उत्तरकाले रात्र्युत्तिष्ठान्मांसत्वमरात्रविषयताभिसेवरूपमुच्यते ।
 अन्वया सारकांशत्वव्यवहारस्य निर्विषयतापत्तेः । यथा 'कः प्राणाय' 'एव क्षेत्रानन्दवती'ति ब्रह्म-
 धर्मप्राधान्येन जीवयतीति स्तुतिस्तत्प्राधान्यमुपमं पशुमाभित तथा भगवता तदनुसारितुल्येण पौनर्यं
 व्यवहसमिति । शुद्धिरादिर्बोः एतद्विषयगोचरित्यतद्व्यवहारविज्ञानरदुतीक्षिः । अन्वया तु मात्रं भगवत्पुति-
 विदं पौनर्यत्वमुपजीव्यान्तर्वामित्यव्यक्तं शुतापुच्यम्, तस्य नानुरागित्यर्थः । अन्वयाऽऽश्लिष्टावच्छिन्ने
 सस्मिन् सनियम्यत्वाद्युपपत्तेरित्याशयः । अधांशत्वप्रतिदो प्रमाणप्रतिद्विस्तरान्वोन्माधनापुनरित्यवच्छेदम्,
 अंश इवाद्य इति, सादृश्यं च सप्रयोज्यतादिकमेवेति चेत्, तर्हि यद्य कश्चिदंशत्वप्रतिद्विरवश्यं
 वाच्या, अन्वया सादृश्यवैवात्म्यमात्रात् । चेतनासादृश्येनैव भगवद्भाषयमिति चेत्, चेतनाया भगवदीयव्य-
 तिरिकाया अनभ्युपगमेनाभेदे सादृश्याभावात् । अनेदमाद्यैव सादृश्यमिति चेद् अतिर्वांशत्वमिवम् । यतः किं
 तेन सादृश्येन, तेन कल्पसत्ता व्याख्यायते, यथा भगवति सत्त्वेदसत्ता जीवेऽभेदः, विशेषतस्तत्पि नरे प्रकटित
 इति हि सादृश्यव्याख्या । अंशत्वे किमायातम् । तथा च तत्प्रतिद्विरन्वेषणीया मनीषिणा । विदुषिहा इति
 चेत्, किमयी स्मृत्स्वरम्भटा भारण्या वा । वायः, अक्षयिनीऽनारम्भकसाद, नान्तः, आरम्भकायां विनाश-
 मावात्, प्रकृताद्ययतेथ, विदुषिप्रपदेनांशत्वाप्रतिपत्तेथ । किञ्चास्तत्प्रवच मयांशत्वाकाम्यमेवेति । प्रतिदि-
 न्योऽपि विषयताभिरोध एव । जीवतोऽपि नास्ति, किमु दहर एव । न हि अस्मिदायां सत्कृतो
 जीवो लोच्यते । एतेन सत्प्रवचवाचिका एवांशत्वाद्ययतेथाः, इत्यस्मादाद्यवैषम्यात् । स्मृत्स्वरम्भटवैषम्य-
 र्थबोधमितिप्रकं सेजोन्तरमिहोपपद्यतां ते, तथापि जीवरूपविदंशत्वापारणमेश्वरं तु पुनर्यत्, उत्तरवच-
 म्भावात् । ज्ञाने पौनर्यत्वव्यवहारो विषयनाश्वर इति सर्वतन्त्रातिशयः । यत्राग्रे विषयालय त
 एवाद्याः । सत्प्रवचत्वे सत्प्रवचतत्वात्त्वमिति हि भगवद्विद्विधिरित्येतत् पणनेन । कर्मवृत्तं, तथापि कोटैर-
 र्थनाश्विनि सत्प्रवेदानुपपत्तिरित्यापहृते मन्वेति । सर्वोर्विद्विःस्वभावान्तरस्वभावोः । ब्रह्मसत्त्वं 'न कान्त-
 वद्विद्वत्त्वं'नि न वद्विद्वत्त्वभावेनापि । न वा जीवमसत्तादृश्यां अकारपुष्टेन जीवमिति, स्थित्युपपत्तेः । न वा

महा जीवादान्तरं, जीवतो दूरतरं वेति, दूरान्तिकत्वं स्वविदासत्वात्तन्वाभित्युक्ते प्राप्नुः हन्तेति । इयं । प्रवे-
 क्षामावे निर्गमोऽन्वयवपन्न इति सर्वदेव भगवति स्थितिरस्माकं भवता प्रत्यपारीति इयं । पुनः यद्वत्ते तद्विपत्ति ।
 विभागधुला द्युत्तरापदेनासत्त्वं ज्ञातेनेति । मुद्विपत्तिमिति । भुलादिमिरंशान्तेन प्रतिपद्यमान्यं चावधिपर्यपरं
 योद्वैविध्यमाभिर्यवमित्यर्थः । निर्णयस्वरूपमाहुः र्वस्तुतस्तिष्ठति । तुसभ्देन 'सर्वतःपाणिपारागते' इति पाठ-
 भ्रमनिरासः । यद्यपि पादानां सान्तरत्वादेवैवं पाठोऽपि स एवार्थः, तथापि 'सर्वतः' इत्युच्यमाऽप्रतिपद्यपरिग्रहे
 आनन्तमपि पादादेः प्रसक्तम् । तथा च पाणिपारादिकं सत्त्वमात्रं माभूदिति परिच्छेदोऽपि ब्रह्मस्वरूपान्तर्गतः ।
 स च ब्रह्मत्वव्याप्यविषयत्वं । अत एव 'सर्वतःपाणिपारागते' इति मार्कण्डेयोक्तिः । पाण्यापीनामाभिर्देविकपा-
 ण्याविरूपमिस्त्रासयेनाहुः यथेति । जलमीलमभिर्मुक्तजले तापरवमि वा तावरवमपीत्यर्थः । मनु यद्वच्छेदेना-
 न्तवत्त्वं तद्वच्छेदेन ब्रह्माभावप्रसङ्ग इति चेत्, न, अनन्तत्वेनैव तत्र ब्रह्मस्वरवाभ्युपगमात् । अवच्छेदाभावेऽ-
 नन्तत्वस्य स्वरूपतोऽविरोधात् । किन्त्वन्तरत्वावच्छेदकं नानन्तत्वावच्छेदकम्, तस्य ततो निरवच्छिन्नत्वात् ।
 अन्तवत्त्वं एवावच्छेदकपक्षेणैवोपपत्तयेः । अत्रानां निवर्तनं व्यावृत्तिरुद्धिं जनयति ते अन्ताः पदकमुदि-
 काय इत्यतस्ततोऽर्थः । ब्रह्मधर्माणामव्याप्यवृत्तित्वमेकविषयवरावच्छेदेनापरविषयत्वाभावरत्वं विषयतायां सार-
 वत्त्ववन्तत्वरूपत्वात्तन्वाभित्युक्तं नानन्तत्वमिति । पराकं परमे प्रवच्छन्ति किञ्चेति ।
 यद्वत्तां प्रभविषयस्तुतरेण समाधीयत इति किञ्चिदकाराभ्यामर्थः । चन्द्रसममिच्छाहृतकिञ्चिद्व्याप्यतातो-
 पकमार्यत्वमिति । प्रवेशः 'ब्रह्माप्येती' अत्रोक्तः, स यदि भुदे तदा स्वीयविषयतामात्रं सत्त्ववन्तत्वरूपत्वे-
 नार्पणं युक्तम् । अन्वयोपाधिनिवृत्तौ प्रवेश उपचर्येत । स चोपाध्यमानस्वरूपः । तथा गत्युपाधेः प्रवेतोऽयं
 यद्विपरिणामप्रत्यपरिणं तु विरुद्धस्य । वस्तुतः उपाधेः प्रवेशो यदि कारणं ज्ञान्यायेन, ततोऽप्युपाधेः कारण-
 पाध्वन्तरं भूयम् । तस्य तु सर्वतो माहात्मीकाराद्य सम्भवः शुद्धचैतन्ये । उपाध्यनुप्रवेशस्तु भावरूपेण न
 संभवति, किन्त्वविपरिणामकत्वात्तत्त्वस्यः । सोऽपि न संभवति, विजातीयं नदपि तन्मात्राद्योपात्त फलनेनास्य
 इत्येव सवपदार्थत्वात् । रजतस्य तु शुक्लवर्णविपरिणामत्वमात्रत्वे रजतावच्छिन्नचैतन्ये तस्य त्व इत्यत्र विनि-
 गमकत्वात् । किं वा सत्त्ववद्विद्यायां तस्य त्वः, तस्याः सत्त्वेनर इव तस्य पुनरुद्भवापत्तेः । तद्व्याप्यतातो
 नष्ट इति चेत्, अविषय मूलविद्यायां प्रविष्टा रजताकारतया, सह च प्रागभावेन, तथापि कारणसरये कार्यो-
 त्पादावर्तमानत्वात्तद्विषयपदार्थानां तत्त्वत्वेनैवैवच्छिन्नोचरति मानाभावात्, आधेऽपि वा पुनः पुनरुत्पादापत्तेः ।
 तस्मात्तत्त्वस्य चैतन्यमात्रमेव विषयताविशेषपरमना मन्तव्यम् । तत्त्ववन्तत्वरूपत्वात्तद्विषयतातो यथा चैतन्यस-
 भावः प्रकृतिप्रवर्तकत्वात्तद्विषयतातोऽपि । स च वैज्ञानिको, आविष्टः, अर्थाकारित्वतदभावरूपो विषयताविशे-
 र्वैवोपपत्तेः । अन्यथाऽविद्यायामप्येवं पर्वणुयोगप्रसङ्गात् । स्वरूपविषयतात्त्वगतार्थे हि तन्मै सृष्टिः । इद-
 मेव 'ततः तत्त्वं प्रपद्यत' इत्यादीनां विषयः । अतस्त्वमपि यनान्तरादिदं यत्तद्विषयं स्यात्तथावे विस्तीर्णमिति ।
 अयोर्धितेति । मिलप्रतिग्रह्य नित्याप्रतिग्रह्य वा प्रवेशयोग्यतानिरूपणालोके तथाऽदृश्यादिति भावः । संश-
 यतमप्यपि योग्यताज्ञानं प्रकृत्ये न संभवति, प्रवेद्यतोऽपि प्रकृताया अप्रतिग्रहे, गृहप्रवेशान्मावेन प्रवेशस्य यावत्
 तावत्प्राप्त्यपवादकत्वादि । चेदित्याशङ्क्यः । योग्यताप्रमा घात्यप्रमायां युक्तः, तदभावो दोषः प्रतिबन्धक-
 तावच्छेदकत्वज्ञातिभावच्छिन्नः । स च गुणोऽभावो वा स्वप्रतिबोधिज्ञानप्रमाविषयताभिभावकस्योभयवच्छेदनेन
 वदमित्युक्तप्रसङ्गोपाधिरन्यूनं न कृत्तुमिष्टः स्वहसम्बन्धेन धोतुनतथेति निवेदनान्त आहुः अत्रेवं विवेकीयत
 इति । भिन्नानामभिधानां वा जीवानां नदपि व्याप्यताऽगम्यत्वज्ञानं किन्नायोग्यताज्ञानं दोषः, योग्यताज्ञान-
 भावो वेत्यपि विचारः । तत्र स्वविषयोऽयोग्यता । एकादार्थेऽपरपदार्थाभावस्वरूपसम्बन्धित्वस्य प्रस्तावकत्वं परे
 दोषमन्वयः । स च ब्रह्मवैकल्यादर्थेऽपरम्य जीवस्य प्रवेद्याभावः केवावधारितोऽन्वयव्यतिरेकेण, ब्रह्मस्वरूपान-
 वधारणात् वरपुनरेव दुर्बलान् । त्वं योग्यताप्रमाया अपि ब्रह्मव्यतिरेकतात्तदभावरूपवन्तोऽपि परे दुर्बलः ।
 यदि प्रमाणाद्व्ययः प्रमा, तर्हि तत्र जीवप्रवेद्यप्रमापि प्रमाणादेवेति तदुच्चारयितुं वाभावे परिशेषादाहुः
 ओर्मेति चेत्तेति । स दोषो नदपि वाच्यः । दुश्चारादुच्चार्ये पदयनसम्बन्धेनैव व्यवहर्तव्यं सीदिकत्वात्वे

[illegible]

‘ज्ञानाभ्रनशलाक्षेयं प्रसादाभ्रनविधिता । सैदासी प्रभुवर्षाणां नूनं येनोद्भवा प्रभोः ।’

[illegible]

सम्बन्धः प्रतीतिमिदं सदा विद्यमानसम्बन्धस्य स्वीकारस्या ब्रह्मणो लोके कल्पनेति व्यपदिश्यते । सेवमपि चेति वार्य-
गम्यानुसारिणामेकेषां परेषां मतम् । सारूप्यविषयतायाः सार्वत्रिक्यतायाः स्वीकारेऽन्तरविषयताया अपि तत्र
सम्बन्धतन्त्रीकारनिबन्धना पूर्णसारकृतः । अतीन्द्रानन्तीकारो च कार्यकल्प्यौ सर्वेषां भिदावादिनां च भिदा-
प्रत्ययानुरोधात्कश्चिदपि गमनार्थि । 'विज्ञानमयः प्राणेषु' । प्राणमये सत्याकारप्राचनमिच्छेऽपि सत्यापास
विज्ञानसाध्यात्वात्तत्रापि विज्ञानमयो व्यापकः, तस्य विज्ञानस्य पुद्गलितवर्तमाननिरासात् 'अन्तर्भावोति' इति ।
वित्तविषयताया एव ब्रह्मसम्बन्धतायेति तत्त्वम् । अत्र परमये पुद्गलवच्छिन्नत्वमपि पुद्गलमयैः, अनुत्तरमाध्यासिकं
ब्रह्मणि जीवज्यवहारनिर्वाहकम् । सत्येन तु ब्रह्मणा जीवो व्यापकः, विद्याव्ययनवच्छिन्नानन्तविन्मात्रमिति
यावत् । न्यायमते च सर्वमूर्तसंयोगी । मतद्वयेन 'वैतथ्यस्य स्थानं वाच्ये'त्योः । वागीश्वर्यायां तु चर्यावाम-
स्तन्तात्पथाननिवृत्तायां पुण्यप्रतिप्रतिपत्तयोऽपि श्रेयसः प्रमाणादेरपि चेभ्यमन्ते । इतरथा प्रत्येकप्रतिप्रतिप-
त्तया प्रत्यो व्याप्येयः । व्यापकतामात्रे भौतीमनुपपत्तिमुद्गाढयति तत्त्वमिति । जीवपरत्वाभ्योऽन्यवच्छिन्न-
विन्मात्रेण वा । विधिप्रतिष्ठिः भौते प्रप्रमि, निषेधो यदादां मुक्तः । न्यायमते तु स सर्वमूर्तसंयोगी न वा ।
विधिप्रतिष्ठिद्विकारादिति । 'नै हीति । तत्त्ववादिप्रतिष्ठायां निवृत्तः । अनेदस्य सिद्धान्तानुरोधात्सर्वकारिणोऽपि
कोटिर्निनादाप्रम् । लौकिकानुपपत्तिमुद्गाढयति 'किञ्चेति । सत्त्वतरीत्यापकतया तदवच्छिन्नत्वेनेति यावत् ।
वाङ्मनिकं सन्दिग्धे न्यायमन्तरारमति 'नै चेति । एकदेशेयुत्पत्तयुगविनृन्तन्यस्य पक्षे वाच्यः, तद्वत्त्वात्
सर्वेसां विच्छेदणम् । न 'पैवं पक्षतावच्छेदकज्ञानादेव साध्यातिष्ठेः सिद्धताप्रणम् । अवच्छेदकत्वच्छेदेन साध्य-
विदेहद्वन्द्वतात् । संयोगसम्बन्धेनात्मब्रह्मवत्तत्त्वतरीत्यावयवे समवायेन सारूप्येण वा वृत्तारं साध्यम् । परिच्छि-
न्नवृत्तिमिष्यगुणनं हेतुः । न एवंविधो गुणः स साध्याधिकदेशवृत्तिरिति सामान्यतोमुच्यीत्यातिः । यथा वायो
प्रत्यक्षत्वसन्नेहे सतीवसंसंख्य प्रत्यक्षत्वम् । तथा चन्दनावयवानां प्रत्यक्षभावेनानुमानस्य चातुस्तत्कारिणो-
प्रज्ञेः शीतसंज्ञेयस्य सति ज्ञानाभावेन न दृष्टान्तातिष्ठिः । अर्जुनानेनाणुत्पत्तिरिति । पक्षधर्मैतावत्तारिणः । पक्षे
निश्चयसाध्याद्यपि यमिणो व्यापकत्वपर्यवसानादिति भावः । दृश्यति हेत्यसिद्धेति । यथाभुक्तानुरोधेन क-
श्चित्सर्वं सिद्धसाधनमिच्छादं र्हेत्येवादि । सिद्धे जीवैर्हेत्येति । जीवस्य सिद्धे इत्यन्यथा । तथा सति संयोगेन
सम्बन्धवदेहे सिद्धा तदात्मानं विद्याय हेतोः सिद्धिरिति ज्ञेया न तस्मिन्निदिरिच्छादुः अर्जुनोऽप्येति । यत्तु समवाय-
साधिकादेशवृत्तिरेव ताभ्ये तद्वत्साध्यात्मत्वापर्यवच्छेदेऽनेकत्ववादप्रसङ्गः । सम्बन्धान्तरेण साध्ये सिद्धताप्रणम् ।
नैवाकिञ्चिदपि कश्चिद्विशेषणत्वविषयत्वादिना तद्वतीकारात् । समवायेनवात्मातिरिक्ते ज्ञानाद्यनुपपत्तयस्य तेषां
सर्ववृत्तिरिति, तस्मिन्नेव निश्चयसिद्धिरिति तत्त्वसम्बन्धातिरिक्तसत्त्वसम्बन्धेन साध्यात् शीतसंज्ञादेरपि तथैव,
तत्त्वसंज्ञादन्तर्गतानुमानस्य तथैव प्रज्ञेः । अत एव देशान्तरस्मृततापत्तिरपि प्रयुक्ता । अतिरिक्तसम्बन्ध-
कम्भनापेक्षयाऽवयवतामेव तत्र गमनं किमिति न रोचताम् । एवमात्मनो वैभवमपीति चेन्न, वैभव, तत्त्ववशा-
मायेककक्षो वा तावत्सम्बन्धकल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तसम्बन्धकल्पनाया मयुक्तात् । एवमात्मनोऽनन्तमूर्तविद्यावी-
मानन्तसंयोगकल्पनापेक्षया तद्वत्त्वज्ञानसम्बन्ध एवातिरिक्त इत्यपि जायवम् । न तु बाहं ज्ञानमिति देशान्त-
रानवयवार्थं प्रत्ययो गुणाकं बाधकः । शीतसंज्ञेः स्यादधिकदेशवृत्तिः, इत्येव चन्दनधौसमिच्छि प्रत्ययवृत्तिरिति चेन्न,
सत्यम्, अथैव चन्दनसम्बन्धशीतसर्वसम्बन्धवद्वत्त्वसम्बन्धज्ञानसम्बन्धस्य मुक्तिसिद्धसम्बन्धस्य बाहं ज्ञानमिति
प्रत्ययविषयतात्, ज्ञानविषयत्व देशव्यवस्थयेन ज्ञानव्यवस्थोपपत्तेः । यदातिज्ञानस्य च मुक्ततामाधिकरणकल्प-
येत्येति किमनुपपन्नम् । अयं चातुभयः शीघ्रं सुखमिच्छादिरूपः सुखसम्बन्धो वा, सत्त्वतया यदवच्छेदेन
प्रतीयते तत्र साध्यावस्थां यापयते, सम्बन्धविशेषेण सप्रतीत्येवोपपत्तेः । न वैभवमप्येवमर्थं तेषां हृदयम् ।
अवच्छेदकत्वसाध्यान्तीन्द्राकारेऽपि मुक्तज्ञानादेरेव तत्त्वतत्त्ववच्छिन्नमुक्तसिद्धसम्बन्धकत्वमपि प्रतीतिविषयतात् ।
एवं च न गन्धममनं न वा ज्ञानादेरिति निष्कर्षः । अपि च शीतः पुरनिर्वाणुरित्यस्य प्रत्यक्षस्य प्रत्ययानुपपत्ता-
दिमिदम्, तत्र सप्तविज्ञानवद्वृत्तिनो (वरस्य) पुण्यवृत्तिनो वा यन्मस्वोपजीवमानयेव । लौकिकमिष्यगुण-
वृत्तिरुत्पत्त्यापेक्षानुपपत्तिमुक्तं कर्मायः । निश्चयमन्तरेऽनवयवोऽनेकविधवृत्तिरुत्पत्तेः तद्वत्त्वमर्थेन

गन्धप्रत्यक्षानुदयात् भ्रममात्रस्योपपादत्वात् । अत एव प्राणादेर्गन्धाप्रादुर्भावम् । अनन्तावयवसंयोगावेद्यता
 क्षयपातप्रभिकर्तृमात्रोपपादनायैवयवव्यवसंस्थान्युपगमे स्वसंयुक्तदेशापच्छेदत्वमेव वैशानिकं सम्बन्धोऽस्तु । कुटु-
 मसंस्कृताम्बरवर्णप्रत्यक्षोऽपि न साधव्याप्यसम्बन्धनः, किन्तु साधवसंयोगावगाही, म्बावतिदो कदाचित्ते-
 यामपि स्फटिकादम्बरवज्रममूलैरेवैवसाकनतिरिक्तसम्बन्धापगमोऽयं सः । स भान्ततः सर्वज्ञविषयत्वेन सम्बन्ध-
 देऽभिधियत इति विचारमनिदरमप्युपगतम् । कुतुमादम्बसम्बन्धोऽप्यनेन व्याख्यातः । तदभिधियानं च सौत्रम् ।
 स्वादेतत्, अनन्ताभिदेश एषानुवीचदेशो याव्यः, निमित्तयोरेव मूलयोः समानदेशताविरोधेनानवोत्तेजसोरेव
 विरोधाभावात्, श्रुतिस्त्विति विद्वत्प्रतीतिप्रामाण्याच्चेति चेत्, एकमेतत् । एतेनेति । विवादतीत्यस्यभ्रमोक्ति-
 रितम् । पूरेणसम्बन्धादिति । भ्रमरयोगादृष्टेन कर्मकावयवार्थानां पूरणसम्भवात्तिस्यर्थः । अस्मिधानुपपत्ते-
 रिति । उक्तानुमाने परिच्छिन्नप्रतिभिक्षुपत्तस्य कारणं निहाय कार्ये आधाततो दृष्टस्य रूपादेरपि सम्भावेन
 तत्रापि निरुक्तसाध्यालीकारे पदरूपस्य पदार्थावयवप्रतिप्रसङ्गात्साध्यापरित्यागेन गुणसत्त्वयापनानुपपत्तेरिति
 रेषम्, उक्तानुमानतोऽपि बलिष्ठत्वात्तत्रातिप्रसङ्गेः प्रतिकूलतर्कव्यतिरिक्तं भावः । साध्यापरित्यागं रूपादौ दृष्टे
 कारणत्वाव्यतिरिक्तं रूपादौ नास्तीति तन्मतमिवावहित्यर्थः । अर्हत्वेकस्यनाऽधिकदेशस्यविवक्ष्यता इहे गन्धादे-
 रधिकदेशश्रुतित्वे संभवति भादृष्टावयवसत्त्वकल्पनेति प्रकृतम्बायो वादिनेऽपि प्रत्यक्षमिति, किन्त्वयवव्याप्यप्र-
 सादल्लादनुमानं कर्तव्यम्, तथाच गन्धः साधवसंयुक्तमायुष्यम्बन्धी, इत्यसमवेतगुणत्वात्, साधवद्व्यसमवे-
 तसीतिमेव वचनसम्बन्ध इति । उपनीतवायुसम्बन्धित्वेन दृष्टमात्रो गन्धः साधवसमवेतः, नादृष्टगुणत्वादिति
 वा । सत्र वायुसत्त्वकनिरुद्धः । अनीदृष्टे पदार्थावयवे व्यभिचारश्च । न चोभयत्र पदसद्व्योचः । तर्हि गन्धान्त-
 रत्वेव साधवसमवेतत्वमार्थं सिद्ध्यतु, न तु साधवसंयुक्तत्वात्मात्रावेष, वेदावयवसंयोगकल्पना स्यात् । न च
 तेन व्याप्यसम्बन्धो व्याप्यते, स भान्तु वा कश्चित्परम्पर, वैशानिको वा, सैदान्तिकः । अनेकदेशपटितपर-
 म्परया अनन्तावयवपटितसम्बन्धस्य वा कल्पनातीत्यात् । अनुमानापीनसिद्धिकसम्बन्धकल्पनापेक्षया ह्यु-
 परम्परयाः सम्बन्धकल्पनस्य सयुत्वात् । अथैतत्प्रत्यक्षमन्त्रेण मध्ये व्याप्यद्विगुं कश्चिदुक्तमन्त्रे-वा नित्यवि-
 षयता संसर्गत्वेनाभ्युपेयि, सा भ्रान्तिविषयता न भ्रान्तज्ञानसम्बन्धो भवितुमर्हति, भ्रान्तानामभ्रान्तरत्वे-
 श्चरे भ्रान्तत्वस्य च प्रबोजकत्वमिति चेत्, बहिःतत्त्वावयवति तत्प्रकारावगाहित्वेन तस्याः सम्बन्धत्वम्,
 अविद्वेः । परन्तु तत्त्वतरत्वेन समुद्भवसम्बन्धमात्रायाः सकलतेजोमयमुद्भवेत्येव सम्बन्धत्वं यद्विधिवत् भग-
 वान् रवाह्रपावित्तलकपात्रिकयामपि नैतावता रयाह्रचक्रयोः सारूप्यविषयः । एवं सार्वज्ञविषयतायाः प्रति-
 व्यक्तिसम्बन्धाया न भ्रान्तविषयतात्वम् । न वा भ्रान्तिविशिष्टज्ञानस्य सार्वज्ञविषयतात्वम् । प्रत्येकमादावोक्तः
 प्रमात्वं स्यादिति चेत्, भवतामपि समानत्वात् । यदि च सार्वज्ञविषयताया अपि विशिष्टविशिष्टविषयतात्वं
 व्यवस्थापयित्वावेतत्, तदा साद्रूप्येण न सम्बन्धत्वं, किन्तु विशिष्टविषयकत्वेनेत्येवं प्रत्यक्षयोग्यासङ्गे नवि-
 प्रमाप्रभावेन प्रतिपाद्येति प्रतिवृत्तात्मन्यान्तं प्रतिरन्वदि 'मि' चेति । इदं च प्रमा तेजसो रूपमिति सिद्धान्ता-
 नुसारेण रूपमेव मयिस्त्राययोगाचार्यं सिद्धान्तः परं सम्मत इत्याह द्रव्यार्थान्तरत्वादिति । वस्तुतस्तु रूपं
 प्रत्येकैव सिद्धान्तः । तथाहि तस्या इत्यान्तरत्वे तद्धारम्मको न मयि, प्रभावात्मासाः साम्बावयवित्वात्तेजो,
 मभेरप्यवयवित्वात् । नापि मन्मुपपद्यमानतेजोमागास्तद्धारम्मकाः, उपपद्यमानमनारम्मकस्वरुर्धवात् । अति-
 रिकल्पव्यवहारप्रकारकल्पनामपेक्ष्य रूपस्यैवाधिकदेशश्रुतितायाः स्वीकृत्यमुचितत्वात् । इदमपि सिद्धान्तोपपद्य-
 म्, तद्वैतव्युपधानीकसावस्थितान् प्रभून् प्रतिपाद्ये पुनः प्रत्याह 'धेतैर्मेवेति । अत्र प्रतीयसर्वविषयत्वोप-
 पद्यमानं तेजसा इत्यारम्भकत्वे तु एव दोष इति कर्तव्यम् । धर्मेधर्मिणोर्मेदनेदमिति वयाभुतप्रकाशाभ-
 वस्तुजापुरोधिः । कुर्वेयैत्यामिप्रायमिति । ननु कुर्वेत्तत् मयःप्रतिष्ठानादिभ्यापारजन्यत्वात् परमात्मन
 एव, न तु जीवस्य, जडप्रत्ययदेवतात् । एवं धर्मिण्यवयवमवयवं कुर्वेत्तत्त्वमपीति चेत्तत्राहुः तर्ह्येवेति ।
 परमात्मनारूपत्वादेवेत्यर्थः । नैवाधिकमते त्वनुपपादयवोपपत्तिरनुभवसंयोगित्वात्पर्यवर्त्तनेति बोध्यम्, साध-
 यत्वेत्येवोपपत्तेः, अन्वयात् मह्यमिति प्रत्यक्षानुपपत्तेरिति अत्रः । अत्रैव सद्रूपीति । मन्मथीवयव

मस्य विभुत्वं व्यक्तीकृतं बहुवचनम् । विभुत्वेव हि सर्वसंयोगस्यादृश्यं वा बहुत्वनिर्वाहकम् । तैत्ति-
सूत्रेति । 'नानाभावो व्यवसायः' इति व्यापकव्याप्तीवृत्त्यस्य तत्त्वसूत्रैककारित्वस्यैवत्यर्थः । तत्र हि
नानाप्रवेशोक्तं, न तु व्यापकत्वम् । आत्मपरं तु ऋद्धम् । अतस्ति व्याप्योपीत्यर्थं आकाशादावतिव्याप्तेः ।
अयं भावः, यत्र नानात्वं तत्राणुत्वं मध्यपरिमाणकत्वं वा, पटपरमाभ्यासी दर्शनात् । इत्यस्ये यतीति
विशेषमात्रं गुणार्थं व्यभिचारः । आकाशास्य दयाणुवानावसात्र नानावशाभाव इति स्वतिरेकप्रकारोऽपि ।
यदि च व्यापकत्वात्माकाशादीनामावन्त्यवप्रतिजीवानामपि मानात्वं व्यापकत्वाविरोधीत्युच्यते, तत्रापि
यद्वर्मावच्छिन्ने व्यापकत्वं तद्वर्माकाशलाघवच्छिन्ने न मानात्वमिति विवक्षितम् । नन्वयमप्यनियमा, मेरप्रतिबो-
त्तरस्य मानात्वपदार्थस्येति चेत्, न सावृत्तितत्त्वस्तिरसावच्छिन्नमेवप्रतिबोत्तित्वस्य मानात्वपदार्थत्वात् ।
आकाशप्रवृत्त्याद्यन्वयित्वावच्छिन्नमेवमात्रेण तद्वत्त्वत्वेनाकाशस्य धर्मप्रत्ययत्वात् । न चैवंविधानात् एव
श्री वियमा, पटादयो नाना, नाकाशादय इत्यादिभ्यवहारस्यैव नियामकत्वात् । यदि आकाशादीनामीध-
रत्वं तदेवैव एव व्यापकः । नैववादिनां जीवाणुत्वमेव स्यात् । जीवा अन्तरः, ईश्वरभिन्नइत्यत्रात्, परमाणु-
पत् । पक्षसाहचर्यप्रत्ययवैयर्थ्यस्य विभुत्वमुल्लङ्घनेहेन तत्र च व्यभिचारस्यापेक्षयात् । अणुरं चात्र विभुत्व-
त्वम्, तेन पटादी न व्यभिचारः । न चात्मभिन्नप्रमाणार्थिः, जीवात्मभिन्नत्वस्य जीवभिन्नत्वस्यैव
वा तथात्वे वक्ष्ये पूर्वत्र विशेष्यवैयर्थ्यादुत्तरस्य पक्षेतरत्वात्, आत्मभिन्नत्वस्यापि पक्षेतरत्वात् । न
च पक्षतावच्छेदकवच्छिन्नमेवैव पक्षेतरत्वम्, यदी कृतकत्वेनाणुत्वस्यैव स्यात्तेऽत्रेवसावैवसाधि-
त्वात् । न चायं कापीश्रोतः संप्राप्त एवेति वाच्यम्, अणुत्वकथानिर्णयान् । न चायं महाभिति प्रत्यक्षादप-
महत्त्वस्य प्राप्त्यादेरित्योक्तवैयर्थ्यरूपत्वात् । अन्यैरात्मनोऽपरिमितइत्यन्ताद्वाकारान् । तदाऽणुत्वमप्यवच्छि-
धर्मान्तरवर्णनं वा निरुक्तप्रारं, न तु महत्त्वस्य कथमित्यलक्षणमव्यक्तमपि । तत्र परिमाणरूपमिति किं वास्तु
यदि प्रत्यक्षादुत्तरः । अणुत्वं तु सर्वेष्वेव प्रत्यक्षगम्यम् । अनुमानं तु प्रत्याभावरकं, सत्यतृप्तमपक्षपातः,
उभयवाच्यपुलम्भमिति चेत्, वैयर्थ्यः ईश्वरभिन्नत्वेन जीवाणुत्वस्य साधितत्वात् । न चाप्रत्येककत्वम्, तर्कस्य
वक्ष्यमाणत्वात् । किञ्च जीवा अन्तरः, बहिर्निद्रिद्याप्राप्तगुणवरात्, उक्तानावात्वाद्वा (आत्मनो वर) अन्त-
रन्तरवद्वा । अणुपुण्ये गुणादीनां मानसं न स्यादिति तु नास्त्यम् । पुनर्योग्यताया अन्तःपुनरात् । अपरि-
मितत्वमतेऽपि महत्त्वभावेन तदनुपपत्तिपरिदारायमुक्तमतेरेव शरणीकरणीयत्वात् । अत एवात्मनोऽपि
मानसं न सादित्यप्राप्तम्, इत्यन्तर्हितकथमुपादी महत्त्वापेक्षायामपि मानसप्रत्यये तदपेक्षायां प्रमाणावा-
धीत् । अतस्ति वापके महाभिति प्रत्ययो महत्तरिमानविषयक एवेति तु न वाच्यम्, तादृशप्रत्यये विज्ञात्वात्,
अर्हमित्येव प्रतीयतः । अत एव तदेकत्वपरिमाणे योग्ये इति टीकाकृतः । योग्यताकल्पने गौरवादिन्यासित-
वास्तवात् । अत एव चापरिमितइत्यन्तं नवीनः समामनन्ति, अन्यथा तत्प्रत्यक्षाप्राप्त्याप्रत्यक्षान् । तत्प्रत्य-
क्षप्रत्यये अणुप्रत्ययेऽपि विज्ञात्वात् । एतन्मतेऽणुत्वमनुमनःसंयोगाधक्यमेव । सिद्धान्तेऽप्युच्यते । किञ्च
महत्त्वेऽणुत्वे वा निरवयवत्वाविशेषाणामनोः संयोगो नावयवावच्छिन्नः, परमाणुद्वयसंयोगस्यापि सप्रति-
वेद्यावच्छेदस्येन सावृत्तित्वमात्रे संयोगस्य निवृत्त्यवयवत्वात् । तत्र किं नाम गतिधानम्, अणुत्वकत्वस्य
संयोगवच्छेदकविरहेत्येव परास्तत्वात् । ससंयोगे प्रवेश एव सावयवनिर्वाच्येदक इति चेत्, तदपि वापि-
तकमण्डनम्, निरवयवत्वसंयोगोपपादने प्रभुं तयोः प्रत्येकं देशं संयोगसमर्थनार्थं देद्यावयवानो परमाणु-
पर्यन्तानां संयोगस्याभ्यां गह ससंयोगः । तत्र पुनः परमाणुसंयोगासम्भव इति पाठइहां ब्रह्मणम् ।
द्वयणुत्तरसंज्ञानामनेर्भेदिरिति चेत्, सोऽयमवयवसंयोगो न वा, नायः, तदनुपपत्तेः । आत्मनः, कर्मजन्यस्य
संयोगजन्यस्यनियमात् । अवयवसंयोगो नैवमिति चेत्, अणुद्वयसंयोगोपपादनार्थमवच्छेदकपरवत्त्वावयवोप-
पत्त्यात्, तत्र च पूर्वोक्तावयवत्वात् । प्रकृतमनुत्तरमः । एवं च अनतो जीवस्य चानोर्वहो वा संयोगावय-
वजाणुपत्तिरुच्यते प्राप्तायां तत्प्रतिष्ठितार्थमात्ममनसोर्वहइतिवाचां च 'अवयवो'ति एवात्रैव प्रोक्तं
कथिकवच्छेदस्यैव सत्यसंयोगं वा प्रत्युपस्थापयति, अन्यथाऽणुपरपत्तेरन्वयत्वात् । एतदेविविदुः अणुत्वप्रमाणत्वात्

जीवाणुत्वेऽप्यवतारयन्ति—‘युगपज्ज्ञानलुप्तमित्येवमसौ सिद्धम्’ । मनोऽनुत्पत्त्येव युज्यते । तथाहि मनिकृता, बाधुपज्ञानवतो मेरुस्य सत्यविषयसम्बन्धानि चरचरसमत्वधोभ्रावि सत्यविषयसाक्षरकारहेतुसंबोगद्वयानि, तदानीं सत्यविषयसाक्षरकारजनकत्वात् पठयत् । एकैकं वा पक्षः । अन्यथा हेतुना कल्पे युगपज्ज्ञानोत्पत्ति-प्रसङ्गः । न च वैयर्थ्येऽप्यवतिष्ठन्मन्त्राद्विज्मन्त्रः, तद्विपरिवर्तनं तस्यापि सरवात् । इन्द्रियान्तरविशेषभेदं स्यात् । न च युक्तसाधकत्वः, इत्यते हि स्मर्द्धनवतोऽभिव्यक्तविषयान्तरज्ञानमिति बाध्यम् । सा हि न सत्यविषयज्ञानहेतुः, अनुसृतिसत्तेऽपि ज्ञानोदयः । नाभ्यन्तज्ज्ञानप्रतिबन्धिका, पठयुक्तसाधो पठज्ञानोदवात्, किन्तु सा किंवाहेतुमनोवोचरप्रवृत्तद्वारेन्द्रियान्तरादाह्वयभिमते इन्द्रियान्तरे मनो निवेद्यवन्ती अनुसृतित-प्रहे हेतुरन्यमहे प्रतिबन्धिका च, न तु साक्षरत्वात् । अत एव सा सत्यपि मनोवोचरप्रवृत्तभावावेऽनुपयुक्तैव । अथ मनोवैयर्थ्येऽपि करणधर्मत्वात् किंवाकमः । यथैकं करणमेकैककर्मकामेव किंवा जनवति, ज्ञान्यामित्यत्र व्यक्तित्वानीयताऽपत्तिः कथं वारणीया । तथा चेन्द्रियाणां मिथः कलहप्रसङ्गः । अष्टावधानेऽपि ज्ञानकमानु-मानमेवेति महता प्रवन्धेन मनतोऽस्तुत्वं न्यवस्थापयत्तुः । तद्विदं जीवानुत्पत्तेऽपि समानम् । तथाहि—बाधु-पज्ञानवतो मेरुस्य मनःकिंवाहेतुकमधुर्धनसंबोग आत्मनः संबोगश्च बाध्यः । तथा चेन्द्रियात्मसंबोग एवास्तु, बहुविजातीयकिंवा बाधुरारमसंबोगकले प्राणाद्यात्मसंबोगभावाच्च ज्ञानयौगपद्याम् । तुसादिप्रसङ्गानुरो-पाच्च मनःसिद्धिरपि । न चोभयकिंवावोभवेन्द्रियात्मसंबोगे ज्ञानयौगपद्यापत्तिरित्यपि साम्प्रतम्, भन्मते जीवात्मास्तुलाहोकारेण युगपत्संबोगद्वयार्थमवात् । किञ्च भवन्मते परमनसा परात्मप्रत्यक्षापत्तिवारवा-यात्मनःसंबोगे वैज्यात्मन्युपेयमिति तत्तत्प्रेमनोवोयवैज्यात्मनां कल्पनापूर्वम्, न सत्यन्मते । यत्रैकैव विजातीयकिंवा तत्तदेकाग्र्येण समवायसंबोगः, तत्र परात्मप्रत्यक्षापत्तेर्नुवार्त्ताच्च, विजातीयकिंवा एव विजातीयसंबोगनिवामकत्वाग्रीकारात् । फलवत्कल्प्यं तदिति चेत्, किंवावैज्यात्मस्य फलं विजातीयवात्मनः-संबोगः, तस्य चातीन्द्रियस्य वत्स्य स्वपत्तिर्नैवत्वात् । न च प्रत्यक्षात्मककलाभावेन तारसंबोगाभावात्प्रमुखाव किंवावैज्यात्माभावात्मानमिति बाध्यम्, तथापि तारपवैज्यात्मस्य बाध्मयौगपद्युत्पत्तिव्यादाव विविपमनादिरहात्, अवन्तकार्यकारणभावाप्रसङ्गात् । अपि च तत्पुरुषीयत्वमनोवोयगुत्तिवैज्यात्मनोवोयगुत्तिप्रसक्तं बाध्यम् । तथा च तुल्यपुण्या पुरुषान्तरदीययवोयगुत्तिवैज्यात्मस्य तस्य च परस्परमानवसमानाधिकरणस्य सामान्यत आत्ममनः-संबोगे सामान्याधिकरण्यात्साद्वर्धम् । तत्रापि सामान्यकारणताया अनतिप्रसङ्गाच्च वैज्यात्मावच्छिन्नत्वात् । तसा-म्याहगौरवादात्मनो विमुक्तान्त्रीकार एव साधीवान् । अनुपपत्त्यन्तरपरिहारश्च मूलव्याकृतान एव विशदीभवि-ष्यति । तत्तात्पर्यमनो वैयर्थ्यं किमिति लज्जत इति चेत्, भगवद्भैरवेनैवात्माकं वैयर्थ्यमिस्सापत्तिमन्त्राधातुः ईर्ष्याया त्वम्ययेति । यदि तत्पुरुषज्ञानसारेण न वैयर्थ्यनिर्णयो नापि सूत्रान्तरनिर्णयसहस्यर्थः । अत्र च ‘तेभ्य एवातुरेव ये’ति पूर्वकारिकायामुच्यं प्रतिज्ञातम् । तत्रांशत्वेनोत्पत्त्येवस तादात्म्यलक्षणास्य समर्थनमिति तत्प्रतिज्ञा प्राचमिषी । तथा चांशितादात्म्य एवातुरेति नोपपद्यते, अत एव दुर्ज्ञेयत्वाभिप्रायोऽपि न । ‘चेतसा वैतल्य’ इत्युक्तेः । चक्षुरादृग्वचरीयं व्यापकत्वमपि । तदुक्तं निबन्धे ‘व्यापकत्वमुत्तिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते’ इति । योयकत्वमोय्यता अमान्यसम्भवात् । ‘वह्नीत्वेनेदम्’ ‘यामिरप्यादृत’मिति तद्व्याख्यार्थः । न च न भवत्वात् तत्र अत्यस्तकृतो गुणतयेति व्याप्तेः । न च अक्षानामानन्त्यात् वैयर्थ्यमिति बाध्यम्, भगवत्त्ववि-ष्येन तेषामेवत्वात् । एवं बाध्यवैयर्थ्यस्य सूत्रमात्रमिथासाभावे युक्तोऽप्यस्तुतुष्टीत्वा अनुसन्धेवा इत्यर्थेऽपि इहम्यो यीर्मासाकृत्पत्तास्तुतमन्यत्वेति । ईर्ष्य इति । ‘महावज आत्मा योऽयं विज्ञानमय’ इति । जीवप्रक-रणवीर्यम्, कोशाभिधाकात्, चक्षुस्त्वविषयतामिथासागा, ‘प्राणेष्वित्युक्तेः, तथापि ‘इहमन्योऽमोति’तिलुप-हापुष्टोपाहापान्तरपुष्टोपाच महाप्रकर्षं प्रत्यक्ष एवेत्यत्र सूत्रादं प्रमाणवन्ति ईर्ष्येति । अयिकारात् प्रकर्षाद् इतिमित्यविषयताया एव निवतसेधेन कल्पत्वाग्रीकारमिति इवम् । व्यापकत्वादिनभन्तनभन्त-विषयवन्ति ईर्ष्यादीयात्ममिति । नवन्त्यावच्छल महर्षेयस्योत्पत्तेः अम्युति चरमेऽप्यस्य भगवता बहुवी-र्ये इत्युत्पत्तिवत्तादीपानां इहमन्या । नवन्त्यावच्छल—‘ययोर्द्वोरेकतरमिवनववृत्तमित्येकवृत्तिहेतु तात्प-र्यमिषो’ इत्युक्तिरुत्पत्ति विवाक्ये । तथा च नवा वदनावेऽपि तं मिहान वदने समकथनः स्यादिति । न च

न नहं ह्वायिकं मिहाय तदाभवे समवायः स्यात्सति, तथा गुणो गन्धादिरप्येकमाश्रयं विहाय समवायेनैवान्यत्रापि
 स्यात्सति । न च समवायस्य गुणस्य बाधप्राप्तित्वे नियतादेव सम्बन्धिभ्यो निवृत्ताभ्यो, येन गन्धादिसमवायः
 पूर्वाश्रय एव वर्तते, तथा सत्पुत्रभयोर्नाशे कालेऽपि न वर्तते । कश्चिन्नेन वृत्तौ नायं निबन्ध इति चेत्, समवायेन
 वृत्तायैव नः कुलधर्मः, इदानीमित्यादिपदिह बाधो गौरभमिति प्रतीतेर्निरनुपपत्तात् । अत एव 'पूरा' इति
 श्रुतेः, सूक्ष्मावयवस्यारक्षणायां मानाभावः । न च समवायेन गन्धाश्रये देशान्तरे जलानी वा शुचिनीलापतिः,
 शुचिनीलापतिरेव तत्रक्षयत्वात् । विषयसद्भावात्तद्भावाभ्यामेव प्रत्यक्षाप्रत्यक्षोपपत्तेर्गन्धादिरप्यशुचिनीलापत्येव
 दृक्कल्पमात्रे मानाभावात् । अत एव नियतासंस्थानादेर्नास्तिपञ्चकल्पमिति प्रभाकरमतमपि प्रत्युक्तम् । ननु सम-
 वायेन गन्धोत्पत्तौ शुचिनीत्येन कारणत्वात्तत्र साधित्वेनैव गन्धस्य वर्तनमिति चेत्, न वयं साधिकदेवेत्य-
 तिसम्बन्धेन गन्धवत्तासुरीकुर्वः, उत्पत्तेः सम्बन्धवदकथे गौरवात् । अत एव भोत्वतित्वं कार्यतावच्छेदकमपि ।
 समवायेन गन्धवत्तानिवामकः सम एवास्तु देहो यत्र यन्धः प्रतीयते, न तु तदेवसंयुक्ततत्पृथिव्यवस्था एव ।
 तेषां बाधप्राप्तावांतावभावात्सोमहात्वेन तदीयगन्धस्यायोग्यत्वात् तद्वदप्रसङ्गात् । उपरिगन्धमानगन्धः सप्रकार-
 कप्रतीतिविशिष्टोप्यसंयुक्तद्वन्धाभावः, तत्तद्विषयिभ्यवस्थाभयो वा, शुचिनीगुणादित्यनुमानात्पृथिवीसमवेतत्वं
 विज्ञाय, न तु यथोक्तसाध्यम् । पदार्थिगन्धादापि तत्तत्प्रकारेणोत्पत्तेरुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयसाध्यादिः ।
 पञ्चविधेष्वन्यथाप्यादिष्वेवप्रतीतिविशेषकत्वमुपलब्धमानावयवम्, तदवच्छिन्नगन्धस्य पृथिव्यवस्थावृत्तित्वसाधने-
 र्धर्मान्तरत्वात् । सिद्धे च पृथिव्यवस्थावृत्तित्वे बाध्यादिमिष्येकत्वस्य भ्रमनिरूप्यते, तत्सिद्धौ च तद्विधिरित्य-
 न्योन्याभावात् । अन्यथा बाध्यादिष्वेकत्वतोपपादनायोग्यात् । न चेवं पृथिवीत्वेन कारणतायां व्यभिचारात् ।
 गन्धस्य देशान्तरे बाध्यादी समवायमात्राद्रीकारात्, समवायेक्यमतेऽपि समानत्वात् । निश्चिन्नाधिकरणत्वा-
 सम्बन्धस्य तत्र तत्र प्रतीतिनिवामकत्वस्यैव सम्बन्धत्वम्, निमित्तमन्तर्भावादिति बोध्यम् । प्रत्येकमादाय
 गौरवानवच्छाद्यात्, तत्र सञ्चोत्पत्तेरनवच्छाद्यात् । न च समवायेन वृत्तापुत्पत्तिमरम्, तत्रापुगन्धे गुणान्तरे च
 मित्वे व्यभिचारात् । न चेवं निस्तुल्यत्वम्, शुचिनीजन्यत्वेनैव जन्यत्वात् । अवयवनिर्गमपक्षेऽपि नरेये वे
 मच्छन्ति, तत्र देशान्तरेऽपि तदतिप्रसक्तैर्गौरवाय देशानां तेषां निवामकत्वात् आशङ्क्यत्वात् ननुन आधिर्मा-
 नमन्ये समवायपदस्य लक्षणसम्बन्धेऽपि प्रयोगात्प्रकृत्येऽपि स एव स इत्यनेन पक्षेन । ताभ्यारणी योग्यतामाहृते
 ननु कर्पूरसादीनामिति । तत्राप्रतिपक्षेनैवाभावादियोग्यतावदानुगतेन गुणयोग्यतेत्याशयेन समवायते
 र्हीदेवेति । सिद्धेयुरेयेति चेत्तर्हि प्रतीयेरमेयेति भावः । स्यादित्यापाततः । श्रितामापुर्वाणीनां गुणादी
 प्रतीतेः, तत्रापुचरीतेरवतारात् । अतद्वृत्तसंनिष्ठतादृशादीनामित्यत्र इत्यपि न, कुट्टमरुपादेरप्यन्वय प्रतीतेः,
 कश्चिद्भ्ये गुरुत्वप्रतीतापि पुष्पादी तदप्रतीतेरानेन गुणानां भिन्नताभवात्कान्त्यात्, तथापि ताभ्यारणी
 योग्यतेत्यभिमानेन हृष्टते र्हेर्नपकावयवयानामपीति । चेदित्यनन्तरं नेत्यप्याहारः । तथा चेवं कल्पनेन
 वितया । तथाहि सर्गादी विमद्याः परमाणव ईधरेच्छातः संयुज्यन्ते इति हि उक्तम्, तस्यावच्छाया इत्या-
 रम्भविषयकत्वं, न तु राण्डइत्युपपत्तिपदत्वम्, पूर्णद्रव्योन्मज्जमपत्तेः, समपरिमाणतापत्तेः, साधुप्रादेरपि
 पूरणापत्तेः । यदि च कलत्ररुपोपायावदनिमित्तविषयकत्वं तद्विच्छाया इति मन्यते, तदा निरिजमूर्त्योः समान-
 देष्टताविरोधात्पुष्पादी इत्यान्तरं सजातीयमुत्पाद्यत इति न शक्यते वक्तुं, किन्तु तदेव पुष्पं परिमाणमेदाह-
 व्यमेद इति न्यायेन इत्यान्तरत्वमाशयते । पूरणेनेत्युप्यमाने परिमाणमेद एवास्तु, न इत्यमेदः, अनुकूल-
 तर्कमात्रात् । अनुपपत्तिरूपप्रतिफलकांक्षतातावासम्भवाद्द्व्यान्तरत्वापादवमिति रिक्तं वचः । एतेन यन्त्र-
 पुष्पादिजनकत्वावच्छेदकत्ववैभक्तिसिद्धिरित्यपि न ह्यनिमित्तम्, यन्त्रद्रव्यसद्भावा एव हि तद्विषयकत्वस्येव-
 रेषणायां वक्तुं शक्यत्वात्, तत्रैव च मानाभावात् । अस्त्येवम्, अवयवनिर्गमः पूर्वं बोधपक्षमेवेति चेत्, तत्र
 तर्कवन्ति 'मिन्विदिः । अत्रात्रिर्विज्ञानेन सम्बन्धः । लोकास्य गुणितं विहाय गुणानवस्थाननिबन्धस्यानुरोधेन
 निर्गमपूरणयोः कल्पतेऽपि पूर्वद्रव्यं नष्टमिति प्रतीतेरभावात्तत्पूरणस्य केधर्भरिहाराद् इत्यान्तरत्वापादानमेव
 प्रयोजनं बाध्यम् । तथा च पूर्वद्रव्येन सह समानदेष्टताविरोधः । नन्वा एव पूर्वद्रव्यनाशः, प्रत्यक्षिहायव

तथातीवर्त्तं विषय इति चेद्, य, नासाप्रसङ्गात्, अनुमानसाधनोक्तत्वात् । तथातीवर्त्तं विषय इत्यपि
 मन्वद्, यदस्यैवमत्वादेस्तु कातेस्तत्र केनापि प्रमाणेनाविषयीकरणात्, अनुमानस्य चाप्रयोजकत्वात् । अन्व-
 वाऽऽवस्यन्तपदस्यैवमत्वादेस्तु मिश्रण इति पूर्वपूर्वपदवैजात्यान्तरप्रसङ्गेनानन्तर्जातिकल्पनापत्तेः । एतेव वीतु-
 यत्कथारितः प्रसाधनात् । क्षीराशायनवपूरणं तु प्रसङ्गातिरिक्तम् । नदिदमन्वयेति म्बपरिचिन्ति, तदपि न
 इत्यान्तरसाधकम् । नवाऽनया प्रतिपत्त्या यथावस्थितपुण्यादाववयवपूरणरूपना । न च इत्यान्तरत्वम् । न
 वैवं पृथिवीचटवोरप्येकत्वे सांख्यमिनिवेशः शङ्काः, यदत्वाद्यैः प्रसङ्गसिद्धतात्तत्त्वव्यतिष्ठन्नवोभेदात्, समनि-
 यत्वाप्येकत्वव्यतिष्ठन्नवोभेदात् । यथा यदस्य कम्पुग्रीवादिमत्त्वाव्यतिष्ठन्नवोः पृथिवीतपटलवयोः परस्-
 पमावसामानाधिकरण्याभावेन साङ्ख्यार्थान्वेयस्युपधेयामेकत्वमुपधेयसाङ्ख्यव्यतिष्ठेव । पृथिवीत्वाव्यतिष्ठन्नासि-
 द्धत्वाद्यत्वाव्यतिष्ठन्नवत्येति चेत्, तत्वावयवमयेव न येदस्य इत्येव साङ्ख्यवैकल्यम् । ते हि म्याऽद्यमन्वोः
 सामान्यविशेषभावसमं येदं सामान्यात्मना वाऽमेदं मन्वन्ते । सामान्यं च नाम तादृशम्येनानुपपत्ता
 पृथिवीव्यतिष्ठेव, न तु समवायेनानुपपत्तं पृथिवीत्वम् । सिद्धान्ते तु तत्वावेन एकत्वकार्थानुगतमूलप्र-
 कृतिस्वाभावमिच्छं विषयताविशेषमक्षयसत्तात्मना प्रसङ्गैकविज्ञानावयवप्रपञ्चितमिति प्रसङ्गान्वावावाव-
 निरुक्ताये प्रपञ्चरूपानां नन्विद्यारम्भ सकंचरमोऽयमिति पुष्पपुरेण्यमः । सप्रतिबन्दिमुद्गावन्ति र्हेमो-
 यस्यापीति । तथात्वं सम्बन्धिर्न निनापि सरपम्, सरहीधरो नैवाविकानाम् । तथा सति निवामक-
 त्वाभावासिद्धयः । ततोऽतिरेकपक्षमिहान्वयः । अतिरेकः सम्बन्धिर्न विहावावस्थानमिति बाधत् ।
 निवामकभावस्य तुल्यत्वाविसाधनः । तत्समाधानाय निवामकानुसारेण पुनः समवायमादाव जज्ञात्वाच्च
 विस्तार इत्याहुः र्हेमिति । तथा च साङ्ख्यमतप्रवेशः । अत्र तादात्म्येनानुगतोपादानव्यतिष्ठेयतातिरिक्ता,
 न तु चैतन्मन्वित्वेकं तन्मतम् । सूक्ष्मरूपेण परिणामिनि स्वरणे कार्यमित्यपरम् । तत्र प्राथमिकमते मन्वोपा-
 दानसत्ताऽनुपपत्तिरिति सिद्धान्तपरिष्कारप्रतीयमतीत्या सूक्ष्मरूपेणापाधितमिति बोध्यम् । सम्बन्धसामान्येनायं
 निवम इत्याहुः हेतुं ज्ञयेति । तर्थाभावरपि गन्धातिरिक्तेति विशेषणमुपक्षेप्तम्वित्याहुः र्हेमोपा-
 ति । ननु सम्बन्धत्वं नेकं, गुणत्वं त्वेकमिति चेच्च; सम्बन्धसत्त्वात्साङ्ख्यैकत्वात्, विषयवत्तावकात्वात्,
 अन्वयस्य च भवविषयमितिदस्यानुपपत्तत्वात् संबोध्यवादिनेष निवम इति चेद्, अस्याक्रमपि स्मत्तादिनेष
 भवविषयतो निवमः पूर्ववत्सतीत्याहुः हेतुं ज्ञयेति । र्हेमोपातिरिक्तेति । साधारणयोग्यतानिवायने गुणसत्त्वे
 इत्यसत्त्वं निवामकमिति साधारणनियमे वैधर्म्यं बोध्यम् । रूपवादिना नियमे तु न वैधर्म्यम्, तद्विशेषणानु-
 पादानादेवेति बोध्यम् । गन्धसत्त्वे इत्यसत्त्वस्यानुभवविरोधं दधन्ति र्हेमोपादस्येति । तत्सूत्रभाषणा-
 मयवसानां यतो वातुसंबोधादेरन्वयव्यतिरेकसिद्धहेतुत्वात्तत्त्वत्वे निनिगमकभावेन सत्त्वावयवानामुद्गीतनाप्र-
 क्षणः कर्तुं शक्येति भावः । यत्तानुरोधेन म्बवत्त्वानां गुण एव यमार्थोऽप्युपपत्त्य, इत्यसत्तादेरभावेनान्वय-
 प्रसङ्गात्, म्बवत्त्वमितिपक्षलोकोत्तरत्वात् । तर्हेमः कथावादिः । योग्यमात्रवृत्तिगुणत्वेन योग्यत्वमाहुः तेषां-
 मिति । र्हेमोपादे इति । यदुक्तत्वात्तादात्म्यत्वादेव यन्मातिरिक्तेति विशेषणमात्रप्रक्षेपस्य समुत्पाद ।
 यदि च तत्त्वदेवेन योग्यत्वाच्च रतोपसत्तिपक्षस्य मयापि रूपादितरत्वे इत्यसत्त्वमिति रूपत्वादिना निशिष्यैव
 निवामाच्च तद्विशेषणमिति गुणं आपवमित्यर्थः । एवं मनिप्रमान्यरूपत्वेन तत्त्वप्रपत्तेन वेत्यपि बोध्यम् ।
 पूर्वं कर्तृत्वादेनावयवोद्गमः सम्भाव्यते, न तु तदा इत्यविशेषेने इत्याहुः किञ्चेति । उग्रगन्धस्य चम्पकसि-
 टीकादेः कुमुदस्य । उग्रत्वं साधारणाधिकरेकवृत्तिरूपेन एतदतरत्वात् । किञ्च कतिपयावयवत्वात्तो गच्छन्ति,
 कतिपये तिष्ठन्ति, कतिपये क्षयच्छन्ति, तत्र बोधव्यमान्यतापुण्यां सर्वानवयवव्यत्येन वातुसम्बन्धतावो-
 द्गमोऽपीमोतीतपक्षानामिव स्यात् । समानवृत्तिभावेनैवैवैः पुण्यादिहेतुगुणावापत्तिः । न हि तावतामेव सम्ब-
 न्धं तावतामुपयः कम्पवन्नपि प्रयत्नरुपां वातुपनीयान्मावयवानां संयोगं प्रस्थावधीत । जगद्वरः पुणा-
 देत्यावयवानामिहाहं, निमिज्जातीयविकल्पसंयुक्ततत्त्वसारव्यत्यन्तरत्वेन कल्पविरहात्तद्विद्वत्त्वसम्ब-
 न्धान्तरप्रसङ्गवन्मत्वात् । तद्विराजमाने तपंचरसस्यापि कम्पनीयत्वात् । कतवत्कम्पमरहमिति चेत्,

तथापि साहचकार्यसम्पत्तोरप्रतिषेधस्तथाभावात् । अथ तत्सम्बन्धनत्ववचनसंयोगे पुनस्तत्त्वस्यानुपेक्षारूपत्वना-
स्तत्त्वसंयोगे तावत्तथापि करवापादयं वैजात्यं न कल्प्यते इति चेत्, तत्र तावत्तथापि करवापादकवैजात्यसिद्ध्या
तत्त्वत्वनायोगात् । अन्यथा शिष्टस्य तत्राभावकल्पनेऽपि तत्रैव तत्तिष्ठतिरूपेणैव । तत्रैव च वैजात्ये माना-
भावात्, सामान्यतो विशेषतयावयवसंयोगानामेव कारणत्वात्, न तु वैजात्यविरहितानाम् । तत्त्वविवाह-
विच्छेदेन च इत्यारम्भे इत्थं जायत एव, विलक्षणपुण्यादिषु न जायते चेत्कस्मैतावच्छेदकतत्त्वविवाहविच्छेदा-
प्रतिषेधेन तदापादानसम्भवात्तत्र वैजात्यादिदेः । अस्मान्मनु सामान्यकारणवत्तत्त्वज्ञातिरूपनिषेधकारणवत्तत्त्व
इत्यन्तावच्छिन्ने आपादनीये अर्थतो विलक्षणपुण्यरूपप्रधानांतरमापादयन् । आत्मा वा साहचार्यसम्बन्धयोग्या
वयवसम्बन्धावपुष्पान्तरोपरभावाकदाऽप्यत्र देशे तत्पुष्पांतरप्रसङ्गः, पूरकधेनाहस्तत्वात्, अन्यथा कर्तृपूरणा-
पत्तेः । कदापिदिह देशेऽपि साहचर्यपुष्पान्तरोपरभावाऽस्मिन्मममेव पान्त्वत्र तदुत्तराया तदेषकत्वयोऽपि नियाम-
कयोः सहातत्त्वतादयवसंयोगैः पूरणमिति कल्पना कल्पनयैव सम्भवीयेति । स्थितिर्लक्ष्म्य इति । एवं च
ज्ञानुपपन्नानिप्रायेष । परमापूर्तो स्थितौ तु महत्वात्सामानाधिकरन्धेन तद्व्यवसायोपगतोऽयं प्रहो न सम्भवति,
अन्यथा सर्वदाऽनन्तजातीयबोधेभूयमानपरमापूर्तो गन्धातिप्रहृष्टप्रगदित्वासायः । अतश्च नियामकत्वे एकका-
रणपरिहोपपत्तिः । उपसंहरन्ति अर्से इति । उक्तविचारप्रसावारित्वयैः । तद्व्याप्य सम्प्रतिरित्वाहः यथैषा तथेति ।
आधयनादाजन्मपुण्यमात्रे आधयनादास्य हेतुत्वात्तदोपेनाधयनादादयमां छन्मार्थं पुण्यत्वं कश्चित्प्रकाशकयो-
र्वाच्यं न तु तदाध्ये, तस्य नाद्यात् । तत्तिष्ठतिरेव तद्व्यवस्यत्वमिति नियमे तु गन्धातिरित्वेनैवनापि विशेष्येन
भाव्यमिति भावः । यद्यस्य मातृत्वादेः संपुण्यत्वस्य यद्वरपनस्थस्य वेणुनादात् संपुण्यत्वस्य तद्वनोद्देशो मयस्तद्वि-
नामपि दुर्गन्धः, विमुक्तान्त्वस्य । ततो द्वाद्द्वयोर्द्वयमानुसरति । वागीलनेन गतिगन्धनं चोक्तम् । गन्धनं च
सखीद्वेष्टे पुत्रगन्धोत्पादयन्म् । अथ एव भगवत्तत्त्वमात्राधारणम् । पुण्यस्य कर्मणो योवारणस्य दोहदकुण्डं
परितस्तस्माच्च नृपानिप्रदंश्चाद्गन्धो वेदाः कर्मणोऽपूर्वं कीर्तितां । यातीत्यपूर्वंस्य कल्पपर्वन्तगमित्वम् । वरि
भगवान् गोरोहणं न कुर्वान् 'गोरोहणेन पशुकामस्यैवत्येन बोधितमपूर्वद्वारकत्वं न विज्यति, पात्रजन्यत्वनस्य
रुष्टकत्वत्वं हि भगवदन्तारः । भगवदोद्देशेनैव पदमो पदन्ते, देवादिभिस्तु सैन्यानाः पशवो गवादयोऽद्या-
न्तरप्रतिरोपाद्वि न प्राप्सन्ते । अतन्निवारणाच्च च प्रावधितप्रगणयनिमतप्रत्यक्षेन परमुपनिरीक्षवा देवाः ।
भगवता हृदि प्राणानां च मादृशं प्रतिवर्तमानमिदमुकीर्ते, कीर्तयतिरूपरुष्टरा सर्वगमाभावात् । एवं त्रिवाग्व्यभिच-
रणां पानार्थं वेणुनादादिनाऽनुहृत्वेन चरन्तीनां मीदयमां पशवा नुष्टं प्रवर्तन्त विराजत इति कीर्तेः सामिनी-
समाजगमित्वं चोक्तम् । शब्दकृता कीर्तिर्वैणी प्रतिष्ठिता कीर्ती शुभ्या गन्तव्यं प्रयुक्तं नागार्थं योतयति । लोकेऽपि
पुण्यगन्धोऽस्यास्तीत्यपूर्वमेवोच्यते । कीर्तिर्वाऽस्य पुण्यगन्ध इत्यपि । सेन शब्दस्यापि गतिरूप्यते, न तु वीची-
सपन्नान्येन ग्रहोत्पत्तिः । एवं ज्योत्स्नगतपि भुविमुह्यसार्धपक्षे लीलापरत्वेनैव भावनीया । स्त्रीधर्म्येति
गौणीलक्षणाप्रधारः परमगतीत्येति बोध्यम् । हरपर्वेऽप्युद्धवद्वयमलम्, स एव मनउद्देशोऽन्तर्वांमिदेशो जीवदेवस्य ।
तद्व्यान्तर्वाभी गुणपतयैवशरीरि विरध । ध्यायकस्य तु सर्वत्र तौत्वाप्रत्ययत्वात् मानाभावः । न च सर्वमुक्त-
मनःसंयोगावच्छेदकत्वेन शक्तिरूपसंबन्धवच्छेदकत्वेन वा सत्त्वोत्पत्त्य स्थित्यधिकरणमिति वाच्यम् । अनन्त-
संयोगकल्पने गौरवात्, तेषां प्रत्यक्षाभावात्, अनुमाने पातुकूलतर्थापनुसरप्रवातात्, अनोदेव जीवस्य
शक्तिरूपसंबन्धेन स्वरूपसंबन्धेन वा सर्वदेजावच्छेदेन गन्धद्वारत्वमैवमूर्तसंयोगित्वतत्त्वगन्धवत्त्वादिदेः ।
पदादीं साधनानामनुभवाच्छ्रव्यादेः संवेदनं न कल्प्यते, तदनुभवं तु भगवदीयव्यापकरवत्सृष्टिरित्येदगतिनामि-
त्याहुः सर्वमनैवेष्टमिति । अणुत्वं महत्त्वं चोपपन्नमिति भावः । इदं चानुसन्धेयम्-निरवयवत्वाजनः संयोगात्स
सावच्छिद्यत्वमप्रीकृत्य पदावयववच्छिद्य एव स गान्यः । तथा च पदमपेक्ष्य संयुक्तः, सावपेक्ष्य चासंयुक्तः
आत्मा प्रसावेन, न चोपपन्नमैवसंयोग एवोभवतोऽवच्छेदकवच्छिद्यतत्त्वनिवधः, अर्थ तत्त्वतरकर्मवत्त्वाच्च तत्ति-
वमासदमिति पशुमासदम्, परमापूर्तो संयोगे जनिपारात् । तयोक्तरीतिरवतारोऽपि प्रहो एकतो निरवच्छि-
कत्वात्प्रारम्भसंयोग एव मानाभावाः, इतरथाऽऽजनि निरवच्छिद्यत्वमिदोकारप्रवृत्तात् । यत्रावच्छेदकं तत्रैव इति
वि. वि. मो. *

ज्ञात् । न च बाधशब्दे विरुद्धिप्रवृत्तित्वेव व्याप्यवृत्तिर्न, न चायं तथैव व्याप्यवृत्तिरप्यपत्तिरिति वा-
च्यम्, संयोगाभावात् नुष्यते व्याप्यवृत्तिरित्यानुपपत्तेः । न चायं संयोगाभावेन व्याप्यवृत्तिरेवेति वाच्यम् ।
अपत्तिरित्याह । तस्मान्नतो व्याप्यवृत्तिरस्य अत्राभावात्तदेव द्विसंयोगात्, किञ्चिद्वच्छिन्नवृत्तिसंयोगत्वात्
आवयुक्तसंयोगात्परिति चेद्, न; उभवावच्छिन्नसंयोगात्सोपाधित्वात्, आवयुक्तसंयोगस्यापि वस्तुवि-
शुद्धावच्छिन्नत्वात्, आत्मसमिहितदेहस्य न प्रत्युक्तत्वात् । किञ्च मेदप्रमाणाभावाद् जलरसस्य गौरवैवानिदे-
शनीयत्वावोक्तरीत्याऽऽत्मसमिहितदेशस्यावच्छेदकत्वे सन्निधानस्य दुर्देयत्वात् । स संयोगः किञ्चिद्वच्छिन्नः,
संयोगात्, आवयुक्तसंयोगपरिति चेद्, न, आध्यात्म्यव्यति यत्संयोगावच्छेदकं तदैव संयोगाधरोऽयम्, न
तु तद्वाक्यसम्बन्धेनाभवान्तरम् । अत एव संयोगत्रयसंयोगोऽपि विवादप्रत्ययः, परमाणुद्वयसंयोगो वा । न चैवं
ह्यनुक्तत्वात्सम्पात्तिः, यत्सम्बन्धता साक्षात्कमपराधः सौकर्यम् वा, तत्र स्वरूपमेव सम्बन्ध इति । न चैवं
संयोग एवमस्य, संयुज्यत इति प्रसज्यते, अन्यथेष्टापत्तेः । ननु जीवाणुनै देशान्तरीयो षट् एतद्वद्वज्रस्यो न
ज्ञात्, संयोगेनात्मनि पटोत्पत्तौ समवायेनादृश्य कारणत्वादिति । तत्रोच्यते, संयोगसोक्तरीत्या विवादप्रत्यय-
साधनवत्सम्बन्धस्य शक्तिसम्बन्धस्य वा सम्भवात् । भोक्तृत्वसम्बन्धेन वा पटोत्पत्तौ समवायेनादृश्य कारणम्,
संयोगेनात्मनि पटोत्पत्तौ तु न किञ्चित्कारणम्, तत्सम्बन्धेनोत्पत्तावैव मानाभावात्, तद्देशसंयोगेन पटोत्पत्तौ तु
साधनवत्संयुक्तसंयोगादिपरित्यक्तत्वात् सन्बन्धत्वात् । न चैवं गौरवम्, भवतामनन्तरसमिहितदेशानामात्मसंयो-
गावच्छेदकत्वमुक्त्यादेनासंभवपरि कल्पनीयम्, तथा तत्सम्बन्धसंयोगानां च कल्पनमिति तदपेक्ष नृत्तपर-
म्पराया एव सम्बन्धत्वे साध्यात् । एवं कालव्यवस्थेऽपि शक्तिः स्रष्टुं योगत्रयमो वा संसर्ग इत्यसं नैवाधिकेः सह
प्रसक्तिकविचारस्तदपेक्षेति । अवेद्यानी अस्यस्त्वेव संसर्गात्तन्मृत्पद्मानोऽपत्तिरित्यदनावां मायाया एव सम्बन्धपरिहा-
रनिर्वाहकत्वं सम्बन्धो मायावाणी प्रस्तुत एव प्रत्यक्षिहते, तन्मतमाहुः । 'यैद्विचि । एतन्मतेऽपदमानोऽपि संयोग-
विर्भावकत्वाद्दृष्ट इत्येकं मतम् । अस्यास एव वा यथावत् सम्बन्ध इति वा मतम् । तत्सर्वं संदर्श्य प्राहुः
व्योपेक्षत्वं नवन्तीति । देशादिपरिच्छेदश्च न्यत्वं व्यापकत्वं, न तु सर्वमूर्तसंयोगित्वम्, आत्मनो निर्गुणत्वात् ।
इवं च व्यापकत्वमेवोपपादकम्, परिच्छेदस्य मेदस्य प्रतियोगिनो मित्वात् एवाद्देशोपपत्तेः । नवन्तीति । तेषां
मत एवेदमनुपपन्नमिति च्यन्वते । तथाहि कोऽसौ देशादिपरिच्छेदः, पटादीनामिवास्त्यदेशवृत्तिर्न देशप्रतियोगि-
कमेवत्वं वा, यदभावोऽपरिच्छिन्नतनुच्यते, तत्राये तदापादकमन्तःकरणं व्यापकमिवा वा, भान्सा, अतन्म-
वात्, तत्तनुकल्प्यापकत्वस्यापि निषेधत्वात् । माद्यः, जीवतादद्यामात्रुत्वेवापातात्, व्यापकत्वाभावेऽपि
व्याप्यत्वात् परिच्छेदप्रतीत्येव, केवसम्पापकत्वासिद्धेः । असूत्रयमिति चेद्, तर्हि जीवत्वेत्यदिस्य तदैव
हेतुत्वापत्तेः, केवसम्पापकत्वादितादृशत्वात् । अथोऽनुपहितत्वमेव व्यापकत्वमधिकारणात्मकमिति चेत्प्रतियो-
गिनैव परिच्छेदप्रसक्तिः । न द्वितीयः, देशादिप्रतियोगिकमेदामात्रनिरूपणे तारुमेदेन तत्प्रतियोगिमिथं परि-
च्छेद्यत् । अयं परिच्छेदो न स्रोतो विमुक्तविरोधीति चेत्सम्बन्धान्तरवत्प्रतियोगित्वानुवोगित्वादेरपि निषेध-
त्वात् । नन्वेवं ब्रह्मात्मन जीवस्य व्यापकत्वम्, तच्चोभयसमाधेयम्, असत्यसुनिराकरणे भवतामपि च दुर्पट-
मिति चेद्, सत्यम्, असत्यसंज्ञकं न चम्यात्वात् । तथा च सौकर्यं विमुत्पत्त्यर्थं धर्मस्वप्नानस्य सर्वं दृष्टवन्ति
नैतद्विद्वद्देहिदृष्टीयमिति । चैतन्मन्त्रात्रयेन व्यापकत्ववादिना सरीररोहणं यदि चैतन्नकर्तुं वाच्यम्, तथा
प्रज्ञाद्विधाया दृतेः कारणत्वं कृत्वावच्छेदकत्वं च वाच्यम् । इत्यमेवाधिश्रुतीरवृत्तिरन्त्योक्तमोऽपीति इत्या-
दैवेतत्सर्वव्यसति । स्वादेतत्, 'अथ कलाडुच्यते ब्रह्मेति बृहन्तो आग्निन् गुणा' इति श्रुतेर्वैद इदमिति
यातोर्मेनिप्रसवे गुणगतबृहद्वोपपत्तिमात्रं गुणानां बृहदेवान्त्वमात्रस्याया प्रज्ञादि सापकाशत्वमिव जीवेऽपि
यमांजामधिकेद्वैद्यवृत्तिरनेनापि व्यापकत्वोपपादकत्वमेवास्तिवति, मैत्रम्, स्वादेयम्, यदीयं श्रुतिव्यापकत्वमा-
चक्षीत, किन्तु ब्रह्मत्वमेवेति तद्विद्वद्देहि सत्योक्तम् । पितृ किञ्चिन्मूर्तसंयोगित्वमनुत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वा-
न्तरमविकल्पेव । परिमाणं तु पात्राक्रियत एवेति ध्येयम् । एवं चैतन्मन्त्रात्रस्य सार्वत्रिकत्वाद्दोहनापेक्षायां
प्रज्ञासमिधतताद्वन्मात्रनिरूपितत्वमिच्छिन्नमिषवत्तानिषेपात्मना वास्तवत्वेन समारोहणं न चम्यम् । तथा च

[illegible]

ब्रह्माद्वैतविरोध इति हृदयम् । बुद्धिः प्राप्नोपलक्षणम् । अत्र यद्यपि तत्तदवधिप्रोक्तान्तिः सूत्रार्थः प्रतिविम्ब-
यननन्वावस्तुपाथेः पर्ववत्सति, तथापि प्रतिविम्बादिपक्षनिरासोत्तमिरासः । किञ्चानूक्तमननुपपत्तेर्योपापर्वे-
त्तादुः सुतिष्ठेति । उर्ध्वोन्मिस्तत्तदेवावच्छेदेन प्रणविदोः । गत्योर्गती तदनभिमानाभिमानौ । तथा च
यथावस्थितजीवसत्त्वस्य विरुद्धस्य पूर्वापरत्वेकविषयतायाः सम्बन्धत्वप्रपञ्चनासङ्गः सद्यः इत्याहुः न च
होतरस्यमिति । विषयतायाः स्वरूपसम्बन्धातिशया एव सारस्यमित्यर्थः । अत एवानुक्तम् नोत्पत्तिः । ननु
'अधिकं तद्वानुप्रविष्टमिति व्यापारानुक्तान्तिरन्वीयतामिति चेत्, तन्निषयतासम्बन्धात्प्रपञ्चसारित्वं तेषां प्रा-
प्तानां, न तु विषयताभक्त्यतिरिक्तत्वे साक्षात्, प्राणादेः सद्यस्य चोद्यत्तत्त्वतादिसन्निधत्वात् । ननु 'प्यावलीष
केन्द्रयतीषे'ति फलतो लीलासाधर्म्यकथनाद्वास्तव्यतद्वर्माभावे विहारसोपाधिगुणत्वमेवेति चेत्, तत्राहुः स्योरेति ।
'केन्द्रयतु लीलाकेन्द्रमिति व्याचेल्यर्थः । न्यायपदात् पूर्वपक्षादिपक्षाव्यवस्था सोपपत्तिकं सूत्रार्थत्वं
सूत्रते साधर्म्यमत्र । तथा च व्यापकत्वं किञ्च न संभवतीत्येव पूर्वपक्षः, तत्रोत्तरम् 'लीले'ति । यद्यप्यस्यां शुती
जीवविहारकथनावेत्तव्यावस्थित्यत्वं, तथापि लीलामात्राद्विषयत्वं तन्निस्सीमायां व्यक्तं भविष्यति, विहारस्य च
सहस्रश्रेतेः, पुरप्रनग्नानेऽपि साधर्म्यमुत्पत्तेस्तथा प्रसक्तविहारश्रुतेर्बलवत्तासाधर्म्यपरत्वे एतस्या उपचरितार्थत्वप्र-
सक्तैः, साक्षादुपचारबोधकश्रुतेरेव मेधाभेदसाधारणसारस्यस्य विहारकर्तृरपि सम्भवाद्युपपत्तेः । किमर्थं तर्हि पान्तः
प्रयोगः । सारस्यस्यापि भगवद्वर्त्यैव व्याहृतमिति जानीहि । प्रसक्त्या न तु विहारश्रुती ब्रह्मलीलापदाधिकी
वीचलीलाऽपि । भगवति पुनर्लोककर्तृत्वे प्रत्यक्षमनुवं निराकर्तुं लीलासारस्यकथनं, न तु लीलाकर्तृमेवपदि-
सत्सारस्यकथनम् । ब्रह्मणस्तत्त्वत्वं जीवत्वमेव । न च विमुक्तविरोधः, असदन्तःकरणप्रज्ञापस्यन्तःकरणदेव-
मावाप्यवच्छेदमेवेनाविरोधात् । न च ब्रह्मधर्माधामव्याप्यवृत्तिरुत्पत्तिः, इष्टावतरेत्येके । सर्वतादात्म्यमेव
तत्तत्तादात्म्यमेव वा ब्रह्मधर्मः, तत्रापि सदाविहितीयतादात्म्यं फलदसायां सदावितादात्म्यापचानन्दतादात्म्य-
मेव वा ब्रह्मधर्मः, तस्य किमवच्छेदकेनाप्यवच्छेदकरस्य सर्वोत्पत्तिभाजानुभवाप्रमाणप्रतिपक्षस्य विद्वत्पुनर्वेनाभायो
निरूपयितुं सक्षमत् इत्येवं निष्कर्षः । एवं ब्रह्मादरीत्या जीवानुत्पत्त्यसत्त्वं च व्यक्ताव्याप्य 'तद्विमुक्त्य निवन्तु
मर्थे' इति निवन्तुत्वानिमोक्तोपवच्छेदोपाधिमायं ननुमापरिवृष्टं दर्शयन्त इत्याहुः उर्ध्वोपरिवृष्टेति । उक्तारः
प्रणवावयवः सर्वदाउक्तारसिद्धिर्लोकावयववयव, स यदा व्यञ्जनमकारेण परतः भूयमाणेनापि मध्ये सन्निहितो
भवति, तयोमा राज्ञी भयवतः सक्तिः । तस्याः यद्व्यादिहेतुत्वाद् भयवदेकपरतायां च तदनुपपत्तेः, तस्याः
सकलव्यवस्थित्विनामकर्मणं परिवृष्टं पुर्वन् सगुणसाक्षात्प्राप्तिर्णी यद्विर्वेदत इति गुणप्रधानमावाप्रधानं ज्ञातं
प्रज्ञेन प्रमुखापवासात् । यद्यपि तत्रापि ब्रह्माद एव, मायाभगवादाचारस्य ब्रह्मात्वाद्, तथाप्यापारव्यमपि
व्याधिकमिति केनापि रूपेणानिरुपपन्नानुपास्यत्वपरिहारात् सत्वेदेनसंवेद्यत्वममायिकमेवात्येवम्, तत्परिप्लवृ-
त्तसम्प्रिप्लवमेव परसाक्षात्स्वरूपं भगवज्ज्ञानिनां च मण्डनमिल्लाहुः उर्ध्वमिति । यद्यपि सर्वे एव परमत्वमिति
व्यवहरन्ति, कपित्थुनिनाऽप्यनिर्वचनीयवत्तातिः सन्निधता, तत्त्वमुमापरिवृष्टप्रवर्तितमिदं शास्त्रमिति भवेदम्,
तथापि व्यासोऽपि महान् सङ्गोऽपीति निवन्तुजानुसारत्वं प्रमथः सुरेश्वरोक्तं 'सङ्गः सङ्गः साक्षा'दिसा-
द्विषयत्वं मानवन्तसत्त्वप्राप्तसोपापरिवृष्टप्रवर्तितत्वं प्रतिपादितवन्त इति ज्ञानये । इदानीं देवतायाः पूर्व सरवे-
ऽन्त्यमे तिरोचानाद्वास्त्वनासत्त्वं यथा तथा सत्त्वव्यवस्थाद्ये जीवे सतामेव पूर्वावन्तद्विषयमांशानामभिप्रायारसति-
रोधानाद्वाभावात्त्वं जीवस्य संवेधे अत्र प्रकटो भविष्यामीति पुनर्दानार्थं सूत्रेणैव जलप्रहणाद्विषयमण्डलावच्छे-
दजानन्दब्रह्मसम्बन्धमुपां वर्धति तं पूर्वाकर्तुं सप्रतिविम्बबोधात्तत्त्वमित्यर्थं कीदृशे फलश्रुतोभात् प्रतीम इत्याहुः
'पूर्वमेवेति । न त्वेकीक इति । न तु केवाच्येन प्युत इति, अर्थात् 'पूर्वमदः पूर्वमिद'मिति निस्सी-
मायां वदनेषोक्तवन्त इति भावः । नवाविक्तः प्रसक्त्युत्पत्तेर्येदेतदिति । मातृवरणविहितो भवानिलाहुः
मैत्रमिति । न काकायस्य सम्प्रोपादानत्वे विकारोऽस्ति, जन्मत्वादिस्तिविकारापनशील्यत्वात्, तेषांस्वरूपेण सदा-
विराट्त्वमेव समरतिप्रयोजकेन सर्वत्वेव पुरदार्थत्वात्वेत्याहुः यदि स्येष्टुतीति । सानुदिरनाविश्रुतवर्णाल-
जन्मज्ञात्वा, तद्वक्तो विरोधो निराकृतचेत्, अविरुद्धसर्वधर्माधर्म प्रमेत्याहुः स्येष्टुतद्विचरति । मुक्तयेन

विरोधांशपरित्यागः । अत्राकृतनिरालम्भमङ्गलत्वं पक्षितोऽर्थः । तद्विद्व एव वे । अविच्छिन्नेतेष्व समवा-
यीति । समवायोऽत्र सादारण्यम् । सादारण्येन कश्चिदङ्गत्वमिति तत्साधारण्येन सुवर्णं कारणम् । निमित्तमेक-
रक्षायां सादृश्यम् । समवायातिरेके च तत्सम्बन्धस्य स्वरूपस्य प्रगोवाद्यनुपपत्तौ वरम् । इदमप्राकृतं समवायि-
त्वम्, सादृश्यानुपपत्त्यतिरेकानामाकारात्, भावानाद्यनुपपत्तमापारिभाषानपेक्षत्वेन विवर्तयेत्तुल्यम् ।
तद्विचारमभावापेक्षेति चेद्, न, आरम्भणधिकरणविरोधात् ।

सत्ताभयैः संपतत्रैर्जगद्धारमयवर्णेन । सत्तैका कारणीभूता साधवापेऽनुयायिनः ॥

तथापि तत्तदाकारेण विपयतमना भावमानत्वमसम्भवेऽभिव्यक्तमवाविधारितं, परमते विवर्तयन्ति तम् ।
परन्तु परनिर्विपयवद्विज्ञानाप्रदेव विपयता माविधी समधिता, सिद्धान्ते स्वरूपसम्बन्ध इति निवेक इत्याहुः
रूप्येयं स्थेति । भुक्तेस्तु हृदयप्रमाणस्य तु स्वाध्यायप्रमाणस्यैककालसमवायिविधवात्कृतं प्रमाणम् । वय-
पीदं पक्षितोऽदृश्यसाधकमधिकरणम्, योगीयभावनाया अपूर्वजनकत्वे सादृश्यत्वं । तथापि यूपार्ण निधतोमुच्य-
त्वाच्छब्दप्रमाणस्य धेनुत्वाय साक्षाद्विपयतामिरूपकसिधिविपयतानिर्वाहकत्वं कारणीभूतासाधारण्यकसिधिसामान्याद-
भ्यवहितम् । प्रत्यक्षस्यापि चैतन्यान्तरद्वाराभाष्याच्छब्दगाम्येऽधिकरणत्वं यद्युपरीनां साधारण्यसिद्ध्यन्तमा-
वात् संभावितदोषकरणस्यादनुमानादेर्लक्षणानामात्मकस्वायीच्छापटितयुक्ततामप्रीकृतया स्वपक्षच्छब्दगाम्येयमीमा-
बल्यान्प्रमाण्ये चानुमानस्य दृष्टोपजीवितायाः प्रमातिर्द्वैतत्वनात् । यदि च शक्तिप्रहारं शब्दस्याप्यनु-
मानांशे, तथापि प्रमेयत्वेन शक्तिप्रदस्यास्वरूपस्यादिपदे सादृश्यं ब्रह्मादिभिः साध्विद्वत्साक्षीकारणेन
रूपेण शक्तिप्रदस्यान्तत आत्मार्थे बाधेनापि युक्तमाणावनुमानापेक्षत्वात्, अहंप्रत्यक्षं बाध्यलोपीतमान-
त्वमोऽपि प्राप्तिप्रकारात्, जन्मान्तरीयस्य कस्यचिदुपन्यासत्वात्, अन्यतोपकसम्भवस्य सर्वेषामेव समान-
त्वात् । नानि पुनर्बद्धमूलादि 'वतो ये'त्यादनुमानमयानि, तत्र युगपद्विज्ञानविषयतासाधित्वं शब्दप्रमाण-
सिधिसामान्यन्यापनिवृत्ताः । व्यक्तीमविध्यति चेद् भुक्तेः शब्दमूलत्वे सत्तत्त्वप्रमाण्यप्येव पर्यवस्यति । तत्र संव-
न्मानान्तराणामप्रवृत्तिरिति च, स्वाभिमतोऽर्थं विरोधाभावात्, वैदागिकसूत्रेण हेतुपचनानामनुपपत्तेर्य, किन्तु
मूलनदुपनिषदेयत्वम् । न च मूलवर्यं तत्तत्तानार्थसौकरिकास्वताधारणम् । समानार्थत्वं हि समानतापर्य-
कत्वम् । न चैकिकप्रमाणप्रवृत्तौ तत्समानार्थकारणप्रदः संभवति । मृत एतानु सौकरिकानामपि पटोऽलोत्पादि-
वाक्यानामिव प्रमाण्यं, किं तत्तुल्यतादृशमेवेति चेद्, ईश्वरः कर्त्तृत्वादिवाक्यानां यदि सत्तत्त्वप्रमाण-
मभिमतं, तर्हि ईश्वरः कर्त्तृत्वादिवाक्ययत्तुल्यतापत्तिः । अतिरिचि चेद्, ईश्वरकर्त्तृत्वसत्तत्त्वेऽस्मादिद्योतत्वात् ।
तर्हि वैदानुसरणे प्रथमतो स्वपक्षज्ञानं तत्रैव पार्थिव्यादि श्रुतमित्यलौकिकप्रमाणप्रावृत्त्यम् । न च लौकिक एव
स्वपक्षज्ञानं तथाऽस्त्यति बाध्यम्, भवतोऽप्यनुपपत्त्यातापत्तेः ॥

'तद्यूपयो हि भगवान् स्यान्मपष्ठानर्चीकमतः । तत्रापि नरमाहाय वैकाकी रजसेत-
मात् ।'

अवर्तनप्रशङ्काः—नहि साधवज्ञानं लौकिकप्रमाणपक्षपाति स्यात्, तर्हि प्रत्येकं चैत्रमंशरीनां कार्यकायवा-
पतारे कार्यकर्तृकतापत्तेः, ईश्वरादिप्रमाणत्वात् । अर्थात्तत्रेण तु प्रमाणेषु वैवाचित्वविषयकाकतवाऽकल्पितो-
पनिषदाकवेण ब्रह्मपदेनैव सोपपत्तिर्लक्षणावयतानिर्वाहकत्वेनान्तःकरणमृद्वेन कर्त्तृत्वसिद्ध्यवस्थापनाय सामान-
व्याप्तमित्वाभ्युपगम्यति तत्तत्तमेव साधवज्ञानमपि तत्रोपतिष्ठन् इत्यनेकस्तरसिद्धे सिद्धलौकिकप्रमाणानां
प्रमाण्यम् । शब्दसहस्रमेव मूलं प्रमाणं यस्येवैव गुणेषुगुणप्रसक्तो निरूपितः । तथाहीति प्रकरोऽर्थः, त च
मयवरूप एव, यन्मात्रो विरोधितामिषामकसम्बन्धेन न भावते । अर्थं भावः । प्रोक्तव्यात् साध्वोपनिषयत्वम्,
तद्विपयत्वं सामान्यत्वम्, उभयविर्यं संतर्पे दृश्यं, तस्यानुपस्थितस्य स्पृष्टेराभावेन वायविकत्वात्, संव-
त्वादिस्वरूपविधित्वमेवाभिधावकानिषयत्वेऽपि सांतांशकविषयतायां बाधमन्वत्वात्, साध्वोपनिषयत्वात् ।
एवं च संवर्गं तथा प्रमाणः स्यादित्यपि पीयूषजिह्विका । ननु श्रुतिव्याप्यत्वं श्रोतव्यत्वं, न कस्यचित्तमिति,

तत्र मनोरमम् । यतो ह्यतोः प्रतिफलितचैतन्यप्रादितम् । आत्मात्मिकायाः प्रमाणत्वं प्रमेयत्वं च विपक्षत्वम् । तत्रावरणभङ्गायां प्रतिरिति पक्षेऽनादृत्यैतन्मूलरूपमेव विपक्षता, नत्वावरणभङ्गाग्रम्, तस्याप्यधिकारान्तर-
कर्मणाधिकारस्य च सदाकारस्वरूपात्मकविपक्षतानतिरेकात्, 'यन्मन्त्रसदृश' इति न्यायेन बहुल आवरणगा-
नादनादृत्यैतन्मूल सार्वदिकत्वे अस्य सम्बन्धताग्रीकरूपानुग्रहस्य सर्वैरेवावश्यं धारणीकरणीयत्वात् । न
चैवं यथाकार्वाणरूपैर्विपक्षसिद्धिस्तान्मात्रकल्पने प्रतिस्तीकारवैयर्थ्यम्, मिथारावग्रीकर्तृणां ब्रह्मादिनां माया-
विद्यान्तःकरणपरिणामरूपवृत्तेरनग्रीकारे क्षतिमिरहात्, जन्वद्गनाग्रीकारस्य च निरविपक्षतायाः संसर्गत्वक-
ल्पनाधिष्ठानत्वेनावश्यकत्वात्, अन्यथा लक्ष्य एव रममाणस्य प्रपञ्चकल्पनापत्तेः । तत्र यावान् प्रपञ्चसिद्धि-
प्रक्रियात्मतायाद्यावद्विषयविषयतायाः संसर्गत्वकल्पनानिमित्तं, न तु आन्तरसाग्रमहान्यधरमानोरधिकदृष्टादे-
कात्वं साक्षात्, किन्तु वास्तवसिद्धिद्वारा । अथवा लक्ष्यविषयतैव निरवच्छन्ना खण्डस्य पदार्थेषु वैशिष्ट्यां
लगत्तं प्रकल्पयति, तद्विषयकम्-लक्ष्यप्रादिकमपि ब्रह्मसत्तयैव भासत इति । वास्तवपट्टे तु ताव-
कल्पनैति विवेकः । वृत्तेवेतन्मोदराग्यैरेवम्यासस्यैवोपरागत्वात्तदर्थं परिणामभेद आधिर्यक आधर्यधीनो,
मात्रकल्पनत्वादे इति पूर्ववदिति । सर्वसत्तावत्सम्बन्धकालितस्य इति तान्मात्रकल्पनवैयर्थ्यवदिति । तदिदं विपक्षता-
प्रातिरिप्यत इत्यविपक्षत्ववाचो वादित्वस्यमेवेत्यस्यम् । मित्रावरणवत्तदभाववाच्ये मनुष्यसम्बन्धे प्रकरहो, न
च मनुष्यो विद्यते । तत्र प्रतीत्यसादृशार्थं यदि विशिष्टाधिकरणतैव मनुष्यसंख्यापि विशिष्टस्थानतिरेके ता-
द्वयविकरणतापि तथा । न च विशिष्टसाधिकरणताऽतिरिक्त्य, न तु विशिष्टा चासावधिकरणता चेति वाच्यम्,
कर्मधात्वेऽपि विशिष्टनिरूपितत्वविशिष्टाधिकरणतायै तात्पर्यवर्धनानात् । किञ्च यदेव घटाधिकरणं तदेव
कर्मवाच्ये तदभावाधिकरणमिति सम्बन्धितासामान्यमनुगतं मनुष्यैः । विशिष्टसिद्धिस्तस्य सार्वदिकत्वात् ।
तदेव तत्तद्विशिष्टोपहितमनतिप्रसङ्गावेलासु सामान्यतः संसर्गं विद्वदधर्माधयत्वम्, एवं प्राणादिप्रवर्तकत्वे
सति सुप्तौ निष्क्रियत्वं च । एतेन निःश्वासापुपलब्धेः पुष्पान्तरविभ्रममात्रत्वमिति प्रत्युक्तम्, रातीनत्वेऽपि
तथैव प्रवर्तकत्वेनैवास्व प्रवर्तकत्वात् । एष एव कर्मत्वः । बाधो मुक्तस्य स्वतर्कनामत्वात् । न चैवं लोम-
शवधिसिद्धिनाम्ना सम्बन्धितोऽन्वजातसुत्राया केनचिद्वा प्रवृत्तपुरुषो न जायमान्, किन्तु स पापिभ्यां शोष-
कादेवेति कथमुपपत्तम् । अत एव परैः सर्वनामोतीर्णस्यैव शोषस्य ब्रह्माविधानमिति निर्णीतमिति वाच्यम् ।
एषा कल्पसाक्षात्तयैव लोमेषादिनामाभिधानात्, असङ्गार्थातिरेकेण मुपुत्तस्य शाब्दबोधानग्रीकरात् ।
किञ्चैवं सुप्तोपापकल्पनानां साक्षात्प्रवर्तनकत्वं लोभसममिदुक्तैः, तत्तदेव सन्नच्छते, यदि सर्वनामित्वं
मुपुत्तसाधिकातिरेकतः । न वा दृश्यतादिवत्प्रत्यक्षबोधमनुसाध्यैव स साक्षात्कारः । अस्तु वा तथा, तथापि
वाक्यापीनमिदमविपक्षतासिद्धौ ब्रह्मादिनां संसर्ग इति मुपुत्तस्य तत्सिद्धिः । न च तद्वदविपक्षतोमेव-
रक्तानां न मुपुत्तस्य, कृदात्तवः मुपुत्तत्वात्, मुपुत्तस्य तद्विपक्षतानग्रीकारे तदितरस्य जागरणप्रसङ्गात् ।
यदि सत्तत्सम्बन्धस्य साक्षित्यं नास्तीति बहुं युक्तम् । एवं प्राचनीयानन्दकार्थं लक्ष्यराम्येन सत एव
तत्तत्त्वार्थनिर्वाहकलक्षणस्य संसर्गत्वकल्पनाप्रतिक्रियस्य किंवात्वं तत्तत्त्वार्थसंभवच्छेदक इति रीतिः,
ब्रह्मात्तात्पर्यमन्वेष्टानग्रीकरात् । एवं पापिपादकार्यानुमिधावित्वम्, सर्वप्रत्यायने च कर्मकम् । एवं पूर्व-
कल्पनमुक्तम्, उद्भवकृतं कुलकृतं च । तदवाच्यं नीतकलापकत्वव बोध्यम् । येषो गहटादृश्यस्य पृथीता-
प्रसूनावचये । 'यमुपबधुः' । इन्द्रवैदेवतावाथ यमुत्तरकरतावच्छेदकसाक्षिरूपः, ताक्षात्तविपक्षतानि-
कल्पत्वात् इन्द्रवैदेवतारिप्यप्रपञ्चादस्य । अन्तः संसर्गः तावन्मात्रसंसर्गताकल्पनस्यैव सर्वज्ञतोपपादकप-
रिच्छेदपरत्वात् । यदि 'अनोरणीयान् प्रसिद्धः, अनवस्थापतेः, तथाप्यनवस्था, प्रतिबन्धितवैव धर्मिण्यद-
मावाहप्रतिरिद्धिरेति व्येकम् । एतत्तामात्रो काङ्क्षम्, परस्परप्रत्यापत्तेः, किन्तु धर्मद्वयम् । श्लोके स्थितोऽपि
अवशाकार इत्याधारत्वं सृष्ट्यप्रमाणवद्विषयगणनस्यापि दृश्यम्, तत्रापि ब्रह्मसत्तादात्म्यमेव वतमातिशय इति
धर्मिनः साक्षाद्विद्वानसिद्धत्वेन सर्वतोमुपस्य विरोधविरोधित्वमित्याहुः कैर्केतरबाध इति । विरोधपरक-
वाधसंभानादप्यविरोधोपाशनीयमिति भावः । तादृशपरार्थप्रियासुः प्रत्यक्षसिद्धे र्थादेतदिति । तादृ-
शत्वेन किं तन्मिच्छेयमेव निर्विरोधमुपपत्ते, निर्विरोधं वा तन्मिच्छेयम्, उभयतादृशं बोधयत्र, अविरोधनिर्वाह-

निष्कल्पे सति विद्येने विद्येपास्तारमावादोपविद्येपात्मके निर्विद्येपत्वसादृश्याभावात्, सत्यम्, तस्यान्याप्यप्रति-
 स्वाह । एवं सविद्येपविभागे सति सविद्येपत्वस्य निर्विद्येपत्वस्य विद्येपमादाव सादृश्यसम्भवाच्च । अपिचरव-
 स्वरूपत्वमिति विद्येपो द्रष्टव्यः । तस्मात्सादृश्यमेवेत्युपपन्नं निर्विद्येपप्रतिबन्धिव । न त्वं सादृश्यं निर्वैतुमय-
 वत्त्वं चेद्, यमेव भवमिति वाच्यम् । नचमिदम्येत तत्सादृश्यमेवेति सर्वविषयतायां चात्तर्वात् । अन्यथाऽपि
 सादृश्यपदेनैव निर्वचनादिति सर्वं रमणीयम् । तदाप्येतदेव नोदयितुं सिद्धान्तवेकदेशीं गृह्यते तदिति । अत्र वयसि
 सविद्येपवाक्यं तस्यैव न भूवते, तथापि 'निर्वैद्येप' इति वाक्याभिप्रेतः शेषोऽत्र यस्याग्रिनः सर्वविषयत्वैल्लभो
 कथ्यते । 'नोऽवशिष्येत सोऽस्त्वह'मिति सविद्येपोपधोवाक्ये परित्यागस्यविषयताप्रत्यक्षरूपविभागात् ।
 इतीति । यीथया प्राप्तानुवाचकत्वनिर्वैद्येपप्राप्तस्वरूपविषयताया एव विधेयत्वं तस्याः प्रकरतात्प्रादिकेन गुणि-
 काधीनवाच्यमिदं रूपकनिरासे सर्वविषयत्वविधेः । 'अधिकं तु मेदतिर्वैद्येपित्युक्तं वा । निर्वैद्येप 'नेति वेत्ती'
 त्यादेनिर्वैद्येपाधारे यदिकचिद्विषयतासामर्थ्यं विना वाच्यारम्भयमानात् । न चायमेवादेषः साप्रत्यक्षातिरिक्ति वाच्यम् ।
 'अस्ति प्रयेति चेद्वैद्येपस्यैव सम्भोः । तस्यादधिकरणवत्तां प्रतिपादयन्त्याः भुवेः तन्मात्रं विधिमुखप्रत्ययविषय-
 ग्रहण सविद्येपमेव सादृश्यविषयः, निर्वैद्येप इत्येत्ये निर्विद्येपप्रतिपत्तेः, सविद्येपप्रतिपत्त्युक्तत्वात्, मेदेनादोपविद्येपप्र-
 तिरव्यवस्थाया, मेदेनादोपविद्येपराहित्येऽदोपविद्येपारम्भकत्वातिरिक्तगुणधर्मिको वा सविद्येपस्तत् । शुद्धप्रति-
 पत्ती हि शुद्धिपक्षांशोपदेशनादुत्पत्तयस्तस्य स्वविषयतामेव शुद्धिपक्षः, तदासायादोपविद्येपमात्रादिति मन्त-
 व्यम् । अरभूताऽस्त्यव्यवस्थेन । एवमग्रेऽपि । एवं च सविद्येने सविद्येपं, निर्विद्येने निर्विद्येपमित्यत्र
 लीनुतो दृष्टान्तः । न यदि नोपाधिनश निर्विद्येपत्वमनीपाधिकं भवितुमर्हतीत्यभिप्रेत्याह प्रतिपक्षेऽप्य-
 मिति । सविद्येपस्य त्वीथरोऽन्यच्छेदधीनपक्षपि' नोपाधीनां व्यतीनाम'व्यवच्छेदकत्वात्तदवच्छिद्यस्य परिच्छिद्य-
 त्वमादायैव पर्यवस्यति, व्यापकोपाधेरपि व्यक्तराष्ट्रप्रत्ययान्, मरुतः परितोऽदृश्यने मेदप्रत्ययान्, अदृश-
 नुतिविरोध इत्याह यैकमेवेति । वनु व्यतीनां परस्परमाधकाधक्याभायेन तदवच्छिद्यस्य सर्वपरिष्कावयवमेक-
 शेषः । एतन्मते स्तुतिप्रमाणान्तरेऽदृश्यमुपाधीनाम्, यत्राह अन्वयेत्येति । तथा सत्येतात्पिछमे मदृश्यप्रत्य-
 सापत्तिरिति विशिष्यैवव्यवच्छेदकत्वं । वाच्यम् । तथा च प्रत्येकवच्छिद्यस्य सर्वत्वाभावादनुपपन्नमिदमिति ।
 श्यादेतदिति पूर्वपक्षानिग्रहः । विपर्ययतामयान् कथितरिच्छिद्यकरोदित्वां गृह्यते किञ्चित् । मातुनसे-
 वास्य युवोपनानुवाचिनो दर्शनं, किन्वेवा माया जीवेत्यपि महाश्वरेण युवोपनारिण साधारणीत्याह लीकि-
 केत्यादिति । स्वप्नस्य निर्विषयविन्मात्रस्य गौरवादिति सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यप्राप्तमिति न्यायादिति विद्याया-
 मावाय तत्रैव बालीकिजनं, न प्रकरोप, अवस्थाश्रीकरणीयवर्त्मनैकिद्वैतेनैककल्पनमेव वारिष्यापिस्वयः ।
 सर्वस्वं परितोऽपवादकत्वेनानुपपदनेचोक्तम् । पूर्वमेव वा धर्मिणिरुपपन्नयुगीयत्वादिनाऽप्यनुपपत्तिः ।
 वाग्येनानुपासनावश्योपास्यं मन्त्राः गृह्यते अन्यथाति । शुक्तिनिर्हासिं सविद्येपमहासक्यं चेत्, जलीकि-
 कमेव, प्रत्यक्षादेदंयत्वाच्च । तदेव न, किन्तु धर्मिणि धर्माणामारोपपद शुक्तिः, आरोप्य प्रतिज्ञायावेव
 लीकिजनमित्याह लोकप्रसिद्धविशेषयदिति । आरोपविषयत्वं मनुष्यः । अपिचारे पुदेधर्मिपतये तात्-
 व्यमिति धर्मावतम्भनार्थेन सिद्ध इत्यर्थः । चित्तैक्य शुक्तिरनेक्य विषयेण वाच्यमिति । तदा
 स्वगृहीततदर्थमात्रात्मकमिति कथ्यं निर्विद्येपधर्मिण्यपत्ताभिभागे सादृश्येव शुक्तिर्यदीकरोति । तत्र निर्विद्येप-
 सिर्धम्यवर्तिनीत्याहुः न ह्यैतदप्रयोजनं घटत इति । तथा च उच्यतासादृश्या एव प्रमाणः, शुक्तिप्रकारक-
 पचन्यायात्, 'इत्यमरस्यमही'तिरव, न तु निर्विद्येपशुक्तिभ्यो प्रमाणः शाब्दबोधः, इतोऽपि उच्यतासादृश्या-
 रूपाया ज्ञानविषयतासत्तेत्याह तैरेवेति । कर्तृकरणकर्मणां निर्वैद्येपाह 'तैकिनेत्यादि । पदानुपस्थितानामपि
 भेदः शाब्दबोधविषयताभ्युपपत्त्याद्यमताविरोधः पार्थिको वा मानसः । ततोऽपि इत्यमरस्यविरोधेऽपि ।
 नैति नैतीति । तत्प्राप्तं नैत्यर्थः । सादेतत्, प्रकारवापिनेति कथ्येन यीथया सर्वप्रकारानिगुणे कतोऽपि प्रका-
 रानिगुणेनेत्यस्य निर्वैद्येप एव प्रकार इति कथितोऽर्थः । तथा च नैत्यादरकाभावप्रत्यक्षवाच्योपशौरावादेऽपि
 मन्त्रमते तद्वारिष्यताकाङ्क्षाह एवं च' सतीति । चित्तैक्यरूपत्वमिति । अत्रकोऽवयवः, तत्र च

नोक्तव्यः, आसत्तेयैव मानादिति यावत् । सप्रतियोगिक एषामममम इत्यभिप्रायेणाह 'उत्प्रेत्येति' । इति सिद्धेतिमिति । अभासकतया कालेव प्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन प्रतियोगिवैशिष्ट्यमेवाकारकत्वात्परमिति । अत्र यथापुनस्तुतारनेलाकारकभौतकाद्यादिपीडिवत्त्वं परेषामिदमेव । नयेतिचन्दस्य प्रतियोगियोग्यकलादे-
लाकारत्वं वारणीयम्, साध्यान्वयः प्रतियोगिकत्वाधिकरणत्वादिसम्बन्धस्यापि निषेधत्वात्, तथाप्येतद्वारणात् । न चैवं प्रमादभिर्विकल्पकलीकारपतिः, इत्यत्राह, तस्यः प्रतियोग्यनुपहितकृतेनेदन्तादिना प्रसङ्गानुपप-
त्त्यात् । तदभिप्रायिकं वा श्रुतिरस्तिवति परमतपरिष्कारः, समाधानमपि सिद्धान्ते भविष्यति । ननु 'प्रसङ्गान-
न्वय' इति न्यायार्थं निषेधमिदमेवेति प्रागेवोक्तमिति चेत्तत्राह 'उत्प्रेत्येति' । तैर्भाष्येति । न च 'सौम्यत-
मिति' । पीरकृत्युक्त्यापारम्भ तत्रापर्याप्तमिति तथैवज्ञानमिववत्त्वमपि तेषां कल्पितमित्यभिप्रायेणाह तैर्ल-
मानयोग्येभ्यस्तत्त्वेति । उपर्युक्त्यान्तरमाह 'तैर्ल' इति । अन्यदप्युपर्युक्त्याह 'तैर्ल' इति । तथा चास्य
प्रसङ्गालम्भं सर्वान्तरं बाह्यमुक्तयेन विषयीकृतं तथैवं विषयत्वं कथितमेव, अन्यथा तु 'एतत्तत्त्वं च
विदुः संघटायाम्' इत्येवमस्मात् साह । तथा च सतोऽविषयत्वमेवेति परेषामभिमानः । न च 'आहतवधु'
रित्युक्तेः कर्त्तृ तथैवविषयतायाः कल्पितत्वमिति वाच्यम् । बहुभूतदोषकचित्तकारकभावापचयान्नामिवायाः
हृदयव्याप्त्यकहृदयस्थितिरूपेणैकैकिककारकभावापत्तौ तत्तद्वैन्द्रियककल्पितवृत्तिविषयत्वमित्यभिप्रायात् । तदाऽ-
पिनामिदमिन्द्रियाणां वाच्यनोपासनया प्राप्तवैवभावानामर्थमिन्द्रियविषयतासम्पत्तिरित्यसम्भवात्तुङ्गाः, सावि-
षयत्वमनो वाऽप्युत्तमिन्द्रियाणां । यतो 'मै' तत्रेति । तैर्ल निर्विरोधे । तथा च कुत्र स्वादयो भागी-
त्याकाङ्क्षायां समिधेय एवैवार्थतत्रैव स्वादिप्रकाशत्वं कथनपदेनोक्तम् । अत्राहरेतु स्वादं च । तैर्लैन्द्रियाधि-
कृत्यभिः प्रकृतं प्राकृतम् । प्रतिषेधे हि प्रतियोगिनां प्रकृतः प्राकृतानामेव, अत्राहुतस्त्वानिषेधात् । ततश्च
साहस्यैव धर्मिनोऽप्राकृतत्वपदव्यञ्जनमित्याह सिद्धेतिमिति । 'प्रति' पूर्वपक्षे अस्ते । 'धर्म' विद्वान्तिनः ।
पूर्वं साधारणप्रपञ्चप्रसङ्गवत्त्वमविद्याया निरस्यम् । इदानीं ब्रह्मधर्मप्रसङ्गवत्त्वमविद्याया निरस्यते तैर्ल
कारिणीत्यादि । न तत्त्वनिर्वातेन किं तर्हि यद्वैवेति वारम्भं स्वप् उक्तः । तथा चापूर्वोऽयं यदी मयान्तर-
वर्त्तनेऽपि पीरकाविद्यां साधनं मनुष्य इत्याद्येव तथोक्तम् । न तैर्लैवद्याह इति । तैर्लैवहीति । जीवाधवा
मयविषया भावेति वाच्यसिद्धिमम् । तत्रास्या आधवदोषत्वं विषयदोषत्वं वा आधवदोषत्वमप्याधवाधवरक्तये
एतत्तत्रैव निक्षेपकारम् । तर्हि जीवधर्मकल्पकत्वमेव साह ब्रह्मधर्मकल्पकत्वमित्याहुः तैर्लैव्या इति । न
चाहुत्वादेः संयोग्याधववधुधवरक्तयेऽपि चन्द्रनिक्षेपकत्वं तदमिति वाच्यम् । दृष्टान्ते विषयीभूतचन्द्रादि-
दोषत्वस्यापि वक्तुं कथनत्वात्, यद्यपि तत्तत् तदाऽऽधीकारे ब्रह्मो आन्तरिकमुपलब्धत्वात् । किंवाहुत्वादेवधुधव-
रक्तये वाच्यचन्द्रमयं न साह । अन्यथा, चाहुत्वाद्यपिप्रतिप्राप्त्येवार्थनिर्वचनीयचन्द्रान्तरं अन्यत्वे, चन्द्रवर्त्त-
नित्वं वा, समवकाऽपि निर्विरोधान्तरमेव मुख्यचन्द्रवर्त्तनसिद्धिमिति तन्निक्षेपपुटीनामाकाङ्क्षास्थितेलासने-
याहुः प्रोक्तगत्यमेति । न च द्वितीयादिद्वयकल्पनम्, चन्द्रधर्माणां सिद्धत्वात् । तथा च निर्विरोधैवतापतिः,
व्यक्तिव्यवसाययोरेव उपाध्यनुविधानात् । अहुत्वादिष्वर्थेप्रतियोगिविषयवद्भावानुसारे धर्मिनो यथाऽवस्थितस्यैव
वैतनायवविद्यासम्पर्कात्, तद्व्याप्त्यविशेषप्रतियोगिनिर्विरोधस्यैव वैतनायोपिस्साह । वैतनकल्पयित्वा धर्मान्तर-
कल्पने निर्विरोधमेवः समिधेये साह । अस्य, कल्पनिकत्वे यो दोष इति चेद् न; नेदस्यैव कल्पनिकत्वात् ।
पूर्वपक्षप्रतियोगिकमेवोपि कल्पितं निषेधेनताम्, निक्षेपकत्वात्तस्याः । अथवाऽऽधवान्तरे उभयोर्गुणकल्पनम् ।
तत्राये एतन्निक्षेपनिर्विरोधनोरमेवो वाच्यो मेवः कल्पित इत्युभयान्तरत्वं वस्तुतः साहसावाप्तम् । द्वितीये
कल्पनीयव्यवसायान्तरं समानमिववत्त्वमव इति पीरकोऽयं कल्पितसविशेषवाहः । अथ आन्तरपुद्गाधवा शुक्ति-
मिवनिष्पन्निवा रक्तकल्पित्य इति दृष्टान्तान्तरमिति चेत्, तर्हि तस्या मयवच्छेदेव रक्तनिक्षेपकत्वं तद-
वच्छेदेन विषयदोषकम् । न हि तदा पुद्गले निश्चिते, किन्तु शुक्तिरेव । तत्रतस्य साक्षिचैतन्यनिष्ठताजीव-
शाही प्राप्य इति चेत्, इत् रक्तमित्याकारतानुपपत्तेः, द्वितीयाद्यपिचिद्वचैतन्यनोरमेवोपिवाहृत्वा संघा-
यते । तदवच्छेदकमिवतेति चेत्, न; महर्गकस्यापि मान्यतेः । ननु निमित्तमस्तीति न्यायान्तरादिसंसार
एवंविध एवेति चेत्, अत्रैवम्, तथाऽपि शुक्तिवास्तुमयमिन्द्रियवैतन्यमेव पीरकल्पितमेवैतन्यस्यावि-

याविषयत्वाभ्यस्तान्माभ्यस्तस्यैव दुष्टत्वव्यवहारनिवामकस्योऽप्यविद्यारूपा तदुक्तबोरेकवापदे उक्तबोरेक-
त्वापत्तः । न च कृतवपदिष्टप्रमिष सविशेषं निर्गुणमिति वाच्यम् । ऐश्वर्योऽप्यन्तर्गच्छेत्कृत्वाप्रमोदकत्वात् ।
यथा ह्यहं देहीत्यादी दुष्टत्वं देवाकाररूपा दोषगम्भवत्तया सविशेषमीश्वररूपमपि दोषदुष्टं स्यात् । एवं
चान्यथा सन्तं परमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यापि दुष्टत्वमप्यविषयत्वाच्च दोषमात्रदृष्टीत्यास्थावामसिदैव ब्रह्मात्म-
न्याय्य दोष इति वा, साधयजीवरोधो वेति पर्यायेनैव निषयदोषत्वमेवमेवैतन्मयोः प्रमेवापत्तिरितम् ।
तनु कल्पकरीवसविशेषैतन्मयोर्माभेदः तादृशविद्यारूपेणभावादिति चेद्, जीवाभवाविषया धर्मविशिष्ट-
ह्यनः कल्पने पृथगेतिरित्येव तया तदुक्तवैतन्म्याभेदसंभवात् । तस्मादसम्बन्धात्वा न दोष इत्येव वच-
नम् । अस्यासिद्धसम्बन्धस्यापि वस्तुतोऽनन्तराद् ब्रह्मणः सत्प्रत्यक्षात्परकामावात् । नापि विशेषोऽ-
स्यान्तरापत्तिरित्युक्तस्य ब्रह्मणो नाम । अत एव तद्वर्मा अपि न वैद्यारिषः, किन्तु विद्याविद्या । न च
स्यान्तःकरणवृत्तित्वादेविद्याप्रवेष्टः, परिणामहीनत्वमिति वाच्यम् । तस्मिन्मुखात्त्वसमसत्तार्क्यं कर्तव्यं
स्वरूपेण जन्मये, तद्वत्सत्त्ववैयर्थ्यापत्तिः । अथ विद्यमानं प्रत्यक्षये, प्राकृतो न प्रतीयते । ईश्वरेच्छाभावादिति
चेन्न, तादृशेच्छायां मानाभावात्, तस्या एव प्रत्यक्ष्यत्वरूपेणैव । अपिद्याया एवंविधमेव वैमिर्भवं वचनाम
सदपि कदाचित्प्रतीयते तथेति चेन्न, तादृशवैयर्थ्येऽपि मानाभावात् । धर्मिग्राहकमानं हि भावाप्रत्यक्षोक्तमव-
वर्तमानं जगद्वैयर्थ्यात्परवर्तमानवैयर्थ्यं प्रतिग्राह्यम् : यद्यतवैयर्थ्यस्य ब्रह्मेकान्तित्वलाप्युक्तमपि स्वरूपवैय-
र्थ्याभावात् भावाभावाद्येवार्थकविषयतायां पर्यवस्यति । तथा च सरीश्वरमभिन्ननिमित्तोपादानं, तादृशत्व-
स्वरूपवस्तुतुल्यमात्, पदप्रत्यक्षसाममीदृशायां ज्ञानप्रत्यक्षसाममीदृशत्वात् । एवं च स्वरूपसम्बन्धविषयतामिच्छि-
ष्टप्रत्यक्षमेवोभयसाधारणविषयतया विषयप्रत्यक्षम् । तथा च पुनरुपपन्न एव ज्ञानन्तरांशे यात्यैकिकमपि
पर्यायीति विषयता रजतावैरिव तन्मात्रिद्येव, ज्ञानस्य विशेषणत्वे तज्ज्ञानस्यान्वन्ततो धर्मस्वरूपा एवैवैवैवैव ।
तेन विषयता अन्तुपपाने पटवद्विस्थानीया । अत एव निजविरपकात्मितिसाममीदृशे वया पदमात्र-
प्रत्यक्षं जावत्तामितीच्छान्तराज्य व्यक्तिमात्रमानं, तथा प्रवृत्तेऽपीति विभावीयम् । एवमुपासनापि विद्याकृता
विषयताविशेषात्मकरीवस्वरूपावच्छेदेन ब्रह्मण एव धर्मस्वरूपा सती ब्रह्मणि धर्मप्रमायिका, व्येष्टे छविर्वादि-
भ्यापाठनामिव मनःप्रतिधानदेहात्सविषयतायाः संलग्नत्वकल्पनानिमित्तत्वमिति । नदीर्षं वान्धेन्यापिपुपा-
जना, विरीश्वरपुष्पापतेः । अन्वन्ते जयत्कारणमार्थभापतेः । अनपिष्ठितमाभावाः कारणत्वानुपपत्तेः, साधव-
पलौगममनापत्तेः । न च 'देवं वदिरमुपासत' इत्यनेन विरोध इति वाच्यम् । बुद्धिरिषामन्वपुसलोपासनायां
नेरावपत्तादेवपुष्टेः । कथमेतदवगम्यते चेद्, तदेवैति-तदेव ब्रह्म त्वं विदि यदुपासते पूज्यपुन्यवत्तया
तामपत्तया न वत्सत् एव तत्तत्कृतानुबन्धविषयताभयो भवति । निदिध्यासनं वैतत् । 'ते प्यानवोवापुष्पता
वत्सत्' कित्वादिमुक्तेः । निरुत्तेऽपि ह्येतेनैववर्तमानिकारणत्वात्पूर्वत्वात्तस्य कथनकल्पनत्वात् । नेदमप्रतीव-
र्त्तमभावं जगत्, किं त्वं निरुत्तेऽदृष्टा जगदपि । धीः ।

दृष्टावत्येवोपपत्तया ।

सङ्केतसूची ।

—१०३०—

अष्टा०—अष्टाध्यायी.
 अम०—अमरकोशः.
 आश्व०—श्रौ०—आश्वलायनभौतसूत्रम्.
 ईशा०—ईशावास्योपनिषद्.
 छ०सू०—छणादिसूत्रम्.
 ऋ०सं०—ऋग्वेदसंहिता.
 ऐतरे०—ऐतरेयोपनिषद्.
 कठो०—कठोपनिषद्.
 कपिलसू०—कपिलसूत्रम्.
 काट्य०प्र०—काट्यप्रकाशः.
 कृ०उ०—कृष्णोपनिषद्.
 केन०—केनोपनिषद्.
 कैव०—कैवल्योपनिषद्.
 कौपी०ब्रा०—कौपीनकिम्राजोपनिषद्.
 गोपा०ताप०—गोपालतापनी.
 गीतगोवि०—गीतगोविन्दः.
 छान्दो०—छान्दोग्योपनिषद्.
 जाबालो०—जाबालोपनिषद्.
 जाबालि०—जाबाल्युपनिषद्.
 तत्त्व०नि०—तत्त्वदीपनिबन्धः.
 तै०उ०—तैत्तिरीयोपनिषद्.
 तै०आर०—तैत्तिरीयारण्यकम्.
 तै०ब्रा०—तैत्तिरीयब्राह्मणम्.
 तै०सं०—तैत्तिरीयसंहिता.

वृसिंहो०—ता०—वृसिंहोत्तरतापनी.
 न्या०कृ०—न्यायकसुभाषलिः.
 परि०शो०—परिभाषेयुत्तरः.
 पात०यो०—पातञ्जलयोगदर्शनम्.
 पु०सू०—पुरुषसूत्रम्.
 पू०मी०—पूर्वमीमांसा.
 प्रश्नो०—प्रश्नोपनिषद्.
 ब्र०सू०—ब्रह्मसूत्रम्.
 बृह०—बृहदारण्यकम्.
 बृहद्वा०—बृहद्ब्रामनपुराणम्.
 भ०गी०—भगवद्गीता.
 भा०स्कं०—भागवतम् स्कन्धः.
 भा०प०—भाषापरिच्छेदः.
 म०भा०—महाभारतम्.
 म०भाट्य०—महाभाष्यम्.
 महो०नि०—महोपनिषद्.
 मार्क०पु०—मार्कण्डेयपुराणम्.
 मुण्ड०—मुण्डकोपनिषद्.
 वि०सू०—विष्णुसूत्रम्.
 श०प०ब्रा०—शतपथब्राह्मणम्.
 शु०यजुः०—शुक्लयजुर्वेदसंहिता.
 श्वेता०—श्वेताश्वतरोपनिषद्.
 सांख्य०कौ०—सांख्यतत्त्वकौशुपी.
 सि०मु०—सिद्धान्तमुक्तावलिः.
 सुपो०—सुबोधिनी.

अकारादिक्रमेण प्रमाणवचनसूची ।

१६५ अकथितं च
 २५४ अक्षुण्णवाम्
 २३ अग्निहोत्रं जुहोति
 २४५ अचतुरविचतुर
 ३३८ अङ्गत्वं पारवश्यं च
 १५१ अज्ञो नित्यः शान्धलोऽयम्
 २७९ अणिमाद्यैर्महिमनिः
 १९६ अणोरणीयान् महतः
 २१६ अत एव प्राणः
 १२८ अत इमिठनौ
 २८६ अतः प्रमथान्
 ७ अतोऽस्मि लोके वेदे च
 २२७ अत्र मां मार्गयन्त्यद्या
 ४१ अथ रथान् रथयोगान्
 २१६ अथ यदतः परो विवः
 ३०६ अथ यद्विषमस्मिन्
 २२५ अथ योऽन्यां देवताम्
 १२४ अथ वा सर्वरूपत्वात्
 २३९ अथाकामयमानः
 १२ अथात आदेशो नेति नेति
 ३७ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा
 ३४३ अथापि त्वमिमावम्
 २३९ अबैते दुःखमेवाऽपि
 २२२ अथो अमुष्यैव ममार्थकस्य
 ११३ अवर्षेनादापसितः
 २९३ अवो यदाव ह्रवते
 ३२ अदृष्टं ब्रह्म

अष्टा. अ. १ पा. ४ सू. ५१
 भा. स्क. १० अ. २१ श्लो. ७
 तै. सं. का. १ अ. ५ अनु ९ मै. १
 अष्टा. अ. ५ पा. ४ सू. ७७
 ब्रह्मपुराणे
 म. गी. अ. २ श्लो. २०
 भा. स्कं. १० अ. १३ श्लो. ५२
 कठो. व. २ मं. २०
 त्र. सू. अ. १ पा. १ सू. २२
 अष्टा. अ. ५ पा. २ सू. ११५
 त्र. सू. अ. १ पा. ३ सू. २८
 म. गी. अ. १५ श्लो. १८
 भा. स्कं. ११ अ. ७ श्लो. २३
 बृह. अ. ६ ब्रा. ३ मं. १०
 छान्दो. अ. ३ खं. १३ मं. ७
 छान्दो. अ. ८ खं. १ मं. १
 बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १०
 तत्त्व. नि. शा. श्लो ९
 बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. ६
 बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. ६
 त्र. सू. अ. १ पा. १ सू. १
 भा. स्कं. ३ अ. ४ श्लो. ५
 बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. १४
 भा. स्कं. १० अ. ८ श्लो. ४०
 म. भा. पर्व १५ अ. ३४ श्लो. १७
 त्र. सं. अष्ट. ८ अ. ८ व. १३
 बृह. अ. ३ ब्रा. ८ मं. ११

२४१ अद्वयममाहात्म्य
१७१ अधिकं तु भेदनिर्वेष्टात्
३०३ अधिकं तत्रानुप्रविष्टम्
१३६ अध्यात्मावेष्टम्
२५३ अनन्तरूपम्
२३६ अनन्तरोऽन्ताः
३११ जनसिद्ध्यां वै
३३३ अनन्यचेताः
२१६ अन्तस्तत्त्वमोपवेष्टात्
३११ अन्तराण्डनिबन्धा ननु
११५ अनागतमतीतं च
११५ अनादृष्टिः शब्दात्
१६० अन्यार्थं तु जैमिनिः
१७० अन्तिमे जननं नित्ये
११८ अनुच्छिद्यधर्मा
१६६ अनुष्ठापपरिहारौ
२२४ अनुस्यूतेर्वादिः
३८ अनुत्वं वै वाचा वदसि
२४२ जनेकबाह्वरवकनेत्रम्
१६ अम्बत्र धर्मात्
२०१ अन्यदेव तद्विदितान्
३ अङ्गपापृवं निशि
१९२ अपरिमिता ध्रुवास्तनुध्रुवाः
१२ अपानिपादो जवनः
१४९ अपि च सख्यते
२३४ अपि चैकमेकं
७३ अपि वा समावेष्टम्
२४२ अपि संराधने
३१४ अ प्रत्ययात्
१४ अत्राग्नौ क्षमताः शुभ्रः
९० अभावविरहात्मलम्

मुण्ड. सु. १ खं. १ मं. ६
म. सू. अ. २ पा. १ सू. २२
न्वावा
वार्तिकम्
कैव. खं. १ मं. ६
बृह. अ. ४ मा. ५ मं. १३
बृह. अ. ३ खं. ६ मं. १
म. गी. अ. ८ श्लो. १४
म. सू. अ. १ पा. १ सू. १९
भा. स्कं. १० अ. ८७ श्लो. ४१
भा. स्कं. १० अ. ६१ श्लो. २१
म. सू. अ. ४ पा. ४ सू. २२
म. सू. अ. १ पा. ४ सू. १८
विष्णुस्मृतिन इति कश्चित्
बृह. अ. ४ मा ५ मं. १४
म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४८
म. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३०
सै. मा. प्र. १ अनु. ४
म. गी. अ. ११ श्लो. १६
कठो. व. २ मं. १४
केन. खं. १ मं. ३
भा. स्कं. २ अ. ७ श्लो. ३१
भा. स्कं. १० अ. ८७ श्लो. ३०
शेता. अ. ३ मं. १९
म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४५
म. सू. अ. ३ पा. २ सू. १३
छान्दो. अ. ६ खं. १ मं. ३
म. सू. अ. ३ पा. २ सू. २४
अष्टा. अ. ३ पा. ३ सू. १०२
मुण्ड. खं. १ मं. २
ग्वा. कु. ख. ३ श्लो. २

- १३८ अमापितपुंस्काश्च
 २२४ अमिष्यकेरिजाधमरध्वः
 ३३७ अनोद्वाय गुणा विष्णोः
 २२३ अयमग्निर्वैद्यानरः
 १४५ अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः
 २३४ अयमेव सः योऽयमेव
 २९३ अयः क्षुभावहो विधिः
 ३२३ अयोग्यमिच्छन् पुरुषः
 ५३ अयं वै हरयः
 ११७ अयं हि जीवस्त्रिबुद्ध
 २३५ अरूपवदेव हि तत्
 १२७ अर्धैकत्वादेकं वाक्यम्
 १७८ अर्धो वा एष आत्मनो-
 ३५५ अर्धं आविष्मोऽच्
 ७५ अर्धे कृत्यवृत्तश्च
 १४८ अर्धौकिकास्तु ये भावाः
 १५६ अवस्थितेरिति काष्ठकृत्स्नः
 १८३ अवस्थिति-वैशेष्यादिति
 २२७ अवज्ञानमि मां मूढाः
 २०९ अविद्याऽप्युपकाराय
 २०९ अविद्या पठ्यते वेदे
 २०९ अविद्या सत्यमेव
 १११ अविनाशी तथा नित्यः
 १३७ अविनाशी वाऽरे
 ११० अविप्रणाशः सर्वेषाम्
 १८३ अविरोधश्चन्दनवत्
 १६८ अव्यक्तमक्षरे स्वीयते
 ३३३ अव्यक्ताक्षयकयः सर्वाः
 ११२ अव्यक्तादीनि भूतानि
 ११२ अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः
 १५ अव्यक्तोऽयमभिन्योऽयम्

- अष्टा. अ. ७ पा. ३ सू. ४८
 म. सू. अ. १ पा. २ सू. २९
 ब्रह्माण्डपुराणे
 बृह. अ. ५ ब्रा. ९ मं. ९
 बृह. अ. २ ब्रा. ५ मं. १९
 बृह. अ. २ ब्रा. ५ मं. १
 अम. का. १ श्लो. २७
 तत्त्व. नि. भा. प्र. स्कं. ११ श्लो. ३८
 बृह. अ. ४ ब्रा. ५ मं. १९
 भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. २०
 म. सू. अ. ३ पा. २ सू. १४
 पू. मी. अ. २ पा. १ सू. १४६

- अष्टा. अ. ५ पा. २ सू. १२७
 अष्टा. अ. ३ पा. ३ सू. १६९

- म. सू. अ. १ पा. ४ सू. २२
 म. सू. अ. २ पा. ३ सू. २४
 म. गी. अ. ९ श्लो. ११
 मार्क. पु. रौ. म. अ. ९२ श्लो. २२
 मार्क. पु. रौ. म. अ. ९२ श्लो. १८
 मार्क. पु. रौ. म. अ. ९२ श्लो. १९
 म. भा. अ. ३४ पर्व. १५ श्लो. ७
 बृह. अ. ४ ब्रा. ५ मं. १४
 म. भा. पर्व १५ अ. ३४ श्लो. ४
 म. सू. अ. २ पा. ३ सू. २३
 मुषालोपनिषद्—प्रलयप्रकरणम्
 म. गी. अ. ८ श्लो. १८
 म. गी. अ. ८ श्लो. ३१
 म. गी. अ. ८ श्लो. २१
 म. गी. अ. २ श्लो. २५

- १५ अक्षरीरं क्षरीरेषु
३४६ अर्थं नत्वा पारवन्तम्
अंशो नानाव्यपदेशात्
३४७ असज्जान सत्त आबभूव
२७२ असत्तः सधेवसत्तु०
१०१ असक्करणादुपादान०
१०१ असद्वा इहमम आसीत्
२३२ असद्व्यपदेशात्
२२७ असत्यमप्रतिष्ठन्ते
१५ असन्नो ह्ययं पुरुषः
२२ असन्नेव स भवति
३१४ असुरानीकवीर्यः
२३९ असुर्या नाम ते लोका
१९६ अस्थूलमनसु
१२९ अस्मान्मायी सृजते
२१६ अस्य लोकस्य का गतिः
१८ अहमात्मा गुडाकेश
२५७ अहं भक्तपराधीनो
३४ अहं सर्वस्य प्रभवः
१४९ अहिंसन् सर्वभूतानि
२६५ आकाशक्षरीरं प्रह
१८३ आकाशवत्सर्वगवच्च
२१६ आकाशस्यसिद्धान्
२१६ आकाशादेव सर्वाणि
३२५ आग्नेयं यनुर्धा करोति
३५ आपार्यवान् पुरुषो
१८२ आपावोऽन्तेवासिन
२९३ आश्वसेरमुक्
२५६ आसगजेन्द्रलीलः
१३० आत्मकृतेः परिणामात्

कठो. प्र. २ मं. २१

प्र. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४३
तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. ९

सांख्य. कौ. श्रो. ९

तै. व. २ अ. ७ मं. १

प्र. सू. अ. २ पा. १ सू. १८

भ. गी. अ. १६ श्रो. ८

बृह. अ. ४ ब्रा. ३ मं. १५

तै. २-६-१

भा. स्कं. २ अ. १ श्रो. ३६

ईशा. १ मं. ३

बृह. अ. ३ ब्रा. ८ मं. ८

श्वेता. अ. ४ मं. ९

छान्दो. अ. १ खं. ९ मं. १

भ. गी. अ. १० श्रो. २०

भा. स्कं. ९ अ. ४ श्रो. ६३

गी. अ. १० श्रो. ८

बृह. अ. ८ खं. १५ मं. १

आ

तै. उ. अ. ६ मं. २

श. प. ब्रा. १०।६।३।२१

प्र. सू. अ. १ पा. २ सू. २१

छान्दो. अ. १ खं. ९ मं. १

ब्राह्मण.

छान्दो. अ. ६ खं. १४ मं. २

तै. अ. १ अनु. ११ मं. १

अष्टा. अ. ७ पा. १ सू. ५०

भा. स्कं. १० अ. ३३ श्रो. २४

प्र. सू. अ. १ पा. ४ सू. २६

१५१ आत्मा तत्पाहमी मूर्तिः
 १९० आत्मानमात्मना हन्ति
 १८९ आत्मनो वपामुद्विस्तवत्
 २२३ आत्मानमेवेमम्
 १७९ आत्मनि ब्रह्मरूपे तु
 २४६ आत्मारामोऽपि
 २१२ आत्मा वा इदमेक एव
 १५२ आत्मा वै आपते पुनः
 ११ आत्मा वा अरे ब्रह्मन्
 १७ आत्मैवेवोपासीत
 १७ आत्मैवेदमग्र आसीत्
 १३५ आद्यन्तयोर्व्यवसतोऽसि
 ६० आनन्दमयोऽभ्यासात्
 ६० आनन्दमात्रकरपाद
 १७ आनन्दाख्येव सत्तु
 २३८ आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्
 २५७ आन्महतः
 १४४ आप्तो नामानुभवेन
 ३१० आपो नारा इति प्रोक्ता
 १९४ आभास एव च
 २२४ आमनन्ति चैनमस्मिन्
 ३१६ आवास इति दौलकैः
 १८३ आराममात्रो ह्यवरो-
 १८९ आलोमभ्य आनसामेभ्यः
 ७५ आविर्भावतिरोभावौ
 २८६ आबृषानप्यविरोधः
 १२६ आबृषिरसकृदुपदेष्टात्
 ६ आशीर्निमस्किवा वस्तु-
 २२८ आसीनो बृहं व्रजति
 २२७ आसुरी योनिमापन्ना-
 २३६ आह च तन्मात्रम्

रघुतिः वि. द्वे.

अष्टा. १-४-५२ तत्त्वबोधिनी
 तै. सं. का. २ अध्या. १ अनु. १
 बृ. अ. ५ खं. ११ मं. ६
 सि. यु. श्लो. १२
 मा. स्कं. १० अ. २९ श्लो. ४२
 देवरे. अ. १ खं. १ मं. १

बृह. अ. ४ प्रा. ५ मं. ६
 बृह. अ. १ प्रा. ४ मं. ७
 बृह. अ. १ प्रा. ४ मं. १
 भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. १९
 म. सू. अ. १ पा. १ सू. ११
 नारदपञ्चरात्रे०

तै. उ. भृ. व. ३ मं. २
 तै. उ. व. २ खं. ४ मं. १
 अष्टा. अ. ६ पा. ३ सू. ४६
 चरके

मनुस्मृतिः.

म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ५०
 म. सू. अ. १ पा. २ सू. ३२
 भा. स्कं. १० अ. ३९ श्लो. ३५
 श्वेता. अ. ५ मं. ८

कौषी. प्रा. ४-२०
 तत्त्व. नि. सर्वे. प्र. श्लो. १४०
 म. सू. अ. १ पा. ३ सू. ३०
 म. सू. अ. ४ पा. १ सू. १
 काव्यादर्शे.

कठो. अ. १ व. २ मं. २०
 भ. गी. अ. १६ श्लो. २०
 म. सू. अ. ३ पा. २ सू. १६

- २४९ इत्थं विस्तिष्ठत्वायाम्
 १२ इति पदपदीमदीये
 ८ इतिहासपुराणं वेदानाम्
 ५३ इवमः प्रलक्ष्मणतम्
 ५२ इदं वै दध्यक्षकाधर्मे.
 ८ इदं सर्वं यदयमारमे-
 ६ इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः
 ५३ इदं पृथिवी सर्वेषाम्
 ३४३ इन्द्रियेषां पुनः प्रौढा
 इन्द्रो मायाभिः
 इनः सूर्ये नृपे पत्नौ
 १९६ इये प्रतिकृतौ
 ३४० ईश्वरे विभ्रममिवम्
 १४ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः
 १५० उत्पद्यन्ते विदाक्षानो-
 १२८ उपद्रष्टाऽनुमन्ता
 ४ उपमितं ब्रह्मादिभिः
 २४७ उपलम्भात्समाचारात्

१७८ ऊर्जनामिस्त्रगुणो-

- १६६ जलौ भार्यायुपेयात्
 ३०५ जहलोर्णम्

- ३१३ एक एव नारायणः
 ५४ एक एव हि भूतात्मा
 ३३ एकमेवाद्वितीयम्
 १९ एकस्या आकृतेऽभरितः
 ३३६ एकं भगवतः कार्यम्
 १७ एकाकी विभेति

इ

- भा. स्कं. १० अ. ८ श्लो. ४३
 झङ्करा. नारायणस्तोत्रे .
 छान्दो. अ. ७ खं. १-२ मं. १-२
 रामक्रीये
 बृह. अ. २ ब्रा. ५ मं. १९
 बृह. अ. ४ ब्रा. ५ मं. ७
 भा. स्कं. ४ अ. २२ श्लो. ३०
 बृह. अ. २ ब्रा. ५ मं. १
 भा. स्कं. ३ अ. २ श्लो. ९
 बृ. ह. अ. २ ब्रा. ५ मं. १९
 विश्वकोशे
 अष्टा. अ. ५ पा. ३ सू. ९६
 भा. स्कं. ११ अ. १३ श्लो. ३४
 भ. गी. अ. ५ श्लो. १७
 ब्योमसंहितायाम्
 नृसिंहो. ता. खं. ९
 अष्टा. अ. २ पा. १ सू. ५६
 गौडवाटकारिका. प्र. ४ श्लो. २४

ज

- बृह. अ. २ ब्रा. १ मं. २०

झ

- जाय. औ. अ. २ खं. १६
 अष्टा. अ. ३ पा. १ सू. २४

ण

- महो. नि. अ. १ मं. १
 ब्रह्मविन्दूपनिषद्.
 छान्दो. अ. ६ खं. २ श्लो. १
 परि. शे. प. भा. १२६
 सुबो. स्कं. १०, अ. ५, का.
 बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. २

११० एकां रात्रिं विहृत्यैवम्
 ३४२ एको देवो बहुधा निविष्टः
 ३१५ एको ह वै नारायण आसीत्
 ३०७ एतत्सत्त्वं ब्रह्मपुरम्
 ३१० एतन्मानाऽवधारणाम्
 १७१ एतस्माज्जायते प्राणो
 ३८ एतस्य वा अक्षरस्य
 २५३ एतस्यैवानन्दस्थान्यानि
 २१७ एतावानस्य महिमा
 १७५ इमं मानवमावर्तम्
 ३४३ एवं बलिष्ठैर्यदुभिर्मेहक्रिः
 १७३ एवं वा अरे इवं
 ७० एष उ एव
 २१६ एष आत्मा अपहृत-
 २२८ एष होवानम्बवाति
 ७१ एष होव साधु कर्म
 १२९ एष सर्वभूतान्तरात्मा
 ३५१ एष होव शून्य एष
 ३५२ एष होवाव्यक्तः
 ३१६ एष्यामि ते गृहं सुभूः
 १४५ एषोऽणुरासा चेतसा

३० देवतात्म्यमिदं सर्वम्

ओं तत्सवितुर्वरेण्यः

३३३ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म

२१४ कः क्षेमो निजपरवोः

२१६ कवमा सा देवता

११० कर्त्तुं च लक्षदेवानाम्

६० कवमसतः सत्त्वावेव

म. भा. प. १ अ. ३३ श्लो. ११-१२
 तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. १

महो. नि. अ. १ मं. १

छान्दो. अ. ८ खं. १ मं. ५

भा. स्कं. १ अ. ३ श्लो. ५

मुण्ड. मु. २ खं. १ मं. ३

बृह. अ. ३ ब्रा. ८ मं. ९

बृह. अ. ४ ब्रा. ३ मं. ३२

सु. यजु. अ. ३१ मं. ३

छान्दो. अ. ४ खं. १५ मं. ६

भा. स्कं. १ अ. १५ श्लो. २६

बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १२

कौपी. ब्रा. ३-९

छान्दो. अ. ८ खं. १ मं. ५

तै. उ. व. २ अ. ७ मं. १०

कौपी. ब्रा. ३-८

सौषालवाक्यम्

महोपनिषदि. मध्वभाष्ये

महोपनिषदि.

भा. स्कं. १० अ. ४२ श्लो. १२

मुण्ड. मु. ३ खं. १ मं. ९

ऐ

छान्दो. अ. ६ खं. ८ मं. ७

ओ.

म. गी. अ. १७ श्लो. २३

म. गी. अ. ८ श्लो. १३

क

भा. स्कं. ६ अ. १६ श्लो. ४

छान्दो. अ. १ खं. ११ मं. ४

म. भा. प. १५ अ. ३४ श्लो. २

छान्दो. अ. ६ खं. १२ मं. २

- १४६ कपूयपरणा रमणीय-
 १५९ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्
 १९४ कर्ता स्वतन्त्र एव स्थात्
 ३४८ कर्माणि पुण्यनिबद्धानि
 २०३ कश्चिद्दीरः
 १७७ कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः
 २५१ कामिनां दर्शनं वैद्विष्यम्
 २६८ कार्यान्वयजनप्रत्ययः
 ३४४ कालात्मना भगवता
 ३२ कालरूपोऽवतीर्णः
 ३२ कालोऽस्मि
 ३०६ किं तत्र विद्यते वदन्नेष्टव्यम्
 २०९ किन्तु विद्यापरिप्राप्तौ
 २९२ कुर्व द्विजातिसंस्कारम्
 १६१ कृतप्रयत्नापेक्षसु
 २१८ कृते शुक्रश्रुतुर्बाहुः
 ५ कृत्वा तावन्तमात्मानम्
 ३२५ कृत्यस्तुष्टो बहुलम्
 १६७ कृतप्रयत्नसिद्धिर्निरपयवत्त्व-
 २५३ कृषिर्भूवाचकः
 ३४४ कृष्णशुभमिति शब्दोच्चे
 १०९ केचिद्विद्वन्मा वसन्तान्तरेषु
 १३८ कोपधाव
 २२८ को होवान्यात् कः प्राप्यात्
 २७ क्रतुं कुर्वीत
 ७ क्रीडार्थमात्मन इदम्
 २८९ क्रीडन् व पातु गोविन्दः
 ३३५ गच्छ द्वारवतीं सूत
 ३४४ गतभीषु गृहेष्वहम्
 १७४ गतिसामान्यात्
 नि. द. २

- छान्दो. खं. १० मं. ७
 म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ३३
 तल. नि. भा. श्लो. ७
 भा. स्कं. ११ अ. १ श्लो. ११
 कठो. अ. २ व. ४ मं. १
 भ. गी. अ. ७ श्लो. ३
 भा. स्कं. १० अ. ३० श्लो. ३४
 न्वा. कु. पं. स. ५ श्लो. १
 भा. स्कं. १० अ. २४ श्लो. ३१
 भा. स्कं. १ अ. १३ श्लो. ४७
 भ. गी. अ. ११ श्लो. ३२
 छान्दो. अ. ८ खं. १ मं. १
 मार्क. पु. यौ. अ. ९२ श्लो. १
 भा. स्कं. १० अ. ८ श्लो. १०
 म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४२
 भा. स्कं. ११ अ. ५ श्लो. २१
 भा. स्कं. १० अ. श्लो. २०
 अष्टा. अ. ३ पा. ३ सू. ११३
 म. सू. अ. २ पा. १ सू. २६
 गोपा. शापि. उ. पु. भा. मं. २
 भा. स्कं. ३ अ. २ श्लो. ७
 भ. गी. अ. ११ श्लो. २०
 अष्टा. अ. ४ पा. ३ सू. १३७
 तै. व. २ अ. ७ मं. १
 छान्दो. अ. ३ खं. ३४ मं. १
 भा. स्कं. ८ अ. २२ श्लो. २०
 भा. स्कं. १० अ. ६ श्लो. २५
 ग
 भा. स्कं. ११ अ. ३० श्लो. ४६
 भा. स्कं. ३ अ. २ श्लो. ७
 म. सू. अ. १ पा. १ सू. ९

२९१ गुणकर्मोत्तरुपाणि
 २९३ गुणवचनानां शब्दानां-
 ५१ गुणाद्याऽऽलोकरत्नम्
 ३४३ गुप्तैः स्वबाहुभिः
 १११ गुरुपुत्रमिहानीवम्
 १६६ गुर्वङ्गनां नोपगच्छेत्
 ५२ गुहां प्रविष्टौ परमे
 ५२ गुहां प्रविष्टावात्मानौ
 २३१ गोपस्वो हरिः साक्षात्
 २८९ गोविन्दवेशुमनुमत्त-
 १५ गौजम्बेभास्वशाब्दात्

१४८ षट्संज्ञतयाकाशम्

१७१ चतुर्वक्षुषुषा अजायन्त
 २५४ चूतप्रवाल-
 १७९ चैतस्य सत्वममलं-

३४६ अग्रजुङ्घ्वेन विजोहिताः
 ३०४ अज्ञान एव व्यवधत्
 ३२१ जन्मान्तरसहस्रेषु
 ३४ जन्मापस्य पतः
 ४२ जन्मानां जनकः काळः
 ३२५ अनिमृद्व्याम्
 २८० अयति जननिवासो
 १०७ अजाम्बे जनमेजय
 ३१६ जात्याक्यायामेकस्मिन्
 ५६ जिज्ञासायां संप्रवृत्तो
 २९ जीव ईशो विष्टुश्च विद्
 ५५ जीवहानिस्तदा मुक्तिः
 १५१ जीवापेवं चेदं भ्रियते

भा. स्कं. १० अ. ८ श्लो. १५
 महाभाष्ये
 अ. सू. अ. २ पा. ३ सू. २५
 भा. स्कं. ११ अ. १ श्लो. ३
 भा. स्कं. १० अ. ४५ श्लो. ४५
 धर्मसूत्रम्
 कठो. व. ३ मं. १
 अ. सू. अ. १ पा. २ सू. ११
 क. व. २० मं. १०
 भा. स्कं. १० अ. २१ श्लो. १०
 अ. अ. १ पा. १ सू. ५

घ

ब्रह्मविन्दूपनिषद्

च

महानारायणोपनि. मं. १
 भा. स्कं. १० अ. २१ श्लो. ८
 भा. स्कं. ३ अ. २८ श्लो. २८

ज

भा. स्कं. ११ अ. ३० श्लो. १७
 अ. सं. अष्ट. ८ अ. ६ व. १४
 अ. सू. अ. १ पा. १ सू. २
 भाषापरि. श्लो. ४५
 उ. सू. ५९८ पा. ४
 भा. स्कं. १० अ. ६० श्लो. ४८
 अ. भा. प. १५ श्लो. ६
 अष्टा. अ. १ पा. २ सू. ५८
 भा. स्कं. ११ अ. १० श्लो. ४
 शाश्वरस्य
 सख. नि. क्षा. का. ५९
 छान्दो. अ. ६ खं. ११ मं. ३०

३० जीवेशावामासेन
५४ जीवो जीवं विहाय
५४ जीवो जीवेन निर्मुक्तः
२१७ ज्योतिश्चरणाभिधानात्

३५५ ज्ञानुभाभ्यामन्यतरस्याम्
३२५ ज्ञासमन्थो दुष्

३४७ त इमे सत्याः कामा
३४६ ततः स्वधाम परमं विसृज्य
१०८ ततो व्यासः परमोदारकर्मो
२३० ततो यदुत्तरतरम्
३०३ ततोदकेषु मक्याख्या
३४७ तत्करोति तदाचष्टे
२०१ तत्केन कं पश्येत्
११० ततो व्यासो महातेजाः
६० तत्सत्यम्
६० तत्सत्यमित्थाचक्षते
११ तत्तेज ऐश्वर्य
२८ तत्स्वमसि
३३८ तत्सत्य कैङ्कर्यमलम्
२१२ तत्तेजोऽस्तुजव
११६ तत्रालानां प्रेतायुगसमः
३०८ तत्रापि बृहत् गगनम्
३०१ तथोपपुराणोद्धार्यम्
५४ तथेत्युपपुराणानुमन्ता
३२५ तद्वत्स्य तु नावद्भावः
१३७ तद्वर्हति तदस्य प्रयो०
१४५ तद्वर्हतीवो नभोपमः
१५० तद्वृणसारत्वात्
२४ तद्वरूपमनामयम्

वृत्तिहो. ता. खं. ९
भा. स्कं. ११ अ. २५ श्लो. ३४
भा. स्कं. ११ अ. २५ श्लो. ३५
प्र. सू. अ. १ पा. १ सू. २३
अ
अष्टा. अ. ४ पा. १ सू. १३
अष्टा. अ. ३ पा. ३ सू. ११
त
छान्दो. अ. ८ खं. ३ मं. १
भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. २७
म. भा. प. १ अ. १९७ श्लो. ३८-४३
श्वेता. अ. ३ मं. १०
पू. मी. अ. २ पा. २ सू. ३२
पुराणिगणसूत्रम्
बृह. अ. २ भा. ४ मं. १४
म. भा. प. १५ अ. ३२ श्लो. ४-७
छान्दो. अ. ६ खं. ८ मं. ७
श्वे. व. २ अनु. ६ मं. १
छान्दो. अ. ६ खं. २ मं. ३
छान्दो. प्र. ६ खं. ८ मं. ७
भा. स्कं. ३ अ. २ श्लो. २२
छान्दो. अ. ६ खं. २ मं. ३
भा. स्कं. ५ अ. १७ श्लो. ५४
महानारायणोप. मं. ३
प्रज्ञाण्डपुराणम्
वृत्तिहो. ता. खं. ९
प्र. सू. अ. ३ पा. ४ सू. ४०
अष्टा. अ. ५ पा. १ सू. ६३
ब्रह्मविन्दूप.
प्र. सू. अ. २ पा. ३ सू. २९
श्वेता. अ. ३ मं. १०

६० तदात्मानं स्वयमकुलत
 २९६ तद्विष्णोः परमं पदम्
 ३०५ तद्विप्रासो विपन्मयो
 १९६ तदेजसि तस्यैजसि
 २९५ तदेवत्सलम्
 १२९ तदेतज्जमोहात्मकम्
 ५३ तदेतद्गन्धर्वम्
 ७५ तदेतद्वस्यं नित्यम्
 १७ तदेतद्विषः पश्यत्
 १९० तदेपां प्राणानाम्
 २०३ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि
 ३४७ तद्वै त्वं प्राणो जमयः
 ७४ तदैक्षत् बहु स्वात्
 ३५ तमिदं त्वं मोक्षोपदेशात्
 १७१ तमिदोऽस्त्व मरणम्
 २४५ तत्र वेदि कुलो गतासि
 २७२ तन्मायाकलरूपेण
 २९५ तपसा धीयते ब्रह्म
 २१४ तपो मे हृदयं साक्षात्
 १६८ तमः परे देवे
 २१४ तमस्तुं पश्यति
 १९३ तमुत्कामन्तं प्राणोऽनू-
 २०७ तमेव विदित्वा
 २३९ तमेतं वेदानुवचनेन
 २४१ तमेव विदित्वा मुनिर्भवति
 ३४५ तमेव सत्युपयुतं तमाहुः
 १२८ तमोरूपा
 ४५ तमोरूपाऽनुभूतेः
 ४ तद्वज्रं तमिदं त्रियाम्
 ३९ तस्माद्वा पयसावात्मनः
 २३९ तस्माद्भोक्तुमनरेभ्यः

तै. व. २-७-३ मं.
 वि. सू. मं. ४ व. १
 वि. सू. मं. ५ व. १
 ईशा. मं. ५
 मुण्ड. ३. १ खं. २ मं. १
 नृसिंहो. वा. खं. ९
 बृह. अ. २ ब्रा. ५ मं. १९
 विष्णुपुराणे
 बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. १०
 बृह. अ. २ ब्रा. १ मं. १२
 केनो. खं. १ मं. ४
 तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. १०
 छान्दो. अ. ६ खं. २ मं. ३०
 म. सू. अ. १ पा. १ सू. ७
 भा. स्कं. ३ अ. ३१ श्लो. ४३
 गीतगोविं. स. ३ श्लो. ७
 भा. स्कं. ११ अ. २४ श्लो. ३
 मुण्ड. ३. १ खं. १ मं. ८
 भा. स्कं. २ अ. ९ श्लो. २२
 मुखालोप. छयप्रकरणम्
 श्वेता. अ. ३ मं. २०
 बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. २
 श्वेता. अ. ३ मं. ८
 बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. २२
 बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. २२
 तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. २
 नृसिंहो. वा. खं. ९
 नृसिंहो. वा. खं. ९
 अम. कां. १ व. १० श्लो. ५
 तै. व. व. २ अनु. १
 बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. ६

५४ तस्मादात्मन एव
३१२ तस्मान्न भिक्षा यत्वास्तु
२०७ तस्मिन् दृष्टे परावरे
१२९ तस्मिन्मान्यो माचया
११ तस्य तावदेव धिरम्
२३७ तस्य ह वा यतस्य
२१४ तस्यैव आत्मा विष्टुणुते
२४१ तस्यैव स्वात् पदवित्
२९३ ता वां बात्स्न्युदमसि
२७४ ताव्यमानासु भेरीषु
१११ तान् दृष्ट्वा बाळकान्
१३६ ता नाविदन्मय्यनुपन्न-
२३९ ताँस्ते भेत्वापि गच्छन्ति
२१८ तुपीयां वामसीम्
२७७ तेजोमयं विश्वमनन्त-
२७७ तेजोराशिं सर्वतो दीप्ति-
२९६ ते ते धामान्मुदमसि
६० तेने ब्रह्म हृदा
६ तेन सर्वं विहितम्
१५० ते वा एते पिदात्मानः
२८७ तेषां तु पुत्रपौत्राणाम्
२२१ लोकेन जीवहरणम्
८८ सौ क्षणी मुरवैरिणः
६ तं स्त्रौपनिषदं पुरुषम्
२०७ सं पश्यते
२२१ ब्रह्मा चोपनिषद्भिन्नम्
३०१ ब्राह्मर्हसि देवाभः
१३३ स्वय्यद्वितीये अगबन्
३४३ स्वय्युद्धवाभयति
३४६ स्वमेकोऽसि बहूनुप्रविष्टः
३३८ त्वामाराध्य तथा क्षम्यो

वृद्धिहो. ता. सं. ९
गोपाळतापनीयोपनिषद्
मुण्ड. मुं. २ सं. २ मं. ८
भेता. अ. ४ मं. ९
छान्दो. अ. ६ सं. १४ मं. २
बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. ६
केन. प्र. व. २ मं. २२
बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. २३
अ. सं. अ. २ व. २४ मं.
महाभारतम्
भा. स्कं. १० अ. ८५ श्लो. ४-७
भा. स्कं. ११ अ. ११ श्लो. १२
ईशावास्योपनिषद् मं. ३
भा. स्कं. ५ अ. १७ श्लो. २७
भ. गी. अ. ११ श्लो. ४७
भ. गी. अ. ११ श्लो. १७
तै. सं. कां. ६ प्र. ३ अनु ४
भा. स्कं. १ अ. १ श्लो. १
बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. ५
काषायणश्रुतिः माण्डभाष्ये
भा. स्कं. ९ अ. ३ श्लो. ३२
भा. स्कं. २ अ. ८ श्लो. २१
तत्त्व. नि. सर्व. श्लो. १४०
बृह. अ. ३ ब्रा. ९ मं. २६
मुण्ड. मुं. ३ सं. १ मं. ८
भा. स्कं. १० अ. ८ श्लो. ४५
भा. स्कं. १० अ. २५ श्लो. १३
भा. स्कं. ११ अ. श्लो.
भा. स्कं. ११ अ. १९ श्लो. ७
तै. आर. प्र. ३ अनु. १४
पञ्चपुराणम्

३४५ त्वामापो जलु सर्वांश्चरन्ति
 ३४५ त्वं तु मरुर्ममास्याय
 ३४६ त्वं मायया त्रिगुण्या
 ३४६ त्वं यज्ञस्तवमुवेवासि
 ३३८ त्वं हि नः परमं चक्षुः
 ९ त्वं हि नः पिता योज्झाकम्

२८२ वण्डी प्रेयानन्वाह

२४ दत्ता जुहोति

२३७ वर्धनाथ

२३७ वर्धयति चाबो अपि

३०८ वहर उत्तरेभ्यः

२३९ दानवततपोहोम-

२९७ दिवीव चक्षुराततम्

१४ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः

३४३ दुर्मगो वत लोकोऽयम्

३३६ देवावयो ब्रह्ममुद्या

३५३ देवद्विपां मिगमवर्त्मनि

४१ देवानां प्रिय इति च मूर्खे

५४ देवोह वै प्रजापतिम्

१०७ देवानां वः प्रत्यमुष्यव

१०९ देवाश्च दानवाश्चैव

१५८ देवी होषा गुणमयी

६१ द्रष्टा भोता मन्ता

३४३ द्रवा ह प्राजापत्याः

६१ द्वापरादौ युगे भूत्वा

३४५ द्वारकां हरिणा लक्ष्माम्

२२ द्वा मुवर्णा सयुजा

२७८ द्वितीयादौ मयं मवति

१५८ द्वे अक्ष बीजे क्षतमूढः

१३ द्वे बाव मण्डनो रूपे

तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. ५
 भा. स्कं. ११ अ. ३० श्लो. ४९
 भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. ८.
 तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. ६
 भा. स्कं. १० अ. ७० श्लो. ४६
 प्रश्नो. प्र. ६ मं. ८

व

तै. भा. कां. २ प्र. १ अनु ५

प्र. सू. अ. ३ पा. १ सू. २०

प्र. सू. अ. ३ पा. २ सू. १७

प्र. सू. अ. १ पा. ३ सू. १४

भा. स्कं. १० अ. ४७ श्लो. २४

वि. सू. मं. ४ व. १

मुण्ड. मुं. १ खं. १ मं. २

भा. स्कं. ३ अ. २ श्लो. ८

भा. स्कं. ११ अ. ३१ श्लो. १०

भा. स्कं. २ अ. ७ श्लो. ३७

फाल्गुनवार्तिकम्

नृसिंहो. ता. खं. ९

बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. १०

म. भा. प. १ अ. ३१ श्लो. ७

म. गी. अ. ७ श्लो. १४

छान्दो. अ. ७ खं. ९ मं. १

बृह. अ. १ ब्रा. ३ मं. १

पद्मपुराणम्

भा. स्कं. ११ अ. ३१ श्लो. २३

मुण्ड. मुं. ३ खं. १ मं. १

बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. २

भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. २२

बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. १

१६४ धर्मसेतूनां वक्ता कर्ता

२९५ धार्मिकान्विदधत्

८३ न कर्मधारयान्मत्स्य-

२०४ न चक्षुषा गृह्यते नापि

२०४ न चन्द्रतारकं नेमा-

२०९ न च बन्धाय तत्कर्म

२२१ न चान्तर्न दहिरेयस्य

१३९ न जायते म्रियते वा

१५० न जायते म्रियते वा विपश्चिद्

१५ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च

१४ न तदभोति कश्चन

३९ न तत्र रथा न रथयोगा

२०४ न तत्र सूर्यो माति

२१० न तस्य कार्यं करणं च

३४६ नताः स्म ते नाथ पवारविन्म

१५२ न तु द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्

११८ न त्वं श्रेय परंतप

१३६ नयः प्रविष्टा इव

२२८ नष्ट सामान्यनिषेधकृत्

१९८ न भेदादिति चेन्न

१३१ न मां कर्माणि लिम्पन्ति

३४६ नमो वामस्तु शृणुवं हवम्

२५६ न यत्र माया किमुतापरे

८ न वारे पत्युः कामाव पतिः

११० नक्षोः पाग्वस्य

१६ न सचक्षासदुच्यते

७१ न स पुनरावर्तते

२२५ न स वेद यथा पशुः

४ न शिवो प्रजमुन्वर्यः

म

भा. स्कं. १० अ. ३३ श्लो. २८

छान्दो. अ. ८ खं. १५ मं. १

न

कारकज्ञप्तरभे न्यायो लापवगूलः

मुण्ड. मुं. ३ खं. १ मं. ८

कठो. अ. २ व. ५ मं. १५

मार्क. पु. शौ. म. अ. ९२ श्लो. १५

भा. स्कं. १० अ. ९ श्लो. १३

म. गी. अ. २ श्लो. २०

कठो. व. २ मं. १८

श्वेता. अ. ६ मं. ८

बृह. अ. ३ ब्रा. ८ मं. ८

बृह. अ. ४ ब्रा. ३ मं. १०

कठो. अ. २ व. ५ मं. १५

श्वेता. अ. ६ मं. ९

भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. ७

बृह. अ. ४ ब्रा. ३ मं. २३

म. गी. अ. ४ श्लो. ५

भा. स्कं. ११ अ. ११ श्लो. १२

न्याय।

म. सू. अ. ३ पा. २ सू. १२

म. गी. अ. ४ श्लो. १४

शै. भार. प्र. ३ अनु. १४ मं. ७

भा. स्कं. २ अ. ९ श्लो. १०

बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. ५

अष्टा. अ. ८ पा. ४ सू. ३६

म. गी. अ. १३ श्लो. १२

जाबालि. उ. समामौ.

बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. १०

बृहद्वा. पु. उ. म. भृगु. खं.

२३४ न स्नानतोऽपि परस्त्रो-

३४६ नस्त्रोत्तगाव इव यस्य

५५ न हि कश्चिदक्षययपि

२५६ न हि विरोध उभयम्

१४९ न हिंसात् सर्वभूतानि

१३ न ह्येतस्माद्ब्रह्मणः

३५१ न ह्यस्ति द्वैतसिद्धिः

१६७ नामोर्हि तापो न हिमस्य

१८६ नाशुरतच्छ्रुतेरिति

१५० नात्माऽश्रुतेः

६ नान्तोऽस्ति कामस्य

६२ नान्योऽज्योऽस्ति द्रष्टा

५५ नालुप्यायाद्ब्रह्मन्

६० नामरूपे व्याकरवाणि

९ नाविर्मूयाद्ब्रह्मन्

२३९ नायमात्मा प्रबचनेन

३०७ नास्य जरयैतज्जीर्यते

१७३ नाहास्योद्ब्रह्मणायेव

२१५ नाहं वेदेर्न तपसा

१८३ नित्यः सर्वगतः स्थाणुः

१५० नित्यो नित्यानाम्

४ निश्चयारोपणोपायः

१३३ निरूपितेयं त्रिविधा

१७४ निरन्धनः परमम्

१८ निर्वोचपूर्णगुणविमहः

१९९ निषेधात् बलीयांसः

२०७ निष्कलं ध्यायमानः

१३९ निष्कलं निष्कलं सान्त्वम्

५९ निःशेषितमस्य वेदाः

१७७ निःसाधनफलात्माऽयम्

२५३ नीवी प्रसि प्रणिहिते

म. सू. अ. ३ पा. २ सू. ११

भा. स्कं. ११ अ. ६ स्तो. १४

अ. गी. अ. ३ स्तो. ५

भा. स्कं. ६ अ. ९ स्तो. ३६

कूर्मपुराणम्. अ. १६ स्तो. १

बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. ६

नृसिंहो. वा. खं. ९

भा. स्कं. ११ अ. २३ स्तो. ५५

म. सू. अ. २ पा. ३ सू. २१

म. सू. अ. २ पा. ३ सू. १७

तै. ब्रा. कां. २ प्र. २ अत्रु. ५ वं. ६

बृह. अ. ३ ब्रा. ७ मं. २३

बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. २१

छान्दो. अ. ६ खं. ३ मं. २

श्रीवत्सभाष्टकम्. स्तो. २

कठो. अ. १ व. २ मं. २२

छान्दो. अ. ८ खं. १ मं. ५

बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १२

अ. गी. अ. ११ स्तो. ५३

अ. गी. अ. २ स्तो. २४

कठो. अ. २ व. ५ मं. १३

काव्यप्र. व. १० स्तो. ९५

भा. स्कं. ११ अ. २८ स्तो. ७

मुण्ड. मुं. ३ खं. १ मं. ३

तत्त्व. नि. शास्त्रा. स्तो. ४४

परि. क्षे. परि. १२०

मुण्ड. मु. ३ खं. १ मं. ८

श्वेता. अ. ६ मं. १९

बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १०

मुषो. टि. स्क. १ अ. ५

साहित्यदर्पण. परि. ३

३५२ नेति नेति
१५५ नेतरोऽनुपपत्तेः
२०२ नेत्यन्यस्वरमस्ति
१३२ नैवात्मनो न देहस्य
१४८ नैषा तर्केण मस्तिरापनेया
३२० नन्दः किमकरोद्ब्रह्मन्

बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. ६
म. सू. अ. १ पा. १ सू. १५
बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. ६
भा. स्कं. ११ अ. २८ श्लो. १०
कठो. अ. १ व. २ मं. ९
भा. स्कं. १० अ. ८ श्लो. ४६

प

३४० पटो यथा तन्नुवितान-
१४२ पटोलपत्रं पित्तप्रम्
३५१ परमं ब्रह्मात्मप्रकाशम्
१३० पराश्वि त्वानि
११४ पराशु वज्रमुतेः
८२ परास्य शक्तिर्विविधैव
७ परोक्षप्रिया इव हि देवाः
७ परोक्षवादा अप्रयः
७ पर्यायोक्तं तु गम्यस्य
१५५ परामिध्यानाशु विरोहितम्
१६० परं जैमिनियुक्तमत्वात्
२२८ परं भाषमजानन्तः
२७७ परं ज्योतिरुपसंपद्य
४ पश्य नीलोत्पलद्वन्द्वम्
२४५ पश्यन्ति ते
१४९ पारोऽस्य विन्धाभूतानि
१८१ पिप्पेन दूने रसने सितापि
५२ पुराणके
३३३ पुरुषः स परः पार्थ
३२४ पुरोवाचं चतुर्षां
१७८ पुंस्त्वर्द्धोऽर्द्धं समेऽशके
२४४ प्रकाशवचावैवर्ण्यात्
२७६ प्रकाशाभयवद्वा
१५१ प्रकाशानिवर्त्तेयं परः
वि. सू. १

भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. २१
वैव. निषण्डु.
दृष्टिद्वो. वा. खं. ६
कठो. अ. २ व. १ मं. १
म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४१
श्वेता. अ. ६ मं. ८
बृह. अ. ४ ब्रा. २ मं. २
भा. स्कं. ११ अ. २१ श्लो. ३५
कुवलयानन्दः
म. सू. अ. ३ पा. २ सू. ५
म. सू. अ. ४ पा. ३ सू. १३
म. गी. अ. ९ श्लो. ९
छान्दो. खं. ३ अ. ८ मं. ४
कुवलयानन्दे रूपकादिशबोधिः
भा. स्कं. ३ अ. २५ श्लो. ३५
शु. बज्र. अ. ३१ मं. ३
नैपद्य. स. ३ श्लो. ९४
बृह. अ. २ ब्रा. ५ मं. १८
अ. गी. अ. ८ श्लो. २२

अम. का. १ व. ३ श्लो. १६
म. सू. अ. ३ पा. २ सू. १५
म. सू. अ. ३ पा. २ सू. २८
म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४६

१५२ प्रकृतिः पुरुषस्योभौ

२७९ प्रकृतिवद्विकृतिः

१३ प्रकृतैवानवत्त्वं हि प्रतिपेक्षति

१३० प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा

३८ प्रक्षालनादि

७ प्रजासिरसृष्टमानन्दः

१५० प्रजापतिः प्रजा असृजत

११२ प्रजाश्च तुल्यकाशीनाः

१९० प्रज्ञया क्षरीरं समावृण

८३ प्रत्ययस्यात्कात्पूर्वस्य

३०३ प्रत्यगाक्षिणो मन्त्रात्

३४७ प्रत्यनीकं सम्यमाना

२०७ प्रत्यगात्मानम्

२६९ प्रधानाच्चगन्धायते

७६ प्रसन्नकं तु स्नानिष्टम्

११३ प्रसादात्तस्य वै मुनेः

१३८ प्रसोत्तरपदपक्षधारिको-

६५ प्राणमेव प्राणो भवति

३४७ प्राणापानौ संविधानौ

१९० प्रथगुपपेक्षात्

प्र. सू. अ. ३ पा. २ सू. २२

प्र. सू. अ. १ पा. ४ सू. २३

न्यायः शब्दरत्ने.

तै. उ. भृगु. ३ अ. १० मं. ३

तै. उ. वा. प. का. दशम. अ.

भा. स्कं. १० अ. ५१ श्लो. १८

कौपी. भा. ३-६

अष्टा. अ. ७ पा. ३ सू. ४४

कल्पसूत्रम्

भा. स्कं. ११ अ. ३० श्लो. २२

कठो. अ. २ व. ४ मं. १

श्रुतिः

अभियुक्तोक्तिः

म० भा. प. १५ अ. ३२ श्लो. २१

अष्टा. अ. ४ पा. २ सू. ११०

बृह. अ. १ भा. ४ मं. ७

तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. ८

प्र. सू. अ. २ पा. ३ मं. २८

य

७१ यद्वो मुक्त इति व्याख्या

३३६ यमूव प्राकृतः शिशुः

२५४ यद्वापीठं नटवरवपुः

३४३ यत्तद्वद्विष्मणीमुखाः

१५२ यद्वा स्यां प्रजायेय

२८४ यद्वनि सन्नि नामानि

१८३ याताप्रसूतमागत्य

२८० यातव्यो विद्वत् प

३४२ विभज्युः सकलमुन्दर-

३५५ विम्बोऽभी मण्डलं त्रिषु

भा. स्कं. ११ अ. ११ श्लो. १

भा. स्कं. १० अ. ३ श्लो. ४६

भा. स्कं. १० अ. २१ श्लो. ५

तत्त्व. नि. भाग. प्र. स्कं. ११ श्लो. ११४

तै. २-६ अ.

भा. स्कं. १० अ. ८ श्लो. १५

श्वेता. अ. ५ मं. ९

म. आप्य. अ. ४ पा. ३ सू. ८४

भा. स्कं. ११ अ. १ श्लो. १०

अम. का. १ व. ३ श्लो. १५

४५ बन्धोऽस्वाऽविद्यया
३४२ प्रक्षण्यानां वदान्यानाम्
१७२ प्रक्षभूतः प्रसमात्मा
३९ प्रक्षविश्रप्नोति परम्
४७ प्रक्ष वेद् प्रक्षैव भवति
५३ प्रक्ष सर्वानुभूः
१५२ प्रक्षेमे दाक्ष
१७२ प्रक्षैव सन् प्रक्षाय्येति
१५९ प्राक्षणो न हन्तव्यः

भा. स्कं. ११ अ. ११ श्लो. ४
भा. स्कं. ११ अ. १ श्लो. ८
भ. गी. अ. १८ श्लो. ५४
तै. व. व. २ अनु. २ मं. १
मुण्ड. मु. ३ खं. २ मं. ९
बृह. अ. २ प्रा. ५ मं. १९
आथर्वणिकमुतिः
बृह. अ. ४ प्रा. ४ मं. ६

अ

२१५ भक्षया त्वनन्यया क्षण्यः
२०७ भक्षया मामभियानासि
२९७ भक्षयाहमेकया प्राक्षः
१७५ भगवान् भजतां मुकुन्दो-
३१२ भर्ता सन् भिद्यमानो विमर्शि
३४५ भवद्भिर्ज्ञैर्वहुषु
१५८ भवन्ति भावा भूतानाम्
२१७ भवेदनुशयो द्वेये
२४३ भिद्यते हृदयग्रन्थिः
५७ भूतपूर्वे चरद्
१११ भूताधिपतिसंभवात्
३४१ भूभारराजपूतनाः
१५५ भेदव्यपदेशात्
१६३ भ्रामयन् सर्वभूतानि

भ. गी. अ. ११ श्लो. ५४
भ. गी. अ. ११ श्लो. ५४
भा. स्कं. ११ अ. १४ श्लो. २१
भा. स्कं. ५ अ. ६ श्लो. १९
तै. आर. मं. १ अनु. १४
भा. स्कं. १० अ. १ श्लो. २२
भ. गी. अ. १० श्लो. ५
विश्वकोशः
मुण्ड. मु. २ खं. २ मं. ८
अष्टा. अ. ५ पा. ३ सू. ५३
म. भा. प. १५ अ. ३४ श्लो. ५
भा. स्कं. ११ अ. १ श्लो. ३
त्र. सू. १ पा. १ सू. १६
भ. गी. अ. १८ श्लो. ६१

म

१२० मङ्गलान्तानि क्षात्राणि
१५९ मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च
३८ मनसा सह
३४१ मनसा ब्रह्मसा दृष्टा
२३० मनसैवानुब्रष्टव्यः
२४२ मनीषितानुभावोऽयम्

महाभाष्यपरम्पराहिके
भ. गी. अ. १५ श्लो. १५
तै. व. व. २ अनु. ९
भा. स्कं. ११ अ. १३ श्लो. २४
बृह. अ. ४ प्रा. ४ मं. १९
भा. स्कं. २ अ. ९ श्लो. २१

२४१ मनुज्वापां सहस्रेषु

२७ मनोमयः

१४९ मन्त्रवर्णात्

३३८ मन्त्रेषु मां वा

१४९ मयैवांसो जीवलोके

२४२ मया प्रसन्नेन तवाजुनेवम्

३१५ मयेमा ईत्यथ क्षपाः

२२७ महात्मानस्तु मां पार्थ

३४९ माहिं लुह

६१ मामप्राप्यैव

३३३ मामुपेत्य तु कौन्तेय

३५१ मायया ह्यन्यदिव

३५१ मावा च तमोरूपा

१३२ मायामयं वेद स वेद

५६ मायावादमसृष्टात्मम्

३४७ मायामात्रं तु

१५१ मायां तु प्रकृतिं विद्यात्

१७६ मुक्ता अपि लीलाविग्रहम्

२७० मुक्तात्मनः प्रज्ञंसा वा

१७५ मुक्तोपसृप्यन्यपदेष्वात्

२७९ मूर्तिमङ्गिरुपासिताः

२२३ मूर्द्धन्यं मुतेजाश्चक्षुः

२८२ मैत्रावरुणाय वण्डम्

१२६ मृत्तिकेलेव सत्यम्

९ मृतेऽण्ड एव एतस्मिन्

१२९ य आत्मनि सिद्ध्यन्

६७ य आत्मानमन्तरो

१३२ य एष संसारतकः

१४८ य एष आकाशस्त्वस्मिन्

२१६ य एषोऽम्तरादित्ये

भ. गी. अ. ७ श्लो. ३

छान्दो. अ. ३ खं. १४ मं. २

म. सू. अ. २ पा. ३ सू. ४४

भा. स्कं. ३ अ. ४ श्लो. १७

भ. गी. अ. १५ श्लो. ७

भ. गी. अ. ११ श्लो. ४७

भा. स्कं. १० अ. २२ श्लो. २७

भ. गी. अ. ९ श्लो. १३

अष्टा. अ. ३ पा. ३ सू. १७५

भ. गी. अ. १६ श्लो. २०

भ. गी. अ. ८ श्लो. १६

नृसिंहो. वा. खं. ९

नृसिंहो. वा. खं. ९

भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. २३

पद्मपुरा. उ. खं. अ. २३६ श्लो. ७

म. सू. अ. ३ पा. २ सू. ३

श्वेता. अ. ४ मं. १०

नृसिंहो. वा. शङ्करभाष्ये

कपिलसू. अ. १ सू. ९६

म. सू. अ. १ पा. ३ सू. २

भा. स्कं. १० अ. १३ श्लो. ५३

छान्दो. अ. ५ खं. १८ मं. २

छान्दो. अ. ६ खं. १ मं. ४

भा. स्कं. ५ अ. २० श्लो. ४४

य

बृह. अ. ३ ब्रा. ७ मं. २३

बृह. अ. ३ ब्रा. ७ मं. ३

भा. स्कं. ११ अ. श्लो.

काण्वपाठः

छान्दो. अ. १ खं. ६ मं. ६

२२४ य एषोऽनन्तोऽन्यथाः

२३७ य एवं वेद

२९८ य एतच्छुष्के स्थाणौ

३०६ यथास्तेहास्ति यथा

६५ यद्येन यत्तमयजन्त

५ यतो वाचो निवर्तन्ते

१६ यतो वा इमानि भूतानि

२०४ यत्तद्वटश्चममाहम्

२१४ यत्र कर्मसु काम्येषु

१४० यत्र स्वस्य सर्वमात्मैवा-

१४० यत्र हि द्वैतमिव भवति

२८५ यत्पुरुषेण हविषा देवाः

२३९ यथाकारी यथाचारी

१४६ यथाग्नेः शुक्राः

२३७ यथा महारजनं वासः

१८८ यथा पृथक्स्य संपुष्पितस्य

२५६ यथा मदप्युद्गिरः

१७३ यथा सर्वात्तामसां समुद्रः

११२ यथा सुवीप्तात्पावकाल्

७३ यथा सौम्यैकेन छोहमणिना

१६८ यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन

१५० यथोदकं शुद्धे शुद्धम्

३३२ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति

३०२ यदक्षरे परमे प्रजाः

२८९ यदशनिहतस्य पृथक्स्य

४ यदा यदा हि धर्मस्य

३४४ यदा भारं सन्त्रयते

२४४ यदाविलगवं तेजः

३३९ यदिदं मनसा वाचा यमु-

३४१ यदिदं मनसा वाचा गृह्यते

३४२ यदिदं यावदकुलम्

जापालो. खं. २

बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. ६

बृह. अ. ६ खं. ३ मं. ७

छान्दो. अ. ८ खं. १ मं. ३

मुक्त. यजु. अ. ३१ मं. १६

तै. उ. व. २ अनु. ९

तै. उ. व. ३ अ. १

मुण्ड. मु. १ खं. १ मं. ६

छान्दो. अ. ५ खं. २ मं. ९

बृह. अ. ४ ब्रा. ५ मं. १५

बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १४

पु. सू. मं. ७

बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. ५

बृह. अ. २ ब्रा. १ मं. २०

बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. ६

महानारायणोप. ८-२

भा. स्कं. १० अ. ३३ श्लो. २५

बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. ११

मुण्ड. मु. २ खं. १ मं. १

छान्दो. अ. ६ खं. १ मं. ५

छान्दो. अ. ६ खं. १ मं. ४

कठो. अ. २ व. ४ मं. १५

भ. गी. अ. ८ श्लो. ११

नारायण. मं. ६

भ. गी. अ. ४ श्लो. ७

तै. आर. प्र. ३ अनु १४ मं. १

भ. गी. अ. १५ श्लो. १२

भा. स्कं. ११ अ. ७ श्लो. ७

भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. २४

भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. २९

३४३ यदुत्तरपरिपत्तैर्वीभिः
 ३३१ यदून् यदुमिरन्योन्यम्
 ३०७ यदैतच्चरा वाऽऽप्नोति
 ३२२ यद्वत्त्वा न निर्वर्तन्ते
 २०६ यद्वि पश्यन्ति मुनयो
 ७९ यद्वत्तं यद्य भाव्यम्
 २३८ यद्वैतं न पश्यति पश्यन्
 २९७ यम दुःखेन
 ३४३ यन्मायिकत्वकथनम्
 १७ यन्मदन्यत्रास्ति
 २४५ यमेवैष धृणुते
 २९५ यया तद्वक्षरमधिगम्यते
 २५१ ययागूं पचति
 ३३६ ययाऽहरद्भुवो भारम्
 ३४६ यधिन्यते प्रयत-
 ९ यस्य देवे परा भक्तिः
 २७३ यस्य पृथिवी शरीरम्
 १३२ यस्य स्पृष्टा च नामोक्षया
 ३३३ यस्यान्तःस्थानि भूतानि
 ३४५ यस्तद्देव यत्त आचभूव
 २२३ यस्त्वेतमेव प्रादेश-
 १८२ यस्मिन् प्राणः पञ्चधा
 २७६ यावदधिकारम्
 ३०६ यावान् वा अयमाकाशः
 २७८ युक्तं भगैः स्वेरितरत्र
 २०९ युक्तयः सन्ति सर्वत्र
 १२९ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे
 २३९ ये तद्विदुरसृतास्ते
 ३०७ ये त्यक्तलोकधर्माश्च
 १३९ येनाश्रुतं श्रुतं भवति
 १७२ येनाहं नाश्रुता स्नाम्

भा. स्कं. १० अ. ९० श्लो. ४८
 भा. स्कं. १ अ. १५ श्लो. २६
 छान्दो. सं. १ मं. ४
 भ. गी. अ. १५ श्लो. ६
 भा. स्कं. १० अ. २८ श्लो. १५
 शु. यजु. अ. ३१ मं. २
 बृह. अ. ४ ब्रा. ३ मं. २३
 आपस्तम्भभौतसूत्रे
 तत्व. नि. शा. श्लो. ८२
 बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. २
 कठो. अ. १ व. २ मं. २२
 मुण्ड. सु. १ खं. १ मं. ५

 भा. स्कं. १ अ. १५ श्लो. ३४
 भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. ११
 श्वेता. अ. ६ श्लो. २३
 बृह. अ. ३ ब्रा. ७ मं. ३
 पद्मपुराणम्
 भ. गी. अ. ७ श्लो. २२
 तै. आर. प्र. ३ अनु. १४ मं. ४
 छान्दो. अ. ५ खं. १८ मं. १
 मुण्ड. सु. ३ खं. १ मं. ९
 ब्र. सु. अ. ३ पा. ३ सू. ३२
 छान्दो. अ. ८ खं. १ मं. ३
 भा. स्कं. २ अ. ९ श्लो. १६
 भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. ४
 अष्टा. अ. १ पा. ४ सू. १०५
 बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. १४
 भा. स्कं. १० अ. ४६ श्लो. ४
 छान्दो. अ. ६ खं. १ मं. ३
 बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. ३

- १५८ ये चैव सार्विका भावाः
३२३ ये यथा मां प्रपद्यन्ते
१६ ये वं प्रेते
३४३ ये संवसन्तो न विदुः
२९५ योऽकामो लिप्कामः
२१८ योऽन्यथा सन्तमात्मानम्
१८६ योऽयं विज्ञानमयः
५३ योऽयमात्मेवमद्युतम्
३३५ योगधारणयाऽप्रेष्या
१२९ यो रेवसि तिष्ठन्
३४४ यो ङोक्तत्रयमाविश्य
५९ यो ज्ञापणं विदधाति
९ यो वै भूमा तत्सुखम्
१२९ यः पृथिव्यां तिष्ठन्
१८ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिः
१८ यः सर्वज्ञः सर्वविद्
२८५ यः सिद्धरेताः
२९८ यं सप्तरात्रं प्रपठन्

- अ. गी. अ. ७ श्लो. १२
अ. गी. अ. ४ श्लो. ११
कठो. व. १ मं. २०
भा. स्कं. ३ अ. २ श्लो. ८
बृह. अ. ४ प्रा. ४ मं. ६
म. भा. प. ३ अ. ९८ श्लो. ७५२
बृह. अ. ४ प्रा. ३ मं. ७
बृह. अ. २ प्रा. ५ मं. ७
भा. स्कं. ११ अ. ३१ श्लो. ६
बृह. प्रा. ७ मं. २३ अ. ३
अ. गी. अ. १५ श्लो. १७
श्वेता. अ. ६ मं. १८
छान्दो. अ. ७ खं. २३ मं. १
बृह. अ. ३ प्रा. ७ मं. २३
मुण्ड. मु. १ खं. १ मं. ९
मुण्ड. मु. २ खं. २ मं. ७
भा. स्कं. ४ अ. ८ श्लो. ५३

र

- २५३ रविः प्रीतिरानन्याम्
२९५ रश्मयो गाव उच्यन्ते
२५२ रसर ह्येवायं लम्बा
१४ रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा
५ रसो वै सः
३३४ राजन् परस्य तनुभृज्वनना-
३४३ रामस्य सत्वदेहसु
३२५ रक्ष यत्ते जनिम पाह
५२ रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव
५० रूपस्पर्शादियुक्तस्य

- निरुक्त. पूर्ववद्. अ. २ मं. ७
तै. उ. व. २ अ. ७ मं. ७
अ. गी. अ. २ श्लो. ५९
तै. उ. व. २ अ. ७ मं. ६
भा. स्कं. ११ अ. ३१ श्लो. ११-१३
तत्व. नि. भा. प्र. स्कं. ११ श्लो. १०६
क. सं. अष्ट. ३ अ. ८ व. १९
कठो. व. ५ मं. ९
तत्व. नि. कारि. ५९ आवरणमज्ञः

स

- ९ लिङ्गभूयस्त्वाद्यष्टि बलीवः

- प्र. सू. अ. ३ पा. ३ सू. ४४

३०९ लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्
 १७१ लोकानुत्सृजा
 ३३१ लोकामिरामां सत्यनुम्

म. सू. अ. २ पा. १ सू. ३३
 पेत्रे. खं. १ मं. १
 भा. स्कं. ११ अ. ३१ श्लो. ६

ध

३४५ वज्रलस्यामभूयस्तु
 ५४ बटपीजवदेषा माया
 २८० वर्धमानसामीप्ये वर्धमानवत्
 ३०३ वसन्ताय कपिशालानालभेद्य

भा. स्कं. १० अ. ९० श्लो. ३७
 नृसिंहो. खं. ९
 भट्टा. अ. ३ पा. ३ सू. १३१

८ वाक्यान्वयात्
 १७३ वागोकायनम्
 १२५ वाचारम्भणं विकारः
 २८८ वाचा विरूपनित्यता
 ३४६ वासिष्ठो ह सात्यहन्वः
 २३२ विकरणस्वामेति

म. सू. अ. १ पा. ४ सू. १९
 वृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. ११
 छान्दो. अ. ६ खं. १ मं. ५
 फल्गुसंहितायाम्.

४ विप्रशङ्कया वदाचरणात्
 ३२४ विचक्रमे पृथिवीमेव
 १७४ विद्यावारमरे केन
 १४५ विज्ञानघन एवैते-
 २७ विज्ञानं ब्रह्म चेद्रेद
 ८ विद्येनुरिक्तालमिवा-

म. सू. अ. २ पा. १ सू. ३४
 मुक्तानलीमङ्गलवादे
 वि. सू. मं. १०
 वृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १४
 वृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १२
 तै. उ. व. २ अ. ५ मं. १
 नैपथे. स. श्लो.

१० विदा ज्ञानेन ठाव् शून्यात्
 ३४४ विदुरोऽपि परित्यज्य
 २८० विदूराज्यः
 ३३ विद्याऽविद्ये मम वनू
 २४० विधिर्वा घारणवत्
 १४६ विनभूभ्यां नानाबौ
 ४४ विपर्ययो मिथ्याज्ञान-
 ३५३ विप्ररूपाणि रक्षांसि
 २५२ विभाबानुभावव्यमिचा-
 १७२ विसत्वे तद्वत्तत्वरम्
 १८ विश्ववस्तुसुख

भा. स्कं. १ अ. १५ श्लो. ४९
 अष्टा. अ. ४ पा. ३ सू. ८४
 भा. स्कं. ११ अ. ११ श्लो. ३
 म. सू. अ. ३ पा. ४ सू. २०
 भट्टा. अ. ५ पा. २ सू. २७
 पात. यो. सू. ८ पा. १
 विष्णुपुराणे
 वि. भरतसूत्रम्
 भ. गी. अ. १८ श्लो. ५
 श्वेता. अ. ३ मं. ३

३५३ विश्वं वै प्रष्टु तन्मात्रम्
३२३ विश्वस्मा अग्निं भुयनाय
११९ विस्मिष्टशक्तिर्वदुषेव
३९६ विष्णोः कर्माणि पश्यत
३४८ वीर्याणि तस्यास्मिन्नेह-
३३६ वृत्तीनां वासुदेवोऽस्मि
८ वेदः शिवः शिवो वेदः
१० वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि
३७ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः
५९ वेदो नारायणः साक्षान्
४३ वैधर्म्याय न स्वप्नादिवन्
१७८ वैश्वानरः प्रथमः
२२३ वैश्वानरस्य सुमती
७ वंशस्तु भगवान् कृत्तः
२५७ वसे कुर्वन्ति मां भक्षया
२५३ व्यक्तः स सर्वभावायैः
१८५ व्यतिरेको गन्धवच्च

२६१ शतशः सहचरितयोः
३५२ क्षमूतं कुरुते विष्णुः
२८५ शब्द इति चेन्नाहः
३४६ शुद्धिर्नृणां न तु तथे-
११ श्रवणं कीर्तनं विष्णोः
२५६ भान्वो गजीमिरिभ-
७० भिया पुष्टा
१६७ भुतेस्तु शब्दमूलत्वान्
२४१ दृग्बन्धित गायन्ति

७२ पञ्चलाकमनादयः
३०९ पटिवर्पसहस्राणि
नि. सू. ४

भा. स्कं. ३ अ. १० श्लो. १२
पा. सं. अ. ८ अ. ४ प. १२
भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. २०
वि. सू. सं. ४ प. १
भा. स्कं. १० अ. १ श्लो. ७
भ. गी. अ. १० श्लो. ३८

तत्त्व. नि. शा. श्लो. ७
भ. गी. अ. १५ श्लो. १५
भा. स्कं. ६ अ. १ श्लो. ४०
प्र. सू. अ. २ पा. २ सू. २९
वृत्तिहो. वा. सं. ४
तै. सं. प्र. ५ अ. ११
कृष्णोपनिषद् सं. ८
भा. स्कं. ९ अ. ४ श्लो. ६६
कान्य. प्र. उल्ला. ४ श्लो. ३२८
प्र. सू. अ. २ पा. ३ सू. २६

श

तत्त्वचिन्तामणौ अनुमा. स.
महाकूर्मपुराणे
प्र. सू. अ. १ पा. ३ सू. २८
भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. ९
भा. स्कं. ७ अ. ५ श्लो. २३
भा. स्कं. १० अ. ३३ श्लो. २३
भा. स्कं. १० अ. ३९ श्लो. ५५
प्र. सू. अ. २ पा. १ सू. २७
भा. स्कं. १ अ. ८ श्लो. ३६

प

शाङ्करस्य कल्पविदुक्तिः
वृहत्कामनपुराणे

स

१७८ स आत्मानमेव द्वेषा
 ३५ स आत्मा सत्त्वमसि
 १७ स ईशानां च स आत्मानम्
 २८ स एष जीवः
 २२३ स एषोऽग्निर्वैश्वानरः
 ७४ स य एषोऽणिमा
 १४४ स एष नेति नेत्यात्मा
 २१६ स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः
 २८ स ऋतुं कुर्वीत
 १७० सकृदुचरितः
 १५२ सति संपद्य न विदुः
 २०२ सतो ह्येव रसः
 २७९ सत्यज्ञानानन्तानन्द-
 १५६ सत्त्वं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
 ३० सर्वं रजस्तम इति
 २९७ सदा पश्यन्ति सूरयाः
 ३२ सर्वेषु सौम्येवमग्र
 ३४५ सद्यो जातमुत जहात्येषः
 २९६ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु
 ३३ सन्मूलाः सौम्येमाः प्रजाः
 १७२ समः सर्वेषु भूतेषु
 २५२ स मानसीन आत्मा
 ३४५ समुद्रः सममे
 १२७ समेषु वाक्यभेदः
 १९८ समो मञ्जकेन
 ३४५ समोऽहं सर्वभूतेषु
 ७ समुद्र इव हि कामः
 २२६ सम्प्रतिभ्यामनाम्याने
 १६ स यत्तत्र किञ्चित् पश्यति
 १७३ स यथा सैन्यवसित्य

बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. ३
 छान्दो. अ. ६ खं. ८ मं. ७
 बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. ४
 भा. स्कं. ११ अ. १२ श्लो. १७
 क्षतपथे. ६-१-११
 छान्दो. अ. ६ खं. ८ मं. ७
 बृह. अ. ३ ब्रा. ९ मं. २६
 छान्दो. अ. १ खं. ६ मं. ७
 छान्दो. अ. ३ खं. १४ मं. १
 भाष्यमूलको न्यायः
 छान्दो. अ. ६ खं. ९ मं. २
 बृह. अ. २ ब्रा. ३ मं. २
 भा. स्कं. १० अ. १३ श्लो. ५४
 भा. स्कं. १ अ. २ श्लो. २३
 वि. सू. मं. ४ व. १
 छान्दो. अ. ६ खं. २ मं. १
 वै. आर. प्र. ३ अनु १४ मं. ३
 आथर्वणप्रणवविधावाम्
 छान्दो. अ. ६ खं. ४ मं. ४
 भ. गी. अ. १८ श्लो. ५४
 सुवर्णपर्मानुवाक प्र. ३ अ. ११ मं. १
 भा. स्कं. ११ अ. ७ श्लो. ३
 पू. मी. अ. २ पा. १ सू. ४७
 बृह. अ. १ ब्रा. २ मं. २२
 भ. गी. अ. ९ श्लो. २९
 वै. प्रा. का. २ प्र. २ अ. ५ मं. ६
 अष्टा. अ. १ पा. ३ सू. ४६
 बृह. अ. ४ ब्रा. ३ मं. १५
 बृह. अ. २ ब्रा. ४ मं. १२

- १३ स यथा सैन्धवपन
१९१ स यथा महाराजः
१९१ स यथास्त्राच्छरीराद्
२३४ स यथायं पुरुषे
११८ सर्वे एव हि सर्वेषां भवन्ति
१४५ सर्वे एवास्मानो मनुष्यरन्धि
१८ सर्वकामः सर्वगन्धः
१८ सर्वस्यः पाणिपादान्तम्
२६ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात्
७ सर्ववेदान्तप्रलयं
१८ सर्वस्य यद्वा सर्वस्वेषानः
२१६ सर्वाणि ह वा इमानि
२१६ सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि
२२२ सर्वेन्द्रियगुणाभासं
११० सर्वे भवन्तो गच्छन्तु
१५ सर्वे वेदाः
२३२ सर्वोपेता च सहस्रनाम्
२७ सर्व सत्त्विजं ब्रह्म
११८ सर्वं पश्यति स्वाभाषिकेन
१८ स बाऽवमात्रमेति
१८३ स वा एष महानज आरमा
१७९ स वा एष आत्मा हृदि योऽवम्
२८२ स विशेषणमिति
१२ स वेति वेयं न च
१६ स वै न देवाऽमुरमर्त्य-
१०७ ससैन्याः सल्लिख-
१९० सह युक्तेऽप्रधाने
२६९ स हि सर्वविन्
१९९ सहस्रशीर्षा
१०६ सहोत्तावानास
१२ सहोवाचैतद्वै

- बृह. अ. ४ ब्रा. ५ मं. १३
बृह. अ. २ ब्रा. १ मं. १८
कौपी. ब्रा. अ. ३ मं. ४
ब्रह्मविन्दूप. अ. ८
भा. स्कं. ६ अ. १६ श्लो. ५
बृह. अ. २ ब्रा. १ मं. २०
छान्दो. ब्र. ३ मं. ४ खं. १४
म. गी. अ. १३ श्लो. १३
म. सू. अ. १ पा. २ सू. १
म. सू. अ. ३ पा. २ सू. १
बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. २२
छान्दो. अ. १ खं. ९ मं. १
छान्दो. अ. १ खं. ११ मं. ५
म. गी. अ. १३ श्लो. १४
म. भा. प. १५ अ. ३१ श्लो. १९
कठो. व. २ मं. १५
म. सू. अ. २ पा. १ सू. ३
छान्दो. अ. ३ खं. १४ मं. १
विष्णुसहस्रनाम. शं. भा.
बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. २२
बृह. अ. ४ ब्रा. ४ मं. ३५
छान्दो. अ. ८ खं. ३ मं. ३
न्याया
शेता. व. ३ मं. १९
भा. स्कं. ८ अ. ३ श्लो. २४
म. भा. प. १५ अ. ३२ श्लो. ४०
अष्टा. अ. २ पा. ३ सू. १९

शेता. अ. ३ मं. १४
बृह. अ. १ ब्रा. ४ मं. ३
बृह. अ. ३ ब्रा. ८ मं. ८

२४५ साकं वार्धं स्पृहणीयाम्

१६४ साधनं च फलं चैव

२६६ साध्यशून्यो यत्र पक्षः

१९२ साधोक्त्यसार्धिसामीप्य-

८ सिद्धार्यः सिद्धसङ्कल्पः

२ मुन्दीरुदयानन्व-

१८६ सूर्याचन्द्रमसौ धावा

३५ सेवं देवतैश्चत इत्या-

१२८ सैवा विना मुष्ट्या बह्वङ्गुला

१७ सोऽकामयत

३२ सोऽनुवीक्ष्य मान्वात्मनः

१७ सोऽविनेतस्मादेकाकी

२८० सोऽश्नुते

१५२ सोऽप्येष्टव्यः

१७ सोऽर्ह्यम्

३१६ सङ्कल्पो विदितः सांप्रत्यो

३४१ संजोहो खड्गं विभु

१६० संपत्तेरिति जैमिनिः

१६९ संयुक्ता अप्यङ्गुल्यः

२२३ सम्बत्सरो वा अग्निः

२२३ सम्बत्सरस्य प्रजापतिः

१३३ संसारस्य लयो युक्तौ

जोहो भक्तिरिति प्रोक्तः

३२३ क्षियो वा पुत्र्यो वापि

३४५ औपुंगलादनुपज्ञात्मा

३४५ औषाधवृक्षानादाव

१६४ सङ्गवसेतुपरीक्षया

३३ सततः कर्ता

१२८ सततसततसत्वे

३४५ क्षयान्न न च मामपि

३५१ क्षयकाक्षमानन्दयन

भा. स्कं. ३ अ. २५ श्लो. ३४

तत्त्व. नि. सर्व. श्लो. १८०

सि. सु. श्लो. ७८

भा. स्कं. ३ अ. २९ श्लो. १३

विष्णुसहस्रनामसु

भा. सं. अष्ट. ८ अ. ८ व. ४८

छान्दो. अ. ६ खं. ३ मं. २

वृत्तिहो. ता. खं. ९

तै. उ. व. २ अ. ६

बृह. अ. १ प्रा. ४ मं. १

बृह. अ. १ प्रा. ४ मं. २

तै. उ. व. २ अ. १ मं. ५

छान्दो. अ. ८ खं. ७ मं. १

बृह. अ. १ प्रा. ४ मं. ४

भा. स्कं. १० अ. २२ श्लो. २५

भा. स्कं. ११ अ. १ श्लो. ५

म. सू. अ. १ पा. २ सू. ३१

प्रस्मानरक्षापरः

तै. सं. का. २ प्र. २ अनु. ६

तत्त्व. नि. शा. श्लो. २४

तत्त्व. नि. शा. प्र. श्लो. ४२

बृहद्भागवतपुराणम्

महाभारतपुराणम्

भा. स्कं. ११ अ. ३१ श्लो. २५

अष्टा. अ. १ पा. ४ सू. ५४

वृत्तिहो. ता. खं. ९

भा. स्कं. ११ अ. ६ श्लो. ४३

वृत्तिहो ता. खं. ६.

- ३४१ स्वमूर्तो लोकसावण्य-
१९१ स्वयं विह्वल
२११ स्वरूपं च स्वभावश्च
४६ स्वर्गकामो वजेत
२४९ स्वाभाविकी ग्रानथलक्षणा च
२० स्वामीश्वराधिपति

भा. स्कं. ११ अ. १ श्लो. ६
बृह. अ. ४ भा. ३ मं. ९
अग. का. १ श्लो. ३८

श्वेता. अ. ६ मं. ८
अष्टा. अ. २ पा. ३ सू. ३९

ह

- १६ हर्षसौ जहाति
३३६ हासो जनोन्मादकरी च
११७ हन्त विरोसानि
१०१ हेतुभूतिनिषेधो न
३६ हेयत्वावचनाय
१६५ ह्यङ्गोरन्यतरस्याम्
१८९ हवि शेष आत्मा

कठो. व. २ मं. १२
भा. स्कं. २ अ. १ श्लो. ३१
बृह. अ. १ भा. ४ मं. ४
न्याय. कु. ख. १ श्लो. ५
म. सू. अ. १ पा. १ सू. ७
अष्टा. अ. १ पा. ४ सू. ५३
प्रभो. प्र. ३ मं. ६

क्ष

- ६२ क्षरात्मानाभीशते देवः
१३३ क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
३०१ क्षुधार्वा इदमनुबन्

श्वेता. अ. १ मं. १०
मुण्ड. सु. २ अ. २ मं. ८
भा. स्कं. १० अ. २२ श्लो. ३८

ज्ञ

- १४५ ज्ञाज्ञौ ज्ञावजाभीशानीशौ
३१६ ज्ञातीन् वो ब्रह्ममेय्यामः
२४५ ज्ञातुं ब्रह्मं च तत्त्वेन
२०६ ज्ञानप्रसादेन विमुक्त-
६० ज्ञानिनामपि चेवांसि
१५० ज्ञोऽह एव

श्वेता. अ. १ मं. ९
भा. स्कं १० अ. ४५ श्लो. २३
अ. गी. अ. ११ श्लो. ५४
मुण्ड. सु. १ अं. १ मं. ८
सप्तम्वती. अ. १ श्लो. ५५
म. सू. अ. २ पा. ३ सू. १८

विद्वन्मण्डनस्य शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	प.
श्रुतिपुराणेषु	श्रुतिस्मृतिपुराणेषु	११	१
पूर्वमभावमुखेन	पूर्वकयभावमुखेन	२१	३
उभयवत्त्वम्	उभयधर्मवत्त्वम्	२२	७
सोपधि ब्रह्म	सोपाधि ब्रह्म	२४	१
हेत्वपेक्षाया	हेत्वपेक्षायाम्	३१	२
विश्वसितमस्य	निःश्वसितमस्य	५९	५
जीवरूपस्य	जीवस्वरूपस्य	६३	७
तदनुवृत्तिर्भवेत्	तदनुवृत्तिर्भवेत्	६५	२
पुराणरौपात्	पुराणविरोधात्	६५	३
काळामयत्वेन	काळामितत्वेन	९४	२
असिद्धेः	अप्रसिद्धेः	९९	२
यथागतम्	यथागतमित्यादि	११०	१०
तत्पुरुषवत्	तत्पुरुषवत्तद्भावद्वाराव्यवहारावधि	१२१	३
नाशाननिवर्तकत्वम्	नाशानमात्रनिवर्तकत्वम्	१३३	६
ब्रह्मस्वरूपं	ब्रह्मस्वरूपं जीवस्वरूपम्	१४१	७
यत्पदमामनन्ति	यत्पदमामनन्तीति च	१४४	६
नियमनमतस्त्वस्मिन्	नियमनं तस्मिन्	१४७	६
अपि च स्मर्यते	अपि स्मर्यते	१४९	६
न चैवं सार्वज्ञानुपपत्त्या	न चैवमसार्वज्ञानुपपत्त्या	१५५	१
		१५९	४
प्रवर्तकत्वम्	प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं च	१६२	७
जीवकर्तृत्वम्	जीवकर्तृत्वम् ।	१६४	१
जीवस्य तद्रूपस्य	जीवस्य तद्योगं तद्रूपस्य	१७२	४
स्वस्मिन् भगवतो	स्वस्मिन् अन्यस्य तस्मिन् भगवतो	१७४	३
निरूपणादित्यर्थः	निरूपणाद्वेत्यर्थः	१७४	५
योग्यास्ते	तद्योग्यास्ते	१७५	३
निरसिद्धव	निरसिद्धमित	१७६	३
तत्त्वमान	सातत्त्वमान	१७६	६

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	प.
मन्त्रराजकुमारो नवजलम् ।	मन्त्रराजकुमारनवजलम् ।	१७७	१
शक्यते	शक्यम्	१७७	४
—न सम्भव	सर्वसम्भव	१८०	१
अन्योन्याभयत्वात्	अन्योन्याभवात्	१८५	२
अङ्गीकारात्तन्निर्वाहाय	अङ्गीकारात्समवायस्य नित्यत्वेनाङ्गीकारात्	१८७	३
अन्यत्र	अत्र अन्यत्र	१८७	७
गन्धस्य	गन्धस्यैव	१८८	५
कचने सङ्कोचः	कचने च सङ्कोचः	१८८	२
तदवयव	तावदवयव	१८८	३
गुहा प्रविष्टा	गुदां प्रविष्टा	१८९	४
जीवसंस्थितिरुक्ता	जीवस्य स्थितिरुक्ता	१८९	५
स्पर्शधर्मवत्त्वेन	स्पर्शधर्मत्वेन	१९१	१
भुत्सुष्या	भुत्सुका	१९१	४
उत्पत्त्यते	उपपद्यते	१९७	५
स्वरूपस्य	स्वरूपमात्रस्य	१९९	२
तद्वत्त्वमिति	तद्वत्त्वमपि	१९९	४
समर्थ	समर्थत्व	१९९	५
तत्कल्पनमप्यशक्यम्	तत्कल्पनमशक्यं च	१९९	७
निरूपितमल	निरूपितमित	२००	२
स्वरूपवत्	स्वरूपत्ववत्	२०१	४
आद्यः	अद्या	२०५	१
शुद्धमस्मानि	शुद्ध एव प्रकृति	२०५	३
तव	इति तव	२०६	९
तेन	तेन च	२०८	५
भवत	न भवत	२१२	४
वस्तुज	वस्तुजा	२१३	१
सृजत	अस्तृजत	२१३	२
शोधकत्वम्	शोधकत्वम्	२१४	५
वत्पराणाम्	वत्परत्वानाम्	२१६	३
यमवति स आत्मा	यमवत्त्वेन च आत्मा	२२२	५

अष्टसूत्रम्	शुद्धम्	पृ.	प.
हेतुमेव	हेतुमेव	२२३	७
सिद्धान्तम्	सिद्धान्तम्	२२४	४
सोऽविमुक्ते च प्रसिद्धिः	सोऽविमुक्ते प्रसिद्धिः	२२४	६
धर्मेषु	प्रज्ञाधर्मेषु	२३०	३
रूपरूपस्य	रूपरूपत्वस्य	२३६	१०
विद्येयात्मकत्वं	विद्येयगमकत्वम्	२३९	१
रसादि	रसादि	२४५	१२
तत्साहचर्यवत्त्वम्	तत्साहचर्यवत्त्वेऽपि न तत्प्रयोजकत्वम् ।	२६२	२
मवान्, तदा	, तदा	२६६	४
अवसीयत इति	अवसीयते	२८०	२
कर्मण्युत्पिष्टत्वम्	कर्मण्युत्पिष्टत्वम्	२८५	१
बाहुस्वार्थत्वेन	बाहुस्वार्थकत्वेन	२९४	१०
रूपस्य	रसरूपस्य	२९९	४
तत्त्वानं	तत्त्वस्थानं	३००	९
पूतनापयः	पूतनासुपयः	३०२	५
सम्पत्त्या	सम्पत्त्या	३०६	१
जीर्यते	जीर्यति	३०७	२
धरा भवेत्	धराऽभवत्	३२०	१०
श्रुतिरध्वनिभिः	स्मृतिश्रुतिभिः	३२७	७
यत्सर्वेषु	यः सर्वेषु	३३३	९

सुवर्णसूत्रस्य शुद्धिपत्रम् ।

अष्टसूत्रम्	शुद्धम्	पृ.	प.
प्रभुचरणाः	श्रीमत्प्रभुचरणाः	२	३
न मित्राः । एवास्तु	तस्मान्न मित्रा एवास्तु	४	२
सिनोति बभ्रावीति विषयः ।	सिनोति बभ्रावीति ।	६	१
पञ्चमप्रपाठके(१)	द्वितीयप्रपाठके संप्रत्युपलभ्यते ।	२७	२
अतः सर्व	सर्व	२७	८
विज्ञाप्याम्बितेन	विज्ञेय्याम्बितेन	३२	१
अथानुरोध	अथानुरोध	३७	३

शुद्धिपत्रम् ।

३३

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	प.
साद्वयवाभ् रध्वाद्	साद्वयव्वाद्	९६	१०
वैशंपायन	वैशम्पायन	११०	३
हन्ति तिरोसानी-	हन्ति तिरोसानी-	११७	११
विकासश्लोच	विकाससश्लोच	१५१	७
अश्वतो मक्ष	अश्वतोऽमबो मक्ष	१५१	१०
न तु द्वितीयम्	न तु तद्वितीयम्	१५२	१२
अन्धपरंपरा	अन्धपरम्परा	१६३	२
कारणववस्थाया	कारणवस्थाया	१६८	२
एवं मानवमावर्त	इमं मानवमावर्त	१७५	१०
इत्यन्तानि	इत्यन्तानि	१९०	२
यथाकथयित्	यथाकथयित्	२१८	४

हरितोपिण्याः शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	प.
वाक्यान्वाहुं	वाक्यान्वाहुः	१३	२
पक्षपटम्	पक्षपटम्	६१	५
नितत्वाद्दोष-	नितत्वाद्वदोष-	७८	७
न चेति	न चेति	११३	६
तदधिकदेशः	तदधिकदेशः	१८४	१२
श्रुतिप्रमाण्याद्	श्रुतिप्रमाण्याद्	२९५	४

गङ्गाधरभट्टयाः शोधपत्रम् ।

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ.	प.
आम्रहस्तम्यान्तानि	आम्रहस्तम्यान्तानाम्	१८	५
उपजीव्यस्य	उपजीव्यत्वस्य	२३	२
यत्नन्तरं	यदुत्तरतरं	२३	३
धर्मनिरूपक	धर्मनिरूपक	२५	२

अष्टुष्टम्	ष्टुष्टम्	पृ.	प.
तेनाहुः	तत्राहुः	६५	३
परिप्युते-	'परिप्युते' संप्रत्युपलभ्यते ।	११२	१
गीतैकादेशोक्त्यर्थः	गीतैकादेशोक्त्यर्थः	१७२	२
अनुमानमस्येव	अनुमानमस्येव	२५३	७
एतद्वनन्तरमिति	एतद्वनन्तरमिति	२९६	७
साधः कुञ्जः	साधकुञ्जः	३१०	३

टिप्पण्याः शोधपत्रम् ।

अष्टुष्टम्	ष्टुष्टम्	पृ.	प.
मादाय 'एकस्या' इति न्यायोऽपि । 'मादायापि' 'एकस्या' इति न्यायस्तु		२५	१२
अन्तर्भावेन	अन्तर्भावेण	५१	६
इदं वै दध्यद्वह-	इदं वै तन्मधु दध्यद्वह-	५२	१
न तु	नतु	८३	७
सद्वरूपा	सद्वपा	८६	९
स्वादिप्रविष्ट	स्वादिप्रविष्ट	९५	१
'संयुक्त' 'अप्यनुलव'-	'संयुक्ता अप्यनुलव-	१६९	२
अयुक्तम्	अयुक्तरवम्	१८९	६
विविदपन्ति	विविदिपन्ति	२३९	३
अथैते दुःसमेवोपयन्ति	अथैतरे दुःसमेवापियन्ति	२३९	८-९
अभ्युपगम	अभ्युपगम	२८५	८
गृहिण इति । गुणोपसंहारन्याये-			
नेति स्वारिति प्रतिभाति	इदमयुक्तम् ।	२९४	१

पञ्चात्प्राप्तप्राचीनपुस्तकानुसारिपाठान्तराणि ।

मुद्रितपाठः	प्रज्ञापुस्तकपाठः	पृ.	पं.
अनिसंविशन्तीति	अनिसंविशन्तीति	१७	१
उपहितत्वा	उपहितत्वत्वा-	२०	२
अविरतं सर्गः	अविरतसर्गः	२०	३
एवं स्वभाव	एवं सति स्वभाव	३१	४
व्यवच्छेदक इति	व्यवच्छेदक एव इति	३२	५
भूतानि जायन्ते	भूतानि जायन्त इत्यादि	३४	३
'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यत्र	'अथातो ब्रह्मजिज्ञासे'ति	३७	१
निर्गुणब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाव ।	ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाव		
पञ्चाग्निप्रेषतीत्युच्येत । किन्तु	पञ्चाग्निप्रेषति, किन्तु लोकसिद्धा	४०	३
विधिनिबोध्यादि	विधिनिबोध्यादि	४६	६
आविद्याधिष्ठान	आधिष्ठान (!)	४६	७
जीवत्वाऽप्यदृष्टमनुपपन्न-	जीवत्वादृष्टमनुपपन्नं	४८	१
मिति चेत्	वेदितव्यमिति चे		
विस्तृत्वात्	स्वापकृत्वात्	५१	१
अतीकृत्वमपि	अतीकृत्वं च		
प्रवेशानुपपत्तिः	प्रवेशानुपपत्तेः	६३	३
मयासिकं च	मयासिकं वा	६४	६
सत्कम्पो	सत्कम्पो	६४	७
अज्ञानकार्यं प्रारब्धे	अज्ञानकार्यप्रारब्धे	६५	१
अनेकवदाभासमानं	अनेकवदाभासमानम्	६६	२
द्वित्रादि	द्वित्रादि (!)	६६	३
धातोर्मध्यमपुरुष	धातुमध्यमपुरुष	१३०	१
ज्ञानकार्यं	ज्ञानकार्यः	१३३	३
एवाभावेनैव विभागस्त	एवाभावेन विभागस्त	१३४	६
अभिमानो	अभिमानिनो	१३४	९
भौवानुपपत्तेः	भौतानुपपत्तेः	१४०	२
तस्यैव दर्शोभिज्ञत्वात्	तस्यैव तदर्थोभिज्ञत्वात्	१४५	३

मुद्रितपाठः	प्रज्ञपुस्तकपाठः	पृ.	प.
जीवादि सर्वपदार्थविषयक	जीवादि सर्वविषयक	१५३	८
न त्वहं तेषु ते मयि	तद्वदेषु ते मयि (?)	१५८	४
तद्वारा	तत्तद्वारा	१६१	८
प्रज्ञातो	प्रज्ञाणि	१६५	५
न धर्माधर्मौ	नाधर्मधर्मौ	१६५	१०
चांसत्वम्	चांसत्वम्	१६६	२
एतेभ्यो भूतेभ्यः	एवैभ्यो भूतेभ्यः	१७३	४
साध्याविशिष्टत्वाच्च	साध्यविशिष्टत्वाच्च (?)	१८४	५
संभवे	संभवेन	१८५	३
सप्तवारित्वावदनुपलम्भ	सप्तवारित्वावदनुपलम्भ	१९१	२
धर्माणामभावात्	धर्माणामभावतः	१९४	४
सविशेषस्यापि	सविशेषत्वस्यापि	१९८	३
इत्युच्यते	इत्युच्येत	२००	३
लौकिकप्रसिद्ध	लोकप्रसिद्ध	२००	५
नियेषधर्म्यतेषाम्	नियेषधर्म्य तेषाम्	२०२	६
प्रकृति मन्तव्यम्	प्रकृति प्रतिपक्षव्यम्	२०३	३
न ह्येतस्माद्	न स्वेतस्माद्	२०४	९
ज्ञानवत् एव दर्शनम्	ज्ञानवत् एव दर्शनम्	२०६	४
सास्त्रीति वक्तुं	सास्त्रीति तव वक्तुं	२०६	५
जीवो	जातो	२१३	४
प्रज्ञापरत्वेनैवोपासनानि	प्रज्ञात्वेनैवोपासनानि	२१८	१
प्रज्ञा वेदैक	प्रज्ञा द्वि वेदैक	२२०	२
तथैव श्रुतमेव	तथैव स्मृतमेव श्रुतमेव	२२३	१
वाजसनेयिशास्त्रोक्तं	वाजसनेयिशास्त्रोक्तं च	२२३	६
प्रादेशमात्रस्याप्यभि-	प्रादेशमात्रस्याभि-	२२४	९
सम्मान	सम्मान	२२७	९
प्रज्ञाणि	प्रज्ञाण्यपि	२२९	७
द्वितीयः पक्ष एव	द्वितीय एव पक्षः	२३०	१
करपर्यायि	करपि	२३५	८
त्वेनेन	त्वित्त्वेनेन	२३८	३

मुद्रितपाठः	प्रक्षुप्तकपाठः	पृ.	प.
ईश्वरः सानिध्ये	ईश्वरसानिध्ये	२४५	४
विद्वत्सर्वधर्माणाम्	विद्वत्सर्वधर्माणाम्	२४६	९
तदर्थस्य च यशुम्	तदर्थस्य यशुम्	२४६	१४
मृत्स्नादिप्रसङ्गेषु	मृत्सोत्सनादिप्रसङ्गेषु	२४८	२
निरूपणान्	च निरूपणान् (१)	२४८	४
तत्रनिवृत्तेसादयः	तत्तेसादयः	२५१	५
अनुकरणमाश्रयं	अनुकरणमाश्रयं तु	२५२	१
स्वायिभावस्वरूपत्वात्	स्वायिभावरूपत्वात्	२५३	१
सर्वकरणेनैवैतद्	सर्वकरणेनैवैतद्	२५४	२
तथात्वं मन्तव्यम्	तथा मन्तव्यम्	२५५	४
मिन्नत्वेनापि	मिन्नत्वेन	२७५	१
मिन्नकालीनानामपि	मिन्नकालानामपि	२८०	५
दण्डी ग्रैपानन्वाद्	यष्टी ग्रैपानन्वाद्	२८२	५
वर्तमानस्वार्थ एव	वर्तमानार्थ एव	२८३	७
गर्गाचार्येण	गर्गाचार्येणापि	२८४	१
द्वितीयकपित्थादि	द्वितीयकपित्थादि	२८७	२
तेषां भक्षानाम्	तेषां तेषां भक्षानाम्	२८९	८
परं	परम् (१)	२९२	५
कामान् वर्पतीति युवा गो-	गोपिकामु कामवर्पकस्य	२९४	४-५
पिकामु कामवर्पकस्य	कामान् वर्पतीति युवा वस्य		
बाहुव्यार्थत्वेन	बाहुव्यार्थकत्वेन	२९४	१०
अयं योभयार्थकः प्रयोगः	अयं च द्विप्रयोगः	३०३	१
एतच्च यथा दृशमरुक्मन्धविवरणे । एतच्च यथा तथा दृशमरुक्मन्धविवरणे		३०४	१०
विशेषेण	विशेषेण वा	३१३	८
करणकर्मच्छया	कारणकर्मच्छया	३१५	१
कृत्वा	मत्वा	३१९	३
तथा प्रदर्शनम्	तथा प्रदर्शनम्	३१९	११
सम्बन्धिन्या	सम्बन्धिन्या अपि	३२४	१
असत्सरेण	सत्सरेण (१)	३३१	६

श्रुतिपाठः	ग्रन्थपुस्तकपाठः	पृ.	प.
मार्गप्रवर्त्यमानावांश्च	मार्गान्मुञ्जातमार्गवृण्वात्	३५५	३
अस्मात्तेनैव	अस्मत्कृतेनेह	३५५	६
वादिताः	प्रतिवादिताः	३५५	७

विद्वन्मण्डनम् —

दशदिगन्तविजयित्रीमद्वोस्वामित्रीपुरुषोत्तमचरणाः ।

विद्वन्मण्डनम् —

काशीस्थश्रीमद्दोस्वामिश्रीगिरिधरचरणाः ।

चिदन्मण्डनम् —

चिदम्बरगङ्गाधरशोखिणः ।

